تاریخ حسن

جلد دوم

در بیان تاریخ سیاسی کشمیر

از ازمنهٔ قدیمه تا سنہ ۱۸۸۵ میلادی

مؤلفهٔ

پیر غلام حسن کھویہامی

فہرستِ مطالب

تمہید در بیان ابداع عمران عالم و اختراع دلائل اہل ملل و نحل	صفحہ ۱	اورنگ سیوم ۳۰ — ۴۴	صفحہ
		راجہ لو	۳۰
اورنگ اول		راجہ کوشی شی	〃
۱ — ۱۵		راجہ خگلندر	〃
راجہ آدِ گونند	۱۴	راجہ سورانندر	۳۱
راجہ دمودر	۱۴	راجہ گودر	〃
جشومتی رانی	۱۵	راجہ سورن	۳۲
بال گونند	۱۵	راجہ جنگ	〃
اورنگ دوم در ذکر پانڈوان		راجہ سنجی نر	〃
۱۵ — ۳۰		راجہ گلگلندر	〃
راجہ ہرن دیو	۱۶	راجہ بلدیو	〃
راجہ رام دیو	۱۷	راجہ نل سین	۳۳
راجہ بیاسدیو	۲۰	راجہ گوکرن	〃
راجہ دُرنا	〃	راجہ پرہلاد	۳۴
راجہ سہم دیو	۲۱	راجہ بمبھور	〃
راجہ گوپال چند	〃	راجہ پرتاپ شیل	۳۵
راجہ وزیانند	۲۲	راجہ سنگرام چند	〃
راجہ سوکھ دیو	〃	راجہ لارک چند	〃
راجہ رامانند	۲۳	راجہ بیرم چند	۳۶
راجہ سندیمان	〃	راجہ ببیکھن	۳۷
راجہ مرہن دیو و کامن دیو	۲۴	راجہ بھگونت	〃
راجہ چندر دیو	〃	راجہ اشوک	۳۸
راجہ آنند	۲۵	راجہ جلوک	〃
راجہ دُرتیا دیو	〃	راجہ دمودر	۴۰
راجہ ہرنام دیو	〃	قدوم میمنت لزوم حضرت سلیمان ع در کشمیر	۴۱
راجہ سُلکن دیو	۲۶	ہشک، کنشک، زشک	۴۲
راجہ سینادت	〃	راجہ ابھی مینو	۴۳
راجہ منگلادت	〃	اورنگ چہارم ۴۴ — ۵۸	
راجہ کہیمہ اندر	۲۷	راجہ گونند سوم	۴۴
راجہ بہیمہ سین	〃	راجہ وبیشن	〃
راجہ ہندرسین	۲۸	راجہ اندرجیت	〃
راجہ سندرسین	۲۹	راجہ راون	۴۵

راجہ دبشن دوم	۴۵
راجہ نر	״
راجہ سدہ	۴۶
راجہ اُوت پلاک	״
راجہ ہرنیا کہہ	״
راجہ ہرنیہ کل	״
راجہ وسر کل	״
راجہ مہرہ کل	۴۷
راجہ بک	۴۹
راجہ کہتی نند	״
راجہ وسہ نند	״
راجہ نر	״
راجہ اچہہ	۵۰
راجہ گوپادت	״
راجہ گوکرن	״
راجہ نرندر آدت	״
راجہ اندہ جدشتر	״
سکندر فیلقوس	۵۲
راجہ پرتاپ آدت	۵۴
راجہ جلوک ثانی	״
راجہ تونجین	״
راجہ بجی	۵۵
راجہ جی اندر	״
راجہ سندیمان معروف بہ آری راج	۵۷
اَورنگ پنجم ۵۸ - ۷۸	
راجہ میگواہن	۵۸
راجہ سرشٹہ سین	۶۲
راجہ ہرن	۶۳
تسلط یافتن راجہ بکرماجیت بر ممالک	
ہندوستان وکشمیر۔	۶۶
ماترگپت	۶۷
راجہ پرورسین	۶۹
راجہ جدشتر	۷۰
راجہ نرندر آدت	۷۱
راجہ تونجین	״

راجہ سرب سین	۷۱
راجہ گندہرب سین	״
راجہ لچھمن	۷۲
راجہ شورک	״
راجہ بجرادت	۷۳
راجہ رنادت	״
راجہ وینادت	۷۴
راجہ بکرمادت	۷۶
راجہ بالادت	۷۷
اَورنگ ششم در ذکر راجہائے	
کارکوٹ بنسی ۷۸ - ۱۰۱	
راجہ دُرلب دروں	۷۸
راجہ پرتاپ پیڈ	۷۹
راجہ چندراپیڈ	۸۱
راجہ تاراپیڈ	۸۲
راجہ للتاپیڈ (مکتاپیڈ)	״
راجہ کولیاپیڈ	۹۱
راجہ وزیادت	״
راجہ پرتہواپیڈ	״
راجہ سنگراماپیڈ	۹۲
راجہ جیاپیڈ	״
راجہ للتاپیڈ	۹۹
راجہ سنگراماپیڈ	۱۰۰
راجہ چپٹ جیاپیڈ	״
راجہ اجتاپیڈ	״
راجہ انگاپیڈ	۱۰۱
راجہ اُت پلاپیڈ	״
اَورنگ ہفتم در ذکر راجہائے	
خمار ۱۰۱ - ۱۰۹	
راجہ اُونتی ورما	۱۰۱
راجہ شنکر ورما	۱۰۳
راجہ گوپال ورما	۱۰۵
راجہ سنگت ورما	״
سوگندا رانی	״
راجہ پارتہہ	״

راجہ برزنہ ورما	۱۰۶
راجہ چکرورما	〃
راجہ شیرورما	〃
راجہ پارتھہ	۱۰۷
راجہ چکرورما باردوم	〃
شنبو دردن	〃
چکرورما مرتبہ سیوم	〃
راجہ اُنمتا ورما	۱۰۸
راجہ شیرورما	〃
اورنگ ہشتم ۱۰۹ — ۱۱۴	
راجہ یشسکر	۱۰۹
راجہ سنگرام دیو	۱۱۰
راجہ پردہ گُپت	〃
راجہ کہیمہ گُپت	۱۱۱
راجہ ابہی منیو	۱۱۲
راجہ نندہ گپت	۱۱۳
راجہ تربہون گپت	〃
راجہ بہیمہ گُپت	〃
دیدا رانی	〃
اورنگ نہم ۱۱۴ — ۱۶۵	
راجہ سنگرام راج	۱۱۴
تسلط یافتن سلطان محمود غزنوی بر ممالک ہندوستان و آمدن او بہ کشمیر	۱۱۶
راجہ ہری راج	۱۳۰
راجہ اننت راج	〃
راجہ کلشدیو	۱۳۲
راجہ اُتکرش	۱۳۵
راجہ ہرش دیو	۱۳۶
راجہ اُوچل	۱۴۱
راجہ سُلہن	۱۴۴
راجہ سوسل	۱۴۵
راجہ بکہاچر	۱۴۷
راجہ سوسل مرتبہ ثانی	۱۴۸
راجہ جے سنگھ	۱۴۹
راجہ پرمانو	۱۵۳
راجہ ورتی دیو	۱۵۴
راجہ اوپیہ دیو	〃
راجہ رسہ دیو	۱۵۵
راجہ جگدیو	〃
راجہ رازہ دیو	۱۵۶
راجہ سنگرام دیو	۱۵۷
راجہ رام دیو	۱۵۸
راجہ لچھمن دیو	۱۵۹
راجہ سہم دیو	〃
راجہ سہہ دیو	۱۶۰
اورنگ دہم در ذکر سلاطین کشمیر ۱۶۵ — ۲۷۱	
رنچن شاہ	۱۶۵
اشاعت مذہب اسلامیہ در کشمیر	〃
ادون دیو	۱۶۷
سلطان شمس الدین	۱۶۸
سلطان جمشید	۱۶۹
سلطان علاؤ الدین	۱۷۰
سلطان شہاب الدین	۱۷۱
سلطان قطب الدین	۱۷۵
سلطان سکندر بت شکن	۱۷۶
تسلط یافتن امیر تیمور گورگانی بر ممالک ایران و خراسان و ترکستان و ہندوستان و کشمیر	۱۸۱
سلطان علی شاہ	۱۸۵
سلطان زین العابدین	۱۸۸
سلطان حیدر شاہ	۲۰۷
سلطان حسن شاہ	۲۰۸
سلطان محمد شاہ	۲۱۲
سلطان فتح شاہ	۲۱۶
سلطان محمد شاہ باردوم	۲۲۰
سلطان فتح شاہ مرتبۂ دوم	۲۲۱
سلطان محمد شاہ مرتبۂ سیوم	۲۲۸
سلطان فتح شاہ کرّت ثالث	۲۲۹
سلطان محمد شاہ مرتبۂ چہارم	۲۳۱
سلطان ابراہیم پسر محمد شاہ	۲۳۵

سلطان محمد شاہ مرتبۂ پنجم	۲۳۷	صفدر خان	۴۷۷
سلطان شمس الدین ثانی پسر محمد شاہ	۲۴۳	احمد بیگ خان	//
سلطان اسماعیل شاہ	۲۴۴	دلاور خان	۴۷۸
سلطان ابراہیم شاہ	۲۴۷	ارادت خان	۴۸۱
تسلط یافتن میرزا حیدر کاشغری بر کشمیر	//	اعتقاد خان	//
سلطان نازک شاہ پسر فتح شاہ	۲۴۹	شہاب الدین شاہ جہان	۴۸۷
سلطان اسماعیل شاہ ثانی پسر ابراہیم شاہ	۲۶۷	ظفر خان احسن	۴۹۸
سلطان حبیب شاہ	۲۷۰	شاہزادہ مراد بخش	۵۰۳
اورنگ یازدہم در بیان حکومت		علی مردان خان	//
چکان ۲۷۱ — ۴۱۶		ظفر خان احسن مرتبۂ دوم	۵۰۵
غازی خان	۲۷۲	تربیت خان	//
حسین خان	۲۸۰	حسن بیگ خان	۵۰۶
علی خان برادر حسین خان چک	۲۸۸	علی مردان خان مرتبۂ دوم	//
یوسف خان پسر علی خان	۲۹۵	لشکر خان	۵۰۸
سید مبارک خان بیہقی	۳۰۱	محی الدین اورنگ زیب عالمگیر	۵۱۴
لوہر خان برادرزادۂ حسین خان	۳۰۶	فتح حیدرآباد دکھن	۵۲۳
یوسف خان بار دوم	۳۱۳	اعتماد خان	۵۳۵
یعقوب خان پسر یوسف خان	۳۲۷	ابراہیم خان	۵۳۶
تسلط یافتن شاہان چغتائیہ بر ممالک	۳۳۶	اسلام خان	۵۳۷
ہندوستان و کشمیر۔		سیف خان	۵۳۸
ظہیر الدین بابر شاہ	۳۳۸	مبارز خان	۵۴۰
نصیر الدین ہمایون شاہ	۳۴۹	سیف خان کرّت ثانی	۵۴۲
جلال الدین محمد اکبر شاہ	۳۷۳	افتخار خان	//
اورنگ دوازدہم در ذکر		قوام الدین خان	۵۴۳
حکومت فرماندہی شاہان		ابراہیم خان مرتبۂ ثانی	۵۴۴
چغتائیہ در بلاد کشمیر		حفظ اللہ خان	۵۴۶
۴۱۶ — ۶۵۱		مظفر خان پسر شایستہ خان	۵۴۷
سلطنت محمد جلال الدین اکبر	۴۱۶	ابو نصر خان	//
قاسم خان میر بحر	//	فاضل خان	۵۴۸
سید یوسف خان رضوی	۴۲۶	ابراہیم خان مرتبۂ ثالث	۵۵۰
محمد قلیچ خان	۴۴۵	نوازش خان رومی	۵۵۱
میرزا علی اکبر	۴۵۰	قطب الدین محمد معظم شاہ عالم بہادر	۵۵۷
نور الدین جہانگیر شاہ	۴۵۷	جعفر خان	۵۵۹
نواب قلیچ خان	۴۷۷	ابراہیم خان مرتبۂ چہارم	۵۶۰
ہاشم خان	//	نوازش خان مرتبۂ ثانی	۵۶۱

امانت خان	۵۶۲
مشرف خان	〃
معز الدین جہاندار شاہ	۵۶۳
عنایت اللہ خان	۵۶۴
معین الدین محمد فرخ سیر	۵۶۵
علی محمد خان	۵۶۶
اعظم خان	۵۶۷
علی محمد خان مرتبۂ ثانی	〃
احترام خان	〃
میر احمد خان	〃
ناصر الدین محمد پادشاہ غازی	۵۷۴
عبد اللہ خان دہ بیدی	۵۷۹
مومن خان	〃
عبد اللہ خان دہ بیدی	۵۸۱
عبد الصمد خان سیف الدولہ	〃
ابو البرکات خان	۵۸۲
نجیب خان	〃
اعظم خان بہادر	۵۸۳
فخر الدین خان	〃
ابو البرکات خان مرتبۂ دوم	۵۸۴
آغر خان	〃
ابو البرکات خان مرتبۂ سیوم	۵۸۶
احترام خان	〃
ابو البرکات خان مرتبۂ چہارم	۵۸۸
جلیل الدین خان	۵۹۱
فخر الدولہ برادر روشن الدولہ	〃
عنایت اللہ خان (عطیۃ اللہ خان)	۵۹۲
تسلط یافتن نادر شاہ بر ممالک ایران و	
توران و خراسان و ہندوستان -	۵۹۶
ابو البرکات خان مرتبۂ پنجم	۶۱۲
جان نثار خان شیر جنگ	۶۱۷
افراسیاب بیگ خان	۶۱۸
مجاہد الدین احمد شاہ	۶۲۵
احمد علی خان	۶۲۶
ملک حسن ایرانی	〃

میر مقیم کنٹھ	۶۲۷
ابو القاسم خان	۶۲۸
اختتام سلطنت شاہان مغلیہ	۶۲۹
تسلط یافتن احمد شاہ درانی بر ممالک	
خراسان و ہندوستان و کشمیر	۶۴۰
اورنگ سیزدہم دربیان	
حکومت و استقلال شاہان	
درانیہ در خطۂ کشمیر	
۶۵۱ — ۷۵۷	
سلطنت احمد شاہ درانی	۶۵۱
عبد اللہ خان اشک آقاسی	〃
خواجہ عبد اللہ خان	۶۵۲
راجہ سوکھ جیون	۶۵۳
نور الدین خان	۶۶۲
بلند خان بامیزئی	〃
نور الدین خان مرتبۂ ثانی	۶۶۳
لعل محمد خان	۶۶۵
خرم خان	۶۶۷
میر فقیر اللہ کنٹھ	۶۶۸
نور الدین خان مرتبۂ ثالث	۶۷۰
خرم خان مرتبۂ دوم	۶۷۱
امیر خان جوانشیر	۶۷۲
سلطنت تیمور شاہ درانی	۶۷۸
حاجی کریمداد خان	۶۸۲
آزاد خان	۶۸۷
مدد خان اسحاق زئی	۶۹۴
میرداد خان	۶۹۵
ملا غفار خان	۶۹۷
جمعہ خان الکوزئی	〃
رحمت اللہ خان	۶۹۹
میر ہزار خان	〃
سلطنت زمان شاہ درانی	۷۰۲
رحمت اللہ خان پسر جمعہ خان	۷۱۰
کفایت خان	۷۱۱
محمد خان جوانشیر	۷۱۲

عبداللہ خان	۷۱۳
سلطنت محمود شاہ و شجاع الملک	۷۲۰
شیر محمد خان مختار الدولہ	۷۲۶
عطا محمد خان	〃
وزیر فتح محمد خان	۷۳۰
سردار محمد عظیم خان	〃
سردار جبار خان	۷۳۸
تسلط یافتن مہاراجہ رنجیت سنگھ بر ممالک پنجاب و کشمیر۔	۷۳۹
اورنگ چہاردہم دربیان حکومت سنگان	
۷۵۷ — ۸۳۲	
دیوان موتی رام	۷۵۷
سردار ہری سنگھ	۷۵۸
دیوان موتی رام بار دوم	۷۶۱
دیوان چونی لعل	۷۶۲
دیوان کرپا رام	〃
بہما سنگھ اردلی	۷۶۴
شاہزادہ شیر سنگھ	〃
میاں سنگھ کرنیل	۷۶۸
شیخ غلام محی الدین	۷۷۹
تسلط یافتن شاہان برطانیہ بر ممالک قلمرو ہندوستان و پنجاب و کشمیر۔	۷۹۱
حکومت اہل پرتگیز	〃
حکومت اہل ڈچ	۷۹۲
حکومت اہل فرانس	۷۹۳
حکومت سرکار کمپنی انگریز بہادر۔	۷۹۴
وارن ہیسٹنگز	۸۰۰
لارڈ کارنوالس	۸۰۱
لارڈ سر جان شور	〃
لارڈ بارنگٹن	〃
لارڈ کارنوالس	۸۰۳
لارڈ منٹو صاحب	〃
مارکوئیس آف ہیسٹنگز	〃
لارڈ ایمہرسٹ	۸۰۴
لارڈ ولیم بنٹنگ	۸۰۵
لارڈ اکلنڈ	〃
لارڈ النبرا	۸۰۶
لارڈ ہارڈنگ	〃
شیخ امام الدین	۸۱۱
مہاراجہ گلاب سنگھ	۸۱۸
نقل عہدنامہ	۸۲۹
اورنگ پانزدہم در ذکر عملداری راجگان جموں	
۸۳۲ — ۸۷۶	
مہاراجہ گلاب سنگھ	۸۳۲
اندر مہندر گرنڈ کمانڈر آف دی موسٹ اکزالٹڈ آرڈر آف دی سٹار آف انڈیا، سپر السلطنت و جنرل عساکر و مشیر خاص علیاء قیصر ہند مہاراجہ رنبیر سنگھ۔	۸۴۱
وزیر پنون	۸۴۳
دیوان کرپا رام	۸۴۶
دیوان ٹھاکر داس	۸۴۹
وزیر پنون مرتبۂ ثانی	۸۵۰
سفارت یارقند	۸۵۵
دیوان اننت رام	۸۶۴
دیوان بدری ناتھ	۸۶۶
دیوان لچھمن داس	۸۷۲
خاتمۂ منظومہ	۸۷۵

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

قُلِ اللّٰهُمَّ مٰلِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَآءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَآءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَآءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَآءُ

"تمهید در بیان ابداع عمران عالم و اختراع دلائل اہل ملل و نحل"

بدانکه مذاهب مختاره در امر زمان و عالم در حدوث و قدم آن سه مذهب است۔ اول حدوث مطلق و این مذهب اکثر اہل ملل و مجوس وغیره است۔ دوم قدم مطلق یعنی قدم اصول عالم از افلاک و مواد و عناصر و انواع صدور آنها علی الاتصال بلا انقطاع دلیل مذهب فلاسفه و آبادیان است۔ سوم قدم بالنوع و حدوث بالشخص و این مذهب یهود است فقط۔ امّا از مبدأ تکوین مرکز زمین و دائرهٔ آسمان و از تدوین عمران دنیا و لبقیهٔ عمران آن هیچ کسے را از افراد نوع انسان آگاهی نیست۔ بالجمله علمائے ملل از جوشش خیالات طبیعی خود عرصهٔ دنیا را بمیزان قیاس سنجیده بهیچ معتقد می سازند۔ امّا اقوال مختلفهٔ آنها با یکدیگر مطابقت و موافقت نیست۔ بنابران بعلّت کثرت اختلاف اخبار آنها مفید اعتماد اعتبار نمی شود۔ بیت

پیره زال دهر را محرم نگشته هیچکس چون عروس احتلامی هر کسے دیدش بخواب

حکمائے فارس قائل اند که دنیا قدیم است و قدیم را بدایت و نهایت

تیست ۔ وایشاں در اصطلاح خود صد ہزار را اسلام وصد سلام را شمار و صد شمار را اسپار نامند۔ وایضاً یک دورۂ زحل را کہ عبارت از سی سال باشد یک روز تصور کنند وہمیں سی روز را یک ماہ محسوب دارند وہمچنیں دوازدہ ماہ را یک سال قیاس کنند۔ وہزار بار ہزار سال چنیں را فرد گویند وہزار فرد را ورد وہزار ورد را مرد وہزار مرد را جاد وہزار جاد را داد وسہ ہزار داد را تاد خوانند۔ میگویند از دور اعظم اوّل کسیکہ باقی ماندہ آباد بود کہ تا مدّت صد تاد سال در خاندان آنہا دولت ودولق بخشید۔ و بعد ازاں یک اسپار سال ریاست الادبان بود۔ آں گاہ سروری شائیاں یک شمار سال فرماندہی کردند۔ پس پاسانیاں نو سلام سال ودرائی وکل شائیاں شش ہزار وسی ودو سال طبل حکومت نواختند وبعد زدشت ہمگی باجائے دین ہی پرداختند۔ وحکمائے خطا والیغر عرصۂ دنیا را سہ ون مقرر کردہ اند چنانچہ شانکون وجانکون وخاون۔ وعرصۂ ہر یک ون دہ ہزار سال است۔ مطابق آں عمر دنیا سہ لک وشصت ہزار ون مقرر می دارند۔ از انجملہ تا آخر ۱۲۸۰ھ ہشتاد ہزار وہشتصد وشصت وچہار ون ودو صد وسیزدہ سال باختتام رسید۔ ودو لک ونوزدہ ہزار ویکصد ونود وپنج ون ونہ ہزار وہفتصد وہشتاد وہفت سال ہنوز باقی است۔

موبدان ہند قایلند کہ خالق قضا وقدر اوّلاً بقدرت کاملۂ خود سہ کس از کارگذاران عالم خیر وشر یعنی برہما وبشن ومہیشر مخلوق کردہ ہر سہ کس را خاصیتے وطاقت خاص بخشیدہ مظہر قدرت وارادت خود

گردانیدہ است۔ چنانچہ برہما را پیدا ساختن و بشن را نگہ داشتن و مہیشر را فنا کردن۔ درینصورت تنسیق امور قضا و قدر و تنظیم مہام خیر و شر متعلق ایں سہ والا گوہر ست۔ ازانجملہ پیدائش نوع انسان منسوب بہ برہماست کہ او را آدم حقیقی میدانند۔ و از ابتدائے ظہور او پیدائش نوع انسان در عالم موجود پندارند۔ گویند ایام دنیا یکصد سال ست از عمر برہما و یک روز از عمر او ہزار دورہ ست۔ و ہر یک دورہ بر چہار جوگ قسمت کردہ اند۔ اول ستایوگ و تعداد آں ہفدہ لک و بیست و ہشت ہزار سال ست۔ دوم ترتیا یوگ و عرصۂ آں دوازدہ لک و نود و شش ہزار سال ست۔ سوم دواپر یوگ و عمر آں ہشت لک و شصت و چہار ہزار سال ست۔ چہارم کل جوگ و شمار آں چہار لک و بیست و دو ہزار سال ست۔ مجموع ایں چہار جوگ چہل و سہ لک و بیست ہزار سال ست کہ عبارت از یک دورہ باشد۔ و در حالیکہ یکہزار دورہ کہ بمنزلۂ یک روز ست از عمر برہما می گذرد آنرا بزبان ہندی کلپ گویند۔ و در ہر کلپ چہاردہ منو یعنی چہاردہ آدم بوجود می آیند۔ و مدت بقائے اولاد ہر آدم ہفتاد دورہ و کسرے باشد۔ مدعا کہ تا حال نوبت شش آدم بسر رسید۔ و از آدم ہفتم بیست و ہفت دورہ منقضی شد۔ و از دورۂ بیست و ہشتم سی و ہشت لک و ہشتاد و ہشت ہزار سال تا مبدا کلجوگ باختتام رسید۔ اکنوں کلجوگ می گذرد۔ و حکمائے ہند قایلند کہ تا آخر سنہ ۱۳۰۱ھ از عمر دنیا یک ارب و نود و پنج کرور و پنجاہ و ہشت لک و چہار ہزار و نہصد و نود و یک سال در گذشت۔ و اصحاب مارزدان از قدمائے ہندی گویند

که بعد سپری شدن مدت سه لک و شصت هزار سال شمسی عالم هلاک گردد و ہمانقدر مدت هالک مانده باز ہمچنان عود می کند. باز عرصهٔ معلوم در گذشته نابود گردد و باز عود می کند بدینسان ہمیشه تا لانہایت می شود گویند تا مبدأ سنه ہجری از ایام عالم موجوده که می گذرد یک لک و یازده ہزار و ہفتصد و بیست سال سپری شده تا خاتمهٔ آن ہنوز دو لک و چہل و ہشت ہزار سال باقی ست. و منجمان فارس قایل اند که عمر دنیا یک لک و ہشتاد ہزار و نہصد و شصت و یکسال تا آخر سنه ۱۲۹۲ھ منقضی گشت. و حکمائے بابل مثل بوزاسپ وغیره اعتقاد می دارند که ایام دنیا ہمگی سه صد ہزار و ہشتاد ہزار سال ست. و حکمائے مصر می گویند که ابتدائے آفرینش کون منطقة البروج با معدل النہار بر زاویهٔ قایمه متقاطع بود و در عرصهٔ یک صد سال یک دقیقه مایل می شود. چون بر یکدیگر باز منطبق شوند دنیا نابود گردد. موجب آن طوفان نوح چہار لک و پانزده ہزار و دو صد و چہل و پنج سال گذشته در عالم واقع شده باشد. و حکمائے ہند قایل اند که قبل از طوفان نوح معدل بر منطقه منطبق شده بود پس بدو آفرینش بزعم ایشان پیشتر باشد از زعم مصریان به چہار کرور و ہشتاد و شش لک سال.

ابو معشر گفت منجمان فارس اعتقاد می دارند که عمر دنیا دوازده ہزار سالست مطابق دوازده برج که مبدأ الف اول آن به حمل منسوبست گویند در آخر ہر الف ازین الوف زمانه سخت می آید. و وارد می شوند بلاہا بسیار در دنیا چه آخر ہر برج در حدود منحوس ست. و جمعی از منجمان بر آنند

کہ عمرِ دنیا نوزدہ ہزار سال است مطابق دوازدہ بروج و ہفت سیارہ۔ وقومی
از منجمان گفتہ اند کہ عمرِ دنیا نُہ ہزار سال است مطابق نُہ کوکب با راس و ذنب
چنانچہ در تدبیر کواکب ثلثۂ علویہ عمرِ مردم دراز باشد۔ و در آخر کواکب سفلیہ
اعمار کوتاہ گردد۔ وقومی از فلاسفہ می گویند کہ عمر دنیا ہفتاد و ہشت ہزار
سال است از انجملہ دوازدہ ہزار در تدبیر حمل و یازدہ ہزار در تدبیر برج ثور
و دہ ہزار سال در تدبیر برج جوزا۔ و عمر مردم دریں ربع طویل و زمانہ جمیل است
و بعد ازاں تدبیر ربع دوم در عرصۂ بیست و چہار سال باشد۔ و اعمار مردم
دراں از گروہ ربع اوّل قصیر باشند۔ و تدبیر ربع سوم پانزدہ ہزار سال است
و تدبیر ربع چہارم شش ہزار سال فقط۔

و حکمائے روم و فرنگ و شام دانراک و عرب اتفاق دارند کہ از مبدأ
عالم و ہبوط آدم تا وقوع سنۂ ہجری شش ہزار و یکصد و سی و یک سال
بانقضا پیوست۔ علمائے یہود و بعضے مؤرخاں بروایت توراۃ یونانیہ کہ
منظور مؤرخاں و محققان قدیم است و بطلیموس آنرا در مجسطی توثیق می نماید
عمر دنیا از ہبوط آدم تا مبدأ سنۂ ہجری شش ہزار و دو صد و شانزدہ سال
شمسی ثابت می سازند۔ و فرقۂ از یہود بتلفیق قول موسیٰ اعتقاد میدارند
کہ عمر دنیا ہفتاد ہزار سال است منحصر در ہزار جیل کہ تعداد ہر یک جیل ہفتاد
سال باشد۔ و ہم مطابق قول موسیٰ علیہ السلام در توریت کہ عہد کرد حق تعالے
با ابراہیم کہ تا عرصۂ ہزار جیل بقائے نوع بشر در دنیا می باشد۔ و ازیں جا
یہود اعتقاد کردہ اند کہ عمر دنیا ہفتاد ہزار سال است۔

وعلمائے اسلامیہ را دریں مسئلہ اختلافست۔ سعید بن جبیر از عبداللہ بن عباس روایت می کند کہ دنیا جمعہ ایست از جمعہ ہائے آخرت کہ تعداد آں ہفت ہزار سال باشد از سالہائے آخرت۔ وسفیان ثوری از کعب احبار روایت کردہ کہ عمر دنیا ششہزار سال ست۔ وہب بن منبہ گفت گذشت از دنیا پنجہزار و شش صد سال۔ ما نمیدانیم حقیقت آنزمان و کیفیت پیغمبراں کہ دراں بودہ اند۔ گفتیم ما چہ قدر ست عمر دنیا؟ فرمود ششہزار سال۔ ابوہریرہ رض گفت حقب ہشتاد سال ست از سالہائے آخرت کہ یک روز آں حصۂ ششم دنیا است۔ وابو محمد بن حسن الہمدانی در کتاب الاکلیل حقب را تشریح می کند۔ می گوید دنیا ہمگی یک جزو است از چہار ہزار و ہفتصد و بیست و سہ جزو و ثلث جزو از اجزائے حقب چنانچہ سنۂ قمری سہ صد و پنجاہ و چہار روز و خمس و سدس یوم است در حالیکہ دنیا شش ہزار سالست کہ یک روز آں ہزار سال باشد موجب آں سنین قمریہ ششہزار ہزار مقرر می شود۔ دریں صورت ہرگاہ ایں را جزو گردانیم و در اجزائے حقب کہ چہار ہزار و ہفتصد و بیست و سہ ثلث است آنرا ضرب نمائیم آنگاہ ہشت ہزار ہزار و سہ صد ہزار و چہل ہزار ہزار از سنیان بیروں می آیند۔ چوں دنیا جمعہ ایست از جمعہ ہائے آخرت بنا براں عمل مثل سدس براں زیادہ کنیم انیقدر عمر دنیاست۔

وابو الحسن علی بن حسین مسعود در کتاب اخبار الزمان می آرد کہ بر روئے زمین مطابق منازل قمر بیست و ہشت امت بصورت مختلفہ بودہ اند و منسوب بود ہر منزل را امتی مخصوص کہ دانستہ می شد آں امت بداں

منزل و کواکب ثابتہ را مدبّر امورات جزو و کل دانستہ پرستش می کردند و اخبار آسمانہا می آموختند۔ پس قومی از ایشاں تمرّد کردہ خونریزیہا کردند و فساد ہا نمودند۔ وجمعے بر طاعت خدا باقی ماندند، ابلیس ہم از قوم ایشاں است گویند آنہا سی و پنج قبیلہ بودہ اند و ہر قبیلہ را پادشاہے می بود۔ بعضے مؤرخان اسلامیہ می آرند کہ در دنیا قبائل و انتہائے بسیار بودہ اند از آنجملہ است الطم والرم والجن والبن والحس والبس۔ حق سبحانہ و تعالیٰ آسمانرا بملائکہ رونق داد و زمین را بہ جنّیاں آباد ساخت تا آنکہ بگناہ خونریزی ایشانرا بردست ملائکہ مقتول و محبوس نمود و آدم را آفریدہ امتحانِ ملائکہ و ابلیس بسجدۂ وے کرد۔ پس شد آنچہ شد۔ آنگاہ زمین از بنی آدم معمور گشت۔

صاحب حجج الکرامۃ می نگارد کہ جمہور محدّثین و مؤرخین اہل اسلام و محققین ملّتِ محمدیہ بر آنند کہ امر بدء خلق خارج از علم خلق است۔ جز خالقِ کُل احدے براں مطلع نیست و نخواہد شد۔ و حدیث صحیح ما المسئول عنھا باعلم من السّائل و آیاتِ قرآنیہ حجّتِ قاطع و برہانِ ساطع در نفی علم وقت و بدء دنیا و فنائے آں ثابت است۔ آیۂ کریمہ۔ اَلَمْ یَاْتِکُمْ نَبَؤُا الَّذِیْنَ مِنْ قَبْلِکُمْ قَوْمِ نُوْحٍ وَّعَادٍ وَّثَمُوْدَ وَالَّذِیْنَ مِنْ بَعْدِہِمْ لَا یَعْلَمُہُمْ اِلَّا اللّٰہُ۔ بیت

در بہار آں زاد و مرگش در دے است
پشّہ کے داند کہ ایں باغ از کے است

خلاصۂ مرام آنکہ در اثبات عمر دنیا و علما و حکمائے ملل و نحل را اختلافے بعید است

موجب آں قول ہیچکسی مطمئن خاطر نمی شود - اہل اسلام از علم ایں مسئلہ خود را عاجز وقاصر ہمی پندارند چراکہ وثوق واعتبار آنہا ہمگی بر قول قرآن و حدیث است واز متن آں سندے نیافتہ اند - بلکہ نفی علم آں بحدیث نبوی فرا ثابت می شود - وبر قول مورخاں مطلقاً اعتمادے نمی کنند - اینکہ بعضے مورخاں تا ہجرت سید الکونین ﷺ شش ہزار ودوصد وشانزدہ سال ثابت می دارند ایں قول یہود است کہ اصل آں از توراۃ یونانیہ ماخوذ کردہ اند - محققان مذہب عیسوی را بر قول یہود اعتبار نیست - از آنجا کہ بعضے اہل خلاف از روئے بے علمی خود دریں باب علمائے اسلامیہ را تردید می کنند محض فضول وقصور فہم آنہا است - اصل حقیقت ایں است کہ احوال زمانہ پاستاں ہیچکس را واضح نشدہ - آنچہ کہ اہل ملل تحریر می سازند فرضی است - ہمگی از عرصۂ پنج شش ہزار سال کہ الیف زمانہ کم وبیش برجادۂ روزگار یادگار است - صاحب ناسخ التواریخ می گوید کہ پیدائش نوع انسان از آغاز تکوین کون موجب تواریخ قدیم مطلقاً ثابت نمی شود سوائے آں از اختراع واحداث اسباب واوزار وصنائع حکمائے قرون ماضی دریں جزو زمان چیزے بنظر نمی آید - چہ تمامی حرفت وصنائع ہمگی از دور کلجگ در دنیا معمول است چنانچہ تا زمان حکومت کیومرث مردمان از پوست درخت وبرگ آں پوشش می داشتند - اہل یوروپ تا عہد اڈورڈ اول پوست حیوانات از صمغ بلوط منقش ساختہ می پوشیدند - لامحالہ وزیر راجہ کرشن بہمن نام حکیمے کہ معاصر طہمورث بود حرفۂ دروگری وآہنگری ونوشتن وخواندن احداث نمود - واز عہد طہمورث وجمشید وغیرہ تا حال

وقت بوقت ابداع بدائع حرفۂ نساجی وحلاجی وکسوت وقماش وسواری اسپاں وفیلاں وتربیت حیوانات اہلی وتیاری سقاین واختراع اسباب حرب وضرب وحکمتہائے عملی بعمل می آید۔ ہرگاہ در قرون ماضی خلقت نوع انسان می بود البتہ از صنائع وحرفت کاری آنہا زمانہ خالی نمی بود۔

شک نیست کہ از ابتدائے پیدائش عالم چندین ہزار آدم بر منصۂ ظہور آمدہ باز پس در پردۂ اختفا خرامیدہ اند لیکن آنہا خاکی نہاد نبودہ اند۔ اصل بعضے از ہوا واصل بعضے از نار بود۔ وقتیکہ خلقت یک آدم باتمام می رسید خلقت آدم دیگر کہ از عنصر دیگر می بود پیدا می شد۔ ظاہراً مؤرخان ہنود آنہا را آدم خاکی نہاد تصوّر کردہ اند چہ سخنانیکہ در باب عظم جثہ وطول عمر ایشاں می گویند وکارہائے عجیب کہ بآنہا منسوب میدارند موافق حال بشر نیست ہمہ حرف وصوت است۔ بر تقدیر اگر باشند از قوم راجہ ہائے قریب العہد خواہند بود۔ چنانچہ مؤرخان ہنود از عہد راجہ اکچھواک عرصۂ چہل لک سال تا حال می نگارند تحقیق نیست بلکہ مصنوعی است۔ چنانچہ حکمائے فرنگ بکمال تدقیق وتحقیق از عہد اکچھواک تا حال عرصۂ چہار ہزار سال تصدیق نمودہ اند۔ واقوال مؤرخان ملل دیگر ہم چنداں مطمئن خاطر نیست کہ از عہد ہبوط آدم تا ایندم ہمگی ہفت ہزار وسہ صد سال گذشتہ باشد۔ روزنامچۂ قدرتی در دنیا موجود نیست کہ برآں اعتماد کلّی کردہ شود۔ وَاللّٰہُ اَعْلَمُ بِحَقَائِقِ الْاُمُوْر۔

بیت

حال ماضی ہیچکس را غیر حق تحقیق نیست
خواب اگر الہام باشد لائق تصدیق نیست

تمّ کلامہ

اَورنگ اوّل

درحالتیکہ مؤرخان ومحققانِ قدیم در تشریح وتوضیح احوالِ زمانہ باستان قاصرانذ بنابراں وقائع نگارانِ کشمیر ہم بعدم وثوق اخبار از تحریر احوالِ زمانہ پیشینہ قلم باز داشتہ ہمگی از ابتدائے دورکلجوگ تاحال برخی از احوالِ راجہ ہا وسلاطین می نگارند۔

صاحب ناسخ التواریخ رقم طراز است کہ در ملکِ کشمیر پیش از دور کلجوگ راجہ ہائے نامی وگرامی بسیارے می بودہ اند۔ چنانچہ پرسرام نواسۂ راجہ کشمیر است۔ وبعضے مؤرخان ثابت کردہ اند کہ سری رامچندر[1] ملکِ کشمیر فتح کردہ بود ودرعہد حکومت خود بارہا بسیر کشمیر آمدہ تیرت[2] ہائے اینجا را نیائش می فرمود۔ چنانچہ در پرگنۂ وُنز بالائے کوہ چہار چشمۂ عجیب مسمّی رام کنڈ وسیتا کنڈ ولچھمن کنڈ وہنومان کنڈ بنام آنہا معروف است۔ ودر سابقہ زمان بتخانۂ رامچندر در آنجا معمور بود۔ ونیز راجہ للتادت در موضع شیرورون یک بتخانۂ قدیم کہ زیر زمین مخفی شدہ بود ظاہر کردہ وبر سنگ دروازہ آں نوشتہ بود کہ ایں بتخانہ را سری رامچندر ولچھمن بنا فرمود۔

---

[1] راجہ رامچندر پسر راجہ جسرتھ در ہندوستان راجۂ عظیم الشان بود امّا در ریعانِ جوانی باقتضاے مادر خود از ملکِ خود اخراج شدہ در موضع ڈنڈک وَن پرگنہ جمل جنگل نشین گشتہ دوازدہ سال در انجا کاسہ گدائی می کرد۔ عاقبت در ہندوستان رفتہ ملک پدر را متصرف گشت با راجہ راون شہریارِ لنکا محاربۂ عظیم ساخت۔ بسیار گرامی ونامی بودہ است۔ قصۂ او در رامائن مذکور۔

[2] تیرت۔ بزبان سنسکرت نام مقامات پرستش اہل ہنود است مثل سرچشمہ ہا ومعابد ومنادر وغیرہ

صاحب معیار الاخبار ثابت می دارد که سلطان سکندر ذوالقرنین از
راہِ کشمیر بچین وخطا رفتہ است۔ امّا مؤرّخانِ کشمیر بر زبانِ قلم نمی آرند۔ لیکن
صاحب وقائع کشمیر می نگارد کہ سکندر فیلقوس ہنگامِ یورشِ ہندوستان بعضے
برشگال در کشمیر گذرانید۔ امّا مؤرّخانِ ہند آنرا تصدیق نمی کنند واللّٰہ اعلم بحقائق
الامور۔ مترجم رتناگر می نگارد کہ در زمانۂ قدیم میانِ گلستانِ کشمیر دیوال و
راکھشسال[1] بود وباش می داشتند۔ چنانچہ تطاول وتاراج جلدبو ومحاربۂ او
باسہ کارن[2] مشہور است۔ وبعد انعدام جلدبو خلقتِ نوعِ انسان در ینجا فراہم
شدہ تا دیرگاہ از دستِ دیوال آزار میدیدند ومردمان ہمگی در موسمِ تابستان
در ینجا آمدہ زراعت وکشاورزی میکردند۔ ودر موقع زمستان بخوفِ کثرتِ برف و
باران وہولِ دیوال وراکھشسال باز بہندوستال میرفتند۔ وتا عرصۂ بعید
ہمچنیں رسم وآئین مقرر داشتند۔

قفـ۔ وقتی از اوقات چندر دیونام برہمنی قرلوت کہ بعلم وعمل ممتاز
بود بعلتِ ضعفِ پیری وناتوانی درمیانِ غاری در ینجا پنہاں ماندہ آذوقہ[3] واسبابِ
زمستاں بہم رسانیدہ بیادِ خدا مشغول شد۔ چوں در حالتِ بارش وبرف دیوال
جوق جوق آمدہ آں برہمن قرلوت را از کمینگاہ برآوردند ودو دیوِ ہولناک بر دو
کنارۂ سرچشمۂ نیلہ ناگ کہ زیرِ دامنِ کوہستانِ ناگام واقع است استادہ ماندہ
آں برہمن را ایں دیو بکنارِ آں دیو وآں دیو بکنارِ ایں دیو بلعب وبازی می انداختند
ناگاہ آں برہمن درمیانِ سرچشمہ غلطیدہ فرو رفت وعالمی دید فسیح ووسیع کہ بالائی

[1] راکھشس قسمی است از دیوال۔ [2] سہ کارن۔ یعنی برہما وشن ومہیشر۔ [3] خوراک۔

عالیشان بارگاہی بادشاہی بر تخت[1] نشستہ حکومت می کرد۔ و برہمن پیش او دست ابستہ رفتہ احوالِ خود از تطاولِ دیواں وکثرتِ برف و باراں و از حیرانی و پریشانی نوعِ انسان درپیشِ او بیان ساخت۔ و بادشاہ کہ فی الحقیقت خود نیلہ ناگ بود آں برہمن را بنا بر رحم و انصاف درپیشِ خود تقرب دادہ وکتابِ نیلہ مت پوراں از خود تصنیف کردہ باو بخشید و وصیّت نمود کہ دیواں و راکھشساں را مطابق عملِ کتاب بر مکاناتِ متبرکہ کہ مفصّلاً مرقوم است نذر و خیرات دادہ باشند۔ و بر وظائف و رقیہا مداومت و مواظبت نمایند و در پوزش و پرستشِ آفریدگار اوقات بسر رسانند تا کہ از فسادِ دیواں و راکھشساں وکثرتِ برف و باراں محفوظ خواہند ماند۔

انگاہ در موسمِ بہار آں برہمنِ خجستہ اطوار بر کنارِ چشمہ سار رسانید و اوّلِ بہار مردماں از ہندوستاں آمدہ بر زندگانی آں برہمن ناتوان حیران ماندند و از زبانِ او حقیقتِ حال شنیدہ وکتابِ نیکفال دیدہ آنرا درپیشِ افسرِ خود دریا دیو گذرانیدند و شادمانیہا کردند۔ پس اناں بفرمانِ دریادیو براں کتاب عمل می نمودند تا کہ از شرورِ دیواں و راکھشساں و از کثرتِ برف و باراں در اماں یزداں محفوظ ماندند و در زمستان و تابستاں میانِ ایں بوستاں بود و باش خود اختیار نمودند۔

پس بکثرتِ توالد و تناسل دہاتِ موفور آباد شدہ اکابرانِ دہ جابجا حکمرانی می کردند تا وقتیکہ مردمانرا استعدادِ سرکشی و تغلّب ہم رسید و از افسراں

---

[1] ظلم و تعدی۔

دہات ہر کسے چند چند قریہ در تصرف خود گرفتہ بر سر بلند یہا و تنگنا ہا سر موقع قلعہ ہا تیار کردہ کوٹ نام نہادند۔ انگاہ در تمامی ملک کوٹھہ راج معمول شد۔ از آنجملہ نامہای بعضے کوٹ ہا تا حال مشہور است۔ چنانچہ اندر کوٹ و زینہ کوٹ و شیرہ کوٹ و سودرہ کوٹ و سیالکوٹ و ددر کوٹ و پٹہ کوٹ وغیرہ۔ در آنزمان افسران کوٹ را سنز می گفتند۔ و در ملک کشمیر مدتے مدید کوٹھہ راج معمول بود۔ انگاہ بعضے کوٹھہ راج بر بعضیہا غلبہ کردند و تطاول تاراج و جدال و قتال با ہمدیگر خونریزی ہا نمودند۔ فرد

گر نباشد بقوم حاکم و دین بلکہ گرگ را خورند بہم از کین

چونکہ مردماں از فتنہ و فساد و بغی و عناد عاجز آمدند بعضی کوٹھہ راجہ ہائے مغلوب و منکوب رجوع براجۂ جموں داشتند و برای انتظام مہام سلطنت حصّۂ ششم خراج شاہی باو مقرر کردند و پسرش مسمّی بہ دیا کرن با فوج گراں ہمراہ آوردند۔ وی قلع و قمع سرکشاں نمودہ درین دیار سلطنت و حکومت قائم کرد۔ گویند تا عرصۂ شش صد و پنجاہ و سہ سال، پنجاہ و پنج کس از اولاد راجۂ جموں بطناً بعد بطن در خطۂ کشمیر بکمال استقلال حکومت می کردند۔

امّا تشریح حکومت این قوم و توضیح اسامی آنہا از مؤرّخان زمانہ ہیچکسے ضبط تحریر ننمود۔ گویند آخرین راجہ ہائے این طبقہ مسمّی راجہ سودت بود کہ در معرکۂ کوراں و پانڈواں در جنگ مہابارت با شصت ہزار سوار جرّار زیر تیغ آمدہ لوای حکومت این دیار بر زمین افتاد۔ انگاہ باتفاق اعیان سلطنت آدگونند بر مسند راجگی جلوس نمود۔ فقط۔

(۱) راجه آدگونند۔ باستصواب اعیان ملک پیش از کلجوگ بیست سال بر حکومت کشمیر سرفرازی یافت۔ و بقول بعضے مؤرخان از قوم راجهای جمّول بود۔ و بعضی او را از احفاد راجه متهرا میدانند۔ وی چراغ سلطنت را بحسن انتظام فروغ داده ایّام حکومت بخوشنودی گذرانید۔

درآنزمان میان قلمرو هندوستان جراسند راجه متهرا بود وی بمقابلهٔ سری کرشن جی لوای مخالفت و محاربت افراشته خونریزیها کردند۔ و آدگونند که رشته دار جراسند بود با فوج گران برای معاونت او برلب دریای جمنا رفته بالشکر سری کشن بجنگ پیوست و بعد محاربه و مقاتلهٔ بسیار دلاوران فوج آدگونند بالِ همّت فرو گذاشته مفرور شدند۔ و آدگونند خود داد شجاعت و مردانگی داده عاقبت از دست بلبهدرجی برادر سری کشن کشته شد۔ و مدّت هفده سال بحکومت گذرانید۔

(۲) راجه دمودر۔ بعد انتقال پدر باتّفاق اعیان کشمیر پیش از کلجوگ سه سال تاج راجگی برسر داده بعدل و احسان و رعیّت پروری عامل شد و از تسلّط و تغلّب خود اکثر راجه‌ها در چاه مذلّت انداخت۔

دران ایّام اشتهار[۱] عروسی دختر راجهٔ قندهار در بلاد و امصار مشتهر گشته راجهای اطراف بخواهش سویمبر در انجا حاضر شدند۔ سری کشن هم بدالسو[۲] بهضت فرمود

---

[۱] در زمان سابق راجهای هندوستان هرگاهیکه دختر بحدّ بلوغ میرسید در ملک هند اشتهار داده تمامی راجه زادها در آنجا جمع میشدند و کسے را دختر پسند خاطر میکرد همراه او عقد مواصلت او منعقد میساختند و این فعل را جشن سویمبری میگفتند۔ [۲] روانگی۔

دامودر که همیشه در انتقام قاتلان پدر متردّد می بود باستماع خبر نخواهش قصاص پدر بجانب قندهار ده سپر شده با سری کش بمحاربه و مقاتله پیوست - عاقبت از دست سری کش کشته شد رانی او جشومتی که حامله بود بامر سری کش بحکومت رسید - سلطنت دامودر سیزده سال بود -

(۳) جشومتی رانی - در ۲۰۱ لک بر سریر کامگاری جلوس کرده در سرانجام مهام شهریاری کارهای مردانه نمود - چونکه از راجه دامودر حامله بود لبعد انقضای ایّام معهود بال گونند از و متولّد شد - حکومت او پانزده سال بود -

(۴) بال گونند[۱] - بمشورهٔ اعیان سلطنت در ۲۵ لک لبعد بلوغ بحکومت مسلّط گشته چندی در رتق و فتق سلطنت به نیکنامی گذرانید - عاقبت از دست هرن دیو کشته شد - حکومت او چهل سال بود -

اورنگ دوم در ذکر پانڈوال

ملّا احمد در دیباچهٔ وقایع کشمیر رقمطراز است که این قلیل البضاعت لبعد فراغت ترجمهٔ مهابارت از حضور لامع النور ظلّ الله کج کلاه دارای داد گر رعیّت پرور حامی دین متین سلطان زین العابدین انار الله برهانه مأمور شد - بخصوص ترجمهٔ تواریخ راجه های کشمیر حرسه الله تعالی عن الآفات التدمیر بنفاذ فرمان لازم الاذعان سعی بلیغ کرده شد در تفحص و تجسس پوتهیها[۲]

---

[۱] کشادوبیت - [۲] پوران نام کتابهای مذهبی و علمی اهل هنود است که بزبان سنسکرت تصنیف شده باشد و کتب تواریخ هم باین اسم مشهور است -

[۳] ترنگینی بمعنی بحر ژرف و رازه ترنگینی بمعنی دریائے حالات راجه ها -

و ترنگینی ہای مؤرخانِ عہدِ دیرین کہ زیادہ از پانزدہ جلد مسموع بود ولامحالہ بحادثۂ استیلای ذوالجو و باعثِ تغلّب دارای بُت شکن کتابہای دیرینۂ اہلِ ہنود بالکلیّہ نابود و مفقود شدہ بود و بکمالِ تفتیش وصول شد ہمگی راجہ ترنگینی کلہن پنڈت و کھیمہ اندر و چھولاکر و پدمہ مہر۔ از آنجملہ بعلّتِ اغراق[1] مفید نگشت نسخۂ کھیمہ اندر۔ امّا ترجمۂ راجہ ترنگینی وغیرہ بمنّہ وکرمہ فی الفور باختتام انجامید۔ آنگاہ بعد انقضای عرصۂ چند سال دستیاب گشت۔ بتوجہ پرجا پنڈت چند اجزای تاریخ دیرینہ مصنّفۂ پنڈت رتناکر کہ بہ اوراق توز مرقوم بود عند المطالعہ یافتہ شد۔ از متنِ آن احوالِ سی و پنج کس از راجہای اوایلِ کلجگ وغیرہ کہ پنڈت کلہن بعد وثوق اخبار و نایابی این نسخہ در مجبرۂ تعویق و تعطیل انداختہ بود۔ و بفرمانِ گیہانِ زمان افزایش نسخۂ رتناکر در متنِ ترجمۂ خود ملحق کردہ تکمیل و ترتیب آن باعثِ مسرّت اخبار روزگار گردید فقط۔ نامہ نگار[2] مطابق ترجمۂ صاحب وقائع کشمیر در ایراد احوالِ راجہای متروکہ کلہن پنڈت شروع نمود۔ کہ تا زمانِ گونند ثانی و ثوق آن ہمگی تحریرات دارد۔

(۱) راجہ ہرن دیو۔ پسرِ دوم راجہ پریچھت کہ از نسلِ پانڈوان بود با برادرِ خود جنمہ جی علمِ مخالفت برداشت۔ چون در مقابلۂ او تابِ مقاومت نیاورد با جمعی از معاونانِ خود در کوہستانِ جمبہ متواری شد و از مغارۂ کوہی فقیری یافت کہ از تلذّذاتِ نفسانی دست باز داشتہ بیادِ خالقِ جاودانی بی خور و خواب شاغل ہمی بود۔ راجۂ مفرور کہ از جورِ زمانہ مقہور شدہ بود بقدمبوسی آن عابد مرتاض ممتاز گشت و در آنجا اوقاتِ منحوس خود در قلق و اضطراب بسر می برد۔

روزی فقیر کامل از حُسن خدماتِ او خوشدل شدہ از مژدۂ کامرانی و نوید

---

[1] مبالغۂ از حد۔ [2] مصنّف۔

جہانبانی کشمیر خاطر او مسرور ساخت و ہرن دیو بر گفتار او اعتبار کرده از راه کوہستان شرقی با جمعی از معاونان خود بجانب کشمیر نہضت کرده در عسکر بال گوننداند بہ ملازمت حاصل نموده بسعادت ازلی و لیاقت جبلی بر عہدهٔ وزارت و وکالت راجه مدار الملک شد۔ و امراء و افسران عسکر بداده و ہمہ مطیع و منقاد خود نمود۔ و بوقت فرصت بال گوننداند دست متعلقان خود بقتل آورد۔

انگاه بیاوری بخت و معاونت ارکان مملکت دارای دولت و مالک سلطنت شد۔ و از جود و سخا و بذل و عطا خاطر ہمگنان بدست آورده در رعیت پروری و مرحمت گستری لوای سروری افراخت۔ و اطراف را ضبط و ربط نموده از آبادی ملک و رعیت جمعیت حاصل کرده و خزائن و عساکر موفور بهم رسانید۔ عرصهٔ سی سال حکمرانی کرده جہان فانی را پدرود نمود۔

(۲) راجه رام دیو۔ در ۹۵ لکه بجای پدر علم حکومت افراخته در رتق و فتق سلطنت و ضبط و ربط مملکت ساعی شد۔ و بوفور احسان با رعای خود حصهٔ دہم خراج شاہی معین کرده و بر کرپوهٔ متن بابل نام شہری در غایت وسعت و فسحت که تعداد عمارات آں یازده لک خانه می نگارند آباد ساخت۔ و بتخانهٔ مارتانڈی شود که ہنوز یادگار است از سنگ ہای ثقیل و شفاف و رونما منقش و منبت کار در غایت متانت و استواری زیاده از پنجاه درعه بلند افراخت که بجای نوصل سنگہا و درز ہای معمولی بنظر تامل کسی نمیدید گویا از یک قطعهٔ سنگ مخلوق بود۔ و بعضی سنگہا زیاده از سه چہار درعه طویل و عریض است۔ این وقت اگر ہزار کس جمع شود آں سنگ متحرک نتوانند شد۔ و بیرون احاطهٔ وسیع

آں دیوار رفیع باحجار گراں بار ایواں دار کہ در پیش طاق رواق آں قطار ستونہای احجار از چار سو یکصد وبیست جفت پہلو دار بغایت شفّاف و منقّش و ملمع بطلا آراستہ بود برجادۂ روزگار یادگار گذاشت۔ الحق اینچنیں تعمیر متین و دلنشین در روی زمین کمتر خواہد بود واز کوہستان دچھن پارہ نہر آب آوردہ طراوت ونضارت شہر بحدی ساخت کہ نظیر آں در ربع مسکون امکان نبود۔

چوں برای تسخیر ممالک لوای عزمیت افراشت بعد تسخیر پنجاب وکابل و ملتان بطرف مار وار نہضت کرد وآں ولایت از تصرف کچھواہہ برآوردہ دختران سرداران آں قوم در حرم خویش داخل ساخت۔ بعد ازاں بولایت لکھنو رفتہ متصرف شد حکومت انجا بہ برادرزادۂ خود بخشید۔ از انجا مال غنیمت بسیار آورد۔ پس از سہ سال بملک قنوج رفت ودر انجا دو سال توقف کردہ بجانب مالوہ لشکر کشید وبجوزۂ تصرف درآورد وقصبہ جات بسیار آباد ساخت وقلعۂ نرور را مرمت کرد دختران راجۂ بیجانگر ودختر شیوہ رای العقد درد دو سال درکوندہ وانہ بسر برد اکثر زمینداران عمدہ نابود ساخت۔ بعد ازاں بکوہستان سوالک برآمدہ جمیع رایان آنجد ود باجگذار نمود وبا راجۂ کمایوں جنگ کردہ مغلوب ساخت۔ عاقبت دخترش گرفتہ ملک لوی مسلم شد۔ از انجا عنان عزیمت بجانب نگرکوٹ معطوف داشت وآں ولایت را غارت کردہ در نہکوٹ رسید۔ از انجا بطواف بتخانۂ درگا رفت راجۂ انجا تحائف گذرانید۔ ودختر راجۂ نگرکوٹ بہ پسر خود نامزد ساخت از انجا بجانب قلعۂ جموں رفت راجۂ انجا فروتنی نکردہ بجنگ پیش آمد عاقبت منہزم

شدہ قلعہ مفتوح گشت و خلق کثیر اسیر آورد و اموال و اسباب وافر دریافت۔
از انجا بجانب کشمیر رجعت کردہ بعد دو سال باز بجانب ہند نہضت ساخت۔
و از ملتان در میان سفاین ناحدود بنگالہ و کنار دریای شور سیر فرمودہ
قریب پانصد راجہ با جگذار گردانید۔ و عالم عالم دُر و جواہر و مال و افیال
بدست آورد و براہ قنوج رجعت کردہ بکشمیر رسید جشنی عظیم ترتیب داد۔
مردان شجاع را نواختہ ثلث غنیمت بخلق قسمت فرمود۔

باتفاق اہل ہند مثل رام دیو راجہ عظیم الشان کسی نبود مدّت
العمر خود سہ صد ہزار مادہ گاو ال خیرات بخشید۔ و خدمت فقرا و سادہوان
بسیار میکرد۔ و در بذل و ایثار آنہا داد جوانمردی میداد۔

قف۔ مارو سوامی و مارو سوامی دو فقیر کامل از بلاد سلہٹ[1]
با او ملاقی شدہ بود کہ در تسخیر ممالک ہموارہ برای معاونت و امداد ہمراہ او
میرفتند۔ و بکمالات باطنی در میان مجلس ناگاہ غایب می شدند و باز خود را
ظاہر میکردند۔ مدّتہا بخوردن و خوابیدن و دیدن رغبت نمی کردند۔ و
مردمان ایشان را دیوتا یعنی ملک سیرت میپنداشتند۔

راجہ عرصۂ شصت و نہ سال طبل حکومت نواختہ فرزند خود جانشین ساخت۔
و خود را پوست آہو پوشیدہ در مندر پارتی شور کہ بر چشمۂ بہون آباد کردہ بود
با مرشدان خود دہ سال مصاحبت و موانست نمود۔ انگاہ از مندر تا کوہ ہر سہ
کس غائب شدند و با کالبد عنصری از دار دنیا درگذشتند۔

---

[1] سلہٹ (بنگال)

(۳) راجہ بیاسد یو۔ در ۲۱۶۱ سنہ تخت و تاج را از شوکت و سطوت رواج داده مثل پدر عادل و باذل و عاقل خبیر بود۔ و از اطراف ہند بیدخوانان طلبانیده علوم غریبہ را رواج داد و جابجا مدرسہ ہا بنا نمود۔ و در پرداختن سپاه و رعیت ہمیشہ مشغول می بود و از عدل و احسان و بذل و امتنان ملک را خضارت و نضارت بخشید۔ نہر آبیکہ پدرش درمیان شہر بابل جاری کرده بود و در موسم زمستان بباعث یخ بندی مسدود میگشت راجہ برای رفاه مردم درمیان شہر حوضی وسیع و عمیق کہ از چہارسو نردبان سنگین افراختہ بود آباد نمود۔ کہ از فیض جاری آن اہل شہر بہره ور میشدند۔ انگاه برای دیدن معابد ہند تنہا بلباس فقیری بر آمده لکہا صرف نمود۔ و دران ایام راجہ جونت شہر یاد مالوا رشتہار سویمبر دختر خود موسوم بہ کلاپون داده بود۔ بیاسدیو تنہا بر موقع جشن حاضر شده عروس اورا از دور دیده پسند خاطر نمود و عقدمو اصلت بستہ با ساز و سامان فراوان در کشمیر رسید۔ و یکہزار پیک جہاد یو از طلا و نقره و نود و نہ ہزار عدد سالگرام از ہندوستان ہمراه آورده در بتخانۂ مارتانڈی شور وغیره بتخانہ ہا برای پرستش موجود داشت۔ و پنجاه و شش سال حکومت کرده درگذشت۔

(۴) راجہ درتا۔ بعد وفات پدر در ۲۲۱۷ سنہ اورنگ سلطنت را رونق بخشیده رتق و فتق سلطنت بکام دل نمود و بلباس حقیر بر سر دروازۂ بتخانۂ پدر خود می نشستہ از صبح تا شام دادرسی مظلومان میساخت۔ و بر موقع عدالت دو فلوس ملزم را جرمانہ میکرد و سر موئی بکسی آزار نمیداد۔ و برای سیاست ظالمان در پیشگاه خود شکنجہ استاده کرده بود کہ در عمر خود ہمگی یک کس را در شکنجہ کشید۔

وراجہ گوشت جانداران گاہی نمی خورد و پرستش اصنام نمیکرد۔ می گفت کہ ازکردۂ پرستش دادرسی افضل است۔ و دوکانداران دوکانات بغیر قفل واگذاشتہ بخانہ میرفتند۔ و درزمانِ او مردمان مانند پسر درکنار مادر آسودہ ماندند و رانی او مارگی دیوی بتخانۂ مارگی شوری در موضع کوٹھیر آباد ساخت۔ پنجاہ وہشت سال حکمرانی کردہ انتقال نمود۔

(۵) راجہ سہم دیو۔ بجایِ پدر در ۲۷۷ھ خلعتِ حکومت در برکردہ بجود و احسانِ فراوان عالمیا نرا دلخوش ساخت۔ و عمرِ عزیزِ خود در ریاضاتِ شاقہ و پرستش اصنام بسر برد۔ و مدّت العمر گوشت جانداران برخود حرام کرد و آبادی دہات و عماراتِ منادر از حد نمود۔ موضع سہم پور آباد کردۂ اوست۔ و در سطح اندرونِ کشمیر مردمانرا گنجائش آبادی نماندہ بر فلال جبال بود و باش اختیار نمودند۔ وشاکا عموزادۂ او بر دختر زمینداری گرفتار گشتہ جبراً دست بدامنِ او انداخت و راجہ داد گراں یکسیر را از جہاں گذرانید و مادر او ازیں غصۂ جا ۞ ہ برشمشانِ[1] او رفتہ خود را در آتش بسوزانید۔ راجہ بعد وراین واقعہ تا چہار روز بدرد جانسوز مبتلا بودہ انتقال نمود۔ حکومت او پنجاہ و چہار سال می نگارند۔

(۶) راجہ گوپال چند۔ بر مسند حکومت پدر در ۳۳۲ھ جلوس نمود ولصعوبتِ امراض بدنی وضعف قوای انتظام مہام مملکت بکام دل نتوانست کرد۔ وشنو پال کہ وزیر با تدبیر او بود بپرداختنِ ملک و رعایا می ساخت۔ در آنزمان راجہ ختن بر قلمرو کاشغر لشکر کشیدہ قبضہ نمود و حاکم انجا خسر پورۂ گوپال دیو بود

[1] جائے کہ در انجا ہنود مردگان خود را می سوزانند۔

بقتل رسانید۔ پس ششو پال با فوج گراں بمقابلۂ او سبقت کردہ بر کوہ لونگ محاربہ و مقاتلۂ فریقین روی داد و فوج ششو پال را درمیانِ حضیض درۂ کوہ معسکر بود و از تیغ کوہ گولہ ہای سنگ بید رنگ می غلطید و لشکر ششو پال بغیر جنگ درچنگِ نہنگِ اجل افتادہ ضائع شد و بوقوع ایں واقعہ گوپال دیو را دست و پا شکستہ بآزارِ جگر انتقال نمود۔ حکومتِ او سیزدہ سال و سہ ماہ بود۔

(۷) راجہ وزیانند۔ برادر گوپال چند در ۳۴۵ھ تاج شاہی بر سر نہاد بعد رتق و فتق سلطنت ہمراہی پنجاہ ہزار سوار جرار و یک لک پیادہ بجانب کاشغر یلغار نمود۔ و با راجۂ ختن جنگہای عظیم بکار برد و بیاوری بخت کاشغر و ختن را قبضہ کرد۔ و در حالتِ صلح دختر راجۂ ختن سمرن رانی در عقد آورد و حکومت ختن بوی باز داشتہ رجعت نمود۔

و در ضبط و ربط اطراف و عدل و انصاف مثل پدر توثیق یافت۔ و بمقام بیجبارہ بتخانۂ وزیہ ایشری بجمالِ متانت و سنگینی و رنگینی سہ صد درعہ مرتفع ساخت و درمیانِ آں گاوی بزرو مغناطیس یا بطلسم دیگر معلق استادہ بود کہ کالبد او از فلزات صنعت کردہ بودند و دہ لک اشرفی در تعمیر آں بتخانہ صرف شدہ بود۔ حکومتِ او بیست و پنج سال۔

(۸) راجہ سوکھہ دیو۔ فرزند گوپال چند در ۳۷۰ھ عروس سلطنت در بر گرفتہ ہموارہ در عیش و عشرت و سیر و شکار مصروف ماند و زمامِ اختیار ملکداری در دستِ راماننددیو پسر دیانند نہادہ در تمشیت انتظام ملک سستی پذیرفت چنانچہ حدود پنجاب را راجہ جیترانتھ والی دہلی متصرف شد۔ و ممالک ترکستان از دست

رفت و ذخایر و عساکر تخفیف یافت۔

پس رامانند از روی بغاوت وخیرہ سری سوکھ دیو را در کوہستان امرناتھ برموقع تنکار گرفتار نمود و در آب لمبودری غرق کردہ از جان گذرانید و خود بکمال استقلال بر مسند شاہی جلوس نمود۔ حکومت سوکھ دیو چہل و چہار سال بود۔

۹ راجہ رامانند۔ در ۲۱۴ لکے بر تخت شوکت نشستہ مضافات کشمیر را ضبط و ربط فرمود و راجۂ جموں را تدارک واقعی کردہ نگرکوٹ فتح نمود۔ و رعایا را خراج شاہی حصۂ پنجم مقرر ساخت و اکثر خیرہ سراں از تیغ گذرانید۔ و در لسیط و کشا ملک ہمت گماشتہ بندگان خدا را دلخوش ساخت۔ حکومتش پنجاہ و ہفت سال بود۔

۱۰ راجہ سندیمان۔ جانشین پدر شدہ در ۲۷۱ لکے عروس مملکت بعدل و رافت آراست۔ و زیر دامن کوہستان شمالی سندمت نگر نام شہری وسیع آباد نمود کہ دریای بہت[۱] میان آن جاری بود و برلب دریا عمارات رفیع و کوشکہای منیع معمور ساخت۔ و لبست و یک بتخانہ سنگین احداث نمود۔ از انجملہ بتخانۂ مہا دیو در غایت متانت و رفعت افراشت و در ضمن آن سہ صد ہیکہ مہا دیو از طلا و نقرہ موجود داشت۔ از انجملہ دو ہیکر مرصع کار اعجوبۂ روزگار بود۔ و بتخانۂ زلیشٹی شورکہ برکوہ سلیمان واقع است از اعمال حسنہ یادگار نہاد۔

پس با فوج گران عزمیت ہندوستان کردہ تا قنوج فتح نمود۔ بعد دیدن مقامات و معابد ہندوستان بجانب کابل و قندہار یلغار ساخت۔ و راجۂ قندہار در پناہ آمدہ دختر خود پارتی دیوی پیش کش نمود۔ از انجا مراجعت کردہ درمیان دریای اٹک[۲] کشتی

---

[۱] دریای جہلم۔ [۲] اٹک۔

غرق شدہ پا بتی طعمۂ نہنگ اجل گشت و راجہ نہایت منغص و مغموم ماند۔ پس راجہ فرزند دختر دوم خود کہ از اولی جمیل بود فرستادہ خاطر او خرسند نمود۔ حکومت او شصت و پنج سال بود۔

(۱۱) راجہ مرہن دیو و کامن دیو۔ بعد وفات پدر مرہن دیو در ۵۳۶ھ افسر حکومت بر سر نہادہ برادر خورد کامن دیو را رتبۂ وزارت بخشید۔ و بعد چندی از روی فساد و عناد ہر دو مخالف یکدیگر شدہ در معرکہ جنگ و جدل پیوستند۔ اعیان ملک درمیان آمدہ قلمرو کشمیر را دو حصہ کردند۔ حصۂ شرقی را مرہن دیو قابض گشت۔ و حصۂ شمالی را کامن دیو متصرف شد۔ مرہن موضع مرمامہ آباد ساخت و در انجا بتخانہ رفیع ترصیص نمود۔ و خلق خدا را بعدل و احسان و بذل فروان دلخوش کرد۔ کامن پای تخت خود در سندمت نگر انداختہ در جور و تعدی رعایا مستعد گشت و بندگان خدا را بسیار رنجانید چنانچہ اکثر مردم جلای وطن کردہ در حکومت مرہن راجہ آسودند۔

ہمدران زمان ستارۂ دُم دار طلوع کردہ شبانہ مانند بدر کامل تابش میداد۔ ہمدران سال بارش و باران بکثرت بارید بمقام چکدر ماری عظیم الجثہ از آسمان غلطید و دو روز متحرک بود و تا یک سال لاشۂ او ضایع نہ گشت۔ اندران وقت حصۂ بالا را مرہن راج و حصۂ پائین را کامن راج می گفتند۔ رفتہ رفتہ بمراج و کامراج شہرت یافت۔ مرہن پنجاہ و پنج سال حکومت۔

(۱۲) راجہ چندر دیو۔ در ۵۹۱ھ بعد وفات پدر کامن دیو را بطلسم گرفتار کردہ از تیغ گذرانید و درگہہ دیو فرزند او محبوس داشت۔ پس باستقلال تمام شب و روز مخمور عیش و سرور ماندہ در غرور و پرداخت رعایا قصور نمود۔ سہ صد و شصت

زن در عقد داشت و ایّام سال تمام ملاعبت هر یک بسر می برد۔ حکومتش پنجاه و دو سال بود۔

(۱۳)، راجه آننت برادر چند دیو در ۴۲۳۶ لک خلعت راجگی در برکرده علم تجبّر افراشت۔ نهایت سفّاک و بیباک بود و برخلاف برادر سیاست کرده هزارها مردم بدار کشید۔ و بیست و هشت سال حکمرانی کرده درگذشت۔

(۱۴)، راجه درپتا دیو بعد وفات پدر در ۴۲۷۱ لک تاج راجگی بر سر نهاده رعیّت پروری و دادگستری شیوهٔ خود نمود۔ و در موضع شار بتخانه جوالامکهی معمور ساخته۔ گویند راجه بسیار دلاور و جرّار بود۔ روزی بر سر راه سنگی دید که زیاده از یک صد من ثقیل بود و از دست چپ برداشته یکسو گذاشت۔

عاقبت برادرش هرنام دیو باغی شده فریقین در جنگ و جدل خونها ریختند ناگاه تیری در چشم درپتا دیو رسیده از جهان درگذشت۔ حکومت او پنجاه و یک سال بود۔

(۱۵)، راجه هرنام دیو در ۴۲۷۲ لک کوس حکومت نواخته همیشه در شغل نای و نوش عشرت و عیش مشغول می بود۔ و باغات انگور جا بجا غرس کرده خانه بخانه خمخانه ها احداث نمود و اعلی و ادنی را بنوشیدن خمر مایل ساخت۔ و در صحن دولتخانهٔ او از شراب حوضی مملو بود که عموماً از آن شراب می نوشیدند و در حالت نشأ شراب سخت سیاست میکرد و زن های مردمان بزور میگرفت۔

عاقبت درگا نام سپه سالار او از روی شوربختی خود رایت مخالفت برداشته باهمدیگر بحرب و ضرب پیوستند و انهار خون جاری کردند۔ آخر درگا غلبه کرده دولتخانه

شاہی را آتش کشید و شہر بابل را یک حصہ بسوزانید۔ پس از اہل شہر لک ہا مردم جمع گشتہ بر فوج دُرگا ریختند و کالبد او را بزخم تیر و شمشیر ریز ریز کردہ عسکرش تباہ نمودند۔ موجب آں ہر نام نسبت رعایا خراج دو سال معاف ساخت۔ و بعد چند ماہ رنگو بچۂ دُرگا با جمعی از اوباش کنگاش نمودہ راجۂ نامور بقصاص پدر در شکارگاہ جنگل شکار اجل کرد۔ و حکومت راجہ سی و نہ سال بود۔

(۱۶) راجہ سُلکن دیو بخلافت پدر در ۷۶۱ھ افسر ایالت بر سر دادہ شب و روز در عیش و طرب و لہو و لعب مصروف ہمی بود لیکن عدل و داد منصفانہ میکرد۔ و درمیان ہفتہ روز شنبہ انتظام امور ملکی و نصفت و سیاست میکرد و شش روز در عیش و کامرانی بسر می برد۔ بیست و ہشت سال حکومت کردہ درگذشت۔

(۱۷) راجہ سینادت در ۷۸۹ھ افسر پدر بر سر نہادہ در حمق و رعونت نادرۂ روزگار بود۔ روزی آئینہ در دست گرفتہ مشاہدۂ جمال خود میساخت و زنش بالای دوش سر نہادہ عکس او درمیان آئینہ ظاہر گشت۔ بنابراں راجہ بر وی عتاب کردہ کہ ترا با شخص آئینہ الفت خواہد بود فی الحال بینی او قطع نمود میگویند کہ وزیر خود را فرمان داد کہ برای من حور بہشت باید بود وزیر مجبور شدہ دختری خوب روی و پاکیزہ بر بود و لباس آراستہ حاضر ساخت کہ ایں دختر داروغۂ بہشت است کرور دینار کابین میخواہد راجہ فی الحال کرور دینار را بخشید و انتظام امور مملکت وزیر بکام دل می ساخت و راجہ نقشۂ دیوار بود۔ ہفدہ سال حکومت کردہ انتقال نمود۔

(۱۸) راجہ منگلادت در ۸۰۶ھ برادر خود را در شبستان قتل کردہ

باعانتِ اعیانِ مُلک تاج حکومت برسر داد۔ و در ترقی باغات انگور کوشش بسیار نمود که در هر خانہ خمخانہ ہا احداث کردہ ترقی شراب بحدّی رسانید که از آمدنی شراب لکہا جمع خزینہ می شد۔ و شغل ساز و سرود گاہی از دست نمیداد۔ قمار بازی بحدّی رواج یافت که اعلیٰ و ادنیٰ بدان اشتغال میداشتند۔ و در زمان حکومتش دودی در ہوا پیدا شدہ از انجخرۂ آں بسیار مردم ازجان در گذشتند و مدّتِ حکومتش سی و نہ سال بود۔

(۱۹) راجه کہیمه اندر در ۸۴۵ئہ بر مسند حکومتِ پدر جلوس کردہ بعد ضبط و ربط اطراف بعیش و عشرت مایل گشت و در سیر و شکار شوق بسیار میداشت۔ قف۔ گویند افسونی آموختہ بود که بزور افسوں در خانہ ہای مردم درآمدہ کسی او را نمیدید و با زنہای بیگانہ فعل فاحشہ را فاعل گشتہ روی خود سیاہ می ساخت۔ روزی در خانۂ دُرنا وزیر درآمدہ با عورت او مباشرت نمود و در انجا انگشترینِ زریں از دستِ او فتادہ نزد وزیر رسید و وزیر انگشترین او بشناختہ آتش کینہ در کانونِ سینۂ او مشتعل گشت و شبانگاہ راجۂ مذکور را از دستِ ملازمانِ خود بقتل رسانید۔ و شصت و شش سال در عدل و داد و نصفت گذرانید۔

(۲۰) راجه بہیمه سین در ۹۱۱ئہ باعانت اعیانِ مملکت بر مسند حکومت پدر جلوس نمود۔ نہایت شجاع و دلاور بود و در سفاکی و بیباکی عدیل نداشت و از فسق و فجور و شراب خوری دقیقۂ نگذاشت۔ و رعایا را در باج و خراج افزایش کردہ بدعاتِ موفور ایجاد نمود۔ و مندر کوٹی شور بر کنارہ بہت آباد ساخت۔

و موضع سمپور از تعمیرات اوست۔

چون راجہ خاتن قلمرو کاشغر را بیشتر قابض شدہ بود راجہ بھیمہ سین بر سر او فوج جرّار تعیین ساخت چون بر کوہ قراقرم رسیدند ہمہ ہا زیر برف غرق شدند واحدی را زندہ نیافتند۔ و در زمان او تُرجن نام ساحری از ہند رسید کہ بزور سحر مردمانرا در باطن مریض میکرد و ظاہراً بلباس طبیبی آمدہ از آن مریض زرہای بسیار میگرفت و باز صحیح میکرد۔ روزی رانی راجہ بسحر مریض ساخت و یکہزار اشرفی ازو گرفت شاگرداو این سخن افشا کردہ راجہ ساحر مذکور بدار کشید۔ قف۔ گویند بر سر دار شکل آن نابکار بصورتِ خرس متشکل شد۔ و مدّتِ حکومت راجہ شصت و یک سال و ہفت ماہ بود۔

(۲۱) راجہ بندسین پسرش در ۹۷۲ لٔہ خلعتِ جہانداری در بر کردہ فسق و فجور و قمار و خمار را رواج داد مردم عام و خاص بارتکاب افعال شنیعہ چندان معروف شدند کہ نام خدا فراموش کردند۔ و جاہ و ثروت و آبادی ملک بحدّی رسید کہ ہر احدی دم فرعونی میزد و راجہ ہموارہ در عیش و طرب و لہو و لعب مصروف ہمی بود و خود را اندرون و بیرون انتظام سلطنت میساخت۔

عاقبت راجہ از وزیر خود بیدل گشتہ فی الحال از رتبۂ خودش معزول ساخت وزیر سر بشورش آوردہ بمحاربہ و پیکار لشکر راجہ مغلوب کرد۔ عاقبت وزیر از اسپ غلطیدہ در دست راجہ اسیر گشت و راجہ پوست از تن او جدا ساخت۔ و نیز راجۂ نگرکوٹ از متابعت راجہ سر پیچیدہ بموقع محاربہ و مقاتلہ مقتول شد۔ و مدّتِ حکومتِ راجہ چہل و شش سال بود۔

(۲۲) راجه سندیمن پسرش در ۲۱۰۸ کلی بر تخت راجگی قدم نهاده در فسق و فجور و عیش و سرور مسرور گشت. بمقتضای النَّاس عَلیٰ دِین مُلوکِهِم ابتدای عهد سرتام دیو مردمان در فسق و فجور و شراب نوشی و قمار بازی ارتکاب نموده نام خدا بر زبان نیاوردند. و مانند قوم فرعونیان کفران نعمت کرده بخالق حقیقی بغی ورزیدند. و در کوچه و بازاری محابا مثل حیوانات افعال قبیحه میکردند.

میگویند که شخصی با دختر خود مباشر فعل شنیع شده بود شوهرش در پیش راجه استغاثه نمود راجه مستغیث را العلّت افشای راز حبس کرده ملزم را رها نمود. داورِ حقیقی برای نصیحت و آگاهی این قوم شخصی عابد و زاهد و مرتاض از فرقه کوزه گران موسوم به تنده گیت ملهم ساخت که این قوم عنود را بوعظ و نصایح از عصیان و شنایع باز دارد و راه سعادت و هدایت نماید. آن کوزه گر بالهام داور گروه شقاوت شعار را بمواعظ بسیار و اندرز بیشمار سبیل نجات نموده هیچ یکے نصیحت او بسمع رضا اصغا نکرد. بلکه بتمسخر و استهزا پیش آمده خاطر او رنجانیدند پس آن سفالگر بالهام داور بر کوهی که آنرا فی الحال کرال سنگر میگویند پناه گرفت و بحکم منتقم حقیقی پاسی از شب گذشته زلزله سخت بوقوع آمد که بصدمه آن درقعر شهر زمین خسف شده چشمهٔ آبی بکمال جوشش منفجر گشت و آن چشمه را فی الحال ولر ناگ میگویند. و از جانب بادهٔ موله متصل کهاده نیار بصدمهٔ همان زلزله کوه بادهٔ غلطیده راه برآمد آب مسدود نمود. ازین جهت طغیان آب و نعره بجوش آمده آن قوم و آن شهر را در ورطهٔ عقاب و عتاب بیکدم غرق ساخت. چنانچه علامات و امارات آن شهر در میان تالاب اولر هنوز موجود است کیفیت

آں در بحث تالاب او لر گفتہ شد۔ حکومت سندر سین چہل و یک سال بود۔

انتباہ۔ مخفی نماند کہ راجہ ہای فرقۂ پانڈواں بیست و دو پشت عرصۂ یکہزار سال دریں ملک حکومت کردند۔ و بشامت کفران نعمت و ازتکاب معصیت کہ چند پشت براں اصرار نمودند بغضب الٰہی یکبار تباہ شدند۔ و بعد انقطاع حکومتِ آنہا در خطۂ کشمیر یکدو ماہ بی استقلالی بود۔ کسانیکہ فراز رفعت و دامنۂ کوہسار ہا موجود ماندہ بودند اتفاق کردہ راجۂ لو کہ از قوم راجہ ہای مالوہ در حدود لولاب جاگیردار بود بہ راجگی برداشتہ طوق انقیاد او بگردن انداختند۔

اورنگ سیوم

(۱)، راجہ لو باجتماع اعیان ملک در ۱۰۵۹ لہ بر سریر حکمرانی نشستہ در عدل و رفاہ رعایا و خشنودی عموم برایا گوی نیکنامی ربود۔ و اطراف کشمیر را ضبط و ربط ساختہ در ترہیب و تخویف مخالفان بخوبی پرداخت و سرمایۂ زندگانی خود در کامرانی و شادمانی بسر برد۔

و در میان درۂ لولاب شہر لو لو بعمارات کثیر و اسواق و دکاکین دلپذیر معمور ساخت کہ تعداد عمارات آں بقول کلہن پنڈت ہشتاد لک خانہ و بروایت رتنا کر ہشتاد ہزار خانہ مشہور است۔ حکومت او شصت سال بود۔

(۲)، راجہ کوشی شی پسر راجہ لو در ۱۱۱۹ لہ تاج حکومت بر سر نہادہ موضع کولہ[1] در جاگیر برہمناں بخشید۔ حکومت او ہفدہ سال بود۔

(۳)، راجہ خگندر پسرش در ۱۱۳۶ لہ سریر آرا شدہ شہر کاکا پور و کھونہ موہ

---

[1] واقع در سویہن پارہ۔

که الحال دو موضع هستند برای پای تخت خود آباد ساخت. و بعرصهٔ سی سال حکومت کرده دنیا را پدرود نمود.

(۴) راجه سورانند در ۱۱۶۶ق م بجای پدر افسر حکومت بر سر نهاده موضع سوند[۱] و شورت[۲] آباد ساخته به برهمنان بخشید.

گویند نرینه فرزندی نداشت الّا یک دختر ماه پیکر کتابون نام که بحسن سیرت و صورت آراسته و از جمیع علوم و فنون پیراسته بود. روزی ایرانی سوداگری با جواهرات نفیسه پیش راجه رسید و راجه بعدم وقوف جوهر شناسی با او چندان التفات ننمود. چون سوداگر را محرومی افزود خود را در پیش دختر راجه رسانید. وی تمامی جواهرات از تاجر خرید کرده بقیمت شایان و انعام فراوان او را بدلخوشی رخصت داد.

پس سوداگر توصیف و تعریف آن دختر در پیش بهمن اسفندیار که شهریار ایران دیار بود اظهار نمود. بهمن بر حسن و جمال و اطوار و کردار او شیفته شده حکیم طاسپ را بخواهش خواستگاری دختر پیش راجه فرستاد. و راجه عهد مواصلت کتابون موجب رضای او با بهمن منعقد کرده با تحایف و نفائس بسیار همراهی شیر برادرش که نام او لولو بود در پیش بهمن روانه ساخت و بهمن بکمال شادمانی با انیس جانی داد عیش و کامرانی داده زندگانی بسر میبرد. و بعد چند سال از غداری لولو که شیر برادر زنش بود دنیای فانی را پدرود کرده مملکت خود در باخت. عاقبت لولو هم پاداش کردار خود دریافت. حکومت راجه چهل و هفت سال بود.

(۵) راجه گودر که از خاندان دیگر بود در ۱۲۱۳ق م افسر فرمانهی بر سر داده

---

۱ در پرگنهٔ اسلام آباد۔ ۲ در پرگنهٔ دیوه سر۔

موضع هستهیل[1] و قریهٔ گودبر آباد کرده نذر برهمنان نمود. حکومت او سی و دو سال بود.

(۶) راجه سورن پسر گودر در سنه ۱۲۴۵ ک بجای پدر نشسته پرگنهٔ آڈون[2] آباد ساخت. و برای طراوت و خضارت آن جوی سونه من حفر نمود و آثار نیکنامی در رعیت پروری او تا مدت بسیار یادگار بود. سی و پنج سال حکومت کرده درگذشت.

(۷) راجه جنک در سنه ۱۲۸۰ ک بجای پدر بر حکومت مقرر شده ایام به نیکنامی بسر برد. و در حدود کامراج دو قریه آباد ساخت یکی را نالور و دوم را باغ نالور نام نهاد. و در بذل و عطا و جود و سخا سی و دو سال حکومت کرده درگذشت.

(۸) راجه سچی نر در سنه ۱۳۱۲ ک خلعت حکومت پدر در بر کرده در رتق و فتق و ضبط و ربط بخوبی پرداخت. و موضع شانگس در کوتهار و قریهٔ ننار در پرگنهٔ وہو آباد ساخت. و مدت چهل سال حکومت نمود.

(۹) راجه کلگنندر برادرزادهٔ سچی نر در سنه ۱۳۵۲ ک چار بالش حکومت را رونق بخشید و بعدل و احسان فراوان همگنان را آسودگی رسانید و در ضبط و ربط مضافات و آئین معاملات قانون دلخواه بعمل آورد. و در حدود کامراج بر کریوهٔ بلند لونگر نام شهری آباد ساخت که تعداد عمارات آن مورخان سیزده لک خانه تحریر کرده اند. و از جوی رنبی آره سد بندی نموده میان شهر نهری جاری ساخت. و در ضمن شهر بتخانه های بسیار یادگار گذاشت. چهل و پنج سال حکومت کرده وداع نمود.

(۱۰) راجه بلدیو در سنه ۱۳۹۷ ک جانشین پدر شده در عدل و رافت و سخاوت

---

۱ در سایر المواضع پائین۔ ۲ در پرگنهٔ دلوه سر۔

گوی سعادت بردو موضع بلہ پور آباد ساخت۔

گوبند راجہ بہکیم شہر بار اجین بودوی برای تسخیر کشمیر فوجی کثیر تعیین نمود۔ و بلدیو بمقابلۂ او برآمدہ غنیم را در محاربت و مبارزت مغلوب ساخت۔ و دختر راجہ موسوم بہ ہیہ مال دیوی بود کہ بر حسن و جمال او یکی از قوم اجنہ موسوم بہ ناگی ارجن عاشق شد عاقبت بصد مشقت با ہمدیگر عقد مواصلت بستہ باز بمفارقت انجامیدند۔ قصۂ آں پنڈت رتناکر طویل می نگارد ہر کرا خواہش دیدن باشد از متن آں بجوید پنجاہ و سہ سال حکومت راندہ انتقال نمود۔

(۱۱) راجہ نل سین در ۱۴۵۰ک مملکت پدر را منتظم گشتہ بسیار ظالم و سفاک بود و خلق خدا را مشقت و اذیت رنجانید۔

قف۔ گویند در حکومت خود از نوع انسان یک لک نفر بقتل رسانید۔ نام او بر زبان خاص و عام بموجب سفاکی تا حال مشہور است۔ چہ مردم سفیہ را نل سین میگویند۔ عاقبۃ الامر دو لتخانۂ او را آتش واقع شدہ مع سہ فرزند و عیال خود طعمۂ نہنگ آتش گشت۔

ع

آہ مظلوماں کند فرزند ظالم را کباب

در سفاکی و بیباکی بیست و پنج سال بسر رسانیدہ دنیا فرو گذاشت۔ لَعنَۃُ اللّٰہِ عَلَی الظّٰالِمِین۔

(۱۲) راجہ گوکرن کہ از قوم راجہ ہای جموں بود باتفاق رؤسا در ۱۴۷۵ک لوای حکومت افراخت و بندگان خدا را بعدل و انصاف وجود و اعطاف نواختہ اقاصی و ادانی را دلخوش ساخت۔

چوں بخواہش دیدنِ معابد و منادر در ہند رفت راجۂ قنوج بمقابلۂ او لشکر کشیدہ عاقبت صلح نمود۔ پس راجہ در ہر جا طواف تیرتہا کردہ و لکہا روپیہ خیرات بخشیدہ بعد سہ سال رجعت فرمود۔ و زیر دامن کوہ پَرِدَّمَن[1] پیٹ بتخانۂ شارکا دیوی بکمال رفعت آباد ساخت۔ و موضع برنڈ برای مصرف آں جا گیر گذاشت۔ حکومت او سی و شش سال بود۔

(۱۳) راجہ پرہلاد فرزند او در ۱۵۱۱ کلی بر تختِ شوکت جلوس نمود و بر کوہ شیرہ کوٹ[2] بتخانۂ پرتی شور معمور ساخت۔ دُرنا نام فقیری یافت کہ بتربیت او از دنیا متنفّر[3] شد۔ و بمبُور نام وزیر خود بر حکومت دنیا مقرر گذاشتہ خود را لباس سنیاسی پوشیدہ حکومت او یازدہ سال۔

(۱۴) راجہ بمبُور در ۱۵۲۲ کلی تاج راجگی بر سر دادہ در رعیّت پروری و دادگستری ممتاز بود و بحُسن انتظام خاص و عام را دلخوش ساخت۔ ناگاہ بر زوجۂ شہزادۂ خود کہ اورا لولری نام بود مفتون گشت و چندی بسوز درون دلخون بود عاقبت بنالہ و آہ و واویلا بر داشت۔

ع

کہ عشق و مشک را نتواں نہفتن

مجنوں وار سر بصحرا دادہ بیخور و خواب در قلق و اضطراب مانند سیماب بیتاب ہمی بود و غزلہای عاشقانہ میخواند و ترانہ ہای دردمندانہ میگفت۔ و شب و روز لُولُو لُولُو وردِ زبان او می بود۔ چنانچہ سرود لُولُو و لولری و بمبر و مشہور است۔ آخر الامر

---

[1] کوہ ماران۔ [2] شیرہ کوٹ نام سنگرے یا با شکور الدین ریشی در کوہ ہامہ است۔ در زمان سابق آنرا بوسنگری می گفتند۔ [3] درویش تارک الدنیا۔

لولری ہم آشفتۂ وی گشتہ محبوس داشتند تا کہ بمبور از جاں درگذشت وہماں لحظہ لولری ہم جاں داد ودر یک شمشان ہر دو را بسوزانیدند۔

قف - از شمشان او ہماں زماں شاخ نی جوشید - مدت حکومتش ہشت سال بود۔

(۱۵) راجہ پرتاب شیل کہ از خیل راجہ گلکندر بود بعد جنوں بمبور باتفاق رای رؤسای شہر در ۵۳۰ لہ دیہیم جہانبانی بر سر نہادہ عروس مملکت را بعدل و احسان زیب و زینت افزود۔ و پرتاب نگر نام شہری زیر دامنۂ کوہ آلر آباد نمود۔ و بتخانۂ پرتاب شور در چھہ بون معمور ساخت۔

قف - گوبند جادوگر زنی بر راجۂ مذکور عاشق شدہ بود او را مثل سنگ سالگرام[1] متصوّر کردہ در بغلش انداختہ از نظر غائب شد۔ حکومت او سی و شس سال بود۔

(۱۶) راجہ سنگرام چند پسر پرتاب شیل در ۵۶۶ لہ تاجدار کشمیر شدہ موضع سنگرام پور آباد ساخت خلق خدا را بعدل و احساں بنواخت۔ ہمگی یک سال و چہار ماہ حکومت کردہ انتقال نمود۔

(۱۷) راجہ لارک چند برادر سنگرام در ۵۶۸ لہ افسر راجگی بر سر دادہ در تنسیق و تنظیم امور مملکت بی بدل بود۔ و زیر دامنۂ کوہ و ترگنگ در پرگنۂ لار واقع است شہری وسیع لارک نگر نام آباد نمود۔ و در میان آں از دامنۂ کوہ نہری جاری ساخت

---

[1] سالگرام سنگی باشد بیضوی شکل صاف و شفاف و مخطط کہ از رود خانہ گنڈکا ندی می آرند و اہل ہنود آنرا پرستش میسازند و بعضی کارشناس سنگ سالگرام از سنگ کلان شکستہ ہمی کشد مانند لعل بدخشاں کہ در میان سنگ متکوّن باشد

گویند تصادم و تراکم عمارات چنداں بود که از سمت شرقی آن بر غاله بر بام عروج کرده تا نهایت غربی آں عبور نمود و از هیچ جا انفصال نبود هنوز بنیاد خانه ها از انجا بنظر می آید - و آنجوی لاری که الحال در قصبه لار میگذرد از اعمال اوست سی و یک سال بحکومت گذرانید -

(۱۸) راجه برم چند فرزند او در سنه ۵۹۹ لک بر وسادهٔ جهانبانی جلوس نمود شب و روز در عبادات و ریاضات بسر می برد -

قف - گویند هر صبح از یک صد تیرت غسل کرده یکصد بتخانه را پوزش می ساخت - هر چه در روز از باج و خراج جمع می شد شام بمساکین و غربا قسمت کرده میداد و ذخیرهٔ شب نمیگذاشت - یکروز از نذر و خیرات معمولی خود فارغ شده بود برهمنی دست سوال دراز نمود راجه گفت اینوقت مرا معذور دار فردا ترا دلخوش سازم گفت بلکه ترا تا فردا زندگانی نخواهد بود من از که میخواهم راجه خود را بوی حواله کرده و گفت مرا در بازار بفروش برهمن او را در بازار میبرد ناگاه تاجری او را بشناخت و هزار اشرفی داده خرید نمود راجه شب در خانهٔ تاجر مانده فردا هزار اشرفی بوی ارزانی داشت تاجر قبول نکرده و گفت مثل تو راجه خرید کرده ام رایگان از دست نتوانم داد راجه ده هزار اشرفی بوی بخشید تاجر گفت اگر ده هزار لک خواهی داد منظور ندارم راجه مجبور شده گفت پس چه میخواهی تاجر گفت میخواهم که مدت العمر خود از خانهٔ من نان شب تناول خواهی کرد پس حقوق خود بتو خواهم بخشید راجه از جاں قبول نمود و تا سه سال از خانهٔ او نان شب تناول میکرد - و در عهد او آبادی ملک بدرجهٔ زمان اول رسید - چهل و پنجسال بحکومت پرداخته

انتقال نمود۔

(۱۹) راجہ ببیکھن پسرش در ۷۴۲ گتہ عروس سلطنت را بزیور معدلت و مرحمت رونق بخشید و از عقل و تدبّر بہرہٴ وافر نداشت لیکن زوجۂ او چکرہ رانی بغایت دانا بود کہ انتظام مہام سلطنت را بہ رای صایب خود آرائش میداد۔

قف۔ میگویند کہ چکرہ رانی تغیّر لباس کردہ شبانہ درمیان شہر دورہ می ساخت شبی از شبہای دیگر دید کہ رکہیشری مرتاض درمیان کرتچی[۱] با زوجۂ خود سخنان میکرد زوجہ اش گفت کہ چکرہ رانی بسیار دلاور و دانا ست تعجب کہ شبانہ تغیّر لباس کردہ مانند مرداں شبگردی می سازد۔ ہرگاہ ایں زن مرد و شوہرش زن بودی چہ خوش بودی۔ رکہیشر گفت ہمچناں تواہد شد۔ ہما نوقت چکرہ رانی در خود آثار رجلیّت یافتہ در حیرت افتاد و رکہیشر را پا بوسی کردہ عجز و ابتہال نمود رکہیشر گفت کہ ایں سخن شدنی بود بر شوہر ترا علامت نسواں پیدا ست۔ چوں چکرہ رانی بخانہ رسید و شوہر خود بصورت زن دید کیفیت رکہیشر بیان ساخت راجہ در چاہ غم و اندوہ افتادہ یکماہ مخفی بود عاقبت زہر خوردہ از جاں در گذشت۔ چکرہ رانی لباس سنیاسی پوشیدہ در پیش رکہیشر عمر خود بسر رسانید۔ حکومت راجہ ہفدہ سال بود۔

(۲۰) راجہ بہگونت برادر ببیکھن باعانت چکرہ رانی در ۷۶۱ گتہ لباس فاخرہ شہریاری پوشیدہ در رتق و فتق سلطنت بخوبی پرداخت۔ سہ بتخانہ آباد ساخت۔ چہاردہ سال بحکومت گذرانید۔

---

[۱] کرہ یچ۔ نے خانہ۔

(۲۱)، راجہ اشوک کہ از احفاد راجہ سچی نر پسر شکنی بود در ۱۶۷۵ ءؔ گمہ سریر آرای سلطنت کشمیر شدہ در پرگنۂ کہاہور پارہ شہر سیر بعمارات بلند و کوشکہای دلپسند کہ تعداد آں مؤرخاں شش لک خانہ می نگارند آباد ساخت۔ وحوالی آں قلعۂ شہر پناہ بکمال متانت و استواری افراخت۔ و موضع پنگلنہ و پتوت آباد کردہ بہ برہمناں بخشید۔ و مذہب جین یعنی بودہ مذہب کہ تذکرۂ آں در حصۂ اوّل گذشت برای خود پسندید و در ترویج آں بدل و جاں کوشیدہ احکام آں دریں ملک شائع کرد۔ و در قصبۂ بیجبارہ مندرہای سابقہ ویراں نمود و بجای آں تبخانہ ہای مذہب خود بکمال رفعت و سنگینی معمور ساخت۔ و متصل آں مندری دیگر اشوکی شور نام بنیاد نہاد۔ و در موضع ہوکہ لتری[۱] و ترہیل[۲] منادر جین بسیار آباد نمود۔

عاقبت بمخالفت ملیچاں[۳] و عدم متابعت آنہا ترک دنیا کردہ زیر دامن کوہ بدشیر بر چشمۂ نراین ناگ تبخانہ بوتی شری آباد ساخت کہ تا حال موجود است۔ و در انجا عمر عزیز خود بسر رسانید۔ و پنجاہ یک سال حکومت کردہ درگذشت۔

(۲۲)، راجہ جلوک پسر دوم راجہ اشوک در ۱۷۲۶ ءؔ لوای حکومت افراختہ مخالفان را قلع و قمع نمود و در بذل و عطا و سخاوت و دادگستری نیکنامی حاصل کرد و در بسیاری آبادی ملک ہمیشہ ساعی بود۔ و موضع بارہ ولہ در لار از تعمیرات اوست۔ کلہن پنڈت او را ملک سیرت پنداشتہ بصفات پسندیدہ موصوف

۱؎ در پرگنۂ دنیو ۱۲ ۲؎ در پرگنۂ دنیو ۱۲ ۳؎ ملیچ۔ دچو ر وچمار و چنڈال ہر چہار طائفہ بتان را پرستش می سازند۔ و گوشت جانوران خود مردہ میخورند و پس خوردۂ ہر طائفہ حلال میدانند و گوشت سگ و گربہ و شغال وغیرہ می خورند ۱۲

میدارد۔ وپنڈت اَوَدہ بہٹ کہ موحّد عصر ویگانۂ دہر بود مُربّی او شد وتعلیم و تلقین او مذہب بہود یکبار ترک دادہ برخلاف پدر مذہب شیوہ اختیار کرد وپوزش مندر روز بہ البشری ونندہ کیشور برخود التزام نمود۔ وبزور ریاضات شاقہ وصفای باطن درخرق عادات مشہور روزگار بود۔

قف۔ گویند ہر روز برای پوزش اصنام لار وبیجبارہ وبارہ مولہ برا ایاں سوار شدہ میرفت۔ گویند ماری مسخّر کردہ بود کہ ہر روز بر وسوار شدہ بہرجا میرسید وحفاظت ماراں بخوبی می ساخت۔ اکثر بتخانہ ہای شیوہ بکمال زینت وتکلّف بیاراست موجب آں بہودہ مذہب را رونقی نگذاشت۔

قف۔ مشہور است کہ عورتی از وسوال نمود کہ مرا چیزی خیرات بدہ راجہ گفت ہرچہ میخواہی میدہم۔ پس عورت مذکور بصورت دیوی متمثّل گشتہ از راجہ گوشت انسان طلب ساخت وراجہ برقتل کسے راضی نشدہ خود را باو تسلیم نمود آں عورت بکمال خشنودی او را دعای توفیق عبادت فرمود فقط۔

انگاہ راجہ برای تسخیر ممالک عزم جزم کردہ از قلمرو ہندوستاں تا قنوج دہار دیار بیا در قبضۂ اقتدار در آورد۔ وبقول ترناشنک تا قندہار وباختر تسخیر امصار نمودہ اقتداری واعتباری بہم رسانید۔ وبعد تسخیر بلاد واطراف وضبط و ربط مملکت چوں رجعت کرد جمعی از اہل حرفہ وسوداگر ہمراہ آوردہ در کشمیر آباد ساخت۔ وثروت وشوکت وجمعیت ملک بجدّی رسانید کہ خواطر اقاصی وادانی بسان گلدستہ شگفتہ شد۔ وتا زمان او در کشمیر انتظام عہدہ داران ملکی نبود راجہ برای انتظام مہام مملکت عہدہ داراں مقرر کردہ ہر کسے بر عہدۂ خود متعہّد ساخت

اوّل عہدۂ دیوانی برای انتظام داد و ستد ملکی۔ دوم عہدۂ خانسامانی محافظ مداخل و مخازن۔ سوم داروغۂ تو رخانہ یعنی محافظ اسلحہ واقمشہ و امتعہ۔ چہارم بخشی برای انتظام افواج۔ پنجم وزارت برای استصواب و طلب مشورت۔ ششم داروغۂ صدر برای تقسیم خیرات و مبرات۔ ہفتم نقیب برای سزا دہی و خبرگیری سپاہیان و زمینداران۔ مدعا کہ در رسوخ انتظام ملک داری و عدل و احسان و درستی و راستی بی مثل بود۔

گویند گوتی پند نام دوائی یافتہ بود کہ ازان کیمیا میکرد و علم سیمیا بخوبی میدانست۔ عاقبت بمقام کپال موچن بر منبع نہر سون گل در قصبۂ شوپیان جان بحق تسلیم نمود و زوجۂ او ایشان دیوی نام مرتاض و صاحب ہمّت بود و یک ماتر چکر و ہفت مال بنا کردہ بحتاجان بخشید و از شاگرد بیاس دیو نندی پوران را تعلیم کردہ بالتزام عقیدۂ نندی شور مذہب بہود را انکار نمود۔ حکومت راجہ شصت سال بود۔

(۲۳) راجہ دمودر برادر راجہ جلوک کہ در جمیع صفات پسندیدہ ہمتای او بود در ۲۸۶ کلہ[1] بر تخت شاہی جلوس کردہ خلق خدا را بعدل و احسان آسودگی بخشید و موضع گوڈہ ستہو بنا کردۂ اوست۔ و بر کریوۂ دامودر برای پای تخت خود شہری بعمارات کثیر آباد ساخت۔

قف۔ روزی بتقریب شراد[2] بر لب دریای بہت برای تغسل میرفت و

[1] در پرگنۂ اچھہ ۱۲ [2] شراد۔ باصطلاح اہل ہنود نذری است معیّن کہ بروز وفات مردگان خود ادا می سازند ۱۲

سرِ راہ دو برہمن از و طعام خواستند راجہ گفت بعد غسل و شراد شمارا سیر خواہم کرد و آں دو برہمن او را دعای بد کردہ صورتش بشکل مار متمثل شدہ در صحرا پریشاں گشت۔ کیفیت آں در ذکر کریوہ دامودر مشروحاً گفتہ شد۔ حکومت راجہ سی و دو سال بود۔

قدوم میمنت لزوم حضرت سلیمانؑ در کشمیر

ملا احمد در ترجمۂ رتناکر قمطراز است کہ بعد مسخ شدن دامودر پسرش نرندر در سنہ ۸۱۸ ؁ ک بر وسادۂ حکمرانی جلوس نمود و بعد عرصۂ چند روز سندیمان نام شخصی کہ از بزرگ کہیشران ملک عرب بود در کشمیر ورود نمود کہ بزور ریاضات شاقہ از جناب کبریا رتبۂ یافتہ بود۔ کہ دیماں یعنی جنیان او بر ہوا میرفت۔ و قوم جنیان و پرندگان مطیع فرمان او شدہ بودند و با او ہمراہ میرفتند۔

چوں اریکۂ او مانند شہباز در تمامی حدود کشمیر سیر کردہ پس بر قلعۂ کوہ جیٹ لدرک یعنی کوہ سلیمان قرار یافت۔ و بمشاہدۂ ایں حال عام و خاص در انجا جمع گشتہ سطوت و شوکت او دیدہ متحیر شدند۔ و راجہ نرندر باستماع خبر حاضر آمدہ از حضور او فوق شفقت و عنایت مسرور شد و ہر کسی با ستدعای حاجات و مطالب خود از و بمراد رسید۔

چونکہ از ہنگام غرق شدن شہر سندمت نگر سطح اندرون کشمیر تا بیجبارہ ہمیشہ سیلابی میشد مردمان بسبب تنگی غلہ مدام عاجز می بودند۔ بخدمت او از برای کشیدن آب التماس نمودند۔ و از پیشگاہ سندیمان جمعی از جنیان برای برداشتن سنگہا کہ بسبب زلزلہ میان دریا بمقام کہادہ نیار غلطیدہ بودند مامور شدند۔ مطابق فرمان سندیمان جنود جنیان سنگہا از قعر آب ۔۔ برداشتہ

آب را بدرو داد ند تا که زمین سطح اندرون ظاہر گشت۔ و راجہ نرندر مصاحبت و
مجالست آنجناب برای خود پسندیده از حکومت این دیار دست بردار شد۔
و سندیمان را خواہش او منظور شده بمصاحبت و مجالست خاص سرفراز نمود۔
گویند از شاہزاده ہای ترکستان او را سه کس برادر یکۂ عالی ہمراه بودند۔
ہشنک، کنشک، زشک، در ینجا بنابر رعایت حبلّی الشانرا ملک کشمیر جاگیر بخشید۔
و نیز بسیاری از مردمان این دیار گرویدۂ خود گردانید و تا یک ہفتہ سیر و سیاحت
کشمیر نموده رجعت فرمود۔

مترجم یعنی ملّا احمد میگوید که ازینجا صاف معلوم می شود که سندیمان
حضرت سلیمان خواہد بود چه اہل مشرق او را سندیمان یعنی مرد مرتاض میگفتند و
در روی زمین ہر کس را معلوم است که تخت حضرت سلیمان بر ہوا می پرید طیور
و جنّیان او را مسخّر شده بودند۔ و نیز بنابر تجنیس لفظی مردمان کشمیر سلیمان را
سندیمان گفته اند۔ از آن بعد کوه جیٹ لدرک را کوه سلیمان و کوه سندیمان می
گویند۔ ایضاً خطۂ کشمیر را باغ سلیمان نام نہاده اند۔

(۲) ہشنک، کنشک، زشنک، در ۱۸۱۸ق باعانت حضرت سلیمان بر حکومت
کشمیر مستقل شدند۔ و خلق اللہ را بعدل و احسان دلخوش نمودند و ہر سه کس سه
قریه آباد کردند۔ چنانچه ہشنک موضع اشکوره در پرگنۂ کروہن۔ و کنشک
کانسپور در دوہو و زشنک موضع ذکرو در پہاک غیر ازین زشنک برای آبادی
موضع ذکرو نہر آبی از سندلار جاری ساخت۔ بعد آن ہر سه کس تا مدّتِ چہل و
یک سال باتفاق حکومت میکردند و مردم بیار را بمذہب خود گرویدند۔

قبل ازین شخصی شاکہ سہم نام از عرصۂ یکصد و پنجاہ سال تا اینوقت در خطۂ کشمیر ترویج بہودہ[1] مذہب می ساخت و بسیاری از مخلوقات داخل این ملت کردہ بود۔ و از متابعان او ناگ سین نام شخصی در موضع ہاردن برای اشاعت مذہب بہود بدل و جان میکوشید دران ایام برہمنان را با مردم جین[2] برای امورات مذہبی تنازع برخاستہ جانبین در محاربہ و مقاتلہ خونہا ریختند چون ہشک و کنشک راچندان استعداد فوج نبود در تمشیت این امر عاجز آمدند پس باتفاق برہمنان ابہی مینو کہ از اولاد راجہ بیرم چند در دچہن پارہ جاگیردار بود برسریر سلطنت نشست۔ و ہشک و کنشک از حکومت معزول شدند۔

(۳)، راجہ ابہی مینو در ۱۸۳۹ء باتفاق عوام تاج حکومت برسر دادہ مردم بہودہ مذہب را قلع و قمع نمود۔ ہمدران زمان چندراچارج نام برہمنی فاضل و کامل بود وی کتاب مہاباش از ہند آوردہ برہمنان اینجا را تعلیم داد و کتاب چندرہ بیاکرن از خود تصنیف کردہ مروج ساخت۔ چون تعلیم و تلقین شاکہ سہم و ناگہ سین مردمان از مذہب خود منحرف شدہ بودند و بالزام مذہب بہود و ردو وظائف و عبادات معمولی خود ترک دادہ افعال شنیعہ میکردند و نحوست آن درین ملک برف بکثرت بارید تا کہ راجہ و باشندگان اینجا در موسم زمستان بجدو و پنجاب و بمبر وغیرہ ہر سال جلای وطن میکردند۔ و چندراچارج مخلوق را بتہذیب و تالیف قلب بر استقامت ملت قدیمی خود تحریص و ترغیب می ساخت موجب آن مردمان اینجا از مذہب بہودہ ترک کردہ ملت قدیمی

[1] بدھ۔ [2] جین۔ فرقۂ الیت از مذہب ہنود۔

خود باز پسند نمودند۔ و بر کتاب نیلہ مت پوران عمل کردہ نذر و خیرات بدستور بر خود گرفتند۔ پس ببرکت آں از آفت برف محفوظ ماندند۔ راجہ ابہی مینو موضع ابہہ پور در پرگنۂ بانگل آباد ساختہ بہ برہمناں بخشید۔ و چندراجالج را جاگیر دادہ بتعظیم و تکریم پرورش می ساخت و مجلس مباحثۂ مردم بودہ ہا ہمیشہ منعقد می بود و اہل مذہب بودہ را بسیار خرابی می نمود۔ بیست و سہ سال بحکومت گذرانیدہ دنیا فرو گذاشت۔

صاحب گلزار کشمیر می نگارد کہ ہمیں چندراجالج کتاب نیلہ مت پوران از نیلہ ناگ برآوردہ است یا از خود تصنیف کردہ است فقط۔ واللہ اعلم۔

اورنگ چہارم

(۱) راجہ گونند سوم کہ از قبیلۂ راجہ لو بود در ۱۸۶۲ ق تاج حکومت بر سر نہادہ در عدل و احسان و رفاہ انام بکام دل کوشیدہ خلق خدا را آسائش و تن آسانی رسانید۔ و از حسن عقیدہ و نیکی اعمال او غلبۂ مذہب جین و کثرت برف از اینجا دفع شد۔ سی و پنجسال حکمرانی کردہ از جہان فانی درگذشت۔ و بیمن حسن نیت او بسیاری از احفاد و ذریات او درین ملک حاکم شدند۔ و عرصۂ دو ہزار و شش صد سال لوای حکومت افراشتند۔

(۲) راجہ وبیشن در ۱۸۹۷ ق بخلافت پدر افسر بر سر دادہ در آسودگی رعایا پنجاہ و سہ نیم سال بسر رسانید۔

(۳) راجہ اندرجیت در ۱۹۵۱ ق بجای پدر نشستہ ولایت کشمیر و اطراف ہند را متصرف شد و مملکت خود بہ نصفت و عدالت آباد ساخت۔ سی و پنجسال

و شش ماه نرد حکومت باخته بساط حیات درنوشت۔

(۴) راجه راون بعد وفات پدر در ۱۹۸۶ک افسر ایالت برسر داده از قلمرو هند امصار بسیار تسخیر نمود۔ عرصهٔ سی سال حکمران بود و برای پوشش اصنام وٹی شور نام بتخانه آباد ساخت۔ صاحب گلدستهٔ کشمیر آنرا مندر بڈشاه پندارد غلط است۔ مترجم[۱] رتناگر مندر بڈشاه را لوکی شری نام کرده است۔

(۵) راجه وبیشن دوم پسر راون در ۲۰۱۶ک بر تخت جلوس نمود۔ چون علم موسیقی خوب ورزیده بود همیشه بسمع ساز و سرود مشغول همی بود طبعی موزون داشت و او را شاعر بزرگ میدانستند۔ سی و شش سال بحکومت گذرانید۔

(۶) راجه نر در ۲۰۵۲ک بجای پدر تاج و افسر را رواج داد اگرچه عادل و باذل بود اما با رانی خود کمال دلبستگی داشت که شب و روز در مصاحبت و مجالست او صرف اوقات میکرد و در غور و پرداخت رعایا چندان فرصت نمی یافت۔

قف۔ یکی از زهاد مذهب جین در موضع کانر سکونت میداشت۔ ویزه جوگ مایا طلسمی می ساخت که وی هر کسی را میدید و هیچکسی او را نمیدید باین طلسم درخانه های مردم درآمده با زنان بیگانه فساد میکرد تا آنکه با رانی راجه هم مداخلت نمود۔ راجه ازین معنی خبر یافته بآتش قهر و غضب مشتعل گشت۔ و تمامی منادر و معابد و خانه های بوداں را آتش کشید و دهات جاگیر و مال و دولت آنها به برهمنان بخشید۔ و برلب دریای بهت بمقام چکدر متصل بیجباره شهری آباد ساخت و در انجا دولتخانهٔ خود بکمال رفعت و آراستگی ترصیص نمود۔

---

[۱] رکنز هم نام داشت۔

قف۔ مؤرخاں می نگارند کہ در حکومت او لبشاک نام برہمنی بود دے دختر شیشرم ناگ بعقد خویش در آورد و راجہ نر بروی عاشق شدہ برای مواصلت و مباشرت خود او را جبر کرد و شیشرم ناگ بقہر آمدہ بر شہر مذکور باران آتش افشاند و شہر و شہریان را در یک آن ویران ساخت۔ پس رمنی خواہر شیشرم ناگ از روی غضبناکی تا بیست میل سنگباران کردہ شہر مذکور معدوم شد۔ قصۂ آن در ذکر شیشرم ناگ بیشتر مشروحست۔ حکومت راجہ نر سی و نہ سال و نہ ماہ بود۔

(۷)، راجہ سدہ در ۲۰۹۱ کلیہ پسر راجہ نر کہ بوقت حادثۂ پدر از بیجبارہ ہمراہ شیر مادر بیرون رفتہ بود بعد فوت پدر مسند نشین اورنگ حکومت گشتہ در عدل و انصاف و سخاوت و شجاعت بی ہمتا بود و در آسودگی رعایا و بہبودی برایا ہمیشہ کوشش می نمود۔ و مدت شصت سال حکومت کردہ در شہر عدم آسود۔

(۸)، راجہ اوت پلاک در ۲۱۵۱ کلیہ بجای پدر نشستہ پیوستہ در رفاہ رعایا ساعی بود۔ سی سال در حکومت بسر برد۔

(۹)، راجہ ہرنیا کہہ در ۲۱۸۲ کلیہ اورنگ پدر را رونق تازہ بخشیدہ موضع ڈنل[1] آباد ساخت۔ سی و ہفت سال و ہفت ماہ بحکومت گذرانید۔

(۱۰)، راجہ ہرنیہ کل فرزند او شصت سال بعدل و داد سلطنت کردہ در ۲۲۷۹ کلیہ در گذشت۔

(۱۱)، راجہ وسہ کل پسر او شصت سال بحکومت گذرانیدہ در ۲۳۳۹ کلیہ از دنیا در گذشت۔

---

[1] ڈنل۔ در پرگنۂ پہاک "

۱۲۔ راجه مهره کل پسر وسه کل در ۲۳۳۹ءک لوای حکومت افراشته از سفاکی وبیباکی وخشمناکی یکتای زمانه بود که باندک گناهی مردمانرا قتل میکرد۔ وهیچ روزی بغیر خونریزی نمی آسود وبرهیچکسی رحم نمی کرد۔ سباع وطیور باُمید خوردن گوشت مقتولاں همراه وی میرفتند۔ ودر عهد اویکی از والیانِ ترکستان برکشمیر حمله آور شده راجه بکمال جودت ومردانگی بعد محاربه ومقاتلهٔ بسیار اورا شکست داد۔ وچندر کل نام نهری در پرگنهٔ کهاهوریاره حفر نمود۔ واز کمر کوه آمروآگر[1] سنگی عظیم آنرا سدِّ راه گشته بحیله وتدابیر اصلا متحرّک نشد راجه نهایت متفکر شده بعد یوزش شخصی را در خواب دید وی گفت هر زنیکه از فسق وفجور عفیفه وپاک دامن میباشد چوں برسنگِ مذکور دست نهد فی الحال نابود گردد۔ راجه مطابق الهام غیبی فرقهٔ زنانرا از هرسو فوج فوج جمع آورده از دست مالیدن، هیچ زنے آں سنگِ گراں اصلا متحرک نشد تا آنکه راجه بقهر آمده زنانرا بعلّت زناکاری وطفلانرا ببهانهٔ حرامزادگی ومردانرا بتهمت دیوثی قتلِ عام نمود۔

قف۔ مؤرّخاں تعداد مقتولاں از عورات وطفلاں ومرداں تا سه کرور بعضی تاسه لک روایت میدارند۔ عاقبت چندروتی نام دختر کوزه گری حاضر کردند وی بکمال عتاب بجانب راجه خطاب کرده گفت ای راجه چرا در روزِ اوّل خاتونانِ خود را ایں امر دشوار نفرمودی که بزورِ عفت سنگ را بیکدم نابود میکردند شاید که ایں قدر خونِ بیگناهاں بارِ گردنت نمیشد وهرگاه از دست سودن آنهاسنگ تحرک نمیکرد باز هم میدیدیم که ایں سیاستی که بر مردم کردی بر خود هم

[1] آمروآگر۔ نام قریه در کهاهوریاره ۱۲

میتوانستی کرد این بگفت و دست حق پرست بر آں سنگ نهاد بجنبش آورده بیکسو انداخت۔ یکروز در محلسرا درآمده رانی خود را پارچۂ زرکار در بر دید که بران صورت راجه سنگالدیپ[1] مطبوع بود و بمعاینۂ آں دیگ قهرش بجوش آمده سوگند خورد تا که راجه سنگالدیپ را سزا ندهم هیچ کاری دست نمی کنم و بنهم و ورزم یراق و سامان درست ساخته بالشکر عظیم سنگالدیپ نهضت کرد و در اثنای راه راجۂ لات و چول و کرناٹ مطیع ساخت از انجا سفاین و کشتی ها بهم رسانیده در سنگالدیپ عبور نمود و بعد محاربه و مقاتلۂ بسیار راجۂ انجا با فوج بی شمار بقتل آورد و دیگری بجای او نصب کرده فرمان داد که بعد ازیں بر پارچه ها شکل آفتاب تصویر سازند۔

و وقت معاودت در هر جا تطاول و تاراج کرده اسباب و دولت بسیار بهم رسانید۔ وقتیکه بر کوه پیر پنچال رسید ناگاه فیلی از کتل غلطیده و هنگام غلطیدن بسیار فریاد و غوغا نمود راجه را صیحۂ او خوش آمده یکصد فیل در انجا زیر غلطانید و خنده و خوشحالی نمود از آنباز آں مکان را هستِ ونج می گویند۔ و در کشمیر رسیده بمقام هول لاڈ شهر مهر کپور آباد ساخت۔ و برهمنان نیت قندها را جاگیرات عطا نمود۔ بهر حال اقسام ظلم و تعدی آں سفاک نه بمرتبه ایست که در تحریر آید۔ هفتاد سال حکمرانی کرده مرضی صعب و دردناک بروی طاری شد۔ روزی برای هون[2] آتشی افروخته بود و خود را بجای اهوت در آتش سوزان

[1] سراندیب۔ [2] هون۔ نوعی از خیرات است که اهل هنود آتشی افروخته برهمنان بگرد آں نشسته ماکولات در آتش بسوزانند باعتقاد ایشاں آتش فرشته است او را خورد نیها خوردن میدهند و آں خوردنی را اهوت میگویند۔

انداختہ سوختہ شد۔

قف۔ حاضراں از غیب آوازی بشنیدند کہ مہرہ کل سہ کرور خون کردہ نجات یافت۔ والعہدۃ علی الرّادی۔

(۱۳)، راجہ بک بعد انتقال پدر در ۲۴۰۹ک عروس مملکت را بزیور عدل و احسان آراستہ مندر بک سوامی بمقام بکہ شور معمور ساخت و نہری بک نام باصراف زر کثیر حفر نمود۔ و شہر پنوچہہ در میان دۂ کوہ آباد کرد۔ و در عہد او جوگی[۱] زنی بٹہا نام در ینجا پیدا شدہ بر حسن و جمال او خاطر راجہ شیفتہ گشت۔ روزی آں ساحرہ بتقریب قربانی راجہ نامدار را مع اعوان و انصار و خویشان خود در مجلس جگ[۲] برای خوردن ضیافت بردہ بود و ساحرۂ مذکورہ در انجا بزور جادو ہمہ ہا را بیجاں ساخت ہمگی بک فرزند ارجمند کہ کہتی نند نام داشت زندہ ماند۔ و حکومت راجہ شصت و دو سال و نہ ماہ بود۔

(۱۴)، راجہ کہتی نند در ۲۴۷۲ک باتفاق ارکان مملکت بر سریر سلطنت نشستہ سی سال بحکومت گذرانید۔

(۱۵)، راجہ وسہ نند در ۲۵۰۲ک بجای پدر رونق افروز مسند حکمرانی شدہ بسیار رشید و دانا بود و دانشمنداں را اعزاز و حرمت افزود تصنیفات عشقیہ بسیار فرمود۔ مدّت پنجاہ و دو سال کامرانی کردہ عالم فانی را پدرود نمود۔

(۱۶)، راجہ نر بعد رحلت پدر در ۲۵۵۴ک افسر بسر دادہ شصت سال بحکومت بسر بردہ از سر در گذشت۔

---

[۱] جوگی۔ فرقہ ایست از فقرای ہنود۔ [۲] جگ۔ باصطلاح اہل ہنود نذری است۔

(۱۷) راجہ اچھہ پسر راجہ تر در ۲۶۱۴ ک عروس مملکت تا شصت سال دربر گرفتہ دنیا را وداع نمود۔ اچھہ بل از تعمیرات اوست۔

(۱۸) راجہ گوپادت بعد وفات پدر در ۲۶۷۴ ک فرمانروای کشور شدہ تمامی سرحدات کشمیر در قبضۂ اقتدار در آورد۔ و در رعیت پروری و دادگستری بی ہمتا بود۔ و موضع کہلی در ناروہ واو دقریہ کہاگ در بیروہ و مابہ گام در کروہن و اسکندرپورہ در ناگل و شانگس از تعمیرات اوست۔ و دہات موفور بر برہمنان فقیران راجا گیر بخشید و مندرہا آباد نمود۔ و نیز بتخانۂ زشتی شور[1] را کہ بر کوہ سلیمان واقع است تجدید و ترمیم فرمود۔ و موضع گوپہ کار و بچہوارہ برای لنگر آں بتخانہ وقف نمود۔ و در قلمرو خود جانور کشی ہیچکسی را کردن نداد۔ مدت شصت سال و شش ماہ سلطنت کردہ درگذشت۔

(۱۹) راجہ گوکرن پسرش در ۲۷۳۴ ک دیہیم اقبال بر سر نہادہ پنجاہ و ہشت سال سلطنت راندہ انتقال نمود۔

(۲۰) راجہ نرندر آدت بعد انتقال پدر در ۲۷۹۲ ک سریر آرای سلطنت شدہ سی و شش سال و سہ ماہ بحکومت گذرانید۔

(۲۱) راجہ اندہ جدہشتر در ۲۸۲۸ ک جانشین پدر شدہ از بسکہ چشمان او حقیر بودند یا بینائی کلی نداشت بنابراں اورا اندہ یعنی کور لقب کردہ بودند۔ اوایل در عدل و انصاف و رعیت پروری مشغول ہمی بود۔ عاقبت بصحبت مردم اراذل مزاج او منحرف شدہ شیوۂ ظلم و جور و جفا و شراب نوشی و حرام کاری و فسق

[1] زشتی شور۔ از تعمیرات راجہ سندیمان اول بود گوپادت مرمت نمود۔

و فجور و فساد و عناد برای خود اختیار کرده زن های مردمان بزور میبرد - و از هوشمندان و بزرگان نفرت گرفته با مردم ظالم و فاسق و اهل رذالت الفت نمود و از سفاکی و بیباکی دقیقهٔ باقی نگذاشت - تا آنکه سپاه و رعیّت از حرکات او متنفر گشته حاکمان اطراف که از قدیم متابعت راجه های اینجا میکردند روگردان شدند - و ارکان دولت و اعیان رعیّت اتفاق کرده در معزولی او کنکاش نمودند - جدشتر از بیوفائی ابنای روزگار حذر کرده با دو سه کس بجانب هند مفرور شد و در اینجا یکی از راجها او را قابو کرده از جان گذرانید - حکومت او پنجاه و هشت سال بود -

مترجم رتناکر بقلم طراز است که آخر حکومت اندہ جدشتر سکندر فیلقوس که او را مردمان مشرق مهابول می گفتند با لشکر انبوه بتسخیر هند یورش آورده چون از آب نیلاب[1] عبور نمود راجهای قلمرو هند را تزلزل افتاد - و برادر راجه اندہ جدشتر موسوم به ابهی نر که حاکم اطراف کوهستان بیرون کشمیر بود بعزم پابوس سکندر با نفایس ارمغان فایز گشت و برای مقهوری برادر خود اندہ جدشتر استمداد نمود و سکندر لشکری بمعاونت او مامور ساخت - و اندہ جدشتر از روی مخالفت احوال تاب تقابل در خود ندیده بجانب هند مفرور گشت و ابهی نر ملک کشمیر را متصرف شد و اندہ جدشتر از راجه پورن[2] طلب اعانت نموده وی مقابله سکندر جنگ میکرد و در اثنای جنگ اندہ جدشتر در معاونت معاون خود کشته شد - متعاقب آن اقبال سکندر بسبیل کوهستان جنوبی در ملک کشمیر سایهٔ نزول انداخت و چندگاه در سیر و شکار بسر برد -

[1] دریائے اٹک - [2] پورس -

روزی بقضای کردگار بر موقع شکار تیری بر بازوی سکندر رسیده چون تیرانداز را ماخوذ کردند وی از طرف راجه ابیسٹر مؤکّل قتل سکندر بود۔ سکندر بغضب آمده ابیسٹر با متعلقانِ خود بقتل آورد و حکومت کشمیر به راجه پرتاب که از راجہای مالوه جدّ بکرماجیت بود ارزانی داشت۔ وخود را بدار الملک خود رجعت فرمود واللہ اعلم

سکندر[1] فیلقوس

مؤرّخانِ ہندی نگارند که سکندر فیلقوس پیش از ظہور عیسیٰؑ سه صد وپنجاه سال از دار الملک روم ظہور یافت و در اندک فرصتی ممالک عراق و روم و عرب وفرنگستان وغیره مفتوح ساخت قبل از عیسیٰؑ ۳۳۱ سال بر تسخیر فارس یورش آورد۔ وحملهٔ سیوم پادشاه انجا دارا بن داراب بن بہمن بقتل رسانید و مملکت ایران وخراسان در حوزهٔ تصرّف خود در آورد۔

از انجا که راجگانِ اقلیم ہند در عہد حکومت داراب بطرف ایران باجگذار وفرماں بردار شده بودند بخیال آں سکندر بعد ضبط وربط مملکت ایران وخراسان عزمیت تسخیر ہند بخاطر آورد وقبل از سنهٔ عیسوی ۳۲۷ سال با جمعیت لشکر بیشمار از آب نیلاب[2] عبور ساخت و راجگان ہند را الصولت وشجاعت خود تزلزل انداخت۔ چونکه از عرصهٔ سه چہار سال افواج شاہی درمیانِ برفانی کوہستانہا شداید ومصایب سفر از حد کشیده بودند و در محاربات ومقاتلات تنگ مایه و افسرده شده بودند و در موسم گرما میانِ پنجاب رسیده بعارضهٔ بخار اکثر ما معلول شدند۔ بنابراں بر یورش ہندوستان مبادرت ننمودند۔

---

[1] این سکندر غیر از سکندر ذو القرنین است که پیش ازیں بمدّت دو ہزار سال بوده است۔ [2] دریای سندھ

درآنزمان در قلمرو ہندوستان سہ راجہ نامی بودند۔ یکی انبیٹر فرمانروای کشمیر واطراف کوہستان آن۔ دوم ٹیکا ٹیلز راجہ دوابہ دستدساگر کہ درمیان سند وجہلم واقع است۔ سیوم راجہ پور شہر پارہستناپور۔

انبیٹر با تحائف ونفایس کثیر سکندر را استقبال نمود وٹیکا ٹیلز بخدمت مشرف شدہ سکندر را بخانہ خود دعوت نمود وبکمال شان شایان لوازم ضیافت بجا آورد۔ سلطان سپاہان ترمردہ را در انجا گذاشتہ خود برلب دریای جہلم قیام ساخت۔ واز انطرف راجہ پورن باجمعیت افواج پورش آوردہ برکنارہ آن روی دریا صفوف محاربہ آراست۔ ودریای جہلم بسبب برسات طغیانی بود سکندر را عبور دریا نہایت مشکل شد عاقبت دہ میل بالا رفتہ شبانہ از دریا عبور نمود۔ وراجہ پورن بعد محاربہ ومجادلہ بسیار اسیر کردہ بود فورا مرحمت برملک خود بازقایم ساخت۔ از انجا بروایت وقائع کشمیر سکندر بسیر کشمیر نہضت کرد۔ لیکن مورخان ہند رفتن سکندر بہ کشمیر برزبان قلم نمی آرند۔ اما تحریر صاحب وقائع کشمیر ہم خالی نتوان بود۔

مختصر کہ سکندر ملک دوابہ وپنج[2] بہ راجہ پورن عطا کردہ خود از چناب و راوی عبور نمود۔ ودر مقام سنگلا شانزدہ ہزار مردم شایداز قوم تاتاری بقتل آورد۔ از انجا قصد تسخیر ملک بہار مرکوز خاطر سکندر بود لیکن لشکریان یورش ہندوستان اصلا دمہ نگرفتند لاچار تسخیر ہندوستان بر عزیمت دوم معطل داشتہ عزم معاودت مصمم فرمود۔ دو ہزار کشتی فی الفور درست ساختہ یک

---

۱ ملک الشعرا ملا احمد ۔ ۲ ٹٹھہ ہم میگویند۔

لک وبیست ہزار سپاہ ودو صد زنجیر فیل بسواری سفاین ابسیل رودخانہ سند روانہ ساخت۔ وباقی افواج بہر دو لب رودخانہ در خشکی کوچ کردند۔ سکندر باشتیاق آزمونہای دریا خود از راہ تری نہضت کرد۔ وبعد مسافت پانصد کروہ سفاین بدہانہ دریا رسیدند۔ ازانجا سکندر خود براہ خشکی راہی شد وبنارکس کہ افسر عسکر بحری بود سفر دریا بہفت ماہ باتمام رسانید۔ سکندر قبل از سنہ عیسوی ۳۲۴ سال وفات یافت۔

(۲۳) راجہ پرتاپ اوت در ۲۸۸۶ گ بفرمان سکندر یا باتفاق اعیان کشمیر تاج حکومت کشمیر بر سر دادہ در تثبیت امور مملکت وآسودگی سپاہ ورعیت بذل وجان کوشید۔ سی ودو سال حکومت گذرانید۔

(۲۴) راجہ جلوک ثانی خلعت حکمرانی در ۲۹۱۸ ک دربر کردہ سی ودو سال درجہانبانی گذرانید۔

(۲۵) راجہ تونجین در ۲۹۵۰ ک بر مسند جلوس نمود۔ ورانی او واک پشٹا نام عورتے دانا بود وبہ ہمونی او گلزار خاطر سپاہ ورعیت سرسبز نمود ہمیشہ بعدل وعطا مشغول می بود۔ ومندر تنگی شور ونجانہ ہرداس متصل بچیارہ آباد ساخت وشہر کنگ بعمارات رفیعہ آباد نمود۔ ودر مضافات شہر مندر آتما شری احداث فرمود کہ گنبد آں باسراف یک لک اشرفی زراندود کردہ بود۔

قف۔ گویند در حدود مراج درختان بیشمار نہال کرد وبحسن نیت او فوراً شگوفہ آوردہ از اثمار گرانبار شدند فقط۔ ودر ماہ بہادرون آنقدر برف بکثرت بارید کہ مزروعات تلف شدہ قحط عظیم روی داد راجہ خزائن خود

خالی کردہ از لعل و جواہر و نقد و جنس ہر چہ سرمایہ داشت بمحتاجاں بخشید با وجود آں قحط رفع نشد۔

قف۔ راجہ نیکنام از چارہ کار لاچار شدہ بر کشتن خود اقدام نمود و زوجۂ او ازیں مرام آگاہ گشتہ شوہر خود را از کشتن خود منع ساخت۔ شبانگاہ ہر دو بدعا و زاری بدرگاہ باری ملتجی شدند پس باجابت دعای آنہا ہر صبحگاہ دو کبوتر بریاں از آسمان ہر کس را بکنار میرسیدند تا مدامیکہ قحط رفع شد۔ وواگ پشٹا موضع راموہ و کیموہ آباد کردہ جاگیر بہ برہمناں بخشید۔ و از بطن خود ش فرزندی نداشت بوقت انتقال راجہ برشمنشان او ستی شد۔ حکومت راجہ سی و شش سال بود۔

(۲۶) راجہ بجی در ۹۸۶ک باتفاق اعیان ملک بحکومت رسید وی از اکابر زادہای شہر بود شہر بجبیارہ آباد کردہ پای تخت خود نمود۔ و مندر بجشیور بکمال رفعت و سنگینی افراخت۔ و مدت ہشت سال بحکومت گذرانید۔

(۲۷) راجہ جی اندر در ۹۹۴ک باعانت سندمت وزیر بر مسند خلافت پدر نشستہ چندی بعدل و احسان گذرانید عاقبت او وزیر خود بیدل شدہ تا دہ سال محبوس داشت و مال و منال او تمام بغارت برد تمام مردم خاص و عام از نیک نیتی وزیر خشنود بودند و بجای خود می گفتند کہ وزیر عنقریب راجۂ اینجا خواہد شد۔ این سخن بسمع راجہ رسیدہ حکم داد کہ وزیر را بردار کشند حسب الحکم وزیر بردار رسانیدہ از جاں گذرانیدند۔ پس راجہ از رحمتی و رحیمتی مشغولی شدہ بعد چند روز بہمان آفت دنیا را رخصت نمود۔ و حکومت او سی و ہفت سال بود۔

چونکہ جی اندر را فرزندی نبود تاج سلطنت کشمیر چند روزی سرماندہ ایشان دایہ

نام شخصی مرتاض و صاف ضمیر مربی سندمت وزیر در موضع الیشہ براری منزوی شدہ بود وی باستماع حادثۂ سندمت وزیر برای سوختن لاشۂ او زیر دار آمدہ کالبد او از دار فرود آوردہ بر تغسیل او مستعد گشت۔

قف۔ ایشان دیو بر پیشانی او نظر کردہ این سہ فقرہ نوشتہ دید۔ (۱) "تا کہ این شخص زندہ ماند مفلس باشد۔ (۲) تا دہ سال قید ماندہ بر دار بمیرد۔ (۳) بعد آں راج خواہد کرد۔" ایشان دیو بخاطر خود سنجید کہ ازیں سہ فقرہ مضمون دو فقرہ بعمل آمد البتہ مضمونِ فقرۂ سوم ہم معطل نخواہد ماند پس لاشۂ او ہمچناں بر دار نہادہ مکمنی مہیا ساخت و ہموارہ باو نگاہ داشتہ منتظر قدرت خدائی بود۔ یکشب دید کہ میدان نورانی شد و چند عورت جوگنی آمدہ لاشۂ او از دار فرود آوردند و اورا زندہ ساختہ باخود مشغول مکالمہ و معاشرت کردند ایشان دیو تمام شب در خوف ماندہ نہایت متعجب شد و بوقتِ صبح جوگنیاں خواستند کہ لاشۂ او بدستور بر دار کشند۔ متقارن آنحال ایشان دیو تیغ بدست گرفتہ جوگنیا نرا ترسانیدہ غوغا بر داشت موجب آں عورتاں غائب گشتند و یکی از آں میاں آواز داد کہ ای ایشان دیو این شخص را بباعث ما خدا زندہ ساخت تو چرا برسر ما خنجر کشیدی این راجہ سندیمان است راجۂ بزرگ خواہد شد۔

چوں وزیر زندہ گشت و مرشد خود را در پای افتاد درآنحال مردم از ہر سو جمع آمدہ بدیدن وزیر متعجب شدند و کسانیکہ اورا پیشتر میدانستند بمجرد دیدن بشناختند اعیان شہر بنظر حسن اخلاق و نیک سیرتی اورا تکلیف حکومت نمودند وی قبول نکرد۔ آخر الامر بامر مرشد خود بہ حکومت کشمیر اقدام نمود۔

(۲۸) راجه سندیمان معروف به آری راج در سنه ۳۰۱۳ک باتفاق اعیان شهر تاج حکومت بر سر نهاده در تمشیت امور مملکت و پرداخت سپاه و رعیت ساعی گشت و بندگان خدا را راحت و آسودگی بخشید چنانکه بر سر دار کشیده بودند مندر سندیشور معمور ساخت . و در موضع ایشبراری برای تعظیم مرشد خود بتخانه بهیمادیوی یادگار نهاد . و اندوخانه ستدلار برای آبادی پرگنهٔ پهاک نهر آری تکل جاری ساخت . و در پرگنهٔ لار موضع آری احداث کرده برای مصارف پوجی وقف نهاد .

عاقبة الامر دنیای غدار را اعتبار ندید و اکثر اوقات در عبادات و ریاضات و پرستش بتخانه ها اشتغال میداشت . و هر صبح هزار شولنگ[1] درست کرده برای پوزش میساخت . و بمصالح ملکی و امور جهانبانی چندان نمی پرداخت . و مردم از وضع او بتنگ آمده پریشان خاطر شدند او نیز این معنی دانست که مردمان از من دلگیرند و اعیان ملک را در پیش خود طلبیده گفت که تا حال بالتماس شما مهمات حکومت بسر نمایندم اکنون باصلاح من دیگر کسی را بر حکومت بردارید و مرا معذور دارید . آنگاه پوست آهو پوشیده از مسند سلطنت برخاسته و در غار پهمر نام در چند گاه منزوی شده از نظر غایب گشت . بنابران آن غار را غار آری رای میگویند . چهل و هفت سال بحکومت گذرانید .

و از حکومت او سیزده سال گذشته سنه بکرمی شروع یافت . و از سنه کلجگ سه هزار و هفتاد و هشت سال گذشته بخوف طوالت اینجا حبط کرده شد

[1] شولنگ - اهل هنود شکلی مثل آلت انسان مدور یا از سنگ یا از گل درست می سازند برای پرستش می کنند

و در آخر حکومت راجه سندیمان از افواه مشهور شد که گوپادت نام شخصی نبیره راجه اَنده جیدشتر در زیر سایۂ راجه قندها را اوقات گذاری میکند و را میگواهن نام فرزندیست لائق و قابل۔ چنانچه درین ایّام راجه پرباگ جوتش برای دختر خود امرت پربا نام اشتهار سویمبر مشتهر کرده بود موجب آن میگواهن بامر پدر خود بجشن سویمبر حاضر جلسه شد و امرت پربا سائیبانِ سحاب را بر او دیده بنظر قبول پسندید و طوق گلها بگردن او انداخت۔

پس میگواهن با مال و منال کثیر و عروس دلپذیر باز آمده در قندها اوقات بسر مینمود باستماع این خبر اعیان کشمیر که بسبب ناتوانی سندیمان دلگیر شده بودند بجانب میگواهن پیغام فرستاده برای حکومت طلبیدند که بوقت استعفای راجه سندیمان در کشمیر رسید۔ حکومت این شش راجه یکصد و نود و دو سال محسوبست۔

اَورنگِ پنجم

(۱) راجه میگواهن در ۳۴ سنه بعد استعفای آریراج بر سریر سلطنت نشسته گلستانِ کشمیر را بعدل و انصاف نضارت بخشید و ممالک اطراف را ضبط ربط نمود و از کشتن طیور و حیوانات و اکل لحم و سفک دماء منع کلّی ساخت و صیّادان و قصّابان را برای وجه کفاف اقطاع بخشید۔ و در حکومت او هیچ جاندار را آزار نرسید بلکه بحسن نیّت او حشرات و درنده بر آزار کسی قادر نمیشدند و شبها تغییر لباس کرده در شهر سیر میکرد۔ فقیران و بینوایان را پنهانی مال و نعمت بر در می‌انداخت مکان میگه ولن و مینه گام و میگه مٹ معمور ساخت۔

دراں اثنا خبر شنید که در قلمرو هندوستان جانداران را آزار میرسانند بخواهش ممانعت آن فوج ظفر موج و یراق و سامان مهیا کرده بجانب هندوستان رایت جهانگیری افراشت و اکثری از راجهای هندوستان مطیع فرمان او شدند آزار جانداران در گذشتند هر کسیکه فرمان او منظور نکرد شوکت و مملکت او تباه شد رفته رفته برکنارهٔ دریای شور رسید۔

قصّه۔ روزی با اعیان مملکت برای عبور دریای شور مصلحت میکرد ناگاه اندرون آوازی شنید که در حکومت راجه میگهواهن مرا میکشند راجه باستماع این فریاد در غضب آمده خود برای تفحّص این فریاد تا دور دویده رفت و شخصی دید که پنج شش کس او را بسته کرده میبرند راجه حقیقت حال پرسید یکی از آن میان گفت که مارا فرزند عزیز خود اکنون بعلّت بیماری قریب الموت رسیده است و درجوار ما بتخانه ایست که مردمان از آن خبر غیب می شنوند ازانجا نسبت بیمار خود آواز شنیدیم که او را انسان قربان باید کرد حالا این اجل رسیده پیش ما رسید بالفعل جان او فدای فرزند خود خواهیم ساخت۔ راجه گفت که در عهد من قتل جانور ممنوع است شمارا طاقت نیست که آدمی زادهٔ بیگناه را سر راه گرفته بقتل رسانید آنها در جواب گفتند که از موت آن فرزند بسیار کسان از ما بیجان خواهند شد درحالیکه کشتن یک کس شمارا منظور نیست در افنای این قدر کسان خالق خلق راجه چه جواب خواهند داد۔ راجه گفت این مسافر بیگناه بگذارید و در بدل او جان من فدای فرزند خود نمائید آنها استهزا دانسته خنده کردند و راجه خنجر کشیده بر کشتن خود اقدام نمود درآن حین گلها از آسمان بر سر راجه افشاندن گرفت۔ ناگاه از غیب

شخصی روحانی پیدا شدہ دست راجہ بگرفت واز کشتن خود ش باز داشت درال آں ہمہ کساں از نظر راجہ غایب شدند۔ و راجہ در ورطۂ حیرت افتادہ آں شخص روحانی گفت ہے جماعہ از عالم غیب برای امتحان تو آمدہ بودند۔ ومنم موکل بحارو انہا شفقت و رحمت تو بخلق خدا دیدہ مطیع و منقاد تو گشتم اکنوں مدعای خود از من بخواہ۔

راجہ گفت برای تسخیر جزیرۂ سنگلدیپ جزیرۂ لنکا[1] از تو اعانت می خواہم آں شخص گفت کہ من برای معاونت تو از درگاہ مامورم۔ انگاہ راجہ نیک نہاد با لشکر پر طیش و خیول و افیال با عانت موکل غیبی از دریا عبور کردہ در جزیرۂ سنگلدیپ رسید و بلیش راجہ انجا طوق انقیاد در گردن انداختہ امتناع کشتن جانداراں بوجود منظور ساخت و باتحاف و تحائف و لغائس بے شمار رائیت اقتدار افراخت۔ پس راجہ بکمال نصرت و شوکت بجانب کشمیر رجعت فرمود۔

قف۔ روزی برہمنی ضعیف کہ درکنار او پسری نحیف بود در پیش راجہ استغاثہ نمود کہ این جگر گوشۂ من از مدت بیمار است منجماں میگویند کہ بغیر قربان حیوانی بہ نشود و اینجا کہ کشتن حیوانات ممنوع است اکنوں در بدل حیوان مطلق این حیوان ناطق ضائع خواہد شد۔ راجہ بشنیدن این سخن متحیر گشت و آں برہمن را تسلی دادہ وعدۂ جواب بر فردا نہاد۔ راجہ تمام شب در فکر آں برہمن پریشان بود و بجای خود سنجید کہ جان من عاقبت فنا شدنی است اگر اینوقت قربان این برہمن زادہ میشود عین سعادت است۔

---

[1] لنکا۔ جزیرہ ایست در بحر شور الحال بجزیرۂ سیلون مشہور است۔

علی الصباح برہمن اگفت کہ عوض حیوان جان من فدای فرزند خود بکن برہمن گفت کہ این امر خطیر خاطر پذیر ہیچکسی نتواند شد۔ پس راجہ نیک محضر خنجر برداشتہ بہ کشتن خود اقدام نمود ناگاہ آں شخص روحانی پیدا شدہ راجہ را از قتل خود باز داشت و بر علو ہمت اش آفرین و مرحبا نمود۔ برہمن زادہ را فی الحال شفای کامل حاصل شد

نقل۔ شبی راجہ نیکنام در حرمسرای خود بخواب آسودہ بود و آوازی از دلہا شنید "دزد دزد"۔ در آنوقت از زبان راجہ بر آمد کہ دزدانرا بگیرید بعد دو سہ روز چند عورت پیش راجہ آمدہ التماس نمودند کہ بریوز شوہران ما کہ مؤکلان چشمہ ساران بشکل ماران ہستند شبانہ برای سیر بر آمدہ بودند مردمان آنہا را دزد پنداشتہ غوغا کردند و از زبان حضور حکم شد کہ دزدانرا ببندند موجب آں مؤکلان غیبی شوہران ما بستہ کردہ محبوس داشتہ اند۔ راجہ تبسم کردہ گفت کہ دزدان خلاص نمائید ہمانوقت آنہا را از بند رہائش دادند۔ بعد ازاں مؤکلان چشمہ سار مطیع او شدہ باشکال گوناگوں پیش راجہ حاضر می بودند۔

روزی راجہ در سیر تالاب اولر بود و باد صر ہیجان نمود نزدیک بود کہ سفینہ غرق می شد دراں حالت لکہا ماراں در آب پیدا شدند و کشتی راجہ بر دوش گرفتہ بساحل نجات رسانیدند۔ و بعد چندگاہ راجۂ ماروار از اطاعت راجہ منحرف شدہ عاملان اوبید خل ساخت و بر قتل جانفداں اقدام نمود راجۂ نامدار باستماع اخبار بالشکر بے شمار در ماہ ہار بجانب ماروار نہضت کرد و در اثنای راہ لشکریان از بی آبی عاجز شدند۔ ناگاہ مؤکلان چشمہ ساران بشکل ماراں در انجا رسیدہ بہ باد چشمہا جوشیدن گرفت۔ و بکثرت آب سیلاب شد و افواج شاہی سیراب گشت

پس بجدال و قتال پیوستند و راجۂ ماروار در دست دلاوران جرّار گرفتار شده میگواہن او را حبس کرده ملک ماروار در قبضۂ اقتدار خود در آورد۔ ازانجا بجانب سورت متوجہ شده بلاد سورت و قنوج مفتوح ساخت۔

و بعد انتظام آن سواد براه ٹھٹہ و بھکر بسمت کشمیر معاودت نمود چوں برلب دریای سنده جائیکه آبهای پنجاب لاحق به اٹک می شوند رسید دریا بسبب بارش برشکال طغیانی شده بود راجۂ نامدار از روی عدم امکان سفائن در فکر عبور دریا متردد گشت۔ ناگاه جمعی از ماران پیدا شده بروی دریا ہیأت جسری نمودار گشت و بذریعۂ آن تمامی افواج و افیال و خیول و اسباب از دریا عبور کرده بجانب کشمیر راجع شد۔ و تا اینجا تمامی راجگان ہندوستان ہمرکاب عسکر بودند و دینجا ہرکس را بخلاع فاخره نواختہ رخصت نمودند۔ اہل ہنود در حق او بسیار حکایات عجیبه می نگارند بنا بر تطویل ترک شد۔

قف۔ میگویند که سایۂ ابر ہمیشہ بر سر او می بود و بوقت بارش کالای او تر نمی شد۔ موجب آن او را میگواہن می گفتند۔ میگ یعنی ابر و واہن یعنی سواری واللہ اعلم۔ سی و چہار سال حکومت کرده درگذشت۔

(۲)، راجه سرشٹہ سین بعد انتقال پدر در سنه ۶۸ افسر حکومت بر سر نهاده در ضبط و ربط ملک مقبوضۂ پدر تا مدار کوشش بسیار بکار برد و عمر عزیز خود در عدل و انصاف صرف کرده بتخانۂ ماتریچکر و پرولیشور وغیره یادگار نهاد۔ و برای اوقاف آن حاصلات علاقۂ کانگره معمول داشت۔ سی سال حکومت کرده فرو گذاشت دو پسران و ما نیکی ہیرن دوم تورمان۔

(۳۲)، راجه هرن در سنه ۹۸ وارث ملک پدر شده تورمان رایت وزارت افراشت۔ عاقبت مزاج تورمان از متابعت برادر منحرف شده سکهٔ خود جاری ساخت و هرن از حرکت او آشفته شده تورمان را محبوس داشت۔ و زوجهٔ او انژنا که دختر راجه و زندا از ثمرة الفواد راجه های سورج بنسی[1] بود بوقت حادثهٔ شوهر فرار اختیار کرده بمقام اندکوٹ[2] در خانهٔ کلالی قرار یافت۔ چون از شوهر خود آبستن بود بوقت وضع پسری از و متولد گشته پرورسین نام نهاد و زوجهٔ کلال مثل فرزند او را پرورش میکرد تا که بسن بلوغ رسید و مردم او را پسر کلال میدانستند۔ و در حالت خوردی آثار بزرگی از چهرهٔ او باهر میبود و هنگام ملاعبت با جماعت طفلان بر سر رفعتی نشسته خود را خطاب راجگی میداد۔ و طفلان دیگر را بر منصب وزارت و امارت و ملازمت مقرر داشته حکمرانی میکرد و پیوسته به تیراندازی و نشانه بازی مشغول می بود۔ اتفاقاً برادر انژنا جی اند نام بجستجوی خواهر خود در هر جا میگردید۔ عاقبت در اندکوٹ جائیکه پرورسین با طفلان ملاعبت میکرد رسید و پسری دید با فر و شکوه دارائی که بر سر بر رفعتی نشسته بر کودکان حکمرانی میکرد جی اند را شفقت و محبت طبیعی در دل هیجان کرده چیزی نتوانست گفت۔ شبانگاه دنبال او در خانهٔ کلال در آمده خواهر خود شناخت و از ایام مفارقت و مهجوری خود با او گریه میکرد۔ پرورسین باعث گریه و کیفیت آمد از مادر خود پرسید و مادرش گفت که این شخص برادر من است و پدرت

[1] سورج بنسی۔ نام قبیله چنانچه دو فرقهٔ راجهای هندوستان بیشتر عالی تبار و نامدار بوده اند یکی سورج بنسی دوم چندربنسی فقط۔ [2] در نسخهٔ دیگر "نگرکوٹ" دیده شد۔

تورمان بظلم برادر خود محبوس است و بفراق او گریه میکردیم - به وسیلهٔ این شنیدن احوال پدر شعله در گرفته روز و شب در ورزش کشتی و پهلوانی در خانهٔ حجّی اندر بسر میبرد - و بهمدران ایام هرن بشفاعت بعضی ارباب نام تورمان را حکم اطلاق بخشید - وی چند روز در موالفت پسر بسر برده بقضای ناگهانی از جهان فانی درگذشت -

آنگاه پرورسین بمرافقت خالوی خود برای دیدن معابد و تیرتها[1] بهندوستان رفت - بعد آن راجه هرن را ایام کامرانی بسر آمده سی سال و دو ماه حکمرانی کرده درگذشت - چونکه فرزندی نداشت چراغ سلطنت بی نور مانده و اعیان مملکت بجانب راجه بکرماجیت که دران ایام تاجدار هندوستان بود عرضداشت خود برای تسلط کشمیر و فرستادن حاکم فرمانروا فرستادند - پیشتر ازان یکی از برهمان اینجا ماترگپت نام که عالم و عاقل و هرنامن بود برای حصول وجه کفاف در پیش راجه بکرماجیت رفته بود و از عرصهٔ شش ماه در اردوی خاص ایام افلاس بسر میبرد - روزی در موسم سرما راجه بکرماجیت از خواب بیدار گشت و شمعها بسبب هوا گل شده بود پس وثاقان درگاه را آواز داد - آنها بموجب استیلای خواب کسی بیدار نشد و ماترگپت بیرون دولتسرا در صحن باغ آشفته حال نشسته بود وی آواز راجه شنیده بحضور رفت و شمعها افروخته باریاب صحبت گشت - راجه از وی پرسید که از شب چه قدر باقی باشد؟ برهمن گفت یکنیم پهر - راجه گفت چگونه دانستی که یکنیم پهر باقیست؟ ماترگپت یک اشلوک که با فصاحت بلیغه منظوم کرده پیش راجه ادا نمود که مضمون آن این بود -

---

[1] تیرت - پرستشگاه اهل هنود -

ترجمہ شلوک۔ بواسطۂ شدّت سرما بدنِ من آماسیدہ گشت کہ مانند دانۂ لوبیا پوست از بدنِ من کفیدہ گردد۔ و آتش من چناں ضعیف گشت کہ از بسیاری دم کردن بآں لبہای من ترقیدہ شد۔ و از شدّت گرسنگی کام و گلوی من خشک گشت۔ و در دریای غم و حسرت متغرق ماندہ خواب از دماغ من ہمچناں دور رفتہ است کہ کسے زنِ لبے عزّت کردہ راندہ شدہ باشد۔ نوعیکہ کسی بزرگ شخصی زمینی جاگیر یافتہ باشد و آں زمین مطلقاً کم نمی شود۔ ہمچناں ایں شب دیجور بر من کم نمی شود۔ فقط"۔

راجہ مضمون اشلوک و فصاحت و بلاغت آں فہمیدہ نہایت محظوظ و ممنون شد۔ و بر پریشان حالی آں برہمن ناتوان حیراں ماندہ بعوض صلہ و انعام حکومت کشمیر بوی بخشیدن مصلحت دانست۔ و ہمانوقت بنامِ اعیانِ کشمیر جواب خط ترسیل نمود کہ ماترگپت بر حکومت آں دیار مقرر شدہ شما متابعت او نمایند۔ فردا ماترگپت را سر دربار حاضر آوردہ فرمان حکومت کشمیر در لفافہ پیچیدہ بوی تفویض نمود۔ و گفت کہ ایں فرمان فوراً نزد اعیانِ کشمیر باید رسانید۔ پس ازاں انعام شایاں تو عطا خواہد شد۔

برہمن بنومیدی تمام فرمانِ راجہ در دست گرفتہ روانۂ کشمیر شد۔ وقتیکہ در ہیرہ پور رسید فرمانِ عالیشان بامیراں تفویض نمود و بمطالعۂ آں امرا طبل شادی نواختہ ماترگپت را لباس شاہی پیراستہ بر مسند حکومت جلوس دادند۔

انتباہ۔ در ینجا برخی از احوالِ راجہ بکرماجیت بنا بر تقریب سخن و بسط تاریخ ایراد کردہ شود۔

تسلط یافتن راجہ بکرماجیت بر ممالک ہندوستان وکشمیر

مؤرخان ہندی می نگارند کہ راجہ بکرماجیت از قوم پوار بود و دراوصاف حمیدہ واطوار پسندیدۂ او قصص وحکایات بسیار در تواریخ ہنود بطور افسانہ مذکور ومشہور است و درین مختصر گنجائش آں ندارد۔

مختصر آنکہ راجۂ موصوف در عنفوان شباب اوقات خود بلباس فقرا در سیاحت اکثر بلاد ہندوستان باسادہواں بسر می برد۔ چنانچہ ریاضات شاقہ در صحبت ایشاں کشیدہ فقیر کامل شدہ بود چوں بعمر پنجاہ سال رسید بنوید آسمانی قدم در بادیۂ سپاہگری نہادہ بتسخیر ممالک پرداخت۔ وحکمت ازلی ہمچناں بود کہ او بدولت عظمٰی اعلا یافتہ خلق خدا را از پنجۂ جور وجفای رایان ظلم پیشہ نجات بخشید۔ روز بروز کارش ترقی پذیرفت و در اندک زمانی ولایت نہروالہ ومالوہ بحیطۂ تصرف درآورد۔ ودر جود ورافت ولصفت ہمچناں سعی بلیغ نمود کہ در اندک فرصتی مشہور آفاق شد۔ واعتقاد اہل ہنود آنست کہ آنچہ در خاطرش میگذشت بی قصور و فتور بظہور می پیوست۔ وہرچہ کہ در شب وروز از خیر وشر ونفع وضرر در ممالک محروسۂ او واقع می شد بی خلل ونقصان چوں روز روشن بر وی واضح میگشت باوجود ادّعای سلطنت با خلق خدا برادرانہ سلوک میکرد۔ ودر منزل خود بغیر کوزۂ گلی وحصیری نداشت۔

وبلدۂ اوجین احداث کردہ در انجا پای تخت خود قرار داد۔ وقلعۂ دھار بنا نہادہ جہت سکونت خود اختیار نمود۔ وبتخانۂ مہاکال در اوجین معمور ساخت۔ وبرای برہمناں وجوگیاں اقطاع ہا مقرر کردہ در انجا ساکن گردانید واکثر اوقات

خود صرف پرستش خدا و خدمت خلق می نمود۔ و از افعال و اقوال او قصّہ ہای عجیب و غریب در تواریخ ہند مبسوط است۔ و تاریخ سال و ماہ از عہد تولّد او در دفاتر ثبت می نمایند۔ و بکرماجیت معاصر اردشیر بودہ است بعضی او را ہم عہد شاپور پندارند آخر عمر خود مُلک کشمیر را منصرف شدہ بیکی از شاعران بعوض صلہ و انعام بخشید۔

عاقبۃ الامر شالباہن نام زمینداری از دکہن بر وخروج نمود و بر ساحل دریای نربدہ طرفین معسکر ساختہ آتش محاربہ افروختند پسانہ شالباہن غالب آمدہ بکرماجیت را بقتل رسانید و مدت حکومتش نود و سہ سال بود۔

(۱) ماترگپت بفرمان راجہ بکرماجیت در سنہ ۱۳۰ ب تاج حکومت کشمیر بر سر نہادہ بکار سلطنت پرداخت و اعیان و ارکان دولت را حسب مدارج نذرہای بے شمار و خلعتہای زرکار عطا نمود۔ و خویشان و متعلقان خود را نعمت فراوان و مناصب مناسب و شایان بخشیدہ ارجمند گردانید۔ و از نفائس کشمیر تحائف بسیار و لطائف بیشمار مہیّا کردہ راجۂ بکرماجیت را نزل خدمت فرستاد۔ و در عدل و احسان رعایا متوجہ گشتہ قتل جانوران در مُلک خود ممنوع ساخت۔ و از آمدنی ملک ہرچہ در روز جمع می شد شب بمساکین و فقرا بخشیدہ خزینہ خالی میداشت۔ و عرصۂ چہار سال و نہ ماہ جام حکومت نوشیدہ از انتقال راجہ بکرماجیت خبر شنید ہمانوقت ترک سلطنت کردہ بنیّت قبول ریاضت بملک کاشی رفت۔ فقط۔

پیشتر گفتہ شد کہ پروسین بمرافقت خالوی خود بخواہش طواف معابد و تیرت ہا در ہند رفتہ بود چون از پرستش اصنام و تقبیل معابد و منادر فارغ شد بہ جستجوی عابدان روشندلان بہر جا سیر میکرد۔ و عاقبت در حدود کوہستان

دکهن اشوپاد نام فقیری کامل دید و بعد اکتساب فیوض باطنی از زبان او مژدۂ
جهانبانی شنید- امّا بنظر افلاس و ناتوانی خود اطمینانِ خاطر او نشده تا یکسال
باز در انجا بعبادتِ معبود خود اشتغال ورزید- بار دوم از زبان اشوپاد نوید
حکمرانی شنیده عازم مُلک خود گردید- در اثنای راه جمعی کثیر از اُمرا و رفقای پدر
خود با او مُلاقی شده چوں از وفات راجه هرن و تسلّط ماترگُپت خبر شنید برای
تسخیر کشمیر منطقۂ همّت بر بسته در حدود نگر کوٹ که الحال آنرا کانگره گویند رسید
و در انجا افواج بسیار از دیار پهار و اطراف کشمیر جمع کرده اکثر بلاد پنجاب مفتوح
ساخت-

و برای تسخیر کشمیر با خود تدبیر دلپذیر سنجیده که ماترگپت را بکرماجیت مُلک
کشمیر خیرات بخشیده است- بهتر آنست که اوّل با معاون او که راجه بکرماجیت است
بجنگ و محاربه پردازم انگاه تصرّف بلاد کشمیر چنداں دشوار نیست بنا براں با لشکر
و سامانِ فراوان بآهنگ جنگ راجه بکرماجیت عزمیت هندوستان نمود-
و در اثنای راه خبر شنید که بکرماجیت کوسِ حیات دریده از دنیا در گذشت
باستماع این خبر پرورسین با فرزندانِ او جنگ کردن شرطِ مُروّت ندانسته
بازگشت آمد- و بعد چند روز خبر شنید که ماترگپت ترک سلطنت کرده باراده
رفتن کاشی در لاهور رسید- و پرورسین بمرافقت چندکس از اُمرای خود نزد
ماترگُپت رفته باعث ترک سلطنت ازو پرسید و ماترگپت گفت که بسبب
انتقال راجه بکرماجیت مرا چنداں عبرت افزود که از سلطنت مستعاره نفرت
کردم و کسوت گدائی خلعت بند اشته رایت مسافرت افراشتم اکنوں قبای

سلطنت برقامت زیبای تو راست آمده از من مبارک باد۔ پرورسین بجای خود سنجید کہ بکرماجیت این برہمن را ملک کشمیر خیرات بخشیدہ است ہرگاہ من ازو واپس ستانم شرط مروت نباشد۔

پس بنظر والاہمتی ماترگپت را گفت کہ تاحال ملک کشمیر بکرماجیت تو بخشیدہ بود اکنون من ترا عطا کردم برہمن تبسم کردہ گفت بکرماجیت من حقیر را اینقدر عطیۂ کثیر بخشیدہ بود اکنون حقوق عطیۂ او چگونہ فراموش کنم کہ عطیۂ تو قبول سازم و ہرگاہ انعام تو بپذیرم انعام او را با انعام تو مساوات گردد پس فضیلت او چہ خواہد ماند۔ ازانجا برہمن روانہ کاشی شدہ دہ سال عبادت کردہ درگذشت۔ و پرورسین تاحین حیات او ہر سال خراج کشمیر بعد وضع اخراجات بجانب او میفرستاد۔ و ماترگپت بمساکین و غربای می بخشید و خود کاسہ گدائی میکرد۔

(۲) راجہ پرورسین در ۱۳۵ ب بعد ترخیص ماترگپت بکشمیر آمدہ در ضبط و ربط مملکت و آسودگی سپاہ و رعیت پرداخت و در عدل و انصاف و بذل و الطاف مصروف ماندہ از اقران زمان مافوق شدہ دو سہ سال بکمال استقلال انتظام این محال بدرجۂ کمال رسانیدہ با فوج فراوان عزیمت ہندوستان نمود۔ ممالک بسیار از اطراف ہندوستان تا ساحل دریای شور در قبضۂ خود آورد۔ و شیلادت پسر بکرماجیت کہ از دست مخالفان ہراسان و در دشت پریشانی حیران بود۔ پرورسین تمامی مخالفان او از جنگ و محاربہ مغلوب و مہزوم ساختہ شیلادت را بر ممالک محروسۂ پدر خود تسلط بخشید۔ و تخت سنگاسن کہ

از بزرگان میگواہن در دست بکرماجیت افتادہ بود از شیلادت گرفتہ بجانب کشمیر رجعت فرمود۔ بعد چندگاہ شیلادت از متابعت راجہ سرکشی کردہ رایت بغاوت افراشت راجہ پرورسین بالشکر خود برسراو تاخت آوردہ در معرکہ اسیر نمود و بعلو ہمت خود خطای او بعطا بخشیدہ بر ملک موروثی خود بدستور قایم ساخت۔ و بعد چندگاہ وی از دوی تیرہ بختی باز سرکشی نمود راجہ اورا باردوم قہر کردہ باز عفو فرمود۔

گویند شیلادت شش مرتبہ بغی ورزیدہ پرورسین ہر دفعہ اورا سرکوبی ساختہ باز بو فور عطا خطا بخشید۔ و مرتبہ ہفتم راجہ بکمال قہر مملکت او ضبط کردہ آں باغی محبوس داشت۔ و بعد چندگاہ باز بکمال ہمت و دریا دلی از تقصیرات او درگذشتہ بدستور بر حکومت ملک خود مختار ساخت۔ گویند بنا بر علو ہمت خود ہر بلادی کہ بیورش جدال و قتال مسخر میکرد حکومت انجا وارثان ملک را بدستور میداشت۔ و از مملکت موروثی خود ہیچکسی را معزولی نمیکرد۔

و بعد ضبط و ربط بلاد و امصار خواست کہ در خطۂ کشمیر شہری دلپذیر آباد کردہ نام خود بر جادۂ روزگار یادگار گذارد بنابراں بر پنموتی یکی از دو جانبان شہر سرینگر کہ فی الحال معمور و مشہور است حوالی کوہ ماران بعمارات فراوان کہ تعداد آں مؤرخان سی و شش لک خانہ می نگارند آباد ساخت۔ حقیقت آں در حصۂ اوّل گذشت۔ و مدّت شصت سال حکومت کردہ بساط حیات درنوشت۔

(۳) راجہ جلاشتر پسر راجہ پرورسین کہ از بطن رتنہ پربا رانی متولّد شدہ بود در ۱۴۵ بکرمی سریر آراگشتہ خود را بعدل و احسان و رعیت پروری نیکنام ساخت۔ سی و نہ سال و سہ ماہ حکومت کرد۔

(۴)، راجه نرندر آدت در سنه ۲۳۴ ب بجای پدر افسر بسر داده محکمهٔ اسناد از خود ایجاد نمود۔ و سیزده سال بحکومت پرداخت۔

(۵)، راجه تونجین پسر دوم جد شتر در سنه ۲۴۸ ب تاج راجگی بر سر داده شردول پسر نرندر وزیر ساخت۔ و بعد چندگاه فیما بین آنها آتش نفاق مشتعل گشته شردول کُشته شد و پسرش سرب سین هفت ساله بود وی بخوف راجه همراه مادر خود در نگرکوٹ گریخت۔ و راجه نگرکوٹ او را بامدادی پذیرفته نگهداشت۔ چون بسن تمیز رسید لشکری انبوه جمع کرده از راجه جموں امداد گرفته بکشمیر یورش آورد و تونجین بمقابلهٔ او برآمده در کوهستان باهال آتش جدال و قتال افروختند و تونجین کُشته شد۔ حکومت او چهل و سه سال بود۔

(۶)، راجه سرب سین بعد کشتن تونجین در سنه ۲۹۲ ب بر حکومت کشمیر مسلّط گشت و مخالفان را قلع و قمع کرده ابواب نصفت و معدلت مفتوح داشت و ممالک محروسه پرور سین تمام قبضه کرده دو مرتبه بهندوستان رفت و بلاد بسیار مفتوح ساخت و دختر راجهٔ قنوج بعقد آورد و بر چشمهٔ وچارناگ مندر بوٹی شور ترصیص نمود۔ چهل و هشت سال حکومت کرده شنقار شد۔

(۷)، راجه گمندهر بسین در سنه ۳۴۰ ب تاج شاهی بر سر داده بحکومت پرداخت بسیار ظالم و سفّاک بود شب و روز در عیش و سرور مسرور می بود و از روی غفلت و غرور ممالک پنجاب و اطراف دُور از تصرّف او بدر رفت۔

گویند قوالی از هند آورده بود که بنوای ساز و سرود و لحن درد جانوران را بیهوش میکرد۔ راجه از مجالست او گاهی فراغت نمیدید تا که انتظام مُلک برهم

خورد۔ و لچھمن نبیرۂ تونجین در دچھن پاره جاگیردار بود وی با جمعیت قلاش و اوباش بشهر آمده دولتخانۂ راجه در محاصره گرفت و فوج شاهی از معاونت راجه باز مانده بغنیم پیوست تا هفت روز جنگ قائم بود۔ عاقبت گندهرب عاجز آمده امان خواست۔ و لچھمن مال و مملکت را متصرّف گشته گندهرب سین را محبوس داشت۔ ایّام حکومتش سی و هفت سال بود۔

(۸) راجه لچھمن در ۳۷۷ ب بر حکومت کشمیر تسلّط یافته بداد گری و رعیّت پروری پرداخت و اطراف و مضافات کشمیر که در عهد گندهرب سین سرکش شده بودند بضرب و حرب مطیع ساخت۔ و راجۂ ملتان سوکرم پال بغی ورزیده راجه لچھمن با فوج گران عزیمت ملتان کرد چون در حدود پنجاب رسید زیر درختی رومال سرخ بر روی نهاده بخواب رفت و عقاب آسمانی رومال سرخ گوشت پاره پنداشته پرواز آورد و بقصد برداشتن رومال بر روی راجه مخلب زده دیدۂ از حدقه بدر کشید راجه بوقوع این حادثه نهایت متالّم گشته بعد سه روز از جهان درگذشت۔ و مدّت حکومت او سی و دو سال و شش ماه بود۔

(۹) راجه شورک برادر راجه در ۴۱۰ ب جانشین شده با جیش و لشکر به ملتان رفت و سوکرم پال در قلعه متحصّن گشته شورک تا عرصۂ یکماه بلوازمات قلعه کشائی پرداخت۔ و سوکرم پال عند العجز خراج معمولی بر خود الزام کرده مقدمه مصالحه انجامید۔ پس راجه مظفر و منصور بجانب کشمیر رجعت نمود و در رتق و فتق سلطنت پرداخت۔ پس راجۂ داردو باغی شده حدود کامراج را غارت نمود۔ راجه بمقابلۂ او لشکر کشیده بجنگ پیوستند و راجۂ داردو از حربگاه مهزوم

شدہ بکوہستان گریخت و راجہ بتعاقب او ایلغار نمود۔ مردمان دارد و لشکر راجہ درمیان درۂ کوہستان گرفتہ راہ رسد رسانی از ہیچ سو نگذاشتند و از بالا سنگہا ریختہ ہمہ را تلف کردند و راجہ اسیر ساختہ در قلعۂ پٹن محبوس داشتند۔ و بجرادت پسر لچھمین از کشمیر جمعیت بہم رسانیدہ بر ملک دارد و یلغار نمود و ملک دارد و را غارت کردہ و قتل عام نمودہ در پٹن رسید۔ قلعہ گیان سر راجہ شورک بریدہ از قلعہ بیرون انداختند و بجرادت قبول کردہ قلعہ مفتوح ساخت۔ ازانجا مظفر و منصور باز آمدہ بر سریر سلطنت نشست۔ مدت حکومت شورک پنجاہ و یک سال بود۔

(۱۰) راجہ بجرادت در ۲۸۷۶ ب بر مسند ایالت کشمیر جلوس نمود و جی اندر فرزند شورک شورش برداشتہ در حدود مراج تا یکسال جنگہای عظیم کردند و ہیچکس غالب و مغلوب نشد۔ عاقبت مصلحان درمیان آمدہ صلح کردند و ہنگام ملاقات جی اندر را درمیان خیمہ بقتل رسانیدند و لشکریان او بجوش آمدہ بمجادلہ آویختند۔ و از جانبین دو ہزار کس کشتہ شدند۔ بجرادت ظفریاب گشتہ بشہر آمد و در عدل و داد و رعیت پروری بی ہمتا بود منادر بسیار تعمیر ساخت۔ و تبخانہ وزیہ البشری را مرمت نمود و در عہد او غلہ ارزان بود۔ بقیمت چہار تنگہ[1] یک خروار شالی میفروختند۔ مدت دہ سال و ہشت ماہ حکومت کردہ شتقار شد۔

اِنتباہ۔ پنڈت کلہن احوال شش راجہ از راجۂ لونجین تا راجۂ بجرادت در کتاب خود ننوشتہ است۔ راقم موجب نقل رتنہ کر پوراں درج نمود۔

(۱۱) راجۂ رنادت در ۲۸۸۷ ب بجای پدر جلوس نمود و عموم رعایا و برایا

---

[1] نام سکہ کہ در زبان سابق رائج داشت معلوم میشود کہ لفظ "ٹکہ" ہمین تنگہ است۔

بعدالت و انصاف دلخوش ساخت۔ و بر فرق سرش مثل ناقوس علامتی مسعود و مرتفع بود۔ و در شجاعت و سخاوت و ریاضت و عبادت او یگانۂ عصر میدانند و در ذیل کوہ ماران تبخانۂ رفیع و شفاخانۂ وسیع معمور ساخت۔ گویند دریں ملک دار الشفای مریضاں از مخترعات اوست۔ و بر ہمہ منڈو یعنی مسافر خانہ برای آسایش ابن السبیل مقرر نمود۔

ورت سین والی ڈھن روزی برلب دریا تماشا میکرد و از آب دریا دختری ماہ پیکر برداشت و بمہر فرزندی پرورده باسم نارمہہ موسوم ساخت۔ چوں بسن بلوغ رسید ہنگام عروسی او جگ سومبر مشتہر ساخت و راجہ رنادت بنظر عروس دلبر جلوه گر شده بایجاب و قبولیت بر مسند مواصلت او جلوس نمود۔ و آں عورت نہایت نیک نیّت و خوش خصلت بود۔ رعایا را بعدل و احسان خوش میداشت۔ و وینادت از بطن او متولد گشت۔

چوں عمر راجہ بآخر رسید باتفاق رانی نیک نہاد در غار بومہ زو دآمده از نظر مردم غائب شد۔ و بعد ازاں کسی روی ایشاں ندید تمامی افواج و اعیان تا سہ روز بر در آں غار منتظر بودند۔ روز چہارم در ماه ساون بقدر یکدرعہ برف حوالی آں غار بارید و لشکریاں بسیار ضائع شدند۔ مدّت حکومت راجہ شصت سال و سہ ماه بود۔

(۱۲) راجہ وینادت پسر رنادت در ۱۳۱۵ ب استقلال یافت۔ مترجم ترنگنی مینگارد کہ وینادت بعمر یازده سالگی بمرافقت عموی خود منگلادت بسیر ہندوستان رفت و بعد دیدن معابد و منادر ہنود در کوہستان سوالک

ورود نمود۔ درانجا گنپت نام عابدی مرتاض دید که مدّت یکصد سال درغار منزوی شده بود وبنادت بتعلیم وتربیت او ریاضات شاقه کشیده تا عرصهٔ دوازده سال بغیر یک پیالهٔ شیراز نوع غذا هیچ نمی خورد۔ وبتوفیق ازلی صفای دل حاصل کرده بذات وحدت واصل شد۔ وبعد انقضای عرصهٔ بیست سال باشارهٔ مرشد خود بکشمیر آمده درتجانهٔ زیشتی شور فراز کوه سلیمان یکسال منزوی گشت۔

چون راجه رنادت درغار عدم دخول یافت اعیان ملک وبنادت را بابت تخت نشینی ملتجی شدند وبنادت اصلا منظور نکرد۔ عاقبة الامر عموم رعایا وبرایا الکهاجمع شده باِبرام والحاح آنها وبنادت امر سلطنت قبول نمود۔ واز جمیع رعایا وبرایا عهد گرفت که درحکومت من اصلا دروغ نگویند وخلاف وعده ننمایند وحق النّاس نخورند وبرکشتن جانوران اقدام ننمایند۔ بعد وثوق میثاق از تجانه فرود آمده بمقام گگره بل برای خود معبدی از نو افراخت۔ ومتّصل آن دو گنجینهٔ متین برای مدخل خراج مراج وکامراج تخصیص نمود۔ واذن عام داد که هرکسی از رعایا منجملهٔ فصل پیداوار حصّهٔ دهم خراج شاهی بعد ختم سال بدست خود از راه روزن درگنجینه اندازد۔ واهل عمله که برای سرانجام مهام جهانبانی واخذ معاملات ونفاذ احکامات درملک مقرر بودند سربسر تخفیف نمود وبرسر رعایا بوجهی مداخلت کسی نگذاشت۔

وبرادر خود بکرمادت افسر عسکر فرموده کلید خزینهٔ کامراج درقبضهٔ او نهاد که بعد انقضای یکماه دروازهٔ گنجینه برکشاده تنخواه سپاهان وملازمان فهمیده میداد۔ ومفتاح خزینهٔ مراج درقبضهٔ خود گرفته آنچه که درمیان روز جمع میشد

بوقت شام بمساکین وغربا قسمت میکرد و برای فردا چیزی نمیگذاشت۔ و برای آذوقۂ خود قدری زمین از دست خود آباد میکرد و عشر آں داخل بیت المال نموده بقیۂ آں مصرف تغذیۂ خود بقناعت میکرد۔ و تا انقضای ایام حکومت او هر کسی از رعایا منجملۂ فصل پیداوار حصۂ دہم نقد کرده بدست خود درمیان خزینہ می انداخت۔

قف۔ ہرگاه کسے در دادن حصۂ دہم ذرۂ قصور میکرد فی الحال ببلای سخت مبتلا می شد و ہرگاه کسی حق الناس میخورد در یکساعت از غیب سزا میدید۔

قف۔ واگر کسی بدزدی اقدام میکرد دستش خشک می شد۔

قف۔ و در عہد او ہیچ فردی را آزار و مضرت نمیرسید و بحسن نیت او درندگاں و حیواں و وحوش و طیور بکسی مزاحمت نمیکردند۔

قف۔ گویند بزور ریاضت بر آب میرفت ہرچه که بزبان خود میگفت فی الحال میشد و از دعای نیک و بد ہرچه که بر زبان می راند اصلا رد نمی گشت۔ و ہرگاه کسی از رجال بافعال شنیعه ارتکاب میکرد فی الحال بدعای بد او سزا می یافت و مدت العمر خود یک خرقه پوشید و گوشت و نمک گاہی نخورد۔ و مدت چہل و ہفت سال بدیں منوال گذرانیده از حجره غائب شد۔

انتباه۔ ذکر وفات بغیر رتنا کر ہیچکسی ایراد نکرده است۔

(۱۳) راجه بکرماوت۔ در ۵۷۸ھ لوای حکومت افراشت و خلق خدا برأفت و معدلت و احسان دلخوش داشت۔

قف۔ و از درگاه کبریا بدعا درخواست نمود۔ که در عہد حکومتش ہیچکسی نمیرد ہمچناں بوقوع آمد که در عہد او کسی نمرد روزی سیاحی را در راه مرده دید ہماں وقت

جاں بحق تسلیم نمود چوں کالبد عنصری او بآتش دادند لنوختن پس جسد او بہر موکٹہ گنگا فرستادند و دریای گنگا لاشۂ او بہوا انداختن۔ گویند در ہوا ناپدید شد والعہدۃ علی الراوی۔ ایام حکومتش چہل و دو سال بود۔

(۱۴) راجہ بالادت پسر بکرمادت در سنہ ۶۲۰ء برسریر سلطنت نشستہ خود را جیانند نام نہاد و کنگ و شنترگن را رتبۂ وزارت بخشید۔ بعد ضبط و ربط اطراف کشمیر بالشکر فراواں بہندوستان رفت و تا کنارۂ بحر محیط بلاد و امصار بسیار فتح نمود و درحدود بنگالہ برای بود و باش مردم کشمیر شہر کالپی آباد ساخت۔ و در شہر مالوہ منادر بسیار ترصیص نمود۔ و اطراف ہند را در جمیع بلاد و بقاع سیاحت کردہ چند سال در شہر قنوج طرح اقامت انداخت و آخر عمر بجانب کشمیر رجعت نمود۔

گویند جیانند را دختری ماہ پیکر بود کہ اننت لیکھا نام داشت روزی منجمی در پیش راجہ رسید وی بموجب کمالات علمی از مقدرات غیبی خبری بیان نمود کہ ایں دختر سلسلۂ حکومت خاندان شما را خاتمہ خواہد شد و بعد انتقال تو شوہرش تاج حکومت کشمیر برسر خواہد نہاد۔ جیانند بجای خود سنجید کہ آدمی پس فطرت گاہی صاحب سلطنت نتواند شد و بقصد آں عقد مواصلت آں دختر ہمراہ فرزند داروغۂ اصطبل کہ او را درلب درول میگفتند منعقد ساخت و آں شخص نیک محضر بموجب خوشخوئی خود محبوب و مطلوب عام و خاص گردید۔ و راجہ ہم چند قریہ باو جاگیر بخشید۔ و اننت لیکھا را عنفوان جوانی بجوش آمدہ پنہانی بجانب جوانان خوشرو نگاہ میداشت۔ و وزیر کھنگ کہ بہ نسیم بہار جوانی مثل گلنار شگفتہ شدہ بود با او بساط نشاط و کامرانی گستردہ ہم آغوش عشرت و شادمانی

گردید۔

روزی دُرلب درون در حرم سرا در آمده دید کہ آں ہر دو بلبل جوانی در گلزار کامرانی گلچین گشتہ واز بادۂ وصال مخمور و مدہوش ماندہ بکمال اہتزاز در خواب ناز آسودہ بودند۔ دُرلب درون را بدیدن آں چراغ بصارت بی نور گشت و دُود غضب از ایوان دماغش در گذشت خواست کہ آں ہر دو را از صرصر قہر و غضب شمع حیات در یکدم گل کند لیکن بموجب عقل دور اندیش و بنظر پاس ناموس خویش بر دامن خہنگ وزیر نوشتہ گذاشت از روی معاینہ فعل شنیع تو خواستہ بودم کہ ترا نابود گردانم امّا از روی نیک بینی و فراخ حوصلگی خود دیدہ و دانستہ ترا بگذاشتم۔

خہنگ وزیر از خواب استراحت بیدار شدہ مضمون دامن مطالعہ نمود و زہرہ اش آب شدہ از افعال شنیع تائب گشت۔ و در خیر اندیشی دُرلب درون بدل و جان مشغول ماند۔ بالادت سی و پنج سال جام حکومت نوشیدہ طعمۂ شاہین اجل گشت۔ تا اینجا ترنگ سیوم ختم شد۔

اورنگِ ششم در ذکر راجہای کارکوٹ بنسی

(۱) راجہ دُرلب درون داماد بالادت در ۶۵۵ء بیاوری خہنگ وزیر تاج حکومت بر سر نہادہ خلق اللہ را بعدل و احسان و بذل و امتنان آباد ساخت۔ و از بطن اننت لیکھا ملہن نام پسری داشت کہ راجہ بالادت در حین حیات خود متبنّی کردہ بود وی بعمر سی سالگی ارتحال نمود۔ دراں زمان بکثرت باراں دریای بہت طغیانی شدہ سدّ نا دہ بودہ کہ راجہ میگواہن مستحکم کردہ دریای

بہت را زیر دامن کوہ ماران عبور داده بود از جا بر داشته ڈل نخل مجرای اصلی خود مفتوح کرده بسبیل سابقه جریان یافت ہمانروز میدان و نالن مرگ را طوفان ساخته تالاب ڈل متموج گشت و راجه در انسداد آں خود را استعداد ندیده در ترمیم آں کوشش نمود۔ سی و شش سال حکومت کرده شنقار شد۔ و از حکومت او بیست و چهار سال گذشته سنه ہجری شروع یافت۔

(۲) راجه پرتاب پیڈ پسر مہن که او را نام اوّل درلیک بود بعد وفات پدر کلان خود در ۶۹۱ سنه بر تخت جلوس نمود۔ و ہنومان را رتبهٔ وزارت بخشید۔ و در حدود کامراج تاپر نام شهری آباد کرده تختگاه خود قرار داد۔ و قرین قصر نگارین بتخانهٔ سنگین و متین بلند افراشت۔ و از اطراف و اکناف تاجران و حرفتگران طلب داشته در حصن حصین حصانت خود نگهداشت۔

و دران زمان نون نام شخصی ملک التجار ملک مالوه درین بلده رسید۔ و از نفائس بدیعه و لطائف عجیبه تحائف بینظیر بنظر راجه گذرانید۔ و متصل دولتخانهٔ راجه برای اقامت خود کاشانهٔ رفیع و بتخانهٔ منیع معمور ساخت۔

شبی راجهٔ کامگار برای نشاط و انبساط تاجر نامدار باجتماع اعاظم روزگار عالیشان محفلی بنمائش شمعهای کافوری و آرائش سامان مسروری بنازو ادای یکهزار و دوصد رقّاصهٔ طنّاز و باهنگ سرود خنیاگران نغمه ساز بکمال نزهت و امتیاز آراسته فرمود تا جر مجموزنا طلوع مشعل نور در اقتباس شعاع فرحت و سرور مسرور بود۔ امّا بصعود دود شمعهای کافور دماغ او بصداع رنجور گشته مزاج او بنهایت آشفته شد۔

روز دوم سوداگر نامور در آرائش بزم مہمانداری راجہ دادگر پرداختہ طاق و رواق وثاق خود بہ لوایہ لعلہای شب افروز روشن ساخت۔ راجہ ستودہ خصال بشنیدن صدای خلخال و نوای ارغنون و نال و بدیدن ضیای لعلہای بیضا مثال و لقای ماہرویان زہرہ خیال و بنوشیدن ایاغ مالامال سرمست بادۂ عشرت و مسرت گشت۔ و تا سہ روز علی التوالی عیش و عشرت و خوشحالی بود۔

بقضای کردگار راجہ کامجوی را از مشکوی سوداگر خوشخوی ماہ روئی بنظر آمدہ بر آہوی خال رخسارش لیان موی گیسوی او آشفتہ شد۔ و سوداگر ہنگام وداع تمامی ساز و سامان بزم عشرت و فراغ و لعلہای شب چراغ نذر خدمت راجہ فرمود۔ و والی دست قبول بر آں گذاشتہ ہمہ چیز ہای ارزانی داشت ہمگی بر روی آن نگار مفتون گشتہ لیل و نہار مجنون وار در کلبۂ غم و اضطرار محزون و بیمار و خونبار ہمی بود و از افشای راز احتراز میکرد۔ ع

عشق دود است کسی دود لسان مسدود

عاقبت خبر مشتہر گشت و سوداگر از دلبر خود دل بر داشتہ راجہ دادگر را برای رفع علالت و اندوہ پیشکش ساخت و راجہ بخوف بدنامی و لحاظ ناموس خود او را نپسندید۔ سوداگر برعایت ناموس راجہ آں ماہ رو بہ کشیشاں دیر مہاد بو نذر کردہ راجۂ نیک نہاد را پنہانی پیغام فرستاد کہ آں پریزاد از عقد من بدر افتاد اکنوں بمراد دل از موبدان دیر خریدہ کشت زار آمال را بوصال او طراوت بخشند۔

راجہ بشنیدن ایں خبر دلبر خود را از کشیشان بتخانہ خریدہ در شبستان وصال

رسانید۔ و بمجالست و موانست او عمر عزیز خود در عیش و سرور گذرانید۔ و از بطن او سہ پسر متولد گشت۔ یکے چندراپیڑ۔ دوم تاراپیڑ۔ سوم للتادت پیڑ۔ راجہ پرتاب بعدل و رافت و احسان پنجاہ سال بحکومت گذرانید۔ و چندراپیڑ جانشین کردہ از دنیا درگذشت۔

(۳)، راجہ چندراپیڑ کہ نام اصلی او بجرادت بود در ۱۴۲۷ سنہ بر مسند پدر جلوس نمود۔ و بعدل و داد و نصفت و سداد خلق خدا را بمراد رسانید۔ روزی برہمنی بر سر راہ مقتول شدہ بود زوجۂ او در پیش راجہ استغاثہ نمود با وجود تفحص و تجسس بسیار قاتل او دستیاب نشد۔ راجہ داد گرسہ شبانروز بخواب و خور بسر برد۔

قف۔ روز چہارم در خواب دید شخصی را از روحانیاں وی فرمود کہ برصفۂ سنگین بتخانۂ خود آرد طحون بذریعۂ پرویزن مانند برف بپاشند و کافۂ انام از خواص و عوام بر صفۂ سنگین گذرانیدہ ہر کس را نقشۂ پا باید دید بر قتل ہر شخصیکہ دو نقش پا بر بساط آرد ثابت گردد او قاتل برہمن پندارند۔ وجہ آں این است کہ روح مقتول ہمیشہ دست بداماں قاتل آویختہ دنبال میباشد۔

چوں راجہ مستبشر این بشارت گشتہ فردا بر صفۂ سنگین بتخانہ آرد بغربال افشاند و تمامی اہل شہر زن و مرد جمع کردہ فرادفراد برآں آرد معروش گذرانید۔ وقتیکہ آں شخص قاتل گذر کرد دو نقش پا بر سطح آرد ثابت گشت و او را ماخوذ کردہ برای قصاص بدار کشیدند۔ عاقبت از قتل برہمن اقرار نمود۔

و نیز آوردہ اند کہ راجہ مزبور برای تعظیم تربہون سوامی طرح بتخانہ افگندہ در ترمیع اساس آں قوس واقع شد۔ و متصل آں بتخانہ کاشانۂ کناسی بود۔

راجہ نیک نہاد او را برای رفع قوس بنیاد آں بتخانہ بر سطح زمین شرفنہا گسترده درخواست قطعۂ زمین فرمود پاره دوز بہا بردوں ہمتی خود منظور نکرد ہر چند راجہ بعجز و مدارا مدام ابرام میکرد ہرگز نشنید چوں ابرام از حد گذشت۔ پاره دوز گفت اگر میخواہی ایں قطعۂ زمین از من بزور یا بزر اصلا نتوانم داد و ہرگاه می آئی در خانۂ من برہنہ پا میخواہی از من قطعۂ زمین بطور خیرات البتہ میتوانم بخشید۔ راجہ فی الفور از تخت فرود آمده در بنگاه کفشگر پا برہنہ تشریف برد و پاره دوز قطعۂ زمین بطور خیرات بلا عوض چیزی بوی بخشید۔ پس راجہ عمارت بتخانہ بسر رسانید۔ و ہشت سال و ہشت ماه سلطنت گذرانیده بملک جاودانی بگذشت۔

(۴) راجہ نارا پیڈ کہ نام اصلی او اوویا دت بود در ۵۰ ۷ ب بعد وفات برادر افسر حکومت برسر داد۔ و برخلاف برادر داد گر شیوۂ ستمگری و سفاکی و خونریزی شعار خود ساختہ از جور و جفا و ظلم و دغا خلق خدا را آسیب و آزار سخت رسانید و لشدائد آزار و مکائد اطوار او مردم ایند یار در جنگلہا و کوہسارہا فرار اختیار کردند و خانہ ہای ایشاں خراب شدند۔ راجہ جبّار خود در شعاب کوہسارہا رفتہ مفروریاں بزجر و قہر بشہر آورده اکثرہا از تیغ گذرانید۔

موجب آں بعضی اطراف مملکت از قبضۂ او بدر رفت کافۂ انام از خواص و عوام تباہی او از خدا بدعا میخواستند۔ عاقبت بسزای کردار خود گرفتار آمده امراض شدیده برو غالب گشت۔ و عرصۂ چہار سال و بیست و چہار روز در سفاہت گذرانیده درگذشت۔

(۵) راجہ للتادت پیڈ کہ لقب او مکتا پیڈ بود در ۵۴ ۷ ب بعد از نخال برادر

ستمگر عروس مملکت بزیور عدالت و نصفت آراسته اطراف ملک که در عہد پدرش از دست رفته بود در قبضۂ اقتدار خود در آورد۔ و بعد ضبط و ربط سلطنت و رتق و فتق مملکت لوای عزیمت افراشته با فوج گراں و سامان فراواں پنجاب و دہلی فتح کرد۔ پس با راجۂ قنوج بشود ام نام محاربہ و مقاتلہ نمودہ مغلوب و منکوب ساخت و وزیر او مینتر شرما گرفتار کردہ محبوس داشت۔

عاقبت الامر راجۂ مغلوب حلقۂ مطاوعت در گردن انداختہ خراج شاہی بر خود التزام نمودہ ملک محروسۂ خود را باز قابض شد۔ للمادت از انجا نہضت کردہ کوہ دیش تا دریای کالکا مفتوح ساخت۔ و شہر کلنگ را قابض گشتہ جانب بہار ایلغار نمود و راجۂ بہار بعجز و انکسار پیش آمدہ بر حکومت خود بانہ منتقل شد۔ از انجا براہ دریای گنگ با فوج ظفر موج بر ملک بنگالہ یورش آورد و بعد جدال و قتال بسیار راجۂ بنگالہ غرق لجۂ ہزیمت ساختہ مال و اسباب و فیل و دواب غنیمت یافتہ تا کنار دریای شور امصار و دیار بسیار فتح نمود۔ بعد ازاں بطواف جگناتھ جی بہرہ یاب شدہ برہمنان انجا را فراوان نذر و خیرات بخشید۔ پس بطرف دکھن نہضت کردہ راجہای آں سواد را حلقۂ انقیاد گوش انداختہ بر ممالک محروسۂ خود باز قایم ساخت۔ امّا رٹا نام زنی کہ بحکمرانی بعضے ممالک دکھن سرفراز بود بالشکر انبوہ و فیلان کوہ شکوہ بمحاربہ و مجادلہ پیش آمدہ کوششہای مردانہ بکار برد۔ عاقبت بر آستانۂ اطاعت سر نہادہ بر حکومت خود باز فایز گشت۔ پس مضافات بنگالہ را تا کنارۂ دریای کاویری قبضہ کرد۔ و از انجا خمخانۂ شراب نارجیل کہ گاہی بدیدہ ندیدہ بودند دستیاب شدہ

بنوشیدن آن افواج را ماندگی راہ و مضرت سفر دفع گشت۔
و بعد تسخیر جزائر سراندیپ و سنگالدیپ و گجرات و مالوہ در قبضۂ اقتدار خود در آورد۔ و دوار کا و اوجین فتح کردہ براہ پنجاب عنان عزیمت بسمت کابل و خراسان معطوف داشت۔ و بعد تسخیر ممالک کابل و ہرات و خراسان جانب بخارا یورش ساخت۔ مومن خان حاکم بخارا بمقابلہ و مقاتلہ پیش آمدہ چہار بار در جنگ و پیکار داد شجاعت دادہ عاقبت مہزوم شد۔ بعد تعاقب بعید دست بدامان امان آویختہ باج و خراج قبول نمود۔ از انجا رایات عالیات افراشتہ ممالک سمرقند و تاشقند و خوقند و کاشغر و تنکان و ختن بمحاربہ و مصالحہ در قبضۂ اقتدار در آورد و جمیع بلاد و بقاع ترکستان مفتوح ساخت و مال و متاع و دولت بے شمار و افراس و افیال بسیار بہم رسانید۔ و از راہ تبت رجعت کردہ بعد دوازدہ سال در خطۂ دلپذیر ورود یافت۔ و یازدہ کرور دینار نذر بتخانۂ بوتیشور نہاد و جالندھر و لاہور در تصرف و شاقان خود گذاشت۔
و ہنگام تسخیر ہندوستان و ترکستان از ہر شہر و ہر مکان از توران عاقل و عالمان فاضل و استادان کامل کہ در علوم غریبہ و فنون عجیبہ ممتاز شدہ بودند انتخاب کردہ ہمرکاب خود بکشمیر آورد۔ از انجملہ جنکن نام ہوشمندی عجیب و دانشمندی نجیب کہ در فن کیمیا دانا و در علوم غریبہ بے ہمتا بود برای وزارت و مصاحبت خود پسندید و انتظام مہام مملکت را برای رزین او ناظم و ناسق گردید۔

قف۔ گویند عسکر شاہی ہنگام تسخیر ملک بہکر بموجب غلبۂ غنیم بسوی برتافته مغرور شدند و درعرض راه دریای قہار پیش آمده که عبور آں مشکل بود وزیر باتدبیر جوہری از بغل کشیده در قعر دریا انداخت و آب را در وسط شقی پیدا شده راه عبور ظاہر گشت و لشکر واسباب و خیول و دواب بآسانی گذر کرده ہر کس از مہلکه نجات یافت۔ و وزیر جوہری دیگر بگو ہر اوّل نموده بجذبۂ آں جوہر ندریا بر دست وزیر رسید و آب دریا بدستور جاری شد۔

قف۔ و بر موقع تسخیر ہندوستان شخصی مضروب و مجروح و مقطوع الالف در پیشگاه راجه حاضر شد و بطریق دادخواہاں عرض نمود که مالوکا سمندر ولایتی است بعید۔ و در حوالی آں ریگستان مزید و کوہستان شدید واقع است۔ و در عرض راه آبادی نیست فرمانروای آنجا از باده غرور مخمور است که بسبب صعوبت و کربت راه ہیچکس از مخالفاں در ملک او نمیرسد بالفعل از ذی خیراندیشی او را فہمائش کرده بودم که دریں زمانِ راجه للتادت بیا وری بخت سرکشاں زیر و زبر میسازد متابعت او برما واجب است که ملک ومال محفوظ ماند و رعایا را زحمت و زوال نرسد بصدور ایں قصور مرا در شکنجۂ تعذیب در آورده بایں حال رسانید۔ للتادت او را معالجه کنانید تا که جراحتہای او بالتیام رسید۔

پس آں کیش ہمیشه للتادت را برای تنبیه و تادیب راجۂ ملک خویش ترغیب و تحریص می ساخت۔ و للتادت کوائف راه و گذرگاه

آنحدود دانند استفسار نمود و آں شخص بیان کرد کہ تا مُلک ما ہمگی دو راہ است۔ از انجملہ یک راہ آسان است و آب و علف ہر جا امکان۔ امّا تا عرصۂ سہ ماہ برابر رفتن است۔ و راہ دوم تا عرصۂ پانزدہ روز طی کردہ شود لیکن بسیار دشوار و صعب گذار است و آب و علف نایاب۔ راجہ بر طبق اظہار او ضروریات دو ہفتہ را از ہمہ چیز سرانجام دادہ با لشکر جرّار از راہ دشوار ایلغار نمود و تا عرصۂ دو ہفتہ میانِ ریگستان و کوہستان رفتہ نہایت راہ پدیدار نشد۔

پس قُلاؤز بدکردار را بدریا رعالی حاضر کردند و حقیقت راہ پرسیدند اظہار ساخت کہ ایں طریق دشوار را بانی نیست مدعای من ایں بود کہ مثل تو کجکلاہی با شوکت و سطوت شاہی از دست پشہ ہلاک گردد و راجۂ ملک ما را از دست تو آزاری نرسد۔ راجہ ناموَر و تمامی عسکر لیسنوح ایں خبر در ورطۂ خوف و خطر افتاد۔ و راجہ دادگر لشکر خود را بدلاسا تسلّے فرمود و خود در حالت سوگواری بکمال عجز و زاری بدرگاہ باری التجای رستگاری نمود۔

و چنکن وزیر از روی تدبیر عروق زمین را تشخیص کردہ بر موقع مناسب چاہی عمیق حفر نمود تا کہ آب ظاہر شدہ لشکر و دواب سیراب گشت۔ از انجا بقدر امکان ظروف آب ہمراہ برداشتہ بعد قطع مسافت بعید وارد آں ملک شدند۔ و راجۂ انجا را قلع و قمع کردہ براہ دیگر رجعت نمودند۔ ہمچنیں حالات عجیبہ و واقعات غریبہ از کارنامہ ہای وزیر بسیار یادگار است۔

وقتیکہ راجہ للتادت در خطۂ دلپذیر بر قیام ساخت و در آبادی

لہ در نسخۂ دیگر "بدرقہ" یافتہ شد۔ و قلاؤز لفظ ترکیست یعنی راہبر و مقدمۂ لشکر و سواریکہ محافظت لشکر کنند۔

ملک و رعایا و تجدید دمات و قصبہ جات و تعمیر عمارات و تبخانہ ہا و مہمان سرا و شفاخانہ جات بسیار کوشید۔ از انجملہ للتاپور و نیچت پور و رپت پور و پہلہ پور و قصبۂ پنوچہہ و پرسپور و لوکہ بہون از عمارات اوست۔ و در موضع للتاپور تبخانۂ سوریج مکہی آباد کردہ خراج قنوج برای اخراجات آں وقف نمود و در موضع ہاکورہ مندر مکٹاسوامی و بر کوہ مہادیو مندر مہادیو سوامی معمور ساخت۔ و در تلمیع قبۂ ہر یک تبخانہ یک لک ہزار تولہ طلا صرف نمود۔ و در موضع پرسپور بر بلندی کریوہ مندر پری ہاسہ کیشو بکمال رفعت و متانت ترصیص نمود و قبۂ آنرا باسراف سی و دو لک و شانزدہ ہزار تولہ نقرہ تلمیع ساخت و در صحن آں یک ستون حجری بطوالت پنجاہ دستہ و بروایت بعضی پنجاہ درعہ از یک لختۂ سنگ نصب کرد۔ و متصل آں در موضع دیور مندر مکتاکیشو در غایت بلندی و سنگینی آباد ساخت کہ ہشتاد و چہار ہزار تولہ طلای احمر بر فرق قبۂ آں تلمیع کردہ بود و ہشتاد و چہار ہزار پیکر بیہودہ اوتار از طلا و نقرہ و روی درست نمودہ درمیان تبخانہ ہای پرسپور نصب کرد۔

و در ترمیم تبخانۂ مارتانڈی شور کہ بر کریوۂ مٹن واقع است مبلغی کثیر صرف نمود۔ و مندر زیشٹی شور کہ بر بلندی کوہ سلیمان نمایان است بترمیم و تجدید درست فرمود۔ و بر بلندی چکدر کہ در بیجبارہ واقع است بذریعۂ دولاب آب جاری ساخت۔ و بترمیم و تجدید انہار و سد بندی ہا ترقی مزروعات بدرجۂ اعلیٰ رسانید۔ و در قلمرو ترکستان تبخانۂ نرسنگہ اوتار بنا نمود۔ و در موضع شیر دون یک تبخانۂ قدیم کہ زیر زمین مخفی شدہ بود ظاہر کرد و بر سنگ دروازۂ

آں نوشتہ بود کہ ایں بتخانہ سری رامچندر و لچھمن بنا فرمود۔

قف۔ و دیگے ساختہ بود کہ برابر ہزار کس طعام دراں پختہ می شد و صد ہزار کس را روزمرہ از مطبخ خود نان میداد۔ و زوجۂ او چکرہ رانی چکری پور در کوہامہ آبادی ہفت ہزار خانہ معمور ساخت۔

وللتادت راجۂ عادل و باذل و نیک محضر و رعیت پرور بود امّا دو خصلت مذموم در ذات او مخلوق بود۔ یکی آنکہ در حالت مستی حکم بیجا می کرد۔ دوم آنکہ بر عہد و پیمان و ایمان مستقیم نبود۔ چنانچہ راجۂ گور و از بنگالہ بعہد و سوگند ہمراہ آوردہ در بیجا بقتل رسانید۔ باستماع ایں کلام نافرجام متوسلان و منسوبان او باجمعیت انام بعزم انتقام دریں مقام رسیدہ صمصام خون آشام از نیام برکشیدند و بسیاری از امرای عظام بقتل آوردند و مندر پری ہاسہ کیشو و مکتا کیشو را درہم و برہم ساختہ عمارات را آتش کشیدند و غارت کردہ بمردانگی رجعت نمودند۔ للتادت در آخر عمر خود بتجدید نظم و سیاست ہندوستان کردہ در حدود ترکستان باز نہضت ساخت و از وسط ایشیا امصار و دیار بسیار در قبضۂ اقتدار در آورد۔

عاقبت در اقامت آنسواد استقامت کردہ خیال آمدن کشمیر بخاطر نگذاشت۔ امرا و ارکان و اعیان ملک کشمیر عرضداشت نوشتند کہ اوقات عمر عزیز جہانبانی در کشورکشائی و حکمرانی در گذشت اکنون مہجوران حسرت و حرمان را بدیدار خود مسرور سازند و در بیجا کشتی حیات بساحل مقصود برسانند۔ و راجۂ نامدار در جواب نوشت کہ بہ نیروی بازوی اقبال ممالک کثیر کہ در ترہت و فسحت بنظیر اند

و در وسعت آباد شمالی تا حال فتح کردم ہنوز خاطرم از جہانگیری و سیاحت مطمئن نگردد و بجانب کشمیر رجعت کردن و در انجا آمیدن اقتضای طبیعت نیست۔ و دو فرزند دلبند من کولیا پیڈ و و زادت در انجاست ازیں دو ہر کرا قابلیت پندارند سلطنت بردارند۔ و از قانون مجوزۂ اینجانب قدم بیرون نگذارند۔

دفعۂ اوّل :۔ آنکہ ملک کشمیر محصور و مامون است بقلاع جبال رفیعہ اگر رؤسا و اراکین شہر منحرف نباشند دشمن دیار دیگر اصلا قابض و متصرف ایں بلاد نتوانند شد نگذارند کہ در ملک غبار فساد و عناد مرتفع گردد۔

دفعۂ دوم :۔ آنکہ از مردم کوہستان بغیر ثبوت خطا عمداً مصادرہ بگیرند و ہموارہ در شکنجۂ رعب و ہیبت مبتلا دارند چراکہ در حالت فراخی و بیغمی در شعاب جبال بخیال خیرہ سری روا دار فتنہ و آزار میتوانند شد۔

دفعۂ سیوم :۔ آنکہ کشاورزاں را قوت لایموت نائد از یک سال نگذارند کہ بسبب فراغت و فراخی معیشت در کار کشاورزی و زراعت کشتی کاہلت نکنند و قلبہ و سامان کشت و کار وافر نگذارند کہ بر زمین دیگراں حریص نشوند۔

دفعۂ چہارم :۔ بذرگراں ولایت کشمیر در محنت زراعت کشتی تکلیف باربرداری بر پشت ہمیشہ مشغول دارند تا کہ برای لباس و خوراک ہمیشہ محتاج باشند موجب آں ساکنان شہر را ہیمہ و ذگال و اسباب لابدیّہ رسانیدہ دہند و بابت کمتر نفعی باہل شہر محتاج باشند۔ نباید کہ روستائی را مواش و اسپان و خورش و پوشش و دار و عقار و وضع زناشوئی با اہل شہر متشابہ میباشد کہ از تونگری تن آسانی بجوید و بیخ زرع و مؤنت خدمت را کما ینبغی تن ندہد

وازبی نیازی ناچیز شود واشیای کار آمدنی را گران فروشی کند ہر آئینہ سر رشتہ ازدانی چیزہا وضابطۂ خدمت منقطع گردد وانتظام شہر برہم خورد۔

دفعۂ پنجم :۔ آنکہ سلاحداران را پیوستہ دریکجا قرار ندہند ورنہ مرتکب فساد شوند۔

دفعۂ ششم :۔ آنکہ درتمتین قلعہ ہا ومحافظت طرق وشوارع کوشش نمایند وبوقت فراغت ازمعاندان غافل نباشند واسباب حرب وضرب وسرمایۂ غلات درقلعہ ہا موجود دارند۔

دفعۂ ہفتم :۔ آنکہ اہل عملہ ومحاسبان دفتررا باہمدیگر رابطۂ خویشاوندی کردن ندہند۔ ع یکے دزد باشد یکے پردہ دار۔

دفعۂ ہشتم :۔ آنکہ شہریاررا ممکن نیست کہ بذات خود درامورات جزوی وکلی قبضہ کردن میتواند۔ پس لازم است کہ درحق محاسبان ومستوفیان واہل کاران وعمال خوردہ جوئی وکاوش نکند کہ بسبب آن اہل کاران را تنگی معاش عائد گردد۔ پس بکمال بی اعتباری وبی اعتمادی خلل اندازامور مملکت خواہند شد۔ فقط۔

پس رانجہ بیکنام بقیۂ عمر عزیز خود درحدود ترکستان بسر بردہ درانجا انتقال نمود۔ بعضے میگویند کہ دروقت مراجعت ازراہ گلگت نہضت کردہ چون بکوہ آردیاٹک کہ فی الحال آنرا دیوہ سوئی میگویند رسید باخیل وحشم وفوج وزیر برف غرق شدہ فردی زندہ نماند۔ مدت جہانداری اوسی وشش سال ہشت ماہ بود۔

(۶) راجه گولیا پیڈ در ۹۱ ب برمسند خلافت پدر جلوس نمود و برادران دیگر در مطاوعت او موافقت ننمودند۔ و امرا و ارکان دولت خزاین و دفاین بنجیابت بردند۔ راجه در انتظام آن بخوبی تفحص و اهتمام نمود۔ و بیشتر امرا که یکی از وزرای نامی بود بعلت نافرمانی ماخوذ کرده بر قتل او مستعد گشت لیکن بجای خود سنجید که بغیر قتل معاونان وزیر انتظام مملکت مستحکم نگردد و بابت گناه یک شخص هزاران بیگناه کشتن در بارگاه وحدت گناه کبیره است از آنجا حکومت مستعارهٔ دنیا را هیچ اعتبار دی نیست پس برای رضای آفریننده خود بقیهٔ ایام را بریاضت پردازم و دنیای جیفه بسگان بگذارم۔

علی الصباح لباس فقیری پیراسته برکوه استرون منزوی گشت و از ابنای زمانه وحشت نمود۔ وزیر باستماع اخبار از اطوار خود بیزار گشته بمقام بریاگ یعنی شاردا پور خود را بموافقت راني غرق دریا کرد۔ حکومت راجه همگی یک سال و پانزده روز بود۔

(۷) راجه وزرادت برادرش در ۹۲ ب لوای حکومت افراشته نهایت ظالم و شهوت پرست بود و در مشکوی خود سه صد و شصت رانی برای عشرت داخل نموده شب و روز در مصاحبت لعبتان طنّاز اوقات صرف میکرد۔ و ساز و سامان مناد رنهپور که پدرش سرانجام کرده بود صرف نغمه و عشرت نمود۔ و برای اندک قصور ملزم را قتل میکرد۔ عرصهٔ هفت سال خونهای بیدریغ ریخته جرایم کثیر بگردن آورده بجنته در ملک جهنم بگریخت۔

(۸) راجه پرتهوا پیڈ پسر وزرادت در ۹۹ ب بر تخت جلوس نمود از جور جفا

وظلم وایذا خلق خدا را بسیار آزار رسانید۔ چهار سال ویکماه در سفاکی گذرانیده باغوای برادر معزول شد۔

(۹) راجه سنگرام اپیڈ برادرش طبل حکومت نواخته هفت روز در فتنه و فساد بسر برد۔ عاقبت از دست برادر خود جیاپیڈ کُشته شد۔

(۱۰) راجه جیاپیڈ فرزند صغیر وزرادت در ۸۰۳ بر اریکهٔ جهانبانی بحکمرانی نشسته عدالت ونصفت شعار خود ساخت۔ و در انتظام مهام مملکت بخوبی پرداخت۔ بعد ضبط وربط اطراف ومضافات کشمیر بتسخیر هند وپنجاب وخراسان بالشکر فراوان که شمار آں سه لک سوار وپنج لک پیاده بیست و پنجهزار اسپان کوتل بازین ولجام مرصّع وزرکار و ده هزار پالکی با قبه های زرّین وآویزه های زمرّدیں وغیره اسباب وآلات شاهی بناحیت هند راهی شد۔ چوں بمقام پریاگ کهنر رسید نود هزار ونه صد ونود ونه اسپ در ینجا تصدق نمود وبر لوح سیمیں کنده گذاشت که هرگاه کسی یک لک اسپ در ینجا صدقه کند نام من از لوح سیمیں محو سازد۔

ازانجا رایت جهانگیری افراشته باراده تسخیر خطا وختن عزم جزم نمود عاقبت بنابر سببی عزیمت مزبور موقوف شده بجانب هندوستان نهضت کرده تالب دریای شور تمامی ممالک هندوستان مفتوح ساخت۔

پس تمامی خیل وخدم در قنوج گذاشته بلباس سنیاسی[۱] سیر کنان در شهر پوندروردن واقع گور دیس رسید و والی انجا راجه جی انت

---

[۱] سنیاسی۔ فرقه ایست از فقرای هنود۔

بود وی در مندر کومار جی جشن شاہی میکرد و کملا نام رقاصہ بی نظیر کہ دلپذیر راجہ بود بخوش طرازی رقص و بازی میکرد۔ وجیا پیڈ در حالت سیر و تفرج در انجا رسیدہ بالای سنگی بتماشا بنشست و کملا را بر جمال خورشید مثالش نظر افتادہ از خیال نغمہ سازی و طنازی باز ماندہ او را بکمال دلنوازی و عشوہ طرازی بخانۂ خود مہماں ساخت۔ چوں در شبستان عشرت در آورد ہر لحظہ با او دمسازی و عشوہ بازی میکرد اما راجہ از کنار او ہر دم کنارہ میساخت۔ و بعد چند روز کملا بگرم جوشی اشتیاق باعث عدم انبساط و اختلاط از راجہ پرسید و راجہ مضمون اشلوک او را جواب داد۔ (بہادر شخص تا کہ مقصود خود حاصل نکند با عورت اصلا نہ پیوندد تا کہ آفتاب دورۂ خود ختم نکند در شبستان شام نرود) کملا از وصال او مایوس ماندہ برای توقف کردن چند روز التجا نمود و راجہ بہ پذیرائی التماس او چند روز در انجا توقف فرمود۔

شبی غوغائی شنید کہ شیر مردم در شخصی را دماغ از سر بر آوردہ برآزار مخلوق کینہ ور شدہ بود راجہ از روی ہمت و جلادت خود در کمینگاہ شیر تاخت آوردہ برابر او علم تقابل افراخت و بی تحاشا بازوی چپ در دہان او در آورد و از دست راست خنجر برداشتہ شکمش پارہ پارہ ساخت۔ فردا خبر کشتہ شدن شیر در شہر مشہور شدہ تماشائیاں انگشترین راجہ از دہان شیر کشیدہ پیش راجۂ خود رسانیدند و راجہ از نقش نگین نام جیا پیڈ شناختہ بہ تجسس و تفحص از خانہ کملا سراغ او دریافت۔ پس بکمال اعزاز و اہتزاز او را لوازم مہمانداری بجا آوردہ دختر خود کلیان دیوی بعقد مواصلت او نامزد

ساخت وجی اننت را بعضے راجہای اطراف غالب آمدہ متصرف ممالک محروسۂ او شدہ بودند جیا پیڈ آنہا را مغلوب و منہزم ساختہ ممالک بسیار و مال و منال بے شمار در قبضۂ اقتدار جی اننت در آورد۔ از انجا بکمال شوکت و عظمت رجعت کردہ در قنوج رسید۔ و بعد تشیید مبانی سلطنت ہند با جاہ و جلال بجانب کشمیر معاودت نمود۔ و خسر بودہ آس زنِ کہ بروقت عزمیت ہندوستان در کشمیر منتظم خلافت شدہ بود چیال خیرہ سری دریجا از عرصۂ سہ سال بسر خود حکومت میکرد چوں از مراجعت راجۂ نامدار خبر شنید با جیش و لشکر بجنگ راجۂ نامور جسارت نمود بمقابلہ و محاربہ پیوست عاقبت از دست چنڈالی[۱] کشتہ شد۔

جیا پیڈ بر مسند حکومت باستقلال تمام کوس شہامت نواختہ خود را وبنا دت ثانی نام نہاد۔ و شہر اندر کوٹ احداث کردہ در انجا پای تخت خود قرار داد۔ و متصل دولتخانہ خاص دو بتخانہ متین از احجار تراشیدہ ترصیص نمود۔ و از اندر کوٹ سمت مغرب محلات عجیب و منار غریب تعمیر کردہ بہ دوارکا موسوم ساخت فی الحال آنرا انبر کوٹ میگویند۔ (چنانچہ ڈاکٹر بولر صاحب در ۱۸۷۷ء من مقام دوارکا یک دو ذرعۂ زمین حفر کردہ علامات چیز آنہا کیشو دریافت نمود) و جیا پیڈ چند کس از اکھشال بذریعہ سفیر از وبیشن راجۂ لنکا طلبانیدہ و از دست آنہا تالابی وسیع و عمیق پر کردہ بر سر آں جیپور نام شہری آباد ساخت۔ و ملہان پور ہم از تعمیرات اوست۔ و کلیان دیوی کلیان پور و کملا دیوی کملا پور بنام خود ہا یادگار گذاشت۔

---

[۱] چنڈال نہ فرقۂ ایست ارذل الناس و مردار خوار مذہب پرستاں۔

روزی جیا پیڈ بطرف مشرق رفتہ در خانۂ راجہ بھیم سین برای تحقیق حالات تنہا داخل شد و در انجا سدہ نام شخصی کہ خسر پورۂ زن بود جیا پیڈ را بقیافہ شناختہ محبوس داشت۔ عاقبت جیا پیڈ بہانۂ فرضی از انجا رہائی یافت۔ و بعد چندگاہ باز بسیر ہند بر آمدہ بکنار دریای شور رسید وارمڈی راجۂ نیپال باستقبالش آمدہ غاشیۂ مطاوعت بر دوش نہاد لیکن بموجب یاوہ گوئی منافقان درمیانِ ایشان تاثیر ناموافق افتادہ ارمڈی بجزایر گریختہ رفت و جیا پیڈ بطفیل او تعاقب نمود۔ ناگاہ بباعث ناواقفی راہ تمامی لشکریانش در غرقاب فنا نابود شدہ خود را بر شاخ درختی آویختہ بسلامت ماند۔

چوں راجہ ارمڈی از حقیقت تباہی او آگاہی یافت جیا پیڈ گرفتار کردہ در جزیرۂ کال گنڈ محبوس داشت۔ و دیوشرما وزیر جیا پیڈ لشکر خود بر لب دریا گذاشتہ در جزیرۂ کال گنڈ بتغیر لباس پیش راجہ ارمڈی رفتہ التماس نمود کہ من ہرگونہ فرمان بردار و خیر خواہ ایشان ہستم و در محبوسی جیا پیڈ نہایت خرسند شدم اکنوں میخواہم کہ تمامی مال و ملک و دولت جیا پیڈ در قبضۂ بندگان سامی در آید مگر وزرای کشمیر اصلا متابعت حضور منظور نخواہند کرد۔ بنابراں میخواہم کہ نزد جیا پیڈ رفتہ بہانہ و فریب بابت متابعت حضور بنام وزرا از و نوشتہ میگیرم تا کہ تمامی ملک و دولت بی مزاحمت و مشقت در تصرف اولیای دولت در آید۔ وارمڈی در دام طمع پابند شدہ وزیر را بملاقات جیا پیڈ رخصت داد و وزیر با تدبیر جیا پیڈ را آموزش کرد کہ لشکر کشمیر بر لب دریا موجود است ایشاں از فصیل قلعہ خود را بزیر انداز ند و در انجا مشکے پُر باد خواہند دید۔

براں سوار شدہ خود را بالشکر رسانند۔

قف۔ پس وزیر با تدبیر پوست از بدن خود برداشت و ناچہ پر باد درست کردہ بر سر موقع مہیا داشت و راجہ از انتقال وزیر نہایت افسوس کردہ بر ناچۂ مذکور سوار شدہ از دریا عبور نمود۔ انگاہ با جیش و جنود خود بمقابلۂ راجہ ارمڈی بجنگ پیوست و بعد محاربہ و مقاتلہ بسیار ارمڈی گرفتادہ کردہ محبوس داشت و شہر او خراب ساختہ سپاہان او را قتل عام نمود امّا بابت وزیر ہمیشہ مغموم می بود۔ پس انتظام ممالک ہند بحُسن سرانجام منتظم ساختہ با غنیمت بسیار بجانب کشمیر رجعت کرد۔

قف۔ گویند شبی مہا پدم ناگ کہ باعتقاد اہل ہنود بہر صورت کہ خواہد خود را ظاہر نماید پیش راجہ آمدہ گفت کہ من در مُلک کشمیر آسودہ بودم فی الحال افسونگری آمدہ است میخواہد کہ مرا گرفتار کردہ در مُلک ماروار کہ در انجا آب نیست ببرد اگر مرا نگہداری کانِ طلا از کشمیر بتوشان خواہم داد۔ و روز دیگر راجہ تفحّص کردہ آں برہمن افسونگر بدست آورد و مرافقت او در پرگنۂ اولر بر منبع مہا پدم ناگ نہضت کرد و آں برہمن بفرمانِ راجہ افسوں خواندہ فی الحال چشمہ خشک شدہ مارہای مہیب پیدا گشت۔

آخر الامر راجہ مہا پدم ناگ را کنانیدہ افسونگر را زرہای بسیار دادہ از شہر بدر کرد و شب دیگر مہا پدم ناگ راجہ نامدار را در واقعہ گفت اگر سرّ ما فاش نمیکردی کانِ طلا بتو می نمودم اکنوں کانِ مس کہ در کوہ کامراج است بتو بخشیدم فردا راجہ بر مقام موعود رفتہ کانِ مس برآورد و از آمدنی مس یک ارب دینار

مسکوک ساخت۔

صاحب جامع التواریخ می آرد کہ درحالت عزمیت ہندوستان رانی راجہ جیاپیڈ بزیارت بتخانہ می رفت ناگاہ برہمن زادہ بر حسن وجمال او مفتون گشت ومجنون وار درکوہ وصحرا بدرد وسوز شب وروز بسر می برد۔ عاقبت بحالت مرگ رسید ومادرش از سوز درون واقف شدہ ومکر وحیلہ درخانۂ جانانۂ او درآمدہ بارانی راجہ موالفت ومحرمیت بہم رسانید۔ روزی بعجز وانکسار درپیش رانی اظہار کرد کہ ایں شکستہ بال را قادر لایزال فرزندی عطا کردہ بود اکنوں بربستر مرگ افتادہ است معالجۂ او در قبضۂ اختیار شماست ہرگاہ از جان امان یابم بشرح آں پردازم۔ رانی بعجز وزاری او نظر کردہ بگوش گذاری مقصود او مایل گشت۔ چوں بر حقیقت حال واقف شد از برہمن خود تعمیہ پرسید کہ ہرگاہ شخصی بحالت نزع رسیدہ باشد کسی او را معالجہ کند یہ شود و آں علاج فی الحقیقت گناہ کبیرہ باشد کفارت آں از روی حکم مذہب چگونہ ادا تواند شد۔ برہمن گفت کفارت آں نذر دادن وخیرات کردن است۔

رانی بفحوای ایں کلام آں عجوزہ را تجویز داد کہ فرزند خود را بالمخفی طور بمشکوی عالی برساند وہیچکسی را واقف ایں راز نگرداند آں عجوزہ مجنون خود فی الحال درحرم سرای لیلےٰ رسانید رانی بکمال دلستانی ومہربانی خود را بلباس فاخرہ و زیورہای متکاثرہ آراستہ کردہ و آں دلدادۂ خود بکمال دلبری در برکشیدہ شبی در عیش نشاط وکامرانی گذرانید ومفتون خود را بنوشدار وی وصال حیات جاودانے بخشید۔ وبعد ترخیص او در فکر رفع عصیاں افتادہ درپیش ہماں برہمن خود

حقیقت حال بیان نمود برہمن گفت کہ کفارت این گناہ کبیر بغیر از سوختن وجود خاکی ادا نتواند شد کہ برای چنین افعال شنیعہ نذر و خیرات کافی نیست۔

پس آن زن مردانہ صفت در صحن خانۂ خود از چوب صندل انبار ہیزم اندوختہ بر وقت فرصت افروختہ خود را درمیان آتش سوختہ حیات ابدی حاصل نمود واین حرف در شہر مشتہر گشتہ ہر یکی بر ہمت والای او تحسین میکرد۔

وبعد چندگاہ راجہ جیجاہ از تسخیر ممالک فارغ شدہ بوطنگاہ خود رجعت کرد۔ واعیان وارکان دولت بنابر مصلحت وقت باعث انتقال رانی ہمگی قضای بانی وموت ناگہانی ظاہر کردند اما سخن مشہور اصلاً مستور نتواند شد۔

شبی از شبہای دیجور راجۂ مبرور برای شبگردی در شہر برآمدہ بر دوکان ندگری رسید وجمعی دید کہ قصۂ عشق برہمن زادہ وحسب حال رانی کہ بزبان کشمیری منظوم شدہ بود بخوش آوازی وطنازی سرود میکردند۔ وراجہ پنہانی حقیقت وفات رانی خود ناگہانی شنیدہ آتش کینہ در کانون سینۂ او مشتعل گشت۔ وفردا بر مسند حکومت نشستہ سرود سرایان شب از دوکان ندگر طلبانیدہ افسانہ کہ شبانہ ترانہ میکردند درمیان جلسۂ عالی سرود کنانیدہ ہمنشینان خود بفہمانید۔

پس برہمن زادۂ عاشق وبرہمن مجتہد در پیشگاہ خود از تیغ گذرانید وامرای دربار واعیان روزگار ومحرمان شبستان خود یکبار بقتل آورد۔ و بسیاری از جوتشیان[1] وپنڈتان ویدخوان وبرہمنان را زدار بیجان کرد و

---

[1] جوتشی وپنڈت عالمان علم سنسکرت۔

از جور وجفا وظلم وبلا خلق خدا را محنت وایذا رسانید۔ واز کتب شاستر ہای ہنود ابنارہا جمع ساختہ در سد راہ انداختہ بالای آں خاک افراختہ سدی استوار نمود کہ سد مذکور فی الحال موسوم میگویند کہ در عرض راہ تولہ مولہ واقع است۔ بہر حال تا عرصۂ چہار سال قیل وقال برداشت۔ و برہمنانرا جاگیرات ضبط کردہ ہرگونہ تباہی وخرابی افزود۔ بنابراں از فرقۂ برہمناں اکثرہا فرار اختیار کردہ باطراف دیگر درگذشتند۔ از انجملہ نود ونہ کس درمیان دریای چندرہ باگا غرق آب شدند۔

یک روز جمعی از برہمناں در دیوان او آمدہ گفتند کہ راجہای سابقہ برہمنانرا اعزاز میکردند واز جور وجفای تو اینفرقۂ برگزیدہ پریشان گشت البتہ از دلشکنی ایں طائفہ آفتی برجان تو خواہد رسید راجہ بغضب آمدہ فرقہ برہمناں از پیشگاہ خود بدر کشید ویکی از برہمناں دست برداشتہ بر و نفرین کرد فی الحال ستون خیمہ غلطیدہ پای او مجروح ساخت وقرحۂ مذکور منجر بناسور شدہ کرمان اذیت میرسانیدند عاقبت بہماں آزار ازجہاں درگذشت۔ سی وچہار سال بحکومت گذرانید۔

(۱۱) راجہ للتا پیڈ فرزند جیاپیڈ در ۳۸ ۸ افسر حکومت برسر نہادہ در عیش وعشرت وکامرانی وامور شہوانی مشغول گشت۔ و زیادیوی دختر میفروشی ہم بستری خود پسندیدہ برحسن وجمال او شیدا بود۔ و با مردم ارذل وکمینہ موانست وموافقت میداشت۔ موجب آں در انتظام سلطنت او خلل پذیرفت وموضع سونہ بارہ و پھلہ پورہ احداث کردہ جاگیر برہمناں بخشید۔ یازدہ

سال و نه ماه حکومت کرده شنقار شد۔

(۱۲) راجه سنگراما پیڈ برادرش در ۸۵۵ھ تاج راجگی بر سر داده هفت سال عروس مملکت را هر هفت کرده درگذشت۔

(۱۳) راجه چهپٹ جیا پیڈ فرزند للتا پیڈ که از بطن جیا دیوی بوجود آمده بود در ۸۵۷ھ بر تخت جلوس نمود۔ و خالوی او پنج تا برادر بودند۔ پدم۔ آوت پل۔ کلیان۔ مَمّم۔ دَم۔ و هر پنج برادر در امور مملکت دخیل شده ذخائر و دفائن راجهای پیشین خالی کردند و سپاه و رعیّت را تباهی نمودند۔ و در انتظام مملکت خلل انداخته فتنه‌ها افراختند۔ چهپٹ جیا پیڈ بعد حکومت دوازده سال معزول کرده برادرش سلطنت برداشتند۔

(۱۴) راجه اجتّا پیڈ در ۸۶۹ھ باعانت آوت پل بجای برادر خود جلوس نمود و زمام اختیار مملکت بدست همان بدکیشان بود که مردم رعیّت را از جور و جفا محنتها میرسانیدند و آمدنی ملک را پنج حصّه کرده اجتّا پیڈ را یک حصّه میدادند۔ اینفرقه اگرچه از قوم رذیل بود لیکن از جود و سخا و بذل عطا بر همگنان گوی سبقت بردند۔ و آوت پل موضع آوت کل آباد ساخت۔ و از دست پدم پدمان پور که فی الحال آنرا پانپور میگویند تعمیر یافت۔ و از تعمیرات دم مندر دم سوامی۔ و از عمارات کلیان مندر کلیان سوامی مشهور بود۔ مم در زندگانی خود پنجاه هزار ماده گاو خیرات بخشید۔ عاقبة الامر مم و آوت پل باهمدیگر مخالفت شده بحرب و ضرب پیوستند پسر مم مسمّی یشو درم در حربگاه برآمده از دلاوران جنگی جمعی مقتول ساخت و مم غالب شده

اجتّا پیڈ را بعد حکومت سی و ہفت سال معزول کردہ فرزند سنگرام پیڈ بر تخت نشانید۔

(۱۵) راجہ اننگا پیڈ بباوری خُمُ در ۹۰۶ ؁ بر تخت نشستہ سوکھہ ورم پسر آوت پل او را مخالفت میکرد۔ بعد عرصۂ سہ سال از حکومت معزول شد۔

(۱۶) راجہ اُوت پلا پیڈ در ۹۱۰ ؁ بر حکومت ایند یا مسلّط گشتہ وزیر او تنجانۂ رتنہ سوامی آباد ساخت۔ دو سال بحکومت گذرانیدہ از دست شش کشتہ شد۔ و سلطنت راجہای کارکوٹ بنسی باختتام رسید سلطنت ہفدہ راجہ دو صد و پنجاہ و چہار سال و شش ماہ بود۔ تمام شد ترنگ چہارم۔

اُورنگ ہفتم در ذکر راجہای خمّار

(۱) راجہ اُونتی ورما کہ از قبیلۂ راجہای خمّار بود باعانت شیر ورم وزیر کہ برادر علاتی او بود راجہای کارکوٹی را بحرب و ضرب مغلوب کردہ در ۹۱۲ ؁ بر سریر سلطنت جلوس نمود۔ و دفائن و خزائن ہر چہ ذخیرۂ راجہای پیشین بود در یکروز وقف محتاجاں ساخت۔ و بغیر از چتر و تاج از اسباب راج چیزی موجود نگذاشت۔ و در عدالت و شجاعت و نصفت بے ہمتا بود کافۂ انام را با نعام و اکرام دلخوش ساخت۔ و از امصار و بلاد عالمان فاضل و کامل طلبانیدہ علوم غریبہ را رواج داد۔ و در عہد او مکتا کیڈ و شیوہ سوامی و آنند دون و پنڈت رتنا گر وغیرہ دانای اکمل صاحب تصانیف بودہ اند۔ چنانچہ رتنا گر تاریخ کشمیر از عہد کلجوگ تا زمان خود برابر تصنیف کردہ است۔ و پنڈت کلٹ وغیرہ در علم شیوہ پورانہا تصنیف کردہ مذہب شیوہ را رواج دادند۔ و شور ورما

دانای بی ہمتا بر منصب وزارت ممتاز بود و شوره پوره از تعمیرات اوست - و در عہد او زلزلۂ شدید واقع شده از کہاده بیار کوه پارۂ غلطید و دریای بہت راسد آب گشته تا حدود بیجباره سیلاب نمود و بسبب طغیان آب و نقصان فصل در ملک کشمیر غله نایاب شد و خروار شالی بقیمت یکہزار و پنجاه تنگه ارزش یافت - راجه برای کشیدن آب و تخفیف منفذ آن سوی دانا که از وزرای او بود فرستاد و بحسن تدبیر او مردمان سنگہا از مخرج آب بر داشتند تا که سیلاب فرو رفته زمین ظاہر شده بہر جا سد بندیہا و مرمت آبجوہا نمودند و آبادی مزروعات بحدی رسید که خروار شالی بقیمت سی و شش تنگه ارزش یافت قصۂ آن مشروحاً در ذکر قضیۂ سوی پور در میان حصۂ اول مفصل گفته شد

و راجۂ مذکور در عہد خود شہر اونتی پوره بترتیب اسواق و دکاکین معمور ساخت و در انجا بتخانۂ سولج مکہی ترصیص نمود - و بمقام بیجباره مندر تریپری شوری و مکتا شری یادگار گذاشت - و مندر وزیہ اشری را ترمیم فرمود

گویند علاقۂ بیجباره در تصرف شوروما بود و معتبران او کیشان دیره را آسیب ہا میرسانیدند که بعدم امکان غله بر اکل ساگ قناعت میکردند روزی راجۂ نامدار بتقریب پوزش در مندر وزیہ اشری در آمده مویدان دیره را دید که بر لنگ جہادیو[1] که در انجا نصب شده بود ساگ جنگلی نذر می نہادند راجه بمعاینه این حال از حقیقت حال آگاه گشته و ہمانوقت شوروما حاضر کرده

[1] لنگ جہادیو - نام بتے که بصورت آلت مینا شد -

بظہور این قصور بہ فور از تیغ گذرانید۔ و در حکومت راجہ قتل جانوران بری و بحری ممنوع بود شخصی را از قوم بگت تجویز دادہ بود کہ ہمیشہ مر این پشت ایستادہ ماندہ ہر لحظہ بآواز خوش این اشلوک[1] خواندہ باشد کہ مضمون آن این است۔

"جاہ وحشم ناپائیدار است بہتر آنست کہ مرمانِ بی دست وپا را دستگیری کردہ باشی چہ خبر است کہ سر رشتۂ فردا در دست کدام کس می باشد پس آنوقت پشیمان و پریشان چہ یکی خواہی کرد"۔

چنانکہ از زبان اداین اشلوک می شنید وبران عمل میساخت۔ سی و ہفت سال وسہ ماہ طبل حکومت نواختہ بمرض شدید مبتلا گشتہ در مندر تر پری شوری انتقال نمود۔

(۲) راجہ شنکر ورما در سنہ ۹۴۹ب باعانت رتنہ درون پیر شور ورما خلعت راجگی پیراستہ سوکہہ ورما وزیر ونایب خود فرمود۔ و بعد چندگاہ میان راجہ و وزیر نزاع افتادہ باہمدیگر بحرب وضرب پیوستند۔ عاقبت سوکہہ ورما مہزوم شدہ شنکر ورما اقتدار کلّی یافت۔ آنگاہ بارادۂ جہانگیری رایت عزمیت افراختہ با جمعیت یک لک سوار و نہ لک پیادہ وسی صد زنجیر فیل بجانب اطراف نہضت ساخت۔ و دمتور و پہکلی و پنجاب مسخر کردہ راجہ پمبر محبوس داشت۔ و راجہ نگر کوٹ پرتھوی چند را حلقۂ متابعت بگوش انداخت۔ و علیخان والی گجرات بعد جدال وقتال بعجز پیش آمدہ ملک محروسۂ خود را باز متصرف شد۔ پس از راہ سند بجانب خراسان ایلغار نمود و از کابل و غزنین و ہرات تا کوہ ہندوکش

[1] شلوک۔ لفظ سنسکرت بمعنی فقرۂ عبارت مقفا۔

بلاد وامصار بسیار فتح نمود و از راه بدخشان و گلگت بجانب کشمیر رجعت فرمود۔ و بر زمین پنج ستهر شنکر پٹن نام شهری آباد ساخت که الحال آنرا پٹن میگویند۔ و دو بتخانهٔ سنگین و متین که تاحال موجود است در انجا بنا نهاد۔ و اسباب بتخانه های پرسپور بر داشته در منادر معمورهٔ خود نصب فرمود۔ و در قمار بازی و شهوت پرستی یکتا بود و مال و دولت و خزینه رایگان تلف نمود۔ و در اندک زمان خزینه ها خالی کرده لوای ظلم و بدعت افراشت۔ و برهمنان مستحقان را وجه معیشت نگذاشت و اسباب و سامان بتخانه های دیرین از میان بر داشته و تخم جور و جفا کاشته اعالی و ادانی در چاه مذلت و پریشانی انداخت۔ و کار و بار امور سلطنت از دست رعایا بغیر اجرت سرانجام میداد۔ چنانچه در تعمیرات شهر پٹن مردمان بغیر اجرت کار میکردند۔ و در اوزان و پیمانه و درعه از کردهٔ معمولی نقصان کرده قیمت اجناس خود دہ بیفزود۔ و سربلندان زمانه پست کرده و قوم رذیل را رتبهٔ اعلی داده هیچکس را حیثیت اصلی نگذاشت۔ و برای امر قصبیر منتظمان کثیر مستقل نموده انتفاع خود و مفاد دیگران نصیب منتظمان فرمود۔

عاقبت بکمال جاه و حشم بجانب شمال نهضت کرده تا دریای سند رسید و بوقت معاودت میان درهٔ کوه باشارهٔ برادران از دست مخالفان تیری بگلوی او خلیده در انجا از جان درگذشت۔ و اعیان مملکت بخیال فتنه و فساد لاشهٔ او پنهان داشته هیچکسے را واقف این امر نکردند۔ و تا شش روز مبارزت تمام وارد کشمیر شده لاشهٔ او بآتش دادند۔ حکومت او هژده سال و هشت ماه و چهار روز بود۔

(۳) راجہ گوپال ورما فرزند او در ۹۶۸ء علم شوکت افراخته برخلاف پدر در بذل وعدل ورعیت پروری و دادگستری پرداخت امّا مادراو سوگندارانی جام عفت وناموس شکسته با وزیر وخزانچی پنهانی نرد معاشرت وکامرانی می باخت۔ و گوپال ورما را باصغای این ماجرا آتش غیرت درکانون سینه افروخته شده رطوبت اصلیش سوخته گشت وهمگی دوسال جام حکومت نوشیده قالب عنصری انداخت و اعیان وارکان مملکت را باهمدیگر خلاف ونزاع افتاده هرکسی از بغض وعناد وفتنه وفساد علم بغاوت افراخت۔ مدّت حکومت گوپال ورما همگی دوسال ویکماه بود۔

(۴) راجہ سنکت ورما برادر گوپال ورما همگی ده روز بر مسند حکومت جلوس کرده برخاست نمود۔

(۵) سوگندارانی در ۹۷۰ء لوای حکمرانی افراخته گوپال پور وگوپال مٹ وسوگندا پور آباد ساخت۔ درآنوقت قوم انگی وبنایک وتانتری ارکان دولت بودند وباهمدیگر فتنه وفساد ورزیده رخنه انداز سلطنت شدند۔ سوگندرانی از تمشیت احکام عاجز آمده نرزنته ورما معروف به بنگو که از پسران وزیر شور ورما بود قایمقام خود فرمود۔ وفرقۂ تانتریان درین باب مخالفت نموده بعد دوسال سوگندرانی را معزول کردند وپارته پسر نرزنته ورما که هنوز خوردسال بود بحکومت برداشتند۔

(۶) راجہ پارتہ در ۹۷۲ء برتخت جلوس نمود وبباعث خوردسالی او زمام اختیار درقبضۂ امرا بود دران ایّام سوگندارانی درحبس خانه انتقال نمود۔ ومیردرون پسر شنکردرون وسوگند آدت که ارکان سلطنت بودند باتفاق

بیکدیگر ذخایر و دفاین را خاین شده خزاین بسیار بجهد اندوختند۔ و همدران ایّام بکثرت باران رُود بارها طغیانی شده بوقوع سیلاب مزروعات خراب و غله نایاب گشت و نایرهٔ قحط افروختند هزاران جان بعدم نان سوخته شد و لاشه های مُردگان درمیانِ آب مثلِ حُباب گم دیده طعمهٔ ماهیان می بودند۔ و بعدم انتظام حکومت و فساد سلطنت تاراج و غارت بعمل آمده در ملک تباهی و خرابی افزود۔

نرزته ورما با پسر خود پارتهه همیشه جنگ و جدل میکرد گاهی پدر غالب گشته تاج حکومت برسر مینهاد و گاهی پسر نصرت یافته بحکومت می پرداخت بی شرمی و ناکاری بجدّی رسید که رانی نرزته ورما با وزیر سوگند آدت کامرانی می ساخت۔ دران حال میر دون همشیرهٔ خود بعقد نرزته ورما بخشید و آل دوشیزه هم فی الفور بعشق سوگند اوزیر گرفتار گردید۔ مدّعا که پارتهه باعانت فرقهٔ تانتریان پانزده سال و نُه ماه حکومت کرده معزول شد۔

(۷) راجه نرزته ورما درسنه ۸۸ ب برحکومت کشمیر استقلال یافت عرصه یکسال در هرج و مرج گذرانیده شنقار شد۔

(۸) راجه چکره ورما در زندگانی پدر خود نرزته ورما درسنه ۸۹ ب قایم مقام سلطنت شده بود اما بموجب سرکشی اُمرا در انتظام حکومت او استحکام نشده قوم نیایک و انگی فساد ها میکردند عاقبت فرقهٔ تانتریان شیر ورما پسر دوم نرزته ورما بحکومت بر داشتند۔ و چکره ورما بعد حکومت ده سال و سه ماه معزول کردند۔

(۹) راجه شیر ورما برادر چکره ورما باعانت تانتریان درسنه ۹۹ ب برتخت

نشسته در امور جهانبانی خوب ماهر بود اما اعیان مملکت را رشوت کمتر داد که بعد یکسال از حکومت معزول کردند۔

(۱۰) راجه پارتهه ورسنه ۱۰۰۰ ب بر مسند حکمرانی جلوس یافته یکسال ذہرج و مرج گذرانید و بغلبۂ تانتریان معزول شد۔

(۱۱) راجه چکرورما بار دوم درسنه ۱۰۰۰ ب بر مسند حکومت استقلال یافت و کارهای ملکی بمردم اوباش و قلاش تفویض نمود و ذخائر و دفائن در صرف اعمال ناستوده بها و هدر نمود عاقبت بمخالفت تانتریان در حدود مراج در خانۂ سنگرام ڈانگر گریخته رفت۔ مدّت حکومتش شش ماه بود۔

(۱۲) شنبوروردن پسر مبر دروں بعد مفروری چکرورما بیاریردی تانتریان سه ماه و بیست روز بحکومت پرداخت۔ و چکری ورما با سنگرام ڈانگر عهد کرده باتفاق اعوان و انصار او بشهر آمد و از جماعت تانتریان پنج شش هزار کس بقتل آورد و شنبوردرون را از ملک گریزانیده خود بر تخت جلوس نمود۔

(۱۳) چکرورما مرتبۂ سیوم درسنه ۱۰۰۲ ب بیاوری سنگرام ڈانگر دیهیم راجگی بر سر نهاده بود فور جاه و حشم مغرور گشته خلق خدا را بجور و جفا مقهور و مجبور ساخت۔ و دو دختر قوال که در حسن و جمال بی مثال بودند بر موقع رقص پسند کرده در حرم سرا داخل نمود۔ از انجمله هنسی بر مسند ازدواج ممتاز ساخت و متعلقان او که از قوم ڈوم بودند در امور ملکی و مالی دخیل فرمود و مردم چمار نژاد اجیف را مدارج اعلیٰ داده اعیان و ارکان ملک پامال و خسته حال نمود و زنهای برهمنان بزور میبرد۔ و سنگرام ڈانگر را که معاون و مددگار او بود بفریب و دغا

مقتول ساخت۔ پس متعلقانِ او موقع یافتہ راجہ ورانی درشبستانِ کامرانی بقتل آوردند۔ مدّت حکومت او یکسال و یک ماہ بود۔

(۱۴) راجہ اُنمتا ورما پسر پارتھہ بمرضی وزیراں در۲۶۴ ۹۵ بر مسند حکومت نشستہ از کردۂ چکرہ ورما در ستمگاری و خونخواری چالاک بود۔ ارزل النّاس را بر وزارت و امارت اختصاص داد و اہل بلاغت و فصاحت را در چاہ نکبت انداخت و بیگناہاں را برای امتحان شمشیر ناحق میکشت۔ و زنان حاملہ را برای دیدن قرارگاہ نطفہ شکم چاک میکرد۔ و برہنمونی پردہ گفت خویشان و برادران خود بقتل رسانید۔ و پدرش پارتھہ کہ در زیندرمار لفقر و ادبار روزگار میکرد بصد خواری از تیغ گذرانید۔ و فرقۂ ڈانگراں در ملک تاخت و تاراج کردہ تباہی نمودند۔ راجہ دوسال و یکماہ حکومت کردہ بعلّت دق گرفتار شد چوں از خویشانِ خود نشاں نگذاشتہ بود رانی او طفلکے موسوم بہ شیر ورما در حالت نوزادگی پنہانی متبنّی آوردہ بود راجہ از روی بیخبری اورا زادۂ خود میدانست و بے در ایّام رنجوری جانشین خود ساختہ از جہاں درگذشت۔ حکومت او دو سال و یکماہ بود۔

(۱۵) راجہ شیر ورما در۲۶۶ ۹۵ خلعت شاہی پوشیدہ بعد چندروز برای درشن مندر جی سوامی عزیمت کرد۔ و کمل درون کہ بکثرت افواج در حدود مراج رواج یافتہ بود بمقابلۂ او آمدہ بجنگ پیوستند و شیر ورما بسبب قلّتِ لشکر بشہر آمدہ در شبستان خود مخفی نشست۔ و کمل درون تعاقب کردہ در قصر شاہی داخل شد فردا برہمنان و اعیانِ ملک جمع کردہ برای تخت نشینی خود

التجا نمود۔ واعیان ملک حکومت او ناپسند کرده راجه شیسکر که از احفاد پر ورسین بود بحکومت بر داشتند حکومت شیرورما یک ماه بود۔ تا اینجا تعداد حکومت راجه های خمار نود و چهار سال بود۔ ترنگ پنجم ختم شد۔

اورنگ ہشتم

(۱) راجه شیسکر باتفاق برہمنان واعیان ملک در ۱۰۶ بانی مبانی حکمرانی شده برہمنا نرا روز اول در محفل شاہی بار نداد وبیرون در برآمده بجانب برہمنان التماس نمود که انتظام سلطنت بغیر از حکم محکم مستحکم نگردد۔ ہر گز احکم سست باشد حکومت او درست نیست۔ اکنون بامداد شما رتبۂ حکومت دریافتم و تعظیم و تکریم معاونان خود در ہر حال فرض است اما تعظیم غیر سطوت شاہی را فروغ نگذارد ایشان خیال مصاحبت یکسو گذاشته مجالست من کمتر جویند و بغیر مطالبه گاہی پیش من نیایند بایں اطوار وقار و اعتبار خود حاصل نموده در حل وعقد امور جہانبانی فرد لاثانی شد۔

و رہزنانرا از مہابت او زہره آب میگشت۔ واہل حرفه و سوداگر شبانه دوکانہا را تخته بند نمیکردند واہل شہر درہا مفتوح میداشتند۔ و تاجرانرا در دربار او بار دشوار بود۔ وسرکشان و فتنه گراں به کارکشاورزی مشغول داشت۔ وشراب نوشی و قمار بازی مطلقاً ممنوع ساخت وبرہمنانرا بغیر آموختن علم شغلی دیگر نگذاشت۔ وحق پرستان بتعین وجه کفاف از فکر اہل وعیال مستغنی ساخت۔ وفقیران حیله گر از مردم فریبی باز داشت۔ وزنان را در متابعت شوہراں مجبور کرد۔ ومصاحب و وزیر و منجم وطبیب و مشرف و عدلی اہل

بابت سہو وخطا و اغلاط سخت تر سانید۔ و برہمنان از جود و عطا فارغبال کردہ در تعلیم وتدریس مشغول داشت ۔ و مدرسہ ہا و مسافرخانہ ہا وشفاخانہ ہا در ہر جا آباد ساخت۔ و در مصارف آں لکہا مصروف میداشت۔ و بر عہد و پیماں ہمیشہ استقامت میکرد و گاہی دروغ نمی گفت۔ و در ملک بجدی امن و امان بود کہ کسی را مداخلت ومزاحمت کسی نمیرسید۔

عاقبت بدرد شکم مبتلا گشتہ برادر عم خود ورنت ولیعہد نمود آن کینہ توز ہمگی مدت شش روز بحکمرانی گذرانیدہ از روی غرور جوانی و بطالت وجہوانی در حکومت او پریشانی ہر دم افزود۔ و راجہ از اطوار او بیزار شدہ از حکومت معزول ساخت و فرزند خود سنگرام کہ بسیار خورد سال بود ولیعہد خود فرمود۔ و مدت نہ سال و نہ ماہ بحکومت گذرانیدہ از دست پروہ گفت مسموم شد۔

(۲) راجہ سنگرام دیو در ۱۰۱۵ء بحکومت رسید و پروہ گپت زمیندار پرگنہ آڈون خلل انداز حکومت او گشتہ وزارت اوتیاہ نمود۔ و سنگرام دیو در خلوت گرفتہ سنگے بر شکم او بستہ غرق دریا ساخت و خود بر مسند ایالت جلوس نمود۔ حکومت سنگرام دیو شش ماہ بود۔

(۳) راجہ پروہ گفت در ۱۰۱۵ء بعد کشتن سنگرام دیو تاج راجگی بر سر نہادہ جور و جفا بر رعایا و برایا دراز کردہ اقاصی و ادانی بسر پنجۂ بیداد رنجہ ساخت۔ و رانی گوری زوجۂ راجہ پوشکر کہ در حسن وجمال بے مثال بود او را برای ازدواج خود پیغام فرستاد رانی در جواب گفت کہ بتخانۂ شوہرم در فلان موضع ناتمام است وقتیکہ تعمیر آں باتمام رساند در بزم وصال من بلا مضایقہ کامرانی نماید۔ پروہ گفت

در اندک زمانی تعمیر تیجبانه باتصرام رسانید۔ و رانی مذکوره خود را بلباس فاخره آراسته در انبار هیزم آتش داده خود را بسوزانید۔ پروه گپت را باصغای این ماجرا زیر و زبر گشته از تیمار فراق آن دلدار بیمار افتاد۔ و در تیجبانه سری شور روح راجه سنگرام معاینه کرده فی الفور جان داد۔ حکومت او همگی یک سال و سه ماه و سه روز بود۔

(۴) راجه کهیمه گپت بعد وفاتِ پدر در سنه ۱۰۱۶ ب بر تخت جلوس نمود روز و شب در لهو و لعب و جور و تعب و شرب شراب و چنگ و رباب پرداخت و خزائن و دفائن در قمار بازی و نغمه سازی در باخت و خود را و همنشینان خود را کسوت و زیور بآئین نسوان پوشیده لبانِ وحشیان بدمستی می‌باخت و بگتان و لولیان را لکها روپیه انعام بخشیده قدر و منزلت آنها افراخت و خوش آمد گویان او را گنگن ورش یعنی ابر زرپاش می‌گفتند۔ و دختر بهیمه شاه والی لهرکوت مسمّی دیدا رانی در عقد مواصلت در آورده در دام الفت و محبّت او همیشه گرفتار می‌بود۔ و پهلگن وزیر هم دختر خود چند لکها باو پیشکش نمود و خلق خدا از جور و جفا بسیار رنجانید و اهل فضل و فطانت را ذلّت و محنت رسانید۔

قف۔ روزی در حدود باره موله برای شکار بر کوهسار عروج کرده در آنجا شغالی دید که از دهان او زبانه‌های آتش شعله می‌داد بدیدن آن ترسیده فی الحال بعلّت سرخچه جان داد۔ هفت سال و شش ماه و یازده روز مدت بکو گذرانید۔

(۵) راجہ ابهی مینو در سنه ۲۴ ب بجانشین پدر شده مادرش دیدارانی کفالت امور مملکت برخود گرفت۔ و در عهد او میان شهر آتش قهر آله افروخته عمارات شهر اکثر سوخته شد۔ و امرای سلطنت را باهمدیگر نزاع و فساد افتاده در انتظام سلطنت رخنۂ کلّی رو داد۔ پهلگن وزیر که از مخالفان شریر بود بجانب پنوچهه مفرور گشت۔ و دیدارانی بالشکر کثیر دنبال او تعاقب کرده درباره مولہ بین الفریقین جنگی عظیم واقع شد۔ و دیدارانی پهلگن وزیر را گفت که اگر شوهرم از سر نمیگذشت ترا طاقت بغاوت و مقاومت نمیبود بشنیدن این سخن پهلگن وزیر سلاح از دست داده در کوهستان پنوچهه انزوا نمود۔ بعده تهمن شور و شر برداشته برکریوه پانپور لوای بغاوت افراشت۔ و نرواهن وزیر بمقابلۂ او داد شجاعت داده زمرۂ باغیان از تیغ گذرانید۔ و تهمن بصدمۂ جا دو از جان درگذ. و بعد ازان راجه تهنگن با فوج کثیر برای تسخیر کشمیر یورش آورده بشور سپه سالار بمقابلۂ او کارهای رستمانه کرده مهزوم گردانید و یراق و سامان فراوان بدست آورده در خزینۂ رانی رسانید۔

عاقبت بسبب نفاق بشور سپه سالار رایت بغاوت افراشت۔ و نرواهن وزیر بعد قتال و جدال کثیر فرقۂ شریر از قلمرو کشمیر اخراج نمود۔ بعد ازان رانی بنسبت هنگ وزیر بیحرمتی کرده آنقدر رنجانید که وزیر مذکور بر خودکشی اقدام نمود۔ پس دیدارانی وزیر پهلگن را از پنوچهه طلبانیده لشکریان او ملک راجوری غارت کرده هرج و مرج برداشتند۔ و ابهی مینو سیزده سال و دو ماه حکومت کرده بمرض دق درگذشت۔ و شصت و چهار تجانه آباد

ساخت۔ ابھی بہن پور یادگار گذاشتند و مکانات سوختۂ سرینگر را نیز ترمیم ساخت۔

(۶) راجہ نندہ گُپت پسرش بر تخت نشستہ بوئی وزیر ناظم ملک شد۔ دیدارانی مُصلح اعمال ہر دو میبود بعد چندگاه دیدارانی از وی رنجیده خاطر گشته مسموم ساخت۔ حکومت او یک سال و یکماه و نُہ روز بود۔

(۷) راجہ تربھون گُپت برادر نندی گپت بفرمان مادر خود در سنہ ۱۰۳۸ تاج حکومت بر سر نہاده بعد دو سال از دست مادر نامہربان بیجان شد۔

(۸) راجہ بھیمہ گُپت پسر تربھون گپت باہتمام دیدارانی در سنہ ۴۰ بر مسند حکمرانی جلوس نمود۔ رانی باہتمام خود انتظام امور جہانبانی میفرمود۔ بوئی وزیر را خیال مخالفت دیده مسموم ساخت و بجای او دیوکلش که محرم راز اندرونی بود وزارت برداشت و ننگ و ناموس شاہی بالای طاق نہاده ہمراه ٹھنگ گوجر که از پونچھ آمده بود عقد مواصلت بستہ بر مسند موافقت او آرام یافت۔ وقتیکه بھیمہ گُپت بسنِ تمیز رسید از متابعت پدر جدید سر پیچید و رانی از افعال او رنجیده از جان گذرانید۔ پنجسال و چہار ماه حکمران بود۔

(۹) دیدارانی در سنہ ۴۶ بر مسند جہانبانی لوای حکمرانی افراشته وزرای جاودانی که از اقربای امرای سرجنبانی میکردند بحبس و قتل رفع و دفع کرده ٹنگ گوجر را استقلال وزارت بخشید۔ و دران ایام پرتھی پال راجہ راجور از جیب بغاوت سرکشیده برای سرکوبی او با لشکر و سامانِ کثیر ٹونگ وزیر مأمور شد که بعد جدال و قتال بسیار راجہ مغلوب گشت۔ و ٹونگ وزیر خانمان راجہ ویران کرده در شہر آتش

کشید و راجہ اسیر کردہ محبوس داشت۔ دیدا رانی از جہان فانی دل بر داشتہ برادر زادہ خود سنگرام راج ولیعہد ساخت۔ و بعد حکومت ہژدہ سال و چہار ماہ و ہشت روز انتقال نمود۔ تا اینجا ترنگ ششم ختم شد۔

اورنگ ہفتم

(۱) راجہ سنگرام راج پسر اودی راج در ۱۰۲۴ تاج راجگی بر سر نہادہ وزیر ٹونگ را اختیارات ملکی بخشید و از بذل و عدل و انصاف خلق خدا خشنود ساخت و برہمنان پرسپور شور بر داشتہ رایت بغاوت فراشتند و بعد قتال و جدال کثیر اسیر گشتہ مال و جان خود بباد دادند۔

ہمدران زمان مطابق ۱۰۹۸ سلطان محمود غزنوی بقصد تادیب آنند پال کہ در حین تسخیر ملتان خیرہ سری کردہ بود لشکری جمع کردہ بجانب لاہور یورش آورد و آنند پال از راجہ ہای ہندوستان و از راجہ کشمیر استمداد نمود۔ موجب آن راجہ سنگرام افواج جرار با فسری وزیر ٹونگ بمعاضدت آنند پال مامور ساخت۔ چون تمامی راجگان در میدان پشاور جمع آمدند با لشکر سلطان بجدال و قتال آمیختہ شور محشر برانگیختند۔

عاقبۃ الامر آنند پال وکیل فرستادہ با سلطان مصالحہ نمود۔ و بعد از وفات آنند پال سلطان محمود باز برای تسخیر پنجاب از آب نیلاب عبور کردہ قلعہ نندونہ را محاصرہ نمود و ترہ لوچن پال پسر آنند پال طاقت مقاومت در خود ندیدہ مردان کاری در قلعہ نندونہ گذاشتہ خود بجانب کشمیر رفت۔ و سلطان بعد فتح قلعہ نندونہ بتعاقب ترہ لوچن پال سمت کشمیر رایت اجلال فراشت و

تره لوچن پال از اتفاقیه سلطان خبر یافته بجانب کشتواره وجموں مفرور گشت
وسلطان با جیش وجنود فراوان داخل کشمیر شد۔ ملا احمد نگارد که سنگرام راج
تاب تقابل در خود ندیده با تحایف ونفایس بسیار خود را بملازمت رسانید۔
سلطان فرمود چرا خود را زبون کردی راجه در جواب گفت که اهل اکرام خدمت و
تواضع مهمان موجب افتخار و ترقی اعتبار خود پندارند۔ سلطان محمود از حسن تقریر او
محظوظ شده بخلاع فاخره سرفراز نمود وخراج شاهی مقرر کرده حکومت کشمیر بوی
ارزانی داشت۔ وسلطان مدت سی روز دیگر در سیر وسیاحت اینجا بسر برده
تمامی اسباب زر وطلا که در بتخانه های بجباره وپمپور وغیره موجود بود ضبط نمود
وجمعی کثیر باسلام آورده در بتخانه کوه سلیمان بوقت پیشین داخل شد ومؤذن
سر دروازه اذان گفت سلطان درمیان بتخانه نماز پیشین ادا کرد۔ پس پسر راجه
سنگرام هری راج همراه گرفته از راه راجور رجعت فرمود وقلعه لهرکوت را یکماه
۴۰۹ھ محاصره کرد وبسبب کثرت برف وباران ترک محاصره کرده بغزنین رفت ودر
سلطان بعزم تسخیر بلاد قنوج اشهب عزیمت راجولان داده چون از آب سنده
عبور نمود از آنجا برای سیر وسرور وتفرج خاطر بجانب کشمیر نهضت ساخت۔ سنگرام
راج تحف وهدایای لایق ونذرانه معمولی بخدمت گذرانیده مرهون الطاف واعطاف
جهانبانی گردید۔ سلطان مدت یکماه ونه روز بسیر وتماشای کشمیر بسر برده براه تیره
رایت معاودت افراشت۔ ودر جنگل باردن بملاقات راهبه ریشی فایز گشته
التماس نمود که برای فتح قنوج مرا مدد دعا فرمایید ریشی گفت بعد فتح قنوج کلید
سومنات هم بتو بخشیدند۔ وراجه سنگرام حسب الحکم تا قنوج شامل عسکر بود۔

اِنتباہ۔ از انجا کہ گفتگوی آں سلطانِ عالیشان درمیانِ آمد شایان تاریخ نویسی آنست کہ برخی از احوال آں شاہ والاجاہ برای تفریح خاطر بینندگان ایراد کردہ شود۔ واللہ الموفق والمعین۔

تسلّط یافتن سلطان محمود غزنوی بر ممالک ہندوستان و آمدنِ او بکشمیر

مؤرّخانِ ہند رقمطراز اند کہ سلطان محمود بن امیر ناصر الدین سبکتگین از اولاد نوشیرواں بود کہ صیتِ کشورستانی و جہانبانی او قاف تا قاف مشہور است کہ بمیامن اجتہاد در امرِ غزا اعلام اسلام مرتفع ساخت ہنگام واقعۂ پدر در نیشاپور بود و برادرش امیر اسمٰعیل موجب وصیّت پدر در قبۃ الاسلام بلخ بر تخت نشست بزرگ برادر خود سلطان محمود را از متروکات پدر محروم ساخت و باندرز و نصایح اصلا مؤثر نگشت۔

عاقبت سلطان محمود با لشکرِ جرّار بمقابلۂ او تاختہ بعد حرب و ضرب شدید برادر خود در بند انداختہ در قبۃ الاسلام بلخ بر تخت سلطنت پدر رجلوس نمود و بگتوزن کہ در خراسان امیر الامرا بود از متابعت او سرپیچید و سلطان او را بحرب و ضرب از خراسان بدر کشید و خود بحکومت بلخ و خراسان متوجّہ گردید۔ چوں طنطنۂ دو لتش باطراف رسید خلیفۂ بغداد القادر باللہ عبّاسی خلعتِ گرانمایہ و خطاب یمین الملۃ و امین الدولہ مرسول داشت۔ و در ۳۹۰ھ متوجّہ ہندوستان شدہ چند قلعہ قبضہ کردہ رجعت نمود۔ و در ۳۹۱ھ سہ صد و نود و یک سلطان بار دوم عزیمت ہندوستان نمودہ با جمعیت دہ ہزار سوار بہ پشاور در آمد۔ و جیپال شہریار لاہور با دوازدہ ہزار سوار و سی ہزار پیادہ و سی صد زنجیر فیل بمقابلۂ

سلطان صفوف محاربہ ترتیب داد و بعد حرب و ضرب شدید جیپال باشانزدہ کس از پسران و خویشان خود اسیر گشت و پنجہزار ہندو بقتل آمدند سلطان غنائم بسیار بدست آورد۔ از انجملہ شانزدہ رشتۂ مروارید کہ درگردن اسیران بود بدست سلطان افتاد کہ قیمت ہر یک رشتۂ مروارید یکصد و ہشتاد ہزار دینار بود۔ و سلطان محمود از پشاور بقلعۂ کلندہ رفتہ مفتوح ساخت۔ جیپال باج و خراج برخود گرفتہ باجماعت اسیران از بند نجات یافت۔ و سلطان قلع و قمع افغانان کردہ بغزنین رفت۔

و بار سیوم در سنہ ۳۹۵ھ ہوای ہندوستان دبسرش افتادہ بجانب بھاطنہ کہ در حدود ملتانست نہضت فرمود و راجہ بجراو با جمعیت رجال و افیال بمحاربہ پیش آمدہ سہ روز جنگ عظیم بود۔ و سلطان محمود در لشکر خود سستی یافتہ روی نیاز بر زمین نہاد و از معبود لایزال بعجز و ابتہال استمداد نمود۔ روز چہارم خود بجنگ برآمدہ بجراو از جناح مفرور شد چوں تعاقب غنیم دید خود را از دست خود بکشت سلطان آں ولایت قبضہ کردہ بغزنین رجعت نمود۔

و در سنہ ۳۹۶ھ عزیمت تسخیر ملتان نمود ابوالفتح والی ملتان باتفاق آنند پال بچۂ جیپال بجنگ سلطان سبقت کرد۔ و آنند پال خود در پشاور آمدہ در جنگ سلطان مغلوب گشتہ در سیالکوٹ رسید سلطان بتعاقب او مسارعت کردہ در موضع سودرہ بکنار آب چناب قیام ساخت۔ و آنند پال بجانب کشمیر گریختہ رفت سلطان تعاقب او نکردہ بجانب ملتان یورش آورد ہ ابوالفتح ہفت روز در محاصرہ گرفت عاقبت ابوالفتح ابواب صلح مفتوح داشتہ بیست ہزار دینار طلای احمر خراج

شاهی برخود التزام نمود. پس سلطان بغزنین رفت. و در ایام محاصرهٔ ملتان ایلک خان والی بخارا که پیشتر از دوستان سلطان بود الحال بنای مخالفت افراشته بتسخیر خراسان متوجه گشت چون سلطان محمود بغزنین رسید لشکری با شکوه و حشری انبوه بهم رسانیده بجانب بلخ متوجه شد. ازانطرف ایلک خان از آب جیحون عبور کرده هر دو لشکر مانند دو بحر ژرف رو بیکدیگر آورده حمله ها نمودند. سلطان محمود جبین نیاز بر زمین سوده از خالق کائنات استعانت نمود آنگاه بر فیل ژیان سوار شده بسان شیر غران در لشکر دشمنان در آمده بیک حمله همه را متفرق گردانید بطفیل او غازیان یکبار حمله آور شده دمار از روزگار ترکان بر آوردند. ایلک خان و قدر خان بهزار حیله از معرکه جان بدر برده تا ممالک خود هیچ جا عنان نکشیدند سلطان مظفر و منصور بجانب غزنین رجعت فرمود.

و در همین شب خبر رسید که الیار مرتد شده بدین خود باز گردید و عاملان سلطان از ملک بدر کشید. پس سلطان علی الصباح عنان عزیمت بجانب هندوستان معطوف داشت و امرائیکه اقطاع هندوستان داشتند پیشتر بعجالت تمام رفته الیار را گرفتار کرده بدرگاه گذرانیدند. و سلطان چهار صد هزار درم ازو گرفته محبوس داشت. پس سلطان عطف عنان کرده بغزنین آمد. و در سنه ۳۹۸ھ بقصد تادیب آنندپال که در حین تسخیر ملتان خیره سری کرده بود لشکری جمع کرده بجانب لاهور ایلغار نمود. آنندپال بحال گشته از رایان اجین و گوالیار و کالنجر و قنوج و دهلی و اجمیر کشمیر امداد گرفته در صحرای پشاور حشری عظیم برانگیخته در حرب مسلمانان بنوعی ساعی شدند که زنان زیورات خود فروخته بشوهران خود مدد فرستادند

و در حملهٔ اول سی هزار کس از قوم گهکران در لشکر سلطان آمده در یکساعت چهار هزار غازی از تیغ گذرانیدند نزدیک بود که سلطان مغلوب میشد ناگاه فیل آنندپال بصدای ترنگ خدنگ و ترنگ جنگ سراسیمه گشته رو بگریز نهاد - و لشکر اطراف این معنی را حمل بر گریز مقدم ملوک هند نموده همگی راه هزیمت پیش گرفتند - و عبدالله طائی و ارسلان جاذب با قشون هشت هزار سوار دنبال گریختگان تاخته هشت هزار سپاه بقتل آوردند - و سی زنجیر فیل و مال و منال کثیر غنیمت یافتند -

آنندپال عاقبت وکیل فرستاده خراج شاهی قبول کرده با سلطان صلح نمود پس سلطان مظفر و منصور برای فتح قلعهٔ نگرکوٹ که از اعجوبهٔ قلاع هندوستان بود عزیمت فرمود - و قلعهٔ مذکور از عهد راجه بهیم بر قلعهٔ کوهی معمور بود اهل هند آنرا مخزن الاصنام میدانستند - و راجهای اطراف نقود و جواهر و انواع نفائس بدانجا میفرستادند - و این معنی سبب تقرب درگاه باری تصور می نمودند ازین جهت در میان آن قلعه از طلا و نقره و جواهر و دُر و مرجان خزائن قارونی جمع شده بودند - چون سلطان بمحاصرهٔ آن پرداخت ساکنان قلعه همگی برهمنان و خادمان بتان بودند طاقت حرف ضرب در خود ندیده روز سیوم دروازهٔ قلعه کشاده مفتاح خزائن و دفائن زیر پای سلطان انداختند - و سلطان با تنی چند از خاصان بقلعه در آمده هفت لک دینار سرخ و هفت صد من آلات زرین و سیمین و دویست من طلای خالص و دو هزار من نقرهٔ خام و بیست من انواع جواهر که از زمان بهیم بود اندوخته شده بود بتصرف دیوانیان در آمد - و بعد ازان سلطان بغزنین معاودت

نمود۔

ودر سنه ۴۰۱ھ سلطان لشکر بغور کشید حاکم آنجا محمد بن سوری رایت محاربت افراخته لشکرش تباهی پذیرفت وخود بدست غازیان اسیر گشت عاقبت نگین زهرآلوده مکیده از جان درگذشت وآن دیار در تصرف سلطان در آمد۔ همدرین سال سلطان از غزنین بملتان آمده قلعهٔ ملتان بجبر وقهر مفتوح ساخت وبسیاری از قرامطه وملاحده بقتل رسانید۔ داؤد بن نصیر زنده اسیر کرده در قلعهٔ غور محبوس داشت۔ ودر سنه ۴۰۲ھ باز هوس سیر هندوستان بخاطر آورده با لشکر انبوه بطرف تهانیسر توجه نمود از آنجا که تهانیسر بزرگ پرستشگاه هنود بلا تشبیه همچو مکهٔ معظمه است ودر آنجا بتخانه بود که اهل هنود از قدیم بتهای بسیار درمیان آن تعبیه کرده بودند اعظم اصنام را جگ سوم می گفتند وبزعم هنود پیدایش آن از مبدأ پیدایش دنیا بود۔ چون سلطان محمود از آب نیلاب عبور کرد آنندپال بنابر رعایت عهود که درمیان بود خدمات شائسته بجا آورده افواج شاهی از قلمرو خود بتواضع وتکریم گذرانید۔ ورای دهلی از تمامی راجگان هندوستان استعانت نمود که همه با لشکرهای خود بامداد او در دهلی رسیدند۔ وسلطان محمود پیش از اجتماع آنها به تهانیسر رسید شهر خالی دید وبتخانه ها را غارت کرده اصنام ها بشکست۔ وجگ سوم در غزنین فرستاده بسر راه بدل زینه نهادند۔ وچندان خزائن از بتخانه ها کشیدند که شمار آن از حصر بیرون بود۔ واز یک بتخانه قطعهٔ یاقوت احمر یافتند که وزن آن چهار صد وپنجاه مثقال بود۔ سلطان بعد تاراج بتخانه های تهانیسر بدار الملک غزنین رجعت کرد۔

ودر سال چهار صد وسه ارسلان جاذب فتح غرجستان کرد شاه سار ابو النصر

حاکم آن دیار گرفتار کردہ بغزنین آورد۔ و ہمدران سال بعضی از بلاد خراسان که در تصرف خلیفۂ بغداد بود انتزاع نمود۔ و در ۴۰۴ھ چہار صد و چہار سلطان بجانب پنجاب نہضت ساخت و قلعۂ نندونہ را محاصر نمود۔ دران وقت ترہ لوچن پال پسر آنند پال حاکم لاہور بود چوں طاقت تقابل نداشت مردان کاری در قلعۂ نندونہ گذاشتہ خود برای استمداد نزد راجۂ کشمیر رفت و سلطان قلعہ را محاصرہ کردہ بہ نقب زنی وادوات قلعہ کشائی پرداختہ اہل قلعہ عاجز نمود۔ عاقبت قلعہ مفتوح کردہ مال موجودہ آنجا بر داشتہ قلعہ بیکی از معتمدان تفویض ساخت۔ و خود بتعاقب ترہ لوچن پال بولایت کشمیر رایت شوکت افراخت چوں موکب منصور از راہ راجور سایہ انداز خطۂ کشمیر گشت، راجۂ آنجا بر در اقبال استقبال کردہ تحائف و ہدایای غریب و عجیب نذر خدمت گذرانید۔ سلطان بحال او ابواب احسان مفتوح داشتہ خراج شاہی معمول کردہ بر مملکت خود بدستور قایم ساخت و ترہ لوچن پال بجانب دیگر مفرور گشت سلطان از درۂ کشمیر غنیمت بیشمار گرفتہ جمعی کثیر بدین اسلام آشنا کردہ یکماہ در کشمیر گذرانیدہ بغزنین آمد۔

و دران ایام آب دریای نیلاب بسبب غلطیدن پارۂ کوہ چندگاہ مسدود شدہ بود روزیکہ موکب سلطان برلب دریای سندھ رسید دریای نیلاب یکبار طغیانی گشت و شہرہا ویران ساخت و در فوج شاہی ہم تباہی رسید اما بخیر گذشت۔ و در سال چہار صد و ہفت جمعی از اوباش بر سر خوارزم شاہ کہ بزنۂ سلطان بود ہجوم آوردہ او را قتل کردند۔ سلطان با صغای این ماجرا بجانب خوارزم رایت افراشتہ قاتلان خوارزم شاہ را از تیغ گذرانید و مملکت خوارزم با میر التونتاش ارزانی

داشت۔ از انجا ببلخ آمده زمستان در شہر بست گذرانید۔ و در سنہ ۴۰۹ نہ چہار صد و نہ اوّل بہار با جمعیت یکصد ہزار سوار خاصہ و بیست ہزار نفر غازیان ترکستان وغیرہ برای تسخیر دار الملک قنوج متوجہ گشت و از آب نیلاب عبور کردہ بخواہش سیر و سیاحت جانب کشمیر نہضت ساخت و راجہ انجا تحف و ہدایای گرانمایہ گذرانیدہ بعطوفت جہانبانی مفتخر گشت و مدت سی و نہ روز در سیر و تماشای کشمیر گذرانیدہ براہ راجدر ایت نہضت افراخت۔ و راجہ سنگرام دیو حسب الحکم در مقدمۂ لشکر ظفر اثر روان شد۔ چون فوج دریا موج در قنوج رسید و راجہ کورہ بدیدن کثرت سپاہ و تجمل و جاہ متحیر گشتہ بال ہمت فرو ریخت و طوق انقیاد بگردن انداختہ بعنایات سلطانی مرہون عطوفت و مہربانی شدہ ولایت قنوج بوی تفویض یافت۔ و بعد سہ روز سلطان متوجہ میرٹھہ شدہ راجہ ہردت والی انجا از قلعہ گریختہ رفت و قلعہ گیان دو لک و پنجاہ ہزار روپیہ و سی زنجیر فیل پیشکش دادہ امان یافتند۔

پس بر قلعۂ مہاون کہ برلب دریای جون واقع است یورش آورد و راجہ گلچند مرزبان انجا زوجہ و فرزندان خود را قتل کردہ بسینۂ پر کینہ خود خنجر غیرت انداخت و دیوانیان سلطان را ہشتاد فیل کوہ شکوہ و مال و منال انبوہ در دست افتاد۔ و از انجا جانب متھرا ایلغار کردہ بی مزاحمت غیری آن بلدہ را غارت نمود و بتخانہ ہای موفور شکستہ و سوختہ اموال بی نہایت بدست آورد۔ از انجملہ پنج پیکر اصنام از طلای خالص یافتہ اند کہ در حدقۂ آنہا بجای چشم یواقیت تعبیہ کردہ بود و مجموع پنجاہ ہزار دینار می ارزید۔ و در حدقۂ یکی یاقوت ازرق نصب کردہ بودند کہ چہار صد مثقال وزن داشت چون آن صنم شکستند سی صد مثقال طلا حاصل شد۔ و بتان سیمین

از خورد و بزرگ زیادہ بر صد علد بودند چوں آنہارا درہم شکستند صد شتر بار شد۔ آنگاہ عمارات را آتش زدہ بعد بیست روز از انجا کوچ کردند۔ بعد ازاں قلعۂ متین برلب دریا دیدند کہ در تصرف راجہ دہلی بود و راجۂ انجا بصولت سلطان گریختہ رفت و سلطان درونِ قلعہ در آمدہ چند بتخانۂ دیرینہ دید کہ عمارت آں از چہار ہزار سال ترصیص یافتہ بود۔ و سلطان اموال از اں بتکدہ ہا کشید بر قلعۂ منج رایت افراشت و پانزدہ روز بلوازمات محاصرہ پرداختہ قلعہ گیاں عاجز شدند و بعضے ہا خود را از قلعہ فرو انداختند۔ و بعضی ہا خود را مع زن و فرزند در آتش سوختند۔ و بعضے ہا دروازۂ قلعہ کشادہ چنداں جنگ کردند کہ ہمہ ہا بقتل آمدند۔ سلطان غنائم قلعہ قبضہ کردہ چند پال رفت و ساکنان قلعہ مال و متاع گرفتہ بکوہسارہا مخفی شدند سلطان بقیہ اموال بحوزۂ تصرف در آوردہ غلۂ بسیاری از ذخیرۂ قلعہ بسپاہیان خود قسمت کرد از انجا بر سر چند رای کہ راجۂ مغرور و خود رای بود یورش آورد او نیز شیوۂ چند پال سلوک داشتہ بکوہستان گریخت۔

گویند چند رای را فیلی عجیب بی ہمتا بود سلطان بارہا قیمت گراں دادہ خواہش آں فیل کردہ بود و ہنگام صبح آں فیل کوہ پیکر بغیر فیلبان داخل عسکر شدہ قریب سراپردۂ سلطان آمد او را بدست آوردہ خوشحالیہا کردہ خداداد نام نہادند و سلطان بعد تسخیر قلاع و بلاد بسیار مظفر و منصور بجانب غزنین رجعت فرمود۔ چوں غنائم این عزیمت را شمار کردند بیست ہزار ہزار دینار و ہزار ہزار درم بشمار آمد و پنجاہ ہزار بردہ و سی صد و پنجاہ فیل و دیگر نفائس خارج از این بود۔ و از جملۂ چیز ہای نفیس جانوری بود بشکل قمری کہ ہرگاہ طعام زہر آلودہ در مجلس حاضر میشد

آن مرغ اضطراب میکرد و اشک میریخت - و دیگر سگی یافته بودند که از ذرور آن زخم عظیم فوراً التیام میگرفت -

و همین سال در غزنین مسجد جامع ترصیص یافت - و اصل عمارت مسجد از سنگ مرمر و رخام مربع و مسدس و مثمن و مدور برآوردند بطرزی که بینندگان متحیر میشدند - و در سنه ۴۱۲ھ اثنا عشر و اربعمائة سلطان اصغا کرد که راجه های هندوستان راجهٔ قنوج را بابت متابعت سلطان ملامتها کردند - چنانچه راجه نندا مرزبان کالنجر بر سر راجه کور لشکرکشیده از تیغ گذرانید - سلطان را باستماع این خبر آتش قهر بجوش آمده با جیش و سامان فراوان عزیمت هندوستان نمود - چون بکنارهٔ دریای جون رسید راجهٔ پنجاب تره لوچن پال که چندکرت از پیش سلطان گریخته رفته بود بالفعل برای اعانت و امداد راجه نندا بالشکر فراوان بر سر راه سلطان آمد چون دریای فهار مانع بود هیچکسی از دلاوران عسکر عبور دریا نتوانست کرد - سلطان با هشت نفر غلامان خاصهٔ خود از دریا عبور فرمود و بطفیل او متابعان هفت غلام از آب گذر کرده لشکر تره لوچن پال را درهم آورده شکستند - تره لوچن پال با تنی چند مهزوم شد و غلامان میان شهر که در آن نزدیکی بود در آمده غارت کردند - سلطان از آنجا روی بملک نندا آورد - و راجه نندا با جمعیت سی و شش هزار سوار و چهل و پنجهزار پیاده و سی صد و چهل فیل برابر سلطان آمده معسکر ساخت - و سلطان جمعیت او معاینه کرده بعالم پناه عجز و زاری نمود - و از بی بودش نهایت غمگین گشت چون شب در آمد خوفی عظیم در خاطر نندا افتاده تمامی اسباب بجای خود گذاشته فرار اختیار نمود - و سلطان بتعاقب او دویده دست بغارت دراز نمود و در کوه مال غنیمت در دست

غازیاں افتاد۔ از انجملہ از یک بیشہ پانصد و ہشتاد فیل یافتند چوں از ملک پنجاب
دلجمعی نبود بر ہمیں اکتفا کردہ بغزنین رجعت فرمود۔

و در ہمیں سال ولایت قیرات و ناردین کہ از ممالک سرحد ہندوستان است
مفتوح ساخت و متوطنان آں دیار را باسلام در آورد۔ گویند از ناردین سنگے منقور و
منقوش یافتند کہ باعتقاد ہنود از بنای آں چہل ہزار سال رفتہ بود۔

و در ۴۱۳ھ سلطان قصد سیر کشمیر فرمود در اثنای راہ قلعہ لوہر کوٹ را محاصرہ
فرمود و در تردداتِ محاصرۂ آں مدت یکماہ اوقات صرف نمود چوں استحکام آں
بیش از بیش بود دست تسخیر آں نرسید۔ از انجا رایت معاودت افراشتہ
دار السرور لاہور مضرب خیام ساخت۔ ترہ لوچن پال تاب تقابل نیاوردہ براجۂ
اجمیر پناہ برد سلطان بلدۂ لاہور را تصرف کردہ بہ معتمدان خود سپرد ممالک اطراف
پنجاب را غارت کردہ سکہ و خطبہ جاری ساخت و اول بہار بغزنین رفت۔

و در ۴۱۴ھ از راہ لاہور باز قصد ولایت راجہ نندا کرد چوں بقلعہ گوالیار
رسید تا چہار روز در محاصرۂ قلعہ قیل کردند و قلعہ گیان سی و پنج زنجیر فیل پیشکش
آوردہ صلح نمودند۔ از انجا سلطان بہ کالنجر رفتہ درمیان گرفت و راجہ نندا
سی صد فیل ذمہ گرفتہ طالب صلح شد و سلطان منظور فرمود۔ راجہ نندا بقصد
امتحان سی صد فیل بغیر فیلبانان در صحرا سر داد و ترکاں ہمہ ہا گرفتار کردہ سوار شدند
و اہل قلعہ حیراں ماندند۔ پس راجہ نندا بزبان ہندی در مدح سلطان شعری گفتہ
نزد او فرستاد و سلطان نہایت خوشدل شدہ منشور حکومت پانزدہ قلعہ در
صلۂ او بخشید۔ و نندا جواہرات و اشیای نفیسہ در بدل آں بخدمت سلطان ارسال

نمود تا دست از دیار او باز داشته بغزنین رفت۔
ودر سنہ خمس عشر واربعمائة مردم ماوراء النہر از علی تگین تظلم نمودند سلطان بمدافعت او از آب جیحون عبور کرده سرفرازان ماوراء النہر پیشکشہا گذرانیدند و یوسف قدرخان بادشاه ترکستان باتحایف وہدایا پیشوائی کرده وعلی تگین خبر شنیده بکمہ بخت عاقبت گرفتار گشته محبوس شد۔ ودرہماں سال سلطان عزیمت سومنات بخاطر آورده دہم ماه شعبان بالشکر خاصہ پنجاه وپنجہزار واز سپاہان مطوعہ کہ بغیر مواجب ہمرکاب میرفتند سی ہزار سوار عازم سومنات گردید چوں ببلده ملتان رسید بیابان بی آب وعلف در پیش بود حکم فرمود کہ ہرکسی برای چندروزه آب وعلف ہمراه بردارد وبابت مصرف خاصہ سلطان از آب وعلف ہشت ہزار شتر بار ہمراه بود۔ چوں ازاں بیاباں خونخوار در گذشت قلعہ اجمیر را غارت کرده بطی مسافت مشغول گشت۔ ودر اثنای راه چند قلعہ بغیر جنگ بچنگ آمده تسلیم دیوانیان سلطان شد۔ واز شہر پٹن گجرات آب وعلف ہمراه برداشته در سومنات رسید وبر ساحل دریا قلعہ دید سر بفلک کشیده وآب دریا بفصیل آں رسیده وبرہمنان بتہا برسر دیوار برآمده افواج را تماشا میکردند ومی گفتند کہ سومنات شما را دریںجا آورده ہمہ ہا را ہلاک گرداند۔ وروز دیگر لشکر جلادت آئین بپای قلعہ متین آمده نردبانہا نہاده بالای باره قلعہ صعود کردند۔ وہندواں بمدافعت آنہا کوشیده تا ہنگام تمام اعلام حرب قایم بود۔ روز سیوم رایان اطراف ہندوستان جمع گشته صفہا کشیدند وآتش ہیجا ہیجان ہیجان یافت کہ آسمان را بدیدن احوال مبارزان جگر میسوخت۔ ودر نصف روز بموجب غلبۂ لشکر برہم دیو وداتسلیم وتہی در لشکر

اسلام پدید آمد۔ و سلطان محمود مضطرب گشته بگوشهٔ فرو رفت۔ و خرقهٔ مبارک جناب شیخ ابوالحسن[1] خرقانی قدس سرّه بدست گرفته روی نیاز بدرگاه داور کارساز بر زمین نهاده گریه میکرد و فتح قلعه بوسالت خرقهٔ آن بزرگوار از درگاه منیخواست و در آن حالت غازیان حمله آورده در یکدم پنجهزار کس از هنود بقتل آوردند ناگاه رعب و هراس بر مردم قلعه غالب گشته از جنگ باز ماندند۔ و برهمنان و مجاوران سومنات قریب چهار هزار کس در کشتیها سوار شده فرار اختیار کردند و فوج سلطان آنهارا سدّ راه گشته اکثری غریق لجهٔ فنا شدند پس سلطان با عماید درگاه بقلعه در آمده عمارات آنرا تفرج فرمود انگاه از درون قلعه به بتخانه در آمده جائی دید طویل و عریض که پنجاه و شش ستون حجری وقایهٔ سقف آن شده بود۔ و سومنات صنمی دید از سنگ تراشیده طول آن پنجذرعه و سلطان بضرب گرزه روی آن بشکست۔ پس کالبد اورا چهار قطعه کردند دو قطعه در غزنین برده در آستانهٔ مسجد جامع و دیوانگاه سلطنت بدل زینه نهادند و دو قطعهٔ دیگر بمکهٔ معظمه و مدینهٔ منوّره فرستادند۔

بیت

گه او دیر بگرفت شد سجده گاه　　گه او کعبه پذرفت و شد قبله گاه
گهی مسجد افگند و بتخانه بست　　گهی کعبه آراست بت بر شکست
تماشای او گه چنان گه چنین　　نهد تهمت فعل بر آن و این

وقتیکه سلطان محمود قصد شکستن سومنات نمود جمعی از براهمه بعرض مقربان سلطان رسانیدند که اگر سلطان از شکستن سومنات مبادرت نفرماید بعوض آن سلطان را

---

[1] مروی است که جناب مولی الاعالی والادانی شیخ ابوالحسن خرقانی همدران مجلس بطور خرق عادت بر سلطان جلوه گر شده فرمودند ایسلطان مرا پیش خدا مفت فروختی اگر تسخیر و اسلام تمام دنیا یعنی بوسالت این خرقه ام از حق جل و علا میخواستی میسر بودی

اینقدر مبلغات خواہیم داد وارکان دولت این سخن بسمع اعلی رسانیدند سلطان فرمود اگر من این کار نکنیم پس مرا محمود بت فروش میگویند بہتر آنست کہ مرا محمود بت شکن خواہند گفت پس سومنات بشکستند واز بطن او کہ مجوّف بود آنقدر جواہر تا بدار ولآلی شاہوار برآمدند کہ از کردۂ آنچہ برہمناں میدادند صد چنداں بود۔ و در بتخانہ سومنات بوقت خسوف وکسوف مردماں زیادہ از سی صد ہزار کس جمع میشدند و از اقصی ممالک نذورات بد انجا می آوردند۔ و راجہای ہند دو ہزار قریہ وقف سومنات کردہ بودند۔ وعلی الدوام دو ہزار برہمن سومنات را پوزش میکردند وہر روز بآب گنگ او را غسل میدادند وزنجیر گربال بو زن دو بیست من از طلای احمر بود و پانصد مغنیّہ و رقّاصہ و سی صد مرد سازندہ ملازم او شب و روز میبودند۔ وہمچنین سی صد کس از برای ریش تراشی وسر تراشی زائراں در انجا موجود بودند۔ واکثر راجہا دختران خود در انجا نذر میکردند۔ وشبانہ روشنائی از لعل شبچراغ میبود۔ واز خزانۂ سومنات بتہای طلا ونقرہ چنداں برآوردند کہ از حساب متجاوز بود وآں قدر جواہر نفیسہ ونقود وافرہ داخل خزانۂ سلطان شد کہ عشر عشیر آں در خزانۂ ہیچ بادشاہی نتواند بود۔

القصہ سلطان محمود از مہم سومنات پرداختہ برای سرکوبی راجہ پرم دیو والی نہروالہ گجرات رفت وپرم دیو در قلعۂ کہندہ متحصّن گشت وحوالی آں آبی عمیق حاوی بود وسلطان از آب عبور کردہ پرم دیو از قلعہ گریختہ رفت سلطان داخل قلعہ شدہ مردم حصار از تیغ کین گذرانید و زنان واطفال اسیر کردہ اموال وجواہر برآوردہ بخزانۂ عامرہ داخل ساخت۔ از انجا سلطان بنہروالہ رفت خیال داشت کہ

در انجا پای تخت خود مقرر سازد ارکان دولت نپسندیدند. پس دابشلیم مرتاض را حکومت نهرواله و سومنات وغیره تفویض نمود. وی خراج شاهی بر خود گرفته بحکومت نشست. سلطان بعد از دو سال و شش ماه رایت مراجعت افراشته در ۴۱۷ھ بغزنین رسید. و همدرین سال بر ملک جتان لشکر کشید چون در ملتان رسید یکهزار و چهار صد کشتی درست کرده از راه سنده سا کنه ملک جتان ایلغار نمود. و بعد جدال و قتال بسیار سلطان فتحیاب شده همه را اسیر کرده بغزنین رسانید.

و در ۴۱۸ھ برای تدارک ترکمانان سلجوقی توجه فرموده هزارها از تیغ گذرانید. و خزائن و دفائن که حکام دیالمیه سالهای دراز اندوخته بودند بی مشقت بدست آورد و فرقهٔ قرامطه را قتل عام نمود. و ولایت ری و اصفهان بامیر مسعود داد چون بغزنین رسید بمرض سوء القنیه مبتلا گشت و بهمان مرض سیوم ربیع الاول سنه ۴۲۱ھ بعمر شصت سالگی درگذشت. سلطنت او سی و پنج سال بود. و از عدالت او نقلها می آرند.

از آنجمله روزی شخصی بدادخواهی آمد و گفت خواهرزادهٔ پادشاه هر روز بخانهٔ من می آید و مرا بضرب تازیانه میکشد و با زن من تا صبح می باشد. سلطان گفت این سخن با کسی مگوی وقتیکه آن ظالم بخانهٔ تو می آید آنوقت در فلان مکان من خبر کن تا که بمقصود خود برسی. آمرد بخانه رفت و تا سه روز کس نیامد و در شب سیوم خواهرزادهٔ سلطان آمده او را از خانه بدر ساخت و آن شخص بر موقع موعود رفته سلطان را خبر کرد. و سلطان محمود بخانهٔ دادخواه آمده خواهرزادهٔ خود را در آغوش آن عورت خوابیده دید فی الحال شمع را گل کرده سرش از تن جدا ساخت پس جرعهٔ آب طلبید و نوشیده آمرد دست بدعا

سلطان آمیختہ التماس نمود بآں خدائیکہ ترا ایں شوکت داد با من بگوی کہ فرونشانیدن شمع وطلبیدن آب چہ بود سلطان فرمود شمع نشانیدن برای آں بود کہ مبادا از دیدنش ھائے رحم مانع ایں امر می آید وطلب آب نمودن ایں بود کہ دریں سہ شبانروز خواب وخور برخود حرام کردہ بودم اکنوں مطلب تو برآوردم تشنگی برمن غالب بود جرعۂ آب طلبیدہ نوشیدم فقط۔

راجہ سنگرام راج بعد فتح ولایت قنوج از سلطان محمود رخصت انصراف گرفتہ بدار الملک خود رجعت نمودہ ودر رتق وفتق امور مملکت پرداخت۔ وبعد چندگاہ وزیرہ تونگ از دست محی اعیان خود بلا اجازت راجہ کشتہ شد۔ وبدر نیشور بر منصب وزارت مستقل گشت وی اکثر بتخانہ ہا غارت نمود ومردم الازل واوباش پیش آوردہ انتظام سلطنت شکست۔ وراجہ سنگرام سی سال ونہ ماہ حکومت کردہ درگذشت۔

(۲) راجہ ہری راج پسرش برسریر سلطنت نشستہ ہمگی بیست ودو روز حکومت کردہ انتقال نمود۔

(۳) راجہ انت راج برادر ہری راج در ۹۵ بیاوری قوم نیایک انگی بمردہ سانگی بر تخت نشست۔ وشری لیکھا انگی راجہ سنگرام برای مسند نشینی خود مستعد شدہ بود اما اعیان ملک حکومت او پسند نکردند ونیز بہوای جہانبانی راجہ انت دلو جہانی زہر رسانید اما بادموثر نگشت۔ اگرہ راج برادر سنگرام راج بعزم تسخیر ملک از لوہر کوٹ آمدہ بجنگ پیوست ودلاوران انت دیو غلبہ نمودہ بدن اورا ریزہ ریزہ کردند۔ ودر لوہر کوٹ رفتہ قلعہ را آتش کشیدند وقتیکہ راجہ بحد بلوغ رسید ردودر پال را رتبۂ وزارت بخشید ویک نیم لک سکہ درماہ تنخواہ ساخت۔ وبدہ پال بلادر

او را هشتاد هزار سکه مقرر نمود. پس راجه برتهوی رودر پال دست جور و جفا بر خلق خدا
دراز کرده جور پیشه گان را رواج داد. چنانکه داروغهٔ اصطبل باختیار خود مردمان را غارت میکرد
و ڈلک نام شخصی مسخره وضع بود که در میان مجلس راجه را خنده می کنانید و بکمال خود سری
تطاول میکرد گویا شریک راجه بود. و وزیر از قبه های بتخانه ها طلا بر داشته برده
راجه ابهی باز پرس آن نکرد. و آدت پل وزیر دوم مدرسه برای تعلیم مردم اگنی قایم
ساخت. و راجه جلیندر دو دختر ماه پیکر نذر فرستاد راجه دختر خورد شری لچهمی بخود
منسوب کرده دختر کلان به آدت پل عطا نمود. و شری لچهمی نهایت عاقل و نیک طینت
سنسکرت خوان بود بر بهست کتها که بزبان بهاشا بود بذریعهٔ سوم بٹ برهمن ترجمهٔ آن
سنسکرت کنانید.

و وزیر تربهون و فرقهٔ ڈانگران چهرهٔ بغاوت افروخته بر قتل راجه مستعد شدند
راجه با قوم نیایک داگی متحد گشته بعد کارزار بسیار وزیر را مغلوب کردند و از باره موله
بدر کشیدند و معاونان خود را انعام وافر بخشیدند. برهم راج خزانچی با رودر پال
مخالف شده باتفاق راجه های حدود شمالی لوای بغاوت افراشتند. و هنگام تقابل
راجه دارود از دست رودر پال کشته شد و مخالفان هزیمت خورده منفرق شدند
و رودر پال مال غنیمت و سر راجه دارود در پیش راجه گذرانید. و راجه چنبه از دایره
اطاعت قدم بیرون نهاده اننت راج آن بدمنش را بسرزنش آورده محبوس داشت.
و شری متی رانی بتخانهٔ گوری شور و سویه مٹ آباد ساخت. و برهمنان بیجباره یک
صد و هشت قریه جاگیر بخشید ازبسکه راجه گرویدهٔ او بود باستصواب و رهنمونی او ترک
جور و اعتساف نموده بر انصاف و رعیت پروری مستعد شد و خزاین و دفاین و

سامان ولباس بمستحقان زمانه صدقه وخیرات بخشید- و پنجاه و سه سال و چهار ماه راج کرده بالحاح وابرام شری متی کلش دیو فرزند خود را ولیعهد ساخته ترک سلطنت نمود.

(۴) راجه کلش دیو در ۴۸ قبل هجری یکهزار و یکصد و چهل و هشت باجازت پدر افسر برسر نهاد و از روی بدخصلتی با مردم قلاش و اوباش صحبت داشته مرتکب افعال شنیعه و اعمال قبیحه گشت و بر دختر عموی خود چسپیده شد لیل و نهار در کوچه و بازار سگ وار میگردید پرده نشینان را پردهٔ عصمت دریده خرابی و تباهی می ساخت-

شبی درخانهٔ امیری تنها داخل شد و حارسان او را دزد پنداشته گرفتار کردند چون بشناختند بگذاشتند- اننت دیو چون این واقعه شنید پسر خود را اندرز پدرانه و نصیحت مشفقانه فرمود چشمان او سرخ شد و راجه بضرب طپانچه رخسارهٔ او رنجه کرد و آن بدگهر بهانه درد سر بربستر علالت غلطید و راجه بنابر شفقت فردا بعیادت او نهضت نمود و دربانان همراهیان او را از در درآمدن ندادند- راجه بعد ورای حرکت حزین و غمگین گشته از حکومت دنیا بیزار شد و با مال و دولت و عورت در بیجباره رفته در تیخانه بجیشور بعبادت پرداخت- و کلش دیو تهیدست مانده با جیش و لشکر خود برجنگ پدر مستعد شد- و مادرش بوساطت برهمنان پند و نصائح کرده ازین خواهش مذموم باز داشت لیکن بسفارش اندرون خانهای مصاحبان و متعلقان پدر آتش کشیده خاکستر نمود پس اننت دیو را دیگ قهر بجوش آمده فرزند او هرش دیو برای جهانداری در بیجباره طلبید- و کلش دیو باستماع این خبر در پای پدر افتاده و بعجز و نیازمندی او را از قهر باز آورده همراه خود بشهر رسانید- و بعد دو ماه بصلاح اوباشان در قید کردن پدر فلاح و بهبودی خود

دانست۔ و راجه اننت از کنگاش پسر ارجمند واقف گشته در بیجباره رجعت نمود و کلشدیو ملازمان و متعلقان پدر را ماخوذ کرده بعضیها در کاه پیچیده بسوزانید و بعضیها را آب شمشیر سیر گردانید۔ ازین هرج و مرج مخلوق در زحمت و بلا مبتلا شدند اننت دیو در دست شری متی مجبور بود وی در گرفتاری کلشدیو گاهی مصلحت نداد تا آنکه آن بدگهر زیاده تر خیره سر شده در فکر تخریب پدر افتاد۔

شبی در بیجباره رفته دولتخانه راجه و مکانات شهر را آتش کشید و بسوزانید و دولت و سرمایهٔ راجه تمام بباد داد لیکن راجه و رانی بمشقت تمام از دریا عبور کرده نجات یافتند۔ و بر بازوی شری متی یک لعل بدخشی بود بقیمت هفت لک روپیه فروخته ملازمان و متعلقان خود را خوراک و پوشاک بخشید و مکانات سوخته را مرمت نمود۔ بوقوع اینواقعه راجه از دنیا نهایت دلگیر شده و لباس گاه برخود پوشیده در کتهی[1] تاریک بریاضت پرداخت۔

باوجود این حال پسر ناخلف باغوای مفسدان پدر خود را پیغام فرستاد که اگر ایشان را هنوز آرزوی زندگانی باقی است در کوهستان بنوجهه رفته بعبادت بپردازند ورنه امید حیات نگذارند۔ اننت دیو باستماع این خبر غمناک شده با دل صد چاک رانی خود را گفت که بموجب عقل ناقص تو از وقار و اعتبار و نام و آرام و مال و جان دست شستم هر فرزندیکه در قصد پدر باشد در اصل نسل او البته فرق باید بود۔ رانی در جواب او چند الفاظ سخت بیان نمود و راجه بغضب آمده کارد در سینهٔ خود انداخته سرمایهٔ حیات درباخت و شری متی باه و واویلا پرداخت و اعوان خود را بهرشدیو تفویض کرده تجویز داد که او را برسر چهابنای بنشانند و

[1] کنج خانه (شمس اللغات)

از آسیب پدر خود یعنی کلشدیو برہانند۔ بعد آں ہرشدیو را مفتاح مخازن تفویض کردہ کلشدیو را پیغام فرستاد کہ بہ پرسش پدر حاضر باشد یک روز در آمدن او انتظار کشید و کلشدیو بپرسش پدر حاضر نشد۔ روز دوم شری متی خود را زیور و حلیہ آراستہ بر نعش شوہر مع سہ خدمتگار و چہار کنیزک ستی[1] شد۔ و ہرشدیو در بذل و عطا وجود و سخا گنجینہ ہا صرف کردہ رفاہ خلق و نیکنامی خود حاصل نمود۔ و کلشدیو او را دشمن بغلی پنداشتہ در بیجبارہ آمد و ہرشدیو را دلاسا و مدارا کردہ ہمراہ خود بشہر برد۔ بعد ازاں کلشدیو از افعال خود منفعل شدہ در پرورش خلق خدا و آبادی رعایا مائل گشت و خرج موافق دخل خود کردن گرفت۔ و مخبراں جابجا تعین کردہ از احوال ملک و رعایا واقف گشتہ تدارک آں بخوبی میساخت۔ و در پرہیزگاری و ثابت قدمی دخل دادہ دبدبۂ شجاعت و دلاوری بہر سو انداخت۔

لیکن تندی شہوت رانی قائم ماندہ ہفتاد و دو دختر دوشیزہ و پاکیزہ از اطراف ولایت طلبیدہ شبستان خود پرستان ساخت۔ و از شرب شراب و رقص و سرود تا ہمیشہ مخمور میبود۔ متصل بیجبارہ مندر کلشی شور آباد ساخت۔ قریب موضع ترہبون شہر کلش احداث نمود۔ دراں حال ہرج پال راجہ راجور انتقال فرمود و کلشدیو پسرش سنگرام پال را جانشین پدر نمود اما مدن پال برادر ہرج پال بدعوی وراثت شور برداشت۔ کلشدیو لشکر جرار با فکر جیانند تعین کردہ مدن پال را در کشمیر محبوس داشت۔

پیش ازیں دبدبۂ شجاعت راجہای کشمیر چنداں نماندہ بود بالفعل کلشدیو

---

[1] ستی۔ باصطلاح ہنود زنی را گویند کہ با نعش شوہر خود را زندہ بسوزاند۔

ولولۂ شجاعت و سیاست خود مشہور ساخت۔ یکروز دربار تازه‌ئی بکمال تجمّل ترتیب
داده تمامی راجہای اطراف کشمیر و اعیان و ارکان ملک بر موقع جلسہ حاضر کرد و ہشت کس از راجہای
ریاست بیرونی برای نذرگذرانی آمده شامل دربار شدند۔ یکی راجہ کرتی والی ابہی پور دوم
راجہ استہہ والی جنبہ۔ سوم راجہ گلشن والی بلاس پور۔ چہارم راجہ سنگرام والی راجور۔
پنجم راجہ آدت کرشن والی لوہرکوٹ۔ ششم راجہ پون گج والی عوری۔ ہفتم راجہ کاپرسی
والی خاندیس۔ ہشتم راجہ گوتم والی کشتوار۔ و بر خدمت و مدارای راجہا پروامن وزیر
مقرر شده بود۔ چون جلسۂ شاہی بکمال تزک و شان شایان باختتام رسید۔ از راجہا و
اعیان ملک ہرکس را خلاع فاخره و نفایس عجیبہ بخشید۔ دران ایام دریاہا بسبب سرما
یخ بست شده بودند بنابران ہرکسی بمبارزت تمام معاودت نمود۔ بعد آن مفسدان
درمیان راجہ و ہرشدیو طرح نفاق انداختند۔ و ہرشدیو بفرمان راجہ در حبس خانہ
اسیر شد و مادرش تاب مفارقت نیاورده بر خودکشی ارتکاب نمود پس کلشدیو را مزاج
معلول گشت موجب آن وُت کرش پسر دوم از لوہرکوٹ طلبیده ولیعہد گردانید۔ و بمقام
تاندکہتر قالب عنصری فرو گذاشت۔ ایام حکومتش ہشت سال بود۔

(۵) راجہ وُتکرش در ۱۱۵۶ بکہزار و یکصد و پنجاه و شش تخت و تاج را رواج داد
و برادر خود وجی مل را وزیر ساخت۔ و ہرشدیو که بحکم پدر محبوس بود وجی مل درباب خلاصی
او التماس نمود راجہ استدعای او منظور نکرده ازین رو درمیان آنہا خصومت افتاد
وجی مل بطرف لار گریختہ سامان حرب و ضرب بہم رسانید و بر برادر خود خروج نموده
در محلہ تاشون محاربۂ فریقین روی داد۔ وُت کرش بجای خود سنجید که اگر فتح نصیب من
گردد ہرشدیو را رہائی بخشم و اگر مخالف غلبہ کند پیش او را مقتول سازم۔ بنابران موکلان

زندانی نمود و انگشترین خود نشان داد و گفت هر گاه انگشترین سبز نگین در پیش شما خواہد رسید هرشدیو را خلاصی بخشند و اگر انگشترین سرخ نگین خواهد آمد پس او را قتل کرده نابود سازند قضا را با برادر خود بمحاربه و مجادله پیوسته دفت کرش در جنگ مغلوب گشته و از روی اضطراب و انقلاب بغلط انگشترین سبز نگین بدست فرزند خود در زندان فرستاد و سپاہان انگشترین سبز نگین دیده هرشدیو را از بند خلاص کردند۔ چوں هرشدیو در معرکه در آمد بجی مل را تقویت پیدا شده لشکر برادر را قتل عام نمودہ۔ و تلکرش مغلوب و منکوب گشته بسینۂ خود خنجر انداخته از جان درگذشت۔ مدت حکومتش بلبیث و دو روز بود۔

(۶) راجه هرشدیو باتفاق اعیان ملک و اعانت بجی مل در ۱۱۵۶ بر تخت نشسته در دوست نوازی و دشمن گدازی ساعی شد۔ و در بذل و عدل و رافت و احسان توفیق یافت۔ دروازہای نشیمن شاهی را از چہار سو زنجیرہای عدل آویخت که دادخواہاں بی مزاحمت دربانان بحضور میرسیدند۔ و اعیان و ارکان سلطنت را بر مناصب مناسب اختصاص داده۔ و بجی مل وزیر الملک گردانید۔ بعد چندی از روی نفاق بداندیشاں میان ایشاں فساد و عناد افتاد موجب آں بجی مل رایت تقابل برداشته باہمدیگر بحرب و ضرب پیوستند۔ و بجی مل در خود تاب مقاومت ندیدہ بجانب کشمیر الفرار ساخت۔ چوں درمیان دره کوہار رسید قضا را لخته برفی از فرق کوہ لخشیده بجی مل را با معاونان خود در شهرستان عدم رسانید۔ و هرشدیو را بعد چندگاه صحبت قلاش و اوباش موثر گشته از طور و طرز اول برگشت و در ارتکاب افعال ذمیمه اشتغال داشت۔ و در محفل شاهی هر روز هزار شمع می افروخت۔ و سی صد و شصت

لعبت خوشروی و طناز باندازه ناز و طراز انتخاب کرده برای مباشرت ایام سال تمام در حرمخانه داخل ساخت. باوجود آن از حرام کاری ها اجتناب نمیکرد. چنانکه از همشیره خود هم احتراز نمود. و ذخایر راجهای پیشینه و اسباب و سامان مناره دیرینه جمع کرده نصیب قوالان و لولیان و خوش آمد گویان فرمود. چنانچه روزی یک ازدسی را صد هزار در دستی انعام بخشید. و وزیران نامدار را بی اعتبار کرده مردم قلاش و اوباش را رتبه مصاحبت و مجالست افزود و بصلاح و مشوره آنها انتظام مملکت می ساخت. بعد در این فتور اعیان و ارکان سلطنت بیدل گشته و جمعیت انتظام خلل افتاد.

روزی مت و جیرام بر قتل راجه اقدام نمودند و راجه بر کنگاش آنها واقف گشته و از قوم و قبیله خود بیزار شده همه ها از تیغ گذرانید و فردی موجود نگذاشت. پس بترغیب شیران خود برای تسخیر دارد و بیوقت ایلغار نمود چون درمیان کوهستان بمقابله دشمنان صفوف محاربه ترتیب داد شبانه برف و باران بشدت باریده لشکر شاهی را تباهی گشت. راجه از میدان کارزار فرار اختیار کرده بطفیل ادبیش مونخود در دریای کرشنه گنگا غرق شد و غنیم تعاقب نموده نزدیک بود که راجه را گرفتار میکردند لیکن اسچل و سوسل پسران عموی راجه دلیرانه نبرد مردانه ساخته مخالفان پس پا کردند و بزدلی راجه و شجاعت برادران او در ملک شهرت یافت. انگاه راجه بهون لوکش آورده علاقه لوهرکوٹ را غارت نمود. ازین سوگند هرب سپه سالار بفرمان راجه بر سراو تاخته از پا در انداخت. پس راجه سنگرام پال راجه راجور باغی گشت و گند هرب با سه هزار سپاه برای گوشمالی او مامور

شد۔ وسنگرام پال با جمعیت ہشت ہزار سپاہ تقابل کردہ دو صد سپاہ از کشمیر و چہار صد از آنسو بقتل آمد۔ عاقبت سنگرام پال مغلوب گشتہ خط متابعت نوشتہ داد۔ و در سنہ ۱۱۵۶ اول ماہ بہادرون بارش باران شدت کردہ دریا ہا طغیانی گشت۔ و فصلہا خام شد۔ قحط غلہ بحدی رسید کہ قیمت خروار شالی تا پانصد دینار رسید۔ جو ہموزن مس میفروختند۔ و یک تولہ پشم ششش دینار ارزش یافت و نمک و مصالح حکم طلا گرفت خلق خدا بسیار تلف شد فقط

و پنڈت کلہن از بی و قوفی و سادہ لوحی راجہ قصہ ہای بسیار نقل میکند نمونۂ از آں ایراد کردہ شود۔ یکی از مصاحبان خاص عورتی موقّر بزیورات و ملبوسات آراستہ در پیشگاہ راجہ استادہ کرد و گفت کہ ایں والدۂ ماجدۂ ایشاں از بہشت آمدہ چیزی میخواہد راجہ بزیر پای او افتادہ مبلغی کثیر دادہ مرخّص نمود۔ و دیگری چند عورت حاضر کردہ گفت ایںہا دیویاں ہستند و از عالم بالا برای دیدار شما آمدہ اند۔ راجہ نذر خدمت آنہا گذرانیدہ نہایت دلخوش ساخت۔

و شخصی تصویر زوجۂ راجۂ دکہن کہ بحسن و جمال معروف بود بنظر او گذرانیدہ و راجہ بدیدن آں والہ و شیدا گشتہ روزگار را باضطرار بسر می برد و برای حصول وصال آں بدیع الجمال خیال تسخیر دکہن بخاطر آورد۔ و اعیان دولت اینکار را باعث تباہی سلطنت دانستہ نہایت مجبور شدند۔ و مدن نام مسخرۂ بود کہ بہزل و مسخرہ در مصاحبت راجہ تقرب داشت اورا التجا کردند کہ راجہ را بنوعی ازیں ارادہ باز دارد۔ و مدن ذمہ دار ایں امر شدہ روزی

در خدمت راجہ عرض کرد کہ امشب در واقعہ نامہ بدست من افتاد چون مطالعہ کردم زن راجہ دکہن نوشتہ بود کہ من حوری بودم از بہشت بعزم دیدن شما از انجا بیرون برآمدم و در راہ بدست راجۂ دکہن افتادم لاچار بعقد مواصلت او گرفتار شدم اکنون میخواہم کہ بنوعی خلاص کردہ خود را بخدمت راجہ رسانم۔ بالفعل از خواص خود چند کنیزک فرستادم کہ تا رسیدن من در خدمت او حاضر باشند البتہ بر فلان تاریخ در انجا خواہند رسید راجہ بشنیدن آن شادمان گشتہ در انتظار پرستاران حشم در راہ منتظر می بود۔ و بر وقت موعود مدّن چند کنیزک گلبدن پریرو زینت آراستہ در پیش راجہ حاضر کرد و راجۂ بی شعور بدیدن آنہا مسرور گشتہ بعیش و سرور پرداخت۔

وقتی راجۂ مذکور در علاقۂ راجور رفتہ بود و با فوج و حشم یکماہ در انجا قیام کردہ قیامت قائم ساخت۔ مردمان عاجز شدند مدّن مسخرہ مبلغی رشوہ دادہ برای انعطاف عنان عزیمت راجہ التماس نمودند و آن مکار در حضور راجہ عرض کرد کہ در ذیل کوہسار لشکر ترکان وارد شدہ است۔ درینجا توقف کردن خود را بدہان اژدہا دادن است۔ راجہ بشنیدن این خبر بغیر تامل و تحقیقات بکمال اضطراب بکشمیر آمد۔ و اشجار مثمر و غیر مثمر در صحن خانۂ او مرتفع شدہ بود گفت شاخہای درختان از دیوارہا سر بر داشتہ در حرمخانہ نگاہ میکنند۔ و بہمین وسوسہ ہمہ ہا از بیخ قطع کنانید۔ و پٹہ رانی حرم محترمۂ او بود شبانہ از آغوش راجہ جدا شدہ با فیلبان پیوست راجہ بتعاقب او رفتہ از بغل فیلبان کشید باد بخشید قصۂ او در افواہ عوام مشہور است۔ و از روی بیوقوفی و بی پروائی

او در انتظام مملکت خرابی بعمل آمده اعیان ملک و ارکان دولت از وی بزدلی و غیره سرشدند۔ و قوم لون و ڈانگر در مراج و کامراج شورش بر داشتند۔ راجه برای تدارک آنها افسران لشکر تعیین کرده اکثر ها بقتل آوردند۔ و بسیاری از برهمنان بعلت خودسری از تیغ گذرانیدند و سرهای آنها بر شوارع عام آویزاں کردند۔ و از روی سفاکی و خونریزی او ڈانگر و لون جمعیت کرده در لولاب شور بر داشتند۔ و راجه بمدافعت آنها لشکر کشیده جنگ و فساد تا دیرگاه جانکاه بود۔

و دراں اثنا از عمزاده های خود راجه بیدل شده در قصد تجسس آنها افتاد آن هر دو از خطور خاطر راجه واقف گشته بطرف راجه گر بخته رفتند۔ و از انجا اوچل بکصد سپاه جمعیت کرده بعزم تسخیر کشمیر از راه باره موله در کامراج رسید۔ و قوم ڈانگر و لون با او اتفاق کرده در پرسپور صفوف محاربه آراستند و هرشدیو بمقابله آنها بر آمده فریقین بحرب و ضرب پیوستند۔ اوچل تاب مقاومت نیاورده منهزم شد۔ راجه از تبخانه های پرسپور و پٹن اسباب و آلات و تمامی طلا و نقره بغارت برده بشهر رجعت کرد۔ اوچل در باره موله پای استقامت افشرده برادرش سوسل با فوج لیا از پنجاب آمده با او پیوست و راجه بمدافعت آنها فوج جرار تعیین کرده فریقین بجنگ پیوستند۔ و در میدان رزم سوسل را پای بیکار شده لاچار در پهاڑ فرار اختیار نمود۔ اوچل بعد دو سه روز از راه کوهامه در لار رسید۔ هرشدیو بمدافعه او فوج فرستاد و در معرکه کارزار سردار فوج راجه بی سر شده هیص و بیص افتاد۔

وخالوی اوپچل آنند نام از کامراج باعتضاد قوم ڈانگرو لون شورش برداشت
و هرشدیو چندرراج را برای سرکوبی او مامور ساخت - و آنند در معرکه کشته شده
لشکر او پریشان گشت - و سوسل از راه شوپیان باز آمده در بیجبیارو شورش
برداشت - و چندرراج از باره موله بمقابلهٔ او ایلغار کرده از دست سوسل
در جنگ کشته شد - و سوسل با جیش خود بشهر آمده با فوج اوپچل لاحق گشت
پس هر دو دلاور در شهر در آمده شور محشر برپا داشتند - هرشدیو فیل ثج یانرا
شراب داده بمقابلهٔ دشمنان انداخت و از دست اوپچل تیری بگوش فیل
رسیده باز گشت برگشت و لشکر هرشدیو را پامال کرده درهم و برهم ساخت
پس هرشدیو مغلوب شده رو بهزیمت نهاد - و اوپچل دولتخانهٔ راجه را
آتش کشیده خاکستر گردانید و هشتاد کس از خیل و خدم و حرمهای راجه بسوزانید -
و قوم لون و ڈانگرو دست تطاول دراز کرده شهر را غارت نموده خزانهٔ راجه
بتاراج بردند - هرشدیو بهمراهی دو کس در خانهٔ زمینداری پنهان شده
سه شبانروز گرسنه بود - اوپچل سراغ یافته در کمینگاه او در آمده از تیغ
گذرانید - یازده سال و هشت ماه و بیست و دو روز حکومت کرد -

(۷) راجه اوپچل در سنه ۶۸ ب یکهزار و یکصد و شصت و هشت بکرمی
بر اریکهٔ کامرانی بحکمرانی نشست و عروس مملکت را بزیور عدل و نصفت آراست
و بذات خود هرکس را دادرسی میکرد - و برای تحقیق حالات خلق بتغییر لباس
شبانه سیر نموده تدارک هر امر فوراً میساخت - و مخبران صادق جابجا تعیین کرده
از هر جا اخبار طلبیده در ظلم گدازی و چاره سازی میپرداخت - و غلات موفور

در ذخیرہ ہا سرمایہ کردہ بوقت حاجت ارزاں فروختہ خلق خدا را از صدمۂ قحط بہرہ شد بو
نگہداشت۔ و دزداں را منصب و جاگیر مقرر کردہ از دزدی و قزاقی باز داشتن
دہندگان و فاضلان و ہنر پروراں را قدر و منزلت افراخت۔ و فرقۂ ظالمان
و مرتشیان و غمازاں را در چاہ مذلّت انداخت۔ کلہن پنڈت میگوید کہ اوصاف
ہر قدر کہ در دنیا پیداست ہمہ ہا در ذات او مخلوق بود۔ امّا دو خصلت مذموم
از وصادر می شد یکی آنکہ بنسبت ہر وضیع و شریف بدزبانی و دشنام کاری می
ساخت۔ دوم اینکہ خصومت پیشہ گانرا باہمدیگر متنازع کردہ خونہا بر زمین
می انداخت۔

وبعد چند سال از اوصاف پسندیدۂ خود یکبار برگشتہ خیال غرور و
استکبار بخاطر آوردہ با ہر کس بخصومت برخاست۔ چنانچہ فرقۂ ڈانگراں را
بنظر حقوق معاونت سالقہ چند سال بعہدہ ہای جلیلہ معزز داشتہ بود عاقبت
درمیان قبیلۂ آنہا بحکمت عملی نفاق و خصومت انداختہ و باہمدیگر خونریزیہا
کنانیدہ از پا درانداخت۔ وسوسل را برعایت اخوّت و استحقاق معاونت
ایام فساد قدر و منزلت افزودہ اوّلاً بر حکومت لوہر کوٹ وغیرہ مامور ساخت
پسانہ باو نیز مخالفت باختہ رنجیدہ فرمود۔ وی علم بغاوت افراشتہ با فوج
بسیار بمقابلۂ برادر خونخوار مبادرت نمود۔ از ینو اچل با لشکر جرار حملہ
آور شدہ فریقین بجنب و ضرب پیوستند وسوسل مغلوب گشتہ مفرور شدہ
بار دیگر جمعیتی بہم رسانیدہ بمقابلۂ راجہ باز آمد و گفتہ چند برای مدافعت
او درباره مولہ معسکر ساخت بعد جدال و قتال سوسل بطرف دار دو گریختہ

رفت از اینجا براہ کرناو در لوہر کوٹ رسید۔

اِفتباہ۔ لوہر کوٹ درمیان راجور واکنور سابقہ شہری معمور بود فے الحال نام ونشان آں معدوم۔ دراں زمان راجہ دانشو خروج کردہ درکامراج شور برداشت۔ عاقبت درمعرکہ تاب تقابل نیاوردہ بازگشت رفت۔ و از پشت ہرشد پسری صغیر موجود بود بکھاجر نام داشت راجہ اورا دشمن خود پنداشتہ حوالۂ جلاد نمود وجلاد اورا ریسماں درگردن انداختہ بالای پل بدار آویخت ہماں وقت ہوا تیرہ وتار گشتہ بادصرصر طوفان برانگیخت ناگاہ ریسماں از گردن آں بیگناہ گسیختہ بدریا افتاد ویک عورت اورا اندریا برداشتہ نزد راجہ نروم والی مالوہ رسانید۔ وراجہ اورا بان فرزند پرورش کردہ درفن سپاہگری وجوانمردی یگانۂ عصر شد۔

ہمدراں زمان درخانۂ سوسل از بطن دختر راجۂ نگرکوٹ فرزندی بلند پایہ وارجمند تولد یافتہ نام او جی سنگہ گذاشت۔ ہمدراں ایام سنگرام پال راجۂ راجور از دنیا نقل کردہ راجہ اوچل فرزند او سوم پال بجای پدر نشانیدہ ہمراہ سوسل صلح وصفا نمود۔ وہمدراں عہد بمقام سومیم جی کہ درحدود کامراجست آتش غیبی جلوہ گرشدہ اوچل برای زیارت آں قصد نمود ودرعرض راہ فرقۂ ڈانگراں باجنود اوبا شاں برسر راجہ شبخون آوردہ بجنگ پیوستند۔ وراجہ باوجود قلت لشکر غالب آمدہ مخالفاں را مغلوب ساخت۔ اما خود از معاوناں جدا گشتہ دور افتاد مخالفاں برگشتہ شدن اوگماں بردہ خوشحالی کردند۔ چھوڈو رڈ دو برادر کہ از احفاد راجہ جسشکر بودند لسلطنت برداشتند

چونکه فرد اراجه بر تخت نشسته دیدند در کوهستان کامراج گریخته رفتند و در انجا جمعیتی بهم رسانیده منتظر وقت میبودند.

روزی راجه اوچل در صحن حرم سرا تنها میرفت شخصی بهانهٔ استغاثه در پیش او آمده موی سرش بگرفته بر زمین انداخت. دران حالت دو شمشیر بر سرش انداخته یکدم بعدم رسانید. پس معاونان و مددگاران راجه تمام از تیغ گذرانیده با جامهای خون آلوده بر تخت جلوس نمود. و گگنه چندر پسر پتهوی چندر سپه‌سالار راجه در لار رفته بود وی باصغای این ماجرا بمسارعت تمام در شهر رسیده و تیغ خون آشام از نیام برکشیده مخالفان را قتل عام کرده رڈ و برادرش بر تختهٔ عدم بنشانید. ولاشهٔ اوچل از خاک و خون برداشته بشمشان رسانید. بعد ادای مراسم سوگواری سلهن برادر اوچل را تاج راجگی بر سر نهاد. و مدّت جهانداری اوچل ده سال و چهار ماه و یک روز بود.

(۸) راجه سلهن در سنه ۱۱۷۹ یکهزار و یکصد و هفتاد و نه باعانت گگنه چندر بر تخت جلوس نمود. سوسل باستماع اخبار با لشکر بسیار از کشتوار ایلغار کرده رایت خصومت افراشت. عاقبت در جنگ تتنگ آمده مهزوم شد گگنه چندر مشیر مملکت شده فرقهٔ ڈانگران را از تیغ و تبر زیر و زبر گردانید و سلهن بنا بر شوربختی خود با گگنه چندر رشتهٔ موافقت گسسته بمخالفت برخاست گگنه چندر از وی بیزار گشته سوسل را برای آمدن کشمیر ترغیب داد. پیش از ورود او اعیان ملک سلهن را از حکومت عزل کرده گگنه چندر را امور سلطنت تفویض

کردند - و سوسل موجب پیغام گگنه چندر بالشکر فراوان درباره مولہ رسید -
و ازین طرف گگنه چندر با فوج گران برآمده بازار جنگ گرم کردند و سرهای
سروران و پُردلان بباد دادند - عاقبت در لشکر سوسل شکست عظیم افتاده
سوسل در دست گگنه چندر اسیر گشت و گگنه چندر او را مراتب حرمت و عزت
نگهداشته بشهر آمدند - و سلهن دروازه های قلعه مسدود کرده بود چون
دانست که کار از دست رفت درهای مفتوح ساخت و سوسل در قلعه درآمده
بحکومت پرداخت - سلهن و لوٹن هر دو برادر در قلعهٔ لوهر کوٹ محبوس
داشت - حکومت سلهن همگی سه ماه و بیست و هفت روز بود -

(۹) راجه سوسل در همان سنه رایت ملکداری افراشته بخوف
غداران همیشه مسلح می بود و غیر از مردم معتمد هیچکسے را بمجلس خود آمدن نمیداد
و باغیان و طاغیان را جلای وطن نموده گگنه چندر هم از ملک اخراج کرد - وی
با پسر اوپچل سازش نموده در پیباده شورش برداشت - سوسل بمدافعهٔ
آنها یورش آورده از معرکه هر دو منهزم ساخت - و گگنه چندر در قلعهٔ
آهنبان پرپور پناه گرفت و سوسل تعاقب او دیده قلعه را درهم و برهم
کرد و پسر اوپچل مفرور گشت - گگنه چندر بخواهش صلح خود بخود در پیش راجه
حاضر آمده با همدیگر متحد و متعهد شدند - و گگنه چندر بر حکومت تبت اقتدار
یافت و موضع گگنه گیر در لار احداث نمود - بعد چندگاه جماعهٔ از قوم ڈانگران
کسوت مخالفت پوشیده سوسل را در شکارگاه گرفته مجروح ساختند - وی
از روی جرأت و جلادت خود از مهلکه جان بسلامت برده فردا بالشکر خود

بر سر مخالفان لشکر آورده مقتول و منکوب ساخت۔

همدران ایام راجه دلیپ والی پرباک کهنر بخواهش زیادت تیر تهای
کشمیر عزیمت کرد۔ و بکهاجر پسر هرشد بود که در پیش راجهٔ مالوه ایام بسر می‌برد
همراه او بکشمیر آمده جماعتی از قوم کهسان و اکثری از کشمیریان که راجه سوسل جلای
وطن کرده بود با او ملحق گشتند۔ و از سوم پال راجهٔ راجوری دیگر پال راجهٔ بهلول
پور مدد گرفته برای تسخیر کشمیر رایت همت افراشت۔ و دران ایام سوسل گگنه چندر
را بهانهٔ ضیافت نزد خود آورده مع سه پسر گلو افشرده و خفه کرده بعدم رسانید
ازین کردار ناهنجار سرداران لشکر و افسران دیگر از و بیدل گشته فتنه‌ها برپا کردند
پس سوسل لشکر خود آراسته بمدافعهٔ بکهاجر لشکر تعیین ساخت۔ و بکهاجر طبل وغا
نواخته باعتضاد سوم پال بجنگ پرداخت۔ و تا هفت ماه بازار گیرودار جنگ
و پیکار گرم بود۔ بکهاجر در جمیع محاربه غالب آمد و لشکر راجه مغلوب گشته در شهر
آرمید۔ پس سوسل اهل و عیال در لوهر کوت فرستاده خود بمقابلهٔ بکهاجر
استقامت کرد۔ و هر وقت در معرکه عاجز می‌شد و از عسکر او هزاران سپاه
تلف گشت۔ و قوم ڈانگر دست تطاول دراز کرده در میان شهر غارت
انداختند۔ و محلات راجه سوخته خاکستر گردانیدند۔ تا دو سال در ملک هرج
مرج و هیص و بیص بود۔ بکهاجر گاهی غالب و گاهی مغلوب میشد۔ چون راجه
زبونی یافت مردمان از وی کناره گرفتند۔ بمگی پنجهزار کس همراه گرفته در موضع
تاپر در خانهٔ ملک سهه بٹ که یکی از امرای معزز ولی او بود رسید وی در تعظیم و
مهمانداری پرداخته بکهاجر را پیغام فرستاد که سوسل در دست من مغلوب است

کلیان پل سپه‌سالار بکهاجر میا بعت تمام ایلغار کرده شبانه بر سر راجه ریختند
فریقین بمحاربه آمیخته خونها ریختند. عاقبت سوسل گریخته در میان کوهستانها
بدست رهزنان افتاد معاونان او بقتل رسیده سوسل تن تنها در لوهرکوت
متحصن گشت. و جاه و حشم و خیل و خدم تمام بباد داد. ایام حکومت او همگی
هشت سال و شش ماه و شانزده روز بود.

(۱۰) راجه بکهاجر در سنه ۱۱۸ بعد مدافعهٔ سوسل خلعت راجگی پیراسته
در اندک فرصت دشمنان خود مغلوب ساخت که مردمان از هیبت او میلرزیدند
و خزینه‌ها که از راجه سوسل باقی مانده بود بر سپاهیان قسمت کرد. و عیبا نام شخصی را
باستحقاق خدمات سابقه مدار المهام ملک گردانید. و چندگاه بعدل و نصفت
و احسان گذرانید. عاقبت بصحبت منافقان و قلاشان بهرزه کاری شاغل
گشت. و حرکات خود را دفعال و حرکات ناشایسته صرف نمود و اهل فطرت
و والامنزلت از صحبت او اجتناب کرده بعزلت نشستند. و امرای دندگار
از کردار او بیزار گشته بخیال سرکشی مخالفت ورزیدند بازار فتنه و فساد رواج
یافت. دران اثنا میت نام سرداری ببهانهٔ گرفتار کردن راجه سوسل در
لوهرکوت فرستاد پسانه با زوجهٔ او که بسیار دلربا و خوشنما بود آمیخته در حرم
خود داخل کرد و در دام محبت و الفت او اسیر گشته بهیچ پرداخت مهمات مملکت
نمود. میت را باستماع خبر زیر و زبر شده با راجه سوسل اتفاق کرده هر دو برای
تسخیر کشمیر مستعد شدند. و جمعی از امرای نامدار که از کردار راجه بیزار شده بودند سوسل
را برای تسخیر کشمیر نامه و پیغام فرستاده تحریص نمودند. و سوسل با جیش و جنود خود

از لوہر کوٹ خروج کردہ در بیجبارہ علم محاربہ افراشت۔ و سوم پال راجۂ راجور کہ طرفدار و سپہدار بکہاچر بود جماعۂ کثیر از فوج ترکان و طوائف مختلفۂ ہندوان ہمراہ گرفتہ بمقابلۂ راجہ سوسل بجدال و قتال پیوست۔ و سوسل با وجود قلت سپاہ بر قلب دشمن تاختہ از ہم متفرق ساخت۔ و خالوی سوم پال کہ سردار بزرگ بود از دست سوسل کشتہ شد۔ و ترکانیکہ در ترکتازی مشہور بودند در کمند بازی سوسل گرفتار گشتند۔

عاقبت سوسل غلبہ کردہ بجانب سرینگر ایلغار نمود و بکہاچر بمقابلۂ او افسران نامی فرستادہ ہمہ ہا با راجہ سوسل پیوستند۔ آنگاہ سوسل باقتدار و اعتبار تمام داخل شہر شد۔ و مردمان شہر کہ از ظلم بکہاچر تبتنگ آمدہ بودند بمعاونت و امداد سوسل قدم افشردند۔ و بکہاچر را از شہر بدر کردہ در قلعۂ اچوری رسانیدند۔ مدت حکومت بکہاچر ہمگی شش ماہ و دوازدہ روز بود۔

(۱۱) راجہ سوسل مرتبۂ ثانی در ۱۱۸۸ء بیکہزار و یکصد و ہشتاد و ہشت تاج جہانبانی بر سر دادہ بر تخت حکمرانی جلوس نمود۔ و بکہاچر از راجہای کوہستان امداد حاصل کردہ در بیجبارہ رایت عناد افراشت۔ ازین طرف سوسل لشکر کشیدہ بحرب و ضرب پیوستند و لبیادی از پامالِ سوسل بی سر شدند۔ بکہاچر در عمارات چکدر آتش کشیدہ فراوان مال و اسباب و انسان و دواب ضایع کرد۔ سوسل خود در میدان مبارزت جولان دادہ بجنگ پلنگانہ و حرب مردانہ روز محشر انگیخت۔ و بکہاچر را چوگان جلادت در میدان افتادہ بکوہستان بگریخت۔ و قوم لون و فرقۂ ڈانگر گاہی راست و گاہی چپ ہر دو کس را کرشمہ دادہ ملک و مملکت تباہ کردند و سالہای

بسیار میان این دو راجه منازعت وخصومت بطوالت انجامید وجنگهای عظیم واقع شد۔ گاهی بکهاجر ظفریاب میشد وگاهی سوسل فتحیاب میگردید۔ ازین جهت باشندگان این دیار از زحمت وآسیب بسیار عاید گشت۔ وقحط شدید برخاست۔ راجه سوسل متعلقان خود را ناحق وبیجهت رنجانیده عمداً بیدل ساخت۔ مردمان حسب ضرورت نزد بکهاجر رفته با او سازش میکردند چون از انجا هم روی بهی میدیدند باز نزد راجه می آمدند کار ایشان از هر جا لاحاصل بود۔ سوسل از نفاق ودغای اعیان وارکان دولت دلگیر شده در نفاذ امور سلطنت عاجز آمده فرزند خود جی سنگه از لوهر کوٹ براه بانهوله طلب داشته ولیعهد خود گردانید۔ جی سنگه در عنفوان جوانی صاحب شجاعت و جلادت بود و در امور حکمرانی وانتظام جهانبانی ثانی نداشت۔ مردمان از حکومت او شادمانیها کردند۔ حکومت سوسل این مرتبه همگی یک سال وسه ماه وبیست وچهار روز بود۔ فقط۔

(۱۲) راجه جی سنگه که او را ذیه سهم دیو نام اصلی بود در سنه ۱۱۸۹ بیاسصواب پدر خود رایت جهانداری افراشت۔ وپدرش سوسل بطور وکالت ونیابت او مهمات مملکت میراند۔ وملچندر لوازمات مدار المهامی وسپه سالاری بجا می آورد۔

اِفتباه۔ میگویند که ملچندر بن سوسرم چندر از فرقهٔ راجهای چندربنسی بود۔ که قوم آنها راچندران می گفتند همیشه بکمال ابهت واحتشام در علاقهٔ نگرکوٹ یعنی کانگره حکومت میکردند۔ وملچندر را از روی غلبهٔ معاندان

ترک وطن کرده بوساطت محبت و مودت سابقه در نزد راجه جی سنگه پناه یافت۔ راجه برعایت حقوق مودت سابقه وجه کفاف او از جاگیر پرگنهٔ لار مقرر کرده عهدهٔ وزارت و سپه سالاری بوی ارزانی داشت چنانچه اولاد و ذریت او پشت در پشت تا زمان حکومت شاهان چنت بر مناصب امارت و وزارت شرفیاب گشته کارهای پسندیده کرده اند که تذکرهٔ آن در اوراق آینده کرده شود۔ جی سنگه در استمالت مردم پرداخته اعالی و ادانی بخود مایل ساخت۔ اما بعضی فتنه گران در زیر خاکستر مثل شرر پنهان مانده بکمه جوشی عناد اخگر فساد را هوا میدادند۔ راجه بمضبوطی عهد و پیمان و وثوق ایمان دلهر استوار داد که سررشتهٔ قضا و قدر در دست کارگذاران کارگاه تقدیر است کام و ناکام هر مطلب که از انسان صادر میشود سرنوشت قدرت اوست۔ بنابران هر کسیکه از امرا و عموم رعایا و دیگر بازی زمانهٔ ماضی بنسبت این خاندان نوعی قصور کرده باشد برای عفو جرایم خود بلا تحاشا در درگاه ما حاضر آید تا که بعنایات مربیانه از تقصیرات او درگذشته بعفو و عطا سرفراز شود۔ و باستماع این مژدهٔ جان بخش بعضی متمردان در پیشگاه شهریار بار یافته بعفو جرایم خود مورد الطاف و اعطاف شدند۔ و عموم رعایا و برایا بوفور رحمت و شفقت و معدلت او در آرام نشستند۔

بعد چندگاه بکهاجه بکمال شور و شر جمعی از مردمان کوهستان با خود موافق ساخته با راجه سهیل جنگهای عظیم و آویزشهای قویم بکار میبرد که گاهی غالب و گاهی مغلوب می شد۔ این دو راجهٔ معزول همیشه با همدیگر بکارزار مشغول می بودند۔ و جی سنگه در انتظام مهام سلطنت و استمالت رعایا جمعیت خود می ساخت۔ چون استعداد او بدرجهٔ کمال رسید بعضی اهل نفاق در میان پیدا شده طرح منازعت انداختند و راجها با یکدیگر شدند۔ و جی سنگه

از پدر خود متوحش شده با راجه راجچند سازش کرده بکهاجه را پیغام آشتی فرستاد
مقارن آن حال رتیل شخصی که از معتمدان سوسل بود باغوای وزیر بکهاجه راجه سوسل را
غافلانه بقتل رسانید و سر او همراه گرفته نزد بکهاجه میرفت و در اثنای راه یکی از امرای جی سنگه
او را گرفتار کرده نزد راجه رسانید.

و بعد چندگاه بکهاجه در عرصهٔ پانهال باعانت کهسان شورش برداشته و
جی سنگه خود در بیجباره رفته استقامت کرد. و اودی چند سپه سالار خود با لشکر
جرار بر سر بکهاجه تعین ساخت. و در حدود پانهال میان فریقین آتش کارزار و شعله
گیرودار سر بفلک کشید. بکهاجه روز بروز قوت می یافت. عاقبت اودی چند سپه سالار
با قوم کهسان که معاون و مددگار بکهاجه بودند سازش کرده بخود مایل ساخت ازین
رو بکهاجه را کمر طاقت و همت بشکست و در اثنای جنگ تیری بچشم آن نهنگ رسیده
رخت حیات از دنیا بربست. بعد اختتام معرکه بکهاجه لوٹن برادر سلهن که در قلعهٔ
لوهرکوٹ محبوس بود دیگر سنجیه چند بار شورش نمود. و دلاوران جی سنگه هر دفعه او را
سرکوبی کرده در پاداش اخیر بکشتند.

پس از آن جی سنگه باستقلال و اجلال تمام بے منازعت و اختلال اهل ضلال
در رتق و فتق سلطنت و عدل و داد نصفت مصروف مانده صاحبان فطرت و فطنت را
عزت و حرمت بخشید و از مصاحبت و مجالست اهل بطالت و رذالت دامن کشید.
و در عهد او پنڈت کلهن عالم بی بدل بود در پیشگاه راجه بعهدهٔ مصاحبت و رتبهٔ
امارت اعتبار داشت. تاریخ راج ترنگینی بطلاقت و رنگینی مشتمل بر احوال راجهای
کشمیر ابتدای عهد کلجوگ تا حکومت جی سنگه بزبان سنسکرت مسلسل و منظوم از طبع زاد

اوست۔

همدران زمان در ۶۲۵ھ چنگیزخان والی ترکستان یورش کرده ملک افغانستان را در قبضۂ اقتدار خود در آورد۔ و یکی از افسران عسکر با لشکر فراوان برای تسخیر پنجاب و کشمیر تعیین ساخت۔ جی سنگه با جنود راجه‌های پنجاب بر آب نیلاب بمقابلۂ او بحرب و ضرب پیوسته بر سواحل دریا انهار خون جاری کردند۔ بمقارنت آن حال جی سنگه وزیر خود ملچند را فرمان داد که کسی از اہل فراست در عسکر ترکان بجاسوسی باید فرستاد تا که تجسس احوال و تفحص طاقت و لشکر آنها بخوبی تحقیق کرده بیاید۔ ملچند بجای خود سنجیده هیچکسی از متابعان خود سزاوار این امر خطیر نیافت۔ لاچار خود را تغیر لباس کرده شبانه در عسکر ترکان تنها شتافت و خطی نوشته در میان پاپوش همراه برد خرامان خرامان در جیش ترکان در آمده از هر سو تجسس و تفحص نمود چون در میان خیمه بربالش افسر عسکر رسید خط و پاپوش بر سر او گذاشت و خود تفتیش احوال بخوبی کرده رجعت نمود۔

فردا سردار غفلت شعار از خواب استراحت بیدار شده خطی از میان پاپوش برداشته مطالعه نمود نوشته بود منم ملچند افسر لشکر جی سنگه رسیدم اینجا و قتیکه در خواب غفلت سرمست شده بودی بخواستم که سرت از تن برداشته خلق خدا را از شدائد و مکاید تو برهانم لیکن مخالف را در حالت غفلت کشتن شرط مروت و مردانگی ندیدم۔ بنابران از سر خون تو در گذشتم۔ انچنین رجال غفلت سگال را لازم نیست که بهرزه درائی و خودرائی با دلاوران شجاعت پیشه رایت منازعت افرازند و خود را بدهان اژدها بسپارند۔ چون افسر

عسکر ترکان بر مضمون نامہ اطلاع یافت با راجۂ کشمیر طرح مصالحہ انداختہ رجعت نمود۔ وجی سنگہ بہ اعزت سعادت بپای تخت کشمیر معاودت فرمود و ملچندر را بہر دو تبت جاگیر بخشیدہ قدر و منزلت افزود۔ بعد آن ملچندر در موضع گگنہ گیر قلعۂ سنگین مستحکم کردہ در انجا بعیش و عشرت پرداخت۔ وجی سنگہ بیست و ہفت سال بحکومت گذرانیدہ عاقبت از دست ترکان کشتہ شد۔

کلہن پنڈت احوال راجہ سوسل و جی سنگہ و مل چندر بشرح و بسط تمام قریب دو ہزار شلوک در کتاب خود می نگارد بسبب طوالت و فضولی آنرا ترک دادہ انموذجی نوشتہ شد۔ و بعد وفات جی سنگہ مل چندر را از روی لیاقت و فطانت استحقاق حکمرانی در خود بود اما بنابر رعایت جوانمردی و حقوق نمک خوارگی پرمالو پسر جی سنگہ بجای پدر نشانید۔

۱۳۲، راجہ پرمالو بیاوری مل چندر در ۱۲۱۶ سنہ رتبۂ خلافت یافتہ در حمق و رعونت ممتاز بود۔ چنانچہ بمقتضای سفاہت و بطالت مل چند را قدر و منزلت نگذاشت۔ و دو کس از اشرار قبیح اطوار بر عہدۂ وزارت سردار نمود۔ و ہمیشہ کیش ظلم و جفا پیشۂ خود ساختہ روا دار آزار ہردم گردید۔ دران اثنا آفتاب حیات ملچندر بغروب رسید و یک لک و ہفتاد ہزار اشرفی نقدی و چہار صد من طلا گذاشتہ ازین دار ناپایدار درگذشت۔ باستماع اختلال احوال پرمالو و وفات مل چند راجہای اطراف بہکلی و راجور و جموں و کشتوار و تبت از مطاعت راجہ سر بر کشیدہ خودسری اختیار کردند۔ و پرمالو را دو کس از شعبدہ بازان ملحق گشتہ اشکال شعبدہ با و نمودند و گفتند کہ این صور تہا از عالم بالا فرشتہ

یعنی دیوتا برای امداد و اعانت تو می آیند البتہ بمین و برکت قدوم آنہا جہانبانی جاودانی یافتہ ہموارہ حکمرانی وکشورستانی خواہی ساخت. ہمچنیں از روی مکاری وطراری بہانہ و فریب وعیاری زرہای بیشمار از وگرفتہ مفلس و بینوا کردند. مدت نہ سال و شش ماہ و دہ روز حکمرانی کردہ درگذشت۔

(۱۴) راجہ ورنی دیو پسرش در ۲۲۵ لہ برتخت ایالت جلوس کردہ ہمگی ہفت سال در حکمرانی بسر بردہ بملک جاودانی بشتافت۔ چونکہ در جہان فانی بادۂ زندگانی نداشت از وارثان سلطنت ہیچکس را لیاقت حکومت نبود پس اعیان ملک بنابر معاونت و ترغیب فرقۂ لون راجہ اوپیہ دیو کہ سزاوار حکومت نبود بموجب قحط رجال السلطنت بر داشتند۔

(۱۵) راجہ اوپیہ دیو در ۲۳۲ لہ بر مسند حکومت جلوس نمود و از دست او بغیر تباہی و خرابی چیزی بعمل نیامدہ از حماقت او قصہ ہا مشہور است۔

آوردہ اند کہ روزی در تالاب ڈل سیر کشتی میکرد ناگاہ بر روی آب نظر افگند چون عکس چہرۂ خود در آب دید خندید از آن سو عکس خود نیز ہمچنان خندان دید پس بغضب آمدہ بر عکس روی خود طپانچہ کشید و انگشترین خودش در آب فرو رفت از انجا بر سطح آب خطی کشیدہ گذاشت۔ وقتیکہ بدولتخانہ رسید یکی از مصاحبان خود را پرسید کہ انگشترین شما کجا ضایع شد گفت در سیر تالاب میان آب افتاد و در انجا خطی کشیدہ ام تا کہ علامتی باشد فردا در انجا جستجو باید ساخت گویند سنگہای خود را پسران سنگہای کلان دانستہ تجویز ساخت کہ سنگہ ریزہ ہا را شیر بدہند تا کہ پرورش یافتہ بالیدہ خواہند شد۔ مدت نہ سال

وچهار ماه بحکومت گذرانیده انتقال نمود.

(۱۶) راجه رسه دیو برادر او بیبه دیو در سنه ۱۲۴۱ ب بر تخت جلوس نمود هر چند بسلطنت راضی نبود اما باستصواب فرقهٔ لون که صاحب قبایل واهل جودت بودند متحمل این امر گردید. دو برهمن طرار که از یک تبار بودند بملازمت راجه اعتبار تمام حاصل کرده داعیهٔ سلطنت بخاطر آوردند. واعلام فساد وعناد برپا داشتند. چون جماعهٔ لون از نیکخواهان راجه بودند بنابران کار برهمنان رونق پذیر نشده وراجه باستقلال تمام هژده سال وسیزده روز بحکومت گذرانید.

(۱۷) راجه جگدیو در سنه ۱۲۵۹ ب بکنگاش امرا برسریر امارت قدم نهاده رسوم جفا که سابقه معمول بود برطرف کرده عموم رعایا از اقاصی وادانی خوشحال ساخت. گروه مفسدان را تادیب بلیغ نمود. بعد از چندگاه امرا ووزرا بواسطهٔ طمع فاسد او را از سلطنت برداشته بجانب هند اخراج کردند. که اهل نام یکی از وزرا که صاحب عقل وکیاست بود با راجه موافقت کرده هر دو از ملک بدر رفتند. چون مسافتی بعید قطع کردند راجه بتدبیر وزیر روشن ضمیر بجانب کشمیر بازرجعت کرده. و در اینجا با جمعیت قلیل مخالفان خود را مهزوم کرده دوباره بر تخت جلوس نمود. و برهنمونی وزیر در رفاه خلق وآسودگی رعایا پرداخته گوی نیکنامی ربود.

گویند در جود وسخا وبذل وعطا از کرده حاتم اجود بود. اهل کشمیر او را جگدیودا تا می گفتند. عاقبت پدم نام شخصی که از خویشان راجه صاحب اقتدار واعتبار بود بطمع سلطنت راجه را مسموم کرده بر تخت عدم بنشانید. حکومت او چهارده سال وسه ماه وسه یوم بود.

(۱۸) راجہ رازہ دیو از بنی اعمام جگدیو بود بیشتر بخوف شر او بسمت کشتواڑ قرار داشت۔ و در آنجا خبر وفات راجہ شنیدہ رجعت نمود۔ و در کہاہور پارہ جمعیتی بہم رسانیدہ در قلعہ سیر علم استقامت افراشت۔ از ین سو پدم بعد کشتن جگدیو ہنگامہ آراستہ مستعد سلطنت شدہ بود چون از یورش رازہ دیو خبر یافت با جمعیت خود بمقابلۂ او بر آمدہ رازہ دیو را در میان قلعہ متحصن ساختہ محاصرہ نمود. و از جانبین در جنگ و جدل ورد و بدل داد شجاعت دادہ خونہای بسیار ریختند روزی شخصی کفش پاکیزہ کہ از نقش و نگار آراستہ بود بطور تحفہ نزد پدم آورد۔ و پدم بتماشای آن مشغول شد۔ ناگاہ پیادۂ از عقب آمدہ او را مقتول ساخت قلعہ گیان طبل شادی نواختہ از قلعہ بیرون آمدند۔ و با جتماع اعیان ملک و ارکان سلطنت راجہ رازہ دیو بر تخت جلوس نمودہ منافق و مخالف با او موافق گشت و از اکابران ہر کس را بدلاسا و مدارا استمالت ساختہ بالطاف خسروانہ نوازش کرد۔ طائفہ لون کہ با انواع فساد و عناد خیرہ سر شدہ بودند ہمچنان مطیع و منقاد خود گردانید کہ بارہای علف بر سر خود بر داشتہ در کشمیر میرسانیدند کہلہ چند پسر ملچند کہ ہمیشہ بخطاب سپہ سالاری کامگاری یافتہ بود۔ راجہ رازہ دیو او را بر عہدۂ قدیمی خود نامداری دادہ اقتدار و اعتبار کلی بہم رسانید۔ امّا بموجب تقدیر قدیر در سنہ ۶۳۷ھ جہان فانی را پدرود نمود پس پسر وی بلادچندر بر عہدۂ پدر خود ارجمندی یافت۔ و بموجب فتنہ انگیزی مردم اجلاف رازہ دیو بہ نسبت او خلاف ورزید۔ بنا بران بلادچندر رایت بغاوت و خیرہ سری فراشتہ بیمۂ شہر را متصرف گشت۔ و در محلۂ بلدیمر جایگاہ

خود قرار داده و محلهٔ مذکور بنام خود مشهور ساخت۔

برهمنان بموجب کم توجهی وبی التفاتی راجه آنتا بیجرمتی در خود دیده با خود کنگاش کردند که راجه را از مسند حکومت بر دارند و بجای او دیگری را نصب کرده اند۔ راجه بر کنگاش آنها نوعی مطلع شده حکم فرمود که طایفهٔ بهت را تاراج نمایند۔ چون سپاهان بغارت پنڈتان مشغول گشتند در آنوقت اکثر پنڈتان از نسب خود منکر شدند۔ چنانچه تا حال مشهور است (بٹو نه بٹو) یعنی بهٹا هستی جانشا من بهٹ نیستم۔ دران زمان حبلا چارج نام شخصی فاضل بود کتاب از ناس بچار در حساب کبیسه تصنیف نمود۔ و راجه موضع جمال نگر از پرگنهٔ آڈون در جاگیر او بخشید۔ و راجه در حکومت خود دو قریه آباد ساخت۔ یکی لاچور دوم ذرلو حکومت او بیست و سه سال و سه ماه و بیست و هفت روز بود۔

(۱۹) راجه سنگرام دیو پسر زاده دیو در ۲۹۷ به بجای پدر بر وساده فرمانده‌ی قدم نهاده در نگهداشت افواج کوشش بلیغ بکار برده بلا چند را رتبهٔ سپه سالاری بخشید۔ وی در محلهٔ بلده بر تعمیرات شاهی افراخت۔ و در موضع سله پرگنهٔ دچهن پاره قلعهٔ سنگین و متین آباد ساخت۔ و سنگرام دیو از کرده راجهای سابقه تسلط و استیلای تمام حاصل نمود و خیل و خدم و لشکر و حشم بغایت افزود۔ و مخالفان و سرکشان به ترهیب او جانب جوانب گریخته رفت۔ و برادر خود سورج دیو را رتبهٔ مدار المهامی بخشید۔ قدر و منزلت او با خود مساوی میداشت وی از روی شوربختی دغدغهٔ همچشمی بخاطر آورده علم بغاوت افراشت راجه بر کنگاش او آگاه گشته از حکومت برداشت۔ سورج بخوف جان در

قلعۂ گگنہ گیر زیر دامن بلادچند رپناہ گرفت۔ و راجہ برای تدارک محافظ مخفوظ لشکر کشید۔ چون متمردان در خود تاب مقاومت ندیدند در اسکرد و متہزم شدند و لونگ حاکم اسکرد و فوجی کثیر از اطراف کوہستان جمع کردہ برای اعانت سولج با راجۂ کشمیر رایت تقابل افراشت۔ و راجہ بشنیدن اخبار لشکر جرّار بر راجۂ اسکرد و تعیین کردہ خانمان لونگ را قلع و قمع نمود و ملک او تباہ ساخت۔ سولج پریشان حال و شکستہ بال در تنگنای جبال در آمدہ و در حالت آوارہ گردی از معاونان خود مہجور ماندہ در دست معاندان خود گرفتار گشت۔ راجہ اعضای او از ہم پاش پاش کردہ مرزبان شہر عدم ساخت۔ عاقبت از کشتن برادر بعلت مرض شدید گرفتار شد۔ و در ۲۰۵۶ھ بلادچند راز دار فانی بملک جاودانی بشتافت۔ و پسر او سنگرام چند قایم مقام پدر شدہ در قصبۂ بیجبارہ محلۂ سنگرام و چندرہ باد آباد ساخت۔

بعد ازان پسران کلہن کہ عموزادۂ او بودند شورش برداشتہ ملک را غارت کردند۔ راجہ در مقابلۂ آنہا عاجز آمدہ در نزد راجۂ راجور بامید اعانت نہضت ساخت۔ متعاقب او طایفۂ ڈانگران خروج کردہ در ملک کشمیر ہیص و بیص انداختہ ملک را غارت کردند۔ و بعد چند روز سنگرام دیو با لشکر انبوہ از راجور معاودت کردہ با پسران کلہن محاربہ و مقاتلہ نمودہ دستگیر ساخت۔ با وجود کمال قدرت بقتل ایشان راضی نشدہ مرہون عنایت و مہربانی فرمود۔ و شاعران و عالمان را در حکومت خود بسیار قدر و منزلت افزود۔ ہمگی شانزدہ سال و دہ یوم حکومت کردہ پدرود نمود۔

(۲۰) راجہ رام دیو پسر سنگرام دیو در ۱۳۱۳ھ خلعت حکومت در بر کردہ

مخالفان پدر سر بداکشید۔ و در پرگنۂ دچھن پارہ برکنارۂ جنوبی دریای لدر قلعۂ متین استوار ساخت۔ و در عہد او پرتھی راج وزیر و مدارالمہام شدہ بود کہ بحُسن تدبیر او انتظام مملکت میشد۔ گوبند راجہ بی اولاد بود لچھمن نام برہمن پسری متبنی کردہ ولیعہد خود قرار داد۔ بیست و یک سال و دوازدہ روز حکومت کردہ ارتحال نمود۔

(۲۱) راجہ لچھمن دیو در ۳۳۴ھ بتاج ولیعہدی برسر دادہ بموجب پست فطرتی و دون ہمتی خود بار سلطنت نتوانست برداشت۔ دران زمان کچل نام ساحری کہ در علم طلسمات و نیرنجات ماہر بود و بزور شعبدہ و افسون مردمان را بگربہ می آورد برسم سیر و سیاحت وارد کشمیر شدہ زیر دامن کوہ سلیمان قیام نمود۔ چونکہ مردمان کشمیر بسیار سست اعتقاد ہستند جوق جوق در پیش او میرفتند و در دام مکر و فریب او ہزاران مردم گرفتار آمدہ مطیع و منقاد او شدند تا آنکہ ساحر داعیۂ سلطنت بخاطر آوردہ انواع فساد در عرصۂ روزگار بنیاد نہاد و بغیر عسکر و لشکر تسخیر شہر نمودہ ارکان دولت در مدافعۂ او عاجز آمدند۔ عاقبت باتفاق سنگرام چند لشکر فراہم کردہ کچل ساحر را مغلوب کردند۔ راجہ عرصۂ سیزدہ سال و سہ ماہ بحکومت گذرانید۔

(۲۲) راجہ سہم دیو پسر لچھمن در ۳۴۸ھ بر تخت نشست۔ و سنگرام چندر از لار خروج کردہ با داعیۂ جدید بجدال و قتال پیش آمد عاقبت در معرکۂ جنگ کشتہ شد۔ پسر او رامچندر طوق متابعت بگردن انداختہ بر منصب آبای خود سرفراز گشت۔

ہمدران ایام شنکر اچارج کہ سرآمد دانایان زمانہ بود در شہر رسیدہ با کچل ساحر در مباحثہ و مناظرہ مبالغہ نمود و افسون و نیرنگ او را یکبار زوال دادہ بہجوم عوام بروز متندہ ہم از ملک اخراج کنانید۔ انگاہ با علمای بیہودہ بحث و مناظرہ

کردہ ہمہ را مغلوب و ملزم ساخت۔ و اکثر ہا از تیغ گذرانیدہ مذہب شیوہ را دریں ملک رونق و رواج داد راجہ بنسبت شنکراچارج آداب و تعظیم و انواع خدمات بجا آوردہ او را مرشد و مربّی خود میدانست و فرمان او را اصلاً تخلف نمیکرد۔

شنکراچارج عمر عزیز خود زیر دامن کوہ سلیمان گذرانیدہ انتقال فرمود۔ وزوجۂ او آلات زیور و اسباب خود فروختہ در موضع مرن حوضی سنگین درست کردہ وقف عام نمود۔ گویند در ملک کشمیر از عہد سابقہ رسمی معمول بود کہ ہرگاہ زنی مرتکب افعال شنیعہ میشد پدر او را محبوس کردہ مصادرہ می گرفتند۔

روزی راجہ سہم دیو از مطربۂ رعنا کہ عطا گُلی نام داشت سرودی شنیدہ بنہایت محظوظ گشت و مغنّیہ را اجازت داد کہ انعام خاطر خواہ از من بخواہد مطربہ التماس نمود کہ دریں دیار بگناہ دختر پدر را تعزیر میسازند معافی آں میخواہم۔ راجہ بموجب التماس او آں بدعت رفع نمود۔

گویند سہم دیو چندگاہ در استمالت رعایا و افعال خیر و صلاح اشتغال میداشت عاقبت باغوای اہل فساد منحرف بعناد گشتہ مرتکب افعال شنیعہ و اعمال قبیحہ گشت تا کہ امرا و وزرا از کردار او بیزار شدہ در صدد خرابی او افتادند۔ و دُرنام شخصے کہ از مقربان راجہ بود وی باغوای بعضے اُمرا بر قتل راجہ اقدام کردہ بقتل رسانید۔ چہاردہ سال و پنج ماہ بحکومت گذرانید۔

(۲۳) راجہ سہہ دیو در ۳۶۲۲ھ بیاوری بخت بر تخت پدر جلوس کردہ رام چندر را رتبۂ سپہ سالاری بخشید و در رتق و فتق سلطنت و انتظام مملکت نوزدہ سال و چہار ماہ گذرانیدہ و بمقتضای اِذَا اَرَادَ اللّٰہُ شَیْئًا ھَیَّأَ اَسْبَابَہٗ در عہد او سہ کس

از اطراف آمده دینجا اقامت کردند۔

یکی شاه میرزا ولد شاه طاهر بن قورشاه که از سواد کنر آمده در باره موله قیام نمود۔ وجه آمدنش این بود که جد او قورشاه از اہل مکاشفه صاحب کرامات و خوارق عادات بود وی شاه میرزا را در صغر سن بکنار گرفته فرمود که مرا از عالم غیب الہام کردند که این فرزند دلبند پادشاہی کشمیر خواہد ساخت۔ بلکه فرزندان او تا چند پشت نسلاً بعد نسل در انجا طبل ایالت و سلطنت خواهند نواخت۔

از انجا که مردمان کنر سواد را بر خرق عادات و کشف و کرامات قورشاه اعتقاد کامل بود۔ وقتیکه شاه میرزا بسن بلوغ رسید او را از بشارت جد بزرگوار خود آگاہی داده برای رفتن کشمیر تحریک نمودند۔ موجب آن شاه میرزا با عیال و اطفال خود در سنه ۷۲۰ھ بکشمیر آمد۔ و راجه سهه دیو موجب رعایت علو نسب او را موضع داره و یره از پرگنه کروهن جاگیر بخشید۔ و مصاحبت و مجالست خود معزز گردانید۔ و در تاریخ فرشته مرقوم است که شاه میرزا از نسل پانڈوان بود۔ چنانچه شاه میرزا بن شاه طاہر بن قورشاه بن آل بن گرشت بن نبگو در و نسبت نبگو در بارجن دیو که یکی از پانڈوان بود می رسد۔ و احوال پانڈوان در مہابارت مذکور است۔ و این شاه میرزا جد سلاطین کشمیر است۔

دوم لنچن شاه پسر تعین که والی تبت بود بمخالفت عموی خود مغلوب و پریشان حال بکشمیر آمده برای حصول امداد و اعانت به رامچند التجا نمود۔ و چند سال باُمید استعانت و امداد در موضع گگنه گیر آسوده وظیفۂ او از خزینۂ راجه معمول بود

سیوم لنگر چک که جد فرقۂ چکان است از ولایت دارد و بخوف مخالفان

در کشمیر آمده در پناه راجه قرار یافت ،، خان در نسب او نقلیات عجیبه می نگارند بجای خود گفته شود۔

همدران زمان بلکه پیش ازان مردمانِ کشمیر از جادهٔ هُدا باز مانده در ارتکاب افعال شنیعه و اطوار قبیحه اصرار نموده در فسق و فجور و جرم و قصور مغرور گشته از خیرات و مبرات و امور حسنات باز مانده در لهو و لعب و جور و تعب و خمار و قمار کوشیده از افعال خیر و صلاح بالکل محروم شده بودند۔ منتقم حقیقی آنقوم را بپاداش کردار گرفتار کرده در ورطهٔ ابتلا انداخته بعدم رسانید۔ تشریح آن این است۔ که:۔

در ۷۲۴ھ ذوالقدر خان که از نبایر هولاکو خان بن چنگیز خان بود مردم کشمیر اورا ذوالچو میگویند با جمعیت هفتاد هزار سوار جرار از ترکستان براه کابل آمده امصار بسیار را قتل عام نمود۔ پس اشهب عزم را بجانب کشمیر جولان داده اول بهار در ملک رسید۔ و راجه سهه دیو باستماع خبر دخول و عسکر خود طاقت مقاومت و تاب مصادمت ندیده لاچار با قوم و تبار خود بجانب کشتوار فرار اختیار نمود۔ و ذوالقدر خان صمصام خون آشام از نیام برکشیده ساکنان اینجا را از خواص و عوام قتل عام نمود۔ و نسوان و طفلان در دست تاجران ترکستان که همراه خود آورده بود بیع کرده خزینه ها اندوخت۔ و مال و متاع و دواب و خیول از هرکس بغارت برده عمارات شهر را آتش کشیده با خاک یکسان ساخت۔ و از مزروعات بهاری یکدانه تخم ریزش نشده فصل ربیع در آخور اسپان انداخت۔ و رامچندر سپه سالار سهه دیو در حدود پرگنهٔ لار میان قلعهٔ گگنه گیر استوار مانده بسیاری از ابرار در پناه خود نگهداشت۔ و بعضی ستم رسیدگان در مغارهای کهسار متواری گشته از قهر اشرار محفوظ ماندند۔ و بعضی ها در اطراف

تبت و گلگت و کشتوار گریخته از مال و عیال فارغبال شدند - ذوالقدرخان مدت
هشت ماه از روی عناد بنیاد ملک برکشیده تخریب و ترهیب و قتل نموده در موسم
زمستان بشدت برودت هوا و صولت سرما و نایابی غله مجبور شده در فکر مراجعت افتاد
و از مردم اسیر بتفحص و تجسس سبیل هندوستان نموده آنها براه کهوری که از فرق کوه پیر پنجال
(دیوه سر) میگذرد رهنمونی کردند - و از اسارای کشمیر پنجاه هزار کس زن و بچه همراه برداشته
بارادۂ هندوستان از کشمیر بدر رفتند - وقتیکه بر فرق کوه دیوه سر رسیدند باد سموم
و تیلان گرفت - و از آسمان برف و ژاله باریدن آغاز نهاد تندر تند
آهنگ بصدای لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّار از بالا غرّیده بصولت
قهر قهّار لشکر اشرار را زهره دریده طوفان برف طغیان کرده فرقۂ اشرار و محبوسان
این دیار زیر برف غرق شده فردی برای اخبار زنده نماند - فرد

بیک لمحه از حکم عالم پناه   هزاران سر سروران شد تباه

چون بعد هلاکت قوم اشرار پس ماندگان این دیار از کمینگاه کوهسار بر آمدند و از خویش
و تبار خود احدی بر صفحۂ روزگار یادگار ندیدند از زندگانی خود ها بیزار گشته خونبار
شدند - مدعا که از جملۂ صد کس فردی زنده مانده در میان دهات یک یک خانه قرار
گرفتند - و در میان شهر همگی یازده کس بنیاد عمارت نو انداختند -

رامچندر سپه لار که در نواحی لار میان حصار گگنه گیر قرار کرده بود با قوم و تبار خود
در قلعۂ اندرکوٹ آمده در انجا سکونت خود اختیار نمود - و رینچن و شاه میرزا که بوقت حادثه
در ذیل حمایت او آسوده مانده بودند بمصاحبت و ملازمت او سرفراز شدند - سهه دیو از
حکومت کشمیر دلگیر مانده در دیار کشتوار بواسطۂ رشتۂ مصاهرت راجه قرار اختیار نمود -

و در ۱۲۵۰ھ پس ماندگان کشمیر فراخور وسعت و طاقت خود در آبادی کوشیدہ خرمنہا جمع کردند۔ چون در خطّۂ کشمیر ہیچکسے منتظم و فرمانروا نبود فرقۂ کہان از کوہستان سر بشورش برداشتہ در حدود مرلج غارت کردہ از غلات و حیوانات و مال و متاع ہر چیزے یافتند بغارت بردند۔ و مصیبت زدگان کشمیر از تطاول فرقۂ کہان خایف گشتہ بجانب رامچندر رجوع کردند۔ و رامچندر رنیچن و شاہ میرزا را با جمعی معدود بمدافعۂ قوم کہان مامور ساخت۔ و رنیچن بکمال ہمّت و جلادت در کمینگاہ کہان مستعد ماندہ و شبانہ آن قوم شریر را بحسن تدبیر اسیر کردہ دست و پای آنہا بریدہ بدار کشید۔ چون مردمان از خوف کہان فارغ شدند رنیچن را بطور سلامانہ و شکرانہ چیزی نقد و جنس پیشکش نمودند۔ رنیچن منجملۂ آن چیزی برامچندر دادہ چیزی بخود ہضم نمود۔ مقارن آن حال بخاطر او خیال امارت ملکداری افتادہ شاہ میرزا را با خود موافق کردہ ہر دو در مدافعۂ رامچندر مستعد شدند۔

و ہمدران ایام رنیچو در پرگنۂ لار رفتہ بود رامچندر را پیغام فرستاد کہ چند بار زگال از ساکنان آن محال گرفتہ روانہ سازد۔ ہمان روز جمعی از مردمان تبت غلات بر اسپان بار کردہ بشہر میرفتند۔ رنیچن ہمہ آنہا را با خود موافق کردہ جوالہا از زگال پُر بار نمود و درمیان زگال آلات حرب پوشیدہ داشتہ ہمراہ خود در اندر کوٹ رسانید و زگال ہا در حجرہ انداختہ دروازۂ آن مقفل گردانید۔ شبانگاہ دروازۂ حجرہ کشادہ آلات حرب بدست مردمان تبت و معاونان خود دادہ در شبستان رامچندر در آمدہ رامچندر را از تیغ گذرانید۔ و متابعان و پیروان او بیرخاش و پیکار مستعد شدہ ہمہ ہا بعدم رسانید۔ راون چند پسر رامچندر گرفتار کردہ محبوس ساخت۔ و بعد اختتام

مقدمۂ اندرکوٹ رینچن ترجیلاح تعجیل روانۂ شہر شدہ در انجا باستقلال تمام برمسند امارت جلوس نمود۔

اورنگ دہم در ذکر سلاطین کشمیر

(۱) رینچن شاہ در ۷۲۵ھ مطابق ۱۳۸۱ب بر سریر مرزبانی استقلال حکمرانی بافتہ بانی مبانی جہانبانی گشت۔ تاکہ ہمہ ہا مطیع و منقاد او شدند۔ و کوٹہ رین دختر رامچندر در عقد ازدواج خود در آوردہ برادرش راون چندر را اقسام رعایت و مرحمت فرمودہ بخطاب رینہ گی یعنی مدار المہامی سربلندی داد۔ و ہر دو تبت و لار در جاگیر او بخشیدہ از خیال قصاص پدر برانداخت۔ و شاہ میرزا عہدۂ وکالت دادہ مدار کارخانہ حکمرانی برو گذاشت۔ و اتالیقی پسر خود کہ حیدر خان نام داشت باو تفویض نمود۔ و راجہ سہہ دیو کہ در واقعہ ذوالجو بجانب کشتوار فرار شدہ بود باُمید سلطنت موروثی خود در کشمیر آورد۔ چوں رنگ تقدیر بر خلاف مدعا دید باطاعت رینچن کہ ادنای او بود سرفرود آوردن نتوانست و طاقت مقاومت در خود ندیدہ لاچار فرار اختیار کردہ در کشتوار قرار نمود۔ و رینچن در رتق و فتق سلطنت و آبادی ملک و رعایا مشغول شد۔

اشاعت مذہب اسلامیہ در کشمیر

مؤرخان مدت فرمانروائی راجہا تا عہد رینچن چہار ہزار و چہار صد و چہل و پنجسال شمسی می نویسند۔ و تا این زمان درین مکان طریقۂ مذہب ہنود رواج داشت۔ اما ہیچکسے بر صرافت خود نبود و تعدد و اختلاف مشارب و تنوع و تکثر مذاہب بسیار داشت۔ از انجملہ بمقتضای اَلنَّاسُ عَلٰی دِیْنِ مُلُوْکِھِمْ در مذہب بہود

تکثر و رواج بیشتر بود۔ وغیر ازیں مذاہب مختلفہ مثل کھتری و ویش و کایت و پاہی و ناگ پرست وغیرہ بسیار فرقہ درینجا سکونت میداشتند۔ چوں در واقعۂ ذوالجو خلقت بسیاری بقتل رسید و جمعی قلیل بمذاہب مختلفہ موجود ماند۔ وقتیکہ رینچن کہ بمذہب بھود بود بسریر جہانبانی استقلال یافت و بکثرت اختلاف مذاہب و ملل مذہب اصلی را خلل دیدہ خواست کہ در ملک ماتحت خود یک ملت مروج سازد چونکہ دخول مذہب شیوہ متعذر بود و در مذاہب دیگر متردد ماند۔ پس با دل خود سنجید کہ فردا کسیکہ اول صبح می بینیم بمذہب او گرائیم۔

بامداداں جناب سید شرف الدین ملقب بہ بلبل شاہ رحمۃ اللہ دید کہ بر ساحل آنروی دریای بہت نماز میخواند۔ ونماز و نیاز او پسندیدہ با اہل و عیال خود بمذہب او گروید۔ وطوق اسلام بگردن انداختہ خود را بملک صدر الدین ملقب ساخت۔ فردا بمتابعت او راون چند پسر رامچند و سران سلطنت و عامۂ خلائق جوق جوق بر دست سید بزرگوار بشرف اسلام مشرف گشت۔ "طلوع آفتاب دین احمدی" ۷۲۶ھ تاریخ ایں واقعہ گفتہ اند۔

بیت

یا دمن بہر محفل آرائی | شد تماشای ہر تماشائی
روی او کرد دعوی اسلام | موی او کرد کفر آرائی
کفر و اسلام ابجنگ آوردہ | خود در آں جنگ بد تماشائی

رینچن شاہ بعد یافتن دولت اسلام برای مرشد بزرگوار خود خانقاہ رفیع بر کنارۂ دریای بہت ترصیص نمود۔ وایں اول خانقاہیست کہ در کشمیر تعمیر یافت۔ و در انجا برای آمد و رفت مسافراں و محتاجاں لنگر جاری ساخت

وجهت مصارف مطبخ واخراجات خانقاه چند قریه از پرگنهٔ ناگام تعیین فرمود
که تا زمان شاهان چغت بدستور معمول بود وفقرا ومساکین از انجا راتبه میخوردند
ازین جهت آن محله را بلبل لنگر میگفتند. ورنیچن شاه برای سکونت خود دولت خانهٔ
شاهی آباد ساخت که فی الحال مرقد حضرت سید محمد امین ویسیؒ در انجاست. متصل
آن مسجد جامع در غایت وسعت معمور ساخت وخود در انجا نماز جمعه ادا میکرد.
وبعد چندگاه مسجد جامع سوخته شده بجای آن مسجدی قصیر از احجار تراشیده
ترصیص نمود که تاحال موجود داشت. وآنرا رینچن مسجد میگویند. ورینچن شاه
همگی دو سال وهفت ماه بحکومت گذرانیده انتقال نمود. متصل خانقاه بلبل شاه
سمت جنوب آسود.

(۲) اودن دیو برادر سهه دیو که در واقعهٔ ذوالجو بطرف پهکلی مفرور شده بود
بصوابدید ارکان ملک کشمیر آمده بمناکحت کوته رانی ممتاز گشت. ودر سنه ۷۲۸ هجری
مطابق سنه ۱۳۸۴ بکرمی بر مسند ایالت کشمیر جلوس نمود. وشاه میرزا وبیچه بت کاکاپوره
را رتبهٔ وزارت وسپه سالاری بخشید. ودر سنه ۷۳۲ه اوردن نام ترکی از راه
هیرپور با فوج کثیر داخل کشمیر شده در انتظام حکام اینجا خلل انداز گردید. واودن دیو
باستماع خبر از روی حمق وبزدلی بجانب تبت گریخته رفت. لیکن شاه میرزا بفرمان
کوته رین بر اندفاع دشمن خونخوار کمر همت استوار کرده بجانب اکابران وسرکشان
دهات که خودسر بودند خطها نوشت که قبل ازین در واقعهٔ ذوالچو بر سر ما چگونه واردات
شدید رسید واکنون مخالف دیگر برسر ما یورش کرده درینوقت هرگاه تغافل
وتکاسل جایز دارند البته خرابی ملک وبدنامی ما ودشمن کامی حاصل خواهد شد.

بعد اصغای پیغام سرفرازان وسروران اطراف از اوباش واشراف کنگاش اتفاق نموده بمقابلۀ لشکر ترک علم تقابل فراشتند۔ وجانبین بجدال وقتال داد شجاعت داده از کشته ها پشته ها افراختند۔ وسردار ترک پس پاگشته بصلح وصفا رجعت اختیار نمود۔ وشاه میرزا بکمال استقلال طبل فیروزی نواخته بمرتبۀ اعلیٰ اقتدار یافت۔ واودون دیو از تبت معاودت کرده از روی بزدلی وپست فطرتی خود در رتق وفتق امور مملکت اعتباری ندید۔ وتمامی انتظام ملکداری باهتمام شاه میرزا سرانجام میشد وپسران او در پرگنات حکومت میکردند۔ واودون دیو پانزده سال ودو ماه سلطنت مستعاره بسر برده انتقال نمود۔

بعد وفات او کوته رین در قلعۀ اندرکوت رفته بمعاضدت برادران خود لوای شوکت افراشته عرصۀ پنجاه روز بی استقلالی گذرانید۔ شاه میرزا عرصۀ زمانه خالی دیده بتقویت کرامت جد خود داعیۀ سلطنت بخاطر آورد۔ واز اندرکوت بشهر آمده با اعیان ملک سازش کرد۔ پس بموجب رعایت سابقه ولاحقه همه ها تردد ونفاق مطیع ومنقاد او شدند۔ وبوثوق ایمان عهد وپیمان کرده اورا سلطنت برداشتند۔ وپیچه بت از متابعت او سرپیچیده از تیغ گذرانیدند۔ آنگاه شاه میرزا کسوت شاهی آراسته خود را بسلطان شمس الدین ملقب ساخت۔

(۲۰) سلطان شمس الدین در ۷۴۳ھ مطابق ۱۳۹۹ بکرمی باتفاق اعیان ملک بر سریر سروری جلوس نمود ودر آبادی ملک ورعایا پرداخته از زمینداران حصۀ ششم خراج شاهی معمول ساخت۔ ودر اندرکوت بجانب کوته رین پیغام تزویج خود فرستاده وی نظر بکوکگی او نموده منظور نکرد۔ وسلطان بالشکر خود

بمجادلۂ اوبرخاستہ قلعۂ اندرکوٹ را محاصرہ نمود۔ کوٹہ رین درحالت مجبوری بنکاح او اقرار داد وعقد نکاح منعقد کردہ ہمراہ اوبشہر آمد۔ شبانگاہ در شبستان عالی خود را بلباس فاخرہ وزیور متکاثرہ آراستہ برموقع وصال کارد برسینۂ خود زدہ روزہ ہا بدر کشیدہ گفت کہ قبولیت من ہمین است۔ و فرقۂ لون ہا باہمدیگر متفق گشتہ شورش برداشتند سلطان بمدافعت آنہا استقامت کردہ ہمہ را از تیغ گذرانید۔ وماگریان وچکان را اعتبار کلی بخشید۔ و افسران عسکر و منتظمان مملکت گردانید۔

وسنۂ ہفت رکھیشران کہ تاحال در دفاتر ومعاملات اینجا معمول بود منسوخ کردہ سنۂ کشمیری از خود اختراع نمود ومبدأ آں از جلوس رینچن شاہ کہ سرکردۂ سلاطین کشمیر است از سال ۷۲۵ھ مقرر ساخت کہ تا حکومت شاہان چغتہ معمول ومروج بود۔ کیفیت آں درجلد اول مشروح است۔ سلطان مدت سال وپنجماہ جام حکومت نوشیدہ شربت اجل گوارا ساخت۔ ودرموضع سنبل مدفون است مشہور بمقبرۂ سلطان پادشاہ۔

تاریخ

آمدہ شمس باز زیر سحاب

بروایت تاریخ فرشتہ چہار پسر از و یادگار ماند میرزا جمشید ومیرزا علی شیر المخاطب بہ علاء الدین ومیرزا شامک معروف بہ شہاب الدین ومیرزا ہندال مشہور بہ قطب الدین۔ وبقول بعضی مورخاں شہاب الدین وقطب الدین فرزندان علاء الدین اند۔

(۲) سلطان جمشید در ۷۴۷ھ مطابق ۱۴۰۳ بکرمی برسریر ایالت نشستہ در عدل واحسان ورعیت پروری کمر ہمت بربست۔ بعد چندگاہ علاء الدین

لوای بغاوت افراشتہ در حدود زینہ پور یا برادر خود بحرب و ضرب پیوست و در بخیری شیخوں داده جمشید را شکست داد۔ آنگاه جمشید پای استقامت استوار کرده بر تخریب زینہ پور را ایلغار نمود۔ و سپاہان علاء الدین کہ در زینہ پور بودند بقتل رسانید۔ پس علاء الدین یورش آورده جمشید بطرف کامراج منہزم شد و سراج الدین وزیر جمشید شاه کہ محافظ تختگاه سرینگر بود علاء الدین را پیغام کرده تخت تاج باو تفویض ساخت۔ جمشید بعد ازین واقعہ کرنلبتہ سلطنت را وداع نمود۔ و درہمان ایام بقضا پیوست۔ حکومت او چہار ده ماه بود۔

(۵) سلطان علاء الدین در ۷۴۸ھ مطابق ۱۴۰۲ بکرمی بر مسند حکمرانی جلوس نمود۔ و محلۂ علاء الدین پوره آباد ساخت۔ و برادر خود شہاب الدین را رتبۂ وزارت بخشید و در آخر حکومتش بسبب بارش بی وقت قحط عظیم واقع شده خلقتی انبوه ضایع گشت۔ وطایفہ لون و نایک مخالفت ورزیده در کشتوار گریختہ رفتند و سلطان بلطایف الحیل ہمہ را بدست آورده محبوس داشت۔ و در قلمرو خود فرمان داد کہ زن بدکاره از شوہر خود میراث نبرد بصدور این حکم بسیاری از نسوان فاحشہ لباس پرہیزگاری پوشیدند۔

صاحب وقایع کشمیری نگارد کہ در زمان سلطان علاء الدین جناب سید جلال الدین مخدوم جہانیان جہانگرد قدس سره خطۂ کشمیر را بقدوم میمنت لزوم خود طراوت و نضارت بخشیدند۔ ہمگی دو سہ ہفتہ سیاحت اطراف فرموده رجعت نمودند۔ سلطان قدری آبادی شہر کرده بقضا پیوست دوازده سال و ہشت ماه و سیزده روز بحکومت گذرانید۔ تاریخ وفاتش این است۔ فرد

بهر تاریخ وفات سلطان ہاتفی گفت مکانش فردوس
۷۶۱ھ

در محلۂ ملک آنگن از فتح کدل بالاتر مدفون است۔

(۹) سلطان شهاب الدین موسوم به شیراشامک در ۷۶۱ھ مطابق ۱۴۱۶ بکرمی بر مسند شاهی جلوس نمود۔

تاریخ

هاتف غیب بهر سال جلوس گفت بر گوش شهنشه نامی
۷۶۱ھ

نقلست که در ایام شاهزادگی روزی بخواهش شکار میان درهٔ کوهسار از آبادی دور افتاده تشنه لب شده بود. واز ملازمان خود سه کس همراه داشت یکی رای شردل دوم چنڈا سیوم آخته چی ناگاه للّه عارفه از درهٔ کوه بر آمده یک پیالهٔ شیر شهاب الدین بخشید وشهاب الدین قدری نوش کرده به چنڈا داد. وی اندکی نوشیده به رای شردل بخشید وی تمام نوشیده آخته چی را چیزی نگذاشت وعارفه بشارت داد که شهاب الدین بادشاهی عظیم خواهد شد۔ چنڈا ورای شردل وزیر وسپه سالار او خواهند بود۔ آخته چی را زندگانی کوتاه است۔ چون بجانب شهر معاودت کردند آخته چی در اثنای راه تباه شد۔

وقتیکه شهاب الدین بر تخت جلوس نمود چنڈا را رتبهٔ سپه سالاری داد۔ و رای شردل به وزارت وانتظام مملکت مختار ساخت۔ وتحسین تدبیر او باج وخراج ملک وپرگنه بندی مقرر شده که تا عهد چغتہ باقی بود۔ مورخان می نگارند که بعد خرابی ذوالجو آبادی کشمیر مرور ایام آهسته آهسته ترقی پذیرفت لیکن بعدم استقلال حکومت ضبط وربط اطراف نبود چه سرکشان وسرداران اطراف وپرگنات چند چند قریه در تصرف خود گرفته حکمرانی میکردند۔ وبجانب حاکم

شہر چینی بطور تحفہ و ارمغان میفرستادند و حاکم شہر را طاقت مقاومت آنہا نبود۔ وقتیکہ شہاب الدین رایت حکومت افراشت سرکشان وغیرہ سران را قلع وقمع کردہ در چاہ مذلت انداخت روزیکہ فتحنامہ از جائی میرسید آنروز را داخل عمر خود نمیدانست

بعد انتظام خطۂ دلپذیر در تنسیق وتنظیم مضافات کشمیر پرداخت۔ اولاً از راہ بارہ مولہ عزیمت کردہ ولایت پکھلی وگبرسواد و ملک گکھران مسخر ساخت۔ بعد ازاں با لشکر گران در تبت رفتہ با والی کاشغر محاربۂ عظیم ساخت۔ و ملک تبت و اسکردو از تصرف او نزع کردہ در قبضۂ اقتدار خود در آورد و ازانراہ بہ گلگت آمدہ ملک داردو و اطراف آں ضبط نمود۔ چندے با لشکر انبوہ بہ کشتوار تعیین کردہ کشتوار وجموں فتح کرد۔ بعد ضبط و ربط اطراف و انتظام مملکت در ۷۶۳ھ بہ تہیۂ اسباب حرب وضرب پرداختہ ساز و سامان جیش ولشکر مہیا ساختہ با جمعیت پنجاہ ہزار سوار و پنج لک پیادہ از راہ بارہ مولہ لوای عزیمت افراخت۔ و سید حسن بہادر فرزند سید تاج الدین بیہقی کہ از بنی اعمام حضرت امیر کبیرؒ بود میر لشکر ساخت۔ وی با جمعیت بیست ہزار سوار و یک لک پیادہ برسم منقلائی پیش پیش میرفت ہر جا کہ میرسید فتح میکرد۔ گویا مقالید فتوحات در دست او بود۔

بجملۂ نخستین ملک یوسف زئی وسواد بجور و پشاور فتح نمود۔ از انجا بجانب کابل نہضت ساخت۔ و سلطان احمد خان مرزبان کابل بجنگ پیش آمدہ مہزوم شد۔ و سید حسن بتعاقب او دویدہ گرفتار کرد مدت ہشت ماہ محبوس بود۔ عاقبت بشفاعت سید تاج الدین از حبس فارغ گشتہ بر ملک موروثی خود باز تسلط یافت۔ و سلطان شہاب الدین خواہر او در عقد نکاح خود در آورد۔ و خواہر خود

بمواصلت او نامزد ساخت. و صبیهٔ او را بعقد ازدواج سلطان قطب الدین سربلندی بخشید. از انجا رایت جهانگیری افراشته بدخشان و لمغان و غزنین و غور و قندهار و هرات فتح نمود. پس از آن بتسخیر خراسان ایلغار کرده ممالک بسیار در قبضهٔ اقتدار در آورد و به کوه هندوکش رسیده افواج را مضرت و آسیب بسیار رسید. بنا بر آن کوس مراجعت نواخته ممالک سند و ملتان را مفتوح ساخت. از انجا رایت منصور افراشته قلعهٔ لاهور را محاصره نمود. و بعد آویزش بسیار ممالک پنجاب را متصرف گشت. و سیالکوت و لوهرکوت و جمول با جمیع اطراف مفتوح ساخت. و بعد تسخیر پنجاب بر دریای ستلج خیام دولت افراخت. و فیروز شاه شهریار دهلی باستماع آن لشکر کثیر بمقابلهٔ پادشاه کشمیر تعیین ساخت. و بین الفریقین جنگهای عظیم واقع شد. عاقبت بفرمان حضرت امیر کبیر قدس سره کار بصلح انجامیده ملک پنجاب را تا حدود سرهند شهاب الدین متصرف گشت. و فیروز شاه را سه تا دختر بود حضرت امیر هر سه مناکحت اقربای سلطان نامزد ساخت. چنانچه دختر اول در عقد حسن خان فرزند شهاب الدین. صبیهٔ دوم در عقد ازدواج سلطان قطب الدین. دختر سیوم بعقد مواصلت سید حسن بهادر افتخار یافت.

صاحب وقائع کشمیر می نگارد که در ایام محاربهٔ سلطان شهاب الدین با فیروز شاه جناب حضرت امیر کبیر میر سید علی همدانی قدس سره بقدوم میمنت لزوم خود خطهٔ کشمیر را رونق بخشیدند. و سلطان قطب الدین که نائب سلطنت بود خدمات ایشان کما ینبغی بجا آورد. و آنجناب بعد چهار ماه مراجعت فرموده بمقام فیروزپور با سلطان شهاب الدین ملاقات کردند. و بین المتخاصمین تجویز مصالحه نمودند.

مقدم شریف تاریخ است۔ فقط

بادشاہ بعد مصالحہ کوس نصرت نواختہ انتظام ممالک دور و نزدیک بخوبی ساختہ بجانب کشمیر لوای معاودت افراخت۔ و در ضبط و ربط امور جهانبانی و تسخیر بقاع و فتح قلاع لاثانی بود و بواسطۂ صدور امور بدیعہ و حالات عجیبہ عهد او از عجایب روزگار می شمرند۔ هر جا کہ اشهب تسخیر را جولان میداد آن سواد را قبضہ کردہ باز بمالکان ملک عطا می ساخت۔ بعد تسخیر ممالک در آبادی ملک و رعایا سعی موفور بکار بردہ محلۂ شهاب الدین پورہ کہ الحال بہ شهام پورہ مشهور است آبادی شصت هزار خانہ آراستہ پای تخت خود گردانید۔ و در انجا مسجد جامع آباد فرمود کہ هنوز بنیاد آن موجود است۔ و دیگر از چهاونی بابت سکونت افواج معمور ساخت آخر عمر در فکر تخریب بتخانہ ها افتادہ بتخانۂ بجبشور کہ در بجبارہ بسیار مرتفع بود شکست و در نفس شهر هر جا کہ بتخانہ های بهود موجود بود ویران ساخت۔

و در ۷۷۵ھ بباعث سیلاب دہ هزار خانہ ویران شد۔ و در همان سال بادشاہ حسن خان و علی خان پسران خود را بگفتۂ زن دیگر کہ با مادر ایشان نزاع میداشت بجانب دهلی اخراج نمود۔ و بعد چندگاہ بمرض شدید بہ بستر افتادہ حسن خان را از دهلی طلبانید وی در جموں رسیدہ بود کہ شهاب الدین محتضر شد و برادر خود هندال معروف بقطب الدین را جانشین کردہ انتقال نمود۔

تاریخ

ز دریا کشمیر چون رخت بست
شهاب و دگر قطب جایش نشست

نوزدہ سال و سہ ماہ بحکومت گذرانید۔ و در محلۂ بلدیمر برلب دریا مقبرۂ اوست از مقبرۂ سلطان زین العابدین بجانب شمال بمسافت سی قدم بر سر آن گنبدی سنگین

مرتفع بود پرتاب سنگه که از اہل کاران شہر سنگه بود مقبرۂ مذکور زیر عمارت آورد۔

(۷) سلطان قطب الدین در ۷۸۰ھ مطابق ۴۳۵۵ لکوکی بر سریر جہانبانی لوای حکمرانی افراشت۔ و محلۂ قطب الدین پورہ آباد کردہ در انجا عمارتی وسیع و رفیع باساتین متباین تخصیص نمود۔ و در قلع و قمع بنیاد اہل فساد و در ترویج عدل و احسان و سداد برقران خود گوی سبقت ربود۔ با وجود اشتغال جہانبانی رغبت کمالات علمی بسیار میداشت۔ و حاکم لوہر کوٹ رایت طغاوت افراشته با عسکر محاربه و مجادله نمود عاقبت کشته شد۔

و سلطان برادرزادۂ خود حسن خان را از دہلی طلبیدہ بامورات ملکی دخیل ساخت۔ بعد چندگاه بنابر یاوه گوئی مخالفان سلطان از و بیدل گشته بگرفتن او فرمان داد۔ و حسن خان باستصواب رای شیرول که وزیر پیشتر بود بجانب لوہر کوٹ با مخالفان سلطان که در انجا بودند پیوست۔ سلطان از رای شیرول بدگمان شده محبوس داشت وی از بند گریخته خود را به حسن خان رسانید۔ و در انجا ہر دو اتفاق کردہ رایت مخالفت برداشتند۔ و بعضے زمینداران آں سواد ہر دو کس گرفتار کردہ پیش سلطان فرستادند۔ سلطان رای شیرول را قتل کردہ حسن خان را محبوس داشت۔

و در زمان سعادت قران او مطابق ۷۸۲ھ ہفصد و ہشتاد و دو یک جناب امیر کبیر میر سید علی ہمدانی قدس سرہ بقدوم میمنت لزوم خود خطۂ کشمیر را مرتبۂ ثانی جنت نظیر فرمودند۔ و از فقاد سادات ہفتصد کس ہمراه داشتند۔ و در محلۂ علاء الدین پورہ فروکش فرمودند۔ و برلب دریا صُفّۂ سنگین افراشته پنجوقت نماز بران ادا میکردند۔ سلطان باخلاص تمام آداب محبت و ارادت بجا آوردہ اندرز و نصایح

ازاں جناب شنیده بکار می برد - چنانچه بموجب بخبری دو خواهر معاً بعقد آورده بود بفرمودۂ آنجناب یکی مطلقه ساخت - و حضرت سید کلاه مبارک خود تیمناً بسلطان بخشید و سلطان تعظیماً آنرا در تاج خود نهاد - پس فرزندان او تا عهد فتح شاه آں کلاه را در تاجهای خود می نهادند - و فتحشاه کلاه مذکوره در کفن خود پیچیده برد -

ملا احمد می نگارد که حضرت امیر شش ماه در کشمیر گذرانیده اوایل ۷۸۲ھ بجانب تبت عزیمت فرموده در بلاد کاشغر و ختن وغیره دین متین را رواج داد - و در شهر افسوس بزیارت غار اصحاب کهف فائز گشته در ۷۸۵ھ بجانب کشمیر بازگشت فرمود - و در ۷۸۶ھ براه پکھلی تشریف برده در حدود کنر سواد جان بحق تسلیم نمود قصۂ آں در حصۂ سیوم گفته شود -

سلطان قطب الدین شانزده سال و پنجماه و دو روز طبل حکومت نواخته انتقال نمود -

تاریخ

قطب برخاست زروی کشمیر — از سر جاه سکندر بنشست

در محله لنگرہٹه در مقبرۂ سنگین متصل روضۂ پیر حاجی محمد مدفون است - و دو پسر از وی یادگار ماندند - یکی میرزا شکار ملقب به سلطان سکندر - دوم میرزا هیبت - بعد وفات پدر سلطان سکندر بر تخت جلوس نمود -

(۸) سلطان سکندر بت شکن باستصواب مادر خود که لوره نام داشت در ۷۹۶ھ مطابق ۱۴۵۱ بکرمی بر اریکۂ حکمرانی جلوس نمود - تاریخ

شاه عادل سکندر ثانی — که از و یافت سرفرازی تاج
ملک روشن نمود شرع از وی — گرچه بوده زظلم چوں شب داج

۷۹۹ھ

بهر تاریخ سال سلطنتش عقل گفتا بشرع داده رواج

امرا وارکان دولت را مطیع ومنقاد خود گردانید۔ واو از جمیع سلاطین کشمیر بشوکت و
عظمت وکثرت لشکر ممتاز بود۔ مهابت بسیار داشت۔ باج تمغا از اهل هنود ومسلمین
معاف نمود۔ ودر اوایل مادر سلطان دخل در مهمات ملکی نموده بوجه نیک سرانجام
میداد۔ شاه محمد که پسر سلطان بود در پرده نرد مخالفت میباخت۔ باستماع
این خبر مادر سلطان دختر وداماد خود از میان برداشته محبوس داشت۔ ورای
مادری که وزیر اعظم بود هیبت خان برادر سلطان را زهر داده هلاک گردانید۔
وسلطان از کردار واطوار وزیر بیدل گشته در فکر مدافعهٔ او افتاد۔ امّا بخوف
نقصان انتظام مملکت فرصت نگاه میداشت۔ وزیر بر حقیقت حال واقف شده
برای دفع کدورت خاطر بخدمت سلطان التماس نمود که زمینداران تبّت کوچک
باغی شده اند۔ اگر حکم باشد بنده در آنجا رفته گوشمالی متمردان نماید۔ سلطان را
این امر پسند آمده اورا رخصت داد۔ وزیر با لشکر کثیر بجانب آنها رو ونهضت
کرده آن ولایت قبضه نمود وتمامی تبّت را از شرق وشمال مسخّر فرمود۔ ودر آن
حدود جمعیتی بهم رسانیده بغی ورزید۔ سلطان با لشکر فراوان بمدافعت او
مسارعت کرده در سر حد تبّت جنگ واقع شد۔ ورای مادری هزیمت خورده
بکمند ذلت گرفتار گشت۔ بعد چندگاه در زندان زهر خورده از جهان درگذشت۔
سلطان اطراف تبّت وغیره در قبضهٔ اقتدار خود در آورد۔ ودر شجاعت وسخاوت
ومروّت مشهور شد۔ واز شنیدن آوازهٔ جود واحسان وبذل وامتنان او
دانشمندان عراق وخراسان وماوراءالنهر وغیره بلاد بملازمتش آمدند۔ وعلم

فصل در اسلام را در ممالک کشمیر رواج تمام پیدا شده نمونهٔ عراق و خراسان گردید

و در سنه ۷۹۶ هجری حضرت امیر محمد همدانی خلف الصدق جناب امیر کبیر میر سید علی همدانی قدس سرهما درین دیار فرحت آثار بعمر بیست و دو سالگی بمرافقت سیصد رفقا تشریف تشریف ارزانی داشت. و مدت بیست و دو سال درین بلاد اقامت فرمود و سلطان در بجاآوری خدمات آنجناب بجان و دل کوشیده بحسن ارادت و عقیدت در حلقهٔ مریدان ایشان درآمد. و در محلهٔ نوهته برای اقامت آنجناب عالیشان قصری رفیع و وسیع معمور ساخت. و نیز حسب الامر ایشان خانقاه معلی در نفس شهر و خانقاه والا در موضع وچی. و خانقاه اعلی در موضع ترال. و خانقاه کبرویه در موضع متن تخصیص نمود. و برای خرج مطبخ و مصرف خانقاه معلی سه قریه جاگیر بخشید که تا دور حکومت سگان بدستور معمول بود. و ملک سهه بٹ که مشیر و وزیر سلطان بود حضرت سید او را با جمیع توابع و لواحق مسلمان ساخته دختر او بی بی بارعه در حبالهٔ نکاح خویش درآورد. و سهه بٹ را ملک سیف الدین نام نهاد. و رساله در علم تصوف تصنیف کرده بسلطان بخشید. و بطفیل حضرت میر بسیاری از سادات عظام و علمای فخام وارد این مقام گشته سلطان بهرکس بحسن ارادت اقطاع و مناصب بخشید. و در بجاآوری خدمات ایشان بجان و دل کوشید.

و از ابتدای سکونت راجه ها درین دیار بتخانه های بسیار بتجویز صنعت روزگار یادگار مانده بود. که بمعاینهٔ صنعت ابداع و اختراع تعمیر آن عقل عقلا پریشان میشد سلطان سکندر لوای تصلب افراخته بتخانه های مذکوره از بیخ برانداخته با خاک یکسان ساخت. و از احجار بعضی بتکده ها مساجد و مقابر برافراخت. اولاً برای انهدام

بتخانهٔ مارتانڈ مشهور که بر کریوهٔ مٹن از تعمیرات راجه رام دیو یادگار بود تا یکسال
کارخانه جاری ساخت و خرابی آن احاطه نتوانست کرد. عاقبت بنیاد آن چیز سنگ
کشیده در جوف بتخانه هیزم بسیار جمع کرده آتش افروختند. و اشکال و تصاویر دیوار
آن که از طلا ملمع شده بودند تباه کردند و حصار احاطهٔ آن از بیخ بر کنده فرو ریختند
که آثار آن هنوز حیرت افزا است. و همچنان بتخانه های بیجباره که زیاده از سه صد
بودند با خاک تیره یکسان ساخت خصوصاً بتخانه وزیه ایشری که از همه نامی و گرامی بود
از بیخ بر کند. گویند هنگام شکستن آن شعله های عظیم از آتش پیدا شده که سلطان و
ارکان دولت میدیدند و هنود آنرا حمل بر کرامات معبودان خود میکردند و چیزها میگفتند
و سلطان آنرا طلسمات دانسته از تخریب آن باز نماند تا که از بنیاد آن سنگی ظاهر شد
بر روی سنگ بخط سنسکرت منقوش بود "بسم الله مفتر بیه نشتن وزیه ایشری"
یعنی بسم الله یک افسونی است که ویران میکند بتخانهٔ وزیه ایشری را. سلطان از سنگهای
آن بتکده مسجد جامع بیجباره معمور ساخت و بتخانهٔ بجبشور سابقاً سلطان شهاب الدین
اندک خراب کرده بود سلطان سکندر بنیاد آن بر کنده خانقاهی برای خادمان سید
محمد قریشی تخصیص نمود. و عوام آنرا دیا ثمر خانقاه می گفتند. راجه گلاب سنگه خانقاه
مذکوره ویران کرده بتخانهٔ جدید آباد ساخت. و همچنان بتخانهٔ پرتی هاسه کیشو و مندر کما کیشو
از تعمیرات للتادت در پرسپور معمور بود سلطان آن هر دو بتکده را مسمار کرده سنگهای
آن در سد بندیها صرف نمود. و ستون حجری که در اینجا بطول پنجاه دست و بقول
بعضی پنجاه گز موجود بود بشکست. و از بنیاد آن بتکده صندوقی بر آمده بر ورقی از مس
نوشته یافتند که بعد اینقدر مدت ها مسم این بتکده سکندر نام پادشاهی خواهد بود

وصورت بده اونار که در دست خواهد شکست - ودر محلهٔ اسکندرپوره متصل دو لتخانهٔ شاهی دو بتخانهٔ عالی بود یکی مهاشری از تعمیرات پرورسین - دوم تارا پیٹ بنا کرده راجه تاراپید سلطان آن هردو بتخانه دیرینه مسمار کرده از مصالح آن مسجد جامع در میان شهر آباد ساخت - وبتخانه کالی شوری سابقاً سلطان قطب الدین مسمار کرده بود بجای آن سلطان سکندر خانقاه معلی معمور فرمود - وبرای ترویج مذهب محمدی اهل هنود را تکلیف کلی رسانیده در میان شهر منشور ساخت هر کسیکه دین محمدی قبول نکند ازین ملک بگریزد ورنه دست از جان بشوید - موجب آن بعضی هنود فرار اختیار کرده بجانب اطراف نقل کردند و بعضیها حلقهٔ اسلام بگردن انداخته آسوده ماندند - و بعضی برهمنان بر قتل خود راضی شده از جان درگذشتند - گویند سلطان سکندر سه خروار زنار در آتش بسوزانید -

عاقبت بتجویز میر محمد همدانی قدس سره از قتل برهمنان باز مانده بنسبت آنها جزیه قرار داد - وتمامی کتب اهل هنود جمع آورده در میان تالاب ڈل غرق کرده بر سر آن سنگ وخاک انباشته سد و نالن مرگ احداث نمود - الحال آنرا سدالیشه بری میگویند - وبتخانه الیشی شور که در الیشه براری معمور بود مسمار کرده سنگهای آن در تسلید سد مذکور صرف نمود - ودر عهد سلطان منهیات و بدعیات نامشروع مثل شرب شراب وقمار وغیره سر بسر ممنوع بود - ونوای آلات سرود مثل بربط وچنگ وعود ومزمار وساز ورود از هیچ جانب ظاهر نمیشد - وآواز کوس وکرنا بغیر معارک ومقدمات محاربه وپیکار مسموع نمیگشت - همگی همت وتمامی نهمت در ترویج دین متین مصروف میداشتند - بعد ربط اطراف مملکت ورتق وفتق امور سلطنت بر اقران دوران گوی سبقت

نبود۔ ہر جا کہ لوای عزیمت افراخت طبل فتح و فیروزی نواخت۔

ہمدراں زمان سعادت اقتران صاحبقران ثانی امیر تیمور گورگانی بعد تسخیر ترکستان و خراسان عنان عزیمت بجانب ہند معطوف داشتہ آں سواد میمنت مواد را در قبضۂ اقتدار در آورد۔ چوں ذکر امیر تیمور درمیان آمد بنا بر ربط تاریخ نویسی برخی از احوال آں بادشاہ دیں پناہ درینجا گفتہ شود۔

تسلط یافتن امیر تیمور گورگانی بر ممالک ایران و خراسان و ترکستان و ہندوستان و کشمیر

مولانا شرف الدین یزدی رقمطراز است کہ امیر طرکل نام شخصے از رؤسای شہر سبز کہ آنرا شہر کش ہم میگویند صدر نشین مسند امارت بود۔ و در خدمت شیخ شمس الدین کہ از اولیای عظام آں مقام بود آمد و رفت میداشت۔ روزی از زبان آں شیخ بزرگوار بشارت شادمانی دریافت کہ از صلب فرزند تو عنقریب فرزندی بوجود خواہد آمد کہ ولایت ایران و توران و خراسان و ہندوستان مفتوح خواہد ساخت۔

وہمدراں زمان از حرم محترمۂ امیر طرغانی کہ فرزند ارشد امیر طرکل بود در ۷۳۶ھ تیمور شاہ متولد گشت۔ چوں بسن شباب رسید روزی با چندکس از متعلقان خود در خدمت شیخ شمس الدین شرف اندوز صحبت شد و حضرت شیخ فرمودند کہ امروز صحبت ما با کسے است کہ بادشاہی نصف دنیا خواہد کرد۔ و امرای عظام کہ در خدمت آں عالی مقام حاضر بودند ہر یکی امید ایں نوید بخود منسوب داشت۔ و امیر تیمور از روی فروتنی خطور ایں امر خطیر بخاطر خود ہمی آورد لیکن موجب تقدیر قادر بیچون نیر اقبال آں ہمای ہمایوں فال در ربع مسکون پرتو جلالت انداخت۔ و اوایل ۷۷۱ھ در شہر بلخ افسر جہانبانی بر سر دادہ در تزاید جاہ و حشمت و ترقی حشم و مملکت پرداخت۔

وبعد دگاری حضرت باری طبل جہانداری نواختہ برای تسخیر ممالک و امصار لوای عزمیت افراخت۔ وسرہای سروران وسرکشان درخاک وخون انداخت۔ وہمای نصرت وفیروزی ہمیشہ ہمعنان اومی بود وبرموقع عزمیت گاہی روی ہزیمت نمود ہرجاکہ تاخت شاہان عالی شان را مغلوب ساخت۔ اولاً بلاد امصار خراسان تا افغانستان بیورش سہل وآسان زیر فرمان درآورد۔ آنگاہ یکران عزمیت را بتسخیر عراق وفارس وآذربایجان جولان داده مظفر ومنصور بجانب توران نہضت فرمود وتا مدت مدید در حدود ترکستان محاربات شدید با سرفرازان نزدیک وبعید بدید آورده رایات عالیات را بعزم تسخیر ہندوستان اہتزاز داد۔ ودر سنہ ۸۰۰ھ مطابق ۱۳۹۸ء بر ساحل دریای نیلاب کہ الحال بہ اٹک معروف است خیام دولت افراشت۔ ودر انجا عرضداشت سلطان سکندر شہر بار کشمیر بمخصوص اقبال وامتثال حکم اشرف وانقیاد امر وایجاب سکہ وخطبہ اقدس بنظر اشرف حضور صاحبقران مشرف گشت چنانچہ از افعال شائستہ واطوار بائستہ سلطان سکندر دلخوش شده یک زنجیر فیل وتمغای شاہی مصحوب توقبا وفولاد برای سلطان ارمغان فرستاده اظہار تودد وخوشنودی ساخت۔ وسلطان سکندر بادای شکریہ آن تحایف وتفائس فراوان مصحوب مولانا نورالدین بجناب صاحبقران ارسال کرده التماس حصول شرف پابوس خدمت نمود۔ صاحبقران سفیران خود را ہی ساخت وگفت وقتیکہ این عزمیت از ہندوستان بجانب پنجاب مراجعت فرماید سکندر شاه در انجا ملازمت مشرف گردد۔ آنگاه صاحبقران از نیلاب بجانب پنجاب نہضت کرده تسخیر بلاد واطراف کامیاب گشتہ در دہلی رسید۔ وسلطان محمود تغلق با جمعیت سپاه ولشکر خود بمقابلت او رایت محاربت افراشت۔ بعد حرب وضرب شدید مغلوب ومہزوم گردید۔ وتیمور شاه بر تخت دہلی

جلوس کرده سکه و خطبه جاری ساخت. بعد انقضای هشت روز چند هزار سوار برای تحصیل غله و خراج باطراف پرگنات مامور ساخت. هزبران بر خاش خود دست تطاول در مال رعیت انداخته آتش فساد افروختند. و مردم عوام بازدحام تمام الویهٔ بغاوت افراشته بمقاتله پیوستند و عسکر شاهی بجوش آمده متمرّدان از قتل عام کرده تا سه روز انهار خون در دهلی جاری کردند. و دست تطاول دراز کرده هرچه یافتند بردند. و نصف شهر بآتش کینه افروختند. و از لاشهای مردگان انبارها اندوختند. مختصر که تیمور شاه تا عرصهٔ پانزده روز در دهلی قیام کرده تا ساحل دریای گنگ امصار و قصبه جات را تاخت و تاراج و قتل عام نمود. آنگاه بجانب دکهن ایلغار فرموده چون در ذیل کوه سوالک رسید رایان خودرای آن نواحی بصف آرائی و جنگ آزمائی جسارت کرده تا مدّت شانزده روز فیما بین آتش مقابله و مقاتله افروختند. عاقبت هزبران شاهی اقوام مرهتیان را نهب و غارت کرده قتل عام نمودند.

پس تیمور شاه بجانب سمرقند عنان عزیمت معطوف داشته چون در وزیرآباد خیام دولت افراشت حاکم آنجا دو طوطی سفید رنگ که در شیرین کلامی معروف بودند تحفه خدمت گذرانیده بود. بوفور عواطف جهانبانی مورد الطاف و مهربانی گردید. از آنجا بجانب جموں عسکر ظفر پیکر تعیین ساخته جان نثاران درگاه راجه آنجا اسیر کرده بحضور گذرانیدند. و بادشاه بوفور مرحمت ملک خودش بازداده باجگذار نمود. و در آنجا لوقیا و فولاد و زین الدین که برسم رسالت جانب کشمیر رفته بودند و احکام واجب الاذعان بنام شاه سکندر والی آنجا برده بودند با ایلچیان او باردوی اعلی رسیدند و عرض داشتند که سلطان سکندر احرام بندگی بسته روی نیاز بقبلهٔ اقبال آورده بود

بموضع جهیان رسیده ازان مرحله مولانا نورالدین که از جانب او برسالت آمده بود
بااو پیوست و تقریر کرد که امرای دیوان اعلی مقرر فرموده‌اند که سی هزار اسپ و صد هزار
درست که هریک بوزن دو نیم مثقال باشد والی کشمیر از ولایت خود سرانجام نماید
و جهت امتثال آن امر سلطان بازگشت رفت. تا که بعد از اتمام آن مهم دیگر باره متوجه
شود و از پاپوس حضور فائز گردد. چون این معنی بسمع اعلی رسید بادشاه آنرا نپسندیده
فرمود که شاه سکندر را تکلیف مالایطاق کرده‌اند و زیاده از اندازهٔ وسعت ولایت او
طلب داشته‌اند بنور عقل که چراغیست رخشان روشن و هویداست که از هر مملکتی مبلغی مطالبه
باید نمود که در حوزهٔ وسعت و فسحت آن باشد تا شرائط نصفت و عدالت مرعی ماند. و
رسولان صدق خدمت گذاری شاه سکندر بعرض رسانیدند. پادشاه زین الدین را
حکم داد که سلطان سکندر را گویند که بوجهی تردد ننماید و تا تاریخ سیزدهم ماه رجب ۸۰۱ھ
خود را برلب آب سنده رساند.

بعد ازان بادشاه بر ساحل چناب اکثر مرزبانان هندوستان که همعنان موکب
نصرت بودند رخصت کرده بمساکن و ماوای خودها درگذشتند. پس ازان از دریای
چناب عبور کرده بسیاری از افواج شاهی غرق لجهٔ تباهی گشتند. از آنجا بجانب اتک
لوای عزیمت افراشت. و شاه سکندر بمجرد ورود فرمان احرام ملازمت بسته
تا بارهموله رسید. از آنجا خبر شنید که صاحبقران بر جناح تعجیل از آب سنده عبور کرده
بجانب سمرقند متوجه گشت. پس ایلچیان کاردان بهمراهی فرزند خود شاهی خان
با تحائف و هدایای شایان بخدمت اشرف فرستاد و خود با خیر و سعادت معاودت
فرمود. شاهی خان در سمرقند بملازمت رسیده از پیشگاه والا تا هفت سال

رخصت معاودت نیافت. و در ۸۰۸ھ در موسم سرما برودت ہوا شاہ والا جانب چلین وخطا رایت جہانگیری افراشت و در عرض راه حرم محترمه را رخصت انصراف بسمرقند بخشید چند روز متواتر شربت شراب از کاس کہنه اشتہای طعامش باطل شد. و مزاج متغیر گشت و نبض محترقه اشتداد یافت و مخالف اجلش تاخت آورد و ده ناساخته ناساخته ماند. ساخته ہم ناساخته ساخت. تیر اقبال از شست انداخته سلطنت و مملکتش باخته شد.

تاریخ

سلطان تمر آنکه چرخ را لحون کرد　　　وز خون عدو روی زمین گلگون کرد

در ہفده شعبان بجنت آمد　　　فی الحال ز رضوان سر[1] پا بیرون کرد

بعد انتقال صاحبقران شاہی خان در ۸۰۸ھ از سمرقند مراجعت کرده بعد مبوس پدر بزرگوار خایز گشت. مدعا که سلطان در عدل و رافت و احسان وجود و سخاوت و امتنان و کسر اصنام و رفع بدعات و ترقی اسلام مدت بیست و چهار سال و نه ماه و شش روز بسر برده آزار تپ محرقه علیل گشت. و پسران خود میرخان و شاہی خان و محمد خان سخن طیبه بوفاق و اتحاد وصیت نمود. پسر بزرگ خود میرخان را علی شاه خطاب داده سلطنت برداشت بتاریخ ۲۲ ماه محرم ۸۲۰ھ از عالم فانی بملک جاودانی بشتافت و در احاطۂ مندر گوکی شہری سمت شمال مدفون شد. فوت سکندر تاریخ است. شعرا و فصحا مرثیات و تواریخ داد سخنوری ۸۲۰ھ داده اند. صاحب بہارستان شاہی وفات سلطان در ۸۱۶ھ می نویسد والله اعلم.

(۹) سلطان علی شاه در ۸۲۰ھ مطابق ۳۷۳ۓ با برادر نگ جہانبانی بحکمرانی

[1] الحال به ڈمب بادشاہ مشہور است.

بنشست - ملک سیف الدین را رتبهٔ وزارت بخشید و باستصواب او در تخریب و تعذیب
فرقهٔ هنود علم تعصب افراخته جمعی کثیر جبراً مسلمان ساخت و جمعی ازین ملک مفرور شده و
جمعی جزیه اختیار کرده بر جور و جفا اصطبار ورزیدند - و بعضیها بر خودکشی اقدام نمودند

همدران زمان والی کاشغر با فوج گران یورش کرده هردو تبت را قبضه نمود
و سلطان از روی عدم استقامت خود بتغافل گذرانید - و بعد مدت بخیال سیف دین
بعالم جاودانی بگذشت مردی عاقل و فاضل و دانا بود - از اصابت رای و حدت ذهن
او نقلها می آرند میگویند که وقتی دو مادیان از دو مالک به ییلاق رفته بودند در آنجا
هردو زائیدند و کرهٔ یک مادی سقط شده و بچهٔ دوم از هردو مادیان شیر مینوشید -
عاقبت به نسبت آن کره هردو مالک متنازع شده مرافعه بطول انجامید - و کسی فیصله
آن نتوانست کرد - عاقبت مثل مقدمه به سیف دین گذرانیدند و ملک آن هردو
مادیان بر ساحل دریای بهت استاده کرده کره بر ساحل دیگر فرستاد - چونکه مادر اصلی
بجانب بچهٔ خود نگاه کرد بموجب شفقت ذاتیه خود را بدریا انداخته از دریا عبور کرد
و مادی دیگر هیچ اضطراب ننمود پس کره بمالک آن مادی بخشید -

آورده اند که کاتبی بود فرتوت زوجهٔ داشت جوان آن عورت با جوانی پیوسته
با او عقد نکاح بربست و مقدمه به سیف دین افتاد در پیش او هردو شوهرش
ثبوت کامل گذرانیدند ملک متردد ماند - آنگاه آبگیر از قلمدان خود کشیده برای آوردن
آب بدست آن عورت داد و آن عورت بافراست تمام آب در قلمدان انداخت ملک
دانست که آن عورت از کاتب است بوی ارزانی داشت -

نقل است که کاذری بود مفلس از روی افلاس خود خیالی بخاطر آورد که

درخانهٔ خود شبانه نقبی داده فردا غوغا می‌کنم که دزدان کالای مردمان بردند آنگاه پوشاک مردمان فروخته بضاعتی حاصل کنم. شبانه درخانهٔ خود نقب کندن گرفت و پاسبان او را دزد پنداشته اسیر کرد. وگاذر دست بگریبان پاسبان انداخته غوغا برداشت و پاسبان را زدوکوب نمود. فردا مقدمه بسیف دین افتاد. ملک مدتی در تحقیقات آن تأمل نموده فرق حق و باطل نتوانست کرد. یکی از خدمتگار خود را تعلیم فرمود وی خود را مرده ساخت و زوجهٔ او مویه کنان پیش ملک آمده از مردن شوهر خود خبر داد و ملک او را کفن پوشانیده در تابوت نهاد و گاذر و پاسبان را از حبس کشیده فرمان داد که این میت در پانپور رسانیده بوطنگاه خود مدفون سازند هر دو کس درمیان برف و گل ولای آن میت را بدوش گرفته افتان و خیزان بره می رفتند. پاسبان به گاذر گفت ناحق مرا و خود را گرفتار کردی نمیدانم که ترا در نقب دادن چه غرض بود. گاذر گفت که من پوشاک مردمان بهانهٔ دزدان میخوردم تو مرا ناحق گرفتار کردی. میت از تابوت برخاست که من به برکت راست گفتاری شما زنده شدم. پس بازگشت بشهر آمدند. وگاذر را سزا دادند.

بهرحال سیف دین مردی عاقل و منصف مزاج بود. چهل سال در وزارت گذرانید. بعد انتقال او شاهی خان رتبهٔ وزارت یافت و به معدلت و نصفت خلق خدا را دلخوش ساخت. علی شاه مدت شش سال و نه ماه حکومت بسر برده عزیمت طواف حرمین الشریفین بخاطر آورد. و برادر خود شاهی خان ملقب به زین العابدین که از عنفوان جوانی آثار بلاغت و شجاعت و سعادت و خطابت از ناصیه‌اش لایح بود بر مسند ایالت مستقل داشت. و خود از راه جمون با خیل و

خدم و جاه و حشم بصوب حجاز متوجه گشت ـ و محمد خانرا بابت اطاعت و فرمانبرداری او اندرزها نمود ـ چون درجمون رسید راجه آنجا که پدر زن کوچک او بود اورا از ترک سلطنت تشنیع کرده از خواهش حج باز داشت و لشکری از خودش همراه داده براه پهکلی باز گشت روانه ساخت ـ زین العابدین باستماع این خبر کینه ور شده سامان جیش و عسکر از تیغ و خنجر آراسته بمدافعهٔ او بشتافت ـ و بمقام اوری دو جیش پرطیش باهمدیگر صفوف محاربه و مقاتله آراسته بجدال و قتال با افسران سرکش پی سر کردند ـ عاقبت زین العابدین هزیمت خورده در سیالکوت رفت ـ و علیشاه بار دیگر بر تخت جلوس نمود ـ

چون دران ایام جسرت خان گهکر که در سمرقند از نزد صاحبقران گریخته آمده در پنجاب تسلطی تمام حاصل کرده بود زین العابدین باو پناه برده بمساعدت او لشکری انبوه فراهم کرده بکشمیر آمد ـ علیشاه با لشکر بیکران از کشمیر ایلغار کرده باهمدیگر بجنگ پیوستند و علی شاه مغلوب گشته در دست جسرت خان اسیر افتاد و زین العابدین مظفر و منصور بجانب کشمیر نهضت فرمود و مردم شهر که هواخواه او بودند خوشحال شدند ـ

(۱۰) سلطان زین العابدین در سنه ۸۲۷ھ مطابق سنه ۱۴۸۰ بکرمی بر سریر جهانداری جلوس نمود ـ

ع

سایهٔ الطاف خدای واهب

تاریخ جلوس او ست ـ و بحسن استعداد خود در ضبط و ربط اطراف مملکت ساعی گشته سرکشانرا طاقت مخالفت نگذاشت ـ و در رعیت پروری علم نیکنامی برافراشت برادر صغیر خود محمد خانرا بعهدهٔ وکالت و نیابت بخشید و خدمات جزوی و کلی

باز رجوع نمود۔ و خود تشخیص قضایا میکرد۔ و ملک رینه و احمد رینه که از قوم چندرا
بودند بر عهدهٔ سپه سالاری مقرر ساخت۔ و ملک مسعود ٹھاکور را خطاب مدار
المهامی داد و رسومات بد که از سالقه مانده بودند کلاً برانداخت و نرخ تولیچی دول
کرد۔ و قواعد و ضوابط خود بر تختہ ہای مس کنده در شهر ده مروّج ساخت تا که
رسوم ظلم از ملک بر افتاد۔ و جرمانه و مصادرات که شقداران از رعایا میگرفتند
برطرف نمود۔ و حکم عام کرد که سوداگران مال تجارت باندک نفعی فروخت سازند۔
و غبن فاحش در سودا ننمایند۔ و محبوسان عهد سلاطین سالقه آزاد ساخت۔ و هر
ولایت که فتح میکرد مال غنیمت انجا بر عساکر قسمت کرده میداد۔ و بدستور ملک
محروسهٔ خود بر رعایای انجا خراج شش یکی مقرر می ساخت۔ و سرکشان و فتنه گران
را گوشمالی داده از مرتبهٔ اعلی بدرجهٔ ادنی میرسانید و مساکین و فقرا را نوازش کرده
بدرجهٔ اوسط نگاه می داشت تا که باغی نشوند۔ و عورات بیگانه را بنظر خواهر و مادر
دختر میدید۔ و بر روی نامحرمان نگاه نمیکرد و در مال غیر بنظر خیانت نمیدید و
گز و جریب و پیمانه و اوزان افزون ساخت۔ گویند کان مس یافته بود و وجه
خرج خود از آمدنی کان مذکوره صرف میکرد۔

و در عهد سلطان سکندر بت های نقره و طلا شکسته مسکوک کرده بودند
و دران زر کسادی پیدا شده بود سلطان حکم فرمود تا بر مس خالص که از کان حاصل
میشود سکّه بزنند و رائج سازند۔ چنانچه فلوسهای عهد او تا حال موجود است۔
و ده فلوس یک پاو پخته است که دران وقت مروّج بود۔ و اگر بیست فلوس فرش
کنند یک وجب یعنی چهار گره برابر است

وهنگام غضب مجرم را سیاست نمیکرد و هرچه در حق او بزبان خود دعای بد میکرد و او را معلوم نمیشد که سلطان بر وی خشمناک است بلکه رضامند میرفت و هم ساری او در ضمن می شد. باوجود کثرت شوکت بوضع حقیر میرفت و در جمع خزاین و دفاین راغب نبود و فراست و حدت ذهن بمنزله داشت که مقدمات مشکل را بدیهه فیصله میساخت. چنانچه در عهد او زنی از روی عناد که با انباغ[1] خویش میداشت بهیچ حیله او را ضایع نمی توانست کرد. شبی پسر صغیر خود را کشت و صباح تهمت خون پسر بر انباغ خود کرده بداد خواهی نزد سلطان رفت. سلطان آن قضیه را بدانایان درگاه سپرد چون آنها از تشخیص معامله عاجز آمدند سلطان آن عورت ملزمه را در خلوت طلبیده پرسید که اگر این پسر از دست تو کشته شده است بمن راست بگو تا بر تو عفو کنم والا ترا بسیاست رسانم. وی جواب داد که من از کشتن این کودک بیخبر هستم هرچه خواهند حکم فرمایند. سلطان گفت اگر از تو این فعل صادر شده است بیا برهنه شو و بحضور مردم در خانه خود برو. آن عورت گفت که مرا هزار بار کشتن بهتر است لیکن این امر دشوار اصلا نتوانم کرد. آنگاه سلطان آن زن مدعی طلبید در خلوت از وی پرسید که راست بگو این طفل که کشته است آن زن گفت اگر انباغ من کشنده این پسر نباشد مرا بجای او باید کشت. سلطان گفت اگر تو راست میگوئی بحضور مردم برهنه شو آن زن فی الحال این سخن منظور کرده خواست که برهنه شود. سلطان مانع این امر گشته فرمود که جرم این کار از وست فی الحال او را زیر تازیانه گرفتند تا که بفعل خود اقرار

[1] انباغ - هرگاه دو زن در عقد نکاح یکمرد باشند نسبت آنها با همدیگر انباغ گویند و بعربی آنرا ضره می نامند و بکشمیری سن

نمودہ بسیاست رسید۔
و سلطان در ملک خود مشتہر ساخت کہ مال مسروقہ دزد انرا رئیسان قریات تاوان دہند بایں تقریب رسم دزدی از قلمرو او برافتاد۔ و طائفہ گورچیان کہ از قدیم کوکہ ہای سلطان بودند تبسّط و تغلب خلل انداز امور سلطنت شدند۔ و سلطان از مخالفت آنہا ستوہ آمدہ بلطائف الحیل آنگروہ بدنہاد را در نوشہرہ بقتل رسانید۔

بیت

سرکشی با پادشاہان عاقبت محمود نیست
سنگ بر افلاک دادن روی خود شکستن است

و محلہ نوشہرہ بکثرت عمارات و اسواق و دکاکین از خود احداث نمود۔ و در انجا طرح دولتخانہ انداختہ پای تخت خود مقرر ساخت۔ و برای نشستگاہ خود دارالمنظری دوازدہ طبقہ بلند افراشت کہ در ضمن ہر طبقہ پنجاہ حجرہ بود۔ و در میان ہر یک حجرہ پانصد مردم جلوس میکردند و از طاق و رواق و ایوان و غرفہ ہا اعجوبہ صنعت روزگار بود نام آن زینہ ڈیب می گفتند و بر السنہ عوام راز دان یعنی خانہ بادشاہ مشہور بود۔ و از سند لار نہر آبی بصرف زر کثیر آوردہ در صحن آن قصر جاری ساخت۔ پس در فساد و بغاوت چکان بعضی متمردان آنرا آتش کشیدند و تا بکمال بنیاد آن میسوخت۔

و بعد تشید مبانی سلطنت بتسخیر ممالک تبت کہ در عہد علیشاہ والی کاشغر آنرا قبضہ کردہ بود لوای عزیمت افراشت و با جمعیت یکصد ہزار پیادہ و پنجاہ ہزار سوار از راہ لار یلغار کردہ بمقام شی زی در مضافات تبت اتفاق محاربت افتاد و والی کاشغر با لشکر انبوہ از کوہ قراقرم عبور کردہ بجنگ پیوستند و بسیاری از

سرداران سرکش بی سر شدند۔ و فوج سلطان اگرچه از کردۂ مخالف کثر بود لیکن باعانت غیبی غنیم مغلوب و مهزوم گشت۔ و سلطان رایت نصرت افراخته هر دو تبت در قبضۂ اقتدار خود در آورد۔

و در سال دوم باتفاق جسرتخان گهکر نواحی پنجاب را مضرب خیام ساخته ممالک محروسۂ خود را از پیشاور تا دریای ستلج ضبط و ربط نمود و بعبور دریای ستلج با پادشاه دهلی صفوف محاربه آراسته بجنگ پیوستند و بعد حرب و ضرب شدید معرکه بصلح انجامیده موجب قرار داد سلطان شهاب الدین تا حدود سرهند سلطان زین العابدین متصرف گشت۔ و بعد بندوبست ممالک پنجاب بجانب کشمیر معاودت کرده بجمعیت خاطر و فراغت دل در بسط بساط معدلت و آبادی مملکت پرداخت۔ و امرا و سرداران لشکر را باقطاع و نوازشها بنواخت۔ و سایر مبارزان و دلاوران عسکر را بانعام و اکرام دلخوش ساخت۔

و در عهد وی کافۂ انام از خواص و عوام اهل هنود و اسلام اوقات خود بامنیت و رفاهیت میگذرانیدند۔ و فراخی معیشت و جمعیت خاطر و وسعت ماکولات و ارزانی غلات در عهد وی چندان بود که تشریح آن بتطویل انجامد۔ و در معماری ملک و آبادی رعایا مساعی جمیله بکار برده اکثر قریات معطله و اراضی غیر مزروعه که باستیلای ذوالجو خراب و ویران شده بود بسعی تمام آباد ساخت۔ و در عهد او جابجا سد بندها و مرمت آبجوها و تعمیر پلها بعمل آمده هیچ زمینی بی آب و زراعت نماند مگر جائیکه علم سلطان بآن نرسید دلسبا زمینها آباد کرده وقف محتاجان ساخت۔ از انجمله هفت مقام بنام

نام او موسوم کرده. و زینه گیر در کامراج. و زینه پور در قصبه مراج. و زینه کوت پرگنهٔ
سایر المواضع پائین. و زینه ڈب[1] در بو نقیره مشهور به رانه واری. و زینه کدل معروف
و زینه بازار از زینه کدل تا بابد کهنی. و زینه ڈیشب در تال اولر.

و اوقات عزیز خود اکثر در سیر و سیاحت اطراف و نواحی پرگنات و سیر و شکار
در صدد کوهسارها و تالاب ها بسر میبرد. هر جا که موضعی خوش و هوای دلکش می یافت در آنجا
طرح باغات و عمارات انداخته بعیش و عشرت اشتغال میداشت. خصوصاً در زینه گیر
باغی وسیع که فسحت آن دو میل مربع بود با شجار و ازهار و گلزار و انهار آراسته بر چهار
گوشهٔ آن عمارات عالیه افراشته از عجوبه روزگار نمود و حوالی آن عمارات امرا و ارکین
بترتیب گلزار و دواخ معمور بود. و نالهٔ بهره و بکمال مشقت از مجرای اصلی سد و دکرده بهای
آن در تمامی میدان زینه گیر بهر سو جاری ساخت. و مزروعات و محصولات آن بعلما و
فضلا در اقطاع بخشید. و در تحفیر آنجو و تشدید نالهٔ بهره و لکهار و پیه صرف نمود. تاریخ

چو شد تحفیر آن جوی گرامی — خرد تاریخ گفتا جوی خرم
۸۵۹ ھ

همدران زمان پانڈو چک که رئیس و سرغنهٔ قوم چکان ترهگام بود با قوم و
تبار خود در آنجا سکونت میداشت. چون زینه شاه باغات زینه گیر معمور ساخت و اکثر
اوقات در آنجا میگذرانید پانڈو چک از روی بدکیشی و کوته اندیشی خیال کج بخاطر آورد
که بسبب آمد و رفت پادشاه نسبت طایفهٔ ما تصدیع خواهد رسید. بنابران بمعاونان
خود اتفاق کرده شبانه عمارات شاهی را آتش کشیده خاکستر نمود. و زینه شاه باستماع
این واقعه لشکر کشیده موضع ترهگام را با آتش بیداد اش مشتعل ساخته ویران گردانیده

[1] ڈیب. لفظ کشمیری بمعنی جزیره

وپانڈوچک باقوم وتبار خود بطرف داردو گریخته رفت. وسلطان عمارات منهدمه را باز تعمیر ساخت. پانڈوچک فرصت یافته آن عمارت ها را باز آتش کشید فرار اختیار نمود. بعد ازان سلطان مردمان داردو را استمالت ومدارا نموده مطیع ساخت آنها پانڈوچک را باقوم وتبار خود گرفتار کرده در پیشگاه سلطان رسانیدند وپانڈوچک را بضرب تازیانه هلاک کردند واعوان وانصار او از تیغ گذرانیدند. وزنان وطفلان آنها در موضع هرل پرگنهٔ وتر فرستادند. چون طفلان آنها خورد سال بودند بعنفوان جوانی رسیده با طایفهٔ نیابیگان که سرخیل مردمان آنطرف صاحب ثروت وجودت بودند سلسلهٔ قرابت وخویشاوندی مستحکم کرده در موضع ترهگام باز سکونت اختیار کردند. ازانجمله حسین چک بن پانڈوچک که بعد وفات پدر متولد شده بود از پیشگاه سلطان بعفو وکرمت ممتاز گشت. فقط.

وسلطان اکثر اوقات در سیر تالاب اولر بسر میبرد. ودرمیان تالاب بتخانهٔ راجه سندمت که ذکر او در ترنگ دوم گذشت موجود بود. وبروقت نقصان آب بعمق نظر معاینه میشد سلطان برفرق آن سفینهٔ فراخ نصب کرده بالای آن سنگ و خاک انباشته جزیرهٔ وسیع وبلند افراخت وبه زینه ڈینب موسوم ساخت. و بالای آن عالی منظری سه آشیانه بلند افراخت طبقهٔ اول از سنگهای تراشیده طبقهٔ دوم از خشتها طبقهٔ سیوم از چوب احداث نمود متصل آن مسجدی قصیر قبه دار سنگین رصیص فرمود که تاحال موجود است. کیفیت آن در ذکر تالاب اولر مفصل گفته شد.

ودر زینه پور عمارات رفیع وباغات وسیع معمور ساخت. واز قصبهٔ تونیان نهر آبی سد بندی کرده در زینه پور جاری کرد. ودر آب تالاب ڈل بمقام حبه کدل

شامل بهشت میشد. و سلطان مجرای اصلی آن سد و دکرده درمیان شهر نالهٔ مار حفر نمود و آب تالاب میان نالهٔ مار برای آبادی مزروعات در پرگنهٔ ایچهن جاری ساخت. و بر نالهٔ مار هفت جسر سنگین برای عبور و مرور مردم بلند افراخت. و بتخانهٔ تاپر و بتخانهٔ اندکوٹ که از دست دارای بت شکن مسمار شده بود و سلطان سنگهای آن بتکده ها فراهم کرده از اندرکوٹ تا سوپور برای آمد و رفت مردم سدی متین ابداع فرمود. و موضع را دوگام برای مرمت آن وقف نمود. و بعضی اشجار و اثمار و حبوبات که درین ملک نبود از امصار و بلاد طلبیده مزروع ساخت. و درمیان اسواق شهر سرکهای سنگین و ناودانها بترتیب عجیب آراسته درصفای شهر و آراستگی دکاکین و اسواق دقیقهٔ فرو نگذاشت. و از بلاد هندوستان و خراسان علما و فضلای بسیار طلبانیده بمناصب و جاگیر خدمات آنها بجا آورده همواره از فیوض صحبت آنها فایز میشد.

ازانجمله مولوی کبیر و ملا احمد کشمیری و ملا پارسا و ملا محمد و قاضی حمید الدین و مولانا نادری و ملا ضیائی و ملا مدیحی همیشه مصاحب و ندیم او می بودند. و کتب احادیث از حرمین الشریفین بکمال هوس طلبداشته در مطالعهٔ آن همیشه مشغول می بود. سوای آن کتب علوم غریبه و فنون عجیبه از هر ملک طلبیده مروج ساخت. و مدرسه های بسیار ابداع فرمود.

مولوی کبیر استاد سلطان بود در صغر سن بهرات رفته تحصیل علوم نمود و سلطان بتکلیف تمام اورا طلبیده منصب شیخ الاسلامی یعنی صدارت بوی بخشید. و در نوشهره متصل دولتخانه برای او مدرسه بنا کرده و برای وظایف طالبان علم جاگیر مقرر فرمود و عالمی از تعلیم و تدریس او مستفیض گشت.

و ملا احمد کشمیری در عهد او ملک الشعرا بود و ارباب عقد و حسد بعضی سخنان نا ملائم
از ملا احمد بعرض سلطان رسانیدند و خاطر سلطان از و منحرف گشته مولانا را از ملک اخراج
نمود مولانا از بیکلی این رباعی معروض داشت۔ بیت

فی نجوم زمینت اخیری فی نطق زجزه و کل اثری
بر من این کسره و جر چرا رانند احمد ان غیر منصرف خوانند

سلطان از جرائم او در گذشته طلب نمود۔ روزی ملا احمد در مجلس سلطان در آمد
شملهٔ دستارش بر تارک سر بالا مانده بود سلطان بظرافت بدیهه فرمود۔ بیت

شاخ پیشانی ملا احمد کشمیر بین گر ندیدستی تو در آفاق انسان شاخدار

ملا احمد بدیهه جواب گفت۔ بیت

شاخ پیشانی خدایا گر گداری داشتم
تا نپایم در میان باده گاوان در شمار

سلطان باو انعام بخشید فقط۔
وکمال حسن نیت خود بلا تعصب و تغلب با هر ملت صلح کل منظور است۔ و فرقه
هنود که در وقت داری بت شکن پامال و خسته حال شده بود باستمالت مبدل الی الهنا
کوشیده مذهب هنود را رواج کلی داد و بمناصب و جاگیرات مفتخر ساخت۔ و از قوم
هنود نوشته گرفت که اصلا در دروغ نگویند و از احکام مذهب خود انحراف نورزند۔
و بعضی هنود که در عهد سلطان سکندر مسلمان شده بودند در عهد سلطان بالوجه بعد
رجوع کردند و کسی را از علمای اسلام طاقت مواخذه آنها نبود۔ و اکثر برهمنان که از بیم

کرمیگی۔ یعنی اگر ندیدن که یک شاخ بر پیشانی ادمی باشد۔

ملک متفرق شده بودند باستماع خبر احسان سلطان درین ملک باز آمده آباد شدند
سوای آن بسیاری از برهمنان هندوستان بود و باش اینجا اختیار کردند و سوای
مذهب اهل هنود که پیشتر مفقود شده بود باز تجدید یافت و بمقام تیرتها و میله های
اهل هنود سلطان خود حاضر میشد. و شیری بٹ که طبیب سلطان بود بشفاعت او اهل
هنود را از جزیهٔ معمولی سابقه معاف نمود. و طفلان پنڈتان را علم فارسی تعلیم داده
بکار خدمت ملکی و مالی مشغول داشت. و بعضی معابد بتخانه ها که از دست دارایے
بت شکن مجروح و شکسته شده بودند در ترمیم و تجدید آنها جهد بلیغ نمود. و بتخانه
زینتی شور که بر فرق کوه سلیمان موجود است خستگی آنرا ترمیم کرده چهار ستون
حجری برای وقایهٔ سقف گنبد آن استوار نمود. و اکثر برهمنان عالم از جگرناتهه و جوگیان
کامل از کوره کهتر طلبیده از صحبت آنها استفاده میکرد و کتب وید[1] و شاستر از هند
طلبیده ترجمهٔ آن در فارسی نویسانید. و اکثر کتب عربی و فارسی را بزبان سنسکرت
ترجمه کنانید. و بخصوص ترجمهٔ مهابارت[2] و نسخه راج ترنگینی کشمیر که هر دو بزبان سنسکرت
بودند ملا احمد مترجم ساختند. و از عهد جی سنگه تا زمان حکومت خود ضمیمهٔ راج ترنگینی
بطرز شری پنڈت [illegible] راج بعبارت سنسکرت مرتب کنانید.

و اطبای کامل و کتابهای علم طب از ولایت ها طلبیده جابجا شفاخانه ها احداث
نمود. و برای آمد و رفت مسافران سراها مقرر ساخت. و در تحقیق علوم هر ملت و انتشار
آن بجوی بسیار داشت. و حرفتگران هر فن را از ولایتهای دور طلبیده درینجا آباد کرد.

---

[1] وید . . . مذهب اهل هنود چهار کتب منزلهٔ آسمانیست اتهر وید. دیگر رگ وید سام وید
دیگر یجر وید [2] مهابارت . تاریخ هند مصنفهٔ دیاس منیشر بزبان سنسکرت ٭

وہرکس را جاگیرومنصب بخشید۔ چنانچہ صحاف وکاغذگر وقالین باف وجلدگر قلمدان ساز وحکاک ومہرکن وقابلہ ہا ازسمرقند آوردہ دریجا آباد ساخت۔ وجمعی ازیرکطبعان نازک خیال انتخاب کردہ باطراف وامصار فرستاد تاکہ ہراحدی صنعتی آموختہ بازآمدند ودرینجا موجب تربیت وتعلیم آنہا فنون عجیبہ درملک خود شایع گردانید۔ وعلم موسیقی را بسیار شایق بود۔ خنیاگران واہل نغمہ را انعامات شایستہ میداد۔

وملا عودی نام شخصی ازخراسان آمدہ سلطان را بنواختن عود بسیار محظوظ کردہ نوازش موفوریافت۔ وملاجمیل نام حافظی درخوش الحانی وخوشخوانی لاثانی بود۔ خواندگیہای خوب درمجلس سلطان میکرد وسلطان را رقتی تمام دست میداد۔ ودر صلۂ آن چندان زربہ ملاجمیل می بخشید کہ شرح آن مقدورنیست ونقشہای ملاجمیل درکشمیر مشہوراست۔

جیونام آتشباز پیداشد کہ چشم روزگار پیش ازان ندیدہ بود ودرفن آتشبازی اختراعات بدیعہ ظاہر نمود ودرین ملک تفنگ ازمخترعات اوست۔ ودرحضور سلطان داروہا ساخت وہنرہا نمود ومردم را تعلیم دادہ درجمیع علوم فایق بود۔ ومجلس سلطان ازاہل نغمہ وارباب طرب کہ درحسن صوت وقوالی وآواز خوش یگانۂ زمانہ بودند درحرکات وسکنات نظیر نداشتند رشک بہشت می بود۔ ورقاصان وطناب بازان درزمان او پیداشدند۔ وبعضی خواندہ ہا ازان قبیل بودند کہ یک راگ دردوازدہ مقام ادامی نمود۔ واکثرسازہای اہل طرب ازعود ورباب وطنبوروغیرہ نیزدرگرفتہ بجواہر مرصع کردہ بود۔

وسوم نام شخصی بزبان کشمیری شعرہا می گفت۔ ودرعلوم ہندی مثلی نداشت

وزین جوت نام کتابی در بیان حالات سلطان تصنیف نمود۔

دیودی بٹ پادشاہ نامۂ فردوسی تمام یاد بود۔ و در مجلس سلطان ہمیشہ یاد میخواند۔ وزین نام کتابی در علم موسیقی بنام شاہ پرداختہ نوازشہا یافت۔ و سلطان بزبان فارسی و ہندی و تبتی خوب تکلم میکرد۔

و در خدمت مشائخ کبار و اولیای روزگار مثل شیخ بہاء الدین گنج بخش و جناب شیخ نور الدین ریشی و سید حسین منطقی و سید ناصر الدین بیہقی وغیرہ اہل حال واصحاب کمال بہرہ اندوز صحبت میگشت۔ و در خدمت سید حسین منطقی اخذ بیعت کردہ بتربیت و تعلیم ایشان صفای باطن حاصل کردہ بود۔

روزی از خدمت آنجناب درخواست تبرک نمود ایشان وعدہ بر فردا نہادند۔ صباح چیزی در آستین گرفتہ پیش او آمدند فرمودند کہ برای شما تبرک آوردم فی الحال فرزندی کہ ہمان وقت زائیدہ بود در کنار او نہادند و گفتند کہ این فرزند خود بتو تبرک بخشیدم۔ محمد امین نام باید ساخت۔ پس حرم محترمۂ سلطان کہ از قوم سادات بیہقی بی اولاد بود آن دُرِ گرانمایہ را پرورش نمود و از صفای باطن و خلوص سلطان مؤرخان قصہ ہا می نگارند۔

نقلست کہ روزی سلطان در قصر زینہ لنک تنہا نشستہ بود۔ حاجی خان فرزند سلطان باغوای شیطان خیال قتل بادشاہ بخاطر آورد۔ و سلطان بروی او نظر کردہ فرمود کہ تسبیح من در مسجد افتادہ ست بزودی رفتہ بیارند حاجی خان در مسجد رفتہ دید کہ سلطان در آنجا تسبیح در دست گرفتہ وظیفہ میخواند واز روی حیرت باز آمدہ سلطان از و درخواست تسبیح نمود۔ و حاجی خان پشیمان شدہ بپای او افتاد۔

بعضی مورخان قایلند که در علم سیمیا و کیمیا بخوبی ماهر بود.

میگویند که سلطان کان مس و کان جواهر یافته بود چنانچه درین ملک تانبه زرتن از عهد او مشتهر است. و بروز مولود خود جشن شاهی میکرد و در جوانب دریای بهت چراغانی افروخته و لکها روپیه صرف میکرد. و در میان سرچشمه کوتر ناگ سفینه از چوب صندل درست کرده انداخته بود و میان آن نشسته سیر و تماشا میکرد. و در چشمه هرمکته گنگا هم میان کشتی سیر مینمود. و در شکار کردن مرغان منع میکرد. و در ماه صیام گاهی گوشت نمی خورد.

و شاهانیکه معاصر سلطان بودند از شنیدن آوازه خوبیهای او اظهار اشتیاق ملاقات می نمودند خصوصاً خاقان سعید ابوسعید شاه از خراسان اسپان تازی بادپا و استران راهوار و اعلی و شتران قوی هیکل و بادیه پیما برای او هدیه فرستاد. و سلطان ازین ارمغان خوشحال شده برای آن خروارهای زعفران و قرطاس و مشک و عطر و گلاب و سرکه و شالهای خوب و کاسه های بلورین دیگر غرایب کشمیر بملازمت ابوسعید شاه رسول داشت.

و همچنین با سلاطین ترکستان و هندوستان سلسله مودت و اخلاص بترسیل تحایف و نفایس مستحکم کرده هرکس را اسیر دام محبت می ساخت. و در حرمین شریفین رابطها قایم کرده با شریف مکه نرد محبت می باخت. و همچنین سلطان محمود گجراتی و سلطان بهلول لودی و حاکم مصر و شام تحایف و هدایای بلاد های خود پیش او فرستاده رابطه اخلاص و شیوه دوستی مربوط میداشتند. و در بدل آن سلطان تحایف و نفایس شایان میفرستاد. و والی الاسره دو جانور عجیبه خوش آواز که موسیقی

به ناج هنس از کوهستان مان تالاب بدست آورده نزل خدمت ساخت۔

قف۔ میگویند که در پیش آن هر دو جانور شیر و آب باهم مخلوط کرده میگذاشتند اجزای شیر منقار از آب جدا کرده می نوشیدند و آب خالص باقی میداشتند۔

قف۔ مورخان هنود بعضی قصص و حکایات غریبه که بعید از عقل می نماید بحسن اعتقاد خود محقق دانسته در تصانیف خود نقل می آرند۔ از آنجمله قصهٔ عجیب در حق سلطان می نگارند که بعد حکومت بیست سالگی سلطان زین العابدین بمرض موت علیل افتاده بر موقع ارتحال رسید۔ و شیری بٹ و دودی بٹ که همیشه در مصاحبت و خدمت سلطان ممتاز بودند شخصی از جوگیان کامل که در علم سیمیا ماهر بود بحسن التفات و نیکوئی خدمات او را در خانهٔ خود نگاه میداشتند۔ چون بوقوع احتضار شاه حیران و پریشان شده بودند در پیش آن جوگی بکمال عجز و ابتهال در خصوص حصول صحت سلطان التجا نمودند۔ و جوگی مذکور که از حسن خدمات آنها ممنون و شاکر شده بود بیان نمود که مرگ سلطان امر ناگزیر است اصلا علاج پذیر نتواند شد۔ اکنون بنابر رعایت حقوق شما من روح خود در قالب بادشاه حلول کرده او را زنده گردانم و کالبد عنصری خود تفویض بشما میدارم باید که آنرا بحفاظت تمام در جای خلوت نگهدارند نشود که ضایع گردد و آن هر دو کس بچاپلوسی و فریب او را تسلّی داده بر بالین سلطان زیر پرده مخفی داشتند همین که روح بادشاه از بدن نقل کرد روح جوگی از قالب خود برآمده به بدن بادشاه حلول شد۔ و مصاحبان سلطان فوراً کالبد جوگی را برداشته بآتشکده شمشان سپردند۔ و سلطان صحیح و سالم از بستر علالت برخاسته بانتظام امور مملکت پرداخت۔ در حالیکه جوگی کالبد خود معدوم یافت و از جام حکومت و سلطنت متمتّع گشت۔

بعد از آن عرصہ سی و دو سال بحکومت گذرانید میگویند کہ موجب رعایت مذہب خود اہل ہنود را ہر نوع حمایت و رعایت مرعی میداشت فقط العہدۃ علی الراوی۔

فرد۔ بدینگونہ گفتار مردم بسے است
مرا گوش بر گفتۂ ہر کسے است

مدعا کہ مثل سلطان حاکم عادل و فاضل و باذل و کامل و شجاع و عیاش و مرتاض و محتاط و حلیم و کریم و رسا و دانا دیگری در دنیا مخلوق نگشت ہمیشہ از تعصب و ریا و جور و جفا و ظلم و دغا فارغ می بود۔ می آرند کہ سلطان در اوایل حکومت محمد خان برادر خورد وکیل و ولیعہد خود مستقل ساختہ بود۔ بعد انتقال او حیدر نام پسرش جانشین پدر ساختہ مہمات ملکی باو گذاشت۔ و مسعود بٹ و شیر دو بٹ کوکہ ہای سلطان بودند و در امور مملکت اعتباری داشتند آنہا باہمدیگر ہمچنان خصومت نمودند کہ شیردو مسعود بٹ را قتل نمود و سلطان بقصاص مسعود بٹ شیردو را کشت۔

گویند سلطان بعد قتل شیردو کوکہ یک لک روپیہ زر کشمیری برای ترویح روح او خیرات فرمود۔ و ثمرۂ نخل زندگانی سلطان سہ پسر بود یکی آدم خان کہ در نظر سلطان ہمیشہ خوار می بود۔ دوم حاجی خان کہ او را بسیار عزیز میداشت۔ سیوم بہرام خان۔ عاقبۃ الامر سلطان زادہ ہا باہمدیگر متنازع شدند و بنظر رفع نزاع آنہا سلطان آدم خان را جمعیت لشکر ہمراہ دادہ برای سرکوبی باغیان تبت رخصت داد۔ و آدم خان در تبت رسیدہ باغیان قرغز را مہزوم و مغلوب ساختہ و غنایم بیشمار آوردہ بنظر سلطان گذرانید و بنوازش خسروی سربلندی حاصل کرد۔ پس ازان حاجی خان از پیشگاہ سلطان بر حکومت لوہر کوٹ ستوری

یافت۔ بعد چندی حاجی خان از برادر خود آدم خان متردد شدہ بدون اجازت سلطان با فوج گران بجانب کشمیر ایلغار کردہ لوای مخاصمت افراشت و از ممانعت سلطان اصلا باز نماند۔

بعد ازاں سلطان با لشکر فراواں در میدان تیپل بعزم جنگ قیام ساخت۔ و حاجی خان از کردار خود بیزار شدہ بود اما موقع انابت نیافت لاچار بجدال و قتال مستعد گشتہ از جانبین سرداران نامی کشتہ شدند۔ و آدم خان داد شجاعت و مردانگی دادہ از صبح تا شام در حرب و ضرب قائم بود۔ عاقبت حاجی خان تاب مقاومت در خود ندیدہ بجانب ہیرہ پور مہزوم شد۔ و آدم خان بدنبال و تعاقب کردہ جمعی کثیر از گریختگاں بقتل رسانید۔ و حاجی با معدودی چند در ہنبرہ رفتہ بعلاج مجروحاں مشغول شد و سلطان مظفر و منصور معاودت کردہ از سرہای مخالفاں منارہ بلند افراخت و اسیران لشکر حاجی خان از تیغ گذرانید و منوبان خان را تاخت و تاراج کردہ مصادرہ ہای سخت رنجانید۔ و اکثری از فوج حاجی خان در نزد آدم خان پناہ گرفتند۔ و سلطان بعد ازین واقعہ آدم خان را ولیعہد ساختہ در انتظام سلطنت و آبادی ملک بخوبی پرداخت۔

ہم درآں زمان در ۸۶۷ھ بباعث کثرت بارش بہاران فصل شالی خام و ناتمام ماندہ قحط عظیم واقع شد و بسیاری از بندگان خدا ضایع گشت۔ ازین واقعہ سلطان ہمیشہ ملول و اندوہگین می بود و غلات موفور از اطراف دور طلبانیدہ بر رعایا تقسیم نمود تا آنکہ قحط رفع شد۔

بعد چندگاہ آدم خان خیرہ سر شدہ در حدود کامراج دست تاراج

دراز کرده انواع ظلم وفساد بنیاد نهاد و هرچه از مردم میدید میبرد۔ و دادخواهان پیش سلطان مستغیث شده هر حکمی که سلطان باو میفرستاد قبول نمیکرد۔ عاقبت در قطب الدین پوره استقامت کرده علم بغاوت برداشته فوج بسیاری جمع کرد و سلطان ازو متوحش شده باستمالت و مدارا بانجانب کامراج مامور ساخت و پنهانی بجانب حاجی خان فرمان فرستاد که بمسارعت تمام با جمعیت خود معاودت نماید و حاجی خان باستماع پیغام ایلغار کرده در قصبۂ سوپور قیام ساخت۔ و آدم خان اورا در جنگ شکست داده قصبۂ سوپور را غارت نمود۔ سلطان باستماع این آشوب افواج قاهره برسر آدم خان تعئین کرده بمقاتله پیوستند۔ و لبسیاری از بهادران آدم خان زیر تیغ آمده لشکر او مهزوم شده در حالت هزیمت از کول سوپور عبور کرده بباعث شکستن پل سه صد کس از نامداران عسکر او غرق لجۂ فنا شدند۔ روز دوم سلطان بافوج گران بجانب سوپور نهضت فرمود۔ و برساحل جنوبی دریای بهت قیام ساخت و آدم خان برلب شمالی دریا رایت تقابل افراخت۔ فرد

همین است آخر زمان نشان ‌‌ ‌ پسر باپدر جنگ جوید عیان

حاجی خان در حدود باره موله هزیمت خورده منتظر اعانت پدر بود و برادرش بهرام خان بفرمان سلطان تا باره موله استقبال نموده هر دو برادر با همدیگر خصوصیت بسیار اظهار کردند۔ پس با جمعیت فراوان بمحاربۂ آدم خان یورش آورده در دو آبگاه رسیدند۔ و آدم خان در مخاصمت پدر و برادر عاجز آمده بجانب پنجاب مفرور شد۔ و سلطان باتفاق حاجی خان سریر خلافت را رونق بخشید۔ و بوفور مرحمت حاجی خان را ولیعهد خود ساخته زمام اختیار مملکت بوی تفویض ساخت۔ حاجی خان برای تلافی

تقصیرات سابقه در بجا آوری خدمات پدر کمر بسته میبود چندانکه سلطان از کردۂ همه فرزندان و را عزیز میداشت۔ چنانچه کمر شمشیری که مکلل بجواهر زواهر بود بوی عطا نمود و مناصب و جاگیرها مقرر نمود۔

بعد چندی سلطان بواسطۂ حرکات شنیعه و اطوار قبیحه از حاجی خان رنجیده گشت۔ دراں اثنا مزاج سلطان بعلت اسہال دموی متغیر شده مهمات شاہی معطل ماند۔ و بعضے امرا آدم خانرا پیغام کرده طلبیدند۔ سلطان با والتفاتی نمود و آدم خان با برادر خود حاجی خان چند روز بصلح پیوست۔ و بہرام خان سخنان پریشاں درمیان آورده با زبواسطۂ مخالفت انداخت۔ و بعضے نیکخواہاں بعرض سلطان رسانیدند که کسی را از فرزندان خود ولیعهد گردانند۔ سلطان از روی بدکرداری آنها بتقدیر حواله نمود و آدم خان از پدر خود رخصت گرفته از برادران مفارقت نموده در قطب الدین پور نشست۔

و بعد چندی حاجی خان و بہرام خان مسلح شده بمدافعت آدم خان کمر بستند و هر روز بجنگ درمیرفتند و بیماری سلطان ازیں فتنه روز بروز افزوں میشد و دریں ایام مزاج بادشاه متغیر گشته اطبا از معالجه عاجز شدند۔ چوں یکشب و روز بیهوش بود آدم خان لشکر در نوشهره گذاشته خود بعیادت پدر رفت۔ و حسن خان کچهی که یکی از امرای نامدار بود هماں شب با چندکس از امرا با حاجی خان بیعت نمود۔ و روز دیگر آدم خانرا از خانه بفریب بدر کردند و حاجی خان در دیوانخانه درآمده دفاین و خزائن و اسپان طویلۂ سلطان را متصرف گشتند۔ و لشکر بسیاری

سله محلات شاہی۔

جمع کردہ بیرونِ قلعہ مستعد ماند۔ آدم خان در خود تاب مقاومت نادیدہ از راہ بارہ مولہ قصد ہندوستان نمود۔ و نوکراں ازو بیدل گشتہ مفارقت کردند۔ زین الاک سپہ سالار حاجی خان با جمعی از سپاہان بتعاقب او مسارعت کردہ از دست آدم خان مع خویشاں و برادران خود کشتہ شد۔ و حسن خان بن حاجی خان ازینو جہہ آمدہ با پدر خود ملحق گشت۔ و حاجی خان از آمدن او قوت یافتہ کارش بمرتبۂ اعلیٰ رسید۔ و سلطان بعمر شصت و نہ سالگی پنجاہ و یک سال و دو ماہ و سہ روز حکمرانی کردہ بعالم جاودانی بشتافت۔

فرد

فغاں زین چرخ دولابی کہ ہر روز | بچاہی افکند ماہِ شب افروز

در مزار سلاطین پیش روی مرقد پدر بزرگوار خود آسود۔

تاریخ

سلطان زین العابدین ذخیرہ رحلت بریں | بی نور شد تاج و نگین بی نور شد ارض و سما
از بہر تاریخش عیاں بی سر شدہ اندر جہاں | عدل و کرم علم و علم جاہ و حشم صلح و صفا

تاریخ

دریغا پادشاہ مسلمین رفت | امام وقت زین العابدین رفت
جہان تاریک شد از ماتم او | کہ خورشید زمان بر زمین رفت
کشید از آسمان سر ہاتف غیب | ندا در داد ماہِ ملک دین رفت

در ملک کشمیر برابر سلطان زین العابدین ہیچ پادشاہی صاحب شوکت عظمت و نصفت و سخاوت نبود بنا براں او را بڈشاہ یعنے بادشاہ کلان میگویند۔ طبعی موزون داشت قطب تخلص میکرد این اشعار از نتایج طبع وقاد او شہرت دارد۔ غزل

ای نگہ در شمع رویت عالمی پروانۂ | وز لب شیرین تو شوریست در ہر خانۂ

ماہ من گر میتوانی رحم کن بر بید لال | کز تو ماند این حکایت در جہان افسانۂ
من بجز دین آشنائی میخورم خون جگر | آشنا را حال این است ای برہ بیگانۂ
گشتہ ام دیوانہ جائی ندارد خانہ ام | شب بکوی یار باشم روز در ویرانۂ
قطب مسکین گر گناہی میکند عیبش مکن | عیب نبود گر گناہی می کند دیوانۂ

بعد انتقال سلطان حاجی خان ولیعہد شدہ خود را سلطان حیدر لقب نہاد۔

(۱۱) سلطان حیدر شاہ اوایل ۸۷۹ھ مطابق ۱۵۳۱ بکرمی در نشیمن سکندر پورہ جلسۂ مسند نشینی بکمال تجمل آراستہ افسر جہانبانی بر سر نہاد۔ و راجگان ریاستہای اطراف برای تعزیت و تہنیت آمدہ بخلاع فاخرہ نواختہ مرخص نمود۔ و بہرام خانرا تتیۂ وزارت بخشیدہ پرگنۂ ناگام در جاگیر او مقرر فرمود۔ و حسن خانرا ملک کامراج جاگیر دادہ ولیعہد خود گردانید۔ ازین رو درمیان ارکان دولت تذبذب افتاد۔ و حسن خان در ممالک محروسۂ پنجاب رفتہ بعد شش ماہ با مال و منال بسیار رجعت نمود۔ و سلطان شب و روز در لہو و لعب مخمور و مسرور ماندہ اوضاع اجداد خود درہم و برہم ساخت۔ و فرقۂ ہنود را تعصب و تغلب بسیار رنجانیدہ آنہا بغیرت آمدہ بعضی مساجد و مقابر جدیدہ را کہ سلطان سکندر از مصالح مندرہا معمور کردہ بود آتش کشیدہ فرو ریختند۔ و سلطان زیادہ تر بغضب آمدہ بعضے صنادید ہنود را از تیغ گذرانید و بعضیہا غرق دریا کردہ بعضیہا را مثلہ[۱] کنانید و امرا دست تعدی دراز کردہ رعایا را تباہی کردند۔ و لولی حجام نام شخصی از مقربان سلطان بود ہرچہ او میگفت سلطان بدان عمل میکرد۔ و او از مردمان رشوت میگرفت و ہر کہ بدمیشد سلطانرا با او منحرف میساخت۔ و حسن خان کچھی کہ پیشتر در بیعت او

[۱] مثلہ۔ لفظ عربی است کنایہ از بینی و گوش و آلت بریدن۔

سبقت کردہ بود بہ جایت لولی حجام بقتل رسید۔

د آدم خان لشکر بسیاری جمع کردہ بقصد انتزاع ملک جموں رسیدہ بود چوں خبر قتل حسن خان اصغا کردہ فسخ عزیمت کردہ برفاقت ملک دیو راجہ جموں بجنگ مغولاں کہ دراں نواحی آمدہ بودند رفتہ درانجا تیری بردہاں او رسیدہ از جہان درگذشت۔ و جسد شاہ کالبد او بکشمیر طلب انیدہ در محلہ سہہ یار متصل نوکدل مدفون ساخت۔

وہمدراں ایام بواسطۂ شرب مُدام امراض صعب بحال بادشاہ عارض گشت۔ و اُمرا در خفیہ با بہرام خان اتفاق کردہ خواستند کہ او را لشاہی بردارند۔ و از آنکہ ایں خبر بہ فتح خان ولد آدم خان کہ بفرمان سلطان بجانب سرہند رفتہ قلاع بسیار فتح کردہ بود رسید با لشکر جرّار لطریق ایلغار خود را بکشمیر رسانیدہ و غنایم بسیار بخدمت آورد۔ امّا چوں بی رخصت آمدہ بود اہل غرض سخنان مُوحش گفتہ مزاج سلطان از و متغیر کردند و از خدمات او چیزی محسوب نشد۔

الغرض روزی بادشاہ بر ایوان گچ دار برآمدہ بشرب شراب مشغول بود در حالت مستی پایش لغزیدہ بر زمین افتادہ جان داد۔ مدّت حکومتش ہمگی یکسال و دو ماہ بود۔

(۱۲) سلطان حسن شاہ بعد انتقال پدر بسعی ملک احمد یتو برخلاف مرضی بہرام خان در دولتخانۂ نوشہرہ در ۸۷۸ھ مطابق ۱۵۳۲ بکرمی جلوس نمود۔ و ملک احمد یتو را کہ در چھچہ بل مدفون است بر مسند وزارت نشانید۔ جہانگیر رینہ و احمد ماگری را سپہ سالار و رئیس ملک گردانید۔ روز دوم بعضی کسال کہ از فساد و عناد آنہا متوہم میبود مقید ساخت۔ و خزائن اندوختہ بر مردم ایثار کرد و بہرام خان بخوف جان با پسر خود بہندوستان رفت و در اثنای راہ سپاہاں از و جدا شدند۔

آنگاه حسن شاه ضوابط و قواعد زین العابدین که در زمان شاه حیدر مختل شده بودند مجدداً درست نمود. و بعضی مفسدان نزد بهرام خان رفته او را بجنگ تحریص کردند. و بعضی با امرا نوشته فرستاده او را طلبیدند چون در حدود کامراج این منازعت فراشت سلطان بسیر دینانگر رفته بود و بشنیدن اخبار بی اختیار بمقابلهٔ عم خود در سوپور رسید و تازی بٹ با لشکر گران بمبارزت بهرام خان مبادرت نموده در موضع توله بور محاربه ش بوقوع شد. اتفاقاً بهرام خان را تیری بر دهن رسید شکست یافت. افواج شاهی تعاقب او دویده مع اسیر گرفتار کردند. و مال و متاع و اسباب او بغارت برده بحال تباه نزد شاه رسانیدند و میل در چشمان او کشیده بعد سه روز وفات یافت. و زین بدر که وزیر سلطان زین العابدین بود بابت تدفین بهرام خان با ملک احمد یتو متنازع گشته بجهت تبلیغ دفن کنانید. و حسن شاه او را گرفتار کرده بهمان میل بهرام خان چشمان او هم مکحول ساخت. و بعد سه سال در حبس خانه وفات یافت.

ملک احمد یتو در انتظام مهام مملکت مسلط گشته ملک تازی بٹ میر لشکر بود. و درآن ایام حاکم بهلول پور وغیره از جیب بغاوت سر کشیده مرتکب فساد شدند. و تازی بٹ با لشکر آراسته برای سرکوبی خیره سران ایلغار نمود. و عجب دیو راجه جموں تازی بٹ را لشکر خود برای اعانت همراه داده بجانب پنجاب یورش ساخت. و تاتار خان که از جانب بادشاه دهلی حاکم پنجاب شده بود بمقابلهٔ تازی بٹ در حدود سیالکوٹ بجنگ پیوستند و از طرفین خونهای بیدریغ ریخته تاتار خان شکست خورد. و تازی بٹ ولایت او را تاراج نموده شهر سیالکوٹ خراب ساخت.

و حسن شاه را از بطن حیات خاتون که صبیهٔ سید حسن بن سید ناصر بیهقی بود دو پسر

متولد شد یکی محمد خان دوم حسین خان. محمد خان برضاعت زوجهٔ ملک تازی بٹ پرورش یافت. و حسین خان بکنار ملک احمد یتو پرورده شد.

و دران زمان میان ملک احمد و تازی بٹ رنجش خاطر واقع شده بمخالفت یکدیگر کمر بستند. موجب آن میان امرای سلطنت خلاف و نزاع برخاسته جنگهای عظیم واقع شد تا آنکه شبی جمعیت نموده در دیوانخانهٔ شاهی بمحاربه پیوسته نشیمن شاهی را آتش کشیدند. بدین سبب سلطان ملک احمد یتو را با جمعی از خویشان مقید ساخته اموال و بتاراج داد. و او را در زندان از جهان گذرانید. و سید ناصر بیهقی که نزد سلطان زین العابدین بسیار معزز بود از ملک اخراج نمود. و همدران ایام سید محمد امین ویسی که پیر خواندهٔ زین العابدین بود بدرجهٔ شهادت رسید. سید شهید کشمیر تاریخ است.
۸۶۸ھ

بعد چندگاه سلطان حسن شاه سید ناصر بیهقی از هند طلبیده بود در پنجال رسیده انتقال نمود. بعده آن سلطان سید حسن پسر سلطان سید ناصر که پدر حیات خاتون بود از دهلی طلبیده زمام اختیار ملک بدست او داد. و سید حسن مزاج سلطان از امرای کشمیر منحرف ساخته جمعی کثیر از اعیان ملک بقتل رسانید. و ملک تازی بٹ محبوس ساخته باقی از رعب و هراس گریخته بهند رفتند. و جهانگیر رینه از امرای بزرگ بود بقلعهٔ لهرکوٹ پناه گرفت.

و سلطان بمتابعت پدر خود در نای و نوش و نغمه و ساز با لعبتان طناز انباز گشته یکهزار و دو صد قوال هندی ملازم داشته روز و شب در استماع راگ و رنگ و عود و چنگ اشتغال میباخت. و بحال فوج و رعیت و انتظام مملکت نپرداخت. موجب آن الغیر خطهٔ دلپذیر در تصرف سلطان چیزی نمانده تمامی سرحدات خودسر شدند. بازهم سلطان را

دوازده لک روپیہ نقدی و ہزار اسپ از ممالک بیرونی نذر و تحائف میرسیدند۔

و در سنہ ۸۸۵ھ آتش قہر آلہ افروختہ در محلہ اسکندر پورہ و علاء الدین پورہ سی و یک محلہ تخمیناً ده ہزار خانہ سوختہ مسجد جامع و خانقاہ معلی ہر دو مشعل نور گردانید۔ و سلطان در تجدید تعمیر ہر دو مقام محمود دست ہمت افشانده از کردۂ سابقہ بنقش و نگار و خطوط کتابہ دیوار زینت و رونق بسیار بکار برده درست نمود مسجد اُسِّسَ عَلَی التَّقْوٰی تاریخ است۔ قصۂ آن مشروحاً در حصۂ اول گفتہ شد۔

و در سنہ ۸۹۲ھ میر شمس عراقی از جانب سلطان حسین میرزا والی خراسان بطور سفارت بکشمیر آمده مراسلہ شاہی مع یک پیتہ تنین کشتی از پوشش خاص سلطان بحسن شاه ارمغان آورد و پیغام فرستادن بعضی تحائف و نفائس کشمیر کہ خواہش خاطر سلطان خراسان بود ظاہر ساخت ہمدران ایام حسن شاه را بکثرت جماع و تشرب شراب مرض اسہال طاری شده ضعف کلی بحال اوراه یافت و وصیت نمود کہ پسران من صغیر اند یوسف خان ابن بہرام خان یا فتح خان بن آدمخان کہ در ولایت جسرو تہ است بہ سلطنت بردارند۔ و محمد خان را ولیعہد سازند۔ سید حسن بظاہر قبول کرد و سلطان بہمان بیماری درگذشت۔ تاریخ

افسوس آن سلطان حسن خاقان علم قیصر حشم
بگذشت از بزم زمن سوی شبستان عدم
از بہر سالش یک قلم بیدل شد از اندوه و غم
تصحیح لوانا زوادا نوش و دوا باده صنم

و بعد انتقال بادشاه میر شمس عراقی عرصۂ ہشت سال در کشمیر توقف کرد و ظاہراً در سلک مریدان بابا اسمٰعیل درآمد و در باطن بابا علی نجار را بمذہب شیعہ مرغوب ساختہ

خود بجانب خراسان رجعت نمود۔ و در عہد فتحشاہ باز بکشمیر آمدہ مذہب شیعہ را رواج کلی داد قصۂ آں در حصۂ اول گفتہ شد۔ و سلطان عرصۂ دوازدہ سال بحکومت گذرانید ابتداء تا اختتام حکومت سلطان حسن شاہ انتظام سلطنت اندک باستقلال بود اگرچہ اعیان و ارکان از بد وضعی ایں دو بادشاہ متردد بودند ظاہراً در نفاذ امور مملکت انحراف نمیکردند۔ و بعد انتقال حسن شاہ تمامی امرا و وزرا در میدان مخالفت و مغادرت[۱] قدم نہادند و بعضیہا در موافقت محمد شاہ بن حسن شاہ استقامت ورزیدند و بعضیہا در معاونت و مددگاری فتحشاہ گرمجوشی کردند فیما بین ہر دو شاہزادہ تفرقہ و فساد انگیختہ عاقبت بجدال و قتال آویختہ خونہای بیشمار ریختند۔ خصوصاً بعضی امرای چکان کہ دراں زمان بر عہدۂ حاضر باشی و کوکلتاشی ممتاز بودند بجانب شمس عراقی رجوع آوردہ مذہب شیعہ قبول کردند موجب آں درمیان اعیان بیشتر فساد و عناد مذہبی واقع شد و درصدد تخریب و ترہیب[۲] یکدیگر افتادند۔ تاکہ تباہی و خرابی سلطنت نمودند۔

۱۳ سلطان محمد شاہ در ۸۹۲ھ مطابق ۱۵۴۴ بکرمی باعانت سید حسن بہیقی رایت ایالت افراخت آنروز بعمر ہفت سالہ بود سادات بہیقی متکفل مہمات سلطنت شدہ ہیچکس را در امور مملکت دخل سخن نگذاشتند۔ بلکہ ملاقات سلطان ہم بکسی میسر نبود امرای کشمیر ازیں معنی تنگ آمدہ شبی باتفاق راجہ جموں کہ از خوف تاتارخان لودی بکشمیر آمدہ بود سید حسن را باسی کس از اعیان سادات در باغ نوشہرہ بقتل رسانیدند دیگہای بہت بسیار دراں طرف جمعیت کردہ بمخالفت برخاستند۔ و سید محمد پسر سید حسن بہیقی کہ خالوی

[۱] مغادرت۔ بایکدیگر بیوفائی کردن۔ [۲] ترہیب۔ یعنی ترسانیدن۔

سلطان بود با جمعیت خود بمحافظت سلطان مستعد ماند. و در چنین شبی که این فتنهٔ عظیم واقع شد هر کسی بخود در مانده بود یوسف خان بن بهرام خان آمده در بند بود عبیدی رینه تلاش کرد که او را بسلطنت بردارد. سید علی خان بیهقی برین کنکاش اطلاع یافته یوسف خان را در زندان بیجان ساخت. و بعضی برآنند که در قتل یوسف خان و اولیا میکرد فی الفور از تیغ درشت بگذشت. و مادر یوسف خان ستان دیوی که از مدت بیوه شده بود و باده از سه لقمهٔ نان جوین بوقت افطار نمیخورد و نعش پسر سه روز در پیش خود نگهداشت بعد از آنکه دفن کردند نزدیک مقبرهٔ او حجرهٔ افراخته مجاور نشست و در آنجا از دنیا درگذشت.

سید علی خان و سید محمد وغیره بجنگ مخالفان استقامت کرده از طرفین مردم بسیاری بقتل رسیدند. و دزدان علانیه در شهر درآمده غارت میکردند. و سادات حوالی خانهٔ خود خندق حفر کرده از شر دزدان محفوظ ماندند. و خانه‌های مخالفان که در شهر و دهات بود آتش کشیده بخاک آمیختند.

درین اثنا جهانگیر ماگری که در قلعهٔ لوهرکوت اوقات گذاری میکرد بمطالبهٔ امرا بکشمیر آمده موافقت سادات اصلا منظور نکرد. روزی داود ماگری بن جهانگیر ماگری و رفیق ماگری از پل عبور کرده بجنگ سادات قدم افشردند. داود ماگری در جنگ کشته شد و سادات طبل فیروزی نواخته از سرهای مقتولان مناره افراختند. روز دیگر غلبه خواستند که از پل عبور کنند و مخالفان پیش آمده در میان پل جنگ عظیم واقع شد. ناگاه پل شکسته جمعی کثیر از جانبین غرق دریا شدند.

بعد از آن سادات بجانب تاتارخان رجوع کرده استمداد نمودند تاتارخان باعانت سادات لشکری آراسته تعیین ساخت. چون بمقام ممبر رسیدند راجه آنجا با ایشان جنگ

کرده مردم بسیاری بقتل رسانید مخالفان باستماع این واقعه شادمان شدند - و میان
و امرای کشمیری تا دو نیم ماه جنگ قایم بود - عاقبت امرای کشمیر سه فوج شده از آب بهت
عبور کرده با فرقهٔ سادات بجنگ پیوسته اکثری از سادات بقتل رسانیدند - و بقیه
روی فرار بشهر آوردند - امرا بتعاقب آنها دویده قتل و غارت کرده در شهر آتش زدند
و آن آتش نزد خانقاه معلی رسیده منطفی گشت و آسیبی بخانقاه نرسید و عدد کشتگان
دران روز بده هزار رسید - این واقعه در سنه ۸۹۲ھ روی داد -

سید محمد بن سید حسن بعمر هفده سالگی بود در خانه گدائی متواری گشت مخالفان
بر سر دیوان آمده بخدمت سلطان سلام کرده او را از خود ساختند - و سید علی خان را
با دیگر سادات از ملک اخراج کردند - چون هر کدام از امرای عظام دعوی سرداری میکردند
درچند روز میان ایشان آتش کینه و فساد ملتهب گشت چراغ سلطنت بی نور شد -

و فتحشاه بن آدم شاه بعد وفات تاتارخان لودی از جالندر بقصد
انتزاع مملکت موروثی خود عزم کرده در علاقهٔ راجوری قیام ساخت - و امرای کشمیر
جوق جوق نزد او میرفتند - فتحشاه هر کس را انعام داده از خود می ساخت - خیال
داشت که جهانگیر ماگری هم متوجه خواهد شد لیکن جهانگیر ماگری بتوهم آنکه مخالفان
او اول رفته با فتحشاه ملحق شده بودند جرات ملاقات او ننموده فتحشاه جمعیت خود
درست کرده بجانب کشمیر متوجه گشت - و محمد شاه باستماع خبر میدان کارزار گرم
ساخت و فتحشاه از راه هیره پور آمده در پرگنه آدون رسیده چشمهٔ آبی در میان
گرفته مقابل یکدیگر نشستند و از طرفین صفوف محاربه ترتیب یافته نائرهٔ محاربه
مشتعل گشت - و فتحشاه غلبه آورده لشکر محمد شاه را کار بهزیمت رسید لیکن

جهانگیر ماگری پای ثبات افشرده قریب پنجاه کس از سران عسکر فتحشاه بقتل آورده منهزم ساخت نزدیک بود که فتحشاه در جنگ جهانگیر ماگری اسیر شود یکی از منافقان بشهرت باطل مشهور ساخت که محمد شاه در دست مخالفان گرفتار گشت و جهانگیر ماگری را تشویش خاطر افزوده از تعاقب فتحشاه باز ماند. و محمد شاه طبل فیروزی نواخته خانمان تازی بٹ را بتهمت سازش فتحشاه غارت کنانید. و فتحشاه در بهرام کله استقامت کرده مرتبه دوم جمعیت بهم رسانیده بتسخیر کشمیر کوشش نمود. و جهانگیر ماگری بمقابله او برآمده بر کریوه ناکام بجنگ پیوستند. و زیره بٹ از نوکران فتحشاه بود سراغی یافته با جمعی قلیل بجانب شهر ایلغار نمود. و ملک سیف ڈار با جمعی از امرا که در بند بودند برآورده با خود ملحق ساخت. و جهانگیر از بائیں سیف ڈار متوحش گشته پنهانی با راجه راجوری که فتحشاه را مدد آمده بود پیغام نمود که از معاونت فتحشاه باز مانده باما باشد. موجب آن راجه راجوری با جهانگیر ماگری متفق شده فتحشاه را هزیمت داده از هیره پور گذرانیدند. و فتحشاه بملک جموں رفته آن بلا در امنصرف گشت و لشکر بسیاری بهم رسانیده بار دیگر بتسخیر کشمیر رایت افراشت. و جهانگیر ماگری با سادات بیهقی که سابقه از ملک اخراج کرده بودند دام مواسات گسترده باهم متفق شدند و سادات بیهقی که در جلادت مردانه بودند در محاربه و مقاتله داد شجاعت داده جمعی کثیر بدرجه شهادت رسیدند و ملک سیف ڈار وغیره از جانب فتحشاه آویزشهای نمایان بکار بردند. عاقبت منهزم گشته در جبال متواری شدند.

و بعد چندی باز جمعیت بهم رسانیده بجنگ پیوستند و بعد مقاتله بسیار

کار بجائی رسید که هیچ کس با محمد شاه نماند و خزائن او بغارت رفت و جهانگیر ماگری زخمی شده بگوشه فرار نمود. و سید محمد با فتحشاه ملحق گشت. و محمد شاه مدت نه سال و هفت ماه در پریشان حالی و فتنه سگالی بسر برده باتفاق بعضی معاونان بطرف کوهستان راه فرار اختیار نمود. فتحشاه بن آدم خان بن سلطان زین العابدین مظفر و منصور داخل شهر شده بر تخت شوکت جلوس نمود.

۱۴) سلطان فتحشاه در سنه ۸۹۵ھ مطابق سنه ۱۵۴۶ بکرمی باتفاق و اعانت ملک سیف ڈار افسر شوکت بر سر نهاده بحکومت پرداخت. چندگاه زمام اختیار مملکت در قبضهٔ اقتدار ملک سیف ڈار بود و در متابعت فتحشاه نهایت گرمجوشی میکرد. لیکن فتحشاه موجب نفاق معاندان از وی برگشته در معاونت مخالفان بپیچ افتاد. چنانچه ملک شمس چک و سرهنگ رینه و موسی رینه باهمدیگر موافقت کرده بمخالفت ملک سیف ڈار و سید محمد رایت منازعت افراشتند و بمبارزت تمام ملکهای شهر رسیده بمقام راطنه بجدال و قتال آویختند و در عرصهٔ کارزار خونهای بیشمار ریختند. و ملک سرهنگ رینه اسپ سواری سیف ڈار را پی بریده بر زمین انداخت و ملک بپای پیاده در میدان هیجا پای استقامت افشرده حملهها میکرد اما از ازدحام عوام از پا در افتاده مرزبان ملک عدم شد. و همدران گیرودار بپاداش کردار تیری بچشم سرهنگ رینه از جان درگذشت. چون سرفرازان جانبین بعدم پیوستند آتش محاربه منطفی گشت و ملک شمس چک بر مسند وزارت سرفرازی یافت اما براه عدل و انصاف مثل سیف ڈار نشتافت.

قف. بدانکه در طایفهٔ چکان دو قبیله اند. اول قوم لنگر چک که موطن

اصلی او برشال دارد و است ۔ مؤرّخاں در نسب او اغراق و مبالغہ می نویسند۔ می گویند کہ عورتے برائی آوردنِ آب ہر روز برلبِ دریا می رفت۔ روزے یکے از قومِ دیواں بصورتِ نوعِ انسان کہ بسیار قوی ہیکل و تنا ور بود میل مباشرتِ آں زن نمود۔ رفتہ رفتہ صحبتِ آنہا برار شدہ ، عورتِ مذکور از نطفۂ او حاملہ گشت۔

بعد انصرامِ ایّامِ معہود آں زنِ باردار ہنگامِ وضع از جانِ درگذشت متعلقانِ او مانند مادرِ رستم پہلویش دریدہ فرزندے قوی ہیکل و جسیم از شکمِ او برکشیدند و باسم لنکر چک موسوم کردہ بنازو نعم پروردند۔ چوں بعنفوانِ جوانی در رسید از روئے شجاعت و جلادت ذاتی برہمگناں تفوق یافتہ ، سرغنۂ آں قوم شد۔ و لنکر چک نبیرۂ اوست کہ بموجب تغلبِ مخالفاں برائے استعانت و استمداد در کشمیر نزد راجہ سہدیو آمدہ در موضع ترہہ گام پرگنۂ ترہ بود و باش اختیار نمود۔ و پانڈو چک و حسین چک و کاجی چک از احفاد اوست کہ بمتابعت شمس عراقی مذہبِ تشیع اختیار نمودند و قریب سی و دو سال بسر خود بادشاہی کردند۔

فرقۂ دوم قومِ شمس چک بن ہلمت چک کہ جدّ آنہا از گلگت آمدہ در موضع کپوارہ سکونت ورزید۔ و قرابتِ آنہا با چکانِ ترہہ گام بسیار بعید شدہ بود۔ و باہمدگر ہمیشہ مخالفت و منازعت می داشتند۔

ملک شمس چک اوّل در حلقۂ ملازمانِ سیّد محمد بیہقی ممتاز بود۔ در ثانی پیشِ ملک نوروز بتو بن ملک احمد بتو شرفِ اختصاص یافتہ بواسطۂ شجاعت

و جلادتِ خود شہرتے و اعتبارے بہم رسانید۔ بعد ازاں پیش ملک سیف دار رتبۂ ملازمت و ہم نشینی حاصل کردہ دختر حسین چک بن پانڈو چک در عقد آورد و اعتقاد او ہمیشہ بر مذہب حنفی راسخ ماندند۔

بہرحال قوت و شجاعت و دلاوری و شوکت و سپاہگری و مبارزت در ذاتِ چکانِ اصلی و جبلّی بود۔ والد این نامہ نگار می فرمود کہ یکے از نسلِ چکانِ ترہ گام پیش خدمت سردار عظیم خان شدہ بود کلاہ تتری بر سر و کفش اوزبکی در پای مسلح و مکمّل ہمرکاب سردار می رفت۔ و بالائے او با ہودج فیل برابر بالا بود و سردار را از ہودج فیل بر داشتہ بزیر می آورد۔

مختصر کہ ملک شمس چک چندی در ضبط و ربط امور مملکت پرداختہ با سید محمد بیہقی نرد مخالفت درباخت و باتفاق کاجی چک و بعضے اُمرا در میدان مخالفت علم محاربت افراخت۔ و سید محمد با محمد شاہ پیوستہ ابراہیم ماگری و حاجی پڈر و ملک عیدی رینہ را با خود موافق کردند و در مدافعہ و محاربۂ شمس چک ایستادند و در نفس شہر متصل خانقاہ بلبل شاہ فریقین بمحاربۂ مقاتلہ پیوستند و جانبین در جنگ جدل و ردّ و بدل داد شجاعت و دلاوری دادند۔

عاقبت شمس چک از معرکہ روئے ہزیمت برتافت و از پل عالیکدل عبور کردہ در زال ڈگہ علم استقامت افراخت۔ بہ طفیل او کاجی چک بر سر پل رسیدہ دید کہ فرش پل از یک فرجہ بر داشتہ بردہ اند و بکمال اضطراب

اسپ خود را بتازیانه مهمیز داده از یک پایۀ پل بر پایۀ دیگر شلنگ انداخت۔ و در عقب او چند سواران دیگر از معاونان شمس چک بر سر پل رسیده بمتابعت کاجی چک اسپان خود جهانیده همه در آب غلطیدند۔

چون کاجی چک بالشکر شمس چک لاحق شد هر دو از روئے قلت طاقت صورت مقاومت و استقامت در خود ندیده هزیمت زده بجانب کامراج عزیمت کردند۔ و سید محمد و ابراهیم ماگری و موسی رینه بتعاقب آنها دویده، موضع تریه گام را آتش کشیدند۔ و شمس چک و کاجی چک بجانب دارد و فرار اختیار نمودند۔ و فتح شاه در نوشهره پنجاب گریخته رفت و سید محمد و ابراهیم ماگری بعد تخریب بیوت مفسدان بجانب سوپور معاودت کرده بر ساحل دریا باخیل و حشم رخت اقامت انداختند۔

چون ملک شمس چک از کرناو خبر مراجعت اعدا اصغا نمود بر جهة قهقری مسارعت کرده با ملک بهرام ڈار و ملک عثمان و دتی ملک و سایر جماعت ڈانگران اتفاق کرده برائے شبخونی مخالفان مستعد شدند۔ و افواه خبر شبخونی آنها به محمد شاه و سید محمد رسید۔ فی الفور موسی رینه را با جمعے معدود بر لب دریا گذاشته خود بجانب دیگر در کمینگاه نشستند۔ آخر شمس چک با معاونان خود بر فوج موسی رینه تاخت آورده بحرب و ضرب پیوستند۔ و دران اثنا سید محمد با متابعان خود بر سر مخالفان یورش کرده مردم بسیاری از جانبین بقتل آمدند۔ و بر بدن کاجی چک پنجاه زخم شدید رسید بلکه گوش او مقطوع شد۔ عاقبت شمس چک خایب و خاسر گشته در تریه گام محل استقامت ندیده در نوشهره

با فتح شاه ملحق گشت - حکومت فتح شاه همگی سه سال بود -

(۱۵) سلطان محمد شاه بار دوم در سنه ۸۹۸ هـ مطابق سنه ۱۴۹۲ء باعانت سید محمد بیهقی بر مسند حکومت کشمیر جلوس نمود - دران زمان سلطان حسین میرزا والی خراسان از خلل باطنی شمس عراقی وقوف یافته از ملک خود اخراج نمود و وی از روی ارتباط و التفات سابقه بعد عرصهٔ دوازده سال بازبجانب کشمیر رجعت نمود و درینجا در اشاعت مذهب امامیه کوشید ملک موسی رینه و کاجی چک و غازی چک را مرید و شیعهٔ خود گردانید - میر سید محمد از حرکات ناپسندیدهٔ او رنجیده فی الفور بجبر و اکراه او را جانب اسکردو اخراج نمود - بوقوع اینواقعه موسی رینه از ملازمت سید محمد دلگیر و متغیر گشته با ابراهیم ماگری و حاجی پدر عهد و پیمان موثق کرد - و با فتحشاه و شمس چک که در نوشهرهٔ پنجاب خراب بودند بتربیل مراسلات موافقت نموده ایشانرا برای آمدن کشمیر ترغیب داد و آنها بر عهد و پیمان ایشان اعتماد کرده بجانب کشمیر متوجه شدند در رهبیره بوده رسیدند ملک موسی رینه و حاجی پدر و ابراهیم ماگری وغیره با جمعیت بسیار استقبال کرده باتفاق تمام لوای خصومت افراشتند - ازینسو محمد شاه و سید محمد با جمعیت خود بمقابلهٔ آنها یورش کرده بر پشتهٔ خامپور بمقابله و محاربه پیوستند - اگرچه جمعیت عسکر محمد شاه کمتر بود لیکن از روی شجاعت و جلادت سید محمد مخالفانرا روز اول تاب مقاومت نمانده پس پا شدند -

و روز دوم باز در میدان جنگ ترکتاز کرده از جانبین خونهای بید ریغ ریختند - قریب بود که لشکر فتحشاه مغلوب میشد لیکن بموجب مشیت ایزدی سید محمد در عرصهٔ کارزار میان خس و خار اشهب سبکرفتار را لنگ پا ساخت - ناگاه در قعر چاهی

عمیق که از آبادی کهنه در انجا موجود بود غلطیده معاونان و رشتیان او کوششها میکردند و دران حالت گروه باشکوه مخالفان سر موقع رسیده گرد اگرد آنها محاصره کرده از تیغ و سنان همه را در چاه عدم انداختند۔ و محمّد شاه بی دست و پا آوارهٔ دشت کربت و ابتلا گشته بجانب نوشهره عنان عزمیت معطوف داشت۔ واندران معرکهٔ گیرودار یکهزار و هفتصد سوار جرّار از فوج محمّد شاه بقتل رسیدند۔ از آنجمله یکهزار و دو صد کس را در پا موزه های زعفرانی داشت۔ گویند دران زمان رسم چنان بود که بغیر گردان دلاور و شجاعت پیشه موزهٔ زعفرانی بدیگری جایز نمیداشتند۔ واقربای سید محمّد نعش او برداشته در مزار سلطانان نهم ماه آشت سنه ۸۱ کشمیری هشتاد و یکم دفن کردند۔ و سه فرزند او در موضع سویه بوگ در خانهٔ بهرام ڈار باقی ماندند۔ یکی سید مرتضیٰ که در علاقهٔ تبّت آورده از کوه غلطانیده بقتل رسانیدند۔ دوم سید ابراهیم دو نیم سال در تبّت محبوس شده بود عاقبت رهائی یافته در نوشهره با محمّد شاه ملحق شد۔ سیوم سید یعقوب که در حالت طفولیت در خانهٔ شیرمادر پنهان بود از شرّ مخالفان محفوظ ماند۔ این مرتبه حکومت محمّد شاه در کشمیر نه سال بود۔

(۱۶) سلطان فتحشاه مرتبهٔ دوم در سنه ۹۰۷ھ مطابق سنه ۱۵۵۸ بکرمی بر سریر جهانبانی جلوس کرده شمس چک را رتبهٔ وزارت بخشید۔ و دولتخانهٔ سید محمّد بیهقی که بعد چندین سال باتمام رسیده بود بتزئین نقش و نگار و ترتیب طاق و رواق و منظر و ایوان بر عمارات بدیعه امتیاز داشت در یکروز از بیخ برانداخته با خاک یکسان ساخت۔ و در تحسّر و تاسف آن مردمان بزبان کشمیری شعرهای افسوسناک گفته اند و بعد وفات سید محمّد سه روز گذشته ۱۲ ماه آشت سنه کشمیری هشتاد

و بکم پاسی از شب گذشته زلزلهٔ عظیم واقع شد۔ و خانه های کثیر با خاک تیره آمیخت و جاهای بسیار تلف شده تا عرصهٔ سه ماه زمین متحرک بود۔ و بعد آں بهر و قرار یافت۔

میر شمس عراقی که در علاقهٔ اسکردو اشاعت ملت خود میساخت۔ چوں خبر شهادت سید محمد بیهقی بشنید بر جناح تعجیل رجعت کرده در محلهٔ جڈی بل لوای استقامت افراخت۔ و در ترویج مذهب خود علانیه مبادرت نموده هزاراں مردم بخود مایل ساخت۔ و در محلهٔ جڈی بل خانقاهی رفیع دو طبقی ترصیص نموده خانقاه معلّی را بفریب تجدید تعمیر از بیخ بر انداخت کیفیت آں در حصهٔ اوّل گفته شد۔ ملک شمس چک تا عرصهٔ چهار ماه حقوق وزارت بکام دل سر انجام داده امرای دیگر را در امور مملکت دخلی نگذاشت۔ موجب آں موسی رینه چاڈوره و ابراهیم ماگری نیز مخالفت باخته با فتح شاه موافقت و همرنگی ساخته شمس چک را سر دیوان گرفته محبوس داشتند۔ چوں در کشتن ملک سیف ڈار و تخریب دولت ڈانگراں باعث حکومت ملک شمس چک بود۔ لاجرم موسی رینه برای کشتن او بهرام ڈار و دنی ملک تعئین ساخت۔ و آنها با تبعه و لحقهٔ خود جم غفیری بعد نماز خفتن در محبس شمس چک در آمده بر قتل او اقدام نمودند۔ چوں ملک شمس چک دانست که اینها بر قتل من مستعد شده اند و یکپای او را زنجیر بزرگ مغلول بود و پای دیگرش فارغ داشت و از قسم سلاح بغیر کارد بغلی چیزی نیافت یکبار مانند شیر خونخوار از جای خود برجسته از هماں کارد صغیر تا دروازه سی کس را مقتول ساخت و بعضی را مجروح گردانید۔ چندمرتبه بدیں شاں بر سر مخالفاں حمله ها آورده دست هیچکس بر وی نرسید۔ بیت

بچوب و سنگ و بخشت و بمشت
ملک شمس چک شصت کس را بکشت

عاقبت مخالفان بر سر او تیرباران کرده با پسر ناز پرورده خود دہم ماه ماگ سنبه کشمیری ہشتاد و یکم بقتل رسید۔ و بعد قتل سید محمد بیہقی که مربی و آقای او بود ہمگی چہار ماه بحکومت بسر برده بپاداش کردار خود رسید۔ فرد

دلا ایمن مباش از کار ایام
که پاداش عمل بینی سر انجام

بعد قتل شمس چک و پسرش منصب وزارت کشمیر بملک موسی رینه تفویض یافت وی بمساہمت و اشتراک ابراہیم ماگری در انتظام و اہتمام مملکت پرداخت۔ و جماعت ڈانگران مخالف خود پنداشته از ملک اخراج نموده در ہندوستان آواره و پریشان ساخت۔ و در متابعت و مطاوعت میر شمس عراقی بجان و دل کوشیده مذہب شیعه را رواج داد و اعیان اہل سنت را زجر و قہر نموده بعضیہا بقتل رسانید و بعضی ہا از ملک اخراج کنانید تا که عموم خلایق از قہر او ترسیده بمذہب شیعه گرویدند۔ ہمچنین در تخریب و ترہیب فرقۂ ہنود و ہدم بتخانه ہا و اخذ جزیه جہد بلیغ نمود۔ گویند بیست و چہار ہزار خانه از فرقۂ ہنود جبراً و قہراً داخل مذہب خود گردانید۔ و فرقۂ چکان در تنزل و زبونی بمرتبه رسانید۔ که کاجی چک و سرہنگ چک و سہه چک در پیش علی رینه پسر موسی رینه چندگاه بطریق پیادگی ملازمت میکردند۔ و مدت وزارت موسی رینه نه سال بود۔

بعد آن در ۹۱۶ھ فرزندان ابراہیم ماگری قوت و ثروت پیدا کرده با فتح شاه

اتفاق نموده بمخالفت موسی رینه پرداختند. و کلهای دریای بهت بریده بطرف
دار الاماره اسکندرپوره بجنگ و محاربت ایستادند. موسی رینه بمقام زالڈگر
با جمعیت خود پای استقامت افشرده بمجادله و مقابله پیوست. چونکه مردمان
شهر و اعیان دهر را با او شرارت مذهبی بود بنابران خواص و عوام بمخالفت او مستعد
شدند. و موسی رینه با جمعی معدودی دست و پا فرومانده راه فرار بجانب پنجاب
اختیار نمود. و در موضع راولپوره شاخ انگوری بگردنش پیچیده از اسپ
فرو افتاد. چون قصد جستن کرد اسپ لگدی بر سرش داده مغزش بر زمین انداخت
و در مزار آبای خود که پیش لودی مسجد جامع است اندفان پذیرفت.

و ملک عثمان و دتی ملک که در کوهستان پنجاب خراب و آواره شده بودند.
بنجو اشنگاری ابراهیم ماگری بجانب کشمیر معاودت نموده باو پیوستند. و ابراهیم
ماگری همگی مدت چهل روز بر مسند صدارت متمکن بود. بعد ازان جماعت ڈانگرال
که برای نصرت و معاونت خود از هند آورده بود بر و استیلا یافته در ارتفاع قدر و
منزلت خود ساعی گشتند. و اکثر سرداران با خود متفق ساخته بمخالفت و منازعت او
پرداختند. و به کشش و کوشش بسیار او را مغلوب و منکوب نموده بدست ملک عثمان
رایت وزارت افراختند. و برای نفاذ حکومت و ازدیاد دولت و ثروت با سرداران
دیگر به مداهنت[1] در باختند. و بعد از دو سه ماه ملک کاجی چک و جهانگیر پڈر
و گدا ملک با فتح شاه اتفاق نموده دتی ملک و غازی چک که بر سر دیوان بعدالت
متعینان نشسته بودند از تیغ گذرانیدند. و ملک عثمان از پیش فتح شاه برداشته

[1] مداهنت. ظاهر کردن بخلاف آنچه در دل باشد. و بمعنی دروغ گفتن و بمعنی چرب زبانی و خوشامد و بمعنی سستی کردن

بزندان فرستادند وہرج ومرج وہیص وبیص[1] واقع شد۔ نقارن[2] آنحال ابراہیم ماگری باجمعیت خود راینت محاربت افراخت۔ وفتحشاہ وجہانگیر پڈر وکاجی چک در مبارزت او مغلوب گشتہ بہندگریختہ رفتند۔ وابراہیم ماگری در تفر فتحشاہ باعث تخریب سلطنت دانستہ دلیں او فی الفور وکیل خود فرستادہ بمساعت تمام از ہیرہ پور بازآوردہ بر سریر سلطنت نشانید۔ وبرای خود منصب وزارت بپسندید۔ وملک عثمان از بندرہا کردہ با ماگریان عہد موافقت بستہ در بسط وکشاد امور سلطنت پرداخت وملک جہانگیر وکاجی چک وغیرہ بجانب پنجاب مفرور شدند۔

بعد چندگاہ خبر رسید کہ سلطان محمد شاہ باجمعیت سپاہ ولشکر خود بہمائے الصرام مہام کدخدائی خویش در کوہ ملہ یال رفتہ است ودر خانۂ او بغیر سید ابراہیم خان فرزند سید محمد بیہقی کسے دیگر نیست۔ وفتحشاہ باستماع این خبر باشوکت وشکوہ ولشکر انبوہ بجانب نوشہرہ عنان عزیمت معطوف داشت۔

چون خبر یورش فتحشاہ متعلقان محمد شاہ اصغا کردند بہ تحسّر وافسوس جامہ ہا دریدند وسید ابراہیم خان از رفئے جلادت جبلّی تیغ انتقام از نیام برکشید چہرۂ نصرت در آئینۂ ہمت ندیدہ عنان عزیمت بجانب مقر خلافت معطوف داشت۔ وسید ابراہیم خان دنبال آنہا تعاقب کردہ از عسکر مخالف ہر کہ دید بہ قتل رسانید۔ عاقبت مظفر ومنصور بجانب نوشہرہ رجعت

[1] فتنہ وآشوب۔ [2] جنگ وغوغا۔

نمود۔ و سلطان محمد شاہ بر شجاعت و شہامت او تحسین فرمود و بہ خطاب خانی سر فراز نمود۔

بعد ازین واقعہ مدت یک سال ملک عثمان و شنکر رینہ با ہمدیگر اتفاق نمودہ با جماعت ابراہیم ماگرے ابواب مخالفت و منازعت مفتوح داشتند و بمعاضدت فتحشاہ ملک ابدال و ملک فیروز پسران ابراہیم ماگرے گرفتار کردہ محبوس ساختند۔ و ملک ابراہیم در پنوچ دفعہ رخت اقامت بکشود۔ و ملک عثمان بار دوم در پیشگاہ خلافت بر مسند وزارت جلوس نمود۔ و ملک شنکر رینہ را رتبہ سپاہ سالاری افزود۔

بعد از پنج ماہ ابراہیم ماگرے با جماعت چکان و بڈران کہ در حدود پنجاب خراب و آوارہ شدہ بودند اتفاق کردہ، سلطان محمد شاہ مظاہر خود ساختہ، با جمعیت فراوان متوجہ کشمیر شدند و در قصبۂ سوپور بر لب آن روئے دریا پائے استقامت افشردند۔ فتحشاہ و ملک عثمان و شنکر رینہ با جمعیت تمام بمقابلۂ آنہا رفتہ بر لب دریائے بہت این سو رخت اقامت گستردند۔ دران ایام تغنگ و توپ در کشمیر نبود۔ جانبین مبہوت و سکوت در لشکر و تدبر فرو ماندند۔ عاقبت ملک عثمان فتحشاہ و شنکر رینہ را بمقابلۂ مخالفان در سوپور گذاشتہ خود از راہ کوہامہ باتفاق لوہر ماگرے و ریگی چک وغیرہ یورش آوردند و با لشکر محمد شاہ کہ بر کمر لوئہ لونگری پیشتر تعین بود بہ جدل آمیختند۔ جنود اشرار منہزم گشتہ در سوپور با عسکر خود پیوستند۔ کاجی چک و علی رینہ

چاڈورہ کہ سرخیل فتنہ وفساد بودند بجای خود سنجیدند کہ فردا ملک عثمان بر سرِ ما غلبہ خواہد ساخت۔ بنا برآں علی رینہ بوقت نماز شام برلب دریا آمدہ آواز داد کہ "منم ملک علی رینہ پسر ملا حسین یک دو کس از خاصان مخصوصان فتحشاہ بیایند کہ با ایشان سخنی گفتنی دارم"۔

چوں ایں خبر بہ فتح شاہ رسید دو سہ کس از خاصانِ خود برلب دریا فرستاد و ملک علی با ایشان آہستہ گفت "من پروردۂ نعمت خاک بر داشتۂ آں جنابم ہرگونہ نیک خواہی مرکوز خاطر دارم و از جانب من بہ پادشاہ رسانند کہ ملک عثمان امروز تقفل رسانیدند و لشکر او تمام خراب و پریشان شدند۔ فردا از دریا عبور کردہ فوج ایشان را قلع و قمع خواہند ساخت۔ زنہار زنہار زنہار بہ عجالت تمام از راہ توسہ میدان بہ پونچ نہضت فرمایند ورنہ گرفتار خواہند شد"۔ چوں فتح شاہ ایں خبر وحشت اثر استماع نمود از روئے شقاوت و بزدلی قلیلے از متاع و اسباب ہمراہ گرفتہ شباشب از راہ توسہ میدان بجانب پنجاب مفرور شد۔ و ملک علی بہ ایں خدیعت و روبہ بازی لشکر آنہا را درہم و برہم ساختہ منہزم گردانید۔ بیت:-

زصد مشت شیر رکیب راۓ نوی بہ زصد جوشن کلاہ خسروی بہ

چوں ملک عثمان خبر ہزیمت فتحشاہ شنید بے دست و پا بجانب شہر رجعت نمود و شب برلب دریاۓ سندھ آسودہ فردا در موضع اکھال ذرمغاذہ کوہ در آمدہ پنہان گشت و ملک ابراہیم ادراگرفتہ

کرده در جنس خانه بگشت. تاریخ وفاتش "ترکش"[1] گفته اند. این مرتبه حکومت فتح شاه سیزده[2] سال بود.

(۲۱) سلطان محمد شاه مرتبه سیوم در سنه ۹۲۰ھ بر سریر جهانبانی جلوس کرده ملک ابراهیم را خلعت وزارت پیراست. چون که امرای کشمیر مصدر فتنه و فساد، معدن دغا و غدر بودند و بر عهد و پیمان و سوگند و ایمان آنها وثوقی نداشت فتح شاه و محمد شاه را شاهان شطرنج پنداشته باختیار خود هر نوع آنها را کشت و مات می کردند. بیت:-

جهان را چه شد کاندرین روزگار — ز صد یار نبود یکی یار یار
ز یاران عیّار اغیار به — ازین بیوفا یارها مار به

---

[1] ۹۲۰ھ — [2] ابوالفضل در آیین اکبری جلد دوم حکومتش باین مرتبه یکسال و یکماه قرار داده و از تاریخهای ملک حیدر چاڈوره و پنڈت نارائن کول باین مرتبه همگی حکومتش دو سال مفهوم میشود. و آنکه حسن ذکر نموده بظاهر مبنی بر آن است که او درین مدت حکومت ملک موسی رینه را که وزیر اعظم فتح شاه بود و از غلبهٔ طاقت خود مؤخر الذکر را معزول نموده بر تخت نشست در سلطنت فتح شاه نیز شمار کرده است. حکومت موسی رینه باستقلال یازده سال بود. درین صورت مابین حسن و ملک حیدر چاڈوره در مدت حکومت فتح شاه هیچ وجه اختلاف نیست.

بعد چندگاه فتحشاه از پنجاب بجانب کشمیر متوجه شده در
شوپیان قیام ساخت و جهانگیر پڈر از محمد شاه برگشته باو پیوست و
کاجی چک هم با جماعت خود او را استقبال نمود و فتحشاه بکمال طمطراق
داخل شهر گشته محمد شاه و سید ابراهیم تنها بجانب نوشهره مفرور شدند
این مرتبه حکومت محمد شاه همگی پنج ماه[1] بود۔

(۸) سلطان فتحشاه کرت ثالث در ۹۲۱ھ به حکومت کشمیر
پرداخت۔ جهانگیر پڈر علم وزارت افراخت۔ و ملک کشمیر را چهار حصه
کردند[2]۔ از آن جمله یک حصه به فتح شاه و یک حصه به جهانگیر پڈر و یک
حصه به شنکر رینه و یک حصه به ملک کاجی چک۔ و هر یکے در انتظام حصهٔ
خود پرداخت۔ فتح شاه را مثل شاه شطرنج پنداشته کار خود می کردند۔

بعد یک سال محمد شاه و ملک ابراهیم ماگرے با جمعیت کثیر بجانب
کشمیر یلغار کرده رایت جنگ افراشتند و فتحشاه با امرائے نامدار صفوف
پیکار آراسته در پرگنهٔ بانگل محاربهٔ فریقین روئے داد بعد جدال و
قتال بسیار ابراهیم ماگرے با دو فرزند دلبند خود[3] بقتل آمد محمد شاه
به جانب پونچ گریخته رفته دو سال در آواره گردی گذرانیده در شش

---

[1] ملک حیدر و نارائن کول عاجز این مدت را نه ماه بیان می کنند۔ ابوالفضل
در آئین اکبری جلد دوم مخالف این هر دو مدت حکومتش را باین مرتبه یازده سال
و یازده ماه و یازده روز قرار می دهد۔ [2] بروایت ملک حیدر نارائن کول
عاجز سه حصه کردند۔ [3] ملک فیروز و ملک ابدال۔

سکندر شاہ لودی والی ہند برائے استعانت و استمداد رفت و قریب سی ہزار سوار و پیادہ کومک یافتہ بجانب کشمیر رایت عزیمت افراشت و در میدان دانورہ علاقۂ راجور نزول فرمود و ملک جہانگیر و شنکر رینہ باستماع خبر مکاتیب و مواثیق بجانب محمد شاہ مرسل داشتہ عہد و پیمان مستحکم کردند و کاجی چک و نصرت رینہ نیز از فتح شاہ جدا گشتہ در قلعۂ ہرشن علم بغاوت افراختند بنا بران فتحشاہ باتفاق جہانگیر پڈر رینہ بجنگ مخالفان برآمدہ قلعہ ہرشن را در محاصرہ گرفتند و کاجی چک و نصرت رینہ تاب تقابل در خود ندیدہ از قلعہ برآمدہ بہ کوہستان گریختند و محمد شاہ را باستماع این خبر ہمتے پیدا شدہ فوج شاہی در آن جا گذاشتہ ہمگی دو ہزار سوار جرار ہمراہ گرفتہ بجانب خطہ توجہ نمود و ملک کاجی چک و نصرت رینہ در اثناء راہ باو لاحق گشتہ بہ کمال و لولہ داخل شہر شدند و فتحشاہ تاب مقاومت در خود ندیدہ فرار اختیار نمود۔ این مرتبہ ہمگی سہ و شش ماہ بہ حکومت گذرانید۔

ہمدران زمان از فرقۂ پنڈتان قریب دہ ہزار کس باستخوانہای مردگان خود بجانب ہرموکٹہ گنگا می رفتند۔ چون بالای کوہ مہالشم مرگ مقام نمودند وقت نصف شب موجب آواز غول کوچ کردہ براہ غیر معروف بہ تعجیل آوان عجلت کردند و حسب تقدیر از کوہ ہبیب رڈن کہ نہایت مرتفع بود فرادًا فرادًا بزیر افتادند۔ تا ہنگام طلوع فجر قریب نہ ہزار مردم زن و مرد پیادہ پیمائے ملک عدم شدند۔ آنگاہ

یکے از تباہی مردم آگاہ شدہ جمعے قلیل از سبیل ہلاکت باز آورد۔ کان ذٰلِکَ فی سنۃ ثلٰث وعشرین وتسع مائۃ۔ تاریخ :-

از بیابان کشیدہ سر تاریخ غول گفتا "تباہیٔ بندٔ تاں"

(۱۹) سلطان محمد شاہ مرتبۂ چہارم در ۹۲۴ھ متصرف ایں دیار گشتہ کاجی چک را منصب وزارت بخشید۔ چند روزے در رتق وفتق ایں مقام پرداختہ ہمرکاب عسکر سلطان سکندر بہ رفتن خود در نوشہرہ انسب دانست۔ بنابراں شنکر رینہ را بہ خیال خیرہ سری در جلبن خانہ اسیر کردہ کاجی چک قائمقام سلطنت ساختہ خود بجانب نوشہرہ متوجہ گشت۔ عسکر شاہی را بہ مراعات ومدارات رخصت معاودت فرمود۔

اندراں ایام برکوہستان کشمیر بہ شدت برف باریدہ راہ ہا مسدود شدند ومحمد شاہ موسم سرما در نوشہرہ بسر برد۔ دریں جا ملک نصرت رینہ ولوہر ماگرے جمعیتے بہم رسانیدہ در موسم شتا وشدت سرما لوائے بغاوت افراشتند وبا کاجی چک مستعد مخالفت ومنازعت شدند۔ یک روز باتفاق ملک جہانگیر از قلعۂ ناگام بقصد شبخون بر آمدہ تاخت آوردند کاجی چک پیشتر وقوف یافتہ مسلح ومکمل منتظر ورود ایشاں بود۔ چوں غوغای آنہا اصغا نمود از خانہ بر آمدہ بہ مقام زالڈگر بہ جنگ وقتال پیوست وجمّ غفیرے از جانبین بزخم تیر وسنان بیجان گشت۔ وبسیارے بزخم تیغ وتبر مجروح وابتر شدند۔ از آنجملہ زخمہائے کثیر بر بدن

له ۹۲۵ھ۔ وآنکہ در متن ذکر شدہ غالباً از سہو کاتب تعلق دارد۔

کاجی چک وار دگشتہ انگشت سبابۂ او مقطوع شد۔ عاقبت ملک نصرت مقتول و معاونان او مغلوب و کاجی چک مظفر و منصور گشت۔

اوایل بہار محمد شاہ بہ مرافقت سید ابراہیم خان با تزک و شان فراوان وارد خطۂ دلپذیر گشتہ بر مسند ایالت جلوس نمود و کاجی چک بدستور رایت وزارت افراشت۔

ہمدران سال سنہ ۹۲۵ھ سلطان فتح شاہ در کوہستان نوشہرہ از دنیا رحلت نمود و کلاہ مبارک حضرت امیر[1] کہ بہ سلطان قطب الدین عطا شدہ بود درکفن پیچیدہ ہمراہ برد "فتح شاہ فنا"[2] تاریخ است و محمد شاہ لاشۂ او طلبانیدہ در سہیار جوار پدر خودش آدم شاہ[3] مدفون ساخت۔

در سنہ ۹۲۶ھ کاجی چک پسر خود مسعود چک برای استیصال جہانگیر پڈر بقصبۂ پانپور فرستاد و جہانگیر طاقت مقاومت در خود ندیدہ بموافقت گدائی ملک بجانب کوتیج وادر دو آوارگی اختیار نمود۔

و در سنہ ۹۲۷ھ سکندر شاہ بن فتح شاہ باتفاق ملک ابدال و لوہر ماگرے و عیدی رینہ رایت محاربت افراشتہ در قلعۂ ناگام پای استقامت افشردند و جہانگیر پڈر و گدائی ملک از کوتیج آمدہ در پرگنۂ لار کوس مخالفت نواختہ شورش بر داشتند و کاجی چک فرزند خود مسعود چک و دولت چک را بمدافعہ جہانگیر پڈر تعین کردہ خود بمقابلۂ سکندر شاہ قدم کشاد ہر سو فساد عناد[4]

---

[1] علی ثانی میر سید علی ہمدانی رحمۃ اللہ علیہ۔ [2] ۹۲۵ھ۔ [3] آدم شاہ پسر سلطان زین العابدین متوفی سنہ ۸۸۳ھ۔ [4] گریز۔

رُو داد۔ و مسعود چک را بمقام شہاب الدّین پورہ با جہانگیر و گدائی ملک اتّفاق مبارزت افتاد۔ و گدائی ملک از دست دولت چک بقتل رسید و ملک مسعود را از دست جہانگیر پڈر تیرے بہ چشم رسیدہ بہ ملک آخرت بشتافت۔ و سکندر شاہ بعد محاربہ از کاجی چک امان طلبیدہ بجانب پنجاب فرار اختیار نمود۔ و جہانگیر پڈر در پنجا روئے رفاہ ندیدہ بطرف ہند گریختہ رفت۔ و کاجی چک رایتِ نُصرت بر اَوجِ عزّت افراختہ دولت چک را بانواعِ عنایت بنواخت و منصب و جاگیر مسعود چک بہ او تفویض ساخت۔

چوں استیلای ملک کاجی چک از حد متجاوز گشت انگاہ محمد شاہ را مطلقاً بہ خیال نمی آورد۔ موجب آں محمد شاہ در سنہ ۹۳۰ھ اُمراءِ سلطنت مثل ملک علی و لوہر ماگرے و ابدال ملک و ریگی چک با خود متحد و متعہد ساختہ در صدد اہدام بنیاد استقلال کاجی چک افتاد۔

چوں کاجی چک دانست کہ تمامی اُمرا از جادۂ مرافقت و مساعدت انحراف ورزیدند لاچار بہ اقتضای تقدیر و رائے مصلحت کسنج خود راہ ہند پیش گرفتہ در نوشہرہ رخت اقامت بکشاد مقارن آنحال ظہیر الدّین بابر شاہ[1] بہ تسخیر ہند و پنجاب کامیاب گشتہ قوچک بیگ و شیخ علی بیگ ترک با لشکر جرار برائے تسخیر کشمیر از راہ نوشہرہ مامور ساخت۔

چوں قریب نوشہرہ رسیدند کاجی چک از نوشہرہ با مردم اطراف و جوانب کوہستان اتّفاق کردہ بر کوہ کاجی ڈاری پائے استقامت فشردہ

[1] سنہ ۱۵۳۰ء ــــ سنہ ۱۴۸۳ء
۹۳۹ھ ــــ ۸۸۸ھ

راہ در آمد مخالفاں مسدود ساخت و فرزندان خود غازی خان و حسین خان که زیاده از عمر بیست ساله نبودند بمقابله و مدافعۂ غنیم فرستاد۔ چوں ہر دو برادر با اندک جماعتے آخر شب بر سپاہ ترک ریختند حسین خان در خیمۂ شیخ علی بیگ در آمده به ضرب شمشیر برو انداخت۔ وے بازاول بالین خود را سپر ساخت که بضرب صارم دو پاره گشت و بار دوم خوان مس بر سر گرفت آں ہم مقطوع شد۔ و بار سیوم زیر چارپای در آمده از جان امان یافت۔ دراں معرکه پیکان نه تیر در بدن حسین خان خلیده بود۔ و غازی خان ہم با یکے از مبارزان ایشان دوچار شده بیک ضرب نیزه از پا در انداخت و در وقت افتادن او زخم نیزه به مغل دیگر که از و نشیب تر بود در رسیده ہر دو از جان درگذشتند۔

بوقوع ایں واقعه ترکاں در خود تاب مقاومت ندیده فی الفور مہزوم شدند و در حالت ہزیمت بسیارے قتیل و اسیر گشتند۔ کاجی چک بعد عرصۂ ہشت ماه عنان معاودت بجانب کشمیر معطوف داشته باستعفائے جرائم و قصور پیشینه با محمد شاه اساس محبت قدیم را استحکام جدید نمود و از سینه کینه و عداوت پاک کرده بشرف ملازمت مشرف گشت۔

سکندر شاه که ہمراه کاجی چک بخیال ایالت بکشمیر آمده بود گرفتار کرده چشمان او از حدقه بدر کشیدند۔ و بعد چند روز وفات یافته در دالہ گری محله دفن کردند۔ و علی رینه و فرقۂ ماگریاں بمقتضائے کینۂ دیرینه علم مخالفت و منازعت افراخته در موضع کچھامه بمقابله و محاربه ایستادند۔

سلطان محمد شاه و کاجی چک سیّد ابراهیم خان را بمدافعت آنها با لشکر جرار تعیین نمود که بعد قتال و جدال بسیار علی رینه گرفتار گشته زمرهٔ ماگریان رو به هزیمت نهادند۔ و علی رینه چند ماه در خانهٔ تازی چک مغلول بود۔ عاقبت بمدد آسمانی از قید رهائی یافته بجانب هند فرار نمود۔

و در خلال این احوال کاجی چک محمد شاه را از سلطنت معزول ساخته با چندکس از خاصان در موضع لَدّ که مکانے است مضیق درمیان درهٔ کوه محبوس ساخت و به تربیت پسرش ابراهیم شاه که خواهرزادهٔ او بود همت مصروف داشت۔ این مرتبه حکومت محمد شاه ده سال[1] بود۔

(۲۰) **سلطان ابراهیم** پسر محمد شاه در ۹۳۴ھ[2] به اعانت کاجی چک افسر شاهی بر سر داد و رتق و فتق مملکت در قبضهٔ اقتدار کاجی چک افتاد۔ علی رینه از بند رهائیش یافته بمقام نوشهره با ریگی چک و فرقهٔ ماگریان ملحق گشت۔ و ابراهیم ماگرے برائے استدعائے کومک و امداد در پیش بابر شاه رفته بنوازش خسروانه شیخ علی بیگ را با بیست هزار[3] سوار جرار برائے معاضدت و مظاهرت همراه آورده در ۹۳۸ھ وارد کشمیر شدند۔

ازین سو کاجی چک با جمعیت دلاوران کوه شکوه علم تقابل برافراشت

---

[1] بروایت ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم ۴۲ سال، ۸ ماه، ده روز۔

[2] صاحب تاریخ فرشته تمام مدت حکومت محمد شاه را پنجاه سال بیان کرده است۔ و بعده تاریخ جلوس پسرش شمس الدین ابراهیم ذکر کرده که نزدش در ۹۲۱ھ (۱۵۳۴) واقع شد۔

[3] بروایت نارائن کول عاجز "با هشت هزار سوار مدد فرمود"۔

در پرگنۂ بانگل تلاقی فریقین دست داد ملک تازی چک کہ اعتضاد و استظہار لشکر بود، در محاربہ پیش قدمی ساختہ، ناگاہ در پنجۂ شاہین اجل گرفتار گشت۔ آنگاہ یکے از بہادران نامی اتراک کہ رستم و اسفندیار را گرد پائے خود نمیدانست با کاجی چک مقابل شد۔ جانبین چالشہا و آویزشہا بکار بردند عاقبت از دست کاجی چک بر خاک ہلاکت افتاد۔ درآں معرکۂ جان فرسائے ہر چند مبارزان عسکر کاجی چک داد شجاعت و مردانگی دادہ دقیقۂ از دقائق جلادت و دلاوری فرو نگذاشتند۔ ازانجا کہ قلم تقدیر بہ انہزام شان رفتہ بود۔ ناگاہ ہزیمت خوردہ آوارۂ دشت کربت شدند۔ و بسیارے از بہادران نامی مثل مسیحی چک و سرہنگ چک و تازی چک و سوہ چک وغیرہ با توابع و لواحق خود بعدم پیوستند۔

و سید ابراہیم خان و دولت چک و غازی چک کہ مردان کاری بودند بدست ترکان گرفتار گشتہ در بند افتادند و ملک کاجی چک مجروح و مخذول نیم جان ازاں معرکہ رہائی یافتہ در ملک گکھراں مفرور شد و سید ابراہیم خان و دولت خان بستہ کردہ بجانب شہر فرستادہ بودند۔

در اثنای راہ دولت چک بوقت شام از کشتی شلنگ[۱] برداشتہ بر ساحل بگریخت و در میان آب تالابے[۲] کہ متصل آں بود پنہان شد و نگہبانان از جوانب و اطراف قریب چہل و پنجاہ کشتی جمع کردہ تا نیم شب دراں کول جستجو نمودند۔ و دولت چک در میان آب یک برگ نیلوفر بر سر گرفتہ

---

[۱] مغرب چھلانگ ہندی۔ [۲] حوض صغیر۔

مخفی شده بود۔ و دہن بیرون داشته نفس همی کشید چون کشتیها بجائے خود رفتند، دولت چک از آب برآمده گریخت۔ و بعد ابراہیم خان و غازی چک در قید ایشاں گرفتار ماندند و ماگریاں طبل فیروزی نواخته بشهر درآمدند۔ مدت حکومت ابراہیم شاہ همگی دو سال بود[1]۔

(۲۱) سلطان محمد شاہ مرتبۂ پنجم[2] در ۹۳۶ھ باعانت و استقامت ماگریاں بر سریر سلطنت نشسته ملک ابدال را منصب وزارت مسلم گشت و ملک کشمیر را بعد وضع اخراجات شاہی چہار حصّه کردند۔

ازاں جمله ملک ابدال یک حصّه۔ لوہر ماگرے یک حصّه۔ ریگی چک یک حصّه۔ علی رینه یک حصّه۔ و هر کسے حصص مفوّضۂ خود را قابض و متصرّف گشت شیخ علی بیگ را تحایف و نفایس پیشکش نمودند و علی رینه تا تو شهره همراه داده رخصتِ انصرام ارزانی داشتند۔

چون خطۂ کشمیر از وجود فرمان فرمائے ناسق و ناظم خالی ماند شاہان اطراف و اکناف دندان طمع بر تسخیر آن تیز کرده آغاز لشکرکشی نمودند چنانچه

---

[1] آئین اکبری جلد دوم "دو ماه بود"۔

[2] اکثر مورخان کشمیر مثل حیدر ملک چاڈوره، ابوالفضل، نارائن کول عاجز و هنسد و شاہ مصنف تاریخ فرشته از ذکر "دفعہ پنجم" خاموشی اختیار کرده اند۔

[3] بروایت ملک حیدر در سال نهصد و سی و هفت ۹۳۷ مرزا کامران باجازت برادر خود همایوں وارد کشمیر گشت۔ کامران مرزا برادر خورد همایوں بود۔ همایوں در ۹۳۷ھ مطابق ۱۵۳۶ء تخت نشین شده کابل و قندهار و غزنین و پنجاب حواله باد کرد لیکن مرزا کامران باین قانع نشده برائی توسیع سلطنت همواره با همایوں جنگ می نمود۔ بالآخر همایوں تنگ آمده او را نابینا کرد۔ بعد ازیں کامران مرزا بمکۂ معظمه رفت و در آنجا در ۹۶۴ھ فوت شد ۱۵۵۶ء

درسال نہصد و سی و ہشت مرزا[۱] کامران پسر بابر شاہ از برادر خود ہمایوں شاہ
گونہ اجازت حاصل کردہ با عسکر سی ہزار سوار جرار متوجہ تسخیر کشمیر شدہ خود
در نوشہرہ رخت اقامت افگند و موکب منصور بہ سرفرازی محرم بیگ[۲] تاشلیقی
و شیخ علی بیگ اوزبک روانۂ کشمیر ساخت۔ و سرداران بر جناح استعجال دیلغار
بغتۃً وارد کشمیر شدہ رایت محاربت افراختند۔ و امرائے کشمیر براین حال
اطلاع یافتہ در قلعۂ "چیرو ڈر" جمع گشتہ مستعد مقاتلہ شدند و کاجی چک ہم
از کوہستان گکھران بر آمدہ فرزندان و معاونان خود ہمراہ گرفتہ با فوج
کشمیر ملحق گشت۔ و دران وقت محرم بیگ این تاریخ گفتہ، در پیش مرزا کامران
رسل داشت۔ تاریخ:-

بحکم پادشاہے کز حریمش ... بفہم اسال شو تفہیم فردوس
سفر کردم لسوئے ملک کشمیر ... کہ از خوبی دہد تعلیم فردوس
چو کردم فتح نیم او بتاریخ ... خرد گفتا کہ "فتح نیم فردوس"[۲]

چون فتح نامہ پیش مرزا[۳] کامران رسید بدل جمعی تمام بجانب
لاہور نہضت فرمود و امرائے کشمیر جمعیت تمام بہم رسانیدہ در موضع اکھنہ
واجن بر سر رفعئے مقام کردہ طبل تقابل نواختند و محرم بیگ با جیش خود
از دریا عبور کردہ با ہمدیگر بہ محاربہ و مقاتلہ پیوستند و از جانبین کشاکشی
بسیار و مجادلہ بے شمار بوقوع آمد۔ عاقبت لشکر ترکان مغلوب

[۲] ملک حیدر و ناریخ کول عاجز این نام را محرم بیگ نوشتہ اند وہمین قرین قیاس معلوم می شود۔
[۳] ۹۲۸ھ ۳ پسر دوم بابر شاہ و برادر ہمایون بود۔ متوفی ۹۶۴ھ / ۱۵۵۶ع

[۱] ملک حیدر چاڈورہ تاریخ مذکور را نہصد و سی و ہفت نوشتہ۔

گشتہ از دریائے بہت عبور کردہ بجائے خود رجوع نمودند ولشکر امرا از کوہ سلیمان برآمدہ در کوہ پہ کار را اقامت کردند و چندگاہ لشکریان مغلان بہ جدال وقتال حملہا بکار بردند۔ عاقبت محرم بیگ را آتش شجاعت سرد شد با امرائے کشمیر طرح مصالحہ انداخت۔

وبعد توثیق عہد و پیمان بہ مشرب خانقاہ معلّٰی امراء درمیان سفائن جمع گشتہ با محرم بیگ وعلی بیگ ملاقات نمودند وکاجی چک از کشتئ خود برخاستہ در سفینۂ محرم بیگ درآمدہ مکالمۂ مصالحہ تا دیرگاہ بہ اختتام رسانیدہ وداع نمودند۔ وفردا برائے مرزا کامران تحف و ہدایا از اشیای نفایس وغرایب درست کردہ لشکر ترکاں را از راہ بارہ مولہ رخصت انصراف نمودند۔ و دولت چک وجہانگیر ماگرے تا حد و دکھلی ہمراہ دادند۔

انگاہ ملک کشمیر را بعد وضع اخراجات محمد شاہ وجاگیران سیّد ابراہیم خان بر پنج سہم کردند۔ از انجملہ یک سہم بہ کاجی چک وجائے اقامتش در زینہ پور۔ سہم دوم بہ ابدال ماگرے وجائے ماندنش گاہے در شہر گاہے در کاچھامہ۔ وسہم سیوم بہ لوہر ماگرے محل سکونتش دریاگل۔ سہم چہارم بہ ریگی چک وقرارگاہ او درکامراج۔ سہم پنجم بہ علی رینہ وجائے مسکنش دراولہ یا در موضع ترش مقرر شد۔ ومدت یک سال بے مخالفت بیکدیگر بدین منوال گذرانیدند۔

ودر سنہ ۹۳۹ھ سلطان سعید خان والی کاشغر با لشکر گران بقصد تسخیر کشمیر یورش آورد۔ وخود در تبت کلان رخت اقامت کشودہ

پسر خود سکندر خان بہ افسری مرزا حیدر برادر زادہ خود با جنود چہار دہ ہزار سوار جرار و ہفت ہزار اسپ[۱] دیگر کہ سوای اسپان سواری ہمراہ داشتند بہ جانب کشمیر تعیین نمود۔

چون جیش پر طیش اول میزان از راہ لار داخل بلدہ گردید و اہل شہر از سطوت و ہیبت کاشغریان جلائے وطن اختیار کردہ در شعاب جبال و مغارہ و زوایا پنہان گردیدند و در قلمرو کشمیر حیص و بیص و ہرج و مرج افتاد و علما و فضلا و اکابران شہر در جزیرہ لنک میان تالاب اولر منزوی گشتند و امرائے کشمیر در قلعۂ ہانجک محصون نشستند۔ و مرزا حیدر[۲] چند روز در نوشہرہ اقامت کردہ بجانب کامراج یورش نمود ہر جا کہ می رسید، دست نہب غارت دراز کردہ مردمان را قتل عام می ساخت و زنان و طفلان بہ اسیری و غلامی می برد۔

مدعا کہ در شش ماہ زمستان از قتل و سفاکی و بے باکی دقیقۂ نگذاشت و امرائے کشمیر بہ طفیل ایشان منزل بمنزل می رفتند۔ بدین عنوان موسم زمستان بسر رسید و باشندگان شہر ایام زمستان بہ صعوبت و خواری و تعب و بیقراری بسر بردند۔

اوائل بہار لشکر امرائے کشمیر در صحرائے بابل جمع شد مرزا حیدر از چاڈورہ برخاستہ بہ مقابلہ امرا صفوف محاربہ آراست۔ بیت:

دو دریائے آتش علم برکشید زمانہ بصحت قلم در کشید

---

[۱] و بقول حیدر ملک بیت و ہفت ہزار اسپ ہمراہ داشتند۔ [۲] مرزا حیدر دوغلات مصنف تاریخ رشیدی کہ بر دا قعات عینیۂ کشمیر مشتمل است۔

دو لشکر همه اژدها و پلنگ
بهم بر کشیدند بازوی جنگ

چند روز باهمدیگر به حرب و ضرب پیوسته خونهای بیدریغ ریختند و اُمرائے کشمیر داد دلاوری و مردانگی داده از ضرب صارم و سنان بسا پُر دلان و گُند آوران بے سر کردند خصوصاً علی رینه و حسین رینه چاڈوره و علی بٹ در صفوف کارزار قوم اشرار را خون بار کرده انهار خون جاری نمودند۔ و علی رینه با جمعیت پانصد سوار از برادران خود به محاربت اشرف میرزا متقابل شده او را مغلوب ساخت۔ کاشغریان چون غلبه از کشمیریان دیدند علی بیگ از جانب میمنه و میرزا حیدر از طرف میسره با دو هزار سوار جرار خود را بمدد اشرف میرزا رسانیده به جدل پیوستند۔ علی رینه را از طرف اُمرائے خود امداد و اعانت چیزے نرسید به تغلّب غنیم یکبار از عرصهٔ کارزار رُو به هزیمت نهاد۔ و مخالفان شرار چندکس از اُمرائے نامدار مع یک هزار و شش صد پیاده و سوار به قتل رسانیدند و بقیة السیف راه گریز پیش نهاده اکثرها در دریائے لیدر غرق شدند۔

به صدور این حادثه اُمرائے کشمیر پریشان و دلگیر گشته در شعاب جبال منزوی شدند و میرزا حیدر بے تحاشا بجانب سلطان سعید فتحنامه نوشته فرستاد که روز چهارم ماهِ شعبان در میان صحرائے بابل مقاتلهٔ شدید بوقوع آمد۔ فتح و نصرت نصیب اولیائے دولت گردید۔

و در مجلس سلطان سعید قاضی کاشغر روز چهارم ماه شعبان تاریخ یافته این ابیات بخدمت پادشاه گذرانید۔ **تاریخ:-**

الحمد للہ کاں شاہِ عادل ۔ سلطان سکندر خاقان دوران

کز مقدمش شد سر سبز و خرّم ۔ صحرائے بابل باغ سلیمان

بر کُسرِ اعدا در روزِ هیجا ۔ قادر شدہ آں دم از فضلِ یزدان

از لطف ایزد در فتح و ظفر یافت ۔ بر شہر کشمیر تا ملک ایران

تاریخ فتحش الحق همین است ۔ روز چهارم از ماه شعبان

میرزا تاسف نمود کہ ایں فقرہ من نوشتہ فرستادم بہ حساب آں نہ قرائتم

بعد ازاں کاجی چک و اُمرائے مملکت با وجود ہزیمت باز جمعیت کردہ در پئے انتقام ترکاں مستعد شدند و بہ محاربات لیبارشب خونہائے بیشمار دمار از ترکاں برآوردند۔ ہر جا کہ مغلاں نزول می کردند اُمرائے کشمیر دُنبال آنہا می بُودند۔ ہیچ روزے از حرب و ضرب و شبخون خالی نمی گذاشتند۔ عاقبت مُغلاں از جدال و قتال بہ تنگ آمدہ خواہانِ صلح شدند میرزا حیدر دختر سلطان محمد شاہ در عقد ازدواج سکندر خان در آوردہ و برائے سلطان سعید خان تحائف و ارمغان بے پایاں اخذ نمودہ دہم ماہ ہار سنہ کشمیری چہار دہم از راہ لار مراجعت و معاودت بہ داختند۔

چوں مردمانِ کشمیر دو ماہ ہار از جنگ و پیکار مغلاں رہائش یافتند مردم زمیندار بکار کشت و کار اشتغال ورزیدند۔ از انجا

که موسم حراثت وکشاورزی از دست رفته بود تخم ریزی غیر وقت مفید نشد و ہنگام خریف محصولات خام و ناتمام مانده سربسر فاسد گشت۔

و در سنه ۹۴۱ھ قحط عظیم واقع شد که بزور فاقه پدران گوشت پسران خود می خوردند۔ و یک خروار غله بده ہزار تنگه ارزش یافت۔ واز نوع بشر دو حصّه تلف شده ہمگی یک حصّه باقی ماند۔

و بعد رفتن لشکر مغلاں امرائے کشمیر باہمدیگر اتفاق و اتحاد نموده بر قسمت سابقه راضی ماندند۔ سہام خود را ہر کسے منصرف شد۔ سه سال بدین منوال گذرانیدند۔

و در سنه ۹۴۴ھ سلطان محمد شاه از جہان فانی به ملکِ جاودانی بشتافت۔

تاریخ

ز آسمان سر کشید ہاتف گفت   رفت سلطان محمد از دنیا

ایں مرتبه ہمگی ہشت سال بحکومت گذرانید[1]۔

(۲۲) سلطان شمس الدین ثانی پسر محمد شاه در سنه ۹۴۴ھ بر اریکه جہانبانی جلوس یافت و ملک کاجی چک را بنت وزارت افراشت وامرا بر علاقه جات خود منصرف بودند۔ سلطان اسم بے مسمّٰی بود ہمگی یک سال به حکومت بسر برده شنقار[2] شد۔

[1] ابو الفضل مرتبه پنجم را کلیتہً حذف کرده است۔

[2] قیاس میگوید که شنقار مفرس "سنکار" است که لفظ سنسکرت بمعنی مردن دارد۔

(۲۳) سلطان اسماعیل شاہ فرزند دوم محمد شاہ داماد کاجی چک
درسنہ ۹۴۵ھ بر مسند ایالت چار بالش حکومت آراست۔ کاجی چک
باختیار خود انتظام سلطنت می کرد۔ و اسماعیل شاہ را بغیر حکومت
شاہی اعتبارے نبود۔ دراں سال کاجی چک چندکس از اُمرائے
نامدار را خودموافق ساختہ برمخالفت ماگریان علم استقامت افراخت
و فرقۂ ماگریان و ریگی چک در بارہ مولہ هنوز جمعیّت می کردند کہ کاجی
چک در شہر یورش کردہ بہ مقابلۂ آنہا پرداخت۔ بعد چند روز دولت
چک وزنیو چک از ابدال ماگرے مفارقت کردہ با کاجی چک ملحق
شدند و گونہ صلح بعمل آمدہ بشہر رجعت نمودند۔ و بعد چندگاہ
بازتمامی اُمرا با ابدال ماگرے اتفاق کردہ بہ مخالفت کاجی چک صفوف
محاربہ آراستند و کاجی چک را معاضدت اعوان نماندہ با جمعیّت
خود بجانب پنجاب مفرور شد۔ و زمستان در کوہستان گکھڑاں گذرانیدہ
اوّل بہار از والی گکھڑاں[1] کومک گرفتہ بہ جانب کشمیر رجعت نمود۔

---

[1] مراد از آدم خان گکھڑ است۔ بنا بر روایت "طبقات اکبری" وارث اصلی ایں ملک برادرزادہ
او کمال خان بود کہ از خرابیٔ قسمت گرفتار گردید۔ جلال الدین اکبر بروئے رحم آوردہ بایں پیغام
نزد آدم خان فرستاد کہ نصف ملک کمال خان را بدہد و بر نصف خود قابض ماند۔ آدم خان ابا نمود
و نتیجتہً مابین افواج اکبری و آدم خان محاربہ درسنہ ۹..ھ در جنوب جلبا نوالہ رو نمود و فتح نصیب
اولیائے اکبری شد۔ آدم خان محبوس گردید و دریں حالت راہی ملک بقا گردید۔ (مشاہیر عالم
جلد اوّل صفحہ ۲ والیٹس ہسٹری آف انڈیا جلد پنجم صفحہ ۳۷۸) صاحب طبقات اکبری
ملک گکھڑاں را از ابتدائے کوہستان سوالک تا حدود کشمیر نشان دادہ است۔ (ایضاً)

و دراں ایّام ریگی چک برائے تزویج خود با دختر راجۂ جموں (گلاب نامہ) براہِ بانہال در جموں رفتہ بود کاجی چک فرصت غنیمت دانستہ فرقۂ ماگریاں را در قلعۂ سوپور متحصّن ساخت و خود در موضع گیسو بمقابلۂ ایشاں پرداخت۔

بعد یک ماہ ریگی چک از جموّں معاودت کردہ در نوشہرہ بمخالفت کاجی چک علم محاربت افراشت۔ و کاجی چک دولت خان و سید ابراہیم بمقابلۂ ماگریاں گذاشتہ خود بجانب ریگی چک یلغا ر نمود۔ و ریگی چک پیشتر خبر شنیدہ در محلۂ علاء الدین پورہ میان قلعہ پائے استقامت افشردہ و کاجی چک از راہِ نوشہرہ بشہر آمدہ در محلۂ قلاشپورہ باریگی چک بہ جنگ پیوست۔ بعد محاربہ ومقاتلہ بسیار ریگی چک از راہ پھاک بطرف لار فرار شد کاجی چک مظفر و منصور بجانب سوپور معاودت نمود۔

چوں فرقۂ ماگریاں خبر یافتند کہ کاجی چک بطرف شہر رفتہ است کدل سوپور کہ پیشتر مقطوع کردہ بودند یائین قصبۂ سوپور باز درست کردہ بمقابلۂ دولت چک وسیّد ابراہیم سبقت نمودند اگرچہ جماعت چکاں از گروہ ماگریاں کمتر بود۔ لیکن از روئے جودت وجلادت سادات بیہقی در محاربہ فتحیاب شدند ومسعود چک برادر ریگی چک از دست سیّد یعقوب خان بیہقی کشتہ شد وجنود ماگریاں ہزیمت خوردہ بہ جانب پنجاب گریختہ رفتند وکاجی چک طبل فیروزی نواختہ

بجانب شہر رجعت نمود۔

و ملک کشمیر را بعد ازیں سہ حصّہ کردند۔ اسماعیل شاہ یک حصّہ، کاجی چک یک حصّہ، سیّد ابراہیم خان یک حصّہ۔ و کاجی چک بعد استیصال ماگریاں عرصۂ دو نیم سال باستقلال تمام امور مملکت را سرانجام دادہ در ترویج مذہب تشیع و تخریب ترہیب جنود ہنود[1] و در توہین و تعذیب اہل سنّت سجان و دل کوشید ہمیشہ در متابعت و مطاوعت شمس عراقی[2] مشغول ہمی بود۔ چنانچہ بمتابعت و معاضدت او

---

[1] خواجہ محمد اعظم در "واقعات کشمیر" "تخریب ترہیب جنود ہنود" را مطلقاً ذکر نکردہ است۔ عبارتش این است:۔

"اسماعیل شاہ بن محمد شاہ بعد واقعہ برادر بہ پادشاہی رسید۔ و در زمان او باہتمام کاجی چک کہ مرید شمس عراقی بود مذہب تشیع بیشتر رواج گرفت۔"

[2] مرزا حیدر دوغلات مصنّف تاریخ رشیدی شمس الدین عراقی متوفی ۱۵۲۶ء را متبع مذہب نوربخشی قرار دادہ است۔ نزدش پیروان مذہب مذکور نہ شیعہ شمار می روند نہ سنی۔ پیروان این فرقہ مع سب و شتم خلفائے ثلاثہ و عائشہؓ امیر سید محمد نوربخش را مہدی وقت خیال می کنند۔ شمس الدین عراقی در ۸۹۲ھ در عہد سلطان حسن شاہ کشمیری از جانب سلطان حسین مرزا والی خراسان بطور سفارت وارد کشمیر شد و در ۱۵۲۶ء در سرینگر فوت شد۔ قبرش در محلۂ زڈی بل مرجع خواص و عوام شیعیان کشمیر است۔ مرزا حیدر می نگارد کہ باشندگان کشمیر اولاً تمام تر حامل مذہب حنفی بودند، لیکن از دور شمس الدین مذکور قدرے ازانان از دین آبائی خود برگشتہ مذہب نوربخشی قبول کردند۔ (جیرٹس آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۵۲)۔

شمس عراقی در خانقاه جڈی بل اعتلا و استیلائے کلی یافتہ بسیارے از مردم ہنود و مسلمان جبراً داخل مذہب خود ساختہ مذہب امامیہ را رواج بخشید۔ کتاب احوط در احکام مذہب اہل تشیع از خود تصنیف کردہ شائع نمود۔ و ہر فتنۂ فساد کہ درمیان امرائے کشمیر دریں چہل پنجاہ سال روداد۔ ہمگی بسبب نفاق انگیزی و فتنہ سگالی ذات اوشاں بود۔ مختصر کہ اسماعیل شاہ ہمگی یک نیم سال عاریۃً نام سلطانی برخود نہادہ انتقال نمود۔

(۲۴) سلطان ابراہیم شاہ[1] پسر اسماعیل شاہ در ۹۴۶ھ دیہیم حکمرانی برسر نہادہ زمام انتظام و مہام ملک داری بدستور در قبضۂ اقتدار کاجی چک دادہ خود در امور مملکت اختیارے نداشت ملک کشمیر بدستور سابقہ میان امرا بر سہ سہم منقسم بود و ہر احدے انتظام علاقۂ خود می ساخت حکومت ابراہیم شاہ چہار ماہ بود۔[2]

تسلط یافتن میرزا حیدر کاشغری بر کشمیر[3]

چوں ابدال ماگرے و ریگی چک از جنود اہل سنت و جماعت بودند و بسبب تغلب کاجی چک در جنگ سوپور ہزیمت خوردہ بہ جانب پنجاب

---

[1] سلطان ابراہیم شاہ ثانی۔

[2] معلوم نتواں شد کہ چگونہ ایں بادشاہ بدقسمت سلطنت را گذاشت۔ بعض گفتہ کہ در سال تخت نشینی خود معزول کردہ شد و بعض گفتہ کہ فرار شد۔

[3] مرزا حیدر دوغلات مصنف تاریخ رشیدی ۹۵۷ـــــ ۹۰۵ھ۔ تاریخ وفاتش "قضائے الٰہی" گفتہ اند۔

خراب و آوارہ اوقات گذاری می کردند۔ دراں حال فرزندانِ خود در پیش گاہ ہمایوں پادشاہ بامید معاونت و معاضدت فرستادند۔ و در آنجا بوساطت میرزا حیدر و خواجہ حاجی باندے بہ خدمت ہمایوں بادشاہ حقیقت استیلائے متابعان شمس عراقی و شیوع مذہب تشیع مفصل عرضداشتہ کتاب احوط تصنیف میر شمس عراقی بہ جنس گذرانیدند و برائے اصلاح مذہب و فرستادن افواج بکشمیر التماس نمودند۔

و دراں ایام ہمایوں شاہ از دست شیر خان[1] افغان ہزیمت خوردہ وارد لاہور شدہ بود و بموجب خواستگاری امرائے کشمیر عزم عزیمت ایں حدود بخاطر خود جزم نمود۔ امّا میرزا ہندال او را ازیں خیال باز داشت از راہ سند و بھکر بطرف جودھ پور فی الفور نہضت فرمود والتماس امرائے کشمیر را التفات نہ نمود۔

لیکن میرزا حیدر بموجب ترغیب امرا و رغبت خاطر خود از پیش ہمایوں شاہ رخصت حاصل کردہ با جمعے[2] از متابعانِ خود

---

[1] شکست مذبور در قنوج بروز عاشورہ سنہ ۹۴۷ھ مطابق ۱۷ مئی سنہ ۱۵۴۰ء از بیوفائی محمد سلطان میرزا بر افواج ہمایوں افتاد۔ ہمایوں دریں معرکہ یک لک فوج مقابل شیرشاہ سور آوردہ بود دراں حالیکہ عدۂ افواج آخر الذکر از عدۂ پنجاہ ہزار متجاوز نبود۔ (تاریخ فرشتہ جلد دوم مترجمہ محمد فدا علی طالب صفحہ ۲۴۵)

[2] بقول صاحب تاریخ رشیدی صفحہ ۴۷۹ و تاریخ شاہی مصنفہ احمد یادگار صفحہ ۱۵۸-۱۵۷ جمعیتے کہ میرزا حیدر از ہمایوں حاصل نمود چہار صد نفر آزاد و غلام بودہ است۔

برائی معاونت فرقۂ ماگریاں عنان عزیمت بجانب کشمیر معطوف داشتہ ازراہِ چیرہ ہاد[1] بتاریخ ۲۰ ماہ رجب ۹۴۷ھ وارد خطّہ گردید و بہ استماع آوازۂ او کاجی چک و سیّد ابراہیم خان تاب مقاومت در خود ندیدہ بغیر مقابلہ و محاربہ با جمعیّت و ثروت خود ازراہ ہیرہ پور در شعاب نوشہرہ منزوی شُدند۔

و میرزا حیدر بہ کمال کرّ و فر وارد شہر شدہ مُلک کشمیر را متصرف گشت و با اُمرائے کشمیر اختلاط و ارتباط با حسن وُجوہ ورزیدہ اعیان مُلک را بہ احسان و استمالت مُطیع خود گردانید۔ و بہ اتّفاق اُمرا ملکِ کشمیر را بر سہ حصّہ قسمت کردند۔ ازاں جُملہ یک حصّہ بہ میرزا حیدر۔ یک حِصّہ بہ ملک ابدال۔ یک حصہ بہ ملک ریگی چک مُسلّم داشتند و نازک شاہ پسر فتح شاہ را خلعت خسروی در بر کردند۔

بعد چندگاہ ملک ابدال ماگرے از دنیا انتقال نمود و میرزا حیدر پسر او حُسین ماگرے را بر جاگیر و منصب پدر مستقل فرمود۔

(۲۵) سُلطان نازک[2] شاہ پسر فتحشاہ در ۹۴۷ھ بہ معاونت و

[1] بقول تاریخ رشیدی ص۴۸۵ و اکبرنامہ جلد اوّل مترجمہ بیوریج صفحہ ۴۰۲ بہارستان شاہی قلمی الف ۱۰۷ تاریخ ورود میرزا حیدر در کشمیر بست و یکم ماہ رجب ۹۴۷ھ است۔

[2] میرزا حیدر در تاریخ رشیدی نازک شاہ را نادر شاہ نوشتہ است۔ از سکہ ہائی کہ بزمانۂ او تعلق دارند تصدیق ایں امر می گردد۔ اما مؤرخان کشمیر بالاتفاق ایں را نازک شاہ نوشتہ اند۔

معاضدت میرزا حیدر بر سریر جہانبانی جلوس نمود و میرزا حیدر در رتق و فتق امور سلطنت و انتظام مہام وزارت تسلّط یافتہ در معاضدت و معاونت اہل سنّت و احسان و التفات رعیّت بخوبی پرداخت و اہل ہنود را برفق و رفاہ و آسودگی بنواخت و خیام مسکن و ماوای اہل و عیال خود در قلعہ اندرکوٹ[1] افراخت۔

و ملک کاجی چک برائے استعانت و استمداد در پیش شیرخان افغان بہ ہند رفت و دختر خواہر خود ش کہ صبیۂ صُلبیہ سلطان محمد شاہ[2] بود نزل خدمت ساختہ فتنہ سگالی معاندان و پریشان حالی خود بیان نمود و جراحت ہائے بدن خود برہنہ کردہ باو نشان داد و شیرخان را برحال تباہ او رحم آمد بعاطفت خسروانہ بنواخت بلکہ بہ خطاب خانانی رتبۂ او افراخت و از اُمرائے خود حسین خان شیروانی و عادل خان و با جمعیّت پنج ہزار سپاہ دا فیال برائے امداد و اعانت او ہمراہ داد رخصت انصراف بخشید و کاجی چک بہ مسارعت تمام داخل کشمیر شدہ در ملک ولولہ انداخت۔

[1] در تاریخ رشیدی صفحہ ۴۸۵ و اکبرنامہ جلد اول مترجمہ بیوریج صفحہ ۴۰۳ ایں مقام ہمچنیں درج است۔ و آنکہ بعض مؤرخین "اندرکول" نوشتہ اند غلط و فاسد است۔ اندرکوٹ یا انترکوٹ قلعۂ بود در زمان ہندواں واقع نزد تالاب مانسبل ۱۲ میل بجانب شمال مغرب سرینگر عرض بلد ۱۵ ۳۴ ، طول بلد ۴۴ ۷۴۔ (سٹائن اینشنٹ جیوگرافی پارا ۱۲۲) [2] مصنف تاریخ رشیدی صفحہ ۴۸۵ از ذکر نمودن ایں پیشکش برائے شیرشاہ خودداری نمودہ است۔

ومیرزا حیدر عیال واطفال خود در اندر کوٹ گذاشتہ باتفاق ملک ریگی چک وعیدی رینہ وحسین ماگرے بہ حرکت آمدہ بمقام وُلّر تار تلاقی فریقین رُوے داد وتامدّت یکماہ باہمدیگر از جدال وقتال دقیقہ نگذاشتند۔

وبعد یک ماہ بہ سبب طغیان آب وکثرت سیلاب از آنجا برخاستہ رفتند وملک کاجی چک بمقام گیرڈار پائے استقامت استوار نمود ومیرزا حیدر با جمعیت خود در موضع کوہ تر قیام ساختہ فردا در موضع وھنوُرہ محاربۂ فریقین واقع شد۔ ہرچند دلاوران عسکر کاجی چک دقیقہ از دقایق محاربت ومبارزت فرونگذاشتند امّا فتح ونُصرت فتوح آسمانی است ناگاہ کاجی چک بہمراہی دولت خان وسید ابراہیم خان از راہ چیرہ ہار بجانب پنوچ مہزوم شد۔ وغازی چک با لشکر شیرشاہ از راہ ہیرہ پورہ گریختہ رفت ومیرزا حیدر مظفر ومنصور داخل شہر شدہ طبل فیروزی نواخت۔ ملا یوسف خطیب تاریخ این جنگ "فتح مکرر" دریافت یعنی فتح اوّل پارسال وفتح مکرر امسال۔

وملک ریگی چک بعد نصرت از میرزا حیدر رخصت گرفتہ بجانب کامراج درعلاقۂ خود معاودت نمود وچندے رابطۂ تودّد ووفاق باہمدیگر مستحکم داشتہ درمتابعت یکدیگر گرمجوشی میکردند۔ عاقبت ملک ریگی چک با میرزا حیدر سرگرانی کردہ در نفاذ امورات او عدولی

سنہ ۹۴۸ھ۔

می ساخت۔ لاجرم میرزا حیدر با حاجی بانڈے و حسین ماگرے و حیدر رینہ گنگاش کردہ برائے گرفتن ریگی چک با جمعیت افواج در کامراج رفتند و ریگی چک تاب مقاومت ندیدہ از راہ کرنا در کوہستان نوشہرہ نزد کاجی چک گریختہ رفت۔ و میرزا حیدر خانہ ہائے ریگی چک در آتش کشیدہ مال و منال او را تاخت و تاراج کنانید۔

و در سال دیگر ۹۵۱ھ کاجی چک و ریگی چک باہمدیگر اتفاق[1] کردہ در کوہستان گلمرگ[2] شورش بر داشتند۔ میرزا حیدر با جمعیت لشکر مغلان و باتفاق امرائے کشمیر در مقابلۂ آنہا داد محاربت و مبارزت دادہ از طرفین جمعے کثیر بہ قتل آمدند۔ عاقبت لشکر مغلان بر سر آنہا

[1] نزد صاحب بہارستان شاہی سبب موافقت ریگی چک با کاجی چک این بود کہ میرزا حیدر بنا بر مصلحت سیاسی با پیروان شمس الدین عراقی بحسن خلق پیش می آمد۔ این چیز باعث منافرت ریگی چک از میرزا حیدر گشت متوہم شدہ از کشمیر بدر رفت و باتفاق کاجی چک باعث فتنہ و فساد گردید۔

[2] فارسی مؤرخان کشمیر "گلمرگ" را "گوری مرگ" نیز گفتہ اند۔ طول بلدش ۵ ـ ۳۴ و عرض ۲۵ ـ ۷۴، است۔ مقام مزبور در وسط کوہ پیر پنچال بطرف جنوب مغرب کشمیر واقع است۔ فاصلہ اش از بارہ مولہ و سرینگر بالترتیب ۱۳ میل۔ ۲۴ میل بطرف جنوب و مغرب است۔ دہ گلمرگ آب و ہوایش لطیف دارد و در موسم گرما محل اجتماع سیاحان عالم گردد۔ باین مقام از راہ ہائے مختلفہ میتوان رسید۔ ارتفاعش از سطح بحر محیط ۸۰۰۰ فٹ است۔

شب خون دادہ ہزیمت کردند و کاجی چک بمقام تھنہ رسیدہ بہ مرض تپ لرزہ از جان درگذشت "فوت سرور" تاریخ است۔[1]

میرزا حیدر از گلمرگ بہ فتح و فیروزی رجعت کرد و با عیدی رینہ و حسین ماگرے اتفاق و اتحاد کلی نمودہ اطراف کشمیر را از تبت و پکھلی[2] و دانگلی و کشتوار[3] مع مضافات دیگر بہ حیطۂ تصرف در آورد۔ و سکہ و خطبہ بدستور بنام نازک شاہ جایز داشت۔ ملک عیدی رینہ را رتبۂ سپہ سالاری بخشید و در انتظام مملکت مساعی جمیلہ بکار

---

[1] ۹۵۲ھ۔ صاحب بہارستان شاہی نیز این تاریخ ذکر نمودہ است۔ ملاحظہ کنید عبارت ذیل:-

"در تاریخ ۹۵۲ھ روز بیست و سوم جمادی الآخر ملک کاجی چک

در ہندوستان وفات یافت۔ "فوت سرور" تاریخ وفات او ست"۔

تاریخ مرقومہ مطابق ۱۷ ستمبر ۱۵۴۵ء می شود۔ (بہارستان شاہی قلمی الف ۱۲۶۔ طبقات (دلک) صفحہ ۶۱۶۔ فرشتہ (دلک) صفحہ ۳۵۵ جلد دوم)

[2] طبقات (دلک)* صفحہ ۶۱۷۔ فرشتہ (دلک، جلد دوم صفحہ ۳۵۶۔ پکھلی بر تمام علاقۂ کوہستان ہزارہ (قدیم اُراسہ) اطلاق می شود۔ ہمچنان آن میدان نشیبی کہ مابین دریائے کشن گنگا سلسلۂ کوہ کاجر گ کہ بطرف شمال شرق کشمیر است نیز شامل پکھلی بشمار می رود۔ (جیرٹس آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۹۰۔ سٹائنس انشنٹ جیوگرافی پیرا، ۸۳)

[3] مصنفین طبقات و فرشتہ جلد دوم (مترجمہ لک صفحہ ۶۱۶ و ۳۵۵) برخلاف حسن رائے دارند۔ نزد ایشان مرزا حیدر در کشتوار بہ تباہی و بربادی دوچار شد۔ کشتوار خطۂ الیست کہ در کشمیر بطرف مشرق بر لب دریائے چناب واقع است۔ در ازمنۂ قدیم اورا "کشٹہ وتا" گفتندے (بیٹس گزیٹر صفحہ ۲۳۷ انشنٹ جیوگرافی پارا، ۸۱)

* این لفظ مخفف لکھنو است

آوردہ اوستادان ہر حرفت وصنعت از ہر جا طلبیدہ رونق و رواج این ملک بخشید[1]۔ وتعمیر حمام وطاقہائے دریچۂ تکیہ دار وکاغذگیری پنجرہ ہا[2] و بدر رو ہائے اسواق وخشک کردن شالی بظروف آتش کہ آں نارہ بلّو[3] می گویند از مخترعات اوست۔ واہل فضل وکمال را دوست می داشت ورعایت دانشمنداں فراواں می کرد۔

ودر ۹۵۵ھ علم تعصّب افراشتہ باتفاق اعیان شہر مردم عوام[4] اشتعال دادہ بر تاراج شیعہ ہا دلیر نمود[5]۔ چنانچہ باشارۂ او عوام ہرسو تاختہ شیعہ ہارا تاختت وتاراج نمودند۔ وبیوت آنہارا درداد خاکستر کردند وخانقاہ شمس عراقی کہ در جڈی بل بود بہ آتش افروختند ولاشۂ شمس عراقی را از گور کشیدہ[6] در سرگین سگاں طعمۂ آتش نمودہ مرقد او را مزبل اہل شہر کردند وشنگلی ریشی کہ از مریدان باباعلی نجار بود ودر نواحی پرسپور رواجے داشت از شالی کوب سرش کوفتہ لاشۂ او در سرگین افروختند وقاضی میر علی اخراج کردہ خانۂ او را غارت

---

[1] اکبر نامہ جلد اوّل مترجمہ بیورج ص۴۰۲ وتوزک (RLB) جلد دوم ص۱۴۸۔

[2] تاریخ اعظمی قلمی ص۶۹

[3] نارہ بلّو کلام کشمیری است مرکب از دو لفظ۔ نارہ بمعنی آتش و بلّو بمعنی ظرف بزرگ۔

[4] بہارستان شاہی قلمی الف الف B 111 ونیز تاریخ اعظمی قلمی ص۶۸۔

[5] ایضاً ایضاً۔

[6] بہارستان شاہی۔

نمودند و مُلّا حاجی خطیب از تیغ گذرانیدند۔

مختصر کہ مردم بسیارے از اعیان شیعہ و منا لعان شمس عراقی بقتل رسیدند و میر دانیال گرامی فرزند شمس عراقی کہ در اسکردو[1] ترویج مذہب خود می ساخت میرزا حیدر او را البرزنش آوردہ تا یک سال محبوس داشت و بگواہی چند شاہداں سبّ صحابہ کبارؓ بر و ثابت کردہ بہ فتوائی قاضی ابرہیم و قاضی عبدالغفور از تیغ گذرانید لاشۂ او را در شہر دفن کردن نداد۔ تاریخ قتل او "دشتِ کربلا"[2] گفتہ اند۔

بوقوع این واقعہ تردّد و توحش در دلہائے مردم از میرزا پیدا گشت۔ خصوصاً اہل تشیّع بشتر در مقام خصومت و نزاع او مستعد شدند و ملک عیدی رینہ را از روی خودرای و سرکشی او غبار کدورت دامنگیر

---

[1] در بہارستان شاہی بجائے اسکردو "تبّت" مذکور است۔

[2] مصنّف بہارستان در ضمن قضاۃ نام قاضی حبیب را نیز ذکر کردہ است۔ ملاحظہ کنید:

"در ہشتم ذی الحجہ ۹۵۶ھ بہ تبّت رفتہ شیخ دانیال را گرفتہ آوردہ قریب یکسال در قید و زنجیر محبوس داشت و آخر از جہت دفع مطاعن در منع مطاعن عبدالرشید خان در قصد کشتن آنحضرت اُفتاد۔ و شیخ فتح اللہ پیش خود آوردہ گواہان دروغ از وے طلب نمود۔ و آں مرد ناخداترس رشوتہا دادہ جماعتے فاق آوردہ۔ ایشاں بر سبّ رفض آنحضرت گواہ شدند۔ و آنحضرت را در بیست و چہارم ماہ صفر ۹۵۷ھ بحکم قضاۃ وقت قاضی حبیب، قاضی ابراہیم و قاضی عبدالغفور شہید ساختند۔ و تاریخ آں "دشت کربلا" یافتند ۹۵۷ھ

خاطر گشت۔

مدّعا کہ ہر کسے در صدد مخالفت و معاندت او افتاد دراں اثنا میرزا حیدر را خیال تسخیر محمد کوٹ[1] بہ خاطر افتاد و از امرا استصواب ایں امر کرد۔ ہر کسے در اہتمام و انصرام ایں مقدمہ او را ترغیب و تحریص نمود۔ موجب آں میرزا قرابہادر برادر زادۂ خود با جمعیت یکہزار سپاہ از قوم مغل و یک نیم ہزار از فوج کشمیری اوّل ماہ رمضان ۹۵۷ھ براہ بارہمولہ مامور ساخت۔ و عیدی رینہ و حاجی بانڈے و نازک شاہ باہمدیگر اتفاق کردہ در تخریب میرزا حیدر کنکاش نمودہ باہمدیگر بہ عہود و مواثیق متعہد و مستعد شدند و ملک عیدی رینہ بہ فریب سازی و روبہ بازی از میرزا حیدر رخصت گرفتہ بالشکر مغلاں بطرف محمد کوٹ نہضت نمود۔

چوں سپاہاں در بارہ مولہ اقامت کردند از فساد امرائے کشمیر متنبہ گشتہ بعرض میرزا حیدر رسانیدند و میرزا حیدر ایں سخن را باور نکردہ گفت کہ مغلاں در فساد و فتنہ کم از کشمیریاں نیستند۔ حبین ماگرے برادر خود علی ماگرے را نزد میرزا حیدر فرستاد تا کہ از غدر کشمیریاں او را آگاہ گرداند و لشکر را حکم رجعت بدہد۔ میرزا حیدر گفت کہ کشمیریاں را چہ طاقت است کہ با ما غدر اندیشند۔

[1] صاحب بہارستان شاہی ایں مقام را "مان کوٹ" ذکر کردہ است۔ مقام مذبور در صوبۂ پونچھ درمیان کوٹلی و پونچھ واقعست۔ (بٹس گزیٹیر ص ۲۶۸)

دراں اثنا ۲۷ ماہ رمضان دراندر کوٹ آتشے عظیم واقع شد اکثر خانہ ہا سوختند۔ ومرزا قرابہادر و سائر مردم پیغام کردند کہ خانہ ہائے ما سوختہ شد۔ اگر حکم باشد بیائیم وخانہ ہا راست کنیم و در سال آئندہ متوجہ بہ پل گردیم۔ مرزا حیدر اصلاً منظور نہ کردہ پس مرزا قرابہادر بالشکر خود بکمال جبر و اکراہ متوجہ بہ پل گشت۔

چوں در محمد کوٹ رسید سیزدہم ۱۳ ماہ شوال تمامی اُمرائے کشمیر بر قلعہ ہائے کوہ و بلندی ہا عروج کردہ گروہ زمینداران کوہستان را تجویز دادند کہ راہ معاودت مُغلاں بجانب کشمیر مسدود سازند۔ علی الصّباح مردم کاری و دلاوران کارزاری از قلال جبال فرود آمدہ درمیان تنگنائے درۂ کوہستان با لشکر مغلاں بہ جدال وقتال پیوستند وسنگہائے گراں از بالا غلطانیدہ کالبد ہائے مغولاں بخاک آمیختند تا وقت زوال از حرب وضرب وسنگ وچوب خونہائے مغولاں بر زمین ریختند و دراں معرکۂ جانکاہ مغلاں داد شجاعت و مردانگی دادہ حملہ ہائے رستمانہ نمودند۔ عاقبت راہ ہزیمت پیش گرفتہ بجانب بہ پل بگریختند و تا یک فرسخ دلاوران کشمیر دنبال آنہا تعاقب کردہ بسیارے مقتول ومجروح نمودند۔ ریحیم خان ککھہ مردمانِ کوہستان ہمراہ گرفتہ تا موضع بہ پل دنبال آنہا دویدہ از اسپ ویراق وسامان ہرچہ دیدند بغارت بُردند۔ وحیدری بینہ پانصد ۵۰۰ سوار با فسری شمس چک ونجی ملک برائے محاصرۂ قلعۂ بہ پل مامور ساخت۔ وخود بجانب پنوچ حرکت نمود و امرائے کشمیر در بہ پل رسیدہ قلعہ را محاصرہ کردند۔

صبح روز دیگر قرابہادر جماعۂ از مغلاں ہمراہ گرفتہ برائے مصالحہ وتسلیم

به جانب اُمرائے کشمیر پیش قدمی ساخت۔ چوں نزدیک رسید مردمانِ کوهی و پیادگان
کشمیر بر سرِ ایشاں ریخته بمقاتله و غارت مشغول شدند۔ و سید مرزا
با جماعت مغلاں شمشیر ماتم برده از قلعه بر آمده بجانب ولایت گکھڑاں منهزم
شدند و دنبال آنها دلاوران کشمیر تا یک میل تعاقب کرده از یراق و سامان
هرچه دریافتند بُردند و قرا بهادر با جمعے از مغلاں در دست کشمیریاں گرفتار
آمده دست و پا بسته در اُردوئے عیدی رینه رسانیدند و عیدی رینه
قرا بهادر و قطب علی کوکه و محمد نظیر را که سران عسکر بودند محبوس داشت و
قریب شصت کس را دستها بُریده یله کردند۔ از انجمله بعضیها در انجا فوت
شده بعضیها به جوانب و اطراف متفرق گشت و عیدی رینه میر سید ابراهیم
و غازی چک و دولت چک از کوهستان نوشهره طلبیده از راه هیره پور همراه
خود به کشمیر آورد۔

و میرزا حیدر به سنوح این سانحۂ جانکاه موجب مصلحت مشیراں و
مدبران خود جمعے از مغلاں در اندر کوٹ نگهبان خانمانِ خود گذاشته مع
یکهزار سوار مُغل به تقابل اُمرائے کشمیر متوجه شد چوں بمقام زال ڈگر نزول
فرمود فتح چک با سه هزار کس در اندر کوٹ رفته خانۂ میرزا حیدر را آتش
کشید۔ و جه علی عمارات سلطان زین العابدین را که در سوپور بودند به عوض
عمارات میرزا حیدر بسوخت۔ امّا میرزا این عمل خوش نیامد۔ لشکریان
عمارات عیدی رینه و نوروز چک را که در شهر بودند سوختند۔

۱؎ ترک کردند۔

چوں ایّام بخت و اقبال از میرزا برگشتہ بود معتبران و معتمدان وے هرجاکه در اطرافِ کشمیر پیشتر تعیّن شده بودند از هرجا تباه شدند- از انجمله مُلّا قاسم و مُلّا باقی که از اُمرائے عظام او در تبّت حکومت میکردند در موسم زمستان مردم تبت اتفاق نموده ملّا قاسم را با جمعے کثیر قتل کردند و ملّا باقی گریخته بوقتِ مصیبت پیش میرزا حیدر در اندر کوٹ رسید- و مولانا عبداللّٰه سمرقندی که از اُمرائے معتمد علیه بود بضبط و ربط ولایت پکهلی اعتبار داشت از انجا باستماع خروج کشمیریاں متوجه ملازمت بود چوں در بادہ موله رسید از دست کشمیریاں مقتول گردید- و یوسف میرزا کوکه در کشتوار به حکومت مستقل بود- از انجا هزیمت خورده در اثنائے راه با یک هزار و پانصد نفر مغل کُشته شد- و محمد نظیر در راجوری گرفتار گشت-

میرزا حیدر این همه اخبارات جانکاه در یک روز شنیده از جان خود متنفّر گشت-

قطعه

فریاد ز جور و ستم چرخ کبود هرگز گره بسته کس را نه کشود
هرجاکه دلے یافت که داغے دارد صد داغ دگر بر سر آں افزود

میرزا حیدر باوجود تلاطم امواج ابتلا علم هیجا افراشته در واه کهوره رسید و لشکر اُمرائے کشمیر در قلعهٔ خانپور[1] اقامت گزین شده بود- میرزا حیدر

---

[1] نزد محمد اعظم و ابوالفضل این مقام خانپور است- مقام مزبور را ابوالفضل در اثنائے راه هیرپور نزدیک نشان داده است- بدیں وجه میتوان گفت که خانپور همان تهے است که در پرگنهٔ بیروه بمسافت یک میل بجانب شمال مشرق دزنگ بره ہے که به سرینگر می رود واقعست-
(بیٹس گزیٹیر ص ۲۳۲)

باجمعیت ہشت صد سوار بر فوج مخالفاں شب خونی آورد چوں پایان قلعه رسید تمامی دلاوران مغل در انجا ایستادند و ہمراہ میرزا حیدر ہمگی سی سوار بالا بر آمدند آنہا ہم در اثنائے راہ باز ماندند و میرزا حیدر ہمگی ہشت سوار ہمراہ گرفتہ در معرکہ محاربہ دست مقاتلہ بکشاد و چہل و چہار کس از تیغ گذرانیدہ بزخم تیر مخالفاں در شب ہشتم ماہ ذی قعدہ ۹۵۷ھ جام شہادت نوشید۔[۱]

بعضے مؤرخاں می نگارند کہ دراں شب ابرے سیاہ پیدا شد چوں میرزا حیدر نزد خیمۂ خواجہ حاجی باندے[۲] کہ مادۂ فساد و وکیل میرزا بود رسید از تاریکی ہیچ نمی نمود۔ شاہ نظیر کہ قورچی میرزا حیدر بود مے گوید کہ دریں وقت چوں تیر می انداختم آواز میرزا حیدر بہ گوش من رسید کہ گفت "قباحت کردی" دانستم کہ دراں تاریکی ناگہانی تیرے بہ میرزا حیدر رسید۔[۳] و نیز منقولست کہ قصابے

۱؎ صاحب بہارستان شاہی صحیح تاریخ قتلش بایں الفاظ دادہ است۔

"بقضائے الٰہی در شب ہشتم ذی القعدہ ۹۵۸ھ میرزا حیدر

بزخم کمال دوبی بقتل رسید۔"

و صاحب تاریخ اعظمی نیز تاریخ قتلش ۹۵۸ھ ہجری بیان کردہ است۔ و آنکہ ملک حیدر چاڈورہ و نرائن کول عاجز تاریخ نوتش ۹۵۹ھ ہجری بیان کردہ اند مبنی بر خطا و سہو است۔

۲؎ طبقات چاپ لکھنؤ ص ۶۱۸ و فرشتہ جلد دوم چاپ لکھنؤ ص ۳۵۷۔

۳؎ پنڈت نارائن کول عاجز نام ایں قصاب "کمال دوبی" بیان کردہ است۔

بر رانِ اُو تیر زد۔ بعضے گویند کہ کمال کوکہ او را بزخمِ شمشیر کُشت امّا بر قالبِ اُو غیر از زخمِ تیر چیزے دیگر ظاہر نبود۔

فردا چوں مخالفاں از قتلِ میرزا حیدر خبر یافتند دولت چک و غازی چک پسران کاجی چک خواستند کہ بر نعشِ میرزا بے ادبی کردہ جدا و را طعمۂ سگاں سازند و سیّد محمد بیہقی کہ بیرۂ نازک شاہ بود باتفاق حسین ماگرے واجتماعِ اہلسنّت استقامت کردہ نعشِ او بر داشتہ در مزار سلاطین متصلِ مرقد زین العابدین بسمت مغرب لبعد پنج روز دفن کردہ مقبرۂ او سنگین افراختند۔

ــــــــــ

ـلہ وہمیں روایت را بقدرے اختلاف ملک حیدر چاڈورہ، خواجہ محمد اعظم، نارائن کول عاجز، بیربل کاچرو اختیار نمودہ اند۔ عبارت اوّلیں این است:۔

"پس بعزمِ انصرام این مرام میرزا حیدر خود متوجہ تفتیش احوال اہل قلعہ گردیدہ شبے سُوار شد و از دروازۂ قلعہ باندروں رفت قصاب را قصابے کاوئے پاک میکرد چوں دید کہ سوارے از بیروں در آمد دانست کہ جاسوس لشکر است۔ میرزا را پرسید کہ کیستی و بکجا آمدی؟ میرزا چوں زبانِ کشمیر خوب یاد نگرفتہ بود جوابے داد کہ نہ فارسی بُود و نہ کشمیری۔ قصاب نیزیکہ گاو را بآں پاک میکرد بر سر میرزا کوفت و او را بسرمنزلِ فنا و بوادی خموشاں رواں کرد۔"

عبارت ثانی این طور است:۔

"میرزا اہل و عیال در اندر کوٹ گذاشتہ قصد شبخونِ امرائے کشمیر کرد۔ بخاطر میرزا رسید کہ در شاخ بندی غنیم تن تنہا در آمد قصابے پرسید کہ نام تو چیست چوں زبانِ کشمیر فصیح نمیدانست۔ قصاب را یقین شد کہ مغل است نیز برداشت و بر سرش کوفت و بہماں زخم درجۂ شہادت یافت۔"

و بر لوح قبر او این سجع نقش بر سنگ موجود است۔ **تاریخ**:-

شہ گورگاں میرزا حیدر آخر | بملک شہادت زدہ کوس شاہی
قضائے الٰہی چنیں بود تاریخ | شدہ بہر وصلش "قضائے الٰہی"

سید محمد تا یک ماہ بر مقبرۂ او محافظاں مقرر داشتہ دست چکاں کوتاہ ساخت۔

چوں دولت چک بہ سبب حمایت نازک شاہ و سید محمد بر قتل میرزا حیدر دست بیافتند در اندرکوٹ برائے ترت[2] و تاراج خانمان میرزا حیدر تاخت آوردند و زنانِ میرزا ہم بہ جنگِ مردانہ مستعد ماندہ بود[3]۔ فرزندانِ ابدال ماگرے کہ از اقارب سید محمد بودند در میان آمدہ صلح کنانیدند[4]۔ چکاں را دفع کردہ قبیلۂ میرزا را در سرینگر میانِ حویلی حسن منتو "جائے دادند۔ و میرزا قرابہادر و میرزا عبدالرحمن و میرزا جان میرک و میرزا پکلہ و میر شاہ و شاہزادہ بیگ و محمد نظر و جر علی نظر بند شدند و بعد چندگاہ رہائش یافتہ روانہ کاشغر نمودند[5]۔

میرزا حیدر برادر زادۂ سلطان سعید کاشغری و خالہ زادۂ بابر بادشاہ بود در علوم عقلی و نقلی و شعر و سخن طبعے موزون داشت۔ تاریخ رشیدی از تصنیفات

---

[1] ۹۵۷ھ (ایضاً ص۱۸) امّا ملک حیدر و نارائن کول عاجز و بیربل کاچرو بہ خلاف ایں ہر دو سال قتلش ۹۵۹ھ نوشتہ اند۔ ملک حیدر گوید کہ:-

"در تاریخ نہصد و پنجاہ و نہ (۹۵۹ھ) از اوجِ تخت بحضیض قدم نہاد"

[2] ترت، غارت و انہدام۔ [3] ایضاً ص۱۸۔ [4] ایضاً ص۱۸۔

[5] تاریخ ملک حیدر چاڈورہ (مخطوطہ) ص۵۸ و تاریخ کشمیر اعظمی مطبوعہ ص۱۸۔ امّا در ہر دو ایں قدر تفصیل نیست کہ حسن ذکر کردہ است۔

اوست[1] ده سال به حکومت کشمیر گذرانید[2] و سکه و خطبه بنام نازک شاه معمول داشت.

بعد واقعه میرزا حیدر عیدی رینه بر منصب وزارت استقلال یافت.
نازک شاه را اسم سلطانی و خطبه بدستور گذاشت و انتظام مهام مملکت بطور خود
می ساخت دولت چک و غازی چک و علی چک و حسین چک فرزندان کاجی چک
که در آواره گردی و پریشان حالی میان کوهستان ها اوقات بسر می بردند بتوجهات
بے غایات طلبانیده در سایهٔ حمایت و عنایت خود نگهداشت[3] چون قوت و ثروت
دریافتند براه بغض و عناد و کینه و فساد او شتافتند و همیشه در تدبیر و تخریب او
شطرنج تدبیر می باختند[4]. دران زمان هیبت خان نیازی از پیش گاه سلیم شاه
بالشکر دلاوران جرار براه کوهستان جموں بعزم تسخیر کشمیر عزیمت کرده در
بانهال رسید.

ازین سو دولت چک و حاجی بانڈے با جیش پر طیش به مقابله برآمده بر
فرق کوه بانهال پائے استقامت افشردند و ملک عیدی رینه و حسین ماگرے
متعاقب با آهستگی[5] می رفتند. دولت چک لشکر خود به دو راه بر مقابلهٔ مخالفان
مامور ساخته فردا به جنگ پیوستند و از صبح تا شام داد مردانگی داده محاربه

---

۱ "واقعات کشمیر" ص ۸۲ ـ ۲ مجموع التواریخ مصنفه بیربل کاچرو قلمی ص ۲۱۴ ـ

۳ "واقعات کشمیر" خواجه اعظمی ص ۸۷ ـ مجموع التواریخ قلمی ص ۲۱۴ و تاریخ کشمیر ملک حیدر چادوره ص ۵۸ ـ

۴ "واقعات کشمیر" ص ۸۷ ـ ۵ وسبب آهستگی رفتن عیدی رینه و حسین ماگرے این بود که هردو بشهرت
دولت چک در مدافعهٔ هیبت خان نیازی حسد می بردند و از خدا می خواستند که این کس از میان برود
و صاحب تاریخ فرشته ص ۳۵۸ و طبقات اکبری ص ۶۲۰ چاپ لکهنؤ در مقتولین زوجهٔ هیبت خان
(اعظم همایون) را نیز شمرده اند ـ

عظیم نمودند[1] -

ہر چند دلاوران ہندی نژاد را در شجاعت و مبارزت نظیر نبود لیکن موجب دستبرد قضا وقدر در دست کشمیریاں ہمہ مقتول شدند و بغیر دو کس از جنود ایشاں کسے زندہ نماندند پس بوقت شام دلاوران کشمیر سرہائے ہیبت خان نیازی و سعید خان و شاہباز خان[2] در پیش دولت چک گذرانیدند - و ملک دولت آں سرہا در پیش سلیم شاہ[3] بجانب ہند فرستاد و قاصد را عرضداشت خود بنام نازک شاہ بدیں مضمون نوشتہ داد کہ شمس ملک و نجی ملک از طرف عیدی رینہ ہمراہ من بودند - آنہا ہیچ گونہ رفاقت سخنی بہ من نکردند نائرہ بغض و عداوت دیرینہ شاں افروختہ شدہ بود - ایں بے اتفاقی علاوہ اشتعال فساد و عناد نمود - فقط -

دولت چک بوقوع فتح و فیروزی کلاہ تکبّر بہ فلک سودہ بہ جانب کشمیر معاودت نمود و در پرگنۂ ویرناگ با عیدی رینہ ملاقی شد و حسین ماگرے بداں جا ہم رسیدہ بود ملک عیدی رینہ بہ قیاس و قیافہ استکبار و استغنائے قوم دولت چک دیدہ در فکر تخریب و ترہیب آں ہا افتاد و دولت چک در شہر رسیدہ با ملک محمد ناجی کہ از عیدی رینہ بہ سبب مقدمات میرزا حیدر رنجیدہ بود، موافقت و موانست حاصل نمودہ برائے مقہوری عیدی رینہ

---

[1] مطابق روایت صاحب طبقات جنگ مزبور در پرگنۂ باہنال نزدکوہچہ لن کوٹ واقع شد -

[2] سعید خان و شاہباز خان ہر دو مانند ہیبت خان از افغانان نیازی بودند -

[3] نزد صاحب طبقات اکبری ایں نام اسلام شاہ است کہ دراں ایام در دہ بن نزد دریائے چناب برائے قیام افتادہ بود [illegible]

درمیانِ خانقاہ معلیٰ اجلاس کردند

دراں اثنا ملک نیکہ وزیر برادر محمد ناجی سنگے کلان از سقف خانقاہ براں جماعہ انداخت وآں سنگ خطا[1] شدہ ستون خانقاہ مضروب ومجروح ساخت کہ اثر آں در خانقاہ قدیم پیش از سوختن موجود بود۔ وبہ پاداش ایں امر ناہنجار بندوقے از غیب[2] برانوئے نیکہ وزیر رسیدہ فی الفور جاں داد۔

وملک عیدی رینہ جمعے از چکان کوپہ[3] وارہ کہ اہل سنت بودند وطائفہ ماگریاں وسیداں بیہقی باخود متفق ساختہ درماہ رمضان ۹۵۸ھ بہ محاربت چکاں علم منازعت افراختہ در قلعۂ علاء الدین بودہ متحصن نشستہ بہ مبارزت ومخالفت آنہا پرداخت تا آنکہ شیبے شمس چک کوپہ وارہ ونجی ملک وحاجی بانڈے وبہرام

---

[1] تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈورہ ص ۵۸، واقعات کشمیر ص ۸۷، جوامع التواریخ ص ۲۱۳۔ اما حیدر ملک بجائے "انداختن سنگ از سقف خانقاہ" ذکر انداختن گلولۂ توپ از کنارۂ آں طرف رودِ بہت (جہلم) نمودہ است۔

[2] ایضاً۔

[3] بقول خواجہ نظام الدین ومؤرخ فرشتہ کشمیریاں بایں وقت بہ چہار گروہ منقسم بودند۔ ورہنمائے ہر یک جدا بود۔ چنانچہ صاحب طبقات می گوید:-

"دریں ایام چہار طائفہ در کشمیر اعتبار داشتند اول عیدی رینہ با طائفہ خود، دوم حسن ماگرے ولد ابدال ماگرے با طائفہ خود سیوم کشمیریاں کہ بیرم چک ودیگر باشند۔ چہارم کامیاں کہ کاجی چک ودولت چک وغازی خان چک باشند۔"

وآنکہ اینجا ذکر شد غالباً از غلطی نویسندگاں قدیم است کہ حسن از آنہا نقل نمودہ

کھوارہ قصبہ الیست بزرگ قریباً بفاصلہ دہ میل از بارہ مولہ

ناٹیک و یوسف خان باتفاق جماعتے از خیل و خدم بالہائے شہر رسیدہ بمحاربہ و مقاتلہ ایستادند و دولت چک و غازی چک بہ مبارزت و مقابلت آنہا مبادرت نمودند۔ و سید ابراہیم خان و حسین خان ماگرے را گرفتار کردہ محبوس داشتند باقی جماعت آنہا در قلعہ علاء الدین پورہ پیش عیدی رینہ گریختہ رفتند۔

و دولت چک از روئے خدیعت و دوبازی معاونان عیدی رینہ را استمالت نمودہ لوہر ماگرے و نسی ملک و فتح چک و یوسف چک بخود مایل ساخت و بتقویت و جمعیت آنہا از دریائے بہت عبور کردہ بر جنود مخالفان بغتۃً ریختہ گردے ہیجا تا بفلک برانگیختہ خون ہزاراں مردم برزمین ریختہ رایت نصرت بہ اوج عزت افراخت۔[1]

و عیدی رینہ بعدم طاقت مقاومت منہزم شدہ در جنگل شمہ ناگ پرگنہ وُتر بہ محل اختفا انزوا پذیرفت و دراں جا مرض موت بیمار[2] افتادہ بشہر درآوردند و چند روز کشیدہ رحلت نمود۔ بر منصب وزارت ہمگی دہ ماہ بہ حکومت گذرانید۔ فرد

[1] بروایت صاحب طبقات جلد دوم ص ۱۷۵ ترجمہ بر جنڈ رنانہ جنگ مزبور مابین عیدی رینہ و دولت چک در میدان عیدگاہ واقع شد۔

[2] و صاحب طبقات در سبب وفات عیدی رینہ ذکر میکند:- وقتے کہ عیدی رینہ خواست کہ بر اسپ سوار شود ناگہاں اسپ لکدے بر سینہ اش زد کہ بصدمہ آں جاں بجاں بخش داد۔ نیز بقولش در سرینگر در مزار موسیٰ رینہ مدفون شد۔

در جزائے فعلِ بے تاب ست تیغ انتقام
ہر کہ بد کردہ است بد بیند بجائے خویشتن

بعد از فراغ عیدی رینہ دولت چک سید ابراہیم خان و حسین ماگرے را از حبس کشیدہ بہ استمالت و مدارا باخود متفق ساخت و سلطان نازک شاہ از مسند سلطنت برداشتہ بہ جانب ہند اخراج نمود۔ ایام سلطنت راقی اُو یازدہ سال و چند ماہ بود۔[۱]

(۲۶) سلطان اسمٰعیل ثانی[۲] پسر ابراہیم شاہ در سنہ ۹۵۸ھ باعانت و امداد دولت چک عادیتہ[۳] لوای شاہی افراخت و ہمگی سکہ و خطبہ بنام او مشہور بود۔ سوائے آں دولت چک بہ اختیار خود انتظام مہام مملکت را فروغ دادہ در اشاعت مذہب شیعہ و ترویج لوازمات آں بخوبی پرداخت و خانقاہ شمس عراقی کہ در عہد مرزا حیدر منہدم شدہ بود از کردہ سابقہ بمتانت و استواری معمور ساخت و لاشہ میر دانیال کہ ہنگامِ قتل در موضع شونشر مدفون کردہ بودند از انجا بر آوردہ در مقبرۂ میر شمس عراقی در گور انداخت۔ در محلہ محسن آباد برائے بابا حسن نجار بن بابا علی نجار خانقاہے وسیع بلند افراخت۔ و لاشۂ بابا علی از جائے خود کشیدہ در انجا مدفون

---

۱ بروایت صاحب طبقات مدت سلطنت نازک شاہ بعد وفات میرزا حیدر رنگی دو ماہ بود۔

۲ مؤلف جوامع التواریخ سال سریر آرائی سنہ ۹۶۰ھ قرار دادہ است۔

۳ خواجہ نظام الدین در طبقات جلد سوم مدت سلطنت ابراہیم شاہ پنج ماہ نوشتہ و ابو الفضل خلافش دہ ماہ بود۔

کردہ عمارت مقبرۂ او احداث نمودہ اراضی معمورہ و غیر معمورۂ آں طرف از مالکاں جبراً گرفتہ بہ حسن بابا بخشید و حسن بابا عمارات رفیع و مکانات منیع و باغات و اسواق وسیع دراں جا آباد کردہ بہ حسن آباد موسوم ساخت۔ و فرقہ ہنود و اہل سنت را طوعاً و کرہاً تکلیف ترک مذہب نمود و خطیبان مساجد را علانیہ تجویز داد کہ نامہائے دوازدہ امام شامل خطبہ بخوانند۔[1]

و در سنہ ۹۶۰ھ مطابق سنہ کشمیری سی و سیوم ناگہان پاسے از شب گذشتہ زلزلہ شدید واقع شد کہ تا ہفت روز یک جنبش بود و در چند جا تبدیل زمین و خسف آں وقت وقوع یافت چنانچہ تبدیل زمین حسن پورہ و حسین پورہ از آں

[1] صاحب بہارستان شاہی احوال تغیرات متذکرہ متن چنیں قلمبند نمودہ است:۔
"میرزا حیدر از غایت انکار طریق مستقیمہ نوربخشیہ بلکہ سلسلۂ ہمدانیہ را ازیں ممالک بالکلیہ معدوم ساختہ بود۔ چنانچہ در تمام ایں ممالک از آں سلسلۂ شریفہ اثرے باقی نماندہ بود۔ و قریب ہشت سال ہیچ کس از اہالی و موالی ایں ممالک دم از آں سلسلہ نتوانستند بلکہ از کمال تعصب خود اظہار مذہب نتوانند کرد۔ مردم ایں ممالک را منع میکرد کہ ہیچ کس تتبع المذہب نباشد سوائے مذہب حنفیہ تمام مذاہب را منسوخ ساختن۔ ملک دولت چک باز سلسلۂ ہمدانیہ را برپا ساختہ بہ تقویت بابا حسن پرداختہ در ترویج سلسلۂ ہمدانیہ اہتمام تمام فرمود و جمیع درویشان و صوفیان آں سلسلہ در رسوم و قواعد ہمدانیہ و شرائط آداب طریقۂ نوربخشیہ باز زندہ ساخت"۔

مشهور است۔ و در پرگنهٔ کامراج[1] میانِ ضلع ما ور کوه پاره علیحده شش[2] صد
کس ہلاک شدند۔ قصهٔ آں در حصهٔ اول گفته شد۔ بالجمله حکومت دولت
خان در کشمیر ہمگی سه[3] سال بود و دریں سالها ہمراه غازی چک چند مرتبه مخالفت
و منازعت ورزید۔ لیکن آں مخالفتها فوراً به مصالحت می انجامید۔ عاقبت
دولت چک زنِ عموی خود زوجهٔ دوم کاجی چک که مادر عینیهٔ غازی خان بود
به خدیعت و فریب در عقد نکاح خود درآورد موجب آں غازی خان و
علی خان بشورش آمده در تخریب بنیادِ حکومت او افتادند۔

روزے دولت چک جماعت خود در حسن آباد گذاشته بسیر تالاب
ڈل رفته بود و برادرانش فرصت غنیمت دانسته در حسن آباد ہمراہیانِ
او بقتل رسانیدند آنگاه برائے گرفتاریِ او به جانب سواحل ڈل عجلت
کردند و دولت چک خبر یافته به جانب کوهستان "پهاک"[4] گریزاں شد
و در اثنائے راه چوپانے هیکل او به شناخته گرفتار نمود و بسته کرده پیش

---

[1] در تاریخ اعظمی ص ۸۸ ایں مقام بجائے "کامراج" مراج درج است۔

[2] صاحب طبقات تعداد ہلاک شدگاں را شصت[60] ہزار کس بیان کرده است۔ و نزد فرشته شمارهٔ آنها شش صد[600] نفر است۔ معلوم می شود که روایت حسن از مؤخر الذکر ماخوذ است۔

[3] صاحب "واقعات" ہمراه ایں ہر دو نام حسین خان نیز ذکر کرده است۔ تاریخ کشمیر ص ۹۵۔ [4] تاریخ کبیر ص ۹۰، "واقعات" ص ۸۹، "طبقات" جلد سیوم ص ۴۳۳۔ امّا در آخر الذکر بجائے "پهاک" "چاک" مذکور است که غلط فاحش است۔

غازی خان رسانید۔ غازی خان میل در چشمان او کشیدہ محبوس داشت۔

گویند دولت چک بسیار بہادر و جرار بود بوقت ایستادن ہر دو دستش تا زانو می رسیدند۔ وقتے در میان نندہ مرگ تیرے انداختہ تا مسافت یک میل بہدف رسانید و در زنے در ہنگام تعمیر دولتخانہ خود چوبے دراز کہ طوالت آں بیست درعہ و ضخامت تا یک درعہ بود معماراں بالائے بام می کشیدند ناگاہ ریسمانہا گسستہ شدہ بزیر افتاد۔ دولت چک چوب مذکور را بدست راست خود گرفتہ دست چپ بر زمین و قفا بہ کرد گویند دست او تا مرفق در زمین رفت و تا وقتیکہ ریسمانہا درست کردہ چوب بالا کشیدند ہمچنان ایستادہ بود[1]

دیگر در دہلی پیش شیر خان افغان فیل را دُم گرفتہ ہر دو پائے خود محکم ساخت و فیل را اصلاً حرکت کردن نداد[2]۔ وقتیکہ بخت و روزگار از وی برگشت عاقبت در دست چوپانے اسیر افتاد[3]۔ و غازی چک بعد دفع حکومت دولت چک اسمٰعیل شاہ را از سلطنت برداشتہ خواہرزادہ خود حبیب شاہ پسر اسماعیل شاہ اوّل بر تخت نشانید[4]۔

(۲۷) سلطان حبیب شاہ در سنہ ۹۶۱ھ بیاوری غازی خان مسند شاہی یافت و غازی خان بہ نفس نفیس خود در انتظام مہام حکمرانی پرداخت۔

---

[1] تاریخ کشمیر ملک حیدر قلمی ص ۵۹۔ [2] ایضاً و واقعات کشمیر ص ۸۶۔

[3] ایضاً ایضاً۔ [4] ایضاً۔

بعد انقضائے مدتِ یک سال حبیب شاہ بہ مسندِ شاہی نشستہ گوزے شدید بکمال شدّ و مد انداخت کہ بہ تقریرِ آں اہلِ مجلس شرمندہ شدند۔ و علی خان بجوش آمدہ تاج شاہی از سرش برداشتہ بر فرقِ غازی خان نہادہ حبیب[۱] شاہ از نشیمن شاہی بیروں ساخت پادشاہیِ سلاطینِ کشمیر بہ خاتمہ رسید۔

سُبحان اللہ پادشاہیِ دوصد وسی و دو سالہ[۲] بہ یک بادِ مخالف بباد رفت۔ ابیات۔

گنج بقا نیست دریں خاکداں
مغز وفا نیست دریں استخواں

ہر چہ دریں مائدہ خرگہی است
کاسۂ آلودہ و دستِ تہی است

ہر کہ ازو خورد دہانش بسوخت
ہر کہ ازو گفت زبانش بسوخت

اورنگ یازدہم در بیان حکومتِ چکاں

چوں حقیقت بود و باش و حسب و نسب طائفہ چکاں در اوراق

---

۱ ایضاً، ایضاً۔ لیکن ایں ہر دو مؤرخین از ذکر "انداختن گوز" سکوت اختیار کردہ اند۔ عبارت تاریخ کشمیر ملک حیدر کہ دریں ضمن وارد شدہ ایں است :-

"در تاریخ ہفصد و شصت و دو کہ در دیوان نشستہ بود در احکام غلطی کرد کہ اکثر ارکان خجالت کشیدند۔ علی خان برادر خورد غازی خان تاج از سرِ حبیب شاہ برداشتہ بر سر غازی خان گذاشت۔"

۲ بروایت خواجہ محمد اعظم "بعد دوصد و بیست و چند سال سلطنت از خاندان شاہ شمس الدین منتقل بہ چکاں گردید" (واقعات کشمیر صہ ۸۶)

گذشته زیب نگارش یافت۔ خلاصۂ آں این است که چکاں تا عہد سلطان زین العابدین نسلاً بعد نسل خدمتگذاری و ملازمت سلاطین اوقات گذاری میکردند۔ آنگاه بسبب فساد سلطان محمد شاه و فتح شاه فتور و قصور به حکومت سلاطین عاید گشت و فرقۂ چکاں اقتدار و استقلال بہم رسانیده چندگاه رتبۂ رضاعت و کوکگی حاصل کردند۔ رفته رفته بجرارت ذاتیه و جسارت جبلی خود به امورات ملکی دخیل شده به مرتبۂ وزارت و امارت رسیدند و دراں اثنا با خاندان سلاطین از روئے مخالطت و مناکحت دختراں و رجۂ قرابت و مساہمت حاصل نمودند۔ پس ازاں بسبب فتور احوال و قصور ہمت و جودت آنہا بسر خود متمکن وسادۂ حکمرانی گشتند۔

فرد

چنین است رسم سرائے سپنج
یکے میرود دیگر آید بگنج

(۱) غازی خان پسر کاجی چک در سنہ ۹۶۲ھ[1] بیاوری بخت و اعانت اقبال بسر خود بر سریر اجلال استقلال یافت مضافات کوہستان کشمیر به کمال

---

[1] ملک حیدر چاڈوره (تاریخ کشمیر قلمی صفحہ) در سبب نشستن غازی چک بر تخت حکومت می نویسد:۔

چوں حبیب خان بے جوہر را لیاقت سلطنت اصلا نبود، در تاریخ سنہ ۹۶۲ھ (۱۵۵۴ء) که در دیوان خانه نشسته بود، در احکام غلطی کرد که اکثر ارکان دولت خجالت کشیدند۔ علی خان چک برادر خورد غازی چک تاج از سر حبیب شاه برداشت و بر سر غازی خان گذاشت۔

شجاعت و توقیر از قلمرو لداخ و اسکردو و گلگت و کشتوار وغیرہ تسخیر نمودہ ہمہ جا فوجداران خود تعیین ساخت۔ انگاہ با جمعیت لشکر و سپاہ بملک گکھراں یورش کردہ دختر کمال خان گکھر کہ سرغنۂ آں قوم بود بشرف ازدواج خود مشرف کرد۔ ازانجا بجدود پکھلی رایت ہمت افراشتہ اطراف آں سواد در قبضۂ اقتدار خود درآوردہ رجعت نمود و بطرف گلگت و دارد و جنبیت عزیمت راجولان دادہ محاصل آں سواد ضبط فرمود۔

ودر سیاست و سفاکی و خوں ریزی و ظلم و فسق و قطع اعضا و چشم کندن و معدلت و نصفت و رعیت پروری ممتاز بود۔ و مذہب شیعہ را رواج کلی

۱؎ ایضاً ص۔ ۲؎ ملک حیدر چاڈورہ و ملا سعد اللہ شاہ آبادی می نویسند کہ او بہ سلسلۂ عدل انصاف از قتل کردن پسر حقیقی خود حیدر خان بقصاص خاویش ملک محمد باز نماند۔ در ضمن روایت اول الذکر این است:۔

"چنانچہ مشہور است کہ از ملازمان حیدر خان پسر خود کہ ارشد اولادش بود در حق کسے زیادتی کردہ حکم بقطع ید نمود۔ این معنے بر طبع حیدر خان گراں آمدہ و غلغۂ بغی بہم رسانید .... خان مذکور ملک محمد چند و خاویش را برائے نصیحت پسر فرستاد۔ در اثنائے گفتگو ملک محمد ناملائمے بر زبان راند و شاہزادہ خاوئے خود را کشت۔ غازی خان نیز فرزندش را بکشت و رافت پدری کار نکرد"

وثانی الذکر این:

کشت از بسکہ در عدالت خاص کشت فرزند خویش را بقصاص

(تاریخ کشمیر ص۔ و باغ سلیمان ص۲۵۵)

بخشید۔ و فرقۂ ہمہ دو اہل سنت را تکلیف ترک مذہب[1] نمود۔ پس امرائے کشمیر بموجب خصلت ذاتیۂ خود در مخالفت و منازعت او مستعد گشتہ فتنہ ہا برداشتند بلکہ خواہش کشتن غازی خان و حسین خان مصمم نمود۔ غازی خان از کنگاش ایشاں اطلاع یافتہ نصرت چک و یوسف چک پسران ریگی چک و شنکر ملک را پیش خود طلبیدہ بہ استمالت و مدارا شکایت و سعایت از مخالفت و مخاصمت آنہا در پیش آورد و دراں حالت برادران آنہا رسیدہ از مجلس او برداشتہ بردند و فردا برادران نصرت چک و جماعت شیعہ محلہ ہائے شہر رسیدہ بہ محاربہ و مقاتلہ ایستادند۔ غازی خان با عسکر خود از دریا بذریعۂ سفائن عبور کردہ بہ جدال و قتال پیوستہ برادران نصرت چک و بعضے از جماعت آنہا را بقتل رسانید نصرت چک و یوسف چک پا بزنجیر محبوس داشتہ پسماندگان او مقہور و معزول ساخت۔ بعد چندگاہ شنکر چک و بہرام چک و فتح چک وغیرہ در قصبۂ سوپور جمع گشتہ علم بغاوت افراشتند غازی خان با لشکر فراواں بہ مقابلۂ ایشاں رفتہ ہمہ را مہزوم و مقتول ساخت۔ بہرام چک از کوہامہ گرفتار کردہ بہ قتل رسانید یوسف چک را میل در چشماں کشید و برادرش ابراہیم چک از تیغ گذرانید۔

بعد وقوع ایں واقعہ شمس رینہ پسر عیدی رینہ و چند کس از امرائے

---

[1] ملا سعد اللہ اگرچہ ذکر فرقۂ خاص نمی کند، لیکن دریں ضمن چنیں اشارہ دارد:-

دست ذلت بملا داد کشاد ‌ ‌ ‌ از تعصب بکرد دیگر یاد

(تاریخ سلیمان قلمی صفحہ مزید)

استعانت و استمداد در دهلی پیش همایون بادشاه پناه گرفتند۔ و بآن روز همایون شاه از بام افتاده دنیای فانی را پدرود نمود[۱]۔ امرای کشمیر میرزا ابوالمعالی را که از سادات کاشغر پسرخوانده بادشاه بود به خدمت و فریب در قلابند با عسکر عظیم همراه آورده و در بی خبری بغتةً وارد پتن شدند و در آن جا بسیاری از دلاوران و سپاهیان کشمیر با ایشان ملحق گشتند۔ غازی خان به مسارعت تمام سرانجام مهام لشکر سرانجام داده سید ابراهیم خان را بدلاسا و مدارا استمالت نموده دختر خود در عقد مناکحت برادرزاده او نامزد کرده با خود متحد و متعهد ساخت۔ نصرت چک مسلسل و مغلول همراه برداشته به دفع صاحبان دیراق و طمطراق یلغار کرده به نهر ناگی ویره[۲] رایت تقابل افراشتند فردا از آب عبور کرده فریقین بحرب و ضرب پیوسته انهار خون جاری کردند۔ از جانبین داد شجاعت و مبارزت داده گرد هیجا به فلک رسانیدند۔ از صبح تا شام

---

[۱] وفات همایون بادشاه در ۹۶۳ھ مطابق ۱۵۵۵ء واقع شد۔ مولانا قاسم کاهی در مصرعه ذیل تاریخش گفته "همایون بادشاه از بام افتاد" (۹۶۲)۔ بقول ابوالفضل این تاریخ یکسال کم است۔ بنابرین سال وفاتش ۹۶۳ھ مطابق ۱۵۵۵ء مقرر توان نمود

[۲] متوفی یکم شوال ۹۷۱ھ (۱۲ مئی ۱۵۶۴ء) در کابل

(اکبرنامه جلد دوم ببلیوتیکا ص ۳۱۱ – ۳۰۸)۔

[۳] تاریخ ملک حیدر چادوره قلمی ص۱۶۱، تاریخ کشمیر مصنفه نارائن کول عاجز قلمی ص۱۶۲ تاریخ اعظمی مطبوعه ص۸۹۔ ناگی ویره یا نانس ویره دهی است به نزدیک بر هر دو کناره نهر ننگ، ده میل بطرف جنوب مغرب از پتن براه سرینگر۔

صمصام خون آشام در انتقام بود. ظاهراً غلبه از طرف مغلان روئے نمود. ناگاه وهنے و رعبے در عسکر مغلان افتاده بجانب کوهستان منهزم شدند و شمسی رینه دست و پا گم کرده در اخراج مغلان سعی میکرد که مبادا دستگیر شده ضایع خواهند گشت.

دران حالت غازی خان بر لشکر مغل تاخت آورده قریب یکهزار و هفت صد کس از لشکر مغل مع شمس رینه اسیر ساخت. سوای آن از دلاوران فریقین چهار هزار کس در رزمگاه بقتل رسیدند[1]. و ابو المعالی با جمعے از بقیة السیف بجانب هند رجعت نمود. غازی خان از روئے سفاکی مغلان اسیر شده را طعمهٔ تیغ اجل ساخته شمس رینه بدار کشید[2]. ازانجا کوس فیروزی نواخته بجانب مسند حکومت رایت معاودت افراخت.

و در سال دوم[3] محمد رینه برادر شمسی رینه به معاضدت حبیب چک پاے استقامت افشرده به محاربه و مجادله بر غازی خان غلبه آورد. و غازی خان در عرصهٔ کارزار فیل تازیان خود را به جنگ محمد رینه جهان داد و محمد رینه ضربهاے تیغ و تلیل بر کالبد فیل انداخته عاقبت ذلیل گشت و حبیب چک در برفے

---

[1] تاریخ ملک حیدر صفحه مذکور، تاریخ کشمیر نرائن کول عاجز صفحه مذکور، تاریخ اعظمی صفحه مذکور.

[2] بقول ملک حیدر چادوره صفحه مذکور و نرائن کول عاجز:

"با آنکه دختر شمس در خانه پسر غازی خان بود بر حلق کشید"

[3] بقول ملک حیدر جنگ مذکور بعد از دو سال هفت ماه از الاکھ محله از بیرگیم رو نمود.

فیل آمده حمله‌هائے مردانه ساخت تا که فیل به غضب آمده خرطوم خود بر حبیب چک افراخت و اسپ خود بد یا انداختہ ر دیگر نہاد - اما بموجب تقدیر پائے اسپش ناگاه در خلهٔ بند شده سلاحش از دست افتاد فیل بکمال غضب درعقب او تاختہ خرطوم برد رما که حبیب چک خرطوم فیل بدندان خود چناں بگزید که فیل بگریخت چوں اجلش رسیده بود فیل بازگشت آمده اورا دیزه دیزه کرد - پس غازی خان علم نصرت بفلک افراختہ سپاہان خود را بانعام واکرام ممنون ساخت و در رتق وفتق امور مملکت پرداخت و سید حمید رینه را به تہمت علاقهٔ خویشاوندی شمس رینه شہید ساخت و در موضع ناگجی دیره مدفون است و سید کمال که از سادات عمده در پرگنهٔ پهاک مشہور بود زہر داده شہید کنانید[1] - و حضرت محبوب العالم قدس سرّه بطرف پرگنهٔ بیروه اخراج ساخت و صنادید اہل سنّت را زحمت بسیار رسانید -

در سنه ۹۶۷ھ[2] حاجی بانڈے و نجی ملک و یوسف چک که در ہندوستان آواره و پریشان شده بودند اتفاق کرده قراہا[3] در برادرزادهٔ میرزا حیدر باجمیعے کثیر از مغلاں برائے تسخیر کشمیر ہمراه آورده در کوہستان راجور

---

[1] واقعات کشمیر صـ۹۱ [2] ۱۵۵۹ء -

[3] برائے قراہا در ملاحظہ کنید ماثر الامراء جلد سوم صفحه ۷۹ - قراہا در مع لشکر چہار ده زنجیر فیل نیز ہمراه داشت (طبقات جلد سوم)

شورش بر داشتند۔ و غازی خان و سید ابراہیم با جمعیت فراواں از راہ ہیرپورہ پیش قدمی کردہ بہ مقام بہرام گلہ علم تقابل افراشتند و فتح ملک و لوہر ملک کہ در کوہستان پنوچ پریشان بودند با غازی خان پیوستند و نصرت چک کہ در نواحی لاہور آوارۂ دشت غربت بود با غازی خان ملحق گشت۔ روز دوم غازی خان بر لشکر مغلاں یورش کردہ فریقین بہ جنگ پیوستند و از جانبین جمعے کثیر زیر تیغ آوردند عاقبت لشکر مغلاں مغلوب شدہ بہ جانب ہند گریختہ رفت و غازی خان با خیل برادران و اعوان با فتح و نصرت بجانب دار الحکومت رجعت نمود۔

و بعضے مؤرخاں قایل اند کہ چوں غازی خان با خیل و حشم در ہیرپور قیام ساخت طایفۂ ڈونباں[1] کہ برائے حراست در شہر دہ مقرر مے باشند پنج شش ہزار کس جمع کردہ بہ آنہا وعدہ فرمود کہ از شما ہر کس کہ سر مغل بریدہ پیش من بیارد یک یک اشرفی بہ صیغۂ انعام از من بردارد۔ بہ شنیدن ایں خبر طایفۂ ڈونباں در لشکر مغل تاختند و بحیلہ و دغا سرہائے آنہا بریدہ پیش غازی خان می آوردند و سر ہر یک سر زیادہ از وعدۂ انعام می بردند بدیں ساں بسیارے از مغلاں بے سر گشتہ۔ پس ماندگاں ہزیمت غنیمت دانستہ برگشتند فقط[2]

---

[1] ڈونباں جمع ڈونب طایفہ ایست از رذیلاں۔

[2] تاریخ ملک حید رچاڈورہ صلا، تاریخ نارائن کول عاجز ص۹۲ - ہر دو مؤرخین متفق اند کہ دریں معرکہ ہفت ہزار سر از سپاہ مغل بدرگاہ غازی خان آوردہ شد۔

غازی خان ہمیشہ در معدلت و نصفت ہمت خود مصروف میداشت چنانچہ از عدالت او روایت می آرند کہ روز عید غازی خان در عیدگاہ بود یکے از ملازمان پسرش حیدر خان عنابے چند از کسے بغارت برد بنوبت بدہن نرسانیدہ بود کہ مالک عناب در پیشگاہ غازی خان استغاثہ نمود غازی خان فی الفور دست خاین قطع فرمود۔ حیدر خان بصدد رایں قدر بے مروتی از والد خود رنجید و گردن از متابعت او پیچیدہ ترک مصاحبت نمود و ملک محمد کہ خالوئے او بود ازیں امر نامرغوب او را منع ساخت و حیدر خان از روئے جہالت و شرارت ناصح غمخوار خود بقتل رسانید و غازی خان بصدد چنیں امور بغضب آمدہ پسر خود در راہ عیدگاہ بدار کشید۔[1]

عاقبت بعلت جذام مریض شدہ بینائی چشمش عاطل گشت نہ سال و دو ماہ حقوق سلطنت بجا آوردہ برادر اخیافی خود حسین خان بر مسند ایالت مستقل ساخت و بعد چند روز با غوائے بعضے از مصاحباں و مقرباں خود ازیں فعل نادم شدہ بر معزولی او مستعد گشت حسین خان بعضے از رؤسا و امرا با خود متفق ساختہ دست غازی خان از حکومت کوتاہ کردہ

---

[1] تاریخ ملک حیدر چاڈورہ صـ ۶۲، نارائن کول صـ ۶۴، باغ سلیمان صـ ۲۵۵۔ مجموع التواریخ بیربل کاچرو قلمی ورق ۱۱۰۔

[2] بخلاف جملہ مؤرخین کشمیر فرشتہ و ملا نظام الدین۔ ہمگی مدت سلطنتش را چہار سال نوشتہ اند (فرشتہ جلد چہارم مترجمہ مولوی فدا علی طالب صـ ۸۱۹ و طبقات اکبری جلد سوم مترجمہ راجندر ناتھ)

بخانہ نشانید۔

(۲) حسین خان در سنہ ۹۷۱ھ[۱] بر سریر ایالت رایتِ حکومت افراخت۔ "خسرو عادل"[۲] تاریخ جلوسِ اوست۔ ملک محمد ناجی[۳] را رتبۂ وزارت بخشید و همگنان را بعدل و رافت و نصفت دل خوش ساخت و هفت روز با هفت طایفه صحبت میداشت روز جمعه در مصاحبت و مباحثۂ علمائے اسلام و روز شنبه با برهمنان و پنڈتانِ وید خوان و یوم یکشنبه با مشایخ فقرا۔ و روز دوشنبه با مفتیان و قاضیان۔ و سه شنبه در اشتغال سیر و شکار۔ و روز چهارشنبه با سپاهان و تیراندازان۔ پنج شنبه با اہل نشاط و ارباب رقص و سرود و هر طایفه را فراخور مراتب انعام و مدد معیشت از خزینه عامره معمول بود[۴]۔

با وجود اشتغال جهانبانی فکر شعر هم میکرد این دو شعر از طبعزاد اوست۔

فرد:- حمایل کرده تیغ و بسته خنجر یار مے آید
دلا بر خیز کارے کن که جاں در کار مے آید

۱؎ ۱۵۶۳ء۔ ۲؎ ۹۷۱ھ۔ ۳؎ حید ملک حید رچاڈوره، مورخ کشمیر۔

۴؎ واقعات کشمیر ص ۹۱۔ "بقول ملک حید رچاڈوره (تاریخ کشمیر قلمی ص ۶۳) تقسیم اوقاتِ حسین خان چک چنیں بود۔

"روز جمعه با علما و فضلا، روز شنبه و یکشنبه بعدالت و دادرسی و روز دوشنبه با دانایانِ هند و روز سه شنبه بشکار۔ و روز چهارشنبه با سپاه و لشکر و تیراندازی و اسپ تازی و چوگان بازی و روز پنجشنبه با قوالان و اہل نشاط میگذرانید۔"

فرد:- آں ترک آل پوش سوار سمند شد
یاراں حذر کنید کہ آتش بلند شُد

و بعضے سرکشان بغاوت اندیشہ کہ ہمیشہ پیشۂ آنہا فساد و عناد بُود باہمدیگر اتفاق کردہ در قابُوجوئی حسین افتادند، و حسین خان بر خطور خاطر آنہا مطلع گشتہ متمرّداں را مؤاخذۂ کُلّی نمود۔ و احمد خان پسر غازی خان و محمد ماگرے پسر ابدال ماگرے بہ حیلہ گرفتار کردہ چشمانِ آنہا از حدقہ بیروں کشیدہ اعمیٰ ساخت۔

ھمدراں ایّام فتح خواجہ مخاطب بہ خان زمان و بہادر خان کہ از مقرّبانِ مرزایاں بودند بہ باعث توہّم انداختنِ سخن چیناں از محمد ناجی متوحّش گشتند و ہمراہ فتح چک و شمسی دوبی[1] (دھوبی) بہ وثوق ایمان یک دل و یک جان گشتہ بر کُشتنِ محمد ناجی مستعد شدند۔

روزے کہ حسین خان بہ شکار دُتھ نار رفتہ بود، خان زمان و بہادر خان با معاونانِ خود فرصت غنیمت دانستہ بہ پرخاش ملک ناجی برخاستند۔ و ملک ناجی با اعوانِ خود در حویلی حسین خان درآمدہ در ہا مسدود کردند۔ فتح چک و بہادر خان دہ گذر مفتوح کردہ در حویلی درآمدند و از ہر دو فریق مبارزاں زیر تیغ آمدہ ملک ناجی در حجرۂ پنہاں گشت و خان زمان و شمس دُوبی (دھوبی) بر قتل مخالف دست بنا فتہ از معرکہ بگریختند و سپاہاں دنبالِ آنہا دویدہ ہر دو کس مع بہادر خان گرفتار

[1] دُوبی بضم دال و سکون واؤ لفظ کشمیری بمعنی گازر۔

کرده پیشِ حسین خان گذرانیدند حسین خان ہر سہ کس را دست و پا مقطوع ساختہ مبارز خان را بہ جائے خان زمان رتبۂ تقرّب بخشید۔

و بعد چندگاہ مبارز خان بر قتلِ حسین خان اقدام نمودہ فرصت نگاہ میداشت و حسین خان از خطورِ خاطرِ او وقوف یافتہ مبارز خان و لوہر چک را دست و پا قطع نمود و نصرت چک کہ از مدت محبوس بود ہماں روز از حبس کشیدہ چشمان او بے نور ساخت۔

و بعد چندگاہ از محمد ناجی نوعے علامتِ قصور و فتور یافتہ از منصب وزارت معطّل کرد و بجائے او علی کوکہ کہ از اہلِ سنّت و جماعت بود مقرّر ساخت

و در ۹۷۵ھ کہتر برادر مرزبان مسمی شنکر خان بہ کوہستانِ نوشہرہ گریختہ رفت و اطراف آں حدود بہ حیطۂ تصرّف خود در آوردہ دوادار ظلم و جفا گشت رعایا از بیدادِ او بستوہ آمدہ بہ خدمت حسین خان استغاثہ نمودند۔ و حسین خان فرمان داد کہ آں بدکیش از ملک خویش اخراج سازند اگر احتیاج مدد و اعانت باشد بر نگارند۔ شنکر خان باستماع ایں خبر لشکر آراستہ برائے مقاتلۂ حسین خان در پونچھ رسید۔ ازیں طرف علی خان چک و ملک محمد ناجی با جیوش دریا جوش برائے تدارک آں خرگوش بجوش آمدہ در کوہستان پونچھ آتش محاربہ افروختند و بعد جدال و قتال بسیار شنکر خان مہزوم و مخذول کردہ رجعت نمودند۔

حسین خان در رعیت پروری و دادگستری از کردۂ برادرانِ دیگر موصوف بود۔ امّا بنا بر تعصبِ مذہب و ترویج مشربِ تشیع و ترجیح رسومات

آں ہمیشہ با اہلِ ہنود و ارباب سنّت وجماعت مزاحمت و مخالفت میکرد۔ اگرچہ بنا بر رعایت ظاہری در خدمات امور شریعت علمائے مذہب حنفیہ را توقیر میداشت۔ امّا بموجب شرارت اندرونی بسیار کس از علما و فضلائے اہلِ سنّت بقتل رسانید۔

چنانچہ در سنہ ۹۷۵ھ میرزا مقیم[1] شیعہ از جانب اکبر بادشاہ ظاہرًا بطورِ سفارت باطنًا برائے تجسس راہ و طور و طرز ایں دیار با جمعے معدود بکشمیر آمدہ چندگاہ دریں جا توقّف نمود۔ و قاضی حبیب اللہ کہ قاضی شہر و خطیب مسجد جامع بود بعد نماز جمعہ در ذیل کوہ ماران بزیارت قبور رفتہ بود۔ یوسف بندر[2] کہ از متابعان میرزا مقیم شیعہ بود از روئے تعصّب و قصد ثواب شمشیر کشیدہ حوالہ قاضی نمود و سر قاضی مجروح گشت۔ چوں ضرب دوم انداخت قاضی دستِ خود سپر ساخت انگشتان او بریدہ شد۔ و مولانا کمال[3] کہ دامادِ

---

[1] بقول ڈاکٹر صوفی (کشمیر ج ۱ صفحہ ۲۲۳) حسین خان چک بنفس نفیس باستقبال میرزا مقیم بہیرہ پور آمد۔ ہیرہ پور دہے است در وادی پیر پنچال قریبًا ہفت میل بطرف جنوب مغرب از قصبۂ شوپیان۔ بہ تحقیق ڈاکٹر صوفی نام قدیم ہیرہ پور "شیورہ پور" بود۔ ہیرہ پور دروازۂ کشمیر بطرف راجوری شاہراہ شاہان چغتائیہ ہند است۔ شمارۂ آبادی ۱۵۳۵ نفر۔

[2] در واقعات کشمیر صفحہ ۹۱ ایں نام "یوسف منڈو" مذکور است۔

[3] میر کمال الدین یا ملا محمد کمال برادر مولانا جمال ست۔ حلالِ دقائق و کشافِ حقائق بود۔ مجموعۂ علم و عمل و زہد و تقوی بود۔ اوّلًا بخدمت بابا فتح اللہ و ثانیًا در خدمت خواجہ عبد الشہید احراری کہ از احفاد و امجاد مقرب پروردگار حضرت خواجہ عبید اللہ احرار است رسیدہ بہرہ مند کمالات گردید۔ در سیالکوٹ و لاہور مسند افادۂ علوم برآراست۔ حضرت مجدد الف ثانی شیخ احمد سرہندی (متوفی صفر المظفر سنہ ۱۰۳۵ھ مطابق نومبر سنہ ۱۶۲۵ء) و مولانا عبد الحکیم سیالکوٹی از صحبتش مستفید گردیدند۔ در سنہ ہزار و ہفدہ (۱۶۰۸ء) در لاہور آسود (واقعات کشمیر صفحہ ۱۱۹)

قاضی بود خود را بر قاضی انداخت ۔ و یوسف بعد از مجروح ساختن قاضی مگر بخیت و علی کوکہ و دتی کوکہ کہ از اہلِ سنّت بودند این خبر شنیدہ یوسف مذکور را محبوس داشتند و حسین خان را از دربار عام بنام مفتیان نوشتہ گرفتند کہ بہ نسبت یوسف بندر ہرچہ حکم شرع باشد جائز دارند و علی کوکہ در پیش مولانا شمس الدین الماس و ملّا یحیٰ گنائی ولد نوتی گنائی مشہور بملّا فیروز رفتہ بیان کرد کہ حسین شاہ بہ نظر سیاست یوسف بندر را حکم کشتن دادہ است ۔ ایشان ہم مطابق فرمانِ او حکم شرع جاری دارند و آں ہر دو مفتیان گفتند کہ ہرگاہ کسے بر حاکم شرع یا والی اسلام بہ اہانت و استخفاف و ارادۂ قتل اقدام نماید اگر حاکم وقت او را برائے سیاست قتل کند در شرع ماخوذ نیست ۔ و دراں اثنا مردم عوام شہر ہجوم کردہ یوسف بندر در طرفۃ العین لقتل[1] آوردند ۔

بعد چند روز حسین خان را پسر ارجمند خود ابراہیم خان کہ در حسن و جمال مانند بدر منیر و در سپاہ گری و تیر اندازی و اسپ دوانی بے نظیر بود بآزار چیچک فوت شد و حسین خان از تیمار فراقش مصیبت زدہ و پریشان خاطر گشت و ملّا زین الدین کہ از علمائے شیعہ بود حسین خان را ذہن نشین ساخت کہ مفتیانِ اسلامیہ یوسف بے گناہ را حکم کشتن دادند و بہ شامتِ بے گناہی او جگر گوشۂ ایشان از جہان رفت کہ در حقِ او عدل نفرمودند و حسین خان مفتیان شہر سرِ دیوان طلبانیدہ بہ جانب میرزا مقیم سفیر اکبر شاہ کہ بمذہب شیعہ بود تجویز داد کہ یوسف بندر بے گناہ مطلق است مفتیان

---

[1] "را" حرف ربط این جا محذوف است ۔

حنفیہ بنا بر تعصب اورا حکم قتل دادند دریں باب ایشان از جانب من منصف هستند واز هر دو فریق دعوی و دلیل به تحقیق رسانیده حکم مناسب دهند ۔

میرزا مقیم از مفتیان سنّیه پرسید که ایشان به کدام مسئله یوسف بندرا حکم کشتن دادند مفتیان دلیل شرعی پیش آوردند که استخفاف واهانت قاضی اسلام موجب اهانت شرع و شارع است و مرتکب آں در هر ملل و نحل مستوجب قتل وسزاوار عقاب است ۔ و نیز در شرع وارد است که اگر والی اسلام بجائے حد صغیر برائے تنبیه و سیاست حد کبیر جاری دارد رواست ۔ ما بایں اطاعةً للشرع و امتثالاً لحکم اولی الامر حکم نموده‌ایم ۔ سوائے آں علی کوکه و دتی کوکه پیش ما آمده اظهار کردند که حسین خان را یوسف بندر برائے سیاست کشتن است شما حکم بکشتن او بنویسند ۔ ما او را نه کشتیم بلکه حکم حاکم کشت و حسین خان سوگند کرد که مرا قصد کشتن او نبود قضیه او بقضات و علماء برائے آں حواله کرده بودم که تا او را کسے نتواند کشت ۔

چوں حسین خان ایں تقریر کرد مفتیان ساکت شدند ۔ وارثان یوسف بندر دعوی کردند که یوسف مذکور بیرون مسجد شمشیر بازی میکرد به خطا شمشیر او بر دست قاضی رسیده مجروح گشت ۔ بر همیں قول گواهان فرضی گذرانیدند میرزا مقیم تجویز داد که مفتیان از روئے تعصب در حق او حکم کشتن داده اند وئے بے گناه مطلق است حسین خان یا وارثان یوسف بندر حکم داد که هر دو مفتی بقصاص یوسف بے گناه بقتل رسانند ۔ آں روز تمامی مردم کشمیر بسیر تالاب ڈل رفته بودند شهر خالی بود حسین خان وقت غنیمت دانسته

آں ہر دو مفتی بزرگوار بہ شہادت رسانید[1] تاریخ این است بیت

از پئے تاریخ آں دو دین وحید گفت "شد از ہر دین مُلّا شہید"[2]

بعد شہادت آں دو بزرگوار میرزا مقیم در فکر معاودت مسارعت نمود و حسین خان فرمایشات شاہی قبول کردہ طوق مطاوعت بگردن انداخت و دختر خود برائے ازدواج اکبر شاہ باتحایف و نفایس بے شمار بدست میرزا مقیم مرسل داشت و از جانب خود میرزا یعقوب برائے وکالت ہمراہ داد۔

بعد رفتن آنہا خواجہ حاجی گانی کہ از اکابران شہر بود و شیخ عبد النّبی و ملّا عبد اللہ و جماعتے از اہل سُنّت ہمراہ گرفتہ در پیشگاہ اکبر شاہ رفتہ از شہادت مولوی الماس و مُلّا فیروز استغاثہ نمود۔ و اکبر شاہ بہ سنوح این سانحہ میرزا مقیم و میرزا یعقوب و میر بہشتی را بقتل رسانید و تحایف نفایس حسین شاہ تمام مسترد نمود۔ پس از آں حسین خان از کردار و اطوار خود بیزار شدہ در رعایت رعیّت و پرداخت علما و مشایخ و اہل فضیلت مصروف می بود و سعی تدارک افعال گذشتہ مے نمود آخر عمر بعلّت فالج گرفتار شدہ از حیات خود محروم گشت۔

مقارن آں حال محمد ناجی و علی کوکہ و دتی کوکہ وغیرہ چند کسان گنگاش نمودند کہ علی خان و سید مبارک خان بیہقی را مغلول و مقیّد ساختہ فرزند حسین خان بر سریر سلطنت قایم مقام مملکت کردہ انتظام امور حکومت بہ اختیار

[1] بقول فرشتہ (صـ ۳۶۴) قتل ہر دو مفتی بدست فتح خان چک بحکم میرزا مقیم بود داد۔

[2] ۹۷۳ھ (۱۵۶۵ء)۔

خود میگذاریم. و این سخن بسمع علی خان رسیده متردد گشت و همراه سید مبارک
خان فرزند سید ابراهیم خان و ابراهیم خان پسر غازی خان و لولی ملک[1] وغیره
اعیان عهد و پیمان استوار کرده به بهانۂ شکار بجانب قصبۂ سوپور یلغار نمود
و علی کوکه دو سه کس از معتمدان خود بطلب علی خان فرستاد تا که او را به خدع و
فریب گرفتار سازد. و علی خان از دام تخدیع و تزویر او سر پیچیده در جمعیت
خود پرداخت تا که تمامی امرا که در حالتِ آواره گردی باطراف پریشان
بودند باز آمده با علی خان ملحق شدند. آبه خان و لولی ملک وغیره از شهر گریخته
رفته به او پیوستند.

چون لشکر جمع شد علی خان از سوپور برخاسته بجانب شهر نهضت
کرد و در موضع ناجی ویره لوائے تقابل افراخت و نجی ملک و علی کوکه با جمعیت
تمام بر سر آنها شبخون زده از جانبین بسیارے مقتول و مجروح شدند و نجی ملک
و علی کوکه از آنجا برخاسته در موضع زینه کوٹ قیام کرده باهمدیگر مصلحت
نمودند که بغیر علی خان دیگرے سزاوار سلطنت نیست بهتر آنست که بغیر خصومت
و عناد او را تاج حکومت بر سر داده افتخار و سربلندی خود حاصل کنیم. همانوقت
تاج شاهی و خلعت مباهی بدست بابا خلیل در پیش علی خان فرستادند. و
همراه سید مبارک خان به وثوق ایمان متحد و متعهد شدند. انگاه از پیشگاه
علی خان بخلاع فاخره سربلندی یافته بکمال کرّ و فر در شهر آمده علی خان را
بر مسند امارت جلوس دادند. و حسین خان هفت سال به حکومت گذرانیده

[1] فرشته و نظام الدین بخشی این نام "لودی ملک" نوشته اند. ظاهراً سهو است.

درزینہ پور رسیاد وخدا انزوا پذیرفت۔ بعد ازاں یکسال وچند ماہ کشیدہ از دنیا درگذشت۔[۱]

(۳) علی خان برادر حسین خان چک در ۹۷۸ھ[۲] بیاوری بخت بر تخت جلوس کردہ در رفاہِ رعیت و توقیر اہل فضیلت و تکریم علما و تعظیم مشائخ و فقرا رایت ہمت افراشت و در مسجد جامع بحضور علما و فضلا و عموم خلائق از جور و جفا و ظلم و بدعت و تعصب و لہو و لعب و منہیات تائب شدہ در ایام خود خلق خدا را بعدل و احسان رفاہ و آسودگی بخشید۔ و سفاکی و بے باکی و چشم کندن و قطع اعضا نمودن کہ معمولِ حاکمان سلف بود ترک نمود۔ و در خدمت حضرت سلطان العارفین[۳] و بخدمت شیخ ہردی بابا ریشی[۴] بہ اخذ فیوض می شد و خدمات ایشاں بجان و دل بجا می آورد چنانچہ شیخ بابا داؤد خاکیؒ در قصیدۂ لامیہ توصیف اُو مے نگارد۔ نظم۔

والیٔ دوراں علی شاہ و سندِ صالحاں

پور اُو شہزادہ یوسف شاہ با جاہ و جلال

۱؎ بقول ملک حیدر چاڈورہ صفحہ ۱۴۴ از دق و بقول فرشتہ صفحہ ۳۶۴ و بخشی نظام الدین صاحب طبقات اکبری صفحہ ۶۲۸ بعارضۂ اسہال درگذشت۔ ۲؎ ۱۵۷۰ء۔

۳؎ شیخ مخدوم حمزہ کشمیری۔ ۹۸۴ھ مطابق ۱۵۶۶ء۔ ۴؎ شیخ ہردی ریشی بابا بقول صاحب واقعات کشمیر از قبیلۂ آہنگراں بود۔ در صغر سن ذوق خدا پرستی بہم رسانیدہ مشغول بطریقۂ ریشیاں (مردانِ تارک الدنیا) شد۔ صاحب کرامات کثیرہ است۔ در آخر بہ صحبت حضرت مخدوم العرفا شیخ حمزہ رسیدہ بہرہ اندوز فوائد کلیہ گردید۔ چوں رحلت نمود در قصبۂ اسلام آباد مدفن یافت "شیخ دیں بود" (۹۸۶ھ مطابق ۱۵۷۸ء) تاریخ وصال آنحضرت است۔

هردو ایشان صحبت این پیر را دریافتند

هر دو کردند دُعائے خیر خواز وے سوال

اُو دعا گفتے وایشاں را مبارک آمدے

هم درین اشفاق ایشاں کرد از ینجا ارتحال

سیّد مبارک خان بیہقی[۱] کہ فرد زمانہ و دانشمند یگانہ بُود بہ منصب وزارت ممتاز ساختہ رؤسائے ملک را بمناصب وجاگیر نواختہ با ہر کسے نردِ موالفت وموافقت باختہ مخالفاں را استمالت ومدارا نمودہ بہ الطاف وعنایات خود ممنون ساخت۔

واز نسل سلاطین کشمیر[۲] حاجی حیدر خان وسلیم خان پسران نازک شاہ با جمعے از اُمرائے کشمیر اتفاق کردہ لشکرے عظیم آراستہ متوجہ تسخیر کشمیر شدند وعلی خان باستماع خبر لوہر خان برادر زادۂ خود ومحمد چک پسر حبیب چک را بالشکر پنجہزار سوار برائے دفع ورفع آنہا مامور ساخت ومحمد چک خدعت وفریب لوہر خان را بستہ کردہ، پیش حاجی حیدر خان وسلیم خان ہمراہ بردہ اظہار اطاعت وفرماں برداری خود نمود۔ وآنہا را از نوشہرہ برداشتہ

---

[۱] از مریدان باصفا حضرت مخدوم العارفین شیخ حمزہ کشمیری رحمۃ اللہ علیہ است۔ جامع کمالات ظاہری وباطنی بود۔ دو بار سفر ہندستان کرد۔ اوّلاً بطرف ملتان بزیارت پیر خود وثانیاً بہ دہلی در واقعۂ شہادت موسیٰ چک از دست اہل تشیع در عہد یوسف شاہ چک سنہ ۹۹۳ھ مطابق سنہ ۱۵۸۵ء تاریخ وصال آنجناب است (ملخص از واقعات کشمیر صفحہ ۱۰۹)۔

[۲] یعنی خاندان شہمیری کہ قبل از شاہان چک حاکم شدہ بود۔

بجانب کشمیر آوردہ در سنگ پور رسانید و درآں جا سلیم خان با لشکر فراواں بقتل آورد و حاجی حیدر خان راہ گریز یافتہ بجانب ہند فرار نمود۔

مقارن آں حال بہادر سنگھ راجہ کشتواڑ از جادہ اطاعت سر پیچیدہ رایت سرکشی افراخت۔ و علی خان لشکرے گراں برائے تدارک او تعیین ساخت و بہادر سنگھ تاب تقابل در خود ندیدہ خواہر خود شنکر[1] دیو نام برائے ازدواج یعقوب خان نبیرۂ مرزبان نامزد کردہ باج و خراج سالیانہ بر خود لازم گرفتہ بہ مصالحہ پرداخت۔

و در سال دوم باز خیال استکبار بہ خاطر آوردہ، بنیاد فساد نہاد۔ ازیں طرف اسماعیل گنائی و حیدر چک برائے سرکوبی او دستوری یافت و بہادر سنگھ باز بعجز و نیاز پیش آمدہ برائے عفو جرائم دختر خود مسماۃ فتح خاتون[2] مصحوب فرزند خود نراین سنگھ فرستاد۔ و بدستور باج و خراج زعفران وغیرہ باز بر خود لازم نہاد و علی خان از تقصیرات او درگذشتہ نراین سنگھ را بہ نوازش و الطاف رخصت انصراف ارزانی داشت۔

و ہمدراں سال قاضی صدرالدین و مولانا عشقی سفیران اکبر شاہ بطور رسالت نزد علی خان آمدہ دختر برادرش برائے شاہزادہ سلطان سلیم خواستگاری نمودند و علی خان بمراسم تواضع و نیازمندی سکّہ و خطبہ بنام اکبر شاہ منظور کردہ اہل سفارت را دختر برادر خود با تحایف و نفائس عجیبہ ہمراہ دادہ رخصت معاودت

---

[1] بقول ڈاکٹر صوفی "شنکر دیوی" (کشمیر جلد اول صفحہ ۲۲۰)

[2] فتح خاتون نام اسلامی "شنکر دیوی" است کہ در حاشیۂ [1] مذکور شد۔

فرمود[1] -

بعد ازاں علی چک ولد لوروز چک با اُمرائے طایفۂ خود بہ مخالفت و منازعت[2] علی خان ہمت بستہ علم بغاوت افراشت و علی خان از خطور خاطرش آگاہ گشتہ فوراً گرفتار نمودہ تجویز بہ کُشتن او داد - عاقبت بہ استشفاع سید مبارک خان از جان امان یافتہ از ملک اخراج نمود - مشارٌ الیہ در لاہور پیش حسن قلی خان[3] رفتہ درخواست قوت و اعتضاد نمود حسن قلی خان اورا فتور تعقل و فساد تخیل در سر دیدہ دست رد بر سینۂ او نہاد و ازاں جا فرار شدہ در کوہستان محمد کوٹ در آمدہ شورش برداشت - لشکر علی خان در آنجا رفتہ علی چک را اسیر کردہ آوردند و بعد چندگاہ بہ سفارش مبارک خان باز رہا نمودند -

و نیز ابراہیم خان[4] ولد غازی خان را خیال ایالت در سر بُود روزے

۱؎ طبقات اکبری مطبوعہ نولکشور پریس لکھنو صفحہ ۶۲۹ و تاریخ فرشتہ جلد دوم مطبوعہ نولکشور پریس لکھنو صفحہ ۳۶۵ - ۲؎ بقول صاحب طبقات صفحہ ۶۲۹ و فرشتہ صفحہ ۳۶۵ سبب منازعت علی چک با علی خان این بُود کہ دو کہہ مدار الملک حسین چک در جاگیر علی چک آمدہ خلل انداخت - و شکایت این امر بہ علی خان کردہ گفت اگر او (دوکہہ) را منع نخواہید کرد، شکم اسپانِ خود را پارہ خواہم کرد - علی شاہ این عبارت را بہ کنایہ محمول کردہ فہمید کہ مقصود او پارہ کردنِ شکم علی شاہ است - ازیں سبب در غضب شدہ اورا بند فرمودہ بولایت کامراج فرستاد -

۳؎ صحیح حسین قلی خان ترکمان حاکم پنجاب است (ایضاً، ایضاً)

۴؎ یعنی ابراہیم خان -

یوسف خان را بہ شفقت و وقاحت پیش آمدہ دستارش از سر فرود آورد - و
ملازمان یوسف خان او را بہ ضرب سیوف مقتول کردند - یوسف خان بعد کشتن
او از پدر ہراسان گشتہ با خیل و خدم جانب سوپور حرکت نمود و ابدال خان
برادر علی خان بشورش آمدہ جماعتے با خود متفق کردہ بقتال و جدال یوسف خان
آمادہ گشت - و علی خان ہم از کردار فرزند ناہنجار بیزار گشتہ لشکر خود ہمراہ
ابدال خان جہت کشتن یوسف خان مامور ساخت - چون در ماچی دیہہ نزول
کردند سیّد مبارک خان[1] ابدال چک را فہمایش داد کہ ایشان بعہد خود وفا
کردند اکنون ایبہ خان را بدم عیسوی زندہ نخواہند ساخت - الحال بہ نسبت
فرزندان او نیکوئی سازند - و اکنون از قتل یوسف خان بغیر فساد و عناد چہ حاصل
آیند - ابدال خان بشنیدن این سخن از انجا رجعت بشہر نمود - و یوسف خان
بہ تحریک سیّد مبارک معاودت کردہ بعز بساط بوس فایز گشت -

و ہمدران سال ۹۸۴ھ[2] در ماہ سنبلہ کہ ہنوز فصل پختہ نہ شدہ بود تا
یک ہفتہ بارش برف و باران شدّت نمودہ محصولات سر بسر تلف گشت و قحط غلّہ

---

[1] سید مبارک بیہقی (م-۱۵۹۱ء) وزیر اعظم علی شاہ چک نبیرۂ سید ابراہیم بیہقی بود. نسب سادات بیہقی کہ ہمہ سنّی المذہب بودند بہ سید محمد بیہقی خسر سلطان زین العابدین عرف بڈشاہ صاحب می رسد - این خاندان از بیہق کہ در شمال مغرب نیشاپور، ایران، است در عہد سلطان سکندر آمدہ بکشمیر آباد شد - سیّد مبارک خان در ۹۹۹ھ مطابق ۱۵۹۰ء بہ قضا پیوست - "شہید رفت" تاریخ وصال اوست - در مقبرۂ بہاء الدین گنج بخش مدفون شد
(واقعات کشمیر ص ۹۴)

[2] ۱۵۷۶ء -

روئے داد کہ تا مدّت سہ[۳] سال نایرۂ قحط مشتعل بود۔ و علی خان دو سال دستِ نوال بہ بذل نقود و اموال برکشادہ جمیع خزاین و دفاین خالی کرد۔ و در سال سیوم قحط زدگاں بہ امراء و ارکان دولت سپرد نمود و در آخر قحط کہ شدّت و عسرت بہ سرحدِ کمال رسید علی خان بقصد استعانت و استمداد بہ جانب مقابر اکابر اولیاء سوار شدہ بود۔ و در اثنائے راہ از زیتو چک مجذوب کہ بہ خوارق عادات مشہور بود از روئے نیاز مندی پرسید کہ اے مستانہ حق این بلا تا کجا خواہد بود؟ مستانہ فرمود "تا زمانیکہ حیات تو باقی است"۔ علی خان باستماعِ این کلام بہ ملالت تمام بہ مقامِ خود رجعت نمود۔ چوں فصلِ ربیعہ پختہ شد قحط رو بہ تخفیف[۱] آورد چنانچہ قصّۂ آں در حصّۂ اول گفتہ شد۔

علی خان در حینِ حیاتِ خود اکثر اوقات علی الصّباح برائے چوگان بازی و تیراندازی در عیدگاہ می رفت و دریں سہ سال این حال از دست دادہ بحالِ مصیبت زدگانِ قحط مصروف ہمی بود۔ چوں صعوبت قحط اندک خفت پذیرفت علی خان درمیانِ عیدگاہ بہ اعادۂ ہوسِ ماضی چوگان بازی میکرد و بوقتِ گوئے زدن اندک خمّ گشت رودہ اش گسستہ شدہ از اسپ فرو افتادہ چوگان حیات از دست دادہ بہ مسارعت تمام متوجّہ خانہ شدہ در اثنائے راہ انتقال نمود و برادرش ابدال خان پیشتر بہ خانہ رفتہ از معاونان و مبارزان خود فوجے ترتیب دادہ بہ جلادتِ تمام بہ خیالِ تقابل

[۱] درمیان "قحط سالی ہائے کشمیر" واقعہ ہفتم۔

یوسف خان در حدود نوہٹہ علم بغاوت افراخت۔

چوں یوسف خان از مخالفت و منازعت ابدال خان واقف گشت نعش علی خان در مسجد جامع نہادہ از شیران و مبارزان پدر خود و از اعوان و فرزندان سید مبارک خان جمعے بسلاح و یراق آراستہ بطرف دار الامارت بشتافت۔

در خلال آں احوال بہ صلاح سیّد مبارک خان محمد چک خسر ابدال خان و بابا خلیل مع چند کس از امرا در پیش ابدال خان رفتہ او را باندرز و نصائح فہمایش نمودہ از مقاتلہ و محاربہ و فساد و عناد منع کردند۔ امّا آب نصیحت شاں در سنگِ خاطرش سرایت نکرد۔[1] سید مبارک خان را آتش غیرت و غضب بجوش آمدہ یوسف خان را بر اورنگ ایالت جلوس داد و آداب تعظیم و سلامی بجا آوردہ خفتانِ جلادت پوشید و از دلاوران و مبارزان لشکرے فراواں فراہم کردہ در محلۂ نوہٹہ بہ حرب و ضرب و قتال و جدال شور محشر انگیخت سرہائے پُر دلاں در خاک و خوں آمیخت۔

و سیّد جلال خان و سید ابو المعالی فرزندانِ سید مبارک خان دلیرانہ کارہائے رستمانہ ساختہ نصرت چک و شمس چک بہ زخم خنجرے سر کردند۔ و ملّا محمد امین فوراً ایں تاریخ از دور آواز داد۔ مصرعہ:-

---

[1] بقول فرشتہ و صاحب طبقات صفحات مذکورہ، ابدال خان در آمدن نزد یوسف شاہ چک آمادگی ظاہر کردہ بود، لیکن چونکہ سید مبارک خان با ابدال خان چک در باطن بد بود، نزد یوسف شاہ رفتہ گفت کہ ابدال خان بگفتہ من نیامد۔ اول علاج او باید کرد و بعد ازاں علی شاہ را دفن باید نمود۔

اوّلاً شاہ بر سرِ صف تاختہ زد

مبارزانِ ابدال خان از جنگ پلنگاں بہ تنگ آمدہ جلادت چنگ آنہا بدرنگ افتاد۔ وابدال خان برہم زدگی مبارزانِ خود دیدہ لبانِ شیر ژیان بر سر سیّد مبارک خان حملہ آوردہ، ناوخج در پہلوئے او انداخت وسیّد مبارک ضرب نیزۂ او بدست گرفتہ از نقصانِ جان امان یافت۔

و دراں اثنا تیرے از دستِ ابوالمعالی بر سرِ ابدال خان آمدہ بر زمین افتاد۔ وسیّد حسین خان سرِش از تن جُدا کردہ درچاہِ عدم انداخت۔ وحبیب خان پسرِ ابدال خان بعد قتلِ پدر از عرصہ بدرجستہ رُو بہ فرار نہاد۔ وسیّد جلال خان بہ تعاقب اُو دویدہ بہ جنگ آویخت۔ و حبیب خان بزخم صارم جلال خان را پہلو دریدہ از جان گذرانید۔ فرد

درین باغ سروے نیاید بلند کہ بادِ اجل بیخش از بُن نہ کند

ہنوز یوسف خان در رزمگاہ نرسیدہ بُود کہ سید مبارک خان مظفر و منصور از عرصہ معاودت فرمود ویوسف خان را در اثنائے راہ مبارک باد و تہنیت بجا آورد۔ وقاضی موسٰے لاشۂ ابدال خان از حربگاہ برداشتہ پیش از علی خان در مزار آبائے خود مدفون ساخت۔ ویوسف خان فردا بہ تجہیز و تکفین پدر پرداخت مدّت حکومت علی خان ہمگی نہ۹ سال بُود۔

(۳) یوسف خان پسر علی خان در ۹۸۶ھ[۲] دیہیم جہانبانی بر سر دادہ بحکمرانی نشست وبہ فور تخیلاتِ جوانی وفتور امور شہوانی در ضبط و ربط

---

[۱] ۹۸۷ھ مطابق ۱۵۷۹ء۔ [۲] مطابق ۱۵۷۹ء۔

سلطنت و رتق و فتق مملکت نہ پرداخت شب و روز در عیش و عشرت و کامرانی و تلذذاتِ نفسانی در بزم نشاط و محفل انبساط بہ نغمہ و نائے و نوش صحبت قوالاں و زنہائے مغنیّہ بسر میبرد و طبعے موزون داشت اشعار فارسی و ہندی و کشمیری بدیہہ میگفت ایں شعر از طبعزاد اوست۔ بیت

لیلیٰ جنازہ را بر مجنون بجو نزاند ۔ زور کمند جذبہ معجز نمائے اوست

فرد ۔ دل پُر درد من جاناں بیانِ غنچہ پُر خون است
چہ بے رحمی نہ پرسیدی کہ احوالِ دلت چون است

حبہ خاتون[۱] نام محبوبۂ دلربا کہ بہ حُسن و جمال و خوش آوازی و طنازی بے ہمتا بُود و بہ سُرود مقام عراق مستمعاں را بے ہوش می ساخت۔

گویند آں گلعذار از موضع چُندہار[۲] پرگنۂ دُہو دختر زمیندارے[۳] بُود۔ اوّلاً در عقد ازدواج شخصے فلاش بُود و باش می داشت و از روئے اوباشی با او نبردِ منازعت باختہ مناکحت آنہا بہ مفارقت انجامید۔ روزے در اثنائے راہ یوسف خان را ناگاہ بر روئے او نگاہ افتاد و از زبانِ او غائبانہ اشعار کشمیری کہ بآہنگ عراق سرود میکرد اصغا نمودہ یکبار سرمایۂ ہوش و حواس خود بباد داد و در دام گیسوئے مشکبوی او اسیر افتاد۔ فردا پدر و مادر او بہ عنایات بیغایات سرافراز کردہ آں لعبت طناز و طلعت دلنواز بہم بستری

---

[۱] نام اصلی حبہ خاتون "زوُن" (لفظ کشمیری معنی مہتاب) بُود۔

[۲] چُندہار قریہ ایست قریباً دو میل از پانپور۔

[۳] نام ایں زمیندار عبداللہ المعروف بہ عبدی راتھر بود (ہماری کہانی حصۂ دوم ص۷)

خود ممتاز ساخت۔ پس شب و روز در مصاحبت و موانست آن دل افروز مسرّت اندوز در مکانات خوش و مناظر دلکش میانِ مرغزار ہا و گلزار ہا اوقات بسرمے برد۔ خصوصاً در مرغزار گلمرگ و سونہ مرگ و پاہره بل و اچھ بل وغیره داد عشرت میداد چنانچہ عیش یوسف شاہی بر السنۂ عوام مشہور است۔

نقل است کہ یکی از سادہ دلاں بشنیدن آواز حزیں و بد بدلن لقائے دلنشین حبہ خاتون سہ آشفتگی دماغ بہم رسانیدہ واله و شیدا درکوہ و صحرامی گشت۔ چندماه دریں انقلاب و اضطراب بسر بُرده درد درونِ خود با ہیچ ہمراز خویش باز نمود۔ وآں محبت طراز در فکر کاوُو افتاده در پیش حبہ خاتون آمد و رفت خود معمول ساخت۔

روزے حقیقت حالِ شوہر خود در پیش اُو افشا نمود حبہ خاتون بنا بر رحم و انصاف اورا تجویز داد کہ فردا آں مفتون مجنون در محل سرای من بیاید آورد۔ آں عورت شوہر خود در خلوتخانۂ جانانہ رسانیدہ حبہ خاتون بدلنوازی و طنازی در پیش اُو آمده، ابواب التفات و انبساط مفتوح داشتہ فرمود "کہ من از روئے رحم و انصاف امشب با تو درسازم بہ شرطی کہ در خلوت سرایکے روشنی چراغ نباشد، دوم از من و تو کسے سخن نکند،" و بہ استماع ایں بشارت در قالب اُو روح تازه درآمده ہر دو سخن منظور داشت۔ شبانگاه ہم خوابۂ آں دل داده در شبستاں درآورده بعطر و گلاب اندام او معطر کرده بزیور و لباس فاخرۂ خود آرایش افزوده ممانعت کلّی ساخت کہ با شوہر خود اصلاً

سخن نگنند۔ چوں آں عورت در خوابگاہ درآمد و آں مفتون درخیال وصال محبوبہ بدیع الجمال بہ کمال سوز و سرور شب را بہ روز آوردہ کام دل برگرفت صباح محبوبہ عشوہ ساز دروازۂ او باز کردہ بدلنوازی و خوش طرازی مرخص ساخت و بہ حُسنِ تدبیر غم و اندوہ از خاطر او پرداخت[1]۔

مختصر کہ یوسف خان سلسلۂ رتق و فتق مملکت رانی و رسم جہانبانی بہ سبب لہو و لعب و کامرانی از دست دادہ خود را بدرجۂ نکبت رسانید و سید مبارک خان کہ معاضدت و مظاہرت او می نمود از مصاحبت و مجالست او مفارقت جستہ خانہ نشین گردید و بجائے او محمد بٹ وزیر و مشیر خود ساختہ امرائے روزگار را استمالت و مدارا نمود شب و روز در صحبت نسوان، و قوالان و رقاصان مصروف ہمی بود۔ ازیں رو اعیان ملک را عیب و ہیبت و رعایت و حمیّت نماندہ در صددِ تخریب او افتادند[2]۔

ازاں جملہ ابدال بٹ کہ او خیال وزارت در سر داشت امّا میسّر نشد فی الفور ہمراہ علی چک ولد لنگر چک و لوہر خان و شمس چک کوپوارہ و علی ملک ولد فتح ملک عہد و پیمان موثق نمودہ ۱۶ ربیع الثانی سنہ ۹۸۸ھ[3] بوقت نصف شب پہلوئے شہر برآمدہ علم مخالفت افراختند۔ اوّلا در خانۂ

---

[1] تاریخ بیربل کاچرو قلمی، ورق ۱۱۲۔

[2] تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈورہ ص۱۴۷۔

[3] مطابق ۱۵۸۰ء۔

سیّد مبارک خان رفته اُو را به عجز و نیاز دامنگیر گشته طلب استعانت نمودند و سیّد مذکور در پی فتور قصور خود دانسته موافقت آنها اصلاً منظور نظر نمود بلکه بابا خلیل از جانب خود وکالۃً بنزد یوسف خان فرستاد که همراه این گروه به استمالت و آشتی در سازد ورنه دولت حکومت خود در بازد۔ و یوسف خان از روئے عُجب و غرور تن بمصالحه نداده سیّد مبارک خان را در جواب پیغام فرستاد "که اگر امروز مخالفان را پیش من بسته کرده برساند از دستانِ من است ورنه خون خودش بگردن است۔" سید مبارک بسنوح این پیغام جام حسرت نوشیده در کنج عزلت نشست و یوسف خان فردا بالشکر خود در زالڈگر پائے استقامت افشرده جمعے از بہادرانِ نامی جبراً فوکدل درست ساخته به مبارزت مبارک خان در عیدگاہ تعیُّن ساخت۔[۱]

چون مبارک خان دانست که صلح و صفا برہم خورد لاچار بر سمند جلادت سوار شده در حربگاه استاده بانده اندرزہائے شافی و نصیحت ہائے کافی بیان نمود و مبارزان به سخنانِ اُو التفات نه کرده صمصام خون آشام از نیام برکشیده به حرب و ضرب پیوستند و سیّد مبارک دست و بازو برکشاده دلاورانِ کوه پیکر را دو پیکه ساخته سرہائے ہژبران در روطه

۱ه بقول ملک حید رچاڈوره "سبب لشکر کشی یوسف خان بر سید مبارک شاه این بود که ثانی الذکر با جمعے از چکان مثل لوہر خان مشوره به معزولی یوسف خان کرده بود۔" (تاریخ ملک حیدر ص۶۷۔)

خون انداخت چنانچہ محمد خان و میر قاسم و علی ملک و ابراہیم گنائی و شیر خان ماگرے وغیرہ بسیارے از دلاوران نامی از دستِ مبارزان سید مبارک خان درچاہِ عدم غلطیدند، و بقیۃ السیف بہ کمال کربت وحیف از حربگاہ منہزم گشتہ بہ مقام زالڈگر با یوسف خان ملحق شدند۔ و بعضے ہا دامنگیر امن و امان شدہ با فوج مبارک خان پیوستند۔ و یوسف خان بوقوع ایں واقعہ خایب و خاسر گشتہ بر مشیران و مدبّرانِ خود زبانِ شنعت و ملامت بکشاد۔

و ملّا حسن اسود کہ اتالیق علی خان بود برائے عذر تقصیرات سابقہ و مصالحۂ لاحقہ در پیش سیّد مبارک خان فرستاد۔ سیّد موصوف جواب صاف نمود "کہ پیش از وقوع ایں حادثہ بابتِ مصالحہ چہ قدر الحاح و ابرام کردہ بودم از روئے غرور منظور نکردند اکنوں ایں قدر دلاوران نہنگ صولت در مبارزت ضایع گشتہ گرد ہیجا سر بفلک کشید و آب مروّت و محبّت در دیدہ نماند مفید آنست کہ حالا یوسف خان در بیر مرغزار و کوہستان بعض زمان بسر رساند تا کہ آتش بغض و عناد انطفا پذیرد انشاء اللہ بعد چند ماہ طلب کردہ بر مسندِ ایالت سرافراز خواہیم ساخت"۔

چوں ملّا حسن محروم و مایوس گشتہ در پیش یوسف خان رسید و حقیقت حال بیان نمود۔ یوسف خان از روئے حرمانِ مال و دولت و اسباب و سامان بہ معرفت نجی ملک در خانۂ علی چک امانت گذاشتہ ۱۳ ماہ صفر

تاج شاہی بدستِ بابا خلیل نزد سیّد مبارک خان فرستادہ خود در کوہستان نیابگان کہ خاطر خواہ او بود متوجّہ شدہ رخت اقامت درانجا انداخت[1] چند روز لوائے حکومت ایں دیار برزمین اُفتادہ بود، ہیچ کسے متکفل ایں امر نشد عاقبت علی ملک و لوہر چک وغیرہ اعیان شہر سیّد مبارک خان را الحاح و ابرام از حد کردہ طوعًا وکرہًا متحمّل ایں امر ساختہ کوس شادی نواختند۔ مدّت حکومت یوسف خان ہمگی یکسال[2] و دوماہ بود۔

(۴) سیّد مبارک خان بیہقی در ۹۸۸ھ[3] متمکن وسادہ حکمرانی گشتہ تاج جہانبانی برسر داد۔ بعد ساعتے از جلوت بخلوت درآمدہ تاج شاہی در پیش نہادہ نفس خود را مخاطب ساخت وگفت "اے نفس شوم ایں تاج شاہی فی الحقیقت مذموم است، اصلا غرّہ نشوی، فردا فرق تو از خاک مذلت آغشتہ باشد، ایں تاج برائے چند روز بر تو وبال است"۔

فرد۔ دولت گیتی کہ تمنّا کند ۔۔۔ باکہ وفا کرد کہ باما کند

---

[1] در تاریخ ملک حیدر چاڈورہ صد ۶۸ ایں واقعہ چنیں مذکور است ۔

"چوں یوسف شاہ شکست خورد، چتر و تاج را مصحوب ملک محمد ناجی و شریعت پناہ قاضی موسیٰ پیش سید مبارک خان فرستاد و خود بجانب ہندوستان رو نہاد"۔

[2] بقول ملک حیدر صد ۶۷ "ہمگی حکومت یوسف شاہ بار اول یک چلہ بود"۔

[3] لاکن خواجہ محمد اعظم سنہ جلوس سید مبارک خان نہ صد و ہشتاد و ہفت (۹۸۷ھ) مطابق ۱۵۷۹ء نوشتہ است۔ (تاریخ کشمیر صد ۹۴)

این بگفت و بر مسند شاہی نشستہ در رتق و فتق امور مملکت پرداخت و دیہیم جہانبانی کہ از عہد سلاطین پیشین بہ دُر و جواہر و یاقوت مکلّل بُود شکستہ بفقرا و مساکین قسمت نمود۔ و خود بلباس حقیر و سادہ کار سلطنت می ساخت بعضے بدعاتِ جور و اعتساف کہ در عہد چکاں معمول بُود برطرف نمود۔

و بعد شش ماہ اُمرائے کشمیر از سیّد مبارک خان برگشتہ با یوسف خان پیوستند یوسف خان مردمانِ کوہستان با خود متفق کردہ بہ معاضدت امرائے کشمیر ۲ ماہ شعبان ۸۸ھ در کوہستان بزنل علم مخالفت افراشت از یں طرف سیّد مبارک خان با جیش و جنود خود بمقابلۂ آنہا بر آمدہ در موضع سند قیام ساخت۔

چوں سیّد مبارک خان را ہوس حکومت مرغوبِ طبیعت نبود بنا بریں داؤد میر بطریق رسالت نزد یوسف خان روانہ کردہ ایں وثیقہ نوشتہ فرستاد۔ "وثیقہ"

شہا فقر و فنا از ما و ملک و عزّ و جاہ از تو
کہ دنیا را وفائی نیست خواہ از ما و خواہ از تو

دنیا ناپایدار است و ایّام دنیا غدّار اگر دیدار دیگر دیدہ شود موجب صلاح و فلاح جانبین است۔

چوں داؤد میر پیغام مسرّت انجام بہ یوسف خان رسانید یوسف خان مصالحہ از کردۂ محاربہ افضل دانستہ فرزندانِ خود یعقوب خان و

ابراہیم خان را برفاقت داؤد میر و مُلّا حسن اسود در پیش سیّد مبارک خان روانہ ساخت و خود نیز برائے مُلاقات مستعد بُود۔ دراں اثنا ابدال بٹ یوسف خان و مصاحبان و مشیران او را ذہن نشین ساخت کہ زنہار بہ سُخنان سیّد مبارک خان فریفتہ نشوند و از خدیعت او بیندیشند مبادا طشت از بام خواہد افتاد آنچہ مطلوب ماست تا یکدو روز میسّر خواہد شد برائے چہ خود را ذلیل مے سازیم۔

پس مشیران و مدبّرانِ یوسف خان ہم تصدیق ایں سخن کردہ داؤد میر را جواب نوشتہ دادند۔ مضمون نامہ:۔

کہ خاں را ندانیم ازیں گفتگو — چہ باشد غرض باشہِ صُلح جُو
بما از ضرورت صفا میکند — نہ از مہر بل از دغا میکند
بہ بیند اگر سیف ما را بخواب — شود زہرہ اش آب از اضطراب

چوں داؤد میر درشتیِ افعال و اقوال آنہا بسمع سیّد مبارک خان رسانید موجب آں آتشِ غیرت جبلّی او مشتعل گشتہ با کوکبہ خسروی بلغار نمود و بہ محاربہ مخالفاں در پیوست و گدا بیگ ترکمان و نمر خان افغان کہ سرخیل فوج آنہا بُودند در معرکہ بقتل رسانید و شنگی میر چاڈورہ با چند کس از دلاوراں اسیر گردانید و خانہ ہائے بخی دینہ کہ در موضع برزل معمور بُود بسوزانید و یوسف شاہ با معدودے چند در عقب پُشتہ برزل خایب و خاسر درماندہ فرو ماند۔

چوں مبارزان سیّد نامدار بدستبرد او عزم تاختن کردند

سیّد مبارک خان سدّ راہ گشتہ بہ آنہا مزاحمت کردن نداد وخود مظفر و منصور رونق مسندِ ایالت افزود۔ وعلی چک ولد لودوزچک بہ بہانۂ شکار چند روز دراں نواحی گذرانیدہ یوسف خان را بجائے خود تسلّی و دلدہی کردہ بشہر آورد و درضمن با ابدال بٹ رابطۂ موافقت یوسف خان درست نمود۔

دراں اثنا سیّد مبارک را طبیعت علیل شدہ بود ابدال بٹ بعیادتِ او رفتہ جناب سیّد را تحریک نمود "کہ علی چک بدستور سابقہ درحیلہ و فتنہ انگیزیست بہتر آں است کہ اورا چند روز محبوس دارند تاکہ اساس فتنہ وفساد مستحکم نگردد۔" سیّد مبارک خان برگفتار او کاربند شدہ علی چک را محبوس داشت ومعاونانِ او شمس دوبی و دولت چک ترسیدہ درپناہ سیّد حسین درآمدند۔ وشمس چک وعلم شیر خان وغیرہما التجا بسیّد ابوالمعالی بردند۔ وابدال بٹ از روئے خباثت و فدامت بہ لوہر چک وسردارانِ فرقۂ چکاں اشتعال داد کہ سیّد مبارک دست بخاندانِ شما انداختہ عنقریب ہمہ ہارا بے جا خواہد ساخت۔ موجب آں رعب وہراس بخاطر آنہا مستولی گشت بجانب یوسف خان پیغام فرستادند ورابطۂ موافقت درست کردند۔ دراں زمان سیّد مبارک خان بضعف بدن بستری شدہ بود طایفۂ چکاں با ابدال بٹ متحدّ ومتعہّد گشتہ علمِ بغاوت افراختند۔

وسیّد مبارک خان بہ مشاہدۂ حال باوجود ضعفِ بدن بقصدِ

مقابلۂ آن گروہ در عیدگاہ نزول فرمود۔ و ابدال بٹ را بدست محمد بٹ پیغام فرستاد کہ فردا در میدانِ زالڈگر با دلاوران و مبارزان خود رایتِ محاربہ بر افرازند ہر کرا احکم الحاکمین نصرت و فیروزی بخشد بر مسندِ حکومت نشیند۔ ابدال بٹ بموجب خباثت پائے جسارت در میدانِ محاربت بنا وردہ یوسف خان را اعلام ساخت کہ بمباعت تمام در شہر نیاید۔ یک طرف بابا خلیل نزد سیّد مبارک برسالت فرستاد کہ شیرانِ ایشان علی چک را محبوس کردہ اند۔ موجب آن مبارزان فرقۂ چکان متوحش شدہ بُلہائے شہر محفوظ داشتہ اند و اصلاً قصدِ محاربۂ ایشان ندارند بہتر آنست کہ علی خان را از حبس کشیدہ بذاتِ خود در خانقاہ بابا خلیل تشریف آرند و دران جا باہمدیگر عہد و پیمان موثق کردہ یوسف خان از کوہستان طلبانیدہ بر مسندِ حکومت خواہیم نشانید و ہرکس را حسبِ حیثیت قدر و منزلت خواہیم بخشید۔ سیّد مبارک بہ مقتضائے اَلصُّلْحُ خَیْر علی چک را از بند کشیدہ بمرافقتِ او در خانقاہ بابا خلیل توجّہ نمود۔ و ابدال بٹ از طرف خود حیدر چک با جماعتِ اُمرا دران جا فرستاد۔ وے علی چک را رخصت رہائش بمنزل خویش کردہ، سیّد موصوف را بہ تعظیم و تبجیل در کشتی سوار نمودہ باز بمنزل خود رسانید۔ پس ابدال بٹ ہمان ساعت علی چک را مع فرزندان پا بہ زنجیر کردہ محبوس داشت و فرزند خود بہ مسارعت تمام نزد یوسف خان راہی ساخت

که الحال آمدنِ ایشان باعثِ خسران و نقصان است بجائے خود متمکن باشند. یوسف خان در پٹن رسیده بود از آں جا بمقامِ خود رجعت نمود. و تا چند روز تهیۂ سامانِ سفر کرده به اتفاق برادرزاده ہائے سید مبارک خان در دار الخلافت آگره بعزمِ بساطبوس اکبر شاه فایز گشت.

پس ابدال بٹ لوہر خان بن شنکر خان را ۱۵ ماه شعبان بر مسند ایالت نصب کرده، سید مبارک خان بعد حکومت ہشتماه[1] و دو روز معزول ساخت.

(۵) لوہر خان. برادرزادۂ حسین خان در ۹۸۸ھ[2] باستصواب ابدال بٹ بر اریکۂ حکومت جلوس نمود و ابدال بٹ را منصب وزارت بخشید در انتظام مهام ملک داری پرداخت و رعایا را بعدل و احسان نواخته نامِ نوشیروان از صفحۂ روزگار محو ساخت و به آبیاری نیت حق طویت او کثرت غلات و آبادی مزروعات به حدے رسید که مردمان یک خروار شالی بیک فلوس مس که وزنِ آں بیست و یک ماشه بود در ہر جا بیع و شرامی کردند و یک قرص نانِ کلان بوزنِ

---

[1] بروایت خواجه محمد اعظم "حکومت سید مبارک خان ہشتماه و پانزده روز بود" (واقعات کشمیر صـ۹۴) امّا ابو الفضل حکومت او "ہمگی دو ماه" قرار داده است چنانچه اقتباس ذیل مشیر این معنی است:-

"سید مبارک خان بنیرنگ سگالان سرائی و جادو زبانی فتنه اندوزان ده زبان فراز مسند حکومت برآمد و پیش از سپری شدن دو ماه بدنهادانِ بے آزرم و بے نشانان ناهنجار او را زاویه‌نشین خمول گردانیدند و لوہر چک عم زادۂ یوسف خان را به بندگی برگرفتند." (اکبرنامه جلد سوم صـ۳۱۸)

[2] ۱۵۸۰ء -

ہیچ پاؤ کہ اہلِ کشمیر "لوہر منڈ" می گفتند در بازار بقیمت یک پشیز می فروختند۔[۱]

چون یوسف خان بشرف آستان بوسی اکبر شاہ فایز گشت عاطفت شاہانہ شاملِ حال او ماندہ و گنیز انعام یافت۔ و مدت یازدہ ماہ در اردوئے معلّیٰ موردِ انظار مراحم بودہ۔ ہرچند درخواستِ امداد و اعانت می نمود۔ اکبر شاہ بنا بر مصلحت زمانہ حوالہ بر وقتِ دیگر می نمود عاقبت اکبر شاہ راجہ مان سنگھ[۲] و میرزا یوسف[۳] را با لشکر کثیر برائے تسخیر کشمیر ہمراہ یوسف خان تعیین فرمود۔

۱؎ تاریخ ملک حیدر چاڈورہ قلمی صفحہ ۹۹ و واقعات کشمیر صفحہ ۹۲۔

۲؎ راجہ مان سنگھ پسر راجہ بھگوان داس کچھواہہ است۔ بعقل درست و شجاعت فرد اول سر آمد امرائے عرش آشیانی بود۔ از فرط اخلاص و فدویت از پیشگاہ خلافت بخطاب فرزندی و گاہی بہ میرزا راجہ مخاطب می شد۔ در آخر ۹۸۲ھ (۱۵۷۶ء) بتادیب رانا کیکا ئی معروف مامور گردید۔ در ۹۹۳ھ بعد وفات میرزا محمد حکیم برادر علانی عرش آشیانی بحکومت کابل امتیاز یافت۔ بہ جلادت و مردانگی طائفہ روشنائی را کہ بر ہزنی و قطاع الطریقی سنگ راہ خیبر بودند، مالشے بسزا داد۔ در سال سی و دوم صوبیداری کابل بنا بر خواہش او بر گرفتہ شد۔ سال سی و چہارم کہ پدرش در گذشت بہ خطاب راجگی و منصب پنجہزاری بلند مرتبہ گردید۔ در سال چہل و پنجم بہ منصب ہفت ہزاری و ہفت ہزار سوار (کہ دران وقت ہیچ امیر بدین عہدہ سرفراز نگردیدہ بود) سرفراز گردید۔ در سال نہم جہانگیری در دکن کہ بہ کمک خانِ خاناں رفتہ بود، باجل طبیعی در گذشت شصت کس با وے در آتش سوختند۔ (ملخص از ماثر الامراء جلد دوم از صفحہ ۱۶۰ تا صفحہ ۱۷۰)

۳؎ میرزا یوسف خان رضوی از سادات صحیح النسب مشہد مقدس است۔ در خدمت

چوں عسکر شاہی بدار الخلافت لاہور رسید یوسف خان برائے ملاقاتِ فرزنداں وتفحص سرداران کشمیر پیشتر دہیلول پور سبقت نمود۔ باستماع ایں خبر ابدال بٹ وجمعے از امرائے کشمیر بنام یوسف خان مکتوبات فراواں برفق ومعذرت تمام مصحوب معتمدانِ خود مرسول داشتند بایں مضمون "کہ ہر گاہ اکبر شاہ ملک کشمیر را مسخر گرداند، دراں وقت اقتدار اعتبار ایشاں بہ ہیچ خود اصلاً نماند۔ بہتر آنست کہ بلا را در ملک خود

۴ عرش آشیانی (اکبر) شگرف ترقی و بزرگ اعتبارے بہم رسانید۔ و سال سی ام بہ منصب دو ہزار و پانصدی سرفراز گشت۔ و چوں شہباز خان از بہار بہ بنگالہ شتافت، میرزا از اودھ بہ پاسبانی آں دیار نامزد گردید۔ در سال سی و دوم سنہ (۹۹۵) نہصد نود و پنج مطابق (۱۵۸۶ء) چوں قاسم خان حاکم کشمیر از شورش و آشوب متوالیہ آنجا لبستوہ شدہ استعفا نوشت۔ میرزا بہ مرزبانی آں مملکت تعیین گشتہ بحسن تدبیر دلہائے مردم بدست آورد۔ سال سی و نہم میرزا بداروغگی توپخانہ سر برافراخت۔ و در ہمیں سال ۱۰۰۲ھ (۱۵۹۳ء) از تغیر قلیج خان بہ تیولداری جونپور دستوری یافت۔ بعد ازاں در سال چہل و یکم بہ صوبہ داری گجرات و در سال چہل و دوم بہ اتالیقی شاہزادہ سلطان مراد افتخار اندوخت۔ در سال ہزار و دہ ہجری (۱۰۱۰ھ = ۱۶۰۱ء) بحکم شاہزادہ دانیال باتفاق میرزا رستم صفوی بکومک شیخ ابوالفضل و خانخاناں بہ بالاگھاٹ تعین شد۔ و در جمادی الآخر ایں سال در جالناپور بمرض ذبل فوت نمود۔ نعش او را بہ مشہد بردند۔ عقبش سہ پسر میرزا صفشکن، میرزا عوض و میرزا افلاطون یادگار گذاشت۔ از آنجملہ ثانی الذکر مصنف "چمن" کہ متضمن احوال عالم است تالیف کرد۔ (ملخص از ماثر الامراء جلد سوم از صفحہ ۳۱۴ تا صفحہ ۳۲۱)

صلاندہند وبذاتِ والابے ترس وہراس متوجہ ایں دیا گشتہ ملک محروسۂ خود را متصرّف باشد - وایں نیازمنداں کہ خاک بردا شتہ ایشان است از متابعان خود پندارند، یوسف خان بر عہود کاذبہ و مواثیق باطلۂ آنہا اعتماد کردہ، باتفاق محمد بٹ وزیر و بعضے اُمرائے کشمیر کہ در پنجاب خراب و آوارہ بُودند قریب چہار ہزار سپاہ جمع کردہ واز تاجران لاہور مبلغے کثیر استقراض[1] نمودہ بغیر اجازت مان سنگھ بجانب کشمیر متوجہ شُد -

چوں خبر تفر یوسف خان بہ سمع اکبر شاہ رسید نہایت متغیر و متنفر گشت و بر راجہ مان سنگھ و میرزا یوسف بسیار اعتراض نمود - چوں عسکر یوسف خان در کوہستانِ راجور داخل گشت - ابدال بٹ از عہود و مواثیق خود برگشتہ در تہیّہ اسباب جنگ مشغول شد - ولوہر خان خود در بہیرپورہ رخت اقامت افگندہ یوسف خان ولد حسین خان و حسین خان پسر ابہ خان را با جمعے از دلاوراں بہ مقابلۂ یوسف خان تعیّن کردہ در موضع نوشہر فلاقی فریقین روئے داد - وآں جماعت بغیر محاربت بایوسف[2] خان

[1] وبروایت واقعات کشمیر صفحہ ۹۵ :-

"یوسف شاہ بنا بر پریشانیٔ احوال لاعلاج شدہ، از تجار لاہور مبلغے قرض گرفتہ، مقدار نہ صد وہشت صد سوار و پیادہ سرانجام دادہ متوجہ کشمیر شد۔"

[2] واقعات کشمیر صفحہ ۹۵ -

پیوستند۔ و میر حسین چاڈورہ و شمس دوبی با جمعیّت خود در بہرام گلہ برائے محافظت و سد دویِ راہ تعیین بودند بہ لیاطالوس یوسف خان فائز شدند و سیّد مبارک خان از دام تزویر ابدال بٹ رم کردہ و از موافقت لوہر چک باز ماندہ بجانب یوسف خان ابواب رسل و رسایل مفتوح داشت۔ و یوسف خان جمعے از مبارزانِ خود در بہرام گلہ بہ مقابلۂ لوہر چک مستقل داشتہ و خود با جنود مسعود از راہ بارہ مولہ در قصبۂ سوپور خیام دولت افراشتہ حدودِ کامراج را متصرف گشت و ابدال بٹ تہیّۂ سامان لشکر کردہ بجانب سوپور نہضت ساخت و علی چک از حبس کشیدہ ہمراہ برد۔

باستماع این خبر لوہر چک از ہیرپور ایلغار کردہ با فوج ابدال بٹ ملحق گشت۔ قریب دوازدہ ہزار سوار و پنج ہزار پیادہ مجتمع شدہ بر ساحل جنوبی دریائے سوپور پائے استقامت فشردند۔ و دران جا چند روز بہ تیر و تفنگ و جنگ و درنگ بسر بردند چون آب دریا حایل بود جنگ پلنگانہ کردن نتوانستند۔ ابدال بٹ یکہزار سوار مسلّح و مکمّل بسرکردگی حیدر چک از راہِ کھوہامہ بمجادلۂ یوسف خان معمور ساخت۔ روز دوم علی بٹ برادر ابدال بٹ از روئے خدیعت و روباہ بازی بدست باجیل خطے نزد یوسف خان فرستاد کہ من پروردۂ علی خان و خاک بر داشتۂ ایشانم سخنان مخالفانِ ایشان پوشیدہ نتوانم گذاشت۔ امرایانِ کشمیر کہ در لشکر ایشان ملحق شدہ اند ہمراہ لوہر خان رابطۂ خود مستحکم نمودند فردا با فوج لوہر خان لاحق گشتہ در مبارزت ایشان مبادرت نمایند۔ و حیدر چک با دو ہزار سوار در موضع

یوسنگری ربدہ بر سر ایشاں شب خونے خواہند ساخت۔ زنہار زنہار
شبا شب از راہ پونچ عنان عزمیت معطوف داشتہ رہائی خود فرمایند

بگفتم بتو جملہ اسرار تو ... ازیں پس تو دانی ہمہ کار تو

یوسف خان چوں خط تہدید و تخویف برادر ابدال بٹ بمطالعہ آورد
از طبع رسائی خود جواب منظوم بجانب ابدال بٹ مرسل داشت۔ خط منظوم:

چہ میگوئی اے گرگ ابدال زنگ ... بہ ترسانی از آب دریا نہنگ
غضنفر بعید فر برآورد سر ... حذر کن ز روباہ بازی گذر
تو بودی کشاورز آبائے من ... کشاورز را کے سزد جائے من
بہ شمشیر و خنجر ترا نیست کار ... کشاورز را با دلیری چہ کار
نژادہ منم دیگراں زیر دست ... بہ پور علی شاہ کہ آرد شکست
تو از ملکہ خود سپہ پادشاہ ... در انداختی ہمچو رستم بچاہ
ز کہ دان خود سر برافراختی ... بہ میدان مردان فرس تاختی
پئے حرب من لشکر آراستی ... شبیخوں کناں سوئے من خاستی
بداں تا ہمہ برزنی جائے من ... ستانی ز من ملک آبائے من
تو گہ ہوشیاری نہ من بےخودم ... ہماں ہوشیارم ہماں بخردم
من انگہ عناں باز پیچم براہ ... کہ یا سر دہم یا ستانم کلاہ
ترا آنچہ بایست گفتم تمام ... تو دانی دگر بعد ازیں والسلام

ابدال بٹ باستماع پیغام باخلیل رابطرف شہر رخصت دادہ خود در آرایش
لشکر و تہیہ سامانِ معشر پرداخت۔ فردا یوسف خان بوقت پاس اخیر

مشعلہا افروختہ برابر موضع دلنہ کہ پایاب بُود از دریا عبور کردہ بجانب شہر نہضت ساخت و ابدال بٹ سدِ راہ گشتہ بہ محاربت پیوستند و یوسف خان دست و بازو کشادہ ابدال بٹ را بیک ضرب صارم در گورِ عدم انداخت۔

تاریخ ع ناگہاں کشمیر دیدہ یک دمنہ۔

بعد ازاں یوسف خان با خیل گنہ آور ان مثل یوسف چک وایبہ چک و حسین چک و شمسی چک و دولت چک و میر حسین و عالم شیر ماگرے و سیّد یوسف خان بیہقی وغیرہم در معرکۂ جلادت دادِ شجاعت و مبارزت دادہ لشکرِ مخالفاں را یکدم درہم و برہم ساخت و لوہر خان جبراً بالت در میدان محاربت بر زمین انداختہ فرار اختیار نمود و حبیب چک کہ در قید ابدال بٹ محبوس بُود از میدان محاربہ پا بزنجیر دریافتند و زنجیرش قطع کردہ رہایش دادند۔

انگاہ یوسف خان با جلالت و شہامت لوائے نصرت افراشتہ بجانب شہر عجلت کرد۔ و تمامی مردم شہر از وضیع و شریف و صغیر و کبیر تا موضع برتھنہ پیشوائی نمودہ بہ تہنیت و مبارکباد غلغلہ برداشتند۔ یوسف خان ہر کس را مشمولِ عنایت ساختہ در استمالت و دلجوئی اقاصی و ادانی پرداخت۔ ملّا[1] محمد امین مستغنی پیش ازیں از کتاب دیوان حافظ[2]

---

[1] مولانا محمد امین مستغنی از بومیانِ کشمیر است۔ بوفور ذہن سلیم و طبع مستقیم تنہا داشتند۔ و در عہد یوسف شاہ پایۂ اعتبارش بسیار افزود۔ باوصف تجلی بزیور فضل و کمال بہ ملکہ شعر ہم اشتغال داشت۔ در محلۂ آرودٹ (قریب بہ لب دریائے جہلم) بیرونِ آستانِ حضرت[2]

وال کشیدہ بود۔ ع

یوسف گم گشتہ باز آید بکنعان غم مخور[1]

مدّت حکومت لوہر خان یک سال[2] و یک ماہ بود۔

یوسف خان بار دوم در ۹۸۹ھ[3] بیاوری بخت بر تخت جلوس کردہ محمد بٹ را تنیۂ وزارت بخشید۔ و لوہر خان از معرکۂ سوپور با جمعیت پنج ہزار سوار فرار کردہ در شہر پنہان شدہ بود۔ یوسف خان در سیاست آنہا چند روز اغماض فرمودہ عاقبت بصوابدید محمد بٹ در استحضار آن فرقہ حکم نافذ جاری ساخت۔ و لوہر خان در خانۂ قاضی موسیٰ زیر زمین مخفی شدہ بود کہ بغیر مادر قاضی ہیچکس را آگاہی نبود۔ خواجہ ملک ناظر از ان جا برکشیدہ حاضر ساخت ہم چنین محمد چک و حسی چک[4] و بچہ گنائی

سید جلال الدین مدفون است (واقعات کشمیر ص۱۱۶) [2] محمد شمس الدین حافظ، متولد ۷۱۵ھ / ۱۳۱۵ء و متوفی ۷۹۲ھ / ۱۳۸۸ء۔ تاریخ وصال حافظ کسے چہ خوب گفتہ است :-

چو در خاک مصلیٰ گشت مدفون

بجو تاریخش از خاک مصلیٰ ۷۹۲ھ

[1] مصرعۂ دوم بیت این است :-

"کلبۂ احزان شود روزے گلستان غم مخور"

[2] بروایت خواجہ محمد اعظم (واقعات کشمیر ص۹۲) "مدّت حکومت لوہر چک یک سال بود"

[3] مطابق ۱۵۸۱ء

[4] فرشتہ و نظام الدین بالترتیب در نوشتن این نام حسنی و مننی چک غلطی کردہ اند۔

وغیرہ سرداران شہر و دہات جمع کثیر از کمینگاہ برآوردہ در پیش گاہ اعلیٰ حاضر نمودند۔

ویوسف خان بر سر آنہا چہار گناہ ثابت کرد۔ یکے آنکہ باوجود نمک خوارگی قدیم با من بیوفائی کردند۔ دوم آنکہ در حق سیّد مبارک خان دغا نمودند۔ سیوم آنکہ مکتوبات مہر و دستخطی خود بوثوق عہد و پیمان در پنجاب پیش من فرستادند عاقبت بران عمل نہ نمودند۔ چہارم آنکہ امروز بر سر من علم بغاوت افراشتند فقط۔

پس بہ پاداش آں مخادیع لوہر خان و محمد چک وحسی چک وبیچہ گمنائی و فتح خان وحسین خان کوکہ را دستہا مقطوع کردند۔ یوسف لنڈ و علی چک وعلی بٹ برادر ابدال بٹ را مصادرہ گرفتہ مغلول ساختند۔ وشمس چک کوپہ وارہ بہ جانب دارد و مفرور شدہ بود۔ لوہر قوچی دنبال او تاختہ، در کھلی رسانید۔ از انجا در قلعۂ فیروزہ متحصن شد و قلعۂ گیان او را گرفتار کردہ بہ لوہر قوچی سپردند۔ یوسف خان میل در چشمان او کشیدہ اعمیٰ ساخت وحیدر چک بجانب تبت گریختہ بود از انجا بجانب ہند معاودت کردہ در لاہور بہ ملازمت راجہ مان سنگھ سربلندی یافت۔[1]

مختصر کہ یوسف خان گلستان مملکت از خس وخار عدوان پاک کردہ بسط بساط معدلت پرداخت و دست نوال بہ بذل نقود و اموال کشادہ

[1] راجہ مان سنگھ حاکم لاہور بھمبر و نوشہرہ در جاگیر حیدر چک مقرر نمود۔ (واقعات کشمیر صفحہ ۹۶ و تاریخ ملک حیدر چاڈورہ قلمی صفحہ ۲۰۷)

ودر ہدم بنیان بدعت ہا کہ بیشتر مروج شدہ بود سعی بلیغ بکار بردہ رفع
نمود۔ ودر استفادۂ[1] مزارات اولیاء وصحبت مشائخ وبزرگان
مستفید می شد۔ ودر خدمت حضرت بابا ہردی ریشی برہنہ پا می رفت۔
واکثر اوقات خود در سیر وسرور واستماع سماع وسرود بہ نوائے ساز و
نغمہ چنگ وعود بسر می برد۔ شوق موسیقی بسیار میداشت این بیت
بہ تکرار می خواند ؎

بعیش کوش کہ تا چشم می زنی برہم
خزاں ہمی رسد ونو بہار می گذرد

بسبیل خانۂ سید مبارک خان بقدم حرمت پیمودہ بہ ملاقات ایشاں
سعادت ابدی حاصل نمود وبرائے تشیید مبانی سلطنت با فرزندان ایشاں
عہد ومیثاق استوار کردہ صبیۂ صلبیۂ خود نامزد فرزند ایشاں ساخت۔

بعد چندگاہ بعضے اعیان طرح فساد وعناد در خاطر مرداں
انداختہ مستعد شورش شدہ بودند۔ یوسف خان برآں مطلع گشتہ یوسف
چک وعالم شیر خان ماگرے وسید یوسف ومحمد ملک مغلول کردہ
محبوس داشت۔

وحبیب چک ولد ابدال چک بنا بر رعب وہراس در لاہور رفتہ
با حیدر چک پیوست۔ انگاہ شمس چک پسر نجی چک در کامراج رفتہ
شورش برداشت د یوسف خان او را گرفتار کردہ محبوس داشت۔

---

[1] ایضاً۔ ایضاً۔

و یوسف چک ابن علی چک از حبس مفرور شدہ در لاہور با حیدر چک لاحق گشت۔ ازاں جا حیدر چک و حبیب چک و یوسف چک بجانب تبت کلان رفتہ از راجۂ آں جا پنج ہزار سوار کومک گرفتہ بہ محاربۂ یوسف خان در پرگنۂ لار لوائے تقابل افراختند۔ و یوسف خان لشکر جرار بمبارزت و پیکار آنہا در لار فرستاد و آں فرقۂ اشرار بغیر کارزار ہزیمت خوردہ فرار نمودند و حیدر چک بجانب کشتواڑ گریختہ رفت و حبیب چک در سوپور و یوسف چک در پرگنۂ برنگ از دو راہ اختفا پذیرفتند۔ یوسف خان آں ہر دو شیطان گرفتار کردہ بصارت آنہا بہ کندن چشم زائل ساخت۔

و محمد بٹ وزیر بر وجہ خفیف از یوسف خان منحرف گشتہ باتفاق یوسف چک ولد حسین خان بکشتن یوسف خان ارادہ نمود۔ و یوسف خان آگاہ گشتہ در تلاش تدارک آنہا افتاد۔ و آں ہر دو شیطان بہ خوف جان در کوہستان اُڈّی پنہاں شدند۔ و فرزندان سیّد مبارک خان بہ تعاقب آنہا دویدہ بہ محاربہ پیوستند۔ مخالفاں در محاربہ مبادرت نمودہ حسی بٹ برادر محمد بٹ را مجروح ساختند۔ عاقبت مغلوب گشتہ در مغارۂ کوہ اختفا پذیرفتند۔ بعد کشش و کوشش بسیار جمعی از اشرار در کشتواڑ فرار کردہ با حیدر چک لاحق شدند۔ و محمد بٹ وزیر بدست دلاوراں گرفتار شدہ مغلول و مخذول در حبس شاہی افتاد۔

مقارن آں حال یعقوب خان بہ جہالت و ضلالت از پدر خود باغی شدہ برفاقت ابیہ خان ولد ابدال خان در کشتوار رفتہ با حیدر چک پیوست و ملا احسن اسود و دنبال او رفتہ بہ استمالت و مدارا باز آورد و ابیہ چک دراں جا قیام ساخت و شمس چک ہم از حبس گریختہ با حیدر چک ملحق گشت۔

چوں حمید رچک و غدغہ جمعیت بہم رسانید در شعاب جبال بانہال رایت بغاوت افراشت ازیں سو یوسف خان با جمعیت فراواں یورش کردہ بہ محاربہ پیوستند و حیدر چک و ابیہ چک و شمس چک در معرکہ درآمدہ علی شیر بٹ و گجی رینہ کہ سرآمد دلاوران یوسف خان بودند از تیغ گذرانیدند و بہ طفیل آنہا جمعے کثیر از مبارزان یوسف خان مقتول و مجروح شدند مبارزان یوسف خان پال ہمت فرو ریختہ بہ شعاب جبال خزیدند۔ دراں اثنا فرزندان سید مبارک پائے ہمت و شجاعت افشردہ باتفاق دہ بیست کس لشکر مخالفاں را مہزوم و مخذول ساختند و حیدر چک بہ پائے پیادہ مفرور شدہ جمعیت او پریشان گشت و یوسف خان مظفر و منصور معاودت فرمود۔ پس شمس چک و ابیہ چک بعجز و نیاز زیر پائے سریر افتادہ بشفاعت سید مبارک مشمول عنایت شدند۔ و حیدر چک و یوسف لنڈ و علی چک در پیش راجہ مان سنگھ بلاہور رفتند۔ و راجۂ مذکور از یوسف خان در سفر اول بہ سبب تخلف و تجنب رنجیدہ خاطر شدہ

بود - بنابراں مخالفان اورا توقیر و تمکین ساختہ در سایۂ حمایت خود پرورش میداد - موجب آں یوسف خان را وسوسۂ فتنہ سگالی مان سنگھ بخاطر افتاد خواجہ قاسم نبیرۂ خواجہ حاجی پانڈے با تحفہ و ہدایائے نفیسہ بطور رسالت نزد مان سنگھ فرستاد و خواجۂ مذکور باتفاق محمد غنی کابلی قبایح و شنایع حیدر چک بہ سمع راجہ رسانید و راجہ مان سنگھ او را غرضمند دانستہ عرض گوئی او را اعتبارے نگذاشت بلکہ بہ سبب سعایت او حیدر چک را تقویت زیادہ شدہ بہ حکومت نوشہرہ و بمبر دستوری یافت - و خواجہ قاسم بے نیل مرام ازاں جا برگشتہ دریں جا سخنان خوش آمد و چاپلوسی بمعرض عرض رسانید یوسف خان سخنانِ چاپلوسی او واقعی دانستہ او را بخطاب مرزائی اعتبار بخشید - بلکہ انتظام امور مملکت بوے تفویض ساختہ بعد تخلیص محمد بٹ یعقوب خان سرانجام مہام وزارت بحسن انتظام خود می ساخت -

چوں خواجہ قاسم منتظم وزارت شد اکثر اوقات سخنان غرض آمیز بہ یوسف خان میگفت - یعقوب خان چند بار او را سرزنش کردہ متخاصم یکدیگر شدہ بودند - دراں اثنا تیمور بیگ[1] سفیر اکبر شاہ وارد خطہ گردید -

---

[1] بقول ابوالفضل نام ایں سفیر صالح عاقل بود چنانچہ می گوید :-

"بنابریں صالح عاقل را باندرزگوئی یوسف خان مرزبان کشمیر فرستادہ بودند" (اکبر نامہ جلد سوم صہ ۳۷۵)

لاکن ملک حیدر چاڈورہ (صہ ۲۶۳) نام ایلچیان میرزا علی بر و صالح عاقل نوشتہ است -

فرمان لازم الاذعان بہ نظر یوسف خان گذرانید خلاصۂ آں ایں است۔

نقل فرمان۔ چوں از جبین آں ارادت مند فروغ صدق و اخلاص مبین بود بیشتر بہ نوازش و التفات بادشاہی ممتاز گردید از آں باز کہ مراجعت بکشمیر نمود احوال ملک بہ ایستادگان پایۂ سریر خلافت مصیر معروض نداشت الحال کہ از منتازعان خاطر جمع کرد باید بہ مجرد ورود فرمان قضا جریان بے توقف و درنگ بغیر دیو و رنگ بشرف تقبیل آستان خواقین درگاہ سعادت اندوزشائین گردد فقط۔

چوں یوسف خان از مضمون مثال لازم الامتثال اطلاع یافت دانست کہ شاہ عالم پناہ را ارادۂ تسخیر کشمیر است۔ بنابراں از مشیران و وزیران خود صلاح ایں امر پرسید۔ چوں میرزا قاسم از یعقوب خان متوحش بود۔ موجب آں یوسف خان را مشورہ داد کہ یعقوب خان بدرگاہ اکبر شاہ با تحف و ہدایا برفاقت تیمور بیگ فرستادن مرغوب است۔ یوسف خان بر حسن تدبیر او عمل نمودہ یعقوب خان[1] با تحایف و ارمغان کثیر بدرگاہ کیوان جاہ روانہ ساخت۔ وے چندگاہ در اردوے معلی واقع در فتحپور حبہ سائے عتبۂ علیہ بود در اثنا

---

[1] بقول ابوالفضل:۔ از بخت مندی پند پذیرفتہ بشکرانۂ والا عاطفت پسر بہین را باگزیدہ کالائے آں دیار روانۂ درگاہ مقدس گردانید (ایضاً صفحہ ۳۷۵) نیز دملک حیدر چاڈورہ (ص۵۷) و خواجہ محمد اعظم (ص۹۶) نام ایں پسر "میرزا حیدر" بود۔ فرستادگی یعقوب خان پسر کلان یوسف خان بدربار اکبر در مرتبۂ دوم واقع شدہ است۔

خبر انتقال شاهزاده محمد حکیم میرزا بسمع اعلی رسید - اکبر شاه بعزیمت کابل رایاتِ عالیات را اهتزاز داده بهر منزل و مقام که نزولِ اجلال میفرمود یعقوب خان را برائے آمدن یوسف خان استعجال مے نمود - و یعقوب خان واقعات هر منزل به خدمتِ والد خود معروض میداشت و درین جا خواجه قاسم مکتوبات او را بوجهے تعجیل و تصدیق می ساخت -

دراں اثنا هنگام توقف لودیانه جهان پناه حکیم علی و صالح عاقل را حکم داد که تا رسیدن رایات دولت در لاهور یوسف خان را بحضور حاضر سازند هرگاه در آمدن نوعے تعلل ورزد موجب سخط پادشاهی گردد - یعقوب خان بعد در فرمانِ خاقان متردد و متوحش مانده از موضع بهلول پور بے حصول رخصت به کمالِ عجلت در عرصه سه شبانه روز بملازمت پدر خود مشرف گشت و خواجه قاسم را آفت رفته باز بسر رسید - یوسف خان ازیں حرکت ناشایان از یعقوب خان مشتعل نایرهٔ قهر و غضبان گشته برائے تجسس او عاجل شده بود اما به استشفاع امرا اغماض نمود -[۱]

[۱] بروایت ملا حمید سبب گریختن یعقوب خان از حضور اکبر این بود که اکبر پادشاه روزے مذکور ساخت که یوسف خان از درگاه ما سرفراز شده به ملک خود رفته به عیش و عشرت مشغول گشت و اصلاً اثر مریدی و شیوهٔ بندگی ظاهر نساخت - از برائے آنکه فرمان عالی شان بطلب او صادر شده بود که بتقبیل درگاه خلایق پناه آمده مشرف شود - یا از خود بیاید و فرزند کلان خود را فرستاد که خالی از خلل و داغ ۳

چوں حکیم علی[1] در خانپور رسید یوسف خان با تو زک و شان استقبال نمودہ بکمال احترام و احتشام متصل دولت خانۂ خود منزل و مقام او ساختہ بہ تفقدات و مدارات مرہون و ممنون ساخت و یوسف خان را خواہش بساط بوسی خاقان مرکوز خاطر بود امّا از مشیران و مدبّران دولت ہیچ کسے صلاح این امر مفید ندادہ بشنعت و ملامت ازین حرکت باز داشتند۔ و حکیم علی ازین معنے آگاہی یافتہ حقیقت حال بحضور معروض داشت۔ خاقان دوران بیشتر از روئے تخلّف و تجنّب یوسف خان در غلیان غضبان بود الحال از تفرد و تکبّر یعقوب خان واز حکم عدولی یوسف خان قہر جہاں بانی در ہیجان آمد۔ راجہ بھگوانداس کچھواہہ و شاہرخ میرزا و شاہ قلی خان وغیرہ بیست و دو افسر نامور با جمعیت پنجاہ ہزار سوار جرّار برائے تسخیر کشمیر از لاہور مامور ساخت و بذات والا بر ساحل دریائے اٹک خیام دولت افراخت۔

---

[5] دیوانگی و خبطے نیست۔" "چوں یعقوب خان این حقیقت را از زبان خلافت پناہی بلا واسطہ استماع نمودہ بود، ہمیں احوال را بعینہ از برائے یوسف شاہ عرضداشت کردہ بعد ازیں یعقوب خان فرصت را غنیمت شمردہ رو بجانب کشمیر نہاد۔ (ص ۷۶ و ۷۷)۔" بروایت ابوالفضل گریختن یعقوب خان از پیش اکبر در سال سیم جلوس مطابق سنہ ۹۹۳ھ (۱۵۸۵ء) روداد (اکبرنامہ، ۳، ص ۴۶۹)۔ [1] بروایت ابوالفضل (اکبرنامہ، ۳، صفحۂ مذکور) بہاء الدین کنبوہ نیز ہمراہ حکیم علی بہ کشمیر فرستادہ شد۔

چون عسکر شاهی از دریائے کرشنه گنگا عبور نمود یوسف خان
باستصواب ارکان و اعیانِ دولت مستعد مجادله و پیکار گشته
حکیم علی را رخصتِ انصرام بخشید و خود در تهیهٔ اسبابِ لشکر از تیغ
و صارم و خنجر و جوشن و مغفر مصروف و متوجه گردید۔ و محمد بٹ
و علم شیر خان که در ایّام بغاوت لقهر و سیاست مسجون و مغلول
شده بودند آنها را بانعام و اکرام استمالت و مدارا نموده با خود
متعهد و متحد گردانید۔ و محمد بٹ برائے محافظت شهر و سد رسانی
در سرینگر گذاشته خود باتفاق سرداران و نامداران با جمعیتِ ده واز
هزار سوار و سی هزار پیاده نهضت کرده به مقام کوارمست[1] رسیده
قیام ساخت۔ سید ابو المعالی و حسین چک را از راه کهاوده تعیین
کرده و شمس چک و یعقوب خان و لوهر قورچی و بابا طالب[2] اصفهانی
و حسن بٹ و حسن ملک چاڈوره و زمینداران کهکه و بمبه را با جمعیت
افواج در پولیاسر به محاربه و مقاتله مامور ساخت در آن جا دلاوران

[1] لاکن نزد ابو الفضل "یوسف خان ازین آگهی آهنگ پیکار در سر گرفت و ببالیدے کارآگهان را روانه گردانید که نزد دریائے بین سکه "حصار" برآرند" (ایضا، صفحه ۴۸۰)۔ — [2] بابا طالب اصفهانی در زمان حکومت چکان از اصفهان بکشمیر رسید۔ از فنونِ علم آراسته و انواع کمالات پیراسته بود۔ نزد امرا و سلاطین این دیار اعتبار تمام داشت۔ چون وفات کرد در مزار بابا خلیل بمقام نوکدل آسود۔ در فنون شاعری ماهر بود۔ (واقعات کشمیر صفحه ۱۱۲)

طرفین دست و باز کشادہ بہ حرب و ضرب پیوستند و مبارزان
یوسف خان بہ کمالِ شجاعت آویزش ہا بکار بردہ بسیارے از مغلان
بقتل رسانیدہ سرہائے آنہا پیش یوسف خان فرستادند۔ و چندے و
از جانبین بر یکدیگر تغلّب و تفوق ساختہ آتش ہیجا مشتعل بود۔ ناگاہ
بقدرتِ قادر قدیر ابر مطیر عالمگیر گشتہ بارش برف و باران تا یک
ہفتہ جانوران را پر زدن ندادہ دریاہا طغیانی و نہرہا و جوئے بارہا
طوفانی گشت و از ہر راہ پلہا شکستہ افواج شاہی را راہِ رسد رسانی
مسدود شد و درمیانِ فوج قحط عظیم افتاد کہ بیک اشرفی یک
آثار غلّہ یافتہ نمی شد و فیلان و اسپان بہ مصرف خوردن رسانیدند
مولانا احمد دران واقعہ گفت۔ بیت

گر نظر بر ہلال میکردند
لب نانے خیال میکردند

گردنِ خود دراز میکردند
دہنِ آز باز میکردند

علاوہ بران معسکر شاہی زیر دامن کوہ درمیانِ زمین زرعی بود کہ
بسبب قلبہ رانی و از روئے کثرتِ آب گل ولائی بہم رسانیدہ بود و
درمیانِ آن سپاہان افغان و خیزان بصعوبت بر رفتن بے جان
شدند و در طرفۃ العین جم غفیرے تباہ گشتند۔ معاذ اللہ طرفہ
بلائے و عجب واویلائے در فوج شاہی افتاد۔ دین راجہ جھگو عم اس

متردّد و متوحّش گشته بدست شاپُور خان خطے بجانب یوسف خان باین مضمون نوشته فرستاد۔

شقّہ:- بالفرض هرگاه عسکر شاهی این وقت به تند باد قهر الٰهی ضایع گشت امّا از پیشگاهِ جم جاه بار دیگر صد هزار سپاه تعیین خواهد شُد و سرزمین این بر و بوم بسُم فیلان بباد خواهد داد- شمارا فکر بر اصلِ کار و معاد این اطوار باید ساخت۔

از آن جا که یوسف خان را خیالِ قدمبوسی بادشاه مکنون خاطر بُود بنا بر آن میرزا قاسم به مرافقت شاپُور خان در پیش راجه بھگونداس بوثوق ایمان عهد و پیمان موثّق کرده به مُهر و تصدیق او عهدنامه نوشته گرفت که هرگاه یوسف خان به مرافقت این جانب به عتبه بوسی سریر خلافت مصیر قایض گردد نیازمند در حقِ او جانفشانی بکار بُرده از پیشگاهِ کیوان جاه به خلاع فاخره و عنایات متکاثره سرفراز کرده بر حکومت ممالک محروسهٔ خود بدستور مسلّط و قایم گردانَد و سر موئے به حکومتِ او قصور و فتور عائد نگردد۔ میرزا قاسم مبادرت به عجالت تمام عهدنامه به یوسف خان گذرانیده سخنانِ دیگر به چاپلوسی و فریب ترتیب داده یوسف خان را بر آن مستعد ساخت که بے تأمّل و مشورهٔ فرزندان و امیرانِ و مبارزان به بهانهٔ ملاحظهٔ هراولان لشکر از مقام خود سلطنت و شوکت گذاشته با سه چهار سوار در لشکر راجه بھگونداس داخل

گشت بدبیہ گویان تاریخ گفتند۔ "نیو، گرفتارگو"[1]

چوں یوسف خان بے تامّل وتدبیر مرتکب این امر خطیر گردید امیران وسرداران وسپاہاں از روئے حیرت متوحّش ومتردّد شدند۔ وہماں زمان باتفاق مصلحت اعیان یعقوب خان[2] بر مسند حکومت رایتِ ایالت افراشتہ ونطاق ہمّت برکربستہ باباطالب اصفہانی ومحمد سلیم کاشغری را مقدّمۃ الجیش قرار دادہ بہ جنگ فرستاد۔ آں ہردو سردار تانصف نہار چنداں کشش وکوشش نمودند کہ قریب دو سہ ہزار تن از عسکر شاہی کشتند۔ وسپاہان متعلقۂ شاہرخ میرزا بہ تدبیر اوستا لولوی نجار بر دریائے بہت جسرے مستحکم کردہ بجانب سرحدِ کھاودہ عبور کردند وگروہے از زمینداران کھکہ برسر آنہا ریختہ ہمہ ہا بخاک تیرہ آمیختہ مال ومنال ورخت واسباب آنہا بغارت بُردند وپلِ مذکور شکستہ بفراغت نشستند۔ راجہ بھگونداس بہ مصلحت یوسف خان میرزا علی اکبر را بسم رسالت پیش یعقوب خان فرستادہ اورا تسلّے وتشفی دادہ دختر مبارک خان ککہ

---

[1] ۹۹۳ھ مطابق ۱۵۸۵ء "نیو، گرفتارگو" ترکیب کشمیری است کہ بمعنی "بُردند وگرفتارشد" باشد۔

[2] بقول ابوالفضل ،، امرائے کشمیر اوّلاً حسین خان چک را نزدیک کوارت بہ کلانی برگرفتند وبعد ازاں کہ یعقوب خان پسر یوسف خان در رسید از مرزبانانِ نودل برگرفتہ بدو گرویدند۔ (اکبرنامہ، سوم، صفحہ ۴۸۱)

بعقد ازدواج او نامزد کرده‌اند. گونهٔ صلح واقع شد. پس یعقوب خان از
محاربه و مقاتله دست باز داشته بسریر سلطنت رایت معاودت
افراشت.

و راجه بهگونداس طبل رجعت نواخته یوسف خان را بکمال احتشام
و احترام همراه برداشته در پیشگاه جم جاه بمقام اٹک گذرانید و در
شفاعت و حمایت او بسیار الحیه جنبانی کرد که منظور خاطر خاقان
دوران نگردید. راجه بهگونداس از روی غیرت، اقدام بر خود کُشی
نموده خنجر در سینهٔ خود انداخت لیکن بدستگیری حیات سرمایهٔ زندگانی او
از دست نرفت.

پس یوسف خان مغلول و مسلسل ساخته در حراست رام داس کچهواهه
بلاهور فرستادند و در آن جا بحفاظت ٹوڈرمل دو سال مسلسل بود
چون راجه مان سنگه از کابل رجعت نمود باستشفاع او یوسف خان
بر منصب پانصدی شرف اعتبار یافته همرکاب او در بنگاله[1] داخل
عسکر شد. چون عشرتش بعسرت مبدل گشت دماغ او اختلال[2]

۱؎ بروایت ابوالفضل بهمدین روز (ششم ماه دی، سال سی و دوم، مطابق سنه ۹۹۶ھ)
یوسف خان مرزبان کشمیر را از زندان بر آورده نوازش فرمودند. و او را در حدود
بهار جاگیر دادند. همگی پیچ آنکه ادب بیاموزد و رعیت پروری و آگاه دلی اندوزد
و چون هشیار خرامی اندوزد و نامچهٔ احوال او خوانده آید، عرصهٔ دلکشای کشمیر بدو
سپرده شود (اکبرنامه صفحه ۵۲۵، جلد ۳). ۲؎ ابوالفضل در دیوانگی یوسف شاه

پذیرفت و بعارضۂ ہوائے جنون جام حیاتش واژون گشتہ انتقال نمود۔ این مرتبہ حکومتِ او در کشمیر ہمگی چہار سال بود۔

یعقوب خان۔ پسر یوسف خان در سنہ ۹۹۳ھ[1] بر سریر شوکت نشستہ زنبہ وزارت بہ علی ڈار بخشید۔ وے مردے خوش دماغ بود و مسکرات و مکیفات بسیار مستعمل می داشت۔ موجب آن در امورات و معاملاتِ خلائق میانِ صدق و کذب و صلاح و فساد فرق نمی توانست کرد۔ تا بحدے کہ ہرگاہ بوقت پیشین کسے را یک دہ جاگیر میداد بوقتِ دیگر ہمان قریہ بدیگرے می بخشید۔ چون ہر دو مرافعہ میکردند می گفت کہ آن موضع در خالصہ است۔

* می نویسد کہ بعرض رسید بود کہ مرزبان کشمیر درستی از پرو گیانِ خود را ازبلند بامے انداختہ۔ روزے کہ تماشائے کشمیری کاخہا می فرمودند با چندین غرفہ ہائے بالا و منظرہائے دلکشا بر زبانِ گوہر بار گذارش یافت۔ "ہمانا ازفراز این بام یوسف آن بیگناہ را افگندہ باشد۔ چون پرورش رفت، ہیچنان بود (اکبرنامہ، ۳ صـ ۵۴۹)

[1] اکبرنامہ جلد سوم صـ ۴۸۱ ۔ اما بروایت خواجہ محمد اعظم "در تاریخ نہصد و نود و چہار (۹۹۴ھ) (مطابق ۱۵۸۵ء) یعقوب شاہ بافتح ونصرت تصرف استقرار پائے تخت کشمیر یافت و تاج حکومت بر سر نہاد و سکّہ و خطبہ بنام خود جاری ساخت۔"

(واقعات کشمیر صـ ۹۸)

بایں شیوہ انتظام او استحکام نگرفت۔ مردماں بہ فساد و عناد مستعد شدند۔

دراں حال یعقوب خان سید حسین و شمس دوبی را در شہر قایم مقام ساختہ خود با حشم و سپاہ برای طوی فرزند خود بمقام تالہ والہ نہضت نمود۔ و ہنگام معاودت چوں بہ مقام اچھ بل رسید علی ڈار و شمس چک و علم شیر ماگرے و میر حسن چاڈورہ وغیرہ اتفاق کردہ بر سر او تاختہ بہ جدال و قتال پیوستند عاقبت تاب مقاومت نیاوردہ برہم خوردند۔ و برائے تقابل سید حسین و شمس دوبی در شہر آمدند۔

پس یعقوب خان بہ مساعدت محمد بٹ یورش کردہ پیش از ورود مخالفاں در شہر رسید۔ متعاقب او علی ڈار داخل شہر شد و پلہائے شہر بریدہ بہ مقام زالڈگر علم بغاوت افراشت و یعقوب خان بہ میدان عیدگاہ صفوف محاربہ آراست۔ علی ڈار بنا بر اعتماد موالفت و محبت سابقہ در پیش یعقوب خان آمدہ معافی تقصیرات خود درخواست نمود۔ و یعقوب خان بصلاح اعوان خود مصالحۂ او منظور نہ فرمود۔ پس علی ڈار و شمسی چک باتفاق رفقائے خود در سوپور رفتہ شورش بر داشتند و یعقوب خان با جمعیت خود یورش کردہ در قصبۂ سوپور بہ جنگ پیوستند مخالفاں مغلوب گشتہ منہزم شدند و بروقت عبور جسر سوپور از روے

از دحامِ جمعے کثیر غرق دریا گشتند۔ میر شمس چک با معاونانِ خود
از راہِ کوہپایہ بشہر رجعت نمود۔

امّا یعقوب خان پیش از ورودِ آنہا بشہر رسید و علمِ خیر
ماگرے باجماعتِ خود بطرف کچھامہ مفرور شد و میر حسین چاڈورہ
بہ موضع شمہ ہال رفت و علی ڈار در خانۂ زمیندار برتھل اختفا
پذیرفت و شمس چک در خانقاہ شمس عراقی مخفی بود۔ یعقوب خان
اورا اسیر کردہ بزنداں محبوس داشت و محمد بٹ بر منصبِ وزارت
اقتدار یافت۔ یعقوب خان بعد رفع و دفعِ مخالفاں لوائے
تعصّب افراشتہ اہلِ سنّت وجماعت را در شکنجۂ جور وجفا
افشردہ بیار رنجانید۔

و قاضی موسیٰ کہ از احفاد قاضی میر علی بعلوم غریبہ و
فنون عجیبہ آراستہ بود اباً عن جدٍّ از عہد قاضی ابراہیم
فیصلۂ امور قضایائے ایں دیار تعلق بخاندان ایشاں داشت۔
دراں ایّام ترمیم بام و سقف مسجد جامع بکمال متانت و استواری
می ساخت و تا مدّت یک سال باہتمام تمام در اتمام آں پرداخت
یعقوب[1] خان اورا بنابر تعصّب مذہب تکلیف ساخت کہ

---

[1] بقول ملک حیدر چاڈورہ (ص ۱۸۰) و خواجہ محمد اعظم (ص ۹۹ و ۱۰۰) محرک
ایں فتنہ دراصل ملا عینی بود کہ یعقوب شاہ چک را مجبور بر انضمام فقرۂ "علیٌّ
ولیُّ اللہ" در بانگ نماز کرد۔ ایں شخص بر ہمیں اکتفا نکرد بلکہ سبّ توہین
عارف حق مولینا نورالدین عبدالرحمٰن جامی (م ۸۹۱ھ = ۱۴۹۲ء) کرد

فرقۂ اہلِ سنّت را امر مرغوب و منصوص نماید. تا که در میانِ مساجدِ کشمیر

۴۴ نیز گشت۔ روایت ملک حیدر چنین است:-

"(یعقوب خان) گفتہ ہیچ کس را قبول نمی کرد و خود پسند و خود رائے بود۔ ازیں خود رائی و بے ہوشی یک روزے ملا عینی کو را کہ بہ خطاب تبرّا خوانی ممتاز و مباہی ساختہ بود طلب نمودہ فرمود کہ پیش قاضی موسیٰ برو و بگو کہ در بانگِ نماز "علیّ ولیّ اللہ" ضم کند۔ چوں ملا محرک و باعث ایں معنی بود بے آنکہ قاضی مذکور را مذکور سازد۔ از زبانِ قاضی بعرض رسانید کہ ایں قسم بانگ خواندن در مذہب اہلِ سنّت رفض است۔ و ایں دو بیت زادۂ طبیعت ملا است ؎

ہنوز آں ابرِ رحمت در فشان است
مَی و میخانہ با مہر و نشان است

دریں دیر مدّرس خم تہی نیست
تہی گفتن بغیر از ابلہی نیست

بقول خواجہ محمد اعظم ملا عینی در مصرعۂ اخیرہ نسبت حماقت بہ مولانا عبدالرحمٰن جامی کردہ است۔ ایں دو بیت بجواب فرمودۂ جامی ؎

حریفان بادہ ہا خوردند و رفتند
تہی پیمانہ ہا کردند و رفتند

۴۴ است۔ ملا عینی نہ فہمیدہ کہ مراد مولانا جامی انقضائے مجلس پُر فیض انبیا و

مؤذناں فقرۂ علیؑ ولی اللہ بہ اذان ملحق سازند۔ قاضی موسیٰ بہ نظر رعایت سنت از صولت او نترسیدہ تجوز این امر خطیر نگردید یعقوب خان او را تہمت موافقت شمس چک نمودہ بر سر دیوان شہید ساخت و لاشۂ مبارک او بہ دُم فیل بستہ در شہر گردانید۔ گویند چوں بدر خانۂ خود رسید مادرش بر آمدہ معجر خود بر فرق او نثار کردہ شکر الٰہی بجا آورد کہ در راہِ خدائے تعالیٰ شہید شد۔ آخر این روز ابر و باد و برق و صاعقہ و تگرگ بشدت و حدت تمام در ملک تزلزل انداخت کہ از صولت و صدمت برق و رعد اکثر عورات حاملہ را اسقاط حمل شد۔ بعضے اطفال ہم ہلاک گشتند و در خانۂ یعقوب خان صاعقہ افتاد کہ منکوحۂ علی ڈار با چہار زنانِ دیگر از شعلۂ آں بے جاں گشت۔ بعد ازیں فتو مردم کشمیر اقاصی و ادانی از کردار و اطوار او بیزار گشتہ سرچشمہائے بغض و عناد از ہر سو جوشیدن گرفت۔[1]

ائمہ و اہل بیت و صحابہ کرام است کہ ظہور مثل آں در یں زمان صورت ندارد۔ و اگر بنظر انصاف دیدہ شود در ہر طائفہ چہ از اہل عرفان و اہل علم و سخن دانان تفاوت در فیضان شدہ است۔ لاحقین البتہ مثل سابقین نیستند۔ بلکہ سخن ذودیانت این تبرائے ہم ہست کہ چوں گفتہ است ؏

مئے و میخانہ با مہر و نشان است

گویا معتقد این است کہ سابقین ہم مثل لاحقین از فیض محروم ماندہ اند۔

[1] واقعات کشمیر صفحہ ۹۹۔

ہمدراں اثنا یعقوب خان موجب رائے دکیک ملا احمن اسود محمد بٹ را از رتبۂ وزارت معزول کردہ محبوس داشت و بجائے او نازک بٹ کہ از حلیۂ تعقل وتدبر معرا بود بہ وزارت بر داشت۔ انگاہ باتفاق یکدیگر چندے درخرابی ملک و پریشانی رعایا وترویج مذہب تشیع و توہین وتعذیب اہل سنت وتخریب وترہیب جنود ہنود کوشیدہ اعلام جور وجفا افراختند و مردم بیبالے در معرض ہلاک و فلاکت انداختند۔

بنا براں جمعے کثیر از اکابر کشمیر مثل جناب شیخ بابا داؤد خاکیؒ وحضرت شیخ یعقوب صرفیؒ باتفاق امرائے نامدار درپیش گاہ اکبرشاہ رفتہ برائے تسخیر کشمیر اورا تحریص وترغیب نمودند و عہد ومیثاق بوثوق شرائط منعقد ساختہ عہدنامہ نوشتہ گرفتند از انجملہ یکے آنست کہ حاکمان وقت در امور مذاہب وقیمت غلات بوجہی معترض نباشند۔ دوم آنکہ غلام وکنیزک از مردمان کشمیر معمول ندارند۔ سیوم آنکہ مردمان کشمیر از تکالیف شاقہ و بدعات مختلفہ مرفہ باشند۔ چہارم آنکہ امرائے کشمیر کہ فی الحال مصدر فتنہ و فساد وعناد ہستند درکارہائی ملکی و مالی دخیل نباشند۔[1]

بعد انعقاد عہد ومیثاق خاقان دوران میرزا قاسم میربحر[2]

---

[1] واقعات کشمیر صفحہ ۹۹۔

[2] بقول ابوالفضل حیدر چک وشیخ یعقوب صرفی چناں برگذاردند کہ بزرگان

بہ بدرقگی شیخ یعقوب صرفی و حیدر چک برادر یعقوب خان و چی
تواجی ؛ وغیرہ چند کس از امرائے کشمیر با جمعیت عسکر چہل ہزار سوار
و بیست ہزار پیادہ برائے تسخیر کشمیر مامور ساخت۔

چوں سنجق فلک فرسای افواج شاہی در حدود راجور رسید
یعقوب خان بہ مجرد اطلاع نازک بٹ ولد ابدال بٹ را در شہر قایم مقام
حکومت ساختہ خود با جمعیت سی ہزار سوار و دہ ہزار بندوقچی
عازم ہیرہ پور گشتہ در ہیرہ پور لوائے تقابل افراشت۔ از آنجا
کہ مردم کشمیر از وضیع و شریف بہ سبب بدکرداری و ناہنجاری
یعقوب خان متبغض و متنفر شدہ بودند بنابراں اکثرے از امرا و ارکان
دولت روگردان شدہ با فواج شاہی پیوستند از انجملہ سید
یوسف خان بیہقی از نازک بٹ خلعت و اسپ و اسلحہ بفریب گرفتہ
در کچھامہ با علم شیر خان ماگرے و ظفر خان بچہ شمسی چک پیوستہ
باہمدیگر عہد و پیمان بستہ در شہر درآمدند و رسیدن ایں جا

ٓآں ملک از بہ دیدہ ما سرباز نہ کشند۔ اگر لختے بومی سپاہ بجاب ہمراہ شوند۔ بہانہ
بے آویزش بدست درآید۔ بنابراں مبارک خان و جلال خان گکھڑ و دیگر زمینداران
دستوری دادند۔ آں دو کشمیری نزد نبیر با نتظار کمک نشستند۔ دریں ہنگام
بر خاطر مقدس پرتو انداخت آنکہ از برون بومیاں دل نمی نہند۔ یا دازنباہ
پسیچی می دہد بنابریں قاسم خان را کہ در کارشناسی و پردلی از یکتایان زمانہ
بود۔ بدیں خدمت سربلند گردانیدند۔ و او بہ کشادہ پیشانی پذیرا شد۔ (اکبر نامہ، ۳، ص ۴۹۶)

محمد بٹ و شمس چک را از حبس خانہ رہائش دادہ آتش تعصّب افروختند
و باتفاق مردم عوام خانقاہ جڈی بل سوختہ مرقد شمس عراقی را مزبلۂ
اہل شہر کردند و خانمان اہل تشیع را غارت کردہ خاکستر نمودند و تا
سہ روز تخریب فرقۂ شیعہ نمودہ از راہ بیوچ گریختہ با فوج اکبر شاہ
ملحق شدند۔ و یعقوب خان در ہیرہ پور رسید۔ یوسف چک
ولد حسین خان و ابہ چک ولد ابدال چک و سید ابراہیم خان پسر
مبارک خان وغیرہ برائے محافظت راہ کوند بل تعیّن ساخت من جملہ
آنہا جمعے کثیر مفرور شدہ با فوج شاہی پیوستند۔ یوسف چک و ابہ
چک و سید ابراہیم تنہا ماندہ با یعقوب خان لاحق شدند بہرام نایک
و شنگی نایک کہ برائے محافظت راہ سدؤ مامور شدہ بودند با فوج
شاہی الحاق نمودند۔ و قاسم نایک و حسین چک کہ از راہ پیر پنچال
ہراول فوج رفتہ بودند با فوج شاہی مقابلہ گشتہ بہ محاربہ و مجادلہ
پیوستند۔ و قاسم نایک در حملۂ اوّل کشتہ شد پسرش ظفر نایک
با وجود قتل پدر از ضرب و حرب باز نماندہ بہ معاضدت محمد چک
بر فوج شاہی قافیہ تنگ ساختہ عاقبت ہر دو مقتول شدند۔ محمد بٹ
و شمس چک کہ از دست ظفر خان و علم شیر خان اطلاق یافتہ بودند بہ
استمالت و مدارائے سید ابوالمعالی باعانت و امداد یعقوب خان
در ہیرہ پور رفتند و ہمان روز عسکر شاہی از کتل پیر پنچال
عبور کردہ با فوج یعقوب خان بہ جنگ پیوستند کہ تا یک پہر روز

آتش محاربہ و قتال مشتعل بود و افسران افواج یعقوب خان بسبب بیدلی در جنگ درنگ می ساختند۔

دراں اثنا یعقوب خان برائے حاجت بول از مادیانِ سواری خود نزول کردہ عنان مادیان در دست گرفت ناگاہ اسپے مغل کہ از خیول مغولاں بلہ شدہ بود با مادیان مذکور متنازع گشت و دلیجاں نزع کردہ ہردو دم خوردند۔ یعقوب خان بپای پیادہ از رزمگاہ تیح برتافتہ بجانب فرودگاہ خود می رفت لیکن فوج یعقوب خان مادیان مرزبان بغیر راکب حیران دیدہ یکبارہ ہمہ جا ہزیمت خوردہ از ہم متفرق و پریشان گشتند و فوج شاہی بتعاقب آنہا گرم عنان تاختہ بسیارے مقتول و مجروح گردانیدہ در قصبۂ شوپیان سنجق شاہی افراختند۔ روز دوم بکمال تزک و شان و شوکت داخل شہر گشتہ طبل فیروزی نواختند و یعقوب خان خائب و خاسر و پریشان و پشیمان ہمگی یکسال و دو ماہ[۱] حکومت کردہ بجانب کشتوار[۲] فرار اختیار نمود۔

---

۱ نزد خواجہ محمد اعظم تا مدت یکسال و شش ماہ حکومت کرد" (واقعات کشمیر ص۹۸)

۲ بروایت ابوالفضل یعقوب شاہ چک بعد ازین دو سہ مرتبہ از بنگاہ کشتوار در شبیخون با افواج اکبری بسر بردہ، بالآخر از بادخود سری و سرتابی ستوہ آمدہ خود را حوالۂ افواج شاہی نمود و بمیانجی میرزا یوسف خان رضوی بآستانِ قدسی اساس رسید۔ شہریار رہربان دل پذیرفتہ خوش گردانید۔ در ۱۰۰۲ھ مطابق ۱۵۹۳ء در بنگالہ جاگیر یافت۔ (اکبرنامہ جلد سیوم) ص۳۴۳

تسلط یافتن شاہان چغتائیہ بر ممالک ہندستان و کشمیر

مؤرخان پیشین می آرند کہ سلطان ابوسعید میرزا[1] بن سلطان میرزا[2] بن سلطان میران شاہ بن صاحبقران ثانی امیر تیمور گورگانی در مملکت ترکستان و خراسان پادشاہ عظیم الشان بود۔ ایام حکومت بسر بردہ در عراق شہید[3] کردند۔ و یازدہ پسر نیک اختر از و یادگار

44 بقول ڈاکٹر صوفی مقبرۂ یعقوب شاہ بادشاہ آخرین کشمیر در بیرون قصبہ کشتوار، جنوب شیر کوٹ براہ چوگام واقع است۔ ملکہ اش فتح خاتون دریادگار شوہرش نہرے تحفیر نمود کہ تا حال برائی اہالیان کشتوار نعمت بزرگ است۔ فتح خاتون علاوہ ازیں یک تالاب و نہرے از کالی ناگ نزد قریہ ذبوار حفر نمود۔

بہ تحقیق ڈاکٹر صوفی آرامگاہ آخرین بادشاہ کشمیر دریں ایام بغیر از تودہ صغیر از سنگ و آہک نیست۔ این نیز در قطعہ اراضی مملوکہ برہمنے است۔

(کشمیر جلد اول ص ۲۳۷)۔

[1] (۸۷۳ ـ ۸۳۰ھ = ۱۴۲۶ء ـ ۱۴۶۸ء)۔

[2] ابن سلطان محمد میرزا (اکبر نامہ جلد اول ص ۹۲)۔

[3] سبب شہادت سلطان ابوسعید این بود کہ در یکے از حروب با ترکمان قحطے در لشکرش پیدا شدہ در ہنگام مراجعت از قراباغ اورا عقب کردہ دستگیر نمودہ نزد آذون حسن امیر ترکمہ آق قوینلو (گوسفند سفید) بردہ اورا بقتل رسانید۔ (تاریخ ایران فارسی تصنیف میلکم صاحب ص ۱۷۹)۔ بقول ابوالفضل (اکبرنامہ جلد اول ص ۹۳) تاریخ شہادت سلطان ابوسعید در ۲۲ بیست و دو رجب سنہ ۸۷۳ھ (۱۴۶۸ء) واقع شد

ماندند۔ ازانجملہ چہار پسیر بہ سلطنت رسیدند۔ الغ بیگ میرزا در کابل احمد میرزا[1] در سمرقند۔ محمود میرزا[2] در حصار و قندز۔ عمر شیخ میرزا[3] در اندجان[4] و فرغانہ۔ و بغیر الغ بیگ میرزا سہ برادر دیگر دختران یونس بیگ حاکم مغلستان در عقد داشتند۔ چون عمر شیخ میرزا در فرغانہ حکومت میکرد در ۸۸۸ھ اورا از بطن دختر یونس خان[5] فرزندے بوجود آمد موسوم بہ محمد بابر میرزا کردند۔ تاریخ تولدش اندرشش محرم زاد شہ مکرم[6] تاریخ مولدش آمد شش محرم[7]

عمر شیخ میرزا در ۸۹۹ھ از بالائے بام کبوتر خانہ افتادہ شنقار گشت[8]۔

---

[1] احمد میرزا کلان ترین پسر سلطان ابوسعید میرزا بود و حکومت سمرقند و بخارا داشت۔ (توزک بابری مترجمہ جان لیڈن و ولیم ارسکاین، چاپ آکسفورڈ یونیورسٹی صفحہ ۱)

[2] محمود میرزا پسر سوم سلطان ابوسعید بود و حکومت استرآباد داشت۔ در ۸۵۷ھ مطابق ۱۴۵۳ء متولد و در ۹۰۱ھ مطابق ۱۴۹۵ء وفات یافت۔ (ایضاً ص۲۳)۔ [3] عمر شیخ میرزا پدر ظہیر الدین محمد بابر پسر چہارم سلطان ابوسعید بود۔ در ۸۶۰ھ مطابق ۱۴۵۵ء در سمرقند متولد شد۔ پدرش ابوسعید چون دید کہ تیمور بیگ پسر کلان خود عمر شیخ را حکومت فرغانہ دادہ است۔ بنا بہ اتفاق نام سابق الذکر نیز پسر خود عمر شیخ را حکومت اندجان بخشید۔ (توزک بابری، مترجمہ جان لیڈن و ولیم ارسکاین ص۱۴ و ۱۵)۔ [4] در اضلاع جنوب دریائے سیحون شہر اندجان است کہ دار الخلافت فرغانہ بود۔ اندجان برائے میوہ جات سردسیری مثل ناشپاتی وغیرہ مشہور بود۔ بہ عہد بابر اندجان سہ دروازہ بزرگ داشت و قلعہ اش بطرف جنوب بود۔ و نہ نہرہائے صغیر در شہر می رفتند۔ [5] مراد از قتلق نگار خانم است۔ قتلق نگار خانم دختر دوم

ظهیرالدین بابرشاه - بعمر یازده سالگی[1] پادشاه شده ظهیرالدین لقب یافت - فی الفور عموی خودش احمد میرزا حاکم سمرقند و خالوی خودش محمود خان بن یونس خان[44] برسر او علم مخاصمت و منازعت افراختند باهمدیگر معرکه های بیداد و فساد های بیشمار کرده عرصهٔ دوازده سال در جنگ و جدل و ردّ و بدل بسر بردند - وگاهی غالب وگاهی مغلوب میشدند - چنانچه توضیح آن در کتب متداوله مبسوط است[2] - عاقبة الامر در ۹۰۶ھ شیبانی خان اوزبک بر مملکت بخارا و سمرقند قبضه نمود - بابرشاه از روی حرام نمکی معاونان و مخالفت معاندان بی بال و پرگشته همگی با جمعیت بیست سوار از جنگ مخالف خونخوار فرار اختیار کرده بسه شبانروز

---

[44] یونس خان از نسل چغتائی خان که پسر دوم چنگیز خان است بود - در ۸۸۸ھ مطابق ۱۴۸۳ء - که توزک بابری صـ (ارسکن) -

[1] اما بقول خودش بابر بعمر دوازده سالگی حاکم فرغانه شد (توزک بابری صـ۱ مترجمه ارسکن و جان لیڈن چاپ مطبعهٔ آکسفورڈ لنڈن ۱۹۲۱ء) -

[2] جنگ ها که بابر را در ماوراء النهر با سلاطین چغتائیه و اوزبک در عرصهٔ دوازده سال پیش آمده است - یکی در سال نهصد و سه (۹۰۳ھ) از بایسنغر مرزا پسر سلطان محمود میرزا نزد اندجان - دوم از شیبک یا شیبانی خان در سال نهصد و شش (۹۰۶ھ) و سوم بعد کشته شدن شیبک خان در سال نهصد و هفده (اکبرنامه جلد - ۱ - صـ۹۹ چاپ لکھنؤ سنه ۱۹۱۳ء)

بخوف دشمنان بکمال اضطراب و انقلاب بی خورد و خواب دویده همراهیانش از هم پاشیده تنها کوه و صحرا طی کرده شدائد مصائب بیشمار کشیده در حدود مغلستان میان یک قریه قرار یافت. اتفاقاً چند کس از ملازمان قدیمی او پیشتر در انجا سکونت میداشتند آنها بدیدن بابر شاه مسرور گشته در خدمات او جانفشانی ها کردند. موجب تقدیر مادرش در حالت آواره گردی در انجا وارد گشت و چند ماه در انجا بسر برده از مردم کوهپایه قریب دو صد سپاه جمع کرده بی سر و سامانی به خضا و شادمان متوجه شده در مدینة الرّجال ترمذ رسید. و از انجا بتصواب امیر محمد باقر روی توجه بجانب کابل آورد. و خسرو شاه[۱] نام شخصی از وزرای عمر شیخ که پیشتر حرام نمکی کرده در نواحی بلخ سرغنهٔ چند قوم شده بود بجهت تلافی تقصیرات سابقه بملازمت بابر شاه مشرّف گشت. و بابر شاه ملازمان و نوکران او

۱؎ خسرو شاه از خوانین سلطان محمود میرزا پسر سلطان ابوسعید میرزا بود. اصلش از ترکستان قبیلهٔ قبچاق است. در جوانی بخدمت ترخان بیگ بود. خسرو شاه در واقعهٔ عراق همراه سلطان محمود میرزا بود و در مصاحبت او خدمات پسندیده بجا آورد. بقول بابر عادات و اطوار پسندیده نداشت و مردے لوطی بود. از حکایت های بی رحمی و احسان نافراموشی خسرو شاه این ست که چشمهائے یک پسر محسن خود را از حدقه بیرون کنانید و دیگر را قتل کرد (توزک بابری ص ۴۸ مترجمه ارسکن و جان لیدن چاپ مطبعهٔ آکسفورڈ لندن سنه ۱۹۲۱)

کہ بقدر ہشت ہزار سوار و پیادہ بُود فریفتہ از خود ساخت۔ و خسرو شاہ فرد واحد ماندہ نزد بدیع الزمان بگریخت۔ و چند شتر بار از نقد و جنس و تحایف در دست بابر شاہ[1] افتادہ اسباب شاہی بہم رسانیدہ وارد کابل گردید۔ و محمد مقیم داماد میرزا الغ بیگ در انجا حاکم بُود چند روز متحصن گشتہ امان خواست[2]۔ و بابر شاہ با جمعیت سی ہزار سپاہ داخل کابل گشتہ بر تخت سلطنت جلوس نمود و در ضبط و ربط امور مملکت پرداخت۔ و در آبادی دہات و ترصیص عمارات و تعمیر باغات[3] و احداث گلزار و بساتین مصروف ماندہ اطراف دیار کابل زمین رشک فردوس برین گردانید۔ و ہمیشہ در سیر باغات و سیاحت اطراف کوہسار و تماشای گلزار اوقات بسر می برد۔ در سنہ ۹۱۱ھ در کابل[4] زلزلہ

---

[1] صحیح این است کہ "بابر از کمال مردی و فرط جوانمردی در مقام انتقام نیامدہ، حکم فرمود کہ خسرو شاہ از اموال خود آن مقدار کہ اختیار کند برگیرد و بخراسان رود۔ او پنج شش قطار زنجیر و شتر از مرصع آلات و طلا و دیگر نفایس اجناس بار کردہ بجانب خراسان رفت۔ (ایضاً، صفحہ ۱۰۱)"

[2] بابر کابل و غزنین را از مرزا محمد مقیم بلامزاحمت در اواخر ربیع الثانی سنہ ۹۱۰ھ (۱۵۰۴ء)، گرفت (توزک بابری مترجمہ ارسکن و جان لیڈن ص ۲۱۶)۔

[3] منجملہ آنان "چہار باغ" از باقیات بابر در کابل بود (حاشیہ ۲۔ توزک بابری مترجمہ ارسکن و جان لیڈن ص ۲۱۶)

[4] بہ عہد بابر کابل بہ چہاردہ تومان (ہندی پرگنہ) منقسم بود و بہ تفصیل ذیل یازدہ زبان در رواج داشت:۔ عربی، فارسی، ترکی، مغلی، ہندی، افغانی، پشائی، پراچی، گبری، برکی و لمغانی۔ (ایضاً ص ۲۲۵)

عظیم واقع شده تا مدت یکماه اکثر عمارات بر ریخت و بابرشاه بار دیگر در تعمیر عمارات و تجدید مکانات متوجہ شده و رعایا را در عهد امن و امان نگهداشت۔ و در همان سال قلات و قندهار و غزنین و هزاره جات مفتوح ساخت۔

و در سنہ ۹۱۲ھ موجب خواستگاری عموی خود سلطان حسین در خراسان رفت و در انجا چندگاه در عیش و سرور بسر برد۔ و بوقت معاودت موجب کثرت برف در میان برفانی کوهستان زحمت جانکاه بر داشته وارد کابل گشت۔ و در ایام نهضت او برادرش باغی گشته تسلط کابل کرده بود۔ چون بابرشاه رجعت فرمود آن باغی بعجز و نیاز پیش آمده امان یافت۔ بابرشاه پیشتر از شرب شراب اجتناب میکرد امّا بعد مراجعت خراسان در تشرب شراب و نوشیدن مسکرات مائل گشته داد عشرت میداد۔ چنانچه درمیان باغ شاهی یک حوض سنگ مرمر از شراب انگوری مملو میداشت و هر کسی بر کنارۂ آن نشسته تشرب می ساخت۔ بابرشاه اکثر اوقات این بیت تکرار میکرد۔ بیت

نوروز و نوبهار و مٔی و دلبر خوش است
بابر بعیش کوش که دنیا دوباره نیست

و در سنہ ۹۱۷ھ شیبانی خان از دست جان نثاران

ؔ بقول بابر قتل شیبانی خان در سنہ ۹۱۶ھ (۱۵۱۰ء) در مرو شاهجهان که ۲۴۰

سلطان اسماعیل صفوی[1] بقتل آمده بابر شاہ با لشکر و سپاہ باز بجانب سمرقند نہضت کرد و باعانت و امداد سلطان اسماعیل صفوی لشکر اوزبکاں را قلع و قمع کردہ بارِ سوم بر تخت سمرقند جلوس نمود۔ و بعد ہشت ماہ از روی غلبۂ اوزبکاں باز ترک سلطنت کردہ وارد کابل گردید و در ۹۲۴ھ با جمعیت دوازدہ ہزار سپاہ بجانب کابل رجعت فرمود۔

و در ۹۲۵ھ باز اشہب عزیمت را جولان دادہ ممالک پنجاب تا ساحل دریای چناب و علاقۂ گہکران قبضہ کردہ بجانب دار الخلافت معاودت نمود۔

و در ۹۲۶ھ لوای کشورکشائی افراشتہ باغیان سیف

مقاتلۂ عظیم مابین شیبانی خان و شاہ اسماعیل صفوی افتاد، واقع شد۔ دریں جنگ شمارہ لشکر شیبانی خان ۲۵ ہزار و شاہ اسماعیل صفوی ۱۷ ہزار بود۔ (ایضاً توزک بابری ص۶۷)۔

[1] شاہ اسماعیل متوفی ۹۳۰ھ (۱۵۲۳ء) بانی دودمان صفوی در ایران در ترویج مذہب امامیہ عالی بود۔ قریباً بیست و چہار سال حکومت کردہ عالم فانی را پدرود کرد۔ در تمام عمر یک دفعہ در حدود آذربائیجان بر دست سلطان سلیم عثمانی شکست یافت۔ ایرانیاں او را الپیادمی ستائیدند و در اوصاف او اغراق از حد می کنند۔ (ایضاً توزک بابری ص۲۹۲ و ترجمۂ فارسی تاریخ ایران میلکم صاحب ص۱۸۵) چاپ بمبئی ۱۸۸۳ء۔

ژئی را تطاول و تاراج ساختہ از لب دریای سند باستماع خبر یورش آوردن سلطان سعید[1] بہ بدخشان باز گشت رفتہ در نگہداشت حدود کابل پرداخت۔ و بعد دفع و رفع سلطان سعید در ۹۲۷ھ[2] بجانب پنجاب یلغار کردہ تا حدود سیالکوٹ فتح نمود۔ و قصبۂ سیدپور را قتل عام کردہ سی ہزار کنیز و غلام در آوردہ بہرسید۔ راجۂ سیدپور را قتل کردہ بجانب کابل عود نمود۔

و در ۹۳۰ھ سمند عزم را مہمیز دادہ بہار خان و مبارک خان لودی مغلوب و منکوب ساختہ بر تخت لاہور جلوس نمود و تا ملک سرہند متصرف بلاد و امصار گشتہ اطراف و اکناف پنجاب ضبط نمود و شیخ علی بیگ و قوچک بیگ اوزبک با جمعیت سپاہ و لشکر برای تسخیر خطۂ کشمیر مامور فرمود۔ چون در کوہستان بہرہ رسیدند ملک کاجی چک با جمعیت مردم کوہستان و معاونان خود فوج شاہی را ہزیمت دادہ بسیارے بقتل رسانید۔ پس بابر شاہ تسخیر کشمیر معطل داشتہ بجانب کابل متوجہ گشت۔

و در ۹۳۲ھ روز جمعہ غرۂ صفر مرتبۂ پنجم رایت نصرت

---

[1] مراد از سلطان سعید والی کاشغر۔ پدر میرزا حیدر دوغلات مصنف تاریخ رشیدی است (حاشیہ توزک بابری صفحہ ۱۹ مترجمہ جان لیڈن و ارسکن صاحبان)

[2] ۱۵۲۰ء۔

افراشته با جمعیّت دوازده هزار[1] سوار لب دریای راوی مضرب خیام ساخت واز طرف سلطان ابراهیم لودی دولتخان و غازی خان با جمعیّت چهل هزار سوار بمحاربت ومبادرت کرده بغیر جنگ منهزم شدند و دولت خان با پسر علیخان در قلعۂ بلوٹ متحصن گشت بعد محاصره ومقاتلۂ بسیار از جان امان یافته مال واسباب قلعه بغارت رفت وغازی خان در کوهستان پنهان شد۔ انگاه بابر شاه حدود پنجاب از مخالفان صاف کرده بجانب دهلی یلغار نمود۔ وابراهیم خان لودی با جمعیّت یک لک سوار وده هزار فیل[2] با توزک وشان وسامان فراوان از دهلی کوچ کرده در میدان پانی پت خیام دولت افراشت ازین طرف بابر شاه عسکر خود آراسته پنجهزار سوار برائے شبخونی ابراهیم شاه تعین ساخت۔ چون غنیم واقف بود کاری نساخته برگشتند۔ وافواج ابراهیم شاه دلیر گشته در معرکه جلوریز درآمده حمله آور شدند۔ چون نزدیک رسیدند شتاب آنها کمتر شد ودلیران بابری صمصام خون آشام از نیام برکشیده مانند هزبر ژیان در رمۂ گوسفندان درآمده در قتل افغانان تقصیری نکردند۔ واز دو ساعت روز تا نصف

---

[1] اکبرنامه جلد اول صفحہ ۱۰۱۔

[2] بقول ابوالفضل " هزار فیل جنگی داشت" (ایضاً صفحہ ۱۰۱)

نہار نائرۂ جنگ مشتعل بود۔ قریب چہل ہزار کس از فوج افاغنہ زیر تیغ آمدہ از کلہ ہا منارہ ہا افراختند۔ و سلطان ابراہیم شاہ ہم با پنج شش[1] ہزار کس در یک معرکہ بقتل رسید۔ و تمامی مال و اسباب افاغنہ در دست مغلان افتاد۔ و پس ماندگان غنیم آوارۂ دشت خذلان گشتہ بابر شاہ[2] ۱۲ ماہ رجب بکمال اقتدار و افتخار داخل دہلی شد و بعد ملاحظۂ عمارات قدیم و زیارات فخیم بجانب آگرہ نہضت کردہ ۲۲[3] ماہ مذکور بر تخت آگرہ جلوس فرمود۔ و ہمایون شاہ در دولت خانۂ سلطان ابراہیم درآمدہ خزائن و دفائن ضبط نمود۔ و مادر سلطان ابراہیم با جمعی از یتیمان بعجز و انکسار پیش آمدہ یک جوہر الماس بوزن ہشت مثقال کہ از خزینۂ راجہ بکرماجیت در دست سلطان علاء الدین تغلق افتادہ بود ہمایون شاہ را نذر خدمت نمود و ہمایون شاہ آن عجوبۂ مستودہ را قدر و منزلت افزودہ در حرمخانۂ شاہی نگہداشت و بابر شاہ بعد سہ روز برائے ملاحظۂ دفائن و خزائن برآمدہ سیصد و پنجاہ ہزار روپیہ نقد

[1] اکبرنامہ جلد اول ص ۱۱۱۔ بقول بابر کہ نعش سلطان ابراہیم لودی درمیان مقتولان شناخت کرد طاہر طبری از لشکریان بابر بود۔ (توزک بابری جلد دوم ص ۱۸۸ مترجمہ ارکن)

[2] یعنی ۱۲ ماہ رجب سنہ ۹۳۲ھ مطابق ۲۱ اپریل سنہ ۱۵۲۶ء۔

[3] مطابق ۳ مئی سنہ ۱۵۲۶ء۔ لاکن صحیح این است کہ دخول بابر در آگرہ

ویک خزانۂ دربستہ بہ ہمایون شاہ بخشید۔ وسلطان میرزا را چہار شمشیر مرصّع و دو لک دو پیہ نقد عطا نمود۔ و جمیع میرزایان و امیران و افسران عسکر و تاجران وطالب علمان لشکر یا ترا بقدر حیثیت بہرہ رسانید۔ و در سمرقند و خراسان و عراق خویشان و دوستان خود را تحفہ ہا فرستاد۔ و برائے حرمین الشّریفین و بعضے زیارات مقدسہ تحائف بے شمار مرسول داشت و ساکنانِ کابل را از خورد و کلان موجب سرشماری یک یکرو پیہ شاہرخی ارمغان شاہی مبذول فرمود۔ اندوختۂ سالہائی دراز در یک مجلس صرف نمود موجب آں اورا قلندر میگفتند۔ پس بابر شاہ را اُمرایانِ خود برائی رجعت کابل ترغیب میدادند امّا بابر شاہ مطلقاً قبول نفرمود[1]۔

[44] بتاریخ ۲۸ رجب ۹۳۲ھ مطابق ۱۰ مئی ۱۵۲۶ء واقع شد۔ (توزک بابری مترجمہ ارکن ص۱۹۲)۔ امّا ابوالفضل تاریخ ورودش در آگرہ ۲۱ ماہ رجب ۹۳۲ھ قرار دادہ است (اکبرنامہ ص۱۱۱)۔ از ہنگام فتح کابل در ۹۱۰ھ (۱۵۰۴ء) تا ایندم بابر خیال فتح ہندوستان در مکمن خاطر میداشت، لاکن بسبب نامساعدگی حالات در ارادۂ خود کامیاب نمی گشت۔ بالآخر درین مرتبہ کہ بقول خودش کوشش پنجم در تسخیر ہندوستان بود، تائید ایزدی فائز المرام گشت۔ (توزک بابری مترجمہ ارکن ص۱۶۳)

[1] ابوالفضل درین ضمن چنین می نویسد:- ۴۴

چوں راجگان و مرزبانان ہندوستان دانستند کہ بابر شاہ در ہند تسلط و تمکن فرمود بنابران بیاری زمینداران حملہ آور گشتہ بقتال و جدال پیوستند و بامداد حضرت باری ہر کس رانگونساری حاصل گشت۔ عاقبت رانا سانگا مہاراجۂ اودی پور باجمیع راجگان ہند و مرزبانان اسلامیہ اتفاق کردہ باجمعیت دو لک سوار بر آگرہ یورش نمود۔ و بابر شاہ

۴۴ "دریں سال کہ عرصہ آگرہ مخیم سرادقات اقبال شد، افراط گرمی ہوا و تاثیر سموم و وبا و ناسازگاری ہوا و ناروائی راہ ہا و دیر رسیدن سوداگران تنگی معاش و فقدان اجناس پدید آمد و کار برخلائق دشوار شد۔ اکثر امرا قرار بانتقال از ہندوستان بہ کابل و آں حدود دادند و بسیاری از جوانان ترک ایں ممالک گفتہ بے رخصت رفتند"۔ (اکبرنامہ جلد اول صفحہ ۱۱۴)

۲ھ ہنگام ورود بابر در ہند ہفت بادشاہ حکمرانی میکردند۔ پنج ازاں سلمان بودند و دو ہندو بہ تفصیل ذیل:-

(۱) سلطان ابراہیم خان لودی افغان در مرکز یعنی از دہلی تا جونپور۔
(۲) سلطان محمد مظفر در گجرات۔
(۳) خاندان بہمنی در دکن (کلیم اللہ بہمنی بن محمود شاہ بہمنی)
(۴) سلطان محمود در مالوہ۔
(۵) نصرت شاہ در بنگال۔
(۶) والئی بیجانگر کرشن دیو رائے (متوفی ۱۵۲۹ء)
(۷) رانا سنگرام سنگھ المعروف رانا سانگا والئی چتوڑ۔ (توزک بابری صفحہ ۱۹۸)

باجمعیّت خود کہ زیادہ از بیست ہزار نبود بمقابلہ غنیم صفوف محاربہ آراستہ بجنگ پیوستند۔ عاقبت بابر شاہ غالب گشت و فوج غنیم را قتل عام کردہ رانا سانگا فرار اختیار نمود۔ "فتح بادشاہ[1] اسلام" تاریخ است۔ بعد ازاں منڈنی رائے راجہ چندیری سر شورش بر داشتہ باجمعیت پنج شش ہزار سپاہ بقتل رسید۔ و بابر شاہ بدیہہ تاریخ گفت۔ **تاریخ**:۔

بعد چندی مقام چندیری　　پُر زکفار و دار حربی حرب
فتح کردم بحرب قلعۂ آں　　گفت تاریخ فتح دارُ الحرب[2]

بعد ازاں باغیان و طاغیان را در ہر جا قلع و قمع ساختہ ایّام عُمرعزیز خود در عیش و عشرت و سیر و تفرج گذرانید۔ و در علم

---

[1] ۹۳۴ھ (۱۵۲۸ء)۔

[2] ایضاً۔ بقول محشیانِ توزک بابری صنہ ۲۰ مدنی رائے وزیر با استقلال سلطان محمود دوم والیٔ مالوہ بود۔ محمود از چگونگیٔ غلبۂ او خائف شدہ نزد سلطان مظفر دوم والیٔ گجرات پناہ آورد۔ سلطان مظفر بعد از جنگ بسیار بر مدنی رائے ولشکر یانش غلبہ نمودہ حکومت مالوہ بہ سلطان مظفر واگذار نمود۔ بعد ازیں مدنی رائے نزد رانا سانگا آمدہ بصلۂ خدماتش حکومت چندیری یافت۔ سلطان محمود خلاف ہر دو کوچ نمود۔ لیکن در جنگ کہ مابین فریقین روئیداد۔ شکست بر افواج محمود افتاد و گرفتار شد۔ واقعۂ مزبور در ۱۵۱۹ء روئیداد۔

فقہ حنفی مجتہد بود۔ و وقت نماز ازو فوت نمی شد۔ و بروز جمعہ ہمیشہ روزہ میداشت۔ و در علم موسیقی و شعر و املا و انشا بی ہمتا بود۔ و بعد فتح اودی پور از شرب شراب تائب گشت۔ لیکن سررشتۂ عیش از دست نداد۔ رنگین مزاج و سخت طبیعت و مصیبت پسند بود۔ کہ در عرصۂ یک روز از کالپی تا آگرہ بمسافت یکصد و شصت میل راہ قطع نمود۔ و شمشیر در دست گرفتہ خود را بدریا می انداخت۔ طبیعتش از جادۂ اعتدال برگشت۔

و ہمایوں شاہ پیش ازاں بعارضۂ بیماری بر نفس شماری رسیدہ بود۔ بعضے مشائخاں گفتند چیزے کہ بنظر بادشاہ عزیز است بنام فرزند تصدق باید داد۔ بابر گفت مرا جان خود عزیز است برو فدا خواہم ساخت بکبار خود را سہ دفعہ برسر او نثار کردہ سر بسجدہ نہاد۔ سہ بار گفت برداشتم، برداشتم، برداشتم۔ و بقدرت خدا ہمایوں صحت یاب شدہ بابر شاہ انتقال نمود[1]۔ تاریخ۔

"ہمایوں بود وارث ملک وی"[2]

نصیر الدین ہمایوں شاہ[3] نہایت خوش خلق و لطیف طبع

---

[1] بموجب اکبرنامہ جلد اول صفحہ ۱۳۳ محل وفات بابر چہار باغ است کہ در آگرہ برلب دریائے جون (جمنا) بود۔ [2] ۹۳۷ھ (۱۵۳۰ء)۔ تاریخ مزبور از گفتہائے مولانا شہاب معمائی است (ایضاً صفحۂ مزبور)۔ [3] ولادت ہمایوں شب سہ شنبہ چہارم ماہ ذیقعدہ نہ صد و سیزدہ ہجری (۱۵۰۷ء) در ارک کابل از بطن ماہم بیگم دختر سلطان حسین میرزا واقع شد۔ تاریخ ولادت "سلطان ہمایوں خان"

ونشاط مند و عیاش بود از علم ریاضی و هیات شعر و سخن بهرهٔ تام داشت کرهٔ ارضی و سماوی از مخترعات اوست - و بعد وفات پدر جشنی عظیم ترتیب داده بر تخت جلوس[۱] نمود - و دوازده هزار کس را خلعت و انعام بخشید - و میرزا کامران را حکومت کابل و قندهار و ملتان و پنجاب و پیشاور بخشید - و میرزا هندال را میوات و میرزا عسکری را ولایت سنبل جاگیر عطا[۲] نمود - و این هر سه کس برادران او بودند -

و در ۹۳۸ھ[۳] با سلطان محمود لودی که والی جونپور بود جنگ کرده مملکت او بسلطان جنید[۴] برلاس تفویض نمود - محمد زمان[۵] میرزا نبیرهٔ سلطان حسین میرزا باتفاق خواهرزاده های خود

و "شاه فیروز قدر" و "پادشاه صف شکن" یافته اند - (اکبرنامه ج ۱ ص ۱۳۶)

[۱] مطابق اکبرنامه و طبقات اکبری جلوس همایون بر تخت سلطنت در دارالخلافه آگره بود - "خیر الملوک" تاریخ است -

[۲] طبقات اکبری ص ۱۹۲ چاپ مطبع منشی نولکشور لکهنؤ -

[۳] ۱۵۳۱ء -

[۴] سلطان جنید برلاس برادر نظام الدین خلیفه وزیر اعظم بابر بود - در ۹۳۳ھ (۱۵۲۶ء) از طرف بابر بحکومت جونپور تعیین یافت (توزک بابری ص ۵ و ص ۲۷ مترجمه جان لیڈن وارسکن جان) - [۵] محمد زمان میرزا پسر بدیع الزمان میرزا نسبت بابر شرف دامادی داشت (اکبرنامه جلد اول ص ۱۳۸ چاپ لکهنؤ سنه ۱۹۱۳ء)

محمد سلطان و نخوت سلطان علم[1] مخاصمت افراشته عاقبت مغلوب شدند۔ محمد زمان[2] در قلعه بیانه محبوس کرده محمد سلطان و نخوت سلطان نابینا ساخت۔

همدران سال میرزا کامران با جمعیت سی هزار سوار برائے تسخیر خطۂ کشمیر تعین فرمود و میرزا کامران خود در نوشهره قیام ساخته موکب منصور با فدی محرم بیگ تاشلیقی و شیخ علی بیگ اوزبک روانه کشمیر ساخت۔ سلطان محمد شاه با امرای کشمیر بمقابله آنها داد شجاعت و دلاوری داده بعد کشاکشی بسیار و مجادلۂ بے شمار ترکان مغلوب گشته طرح مصالحه انداخته بی نیل مرام رجعت نمودند۔

و در ۹۳۹ھ علاء الدین لودی با جمعیت چهل هزار سوار بر تسخیر دہلی خروج کرده شورش برداشت۔ و میرزا هندال بمقابلهٔ او نامزد شده سه صد کس از رؤسای افاغنه قتل کرده مظفر و منصور رجعت نمود۔

و در ۹۴۰ھ بهادر شاه گجراتی شورش برداشته

له در اکبرنامه جلد اول ۔ صـ۱۲۶ این نام الغ بیگ مرزا دیده شد۔

۲ه بقول بخشی نظام الدین محمد زمان میرزا نیز حکم بر میل کشیدن چشم کرده شده بود۔ لاکن نوکران یادگار بیگ مردم کش را از آسیب میل محافظت نمودند۔ (طبقات اکبری صـ۱۹۲ چاپ مطبع منشی نولکشور لکھنؤ)

قلعه چتوڑ[1] قبضه نمود و با عسکر شاهی بارها بمقابله و مقاتله پیوست بعد وقوع معرکه‌هائے بسیار در قلعهٔ چاپانیر متحصن گشته محاصرهٔ آن بطول انجامید۔ عاقبت بهادر شاه مفرور شده در جزیرهٔ دیو قیام ساخت۔ و همایون شاه مال و اسباب و دفائن قلعه را متصرف گشته شهر چانپانیر را غارت کنانید و ممالک گجرات و احمد آباد در قبضهٔ اقتدار در آورده حاکم انجا میرزا عسکری متنقل گردانید۔ پس ازاں بجانب برهانپور عزیمت کرده خاندیس و برهانپور را قبضه نموده بجانب منڈول[2] نهضت ساخت۔ و بهادر شاه از جزیرهٔ دیو بر آمده باتفاق عماد الملک چرکس قریب چهل و پنجاه هزار سوار جمع کرده بر گجرات حمله[3] نمود۔ و میرزا عسکری تاب تقابل در خود ندیده در آگره بشتافت۔ و بهادر شاه گجرات

---

[1] بقول ابو الفضل بهادر شاه گجراتی قلعهٔ چتوڑ را در نه صد و چهل و یک (۹۴۱ھ) مفتوح ساخت۔ (اکبر نامه جلد اول ص ۱۴۶)

[2] "منڈو" (توزک بابری ص ۲۰، اکبر نامه ج ۱ ص ۲۵۲، طبقات اکبری ص ۱۹۶)۔

[3] بقول نظام الدین جنگ مزبور در میان عماد الملک غلام بهادر شاه گجراتی و میرزا عسکری در نواحی محمود آباد که دوازده کروهی احمد آباد است واقع شد۔ شماره افواج عماد الملک پنجاه هزار سوار بود۔ بخلاف روایت حسن عماد الملک درین جنگ از میرزا عسکری شکست یافت (طبقات اکبری ص ۱۹۸ مطبوعه نولکشور پریس لکهنو)

واحمد آباد را قابض گشت[۱]۔ و ہمایوں شاہ باستماع اخبار مسارعت کردہ در آگرہ نزول یافت۔ مقارن این حال سلطان جنید برلاسہ حاکم جونپور در سنہ ۹۴۳ھ[۲] از دنیا درگذشت۔ و شیر خان افغان کہ بسیار دلاور و جرار بود در حدود رہتاس جمعیت بہم رسانیدہ علاقۂ جونپور قبضہ نمود۔ و ہمایون شاہ بمدافعہ او خود متوجہ شد۔ و شیر خان افغان غازی خان را بمقابلہ بادشاہ در قلعۂ چنادر[۳] متحصن داشتہ خود بجانب بنگالہ یورش ساخت۔ محاصرۂ قلعہ تا شش ماہ بود۔ عاقبت بہ جانفشانی محمد رومی قلعہ مفتوح گشت و دراں زودی سلطان محمود از بنگالہ در معرکۂ جلال خان پسر شیر خان مغلوب گشتہ ہمایون شاہ را التماس یورش آں صوب نمود۔ بادشاہ در سنہ ۹۴۵ھ بجانب بنگالہ نہضت کردہ شیر خان را ہزیمت دادہ ملک بنگالہ باز مفتوح ساخت[۴]۔

---

[۱] این واقعہ خلاف واقعہ اولی است و ہیچ تعلق از حملۂ عماد الملک ندارد۔ حسن در ذکر نمودن دو واقعہ یکجا مسامحت نمودہ است۔ (طبقات اکبری صفحہ ۱۹۹)

[۲] ۱۵۳۷ء۔

[۳] در طبقات اکبری و منتخب التواریخ مطبوعۂ نولکشور پریس لکھنؤ این نام "چنار" آمدہ است۔

[۴] از بیان ملا نظام الدین چنین مستنبط می شود کہ فتح بنگالہ اکبری بر دست ہمایوں در سنہ ۹۴۳ھ (۱۵۳۶ء) واقع شد۔ (طبقات اکبری صفحہ ۲۰۰)

و درخلال ایں احوال میرزا ہندال باغی[1] شدہ شیخ بہلول[2] مرشد بادشاہ بقتل آوردہ قلعۂ دہلی را محاصرہ نمود۔ و پادشاہ باستماع اخبار بسیار متردد گشتہ حکومت بنگالہ بہ جہانگیر مغل تفویض کردہ خود در آگرہ بشتافت۔ و شیر خان افغان از بغاوت میرزا ہندال و بی سامانی لشکر واقف شدہ بادشاہ را بمقام جوسا رسد راہ گشتہ عرصۂ سہ ماہ در محاربت و مبارزت لبسر بردند۔ مقارن ایں حال میرزا کامران با جمعیت دہ ہزار سپاہ از لاہور یلغار کردہ در دہلی با میرزا ہندال اتفاق نمود۔ از انجا ہر دو برخوردار فتح دہلی معطل داشتہ متوجہ آگرہ شدند۔ و میرزا ہندال با پنجہزار سوار و سیصد افیال بجانب الور بشتافت۔ و کامران میرزا در آگرہ نزول کردہ طبل شاہی بدوال مخالفت بنواخت۔ بوقوع ایں واقعات جانکاہ ہمایون شاہ را تفرقہ و پریشانی افزود۔ ہر چند برادران خود را از جوسا دیگر مرات مراسلات مرسول داشت کہ بعد مدافعۂ شیر خان ہر نوعی کہ

---

[1] بقول نظام الدین بخشی بغاوت میرزا ہندال در ۹۴۳ھ و بروایت ملا عبد القادر بدایونی ۹۴۵ھ ظہور پذیر شد۔ (طبقات ص ۲۰۰، منتخب ص ۹۳)

[2] شیخ بہلول برادر بزرگ شیخ محمد غوث گوالیاری است۔ صاحب اسماء و تسخیر بود۔ ہمایوں بادشاہ نسبت وے اعتقاد تمام بود۔ باغواء مفتیان واقعہ طلب از دست ہندال میرزا شہادت یافت۔ فقد مات شہیداً ۹۴۵ھ۔ تاریخ وفات است ۹۴۵

مرضی شما میباشد مرا منظور است ۔ از انجا کہ میرزا کامران با شیر خان افغان متعہد شدہ بود کہ ایشان تا سرہند قابض شوند ۔ و با پنجاب و کابل تعرض نسازند ۔ موجب آں از مرافقت برادر پہلو تہی کردند ۔ تا کہ در سنہ ۹۴۶ھ شیر خان مسلح و مکمل غافلانہ بر لشکر مغل حملہ آوردہ و در محاربہ غلبہ نمودہ منہزم ساخت[۱] ۔ چوں فوج شاہی شکست

[۱] حسن بطریق معہود خود در سیاق ایں واقعہ پیچیدگی و اغلاق بکار بردہ است ۔ اصل این است کہ " واقعۂ انہزام ہمایوں از شیر شاہ بر نہر گنگ و معاونت نظام سقہ " مقارن بغاوت میرزا ہندال ظہور پذیر شد ۔ بروایت ملا عبد القادر بدایونی " چوں میرزا ہندال در آگرہ خطبہ بنام خود خواند بادشاہ پنجہزار کس بکمک جہانگیر بیگ مغل مقرر فرمودہ حکومت آں ولایت باو مفوض ساختہ متوجہ آگرہ شدند ۔ بہ بے سامانی تمام بجوسہ قصبہ السیت در کنار آب گنگ رسیدند ۔ و امراء جونپور و چنار آمدہ بملازمت پیوستند ۔ شیر خان سر راہ گرفتہ از پریشانی ایں لشکر آگاہ شد ۔ دہانے کہ بآب گنگ پیوستہ و از باران برشکال بالا لب بود ۔ درمیان آوردہ تا سہ ماہ در مقابلۂ پادشاہ نشست ۔

" می گویند در ایام مقابلہ روزے بادشاہ ملا محمد برغری را کہ با شیر شاہ جہت آشنائی داشت ، برسم ایلچی گری فرستاد ۔ شیر شاہ پیغام بادشاہ را شنیدہ گفت کہ از جانب من ببادشاہ عرض نمایند کہ شما خود جنگ می خواہید نہ من ۔ بعدہ شیخ خلیل را کہ مرشد شیر شاہ بود نزد بادشاہ فرستاد و در مقام صلح آمدہ التماس نمود کہ غیر از بنگالہ ہمہ ولایت را بہ بندگان بادشاہی

خورده برلب دریای گنگ رسید همایون شاه بخوف تعقب افغانان خود را در دریای تهار انداخته هشت هزار مغل مع محمد زمان میرزا غرق لجهٔ فنا شدند شور رستخیز برخاست و پادشاه بمعاونت نظام سقا برساحل نجات رسید و او را پادشاهی نصف روز انعام بخشید و در آگره رسیده نیمروز او را بر تخت نشانیده آمدنی نصف روز بوی ارزانی داشت۔

و کامران میرزا و هندال میرزا چون غلبهٔ افغانان دیدند بلانه رسیدند و از مقابلت مخالفان پهلوتهی کرده ابا جهالیت و تعلل گذرانیده بحیله و بهانه با جمعیت خود کرانه کرده بطرف لاهور نهضت کردند۔ و تمامی صوبه داران از ممالک و اطراف بخوف افغانان ترک مناصب خود کرده در آگره رسیدند۔ و شیرخان[۱] جمعیت و ثروت بهم رسانیده

[۴۴] می گذارم۔ و برین معنی سوگند کلام ربانی درمیان آورده خاطر پادشاه را تسلی داد۔ صباح روز دیگر غافل بر سر لشکر شاهی آمد۔ و افواج پادشاه را فرصت ترتیب ندا د۔ نتیجةً در اندک فرصت شکست بر افواج همایون افتاد۔ بسیارے از لشکر شاهی غرق بحر فنا گشتند۔ پادشاه نیز اسپ در آب زد و بیم غرق شدن داشت بلکه هیچ نمانده بود که سقائے آمده دستیاری نمود و ایشان را از ورطهٔ جانکاه برآورد۔ این واقعه در سنه ۹۴۶ھ (۱۵۳۹ء) روئے داد۔ "سلامت بود پادشاهی کسے" تاریخ است۔

(منتخب التواریخ ص ۱۹۳ مطبوعه مطبعهٔ منشی نولکشور لکھنؤ)

[۱] محاربهٔ دوم مابین همایون و شیرشاه نزد قنوج برلب دریای گنگ ۴۴

بلاد و امصار بسیار قبضه کرده بتسخیر آگره یلغار نمود۔

و ہمایون شاہ بسبب بیوفائی برادراں و دغای معاوناں مغلوب گشته فرار اختیار فرمود۔ و بخوف تعاقب مخالفاں جمعی کثیر در دریای گنگ غرق شده با جمعی قلیل در لاہور رسید۔ شیرخان تعاقب کرده از ستلج عبور نمود۔ ہمایون از لاہور آمده به دریای چناب قیام ساخت و درانجا حاجی باندی و ریگی چک و ابدال ماگری و بعضے امرای کشمیر که با کاجی چک مخالفت داشتند بوسالت میرزا حیدر کاشغری بعز بساط بوس فایز گشته استدعای تسخیر کشمیر نمودند۔ و پادشاہ عزم آمدن کشمیر جزم کرده بود اما میرزا ہندال مانع آمده بجانب سند متوجه ساخت۔ و میرزا حیدر ہمراہ امرا بجانب کشمیر آمده فتح نمود[1]۔ حقیقت آں بتشتیر گذشت۔ انگاه پادشاہ بجانب ٹھٹه و بھکر شتافت و کامراں بجانب کابل و ہندال بطرف قندھار روئے ارادت بر تافت۔ ہمایون شاہ

افتاد۔ درین مرتبه شماره افواج ہمایون یک لک و مخالفش شیرشاہ پنجاه ہزار بود۔ لاکن با ایں ہمه فتح نصیب شیرشاہ شد۔ ایں معرکه بروز عاشوره دہم ماه محرم الحرام ۹۴۷ھ (۱۵۴۰ء) روئے نمود۔ ملا عبدالقادر حسب عادت تاریخ ایں واقعه "خرابی ملک" یافته است۔ بعد ازیں جنگ ہمایون مقابل شیرشاہ به ہیچ مقام قیام نتوانست کرد ✦

[1] بست و دوم رجب ۹۴۷ھ تاریخ فتح کشمیر بدست میرزا حیدر کاشغری است۔ (طبقات ص ۲۰۳ و منتخب ص ۹۵)

چندگاه در ٹھٹہ و بھکر ہمراہ میرزا حسین[1] ارغون بمحاصرہ و محاربہ بسر برد اما بسبب دغای میرزا یادگار برادر بابر شاہ روی فلاح ندید۔ پس بامید استمداد نزد راجہ مالدیو والیٔ جودھپور رفت۔ و راجۂ جودھپور بجائے خود سنجید[2] کہ ہمایوں شاہ را گرفتار کردہ بہ شیر خان افغان بسپارد اما یکی از ملازمان قدیمی ہمایوں شاہ نزد او نوکر بود، وے باصغای این ماجرا یک دو منزل پیشتر آمدہ ہمایوں شاہ را بر حقیقت حال آگاہی داد موجب آں پادشاہ بعجالت تمام جانب ٹھٹہ معاودت نمود پسر راجۂ جودھپور بتعاقب او دویدہ بجنگ پیوست۔ و ہمایوں شاہ با جمعی معدود بمحاربت او استقامت کردہ از ہمراہیان او چند کس را بقتل رسانید۔ و راجہ زادہ ہم مجروح شدہ رجعت نمود۔ پس ہمایوں دلخستہ و واژون در میدان ریگستان بپای پیادہ افتان وخیزان در تموز آفتاب بی آب طی مسافت کردہ شتران و اسپان بی آب و علف تلف گشتہ سہ روزی

---

[1] سلطان حسین ارغون از امراء سلطان احمد میرزا عموئے بابر بود۔ او را سلطان قراقولی بسبب داشتن حکومت قراقول نیز گفتندے۔ این شخص با بابر بسیار می بود (توزک بابری ص ۳۹)۔ [2] بقول ملا نظام الدین ہروی صاحب طبقات اکبری سبب غدر راجہ مالدیو نسبت ہمایوں این بود کہ شیر خان بواسطۂ ایلچی خفیۃً او را وعدہ و وعید بسیار دادہ بود (ص ۲۰۶)

خورد و خواب و بی آب و تاب دو صد میل طی کردہ ہمگی بیست کس زندہ در امرکوٹ رسیدند و راجۂ انجا کہ رانا نام داشت بخدمات شائستہ قیام کردہ از صعوبت سفر آسودند۔ و بیرم خان[1] ہم از جنگ شیر خان رہائی یافتہ دراں جا وارد گشت۔ و ہم دراں مقام پنجم ماہ رجب سال[2] نہصد و چہل و نہ ہجری (۹۹۴ھ) شاہزادۂ اکبر شاہ تولّد یافت۔ بعد چندگاہ پادشاہ متوکّلاً علی اللہ بسوئے قندہار عزیمت فرمود و میرزا عسکری کہ حاکم قندہار بود موجب پیغام میرزا حسین ارغون بمجادلہ و مقابلۂ پادشاہ یلغار نمود۔

---

[1] بیرم خان الملقب خانخاناں از امراء ممتاز خاندانِ مغلیہ بود۔ اصلش ترکمان است۔ آبا عن جدٍ خدمت دودمانِ تیمور کردہ۔ بیرم خان ہمراہ ہمایون از ہندوستان بایران رفت۔ بوقت جلوس اکبر خانخاناں بہ عہدۂ وزارت عظمیٰ فائز بود۔ در سنہ ۹۶۵ھ (۱۵۵۷ء) اکبر ازیں عہدہ او را معزول ساخت۔ بیرم خان بغاوت نمود لیکن ناکام شد۔ بادشاہ ترحم نمودہ او را معاف کرد۔ بعد ازاں باجازت حج بیت اللہ روانہ گجرات شد۔ لاکن شخصے مبارک خان لوحانی کہ پدرش در زمانِ ہمایون بادشاہ از دستش مقتول شدہ بود او را کشت۔ اولاً در گجرات و بعدہٗ در مشہد مدفون گردید۔ قتلش بتاریخ ۱۴ جمادی الثانی روز جمعہ سنہ ۹۶۸ھ واقع شد۔ (مشاہیر عالم جلد اول صـ ۱۲۸ چاپ مطبع نظامی بدایون سنہ ۱۹۲۴ء)

[2] ۱۵۴۲ء۔

و ہمایون شاہ باستماع خبر مال و اسباب و حرمخانہ و اکبر شاہ در انجا گذاشت۔

در ۹۵۰ھ[1] بمرافقت بیرم خان و موافقت بیست کس از مصاحبان مع مریم مکانی والدۂ اکبر شاہ موجب پیغام شاہ ایران بجانب خراسان متوجہ گشت۔ و میرزا عسکری از گریختن برادر افسوس کردہ در حرمخانہ و شاہزادہ اکبر با اردوی خاص ہمراہ خود بقندہار برد۔ و ہمایون شاہ بخوف برادران نیک طینت بمسارعت تمام قطع مسافت کردہ در سیستان رسید و حاکم انجا احمد سلطان باستقبال آمدہ لوازم خدمت بجا آورد۔ از انجا چون در ہرات رسید فرزند پادشاہ مسمّی سلطان محمد با اتالیق خود پیشوائی کردہ غرۂ ذی قعدہ در باغ جہان آرا فرو کش ساخت و مدارات و لوازمات بجا آوردہ بتماشای رقص و سرود و نغمہ و رود مشغول شد۔ صابر[2] نام قوالی این رباعی[3] بشوق تمام بر سرِ گاہ ترانہ ساخت۔ رباعی۔

---

[1] ۱۵۴۳ء۔ [2] صابر قاق۔ بقول ابوالفضل این شخص در خوانندگی در مقام سہ گانہ یگانۂ خراسان و عراق بود۔ (اکبرنامہ جلد ۱۔ صفحہ ۲۳۴۔ چاپ مطبع نولکشور ۱۹۱۳ء)

[3] این دو شعر از غزل امیر شاہی شاعر خراسان است۔ بریں اشعار نام رباعی از مسامحات حسن است کما لا یخفیٰ۔

"مبارک منزلی کاں خانہ را ماہی چنیں باشد
مبارک کشوری کاں عرصہ را شاہی چنیں باشد

ز ریج و راحتِ گیتی مرنجاں دل مشو خرّم
کہ آئینِ جہاں گاہی چناں گاہی چنیں باشد"

ہمایوں شاہ ایں مضمون مناسب حالِ خود دانستہ سازندہ را انعام وافر بخشید۔ از انجا منزل بمنزل کوچ کردہ منزل سلطانیہ کہ شاہ طہماسپ[1] در انجا بود اوّل ماہ جمیدالثانی سنہ ۹۵۱ھ[2] وارد شد۔ و شاہ ایران لوازمات استقبال و اعزاز کما ینبغی بجا آوردہ بزم نشاط و انبساط ترتیب دادہ بعیش و عشرت مسرور شدند۔ و میرزا قاسم بخواندن ایں اشعار مترنم گشت۔ ابیات:۔

دو صاحبقراں در یکی جایگاہ ‌ ‌ قراں کردہ باہم چو خورشید ماہ
دو نورِ بصر چشم اقبال را ‌ ‌ دو عید مبارک مہ و سال را
دو کوکب کہ ایشان جہاں[3] را زین ‌ ‌ بہم در یکی عرصہ چوں فرقدین
دو چشم جہاں بیں بہم ہمعناں ‌ ‌ بہم چوں دو ابرو تواضع کناں[4]

۱ھ (۹۸۴ھ۔ ۹۱۹ھ = ۱۵۷۶ء ۔ ۱۵۱۴ء)۔

۲ھ ۱۵۴۴ء۔

۳ھ در اکبرنامہ جلد اول صـ۲۳۷ چاپ لکھنؤ ایں لفظ "بزمگاہ" مذکور است۔

۴ھ در اکبرنامہ بجائے جہاں "فلک" مذکور است۔

دو سعدِ فلک را یکی برج جای
دو والا گہر را یکی درج جای

شاه ایران نفایس و تحایف شایان وارمغان بیکران بنظر گذرانیده ملازمانرا بنوازشہای شاہانہ جداگانہ بنواخت۔ ہمایون شاه قطعۂ الماس گران بہا کہ در ندرت بی ہمتا بود باضافۂ دو بیست و پنجاه قطعۂ لعل بدخشان درخشان و تابان برسم ارمغان بنظر شاه ایران در آورده تا عرصۂ یکسال و یکماه در اصفہان بعیش و عشرت و شادمانی باشغال شکار و چوگان بازی و رقص و سرود و قبق[ا] اندازی و سیر و سیاحت و کامرانی مشغول بود تا آنکہ زنگ کدورت از مرات دل زدود۔

روزی در محفلِ نشاط و انبساط شاه ایران متواضع بسخنان پرداختہ ہمایون شاه را بگوش رسانید کہ این حقیر را برادر صغیر خود پندارند ہر قدر کہ کومک برائی سرکوبی مخالفان ضرورت باشد سرانجام است اگر برائی معاضدت[۲] مرا خود میخواهند بجان حاضرم۔ ہمایون شاه بسخنان معذرت آمیز

[ا] قبق کدوئے بود کہ در تیراندازی اورا ہدف می ساختند۔

[۲] معاونت شاه طہماسپ صفوی بہ ہمایون مبنی بر آن شرط بود کہ مؤخر الذکر متقلد مذہب تشیع گردیده، در ہند نیز این مذہب مروج دارد۔ فرشتہ می گوید:۔ ۴۴

خاطر او مسرور ساخت۔ و فردا از پیشگاہ شاہ ایران شاہزادہ میرزا مراد و بداغ خان قاچار باعسکر دہ ہزار سوار و سامان حرب پیکار ہمرکاب پادشاہ نامدار تعین شد۔ و ہمایوں بمراد دل شرف ترخیص حاصل کردہ بعد سیاحت تبریز و اردبیل[1] بجانب قندھار عنان عزمیت معطوف داشت۔ پس از قطع منازل و مراحل بیرون قندھار نزول اجلال فرمود۔ و میرزا عسکری در باغ شہر آرا ظاہرا پیشوا بر آمدہ در باطن در روے قلعہ ہا بند کردہ بجدال و قتال مستعد گشت۔ و ہمایون شاہ ۷ محرم سنہ ۹۵۲ھ[2] بحصار قندھار محاصرہ انداختہ

۴۴ "روزے در خلوت سلطانہ بیگم (خواہر شاہ طہماسپ) بہ تقریبے انگیختہ این رباعی جنت آشیانی (ہمایوں) را بہ حضور شاہ خواند۔

ہستیم بجان بندۂ اولاد علیؓ ہستیم ہمیشہ شاد با یاد علیؓ

چون سر ولایت ز علی ظاہر شد کردیم ہمیشہ ورد خود "ناد علیؓ"

حضرت شاہ طہماسپ، از شنیدن این رباعی خوش حال گشتہ گفت اگر ہمایون بادشاہ عہد کند کہ روس منابر ممالک محروسہ خود را بذکر اسامی ائمہ معصومین مزین و مشرف گرداند، من امداد نمودہ دوانہ ملک موروثی خواہم کرد۔ سلطانہ بیگم بہ جنت آشیانی پیغام کرد۔ آنحضرت جواب داد کہ من المہد الی اللحد مرا محبت خاندان رسالت مرکوز خاطر است" (تاریخ فرشتہ جلد اول صفحہ ۲۳۷ چاپ منشی نولکشور پریس)

[1] اردبیل شہریست در ایران کہ انجا مقبرۂ شاہ صفی جد شاہ طہماسپ سر سلاطین صفویہ است۔

[2] مطابق روز شنبہ ۲۱ مارچ سنہ ۱۵۴۵ء۔

تا شش ماہ بجوب و ضرب پرداختہ کاری نساختند۔ عاقبت بیرمخان پیش میرزا کامران بخواہش مصالحہ در کابل رفت۔ و از انجا محروم و مایوس باز گشتہ رسید۔ درآن اثنا محمد سلطان میرزا و الغ میرزا و میرک میرزا و شیر افگن بیگ با جمعی کثیر از کامران گریختہ بملازمت ہمایونشاہ فائز شدند و جمعی از مردم قلعہ ہم بیرون برآمدہ بخدمت حاضر گشتند۔ و میرزا عسکری متوہم شدہ امان خواست و قلعہ با ولیای دولت تسلیم نمود۔ ہمایونشاہ قلعۂ مذکور بشاہزادہ مراد کہ باوی وعدہ کردہ بود مرحمت فرمود۔ و خود بانشکر ظفر پیکر متوجہ کابل گشت۔ چون در حدود کابل خیام دولت افراشت میرزا یادگار ناصر برادر بابرشاہ و میرزا ہندال اوّلاً بملازمت مشرّف گشت۔ بعد ازاں ہر روز جمعی از امرای کامران باریاب خدمت گشتہ اظہار اخلاص می نمودند۔ تا آنکہ قیلان بیگ وزیر اعظم کامران میرزا جبہہ سای عتبۂ علیہ گردید۔ و کامران میرزا سراسیمہ بجانب غزنین فرار اختیار نمود۔ ہمایونشاہ دہم ماہ رمضان ۹۵۲ھ[1] در قلعہ درآمدہ بامور مملکت پرداخت وقتیکہ مریم مکانی در محل سرا داخل شد اکبرشاہ آنروز چہار سالہ بود یکی از مخدرات اکبرشاہ را گفت برو والدۂ خود را معانقہ بکن۔

[1] ۱۶ نومبر، روز جمعہ ۱۵۴۵ء۔

اکبر شاہ را مجمع بیگماں نظر کردہ بی اختیار در پیش والدۂ خود
مریم مکانی شناختہ او را بکنار در آمد۔ میرزا کامران در غزنین
کامرانی ندیدہ بجانب بھکر نزد میرزا حسین ارغون رفت و دخترش
در نکاح آوردہ در انجا متمکن گشت[1]۔
ہمایونشاہ در ۹۵۳ھ[2] عزیمت تسخیر بدخشاں نمود۔ و
بوقت کوچ یادگار ناصر بعلت مخالفت جدید از تیغ گذرانید[3]۔
چوں در بدخشاں رسید میرزا سلیمان در اول حملہ بگریخت۔ و
بادشاہ آں سواد را قبضہ کردہ بجانب طالقان نہضت ساخت۔
و کامران میرزا باستماع یورش کردن ہمایونشاہ جمعیتی بہم رسانیدہ
قلعۂ کابل فتح نمود۔ و محمد علی طغائی با چندکس از امرا بقتل رسانید
و بعضیہا نابینا ساخت و شاہزادہ و حرمہا بتوکلاں بسپرد۔
این خبر بسمع ہمایونشاہ رسیدہ حکومت بدخشان بسلیمان
میرزا بدستور گذاشتہ میرزا ہندال را حکومت طالقان بخشیدہ
خود بطرف کابل متوجہ گشت۔ و در اثنای راہ مفسدان را قلع و
قمع ساختہ و قلعۂ کابل را محاصرہ نمود۔ و کامراں تا چندگاہ بحرب و
ضرب پرداختہ عاقبت مغرور شد و در اثنای راہ مردم ہزارہ

---

[1] اما بقول فرشتہ "ظاہراً بہ عیش و حضور و باطناً باندیشۂ فتور می گذرانید"۔

[2] ۱۵۴۶ء۔

[3] ایضاً ص ۲۳۸۔

او را غارت کردہ عریان گذاشتند کہ بحالت تلخ در ملک بلخ رسید۔ از آنسو جمعیتی بہم رسانیدہ بتسخیر بدخشاں متوجہ شد۔ و میرزا سلیمان تاب جنگ نیاوردہ بہ کولاب رفت۔ و قراچہ خان و مانوس بیگ از ہمایوں شاہ بیدل شدہ بمرافقت میرزا عسکری جانب بدخشان رفتند۔ و کامران با جمعیت لشکر و تقویت امرا در طالقان رسیدہ میرزا ہندال را شکست داد۔ پس ہمایوں شاہ خود در طالقان رفتہ میرزا کامران در قلعہ محصور کرد۔ و بعد چندگاہ بوساطت میرزا سلیمان طرح صلح انداختہ بعفو جرائم سابقہ ولاحقہ مسرور گشت۔ و اقطاع کولاب در جاگیر او مقرر شد۔ انگاہ پادشاہ بکابل آمدہ بیرم خان پیش خود طلبید۔ و بعد چندی ہمایوں شاہ بقصد سرکوبی مردم ترکمان بجانب بلخ نہضت کرد۔ و میرزا کامران و عسکری میرزا باز علم مخالفت افراشتہ مرتکب فساد و عناد شدند۔ ہمایوں شاہ مقدمۂ باغیان ترکمان ناتمام فروگذاشتہ متوجہ بکابل گشت و از راہ بامیان بہ قبچاق آمدہ با میرزا کامران بجنگ پیوستہ محاربۂ عظیم واقع شد۔ و ہمایوں شاہ مجروح گشتہ بجانب بدخشان نہضت کرد۔ و میرزا کامران بفتح کابل کامرانی یافت۔ بعد چند روز سلیمان میرزا و ابراہیم میرزا و ہندال میرزا با لشکرہای خود آمدہ ہمایوں شاہ بمظاہرت آنہا باز بکابل متوجہ گشت و بر کنار آب پنج نہر بقتال و جدال

پیوستہ کامران منہزم شد۔ وسر وریش تراشیدہ بلباس قلندر را
در دامن کوہ ہندکش اختفا پذیرفت۔ ومیرزا عسکری محبوس
گشت وقراچہ خان کشتہ شد۔ ہمایون شاہ مظفر ومنصور بہ کابل
آمدہ یکسال بعیش گذرانید۔ ومیرزا کامران بامداد افغانان
مہمند وخلیل زئی ومالکان وغیرہ باز شورش برداشت و
پادشاہ بمقابلۂ او لشکر کشیدہ بجانب نیلاب گریزانید۔
درآنوقت میرزا عسکری بسبیل ایران بجانب مکۂ شریف
رفتہ در وادی شام انتقال[1] نمود۔ وکامران از فساد وعناد
بازنماندہ میرزا ہندال در مقابلۂ او ببیست[2] ویکم ذی قعدہ سنہ ٩٥٨ھ
شہید شد۔ ودخترش[3] در عقد نکاح اکبر شاہ مشرّف گشت۔
انگاہ ہمایون شاہ بالشکر جرّار یورش کردہ افغانان مہمند
وغیرہ را قلع وقمع کردہ زبون گردانید۔ ومیرزا کامران بی بال و
پر شدہ نزد سلیم شاہ[4] افغان پناہ برد از انجا روی رفاہ ندیدہ
نزد راجہ نگرکوٹ بشتافت۔ از انجا بخوف[5] سلیم شاہ پیش

ص ٢٢٠
[1] سنہ وفات میرزا عسکری ٩٦١ھ مطابق ١٥٥٣ء است (فرشتہ جلد اول)
[2] ٣١ اکتوبر روز شنبہ ١٥٥١ء۔ بقول فرشتہ شہادت ہندال میرزا بسبب
شبیخون بود کہ کامران میرزا در روز مذکور برسراو آورد۔ [3] رقیہ سلطان
بیگم۔ [4] از سنہ ٩٥٢ھ مطابق سنہ ١٥٤٥ء لغایت سنہ ٩٦١ھ مطابق سنہ ١٥٥٤ء
[5] سبب فرار میرزا کامران از پیش راجہ نگرکوٹ این بود کہ سلیم شاہ

آدم خان گہکّہ ملتجی شد۔

اتفاقاً دراں ایّام میرزا حیدر دوغلات از سرکشی زمینداران کشمیر عاجز آمده همایون شاه را التماس آمدن آنطرف کرده بود۔ همایون شاه بعزم کشمیر از کابل بر آمده از آب نیلاب گذر کرده و آدم خان گہکّہ از خوف پادشاه ترسیده کامران را محافظت نموده بدرگاه نوشت۔ و منعم خان موجب حکم نزد آدم خان رفته میرزا را گرفتار کرده بحضور آورد۔ از انجا الوس چغتائی بر قتل او مستعد گشت۔ و پادشاه بر کشتن او راضی نشده میل در چشمانش کشیده بی نور ساخت۔ مصرع

"چشم پوشید زبیداد سپہر"۔ تاریخ است۔

چوں پادشاه بدیدن او رفت کامران این رباعی خواند۔ قطعه:۔

زقدر و شوکت سلطان نگشت چیزی کم
از التفات بغربت سرای دہقانی
کلاه گوشۂ دہقاں بآفتاب رسید
که سایه بر سرش افگند چوں تو سلطانی

[۴۴] میرزا را صاحب ریاعیه می دانست۔ از عقب او در ۹۶۱ھ بر سر راجه ہائے پنجاب روان شد۔ (فرشته جلد اول صفحہ ۲۴۱ مطبوعه منشی نولکشور پریس لکھنؤ)۔

[۱] ۹۵۹ھ۔ تاریخ مزبور از محمد مومن فریخودی است۔

بعد اینواقعه کامران به حج رفت و سه حج کرده انتقال نمود.[1] در مزار معلّیٰ مدفون است۔

القصه پادشاه از فتنهٔ کامران دل جمعی کرده بجانب کشمیر متوجه شد۔ چون دران ایّام سلیم شاه افغان در پنجاب رسیده بود اُمرای درگاه بعرض رسانیدند که هرگاه بکشمیر درآئیم افغانان راهِ بر آمد مسدود خواهند ساخت۔ همایون شاه مصلحت منظور کرده بجانب کشمیر کوچ فرمود۔ و اُمرا باالتمام خوش طبعانه همراهی نکرده بجانب کابل روان شدند۔ جنّت آشیانی چاره ندانسته عنان عزیمت بجانب کابل معطوف داشت۔

بعد چندگاه همایون شاه داعیهٔ تسخیر هندوستان بخاطر آورده با جمعیّت پانزده هزار سوار در ماه صفر سنه ۹۶۲ه‍[2] روانه شده از آب نیلاب عبور نمود۔ و بیرمخان را منصب سپه سالاری بخشیده پیشتر برسم منقلائی روان ساخت۔ و تاتار خان حاکم رهتاس تاب مقاومت در خود ندیده بجانب دهلی گریخت۔ و همایون شاه با شوکت و جاه وارد لاهور شده حاکمِ آنجا بغیر جنگ فرار اختیار نمود۔ و پادشاه بی منازعت

---

[1] فرشته تاریخ انتقال کامران میرزا ۱۱ ذی الحجه سنه ۹۶۴ه‍ (۵ اکتوبر روز شنبه سنه ۱۵۵۶ء) نوشته است۔

[2] دسمبر سنه ۱۵۵۴ء۔

بنشهره در آمد و بیرمخان ترکمان علاقهٔ سرہند را قابض شده رعایای
آنطرف مطیع گردانید۔ و جمعی از افغانان بسرداری شهباز خان
و نصیر خان در دریا پلیو جمع آمده علم تقابل افراشتند۔ همایون شاه
سید ابو المعالی و قلیخان بمدافعهٔ ایشان مامور ساخت آنجماعت
فوج افاغنه را تاراج ساخته مال و منال ایشان را بغارت برده رجعت
نمودند۔ و سکندر شاه تاتار خان و هیبت خان را با جمعیت سی
هزار سوار بمقابلهٔ همایون تعیین ساخت۔ بیرمخان بر سر آنها شبخون
آورده منهزم گردانید۔ و فراوان مال غنیمت در دست مغلان
افتاد۔ و سکندر شاه بعد از شکست تاتار خان با عسکر هشتاد
هزار و اقبال بسیار لعزم پیکار رایت عزمیت افراخت۔ و بیرمخان
بنوشهره رفته آن بلاد را مضبوط ساخت۔ چون سکندر شاه
بیرون نوشهره اقامت فرمود همایون شاه در قلعهٔ نوشهره
استقامت افزود۔ سلخ ماه رجب سنه مذکور دو دریای فهاد
بجوش آمده بحرب و ضرب پیوستند۔ دلاوران مغلستان داد
شجاعت و مردانگی داده فوج افغانان را قتل عام کرده منهزم
گردانیدند۔ و سکندر شاه بکوهستان سوالک گریخته رفت۔
بعد سکندر خان اوزبک و دیگر خوانین بدهلی و آگره رفته
متصرف شدند۔ شاه ابو المعالی بر حکومت پنجاب افتخار یافته
بمدافعهٔ سکندر شاه مامور گشت و همایون شاه در ماه رمضان

تشریف حضور بدہلی آوردہ بیرمخان را باقطاع وعنایات خسروانہ بیش از بیش نوازش فرمود و تردی بیگ حاکم دہلی شد وسکندرخان بحکومت آگرہ مستقل گشت۔ و بیرمخان تاریخ فتح حضور گذرانید۔ تاریخ

منشی خرد طالع میمون طلبید
انشائی خرد طبع موزون طلبید
تحریر چو کرد فتح ہندستان را
تاریخ ز شمشیر ہمایون طلبید

انگاہ سکندر شاہ در کوہستان روز بروز طاقت خود پیدا میکرد و ہمایون شاہ بیرمخان را اتالیق شاہزادہ محمد اکبر ساختہ بملازمت آں والا گوہر بدفع سکندر شاہ در پنجاب روانہ فرمود۔ ہمدراں زمان قنبر دیوانہ در سنبل شورش کردہ علی قلیخان بر سر او تاختہ سرش بریدہ بدرگاہ فرستاد۔[1]

و ہفتم ماہ ربیع الاول سنہ ۹۶۳ نہصد و شصت و سہ[2] بوقت غروب آفتاب بادشاہ بالای بام کتابخانہ برآمدہ لحظہ جلوس نمود و بوقت فرود آمدن ناگاہ مؤذن بانگ نماز شام شروع نمود آنحضرت بواسطہ تعظیم لحظہ بر زینہ دوم نشست

---

[1] تاریخ فرشتہ جلد اول صد ۲۴۲ چھاپ لکھنؤ۔

[2] ۱۲ جنوری ۱۵۵۶ء۔

و بوقت برخاستن تکیه بر عصا کرده عصا بشکست ناگاه بادشاه از نردبان جدا شده بر زمین آمد ـ یازدہم[۱] ماه مذکور ہمائے روحش بآشیان قدس پرواز نمود این مصرع تاریخ است ع

"ہمایوں بادشاہ از بام[۲] افتاد"

پادشاہی او در ہند و کابل بست و پنجسال بود ـ و عمر شریفش پنجاه و یک ـ پادشاہی بود بغایت شجاع و صاحب ہمّت و سخاوت و مروت با علماء و فضلا بیشتر صحبت داشت ہمه وقت با وضو می بود ـ بی وضو نام خدا بر زبان نمی آورد ـ بر مذہب حنفی راسخ بود ـ بعضے[۳] امرای چغتائیه او را شیعه میدانستند

۱؎ ۲۵ جنوری سه شنبه ۱۵۵۶ء ـ

۲؎ ۹۶۲ھ ـ بقول ابوالفضل چاپ مطبع نولکشور لکھنؤ ـ تاریخ مزبور از مولانا قاسم کاہی ست و یکسال کم است ـ تفاوت یکسال و دوسال در عمارات تجویزه توان کرد نه در وفیات ـ و درست تاریخ این مصرعه است ؛

"وارث ملک جلال الدین باد" ـ

۳؎ اشاره بطرف کامران میرزا است که بموجب نگارش فرشته جلد اول ص۲۲۳ چاپ لکھنؤ ـ برادر خود ہمایون را شیعه میدانست ـ و سبب این بود که ہمایون از خردی شیعان خراسان و عراق را نزد خود جمع می کرد ـ کامران میرزا با ہمایون در بارهٔ مذہب ہمیشه ہمزبانی می کرد ـ وقتیکه از آسیب شیرشاه ہمه در لاہور جمع شده بودند، بعضے ہر دو برادر سواره از جائے میگذشتند ـ

غلط است - دیوان اشعار او بی نظیر و منہ - رُباعی

"خوش آنکہ با خیالت عمری نشستہ بودم

در شوق سرو قدت از جای جستہ بودم

عیبم مکن کہ گفتم موی ترا پریشان

در شرح جعد زلفت چون دل شکستہ بودم"

جلال الدین محمد اکبر شاہ خاقان اکبر بمقام کلانور[1] از زبان شیخ جولی[2] خبر واقعۂ ہمایون شاہ اصغا کردہ لوازم سوگواری و مراسم ماتمداری بجا آورد - انگاہ باتفاق اعیان دوم ماہ ربیع الثانی[3] سنہ نہصد و شصت و سہ ۹۶۳ھ در کلانور بر تخت شاہی جلوس نمود آن روز بعمر سیزدہ سالہ و نُہ ماہ بود - بیرمخان اتالیق متصدی امور ملک و مال شدہ فرامین بشارت جلوس باطراف فرستاد - و باج تمغا و راہداری و سلامانہ و پیشکش و سرانہ تمامی ملک محروسہ را

سگے بنظر در آمد کہ پائے بر دانشتہ[44] بر قبری می شاشید - کامران گفت "چنین معلوم می شود کہ صاحب این قبر "رافضی" است" پادشاہ گفت "آرے چنان ظاہر می گردد کہ این سگ ہم "سنی" باشد"۔

[1] کلانور محل تاجپوشی اکبر دہے است کہ مابین ہنر راوی و بیاس در ضلع گورداسپور پنجاب واقع است - (حاشیہ ۴ توزک بابری مترجمہ لیڈن وارسکن چاپ مطبع آکسفورڈ لندن ۱۹۲۱ء صفحہ) - [2] بقول فرشتہ شیخ جولی یکے از ارکان دولت و معتمدان درگاہ ہمایون بود - [3] ۱۵ فروری، روز شنبہ ۱۵۵۶ء -

معاف داشت۔ و شاہ ابو المعالی[1] کہ فرزند خواندہ ہمایون شاہ بود داعیۂ مخالفت بخاطر آوردہ محبوس شد۔ و تردی بیگ خان حاکمِ دہلی و علی قلیخان حاکم سنبل و سکندر خان حاکم آگرہ و بہادر خان حاکمِ دیبالپور و منعم خان حاکم کابل مقرر گشت۔ و محمد حکیم میرزا عرائض بیضات متابعت خود فرستادہ اظہار اخلاص و اطاعت نمود۔ پس ازاں موکب خاص بعزم استیصال سکندر شاہ بدامن کوہ سوالک[2] نہضت کرد۔ و سکندر شاہ بعد محاربۂ بسیار منہزم شدہ بکوہستان بگریخت۔ و دہرامچند[3] راجۂ نگر کوٹ بدرگاہ

[1] شاہ ابو المعالی سید زادہ عالی نسب از ولایت کاشغر بود۔ در تناسب اعضا وصفت شجاعت از اقران ممتاز بود۔ ہمایون بسبب توجہے خاص اورا از خطاب فرزندی سربلند کردہ بود۔ (منتخب التواریخ ملا عبد القادر بدایونی ص۳۳ چھاپ لکھنؤ)۔

[2] کوہ سوالک" سلسلۂ کوہستان است کہ تقریباً ۲۰۰ میل انگلیسی متوازی کوہ ہمالیہ از ضلع ہوشیارپور بنجاب تا قصبۂ ہردوار، یو۔پی می رود۔ بالفاظ دیگر کوہچہ ہائے کہ مابین دریائے گنگا و دریائے بیاس است بنام کوہ سوالک" موسوم است۔ (حاشیہ انگلیسی توزک بابری ص۲۰۳)

نزد بابر وجہ تسمیہ این کوہستان بہ سوالک این است کہ "سوا" بہندی حصہ چہارم و "لک" صد ہزار را می گویند۔ بالفاظ دیگر کوہستانِ مزبور مجموعہ یکصد و بیست و پنجہزار کوہچہ ہائی عالی شان است۔ (توزک بابری ص۲۰۳)

[3] در منتخب التواریخ "رام چند" مذکور است۔

آمدہ نوازش بسیار یافت۔ ہمدراں زمان سلیمان میرزا برکابل خروج کردہ بی نیل مقصود رجعت نمود۔

درینولا ہیموں بقال[1] وزیر محمد شاہ عدلی[2] با سی ہزار سوار وپیادہ ودو ہزار فیل متوجہ آگرہ گشت۔ وسکندر خان تاب تقابل نیاوردہ بدہلی گریخت۔ وشادی خان افغان کہ او نیز از امرای معتمد عدلی بود بکنار آب رہپٹ رسید۔ وعلی قلیخان سیتانی با سہ ہزار سوار عراقی وخراسانی باشادی خان جنگ کردہ منہزم ساخت۔ وہیمون بقال آگرہ را متصرف گشتہ بجانب دہلی یلغار نمود۔ وتردی بیگخان بمقابلۂ او شتافتہ جنگ بمقاتلہ پیوست۔ ہیمون بقال او را ہزیمت دادہ دہلی را قابض گشت۔ وتردی بیگخان وعلی قلیخان با جمعیت معاونان خود در نوشہرہ آمدہ ولایت بدشمن سپردند۔ واکبر شاہ در جالندر خبر یافتہ دلگیر گشت۔ بعد کنکاش بسیار بصلاح بیرمخان بمقابلت ہیمون بقال بال ہمت را پرواز دادہ در نوشہرہ رسید۔ از انجا امرای ہزیمت خوردہ ملازمت نمودند۔ بیرمخان تردی بیگ را بخلوت

---

[1] ہیمون از قوم دہوسر وباشندۂ میوات بود۔ سلیم شاہ او را محافظ بازارہا مقرر کردہ بود۔ محمد شاہ عادل او را بوزارت گزید۔

[2] از ۹۶۱ھ مطابق ۱۵۵۴ء تا ۹۶۳ھ مطابق ۱۵۵۶ء۔

ندآورده گردن زده[1] موجب آن اُمرائی چغتائیہ را خوفی پیدا شده خیالات سرکشی از سر بدر کردند۔ چون رایاتِ عالیات از نوشہره روانہ دہلی شد سکندرخان و عبداللہ خان و علی قلیخان وغیره برسم منقلائی پیشتر یورش کردند۔[2] و ہیمون بقال خود را راجہ بکرماجیت خوانده کوس تکبر می نواخت۔ و با پلنگان شیر جنگ آہنگ جنگ استعمال نمود۔ و جمعی از عمده سرداران افاغنہ با توپخانہ عظیم بمقابلہ ہراولان شاہی پیشتر تعین ساخت۔ آنہا از تقابل عسکر مغلان عاجز آمده منہزم شدند۔ و توپخانہ یک قلم باختند۔ ہیمون بقال چون بنواحی پانی پت رسید لشکر چغتائی از دور دیده متوہم گشت۔ و فیلانِ

---

[1] تفصیل قتل این است کہ "بیرمخان از تردی بیگ انحراف مزاج داشت و با وجود آن اورا "توقان" یعنی برادر بزرگ می گفت۔ باعث شکست آن لشکر نفاق تردی بیگ را دانستہ و خاطرنشان شاہنشاہی ساختہ و خانزمان و جمعے دیگر را گواه بر ثبوت مدعائے خویش کشیده رخصت گونہ از برائے قتل او حاصل کرد۔ و نماز دیگرے سرکنان بہ منزل تردی بیگ رفتہ او را ہمراه گرفتہ بہ منزل خود در خرگاہی آورده آخر نماز تمام نبود بہ بہانہ طہارت برخاست و جمعے را کہ مقرر ساختہ بود اشارت بقتل تردی بیگ خان کرد۔ تا کار او تمام ساختند۔"

(منتخب التواریخ چاپ لکھنؤ صـ ۱۳۴)۔

[2] طبقات اکبری چاپ لکھنؤ صـ ۲۴۵ و منتخب التواریخ چاپ لکھنؤ صـ ۱۳۴ و تاریخ فرشتہ چاپ لکھنؤ صـ ۲۴۵۔

بدست بسرداران خود قسمت کرد که بہ آنہا سوار شدہ بلوازمات حرب پردازند۔

وعلی قلیخان بروز دوم محرم [1] سنہ ۹۶۴ھ بتسویہ صفوف پرداختہ نائرہ کارزار افروخت و از طرفین مردان مرد بجولان آمدہ بقتال و جدال پیوستند۔ ہیمون بقال بر فیل ہوائی نام در قلب علی قلیخان سینتانی درآمدہ مانند پلنگ غرش میکرد۔ اما بہادران بیرمخان کہ در آں صف بودند شرائط شجاعت بجا آوردہ در حرب وضرب تقصیری نکردند۔ ناگاہ تیر بچشم ہیمون بقال رسیدہ خون جاری شد۔ وافغان بیدل شدہ راہ گریز پیش گرفتند۔ وہیمون باوجود زخم چشم سراسیمہ بہرسو حملہ میکرد۔ درآنوقت علی قلیخان فیل ہیمون ازمیان معرکہ بکنار آوردہ بخدمت پادشاہ گذرانید۔ و پادشاہ بنیّت غزا تیغ بگردنش انداختہ سرش بکابل فرستاد۔ وجیدش در دہلی بدار کشید و لشکرش

---

[1] نزد بدایونی ایں روز روز جمعہ عاشورہ دہم ماہ محرم الحرام سنہ ۹۶۴ھ (مطابق ۱۳ نومبر روز جمعہ سنہ ۱۵۵۶ء) بود۔ (منتخب التواریخ صہ ۱/۳۵)

[2] ایں روایت از فرشتہ ماخوذ است۔ لاکن صاحب طبقات و بدایونی آں رفتہ اند کہ قاتل ہیمون بقال بیرمخان خانخانان است۔ مصاحبین دربار اکبر را بریں کردہ بودند کہ بغرض ثواب سر ہیمون از تن جدا کند، لاکن بادشاہ جواب داد "اگر در حس وحرکت بودی، تیغ آزمائے کردے" ایں شنیدہ خانخانان بہ نیّت جہاد شمشیرے انداخت۔

مهزوم گشته زیاده از پانصد فیل بدست لشکر منصور افتاد۔ و پادشاہ مظفر و منصور بر تخت دہلی بکمال اقتدار جلوس فرمود۔ و ملا پیر محمد شیروانی بطرف میوات فرستادہ اہل و عیال و مال و منال ہیموں بقال که در آنجا بود ضبط نمود۔

همدراں ایام سلطان حسین میرزا[1] بموجب حکم شاہ طہماسپ صفوی در قندہار آمدہ قلعه را متصرف شد۔ و خضر خواجه[2] خان که حاکم لاہور شدہ بود بمقابلت سکندر شاہ عاجز آمدہ در قلعۂ لاہور محصور گشت۔ موجب آں اکبر شاہ فی الفور عازم پنجاب شدہ سکندر شاہ بکلانور بگریخته رفت۔ و از آنجا در قلعۂ مانکوٹ متحصن گشته تا عرصۂ شش ماہ در محاصرہ بود۔ عاقبت ابواب مصالحه مفتوح داشته فرزند خود عبد الرحمان مع چند زنجیر فیل بحضور فرستادہ خود بجدود بنگاله رفت۔ و پادشاہ به لاہور آمدہ در اثنای راہ بیرم خان را مزاج منحرف شد۔ چند روز سواری نکرد۔ روزی پادشاہ دو فیل نامی بجنگ انداخت آنها جنگ کناں نزدیک خیمۂ بیرم خان آمدند و غوغای تماشائیان بلند شد۔ و بیرم خان را بخاطر آمد که ایں حرکت به اشارۂ بادشاہ میباشد۔ پیغام فرستاد که باعث گذاشتن فیلان مست قریب منزل ایں دولت خواہ چیست؟

---

[1] سلطان حسین میرزا ابن بہرام میرزا ابن شاہ اسمعیل صفوی۔

[2] خواجه خضر خان شوہر گلبدن بیگم عمۂ اکبر پادشاہ بود۔

اگر سخنے غیر موقع بسمع اعلیٰ رسیدہ باشد غلام را با علام آں منت بخشند؟ بادشاہ فرمود کہ رفتن فیلاں بداں صوب اتفاقیست نہ بفرمودۂ ما۔ بیرمخان را ازیں سخن تسلی نشدہ رنجش خاطر روز افزوں گشت۔ تا آنکہ موجب نفاق فتنہ گراں کار بجائے رسید کہ بیرمخان را مزاج آشفتہ شدہ مرتکب حرکات ناشائستہ گشت۔ و بر خدمات بائستہ خود نازش کردہ برخلاف رای خاقان دوران مصاحب[1] بیگ را قتل کرد۔ و ملا پیر محمد[2] بجانب مکہ معظمہ اخراج نمود۔ و شیخ محمد غوث[3] را بیحرمتی فرمود و بعضے امرا را بہ اختیار خود مضرت

---

[1] مصاحب بیگ پسر خواجہ کلاں امیر ظہیر الدین بابر بود۔ خواجہ کلاں پسر مولانا صدر کہ از امرائے عمر شیخ میرزا پدر بابر است بود۔ خواجہ شش برادر داشت کہ ہر یک زندگانی خود را در خدمت بابر صرف نمود۔ بقول ابو الفضل ایں ہر شش با و پدری آشنا و رشتہ دار بودند۔ (از حاشیہ توزک بابری ص ۸۲ جلد دوم مترجمہ لیڈن وارسکن چھاپ آکسفورڈ پریس سنہ ۱۹۲۱ء)

[2] ملا پیر محمد قندھاری الاصل بود۔ ابتدا فقیری و طالب علمی می کرد۔ آخر از حسن قابلیت بمرتبۂ امراء اکبری رسید۔ جمیع جہات ملکی و مالی بہ نیابت خانخانان بدست او می شد۔ ارکان دولت منزل او بیا کم بار یافتند۔ (منتخب التواریخ چھاپ لکھنؤ ص ۱۳۹)

[3] شیخ محمد غوث گوالیاری مرید شیخ ظہور و حاجی حضور عرف حاجی حمید است نسبت او بسلطان العارفین شیخ بایزید بسطامی قدس اللہ روحہ می رسد۔ در ۴۳

رسانید - و پادشاه از ترکان او دلگیر شده به رعایت حقوق دیرینه با او دم زدن نتوانست - رفته رفته آتش خصومت همچنان مشتعل گشت که بیرمخان دو مرتبه ترک ملازمت کرده عازم حج شده بود - و از بیکانیر معاودت کرده مورد الطاف جهانبانی گردید -

و ملا پیر محمد از زیارت مکهٔ معظمه باز آمده بدرگاه خاقان رتبهٔ عالی یافت - موجب آں بیرمخان را آتش غضب

---

۴۴ ابتدائی حال در دامن کوه چنار دران ریاضت شاقه کشیده مکین در غار ها و غذا از برگ درختان داشت - در علم دعوت اسما مقتدا و صاحب تصرف و جذب کامل بود - و اجازت این علم از برادر بزرگ خویش پھول که صاحب کرامات و خوارق بود حاصل کرد - ہمایوں پادشاه را بهر دو ایں بزرگوار اخلاص به کمال بود - و سنه ۹۶۶ھ جیحال شیخ آں زمان را نسبت اینان بود - فقیر (عبدالقادر بدایونی) او را در روزے در بازار آگره از دور دیدم که سواره می گذشت - و از ازدحام خلائق چناں بود که کسے را مجال گذشتن از آں جمعیت نبود - صحبت او به خانخاناں بیرمخان راست نه آمد و رنجیده به گوالیار رفت - در کسوت فقر بسیار صاحب جاه و جلال بود - هر کرا میدید حتّی که کفار را نیز تعظیم و قیام می کرد - ازیں جهت فقرا الله کے به ملامت او برخاستند - العیب عند الله -

در سنه ۹۷۰ھ (۱۵۶۲ء) بعد از هشتاد سالگی در آگره رحلت آخرت نمود و در گوالیار مدفون شد (منتخب التواریخ صفحه ۲۷۹ چاپ مطبع نولکشور لکھنؤ) -

بجوش آمده لشکرے آراستہ علم بغاوت افراخت۔ وخان اعظم وملا پیر محمد خان برای گوشمالی او از حضور مامور گشت۔ بعد جدال وقتال بسیار در معرکہ ہائے بے شمار بیرمخان مغلوب شدہ بوسالت جمال خان حقوق خدمات سابقۂ خود شفیع گناہان خویش ساختہ امان خواست۔

واکبرشاہ جمعی از ارکان دولت بہ استقبال او فرستاد کہ باعزاز واکرام تمام بمجلس پادشاہی درآوردند۔ بیرمخان دستار درگردن انداختہ بزیر پای پادشاہ غلطیدہ بہای ہای نگریست و پادشاہ بدست مرحمت سرش برداشتہ بجای قدیم[1] بنشانید۔ فرمود اگر میل سپاہ گری داری ولایت کالپی وچندیری بتو ارزانی میدارم اگر مصاحبت مجلس اقدس میخواہی نزد خود نگاہدارم واگر عزیمت حرمین الشریفین بخاطر آری باحسن وجوہ روانہ می سازم۔ بیرمخان گفت اینہمہ نزد ذات بواسطۂ آن بود[2] کہ بملازمت رسیدہ غبار وملال از خاطر اقدس بردارم۔ الحمد للہ میسر شد اکنون باماکن شریفہ بدعا پردازم۔ پادشاہ

---

[1] بدایونی نام این کولاب (نزد دے حوض) سہنس لنگ ذکر کردہ است۔ (منتخب التواریخ صفحہ ۴۵ا چاپ لکھنو)

[2] بقول بدایونی "بیرمخان در ابتدائے فتح حکم بقتل پدر او فرمودہ بود، بدین وجہ در خیال انتقام بود (ایضاً صفحہ ۴۵ا ونیز طبقات اکبری صفحہ ۲۵۳)"

پنجاہ ہزار روپیہ دادہ اورا رخصت بہ حج فرمود۔ و بیرمخان
باساز و سامان فراوان عازم بیت اللہ شدہ بمقام گجرات
تفرج کولاب سہن سنگھ نمودہ برکنارۂ آں ۱۴ ماہ جمیدالاول ۹۶۸ھ
ازدست مبارک خان افغان بدرجۂ شہادت رسید "شہید شد
محمد بیرام" [1] تاریخ است۔

ہمدریں سال گیتی ستان ادہم خان [2] انکہ را باستعداد
تمام بتسخیر مالوہ مامور فرمود۔ بادہہادر [3] بجنگ پیش آمدہ خائب و
خاسر بجانب برہانپور گریخت وصوبۂ بنگالہ در تصرف اولیائے
دولت درآمد۔ ہمدریں سال شیر خان عدلی باچہل ہزار سوار
افغان بقصد انتزاع جونپور از آب گنگ بگذشت۔ علی قلیخان
بادوازدہ ہزار سوار مقابلہ او برآمدہ مغلوب گردانید۔

[1] ۹۶۸ھ (۱۵۶۰ء)۔ فقرۂ "شہید شد محمد بیرام" جزوے
از رباعی است کہ بدایونی در منتخب ثبت کردہ است و این است :۔ ؎

بیرم بہ طواف کعبہ چوں بست احرم | در راہ شہید گشت تا یافتہ کام
تاریخ شہادتش ز دل پرسیدم | گفتا کہ "شہید شد محمد بیرام"

[2] کسانیکہ از سپہ سالاران با ادہم خان دریں مہم شرکت کردند پیر محمد خان
وصادق خان و قیا خان گنگ و عبد اللہ خان اوزبک و شاہ محمد خان قندھاری
نیز بودند (طبقات اکبری ۲۵۴ چاپ لکھنؤ مطبع نولکشور)

[3] درست "باز بہادر" است۔

و در سال نہصد و شصت و نہ[1] ۹۶۹ھ پادشاہ بزیارت خواجہ معین الدین چشتی قدس سرہ مشرف گردید و ہنگام مراجعت دختر راجہ پورنمل بعقد ازدواج خود پسندید۔ از انجا میرزا شرف الدین بتسخیر قلعۂ میرٹھ کہ از ممالک راجہ مالدیو بود تعیین فرمود۔ و راجہ جگمل و دیوانداس متحصّن شدہ محاصرۂ آں بطول انجامید آخر الامر بہانۂ صلح از قلعہ برآمدہ راجہ جگمل بیکسو رفتہ محفوظ ماند۔ دیوانداس قلعہ را آتش کشیدہ رو بگریز نہاد و میرزا در عرض راہ او را گرفتہ مع دو صد و پنجاہ کس از راجپوت بقتل رسانید و قلعہ مفتوح ساخت۔

ہم دریں سال ملّا پیر محمد عرصۂ مالوہ را از خار تعرض باز بہادر پاک کردہ قلعۂ بیجانگڑھ مفتوح کرد۔ از انجا بفرمان پادشاہ بر ولایت خاندیس لشکر کشیدہ بلدۂ برہانپور را قتل عام نمود۔ دراں حال باز بہادر بامداد حاکم برار باز شورش بر داشت۔ و پیر محمد خان از برہان پور بر جناح تعجیل یورش کردہ در دریای نربدا کشتی حیات او غرق شد۔ باز بہادر صوبۂ مالوہ را باز قبضہ نمود[2]۔ و اکبر شاہ عبد اللہ خان حاکم کالپی بدفع فتنہ باز بہادر

[1] بتاریخ ہشتم جمادی الاول سنہ ۹۶۹ھ (۱۴ جنوری سنہ ۱۵۶۲ء)

[2] قبضۂ باز بہادر بر صوبۂ مالوہ بار دیگر در سنہ ۹۶۹ھ مطابق (۱۵۶۱ء) رو نمود (فرشتہ)۔

گسیل فرمود- و بازبهادر بعدم طاقت مقاومت بکوهستان گریخت-

همدرین زمان شمس الدین محمد خان اتکه[1] درامور وکالت استقلال کلی یافته بود- ادهم خان اتکه برادفات او حسد برده درسنه نهصد و هفتاد ۹۷۰ھ[2] برسر دیوان بوقت قرأت قرآن نیم شبان بقتل رسانید- و بآواز غلغله پادشاه از خواب استراحت بیدار شده ادهم خان از بالای ایوان بزیر انداخته از جان گذرانید- وهمدران سال آدم خان گهکهر محبوس شده بجای او کمال خان گهکهر بحکومت ملک گهکهران اختصاص یافت-

وهمدرین سال شاه ابوالمعالی که از مجلس گریخته بمکه معظمه رفته بود بازآمده با میرزا اشرف الدین حسین پیوست- و در نارنول آمده دست اندازی نمود- وحسین قلیخان یوسف بیگ واحمد بیگ رابمدافعت او مامور کرده خود بمقابلهٔ شرف الدین میرزا بشتافت- وابوالمعالی درکمین مانده آن هردو سردار بقتل رسانید وخود نزد محمد حکیم[3] میرزا بکابل رفت- از انجا

---

۱ "اتکه" بتائے منقوطه شوهر مرضعه وقرابتیان اوراگویند (فرشته ص۲۵۲)

۲ ۱۵۶۵ء-

۳ محمد حکیم میرزا پسر شهنشاه همایون بود- بتاریخ ۱۵ جمادی الاول سنه ۹۶۱ھ مطابق ۱۸ اپریل سنه ۱۵۵۴ء بمقام کابل از بطن ماه چوچک پیدا شده بزبان

محمد حکیم میرزا ہمشیرۂ خود بعقد او داده در امورات ملکی دخیل ساخت. و ابو المعالی بخیال شاہی افتاده خوشدامن خود کہ مختار ملک بود بزجر و عنف بکشت - وزمام وکالت میرزا کہ خورد سال بود بکف آورد - پس سلیمان میرزا از بدخشان بکابل آمده شاه ابو المعالی از تیغ گذرانید - و میرزا شرف الدین حسین بعد گرفتن ابو المعالی باحمد آباد درفت - و پادشاه از شکار فارغ شده عازم دہلی بود - و قتلق فولاد کہ از ملازمان شرف الدین حسین بود قاصد قتل پادشاه شده در بازار دہلی در حین ازدحام تیرے بر کتف پادشاه انداختہ یک وجب داخل شد - و قتلق فولاد را پارچہ پارچہ کردند و ظل سبحانی[ل] تا ہشت روز شفا یافت - بعد ازاں پادشاه بہ آگره رفتہ بہ جانب نرور شکار فیلان تفرج نمود - ازانجا بجانب مندو یلغار کرده ملاحظہ عمارات شاہان خلجیہ نمود - میراں مبارک شاه والی برہان پور اطاعت کرده دختر خود تحفہ خدمت نمود - ازاں جا رایات اجلال بہ جانب آگره متوجہ شد -

---

۴۴ اکبر حاکم کابل بود - بر پنجاب دو با حملہ کرد یکے در سنہ ۹۷۴ھ مطابق ۱۵۶۶ء و دیگر در سنہ ۹۸۹ھ مطابق ۱۵۸۱ء لاکن ہزیمت خورد - بتاریخ ۱۶ شعبان المعظم سنہ ۹۹۳ھ مطابق ۲۶ جولائی ۱۵۸۵ء در کابل بعمر ۳۲ سالگی وفات کرد (قاموس المشاہیر جلد ۲ - صـ ۱۸۸ - مطبع نظامی بدایون ۱۹۲۶ء)

له بقول فرشتہ صـ ۲۵۳ "معالج اکبر حکیم عین الملک گیلانی بود کہ درین داوی ید بیضا داشت".

و در سال نهصد و هفتاد و یک[1] سکندر خان اوزبک و ابراهیم خان اوزبک که طرف بهار و جون پور اقطاع داشتند سر از اطاعت پیچیده بموافقت علی قلیخان سیستانی و بهادر خان سیستانی و آصف خان هروی حاکم گڑھه[2] و مانک پور که ارکین عمدهٔ سلطنت بودند قریب سی هزار سوار جید جمع گشته علم مخالفت افراخته ممالک بسیار قبضه نمودند. پادشاه نوعی متردد و متوهم نگشته به بهانهٔ شکار بجانب ولایت گڑھه نهضت ساخته. و امرای بغاوت اندیش را بانواع استمالت و مدارا نمود و آنها از خیال خیره سری باز نیامده لوای بغاوت افراشتند. دران اثنا ایلچیان حکیم محمد میرزا از کابل آمده خبر دادند که میرزا سلیمان بعد کشتن شاه ابوالمعالی خطبهٔ کابل بنام خود کرده میرزا سلطان بر حکومت کابل مستقل گذاشته خود به بدخشان رفت. و میرزا محمد حکیم میرزا سلطان

[3] "عین الملک دوائی تخلص می کرد و از معروف اطباء عهد اکبری بود. در انشا پردازی و ترسل ید طولی داشت. بمقام هنڈیا ضلع آله باد در ماه ذی الحجه ۱۰۰۳ھ مطابق ۱۵۹۴ء رحلت نمود"

(قاموس المشاهیر جلد ۱ ـ ص ۲۱۲)

[1] مطابق ۱۵۶۳ء ـ بقول فرشته سبب بغاوت این امرا چنین بود که پادشاه بعد قضیهٔ عبدالله خان اوزبک که در اجین باغی شده بود مطابق افواه عام عزم کرده بود که تمامی امرائے اوزبک را مستاصل سازد"

[2] ولایت گڑھه ـ

را از کابل بدر کرد. اکنون میرزا سلیمان با فوج گران آمده کابل را قبضه نمود و محمد حکیم میرزا تاب مقاومت نیاورده وارد پشاور گردید - و پادشاه بنام امرای پنجاب و محمد قلیخان حاکم ملتان فرامین صادر فرمود که محمد حکیم میرزا را کمک داده سلیمان میرزا را مستاصل سازند - و فریدون خان خالوی محمد حکیم نیز بمعاونت او دستوری یافت. فریدون خان بمقام اتهک محمد حکیم میرزا را ملازمت نموده خاطرنشین ساخت که پادشاه اینوقت گرفتار خرخشهٔ اوزبکان است مناسب آنست که بلاهور رفته قلعه را متصرف شوند و امرای پنجاب از خود ساخته دفع مضرت میرزا سلیمان نمایند. محمد حکیم میرزا فریب خورده روانهٔ لاهور گشت و قطب الدین محمد خان و میر محمد خان حاکمان لاهور در قلعه محصور ساخت. پادشاه باستماع خبر مهمات اوزبکان بتعویق انداخته آگره را به منعم خان سپرده چهاردهم جمید الاول سنه ۹۷۴ھ[1] بمسارعت تمام وارد لاهور گشت چون محمد حکیم میرزا از یلغار شهریار خبردار شد بی توقف سوار شده تا کابل واپس ندید[2] -

چون موسم زمستان رسید سلیمان میرزا به بدخشان رفت و محمد حکیم کابل را متصرف گردید. پادشاه در لاهور آمده چند روز بشکار مشغول شد. وزیر خان[3] در شکارگاه بملازمت آمده عذر

---

۱ مطابق ۲۷ نومبر روز سه شنبه سنه ۱۵۶۶ء -

۲ فرشته جلد اول صـ ۲۵۶ -

۴۴

۳ وزیر خان برادر آصف خان هروی است. هر دو برادران در زمان اکبر

تقصیرات آصف خان درخواست کرد۔ پادشاه از تقصیرات او درگذشته وزیرخان پنجهزاری ساخت۔

همدران ایام الغ میرزا[1] و شاه میرزا که از احفادان محمد سلطان[2] میرزا بودند مصدر فساد شده اطراف سنبل را غارت کردند۔ و منعم خان

امرائے بزرگ بودند۔ وزیرخان در سنه ۹۹۵ھ مطابق سال سی و دوم از جلوس اکبری (۱۵۸۶ء) از عارضۂ اسهال درگذشت۔ (ماثر الامراء جلد سیوم ص ۹۲۹ چاپ مطبع اردو گائیڈ کلکته سنه ۱۸۹۰ء)

[1] الغ بیگ میرزا و شاه میرزا هر دو خطاب اند که از طرف بابر بایشان داده شده بود نام اصلی این هر دو برادر علی الترتیب سکندر میرزا و سلطان میرزا بود۔ (ایضاً ص ۱۹۲)

[2] محمد سلطان میرزا پسر ویس میرزا ابن بایقرا ابن منصور ابن بایقرا است۔ در زمان دولت سلطان حسین میرزا بایقرا که جد مادری او شد مکرم و معظم بوده۔ بعد واقعۂ ناگزیر آن پادشاه بملازمت بابر پادشاه درآمد۔ باآنکه مکرر آثار عصیان به ظهور آمد جنت آشیانی (بابر) از کمال مروت بعد از قدرت انتقام هم در مقام عفو شد۔

چون نوبت بعرش آشیانی (همایون) رسید، محمد سلطان میرزا را با پسران و عشائر به عنایات مخصوص ساخت۔ و بنابر کبر سن از تکلیف نوکری معاف داشته پرگنۂ اعظم پور سرکار سنبل جهت خرج عنایت فرمود۔ در حالت پیری درآنجا از مرزا سه پسر شد یکی ابراهیم حسین مرزا، دوم محمد حسین مرزا، سوم مسعود حسین مرزا، چهارم عاقل حسین مرزا۔ این پسر سرکشی

الغ بیگ مرزا[1] را گرفتار کردہ در قلعۂ بیانہ محبوس ساخت۔ در آنجا
از جہان درگذشت علی قلیخان[2] سیستانی و سکندر خان اوزبک موقع
دانستہ با جمعیت دو مرزا افیال و لشکرِ بیشیار متوجہ جونپور شدند
و پادشاہ بعجالت تمام از لاہور رجعت کردہ در مانک پور آمد
در اینجا کشتی حاضر بود۔ پس بر فیل صندر سوار شدہ مع یکصد

و تفاوت در نہاد خود داشتند۔ بنابریں محمد سلطان مرزا حکم اکبر در قلعۂ بیانہ
محبوس شد و در آنجا فوت کرد (ایضاً ص۱۹۲ و ۱۹۳)۔

[1] الغ بیگ مرزا سہو قلم است و درست محمد سلطان مرزا ست چنانکہ در حق
مذکور شد۔ تائیدش از فرشتہ می شود چنانکہ می گوید:۔

منعم خان المخاطب بہ خانخانان محمد سلطان مرزا را از سرکار سنبھل
مقید نمودہ در قلعۂ بیانہ محبوس ساخت۔ و او در آنجا درگذشت
(فرشتہ جلد اول ص۲۵۱ چاپ لکھنؤ)۔

[2] علی قلیخان المعروف بہ خان زمان پسر سلطان حیدر اوزبک شیبانی از امرائے
پنجہزاری اکبری و صاحب نام و شکوہ بود۔ در سہمت و جود و سپاہگری
و سرداری یگانگی داشت۔ با آنکہ اوزبک بود اما چون در ایران نشو و نما
یافتہ و مادرش از آنجا بودہ، مذہب امامیہ داشتند۔ اصلاً تقیہ نمی کرد۔
سلطان تخلص می نمود۔

(مآثر الامرا جلد اول ص۹۳)

فیل سوار از دریا عبور نمود۔ و علی قلیخان و بہادر خان[1] بشرب شراب و رقص مغنیہ مصروف بودند۔ چون صدای شیپور شاہی شنیدند بہ صف آرائی مشغول گشتند۔ و بروز غرۂ ذوالحجہ سنہ مذکور آتش جنگ مشتعل گشت علی قلیخان و خان زمان[2] و بہادر خان کشتہ شدند۔ پادشاہ سرہای آنہا بہ پنجاب و کابل فرستاد و اعوان و انصار آنہا بہ لگد کوب فیلان انداخت۔ تاریخ

چو شد خان زمان باغی و طاغی
ز شاہ اکبر کہ مثلش نیست دیگر
تفنگی خورد و از عالم بدر رفت
بہادر کشتہ شد از زخم خنجر
برای فتح شہ تاریخ جستم
خرد گفتا "مبارک فتح اکبر"[3]

---

[1] برادر علی قلیخان بود۔ [2] سہو نساخ است۔ خان زمان شخصے دیگر نیست بجز علی قلیخان مزبور۔ برای ہر دو حاشیہ مراجعہ شود بہ ترجمۂ علی قلیخان در مآثر الامراء جلد اوّل از صفحہ ۶۲۰ تا ۶۳۰۔ [3] ۹۷۴ھ مطابق ۱۵۶۷ء۔ میر عبد الرزاق اورنگ آبادی صاحب مآثر الامراء تاریخ دیگر نیز دادہ است:۔

قتل علی قلی و بہادر ز چرخ جانان بپرس از من بیدل کہ چون شدہ
جستم ز پیر عقل چو سال وفات شان آہے ز دل کشید و بگفتا دو خون شدہ

دراین تاریخ یکسال زیادہ است۔ اما چون حادثۂ قتل ایشان در ماہ ذی الحجہ کہ آخر سنہ ۹۷۴ھ است بوقوع آمدہ این قدر تفرقہ رواست۔ ممکن کہ "آہے کشیدہ" کنایہ از اخراج "یک" بطریق تعمیہ باشد۔

بکنار نهانات در کشتی نشسته به گورکهپور[1] گریخت. و پادشاه هفتم محرم سنه ۹۷۵ھ[2] مظفر و منصور بآگره تشریف آورد. و در اثنای راه قلعهٔ شیوپور مفتوح شد و شهاب الدین احمد خان بر حکومت مالوه اختصاص یافت. پادشاه از قلعهٔ کاکرون برای دفع رانا اودی سنگه عازم شد و رانا بقدر هشت هزار راجپوت و ذخیرهٔ بسیار در قلعهٔ چتور که بالای کوه واقع است گذاشته خود با اهل و عیال بجای قلب اختفا پذیرفت. و پادشاه قلعهٔ مذکوره را محاصره فرمود و نقب‌ها داده دیوارهای آن بآتش فرو ریخت متحصنان عاجز آمده جوهر کردند یعنی تمامی مال و اسباب و عیال و اطفال سوخته خاکستر نمودند. و سپاهان اسلام روشنی دیده همان وقت داخل قلعه شدند و آتش هیجا افروخته تا نیمروز ده هزار کس کشته شدند و از لشکر شاهی همگی یک کس شهادت یافت. حکومت آنجا بآصف خان[3] هروی تفویض شده خاقان اکبر منصور و مظفر از آنجا رجعت فرمود. و در اثنای راه ضرغام آجام شکار ساخت.

بعد چندگاه خبر رسید که ابراهیم حسین میرزا و محمد حسین میرزا

---

[1] گورکهپور شهریست بزرگ از ولایت اترپردیش در هند شمالی.

[2] مطابق ۲۵ جولائی روز پنجشنبه سنه ۱۵۶۷ء.

[3] آصف خان خواجه عبدالمجید هروی برادر وزیر خان هروی مذکور است بدربار اکبر مصدر خدمات لائقه گردیده اعزاز و سربلندی یافت.

از چنگیز خان گجراتی روگردان شده بازبمالوه آمدند۔ اکنوں اوجین را محاصره دادند۔ پادشاه قلیج خان اندجانی و غیاث الدین بخشی بدفع ایشاں تعیین نمود۔ ومفسدان سراسیمه از آب نربده عبور کرده بجانب گجرات رجعت کردند۔

در سنه ۹۷۶ھ[1] پادشاه بعزیمت فتح قلعۂ رنتن پور متوجه شده راجه سورجن متحصن گشت۔ عاقبت از ضرب توپ عاجز آمده امان خواست وقلعه با دفاین وخزاین متصرف پادشاه در آمد از انجا پادشاه بزیارت اجمیر شریف مشرف شده بجانب آگره رجعت فرمود۔

ودر سنه ۹۷۷ھ[2] هفدهم ربیع الاول شاهزاده سلیم ببرکت دعای حضرت شیخ سلیم چشتی[3] متولد گشت وپادشاه بشکرانۂ آن جمیع زندانیان

---

[1] ۱۵۶۸ء۔ [2] مطابق ۳۰ اگست روز سه شنبه ۱۵۶۹ء۔

[3] حضرت شیخ سلیم چشتی رحمة الله علیه از اولاد مخدوم شیخ فرید الدین گنج شکر قدس الله روحه است۔ اصل او از دہلی است۔ ونسبت امانت وصحبت بخواجه ابراهیم که بیشش واسطه فرزند خواجه فضیل عیاض است۔ از راه خشکی وتری دوبار از دیار هند بطواف حرمین الشریفین رفته بسیر روم وبغداد وشام ونجف اشرف ودیگر بلاد مغرب عنان توجه معطوف داشت۔ تمام سال بسیر گذرانید۔ معاصر حضرت شیخ یعقوب صرفی کشمیری رحمة الله علیه است۔ ودر مرتبۂ دوم درحج با وی همراه بود۔ در بلاد اسلام به شیخ الهند شهرت داشت۔ بعد از دوپنج سالگی در ریاضت شاقه مصروف می بود۔ در عمارت عربی ید طولی داشت۔ در سنه ۹۷۹ھ (۱۵۷۱ء) برحمت حق پیوست۔ "شیخ هندی" تاریخ است۔ ملخص از منتخب التواریخ ملا عبد القادر بدایونی صفحه ۲۸۱ و صفحه ۲۸۲ مطبوعۂ نولکشور پریس لکھنؤ۔

خلاص ساخت و بایفای نذری که برای فرزند کرده بود پیاده باجمیر شریف بشتافت و در آن ایام قلعهٔ کالنجر در قبضهٔ اولیای دولت داخل شد۔

و در سنه ۹۷۸ھ[1] شاهزاده مراد تولد یافت پادشاه بار دیگر پیاده باجمیر رفت۔ و در انجا[2] به ناگور تشریف برد۔ و چند روز در فلد مالدیو و رای کلیان مل پیشکشهای فراوان گذرانیدند۔ و دختر کلیان مل طراز بالین گردید۔ از انجا بقصبهٔ اجودهن بزیارت شیخ فرید شکرگنج[3] فایز گشت انجا براه دیپالپور بلاهور آمد در غرهٔ صفر سنه ۹۷۹[4] نهصد و هفتاد و نه بتفرج حصار فیروزه تشریف برد باز باجمیر شریف آمده باکره نهضت فرمود۔ در آن هنگام سکندر خان اوزبک که پیشتر روگردان

---

[1] ۱۵۷۰ء۔ [2] صحیح "از آنجاست"۔

[3] حضرت فریدالدین باباشکرگنج از کبار اولیای هندوستان بود۔ در سنه ۵۶۹ھ مطابق ۱۱۷۳ء متولد شد و بروز شنبه بتاریخ ۵ محرم الحرام سنه ۶۶۴ھ مطابق ۱۷ اکتوبر سنه ۱۲۶۵ء بعمر ۹۴ سال داعی اجل را لبیک گفت۔ مزار پرفتوح آنجناب در قریهٔ جودهن ضلع ملتان (پنجاب پاکستان غربی) که حالا به "پاک پتن" شهرت دارد واقع است۔ مرشد حضرت شیخ نظام الدین ولی دهلوی بود و مدت العمر ریاضات شاقه کرده عندالله و عندالناس ولی کامل گشت (ملخص از قاموس المشاهیر جلد دوم ص ۱۲۴ مطبوعه نظامی پریس بدایون، سال ۱۹۲۶ء)۔

[4] مطابق ۲۵ رجون روز دوشنبه ۱۵۷۱ء۔

شدہ بود بشفاعت منعم خان خلعت عفو جرائم پوشید۔ و ہمدران سال بمقام سیکری فتح پور نام شہری آباد ساخت۔

عنوان و در سنہ ۹۸۰ھ در ملک گجرات فساد کلّی واقع شد۔ پادشاہ عزیمت افشانده باجمیر شریف زیارت کرد۔ و خان کلان برسم ہراول پیشتر رواں ساخت۔ رای سنگھ بحکومت جودھ پور مقرر کردہ خود بگجرات رفت۔ و بتاریخ ۲۵ جمید الاول سنہ ۹۸۰ھ شاہزادہ دانیال متولد شد چوں در قلمرو پٹن گجرات نزول اجلال فرمود شیر خان فولادی مفرور شد و سید احمد خان بر حکومت آنجا مقرر گشتہ رایات عالیہ باحمد آباد متوجہ گشت و سلطان محمد گجراتی باتفاق میرزا ابوتراب بعز بساط بوس فائز شد روز دوم دہ کس از امرای گجرات باندند و ہدایا بآستان بوسی مشرف گشتہ ہمہ نامحبوس شدند و بلدۂ احمد آباد بغیر جنگ مسخر شد۔ بعد ازاں سایۂ چتر ہمایون بر بندر کھنبایت افتاد و خان اعظم عزیز کوکہ بحاکم احمد آباد گجرات ساخت۔ و ابراہیم حسین میرزا از قرب وصول پادشاہ خبر یافتہ خواست کہ بجانب پنجاب رفتہ فتنہ بر انگیزد۔ پادشاہ باجمعے قلیل برسر آں باغی یلغار نمود و باجمود یکصد و پنجاہ سوار بالشکر ابراہیم حسین میرزا کہ زیادہ از سہ ہزار بود بجنگ پیوست و برادر راجہ بہگوانداس در جنگ کشتہ شد۔ عاقبت ابراہیم حسین بے آنکہ کار بروتنگ شود رو بگریز نہاد۔ بعد آں پادشاہ متوجہ قلعۂ سورت گشت و گلرخ بیگم دختر کامران

میرزا کہ زوجہ ابراہیم حسین میرزا بود قلعہ را بمردم جنگی سپردہ با پسر خود مظفر میرزا بدکھن رفت۔ چون رایت عالیہ بقلعہ رسیدہ مورچل قسمت شد۔ ابراہیم حسین بناگہ رسیدہ با رای سنگھ حاکم انجا جنگ کردہ منہزم گشت۔ چون بدہلی رسید خیل و حشم جمع کردہ بسنبل آمدہ باتفاق محمد حسین میرزا و شاہ میرزا و شیر خان فولادی بالشکر ہشت ہزار سوار آمدہ سید احمد خان بارہہ را در قلعہ پٹن محاصرہ کردند و خان اعظم از احمد آباد بدفع ایشان متوجہ گشت۔ مخالفان بمقابلہ آمدہ بجنگ آمیختند

۱؎ رائے سنگھ از امرای چہار ہزاری دربار اکبری بود۔ بتاریخ ۱۹ رجب سنہ ۹۹۵ھ (۱۵۸۶ء) صبیۂ صلبیہ خود را بعقد نکاح شہزادہ سلیم آورد۔ در سنہ ۱۰۰۱ھ بکمک خانخانان کہ با جانی بیگ حاکم ٹھٹہ مصروف پیکار بود روانہ شد۔ در ماہ محرم سنہ ۱۰۰۲ھ چون شہزادہ دانیال اذن فتح دکھن یافت رائے سنگھ نیز مرتبہ دوم برای استعانت و کمک شہزادہ متعین گردید۔

۲؎ برادر خورد سید محمود خان بارہہ است۔ در سال ہفدہم جلوس اکبری ہمراہ خان کلان در فوج منقلا بجانب گجرات تعین شد۔ و پس از فتح احمد آباد پادشاہ او را با جمعے کثیر بتعاقب پسران شیر خان فولادی نامزد فرمود و لبیاری از اسباب آنہا بدست مردم افواج شاہی افتاد۔ بعد ازین حکومت پٹن بہ سید احمد خان تفویض یافت۔ در ہمین سال محمد حسین میرزا و شاہ میرزا علم بغی افراشتہ باتفاق شیر خان بر سر پٹن آمدہ محاصرہ نمودند۔ اما از کمک اعظم خان کو کہ خائب و خاسر بازگشتند۔ در سنہ ۹۸۰ھ داعئی حق را لبیک گفت۔ بہ منصب دو ہزاری امتیاز اندوختہ بود۔ (مآثر الامراء ص ۳۷۸)

حربی عظیم واقع شد وجمعیت مخالفان ازہم پاشیدہ بجانب دکہن منہزم گشتند۔ و پادشاہ قلعۂ سورت را سرکوب ساختہ اہالیان حصار امان خواستہ حصار بملازمان درگاہ سپردند و پادشاہ متوجہ احمدآباد گردید۔ درین ایام شرف الدین حسین میرزا[1] کہ از عرصۂ دہ سال کسوت بغاوت پوشیدہ در کوہستان ہا سیر میکرد راجہ بہادر[2] اورا اسیر کردہ بحضور گذرانید کہ بعد از شلاق در قلعۂ گوالیار محبوس شد۔

پادشاہ دوم صفر[3] ۹۸۱ھ از راہ اجمیر بمرکز دولت وارد گشت۔ وابراہیم حسین میرزا از سنبل کوچ کردہ در پنجاب رسید۔ وحسن علی خان باتفاق یوسف خان دنبال او شتافتہ در حوالی تہتہ اسیر کردہ سرش

[1] شرف الدین حسین میرزا ابتداءً از امراء اکبری بود و صوبیداری مرتہا نواحی اجمیر داشت بعد ازاں بجاگیر ناگور سرافرازی یافتہ ملقب امیر الامراء مشرف گشت۔ و لے بنا بر شبہتے کہ سخن چینیاں مابین مرزا و جلال الدین محمد اکبر انداختہ بود اول الذکر بجانب ناگور گریخت۔ در نتیجہ اش حسین قلی بیگ کہ از اقرباء بیرم خان بود بجاگیر شرف الدین مرزا دستوری یافت۔ اکنون شرف الدین حسین مرزا عنان اطاعت از سر پیچیدہ و بمعاونت شاہ ابوالمعالی سرغنۂ باغیاں شدہ در ۹۷۰ھ بدست افواج اکبری محبوس شد۔ (طبقات اکبری ص ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵)

[2] مراد از راجہ بہادر " راجہ بہارجونی " حاکم بگلانہ است کہ در سنہ ۹۸۰ھ (۱۵۷۲ء) مرزا شرف الدین حسین را محبوس کردہ بحضور اکبر پیش کرد (طبقات اکبری ص ۳۸۹)

[3] مطابق ۳ رجون روز چہارشنبہ ۱۵۷۳ء۔

بدرگاہ گذرانیدند۔ و مسعود حسین برادرش در گوالیار محبوس شد
و در ماہ ربیع الاولی عرضداشت خان اعظم از گجرات رسید کہ اختیار
الملک و محمد حسین میرزا متفق شدہ اکثر ممالک گجرات قبضہ کردہ اند
اکنوں بلدۂ احمد آباد را محاصرہ دارند بذات اقدس اگر متوجہ باشند
عین صوابست درآں ایام بسبب برسات لشکر بسیار بسرعت نمی
توانست رفت۔ پادشاہ دو ہزار سوار انتخاب کردہ بسکاریرسم
منقلائی پیش فرستادہ و بذاتِ خود باسیصد کس کہ اکثر منصبدار و
امیران نامی بودند بر شتران سریع السیر سوار شدہ اسپانرا کوتل
کردہ راہی شدند چہار منزل در یکروز قطع کردہ نہ روز در پٹن
گجرات با لشکر منقلائی رسیدند ہمگی سہ ہزار سوار در ظل رایت
فتح آیت مجتمع گشتہ روانۂ احمد آباد شدند۔ محمد حسین میرزا
و مختار الملک کہ از یلغار پادشاہ خبر نداشتند بصدای کوس و
شیپور شاہی سراسیمہ شدہ بترتیب اسباب جنگ پرداختند
و اختیار الملک با پنجہزار سوار بمحافظت دروازہ ہای احمد آباد
ماندہ محمد حسین میرزا باتفاق شیر خان فولادی با ہفت ہزار سوار
مغل و راجپوت بمقابلۂ پادشاہ مسابقت نمود و خاقان اکبر از
آب گذشتہ بمیدان در آمد محمد حسین با یک نیم ہزار مغل
فدائی بمقابلۂ پادشاہ بجنگ استادہ از میمنہ و میسرہ حملہ ہا آوردہ
بازار محاربہ گرم ساختند و پادشاہ مانند شیر ژیان از میان بر آمدہ

یا معین یا معین گویان بر محمد حسین خان حمله آورد و میرزا بجرد شنیدن نام پادشاه دست و پا گم کرده دو گریز نهاد در اثنای راه از خانه زین جدا شده بر زمین افتاد۔ دلاوران پادشاهی او را گرفتار کرده بحضور گذرانیدند[1]۔ پادشاه با جمعیت دو صد سوار زیر پشته منتظر آمدن خان اعظم بود۔ ناگاه مختار الملک با پنجهزار سوار بمقابلهٔ پادشاه آمده بجنگ پیوست۔ چون نام پادشاه شنید بے اختیار از جناح راه گریز پیش گرفت۔ در آنوقت که پادشاه بدفع مختار الملک متوجه بود رای سنگه محمد حسین میرزا را بی حکم پادشاه بقتل آورد[2]۔ و مختار الملک در دست جاں سپاران درگاه گرفتار گشته کشته شد[3]۔ انگاه

---

[1] بقول صاحب طبقات اکبری جلد دوم (مترجمہ بی۔ ڈی۔ ایم۔ اے۔ آئی سی ایس) صفحه ۴۱۷۔ مردے که محمد حسین مرزا را گرفتار کرد گدا علی بدخشانی بود۔ چون مرزائے مذکور از پیش محمد جلال الدین اکبر مهزوم شد۔ در اثنائی راه بنجه زار دو چار رشد۔ خواست که اسپش او را بجست عبور کند، ولے از سوء قضا افتاد۔ گدا علی بدخشانی که از عقب می آمد او را گرفتار کرده نزد جلال الدین اکبر آورد۔

[2] صحیح این است که قتل محمد حسین مرزا بدست راجپوتان رائے سنگه که بطرفداری اکبر از بادهٔ نصرت و کامگاری سرمست شده بودند واقع شد۔ در این قتل امرائے سنگه هیچ دخل نبود (طبقات اکبری جلد دوم مترجمہ بی۔ ڈی۔ ایم اے صفحه ۴۱۹)۔

[3] قاتل مختار الملک مردے سهراب بیگ ترکمان بود که بحالت تعاقب بر سر

خان عظیم عزیز کوکه بملازمت رسید. پادشاه همانروز داخل احمد آباد شده حکومت گجرات خان اعظم را بدستور گذاشت. فردا از راه اجمیر شریف متوجه دار الخلافت گشت.

همدران سال داؤد بن سلیمان افغان گجراتی که از طرف پادشاه حاکم بنگاله بود باغی شد. و منعم خان المخاطب به خان خانان بمدافعهٔ او دستوری یافت و بعد جنگهای بسیار داؤد خان درکشتیها نشسته بجانب پٹنه گریخت و منعم خان بتعاقب او از آب سون عبور کرده قلعهٔ پٹنه را محاصره کرد. پادشاه دانست که از دست منعم خان فتح پٹنه نتوان شد پس بذات خود با جمیع شاهزادها و امرا در هزار کشتی نشسته در عین بارش در جونپور رسید شاهزاده و حرمها در آنجا گذاشته خود عازم پٹنه گشت. در آن وقت کبیر خان که بتسخیر قلعهٔ بهکر[1] رفته بود فتحنامهٔ بهکر فرستاد. پادشاه فال نیک پنداشته از راه دریا بحوالی پٹنه رسید همانروز عیسیٰ خان نیازی از قلعه برآمده در جنگ منعم خان کشته شد و پادشاه خان عالم را با هزار سوار بفتح قلعهٔ حاجی پور[2] تعیین ساخت.

اوّل الذکر آمده بود مختار الملک خواست که بدعوی سیادت خود را از بلائے رسیده برهاند دلیر اما ترکمانان سنگدل موم نشد و سرش را از تن جدا ساخت. (ایضاً صفحهٔ مزبوره)

بروایت ملا نظام الدین تعداد مقتولین دریں معرکه دو هزار اشخاص بود.

[1] بهکر در سند. [2] نام این موضع در اصل "بامی پور" آمده است.

داود ازانجا رسیدہ قلعہ از دست فتح خان بگرفت۔ و داؤد بن سلیمان خبر ترسیدہ شبانہ بکشتی نشستہ جانب بنگالہ رفت پادشاہ بتعاقب او مسارعت کردہ در یک پہر روز بیست و پنج کروہ طی کردہ چہار صد فیل ازو گرفتہ برگشت و ضبط پٹنہ بہ منعم خان سپردہ خود بجانب آگرہ رجعت فرمود۔

دریں ہنگام خواجہ مظفر علی ترتبی[1] را خطاب مظفر خانی دادہ بفتح قلعۂ رہتاس در بنگالہ و بہار نامزد فرمودہ و خود با جمیر رفتہ قریب دو لک روپیہ نقد و جنس بخادمان درگاہ حضرت خواجہ معین الدین چشتی و مجاوران سید حسین خنگ سوار و مستحقان رسانیدہ باگرہ باز آمد۔ و مظفر خان کہ عازم بنگالہ شدہ بود چون بقلعہ گڈی کہ دروازۂ بنگالہ است رسید۔ داؤد بن سلیمان تاب مقاومت نیاوردہ بجانب اوڑیسہ گریخت و مظفر خان بتعاقب او دویدہ با داؤد بن سلیمان بجنگ پیوست۔ درآن اثنا خان عالم کہ ہراول مظفر خان بود از دست گوجر خان ہراول فوج افاغنہ کشتہ شد

---

[1] اما در اصل نسخہ "ترمذی" است کہ سہو نساخ است۔ خواجہ مظفر علی تربتی از امراء اکبری بود۔ از دیوانی بیرمخان ترقی نمودہ بروز جمعہ ۲۴ رجب المرجب سنہ ۹۸۱ھ (۱۵۷۳ء) برتبۂ صدر اعظم حکومت رسید بخطاب "جملۃ الملک" معزز و سرافراز گشت۔ بالآخر در سنہ ۹۸۸ھ (۱۵۸۰ء) بالشیب فراز حادثات دوچار شدہ در معرکہ با معصوم خان کابلی وغیرہ در صوبۂ بہار از دست مخالفان کشتہ شد۔ مسجد جامع نزدیک کٹرۂ میاں رفیق بنائے مظفر خان است۔ (مآثر الامرا جلد سیوم ۲۲۷)

موجب آں تفرقه در فوج شاهی افتاد و مظفرخان با جمعے قلیل بمقابلۂ گوجرخان آمده از تیغ گذرانید و داؤد بن سلیمان مغلوب گشته فرار نمود فیلان غنیم همه گرفتار گردید و راجه تودرمل تعاقب داؤدخان دوید آں بدگوهر کفن در بر کرده بجنگ برگشت تودرمل در محاربۂ او عاجز آمده به مظفرخان پیغام فرستاد و مظفرخان با وجود زخمها دویده رفت و داؤد بن سلیمان خود بجود پیش مظفرخان آمده کمر خنجر و شمشیر مرصّع و جواهرات قیمتی پیش کش نمود و مظفرخان حکومت اڑیسه و گنگ و بنارس باو مسلّم داشته برگشت۔

و منعم خان بتاریخ دهم رجب سنه ۹۸۳ھ[1] ودیعت حیات بسپرد۔ پادشاه حسن قلیخان ترکمان را خطاب خان جهانی داده بحکومت بنگاله تعیین نمود۔ درین ایام سلیمان میرزا از مخالفت نبیرۂ خود شاهرخ میرزا جلای وطن گشته رو بدرگاه نهاد۔ بعد چندگاه به بیت الله رفت و بعد زیارت از همان راه به بدخشان آمده بار دیگر بحکومت انجا فائز گشت و حسن قلیخان هنوز در بنگاله نرسیده بود که داؤد بن سلیمان به اتفاق افغانان بهار و بنگاله به خواص پور ٹانڈه[2] که دار السلطنت

۱؎ مطابق ۱۵۷۵ء۔ ۲؎ در اصل نسخه نام این قصبه "خواص پور ٹانڈه" مذکور است که ظاهراً سهو نساخ یا مصنف است۔

بنگالہ است یورش آورده انجد و در آن متصرف گشت۔ قریب پنجاه ہزار افغان بر دیگرد آمده بود کہ حسن قلیخان عازم گڈہی شد و عملۂ او اول قلعه مفتوح ساختہ قریب یکہزار و پانصد افغان بقتل رسانیدند۔ اثنا بمدافعۂ داؤد بن سلیمان متوجہ شد۔ نام برده با جمعیت پنجاه ہزار سوار بمقابلہ آمده بجنگ اقدام نمود و خلق بیشمار از جانبین کشته شد عاقبت داؤد بن سلیمان رو بہزیمت نہاد۔ و دلاوران عسکر شاہی تعاقب او عجلت کرده دستگیر نمودند۔ و زنده نزد خان آورده از تیغ گذرانیدند مظفر خان از آنجا به پٹنہ رفت۔

ا؎ بقول خواجہ نظام الدین احمد فتح گڑہی بدست خانخانان شد (طبقات اکبری جلد دوم مترجمہ بی۔ ڈی صفحہ ۴۵۲) ابوالفضل فتح گڑہی بعد فتح شہر سو ریہ گفتہ کہ قریباً ہشتاد میل از نہر گنگا است قرار داده است۔ نیز دوسے قائدین افواج اکبری یکے قیا خان و دیگر مجنون خان قاقشال بودند۔ درین ضمن روایت ابوالفضل چنین رفتہ است:۔

نخستین جمعے از ملازمان خانخانان آنجا اندکی تردد کرده بیم افزائے آں گروه شدند۔ و چوں قیا خان با فوجے آراستہ بآں حوالی پیوست یکبارگی از آں طائفۂ مدبر سررشتۂ تدبیر گسیخت۔ سراسیمہ وار راه گریز پیش گرفتند و چناں جائے کہ بجنگ کمتر بدست افتد بتائید الٰہی بآسان روش بدست آمد۔ و صباح آن خانخاناں رسیده اساس سپاس ایزدی را بلند گردانید و مجنون خان بہ قائد نصرت آن کر لیوه را در خود دیده بجان روز ملحق شد۔

(اکبر نامہ جلد سوم مطبوعہ رائل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال ۱۸۸۶ء)

و در سنه ۹۸۴[1] به تسخیر قلعۂ رہتاس رایت افراشت۔ محمد معصوم[2] خان که از معاونان او بود در اثنای راه حسین خان افغان را مهزوم ساخت و باکالا پہاڑ که دلاور جبّار و قلعه دار بود بجنگ پیوست۔ بعد آویزش بسیار کالا پہاڑ کشته شد و فیل اباز هم گرفتار گشت و قلعۂ رہتاس مفتوح شد۔ هم دریں سال شاهباز خان راجه گنجوتی[3] را هزیمت داده قلعۂ شیرگڈھ مفتوح ساخت۔ درآں ایام پادشاه بزیارت اجمیر شریف نهضت کرد از انجا شکار کنان بجانب دکهن رفت بعد انتظام آں سواد بدار الخلافت فتح پور متوجه شد۔

---

[1] مطابق ۱۵۷۷ء۔ [2] اصل این معصوم خان از کابلستان است۔ در سنه ۹۸۶ھ استعاد ملازمت اکبری نمود۔ از نیاد اف تربت خراسان بود۔ عمش میر عزیز در ملازمت حضرت جهانبانی (همایوں) برتبۂ وزارت رسیده بود و بمیرزا حکیم (برادر اخیافی جلال الدین محمد اکبر پادشاه) نسبت کوکلتاشی داشت۔ در شجاعت و کاردانی کردن نام گرفت۔ خواجه حسن نقشبندی از غبار خاطر در مقام استیصال او (معصوم خان) شد۔ از عاقبت بینی بدرگاه والا پناه آورده مصدر خدمات لائقه گردید۔ (اکبرنامه جلد سیوم صفحه ۱۵۸)۔ [3] در اکبرنامه جلد سیوم صفحه ۱۶۸ نام این راجه گجپتی مذکور است۔ این راجه از زمینداران نامور صوبۂ بهار بود و همواره با مبارزان عتبۂ خلافت همراهی می نمود۔ در فتح بنگاله خدمات شائسته بجا آورده بود۔ بتخیل واهی رخصت گونه گرفته بولایت خود آمد و در هنگام شورش بنگاله به خانجهان پناه آورد۔ چون حقیقت شورش این بدگوهر بمسامع همایوں رسید شهباز خان بسزا دادن آن بدکار رخصت شد (ایضاً ایضاً صفحه ۱۶۸ و ۱۶۹)

و در سنه ۹۸۵ھ [1] باز بزیارت اجمیر مشرف گشت بموجب عادت قدیم یک کروهی پا برهنه رفته بدرگاه درآمد در اینجا مظفرخان را خلعت وزارت پوشانیده بدهلی رفت۔ دراں ایام ستارهٔ دُم دار طلوع نمود پادشاه از دهلی بزیارت شیخ فرید شکر گنج فائز گشته در فتحپور سیکری سایهٔ نزول انداخت۔

و در سنه ۹۸۶ھ والی خاندیس مظفر حسین [2] میرزا را از حبس کشیده بدرگاه فرستاد۔ و پادشاه صبیهٔ صلبیهٔ خود در عقد نکاح او آورد۔ همدرین سال در فراشخانهٔ فتحپور آتش واقع شده مال و متاع چندان که در حساب نگنجد بسوخت۔ همدران ایام حسن قلیخان ترکمان شنقدار شد۔ بعد ارتحال او افغانان قوت گرفته درصدد فساد شدند پادشاه خان اعظم بمدافعهٔ آنها کسیل فرمود۔ محمد حکیم میرزا فرصت دانسته بتسخیر لاهور مستعد گشت۔ و یازدهم محرم [3] ۹۸۹ھ قلعهٔ لاهور را محاصره نمود۔

پادشاه باوجود فساد بنگاله و بهار متوجه بکابل شد چون

ھ۱ ۱۵۷۷ء۔ ھ۲ مظفر حسین مرزا پسر ابراهیم حسین مرزا با پسر دختر کامران مرزا بعد از احتمال صعوبت قید و بند داخل در سلک امرای اکبری شد۔ بروایت صاحب طبقات اکبری (جلد دوم صفحه ۶۶۸) قیادت یک هزار سوار داشت۔

ھ۳ مطابق ۱۶ فروری ۱۵۸۱ء۔

بسر ہند رسید محمد حکیم میرزا خائف گشتہ بکابل رفت و گیہان خدیو شاہ
منصور شیرازی[1] را بہ علت سازش محمد حکیم میرزا بدار کشید۔ چون رایت
اجلال در جلال آباد رسید شاہزادہ سلیم در انجا گذاشتہ شاہزادہ
مراد بر سیم منقلائی پیشتر فرستاد و محمد حکیم میرزا لشکر ہا آراستہ بمقابلہ
شاہزادہ صف کشید۔ و بعد محاربہ و مجادلہ بسیار از معرکہ ستیز گریز نمودہ
در حین تعاقب مردم بسیاری از عسکر او تلف گشت۔ پادشاہ ہفتم ماہ
صفر بکابل داخل شدہ محمد حکیم میرزا بہ غور بند گریخت۔ از انجا ایلچیان

---

[1] شاہ منصور از نویسندگان و حاسبان شیراز بود۔ در آغاز با شراف عطریات
شرف اختصاص داشت۔ دران ایام مظفر خان اقتدار بسیار داشت۔ چون در شاہ منصور
فہم و فراست زیادہ دید، اورا در مہمات و معاملات پیچیدہ در آوردہ بزندان انداخت۔ بعد ازان
بخدمت منعم خان پیوستہ تدریجاً دیوان او شد۔ بعد از چند سال دوبارہ ملازم درگاہ
اکبری شد و بہ لیاقت خداداد بہ منصب وزارت فائز گردید۔ (طبقات اکبری جلد دوم
صفحہ ۴۹ مترجمہ بی۔ ڈی صاحب) روایتیکہ خواجہ نظام الدین نسبت خواجہ منصور
شیرازی آوردہ است معلوم می شود کہ در قتل وی سازش مخالفانش بود۔ چنانچہ بعد ازین
پادشاہ بر قتل شاہ منصور بسیار متاسف گردید۔ بروایت بلوخمین صفحہ ۴۳۱، شاہ منصور
بر درختیکہ مصلوب شد نزد سرائے کوٹ کچھوہہ بر شارع کرنال کہ بطرف لدھیانہ است واقع
بود۔ صاحب مآثر الامراء جلد ۱۔ ص ۶۵۷، انکشاف نمودہ است کہ سرغنۂ این سازش کرم اللہ
برادر شہباز خان بود و او بہ باطن کارندہ و وکیل راجہ ٹوڈرمل بود (طبقات اکبری
جلد دوم مترجمہ بی۔ ڈی صاحب صفحات ۵۴۷، ۵۴۹، ۵۵۴)۔

فرستادہ التجای عفو جرائم نمود و پادشاہ او را بعفو خطا سرفراز کردہ مردم کابل را بخلاع فاخرہ اختصاص بخشید چہاردہم ماہ صفر کوس مراجعت نواختہ بر ساحل نیلاب رسید و در آنجا قلعۂ متین سنگین معمور کردہ بہ اٹک[1] موسوم ساخت۔ نوزدہم رمضان در فتحپور سیکری نزول اجلال فرمود۔ شاہباز خان کہ بنابر امری محبوس شدہ بود از بند برآوردہ بہ کومک لشکر بنگالہ فرستاد۔ پادشاہ بآزار اسہال چندروز سخت علیل بود عاقبت شفا یافت۔

و در شوال سنہ ۹۹۱ نہصد و نود و یک پادشاہ بہ جوشی پریاگ[2] آمدہ شہر الہ آباد آباد ساخت۔ و سلطان مظفر گجراتی در آنجا بعز بساط بوس فائز گشتہ اقطاع خوب نوازش یافت و بعد چندگاہ گریختہ رفتہ باتفاق شیرخان در گجرات شورش برداشت۔ اعتماد خان[3] و شہاب الدین حاکمان گجرات در جنگ او عاجز آمدہ شکست خوردہ بہ پٹن رفتند۔ و پادشاہ میرزا عبدالرحیم ولد بیرمخان بمدافعۂ مظفر خان مامور ساخت۔ مظفر خان قلعہ بردہ را فتح کردہ

---

[1] بقول خواجہ نظام الدین۔ (طبقات جلد دوم صفحہ ۵۴۸) بنام اٹک بنارس موسوم ساخت۔

[2] در یک مخطوطہ نام این مقام جوسا و پیاک مذکور است۔ اما ترجمۂ انگلیسی ایلیٹ صاحب جلد پنجم و بدایونی نامش جوسی و پیاک دارند۔

[3] اعتماد خان یکے از امراء سلطان بہادر و سلطان محمود گجراتی بود۔ بعد از فتح گجرات اعتماد خان از ملازمان درگاہ اکبری شدہ خوشنودی پادشاہ حاصل کرد و از امراء چہار ہزار سواری شد۔ در سال ۹۹۵ھ (۱۵۸۶ء) فوت کرد (طبقات اکبری جلد دوم مترجمہ بی۔ ڈی صاحب صفحہ ۶۶۳)۔

چهارده لک روپیه از ذخیرهٔ شاهی کشیده مع اموال قطب الدین خان[1] والی بڑوده که از ده کرور متجاوز بود بغارت برد۔ از آنجا باحمدآباد آمده در جمع آوری خیل و حشم مشغول شد۔ میرزا عبدالرحیم چون به پٹن رسید با شهاب الدین خان متفق شده باحمدآباد آمد پانزدهم محرم سنه ۹۹۲ھ[2] بجنگ پیوستند و از طرفین جمعی کثیر کشته شد۔ عاقبت مظفرخان هزیمت خورده باحمدآباد در آمد از آنجا براه کهمبائیت بجام پناه برد عبدالرحیم[3] قلیچ خان را بمحاصره قلعه بروچ[4] بود بعد از محاصرهٔ هشت ماه بجانب دکهن گریخت و قلعه مفتوح شد۔ مظفرخان بار دیگر بامداد جام و حاکم جونه گڑه جمعیت نموده بجانب احمدآباد یلغار نمود۔ و عبدالرحیم بمقابلهٔ او بر آمده مظفرخان سراسیمه بجنگل گریخت۔ و عبدالرحیم را بجلدوی حسن خدمات خطاب خان خانانی عطا شد۔

---

[1] قطب الدین خان برادر خان اعظم اتکه خان عهدهٔ بیگلربیگی و امیرالامرائی داشت۔ از امراء پنجهزاری محسوب می شد (ایضاً صفحه ۶۶۲)۔

[2] مطابق ۱۸ جنوری سنه ۱۵۸۳ء۔

[3] عبدالرحیم خان المعروف میرزا خان پسر بیرم خان بود۔ بعد فتح گجرات بر عهدهٔ خانخانانی (سپه سالار افواج اکبری) فائز گشت و قریباً ده سال برین فائز بود۔ ملا نظام الدین در طبقات اکبری (جلد دوم صفحه ۶۵۴) او را بسیار ستوده است و گفته که او را با فقیران و دوستانِ خدا بالخصوص علماء و فضلا بسیار محبت بود۔ [4] خواجه نظام الدین هروی نسبت قلیچ خان نوشته است که او عرصه دراز ملازمت خلافت پناهی نموده بالآخر بعهدهٔ وزارت فائز گشت و از امراء چهار هزار سواری بود (ایضاً صفحه ۶۶۲)۔

ہمدرین سال شاہ ابوالفتح از دکہن آمدہ بخطاب عضدالدولہ اختصاص یافت۔ وبتحریص او پادشاہ جہان تسخیر ممالک دکہن بخاطر آوردہ خان اعظم و عضدالدولہ برای فتح دکہن مامور ساخت۔ وخان اعظم با جمعیت لشکر داخل دکہن شدہ ایلچپور را غارت نمود۔ و میرزا محمد تقی و راجہ علی خان بجنگ برخاستہ خان اعظم تاب تقابل نیاوردہ از دکہن بیرون آمد و عبدالرحیم از گجرات بحضور رفت مظفرخان گجراتی فرصت یافتہ قریب دہ ہزار سپاہ جمع کردہ جابجا دست و پا میزد عاقبت کاری ناساختہ گریختہ رفت۔ ہمدرین سال شاہرخ[1] میرزا نبیرۂ میرزا سلیمان موجب غلبۂ عبداللہ خان[2] اوزبک بدرگاہ آمدہ در سلک امرای عظام منتظم گشت۔ ہمدرین ایام دختر راجہ بھگونداس بعقد مواصلت شاہزادہ سلیم اختصاص یافت۔ ہمدرین سال محمد حکیم مرزا برادر خاقان دوران در کابل وفات یافت۔ و عبدالرحیم خان بر حکومت گجرات مختار گشت۔

ہمدرین ایام پادشاہ بجانب لاہور نہضت فرمود۔ و راجہ مان سنگھ بر حکومت کابل مستقل گشت۔ بعد چندروز لاہور رایات عالیات باہتزاز آمدہ بجانب قلعۂ اٹہک انتہاض فرمود و در انجا راجہ بھگونداس و شاہ قلیخان[3]

---

[1] شاہرخ مرزا پسر ابراہیم مرزا از امرای پنجہزار سوار دربار اکبری بود۔ بعہد خواجہ نظام الدین ہروی بر عہدۂ صوبیداری مالوہ امتیاز داشت۔

[2] (۱۵۸۲ء — ۱۵۹۷ء)

[3] شاہ قلیخان در سابق از غلامان بیرمخان بود۔ لیس ازان عرضی سال در سلک امراء

وشاہرخ مرزا بالشکر پنجاہ ہزار سوار بتسخیر کشمیر تعیین فرمود۔ زین خان کوکہ با افواج آراستہ برسر افغانان سواد بجور مامور ساخت۔ متعاقب او سعید خان گکھڑ و شیخ فیضی وغیرہ لشکری عظیم بمدد زین خان[1] روانہ نمود۔ ایشان باوجود این چنین لشکری از دست افغانان شکست خوردہ قریب ہشت ہزار سپاہ بقتل آمدند۔ پادشاہ از مقام اٹک بہ لاہور آمدہ شاہرخ میرزا و راجہ بھگونداس بکثرت برف و باران و قحط غلہ بتنگ آمدہ بکشمیریان صلح کردہ یوسف شاہ چک ہمراہ گرفتہ بعز بساط بوس در لاہور فائز شدند و پادشاہ مصالحہ منظور نکردہ یوسف شاہ محبوس کرد۔

ودر سنہ ۹۹۴[2] نہصد و نود و چہار محمد قاسم خان[3] میر بحر کابلی باجمعی از امراء کرت ثانی بتسخیر کشمیر روانہ فرمود۔ چون اہل کشمیر باہمدیگر متنازع بودند لشکر شاہی بکشمیر در آمدہ متصرف شدند چنانچہ تشریح آن در اوراق

سہ ہزاری داخل ماندہ۔ مالک اوصاف حمیدہ و خصال ستودہ بود۔ وقتے حاکم شہر آگرہ می بود (طبقات اکبری جلد دوم صفحہ ۶۶۴ مترجمہ بی۔ ڈی)۔

[1] زین خان کوکہ یکے از امراء پنجہزاری بود۔ در شجاعت و بہادری خصال ستودہ داشت۔ دریں صفات از ابنائے روزگار ممتاز بود۔ پادشاہ از زیرکی و فہم و فراست او بسیار متاثر بود (ایضاً صفحہ ۶۵۹)۔

[2] ۱۵۸۵ء۔

[3] محمد قاسم خان میر بحر از امراء قدیم دودمان اکبری بود۔ در عہد خواجہ نظام الدین ہروی (طبقات اکبری جلد دوم مترجمہ بی۔ ڈی صفحہ ۶۶۸) منصب ... کابل داشت۔

گذشته گذشت۔ همدرین سال شاهزاده خسرو فرزند شاهزاده سلیم متولد شد۔
همدرین سال جلاله که در میان درهٔ خیبر باغی شده بود از دست حمزه بیگ ترکمان
با جمعی از باغیان بقتل آمد۔

و در سنه ۹۹۶ھ رایت جهانبانی سایه افراز خطهٔ کشمیر گشته سرکشان انجا
را تدارک واقعی نموده رجعت فرمود۔ و یوسف خان مشهدی بر حکومت کشمیر
افتخار یافت۔ و هنگام مراجعت کشمیر صادق خان بدفع افغانان سواد بجور
مامور شد۔

و در سنه ۹۹۷ھ برای سرکوبی یادگار بدکردار بجانب کشمیر نهضت افتاد۔
بعد تفرج و گلگشت آن سواد سمند عزیمت را بسیاحت[1] کابل مهمیز داده قلیچ خان
بر حکومت کشمیر مستقل گشت۔

و در ماه محرم سنه ۹۹۸ھ رایت مراجعت در لاهور افراخت و خان اعظم[2]
از صوبهٔ مالوه مبدل شده بر حکومت گجرات تسلط یافت و بعد انتظام گجرات
بر سر جام[3] که از زمینداران مضافات گجرات بود لشکر کشید و جام باتفاق
دولتخان والی جوناگڈه با بیست هزار سوار بمقابله آمده جنگی عظیم واقع شد

[1] نزد ابوالفضل ورود اکبر در کابل بتاریخ دهم مهر سال سی و چهارم سنه جلوس مطابق ۲۱ ستمبر سنه ۱۵۸۸ء واقع شد (ایضاً، ایضاً ص ۵۶۶)۔

[2] مراد از مرزا عزیز کوکلتاش سپه سالار افواج اکبری است۔

[3] بقول بی۔ ڈی۔ ایم اے محشیٔ طبقات اکبری (ص ۶۳۰) نام سابق جام "ستر سال" بود۔

[4] خواجه نظام الدین احمد در بیان این محاربه می گوید که اعظم خان تقسیم افواج بهیئت حصه آغاز

ولبسیاری از امرای نامدار بقتل آمده پسر کلان جام با چهار ہزار راجپوت طعمۂ اجل گشت۔ خان اعظم مظفر و منصور بگجرات رجعت نمود۔

در سنہ ۹۹۹ھ خان خانان با جمعی از امرا و صد زنجیر فیل بتسخیر سند و سرکوبی بلوچان شرف دستوری یافت۔ و میرزا جانی والی سند بجنگ پیش آمده تا ہشت[1] ماہ آتش کارزار مشتعل بود۔ و از جانبین مردم بسیاری تلف شده و بلادوی ہردو غنیم قحط افتاد۔ عاقبت میرزا جانی صبیۂ خود بعقد ازدواج فرزند[2] خان خانان در آورده صلح واقعشد۔

و در سنہ ۱۰۰۰ھ[3] پادشاہ بار سوم بسیر و سیاحت کشمیر سایۂ اجلال

جنگ نمود۔ این معرکہ از خوفناک ترین معارک بود کہ در ہندوستان رو نمود۔ درین مہم سید قاسم بارہہ، خواجہ محمد رفیع بدخشی و محمد حسین شیخ بہ پُر دلی و بہادری جنگ نموده بالآخر در کسی مؤخر الذکر جام شہادت نوشیدند ہمچنین میر ابو تراب و میر شرف الدین درین معرکہ بکار آمدند۔ از راجپوتان کما بیش چہار ہزار نفر مقتول شدند۔ این فتح از پردۂ غیب روز یکشنبہ ششم شوال ۹۹۸ھ (۱۵۸۹ء) ظاہر شد (طبقات اکبری جلد دوم مترجمہ بی۔ ڈی۔ ایم اے مطبوعہ لبٹیسٹ مشن پریس کلکتہ، ص ۶۳۱)۔

[1] در بقول خواجہ نظام الدین احمد جنگ خانخانان با جانی بیگ ہمگی دو ماہ قائم بود۔ (ایضاً ص ۶۳۷)۔ [2] میرزا ایرج بیگ۔

[3] این مرتبہ ورود اکبر در کشمیر بسلسلۂ سرکوبی یادگار برادر زادۂ مرزا یوسف رضوی بود کہ در کشمیر بہ کمک کشمیریان رایت بغی افراشتہ بود۔ درین وقت اکبر در لاہور در کشتی بسیر رود بار راوی مصروف بود کہ خبر بغاوت یادگار مرزا شنید۔ گویند کہ ہمان وقت بر زبانش

افگنده جهت تفرج و تماشای آن سواد متوجه بجانب پنجاب رهتاس روان شد۔ درآنوقت خان خانان میرزا جانی والی سند را بملازمت رسانید۔ میرزا جانی در سلک امرای عظام منتظم گشته ولایت سند در تصرف اولیای دولت درآمد۔

همدرین سال مظفر خان گجراتی در دست خان اعظم میرزا عزیز کوکه گرفتار آمده با ستره حجامی خویشتن را بکشت[1]۔ خان اعظم سرش بریده بحضور فرستاد[2]۔ همدرین سال راجه مان سنگه با قتلوی افغان جنگ کرده غالب آمد و ولایت اوڑیسه که نهایت بنگاله است از تصرف ایشان برآورده یک صد و بیست زنجیر فیل غنیمت یافته بحضور گذرانید۔ همدرین سال خان اعظم بغیر اجازت شهنشاه با فرزندان و عیال خود بزیارت حرمین الشریفین فائز گشت و بجای او شاهزاده مراد استقلال یافت۔

همدرین سال[3] میرزا رستم بن سلطان حسین میرزا اندوی علیه برادر

این شعر راند ۔ "کلاه خسروی و تاج شاهی ٭ بهر کل کے رسد حاشا و کلا"
(اکبرنامه جلد سوم مطبوعه کلکته، ۱۸۸۶ء ص۔ ۶۱۷ و طبقات اکبری جلد دوم مترجمه بی۔ ڈی۔ ایم لے ص ۶۴۲)۔

[1] ملا عبدالقادر بدایونی هیچ تشریح استره ندارد و همین قدر گفته که مظفر خان گجراتی به بهانه قضای حاجت در خیمه با اشیا که با خود می داشت خود را کشت۔ (منتخب التواریخ جلد دوم مترجمه ڈبلیو۔ ایچ۔ لوئی۔ ایم اے مطبوعه کلکته ۱۹۲۴ء)۔

[2] بقول ابوالفضل کسے که سر مظفر خان گجراتی بدربار آورد خواجه نظام الدین احمد بود (اکبرنامه جلد سوم ص ۶۳۰)۔

[3] اما نزد صاحب طبقات اکبری ورود میرزا رستم بن سلطان

قلعۂ قندھار با ولیائے دولت بسپرد و از حضور بر حکومت ملتان افتخار یافت۔ و ہمدریں سال خان خانان[1] بتسخیر دکھن مامور شد۔ چوں بہ ٹھٹھہ رسید پسر برہان نظام شاہ بحری والی ملک برار بنازعت برخاست و در قلعۂ احمد نگر متحصن گشتہ شاہزادہ مراد و خانخانان با جمعیت لشکر و امراء در احمد نگر رسیدہ قلعہ را محاصرہ کردہ نقب ہا دادند۔ چاند بی بی دختر حسین نظام شاہ بحری مردانہ بمدافعۂ آنہا قیام نمود عرصۂ سہ ماہ محاصرہ بطوالت انجامید۔ بعد جنگہای بسیار کار بصلح رسید۔ ولایت برار در تصرف اولیای دولت آمدہ احمد نگر مع مضافات در تصرف بہادر شاہ بحری مقرر ماند۔ القصہ از طرفین عہد و پیمان درمیان آمدہ شاہزادہ و خانخانان کوچ کردہ بجانب برار رفتند و نزدیک بالاپور شہری موسوم بہ شاہ پور احداث نمودند۔

جنین صفوی بدربار اکبر بتاریخ ۱۲ محرم الحرام ۱۰۰۲ھ (۱۵۹۳ء) و قوع پذیر شد۔ پادشاہ اورا یک کرور تنکہ و علاوہ جاگیرداری ملتان بر منصب سپہ سالاری پنجہزار سوار فائز نمود۔ بقول خواجہ نظام الدین احمد میرزا رستم بر حکومت "زمین داور" فائز بود و بہ سبب دشمنی اوزبکان و برادر خود و خود را بمقابلۂ ایشان قائم نتوان داشت و رجوع بہ ہند کرد۔ (ہسٹری آف انڈیا جلد پنجم تالیف سرایچ۔ ایم ایلیٹ مطبوعہ لنڈن ۱۸۷۳ء صفحہ ۴۶۷)۔ [1] در آغاز طے شدہ بود کہ شہزادہ دانیال نیز دریں مہم ہمراہی خان خانان میرزا عبدالرحیم کند۔ اما در مجلس شوری کہ مابین اکبر و خانخانان در شیخو پورہ (پنجاب) قائم شد، رائے اول الذکر برآں شد کہ خانخانان منفرداً ایں مہم را سر کند و شہزادہ دانیال دریں جا بماند (ایضاً۔ ایضاً صفحہ ۴۶۸)۔

لعد چندگاه چاند بی بی وبہادر شاہ پسر نظام شاہ بحری[1] شورش برداشتہ از عادل شاہ وقطب شاہ مدد طلبیدہ بقدر پنجاہ ہزار سوار بعزم رزم اُمرای مغل متوجہ برار شدند و خان خانان وشاہزادہ مراد بموازی بیست ہزار سوار بمحاربۂ آنہا مستعد شدہ بجنگ پیوستند لعد جدال وقتال بسیار مخالفان مغلوب گشتہ خان خانان طبل فیروزی نواختہ بہ شاہ پور آمدہ اسپ وخلعت بوی ارزانی داشت۔ لعد چندگاہ درمیان شاہزادہ و خان خانان غبار کلفت مرتفع شد و پادشاہ خان خانانرا بحضور طلب کردہ یوسف خان مشہدی وابوالفضل نزد شاہزادہ فرستاد۔ ویوسف خان ترنالہ وکاریل وکہدہ کہ از ملک برار است مفتوح ساخت۔

درآں ایام شاہزادہ مراد درماہ شوال وفات یافت[2]۔ واُمرای نظام شاہی باز غلبہ کردہ قلعۂ دبیر را محاصرہ نمودند۔ وسید یوسف خان وابوالفضل بمقابلۂ آنہا عاجز آمدند۔ پادشاہ خان خانانرا استمالت نمودہ دختراو جانی بیگم بعقد شاہزادہ دانیال نامزد کردہ ہردو را بجہن الفاق تسخیر ممالک دکہن روان ساخت۔ وبذات خود ہم باشان وشوکت

---

[1] درست پسر راجہ علی خان فاروقی متوفی ۱۰۰۵ھ (۱۵۹۶ء) والی برہان پور است (گلشن ابراہیمی المعروف بتاریخ فرشتہ جلد چہارم مترجمہ فدا علی طالب مطبوعہ جامعہ عثمانیہ حیدرآباد دکہن ۱۹۳۲ء صفحہ ۶۵۰-۶۵۱)۔

[2] بقول فرشتہ وفات شاہزادہ مراد پسر جلال الدین محمد اکبر بادشاہ بمقام شاہ پور دکن واقع شد (فرشتہ جلد چہارم مترجمہ فدا علی طالب صفحہ ۶۵۲)۔

شایان به معاضدت آنها متوجه دکن شد۔ و خان خانان و شاهزاده با سی
هزار سوار بمحاصرهٔ قلعهٔ احمدنگر پرداخته فتح کردند۔ بهادر شاه[1] امان خواست
قلعهٔ آسیر هم بملازمان پادشاه سپرد و خزاین و اسلحه و امتعه که بیحساب بود
بتصرف اولیای دولت درآمد و بحکم والا شاهزاده و خان خانان از برهانپور
آمده غنایم احمدنگر گذرانیدند۔ و ابراهیم عادل شاه[2] طالب صلح شده دختر
خود بهمسری شاهزاده دانیال بخشید۔ و آسیر و برهانپور و احمدنگر و برار
شاهزاده را بعوض جهیز دختر پیشکش نمود۔ و عبدالرحیم[3] با تالیقی او مقرر شد۔

---

[1] بقول فرشته حکومت سلاطین فاروقیه در ۱۰۰۸ھ (۱۵۹۹ء) از دست بهادر خان
به انجام رسید۔ اکبر پادشاه بعد فتح برار بهادر شاه را همراه خود بلاهور برد۔ این شخص به عمر خود
دوباره چهرهٔ سلطنت نتوان دید۔ بهادر خان تا عهد نورالدین جهانگیر ولد اکبر شاه زنده بود
و از طرف حکومت او را و پسرانش وظیفه عطا می شد۔ بالآخر در ۱۰۲۳ھ (۱۶۱۴ء) در شهر
آگره باجل طبیعی درگذشت (ایضاً، ایضاً، صفحه ۶۵۵)۔

[2] یعنی ابراهیم عادل شاه ثانی از ۹۸۸ھ لغایت ۱۰۳۶ھ (۱۵۸۰ء) - ۱۶۲۶ء)۔

[3] عبدالرحیم خانخانان تخلص رحیم وزیر اعظم اکبر پسر بیرم خان خانخانان بود۔ بتاریخ ۱۴ صفر ۹۶۴ھ
مطابق ۱۵۵۶ء متولد گردید و در ۱۰۳۶ھ مطابق ۱۶۲۶ء فوت شد۔ و در جوار مزار حضرت
محبوب الٰهی شیخ نظام الدین اولیا دهلوی رحمة الله علیه مدفون شد۔ فاضل بزرگ زبان عربی
و فارسی و سنسکرت و برج بھاشا بود۔ مرزا عبدالرحیم مترجم فارسی واقعات بابری از ترکی
هم است (ملخص از قاموس المشاهیر جلد دوم صفحه ۶۱ مؤلفه نظامی
بدایونی چاپ سنه ۱۹۲۶ء)۔

پادشاه مظفر و منصور بدار الخلافت آگره معاودت فرمود۔

انتباه۔ تا اینجا برخی از کارنامه‌های شاهان مغلیه بنابر ضبط سررشتهٔ تاریخ بطور اختصار گفته شد۔ اکنون تذکرهٔ صوبه‌داران این خطه که در عهد شاهان چغته فرمانروای کشمیر شده بودند بدفعات مستقله ایراد کرده شود فقط۔

اورنگ وارث دهم در ذکر حکومت و فرمان دهی شاهان چغتائیه

در بلاد کشمیر سلطنت محمد جلال الدین اکبر

قاسم خان میر بحر۔ هفدهم ماه ذی قعده سنه نهصد و نود و چار[1] چتر دولت اقبال در میان شهر کشمیر افراخته در تشیید مبانی مملکت و ترصیص اساس سلطنت پرداخت۔ تاریخ مقدم او "خیر مقدم" گفته اند۔ حیدر چک ولد یوسف شاه که همراه عسکر ظفر انتساب بود در نجا رسیده امرای کشمیر جوق جوق نزد او آمد و رفت میداشتند۔ قاسم خان بگمان فتنه از و متوحش گشته محبوس داشت۔ و امرای کشمیر که در نفاق و فساد آموخته شده بودند بصدور اینواقعه از تخویف او تیز اسپ دواندند و در مکان اختفا خزیدند۔ یعقوب خان از هیره پور[2] هزیمت خورده چند روز در مضافات دیوسر شتابیده بکشتوار گریخت۔ بهادر سنگه راجه کشتوار که با یعقوب خان رابطهٔ مصاهرت میداشت او را همچنان شفقت و ملایمت نمود که بغیر رخصت او همعنان برق و باد گشته در کشمیر رسید و میارزان این دیار که از هم متفرق و متلاشی شده بودند جمعی کثیر فراهم گشته با او پیوستند و در موضع جیره ونی[3]

---

[1] ۹۹۴ھ مطابق ۱۵۸۵ء۔ [2] هیره پور در اصل شوره پور نام قدیم "سوداپور" است برای تفصیل رجوع کنید به ستاین وغیره۔ [3] در واقعات کشمیر بجای جیره ونی چیره او دور

پای استقامت افشرو ند. شبانگاه یعقوب خان برافقت یوسف خان پسر حسین شاه و ابراهیم چک و علی ملک ناجی وغیره مبارزان بر سر قاسم خان شبخون آورده قصر یوسف شاه را که محل سکونت قاسم خان بود آتش کشیده در شب تاریک روز روشن کردند. انگاه در قتل و خونریزی مغلان حمله آورده سرهای پُردلان بر زمین انداختند و از کشته ها پشته ها افراختند و در کوچه و بازار مردم عوام ازدحام کرده بزخم کلوخ و سنگ و چوب مغلان را بیدرنگ مقتول و مجروح ساختند و خزینه شاهی که در دست میر عبدالرّزاق معموری بود مبارزان کشمیر باتفاق سیّد ابوالمعالی[1] در طرفة العین بغارت بردند.

---

[44] در کشمیری "چیره" بمعنی خوبانی و "ادر" بمعنی کر یوه) مذکور است. چیره ادر دهی است در تحصیل بڈگام قریباً ۱۴ میل از سرینگر بطرف جنوب. این میدان دراز منه پیش محل محاربه و مقاتله مابین کشمیر و پونچه بوده است. بعد از ویرانی عرصهٔ دراز دیوان جوالا سهای وزیر اعظم مهاراجه گلاب سنگه "چیره دن" را دوباره آباد کرده بنام "جوالاپور" موسوم کرد. بمطابق مردم شماری ۱۹۷۱ء شمار باشندگان ۷۹ ۲ افراد بود (مترجم از حاشیه کشمیر جلد اول بزبان انگلیسی مصنفه ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی ص ص. ۲۴۱ - ۲۴۲).

[1] سید ابوالمعالی پسر دوم سید مبارک خان بیهقی بود که در ۹۸۶ھ (۱۵۷۸ء) سلطان کشمیر بوده در قبروز آباد بحالت جلاوطنی فوت کرد. سید موصوف در استخلاص وطنش از تصرف جلال الدین محمد اکبر بادشاه هند بسیار کوشید، ولی نائل به کامرانی نشد. بعد از استیلای امن و امان در وطن خود سید مبارک خان بیهقی در سلک ملازمان اکبری منسلک گردید.

قاسم خان بوقوع این حادثه اولاً حیدر خان چک از عقب کشیده بقتل آورد. آنگاه با مبارزان خود پای همت استوار کرده در محاربه و مقاتله داد مردانگی داده بسیاری از مخالفان بوادی عدم انداخت. و پاینده قزاق که از دلاوران جلادت شعار بود در میدان مبارزت پای جانفشانی افشرده جمعی کثیر از تیغ گذرانید. و علی میر کوکه که از بهادران نامی بود بقتل آورد. عاقبت الامر سید ابو المعالی بر سر او تاخت آورده بیک ضرب نیزه بی سر ساخت. بلوچ لاوند(۱) عسکر شاهی بهفتاد کس هجوم کرده او را در محاصره گرفتند. اما سید ابو المعالی اسپ را جولان داده از حلقۂ کارزار بدر جست. عاقبت عسکر شاهی هر سو پریشان گشت. و یعقوب خان بنصرت و فیروزی در دولتخانہ شاهی در آمده بر مسند حکومت جلوس نمود و بدل خود خیال فرمود که از لشکر پادشاهی هیچ کسے زنده نمانده باشد. بنابران در بهان مغروری بیان ساخت که در معرکۂ هیره پور هر کسے که از محاربه گریخته به قاسم خان پیوسته است اورا بقتل رسانم. باستماع این سخن تمامی مبارزان و اعیان که در معرکۂ هیره پور گریخته بودند از مجلس او برخاسته متفرق شدند. و یعقوب خان با معدودے

(۱) قریباً بیست و چهار سال در ماتحتی راجه مان سنگه خدمات لائقه بجا آورد. در عهد جهانگیری مرتبۂ بزرگ یافت. بنابرین سید ابو المعالی را با سید ابی المعالی کاشغری که پسر خواندۂ محمد نصیر الدین پادشاه شهنشاه چغتائیه هند بود و با فخر النساء دختر ماه کوچک متزوج شده بود مشتبه و مختلط نباید کرد (ملخص از حاشیۂ کشمیر انگلیسی جلد اول ص ۲۴۹ تصنیف ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی مطبوعه پنجاب یونیورسٹی لاہور سنه ۱۹۴۹ء) ـ

و در آنجا تنها مانده لاچار در کوهستان اوله قرار اختیار نمود. و قاسم خان
در دولتخانهٔ شاهی باز باستقلال قرار یافت. و شمسی چک و سید حسین خان
بیهقی و شمس دوبی[1] که در قصبهٔ سوپور رایت مخالفت افراشته بودند قاسم
خان جماعت گکهران را بسرکردگی دولت بختیار بمدافعهٔ آنها مامور ساخت.
چون لشکر شاهی در موضع پٹن رسید شمس چک باتفاق جماعت خود بر سر
ایشان شبخون آورده بعد قتال و جدال بسیار جام هزیمت نوشیده بجانب
سوپور رجعت نمود. از آنجا موجب تقدیم ایام سرما بطرف کرناو گریخته رفت
و یعقوب خان با جماعت خود ایام زمستان در کشتوار بسر برده و شاه
ابوالمعالی در موضع لده و کوهستان نایکان پناه یافت و باقی سپاهیان ایشان
بسبب زمستان در خانه های زمینداران مقام ساخته با عسکر شاهی نه پیوستند
و یوسف خان و حسین خان[2] و ابراهیم خان عهد و پیمان موثق کرده با قاسم خان
ملحق شدند. و قاسم خان بصوابدید تدبیر خویش سید مبارک خان و بابا مهدی
و بابا خلیل و یوسف خان ولد حسین شاه را باعزاز و اکرام تمام بمرافقت فتح بیگ
در پیشگاه اکبر شاه فرستاده آتش فتنه و فساد رفع کرد. و پادشاه نسبت
آنها مرحمت مبذول داشته در ظل رأفت نگهداشت.

اوائل بهار سنه ۹۹۵ه یعقوب خان با برادران خود ابراهیم چک
و ابیه چک[3] وغیره از کشتوار آمده با لشکر بسیار در کوه دگون پرگنهٔ اولر

---

[1] در اکبرنامه جلد سوم این نام "شمس دوبی" آمده است.
[2] حسین خان و ابراهیم خان هردو پسران سید مبارک خان بیهقی اند (اکبرنامه جلد سوم صفحه ۵۱۶)
[3] ابیه چک نام مخفف همین ابراهیم چک برادر یعقوب شاه چک است. و آنکه در اینجا کرد

علم مخالفت افراشت و سید ابوالمعالی و ابراهیم خان و یحیٰ رینہ زمیندار
برتہل و بہرام نیایک و احمد نیایک زمینداران ناگام یوسف شی زمیندار گیرو
وغیرہ از موضع لدہ خروج کردہ بمقام غازی ناری آتش فساد افروختند۔
و شمس چک از کرنا آمدہ در کامراج شورش برداشت۔ و قاسم خان علم تقابل
افراختہ سید جلال خان را بمدافعۂ سید ابوالمعالی تعین نمود۔ و مبارک خان
گکھڑ را بمقابلۂ شمسی چک نامور ساخت۔ و خود باتفاق علم شیرخان ناگری
و میرزادہ علیخان[1] و سید عبداللہ خان و گوجر خان[2] و میرزا علی اکبر شاہی
و جلال مسعود با جمعیت ہشت ہزار سوار از شہر برآمدہ در موضع گاسو صفوف
محاربہ آراستہ با یعقوب خان بجنگ پیوست و محاربہ و مجادلہ سخت بوقوع
آمد۔ چنانچہ میرزادہ علیخان با جمعی از مبارزان شاہی بقتل رسید[3] و بسیاری

۴۳ نوشتہ غالباً مبنی بر سہو ناسخ است۔ در تاریخ اعظمی و تاریخ ملا خلیل مرجانپوری این نام
بہمین طور ابیہ چک آمدہ است۔ الا پنڈت نارائن کول عاجز و ابوالفضل بالترتیب در
تاریخ کشمیر و اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۵۰۴ این لفظ را امینہ چک و ابیا چک نوشتہ اند۔

[1] در زشت میرزادہ علی خان پسر محترم بیگ است۔ از امرائے عہد آشیانی و اکبر بودہ
منصب یکہزاری داشت۔ مدت العمر خدمات شاہی بجا آوردہ در جنگ کشمیریان سال
سی و دوم سنہ جلوس (۹۹۵ھ) روزے کہ نوبت سید عبداللہ خان بود و شکست
بر فوج بادشاہی افتاد، روزگار او بسر آمد (مآثر الامراء جلد سوم صفحہ ۲۵۸)۔
[2] در بعض نسخ "گوہر خان"۔
۴۴
[3] این واقعہ در سال سی و دوم سنہ جلوس مطابق سنہ ۹۹۵ھ (۱۵۸۶ء) بظہور آمد۔

از لشکریان عسکر اسیر شدند و قاسم خان منهزم شده بجانب شهر رجعت نمود و بحسن تدبیر سید جلال خان و مبارک خان را از مواضع تعیّنات پیش خود طلبید۔ انگاه یعقوب خان از کوه دگون ایلغار آورده زیر دامن کوه سلیمان پای استقامت افشرده و سید ابوالمعالی هم با جمعیّت خود از کوه آمده با او ملحق گشته قوتے بهم رسانیدند و شمس چک و شمس دونی هم از سوپور آمده برکمک ایشان شعلهٔ فساد افروختند۔ آنوقت در قبضهٔ تصرف قاسم خان محلّے غیر از نفس شهر نماند۔ انگاه قاسم خان افواج خود را دو حصّه نموده یک حصّه از جانب پاندریٹهن[۱] و یک حصّه از طرف گوپکار[۲] بمقابلهٔ یعقوب خان تعیین ساخت۔ پس مبارزان طرفین دست و بازو کشاده آتش هیجا را هیجان دادند که بسیارے از دلاوران کارزار خونابه گشته با خاک آمیختند و بعضی از مبارزان روزگار خسته و افگار گریختند۔ این کشش و کوشش و آویزش از صبح تا پیشین اشتداد یافت نزدیک بود که افواج

[۴۹] همراه میرزاده علی خان نزدیک سه کس درین محاربه روزگار سپری شد (اکبرنامه جلد سوم صفحه ۵۲۲ مطبوعه کلکته ۱۸۸۶ء)۔

[۱] پاندریٹهن دهے است قریباً پنج میل از سرینگر بطرف جنوب برشاهراهے که باسلام آباد (اننت ناگ) می رود۔

[۲] در واقعات کشمیر (مطبوعه نور محمد و غلام محمد تاجران کتب سرینگر کشمیر صفحه ۱۰۱) بجائے "گوپکار" "آیت گجی" مندرج است۔ این هر دو مقامات قریباً یک میل از درگجن که محله ایست از سرینگر بطرف شمال مشرق متصل واقع اند۔

شاہی را تباہی عائد می شد لیکن بافضال قادر قدیر ناگاہ تیری از شست تقدیر
برخاسته در چشم لوزنگ چک که سپه سالار لشکر یعقوب خان بود رسید و بصعوبت
آں در ہا ویہ عدم خزید۔ و قاسم خان قرین فتح و نصرت گشته بشہر رجعت
فرمود و یعقوب خان با وجود ذلیلی در انجا آسوده فردا وثیقه بجانب
شمس چک که در قلعه ہانجک بود برنگاشت که فیما بین مقرر شده بود که ہیگاه
غنیم برسر ما می آید شما رفته شہر را قبضه کنید و اگر بجانب شما فوج متوجه شود
ما بالتصرف شہر میکنیم۔ ایشان برخلاف عہد عمل می سازند۔ اگر پسند خاطر
شما این است که ملک از دست برود این قدر خون مردم ریختن چه فائده
می بخشد شمس چک بعد مطالعه مضمون نامه حسن ملک ناجی بیش یعقوب خان فرستاد
که ایشان با جمعیت لشکر خود در ہانجک بیایند که باتفاق یکدیگر بر لشکر مخالفان
تاخت آورده موافق مراد کاری ساخته شود۔ یعقوب خان موجب پیغام
آنہا در ہانجک آمده باہم متفق شدند۔ و قاسم خان باستماع این خبر با عسکر خود
برسر مخالفان تاخته بحسن انتظام صفوف میمنه و میسره و جناح آراسته فیلی
بدمست بمقابله دشمنان انداخت۔ و از لشکر یعقوب خان شمس دوبی و حسن ملک
چاڈوره در میدان محاربه آوریتهای دلیرانه و جالشهای مردانه بکار میبردند
دران حال لشکر پادشاہی بهجوم آورده گرداگرد آنہا حلقه بستند

سلہ بقول علامی ابو الفضل نام اصلی "لوزنگ خان" فتح علی خان بود۔ و لوزنگ
خان لقب است که یعقوب شاه چک اورا باوے ملقب کرده بود۔ (اکبر نامه جلد سوم
صفحه ۵۰۵ مطبوعه سلطان ۱۸۸۶ء)

بہ مشاہدۂ این حال پسران شمس چک و فرزندان سید مبارک بہ معاضدت آنہا از نیام آختہ بحرب و ضرب پیوستند۔ در آن اثنا فیل بدمست بر سر حسن چک خرطوم رہا کرد و حسن ملک ہمچنان تیری بر بینی فیل انداخت کہ فیل زبانزا گریزان ساخت و بوقت برگشتن فیل بسیارے از فوج شاہی پامال و خستہ حال گردید و یکہزار و پانصد کس مقتول و مجروح شدند و ہنگام شام ناکام بجانب شہر رجعت نمودند پس تا عرصۂ دو نیم ماہ ہیچ روزے بغیر از محاربہ و مقاتلہ و مجادلہ نمی بود و دلاوران کشمیر در شہر آمدہ یراق و سامان و لباس مغلان بزور میبردند۔

میرزا قاسم خان از تباہی و خرابی لشکر شاہی عاجز و دلگیر شدہ احوال حسرت و نکال بحضور معروض داشت۔ عرش آشیانی[۱] سید مبارک خان و محمد بٹ[۲] و بابا خلیل[۳] را فرمان داد کہ ایشان ہمراہ عسکر شاہی در کشمیر رفتہ اطفای نائرہ فساد و عناد بنہجے کہ می دانند نمایند۔ سید مبارک خان قبول این امر خطیر ننمود۔ موجب آن پادشاہ ازو متغیر المزاج شدہ نزد

۱۔ بالفاظ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری "این کرت سوم بود کہ خبر بجلال الدین محمد اکبر پادشاہ رسید کہ لشکر مغل از شہر نمی تواند بر آمد" (واقعات کشمیر صفحہ ۱۰۲)

۲۔ این محمد بٹ وزیر پادشاہ سابق کشمیر بود۔ ابو الفضل اورا "دمنۂ نیرنگ ساز این ملک" (کشمیر) قرار دادہ است۔ چون شمس چک با وحسد و کینۂ پنہانی داشت محمد بٹ برآں شد کہ مہاجرت وطن خود کردہ بشمولیت در افواج اکبری خاتمۂ اقتدار شمس کند (اکبر نامہ جلد سوم صفحہ ۵۰۲)۔ ۳۔ بقول ابو الفضل مردانیکہ درین ایام

شہباز خان بصوبۂ بنگالہ فرستاد۔ چون در علاقۂ فیروزپور رسید ازجان

۴۴ از کشمیر بدولت خسروانی (اکبرشاہ) چہرۂ بخت مندی افروختند درج ذیل اند بہ تفصیل :-

(۱) سید مبارک خان بیہقی۔ (۲) پنج برادر یعقوب شاہ چک۔ (۳) حیدر علی۔ (۴) محمد حسین (۵) احمد حسین (۶) حبیب خان چک کہ در آغاز شورش او را بحکومت برگرفتند۔ (۷) و (۸) حسین خان و ابراہیم خان پسران سید مبارک (۹) محمد بٹ و غالباً (۱۰) با پسران علی شش (۱۱) و بابا خلیل (۱۲) و بابا مہدی کہ این ہر سہ در لباس اہل سعادت پیشوائی کشمیریان بودند (۱۳) بہادر علی (۱۴) عکبر دلوہر (۱۵) ملا حسن (۱۶) و پسران حیدر چک (اکبر نامہ جلد سوم چاپ ایشیاٹک سوسائٹی کلکتہ ۱۸۸۶ء صفحہ ۵۱۶)۔

۱؎ شہباز خان کنبوہ کہ نسبش بواسطہ بحاجی جمال می رسد، مرید حضرت مخدوم بہاء الدین ذکریا ملتانی رحمۃ اللہ علیہ بود۔ در مبادی حال بطور آبائے خود بزہد و درویشی می گذرانید پس ازاں در جانشینی کوتوال بمرتبۂ احتیاط ذریعہ قدمان نمود و منظور نظر عرش آشیانی (جلال الدین محمد اکبر) گردیدہ از منصب یک صدی بمرتبۂ امارت فائز گشت و بخدمت میر توزکی اختصاص یافت۔

در سال شانزدہم کہ لشکر خان بمیر بخشی معاتب شد، مناصب او بہ شہباز خان مفوض گشت۔ پس از چندے بخشیگری نیز ضمیمہ گردید۔ در سال بیست و یکم بہ تنبیہ راٹھور علی الخصوص کلہ پسر رام رائے نبیرہ مالدیو و تسخیر قلاع سوانہ متعلقۂ جودہپور دستوری یافت۔ در کمتر فرصتے فیروزمندی روئے داد۔ در ہمیں سال کہ سنہ ۹۸۴ھ (۷/۱۵۷۶ء) بود، شہباز خان بر سر راجہ گجپتی کہ از زمینداران عمدۂ صوبۂ بہار بود، متعین شدہ ۴۵ در اندک مدتی او را بزاویۂ خمول نشاند۔ در سنہ ۹۸۶ھ (۱۵۷۸ء) قلعۂ کوہ پل میر

در گذشت و در انجا مدفون است۔ تاریخ

میر مبارک ضمیر سید صاحب سریر | بود دشہر کاشمیر راہ صفا رشد رفت
کرد چو عمر جہاں یافت بجنت مکان | سال وفاتش عیاں گفت خرد شہید رفت ۱

انگاہ بفرمان خاقان اکبر یوسف خان مشہدی با جمعیت بیست و پنجہزار جوشن پوش و خنجر گذار بعد رفہ گی با باخلیل و محمد بٹ کہ از چند ماہ بار باب حضور رسیدہ بودند برای سرکوبی سرکشان کشمیر قطع منازل کردہ در نفس شہر وارد شدند۔ چون محمد بٹ مردی نیک سیرت و خوش نیت بود ساکنان اینجا یار از صغار و کبار قدوم او مغتنم دانستہ باستمالت و مدارای او بسیاری از دلاوران جرار شامل عسکر شدند چنانچہ لوہر چک لود ولد حک و بہرام نایک و اسمٰعیل نایک وغیرہ بسیار کسان بوساطت او با یوسف خان

۲ ہمہ تا تابل کش ایش بود مفتوح ساخت۔ چون در سال بیست و ہشتم خان اعظم کہ از ہوائے بنگالہ دل گرفتہ بود، استدعائے خدمت دیگر ناحیہ کرد، شہباز خان بہ پاسبانی آن دیار رخصت یافت۔ در سال سی و چہارم از انجا متغیر شدہ بکوتوالی اردوئے پادشاہی مامور شد۔ و از انجا بمالش افغانان سواد رخصت یافت۔ در سال چہل و چہارم اکبری کہ سنہ ۱۰۰۸ھ (۱۵۹۹ء) بود، ناگہاں در گذشت۔ شہزادہ سلیم بر مواشش متصرف گشت شہباز خان ملزم بمواظبت صوم و صلوٰۃ بود۔ بر سم در واج ولایت قصر لحیہ نمیکرد و خمر نمے بود۔ گاہے بے وضو نمی بود۔ ہمیشہ تسبیح بدست میداشت و وردی خواند۔ ہمچنیں در ہمت و بخشش نظیرے نداشت۔ (ملخص از مآثر الامراء جلد دوم چاپ کلکتہ ۱۸۹۰ء)۔

۱ ۱۵۹۰ء = ۹۹۹ھ = ۴۰۰ + ۸۰ + ۲۰۰ + ۴ + ۱۰ + ۵ + ۳۰۰

پیوستند۔ باستماع این خبر یعقوب خان و سید ابوالمعالی و ابیہ خان در کوہستان کشتوار فرار اختیار کردہ آوارۂ دشت کربت گشتند و شمس چک و شمس دوبی در علاقۂ پنوچہ بحال تباہ اوقات بسر بردند و گروہی دزدان و منافقان جبال خزیدند۔

مدّعا کہ محمد بٹ امراء و ارکین این سرزمین و مبارزان و بہادران پرکین را بانواع استمالت و اصناف مروت از شورش و فساد باز داشتہ بمناصب و اقطاع و خلاع ہر کس را نواختہ ہمہ ہا اسیر دام محبت و الفت گردانید و میرزا قاسم خان با جمعی از امرای کشمیر مثل شیر علم خان ماگری و یوسف خان پسر حسین خان و ابراہیم خان وغیرہ چند کس از اعیان اینجا در بیست و دوم ماہ شوال سنہ ۹۹۵ھ بدرگاہ خلافت پناہ متوجہ شدہ بار یاب حضور[1] گشتند واز پیشگاہ عالی یوسف خان را منصب یکہزار و پانصدی و ابراہیم خان را منصب ہزاری بخشیدہ در پرگنۂ دوابہ جاگیر یافتند۔ حکومت قاسم خان میر بحر در ملک کشمیر ہمگی یازدہ ماہ و پنج روز بود۔

سید یوسف خان رضوی در سنہ ۹۹۵ھ[2] بانی مبانی حکمرانی گشتہ عموم

---

[1] سبب ناکامی میرزا قاسم خان میر بحر صوبیدار در مہم کشمیر آن بود کہ اوازبد نشینی خواہش ہائے ناہنجار نمایش نہاد و بگرفت و گیر کشمیریان ہمت بربست و آنچہ سپاہیان آن بوم در ہنگام چیرہ دستی از یعقوب برگرفتہ بودند باز خواست (اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۵۲۱ چاپ کلکتہ ۱۸۸۶ء)۔

[2] ۱۵۸۷ء۔

رعایا و برایا را بوفور عدل و احسان دلخوش کرده غبار خوف و خطر از خاطر انجیار و اغیار مرتفع ساخت. و شمس چک و شمس دوبی که در کوهستان پنوچهه مفرور شده بودند در آنجا باجتماع چند اوباش شورش برداشتند. یوسفخان برای گوشمالی آنها محمد بٹ[۱] و سید بهاء الدین را مامور ساخت. چون آنها در پرگنه بهیروه رسیدند شمس چک و شمس دوبی فرصت یافته بر ایشان شبخون[۲] آورده اکثر بهادران بقتل رسانیدند. وقتیکه شمس دوبی نزدیک خیمه رسید یکی از برادران سید بیای پیاده از خیمه برآمده بضرب شمشیر دوال عنان سمند سبک خرام او قطع کرده اسپش مجروح ساخت و سمند مجروح رم خورده شمس دوبی از مهلکه بدر برد و مبارزان بتعاقب آنها دویده باز در کوهستان پنوچهه رسانیدند و خود بجانب شهر رجعت کردند. یوسفخان آن بهادران نامی را انعام بسیار عطا فرمود. پس یعقوب خان و ابوالمعالی از کشتوار یورش آورده در کوهستان دچهن پاره جمعی از اوباش با خود متفق ساخته رایت بغاوت افراشتند. یوسفخان رضوی محمد بٹ و حاجی میرک را که یکی از امرای شاهی بود بمدافعه و مقابلهٔ یعقوب خان مامور

[۱] نزد ابوالفضل کسانیکه از سرکردگان بسرکردگی شمس چک متعین شدند مبارک خان و جلال خان و سید دولت وجمعی بودند. (اکبرنامه جلد سوم صفحه ۵۲۳ مطبوعه ۱۸۸۶ء کلکته)

[۲] بقول ابوالفضل این شبخون از موضع ترهگام بود. شمس چک درین حمله بسیاری از مال غنیمت همراه خود برد (ایضاً صفحه ۵۲۳). ترهگام نو یا تره گام از سرینگر بطرف شمال مغرب بفاصله ۴۰ میل انگلیسی در تحصیل هندواره است. بقول مؤرخان این مقام سکونت اصلی چکان بود.

ساخت۔ و محمد بٹ دامِ فریب گسترده قصد گرفتاری آنها بخدلعیت فریب کرده بود۔ امّا سیّد ابوالمعالی از دام فریب او رم خورده با جمعیت یا نصد سوار بوقت دیگر شمشیر دغا آختہ بسیاری از فوج شاہی بقتل رسانید۔ و محمد بٹ پس پا گشتہ در افواج شاہی پناہ یافت و ہنگام تعاقب او سیّد ابوالمعالی مجروح گشتہ از اسپ فرو افتاد۔ ازین رو یعقوب خان ساعتی در استمزاج او تاخیر کرده باز بتعاقب پرداخت دران زمان باد و برق و باران طوفان برداشتہ مبارزان بمقام و ماوای خود مراجعت نمودند و تا ده روز بمقامات خویش نشستہ منتظر وقت می بودند۔

درآن اثنا یعقوب خان از مقام توقف کوچ کرده در پرگنۂ اولر بجمع آوری لشکر متوجہ شده بود دران حال بعضی لشکریان او گریختہ با محمد بٹ پیوستند و یعقوب خان متوہم گشتہ بر قلعۂ کوه اولر کہ بسیار بلند بود سکونت اختیار نمود۔ و محمد بٹ ازینجا بہ آمده پائین کوه نارستان نزول فرمود۔ فردا آتش محاربہ مشتعل گشتہ بحرب و ضرب پیوستند و از فوج یعقوب خان بسیاری بتیغ آمدند۔ عاقبت یعقوب خان مغلوب گشتہ بجانب کشتوار گریختہ رفت۔ و سیّد ابوالمعالی بمقام تعئین خود استقامت ورزیده بجنگ شیرانہ و حرب دلیرانہ

ملہ اما نزد ابوالفضل دست برداری شمس چک از محاربہ با افواج شاہی مبنی بر شکستی بود کہ او بامداد ان شبخون تره گام از دست افواج شاہی خورده بود۔ درین ضمن بیان ابوالفضل در اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۵۲۳ چنین رفتہ است:

"بامدادان فیروزی سپاه تکاپشی نموده چنان بر شکستند (شمس چک را) کہ دیگر بر نخاست"

کارنامهای شایسته نمود. چون افواج شاهی از مور و ملخ افزون بود گرد اگرد آمده بکمند بلند بند کرده نزد یوسف خان رسانیدند. بیت

چو اقبال برگشت در روزگار

دلیری و مردی چه آید بکار

یوسف خان بنا بر غایت شجاعت و جلادت خلعت خاصی که خود را در بر داشت بسید ابو المعالی بخشیده بر صدر عزت و حرمت نگهداشت. چون شمسی چک و شمس دوبی ازین واقعه آگاهی یافتند باستشفای سید بهاء الدین باریاب خدمت یوسف خان گشته روانۀ حضور شدند. و پادشاه آن هر دو نامدار را باقطاع مناسب سربلندی بخشید. و ابیه خان ولد ابدال خان که بمرافقت یعقوب خان در کشتوار بود با شاهزاده سلیم سلسله جنبانی کرده رشتۀ موافقت یعقوب خان بریده در کشمیر رسید. و ازینجا بوساطت یوسف خان در دهلی رفته بخدمت شاهزاده سلیم رتبۀ مصاحبت حاصل نمود.

بعد چندگاه یوسف خان بنا بر مصلحت وقت سید حسین خان بیهقی و علی دار و لوهر چک ولد دولت چک و اسماعیل دوبی وغیرهم جمعی کثیر بمحافظت و نظربندی سپاهان در پیشگاه خلافت پناه فرستاده و در آنجا هر کس را در خور قسمت خود و مناصب خدمات عطا شده اوقات بسر بردند. بهرام نایک مع فرزند خود زهر خورده در چاه عدم افتاد. سیفخان بیهقی و علی خان و چن پاره و ابیه شیطان برادر حیدر شیطان که کان فساد بودند در دست یوسف خان گرفتار گشته چشمان آنها از حدقه بدر کردند. و لوهر چک بموقف سیاست آورده بدار

کشیدند و هر روز فردے از افراد دوزگار بحیله و بهانه ماخوذ کرده تقتل رسانیدند تا که این گلزمین از خار عدوان سرکشان پاک گشته رتق و فتق انتظام مملکت بهم رسید۔

و بعد چند ماه یوسف خان حسب فرمان خاقان دوران برادر خود یاقرخان در ینجا نایب گذاشته خود بحضور رفت۔ استاد لولوی بخارکه از امرای بارگاه مصاحب یاقرخان بود وی یاقرخان را از شورانگیزی امرای کشمیر تخویف نمود۔ موجب آن یاقرخان سید ابوالمعالی و علم شیر ماگری و لوہر چک وغیره چندکسان را فی الفور محبوس کرده بحضور نوشت که امرای کشمیر مستعد فساد و آماده عناد هستند اگر یوسف خان بجلدی نرسد ملک از دست ما برود۔ یوسف خان از حضور مرخص شده بمسارعت تمام بکشمیر رسید۔ سید ابوالمعالی و علم شیر خان و لوہر چک و بهادر خان وغیره در حضور انور فرستاد و سید ابوالمعالی بفرمان حضور در مصاحبت مان سنگه مشرف شده و غازی چک و لوہر چک که بهر کاب ظفر انتساب در آگره بودند باندیشه فتنه سازی از راه جموں بکشمیر گریخته آمدند یوسف خان و محمد بٹ آنها را دست بدست اسیر کرده بکشیدن چشمان سیاست نمودند۔ بعد آن یوسف خان بسبب یاوه گوئی استاد لولو از محمد بٹ نوعے تکدر شده در پیشگاه حضور روانه ساخت۔

همدران ایام در سنه ۹۹۶ھ[1] حضور جهانبانی برای سیر و سرور و تفریح و تشریح روح بعزم گلگشت بساتین کشمیر بخاطر آورده از دارالملک لاهور

---

[1] ۱۵۸۷ء

قاسم را با جمعے از سنگتراشان[1] برای تصفیۂ راہ ہیرہ پور پیشتر دستوری داد و بعد چند روز بذات والا بخوش خرامی و ستودہ فرجامی منزل بمنزل طی مراحل کردہ بر فرق رتن پنچال[2] نزول اجلال فرمودہ و گلفام نام سمند خوشخرام کہ بہ کوتل پیش پیش میرفت از فرق کتل لغزش خوردہ جادہ فرسائی بادیۂ عدم شد و سرفرازان اطراف کوہستان بمقابلہ پوشانہ با رباب خدمت گشتہ تحائف و لطائف گذرانیدہ سرمایۂ عزت حاصل نمودند۔

فردا بر کتل پیر پنچال[3] عروج کردہ تا مسافت دو نیم کروہ برف حاجب بود و ژالہ و تگرگ با ریدن گرفت۔ جنود مسعود متردد و متوحش ماندہ مگر بدولت جہانبانی ہر کسے بسہولت و شادمانی از کوہ عبور نمودہ روز دوم موکب منصور در ہیرہ پور[4] نزول اجلال فرمودہ بدیدن آب و ہوای خوب و گلزارہای مرغوب

---

[1] بموجب اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۵۳۷ "سہ ہزار سنگ تراشان کوہ کن و خارا فگان فرہاد فن و دو ہزار بیلداران کارگذار بسرکردگی قاسم خان در ہمواری نشیب و فراز این راہ دستوری یافتند"۔ [2] رتن پنجال کوہے است بر پنج میل شمال مشرق موضع تھنہ۔ ارتفاعش ۸۲۰۰ فیٹ انگلیسی تخمینہ کردہ اند۔ (حاشیہ انگلیسی اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۸۲۲ مترجمہ بیوریج مطبوعہ سنہ ۱۹۱۰ء کلکتہ)۔ [3] پیر پنچال کہ در اصل "پیر پنت سال" بود کوہے است مشہور و بلند ۱۱۴۰۰ فیٹ انگلیسی بر شارعیکہ از بھمبر بسرینگر می رود۔ (ایضاً صفحہ ۸۲۲)۔

[4] بیوریج مترجم اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۸۲۷ از حوالہ "اقبالنامہ" نوشتہ است کہ اکبر در عرصۂ دو روز و یک شب از ہیرہ پور سفر نمودہ بسرینگر آمد۔ اما ابو الفضل در سفر کشمیر آخرین منزل اکبر خانپور یا خانپور نوشتہ است کہ خلاف قیاس است زیرا کہ فاصلۂ خانپور

وترتیب دواج پریان ونغمہ سرائی مرغان ہرکس را نزہت وافزشگفتگی خاطر حاصل شد وزحمت وکلفت راہ بفرحت مبدل گشت۔ بیت

بہار دگر بوستانِ دگر — زمینِ دگر آسمانِ دگر

مردم اعالی وادانی کشمیر از فرقۂ مشایخ وعلما وفضلا وازاعیان واکابران وامرا وازطوائف ہنرمندان وشاعران واہل رقص وسرود وخنیاگران جوق جوق وگروہ گروہ باتحائف نطائف ونفایس ونذایر شرفیاب نظر گشتہ بخسروانی نوازشہا کام دل برگرفتند۔

فردا بکمال تو زک واحتشام بتاریخ ۲۵ ماہ رجب[1] سنہ ۹۹۶ھ در شہر سرینگر سنجق اجلال در باغ حسن شاہ[2] کہ الحال خانقاہ نقشبندیہ در انجاست فرا افتند شعرا وبلغا[3] قصائد ومثنویہا گذرانیدند ودرمیان شہر منادی کردند کہ

---

[۴۴] از سرینگران چہار یا پنج کروہ ہیچ بیش نیست۔ بقول بیوتریج مرلو راکبر در عرصۂ چہل روز از لاہور بکشمیر رسید۔ [1] تاریخے کہ در "ہسٹری آف انڈیا" جلد پنجم صفحہ ۴۵ تالیف الیٹ صاحب مذکور است یکم شعبان سنہ ۹۹۷ھ مطابق ۵ جون سنہ ۱۵۸۹ء است۔ اما خواجہ محمد اعظم دیدہ مری (واقعات کشمیر صفحہ ۱۰۲) ہمین تاریخ را سال نہصد و نود و ہشت (۹۹۸ھ) نوشتہ است۔ [2] ولے بالفاظ ابوالفضل "بوالا کاخ یوسف خان مرزبان کشمیر قدسی نزول شد" (اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۵۴۳)۔ درین جا مراد از باغ حسن شاہ باغ حسن شاہ چک بادشاہ کشمیر است کہ دران ایام در خواجہ بازار، محلۂ نوہٹہ، سرینگر کشمیر بود۔ (کشیر جلد اول صفحہ ۲۴۷)۔ [3] ابوالفضل درین ضمن فقط بہ نام فیضی کہ مہین برادراو بود اکتفا کردہ است۔ قصیدہ کہ فیضی در مدحت شاہ [۴۴]

هیچکسی از سپاهان در خانهٔ رعیت فرود نیاید ۔ فردا پادشاه بسواری سفائن سیر در دریای بهت تا شهاب الدین پوره فرموده بوقت شام رجعت نمود ۔

روز سیوم بسیر تالاب در شکار مرغان آبی وغیره تفریح خاطر افزود و در انتظام امور مملکت پرداخته اعیان ملک و امرایان شهر و اهل علم و فضل و بزرگ خاندانها را مناصب و جاگیرات مرحمت فرمود ۔ و اکثر باغیان و طاغیان را قلع و قمع کرده مغلوب و منکوب ساخت و عموم رعایا و برایا را باستمالت و مکرمت دلخوش کرده طرح معدلت انداخت ۔

و بعد انقضای بیست و هشت روز برای تصفیهٔ راه پهکلی قاسم خان[1] را دستوری داده برای سیر و حسن[2] نواحی مراج در عرصهٔ چند روز بکهرا ر

و ستائش کشمیر نوشت بر ۹۸ ابیات مشتمل ست مطلع اش این بیت است :-

هزار قافلهٔ شوق می کشد شب گیر

که بار عیش کشاید به خطهٔ کشمیر

(اکبرنامه جلد سوم صفحه ۵۴۳) ۔

[1] در اکبرنامه (جلد سوم صفحه ۵۵۰) بجائے قاسم خان هاشم بیگ پسر قاسم خان مذکور است ۔ بروایت ابوالفضل روانگی هاشم بیگ براست کردن راه پهکلی بتاریخ بیست و سوم ماه تیر مطابق ۳ جولائی ۱۵۸۹ء بوقوع آمد ۔

[2] ابوالفضل در ین ضمن چنین میگوید :-

"چون درین ملک از سی هزار کشتی افزون، لیکن سزاوار نشیمن کشورخدائی

کشتی بنگلہ دار یعنی پرندہ و لرہ ناو وغیرہ اقسام سفاین شاہی بتزئین تمام آراستہ شہرستانی عجیب بسطح دریا آبادی گرفت وپرتو ہمایون روز اول درقصبۂ پانپور جلوہ افروز گشتہ روز دوم در بجبارہ سائبان حشمت افراخت واز آنجا بتماشای ننذی مرگ کہ فضائی است دلکشا و روح افزا سمند خوشخرام جولان دادہ بشکار جرہ باز و شاہین پرداخت۔ از آنجا برکنار چشمہ سار اننت ناگ خیام فلک احتشام افراختہ بتماشای صحرای بابل و ملاحظۂ بتخانۂ راجہ رام دیو یکروز بسر بردہ از آنسو بتماشای خضارت ونضارت اینددیار ہمیشہ بہار کام دل برگرفتہ برجعت قہقری بر سفاین صبا رفتار تیز گام گشتہ در تالاب اولر یکروز در شکار مرغان آبی وتماشای جولان گری کشتیہا و ملاحظۂ زینہ لنک فرمودہ در بارہمولہ سایبان شوکت وحشمت افراخت وبرای دشواری وصعب گذاری راہ عسکر ظفر پیکر راہشت بخش کردہ ہشت روز رفتن تجویز داد و در عبور راہ کوارست دیولیاسہ راہروان را محنت بسیار رسید حدود پکھلی مخیم سرادقات گردید از آنجا بجانب لاہور نہضت کردہ من مقام حسن ابدال یوسف خان را رخصت انصراف بخشید فقط۔

نمود، کارآگہان خدمت گذار در کمتر فرصتے گزیں کارخانۂ دریا سرانجام نمودند و گلزارے بر سطح دریا اساس نہادند۔ و نام آوران و نزدیکان نیز بہ ہمیں روش آمادہ گردانیدند۔ افزوں از ہزار کشتی آراستہ شد۔"

(اکبر نامہ جلد سوم صفحہ ۵۵۰)

پس یعقوب خان که در حدود کشتوار اوقات بسر میبرد با یوسف خان عهود[1] و شرائط بوثوق ایمان مؤکّد ساخته در کشمیر رسید و یوسف خان موجب فرمان همراه یعقوب خان در لاهور رفته در اینجا میرزا یادگار را نائب گذاشت. یعقوب خان از پیشگاه جهانبانی مورد الطاف و مهربانی گشته در علاقهٔ بہار[2] بقدر بیست هزار روپیه جاگیر یافت و برای احتیاط مان سنگھ را سپرده شده مدّة العمر خود در مصاحبت او بسر برد. عاقبت موجب یاوه گوئی معاندان چندی در قلعهٔ رهتاس نظربند گشته بعد چندگاه باندهائی یافت. پس در سنه ۱۰۰۱ھ[3] برادر خودش[4] زهر داده مسموم ساخت در کشتوار مدفون است.

---

[1] سبب بستن عهود مواثیق با یوسف خان رضوی این بود که چون یعقوب در تنگنائی کشتوار سراسیمگی می اندوخت در دل سیماب گونه که مبادا او را زمینداران گرفتار کرده بسپارند، میرزا یوسف خان را بمیانجی گزید. (ایضاً، صفحه ۵۵).

[2] در متن بجائے "بہار" بهیره مذکور است که سهو ناسخ است. به روایت بهارستان شاهی (مخطوطه فولیو ۱۹۹ بی، ۲۰۰ الف) پادشاه خلافت پناه او را برفاقت حسن بیگ ترکمان بخدمت راجه مان سنگھ در پیش پدر خود یوسف شاه روانه گردانید. و محقق است که راجه مان سنگھ صوبیدار بہار بود (برائے تفصیل رک مآثر الامرا جلد سوم).

[3] مطابق ۱۵۹۳ء.

[4] رفیع الدین احمد بن ابو الصابور بن خواجه محمد بلخی کشمیری متخلص به غافل مصنف تاریخ نوادر الاخبار در ۱۱۳۶ھ (۱۷۲۳ء) رقمطراز است که وفات یعقوب شاه چک به سبب خلعتی بود که اکبر برایش فرستاده بود. (فہرست ریو، جلد اول، سنه ۱۸۷۹ء، ص ۳۰۰).

می آرند کہ یوسف خان رضوی از لاہور ہمرکاب پادشاہ بدہلی رفتہ چون رایت جاہ و جلال در آگرہ رسید استا لو بعرض رسانید کہ در خطۂ کشمیر توفیر د تکثیر محاصل بسیار است اما انتظام مالگیری آنجا بحسن اہتمام کردہ نشود۔ و صوبہ داران آنجا در انتظام آن غفلت جایز میدارند، پادشاہ قاضی نور اللہ[1] و قاضی علی را برای ضبط و ربط بندوبست مالیہ کشمیر مقرر کردہ راہی ساخت۔ و درینجا ضبطی محصولات و محالات بخوبی بعمل آمدہ مردمان در مقام شورش و ناسازگاری درآمدند۔ قاضی نور اللہ بدرگاہ رفتہ معروض داشت کہ انتظام این امر بی سعی حاکم ناظم صورت پذیر نیست۔ وکلای یوسف خان درین باب توجیہی می شاید تدارک میکنند۔

پادشاہ بفحوای این کلام حسن بیگ و شیخ عمر[2] معاونت قاضی علی در کشمیر فرستاد و قاضی علی تمامی محالات بخالصہ ضبط نمودہ مقرر ساخت کہ علوفۂ سپاہان زر نقدی خواہم داد۔ ازین رو مردم خیانت پیشہ را قافیہ تنگ گشتہ کہ توفیرات بسیار میخوردند و در صورت ظہور توفیر محالات بیم امانت داشتند۔ بنابران بخیال فتنہ و فساد افتادند۔ چنانچہ درویش علی و عادل بیگ و یعقوب ترکمان امام

---

[1] مراد از حضرت علامہ قاضی نور اللہ شوستری صاحب "مجالس المومنین" است (منتخب التواریخ متن جلد سوم صفحہ ۱۳۷ و ۱۳۸)۔

[2] در اکبرنامہ جلد سوم (ص ۶۱۷) نامش حسین بیگ شیخ عمری مذکور است۔ و آنکہ مصنف این کتاب، حسن بیگ و شیخ عمر را دو کس علیحدہ نوشتہ است، مبنی بر سہو و خطا است۔ بقول صاحب اقبالنامہ انجام حسن بیگ جہت شرکت در بغاوت خسرو شاہ خوب نشد۔ (اکبرنامہ، بیوریج، جلد سوم، ص ۹۴۵)۔

قلی چولاق[1] و دیگر اوباشان با همدیگر رابطهٔ اتفاق محکم کرده همراه[2] میرزا یادگار که برادرزادهٔ یوسف خان و قائم مقام او بود پیوستند و عهد و پیمان بتاکید ایمان موثق کردند۔

چون میرزا یوسف خان را قریب[3] چهار هزار مردم پیاده از قوم ڈلہ زاک ملازم بود ازانجمله زوجهٔ یک سپاهی را ملازمان حسن بیگ و شیخ عمر ورغلانیده بجای خود بردند۔ مفسدان بغاوت شعار همان پیادهٔ بدکردار را شورانیده بیخبر بخانهٔ حسن بیگ هجوم آوردند۔ حسن بیگ را سپاهان و ملازمان خود آن وقت متفرق بودند امّا بذات خود پای همّت افشرده بمدافعهٔ آنها پرداخت

درآن اثنا قاضی علی و شیخ بابا والی بمیان آمده آتش فساد دفع کردند۔ و بروز دوم باغیان بر کوه ماران[4] باز هجوم کرده با حسن بیگ بجنگ پیوستند لیکن

---

[1] در اکبرنامه "امام قلی چولاق قیا بیگ"۔

[2] صاحب اقبالنامه می گوید که باغیان اوّلاً بمناسبت سیادت کمال الدین حسین اسکوکه (او را کشمیریان میر کمال الدین می گفتند) و از ملازمان مرزا یوسف خان مشهدی بود اختیار کردند۔ اما چون او از قیادت ایشان انکار نمود، قرعه بنام یادگار مرزا افتاد و او از بے خردی قبول کرد (حاشیهٔ انگلیسی اکبرنامه جلد سوم مترجمه بیوریج ص ۹۴۵)۔

[3] و نزد صاحب اقبالنامه تعداد پیادگانِ مرزا یوسف خان از پنجهزار تا شش هزار از قوم "ڈلہ زاک" بود (ایضاً، ص ۹۴۵)۔

[4] "کوه ماران" نام فارسی هری پربت است که بر قلهٔ آن شهنشاه اکبر قلعهٔ ناگرنگر تعمیر کرد۔

بعد محاربه و کارزار بسیار بار دیگر اہل صلاح درمیان آمده باہمدیگر آشتی کردند. انگاه حسن بیگ از روی تیره درونی چند کسان از ایش خود برای مصالحه طلبانیده از تیغ گذرانید و موجب آن نائرهٔ فساد باز اشتعال یافته حسن بیگ و قاضی علی از شهر برآمده بمقام راولپور نشستند و چند روز درانجا بغفلت بسر برده در اطفای آتش فساد کوشش نکردند. گروه بغاوت اندیش جمعیت و استحکام خویش ساخته چند کسان بقصد بند راه هیره پور فرستادند.

و میرزا یادگار خود در ناحیهٔ کامراج رفته شورش برداشت. انگاه حسن بیگ از خواب غفلت بیدار شده بتعاقب او عجلت نمود اما از نیمهٔ راه بازگشت برگشته در شهر قیام ساخت. یادگار از مراجعت او افتخار یافته بشهر آمد. و حسن بیگ از غلبهٔ او متردد شده راه هندوستان گرفت. چون بهیره پور رسید محافظان راه آگاه گشته پل شکستند. حسن بیگ بکمال اضطراب خود را در آب انداخته تابعان او بعضیها غرق دریا گشتند و بعضیها بساحل نجات رسیده دستگیر شدند. حسن بیگ و قاضی علی بسلامت برآمده در دست محافظان پیرپنچال گرفتار آمدند. اما حسن بیگ با چند کس از بدخشیان بزور تیراندازی رهایش یافته قاضی علی مقتول شد.

چون حقیقت حال بمسامع جاه وجلال رسید فوراً زین خان کوکلتاش با جمعی از سپاه براه مظفرآباد[1] مامور ساخت و صادق خان را فوجی از بهادران همراه داده براه پونچه تعیین فرمود. و شیخ فرید بخشی[2] با لباری از مبارزان

---

[1] اما در اکبرنامه (جلد سوم، ص ۸۱۱) براه سواد (سوات). [2] درست

بطریق باره مال* روانه نمود. و میرزا یوسف خان برای حزم و احتیاط بشیخ ابوالفضل** تفویض یافت و فرزندان او که از جنگ یادگار نجات یافته بحضور آمده بودند نظر بند شدند. روز دوم بذات والا از لاهور رایت عزیمت افراشته براه راجوری نهضت ساخت.

بالجمله یادگار خان بعد هزیمت حسن بیگ بشهر کشمیر در آمده فرزندان یوسف خان رضوی بجانب هند راهی ساخت و خزاین و دفاین و خیول و افیال و توپخانه وغیره تمام در قبضهٔ تصرف خود در آورده خود را به سلطانی موسوم کرده سکّه و خطبه[1] بنام خود جاری ساخت. و بهرام نایک را لقب خان خانان و درویش علی را خان جهان و عادل بیگی را عادل خان و مقصود احدی را مقصود خان[2] و خواجه مومن را آصف خان و موسی میر را میرزا خان[3] خطاب بخشیده جماعهٔ مفسدان و هرزه درایان را بخود مائل ساخت و بجای خود تصوّر نمود که در موسم زمستان راه ها مسدود است کسی باینطرف آمدن نتواند و تا پنج شش ماه سامان حرب ضرب بکام دل مهیا کرده انتظام مملکت بخوبی استحکام پذیرد آینده هیچکس را طاقت نیست که با من بسر آید.

** شیخ فرید بخشی بیگی" است (اکبرنامه جلد سوم صفحه ۶۱۹)

* مراد از باره مال وادی نزد راجوری بر شاهراه قدیم گجرات بهمبر راجوری و شوپیان -

[1] ابوالفضل روایت کند که بوقت اجراء خطبه از شکر فی اقبال تب لرزه یادگار میرزا را درگرفت (اکبرنامه جلد سوم صفحه ۶۲۱)

[2] در اکبرنامه جلد و صفحهٔ مزبور "مخصوص خان" -

[3] برائے تفصیل مزید نگاه کنید به اکبرنامه جلد سوم صفحه ۶۲۱ -

و در ہمیں خیال چند روز بہ غفلت و بطالت گذرانیدہ بموجب خساست و دنائت طبیعت بانعام و اکرام و نوازش معاونان و مبارزان خود چنداں نپرداخت۔ موجب آں بعضے مفسدان از وے بدل گشتہ کنارہ کردند۔

چوں صیت نہضت گیہان خدیو در شہر شہرت یافت آں کوتہ اندیش در ورطۂ اضطراب و انقلاب مستغرق گشتہ درویش علی را فوجے بر سر پیر پنچال برائے تسدید راہ عبور موکب منصور راہی ساخت۔ درویش علی بمسارعت تمام تیز گام گشتہ بر کوہ پیر پنچال قلعۂ افراخت و اسباب و آلات و غلات را دراں حصار گذاشتہ بترتیب افواج پرداخت۔

چوں ہراول فوج ظفر موج سنجق فلک فرسا بر فرق پیر پنچال نصب فرمود درویش علی بمقابلت افواج شاہی استادہ در معرکۂ ہیجا بسیارے از مبارزان او در آویزش و ستیز خونریز گشتند و پسماندگان او مجروح و مغلوب راہ گریز سپردند و چہار کس از عسکر شاہی خان نثار شدند۔ روز دیگر درویش علی وغیرہ پای استقامت افشردہ با جمعیت خود بر فوج شاہی حملہ آوردند۔ چوں دیدند کہ فوج شاہی از کردۂ مور و ملخ افزون است ہمہ ہا معرور شدند۔

وقتیکہ میرزا یادگار را خبر ورود رایت مسعود بر فرق کتل پنچال رسید زن ہا بر دم دادہ بمعاونت درویش علی فرستاد خود در ہیرہ پور توقف نمود۔ شہباز خان و ابراہیم خان کاکڑ و سارو بیگ[1] شاملو و یار بیگ اوزبک

---

[1] در بعض نسخ بجائے "سارو بیگ" "شاد بیگ" آمدہ است۔ چنانکہ در اکبر نامہ جلد سوم صفحہ ۶۲۳ مندرج است۔

مع چندی از ملازمانِ یوسف خان باہمدیگر عہد و پیمان کردہ بوقت نصف شب بر خیمۂ یادگار ہجوم آوردند۔ وی از خیمہ برآمدہ مخفی نشستہ بود آنہا جستجو کردہ او را گرفتار کردند[1]۔ سادو بیگ خواست کہ او را زندہ بدرگاہ جہانپناہ برساند، شہباز خان[2] بہ سبکدستی سرش از تن جدا ساخت۔

بیت:- ہر آنکو میزند بر آسمان سنگ
بازار سرِ خود دارد آہنگ

در وقتیکہ رایتِ منصور بمقامِ بہرام گلہ[3] رسید ستر داس[4] سرآں

---

[1] حسن در ذکر ایں واقعہ قدرے مسامحت و چشم پوشی بکار بردہ است۔ اصل واقعہ چنانکہ در اکبرنامہ جلد سوم ص ۶۲۳، چاپ سنہ ۱۸۸۶ء مندرج است چنین است کہ "چوں نیمے از شب سپری شد سوداں اللہ اکبر انداختہ دستِ غارت برگشادند۔ آں بدکیش (یادگار مرزا) از زیر سراپردہ بیروں شدہ راہ صحرا گرفت۔ و جز یوسف نام پرستارے ہمرہی نگزید۔ لختے راہ سپردہ بہ بوتۂ پناہ برد۔ و ہمراہ را بآوردن اسپ بازپس فرستاد۔ برخے ہوا خواہان دولت چندانی بہ یغمانہ پرداختہ بیرد ہش او کوشش داشتند و از ناپیدائی حیرت می اندوختند۔ ناگاہ سادو بیگ را نظر بر یوسف افتاد او را بہ شکنجہ در کشید۔ ناچار سرگذشت برگذارد و برہنمونی او گرفتار آمد و مدارا پیش گرفت۔ شہباز خان ازپی رسید و دوش او را از بار سر سبک گردانید"۔ حکومت باگ میرزا ہمگی پنجاہ و یک روز بود (ایضاً صفحہ مزبور)۔ [2] یعنی شہباز خان نیازی۔

[3] بہرام گلہ و نزد شہر لود "بہرو گل" دروازہ کشمیر است تقریباً بیست و چہار میل از راجوری۔ عروج بردۂ پیر پنچال از اینجا شروع می شود (حاشیہ انگلیسی اکبرنامہ جلد سوم ترجمہ بیوریج، چاپ سنہ ۱۹۱۰ء صفحہ ۷۶۸)۔ [4] در اکبرنامہ جلد سوم ص ۶۲۳ نام ایں مرد متھرا داس مذکور است۔

کنّاس زیر پای سمند گیتی مساس انداخت۔ پادشاہ ستایش و نیایش بدرگاہ کبریا بجا آوردہ بمبارعت تمام عزیمت سیر کشمیر فرمود ۱۲ ماہ شعبان ۹۹۷ھ[1] داخل شہر شد۔ و در میان راہ شیخ فرید بخشی و دیگر سرداران جان سپار مراتب عبودیت و اخلاص بجا آوردہ بانواع عنایات سربلندی یافتند۔ و اکثری از مخالفان بغاوت آثار گرفتار گشتہ بیاست رسیدند و بعضی ہا در شعاب جبال متواری شدند۔

چون سایۂ ہمایون در دار الملک کشمیر پرتو ورود انداخت بحکم والا ہر دو جانب دریای بہت در میان سفاین چراغان افروختہ شدہ بر سواحل دریای ذرف نمایشی شگرف بنظر آمد کہ ہرکس را مسرت و فرحت حاصل گشت ہمسائرد دختر شمس چک را بخت بیدار شدہ در مشکوی والا مرتبہ پرستاری افتخار یافت۔ پادشاہ چندگاہ بعیش و عشرت و کامرانی و سیر و سیاحت نہری و بحری و شکار مرغان آبی و کوہساری بسر بردہ چند روز در تماشای بہار شگوفہ زعفران زار پانپور و نظارۂ زرد رخساری نخلہای خزان رسیدۂ اطراف کوہسار تمتع یافتہ بجانب شہر نہضت فرمود و برای ترصیص دولت خانۂ شاہی زیر دامنۂ کوہ ماران

---

[1] مطابق ۱۶ جون ۱۵۸۹ء۔ ولے بموجب اکبرنامہ (ص ۶۲۴) ورود اکبر این بار در شہر سرینگر بتاریخ ۹ محرم الحرام ۹۹۸ھ مطابق ۷ اکتوبر ۱۵۸۹ء وقوع پذیر گشت۔ خود بیان حسن کہ "پادشاہ چند روز در تماشای بہار شگوفۂ زعفران زار و نظارۂ زرد رخساری نخل ہای خزان رسیدہ" ممد صحت قول ابوالفضل است زیرا کہ "شگفتن شگوفۂ زعفران" و "زرد رخساری نخل" در ماہ اکتوبر انگلیسی واقع می شود۔

شرق رویہ نفاذ فرمان یافت۔ و نیز برائے آبادی و معیشت عموم برایا بسبب ظلم چکان ویران شده بودند تعمیر قلعۂ[1] حوالی کوه ماران فرمان داده میر عمارت خواجہ حسین کابلی مقرر ساخت۔ و انتظام امور مملکت و اہتمام و انسام

[1] مراد ازیں قلعہ "قلعۂ ناگر نگر" است۔ ازیں قلعہ سه دروازه به ہمیں تفصیل بود۔ کاٹھی[1] دروازه به طرف شمال و سنگین[2] دروازه و باچھی[3] دروازه به طرف غرب هنوز یادگار است۔ دروازۂ شمالی بنام کاٹھی دروازه اشتہار دارد قطعات ذیل ثبت دارد:

بنائے قلعۂ ناگر نگر شد ... بحکم پادشاه دادگستر
شہ شاہان عالم شاه اکبر ... تعالی شانہٗ الله اکبر
کرور و ده لک از مخزن فرستاد ... دو صد استاد ہندی جملہ چاکر
نشد ہرگز کسے بیکار آنجا ... تمامی یافتند از مخزنش زر
چل و چار از جلوس پادشاہی ... ہزار و شش ز تاریخ پیمبر

دیگر

بنائے قلعۂ ناگر نگر بعون آنکه ... بحکم حضرت ظل اله اکبر شاه
بنائے دولت این شاه تا ابد یادا ... بحق اشهد ان لا الٰه الا الله
بسعی خواجہ محمد حسین گشت تمام ... حقیر بنده از بندگان اکبر شاه

بقول ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی تکمیل این قلعہ در عہد جہانگیر رو نمود (تاریخ حسن جلد اول مخطوطه ورق ۱۵۷ و ۱۵۸ مملوکہ کتاب خانہ خانقاه معلی فتح کدل سرینگر، و کشیر جلد اول صفحہ ۲۴۸، چاپ جامعۂ پنجاب لاہور سنہ ۱۹۴۹ء)۔

سلطنت بکام دل منتظم شده محصولات محال زعفران و ابریشم و جانوران شامل خالصهٔ شریفه گشت و افزونی مالیه که در مناصب منصبداران و جاگیرداران بود بخالصه پیوست. و باج تمغا سر بسر معاف شد. و بندوبست قاضی علی مروج گشت.

بعد انقضای عرصهٔ دو ماه و سه روز پادشاه سمند عزم را جولان داده رخت معاودت بربست. و مردم قشون از راه خشکی جاده فرسای بادهٔ مولهٔ گشته بذات والا براه بحری نهضت فرموده شب اول در اندرکوٹ[1] قیام ساخت. و روز دوم در سیر تالاب اولر ملاحظهٔ زینه لنک عشرت ورزیده در بارهٔ موله خیام قیام افراخت. و افزونی لشکر را هفت بهره فرموده منزل بمنزل طی مراحل کرده در حدود پهکلی رسید و در آنجا بارش برف فروغ یافت. محمد قلی خان بخدمت صوبه داری کشمیر خلعت اختصاص پوشیده میرزا[2] یوسف خان رضوی همرکاب ظفر انتساب مامور گشت. مدت حکومتش دو سال و شش ماه و هفت روز بود.

[1] در اکبرنامه جلد سوم صفحه ۶۲۷ نام این موضع "اندرکول" آمده است که غلط فاحش است.

[2] بقول ابوالفضل اراده ظل سبحانی این بود که مرزبانی کشمیر را به میرزا یوسف باز گذارد، لاکن چون او در جمع و محال این کشمیر سخن سرا گشت، راز او که تا حال پنهان بود از نسخهٔ قاضی علی آشکارا گشت. جهان خدا (اکبر) بدان پیشین آهنگ کشمیر را خالصه فرموده اولاً سر براهی به خواجه شمس الدین سپرد و سه هزار سوار همراه ساخت و ثانیاً صوبیداری وی مستقلاً در لاهور به محمد قلی خان مقرر فرمود. (اکبرنامه جلد سوم صفحه ۶۲۷ ۲۸۸ ۱۰۰۶ء)

محمد قلیچ خان[1] در سنہ ۹۹۷ھ نہصد و نود و ہفت بہ صوبہ داری خطۂ کشمیر رتبۂ افتخار یافت۔ و در تعمیر قلعۂ ناگر نگر و ترصیص دولت خانۂ شاہی جہان و دل پرداخت۔ و در قلع و قمع فرقۂ چکان و طائفۂ مفسدان علم تجبر افراخت۔ ہر احدی[2] را کہ دغدغۂ شجاعت و خیال مبارزت بخاطر میرسید او را بسیاست میرسانید۔

محبت علی کہ یکی از ملازمان حضور در پرگنۂ وچہن پارہ بحکومت مامور بود، جماعۂ کہ از مبارزان و دلاوران در پیش او بخواہش ملازمت رجوع آوردند۔ فی الذوی خدیعت در مرافقت و موالفت آنہا سعی بلیغ نمودہ

[1] درست محمد قلی خان ترکمان است۔ بقول ابوالفضل پیشرو محمد قلی خان ترکمان قوام الدین جعفر المعروف بآصف خان بود۔ در ۹۹۳ھ بہ صوبیداری کشمیر فائز گشت۔ و بعد عرصۂ پنج سال و قتیکہ جماعتے در کشمیر ابہ چک را بحکومت نشاندہ، پسرش علی قلی خان جملہ امیدہائے ایشان بہ خاک نامرادی آمیخت۔ ابوالفضل در آئین اکبری ترجمہ بلاک مین صفحہ ۴۷۷ بحوالہ سوکہ پنڈت کشمیری کہ از ہمعصران محمد قلی بود رقم طراز است کہ محمد قلی خان برائی معزولی آصف خان فرستادہ شدہ بود۔ حسن کہ محمد قلی خان را جانشین مرزا یوسف خان مشہدی بیان کند ظاہرا از تحقیق کار نبردہ است۔ ہمچنیں تاریخ صحیح تقرری محمد قلی خان بجائے سال نہصد و نود و ہفت (۱۵۸۹ء)، سال یکہزار و یکصد ہجری (۱۵۹۲ء) است۔

[2] در عہد اکبر بادشاہ "احدی" (بفتح الف و سکون حا و کسر دال و سکون یا) صاحب مرتبہ عسکری بود کہ از طرف شاہ وظیفہ می گرفت۔ و بے غذا الضرورۃ طلبیدہ می شد۔
(جامع اللغات اردو صفحہ ۱۴۲)

جماعتی از مبارزان گرامی انتخاب کرده بر چشمه[1] ساد چهه یون بهانهٔ چهره نویسی برده در آنجا همه را بقتل رسانیده و جوبهای خون جاری ساخت. عُبّی چک و شمسی چک کپواره از دست ملا جمیل در موضع ریگی پوره بجنگ تیره پیوستند و حسین چک و ظفر خان پسران شمسی چک از هند گریخته آمده در کوهستان مراج و کامراج دست اندازی بمال مردمان کرده باتفاق حسین خان و ابیه خان وغیره پیش حاکم تبت رفته لشکر او برای کومک آورده در پرگنهٔ لار لوای بغاوت افراشتند و در تاخت و تاراج مردمان پرداختند. حاکم تبت از اوضاع و اطوار آنها متنفر گشته و از خوف پادشاهی ترسیده بملک خود رجعت نمود و جماعت مبارزان کشمیر در شعاب کوهستان ها پنهان مانده شبانه خانه های مردمان را مال و مواشی بغارت می بردند و فوج شاهی شبانه در کمینگاه آنها که بکوه شیره کوٹ پرگنه کوهیامه

[1] قدیم "متسیه بهون" (معنی اقامت گاه ماهیان) یکے از نامهائے مقام است که در آنجا پرستشگاه هنود مارتنڈ یا مٹن (آفتاب) در کشمیر جنوبی نزد اسلام آباد واقع است (حاشیه اکبرنامه انگلیسی مترجمه بیوریج صفحه ۱۰۸۴). [2] درست این است که محمد قلی تنها در فرو نشاندن فتنه علی رائے حاکم تبت خرد (لداخ) که از بادهٔ فیروزی بر زمینداران تبت کلان سرشار شده بود، کلیتہً ناکام ماند. بنا برین قلیچ خان صوبه دار لاهور را فرمان شد که جمعے شایسته بمدد محمد قلی خان حاکم کشمیر فرستند تا آن پشه بدمست را بپاداش رسانند. قلیچ خان بود و دایں حکم سه هزار و پانصد سوار بسرکردگی سیف الله پور خود یاوری محمد قلی بیگ تعین کرد. علی رائے چون بر رسیدن فوج نصرت اعتصام آگهی یافت، دل باشے داده و جگر باخته بے آنکه آویزه رود رو دگر بر نهاد (اکبرنامه جلد سوم صفحه ۸۲۳ و ۸۲۴).

بود تاختت آوردہ سرہای آنہا بریدہ منارہ ہا ساختند بعد ازان ظفر خان چک جمعی از پیادگان و برخی از سواران ترتیب دادہ بر گروہ ییاغان کہ در پرگنۂ آڈون صاحب ثروت و مکنت بودند شبخونی آوردہ بسیاری بقتل رسانید و تاخت و تاراج کرد و در کوہستان بیروہ متواری گشتہ محمد قلی خان اورا در دام فریب آوردہ بقتل رسانید۔ ہمچنین بسیاری از طایفۂ مفسدان و یاغیان در ورطۂ عدم انداختہ مردم چکان حیدان یا تباہی یافتند کہ در پیش جاگیرداران و منصبداران ایند یا در خدمت چاکری میکردند اکثر ہا بکشاورزی مشغول شدند۔

و در سنہ ۱۰۰۵ خاقان اکبر در لاہور جشن نوروزی ساختہ برای سیر و سیاحت[۱] کشمیر لوای عزیمت افراخت و از کوہ پیر پنجال کہ بکثرت برف محفوف بود عبور کردہ بمقام ہیرہ پور پرتو نزول انداخت۔ از آنجا برای گلگشت اطراف دیوہ سر پدرام خوشخرام را جولان دادہ در جمال نگری[۲] توقف ساخت۔

و بعد سیر و تماشای آن سواد در رانتہ ناگ نزول فرمود پردگیان شبستان کہ در سفر ہمراہی ہمرکاب رفتہ بودند در آنجا تشریف آوردند و بساط عشرت گسترانیدہ فردا بعزم شکار

---

[۱] سیاحت اکبر بطرف کشمیر مرتبۂ سوم در ۱۰۰۵ھ مطابق ۱۵۹۷ء واقع شد۔ و آنکہ حسن نوشتہ است سہو است۔ کیفیت سیر و تماشا کہ در اینجا مذکور است نیز مہمل این معنی است۔ (اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۷۲۵ و ۷۲۶، چاپ ۱۸۸۶ء)۔

[۲] شناخت نام این موضع متعین نکردہ است۔ از جرنل آف ایشیاٹک سوسائٹی بنگال صفحہ ۱۷۲ معلوم می شود کہ این موضع غالباً قصبۂ ناراپور سوختہ باشد (حاشیہ انگلیسی اکبرنامہ، سوم مترجمہ بیوریج صفحہ ۱۰۸۳)۔

جمره و بار در صحرای پاپل شاهباز عشرت را پرواز داده به مقام چهه بون
دو شب قیام ساخت. از آنجا اشهب همت را بجانب شهر عنان عزیمت
معطوف داشته زیر پای تخت سلیمان پایهٔ تخت شوکت افراخت فردا بسیر
تالاب ڈل و شکار مرغان آبی سرمست بادهٔ عشرت گشته در جروگهٔ شاهی که بکمال
تمتین و تزئین باهتمام خواجه محمد حسین کسنت بن میر کمال الدین اجوبهٔ تعمیرات روزگار
شده بود نزول انداخت. صبحی برای ملاحظهٔ تعمیرات جروگه و درشنی باغ و اسواق مرتب
و دکاکین و کوٹھی ها و محلات شاهزادگان و مکانات ارکان دولت و تاجران والا
و حصار شهر پناه که در عرصهٔ چهار سال حوالی کوه ماران معمور شده بود بر سمند
سبک خرام خرامان نظاره و تماشا فرمود. و مهتمان تعمیرات را با نعام و
اکرام شاهانه ارجمندی و سربلندی بخشید. و آبادی درون قلعه بشهر ناگرنگر موسوم ساخت
و بعد یکهفته روز شنبه در میان عیدگاه قریب هشتاد هزار کس را از مردم
عام و خاص صغیر و کبیر چه از اهل شهر و چه از ده جمع کرده بالوان نعمتها و اقسام
خوردنیها و انواع ادام و لحوم و شیرینی ها بکمال جود و رافت ضیافت بخشید همانروز
بر سواحل دریای بهت و فراز کوه ماران و کوه سلیمان و بالای بامهای قصور و
بیوت چراغانهٔ شاهی بعمل آمده تمامی شهر به ضیا و روشنی آن منور گشت و طرفه
نورستانی بظهور پیوست و همانروز یکی از مقربان خاص حافظ قاسم نام
نما دسمانی را دامن عصمت آلوده ساخت و پادشاه بحکم نافذ او را آخته ساخته
در چاه عدم انداخت[1] و همانروز برای تسخیر تبتین عسکر ظفر پیکر را دستوری داده

[1] بروایت ابوالفضل این واقعه در سال چهل و دوم سنهٔ جلوس مطابق ۱۰۰۶ھ رونما شده.

اچو رای مرزبان لداخ اسیر گشت و دولت و مکنت او بغارت رفت علی رای که از نژاد مرزبانان آن سواد بود بر حکومت آں بلاد مقرر گشت۔
پادشاہ عرصۂ سہ ماہ و بیست و ہفت روز در سیاحت و گلگشت اطراف و اکناف این دیار بسر بردہ براہ ہیرہ پورہ عنان اشہب عزیمت معطوف داشت۔ روز اول در چنار باغ شہاب الدین پورہ نزول اجلال فرمود روز دوم بعزم تماشای خزان این گلستان بجانب پرگنۂ لار خرامش فرمودہ در موضع مبگام دو روز بنظارۂ تماشا شگفتگی خاطر اندوخت از انجا در قصبہ پانپور برای دیدن شگوفۂ زعفران خیام احتشام افراخت از انجا آہنگ کوچ نمودہ در خانپور قیام ساخت۔ فردا منزل بمنزل مرحلہ پیما گشتہ بر فرق پنچال برف و باران دُرپاشی کردہ بخیر گذشت۔ از انجا محمد قلی خان را رخصت انصراف بخشید وی در تخریب ترہیب چکان و تعمیر و ترتیب باغات و عمارات و عدل و احسان و رعیت پروری و دادگستری و نظم و نسق و رتق و فتق امور

لہ در ینجا بیان حسن از روایت ابوالفضل کلیۃ مختلف است۔ حقیقت این ست کہ حاکم بزرگ تبت کلبو یا کلیوم بود و راجو رائے با واجو رائے نزد وے رتبہ سپہ لاری می داشت۔ لختے از بدمستی بناسپاسی گرائید۔ مرزبان آنجا کلیوم لشکر فراہم آوردہ انقطاع برگرفت۔ و راجو رائے آوارگی گزید۔ علی رائے کہ با کلیوم کینۂ ذاتی میداشت بکمین برخاستہ بروے غالب آمد۔ چوں آوازۂ عساکر اکبری شنید ملک موروثی کلیو بہ کلیو سپردہ بازگردید (اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۷۳۱)۔

ﮯه در اکبرنامہ جلد سوم صفحہ ۷۳۴ "خان پور" مذکور است۔

مملکت پانزدہ سال بحکومت گذرانیدہ تغیر یافت۔

میرزا علی اکبر[1] در ۱۰۱۲ھ یکهزار و دوازدہ بمسند حکومت جلوس کردہ در ضبط و ربط امور مملکت و عدل و احسان و نصفت پرداخت۔ در حکومت او بسبب باتش باران بی وقت قحط غلہ واقع شدہ مردم بسیار ضایع شدند و خانہ ہا خالی گشتند اکبرشاہ از لاہور و سیالکوٹ غلات موفور فرستادہ مردمانرا جان بخشی داد۔

و ہمدران زمان خاقان دوران بعلت ضعف پیری روز بروز ناتوان شدہ قوت حقیقی باطل گشت تا آنکہ بروز سیزدہم ماہ جمید الثانی سنہ ۱۰۱۴ھ از عالم فانی بملک جاودانی انتقال فرمود۔ پنجاہ و دو سال بحکومت گذرانید "فوت اکبرشہ" تاریخ[2] سنت۔ اکبر بادشاہی دادگر و رعیت پرور و نیک محضر و عاقل و عادل و کامل بود۔ باوجود بے علمی شعرہای برجستہ میگفت۔ و در انتظام امور مملکت و ارتسام قوانین سلطنت جودت عالی داشت۔ ہمت والایش ہمیشہ در رفاہیت و آسودہ حالی خویش و بیگانہ و تعظیم علما

---

[1] تقرر میرزا علی اکبر بر صوبیداری کشمیر در عہد اکبر از تواریخ معتبرہ محقق نگشت۔ مرزا علی اکبر در بدخشان متولد گشت۔ چون وارد ہند شد داخل حلقۂ ملازمان شاہی گردید۔ اکبر او را بخطاب "اکبرشاہی" سرفراز فرمودہ در ۹۸۰ھ ء بمہم دکن روانہ کرد۔ فرائض خود را بشجاعت سرانجام داد۔ خدماتش مورد استحسان خاص و عام افتاد۔ جہانگیر او را بمرتبۂ چہار ہزاری سرفرازی نمودہ بحکومت کشمیر فائز کرد۔ وفاتش بتاریخ ۲۲ ربیع الاول ۱۰۲۵ھ (۱۶۱۶ء) مطابق سال یازدہم جلوس واقع شد۔ در شہر اجمیر بپہلوئے قبر شہبازخان کنبوہ کہ دوست قدیمش بود مدفون گشت (ملخص از مآثر الامراء جلد سوم صفحات ۳۵۵ تا ۳۵۷)۔

[2] ۱۶۰۵/۱۰ء۔

فضلا و ترقی علوم و خدمت مشائخ و فقرا و رعایت ہر مذہب و حمایت اہل طریقت و ادب و مصاحبت اہل بلاغت و مجالست مردم نیک سیرت و تعمیل و تکمیل امور لابدیہ و تعجیل و تنسیم مہمات ضروریہ مصروف ہمی بود۔ و در ترقی محصولات و پیمائش اراضی و بند و بست حساب کتاب و اختراع قوانین زرین و ابداع مضامین رنگین از پادشاہان روی زمین گوی سبقت ربود۔ اکثر اوقات در صحبت علمای ہر ملت بسر می برد و از ہر کسی استفادۂ علوم و فنون منظور مود۔

از انجملہ دانایان علم سنسکرت ہمیشہ حاضر دربار می بودند و مباحثات علوم و بیدہا بسیار میکرد و خیال داشت کہ درین ویرانہ دیرینہ خزینہ ہا خواہند بود اما پنڈتان شاستر دان افشای آن نمیکردند۔ لاجرم چند عالم[1] و فاضل مقرر کردہ کتب ہای شاستری و عربی و ترکی را ترجمہ ہا کنانید۔ انجیل و توریت از شاہان فرنگ استعادہ کردہ شیخ ابو الفضل[2] بر ترجمۂ آن مامور ساخت۔ چنانچہ مطلع دیباچہ آن این بیت گفتہ است ای نامی تو ژژو کرستو[3]٭ چون مصرع دوم موافق نیفتاد فیضی بدیہہ گفت

---

[1] از انجملہ یکی ملا عبد القادر بدایونی و دیگر ملک الشعرا فیضی و سوم نصرانی از گوا (مقبوضۂ پرتگیزیان در ہند جنوبی) است۔ اول الذکر کتاب مہابھارت و راماین را کہ کتب دینی ہنود اند از سنسکرت بفارسی ترجمہ مود۔ و ثانی الذکر قصۂ نل دمن را کہ داستانیست از مہابھارت از سنسکرت بفارسی منظوم کرد۔ و ثالث الذکر بفرمایش اکبر چند رسالہ جات یونانی بفارسی ترجمہ مودہ زینت کتاب خانۂ اکبری افزود (بحوالہ دی مغل ایمپریرس آف ہندوستان صفحہ ۱۷۹)۔ [2] تکمیل ترجمۂ انجیل بفارسی در ۹۸۶ھ (۱۵۷۸ء) شد (منتخب التواریخ جلد دوم مترجمہ لودی ایم اے صفحہ ۲۶۷)

[3] در منتخب التواریخ بجائے ژژو "جیسو" کہ معرب یسوع است، آمدہ است۔

بیع۔ سبحانک لاشریک یا ہو۔ پادشاہ علوم تواریخ بسیار خوش میداشت و در مباحثۂ علوم عقلی و نقلی ہمیشہ گفتگو می نمود۔ مضامین دقیق بہ رای رزین خود حل میکرد کتابہای ہر علم بطالبان علم می بخشید۔

گویند در ابتدا نہایت دیندار و خوش اعتقاد بود۔ لکھا روبیہ بمقامات متبرکہ نذر می بخشید۔ فقیران و مشائخان را بسیار خدمت میفرمود۔ اجمیر شریف پیادہ ہر سال سفر میکرد تا یک میل پا برہنہ میرفت۔ و در فتحپور سیکری عبادت خانہ علیحدہ بود کہ تمام شب در آنجا تنہا سلوک میکرد علی الصباح بر سر سنگی نشستہ رو بآفتاب کردہ کسب نظری ساخت۔ شب جمعہ ہمیشہ با مشائخ و علما صحبت میداشت غذا یک وقت میخورد۔ ایام بیض بصوم میگذرانید، دایم باطہارت می بود، دوام با جماعت نماز میکرد، ہر سال یک یک قافلہ را خرج سفر دادہ روانۂ مکۂ معظمہ می ساخت۔ لکھا نقد و جنس تحفۂ حرمین الشریفین میفرستاد۔ و در حرمین رباط وقف کردہ بود۔ در ایام حج احرام بستہ بآواز بلند لبیک لبیک لا شریک لک لبیک می خواند۔ دراں وقت طرفہ عالمی و عجب حالتی می بود۔

عاقبت بتاثیر صحبت و اغوای ابوالفضل و فیضی وغیرہ چندکسان اعتقاد

---

[1] ترویج دین الٰہی در سنہ ۹۸۶ھ مطابق ۱۵۷۸ء رو نمود۔ بدایونی در قصۂ دینداری اکبر آوردہ است وقتی بود کہ اعلیٰ حضرت فی سبیل اللہ حجاج را بزیارت بیت اللہ روانہ می فرمود و برائے آن اذن عام دادہ بود۔

(منتخب التواریخ مترجمہ لودی ایم اے صفحہ ۲۴۶)۔

او فاسد گشته رسومات اسلامیه[1] را مع ریش مبارک سلام نمود. مذهب جدید از
خود ایجاد فرموده و خود را خلیفة الله نام نهاد. چنانچه دین الٰهی[2] اکبر شاهی رواج
یافت. آفتاب[3] را مدبر امورات عالم کون و فساد و مظهر خدا دانسته تعظیم آن
بجا می آورد. و از یک برهمن برای تسخیر آفتاب یکهزار و یک نام آموخته وظیفه کرده
بود رو بشرق کرده می گفت. در عرصهٔ چند روز قبلهٔ عالم جهانی[4] خطاب یافت
ادکرده. تعظیم عیدین جشن نوروزی و تعظیم تهوارهای[5] هنود بکمال اعتقاد میکرد.

---

[1] بدایونی سبب این تسخیر در اکبر علاوه نفوذ ابوالفضل و فیضی یکی جهالت علمی و دوم مصاحبت با هنود از طفولیت و سوم دخول دختران راجگان هنود بکثرت در حرم نوشته است. این زنان در دلِ اعلیٰ حضرت نشانده بودند که مصاحبت با مردانِ ریش دار سبب غیظ ربانی است (منتخب التواریخ مترجمه لودی صفحه ۳۱۲). اکبر حکم عام ریش تراشی یا فران خود وقتیکه عمرش پنجاه ساله بود داد. و این بروایت بدایونی مطابق سنه ۱۰۰۱ه (۱۵۹۲ء) می باشد (ایضاً، ایضاً صفحهٔ مزبور). [2] دین الٰهی که نزد اکبر عبارت از "صلح کل" بود تشریحش مصنف در ذیل نوشته است. نزد بدایونی آغاز این مذهب در سنه ۹۸۶ه مطابق ۱۵۷۸ء شد. بقول شاه نواز خان مصنف مآثر الامرا ابوالفضل یکی بود که بهمه دین جدید اکبر را تقویت داد. زیرا که او می خواست با همه مردمان عالم بصلح و آرام می زیید (دی مغل ایمپیریس آف هندوستان صفحه ۱۷۶).
[3] بقول بدایونی محرک این خیال راجه بیربل مصاحب خاص اکبر بود. راجه مذکور در ذهن اعلیٰ حضرت نشانده بود که چون آفتاب سبب روشنی و پختگی نباتات و میوه جات است و از و زندگی حیوانات قائم است، بنابرین تعظیم و پرستش او بر بنی نوع انسان واجب ۴۲

عمامہ از سر گذاشتہ موافق رسم ہنود پگڑی[1] کہڑکی[2] دار بر سر می بست و برہمنان بعد پوجا بر پیشانی او قشقہ میکردند جواہر نگار دسوانہ در دست می انداخت۔ ہمین کہ پادشاہ قدم بر تخت می نہاد برہمنان در کڑاہی[3] تیل انداختہ ہون میکردند۔ تولادان[4] ہر روز معمول بود تعظیم دسہرہ[5] بکمال شد و غلغلہ بجا می آورد گوشت گاو و پیاز و سیر سر بسر حرام ساخت۔

در روز انتقال والدہ او پانزدہ ہزار مردم ریش تراشی کردند۔ و بگفتہ آتش پرستان[6] در دولت خانہ خاص آتشکدہ افروختہ بود کہ گاہی سرد نمی شد۔

لازم است (منتخب التواریخ جلد دوم مترجمہ لو دی ایم اے صفحہ ۲۶۸)۔ [2] مہابلی در سنسکرت مرکب از "مہا" و "بلی" است۔ مہا بمعنے بزرگ و بلی بمعنے پہلوان۔ [5] "تیوہار" روز جشن دینی اہل ہنود باشد۔

[1] پگڑی لفظ ہندی ست بمعنے دستار کوچک کہ ہنود بر سر می پیچید۔

[2] ہنود در پیچیدن دستار بر سر بر پیشانی شکل ہلال می کشند و او را در ہندی "کہڑکی" می گویند۔ [3] "کڑاہی" دیگے دہن کشادہ از آہن وغیرہ می باشد۔ [4] "تلادان" بہ مذہب ہنود نذر لیست کہ بہ وزن خود کسے اقسام غلات و فلزات خیرات می دہد۔

[5] "دسہرہ" نزد ہنود جشنے است مذہبی کہ دران روز راون شہریار لنکا از دست شری رام چندر جی کشتہ شد۔ برائے تفصیل مراجعہ شود "رامائن باب "بدھ کانڈ"۔

[6] بدایونی در کیفیت آیدن آتش پرستی بداؤنی می نویسد کہ این رسم از فرقہ نوساری کہ در گجرات بودو باش میداشتند و مدعی مذہب زردشت بودند آمد۔ اصحاب این فرقہ توجہ اعلیٰ حضرت بخود مائل گردانیدہ او را از مخصوص عقیدہ ہائے خویش واقف گردانیدہ از انجملہ چند رسم ہائے

اہتمام آن ابوالفضل میکرد۔ از دفتر سنہ ہجری موقوف کردہ سنہ الٰہی اکبر شاہی[۱] رواج یافت۔ آئین اکبری را آئین الٰہی نام نہاد۔ تصویرات پیشینیان پیش کردہ تعظیم آن میفرمود۔ وقتیکہ تصویر[۳] حضرت عیسیٰ و مریم[۴] میدید برای تعظیم آن استادہ می شد۔ سبحان اللہ دل مبارک پادشاہ از نگارنگی دنیا یک نمونہ عجائب بود۔ کلمہ خود لا الٰہ الا اللہ اکبر خلیفۃ اللہ مقرر کردہ مریدان خود را تعلیم میداد۔ وبجای سلام اللہ اکبر می گفتند۔ میفرمود[۵] شراب تا وقتیکہ بدست نہ کیند

کیمیا نیان بود کہ در قدیم شاہان ایران بودند۔ پادشاہ حکم کرد کہ آتش مقدس حوالہ ابوالفضل باید کرد تا او مثل شاہان ایران در مخصوص آتشکدہ در ہرگاہے آتش سرد نمی شود حفاظت و نگہداشت کند (منتخب التواریخ جلد دوم ترجمہ لودی در انگلیسی صفحہ ۲۶۸ و ۲۶۹ چاپ سنہ ۱۹۲۴ء)۔ [۱] بقول بدایونی شہنشاہ بر منسوخی سنہ ہجری اکتفا نکرد، بلکہ بیشتر از رسوم اسلام مثل خواندن قرآن و حدیث و فقہ حنفی نیز منسوخ کرد۔ کسیکہ درین ایام شعر و شاعری و کتب قصص و حکایات و نجوم و فلسفہ و طب اشتغال داشت معزز و محترم می شد۔ بیدینی اکبر بحدے رفتہ بود کہ خواندن نماز و روزہ داری و حج بیت اللہ بسختی ممنوع شدہ بودند۔ پوشیدن حریر در دربار و غیر دربار باعث افتخار و عزت بخیال می رفت۔ سبب این ہمہ بے دینی یا شخصے (؟)، از تلامذہ ابوالفضل بن مبارک بود۔ نزد عبدالقادر این بیدینی در سنہ ۹۸۵ مطابق ۱۵۷۷ء رونما شد (ایضاً، ایضاً صفحہ ۳۱۶، ۳۱۵، ۳۱۴)۔ [۲] بقول بدایونی محبت دین عیسوی در اعلیٰ حضرت خان راسخ شدہ بود کہ وقتے شہزادہ مراد را ہدایت کرد کہ چند اسباق درین مذہب بہ توجہ گیرد۔ نیز ابوالفضل را فرمان داد کہ ترجمۂ انجیل بفارسی کند (ایضاً، ایضاً صفحہ ۲۶۸)۔ [۳] بقول ملا عبدالقادر

حلال ست۔ شیر و خنزیر جانوران دلاورند گوشت آنہا شجاعت می بخشد۔ ہر کسکہ مرید و معتقد این مذہب می شد او را چیلہ می گفتند۔ یک مرید خاں وفات یافت قبر او را برای رسیدن روشنی آفتاب سوراخی گذاشتند۔ قاضی نظام الدین بدخشی برای اباحت سجدۂ زمین بوس رسالہ تصنیف کردہ برای ریش تراشی ہم بسیار وجوہات کشیدہ و بوقت صبح خلیفۃ اللہ بر جھروکہ[1] نشستہ بروشنی آفتاب مشغول می شد۔ مردمان ہنود ہر صبح برائے درشن[2] مہابلی ہمی آورند۔ ابوالفضل و بیربل خلفای اکمل بودند کہ بوساطت آنہا مریدان فائز می شدند۔ مریدانرا چہار چیز خلوص دلی بودند ترک مال، و ترک عیال، و ترک جان، و ترک ایمان۔ درین مذہب بسیار از امرای دربار داخل شدند و بتصدیق دو خلیفہ اقرار نامہ ہا نوشتہ میدادند کہ فلان بن فلان اقرار می کند کہ اسلام مجازی و دین تقلیدی ترک دادہ دین الٰہی اکبر شاہی قبول نمودم۔ مریدانرا بجای خط ارشاد یک تصویر پادشاہ می بخشیدند۔ اَللّٰہ اَکْبَر ہمیشہ وظیفہ میکردند۔

بدایونی[44] "دوکانہائے شراب در شہر آگرہ مفتوح شدند۔ خنازیر و سگان ناپاک و حرام بشمار نمی رفت مقبرۂ بزرگ برائے یکے از سگان شکاری کہ مملوکہ اکبر بود کہ بصدمہ مردہ شدہ بود بحکم اعلیٰ حضرت در بنا آمد۔ نیز گفتہ کہ گوشتہائے شیر و یوز بہ سبب شجاعت ایشان جائز کردہ شدہ بود (منتخب التواریخ جلد دوم صفحہ ۳۱۵)۔

[1] جھروکہ در اصل "جھروکہ" در ہندی بمعنے شاہ نشین پیش صدر باشد۔

[2] "درشن" بفتح دال و سکون راء و فتح شین و سکون نون ہمین زبان بمعنے دیدار۔

"متروکات اکبرشاہ" کہ بعد انتقال او موجود بود این است۔ لعل و جواہر لقبضہ دہ ہزار کرور اشرفی طلائی دہ کرور طلای احمر دہ من پختہ غیر مسکوک نقرہ ہفتاد من پختہ غیر مسکوک۔ پل سفید شصت من پختہ تنگہ ہا پنج ہزار کرور اسپان طویلہ دوازدہ ہزار فیلان خاص شش ہزار آہوان پنج ہزار یوزنہ صد۔ تاریخ :۔

مظہر از صاحبقران تاریخ جست
گفت از این حسرت دل "چغتائی" سوخت[1]

میرزا علی اکبر ہمگی سہ سال وہشت ماہ بر حکومت صوبۂ کشمیر گذرانیدہ بحکم جہانگیر شاہ معزول شد۔

نور الدین جہانگیر شاہ۔ شاہزادہ میرزا سلیم در ۱۰۱۴ھ ۱۵ ماہ ذی قعدہ بمقام آگرہ بر تخت جلوس نمودہ خود را جہانگیر شاہ خطاب داد۔ بعد یکماہ مہین پور خلافت میرزا خسرو بکنگاش اوباش و فلاش رایت بغاوت[2] افراشتہ

[1] ۱۰۱۴ھ بطور تعمیہ حسن تاریخ وفات محمد جلال الدین اکبر بادشاہ ہندوستان است "چغتائی" کہ مادۂ وفات تاریخی است بحساب "ابجد" ۱۴۱۴ اعداد می دہد۔ اما چون اعداد "ت" کہ ۴۰۰ باشد بنا بر لفظ سوخت تفریق کردہ شود، بقیہ ۱۰۱۴ ماند کہ تاریخ وفات اکبر شاہ است۔ قائل این تاریخ غالباً ملا مظہری کشمیری است کہ بنا بر شواہد تاریخیہ ہمعصر اکبر شاہ بود۔ [2] نزد اے سمتھ سبب بغاوت شہزادہ خسرو خلاف پدر خود محمد نور الدین جہانگیر این بود کہ او دل الذکر نزد عوام بسیار مقبول شدہ بود و خود فہم داشت کہ پادشاہ او را گرفتار نمودہ اعمی سازد۔ بقول اے سمتھ بغاوت شہزادہ

باجتماع عسکر موفور بجانب لاہور یورش آورد محافظان دروب قلعہ مسدود کردہ متحصّن شدند. میرزا با جمعیت دہ ہزار سپاہ قلعہ را محاصرہ نمود. پادشاہ افواج قاہرہ بمؤاخذۂ او تعیین کردہ بعد مقاتلہ ومجادلہ بسیار خسرو تاب مقاومت نیاوردہ مغرور شد. وجان نثاران درگاہ بتعاقب او عجلت کردہ از گجرات اسیر کردند و در توقف لاہور بحضور رسانیدند. پادشاہ او را حبس کردہ مغویان او مقتول ساخت[1]۔

ودر سنہ ۱۰۱۵ھ پادشاہ بجانب کابل نہضت فرمودہ بعد انتظام مہام آن مقام رایت معاودت افراشتہ دوم ماہ ذوالحجہ ۱۰۱۶ھ در آگرہ جشن نوروزی ترتیب داد ودر سنہ ۱۰۱۷ھ راجہ رانا علم بغاوت افراختہ از حضور میرزا

[44] خسرو بتاریخ ۶ اپریل ۱۶۰۶ء یا شش ماہ بعد تخت نشینی جہانگیر وقوع یافت نہ دسمبر صاحب جلوس محمد نورالدین جہانگیر بر تخت حکومت بتاریخ ۲۴ اکتوبر ۱۶۰۵ء واقع شد وآنکہ حسن در فقرہ یکماہ درمیان تخت نشینی وبغاوت نوشتہ است اغلباً مبنی بر سہو است۔ (دی آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا صفحہ ۳۷۵)۔

[1] بروایت لے سمتھ "سہ صد" وبروایت الفنسٹن ہفتصد اشخاص را جہانگیر بر دار و چوب آویخت. این واقعہ بلاہور در باغ کامران مرزا در ۱۰۱۵ھ مطابق ۱۶۰۶ء وقوع پذیر گشت. کیفیت جزا وسزا جہانگیر بقلم خود بتفصیل ذیل نوشتہ است:-

"در روز پنجشنبہ سوم محرم ۱۰۱۵ھ در باغ مرزا کامران خسرو را دست بستہ و زنجیر در پا از طرف چپ برسم تورۂ چنگیز خانی بنظر من در آوردند. حسین بیگ را بر دست راست او و عبدالرحیم[45] را بر دست چپ او ایستادہ کردہ بودند. خسرو درمیان

پرویز با مر خلافت دکہن و رفع فساد راجہ رانا وستوری یافت۔

و در ۱۰۱۸ھ[1] نورجہان لشعاع جمال خود شبستان شاہی روشن فرمود ماجرائے النفائے او ہمچنیں اصغا یافت کہ خواجہ غیاث مشہور بہ خواجہ ایاز شخصی

۴۶ این ہر دو ایستادہ می لرزید و می گریست۔ حسین بیگ بہ گمان آنکہ شاید او را نفعی کند سخن پریشان گفتن آغاز نمود۔ چون غرض او معلوم گشت او را بحرف زدن نگذاشتہ خسرو را مسلسل سپردم و این ہر دو مفتری را فرمودم کہ در پوست گاؤ و خر کشیدند۔ و بر دراز گوش واژگونہ سوار کردند و برگرد شہر برگردانیدند۔ چون پوست گاؤ زودتر از پوست خر قبول خشکی نمود، حسین بیگ تا چہار پہر زندہ ماندہ بہ تنگئ نفس در گذشت۔ و عبدالرحیم کہ در پوست خر بود و از خارج باد رطوبات رسانیدند زندہ ماند ...... بجہت نظام سلطنت از باغ مذکور تا شہر فرمودم کہ دو رویہ چوبہا بر پا کردہ فتنہ انگیزان را کہ درین شورش ہمراہی کردہ بودند بر دارہا و چوبہا آویختہ ہر کدام را سیاستے غیر مکرر جزاو سزا رسانیدند۔" (دی آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا ص ۳۷۵، دی ہسٹری آف انڈیا مصنفۂ الفنسٹن ص ۵۴۰ و تزک جہانگیر مطبوعہ نولکشور پریس لکھنو ص ۳۳)

لے سمتھ در باب وفات شہزادہ خسرو می نگارد کہ این در ماہ جنوری ۱۶۲۲ء در پردہ از دست شہزادہ خرم بنا بر سازشے از آصف خان و نورجہان بوقوع آمد (دی آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا صفحہ ۳۸۳)۔

[1] مطابق ۱۶۰۹/۱۰ء۔ و لے بقول لے سمتھ (دی آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا ص ۳۷۷) مناکحت جہانگیر با نورجہان در ۱۶۱۱ء واقع شد۔

از خاندان عالی در عسرت و تباہ حالی بود۔ و از روی عدم صورت معیشت ترک وطن ساختہ از تاتار بجانب ہند سفر کرد۔ چون در ریگستان سکھر رسید زنش حاملہ بود۔ و سرراہ وضع نمود دختری سیم بر و ماہ پیکر تولد یافت۔ آن سرگشتگان تیہ حیرانی از روی بے سروسامانی جگر گوشۂ خود سرراہ انداختہ سربراہ نہادند۔ متعاقب آنہا قافلۂ در آنجا رسیدہ میر کاروان دختری افتادہ دید کہ مارے گرد او حلقہ کردہ بود۔ چون سوداگر نزدیک او رفت مار یکسو گزشت۔ سوداگر از روی انصاف دختر نیک اختر ہمراہ خود برداشت و شبانگاہ میرزا غیاث[1] با قافلہ ملحق شد۔ سوداگر چون زوجۂ او دید دخترش برضاعت بخشید و خورش و سواری در ذمرہ بوی ارزانی داشت۔

چون تاجر نامدار از قوم و تبار خواجہ غیاث خبردار شد بر فقدان و اضطرار او رحم آوردہ بدربار اکبرشاہ گذرانید چون پدر خواجہ غیاث خواجہ شریف بروز مصیبت ہمایون شاہ در ہرات حاکم بود، و در آن زمان ہمایون شاہ را لوازمات خدمت بجا آوردہ بود بلحاظ آن اکبرشاہ میرزا غیاث را در حلقۂ ملازمان خود در آوردہ دیوان بیوتات مقرر نمود۔ زوجۂ او اکثر اوقات در حرم سرای شاہی آمد و رفت میداشت و دخترش را کہ مہرالنسا نام کردہ بود ہمراہ می برد۔

روزی جہانگیر آن نوبادۂ عنفوان جوانی در میان گلشن دید

---

[1] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۱۲۷۔

گفت نمیدانم که این صاعقه کدام محل را بسوزاند۔ روزی مہرالنساء در مینابازار تماشا میدید جہانگیر شاہ را دو کبوتر در کف بود چون مہرالنساء را دید کبوترہا بوی تفویض کرد و خود در میان چمن گلہا چیدن گرفت دران اثنا یک کبوتر از دست مہرالنساء پریده رفت۔ جہانگیر از چمن باز آمده گفت کبوتر دوم را چه کردی وی گفت پریده رفت۔ جہانگیر گفت چه طور؟ مہرالنساء کبوتر دوم پرانیده گفت ہمین طور۔ شاہزاده ہمانوقت بر گفتار و اطوار و حسن رخسارش شیدا گشته گاه و بیگاه بر موقع موانست و ملاعبت گلبن رخسارهٔ محبوب خود را گلچین می شد۔ ناگاه این سخن بسمع اکبر شاه رسید شاہزاده را بکمال قہر و عتاب فرمود که دختران ملازمان دختران ما ہستند اگر ہمچنین افعال از ما پدیدار شود آسمان قطعه قطعه بر زمین فرود ریزد۔ و مادر مہرالنساء را تجویز داد که دختر خود را در مشکوی خاص آمدن ندہد۔

گویند علی قلیخان[1] شخصے دار و غهٔ نعمت خانهٔ شاهِ ایران بود۔ و

---

[1] جہانگیر در بارهٔ ورود علی قلی به ہندوستان و شمولیت وی در حلقهٔ خدام اکبری چنین می نگارد:-

"علی قلی که سفره چی شاه اسمٰعیل ثانی ایران بود، بعد از فوت او بنابر شرارت و فتنه انگیزی که در طبیعت داشت گریخته به قندهار آمد۔ در ملتان خانخانان را که بر سر ولایت ٹھٹه تعین شده بود ملاقات نموده بہمراہی او در آن ولایت کوه شد خدمتہای غائبانه او را داخل بنده ہا بعرض آشیانی ساخت۔ در ایامیکه بدولت متوجه ولایت دکن شدند مرا بر سر رانا تعین فرمودند

بانقلاب زمانہ ترک وطن کردہ بمعرفت خان خانان در پیشگاہ اکبر شاہ تقرب و اقتدار حاصل نمود۔ اکبر شاہ عقد مواصلت مہرالنساء با او منعقد فرمود و شاہزادہ در فراق آں معشوقہ طناز ہمیشہ در سوز و گداز می بود۔ وقتیکہ شاہزادہ بر مسند شاہی جلوس یافت در تباہی علی قلیخان ساعی شدہ روزی بمقابلہ فیل مست انداخت و از دست آں بہادر فیل مست رمیدہ رفت انگاہ در شکارگاہ بر قتل شیر مامور ساخت شیر ژیان از خنجر او کشتہ شدہ در انعام آں خطاب شیر افگنی حاصل کرد۔ پس پادشاہ علی قلی خان را بابت قطع مناکحت مہرالنساء پیغام[له] فرستاد۔ علی قلی بجوش

"آمدہ نوکر من شد۔ او را بخطاب شیر افگنی سرفراز ساختم۔ بعد ازاں در صوبہ بنگالہ حکم جاگیر کردم۔" (توزک جہانگیری صفحہ ۵۵ مطبع نولکشور لکھنؤ)۔

له رقابت جہانگیر با علی قلی خان در محبت مہرالنساء و قتل آخرالذکر در نتیجہ اش بشواہد ذیل محل فکر است۔

(الف) جہانگیر با وجود ذکر عداوت ذاتی با شیر افگن در "توزک جہانگیری ص ۵۶" ہیچ اشارتے بایں وجہ رقابت نکردہ است۔ چنانچہ گوید:-

"چوں از الہ باد بخدمت والد بزرگوار آمدم، بنا بر نا اتفاقی کہ نسبت من بظہور رسید، اکثر ملازم و مردم من متفرق شدند۔ او (شیر افگن) ہم دریں وقت از خدمت من جدائی اختیار نمود۔ بعد از جلوس از روئے مروت تقصیرات او را در نظر نیاوردہ، در صوبہ بنگالہ حکم جاگیر کردم۔ ازانجا اخبار رسید کہ امثال ایں فتنہ جویاں را دریں ولایت گذاشتن

آمدہ ترک ملازمت نمود و در حدود بنگالہ بر جاگیر خود رفتہ بفراغت نشست۔ و پادشاہ قطب الدین کوکہ را بر صوبہ داری بنگالہ مامور ساختہ او را در ضمن تجویز داد کہ علی قلی را دفع سازد قطب الدین خان چہل کس فراداً فراداً خفیہ بر قتل علی قلی موکل ساختہ ہمہ ما از دست آں بہادر کشتہ شدند۔

عاقبت قطب الدین خان با جمعیت بہادران بملاقات علی قلی خان خود بشتافت کہ علی قلی خان مسلح و مکمل بہمراہی دو نفر ملازمان باستقبال او برآمد دو نفر معاونان او از دست دربانان کشتہ شدند۔ علی قلی خان بمعاینۂ ایں حال پریشان گشتہ فی الفور قطب الدین خان را بیک ضرب خنجر بے جان ساخت و بہادران شاہی ہجوم آوردہ علی قلی خان را ریزہ ریزہ

۴۴ لائق نیست۔ قطب الدین خان را حکم رفت کہ او را بدرگاہ بفرستد و اگر خیالِ فاسد کند بسزا رساند۔"

(ب) معتمد خان و کامگار حسینی کہ تواریخ خود در عہد شاہ جہاں مکمل کردند از ذکر ایں قصہ مطلقاً خاموش اند۔ ملا عبد الحمید لاہوری مصنف پادشاہ نامۂ شاہجہانی نیز بایں واقعہ ہیچ اشارہ نمی کند۔

(ج) سیاحان یورپ مثل سرتھامس ریو وایڈورڈس ٹیری و ہاکنس کہ مدتہا در دربار جہانگیر ماندند، با وجود تذکرۂ واقعات دیگر ازیں واقعہ مطلقاً ذکرے نراندہ اند۔ بہ تحقیق ڈاکٹر بینی پرشاد مصنف "ہسٹری آف جہانگیر" (ص ۱۷۸، چاپ ۱۹۲۲ء) اختراع ایں افسانہ بعد از دو نسل از قلم خافی خان مؤرخ عہد اورنگ زیبی بمعرض ظہور آمدہ است۔ در علمائے انگلیسی لفٹنٹ ادلی کسی ست کہ داستان معاشقۂ نورجہاں و جہانگیر را از خافی خان مزاولہ استعارہ نمودہ چندے کتاب تحقیقاتے ساخت نورجہاں بعد در تقلیدش ایں ۴۵

کردند داہل و عیال او ضبط نمودہ بدرگاہ فرستادند۔ فرد:-

بیت ۴۴ این افسانہ را رواج دادند۔ ملک حیدر چاڈورہ کہ شاہد عینی این واقعا بیان می کند:-

"درین سفر یوسف خان ولد حسین شاہ (چک) ہمراہی پادشاہ نتوانست کرد۔ بنابریں (جہانگیر) ازو آزردہ خاطر گشتہ ہمراہ قطب الدین تعینات بنگالہ نمود۔ چوں ایشاں (یوسف خان وہمراہیانش) بہ بردوان بمقام سنگل کوٹ رسیدند۔ قطب الدین خان نیز بسرعت تمام از عقب آمد واظہار کشتن یا بستن شیر افگن کرد۔ روز دیگر وقت صبح شیر افگن با دہ پیشکش ہمراہ گرفتہ آمدہ قطب الدین خان را دید۔ بعد از دریافتن یک دیگر شیر افگن دانست کہ قصد کشتن من دارند۔ فی الحال شمشیر از غلاف برآوردہ از میان آنہا مانند برق جستہ روبرو ایستادہ اول با بندہ (ملک حیدر) درافتاد۔ یک دو زخم ردو بدل شد و آخر فقیر را بیکار ساخت۔ بعد ازان قطب الدین خان را دو زخم کاری رسانیدہ می خواست کہ از میان معرکہ بدر رود۔ راہ رفتن او فیل گرفتہ بود۔ فیل را نیز زخمی ساخت و پیش چراغ پا شد و برزمین افتاد۔ دراں حین ابیہ خان کشمیری پیدا شد و بدشنام نام شیر افگن گرفت کرد۔ چوں دشنام از ابیہ خان شنید برگشتہ بیک حملہ شمشیر کار او را تمام کردہ خواست کہ بجماعۂ خود ملحق شود، یوسف خان کشمیری پیش آمدہ، بیک ضربت شمشیر انتقام ابیہ خان از وے کشید۔"

(تاریخ کشمیر مخطوطہ ص ۹۵)۔

غریبان را بلا اندر کمین است
رقیب شاہ را پاداش این است

بوقوع این واقعۂ تباہ پادشاہ را چندان خجالت و ندامت و بدنامی فرو

گرفت کہ تا عرصۂ چہار سال آن محبوبۂ مطلوبہ را خبر ہم نپرسید۔

روزی آن دلبر طناز و عشوہ طراز با تجمّل سازو ناز در گلشن بلاز با گریہ دمساز بود۔ شاہ عشقبازرا بدیدن آن ناز پرور دلنواز سوزو گداز و تب و تاب پیدا شد فی الحال آن عروس نازنین در کابین خود در آورد و بخطاب نورجہان بیگم[1] ممتاز ساخت۔ انگاہ بغیر وصال آن بدیع الجمال لحظۂ قرار نمیکرد۔ و ہمیشہ در خلوت و جلوت بدیدن دیدار فوربار او محو و مشتاق ہمی بود پدرش خواجہ غیاث را خطاب اعتماد الدولہ بخشیدہ مدار المہام جزو کل گردانید و برادرش را خطاب آصفجاہ عطا کردہ بمنصب وزارت و امارت بنشانید۔ کار و بار امور مملکت بآنہا تفویض کردہ خود در عیش و عشرت و مصاحبت دلبر قمر طلعت محو و مستغرق ہمی بود و در مہجوری او یکدم صبوری نمیکرد۔ چنانچہ ہنگام اجلاس دربار نورجہان زیر

[1] بقول مرزا ہادی مدون توزک جہانگیری (دیباچہ صفحہ ۵۵) :-

"نخست نورمحل نام کردند۔ پس از روزے چند خطاب نورجہان بیگم عنایت شد"۔

بروایت مرزائے مذکور عقد مناکحت محمد نورالدین جہانگیر با مہرالنساء بیگم در سال ششم جلوس مطابق سنہ ۱۰۲۰ھ (۱۶۱۱ء) بپیوست۔

سراپرده دستهای خود بر دوشانه او می نهاد. واز حسن انتظام اعتماد الدوله عموم رعایا و برایا خوشحال بود. و در استحکام مبانی سلطنت بوجهی تکاسل و تجاهل ننمود.

بعد انتقال او نورجهان خود مالک دربار شده باتفاق برادر خود آصف جاه توقیعات و فرامین جاری میکرد. و توقیعاتش را این عبارت طغرامی بود حکمت علیه مهد[1] علیا نورجهان بادشاه بیگم مهرش این بود. بیت :-

نورجهان گشت بفضل آله — همدم و همراز جهانگیر شاه

سکهٔ خود بچنین رائج کرد. سکه :-

بحکم شاه جهانگیر یافت صد زیور
بنام نورجهان پادشاه بیگم زر

جهانگیر می گفت که من در بدل یک جام شراب و یک رطل کباب اختیار ملک به نورجهان فروخته ام هرچه بخواهد بکند. نورجهان به اصدار فرامین بیجا و احکامات پرخطا آتش فتنه و فساد مشتعل کرده اهالیان دربار همه پریشان ساخت.

مقارن آن حال در سنه ۱۰۲۱ هجری ۱۶۱۲ء سرتامس[2] سفیر جیمس اول شهریار انگلستان بدربار شاهی مستفیض شد. و بحکم پادشاه در گجرات

[1] نزد مرزا هادی طغرای فرامین این بود. "حکم علیة العالیة. نورجهان بیگم بادشاه" (دیباچه تزوک جهانگیری صفحه ۲۲). [2] مراد از سرتهامس سفیر

واحمد آباد و کھمبایت کوٹھی ہای تجارت انگریزی تعمیر کرده در تجارت و آمد رفت خود ترقی نمودند۔

در ۱۶۱۴ء شاهزاده پرویز از دست راجه رانا مغلوب شده از پیشگاه حضور شاهزاده خرّم برای تدارک باغیان رخصت یافت۔ و شاهزادهٔ مذکور داد شجاعت داده راجه رانا اسیر نمود و سرکشان اطراف را قلع و قمع کرده با فتح و نصرت بجانب آگره رجعت فرمود۔ و بجلدوی این عزیمت عظمی بخطاب شاه جهانی[۲] افتخار یافت۔ و راجه رانا یک لعل گران بها بدست پسر خود تحفه پادشاه گذرانید پادشاه او را جرم بخشی فرموده در حلقهٔ امرای خود ممتاز ساخت۔ و بالتماس او شاهزاده پرویز از حکومت دکهن معزول شده بجای او شاه جهان ناظم دکهن

---

[۱] انگلیسی است۔ بتاریخ ۲۶ ستمبر ۱۶۱۵ء وارد بندر سورت گشت۔ (دی مغل امپائر آف ہندوستان، تصنیف ہولڈن، ص ۱۸۸)۔

[۱] بقول اے سمتھ جنگ شہزاده خرّم با رانائے میواڑ (اودے پور) امر سنگھ ولیسر شن کرن در ۱۶۱۴ء مطابق ۱۰۲۳ھ اختتام پذیر شد۔ (ایضاً، ایضاً صفحہ ۳۸۱)۔

[۲] اعزاز شہزاده خرم بخطاب "شاه جہانی" بنا بر فتح بعضے از ممالک دکن که بر دست او حاصل شده وی داد۔ چنانکه نورالدین جہانگیر در توزک خود صفحه ۱۹۶ می نویسد:

"چون به تسخیر دکن شتافت بخطاب شاهی اختصاص یافت۔ الحال بجلدوی این خدمت شایسته منصب سی ہزاری و بیست ہزار سوار و خطاب "شاه جہان" عنایت فرمودم"

ازین رو آنکه حسن نوشته کلیتاً غیر محقق است۔

مامور گشت۔ وشاہجہان برای مرافقت خود راجہ ...نا ہمراہ بردہ انتظام حدود دکھن بکام دل فرمود ومخالفان راگوشمالی دادہ فتوحات بسیار حاصل نمود۔ دولت وجمعیت وافر جمع کردہ بدرگاہ فرستاد۔

نورجہان از ترقی مدارج شاہجہان نہایت بدآمدہ درصدد تذلیل او افتاد۔ وپادشاہ ہم موجب یاوہ گوئی نورجہان از شاہجہان بیدل گشتہ در سنہ ۱۰۲۶ھ بنام او فرمان عزل جاری ساخت۔ ہمدرین سال دلاور خان کاکر بحکومت کشمیر وتسخیر کشتوار[1] دستوری یافت۔ ہمدرین سال ستارۂ دُم دار درہند طلوع نمود۔ ہمدرین سال موشان درہندوستان غلبہ نمودہ تمامی مزروعات تلف کردند۔ ہمدران ایام میرزا خسرو کہ اوایل حکومت محبوس شدہ بود ازدست شاہجہان[2] پنہان کُشتہ شد۔

ودر سنہ ۱۰۲۸ھ اورنگ زیب متولد گشت ہمدرین سال پادشاہ عزم

---

[1] بروایت محمد نورالدین جہانگیر فتح کشتوار بردست دلاور خان بتاریخ دہم شہریور ماہ الٰہی سنہ چہاردہم جلوس (۱۰۲۸ھ) میسر شد۔ دریں مہم ہمراہ دلاور خان دہ ہزار نفر سوار وپیادہ جنگی بودند (ایضاً ص ۲۹۸)۔

[2] بعد از عرصہ دراز اورنگ زیب درمراسلۂ شاہجہان با قتل برادران خود خسرو وپرویز متہم گردانیدہ است۔ (آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا صفحہ ۱۵۵)

سیر کشمیر بخاطر آوردہ بمقام اٹک دلاور خان فتحنامہ کشتوار پیش نمود و آمدنی یک سالہ کشتوار با وعطا شد۔

و در سنہ ۱۰۲۹ھ بعد جشن نوروزی پادشاہ بکشمیر آمد و در کشمیر عرض خان خانان سپہ سالار دکہن رسید کہ عنبر سیاہ بخت عہد شکستہ بقتال و جدال پیش آمد و از حضور خزانچی را حکم شد کہ مبلغ دو پنج لک روپیہ برای اخراجات این مہم باو برساند۔ بعد مراجعت کشمیر شاہجہان برائے افتتاح قلعہ نگر کوٹ تعین شدہ وی بہ نیروئی اقبال آن حصن سنگین با دوات قلعہ کشائی مفتوح ساخت۔

و در سنہ ۱۰۳۱ھ پادشاہ از راہ پکھلی بسیر کشمیر متوجہ شدہ بود دراں حال عرضی حاکم ملتان رسید کہ شاہ عباس صفوی با لشکر خراسان و عراق قلعہ قندہار را محاصرہ نمود و از حضور شاہجہان بمقابلۂ شاہ ایران با سامان و سپاہ فراوان[1] دستوری یافت۔

ہمدران ایام نورجہان بیگم در صدد تخریب شاہجہان سرگرم تلاش بود۔ مقارن آنحال پادشاہ بہ ترغیب بعضی اعیان علاقۂ دہولپور شاہجہان را جاگیر بخشید۔ و شاہ جہان دریا نام افغان را برانتظام پرگنۂ مذکور تعین ساخت۔ اما پیش از رسیدن دریا مکان مذکور بفرمان نورجہان در تیول شاہزادہ

---

[1] شاہ جہان خود را (بحالت خرابی صحت جہانگیر) در معرض خطر انداختن و از دار الخلافہ دور ماندن مناسب ندانستند۔

(آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا ص ۳۸۵)

شهریار مقرر شده بود۔ و دربار افغان در قلعۀ دهوپور سپرده با ملازمان شهریار دست بگریبان آمادۀ جنگ و جدل پرداخت و از طرفین مردم بسیاری تلف شد۔ بنابران از دربار نورجهان شاهزاده شهریار که داماد نورجهان شوهر دختر شیر افگن خان بود برای مهم قندهار و سرزنش شاه ایران مامور شده[1] شاه جهان عرضداشت نمود که غبار شورش تا بیاری استمالت و ملایمت فرونشیند تا رسیدن بنده نباید که پادشاه مرا بحضور طلب کنند پس شورش سرانجام نپذیرد۔ بد اندیشان کار طلب بر عکس آن عمل کردند که ملک دو آبه وغیره که در تیول شاه جهان مقرر بود بجاگیر شهریار تنخواه نمودند و بنام شاه جهان فرمان فرستادند که جاگیر خود از ممالک دکهن و مالوه هر جا خواهد بگیرد و بضبط آن بپردازد۔ این همه امورات بحکم بیگم ساخته می شد و منسوب به پادشاه مینمود۔ بیگم[2] را خیال محال بخاطر آمد که شاه جهان را از میان بردارد و شهریار داماد خود را خلعت ولیعهدی بپوشاند۔ با فهام این کلام نافرجام شاه جهان بعزم شورش و بغاوت از قندهار رجعت کرده رایت فساد افراشت۔

چون شمۀ این خبر بسمع پادشاه رسید، مهابت خان با فوج فراوان

---

۱ بقول دکتور بینی پرشاد این مهم به نامرادی انجامید۔ و بعد از محاصرۀ نیم و یکماه قندهار بدست ایرانیان افتاد۔ (هسٹری آف جهانگیر ص ۳۵۵)۔

۲ شرکت شاه جهان در مهم قندهار از تواریخ معتبره ثابت نشده است۔ و آنکه حسن می نویسد مبنی بر سهو است۔ برائے تفصیل (هسٹری آف جهانگیر تالیف بینی پرشاد ص ۳۵۹)۔

بمقابلهٔ شاهجهان دستوری یافت. و بعد حرب و ضرب شدید جمعیت شاهجهان
پریشان شده در حدود بنگاله هزیمت خورده درگذشت.

بالجمله از فتنه سازی بیگم و شامت نسبت شهریار کار بجائی رسید
که در بلاد و امصار شورش برخاست و در انتظام مملکت خلل کلّی راه یافت.
در ۱۰۳۲ھ[ط] پادشاه باز بسیر گلگشت کشمیر نهضت فرموده بمقام
دیرناگ عرضداشت مهابتخان رسید که شاهجهان با جمعیت لشکر بر آب
گنگ رسیده کشتیها بجانب خود کشیده بود. همگی سی منزل کشتیها زمینداران
آن سواد بدست آورده بسبیل آن عساکر منصوره بمقابلهٔ او از آب در
گذشت و پادشاه بنام شاهجهان فرمان فرستاد. نقل فرمان.

"فرزند عزیز دولة التاج فرخی و فیروزمندی و واسطهٔ حق شناسی
و سعادت پیوندی شاهزاده سلطان خرّم بعنایات و الطاف
شاهانه محفوظ و خرّم بوده بداند. وای بر عقل آن فرزند دلبند
که حقوق اطاعت فرزندانه چنانچه لایق پدری و فرزندیست
از خاطر محو ساخته قدم از جادهٔ عبودیت و فرمانبرداری بیرون
نهاده آثار کجروی و بداندیشی در خاندان خلافت و شاهنشاهی
با پدر معرکهٔ جنگ بیاراست که آن فرزند دانشمند گستاخ در پیش
آمد اگر ارادهٔ شمشیر زدن و ملک گرفتن مرکوز خاطر شماست
ازین چه بهتر که با جماعهٔ امرای نیک اندیش و ملازمان وفاکیش
پیش داشته چرا در خاطرت خطور نکرد که کدام یکے در اصل و نسل شاهنشاهی

[ط] ۱۶۲۲ء —

بسرحد عراق رفتہ جمعیت شاہ عباس کہ سکہ قندہار شکستہ بنام خود جاری ساخت شکنی نہ آرزوی تخت و تاج باید خود در آویزی۔ زیرا کہ گرفتن تخت و تاج نہ بزور بازوست بلکہ مقالید فتوحات نامتناہی در سرپنجہ خازن الٰہی است گذشت آنچہ گذشت۔

حال اگر آں نور الابصار چہرۂ جرائم احوال را از خاک مسکنت پاک سازد و بعجز و شکستگی بموقف عرض گردون اقتدار آید البتہ باز بدستور التفات و کرم شاہانہ شامل حال آن فرزند گردد۔ بیت:- اگر دریافتی بردانشت بوس

وگر سر تافتی افسوس افسوس"

چوں فرمان عالی بہ نظر شاہ جہان رسید از طبع رسای خود جواب منظوم بدرگاہ گذرانید۔ جواب منظوم:-

بزرگی نوای شاہ آفاق گیر | بلطف وکرم عذر من درپذیر
ندارم تمنای تخت و کلاہ | زخوف برادر گریزم زشاہ
غم تاجداری کرا در دل است | مرا سر نگہداشتن مشکل است
بہرجا کہ باشم غلامِ تو ام | اگر شاہ ہبازم بدامِ تو ام
مبارک بود تاج بر فرق تو | بود ایمنم خرمن از برقِ تو
گذارد اگر شاہ دنبال من | کند مہربانی بر احوال من
بریں ملک بنگالہ قانع شوم | اگر گیردم سخت مانع شوم

چو از خونِ خسرو شدم متّهم ندارم من از قتل پرویز غم
خدائیکه دولت بہ پرویز داد مرا نیز شمشیر خونریز داد
چو پرویز سوی من از کینہ دید مرا ہم نباید زبونی کشید
اگر صلح خواہد کنم ترک جنگ وگر جنگ جوید نیارم درنگ
مرا با شہنشاہ خود بندگیست نہ با ہر برادر سرافگندگیست
اگر شہ منم شاہ را بندہ ام نہ بگریزم از شاہ تا زندہ ام
اگر بر من انداختی شاہ کار نمیرفت از دست شہ قندہار
بدستم چو تیغ جہانگیری است کلید خزاین خود آید بدست
چو در دست شمشیر خونریز ہست مرا صد تقاضا بہ پرویز ہست
عروس ولایت بود بیوہ زن کند عقد با مرد شمشیر زن
سزد گر در آید بہ آغوش من زند آب بر دیگ پُر جوش من
چہ حیرانم از بازی روزگار نہ آغاز دانم نہ انجام کار
ہمان خرّمم بندۂ خانہ زاد ز رسوائیم شاہ را شرم باد

چونکہ پادشاہ را در امور وہی دست کوتاہ بود بوجہی عنان صلح وصفا بدست نیامد۔

و در سنہ ۳۳ھ پادشاہ رایت اقبال را بجانب لاہور مہمیز دادہ در آنجا خبر رسید کہ زمینداران بنگالہ بمددگاری شاہجہان استقامت داشتند الحال از تقابل و تقاتل مہابت خان راہ فرار پیمودہ اند شاہ جہان خود در جنگل نشستہ است عسرت غلہ دارد الحال بجانب دکہن میرود۔

و در ۱۰۳۴ھ پادشاه را باز هوس سیر کشمیر بخاطر آمده چندگاه باشتغال
سیر و تماشا بسر برد - مهابت خان که میر لشکر و سپه‌سالار بود در محاربات و مقدمات
همیشه جانفشانیها میکرد در ۱۰۳۴ھ شاه جهان را مغلوب و پریشان ساخته
بدرگاه آمد - و پادشاه موجب یاوه‌گوئی نورجهان[1] از و برگشته شده بود وقت
سلام او را بوجهی تفقد و مواسات نفرمود وی بیدل شده در قلعهٔ رنتهم
که آرامگاه او بود عزلت کرد - نورجهان پادشاه را مرکوز خاطر ساخت که
مهابتخان با شاه جهان عقد موافقت بسته است میخواهد که شاه جهان را بر سریر
بنشاند و پادشاه را معزول گرداند -

موجب آن مهابتخان را در قلعهٔ رنتهم مطالبهٔ حضور رفت - و تصرف
منصب و متعلقان نورجهان تفویض یافت - مهابتخان را از تخریب خود
آگاهی بود لیکن توکل بخدا نموده به دارالخلافت نهضت کرد -

و درینهان ایام رایات عالیات بعزم عزیمت کابل بر ساحل دریائے
جهلم متوقف شده بود - مهابت خان با جمعیت پنجهزار راجپوت بدرگاه حاضر
شد چون خبر حاضری او بسمع اعلیٰ رسید پادشاه فرمود که مهابت خان را بگوئید که
اوّل محاسبهٔ معاملات خود پیش آصف‌جاه فیصله سازد آنگاه بنظر حضور بگذرد[2]
مهابت خان را این سخن نهایت سخت آمده آنروز به لیت و لعل گذرانید - فردا آصفجاه[3]

---

[1] برائے تفصیل وجوہات تنازع مابین نورجہان و مہابتخان رجوع فرمائید بہ صفحہ ۳۹۷ ہسٹری آف جہانگیر مصنفہ بینی پرشاد - [2] نورجہان جامۂ خواجہ سرائے پوشیدہ رود جہلم را عبور کرد - [3] و آنکہ حسن می نویسد کہ آصف جاہ و نورجہاں باہمدیگر جہلم را عبور کردند

و نورجہاں با جیش و لشکر از دریا عبور کردہ پادشاہ ہنوز در حرم سرا غسل میفرمود - مہابت خان موقع دانستہ یکبارجسر دریا شکستہ حرم سرای شاہی را محاصرہ نمود و خود مسلح و مکمل بر سر ڈیڑھی* استادہ ماندہ آشوب لشکر در حرمخانہ شور و شغب افتاد پادشاہ سراسیمہ بر در آمدہ مہابت خان را گفت چہ میخواہی وی عرض کرد کہ بخوف دشمنان از حضور جان بخشی میخواہم - پس سہ دفعہ پادشاہ را تصدق شدہ بکمال اعزاز در پالکی نشانید و خود زیر پالکی درآمدہ در خیمۂ خود رسانید و نذرہا گذرانید اما در حفاظت سپاہان نظربند ساخت - نورجہان آنروزی دریا اینواقعہ اصغا کردہ برادر خود و افسران لشکر را قہر فرمود - اما ہیچ کسے بعبور دریا جرأت ننمود - لاچار فیل خود بدریا انداختہ مخالفان بر سر او از ہر طرف تیرباران کردند - نورجہاں چہار ترکش در جنگ آنہا صرف نمود و سہ فیلبان او مقتول شدند -

مدعا کہ لشکر شاہی بطفیل نورجہان از دریا عبور کردہ با فوج راجپوت بجنگ پیوستند بعد حرب و ضرب شدید لشکر شاہی منہزم شدہ نورجہان افتان و خیزان در لاہور رسید مہابت خان پادشاہ را ہر گونہ دلجمعی میکرد - عاقبت نورجہان موجب فرمان پادشاہ در جہلم آمدہ مہابت خان از پادشاہ جبراً قتلنامۂ نورجہان نوشتہ گرفتہ فی الفور بیگم را نشان داد - وی بخوف جان لرزیدہ مہابت خان را التماس نمود کہ اگر پادشاہ را قتل من منظور است

۲۴ محقق نیست - درست آنست کہ آصف جاہ پیش از نورجہان دریا را عبور کردہ بود (ہسٹری آف جہانگیر صفحہ ۴۰۶) - * ڈیڑھی بکسر دال ہندی بمعنی دہیز باشد کہ مابین دروازہ و اندرون سرائے باشد (شمس اللغات فارسی صفحہ ۲۸۴) -

سعادت دارم اما بنظر او رسانیده مرا مقتول سازند۔ مہابت خان بیگم را
بنظر پادشاہ رسانید و پادشاہ بدین اضطرار دلدار خود زار زار گریست ہمیں
کہ مہابت خان بر قتل نور جہان دست برداشت پادشاہ مہابت خان را
دامن گیر شدہ از قتل وا باز داشت۔ پس مہابت خان بپای پادشاہ تصدق
شدہ بابت عفو خطا التجا نمود۔ و پادشاہ او را خلعت عطا کردہ بر خدمات
خود استقلال بخشید و ہمرکاب دائرۂ دولت بکابل برد۔ اگرچہ پادشاہ
از خطای مہابت خان درگذشتہ بود لیکن بیگم در تباہی او ہمیشہ سعی میکرد۔
مہابت خان بخوف ترک دربار نمودہ بجانبی ہجرت کرد۔ نورجہان مال و منال
او ضبط فرمودہ بابت قتل مہابت خان بانعام فراوان اشتہار داد۔ آصفجاہ
وزیر اعظم و مختار کل بود اما از حرکات ناشائستہ خواہر و بیوقوفی پادشاہ
ہمیشہ دلتنگ می بود۔

روزی بوقت شام آصف جاہ را اطلاع رسید کہ یک مرد غریب بسر در واز
چیزی عرض کردن دارد آصف جاہ بر در آمدہ مہابت خان را بشناخت
و در خلوت نشستہ ہر دو بشکوہ و شکایت پیوستند۔ آصف جاہ بر تہمہای
نورجہان و بیوقوفی پادشاہ اقرار نمود و مجبوری خود ظاہر فرمود۔ عاقبت
الامر ہر دو اتفاق کردہ بجای خود مصمم کردند کہ شاہ جہان را بر مسند شاہی
بنشانند۔ ہمانوقت مکاتیب مواثیق[ل] بجانب شاہ جہان شروع یافت۔

[ل] حسن درینجا ہم چشم پوشی و مسامحت بکار بردہ است۔ برائے تفصیل رجوع
فرمائید بہ صفحہ ۴۳۰ ہسٹری آف جہانگیر مصنفہ بینی پرشاد۔

وبسبب بعضے موانعات آمدن شاہجہان در پردۂ تعویق افتاد۔

ہمدران ایام عبدالرحیم خانخانان درجنگ بنگالہ فتح نمایاں کردہ بعز بساط بوس فائز گشت۔

انتباہ۔ الحال برخی از احوال صوبہ داران جہانگیر شاہ کہ در خطۂ کشمیر فرمانروا شدہ بودند گذارش رود۔

نواب قلیچ خان در سنہ ۱۰۱۵ھ[۱] یکہزار و پانزدہ بر صوبداری کشمیر افتخار یافتہ در امنیت رعیت و ترویج مذہب سنت بخوبی پرداخت سہ سال حکومت کردہ متغیر شد۔

ہاشم خان در سنہ ۱۰۱۹ھ[۲] خلعت حکومت پوشیدہ در صفت معدلت بےنظیر بود بعد سال تغیر یافت۔

صفدر خان در سنہ ۱۰۲۱ھ[۳] بر سریر صوبداری جلوس یافتہ در رفاہ آسودگی خلق دو سال بسر برد۔

احمد بیگ خان در سنہ ۱۰۲۴ھ[۴] یکہزار و بیست و چہار لوای حکومت افراختہ خلق اللہ را رفاہ و امنیت بخشید در اوایل حکومتش درین ملک وبای ہیضہ ظاہر شدہ بسیاری از خلق خدا العالم بقا درگذشت۔ چون تکفین و تجہیز مردگان امکان نشد لاشہ ہا بدریا انداختند پس مردمان مدتی گوشت ماہیان ترک کردند۔

۱ھ مطابق ۱۶۰۶ میلادی۔ ۲ھ مطابق ۱۶۰۹ میلادی۔

۳ھ مطابق ۱۶۱۲ " ۔ ۴ھ مطابق ۱۶۱۵ " ۔

گویند حسن شال مردی متمول بود - چهار پایان بسیار داشت چون در خاندان او کسے وارث نماند چهار پایان رو بجنگل نہادند - ایں حادثہ تا چہل روز در تزاید بود بعد آں روز بروز تخفیف یافت -

در ۱۰۲۶ھ در خانۂ ابریشم فروشی دو دختر توام متولد شدند که دندانہا بر آوردہ بودند و پشت ہر دو*را تا کمر اتصال داشت - سر و پا و دستہای ہر یک متفرق بود بعد زمانی فوت شدند - احمد بیگ خان عرصۂ سہ سال در رفاہ مردم بسر بردہ تبدیلی یافت -

دلاور خان در ۱۰۲۷ھ[1] بر اریکۂ صوبیداری نشست ہمگنان را برفاہ و آسودگی آسایش داد و بر کنار ویرناگ[2] باغی عجیب باشجار و ازہار دلفریب آباد ساخت و در ہماں سال ستارۂ دُم دار طلوع نمود و بکثرت غلبۂ موشان در ہند و کشمیر مزروعات تلف شد -

در ۱۰۲۸ھ[3] دلاور خان لشکر فراوان بتسخیر کشتوار تعیّن ساخت که بعد جدال و قتال بسیار کشتوار فتح کردہ از حضور خلعت زرکار و آمدنی یکسالہ کشتوار عطا یافت -

---

[1] مطابق ۱۶۱۷ میلادی - [2] برائے تفصیل رجوع کنید بہ حاشیہ ۹۶۳ تاریخ حسن حصہ اول صفحہ ۳۰۰ - [3] بروایت توزک جہانگیری تسخیر کشتوار در سنہ یکہزار و بست و نہ ہجری مطابق ۱۶۱۹ء وقوع یافت - برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ توزک جہانگیری جلد دوم مطبوعہ چاپ خانہ نولکشور، لکھنؤ ـ صفحہ ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱ - * لفظ "را" دریں جا زائد است -

ہم درین سال جہانگیر شاہ از حسن ابدال[1] بکشمیر متوجہ گشتہ و مخدرات حرم سرا برای صعوبت راہ پیشتر مرخص نمودہ بذات والا چند روز در تماشای شگوفۂ باغات پکھلی بسر برد و در آنجا بسبب کثرت بارش برف باران ہمراہیان را آسیب سخت رسید و دوابہا سقط شدند بسبب وپنج زنجیر فیل را قالب تہی گشت۔ دو روز در آنجا توقف بود و سلطان حسین والی پکھلی خدمات شائستہ بجا آورد و از آنجا بنا بر صعوبت راہ افیال و خیول جیش شاہی را تخفیف دادہ آذوقۂ چہار پنجروز ہمراہ گرفتند و برلب دریای کرشنہ گنگا رسیدہ جشن نوروزی ۱۰۲۹ھ اتفاق افتاد از آنجا بکمال فر و فیروزی قطع منازل کردہ در بارہ مولہ قیام ساخت۔ در آنجا راجہ کشتوار[2] کہ ہم درین سال مطیع شدہ بود بعز بساط بوس فائز گشتہ بانواع نوازش مشرف شد۔ روز دوم ارکان دولت بسواری عراہہای سفائن درمیان تالاب اولر سیر و تماشا کردہ بمستقر دار الخلافت سرینگر رایت اجلال افراخت۔

---

[1] توزک جہانگیری ص ۳۰۱۔

[2] نور الدین جہانگیر نسبت بارہای این راجہ چنین نگاشتہ است:-

"دلاور خان حسب الحکم راجہ کشتوار را مسلسل بحضور آوردہ زمین بوسی فرمود۔ این راجہ خالی از وجاہت نیست۔ پوشش سر و تن اہل ہند و زبان کشمیری و ہندی ہر دو میداند۔ بخلاف دیگر زمینداران این حدود فی الجملہ شہری ظاہر شد حکم فرمودم کہ باوجود تقصیر گناہ اگر فرزندان خود را بدرگاہ حاضر سازد از حبس قید نجات یابد و الا در یکے از قلاع ہندوستان بہ حبس مخلد گرفتار خواہد بود"۔ ایضاً صفحہ مزبور

بعد چند روز سیر و سیاحت حدود مراج[1] بخاطر آمد روز اول
بسبیل دریا در اسلام آباد خیام دولت افراشت۔ روز دوم بسیر و تماشای
سرچشمہ ویرناگ جلوریز گشتہ ملاحظۂ تعمیرات انجا کہ در حین شاہزادگی تجویز
یافتہ بود فرمود در انجا چند روز بعیش و سرور گذرانیدہ بسبب برودت
ہوا آثار تنگی نفس و سرفہ در وجود مسعود پیدا گشت و علت ضیق النفس
عارض شد ازآں سو معاودت کردہ بر چشمۂ اچھہ بل قیام ساخت و درباۂ
تعمیر باغ و حمام و حیاض فرمان داد ازانجا رجعت کردہ چندگاہ بسیر و تفرج
تالاب ڈل گذرانیدہ برای تعمیر باغ[2] فرح بخش شاہجہاں را فرمان داد۔

ہمدراں ایام آتش قہر آلہ فروختہ دوازدہ ہزار خانہ مع مسجد جامع
سوختہ شدند۔ جہانگیر شاہ بر موقع آتش خود حاضر آمدہ در اطفای آں
نہایت کوشید و سنیان تہمت سوختن مسجد جامع بر اہل تشیع بستہ گواہان
گذرانیدند۔ جہانگیر شاہ بعد تحقیقات کامل تعمیر مسجد جامع بذمۂ ملک محمد ناجی
کہ پدر حیدر ملک چاڈورہ بود فرمود و تعمیر آں تا عرصۂ ہفدہ سال باتمام رسید
حیدر ملک کہ رئیس ملک بود در پیش نور جہاں بیگم قربی داشت بفرمان پادشاہ
نہر لچمہ کول را ترمیم ساخت و خانقاہ جڈی بل کہ بسبب آتش ظفر خان
چک ویران شدہ بود بلند افراخت۔

پادشاہ بعد انقضای عرصۂ شش ماہ رخت مراجعت بربستہ چند

---

[1] رجوع کنید بحاشیہ ۱۱۳ تاریخ حسن حصۂ اول صـ ۶۴۔
[2] مراد از باغ شالامار است۔

روز بدیدار شگوفۂ زعفران زار پانپور بسر برد - از آنجا براہ ہفت منزل نہضت کردہ در لاہور رسید - دلاور خان[1] دو سال بحکومت گذرانیدہ ہمرکاب حضور یافت -

ارادت خان در ۱۰۲۹ھ[2] بر بساط حکومت جلوس یافتہ متصل ناوہ پورہ روضۂ دلکشا معمور ساخت کیفیت آں در حصۂ اول گفتہ شد و در امنیت و رفاہیت مردم دو سال بسر بردہ تغیر یافت -

اعتقاد خان در ۱۰۳۲ھ خلعت صوبداری در بر کردہ در رتق و فتق امور مملکت بخوبی پرداخت و تا عہد او مردم چکاں راخیال خیرہ سری مرکوز خاطر بود اعتقاد خان از روئے جلادت و سیاست مردم چکان را گروہ گروہ گرفتار کردہ بقتل رسانید تا کہ دغدغۂ حکومت و ثروت از سرہائی آنہا بدر رفتہ بکار چاکری کشاورزی مشغول شدند و سید ابوالمعالی بعد وفات راجہ مان سنگھ از بنگالہ بکشمیر آمدہ بعض مردم چکاں پیش او ہمی رفتند اعتقاد خان سید موصوف را بحضور فرستادہ در آنجا از حدود ملک سندھ بیست و پنج ہزار روپیہ جاگیر یافت و در آنجا ایام دنیا بسر بُردہ برادرش سید ابراہیم خان را موضع نیوہ از پرگنۂ چہرارٹ جاگیر عطا شدہ با عیال و اطفال خود در آنجا قیام ساخت - و باغ فرح بخش باہتمام اعتقاد خان دریں ایام

[1] پنڈت بیربل کاچرو مدت حکومت دلاور خان سہ سال قرار دادہ است -
(مجمع التواریخ قلمی ورق ۱۵۶)

[2] مطابق ۱۶۱۹ء -

با تمام رسید۔

چونکہ اعتقاد خان شیعہ بود از روی تعصب و سفاکی خلق خدا را آزار جانکاہ رسانید و بدعتہا احداث نمود چنانچہ ضبطی اثمار باغات و دمات و جنگلات و طرح گل زعفران و چیدن گل زعفران و سلامانہ وغیرہ از بدعات اوست کہ در عہد شاہجہان بسر معاف شد۔

در سنہ ۱۰۳۳ھ مزاج جہانگیر شاہ بجدت ہوای گرم متاذی شد بنا بران برای کسب ہوای نزہت گاہ کشمیر از راہ ہیرہ پور بشہر رسید چہار ماہ بسیر و تماشای سلاطین و چشمہ سارہا و نالا بہا بسر بردہ از راہ ہفت منزل کہ عبارت از پانپور و بیجبارہ و اسلام آباد و اچھہ بل و ویرناگ و اہرہ بل و ہیرہ پور است رجعت فرمود۔

در سنہ ۱۰۳۵ھ مطابق سنہ ۲۱ جلوس پادشاہ را باز ہوای آب و ہوای کشمیر دامن گیر خاطر گشتہ اشہب عزمیت را از راہ ہیرہ پورہ جلوریز ساخت۔ چندگاہ در شکارگاہ بھمبر بہ نخچیر پرداختند در مکان جوگی ہٹی کہ محل پر فضا ست جشن نوروزی اتفاق افتاد دران ایام کتل پیرپنچال از برف مالامال بود عبور آن بغایت دشوار می نمود۔ لاجرم علی ملک برادر حیدر ملک چاڈورہ برای تصفیہ راہ بوجہہ مامور شد۔ بہ جانفشانی او راہ توسہ میدان مفتوح شدہ بود۔ اما بسبب بارش برف و باران باز مسدود شدہ حضور ممدوح با خیل و حشم و افیال و اثقال بہ کمال حشمت و اجلال از راہ پکھلی آمدہ در مرغزار گل مرگ فروکش ساخت دران جا گلہای گوناگون شگفتہ بود۔ پادشاہ بدست خاص خود یکدستہ گلہا چید کہ از اقسام گلہا بیست[*] و دو رنگ

* لہ برصفحہ آیندہ

دران محفوف بود۔

بعد چند روز در دولت خانۂ خاص نزول فرمودہ شش ماہ و پنج روز در سیر و تماشای این دیار بسر بردہ بدار السلطنت لاہور متوجہ گشت۔

و در سنہ ۱۰۳۶ھ[۲] باز برای تفریح خاطر و ناموافقت ہوای گرم ہوس سیر و تماشای مرغزار کشمیر دامن گیر خاطر گشتہ جشن نوروزی در لاہور سرانجام داد و در اثنای راہ بسیر شکار قطع مراحل کردہ بسبیل ہیرپورہ در گلستان کشمیر پرتو ورود انداخت و برسیدن اینجا مزاج گل امتزاجش از حد اعتدال برگشتہ قوای ظاہری و باطنی ذوبان پذیرفت و ہمیشہ در پالکی نشستہ بسیر و تفرج اشتغال می داشت و بسواری اشہب خوش خرام آرام اقدام نمی کرد و بہ سبب شدت تنفس و ورم اطراف عارض گشت۔ یکروز علامت

---

* [۱] ملک حیدر چاڈورہ کہ با جہانگیر مشاہدۂ مرغزار گلمرگ نمودہ است در وصفش چنین نوشتہ است :-

"از پادشاہ زمین و زمانیان یعنی نورالدین جہانگیر بہ بندہ حکم شد کہ برائے یادگار میرزا ایلچی شاہ عباس صفوی از خوبی ہائے کشمیر بیان کنم بندہ عرض کرد کہ مابین پرگنہ بانگل و بارہ مولہ براہ پونچھ بیلاقیست گوری مرگ نام۔ چنانچہ بطریق گلگشت دراینجا گذر واقع شد۔ ہمین کہ دست بہ گل ہا انداختند مقدار بیست و پنج[۲۵] گل بدست مبارک درآمد۔"

(تاریخ کشمیر قلمی صفحہ ۱۰۴)

[۲] ۱۶۲۶ء -

مایوسی ظاہر شدہ لیکن بخیر گذشت ۔

بعد تماشای زعفران زار بصوب لاہور رایتِ مراجعت افراخت و بہ مقام بہرام گلہ رسیدہ بہ نشاط شکار پرداخت یکے از دلاوران آں دیار آہوی زندہ اسیر کردہ پیش پادشاہ از کوہ فرود آورد آہوی مذکور بر سر سنگے نشستہ ماند آں جوان پائین آمدہ آہوی مذکور را کشش نمود و در حالت کشش ریسماں از دست اُو جدا شدہ آں جوان از کوہ بزیر افتادہ بیک دو ضرب قلا بازی جان داد و لاشۂ اُو غلطان پیش پادشاہ رسید۔ بہ معائنہ ایں حال مزاج پادشاہ منقلب شدہ ضعف و بیہوشی غالب گشت ۔ ازاں جا کوچ کردہ بہ مقام راجور قیام ساخت و بوقت پاس اخیر ۲۸ ماہ صفر سنہ ۱۰۳۷ھ[1] از عالم فانی بملک جاودانی بشتافت ۔ تابوت اُو در لاہور رسانیدہ بمقام شاہدرہ اندفان پذیرفت ۔ شاہ جہان بر تربت اُو روضۂ عالیشان کہ اعجوبۂ صنعت روزگار است احداث نمود۔

تاریخ

شہنشاہ جہاں شاہِ جہانگیر — کہ دستِ عدلِ اُو بر آسماں رفت
چو نور الدین محمد بُود نامش — ازاں از رفتنش نور جہاں رفت
ازیں ماتم سرا چوں رخت بربست — جہاں غمگین شد و اُو از جہاں رفت
چو تاریخ وفاتش جست کشفی — خرد گفتا "جہانگیر[2] از جہاں رفت"

---

[1] ھ مطابق ۲۹ اکتوبر سنہ ۱۶۲۷ء ۔

[2] ھ ۱۰۳۶ھ مطابق ۱۶۲۶ء ۔

جہانگیر شاہ مردے سادہ و سست طبیعت و متلوّن المزاج بود طبعے موزون داشت شعرہای سنجیدہ می گفت لیکن نورجہان شعلۂ ذکا بود۔ در سخنوری و رمز شناسی نظیر نداشت۔ و در اسپ دوانی و تیر اندازی و شکار افگنی بسیار جرار بود۔ وقتے در شکارگاہ بدست خود شیرے شکار کرد و ظریفے این مطلع گفت ؎

لورجہاں گرچہ بصورت زن است
در صفِ مرداں زنِ شیر افگن است

احداث لوازمات آرائش زناں و ابداع زیورات از مخترعات او مشہور است و عطر گلاب از گل افشانی او معروف در حاضر جوابی و سخن دانی دُرہا می سُفت۔

روزے ہلالِ عید ظاہر شد جہانگیر شاہ بجانب بیگم گفت۔ ع
ہلالِ عید بر اوجِ فلک ہویدا شد ÷ نورجہاں بدیہہ جواب داد۔ ع
کلیدِ میکدہ گم گشتہ بود پیدا شد ÷ جہانگیر۔ سرو در باغ بیک پائے ستادہ است نگہ ÷ نورجہاں۔ برکاب تو دو گر بودش پائے دگر ÷ جہانگیر۔ صبا را شرم می آید بروی گل نگہ کردن ÷ نورجہاں۔ کہ رخت غنچہ واکردہ است نتوانست تہ کردن ÷ جہانگیر۔ از شب چہ قدر گذشتہ باشد ÷ نورجہاں۔ زلفش زکمر گذشتہ باشد ÷ روزے پادشاہ بسیر کوہ سلیمان عروج نمود۔ دراں جا بیگم بدست خود حلوا پختہ می کرد۔ پادشاہ گفت۔ مصرعہ۔ شکر فروشِ من پئے حلواگری نشست ÷ نورجہاں۔ یعنی کہ زیرِ تختِ سلیمان پری نشست ÷ جہانگیر۔ نرگس زدہ بر سرو از فرق تو آں شوخ ÷ کج کردہ

سرِ خویش کہ تا روی تو بیند ۔ نورجہاں۔ نیست نرگس کہ بود بر سرِ من
افسرِ من ۔ بہ تماشای تو بیرون شدہ چشم از سرِ من ۔ نورجہاں۔
اے عندلیب شیدا دم در گلو گرہ زن ۔ گوش شہ است نازک تاب فغاں ندارد ۔
روزے طالب آملی[1] را گفت کہ در مدح پادشاہ ایشاں قصاید بسیار
گفتہ اند و در مدح من یک بیت ہم موزون نکردند۔ طالب گفت کسے
کہ گاہے بچشم ندیدہ باشد توصیف او چگونہ گفتہ شود۔ نورجہاں بدیہہ گفت
رباعی۔ بلبل از گل بگذرد گر در چمن بیند مرا
بت پرستی کے کند گر برہمن بیند مرا
در سخن پنہاں شدم مانند بو در برگِ گل
ہر کہ دارد میل دیدن در سخن بیند مرا

---

[1] طالب آملی برادر زادہ حکیم رکنا کاشی بود۔ در ریعانِ شباب از ولایت خود برآمدہ بعزم سیر[؟] بہت گد
ہند خرامید۔ چوں مرزا غازی وقاری از پیش گاہ جہانگیر پادشاہ بصوبہ داری قندہار مامور
گردید، طالب خود را بآستانِ مرزا غازی کشید و بالتفات فراواں اختصاص یافت۔
آخر باعتصام ذیل جہانگیری قوی پایہ شد و در ۱۰۲۸ھ (۱۶۱۹ء) بخطاب ملک الشعرائی بلند
نامی اندوخت۔ طالب آملی در مدح جہانگیر پادشاہ و اعتماد الدولہ وزیر و نورجہاں بیگم
قصائد غرا دارد۔ طالب در اوائل مہردار اعتماد الدولہ بود۔ آخر مستعفی شد و قطعۂ
اعتذاری بنظم آوردہ۔ ازاں است :۔

دو صنعت اللہ اہلِ طبیعت کہ ہرگز ندادند یا ہم سرِ سازگاری
یکے را فرومایگی کردہ شاعر یکے را بزرگی و عالی تباری ۴۴

بعد انتقال جہانگیر ہمیشہ دلگیر می بود۔ پوشاک سرخ گاہے نہ پوشید۔ شاہ جہاں بیست و پنج لک روپیہ او را جاگیر بخشید و بشفقت مادرانہ او را تعظیم می کرد۔ در سنہ ۱۰۴۹ھ[۱] از دنیا در گذشتہ در شاہدرہ متصل روضۂ پادشاہ مدفون است۔

بالجملہ اعتقاد خان تا انتقال جہانگیر شاہ در کشمیر مدت چہار سال حکومت کردہ بود۔ و بعد انتقال او بہ حکم شاہ جہاں ہفت سال دیگر بہ استقلال گذرانید۔ پس و پیش یازدہ سال بہ حکومت ایں دیار افتخار یافت۔ و در تعمیر باغ فیض بخش و باغ صاحب آباد و باغ شاہ آباد سعی موفور نمود۔

شہاب الدین شاہ جہان بعد انتقال جہانگیر شاہ آصف جاہ و اعظم خان

۴۴ من آں شاعرم شکر للہ کہ دارم ز بخت بلند تو امید داری

کہ گر دہر یا قوت یکدانہ گردد درو بینم از چشم نا اعتباری

بہ گلزار معنی ہزار فصیحم بمنصب چہ شد نیستم گر ہزاری

چو مہر تو دارم چہ حاجت بہ مہرم مرا مہر داری بہ از مہر داری

طالب در عین جوانی از دنیا خلعت زندگانی بر آمد۔ ایں واقعہ در سنہ ۳۶ھ (۱۶۲۶ء) پیش از فوت جہانگیر پادشاہ بیک سال رو داد (ملخص از مآثر الکرام موسوم بہ سرو آزاد مصنفہ مولانا میر غلام آزاد بلگرامی چاپ مطبع دخانی رفاہ عام لاہور سنہ ۱۹۱۳ء صفحہ ۴۳ تا ۴۷)۔

[۱] مطابق ۱۶۳۹ء۔

اتفاق کردہ داور بخش پسر سلطان خسرو را عاریتہً بہ سلطنت برداشتند۔ روز دیگر نورجہان بیگم برفیل سوار شدہ بہ مقام بھمبر بنام شہریار خطبۂ سلطنت بہ آواز بلند فرو خواند و آصف جاہ را برای تخت نشینی او تجویز داد۔ آصف جاہ را سلطنت بخانۂ خود بُردن بود۔ فی الفور جواہر خود نظربند کردہ ہیچ کسے را نزد او آمدن نداد۔ شہریار کہ در لاہور بود بشنیدن اخبار لشکرے جرار فراہم کرد بجاربہ و پیکار مستعد شد۔ چون آصف جاہ در لاہور رسید از آن طرف شہریار بمقابلۂ او برآمدہ بقتال و جدال پیوستند۔ در آخر شہریار تاب تقابل نیاوردہ در قلعہ محصور شد۔ و امرای نامدار جمع شدہ داور بخش را سر برا کردند و شہریار را نظر آوردہ مکحول ساختہ محبوس داشتند و آصف جاہ رہروی[1] راجپ را کہ در طی مسافت عاجل بود فی میل یک یک اشرفی انعام دادہ مع انگشترین خود نزد شاہ جہان فرستاد۔ و شاہ جہان بدیدن انگشترین بعجالت تمام از گجرات یلغار کردہ دوم ماہ جمید الثانی ۱۰۳۷ھ[2] در ایوان دولتخانۂ

---

[1] ملا عبدالحمید لاہوری و محمد صالح کنبوہ نام این رہرو "بنارسی ہندو" نگاشتہ اند (بادشاہ نامہ جلد اول صفحہ ۷۵ مطبوعہ کالج پریس کلکتہ ۱۸۶۸ء و عمل صالح الموسوم بہ شاہ جہان نامہ صفحہ ۲۱۳ چاپ رائل ایشیاٹک سوسائٹی بنگال ۱۹۳۹ء)۔ [2] مطابق ۲۹ جنوری ۱۶۲۸ء۔ امّا بروایت ملّا عبدالحمید لاہوری جلوس شاہ جہان بر تخت سلطنت در چہارم گھڑی روز دوشنبہ بیست و پنجم ماہ بہمن موافق ہشتم جمادی الثانی ۱۰۳۷ھ در دار الخلافت آگرہ واقع شد (بادشاہ نامہ جلد اول ص ۱۱۲)۔

لاہور بر سریر سلطنت جلوس کردہ سکّہ و خطبہ جاری ساخت۔ و داور بخش[1] با جمیع شاہزادہائے خاندان بابریہ بقتل آورد۔ و فرامین امور مملکت بتوقیع وقیع خود مزیّن کردہ ہر سو فرستاد۔ و خان جہان لودھی شخصی افسر عسکر جہانگیر بود بر موقع فساد با شاہ جہان جنگہای بسیار نمود۔ چون خبر انتقال جہانگیر شنید شاہ جہان را از تخت نشینی مانع آمد و شاہ جہان در مقابلت او مبادرت نفرمودہ پیغام صلح فرستاد۔ لودھی بہبودئی خود در صلح دانستہ بدرگاہ حاضر آمد و پادشاہ او را بر حکومت صوبۂ مالوہ[2] مفاخرت بخشید۔ بعد چندگاہ حسب الامر بحضور حاضر شد و در آنجا از رنگ دربار تدمیر خودش بنظر آمد۔ فی الحال از درگاہ گریختہ رفت۔ چون در خیمۂ خود در آمد افواج شاہی گرد خیمۂ او محاصرہ نمودند و حرمہای لودھی برعایت ناموس بر خود کشتی مرتکب

---

[1] یعنی داور بخش المعروف بہ بلاقی۔ ملا عبد الحمید و محمد صالح اسمائے شہزادگان کہ بحکم شاہ جہان بقتل رسیدند۔ داور بخش معروف بہ بولاقی و شہریار و طہمورث و ہوشنگ پسران دانیال و گرشاسپ برادر بولاقی نگاشتہ اند۔ این ہر پنج شہزادگان بدست خدمت پرست خان المعروف بہ رضا بہادر دادہ شدند۔ او در شب چہارشنبہ سیزدہم بہمن ماہ بیست و پنجم جمادی الاولی سنہ ہزار و سی و ہفت (۲۳ جنوری ۱۶۲۸ء) ایشان را از تنگنائے ساحت گیتی خلاص دادہ بہ فسحت آباد عدم راہی ساخت" (پادشاہ نامہ جلد اول صفحہ ۸۶ و عمل صالح الموسوم بہ شاہ جہان نامہ جلد اول صفحہ ۲۱۹)۔

[2] حالا ولایت مدھیہ پردیش در وسط ہند۔

شدند۔ لودھی بکمال جگرسوزی با دو پسر خود از خیمہ جریدہ رفتہ پامان بتعاقب آومیدوید۔ ند۔ چوں برلب دریای چنبل رسیدند۔ طغیانی بود لودی خود را بدریا انداختہ عبور کردہ و فرزندان و ہمراہیان اُو در دست مخالفان افتادہ مقتول شدند۔ لودھی در ملک دکہن رسیدہ رایت بغاوت افراخت ورایان اطراف با خود متفق کردہ در ملک ولولہ انداخت۔ شاہ جہان عسکر مظفر بافسری ارادت خان بمحاربت و مقابلت اُو تعئین فرمود۔ لودی از روی جلادت ذاتیہ خود در محاربۂ اُو ہر وقت غالب ہمی شد۔

عاقبت الامر از پیشگاہ حضور آصف جاہ بمدافعت او مامور شدہ رایان اطراف از صولت اُو لرزیدہ در ذیل امان در آمدند از یں رو لودھی را جمعیت نماندہ عاقبت در دست دلاوران شاہی مقتول شد۔[1]

مدعا کہ بعد رفع و دفع مخالفان آصف جاہ بر منصب وزارت استقلال یافت و مہابت خان بر عہدۂ سپہ سالاری مسلط گشت و بحسن انتظام آنہا در ملک امن و امان واقع شد و سرکشان حدود دکہن را گوشمالی دادہ در ذیل طاعت در آوردند و با جمیع رایان[2] و نوابہای ملک ہند عہدنامہای جدید موثق کردند و در رفاہ و آسودگی رعایا و آبادی ملک نہایت کوشیدن۔

---

[1] برائے تفصیل محاربات پیرخان مخاطب بہ خان جہان لودی با افواج شاہجہانی رجوع کنید بہ شاہجہان نامہ جلد اول از صفحہ ۳۶۵ تا ۴۰۹۔

[2] رایان جمع رائے بزبان ہندی یعنے امیر۔

شاہجہان در اوایل از افعالات ہنود متنفر می بود۔ عاقبت ترک تعصّب فرمودہ با مذہب غیر صلح کل نمود و در رعیت پروری دادگستری از آبائے خود سبقت ربود۔ رسومات بے دینی اکبر شاہ و آئین عشرت و رنگینی جہانگیر شاہ برطرف کردہ قوانین و آئین خود مطابق شرع متین مروّج ساخت۔ علی مردان خان[1] کہ از جانب شاہ عباس صفوی[2] بر حکومت قندہار مستقل بود بوجہی[3] از آقای نامدار خود دلگیر شدہ بجانب شاہ جہان

---

[1] رجوع کنید بہ مآثر الامراء جلد دوم ص۷۹۵ تا ص۸۰۰۔

[2] درست بہرام مرزا المعروف بہ شاہ صفی متوفی ۱۰۵۲ھ (۱۶۴۲ء) پسر زادہ شاہ عباس صفوی اول است۔ و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر سہو است (مآثر الامراء جلد دوم ص۷۹۶)۔ [3] بقول صاحب مآثر الامراء (جلد دوم ص۷۹۶) سبب انسلاک علی مردان خان در زمرہ بندگان شاہجہانی این بود کہ بعد از ارتحال شاہ (عباس صفوی) چون نوبت دارائی ایران بہ شاہ صفی پسر زادہ او رسید بہ مظنہ ہائے بے اصل و احتیاط ہائے دور از کار اکثر عمدہ ہائے دولت عباس شاہی را از پا در آورد۔ علی مردان خان اندیشہ ناک شدہ سلامت خود منحصر در توسل بدرگاہ فردوس آشیانی (شاہجہان) دانستہ، نوشت و خواند بہ سعید خان صوبہ دار کابل درمیان آورد و باستحکام برج و بارہ پرداختہ قلعۂ بالائے کوہ لکہ کہ بر حصار قندہار مشرف است بنا نمودہ در عرض چہل روز بانجام رسید۔ چون این اخبار بہ شاہ (صفی) رسید دفع آن مصمم ساختہ اوّل پسر کلانش را طلب داشت۔ علی مردان خان اگرچہ باقتضائے وقت اورا روانہ فرمود، امّا بعد ازاں بہر کہ گمان دورنگی داشت بقتل آورد۔ شاہ صفی

درباره آمدن خود عرضداشت نمود۔ شاہ جہاں درجواب نوشت۔

"نقل فرمان"

مدار المہام پادشاہی۔ باعث امن وامان شاہنشاہی۔ شیر صفدر معرکۂ جنگ۔ ملک کشائی بے درنگ۔ زبردست نامداران ہفت اورنگ۔ باج ستانندۂ روم و زنگ۔ دولتخواہ یکرنگ۔ رفیق وفادار بے ریو و رنگ۔ علی مردان خان فیروز جنگ۔

نظم

بروائے صبا پیک گلزار ما | خبرده بیار وفادار ما
کہ خود را بدرگاہ والا رسان | زسرچشمہ کشتی بدریا رسان
عناں گرم گرداں برچون صبا | بداں سان کہ از کوہ آید صدا
دعا چوں زود جانب آسمان | بسرعت چناں باید آمد جہان

زشوق آنچنین است گفت و شنود
سخن مختصر زود بشتاب زود

بصدور فرمان علی مردان خان از قندہار آمده به عز بساط بوس فائز

قلعۂ قاسی را کہ بشہود مقدس فرستادہ بود برسراو تعین کرد۔ علی مردان خان با علی حضرت (شاہ جہان) عرضداشت نمود کہ شاہ جہاں ستانی من افتادہ یکے از عمدہا تعین شود کہ قلعہ باو سپردہ روانۂ درگاہ بشوم۔ چنانچہ درسال یازدہم ۱۰۴۷ھ مطابق ۱۶۳۸ء بعد از محاربۂ خفیف قلعۂ قندہار بہ تصرف عمال شاہجہانی در آمد۔

گشت و قلعۂ قندھار را امرای شاہجہان متصرف شدند۔ بعد چندگاہ شاہ عباس[1] یورش آوردہ قلعۂ قندھار را از تصرف پادشاہ ہند نزع کرد۔ آنگاہ از پیشگاہ حضور شاہزادہ دارا شکوہ بمحاربت شاہ عباس مامور شد و شاہزادہ از غلبۂ غنیم ترسیدہ رجعت کرد۔ پس اورنگ زیب برائی فتح قلعۂ قندھار دستوری یافت وی بزور شجاعت قبۃ الاسلام بلخ را فتح کردہ بر قلعۂ قندھار یلغار آورد۔ اما در تقابل لشکر غنیم تاب مقاومت نیاوردہ بجانب دہلی معاودت نمود و شاہ عباس بلخ و قندھار را بدستور متصرف گشت۔

و دراں ایام اہل پرتگال بمقام چاٹ گام[2] یک منزل کوٹھی تجارت بیان حصن متین ترصیص نمودند و بر فصیل آں توپہا تعبیہ کردند[3]۔ چوں حاکم ڈھاکہ[4] اخبار آں بسمع اعلیٰ رسانید، پادشاہ حکم فرستاد کہ آں بت پرستاں را از ملک اخراج سازند۔ مطابق آں جان نثاران درگاہ

---

[1] مراد از شاہ عباس ثانی پسر شاہ صفی (۱۶۴۲ء تا ۱۶۶۶ء) است۔

[2] در پادشاہ نامہ جلد اول ص ۴۳۳ و عمل صالح موسوم بہ شاہجہان نامہ صفحہ ۴۹۳ بجائے "چاٹ گام" "ساتگانو و ہوگلی" مذکور است۔

[3] برائے تفصیل قلعہ بندی پرتگالیاں در بندر ہوگلی (ولایت بنگالہ ہند) رجوع کنید بہ شاہجہان نامہ از صفحہ ۴۹۴ تا صفحہ ۵۰۲۔

[4] مراد از قاسم خان صاحب صوبۂ بنگالہ است کہ بانصرام ایں مہم از طرف شاہجہان متعین شدہ بود (ایضاً صفحہ ۴۴۷)۔

بسیاری از ساکنان پرتگال بقتل[1] آوردہ نام ونشان آنہا در ملک بنگالہ گذاشتند۔
وشاہ جہان در قلمرو ہندوستان بہر جا تعمیرات عجیبہ و مکانات دلفریب آباد ساخت ازاں جملہ بعضے تعمیرات او تاحال عبرت افزاست نظیر آن در اقلیم ہند جائے ممکن الوجود نتواند بود:۔

اوّل قلعۂ شاہ جہان آباد کہ از سنگہای سرخ منبت کار و مصفا درونما باسراف یک کرور روپیہ در عرصۂ دہ سال[2] بشکل گلدستہ ہشت پہلو معمور ساخت۔

دوم مسجد جامع دہلی بکمال تمتین وتزئین ترصیص نمود کہ در روئے زمین مانند آن مسجدی دیگر[3] منصور نباشد۔

سوم روضۂ تاج گنج در اکبرآباد مشہوراست و در محیط آن یکصد و

---

[1] بقول محمد صالح "دریں غزوہ قریب دہ ہزار تن از خورد و بزرگ و نساء و رجال قتیل وغریق وحریق گشتند۔ وچہار ہزار وچہار صد کس از ذکور واناث فرنگی اصیل و عبید و قریب دہ ہزار تن از رعایائے پرگنات و نواحی آن کہ بے گناہ بہ بند فرنگ افتادہ بودند از حبس آزاد گشتند۔ ودریں ایام از آغاز تا انجام ہزار سعادت مند از اہل اسلام درجۂ شہادت یافتہ بروضۂ دارالسلام خرامیدند" (ایضاً صفحہ ۵۰۲)۔

[2] صحیح مدت تعمیر قلعۂ شاہ جہان آباد (دہلی) ہشت سال ست چنانکہ از اقتباس ذیل ماخوذ از شاہ جہان نامہ جلد سوم ص۳۲ عیاں گردد:-

"مجملاً ایں حصار گردوں آثار کہ از مبدأ تاریخ بنیاد تا ہشت سال بکمال جد و جہد بسر حد اتمام رسیدہ و تا آن غایت مبلغ پنجاہ لک روپیہ در ۴۴

۴۴ بقیہ حاشیہ در ذیل صفحہ ۴۹۵ است

نُود درعہ و قطر گنبد آں سی و سہ درعہ جدار و حصار آں از سنگ مرمر منقش و مینت کار از اعجوبۂ صنایع بدایع روزگار یادگار و عبرت افزاست حوالی آں باغیچۂ دلفریب خوش نما و نمزد اخرج تعمیر آں مکان ہفتاد و پنج لک [۱] روپیہ می نگارند۔

چہارم روضۂ جہانگیر شاہ بمقام لاہور در شاہدرہ مشہور صنعت کاری آں از اعجوبۂ صنایع روزگار معروف۔

پنجم تخت طاؤس کہ اصل مادۂ آں از طلاء و نقرہ و مرواریدو

۴۴
مصارف بنائے آں و موازی ایں مبلغ در مخارج عمارات عالیہ داخل قلعۂ مبارک بخرج رفتہ مشتمل است بر چہار دروازہ و دو دریچہ و بیست و یک برج "۔

[۳] بروایت محمد صالح کنبو تکمیل مسجد جامع دہلی در ۱۰۶۷ھ (۱۶۵۶ء) بہ اہتمام علامی سعد اللہ خان مدار المہام شاہ جہاں و فاضل خان بعمل آمد بقولش ہر روز پنج ہزار کس از بنّاؤ سنگ تراش و پرچین کار و منبت کار و نقاش و حکاک و بیلدار و دیگر عملہ بکار مسجد می پرداختند۔ در مدت شش سال بہ صرف دہ لک روپیہ صورت اتمام پذیرفتہ زینت افزائے خطۂ خاک گردید۔ "قبلۂ حاجات آمد مسجد شاہ جہان" کہ از روئے حساب ابجد معادل ۱۰۶۷ عدد باشد۔ تاریخ بنائے ایں مسجد ہست۔ عمل صالح موسوم بہ شاہ جہاں نامہ جلد سوم ص ص ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴۔

[۱] اما بقول ملا عبد الحمید لاہوری و محمد صالح صحیح تخمینہ مصارف روضۂ ممتاز محل پنجاہ لک روپیہ شاہجہانی بود۔ بعرصہ دوازدہ سال از ابتداء سال پنجم جلوس بسرکاری مکرمت خان ۴۵

۴۵ بقیہ حاشیہ در ذیل صفحہ ۴۹۶ ست

لعل و یاقوت و زمرد و نیلم والماس بود صنعت آں در حیل عقل اصلاً نگنجد۔ گویند تخته که پادشاه بداں متکا میکرد باسراف ده لک روپیه درست شده بود و در حدقه های تصویر طاؤس جواهر کوه نور و کوه طور بدل چشمان تعبیه کرده بودند۔ صاحب رسوم هند مصرف تخت طاؤس شش کروڑ روپیه و خرج مصارف دربار شاهی بروز اجلاس یک کرور روپیه می نگارد۔

گویند روزی که شاه جهان بر تخت طاؤس جلوس فرمود تمامی راجگان و رئیسان و نواب های مملکت محروسهٔ خود از اقاصی و ادانی جمع کرده دربار قیصری ترتیب داد بچناں ساختگی و آراستگی دربار بعمل آمد که شاهان سابقین و لاحقین طور و طرز آں بخواب ندیده باشند۔

وقتیکه شاه جهان بر تخت قدم نهاد دامنی از خاک آورده بر سطح آں مفروش ساخت و دوگانه برای آں یگانه بر فرش خاک ادا کرده بجانب حاضران دربار باآب دیده خطاب نمود:

"ای خلق خدا گواه باشید که فرعون بر تخت عاج نشسته
دعوی خدائی نمود و من بر تخت جواهر زواهر نشسته بخدای
بے انباز اقرار می نمایم و خاکساری و عبودیت خود اظهار
می سازم۔"

[44] و عبدالکریم خان میر عمارت صورت تمامیت پذیرفت (پادشاه نامه جلد دوم صفحه ۳۲۲ و شاه جهان نامه صفحه ۳۸۵)۔

پس فاتحہ خواندہ از تخت فرود آمد۔ بعد ازاں گاہی بر سر آں جلوس نکردہ زیر پایہ تخت باتختۂ دیگر تکیہ کردہ بدربار می نشست کہ تخت طاؤس پس پشت می بود۔

بالجملہ اعتقاد خان کہ در عہد جہانگیر شاہ ناظم صوبۂ کشمیر شدہ بود کارہای دستلبستہ میکرد۔ بنابراں شاہ جہان او را منشور حکومت کشمیر بدستور عطا فرمود۔ و در حکومت او[1] ۱۰۴۳ھ شاہ جہان بہوائی سیر گلزار و بساتین نہضت فرمای کشمیر شدہ عرصۂ پنج ماہ و نہ روز بعیش و عشرت گذرانید۔ و بابت تعمیر باغ نسیم[2] و باغ الٰہی[3] و عیش آباد[4] وغیرہ فرمان داد۔ چونکہ اعتقاد خان[5] بکثرت بدعات و اخذ مصادرات مردمان کشمیر را پامال و خستہ حال کردہ بود لہٰذا شاہ جہان از کردار و اطوار او بیزار گشتہ بعد حکومت یازدہ سال[6] برطرف نمود۔

---

[1] صحیح حکومت ظفر خان احسن است زیرا کہ بقول صاحب مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۱۸۰ اعتقاد خان در سال پنجم جلوس شاہ جہانی مطابق ۱۰۴۲ھ از صوبیداری کشمیر معزول شدہ بود۔ ملا عبد الحمید لاہوری ہم مؤید ہمیں روایت است (بادشاہ نامہ جلد دوم ص ۱۷)۔

[2] بقول ملا عبد الحمید باغ نسیم از تعمیرات اعظم خان میر بخشی شاہ جہان است۔

[3] و بقول عبد الحمید لاہوری از تعمیرات مرزا یوسف خان است کہ در عہد صوبیداری خود در کشمیر برپا کرد۔ (بادشاہ نامہ جلد دوم ص ۲۸)

[4] برائے "باغ عیش آباد" رجوع کنید بہ تاریخ حسن حصۂ اول صفحہ ۲۸۸ و ۲۸۹۔

[5] مآثر الامراء جلد اول ص ص ۱۸۰ و ۱۸۱ و ۱۸۲۔

[6] یازدہ سال باین تفصیل۔ شش سال در عہد جہانگیری و پنج سال در عہد شاہ جہانی (مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۱۸۰)

ظفر خان احسن[1] در ۱۰۴۳ھ[2] در بدل اعتقاد خان بر سنۂ جلوسیہ کشمیر جلوس نمود از بسکہ در مقامات و محاربات ظفریاب می شد۔ بنابراں بخطاب ظفر خانی ممتاز گشت و بر امرائی دربار اعتبار و اقتدار کلی داشت۔ نہایت خوش خلق و عیاش و نیک اطوار بود۔ پرورش سپاہ و رعیت بخوبی میکرد۔ و در شعر و سخن طبعی موزون داشت۔ احسن تخلص می گفت[3]۔ و در تعریف کشمیر مثنویہا گفتہ است۔ این رباعی از طبع زاد اوست۔ رباعی:۔

جہاں جواں شدہ عقد چنار می بندد
بہار پای چمن در نگار می بندد

مسافران چمن نارسیدہ در کوچ اند
شگوفہ میرود و شاخ بار می بندد

میرزا صائب[4] بدیدن او در کابل آمدہ قصیدۂ غرا در مدح او بحضور گذرانید۔

---

[1] مآثر الامراء جلد دوم از صفحہ ۷۵۶ تا ۷۶۲ ۔

[2] مطابق ۱۶۳۳ء ۔

[3] صحیح "می کرد" ۔

[4] نام میرزا محمد علی، صائب تخلص۔ پدرش از کدخدایان معتبر عباس آباد اصفہان بود۔ میرزا در دار السلطنت اصفہان نشو و نما یافت۔ و بکثرت فرصتی درش حیات عالم کوس سخندانی زد۔ در عین شباب آخر عہد جہانگیری متوجہ ہندوستان گردید۔ چون وارد دار الملک کابل گشت، ظفر خان کہ بہ نیابت پدر خود خواجہ ابو الحسن تربتی ناظم کابل بود، میرزا را بکمند حسن خلق صید کرد۔ چون رایات صاحبقرانی (شاہجہان) در ۱۰۳۹ھ جانب دکن باہتزاز در آمد، میرزا با ظفر خان ۴۴

۴۴ بقیہ حاشیہ در ذیل صفحہ ۴۹۹ ست

این بیت ازاں قصیدۂ مشہور است ۔ بیت :-

خاں تو ئی کز تو ذر برند بخوان

خانی دیگراں بیک خانی است

---

۴۴ دور کاب سلطانی سرے بدیار دکن کشید ۔ چوں در ۱۰۴۲ھ (۱۶۳۲ء) ظفرخان را حکومت کشمیر بہ نیابت خواجہ ابوالحسن مفوض گردید ، میرزا نیز محل سعز با ظفرخان برلبت وپس از گلگشت کشمیر عازم ایران گشت ۔ ذتا آخر ایام حیات نزد سلاطین صفویہ بہ مکرم زلیست ۔ این ہم میگویند کہ صائب مرزا این بیت غنی کشمیری شنیدہ عزمیت کشمیر نمود شعر

موئے میان تو شدہ کرالہ پن کرد جدا کاسہ سرما زتن

باز غنی دیوان خود را کہ از لک بیت برگزیدہ دو ہزار بیت بیاضے نگاشتہ باقی را بآب دادہ بود پیش مرزا گذاشت ۔ میرزا از مطالعۂ آں بغایت محظوظ شد ۔ خصوصاً بر بیتے حسر تہا خوردہ گفت کاش این ہمہ کہ در تمام عمر خود گفتہ ام باین کشمیری می دادم و این یک بیت بمن حوالہ می کرد ۔

حسن سبزے بخط سبز مرا کرد اسیر دام ہم رنگ زمین بود وگرفتار شدم

(مقدمۂ دیوان غنی مطبوعۂ نولکشور پریس لکھنو صفحہ ۱۴۲)

وفات مرزا محمد علی صائب در ۱۰۸۰ھ (۱۶۷۰ء) اتفاق افتاد و در اصفہان مدفون گردید ۔ "بلبل گلزار جنت صائب عالی کلام" تاریخ وفات است ۔

مرزا صائب در ہمہ انواع سخن بالخصوص غزل ید طولی داشت ۔ چنانکہ خود می گوید ۔

غزل نبود باین رتبہ ہیچگہ صائب نوائے عشق در ایام من کمال گرفت

(ملخص از مآثر الکرام موسوم بہ سرو آزاد از صفحہ ۹۸ تا ۱۰۳)

ظفرخان درصلۂ آں ہزار اشرفی بوی بخشید۔ و بدعات موفورکہ در وقت حکومت اعتقادخان بر ساکنان ایں گلستان دشوار شدہ بود بموجب التماس اُو شاہجہان رقم معافی آں نافذداشت کہ نقل آں بر سنگ دروازۂ مسجد جامع تاحال منقوش است۔

نقل اشتہار

چوں ہمگی ہمت و الانہمت مصروف و معطوف بر رفاہیت خلق است بنابراں بعض امورکہ درخطۂ کشمیر دلپذیر باعث آزار سکنۂ آں دیار می شد حکم فرمودیم کہ برطرف باشد۔ ازجملۂ آں مقدمات یکی آنست کہ وقت چیدن زعفران مردم را بعنف می بردند کہ زعفران بچینند و قلیلے نمک بعلت اجرۂ آں بآں مردم می دادند ازیں جہت بآں آزار بسیار می رسید۔ حکم فرمودیم کہ تکلیف چیدن زعفران اصلاً بکسی نکنند۔ آنچہ تعلق بخالصۂ شریفہ باشد مزدوران راضی ساختہ اجرۂ واجبی بدہند۔ آنچہ کہ تعلق بجاگیرداشتہ باشد گُل زعفران را بجنس حوالۂ جاگیردار نمایند بہر طریقے کہ بدانند بچینند۔

مقدمۂ دیگر آنست کہ در زمان بعضی از صوبہ ہای کشمیر بر سرخروار شالی دودام بعلت ہیزم می گرفتند و درعمل اعتقادخان چہار دام بر سرخروار گرفتہ می شد۔ چوں ازیں جہت آزار بسیار بمردم می رسید بنابراں حکم فرمودیم کہ بالکل رعایا را طلب ایں وجہ معاف دارند۔ بعلت ہیزم چیزی نگیرند۔

مقدمۂ دیگر آنست دہے کہ جمع آں زیادہ از چہار صد شالی

بناشد از آں دہ دو گوسفند حکّام انجا ہر سالہ می گرفتند اعتقاد خان درہنگام صاحب صوبہ گی خود بجای گوسفند بر سر ہر گوسفندی شصت و شش دام می گرفت۔ چوں ازیں جہت بر عایا نیز آزار بسیار می رسید بالکل حکم فرمودیم کہ برطرف باشد نہ گوسفند بگیرند و نہ نقد دیگر اعتقاد خان در ایّام صاحب صوبگی خود بر سر ہر ملّاحی خواہ جوان و خواہ پیر و خورد سال ہفتاد و پنج دام می گرفت و معمول قدیم آں بود کہ بر سر جوانی شصت دام و بر سر پیرے دوازدہ دام و بر سر خورد سالے سی و شش دام می گرفتند حکم فرمودیم کہ دستور سابق را معمول داشتہ بدعتی کہ اعتقاد خان کردہ برطرف باشد۔

مقدمۂ دیگر آنست کہ صاحب صوبہ در وقت میوہ در ہر باغ و در ہر باغیچہ کہ میوۂ خوبی گمان داشتند کسان خود تعیُّن می نمودند کہ آں میوہ را بجہت آنہا محافظت نمایند و نمی گذاشتند کہ صاحبان باغ ہا و باغیچہ ہا متصرف شوند ازیں جہت آزار بآں جماعت می رسید چنانچہ بعضی ازاں مردم درختہای میوہ دار دُور ساختند حکم فرمودیم کہ ہیچ صاحب صوبہ قرق میوہ باغ و باغیچۂ کسے نکند۔ می باید کہ حکّام کرام و دیوانیان کفایت فرجام و عمّال حال و استقبال صوبۂ کشمیر ایں احکام جہان مطاع را مستمر ابدی دانند۔ تغیر و تبدیل بقواعد ایں راہ ندہند ہر کس کہ تغیر و تبدیل دہد بہ لعنت خدا و غضب پادشاہ گرفتار خواہد شد۔ فقط

ظفرخان در ایّام حکومت مستعارهٔ خود چهار[1] گلشن عجیب باسراف زر کثیر احداث نمود یکی باغ ظفرآباد در محلهٔ بریه وار دوم باغ گلشن در محلهٔ لوٹه کدل سوم باغ عنایت متصل زیارت سیّد محمّد مدنی بطرف شمال چهارم باغ احسن آباد که بحسن آباد این وقت مشهور است، اثمار و انواع اسپاتی مثل نبنق و گلاس گیلاس و انواع انگور وغیره از امصار و بلاد طلبیده در باغهای خود غرس نمود[2]

ودر سنه ۴۴ه[3] بفرمان شاه جهان لشکر کشیر برای تسخیر تبت صغیر و کبیر[4] مامور ساخت و الکای تبتین در قبضهٔ اقتدار در آورد و راجه های[5] آنجا گرفتار کرده بکشمیر رسانید و فتحنامه بحضور گذرانید۔

ودر سنه ۴۵ه[6] مردمان شهر برای تونت خوری در مایه سومه[7] رفته بودند

---

[1] برائے تفصیل این هر چهار باغ رجوع کنید بتاریخ حسن حصۂ اول ص ص ۲۹۸ و ۲۹۹ -

[2] واقعات کشمیر ص ۱۳۸ -

[3] مطابق ۱۶۳۴/۵ء -

[4] مراد از تبت صغیر و کبیر علاقه جات ملحقه ولایات جدید گلگت و لداخ در ریاست جموں و کشمیر است ولے بقول ملا عبد الحمید لاهوری جهم متذکره خلاف علاقه اشکردو (اسکردو) بود۔

[5] مراد از راجه ابدال پسر راجه علی رائے است۔ "راجه های" غالباً سهو نساخ است۔ برائے تفصیل فتح تبت رجوع کنید به ص ص ۲۸۱ تا ۲۸۸ -

[6] مطابق ۱۶۳۵ء -

در ہنگام اجتماع مردم میان اہل سنت و مردم تشیع نزاع افتادہ بجنگ و جدل پیوستند و مردم شیعہ سب صحابہ کبار نمودند و سنیان بغیرت آمدہ اہل تشیع را غارت کردند و پردۂ ناموس آنہا دریدند۔ خواجہ خاوند محمود[1] و غیرہ جمعی از اعیان برای این مقدمہ بحضور رسیدند کیفیت آن در حادثات کشمیر مذکور است۔

در ۱۰۴۸ھ[2] شاہ جہان از راہ بھیرہ پور نہضت فرمای این دیار شدہ عرصۂ پنج ماہ در سیر و سیاحت این گلزار بسر بردہ باغ الٰہی و باغ عیش آباد کہ بکمال ساختگی و آراستگی معمور شدہ بودند بسیر گلگشت آن محظوظ شدہ بعد تماشای شگوفۂ زعفران از راہ ہفت منزل بدار الخلافت لاہور نہضت فرمود۔

ظفرخان مدت ہفت سال و دو ماہ حکومت کردہ تغیر یافت۔

شاہزادہ مراد بخش در ۱۰۵۱ھ[3] یک ہزار و پنجاہ و یک صوبیدار این دیار شدہ بسیر و سیاحت و تماشای بہار و گلزار اشتغال داشت۔ دختر ملکان شاہ آباد کہ پیشتر بعقد زوج خود در آوردہ بود کسکوبان او را اقتدار حکمرانی و صاحب کاری بخشید و باستیلای جور و جفای آنہا اہل کشمیر را خرابی افزود۔ چون شکایت او بحضور رفت ہمگی یک سال بحکومت گذرانیدہ معزول شد۔

علی مردان خان در ۱۰۵۲ھ[4] بر عہدۂ صوبہ داری کامگاری یافت۔

---

[1] خواجہ خاوند محمود از اکابر سلسلۂ نقشبندیہ در کشمیر ساکن بودند در سال ہزار و پنجاہ رحلت آن مخدوم الانام در لاہور واقع شد و مقبرۂ منبرکہ ایشان در آنجا است (واقعات کشمیر ص ۱۳۹، عمل صالح ص ۳۶۹)۔

[2] مطابق ۱۶۳۸ء۔ [3] مطابق ۱۶۴۱ء۔

[4] ۱۶۴۲ء۔

مردے رشید و متحمل و بردبار دانا و آزموده کار بود۔ پیشتر از طرف شاه عباس[1] صفوی بر حکومت قندهار افتخار داشت۔ و به نیروی تائید آسمانی گنج پنهانی که از عهد کیکاؤس موجود بود بدست آورد۔ و قصه آں بدینگونه مشهور است که در حدود کوهستان قندهار چوپانی رمه گوسفندان به چراگاه برده بود و اژدهائی از فرق کوه آمده هر روز از رمه گوسفندان چند گوسفند طعمه خود می ساخت۔ علی مردان خان از زبان آں شبان حقیقت حال شنیده در تحقیقات آں بجان کوشید و از روی علامات و آثار دانست که در مغاره کوه گنج پنهان است و ثعبان عنید بران نگهبان۔ لاجرم انبانهائے گوسفندان از چونه آب نارسیده پُر کرده بر سر راه اژدها انداخت۔ و اژدها بوقت خود برآمده سناچه ها بتصور گوسفندان لقمه لقمه فرو برده بر سر آں آب بسیار نوشید و چونه به رسیدن آب مشتعل گشته اژدها هلاک شد۔ علی مردان خان در مغاره اژدها رفته بر در غار آتش افروخت چوں از حیات اژدها اثری ندید بکندن زمین مشغول شد۔ لاشه اژدها برآورده گنج کیکاؤس دریافت۔

گویند در خزینه مذکور سنگ فارس هم بود و علی مردان خان بعد یافتن گنج شایگان بخوف شاه عباس صفوی نزد شاه جهان آمده بقیه عمر در ملازمت او گذرانید۔ نهایت عیاش و باذل بود۔ یک سال بحکومت کشمیر اهتمام کلی نمود۔ و از معدلت و لطف خلق خدا را دل خوش ساخت۔

[1] صحیح:۔ شاه صفی پسرزاده شاه عباس صفوی اول چنانکه در فوق گذشت۔

ظفر خان احسن مرتبهٔ دوم در ۱۰۵۳ھ[1] بر نظامت کشمیر توقیر یافته خلق خدا بعدل و عطا خوشنود ساخت. در ۱۰۵۵ھ[2] شاه جهان بسیر کشمیر نهضت کرده در نظارهٔ تماشای این بوستان ششماه و یازده روز بسر برده بعد دیدن بهار زعفران زار پانپور از راه هفت منزل بدار الخلافت لاهور رجعت ساخت. ظفر خان بمقام ابره بل مثنوی هفت منزل در تعریف باغات و عمارات کشمیر گذرانیده مشمول الطاف جهانبانی گشت. قفف

همدران سال در موضع بد روپرگنه آدون لخته برفی از آسمان افتاده که طول آن هفتاد ذرعه و عرض آن سی ذرعه و ضخامت آن هفت و نیم ذرعه بود.

رباعی:- در سال هزار و پنجه و پنج اے یار
در گوشهٔ کاشمیر بهنگام بهار
هفتاد گزش طول و سی گز عرضش
لخت برفی افتاد ز شکیک میار

این رباعی بر حاشیهٔ بیاض میرزا سلیم بخط او نوشته بود که درینجا ایراد کرده شد. ظفر خان عرصهٔ چهار سال این مرتبه بحکومت گذرانیده روانهٔ حضور شد.

تربیت خان در ۱۰۵۷ھ[3] رایت صوبه داری افراشته در رفاه انام بغایت کوشید. اوائل حکومتش بسبب خامی فصل آتش قحط افروخته شده

---

[1] مطابق ۱۶۴۳ء - و لے درست ۱۰۵۱ھ مطابق ۱۶۴۱ء است - رجوع کنید به "صفحه ۲۸۲ - بادشاه نامه حصهٔ دوم" -

[2] مطابق ۱۶۴۵ء - [3] مطابق ۱۶۴۷ء -

از نوع بشر جمعے کثیر سوختہ گشت وجم غفیری فرار اختیار نمود۔ پادشاہ مغفور بیان این دیار را در حدود پنجاب جابجا خورش و پوشش مہیا داشتہ وبرای قحط زدگان این جا غلات موفور از پنجاب[1] لاہور مرسل فرمود۔ و از بیگمان حرمخانہ و امرائی دولت مبلغ بسیاری صدقہ گرفتہ در بذل و ایثار صرف نمود۔ کیفیت آں در حادثات گفتہ شد[1]۔ تربیت خان ہمگی[2] دو سال بحکومت گذرانیدہ بسبب بدنامی بے انتظامی قحط تغیر یافت۔

حسن بیگ خان در ۱۰۵۹ھ[2] خلعت حکومت پوشیدہ در رفع قحط و لبط بساط معدلت یکسال و شش ماہ بحسن نیت گذرانید۔

و در ۱۰۶۰ھ شاہ جہان برای کسب ہوای این گلستان عزیمت فرمودہ پنج شش ماہ در سیر و تماشا بسر بردہ از راہ ہفت منزل مراجعت نمود۔

علی مردان خان مرتبۂ دوم در ۱۰۶۱ھ[3] چار بالش حکومت گشتہ در انتظام امور مملکت و معدلت بخوبی پرداخت۔ اوقات خود در عیش و عشرت بسر می برد۔ ازبسکہ مالک دفائن و خزائن بود لہذا خرج بسیاری می کرد۔ و در مضافات نیل بل باغ علی آباد[4] بکمال طراوت و طلاوت آباد ساخت کہ عمارات عالیۂ آں عجوبۂ صنعت رنگارنگ بود۔ و در محلۂ نوشہرہ باغ[5] حیدر آباد

---

[1] تاریخ حسن حصۂ اوّل صفحہ ۴۶۰ – [2] مطابق ۱۶۴۹ء –
[3] مطابق ۱۶۵۱ء – [4] رجوع کنید بتاریخ حسن حصۂ اوّل صفحہ ۳۰۰ –
[5] رجوع کنید بتاریخ حسن حصۂ اول صفحہ ۱۹۹ –

وطرح دولت خانۂ خود بعمارات رنگین واشجار و انہار و حیاض و فوارہ دلنشین احداث نمود۔ حسب فرمان حضور از کشمیر تا راجوری برای فرودگاہ عسکر جہانبان و آسائش مسافران ہفت سرای متین و رنگین معمور ساخت۔ (۱) سرای خانپور۔ (۲) سرای شاجہ مرگ۔ (۳) سرای ہیرہ پورہ۔ (۴) سرای پوشانہ۔ (۵) سرای چنتہ (۶) سرای بہرام گلہ۔ (۷) سرای تہنہ و راہ ہیرہ پور را از دست سنگ تراشان مرمت نمودہ مقام لال غلام کہ بسیار سخت و دشوار بود آسان فرمود۔ خود شش ماہ زمستان ہمیشہ در لاہور بسر می برد۔ و ہنگام تابستان بہ گلستان کشمیر معاودت می کرد۔ و در آمد و رفت لک ہا روپیہ داد و دہش می ساخت۔ ہر جا بہ تجمل و شکوہ می رفت در سفر و حضر ظروف طلا و نقرہ و چینی و غوری و دستر خوان زربفت و کمخواب ہمراہ می داشت۔

و در عہد او گرانی غلہ بوقوع آمدہ مردم عوام تیرہ سرانجام باغوای حاجہ ملا مہادیو پنڈت پیشکار را باتہام غلہ داری خانمان سوختند و مال و متاع او بغارت بردند۔ چون اخبار آن بحضور رفت چند کس از اعیان شہر بدرگاہ طلب شدند۔ از آنجملہ ملا یوسف کاو سو صدر صوبہ کشمیر بود۔ شاہ جہان از و پرسید کہ بہ کدام راہ آمدی در مقدمہ مہادیو کدام کس در نظر تو ملزم است۔ ملا یوسف گفت از راہ پونچ آمدم۔ درین مقدمہ از مردم عوام و از مہادیو کسے را قصور نیست لیکن ...... پادشاہ بر حرف "لیکن" او را بکمال خشم سخن بر دہان دہ تشریح کردن نداد و گفت چون ہر دو فریق را گناہ ندارد پس گناہ از من است کہ مثل تو خرف لایعقل را پرسیدم راست است کہ از راہ پونچ آمدہ۔ ملا یوسف

بشنیدن این عتاب بہمان وقت مبطون شدہ از جہان درگذشت۔ مدعا کہ علی مردان خان ہفت سال بعدالت و نصفت گذرانیدہ سر نامۂ عزل فرو خواند۔

لشکر خان[۱] در ۱۰۶۸ھ[۲] بر نظامت کشمیر اختصاص یافتہ در رفاہ رعیت و استحکام امور سلطنت ساعی بود۔ ہمیشہ در عیش و عشرت و سیر و سیاحت مصروف ماندہ متمتع زندگانی بر داشت۔ و در حکومت او ارزانی غلہ بجدی رسید کہ یک خروار شالی بہ یک مرغ می فروختند و مردمان بسیار آسودگی یافتند در پرگنۂ پھاک بر ساحل شمالی تالاب باغی وسیع بعمارات رفیع آباد ساخت کہ مرجع و سیرگاہ اہل شہر بود و دراں سال بسبب ہوای دمہ دریای بہت یخ بست شدہ اسپان پربار بر سطح آں می رفتند مدت حکومت او دو سال بود فقط۔

پوشیدہ نیست کہ سلطنت شاہ جہان تا عرصۂ بیست سال بکمال استقلال در جاہ و جلال بود۔ چون آصف جاہ دمہابت خان کہ رکن اعظم سلطنت بودند در گذشتند شاہ جہان را بار سلطنت بر خود افتادہ در بجا آوری فرایض امور مملکت و در رفاہ و آسودگی سپاہ و رعیت و عدل و امنیت بسیاری کوشید۔ دراں اثنا حرم محترمۂ او تاج بیگم[۳] کہ مدبر و منصف مزاج و معاون پادشاہ بود بعلت وضع دختر از جہان

---

[۱] لشکر خان عرف جان نثار خان پسر زبردست خان بود۔ در آخر سال ۱۰۸۰ھ (۱۶۶۹ء) رخت ہستی بر بست۔ برائے تفصیل مزید :۔ مآثر الامراء جلد سوم صفحہ ۱۷۰ و ۱۷۱۔

[۲] صحیح :۔ "۱۰۶۷ھ مطابق سال سی و یکم" از جلوس شاہ جہانی است (ایضاً صفحہ ۱۷۰)

[۳] مراد از ارجمند بانو بیگم دختر آصف خان برادر نور جہان بیگم است۔ بتاریخ ۱۷ ذی قعدہ ۱۰۴۰ھ مطابق ۱۶۳۱ء از جہان فانی درگذشت۔ درآں وقت کہ این حادثہ وقوع یافت از سن مرحومہ ۳۸

۳۸ بقیہ حاشیہ در ذیل صفحہ ۵۰۹ ہست۔

درگذشت و پادشاه را از انتقال وُ بسیار حزن و ملال لاحق بوده تا عرصهٔ سال ابواب عیش و عشرت مسدود ساخت و در تجدّد نکاح اصلا نه پرداخت. می آرند که پادشاه را از بطن تاج بیگم دختر آصف جاه چهار فرزند نامی گرامی[۱] سزاوار سلطنت بودند.

یکی دارا شکوه که سفله مزاج و کوتاه اندیش و قلندر وضع بود در حین شاهزادگی با فقیران و سادهوان و جوگیان و جرسیان صحبت می داشت و در بحث تصوف رساله ها تصنیف می کرد و کتاب اونیکهت که بزبان سنسکرت بود بدرس خواند ترجمهٔ آں بفارسی ترتیب[۲]

سی و هشت سال و دو ماه شمسی و سی و نه سال و چهار ماه و چهار روز قمری سپری گشته بود. تاریخ ولادتش چهار دهم رجب سنه ۱۰۰۱ھ (۱۵۹۳ء) است. در سن بیست سالگی به ازدواج شاه جهان سعادت یافت نوزده سال و هشت ماه و نه روز قمری و نوزده سال و یک ماه و شش روز شمسی شمع انجمن خلافت بود. تاریخ ارتحال آں بانوے بدل خان موافق حساب ابجد چنیں یافته است: "جائے ممتاز محل[۱۰۴۰ھ] جنت باد" (عمل صالح الموسوم به شاه جهان نامه جلد اول از صفحه ۴۴۵ تا ۴۵۸)۔

[۱] و سه دختر نیز بایں تفصیل بودند یکے جهاں آرا بیگم که نخستیں ثمرهٔ شاه جهان بود و دوم روشن آرا بیگم و سوم گوهر آرا بیگم که آخرین نتیجهٔ ایں ازدواج بود (عمل صالح جلد اول ص ۴۵۱)۔

[۲] مراد از "سراکبر" است که در مدت شش ماه آخر روز دوشنبه بیست و ششم ماه مبارک صیام سنه ۱۰۶۷ھ (۱۶۵۶ء) در شهر دهلی در منزل نگمبود از اونیکهت بفارسی آورد۔ (خاتمه کتاب مخطوطه سراکبر نمبر ۴۱۹ کتابخانه محکمهٔ تحقیقات علمیه جموں و کشمیر ورق ۲۶۷)۔

دو مخطوطه هائے ایں کتاب در کتابخانهٔ محکمهٔ تحقیقات علمیه جموں و کشمیر زیر نمبر ۴۹۱ و ۴۱۹ موجود است۔

داد۔ باوجود ارشاد ملاشاہ از لال[1] برای کسب فیض می کرد پادشاہ اورا از ہمہ عزیز داشتہ در حضور خود محترم می داشت۔

دوم میرزا شجاع کہ حلیم و دلاور و منصف مزاج بود حکومت بنگالہ می کرد۔

سیوم میرزا مراد جلیل القدر و شجاع و جنگجو بود بر حکومت گجرات دکہن استقلال داشت۔

چہارم اورنگ زیب مستقیم المزاج و کم گوی و موقر و مدبر و دور اندیش و متشرع و متورع و حیز ورس بود و بر حکومت ممالک دکہن اقتدار داشت و ہر چہار برادر بمخالفت یکدیگر اوقات بسر می بردند۔

در آں اثنا شاہجہان عرصۂ سی و دو سال سلطنت کردہ بیمار افتاد

---

[1] اصل آنجناب از بدخشان است۔ درسال ہزار و بیست و سہ ہجری راہ ہندوستان پیش گرفتہ بمجرد رسیدن لاہور خود را بہ منزل شیخ الطائفہ میاں میر رسانیدہ بدریافت ملازمت آنحضرت استعداد یافت۔ از آں باز باشارۂ مرشد خود بکشمیر رفتہ در آنجا اقامت نمودند تا فرجام روزگار تابستان در کشمیر و زمستان در لاہور بسر برد۔ درسال ۱۰۷۲ھ (۱۶۶۱ء) بعز عالم بالا اختیار کرد۔ ملاشاہ رباعیات کثیرہ در تصوف داد از انجملہ یکے این است ؎

از شش جہتم روئے نمودی آخر	از ہر طرفے دلم ربودی آخر
بیرون و درون جلوہ گرے می دیدم	بر تحقیق آمدم و تو بودی آخر

(ملخص از عمل صالح (شاہجہان نامہ) جلد سوم صفحہ ۳۷۰)۔ منجملہ از تصنیفات حضرت ملاشاہ نظمیات ملاشاہ، قصائد ملاشاہ زیر نمبر ۷۸، ۳۶ در کتابخانہ محکمۂ تحقیق و اشاعت جموں و کشمیر موجود است۔

در حالت مایوسی داراشکوه را بر منصب شاہی نشانیدہ بکاروبار سلطنت مامور ساخت آں کوتہ اندیش فی الفور بمخالفت برادران خویش پیش آمدہ حکم محکم داد کہ ہیچ کسے از اہل وزگار اخبار و اطوار و کیفیت دربار شاہزادہا تحریر نکند و نام آنہا کسے بر زبان نگیرد متوسلان آنہا از دربار کشیدہ اخراج نمود۔

چون خبر علالت پادشاہ و مخاصمت او بسمع شاہزادہا رسید ہمہ از صلح و صفا و رفق و جبادر گذشتہ بر محاربت او بجوش آمدند۔ اولاً میرزا شجاع از بنگالہ یورش آورد۔ پس میرزا مراد بجانب اورنگزیب پیغام فرستاد کہ باتفاق یکدیگر تخت و تاج را متصرف شویم۔ و اورنگزیب در جواب نوشت کہ مرا ہوس سلطنت بگرد خاطر نیست۔ چونکہ داراشکوہ شخصے بد مذہب و بد عقیدہ است بنا بران بنظر انصاف ہیچ کسے را بغیر تو لیاقت جہانبانی نیست و رعایا ہم از حسن انتظام تو دلخوش ہستند میخواہم کہ شما را بنیروی اقبال بر تخت نشانیدہ خود بزیارت حرمین الشریفین رفتہ در گوشۂ عافیت بیاد خالق حقیقی پردازم۔ میرزا مراد بر فریب او خیال نکردہ بخلوص قلبی با اورنگزیب متفق شدہ بجانب آگرہ نہضت کردہ و بر ساحل دریای نربدا دو عسکر دو برادر با ہم لاحق گشتند۔ دراں اثنا *میرزا شجاع را فرمان فرستاد کہ آن عزیز بخیال انتقال من بر برادر یورش آوردہ است۔ حالا ازیں خیال جوانی در گذشتہ در ملک خود بامور حکمرانی پردازند میرزا شجاع ایں حرف مجعول و مشغوف دانستہ از خواہش جہانبانی باز نگشت۔

ازیں طرف میرزا سلیمان پسر داراشکوہ با لشکر انبوہ بمحاربت او سبقت کردہ بر دریای گنگا بمجادلت پیوستند و شجاع مغلوب شدہ در قلعۂ منگیر متحصن شد

* [illegible]

و سلیمان بمحاصرہ او پرداخت۔ چون لشکر شاہزادہا اندریای نربدا عبور نمود
داراشکوہ راجہ جونت سنگہ راجپوت را بمقابلت آنہا فرمان داد و بیک حملہ
لشکر او مغلوب گشتہ منہزم شد۔ و شاہجہان بوقوع این واقعہ ترسان و
پریشان می بود۔ داراشکوہ را بابت ترک مخاصمت اندرزہا می نمود وی اصلا
قبول نمی کرد۔ لاچار حسب اضطرار برقضا رضا نہادہ میرزا سلیمان را پیغام فرستاد
کہ با میرزا شجاع طرح مصالحہ انداختہ بر جنگ شاہزادہای دیگر مسارعت نماید و
داراشکوہ را فہمائش داد کہ تا رسیدن فوج سلیمان شکوہ در مقابلت غنیم
مسابقت ننماید۔ داراشکوہ کہ از مقدمات محاربہ بی خبر مطلق بود یکصد ہزار سپاہ
ہمراہ گرفتہ بر ساحل دریای چنبل جائیکہ مراجعت آگرہ آسان بود مورچال قائم
کرد و شاہزادہا بر سر او یورش آوردہ بمقابلت یکدیگر آتش کینہ افروختند۔
اورنگزیب از روی تیز ہوشی وضع معسکر ہمچنان گذاشتہ در آگرہ رفت و شہر
آگرہ را تصرف کردہ براہ دیگر بر لشکر داراشکوہ یورش آورد۔ فردا آتش ہیجا
ہیجان یافتہ بعد حرب و ضرب شدید شاہزادہ مراد زخمی شد و لشکر جانبین
فرو ریخت۔ اورنگزیب با جمعیت یکصد سوار در قلبگاہ جنگ می کرد و داراشکوہ
را قریب یکہزار سوار در جناح قوت بود۔ اورنگزیب را بمعاینۂ غلبۂ غنیم
بسیار دعا بوسی افزود۔

درین اثنا مطابق تقدیر داراشکوہ از فیل سواری خود فرود آمدہ
بر سمند راہوار سوار شد و مردم افواج چون ہودج فیل خالی دیدند شکست
خوردہ گریختہ رفتند داراشکوہ بیدست و پا فرو ماندہ بطرف دہلی

رجعت نمود۔ اورنگ زیب رایت نصرت افراشتہ با جمعیت دولشکر بجانب مستقر الخلافت آگرہ نہضت فرمود۔ چونکہ میرزا مراد زخمی بود لاجرم اورنگ زیب بر لشکر او مالک شدہ با جمعیت ہر دو عسکر بآگرہ را منصرف گشت۔ شاہ جہان[1] در قلعۂ آگرہ محصور بود اورنگ زیب در گرفتن او حیلہ ہا می کرد۔

عاقبت یک ایلچی کاردان پیش او فرستادہ وی در خدمت پادشاہ اہتمام خلوص نیازمندی وارتسام رابطہ پدر فرزندی ظاہر ساخت۔ شاہ جہان بیان او دغا و فریب دانستہ فرمود کہ اگر فرزند سعادتمند را فریب دغا بخاطر نمی بود پس چرا بحضور نمی آید۔ ایلچی عرض کرد کہ ہرگاہ منظوری حضور می باشد فی الفور بعز بساط بوس فائز گردد۔ فردا اورنگ زیب فرزند خود میرزا محمد بخدمت پدر امجد فرستاد۔ وی مسلح و مکمل در قلعہ در آمدہ سواران شاہی کہ برای گرفتاری اورنگ زیب درمیان کمین گاہ ہا جابجا متواری بودند بچشم دید و بخدمت پادشاہ عرض کرد کہ اگر این سواران مسلح کہ در عرض راہ قلعہ ہستند دور نشوند پدرم ملازمت حضور جرأت آمدن نتواند کرد۔ پادشاہ حکم داد کہ سواران بمقامات خود ہا رفتہ قرار کنند۔ چون جمعیت سواران منتشر شد میرزا محمد با جنود خود قلعہ را منصرف گشتہ شاہ جہان را فی الفور نظر بند ساخت۔

روز دوم اورنگ زیب برادر خود میرزا مراد را بابت تناول ضیافت

---

[1] مآثر عالمگیری مترجمہ مولوی محمد فدا علی طالب مطبوعہ جامعہ عثمانیہ دہلی ص ۱۲ و ۱۳

پیغام نمود- آن نامرد فرحان و شادان بر معرکهٔ برادر مهربان حاضر شده بعد تناول ضیافت بشرب شراب ارتکاب نمود و در حالت بیخودی در آنجا بخواب رفت- اورنگزیب اورا دست و پا بسته کرده در قلعهٔ گوالیار محبوس ساخت و بذات والا در مهمات مملکت پرداخت-

محی الدین اورنگزیب عالمگیر

دمیکه اورنگزیب از رفع و دفع اخوان پرداخت بر سریر آگره در ماه ذوالحجه ۱۰۶۸ھ[1] باختصار جلوس ساخت و خود را عالمگیر خطاب داد- تاریخ جلوس ـــ

صبح دل من چو گل خورشید شگفت
حق آمده و غبار باطل را رفت
تاریخ جلوس شه حق آگه را
ظل الحق[2] گفت الحق این را حق گفت

در آن زمان بمقتضای قدرت تمامی اعیان و ارکان دولت و صوبه داران مملکت به متابعت او سر فرو بردند- و دارا شکوه از رزمگاه هزیمت خورده در شاهجهان آباد مستاصل شده بود در آنجا مصلحت بهبودی ندیده بزودی در صوبهٔ لاهور که تحت او بود بعجلت رفت و افسران و سرداران لشکرش در آنجا فراهم شده فوجی کثیر جمع کردند

[1] مطابق ۱۶۵۸ء - [2] تاریخ جلوس اورنگزیب عالمگیر چهارم ماه رمضان المبارک ۱۰۶۹ھ مطابق ۱۶ مئی ۱۶۵۹ء است- درین هنگام عمر بادشاه بحساب شمسی چهل سال و هفت ماه و سیزده روز و بحساب قمری چهل و یک سال و ده ماه و ده روز بود (مآثر عالمگیری ص۱۵ طبع جامعهٔ عثمانیه)- [3] ۱۰۶۹ھ -

خزاین لاہور کشمیر صرف نمودند۔ عالمگیر با جمعیت افواج کثیر بمدافعت او یلغار نموده در حدود ستلج جنگ ہای عظیم واقع شد۔

عاقبت فوج نو آموز دارا شکوه مغلوب و منہزم گشته دارا شکوه با جمعی قلیل در ملتان رسید از آنجا در میان ریگستان و کوہستان پریشان بود۔ عاقبت بطرف قندہار اراده کرده در اثنای راه حرم محترمهٔ او بعلت وضع بیمار شد و موجب علالت آن دلخواه و بسبب صعوبت راه عزم مراجعت کرده در کوہستان بلوچستان دهبده حیران بود۔

درآں حال جسونت سنگھ راجه جودھپور دارا پیغام فرستاد که ہرگاه در ملک ما بیاید بنده را معاون و مددگار خود پندارند۔ شاه گم راه میان ریگستان بے آب و علف مصیبت ہای سخت بر داشته در حدود جودھپور رسید۔ و راجه جسونت سنگھ موجب عنایت عالمگیر از معاونت او باز مانده در صدد گرفتاری او افتاد۔ موجب آں دارا شکوه بے بال و پر شده بجانب گجرات نهضت فرمود۔

مقارن آں حال عالمگیر را خبر رسید که میرزا شجاع از بنگاله بعزم لوازم[1] پادشاه خروج نمود۔ باستماع این خبر عالمگیر بمدافعت شجاع یورش آورده دراول مرحله راجه جسونت راجپوت که از ہواخواہان دارا بود بفریب مصالحه بالشکر عالمگیر شامل گشته در اثنای راه از عسکر پادشاه جدا شده رایت بغاوت افراشت۔

---

[1] برای تفصیل معاربات پسران شاه جہان رجوع کنید به آثر عالمگیری از صفحه ۱ تا ۱۴ و عمل صالح جلد سوم از صفحه ۳۴۰ تا ۳۴۵۔

درآن وقت عالمگیر را پیش رو شجاع و در قفا دارا شکوه و در عقب جسونت سنگه بود بنهایت متردد شد و توکل بخدا کرده در محاربت شجاع سبقت برد میکه آتش کارزار افروخته شده دلاوران عالمگیر فیل شجاع زخمی کردند۔ میرزا از فیل فرود آمده بر اسپ سوار شد۔ و دران اثنا یکی از امرای شجاع فیل خود را مهمیز داده با فیل عالمگیر بجنگ آویخت و فیل عالمگیر بزانو رکوع کرده بسجده اقدام ساخت۔ عالمگیر متردد شده عزم فرود کرد و میر جمله آواز داد خبردار از فیل فرود آمدن از تخت فرو رفتن است عالمگیر بهمت میر جمله بر هودج فیل مقیم شد لشکریان را تهور می کرد و افواج میرزا شجاع چون هودج فیل پادشاه خود خالی دیدند همه منهزم شدند و شجاع بحال تباه در کمینگاه هزیمت در آمده پادشاه بمدافعت جسونت سنگه متوجه گشت۔

دران اثنا خبر رسید که دارا شکوه در احمد آباد گجرات رسید و صوبه دار گجرات که خسرو میرزا امراد بود باو متفق شد۔ حالا دارا شکوه در ملک راجپوتانه قریب اجمیر در قلعه محکم در جمعیت جنگ مشغول است۔ پادشاه از تعاقب شجاع باز مانده بمقابلت دارا سبقت کرد و چون نزدیک قلعه دارا رسید جمعی انبوه دید متردد گردید دران اثنا حیله برانگیخت که از طرف افسران لشکر خود بجانب دارا خطها نویسانید که مایان ترک رفاقت آنجناب نمودیم پشیمان هستیم اکنون می خواهیم که در متابعت آنجناب سرهای خود فدا سازیم باید که فلان وقت دروازه های قلعه مفتوح دارند که غلامان با جمعیت خود بحضور حاضر خواهند شد۔ دارا شکوه از روی سبک مزاجی برخلاف رای مصاحبان هنگام موعود دروازه قلعه مفتوح داشت

وسرداران موجب وعدهٔ آمده با فوج شاهی داخل قلعه شدند و تیغ
بیدریغ آهیخته بقتل و خونریزی آویختند. داراشکوه از جان برخاسته
جنگ رستمانه نمود. عاقبت سوانحی یافته از قلعه مفرور شد و در حالت ذلت
بگجرات رفت. در آنجا رسیده ذوی مروت ندید لاچار قدم باز کشیده
مال و متاع او از دست مرهٹیان بغارت رفت. و در حالت بے سروسامانی
میان ریگستان و کوهستان بمرافقت چندکسان در ٹهٹه رسیده از کردهٔ
همایون شاه هزار چند مصیبت و محنت برداشت.

از آنجا خیال سفر ایران بخاطر آورد اما بیگم او نادره بانو از چندماه
بربستر علالت علیل بود از این رو رفتن ایران محال دانست. پس باتفاق چند
کسان جانب قندهار اراده کرده در اثنای راه ملک جیون نام سرداری از دوستان
قدیمی او بود که در پیش شاه جهان دو مرتبه از قتل رهانیده دعوی غلامی
او می داد. بوی پیغام فرستاد که چند روز در غریب خانه تشریف دارند.
داراشکوه بامید رفاقت در خانهٔ او مهمان شد و ملک جیون لوازمات خدمت
کما حقه بجا آورد و در آنجا نادره بانو انتقال کرده نعش او روانهٔ لاهور
شد. چون دارا تنها ماند همگی پسر صغیر خود سپهرشکوه همراه داشت ملک جیون
هردو مغلول کرده تفویض خان جهان نمود. چون عالمگیر خبر یافت شادیانه ساخت
و ملک جیون را خلعت فرستاده بختیار خان خطاب داد. وقتی که داراشکوه
و پسرش شکسته و پالسته بر فیل ماده بغیر هودج سوار کرده در دهلی رسیدند
میان شهر تشهیر کرده در دهلی کهنه محبوس داشتند. داراشکوه بخدمت

پادشاہ رقعہ فرستاد۔

نقل رقعہ

برادر من پادشاہ سلامت۔ سلطنت بایشان و فرزندان ایشان مبارک باد اکنوں ما را بغیر گوشۂ عافیت آرزوئے نیست ہمگی یک کنیز خدمتگاری خواہم لقمۂ نانے و دم آبے نوشیدہ بدعا پردازم والدعا۔

پادشاہ بعد ملاحظۂ رقعہ علمای وقت طلب کردہ رسالہای مصنفۂ داراشکوہ مثل اُپنکہت و شطحیات[1] وغیرہ بنظر ایشاں گذرانیدہ گفت ہر شخصے را کہ ایں طور اعتقاد باشد در حق او مجتہدان شرع چہ می فرمایند۔ علما گفتند مضامین ایں رسالہا خلاف شرع محمدیست ہر احدے را کہ ایں گونہ اعتقاد باشد قتل او برا اولو الامر واجب۔

عالمگیر موجب تجویز اہل شرع جلادان تعین کردہ داراشکوہ بقتل آورد۔[2] و پسرش سپہر شکوہ در قلعۂ گوالیار محبوس داشت۔ میرزا شجاع مدتے در حدود بنگالہ در آرائش لشکر مصروف بود۔ عالمگیر بمدافعت او شاہزادہ محمد سلطان و وزیر خود میر جملہ را مامور ساخت۔ چوں مقابلۂ فریقین روی داد سانحۂ عجیب واقع شد۔ یعنی میرزا محمد سلطان در حالت خورد سالی بر دختر

---

[1] شطحیات جمع شطحیہ بالفتح سخن فراخ و باک وار گفتن۔

[2] شہزادہ داراشکوہ بتاریخ ۲۱۔ ذی الحجہ ۱۰۶۹ھ مطابق ۱۶۵۹ء بقتل رسید و در مقبرہ جنت آشیانی ہمایوں پادشاہ مدفون شد (مآثر عالمگیری صد ۱۸)۔

عموی خود میرزا شجاع فریفته شده بود اکنون بسبب فساد سلطنت اخگر عشق او زیر خاکستر پنهان بود۔

چون محمد سلطان عموی خود را در جنگ قافیه تنگ کرد دختر شجاع محمد سلطان را بتلاشی پدر خود محبوبانه خطی فرستاد۔ محمد سلطان را بدیدن تخط دلدار خود اخگر عشق مشتعل گشته فی الفور نزد پیش میرزا شجاع رفته دختر او در حبالهٔ نکاح خود در آورد۔ فردا باتفاق صهر خود بجانب جمیله سبقت نمود۔ چون دلاوران شاهی حمله آوردند میرزا شجاع و محمد سلطان هزیمت خورده پریشان شدند۔ دران اثنا عالمگیر بنام محمد سلطان خطی فرستاد که حضور را بخاطر مرکوز و منظور است که آن غضنفر دختر شغال کینه ور را همراه با زنجار در عقد آورده حالا مثل شاهباز پرواز نماید و بدرگاه بیاید۔ رقعهٔ مذکور همچنان بحیله فرستاد که در دست میرزا شجاع افتاد و بمطالعهٔ آن ساطعه شجاع را گمان غالب شده که محمد سلطان با پدر خود یکسان است هر چند محمد سلطان او را تسلی کلی نمود اما اطمینان او حاصل نشد تا آنکه محمد سلطان را با محبوبهٔ خود رخصت داد و محمد سلطان را جائی محل امن بنظر نیامده لاچار در سایهٔ پدر نامدار در آمد وی گرفتار کرده در قلعهٔ گوالیار محبوس داشت و در آنجا هفت سال معذب بود تا که دنیا را پدرود نمود۔

پس میرزا شجاع بطرف اراکان معبر گشته در آنجا مفقود الخبر شد۔

سلیمان شکوه پسر دارا شکوه بخوف جان در شعاب کوه همالیه اوقات بسر می برد۔ راجه سری نگر[1] حسب الامر پادشاه او را اسیر کرده بدرگاه فرستاد۔ الحمید[2] سنه ۱۰۷۱

---

[1] مراد از پرتهی پت شاه فرمانروای سری نگر و علاقهٔ گڑهوال ولایت هماچل پردیش هند۔ [2] ۱۶۶۰ء۔

دا شهرت شهیر کرده بنظر انور رسید و در قید گوالیار مامور شد۔ در آنجا بعد چند ما
سُلیمان شکوه[1] و سپهر شکوه و فرزند صغیر میرزا مراد بیک روز هلاک شدند۔ و میرزا
محمد مراد در قلعهٔ گوالیار محبوس بود شبی ریسمانی آویخته قصد رفتن ساخت دیدبانے
غوغا برداشت[3]۔ چوں پادشاه خبر یافت در وسوسه افتاد و بنابران شخصے پیدا کرد
که میرزا مراد در حین حکومت گجرات پدرش را بکدام جرم کشته بود وی حسب الحکم
حضور بر میرزا مراد دعوی خون پدر کرده برای تحقیقات آں میرزا مراد طلب شد۔
وی بر قتل مجرم اقرار کرده گفت که من باختیار شاهی او را ملزم دانسته قتل کنانیده ام
قصاص او بر من ثابت نیست مگر ایشان بر قتل من اقدام می فرمایند مراعین سعادت است۔
پادشاه عذر او را نامنظور کرده بحضور خود او را قتل کنانید[2]۔ پس همگی فکر شاه جهان

[3] دربانان خبردار شده مرزا مُراد باز محبوس کردند

---

[1] محمد صالح دربارهٔ قتل سلیمان شکوه چنین نگاشته است :۔

"وبتاریخ یازدهم شوال سنه یک هزار و هفتاد و دو هجری (۱۰۷۲ھ) در سن سی سالگی سلطان سلیمان شکوه نیز به سعیِ محافظان از مطمورهٔ زندان به فراخنائے عالم بقا انتقال نمود باجل طبیعی درگذشته متصل شاهزاده مُراد مدفون شد۔" (عمل صالح جلد سوم صفحه ۳۴۲)۔

[2] محمد صالح می گوید :۔

"لاجرم (پادشاه) پسران علی نقی را که مدعیٔ خون پدر بودند همراه خواجه پهول بگوالیار فرستاده بدو امر فرمودند که بعد از ثبوت شرعی مراد بخش را به قصاص رسانند۔ چوں مدعیان در آنجا رسیده بحضور قاضی گوالیار گفت و گوئے آغاز نهادند، شهزاده بجمعیت بزبان آورد که اگر حضرت خلافت مرتبت پاس عهود و وفا بوعود نظر داشته از خون این نامراد می گذشتند۔ نقصان بدولت و سلطنت والا [44]

[44] بقیه حاشیه در ذیل صفحه ۵۲۱

بود۔ وی ہشت سال در زندان گذرانید پادشاہ او را نہایت عزت و حرمت

می داشت بر درشت گوئی او صبر می کرد۔ در ۱۱۷۵ھ از جہان فانی نقل فرمود

اَللّٰھُمَّ اغْفِرْہُ۔

می آیند که از خاندان مغلیه شاه جهان نهایت نیک نیت و نیک طینت

و منصف مزاج و متواضع و حلیم و خوش خلق بود لهو و لعب و مردم آزاری و حریفی

نمی دانست در بذل و عطا و جود و سخا بے نظیر بود۔ طبعی موزون داشت این سه

رباعی نتیجه طبع وقاد اوست۔ رباعی

صبحی که مرا خیالِ خواب آمده بود

در خواب دلم باضطراب آمده بود

نوری دیدم زجای جستم که مگر

باز آمده باشد آفتاب آمده بود

رباعی

دل ست چنو نست شراتش ندهید

خو کرده با تش است آبش ندهید

---

[۴۴] نداشت۔ اگر خواه ناخواه توجه اشرف مصروف برین است که وجود بے سواد این ضعیف در میان نباشد مواجه بایں قسم مردم کم مایه چه لطف دارد۔ هر چه می خواهند بکنند۔ آنگاه باشاده قاضی آخر روز چهارشنبه بست و یکم ربیع الثانی ۱۱۷۰ه دو نفر چیله بد و زخم شمشیر آں شاهزاده رفیع الشان را از تنگ نائے ساحت زندان نجات داده جسدش را بقلعه گوالیار بخاک امانت سپردند۔" (ایضاً صفحه ۳۴۵)

ہرکس کہ ز احوالِ دلِ ما پرسد
آہے بلب آید و جوابش ندہید

رُباعی

اے آنکہ غم زمانہ پاکت خوردہ
اندوہ دلِ وسوسہ ناکت خوردہ
مانند قطرہائے باران بزمین
جا گرم نکردہ کہ خاکت خوردہ

روزے عالمگیر بنام شاہ عباس[1] صفوی مراسلہ نوشتہ بود میر منشیٔ[2] حضور سہواً برلفافہ تحریر ساخت کہ ایں خط از طرف شاہنشاہ جہان نزد والیٔ ایران برسد۔ مطالعۂ آں پادشاہ ایران را دیگ قہر بجوش آمدہ از قلمرو خود لشکرے عظیم جمع کردہ بجانب ہند قصد یورش ساخت۔ عالمگیر ہر چند اُو را استمالت نمودہ غلطی کاتب بیان ساخت۔ وی از غیرت خود باز نیامد۔ موجب آں عالمگیر نہایت متردّد شدہ بامراو ارکان دولت تجدید عہد و تصفیۂ قلب نمودہ در تہیۂ سامان جنگ ساعی گشت۔ دراں اثنا شاہ عباس صفوی از جہان درگذشت پسرش شاہ صفی[3] موجب خامی انتظام

---

[1] مراد از شاہ عباس دوم متوفی ۲۶ راگست ۱۶۶۶ء است۔

[2] مراد از دانشمند خان است کہ در مشکل نویسی تتبع ابوالفضل مے کرد برائے تفصیل رجوع کنید بہ ہسٹری آف اورنگ زیب جلد سوم ص ۱۰۹۔

[3] مراد از صفی مرزا الملقب بہ شاہ سلیمان است۔

خود یورش هند معطّل داشت۔

مقارن آنحال یک عورت مسماة بستامیه از ضلع کرمیوار قریب بیست هزار سپاه که همه فقیر و جوگی مُنّی بودند جمع کرده بر عالمگیر خروج نمود و ممالک بسیار فتح کرده در آگره رسید و در ملک هند مشهور شد که عورت مذکوره ساحره است و بوقت جنگ افسونے میخواند که سپاهان او را کسے نمی بیند۔ ازین رو در لشکر پادشاه رعب و هیبت افتاده هرچند پادشاه در دفع تشویش آنها حیله ها فرمود امّا اعتقاد فاسد از خاطر کسے رفع نشد۔ عاقبت پادشاه تعویذ صد و یک در نوبیا نبده بالای پرچم علم ها بری آویزان ساخت و فوج خود را تسلّی کلی کرد که الحال سحر آن ساحره بشما مؤثر نگردد۔ پس افواج شاهی بر محاربت او مسابقت کرده آن ساحره بقتل آوردند و جمعیت او پریشان نمودند۔ همدران زمان میان کابل آشوب سخت واقع شده امّا پادشاه بحکمت عملی رفع کرد۔

فتح حیدرآباد دکهن

بدانکه بعضی ممالک دکهن در عهد اکبر شاه باجگذار دربار چغتیه شده بودند ثانیاً شاهجهان راجه ها و نوابهائے آنطرف را بعضی بزور شمشیر بعضی بحسن تدبیر مغلوب و مطیع ساخته با هر کسے عهدنامه هائی جدید موثق کرده همه ها مطیع و منقاد خود ساخته بود۔ عالمگیر خیال نمود که راجه ها و نوابهائے آنطرف را دفع کرده ملک دکهن را بذات خود منتظم کند۔ و بنابران بارها عزم یورش دکهن مصمم می کرد لیکن بوقوع بعضی موانع فسخ عزیمت می شد۔

عاقبت در سنه ۱۰۹۶ھ[1] مطابق سنه ۲۸ جلوس برای تسخیر ملک گولکنده و بیجاپور

[1] مطابق ۱۶۸۴ء۔

وغیرہ مباحثیس پرشکوہ و حشر انبوہ بہ تجمل و شایان شان و طاق و طرب بے پایان یورش ساخت۔ اولاً شاہزادہ ہای نامدار و دلاوران خونخوار برسم منقلائی پیش پیش فرستادہ آنگاہ شاہ والاجاہ با شوکت و لولۂ سلیمانی و حشمت و دبدبۂ نوشیروانی با جمعیت فیلان و سامان فراوان کہ بیان آں لسان متکلمان نتوانند کرد یلغا فرمود۔

نظم

بصد طیش با جیش خیل و سپاہ | بر آمد شہنشاہ گیتی پناہ
چو طبل رحیل آمد اندر خروش | ملک بر فلک زاں شلک باختہ ہوش
چو آں فوج زد موج اندر سبیل | خروشان و جوشان چو دریائے نیل
زمین و زمان را تزلزل فتاد | چو شور قیامت تغلغل فتاد
دوان توپخانہ سر تندہ فیل | بسی میل اندر سبیل رحیل
دمندہ سمندان چو غرندہ شیر | دوندہ چو صرصر جہندہ دلیر

چون موکب منصور در قلمرو دکہن نزول فرمود شاہزادہ ہای شجاعت آثار در یورش سبقت کردہ قلعہ جات بسیار از مضافات دکہن در قبضۂ اقتدار در آوردند آنگاہ در تسخیر قلاع و قلاع بیجاپور محاربات عظیم واقع شد۔ عاقبت سکندر علی شاہ والئ آنجا در محاصرہ تنگ آوردہ محبوس داشتند و بیجاپور را متصرف شدند از آنجا بطرف حیدرآباد یورش بردہ مرزبان آنجا ابوالحسن خان[1] معروف بہ ناناشاہ شہریار والاتبار بود از عہد شاہ جہان حلقۂ اطاعت و باجگذاری در گوش داشت۔ شہنشاہ نامدار رعایت اسلام یکسو نہادہ

[1] ابوالحسن قطب شاہ معروف بہ ناناشاہ متوفی سنہ ۱۱۲۴ھ۔

با او عمداً متعرض گشت۔ ہر چند ابو الحسن اظہار اطاعت و فرمان برداری از حد نمود پادشاہ اصلاً منظور نظر ننمود تا کہ نوبت بقتال و جدال سید محاربات عظیم واقع شد۔ عاقبت تانا شاہ در حصن سنگین متحصن گشت و افواج شاہی مورچال بستہ دمدمہ ہا افراختند و بادوات قلعہ شکنی پرداختند۔ ایام محاصرہ تا ہفت ماہ بطول انجامیدہ فیما بین جنگہای بسیار و حملہ ہای بیشمار واقع شد و فوج شاہی را نقصان شدید رسید و ندامت و خجالت بسیار عاید گردید۔ چنانچہ در اوایل محاصرہ مخبران زود خبر دادند کہ شاہزادہ معظم[1] با ابو الحسن خان سازش درونی دارد موجب آں در قلعہ شکنی اہمال ورزد۔ پادشاہ فی الفور فرزند ارجمند خود مع بیگم مغلول کردہ محبوس داشت و خندہ عظیم شد۔ ایضاً حکم نافذ داد کہ قلعہ گیان را شبخونی زنند۔ حسب الحکم دلاوران شیر جنگ تمام شب بیدار از قلعہ مستعد ماندہ علی الصباح نردبا نہا نصب کردہ بر فصیل قلعہ عروج کردند ہنوز بالای حصار نرسیدہ بودند کہ حاجی محراب خفیہ نویس پادشاہ را وقت نماز صبح بر موقع ورد خوانی خبر رسانید کہ قلعہ را فتح کردند۔ پادشاہ را زبان فارغ نبود باشارہ "سر ہوں" فرمود۔ یعنی چرا شادیانہ نمی کنند۔ باشارۂ پادشاہ کوس و ثینہ طاس بجوش آمدہ از غلغلۂ شادیانہ در صماخ قدسیان ہراس و وسواس افتاد چندانکہ بشورش نقارۂ شادی حارسان قلعہ بیدار شدہ فوج شاہی را انباہی کردند و از صد یکی زندہ نگذاشتند۔

[1] شاہزادہ معظم پسر دوم اورنگ زیب است کہ در ۱۷۰۷ء بر تخت دہلی بلقب بہادر شاہ جلوس فرمود۔

[2] مقصود از "نور النساء" است۔

پادشاه را عیان افسران مبارکبادی می‌کردند و برای بدن قلعه تیاری می‌فرمودند ناگاه خبر وا ازگونه بسمع مبارک اعلیٰ رسید. همگنان را یکبارگی هوش و حواس پریده رفت دران اثنا میان افواج از روی عدم امکان غله قحط عظیم واقع شده که دواب جانوران مرکوب خوردند۔

روزی باران متصادم بود قلعه گیان برآمده فوج شاهی را تباهی کردند و دوازده کس از افسران عسکر گرفتار کرده درون قلعه بردند۔ ابوالحسن خان ایشان را چند روز لوازمات مهمانداری بجا آورده بوقت رخصت هر کس را خلعت بخشیده بنام پادشاه معروض داشت۔

نقل عرضی

"هرگاه که اختیاریابی از من خطائی که بسرزده باشد فدوی بسزای آن رسید. حال امید عفو و عطاست۔ بالفرض اگر پادشاه قلعه را مفتوح سازد این ملک یا مال کسی از جان نثاران خود بخشیده خود مراجعت فرماید. هرگاه آن جان نثار فدوی خواهد بود از الطاف ظل سبحانی چه بعید برائی بیضا ضیا روشن است که در ایام قیام لشکر این بر و بوم از کردهٔ آشیانهٔ بوم بدتر شده اگر بندگان حضور دیوانیان خود در ینجا نصب کنند البته برائی اخراجات اینجا لک ها از خزینهٔ عامره خواهند فرستاد و حضور را دران چه قصور است که فدوی یکی خراج معمولی خود بدستور ادا سازد. دوم برائی تجشم حضور فی میل یک یک لک روپیه نذرانه پیشکش نماید. سوای آن پنج

قدم رنجہ حضور کہ بارہا برائی دیدن مورچال تکلیف کشیدند تدارک شایگان علیحدہ خواہم داد۔ اینہمہ سخنان برائی آنست کہ طرفین مسلمان ست۔ بندگان خدا بشامت این بینوا ناحق ضایع می شوند و لشکریان آنجناب از مدت سالہا از اہل قلعہ مجبور و در رنج و محنت مقہور۔ ہرگاہ این عرض مقبول خاطر مبارک نگردد بازہم این قدر اجازت بخشند کہ پنج شش لکھ من غلّہ کہ غلام نمک حلال حلال دیدہ رفت بدرگاہ عالی مرسل دارم چراکہ در عسکر حضور از نایابی غلّہ تکلیف بسیار است والسلام"

پادشاہ جواب او ہیچ نہ نوشتہ ہمگی زیر لب فرمود کہ ہرگاہ دروازہ قلعہ مفتوح دارد و خود را مسلسل و مغلول بدیلہ پایان درگاہ بسپارد البتہ در حق او نوعی رحم کردہ شود۔ ہمانوقت بنام حاکم صوبۂ برار فرمان جاری شد کہ پنجاہ ہزار تھیلۂ ٹاٹ[1] روانہ سازد و تھیلہ ہائی مذکور را از خاک انباشتہ در خندق قلعہ انداختند و با زمین مستوی کردند آنگاہ زیر دیوار قلعہ نقبہا دادہ از بارود پُر کردند۔ چون دم صبح نقبہا را آتش دادند سبحان اللہ باروت از راہ پس پریدہ رفت و تمامی خاک و سنگ بر افواج شاہی فرو ریخت ہزاران سپاہ و صدہا منصبدار ضایع شدند۔ جاسوسان خبر دادند کہ قلعہ گیان بر نقبہا آگاہ شدہ باروت کشیدہ آب انداختہ بودند موجب آن آتش بطرف اندرون اثر نکرد۔ بعد انصرام ایام بعید بارش برسات زور کردہ دمدمہ ہائی مورچال فرو ریخت و تھیلہ ہائی

---

[1] "تھیلہ" و "ٹاٹ" ہر دو الفاظ ہندی بالترتیب بمعنے قفیز و جامۂ درشت۔

خندق را آب رفت آتش بنادیق واتواپ سرد شد۔ فیل سواری پادشاه که بقیمت چہل ہزار روپیہ خرید بود سقط گشت محصوران مغرور برآمده فوج شاہی را تباہی کردند توپہا وسامان جنگ آنچه برداشتن توانستند بردند۔ وتوپہای ثقیل را میخہا افشردند۔ "ہے ہے" فضیحتے سخت واقع شد۔ وقباحتے کرخت ظاہر گشت۔ پادشاه را بابت مصالحه الحاح بسیار نمودند اصلاً نشنیدند۔

عاقبت الامر پادشاه دین پناه بعضے امرای ابوالحسن خان بتخدیع وتلبیس مواعید مواثیق بخود مائل کرده بر منصب پنجہزاری وہفت ہزاری معزز ساخت۔ ازآنجمله افغانے بطرف دروازۂ قلعه مامور بود وی شبانه دروازۂ قلعه مفتوح داشت۔ محمد اعظم[1] با جمعی از دلاوران داخل قلعه شده شور محشر برداشت وتا آخر شب حرب وضرب قائم بود قلعه گیان تمام مقتول ومجروح شدند۔ علی الصباح برای گرفتاری ابوالحسن چندکس دشمن درآمدند وی نان می خورد ومؤکلان خود را از سفره سیر کرده وخود را پوشاک نفیس پوشید از قلعه برآمد درآنجا شاہزاده اعظم درخیمهٔ مختصر منتظر بود۔ ابوالحسن تسلیمات بجا آورده یک مالای مروارید که بیش بہا بود شاہزاده را زیر پا انداخت۔ پس ہمرافقت او بدرگاه آمده درآنجا بغیر ذلت وخواری چه امید بود فی الحال مسلسل ومغلول کرده در قلعه دولت آباد محبوس کردند وملک حیدرآباد وگولکنده را تصرف نمودند۔ پادشاه انتظام آن سواد محکم کرده بدار الخلافت آگره رجعت فرمود۔

[1] محمد اعظم الملقب به شاه عالی جاه پسر سوم اورنگ زیب عالمگیر بود۔ در ۱۱۱۹ھ بتاریخ ۸ رجون روز یکشنبه بمقام جاجون که مابین آگره ودہول پور واقع است خلاف برادر خود محمد معظم بر در آزما شده مع ہر دو پسرش بیدار بخت ووالاجاه مقتول گردید۔ در مقبرۂ ہمایون بمقام دہلی مدفون شد۔

وہمدران زمان میان قلمرو ہندوستان دو فرقۂ باغیان عیان گشتہ

که از تغلب و تعصب آنہا فرقۂ اسلامیه[1] مضرت بسیار رسیده و سلطنت شاہان مغلیه

پامال گردید یکی فرقۂ سنگان که شمار ایشان در اندک زمان از ہزار و صد ہزار در گذشت

قصۂ احداث ملت آنہا در حصۂ اول مذکور است - و در عہد عالمگیر تیغ بہادر چیلۂ

گورونانک خروج کرده با پادشاه بتقابل پیوست عاقبت از دست عالمگیر کشته شد-

پس پسر او گورو گوبند رایت بغاوت افراشته بالشکر شاہی بارہا جنگہای رستمانه

نمود - عاقبت چہار پسرش در جنگ کشته شدند و خود در حالت آواره گردی از جان

درگذشت - بعد ازان چیله ہای[2] آنہا تا عہد رنجیت سنگه به بغاوت و رہزنی و

تاخت و تاراج مشغول بودند تشریح آن در ذکر رنجیت سنگه خواہد آمد -

دوم فرقۂ مرہٹیان که در حد و د گجرات بر سواحل سندھ میان قطعات کوه

بود و باش می داشتند - از انجمله سیواجی نام شخصی عالی حوصله ظاہر شد که از تہور و شجاعت

او سام و نریمان می لرزید و ہمیشه با اہل اسلام مخاصمت قلبی می داشت -

وجه آن این بود که عالمگیر مردم ہنود را[3] جبراً مسلمان می کرد - بنابران اقوام ہنود

با او عداوت قلبی میداشتند - سیواجی در اوائل در راہزنی و قزاقی شاغل می بود -

روزی امیری از سرکار بیجاپور سه لک اشرفی از مداخل شاہی ہمراه گرفته جانب

---

۱ در بیان اشاعت مذہب سنگان رجوع کنید به صفحه ۴۴۲ تا ۴۵۲ تاریخ حسن

حصۂ اول - ۲ "چیله" لفظ ہندی بمعنی مرید - ۳ این الزام از روئے

شواہد تاریخیه محقق نیست - سرجادوناته سرکار مصنف "تاریخ اورنگ زیب" که در بیان

مظالم اورنگ زیب غلوی بسیار کرده است ہم او را معمولاً به جبر و اکراه فی الدین متہم نمی سازد -

ع صحیح کوکن درا حاطۂ بمبئی است - وآنکه حسن نوشته است غلط صریح است -

بیجاپور می یافت سیواجی آمدہ خزینۂ شاہی بغارت برد۔ موجب آن شہریار بیجاپور شاہ جی پدر سیواجی[۱] را محبوس داشتہ سیواجی نزد شاہ جہان پناہ یافت۔ و دل آنجا بر منصب پنجہزاری مستقل گشت۔ عاقبت الامر شاہ جی بزور قسمت خود از حبس رہا شدہ بر منصب جاگیر خود دیدنو تسلط یافت و سیواجی ترک ملازمت کردہ راجۂ پونا مقتول ساخت۔ و قلعہ جات بسیار قبضہ کردہ قلاع بسیار بر مکان مضیق احداث نمود۔ مقارن آن حال عالمگیر در حین شاہزادگی در حدود دکہن ملک گیری میکرد سیواجی با او پیوستہ ملک خود را وسعت داد۔ بعد چندگاہ عالمگیر در جنگ برادران مصروف ماندہ میدان دکہن خالی بود سیواجی لشکری انبوہ از مرہٹیان جمع کردہ در تطاول و تاراج مشغول شد و شاہ بیجاپور را مداخلت بیجا کردن گرفت و شہریار[۲] بیجاپور پانزدہ ہزار سپاہ با فوجی افضل خان بمدافعت سیواجی تعیین ساخت۔ افضل خان چون قریب قلعۂ سیواجی رسید سیواجی افضل خان را پیغام[۳] فرستاد کہ بندہ را اطاعت ایشان منظور است

---

۱ متوفی سنہ ۱۶۶۴ء۔ ۲ مراد از علی عادل خان پسر محمد عادل خان والی بیجاپور است

۳ محمد کاظم در کیفیت این واقعہ چنین می نویسد:-

"چون علی عادل خان ثانی الجملہ استقلالے بہم رسید در صدد دفع سیواجی شدہ او دل و رسائل بمیان آوردہ از روئے کید و مکر باظہار ندامت استغفار تقصیر نمود۔ و فضل خان نام یکے از ارکان دولت بیجاپور را کہ بوفور جمعیت سپاہ موسوم بود، داں مقہور لئیم (سیواجی) از کمال بیم داشت از راہ حیل برائے استمالت خویش طلبید۔ و بہ علی عادل خان نوشت کہ اگر او باین حدود ۲۴۳

۲۴۳ بقیہ حاشیہ در ذیل صفحہ ۵۳۱ است۔

لیکن تنهانشسته با ایشان عهد و پیمان خود موثق خواهم ساخت - افضل خان تنها بملاقات او یک سو برآمده سیواجی هم تنها آمده افضل خان را هنگام بغل گیری دشنه در جگر انداخت - پس لشکرش بریده بغارت پرداخت و مال و منال کثیر بدست آورد - آنگاه پنجاه هزار پیاده و هفت هزار سوار لشکر جمع کرده بغارت مشغول شد هر جا که می رفت خرابی و ویرانی می ساخت - چون پادشاه الاجاه از بغاوت و شقاوت او عاجز آمد شایسته[1] خان با لشکر بیکران بمواخذهٔ

[22] آمده با من عهد و پیمان درمیان آورده خاطر مرا مطمئن سازد بوساطت او به بیجاپور آمده ملاقی می شوم - و با فضل خان نیز درین باب خطوط عذر آمیز نوشت - بنابران علی عادل خان انجامی فضل را که دو هزار سوار جلادت شعار داشت بآوردن او تعیین کرد - و چون بکوکن رسید مقرر شد که او و سیوا هر یک با معدودے بے سلاح و یراق در مکانے که سیوا معین کرده بود یکدگر ملاقات کنند و باهم قول و قرار العمل آورند - سیوائے غدار پنهانی مردم خود را مسلح ساخته چندے را نزدیک مکان و مابقی را براطراف لشکر فضل در کمینگاه ها نشانیده بود و خود نیز حربه در آستین پنهان داشت - چون فضل بموجب قرارداد بآن پرفریب بد نهاد برخورد، در اثنائے معانقه نخست خود حربه بدو زد و مردمش از کمین برآمده کار او تمام ساختند - و دو پسر که رفیق پدر بودند دستگیر شدند - (عالمگیرنامه مطبوعه کلکته ۱۸۶۸ء صفحه ۵۷۷) -

[1] امیرالامراء شایسته خان خلف الصدق یمین الدوله آصف خان است - نامش میرزا ابوطالب و بپاس تعلق و مناسبت خلقی او نیز بایه رفیعی درآمد - در سال بیست یکم جهانگیری به خطاب شایسته خانی

** بقیه حاشیه در ذیل صفحه ۵۳۲ ...

او مامور ساخت و شایسته خان افواج شاهی جا بجا تعین کرده قلاع بسیار که در تصرف سیوا جی بود مفتوح ساخت و سیوا جی و لشکر او گاهی به مقابله پیش نیامد تا آنکه شایسته خان در شهر پونا که وطنگاه سیوا جی بود داخل شد.

روزی سیوا جی بیست و پنج کس از دلاوران همراه گرفته بتقلید طوی در شهر پونا در آمد و شبانه در خوابگاه شایسته خان داخل شد و پسر شایسته خان با جمیع متابعان بقتل آورد و شایسته خان خود را از راه روزن بزیر انداخته از دست او دو انگشت مقطوع گشت سیوا جی براهیکه آمده بود باز رفت. شایسته خان رخصت حج خواسته بدرگاه حاضر شد. سیوا جی این تغلب افراشته ملک سورت را غارت کرد قریب یک کرور روپیه از مال و متاع و جواهرات بتاراج برده جهازهای تاجران و حاجیان را تیرت و مرت نمود. آنگاه دربار "راژه سی"[عه] آراسته خود را بخطاب راجگی مشهور ساخت و هم وزن خود طلای احمر صدقه کرد. بعد وراین تشویر عالمگیر دیگر شده در قلمرو خود اشتهار جهاد داد و از امرای درگاه راجه جی سنگه[۴۴] با جمعیت لشکر جرار برائی تنبیه قوم اشرار مامور ساخت. افواج شاهی یکورس آورده قلعه جات مرهتیان را جا بجا محاصره کرده قلع و قمع نمودند و سیوا جی را هرگونه قافیه تنگ کردند. آن طرار عیار حیله برانگیخت که خود را لغتةً پیش جی سنگه رساند. و باهمدیگر قول و قرار

---

[۴۳] ناموری اندوخت. بعد از ادائی خدمت جلیله بعهد جهانگیر و شاه جهان داد و رنگ زیب آخر غازی در سال سی و ششم ۱۱۰۵ھ (۱۶۹۳ء) بدار بقا ارتحال نمود. برائی تفصیل مزید رجوع کنید به مآثر الامراء جلد دوم از صفحه ۶۹۰ تا صفحه ۷۰۶.

[۴۴] رجوع کنید به عالمگیرنامه از صفحه ۸۸۲ تا ۹۰۸ مآثر الامراء جلد سوم صفحه ۵۷۵.

عه "راژه سی" لغت مروجه کشمیری قایم مشتق از سنسکرت در معنی مسند نشینی باشد.

موثق کرده بر تسخیر ملک بیجاپور که آرزوی عالمگیر بود مستعد شدند. افواج مرہٹیان
داد شجاعت و مردانگی داده بیجاپور فتح کردند و پادشاه ممنون و مرہون خود نمودند.
آنگاه سیواجی با جمعیت پانصد سوار همراه جے سنگھ[۴۴] دہلی آمده بعزّ بساط بوسی فائز
گشت در آنجا اکبرشاه و شاه جهان نبود که قدردانی او می کردند. حضرت اعلیٰ با او
سخن هم نکرد و نگاه هم نفرمود. سیواجی سراسیمه و متوحش گشته بغیر اجازت فرودگاه
خود رجعت کرد. و عالمگیر او را حکم نظربندی بخشید. سیواجی را عالم تیره شد. در صدد
رهائی خود متردد گشت. بعد چندی روز همراهیان خود مصلحتاً بیمار ساخت و از مقربان
درگاه به نسبت همراهیان خود التماس رخصت کرد. پادشاه تخفیف طاقت او غنیمت داشته
اجازت رفتن داد. همراهیان او از حضور مرخص شد و بتغییر لباس در شهر سیر می کردند.
بعد چندگاه سیواجی خود بیمار شد. پادشاه حکیم خود بمعالجهٔ او مامور ساخت اما مریض را
مرض اصلی دفع نشد. آنگاه سیواجی بخیرات و مبرات مشغول گشته هر روز دو سبد کلان
از نان ها پر کرده در پیش خود می رسانید و در آنجا بمستحقان خیرات می داد. یک روز

---

۴۴ مرزا راجه جے سنگھ پسر راجه مہاسنگھ کچھواہا بود. از اوائل عمر در سلک ملازمان شاهان مغلیه منسلک
گشت. در محاربات بلخ و قندهار و دکن به خدمات جلیله ناموری حاصل کرد. در عهد عالمگیری
بخطاب مرزا سرافرازی یافت و در سال هزار و هفتاد و هفت هجری در برهانپور رخت
زندگی بربست. در انشائے فارسی و ترکی بیعدیل بود. و حسن تدبیر و سنجیدگی فکر موصوف.
سپاه گری را با سرداری فراهم داشت و با مزاج زمانه شناسا و با اندیشه وقت آشنا
بود. (مآثر الامراء جلد سوم صفحات ۵۶۸ تا ۵۷۷ و
"شیواجی" مصنفه جادوناتھ سرکار ص ۱۱۲ تا ۱۱۳).

محافظان تجسس نمودند چون دانستند که هر روز می آید از تفحص باز ماندند۔[1] روزی سیواجی و پسرش سنبھاجی[2] در سبدہای نان نشستہ از حبس خانہ برآمدند و بیرون در رسیدہ سواری آنہا مہیا بود مانند ہوا پریدہ رفتند۔ جہان مطاع در گرفتاری آنہا سخت تشدد نمود۔ اما کجا باز مراد از دست پریدہ رفتہ۔ سیواجی در ملک خود رسیدہ از کردہ سابقہ طاقت خود افزون دید و از ملک کوہستان ممالک بسیار فتح کردہ جابجا قلاع متین استوار نمود و سلطنت خود قایم ساخت و مذہب خود را رواج داد و قوم خود بر تعصب اسلامیان برانگیخت آورد۔ عالمگیر را در آن زمان فساد پٹنہ و فتنۂ ایران وغیرہ مہمات در پیش بود و در آن روزہا شہریار بیجاپور ہم سرکشی نمود۔ موجب آن سیواجی فرصت یافتہ شہر و بلاد کثیر در قبضۂ اقتدار در آوردہ سلطنتی عظیم و وسیع قایم کرد۔ آنگاہ شاہ دین پناہ را با او طاقت مقاومت نبود۔ ناگاہ حسب مشیت الٰہی سیواجی بعمر پنجاہ و سہ سالہ آرزوہا در دل گرفتہ از جہان فانی در گذشت[3]۔ بعد از آن

---

[1] برائے تفصیل رجوع کنید بہ عالمگیر نامہ صفحہ ۹۶۷۔

[2] بقول محمد کاظم "سنبھاجی پدر بار اعلیٰ حضرت (عالمگیر) بہ منصب پنجہزاری سربلند بود۔ اگرچہ در ملازمت اشرف بسر می کرد۔ اما در باطن مکر و شیطنت پوشیدہ داشت۔ واقعۂ فرار سیواجی با پسرش بتاریخ بیست و ہفتم صفر ۱۰۷۷ھ (۱۶۶۵ء) رو نمود۔ عالمگیر نامہ ص ۹۶۹ و ۹۷۱ سنبھاجی پسر بزرگ سیواجی بود۔ در ۱۶۸۰ء بمقام ستارا جانشین پدر گشت۔ و در ۱۶۹۸ء مقتول شد"

[3] تاریخ وفات سیواجی ۲۴ ربیع الاول ۱۰۹۱ھ مطابق (۱۶۸۰ء) است۔

پسرش سنبھاجی چندگاہ بالشکر شاہی مقاتلہ می کرد۔ عاقبت اسیر شدہ بہ قتل رسید۔ اورنگ زیب ارکان[1] وچاٹ گام وستارا ممالک مقبوضۂ سیواجی در قبضۂ اقتدار درآورد۔ چوں فرقۂ مرہٹیاں در تاخت و تاراج و شمشیرزنی خوگیر شدہ بودند بعد ازان گاہی متابعت کسی سر خم نکردند بلکہ روز بروز ترقی نمودہ از ہر طرف غارت می بردند و شاہان مغلیہ ہمیشہ از دست آنہا مغلوب و مخذول شدند۔

انتباہ۔ اکنوں احوال صوبہ داران کہ در عہد پادشاہی عالمگیر در ملک کشمیر حکومت می کردند مرقوم گردد۔

اعتماد خان در سنہ[2] یکہزار و ہفتاد رایت صوبیداری افراختہ در

[1] ذکر ارکان وچاٹ گام در ضمن مقبوضات سیواجی صریحاً غلط است۔ برائے تفصیل تسخیر قلعہ ستارا رجوع کنید بہ مآثر عالمگیری مترجمہ طالب صفحہ ۲۹۷ تا ۳۰۴ ۔

[2] صحیح، سال یکہزار و ہفتاد و یک است (مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۲۷۳ و واقعات کشمیر صفحہ ۱۵۸)۔

[3] مراد از میر محمد اشرف است کہ پسر کلان اسلام خان مشہدی بود۔ ہنگامیکہ پدرش ناظم دکن بود او از جانب والد بحراست بلدۂ برہانپور می پرداخت۔ چوں آن خان ودیعت حیات سپرد مشارالیہ باضافۂ پانصدی دو صد سوار بمنصب ہزاری پانصدی پانصد سوار مورد مرحمت پادشاہی گردید۔ درسال بیست و ہفتم چوں شاہزادہ داراشکوہ با عساکر موفورہ بیاق قندہار دستوری یافت، میر مذکور باضافۂ پانصدی و خدمت دیوانی آن فوج سربرافراختہ بخطاب اعتماد خانی ناموری برافروخت۔ وپس ازاں بداروغگی کتابخانۂ سرکار والا پیرایۂ اعزاز یافت۔ درسال چہارم چوں موکب پادشاہی بعزم تعاقب داراشکوہ ۴۴

۴۴۔ بقیہ حاشیہ در ذیل صفحہ ۵۳۶

معدلت و رفاهیت مردم ساعی بود در وقت عدالت مدعی و مدعی علیه بحضور خود
آورده بقرار حق و راستی حق رسانی هر کس می ساخت و بی مزاحمت حاجب و دربان
هر کس را بار عام داده انفصال مقدمات ملکی و مالی روبروی خود فیصله می کرد و در علم
فقه بهره وافر داشت و متصل باغ ارادت خان بطرف مشرق باغی عجیب ترتیب داد
سه سال حکومت بسر برده در مصاحبت حضور فائز گشت۔

ابراهیم خان پسر علی مردان خان در ۱۰۷۳ھ[1] بر سریر صوبیداری افتخار
یافته مردم شیعه را غروری بهم رسید و در محله آروٹ زیارت سید جمال الدین
و مسجد و حمام را متصرف شدند و سنیان بغیرت آمده سر بقضیه و فساد برداشتند[2]
ابراهیم خان رعایت حرف حق نکرده بمعاضدت اهل التشیع پرداخت۔ چون
واقعه بحضور رفت عالمگیر منصفی آن متعلق قاضی ابوالقاسم گذاشته سنیان
موجب عدالت او مسجد و مقبره را متصرف شدند۔ بعد ورین واقعه ابراهیم خان

۴۴ از دریای ستلج عبره نمود، خان مزبور به صوبیداری کشمیر از تغیر لشکر خان دستوری
یافت۔ و در همین سال بمناسبت اسم بخطاب اشرف خانی بلند نامی گرفت۔ نهم
ذیقعده سال سی ام ۱۰۹۷ھ سال وفات این خان والاشان است۔ بصلاح و
عبادت و پرهیزگاری و ثقاوت آراستگی داشت۔ رتبهٔ خطوط نسخ و شکسته
تعلیق و نستعلیق را بدرجهٔ کمال رسانید۔ اصاغر و اکابر از شکسته نویسی او
سرمشق درست قلمی می گرفتند۔" (ملخص از مآثر الامراء جلد اول صفحه ۲۷۲-۲۷۴)۔

[1] مطابق ۳/۱۶۶۲ء۔

[2] برای تفصیل قضیهٔ شیعه و سنی رجوع کنید به واقعات کشمیر صفحه ۱۶۳۔

ہمگی یک سال و شش ماہ حکومت کردہ معزول شد۔

اسلام خان[1] در ۱۰۷۴ھ صاحب صوبہ شدہ در رفاہ و امنیت رعیت و ترویج اسلام و تعظیم علماء و تکریم فضلا بخوبی پرداخت و مسجد عالی کہ از تعمیرات سلطان علی شاہ برادر بڈشاہ منہدم شدہ بود مجدداً بکمال زینت و متانت آراست۔ و درختان توت کہ در صحن آں مدروس شدہ بود قطع کردہ چنارہا مغروس نمود۔ و ستونے در عیدگاہ نصب کردہ بود کہ مردماں بداں بازی می کردند۔ طبع موزون داشت و الا تخلص میگفت[2]۔ ایں رباعی از وست۔ رباعی:

بے تو شامم تا بروز ما شبیخوں می زند
مردم چشمم نگر بہ غوطہ در خوں می زند
وسعتے پیدا کُن ای صحرا کہ امشب در غمش
لشکر آہ از دل من خیمہ بیروں می[3] زند

در ۱۰۷۵ھ[4] ہزار و ہفتاد و پنج پادشاہ روشن ضمیر عالمگیر بہوائی تماشائی

---

[1] رجوع کنید بہ مآثر الامراء جلد اول از صفحہ ۲۱۷ تا ۲۲۰ و واقعات کشمیر صفحہ ۱۶۴۔

[2] صحیح:۔ میکرد۔ [3] در مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۲۲۰ مصرعہ اول و چہارم باین طور آمدہ است:۔

(۱) بے تو شام غم بروز ما شبیخوں می زند

(۴) لشکر آہ من از دل خیمہ بیروں می زند

[4] مطابق ۱۶۶۴ء۔ ولے صحیح "سال ہزار و ہفتاد و سہ ہجری" است۔ (عالمگیر نامہ فارسی مصنفہ منشی محمد کاظم بن محمد امین چاپ کلکتہ ۱۸۶۸ء صفحہ ۸۱۳ و واقعات کشمیر صفحہ ۱۶۴۔

گلستان کشمیر با جیش و سامان شاہی و شوکت مباہی بہمراہی پانصد افیال کوہ اساس و پانصد پالکی حرمخانہ خاص بکمال بہجت و اجلال از لاہور بجانب کشمیر نہضت فرمودہ منزل بمنزل مرحلہ پیما گشتہ سہ چہار روز بمقام راجور خیام دولت را قیام داد۔ چوں رایت اجلال از کوہ علی آباد عروج نمود فیل کوہ شکوہ را پای لغزیدہ در نہانخانۂ عدم غلطید و بصدمہ آسیب قلابازی او بسیاری از اہالیان عسکر و از بیگمان بادشاہ بیکبارہ در عالم بقا رہ سپر شدند و خاطر عاطر را دگر ازیں آسیب پرخطر نہایت مضطر گشت و لذات عیش و عشرت و سور و سرور و فرحت در مذاق خاطر تلخ شد۔ از آنجا بدلگیری تمام پدر ام عزم راجلان دادہ در دولتخانۂ سرینگر نزول اجلال فرمود وہمگی سہ ماہ در سیر و سیاحت ایں دیار بسر برد۔

روزی پادشاہ در باغ فیض بخش محفل عیش و مسرت آرایش چراغانہ و سامان عشرت مہیا ساختہ لحظہ بتماشا مشغول بود ناگاہ بکمال کدورت برخاستہ رفتہ بتغیر مصلحت و تہیہ سامان سفر رایت مراجعت را انتہاض داد و بغیر دیدن تماشائے شگوفۂ زعفران براہ راست جلوہ افروز دار الخلافت دہلی شد۔ و اسلام خان یکسال در حکومت اینجا بسر بردہ ہمرکاب ظفر انتساب دستوری یافت۔

سیف خان پسر تربیت خان در ۱۰۷۵ھ[1] نشاط اندوز بساط حکمرانی

---

[1] صحیح: ۱۰۷۴ھ مطابق سال ششم جلوس عالمگیری است۔ (مآثر الامراء جلد دوم ص۴۸۲)۔

سیف الدین محمود معروف بفقیر اللہ پسر تربیت خان بخشی شاہجہانی بود۔ در سال سیم بداروغگی قورخانہ والا منصب ہفتصدی و صد سوار امتیاز یافت۔ دو مرتبہ یکے در سال ششم جلوس عالمگیری و دوم در سال دو از دہم بصوبہ داری کشمیر فائز گشت۔ ۴۴

بقیہ حاشیہ در ذیل صفحہ آیندہ ۴۴

گشتہ بسیار مہیب نساق بود۔ مردماں فرمان دہی او از نوادر روزگار پنداشتند جفا پیشگاں را بچپاں تزلزل انداختند کہ سر موئی یکسے خیانت و آزار نمی رسید اعیان شہر و منصبداران دہر از خوف او می لرزید۔ چنانچہ خواجہ محمد صادق نقشبندی ہندوئی برائی تفاوت حساب زیر تازیانہ گرفتہ مجروح کردہ بود۔ سیف خان خواجہ مزبور را زیر برج دارائی کہ مسکن او بود بضرب تازیانہ بچپاں بیہوش ساخت کہ بخانہ خود رسیدہ بیجان گشت۔ و درآں ایام راجہ للارخ سرکشی نمودہ سیف خان لشکر جرار تنبدار کہ آں نابکار تعیین ساخت کہ بکمال سرزنش گرفتار کردہ در شہر رسانیدند و سیف خان او را خلعت اسلام دربر کردہ بحضور فرستاد و در بلاد تبت سکہ و خطبہ شاہی جاری ساختہ درآنجا مسجد جامع ترصیص نمود۔

روزی شیخ عبدالرشید چکنی بزیارت آستانہ پیرا می رفت و حسین ملک بن حیدر ملک سر راہ نشستہ بود و با ایشان بہ بےادبی گفتگو نمود۔ رفتہ رفتہ کار بجدل

۴۴ بالجملہ بسیار گرم و سرد زمانہ چشیدہ در مبادی سال بیست و ہشتم مطابق ۱۰۹۵ھ بساط ہستی در نوردید۔ رند مشرب و بیتیم وضع بود۔ اما قابلیت و مساس شعر و سخن داشت۔ ناصر علی با ہمہ آزادی و استغنا مدتہا بہم صحبتی او شیفتگی داشت چنانچہ می گوید ؎

گفت و گوئے طوطی از آئینہ می خیزد علی
گر نباشد سیف خان مارا نفس درکار نیست

درفن راگ و نغمہ بسیار ماہر بود۔ رسالۂ مسمی بہ "راگ" درپن نمودہ با فوائد دیگر در تقسیم و قواعد آں تالیف کرد۔" (مآثر الامراء جلد دوم از صفحہ ۴۷۹ تا ۴۸۵)

رسید حسین ملک از روی غرور شیخ موصوف را بدشنامهای خلفائی راشدین رضی الله عنہم اجمعین سخت رنجش داد۔ شیخ عبدالرشید شہر آمده در پیش سیف خان مرافعه نمود و سیف خان تحقیقات کامل کرده سب صحابۂ کرام بر حسین ملک ثابت نمود لیکن برعایت بعضی اعیان درسبیاو توقف ورزیده حقیقت حال بحضور نوشت۔ شاه والافریقین بحضور طلبانیده در آنجا بعضے امرائی شیعه سعی حمایت و شفاعت او کرده بودند لیکن پیش رفت نشده حسین ملک العبد تحقیقات بفتوائی قاضی عسکر قتل کردند و اہل شیعه در مرثیه او گفته اند۔ بیت :-

شد از ظلم و بیداد قوم یزید
حسین ابن حسید دوباره شہید[1]

سیف خان باغ سیف آباد بر کنارۂ شمالی ڈل آباد ساخته از رود خانه سندلار آبجوی جداگانه حفر کرده نزدیک باغ رسانیده بود که جوی حکومتش خشک شد۔ بنا بران تعریب درختانش معطل مانده حکومت او همگی سه سال بود۔

مبارز خان در ۱۰۷۸ھ[2] بر مسند صوبه داری اختصاص یافت۔ مردی سید و صالح و نیک اطوار بود با وجود صوبیداری کفش پوشیده بپای پیاده در مسجد جامع حاضر می بود و در عدل و بذل و نان دہی ہمت عالی داشت۔ لیکن جماعۂ از قوم اوزبک بمرافقت و معاضدت او از حضور مامور بودند آنها از روی

---

[1] رجوع کنید به واقعات کشمیر صفحه ۱۶۴ و ۱۶۵ -

[2] صحیح :- ۱۰۷۶ھ مطابق سال نہم جلوس عالمگیری است۔ رجوع کنید به مآثر الامراء جلد سوم صفحه ۵۹۶ -۔

(بقیه حاشیه در ذیل صفحه ۵۴۱)

جہالت و رذالت پردۂ ناموس مردمان دریدہ روا داشتند و اہانت مردم شدند بلکہ خونہائے بسیار کردند۔ از زبان ومبارز خان را چنداں عزت و توقیر نماند۔ ہمدراں ایام عبداللہ خان[1] والی کاشغر از روی مخالفت پسر خود نوازش خان ترک سلطنت کردہ بارادۂ زیارت حرمین الشریفین بکشمیر رسید۔ و از پیشگاہ حضور خواجہ محمد صادق بدخشی و بعضے[2] مقربان برائی استقبال و بجا آوری خدمات او مامور شدند۔ ومبارز خان در صرف لوازم مہمانداری او پنجاہ ہزار روپیہ صرف نمود[3]۔ سوائی آں تحائف و نطایف بے شمار از قسم ظروف طلا و نقرہ و آبگینہ و تھانہائی پشمینہ وغیرہ اسباب و آلات بسیار ارمغان خدمت

۴۴ مبارز خان میرکل از سادات بدخشان بود۔ در سال بیست و یوم شاہ جہانی با چندے از برادران و اقربائے خویش از موطن اصلی بہ ہندوستان رسید۔ و بہ بختوری دولت بمنصب پانصدی و دوصد سوار و انعام سہ ہزار روپیہ افتخار یافت۔ مشار الیہ بعد از ادائے خدمات لائقہ در عہد شاہ جہان و پسرش اورنگ زیب در سال نہم عالمگیری صوبیدار کشمیر۔ و در سال سیزدہم از تغیر لشکر خان بنظم صوبۂ ملتان شتافت۔ و پس ازاں بفوجداری متھرا مامور گردید۔ در سال نوزدہم معزول گشت۔ مآل کارش بنظر نیامدہ" (ایضاً از صفحہ ۵۹۵ تا ۵۹۷)۔

[1] صحیح: "یولبرس خان" است۔ (عالمگیر نامہ صفحہ ۱۰۶۴)۔

[2] مراد از بعضے غالباً سیف اللہ خان" میر بحر عالمگیر است۔ (عالمگیر نامہ صفحہ ۱۰۶۴ و مآثر عالمگیری صفحہ ۴۵)۔ [3] عالمگیر نامہ صفحہ ۱۰۶۵ و مآثر عالمگیری مترجمہ مولوی محمد فدا علی طالب صفحہ ۴۵۔

گذرانید و خود مرافقت او در بار یافتگان حضور شامل گشت۔ مدت حکومتش یک سال و یک ماه بود۔

سیف خان کرت ثانی در سنه ۱۰۷۹ھ[1] بمہم حکمرانی بسر داده در موضع وتہ نار در باغ خود نزول فرمود۔ و قاضی عبد الرحیم را بر مدار المہامی استقلال کلی داد۔ قاضی ابو القاسم پسر ملا محمد رضا که سابقه با سیف خان کدورت داشت برفاقت میابد خان ازین ملک بدر کرد۔[2] و در سنه ۱۰۸۰ھ[3] ۳ ماه صفر حادثهٔ زلزله واقع شده که از شام تا صبح تمامی عمارات بدستور گہواره در تزلزل بود لیکن چندان نقصان جانی نرسید۔ سیف خان در آبادی ملک و رعایا و ترقی مزروعات جهد بلیغ نمود۔ دهات[4] محمد آباد احداث کردهٔ اوست۔ و در عهد او جناب خواجه عبد الاحد سرہندی خطهٔ کشمیر را بقدوم خود رونق بخشید۔ سیف خان در بجا آوری خدمات ایشان بجان کوشید۔ حضرت خواجه در آتش خانهٔ دارا شکوه سه ماه بسر برده معاودت فرمودند۔ سیف خان در سنه ۱۰۸۱ھ جسر سیفا کدل تعمیر ساخت۔ تاریخ۔

ز من سال بنائش خضر نہفت
"صراط المستقیم الدین"[5] گفت

ناظم عرصهٔ سه سال بحکومت گذرانیده ترک منصب نمود و در گوشهٔ عزلت قرار یافت۔

افتخار خان در سنه ۱۰۸۲ھ[6] بر حکومت صوبه افتخار یافته در حویلی میرزا

[1] مطابق ۹/۱۶۶۸ء ۔ [2] واقعات کشمیر صفحه ۱۶۶ ۔ [3] ۱۶۶۹ء ۔

[4] صحیح: ده ۔ [5] ۱۰۸۱ھ مطابق ۱۶۷۰ء ۔

[6] رجوع کنید به مآثر الامراء جلد اول صفحه ۲۵۴ ۔

(بقیه بر صفحه ۵۴۳)

محمد سلیم نزول فرمود۔ و در بسط و کشاد مملکت و رفاہ رعیت بجان و دل پرداخت بقول بعضے مؤرخان در زمان ایالت او آتش کادہ ڈارہ[1] افروختہ شدہ دوازدہ[12] ہزار خانہ مع مسجد جامع سوختہ گشت ظلّ سبحانی تعمیر باشی خود فرستادہ کہ از کردۂ سابقہ بمتانت و استواری معمور ساخت۔ افتخار خان چہار سال بر حکومت کشمیر افتخار یافتہ منتغیر گشت۔

قوام الدین خان[2] در ۱۰۸۶ھ خلعت صوبہ داری پیراستہ خلق خدا را

---

[44] افتخار خان سلطان حسین پسر کلان اصالت خان میر بخشی بود۔ چون پدرش در سال بیستم شاہجہانی در بلخ فوت شد، پادشاہ نظر بر خدمت ہائے او کردہ پسرش را منظور نظر تربیت فرمودہ، در سال بیست و یکم سلطان حسین بداروغگی قورخانہ سرافرازی یافت۔ چون سریر فرمان روائی ہندوستان بجلوس عالمگیری تزئین یافت، سلطان حسین مزبور بخطاب افتخار خان سرافراز گشت۔ بعد از خدمات لائقہ در سال بیست و چہارم مطابق ۱۰۹۲ھ بمقام جونپور رخت ہستی بربست (ملخص از مآثر الامراء جلد اول از صفحہ ۲۵۲ تا ۲۵۵)۔

[1] کادہ ڈارہ محلہ شہر سرینگر بالائے جامع مسجد بطرف شمال مغرب۔

[2] قوام الدین خان اصفہانی برادر خلیفہ سلطان وزیر اعظم ایران بود۔ در سر آغاز سال ہفدہم عالمگیری از ایران بہندوستان آمد و از روئی لیاقت خداداد مورد نوازشات بے شمار گردید۔ در سال نوزدہم جلوس عالمگیری کہ مطابق ۱۰۸۶ھ باشد خان مزبور بنظامت کشمیر فائز گشت۔ سال فاتش ۱۰۹۰ھ مطابق سال بیست و سوم جلوس عالمگیری گفتہ اند (مآثر الامراء جلد سوم صفحہ ۱۰۹ — ۱۱۵)۔

بعدل و احسان خشنود ساخت۔ گویند از اکابر زادہای ایران صاحب علم و فطانت بود و برائے تنبیہ مجرمان کلاہ تخنہ کہ بر سر می نہاد از مخترعات اوست و در موضع رنہ پورہ[1] باغے احداث نمود۔ بعضے مؤرخان می نگارند کہ در زمان حکومتش واقعۂ آتش کاوہ ڈارہ کہ بالا گفتہ شد بوقوع آمدہ واللہ اعلم۔ و در عہد او خواجہ محمد شریف دہ بیدی و خواجہ محمد صابر کہ از اولادان مخدوم اعظم دہ بیدی بودند در کشمیر ورود فرمودند۔ قوام الدین خان بعد سال تغیر یافت۔

ابراہیم خان مرتبۂ ثانی در سنہ ۸۹[2] ھ بانی مبانی حکمرانی گشتہ در دامانی در بسط بساط کامرانی و ضبط ضوابط جہانبانی و نصفت و عدالت مردم اقاصی و ادانی پرداخت۔ و در ایام حکمرانی او حادثات ناگہانی عارض گشت۔ اولاً چند گاہ باران ناکامی متواتر و متراکم باریدہ دریا طغیانی شد کہ عمارات مردمان مثل حباب بر آب چرخ میدادند و پلہای بہت ضایع گشتند مزروعات و حیوانات تلف شدند۔ "طغیان بحید"[3]۔ تاریخ است۔

و ہمدران ایام بحادثۂ زلزلہ زمین بلرزید و جانہای بسیار برباد رفت و خانہ ہای بے شمار ضایع شد مدتے مدید باستدامت زلزلہ احوال مردم در تنزلزل بود۔ و ہمدراں سال مردم قزاق کہ در حدود کوہستان کاشغر می باشند بر تبت کلان خروج کردہ حاکم آنجا مغلوب کردند۔ ابراہیم خان

---

[1] رنہ پورہ محلہ متصل کاوہ ڈارہ۔ [2] مطابق ۱۶۷۹ء۔

[3] ۱۰۹۴ھ مطابق ۱۶۸۳ء۔

پسر خود فدائی خان با لشکر فراوان بمدافعت مردم قزاق راہی ساخت۔ و فدائی خان بنیروی یاذوی شجاعت جماعت قزاق مغلوب و مہزوم ساختہ قلمرو تبت را از استیلای غنیم رہایش داد و مال و منال و یو رغمال ہمراہ گرفتہ رجعت نمود۔

و در سنہ ۱۰۹۶ھ [۵۱] تاراج شیعہ بعمل آمدہ کیفیت آں در حصۂ اوّل مذکور است [۵۲]

و دریں واقعہ ابراہیم خان در جانبداری و سرپرستی اہل شیعہ بجان و دل کوشیدہ اہل سنّت و جماعت را مضرّت و آسیب کلّی رسانید۔ بنابراں نایرۂ فساد بیشتر اشتعال یافتہ از جانبین مردم بسیاری بقتل رسید۔ آشوب قیامت برپا شد [۵۳]۔ باستماع خبر طرفداری و مردم آزاری ابراہیم خان خدیو جہان بر ابراہیم خان غضبناک شدہ فرمان معزولی فرستاد۔

نقل فرمان

"مفہوم حضرت سبحان ابراہیم خان بداند جم غفیر و جمع کثیر از مردم کشمیر بعرض استادہ ہائی پایۂ سریر خلافت مصیر رسانیدند کہ آں مفہوم رقبۂ اسلام را سزوار قرار دادہ اکثری از فرقۂ مسلمین بشہادت رسانید۔ حال بحفظ اللہ خان حفظہ المنّان صوبہ مفوّض

۵۱ بقول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری "ایں ہنگامہ در سال ہزار و نود و چہار در کشمیر رو داد۔" (واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۶)

۵۲ صفحہ ۳۸۳ زیر عنوان "تاراج چہارم"

۵۳ برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۵ و ۱۷۶۔

شدہ لازم کہ آں مخذول خود را معزول دانستہ سر خود در فرمان الٰہی بسپارد وغیر ازیں چارہ ندارد"۔

مختصر کہ بصدور فرمان ابراہیم خان با جمعی از محبوسان روانہ حضور شدہ در لاہور رسید و در آنجا محبوسان بحکم نمایش آمدہ ہمہ ہا بطرف کشمیر رجعت کردند۔ حکومت ابراہیم خان ہشت سال بود۔

حفظ اللہ خان ولد سعد اللہ خان در سنہ ۱۰۹۷ھ[۱] عروس حکومت در بر کشیدہ در باغ گلشن نزول فرمود و در تادیب و تنبیہ ارباب عناد و ترہیب و تخریب اہل فساد بخوبی پرداخت کہ فتنہ و آشوب از ملک رفع شد۔ و در آں سال راجہ جموں از جادۂ انقیاد سر پیچیدہ حفظ اللہ خان مطابق فرمان حضور ابوالفتح خان دیوان صوبۂ اینجا قائم مقام خود کردہ خود برائی تادیب راجہ جموں جنبیدن ہمت را جولان دادہ بعد محاربہ و کارزار قوم اشرار مطیع و فرمان بردار ساختہ روانہ حضور شد۔ ابوالفتح خان در اینجا یک سال و یکماہ بحسن انتظام گذرانیدہ بہ حضور رفت۔ و در اینجا شخصے شیخ ابوالفتح نام کہ از مقربان حفظ اللہ خان بود بر نیابت صوبہ تقرر یافت۔ و در عہد او بباعث نقصان فصل قحط شدید ظاہر شدہ مردمان بسیار تعب کشیدند ہمگی سہ چہار ماہ بعسرت گذرانیدند۔

انتباہ۔ راقم الحروف غلام حسن معروض میدارد کہ بمطالعہ تواریخ کشمیر ہمیں تحقیق شد کہ در ملک کشمیر ابتدا تا الحال ہر دم شیعہ خواہ مخواہ قحط واقع می شود۔ واللہ اعلم۔ حکومت حفظ اللہ خان ہمگی چہار سال بود۔

۱؎ بروایت خواجہ محمد اعظم "حفظ اللہ خان ولد سعد اللہ خان در ہزار و نود و پنج بہ کشمیر رسیدہ در محلہ گلشن جوئی ظفر خان سکونت نمود" (واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۶)۔

مظفر خان پسر شایسته خان در ۱۱۰۰ھ[1] رایت حکومت افراشته خلق خدا را از جور و جفا و ظلم و ایذا آسیب سخت رسانید۔ علت چوتائی[2] یعنی چهارم بجائے رسید که شخصے دعوی کلام اللہ بر مدعی خود ثابت کرده ناظم بصیغه چوتائی چند سپاره ازان کلام اللہ کشیده برد۔ و علت دامداری از بدعات او ست دو سال حکومت کرده معزول شد۔

ابو النصر خان[3] برادر مظفر خان در ۱۱۰۳ھ برنظامت کشمیر مستقل گشته از کرده برادر در جور و جفا و ظلم و ایذا دو بالا بود اخص الخواص اداني از اقاصي اداني مجبور و صعلوک ساخت و در حکومت او جناب محمد علی رضای سرہندی خطه کشمیر را رونق تازه بخشیدند۔ و بعد سه ماه رحلت فرمودند۔

و دران عهد ستم مانتو شخصے سب صحابه رض نموده بحکم قاضی عبد الکریم مقتول

[1] مطابق ۱۶۸۹ء۔ [2] هندی "چوتھ" یعنی وصول یابی حصه چهارم بطور رسوم۔ صحیح این است که این واقعه در عهد برادر مظفر خان ابو النصر خان رو نمود۔ رجوع کنید "تاریخ اقوام کشمیر" صفحه ۱۸۹۔ [3] "ابو النصر خان پسر شایسته خان در سال بیست و سیوم جلوس خلد مکان از تغیر لطف اللہ خان بخدمت عرض مکرر امتیاز یافت۔ سال بیست و چهارم که سلطان محمد اکبر آثار بغی بعرصه ظهور آورد و در رکاب بادشاهی فوج کم بود، بنا بران اسد خان بطلایه جانب تالاب بھکر مامور شد، او نیز بهمراهی خان مذکور دستوری یافت۔ پستر قوربیگی شده سال بیست و پنجم معزول شد۔ پس بنظم صوبه کشمیر شتافته سال چهل و یکم از انجا گردیده بعزل مکرم خان بصوبه داری لاهور سر افتخار افراخت۔ سال چهل و نهم بصوبه داری اوده و از اصل و اضافه بمنصب[3] هزاری دو هزار و پانصد سوار آئینه بخت را جلا داد۔" (مآثر الامراء جلد اول صفحه ۲۹۲)۔

شد۔ ہمدراں ایام میرزا حسین نام شخصے در ماہ شعبان از سبزوار رسیدہ زیرِ کوہ سلیمان نشستگاہ خود قرار داد و مردم کشمیر کہ سست اعتقاد و پست فطرت ہستند از اولیاء وابستہ گردیدہ او شدند تا کہ مرجع و مطاف خاص و عام گشت و در ماہ رمضان ہنگامۂ آراستہ چراغانۂ عجیب ترتیب داد۔ اکثر مردم شہر بہانہ سیر و تماشائے چراغانہ با چنگ و چغانہ در کشتیہا نشستہ متوجہ آں طرف شدند۔ از دحام عام و کثرت کشتیہا بسیار شدہ بوقت سہ پہر آسمان تیرہ و تار گشت۔ و باد و باران برق و رعد از ہر سو طوفان برداشت۔ و در تمامی ملک اظلام سخت واقع شد مدتے ہمچناں ماند کہ مردماں چراغہا افروختند و افطار نمودند و اغذیہ و اطعمہ بذوق تمام خوردند۔ بعد دو سہ گھڑی[1] ابر و باران مرتفع گشتہ آفتاب عالمتاب پیدا شدہ شد پس ہمہ ہا خجل و منفعل گشتند و باعث ابتلا شناعت فعل آں مبتدع پنداشتند۔ چوں اخبار ایں واقعہ بحضور رسید۔ پادشاہ حکم داد کہ آں خانۂ شیطان از ملک اخراج سازند۔ حکومت ابو نصر شش سال بود۔[2]

فاضل خان[3] در ۱۰۹۰ھ بزم آرائی بساط صوبہ داری گشتہ بر فاہیت و

---

[1] گھڑی ہندی بمعنی ساعت۔ [2] رجوع کنید بہ افغانِ کشمیر صفحہ ۱۸۹ و ۱۹۰۔

[3] فاضل خان برہان الدین برادرزادۂ فاضل خان ملا علاء الملک تونی است۔ در قریب ایام فوت عم بزرگوار خود تازہ از ایران زمین آمدہ بود۔ پس از انکہ پیمانۂ حیات فاضل خان لبریز گردید، چوں لاولد بود خلد مکان (شاہجہاں) مشار الیہ را مورد نوازش ساختہ بعنایت خلعت از لباس سوگواری برآورد و بمنصب ہشت صدی و پنجاہ سوار سربلند فرمود۔ در سال سی و دوم جلوس عالمگیری از خطاب فاضل خان متحلی گشت۔ در ۱۱۲ بعد از ادائے خدمات لائقہ پدر رود ۴۴

امنیت مردم و اعزاز مشائخ و علماء بخوبی پرداخت و بدعات مخترعۂ حکامِ سابقہ مثل حاصل علاک[1] کہ شصت ہزار تنگہ بود و دام داری و چوتھائی وغیرہ کہ رقم مبلغے کثیر بود ہر دمان را در ادائی آن قصور موفور عاید می شد سر بسر معاف نمود۔ و سہ ہفت چنار و سرائی آنجا و خانقاہ حسن آباد و خانقاہ جوگی لنکر و مدرسہ و حمام متصل نو مسجد سنگین از تعمیرات اوست۔ و بروز جمعہ در مسجد جامع و زیارت مقابر بزرگان بیرفت و متصل حضرتبل سمتِ شمال روضہ دلکشا آباد ساخت۔

و در عہد او سنہ ۱۱۱۱ھ موئی مبارک نبوی علی صاحبہ الصلوٰۃ والسلام درین دیار فیض آثار بتوجہ خواجہ نور الدین ایشبری نزول اجلال فرمود چنانچہ کیفیت آں در حصۂ سیوم انشاء اللہ تعالیٰ گفتہ شود[2]۔ ہمدران ایام میان شاہسوار بیگ داروغہ توپخانہ و خواجہ محمد طاہر دہ بیدی را بتقریب فساد سابقہ کدورتے باہم شدہ بود و بروز عید ہر دو بہ عیدگاہ می رفتند در اثنای راہ خواجہ محمد طاہر شاہسوار بیگ را بہ بہانۂ مصافحہ طمانچہ دادہ از جان بیجان ساخت[3]۔ مدعا کہ فاضل خان در حکومت خود اعالی و ادانی بخیرات و مبرات خود مستفیض گردانید۔ اکثر مردمان را مناصب و جاگیر منظوری حضور عطا نمود و عموم منصبداری مردم کشمیر در عہد او رواج یافت و تزئین باغات و ترمیم عمارات شاہی از حد نمود۔ مدت سہ نیم سال حکومت کردہ مستعفی شد[4]۔

---

[23] زندگانی خود گفت (ملخص از مآثر الامراء جلد سوم از صفحہ ۴۳ تا ۳۶)۔

[1] در واقعات کشمیر صفحہ ۱۹۰ "نمک"۔ [2] رجوع کنید بہ واقعات کشمیر صفحہ ۱۹۰ و ۱۹۱۔ [3] ایضاً صفحہ ۱۹۰۔ [4] ایضاً۔ ایضاً۔

ابراہیم خان مرتبۂ ثالث در ۱۱۳۰ھ فرمان صوبہ حاصل کردہ متوجہ کشمیر شدہ بود۔ در اثنای راہ با فاضل خان ملاقات کردہ ساعتی نشستند۔ خواجہ علی اکبر وقایع نگار در مجلس حاضر بود این بیت مذاق طبیعت خود ساخت

بیت :-
عید رمضان آمد و ماہ رمضان رفت
صد شکر کہ این آمد و صد حیف کہ آن رفت

ابراہیم خان چون وارد خطہ گردید برخلاف سابقہ تدارک قصورات گذشتہ در رعایت رعیت و رفاہ خلایق و امنیت ہمت برگماشتہ بصلح کل ہر کس را دل خوش ساخت شیعہ و سنی یکسان پنداشت[1]

و در عہد او شخصے بصورت میرزا شجاع برادر عالمگیر ظاہر شدہ مخبران او را اسیر کردہ در پیش ابراہیم خان رسانیدند و ابراہیم خان بمجرد دیدن او را رخصت داد[2]۔ می گویند کہ ابراہیم خان او را شناختہ عمداً بنظر تردد او تجاہل نمود۔ و در عہد او ارسلان خان برادر زادۂ عبداللہ خان والی کاشغر کہ پسرش غالب شدہ بود برای استمداد و استعانت افواج در کشمیر رسید۔ "خان عالیشان"[3] تاریخ ورود اوست۔ چون او را با ابراہیم خان نوعی کدورت باطنی ظاہر گشت۔ ناظم وفور خرج این مہم خطیر و عذر عدم ضبط و ربط آن دیار بر صورت تسخیر و تقلیل آمدنی مداخل آنجا بحضور عرضداشت نمود۔ و منظوری آن حضور در جواب

---

[1] واقعات کشمیر صفحہ ۱۹۳۔

[2] صاحب واقعات کشمیر (صفحہ ۱۹۳) محل ظہور این مرد پرگنہ کامراج (کشمیر) نوشتہ است۔

[3] ۱۱۳۲ھ مطابق ۱۷۲۰ء۔

نوشت دیع۔ مرد آخر بیں مبارک بندہ ایست * ارسلان خان را حکم رسید کہ در کابل رفتہ از شاہزادہ معظم استعانت بجوید۔ مقارن آں حال احمد جو اسیر شدہ در کشمیر رسید و در اینجا مسلمان شدہ بہ لطف اللہ خان موسوم گشت و ہمدراں زمان عبدالفتاح خان گوجر پدر عبدالرزاق سر شورش برداشتہ فی الفور در دست ناظم اسیر شد۔ مدعا کہ ابراہیم خان ایں مرتبہ اعلام عدل و احسان افراختہ نیکنامی ابدی حاصل کرد پنج سال و چند ماہ بحکومت اینجا گذرانیدہ بنظامت احمد آباد تعین شد۔[1]

نوازش خان رومی در ۱۱۱۷ھ[2] بخلاع فاخرہ صوبہ داری اختصاص یافتہ با رسیدن خود ملا اشرف کہ صدر دیوان بود از طرف ابراہیم خان اعتبار بنیابت داشت نایب ساخت۔ و در آمدن خود چند گاہ تعلل ورزید۔ بعد آں عبداللہ خان دہ بیدی نایب کرد۔ پس ازاں فراغت خود حاصل نمودہ بہ کشمیر آمد۔ چوں در بارہ مولہ ورود یافت خبر انتقال پادشاہ روشن ضمیر عالمگیر بمسامع ہر صغیر و کبیر رسید عالمی را درہم و برہم شد۔ مرثیہ

ای وای سران و شہریاران رفتند — سردار و امیر و تاجداران رفتند
زیں باغ پر از داغ حریفان ظریفان — چوں بلبل در ایام بہاران رفتند
یکسر زکفن کردہ بر دوش سمن پوش — گل پیرہنان لالہ عذاران رفتند
چوں فائدہ خوان فلک رنج و الم بود — با خون جگر مائدہ خواران رفتند
از روی زمین رفتن شہ گرد بر آورد — ہر چند کہ زیں پیش سواران رفتند

[1] واقعات کشمیر صفحہ ۱۹۳۔ [2] ۱۷۰۵ء۔

یاران چمن رفته سمن گفت بسنبل — ما باکه نشینیم که یاران رفتند
ای دل چه زنی ناله کزین لاله خیابان — با داغ جگر چون تو هزاران رفتند

باید دانست که پادشاه دین پناه تا حین انتقال خود در رتق و فتق امور مملکت و ضبط و ربط ضوابط سلطنت و رفاه و امنیت رعیت و رعایت لوازمات ملت و استدامت اعمال طریقت و استقامت افعال صلاحیت و احترام مشایخ و علمای نیک سیرت علی الدوام شاغل و عامل همی بود. بعمر نود و یک [۹۱] سالگی سلخ ذی قعده ۱۱۱۸ه ۲۱ فروری ۱۷۰۷ء عرصهٔ پنجاه [۵۰] سال سلطنت کرده از جهان فانی بعالم جاودانی انتقال نمود. تاریخ تولد ایشان "آفتاب عالمتاب"[۱] بود. تاریخ جلوس "آفتاب عالمتاب"[۲] خود فرمود. و تاریخ انتقال آنجناب رح "آه شد آفتاب زیر زمین"[۳] مشهور است. ایضاً "دخل الجنة" هم موافق است. پادشاهی عالم و عادل و فاضل و کامل و باذل و عادل و رعیت پرور و مستقیم المزاج بود. همیشه از لهو و لعب و سماع ساز و چنگ و عود و مسکرات و منهیات اجتناب می فرمود. در اوایل از کتابت کلام الله قوت نفس خود میکرد پیانه قطعهٔ زمین جدا کشیده حاصلات در ماکولات و ملبوسات خود صرف می فرمود. و فتاوی عالمگیری[۴] از جمله آثار خیر و برکات است و در تکمیل آن

---

۱ ۱۰۲۸ه مطابق ۱۶۱۸ء ۔ ۲ ۱۰۶۸ه مطابق ۱۶۵۷ء ۔
۳ ۱۱۱۸ه ۔ ۴ فتاوی عالمگیری در هند از مستند ترین کتب فقه حنفی بشمار می رود. تدوین این کتاب در ۱۰۶۷ه مطابق ۱۶۵۶ء بعمل آمد. مشاهیر علماء هند که صدر آنان شیخ نظام بود در تالیف این فتاوی سعی بلیغ نمودند. این کتاب بحکم ۴۴

دو لک روپیہ صرف نمود۔ و بر مذہب حنفی راسخ القدم بود و صلوٰۃ پنجگانہ
بجماعت ادا میکرد و نماز جمعہ ہمیشہ در جامع می خواند۔ و نماز تراویح باختتام
کلام اللہ تادو پہر شب ہمیشہ با جماعت ادا می کرد و در عشر اخیر معتکف می شد۔
و در خلوت اصلاً بر مسند اتکا نمی کرد۔ و جماعتی کثیر خرج راہ دادہ ہر سال
بر حج می فرستاد۔ و مجاوران حرمین الشریفین را مبلغات خطیر رسانیدہ می بود۔
و رباطہا در آنجا قایم کردہ بود۔ ظروف طلا و نقرہ گاہے استعمال نمی کرد۔ الفاظ
غیبت و خیبت و کذب بر زبان نمی آورد۔ و مستغیثان را بے ممانعت حاجب و
بوّاب بذات خود دادرسی می کرد۔ و از اطناب و مبالغہ کلام دادخواہان اصلاً
بے دماغ نمی شد۔ بتخانہ ہا بسیار مسمار نمود۔ و در قلمرو خود جا بجا مساجد و
خانقاہ احداث فرمود۔ از آنجملہ در ملک کشمیر پانصد مسجد مع حمام ترصیص ساخت
و در ملک محروسۂ خود قحبہ خانہ ہا بالکل مسدود فرمود۔ و رباط و سراہا برای
مسافران ہر جا بنا نمود۔ مردم شعرا و قوال و مغنیہ را از خزاین او یک فلوس
مقسوم نبود۔ و از شعر و سخن متنفر می بود۔ خود را طبیعتی موزون داشت
احیاناً ابیات برجستہ می گفت۔ این بیت از وست۔ بیت:۔

غم عالم فراوانست و من یک غنچۂ دل دارم

چساں در شیشۂ ساعت کنم خاک بیاباں را

مختصر ہر قدر کہ اوصاف حمیدہ در دنیا مشہور است در ذات او

---

۲۴ شاہ زادی زیب النساء دختر اورنگزیب عالمگیرؒ از عربی بفارسی ترجمہ کردہ شد۔

(مآثر عالمگیری صفحہ ۳۸۶ و قاموس المشاہیر صفحہ ۲۶۴)۔

مخلوق بود۔ اہل انصاف او را دو چیز معیوب پندارند یکی تحبس پدر خود شاہجہان دوم تعصب مذہب ہندواں۔ چہ پادشاہ دین پناہ بود۔ اواخر سلطنت بر جہاد مستعد شدہ بتخانہ ہائی بسیار مسمار کردہ جمعی کثیر جبراً مسلمان ساخت واہل ہنود را عموماً جزیہ قرار داد۔ موجب آں فرقۂ ہنود او را مذموم می دانند در نہ خصائل حمیدۂ او در روی زمین مشہور و معروفست۔ فقط

بالجملہ عالمگیر را از نسل خود پنج پسر والا گوہر متولد شدہ بود۔ اوّل سلطان محمد کہ در حین جوانی مصدر کار ہائی جہانبانی شدہ بود در ایام بغاوت میرزا شجاع دختر او در عقد آوردہ باپدر خود مخالفت نمود و بحکم سلطانی در قلعۂ گوالیار ہفت سال محبوس شدہ در آنجا بعمر سی و ہفت سالگی قضا کرد۔

دوم سلطان معظم کہ در ۱۰۵۳ھ یکہزار و پنجاہ و سہ تولد یافت اوائل سلطنت عالمگیری ترددات نمایان بکار بردہ ہنگام ہنگامۂ شاہ عباس ثانی بجانب خراسان مامور شد۔ و در مہم حیدر آباد بعلت سازش ابوالحسن خان ہفت سال محبوس گشت۔ و بعد خلاصی بنظامت کابل و پشاور و ملتان و لاہور مامور شد۔ تا حین انتقال پادشاہ در آنجا قائم بود۔ پسران او معز الدین جہاندار شاہ صوبہ داری ملتان و عظیم الشان حکومت بنگالہ می کردند۔

سیوم محمد اعظم کہ در ۱۰۶۳ھ بوجود آمدہ باپدر خود محبت خاصی داشت عالمگیر در حالت بیماری خود ۲۰ ماہ ذیقعدہ ۱۱۱۸ھ بر صوبۂ مالوہ مالک کردہ مامور ساخت۔ وگفت یک منزل را دو منزل کردہ بآہستگی باید رفت۔

چہارم محمد اکبر کہ در مہم راجہ ہائی اجمیر باغی شدہ بطرف ایران گریختہ رفت[1] و بامر شاہ سلیمان والی ایران در فراہ اقامت کردہ ہمانجا پیش از واقعۂ پدر یک سال بقضا پیوست۔

پنجم میرزا کام بخش کہ در ۱۰۷۷ھ[2] بظہور آمدہ بسیار غیرتی بود و در مہم حیدرآباد جانفشانی ہا نمود۔ پادشاہ بوقت بیماری خود ۱۷ از ذی قعدہ ۱۱۱۸ھ حکومت صوبۂ بیجاپور بوی ارزانی داشت و حکم نافذ داد کہ در رفتن آنجا مسارعت نماید و ہر روز دو منزل راہ قطع کند۔

درین صورت پادشاہ ممالک محروسۂ خود را میان فرزندان خود تقسیم فرمودہ وصیت کردہ بود کہ محمد معظم شاہ پادشاہ ہندوستان، اعظم شاہ حاکم دکہن، و محمد کام بخش مالک بیجاپور مقرر باشند۔ و ہر سہ برادر در ممالک خود نشستہ باہمدیگر مخالفت و منازعت نسازند۔

موجب تقدیر برخلاف آن بعمل آمد کہ بعد انتقال پادشاہ محمد اعظم فوراً از راہ باز پس آمدہ بر نعش پادشاہ حاضر شد و لوازمات ماتم بجا آوردہ تابوت پادشاہ را در اورنگ آباد روانہ کرد۔ و بروز عید ضحیٰ دربار شاہی آراستہ بر تخت پدر جلوس نمود و ارکان دولت و افسران عسکر را استمالت مدارا فرمود۔ آصف الدولہ اسد اللہ خان[3] و پسرش ذوالفقار خان بدستور

۱ـ ۱۰۷۷ھ = ۱۶۶۶ء — ۱۱۰۶ھ = ۱۶۹۴ء ۲ـ ۱۶۶۶ء ۳ـ مراد از آصف الدولہ جملۃ الملک محمد ابراہیم خان الملقب باسد خان متوفی ۲۹ ۱۱۲۸ھ یکی از وزرائے سلطنت عالمگیر است۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۳۱۰ تا صفحہ ۳۲۱۔

سابقہ بمنصب نیابت وسپہ سالاری مختار ساخت و در ضبط و ربط سلطنت پرداخت۔
محمد کام بخش بر حکومت بیجاپور کہ محل مختصر بود اکتفا نکردہ خروج نمود۔ محمد اعظم او را تسلی دادہ کہ با صوبہ بیجاپور صوبہ جات دیگر ہم شما عطا خواہند شد۔ و سلطان معظم باستماع خبر بیماری پادشاہ از کابل و فرزند او عظیم الشان از بنگالہ بجانب آگرہ متوجہ شدند۔ سلطان معظم در دار الخلافت لاہور اوّل ماہ محرّم ۱۱۱۹ھ روز شنبہ بر تخت شاہی جلوس نمود۔ و بنام محمد اعظم فرمان فرستاد کہ ملک دکہن را وسعت بسیار است موجب وصیت پدر بزرگوار بداں اکتفا سازند کہ از کردۂ جنگ صلح بہتر است۔
اعظم شاہ در جواب نوشت "دو پادشاہ در اقلیمی نگنجند" باستماع این خبر معظم شاہ محمد معز الدین[1] را از ملتان آوردہ با جمعیت سپاہ و لشکر بجانب آگرہ یورش ساخت۔ قبل برین عظیم الشان[2] پسرش از بنگالہ با خزائن و دفائن و مداخل شاہی یلغار کردہ در آگرہ رسیدہ بود منعم خان[3] از لاہور جریدہ رفتہ با او پیوست و ہر دو باتفاق کردہ مختار خان صوبہ دار اکبرآباد کہ خسر شاہزادہ بیدار بخت و ہوا خواہ اعظم شاہ بود محبوس داشتند و خزائن و دفائن کہ در اکبرآباد بود ضبط کردند

---

[1] محمد معز الدین الملقب بہ جہاندار شاہ پسر کلان معظم شاہ بود۔ بعد از وفات پدر ہمگی چند ماہ حکومت کردہ از دست عمزادہ خود فرخ سیر در ۱۱۲۴ھ مقتول گردید۔

(واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۳)۔

[2] سلطان رفیع القدر مشہور بہ رفیع الشان پسر سوم بہادر شاہ متوفی ۱۱۲۴ھ بود۔

[3] منعم خان خانخاناں بہادر شاہی متوفی ۱۱۲۳ھ مطابق ۱۷۱۱ء۔

(مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۳۱۵)۔

لیکن قلعہ بدست نیامد - در آنحال معظم شاہ در اکبر آباد رسیدہ عظیم الشان خزائن شاہی بنظر گذرانید پادشاہ بنظر تنگی سرمایہ مسرور شد - از یں طرف سلطان اعظم با عسکر شاہی و پسران خود کہ در شجاعت بے ہمتا بودند صفوف محاربت آراست ۱۸ ماہ ربیع الاول ۱۱۱۹ھ در نواحی[1] اکبر آباد تلاقی فریقین روی داد - بعد جدال و قتال بسیار جمعیت اعظم شاہ غالب بود اما بوقت دیگر بادی سخت از جانب جناح معظم شاہ در زیدن گرفت و لشکر اعظم شاہ را آسیب گرد و غبار چشمان تیرہ گشتہ ہوش و حواس خیرہ شد - تیر و تفنگ کہ بجانب دشمن می انداختند معکوس بر آنہا می گشت تا کہ سپاہان اعظم شاہ مغلوب گشتہ منہزم شدند و در حالت ہزیمت ہمہ ما بقتل رسیدند[2] اعظم شاہ و پسرش بیدار بخت در حربگاہ کشتہ شدند -

قطب الدین محمد معظم شاہ عالم بہادر - بعد رفع و دفع مخالفان معظم شاہ دربار شاہی آراستہ در اکبر آباد بر تخت مباہی جلوس نمود و اعیان دولت را بانعام و اکرام خلاع فاخرہ بخشیدہ خود را شاہ عالم بہادر خطاب داد - تاریخ[3] :-

قدسیاں تہنیت سال جلوس بشہ مرشد کامل گفتند

عرصہ جشن شہنشاہی را محفل خلد مشاکل گفتند

۱؎ بقول صاحب مآثر الامراء (جلد سوم ص ۶۷۱) ایں جنگ متصل جاجو دہ کروہی اکبر آباد واقع شد - ۲؎ "ہائے محمد اعظم" ۱۱۱۹ھ تاریخ قتل اعظم شاہ است (ایضاً صفحہ مزبور) -

۳؎ بقول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری ایں قطعہ تاریخ از گفتہ ہائے خواجہ لطف اللہ کشمیری است (واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۰) -

سال تاریخ ہمایوں سعید   جشن شاہنشہ عادل گفتند

پسران و متوسلان برادر مقتول خود را دست عاطفت افشانده در مصاحبت
و ملازمت خود ممتاز ساخت و در رفاہ رعیت و پرورش سپاہ و همت
بذل و جود و سخاوت ممتاز بود - در سال دوم جلوس بجانب دکھن رایت
عزیمت افراشتہ محمد کامبخش[1] با لشکری قلیل بمقابلہ او آمدہ بجنگ پیوستند -
عاقبت کامبخش مجروح و مقتول اسیر گشتہ از جان درگذشت و پادشاہ
مظفر و منصور بجانب دار الخلافت معاودت فرمود - ہمدراں ایام گورو بندا[2]
چیلہ گورو گوبند رایت بغاوت افراشتہ سرہند را قبضہ کردہ و قصبہ جات
بسیار را غارت نمودہ خرابی ساخت - پادشاہ خود در سرہند قیام کردہ
متمردان را گوشمالی نمود و بندا در کوہ ہمالیہ مفرور ساخت - پس بخواہش
سیر کشمیر سمت لاہور نہضت کردہ از آنجا بسبب برودت زمستان فسخ
عزیمت کشمیر ساختہ بجانب پشاور متوجہ گشت - اوائل تخت نشینی از لاہور
بنام نوازش خان حاکم کشمیر حکم محکم رفتہ بود کہ خود با جماعت منصبداران
بحضور حاضر باشد - نوازش خان عذر کم خرچی منصبداران و شورش

---

[1] پسر پنجم عالمگیر متوفی سنہ ۱۱۱۹ھ -

[2] بندا یکے از مریدان خاص گورو گوبند سنگھ بود - بعضے او را از ہند جنوبی و برخے
از ہند شمالی شمردہ اند - بندا بہ سلسلۂ "بیراگی" تعلق داشت - وقتیکہ بندا در پنجاب آمد
انبوہ کثیر از سکھاں گرد او جمع آمدند - و بر سرہند یورش کردہ رایت بغاوت افراشتند - بالآخر
بعہد فرخ سیر در سنہ ۱۷۱۶ء ، بندا بدست افواج شاہی گرفتار آمد و در ہمیں سال ۴۵

وفساد مردم کوہستان بعرض رسانید وتا صدورِ جواب خود داخل شہر نشدہ درعیدگاہ اوقات بسر می برد۔ چوں از حضور امر توقف رسید داخل شہر شد۔ ہمگی یک سال بحکومت گذرانیدہ تغیر یافت ودر خط ثلث وشعر وسخن دستگاہ عجیب داشت۔ ایں شعر از وست۔ بیت:

دلم ربودۂ آں پنجۂ نگارین است
مخمسی کہ بدل ناخنم زند این ست

جعفر خان در ۱۱۱۹ھ صدر نشین مسند صوبہ داری گشتہ تا رسیدن خود خواجہ عبداللہ دہ بیدی نایب ساخت وبروقت رسیدن خود خلق خدا از جور وجفا نہایت رنجانیدہ ہر کس را ظلم وستم رسانید ودر حالت خمار خمر حکم بیجا می کرد۔ مردماں از بیداد او ستوہ آمدند۔ روزی عورتے از پہکلی آمدہ بہ کلمۂ کہ موجب قتل او می شد محکمۂ قضا اقرار نمود واہل عملہ در محد کردن او درنگی می کردند۔ آں عورت راضی نشدہ عاقبت بقتل[۲۳] آوردند۔ ودر ہمیں سال نعش قاضی القضاۃ قاضی حیدر[۲] معروف بہ

---

[۲۳] بقتل رسید۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ ہسٹری آف دی سکھس تصنیف کننگھم ص ص ۸۷ و ۸۸ ۔ [۱] واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۱۔

[۲] قاضی حیدر المعروف بہ قاضی خان از قبیلۂ بچہ بود — در صغر سن موفق بہ تحصیل علوم شدہ اکثر بخدمت مولوی عبدالرشید زرگر بودہ باوجود عسرت کہ دراں ایام داشت ہمت بر تحصیل علوم گماشت۔ وبہ جد وکد بلیغ از متبحران اکثر علوم شد۔ رفتہ رفتہ آوازۂ دانشمندی او بمسامع پادشاہ عالمگیر رسید باریاب[۲۴]

قاضی خان کہ در اواخر سلطنت عالمگیر و اوائل عالم بہادر[1] باستقلال تمام احکامات قضا پای حضور سرانجام میداد در شہر رسانیدند۔ و در موضع بچھ پوره[2] میان باغ خود دفن کردند۔ جعفر خان بسبب نوشیدن شراب عاقبت آزارمند شده از جان درگذشت۔ "جان جعفر خان بجحیم"[3] تاریخ است نعش او بہند بردند۔ یکسال و سه ماه حکمرانی کرد و اعیان و ارکان دولت تا رسیدن صوبه دار نو عارف خان نائب کردند۔

ابراہیم خان کہ در نظامت کابل و پشاور بر عہده پدر خود علی مردان خان خطاب یافته بود۔ در ۱۱۲۱ھ مرتبۂ چہارم بر حکومت کشمیر اختصاص یافت همگی سه ماه بحکومت بسر برده از جہان فانی درگذشت۔

ملازمت پادشاہی گشت۔ چندے بہ تعلیم و استادئی پادشاہزاده عظیم الشان بہادر و چندے به فضلائے شاه جهان آباد مشغول بود۔ آخرہا کہ برفاقت پادشاہزادۂ مذکور در بنگالہ خدمت قضا بہ تقدیم می رسانید قریب یکسال باین امر بکمال اقتدار اشتغال نمود۔ بعده مامور بقضائے حضور گردیده اقضی القضاة شد۔ و در دور بہادر شاہ ہم قریب یکسال باین منصب کامیاب و کامروا بود۔ در اوایل ۱۱۲۱ھ از امراض اسہال درگذشت۔ نعشش از آنجا بہ کشمیر آورده در باغے کہ بیرون شہر داشت دفن کردند۔

(واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۶ و ۲۱۷)۔

[1] صحیح: "بہادرشاه" (واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۱)۔

[2] بچھ پوره قریہ ایست قریباً شش میل از سرینگر بطرف شمال۔

[3] ۱۱۲۱ھ۔

نوازش خان مرتبۂ ثانی در سنہ ۱۱۲۱ھ بر سریر حکمرانی کامرانی یافت۔

و عارف خان مذکور را از دربار معلّی نایب او مقرر شدہ وی در انتظام امور مملکت و نفاذ احکام سلطنت و رعایت رعیّت بسیار کوشید۔ چون نیکنامی او بحضور رفت بنظر دیانت و حُسن خدمت بخطاب امانت خانی اختصاص یافت۔ و ہمدراں ایّام بسبب کثرت بارش باران حادثۂ سیلاب بوقوع آمدہ دریاہا طغیانی گشت مزروعات تلف شدہ خانہ ہا بباد رفت۔ بعد ازاں آتش قہر آلہ افروختہ قریب بیست محلہ بقدر چہل ہزار خانہ سوختہ شدند۔ از محلۂ صراف کدل[1] تا ملچی مر و اطراف آں تمام ویران شد[2] بالجملہ نوازش خان یک سال و شش ماہ حکومت کردہ بحضور طلب شد و بتغییر او عنایت اللہ خان[3]

۱؎ صراف کدل محلہ ایست از سرینگر متصل زینہ کدل۔ و ملچی مر محلہ ایست متصل جامع مسجد سرینگر۔

۲؎ واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۱۔ ۳؎ نسبش بہ سید جمال الدّین نیشاپوری می رسد۔ حسب اتفاق وارد کشمیر گردیدہ در آنجا اقامت گزید۔ پدرش میرزا شکر اللہ نام داشت۔ مادرش حافظہ مریم کہ عفیفۂ صالحہ بُود در عہد خلد مکان (شاہ جہان) بہ تعلیم زیب النساء بیگم صبیۂ پادشاہ (اورنگ زیب) خواہر حقیقی محمد اعظم شاہ مأمور شد۔ بیگم پیش او بحفظ کلام الٰہی و کسب آداب پرداختہ برائے منصب عنایت اللہ خان بخدمت پدر معروض داشت۔ نامبردہ ابتدا بمنصب قلیل و اشراف جواہر خانہ سربلندی اندوخت۔ در سال سی و دوم عالمگیری بہ خانسامانی و در سال سی و ششم بدیوانی و در سال چہل و دوم بصدارت و سال چہل و نہم بمنصب دو ہزاری دو صد و پنجاہ سوار بلند پایہ رتبگی اندوخت۔ و در عہد جہاندار شاہ عنایت اللہ خان بنظم صوبۂ کشمیر نامزد گردید۔ و در ابتدائے عہد محمد فرخ سیر عنایت اللہ خان از کشمیر عزیمت بیت اللہ نمود۔ بالآخر در ۱۱۳۹ھ بساط ہستی در نوردید۔

(بقیۂ حاشیہ در ذیل صفحہ ۵۶۲)

کہ در حقیقت رتبۂ خان سامانی داشت بر نظامت صوبہ قرار یافت و از جانب او امانت خان بدستور سابقہ بر نیابت صوبہ معزز گشت۔

امانت خان در ۱۱۲۳ھ از جانب عنایت اللہ خان کہ از اقارب قریبۂ او بود بر نیابت صوبہ اختصاص یافت و در رعیت پروری داد گستری علم نیکنامی افراخت۔ و در عہد او خلیل بیگ نام شخصے از قوم شیعہ بہ سب اصحاب کبار ارتکاب نمود و بفتوای قاضی محمد اکرم کشتہ شد۔ دیگر سودرشن پنڈت در عہد جعفر خان بعلت پیشکاری او مصدر بعضی امور ناشایان شدہ بود مردم عوام برہراو تاخت آوردہ مضطرب کردند و پنڈت مذکور در دست خواجہ محمد آفتاب[1] نقشبندی با پسران خود مسلمان شدہ از دست عوام رہائش یافت و اعیان ملک او را جنپان[2] سوار کردہ دہ ہزار روپیہ دست کوس دادند۔ در ہمین سال ۲۲ ماہ شوال امانت خان در کمال اقتدار از دار ناپایدار درگذشت حکومت او نہ ماہ بود۔

مشرف خان در ۱۱۲۳ھ از جانب خسر خود عنایت اللہ خان بر نیابت صوبہ افتخار یافت عرصۂ سہ ماہ گذشتہ ۱۹ ماہ محرم ۱۱۲۴ھ شاہ عالم بہادر[3] از جہان فانی درگذشت۔ صاحب[3] جود و سخا محسن و حلیم دل بود۔ امّا در امور

عنایت اللہ خان مرد پاکیزہ صورت و خوش وضع بود۔ خلد مکان انشاء و املائے او را می پسندید (مآثر الامراء جلد دوم از صفحہ ۸۳۸ تا ۸۴۲)۔ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری و غلام حسن مؤلف تاریخ حسن ہمین عنایت اللہ خان را از قوم بچہ (یکے از قوم کشمیر) شمردہ اند۔

[1] اصح :۔ "خواجہ نور الدین محمد آفتاب" است (واقعات کشمیر ص ۲۱۲)۔ [2] جنپان یا زانپان لفظ کشمیری بمعنی محافہ۔ [3] یعنی شاہ عالم بہادر۔

جہانبانی و حکمرانی تغافل و تکاسل ورزید - ہفتاد و یک سال عمر کرد - و در علم حدیث ممتاز بود - آخرش در امور مذہب تذبذب گشتہ بہ مباحثات مستعد بود خیال آمدن کشمیر داشت ترمیم دولتخانہ و باغات کردہ بودند در لاہور رسیدہ انتقال نمود - چہار فرزند دلبند ازو یادگار ماند - یکی سلطان معز الدین ملقب بہ جہاندار شاہ - دوم سلطان عظیم الدین المعروف بہ عظیم الشان - سیوم سلطان رفیع القدر مشہور بہ رفیع الشان - چہارم سلطان خجستہ اختر ملقب بہ جہان شاہ۔

معز الدین جہاندار شاہ - بعد انتقال عالم بہادر ہر چہار برادر قابو جوی یکدیگر شدہ فسادہا نمودند - عاقبت الامر جہاندار شاہ بحسن ترددات ذوالفقار خان[1] میر بخشی اولاً عظیم الشان را بقتل آوردہ بعد آن دو برادر دیگر ہم از دنیا گذرانیدہ در عرصہ سہ روز قریب بیست کس از شاہزادہ ہا بقتل رسانید و بعضی ہا محبوس داشتہ خود بر تخت شاہی جلوس نمود - ذوالفقار خان را عہدہ وزارت بخشید - آصف الدولہ[2] بعہدہ وکالت کل اقتدار یافت - ہدایت اللہ خان[3]

---

[1] امیر الامراء نصرت جنگ محمد اسماعیل ذوالفقار خان پسر مختار مطلق جملۃ الملک محمد ابراہیم خان المعروف بہ اسد خان بود - در ۱۰۶۷ھ چنانچہ از مصرعہ "ز برج اسد رو نمود آفتاب" مفہوم می شود متولد گردید - مدت العمر در عہود عالمگیر و بہادر شاہ بر مراتب عالیہ فائز بود - آخر الامر در اواخر ۱۱۲۴ھ از دست فرخ سیر مع ولی نعمت خود معز الدین جہاندار شاہ مقتول گردید - "ابراہیم اسماعیل را قربان نمود" تاریخ شد - (مآثر الامراء جلد دوم از صفحہ ۹۳ تا ۱۰۶)

[2] مراد از جملۃ الملک اسد خان پدر ذوالفقار خان است -

[3] متوفی ۱۱۲۴ھ -

پسر عنایت اللہ خان کہ بر عہدۂ نیابت وزارت سابقہ ممتاز بود۔ الحال بخطاب سعد اللہ خانی سرفراز شدہ بر خدمت خان سامانی امتیاز یافت۔ عنایت اللہ خان بر حکومت صوبۂ کشمیر بدستور مستقل گشت۔ مشرف خان عرصۂ شش ماہ بہ نیابت صوبہ گذرانید۔

عنایت اللہ خان در ماہ ربیع الاول ۱۱۲۴ھ بکشمیر ورود فرمود

و با جلال و استقلال تمام چند ماہ بسر برد۔ دراں ایام راجہ مظفر خان بمبہ[1] از مظفر آباد شورش برداشتہ علاقۂ دراوہ و کرناو کہ ہمیشہ در جاگیر صوبہ داران مقرر می بود در قبضۂ تصرف خود در آورد۔ و عنایت اللہ خان افواج شاہی برائے گوشمالی آں باغی تعین ساخت ہنوز آتش محاربہ مشتعل بود کہ در ہماں ایام قتل جہاندار شاہ بعمل آمد۔ اسعد اللہ خان پسر عنایت اللہ خان کہ در واقعہ جہاندار شاہ کشتہ شدہ عنایت اللہ خان ہمگی نہ ماہ بحکومت گذرانید۔ واقعہ جہاندار شاہ

[1] صاحب واقعات کشمیر میگوید۔ "از جملہ وقائع کہ در ایام او (علی محمد خان نائب سادات خان معروف بہ میر محمد تقی) روداد یاقی است کہ بعض رؤسا و منصبداران فوجداری دراوہ و کرناو احداث کردہ بقصد تصرف آن سمت مردم کوہیان را بشورش آوردند۔ محمد سبیت پسر محمد مظفر بے اعتدالی بکار بردہ آنہا را گرفتار ساختہ ازیں جہت عبد العظیم خان دیوان صوبہ .... بر نائب صوبہ غایت سلوک نمودہ متوجہ تنبیہ و اصلاح شد۔ چند ماہ صرف ایں مہم کردہ گرفتار مزبور را اخلاص ساختہ و محمد معز الدین پسر محمد سبیت را بجہ گوشمالی آوردہ بفتح و نصرت برگشت"۔

و آنکہ حسن میگوید ظاہرا سہو قبیح است۔ (واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۸)۔

این است کہ :-

فرخ سیر پسر دوم عظیم الشان کہ در وقت عالم بہادر بر نظامت صوبۂ بنگالہ مامور بود چون جہاندار شاہ در اکبر آباد غلبہ کردہ شاہزادہ ہا بقتل رسانید فرخ سیر بالصمد درایں واقعہ رگ غیرت بجوش آمدہ بمعاونت و معاضدت سادات بارہہ علم محاربت افراشتہ بر اکبر آباد یورش نمود۔ جہاندار شاہ پسر خود اعز الدین بمدافعت و مقابلت او مامور ساخت۔ وی طاقت مقاومت نیاوردہ مغلوب گشت۔ جہاندار شاہ بذات خود ایلغار نمودہ در اکبر آباد محاربۂ سلطانی روی داد۔ و در حین مقابلہ خان جہان بہادر کوکلتاش بمباہلت امیر الامرا کشتہ شد۔ امرای دیگر رشتۂ موافقت با فرخ سیر مستحکم کردہ در جدال و قتال دیدہ و دانستہ غفلت و سستی نمودند۔ جہاندار شاہ بمشاہدۂ قتل خان جہان بہادر و ناموافقت امرا دو بہ ہزیمت نہادہ راست بہ شاہ جہان آباد آمدہ در خانۂ اسد اللہ[1] خان آصف الدولہ قیام ساخت بتعاقب او ذوالفقار خان پسر آصف الدولہ وارد و دریافت۔ و آصف الدولہ با پسر خود[2] مصلحت سنجیدہ با فرخ سیر سلسلۂ موافقت مستحکم کردند۔ و جہاندار شاہ فی الفور نظر بند ساختہ مال و منال او را متصرف شدند۔ فرخ سیر بغیر ممانعت کسی در شاہ جہان آباد داخل شدہ ایام سلطنت جہاندار شاہ ہمگی نہ[3] ماہ بود۔

معین الدین محمد فرخ سیر در ۱۱۲۵ھ بعد انہزام لشکر جہاندار شاہ

---

[1] صحیح :- اسد خان - [2] مراد از "ذوالفقار خان امیر الامراء" است -

[3] صحیح :- ۱۱۲۴ھ (واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۷) -

وقتل خان جہان کوکلتاش فرخ سیر در شاہ جہان آباد رسیدہ جہاندار شاہ را با امیر الامرا ذوالفقار خان بقتل رسانید و اکثر شاہزادہ ہا مکحول ساخت۔ بلند اختر و بسیاری از امرای خیرہ سر از تیغ گذرانید۔ و خود بکمال شوکت برتخت سلطنت جلوس نمود۔ تاریخ:۔

مژدہ بگوشم رسید از ظفر پادشاہ

از پی تاریخ آن شکر خدا گفتہ ام

بعد تو فیق سلطنت و بند و بست مملکت سادات خان بہادر کہ از نجبائی ایران بود بہ نظامت کشمیر مختار ساخت وی از جانب خود علی محمد خان نائب صوبہ فرستاد۔

علی محمد خان در ۱۱۲۵ھ از جانب سادات خان رتبۂ نیابت حاصل کردہ وارد خطہ گردید۔ عنایت اللہ خان از ینجا برآمدہ بحرمین الشریفین نہضت ساخت۔ و علی محمد در انتظام مہام حکومت پرداخت۔ چون مظفر خان بمبو در عہد عنایت اللہ خان متصرف دراوہ وکرناو شدہ بود بلکہ علاقہ کامراج را دست اندازی میکرد۔ علی محمد خان با جمعیت افواج شاہی و معاضدت رؤسا و منصبداران شہر بند اکہ مردم بمبو یورش فرمود۔ محمد ہیبت پسر محمد مظفر بہ مصالحہ و فروتنی پیش آمدہ کسانیکہ اسیر بردہ بود خلاص ساخت۔ ناظم صوبہ معز الدین پسر محمد ہیبت را بو عمال آوردہ بلدۃ الامانت رجعیت کرد۔ درینجا عبد العظیم خان دیوان صوبہ بر علی محمد غالب

لہ بقول خواجہ محمد اعظم یکے از اکابر ایران و صاحب کمال بود (واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۸)۔

سلوکی میکرد علی محمد او را گوشمالی داده باصلاح آورد۔

همدران ایام عبد الرزاق پسر عبد الفتاح گوجر زمیندار بنوچہ شورش برداشتہ علی محمد بمواخذۂ او لشکر کشیدہ گرفتار ساخت و باج خراج و پیشکش ازو گرفتہ چندگاہ در میان شہر پریشان کردہ عاقبت مرخص نمود۔ پس علی محمد خان دست تغلب دراز کردہ بدعات موفور مثل زر ہوائی وغیرہ احداث فرمود و در بخش و آزار مردم گرمجوشی کردہ شکایات او بحضور رفتہ معزول شد۔ حکومت او دو سال و چہار ماہ بود۔[1]

اعظم خان در ۱۱۲۷ھ[2] از جانب سادات خان بر نیابت صوبہ مستقل گشتہ یکسال بحکومت گذرانید۔

علی محمد خان مرتبۂ ثانی در ۱۱۲۸ھ بر نیابت صوبہ افتخار یافتہ ہمگی یکسال بحکومت بسر برد۔

احترام خان در ۱۱۲۹ھ[3] بہ نیابت سادات خان ورود یافتہ ہمگی ہفدہ روز حکومت کردہ سادات خان از نظامت صوبہ معزول شد۔ و عنایت اللہ خان از حرمین مراجعت نمودہ مورد تفضلات شاہی گردید و مرتبۂ دوم بر صوبہ داری کشمیر اقتدار یافت۔ وی از جانب خود میر احمد خان کہ در انتظام امور مملکت شہر تنے داشت نایب ساخت۔

میر احمد خان[4] در ۱۱۲۹ھ از جانب عنایت اللہ خان بر نیابت صوبہ

---

[1] واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۸۔ [2] مطابق ۱۷۱۴ء۔

[3] مطابق ۱۷۱۶ء۔ [4] پسر میر احمد خان کلان متوفی ۱۱۲۱ھ۔

سربلندی یافته در انتظام امور ملکی و مالی و در نصفت و احسان اقاصی و ادانی بخوبی پرداخت - اعالی و ادانی را دلخوش ساخت - و متمردان و متغلبان و بدعتیان را مذلت و نکبت افزود - عرصه سه سال در عدل و انصاف بسر برد -

در سنه ۱۱۲۸ھ[1] فرخ سیر را علت ناسور عارض شد که به هیچ علاج مندمل نگشت - عاقبت به دستکاری ڈاکٹر ہملٹن صاحب التیام یافت - و از حضور ڈاکٹر موصوف بخواستن انعام مجاز شده ڈاکٹر موصوف[2] بنظر رعایت قوم خود استدعای فرمان شاهی متضمن عطای اراضی و اجرای حقوق تجارت انگریزی و انداختن کوٹھی های تجارت در ممالک هندوستان عموماً عوض انعام التماس نمود - فرخ سیر حسب مدعای او فرمان شاهی نوشته داده همان روز بنیاد سلطنت انگریزی در قلمرو هند قائم گشت -

همدران ایام بندا[3] سنگه چیله گورو گوبند سنگه باز خروج کرده قصبه جات بسیار را غارت نمود - فرخ سیر آن باغی گرفتار آورده بقتل رسانید و از متابعان او هفتصد کس بدار آویخت -

۱؎ مطابق ۱۷۱۵ء -

۲؎ بقول اروین درخواست ڈاکٹر ہملٹن برائے منسوخی محصول بود که منجانب مرشد قلی خان حاکم بنگاله بعد از عهد عالمگیر بر اموال انگلیسی عائد شده بود (لیٹر مغلس ص ۳۰۲)

۳؎ بروایت خافی خان بندا در ۱۱۲۸ھ بدست عبدالصمد خان دلیر جنگ و دیگر امرائے مغلیه دستگیر شده بقتل رسید - برائے تفصیل مزید رجوع کنید به منتخب اللباب خافی خان ص ۷۶۱ — ۷۶۴

مدّعا که در ایام حکومت فرخ سیر سادات بارہہ[1] غلبہ یافتہ بغالب سلوکی و خود رائی کار میکردند۔ پادشاہ از مخالفت و سرکشی آنہا ہمیشہ متردد می‌بود و از راہ قصور تدبیر و حکمت تقدیر پادشاہ اعتقاد خان را معتمد الدولہ خطاب بخشیدہ انتظام مہام مملکت بطور او گذاشت۔ و محمد مراد[2] خان میر توزک را

[1] مورث اعلیٰ سادات بارہہ ابو الفرح ساکن واسط (عراق) بود۔ سادات بارہہ در قرون وسطیٰ بہ ہندوستان وارد شدہ اولاً در چہار دیہات کہ داخل سرکار پٹیالہ بود سکونت پذیر گشتند۔ بعد ازاں مابین میرٹھ و سہارنپور (در ولایت اُترپردیش ہند) رخت اقامت انداختند۔ در وجہ تسمیہ "بارہہ" اختلاف است غالباً مراد از "بارہہ" دوازدہ دیہات است مسکن این قبیلہ بود۔ از عہد جلال الدین محمد اکبر پادشاہ بہ شجاعت و جوانمردی ممتاز بودند و روایتاً در مہمات ملکی ہراول لشکر ایشان مختص بود۔ در عہد محمد فرخ سیر قطب الملک سید حسن علی خان و امیر الامراء سید حسین علی خان از سادات بارہہ در سیاست ملکی مالک جزو کل گشتند۔ چون فرخ سیر محمد مراد خان کشمیری میر توزک را بہ لقب اعتماد خان بہا در معتمد الدولہ سرفراز کرد سید حسین علی بر آشفت و از مستقر نیابت دکن آمدہ قلعہ و دولت خانۂ شاہی را محصور کرد فرخ سیر دست گیر شدہ بقتل رسید۔ (لیٹر مغلس ص ۲۰۱)

[2] مراد از محمد مراد خان میر توزک غیر از اعتقاد خان معتمد الدولہ نیست۔ و آنکہ حسن فہمیدہ است کلیۃً سہو است۔

اعتقاد خان فرخ شاہی محمد مراد نام کشمیری الاصل بود۔ در عہد خلد منزل بوکالت جہاندار شاہ و منصب ہزاری خطاب وکالت خانی امتیاز داشت

در پیشگاه خود رتبه و منزلت افراشت. از این رو سادات بدو بدل گشته

و در ایام جهاندارشاه ترقی کرده چون نوبت سلطنت محمد فرخ رسید ۴۴
داخل کشتنیها گشت. اما ربط سابق با سادات بارهه باعث جان بخشی
او شده منصب هزار و پانصدی و خطاب محمد مراد خان یافت. و داخل
یساولان تزک گردید. چون محمد امین خان بخشی دوم به مالوه رخصت یافت
(تا شاید سد راه امیر الامراء (حسین علی خان) از دکن تواند شد) در کوچ
توقف میکرد، محمد مراد خان به سزاولی تعین گشت. چو پادشاه محمد فرخ سیر
بنابر مخالفت با سادات بارهه مکدر و متالم بود، هر روز فکرے تازه
و مشورتے نو در استیصال آنها می نمود و از کم فطرتی و بے جرأتی بجائے
نمی رسید. روزے وکالت خان (مراد خان) قابو یافته به پادشاه
به نیرنگی فسون و افسانه چنان باغ سبز جلوه داد که فرخ سیر فریفته او
گشت و در همه کارها محرم همراز و یار دمساز کرده در ایام معدود
به منصب هفت هزاری ده هزار سوار و بخطاب رکن الدوله اعتقاد خان
بهادر فرخ شاهی بلند مرتبه ساخت. روزے نبود که جواهر ثمینه و
اجناس نفیسه باو مرحمت نمی شد. سرکار مراد آباد را صوبه قرار داده
موسوم به رکن آباد فرموده در جاگیرش بطریق التمغا عنایت شد. روزے
از فرط خوشی فرمود که برائے رتبه وزارت بهتر از اعتقاد خان کسے نیست.
امرا که از پیش آمد چنین مرد کم اصل که به هرزه گوئی و بد دهنی شهره عالم
بود راضی نبودند، پهلوتهی کردند. چون این خبر به قطب الملک رسید او ۴۴

بشورش آمدند چنانچہ سید حسن علی خان از اقصای دکھن معین الدین نام شاہزادہ جعلی نباد کردہ با فوجی عظیم در شاہجہان آباد رسید و اعتقاد خان قمقام الدولہ با او بمصالحہ پیش آمدہ با ہمدیگر عہد و پیمان بتاکید ایمان موثق نمودند۔ اعتقاد خان برسم آنہا اعتبار کردہ حراست قلعۂ دولت خانہ از درون و برون بطور کسان آن ناکسان گذاشت۔

۲۲ برائے حفظ آبرو بحسین علی خان امیر الامراء نوشت کہ کار از دست رفتہ زود از دکن باید رسید۔ چوں امیر الامراء از دکن رسید، قطب الملک با پادشاہ شکوہ و اعادۂ بے عنایتہا سر کرد۔ محمد فرخ سیر ہم آشفتہ جواب میداد تا آنکہ منجر بہ حرف ہائے خشن شد۔ اعتقاد خان خواست کہ بسخنان ابلہ فریب میانجی گری نماید۔ ولے چوں از طرفین سر رشتہ اختیار از دست رفتہ بود، سید عبد اللہ او را بدشنام مخاطب ساختہ گفت۔ ”از قلعہ برآرند“۔ پادشاہ برخاستہ بمحل رفتند۔ و اعتقاد خان بدر بردن غنیمت دانستہ راہ خانہ گرفت۔ بعد مکحول و مقتول شدن محمد فرخ سیر اعتقاد خان مدتے خانہ نشین بود۔ چوں امیر الامراء بہ تیغ انتقام کشتہ گردید، قطب الملک بشاہ جہان آباد رفتہ باستمالت اکثر امرائے قدیم و جدید پرداخت و از آنجملہ اعتقاد خان را بہ بحالی منصب خوشدل ساختہ مبلغے بمد خرچ و نگاہداشت رسالہ داد۔ اما نقش مراد قطب الملک نہ نشست۔ اعتقاد خان بچند کردہ رفاقت نمودہ بدہلی برگشت۔ و تا زیست منزوی بودہ باجل طبیعی درگذشت۔ (ملخص از مآثر الامراء جلد اول از صفحہ ۳۳۹ تا ۳۴۶)

چوں تصرف دولت خانہ در دست آنہا افتاد بوقت فرصت فرخ سیر گرفتار کردہ مکحول ساختند و مدّت یکماہ در حبس معذب داشتہ بقتل رسانیدند۔[1]

فرخ سیر پادشاہ دین پرور وداد رس بود قدر دانی اہل علم و عمل بخوبی می ساخت۔ و در جود و سخا بے ہمتا بود مصوّران و نقّاشان و حرفت گران و شاعران را دوست میداشت۔ از واقعۂ او عالمیاں ماتم گرفتند۔ شاعرے[2] گفت۔ تاریخ:-

دیدی کہ چہ با شاہ گرامی کردند
صد جور و جفا ز روی خامی کردند
تاریخ شہادت شہنشہ دل گفت
"سادات بوی نمک حرامی کردند"[3]

"چشم زخم عالم"[4] نیز تاریخ یافتہ اند۔

---

[1] برائے تفصیل مکحول و مقتول شدن فرخ سیر ملاحظہ کنید منتخب اللباب جلد دوم تصنیف خافی خان از صفحہ ۸۱۱ تا ۸۱۵۔ [2] مراد از مرزا عبدالقادر بیدل عظیم آبادی متوفی ۴ صفر ۱۱۳۴ھ مطابق ۲۴ نومبر ۱۷۲۰ء است۔ [3] ۱۱۳۱ھ مطابق ۱۷۱۸/۱۹ء۔ میر عظمت اللہ بیخبر ساکن بلگرام در جواب آں چنیں انشاء کردہ

باشاہ سقیم آنچہ شاید کردند　　از دست حکیم ہرچہ آید کردند
بقراط خرد نسخۂ تاریخ نوشت　　سادات دواش آنچہ باید کردند

(واقعات کشمیر ص ۲۱۹)۔

[4] این تاریخ از گفتہ ہائے خواجہ محمد اعظم دیدہ مری است و جزوے ازیں بیت است:-

خواست اعظم ز پیر صاف ضمیر ٭ دیدہ در "چشم زخم عالم" گفت (ایضاً ص ۲۱۹)۔

بعد واقعۂ فرخ سیر سادات بارہہ کنگاش کردہ شاہزادہ رفیع الدّرجات[1] پسر شاہزادہ رفیع الشان از محبس کشیدہ تخت نشین کردند۔ وی چہار[2] پنج ماہ سلطنت عارضی کردہ بمرض دق از دنیا درگذشت۔ و برادر دوش که سلطان رفیع الدولہ نام داشت برتخت نشانیدہ بخطاب شاہجہان ثانی مشہور کردند او نیز مثل برادر خود پنج شش[3] ماہ بہ بے استقلالی گذرانیدہ زمام انتظام جہانداری در دست سادات بارہہ بود۔

همدران ایّام نیکوسیر پسر سلطان محمد اکبر بن عالمگیر در اکبرآباد خروج کردہ علم بغاوت افراشت۔ و شاہجہان ثانی با فوج فراوان بمدافعت او جانب اکبرآباد متوجہ شدہ در اثنای راہ بقضای خود از جہان درگذشت پس سادات بارہہ نیکوسیر را مهزوم کردہ در انتظام سلطنت متردد

---

[1] جلوس رفیع الدرجات برتخت دہلی نہم ربیع الآخر مطابق دہم اسفندار یک پاس و چہار گهری از روز چہارشنبه سنه ہزار و صد و سی و یک ہجری مطابق ۲۸ فروری ۱۷۱۹ء بعمل آمد۔ درین وقت بیست سال از مرحلہ عمرش گذشته بود۔ "وارث تاج" تاریخ ولادت او یافته بودند۔ (منتخب اللباب جلد دوم صفحہ ۸۱۶)۔

[2] و بقول خافی خان مدّت سلطنت رفیع الدرجات که ملقب با بوالبرکات خان بود۔ سہ ماہ و دہ روز بود (ایضاً صفحہ ۸۳۰)۔

[3] رفیع الدولہ بتاریخ ۱۹، رجب ۱۱۳۱ھ برتخت سلطنت جلوس فرمود سہ ماہ و ہژدہ روز حکومت کردہ چہارم یا پنجم ذیقعدہ ۱۱۳۱ھ از عارضہ طبعی از جہان درگذشت۔ سیزدہم ذیقعد مطابق ۲۱ ستمبر سنہ ۱۷۱۹ء در جوار درگاہ حضرت قطب الدین

شدند و بعد کشمکش بسیار محمد شاہ کہ در قلعۂ سلیم گڈھ محبوس بود شبا شب از آنجا کشیدہ در اکبرآباد رسانیدہ بر تخت نشانیدند۔

ناصر الدین محمد پادشاہ غازی در ۱۱۳۲ھ[۱] محمد شاہ ابن شاہ جہان

ثانی بتائید آسمانی و بمعاضدت سادات بارہہ داعیان مملکت بر سریر حکمرانی جلوس کردہ تاج جہانبانی بر سر داد "ظل رب" تاریخ جلوس اوست۔ نام اصلی او روشن اختر بود۔ طبعی موزون داشت این شعر از وست۔ بیت :-

یاد در برصبح ہر فکر بر جاتش کنید
عاشقان شب ہیر و زنجیر بر پایش کنید

محمد شاہ چون باعانت رب العزت از ظلمت خانۂ کربت بر آمدہ خود را شہنشاہ ہندوستان میدید سراسیمہ و حیران می شد۔ در صغر سن بغیر مادر خود کسی را انیس و دمساز خود نمی دانست۔ ہمگی نشست و برخاست در بار با خفیا را و بود۔ تتمہ زمام اختیار مملکت در دست امرا و ارکان دولت داشت و امرای ترکی نژاد و سادات بارہہ در ضمن منتخاصم بکدیگر شدہ بودند۔ محمد شاہ را مادر خود وصیت نمود کہ حضرات سادات خود خواہ و حرام نمک ہستند ہرگز نہ کہ میدانند امرای ترکی نژاد را در ضمن تقویت و جمعیت نمایند و سادات بد اندیش را بپاداش کردار خویش رسانند۔ موجب آن محمد شاہ با امرای ترکی در ضمن اتفاق کردہ سادات را آہستہ

۴۴ مدفون شد (لیٹر مغلس صفحہ ۴۳۲، ۴۴)۔

[۱] و بقول خافی خان ناصر الدین ابو المظفر محمد شاہ پادشاہ بتاریخ یازدہم ذیقعدہ ۱۱۳۱ھ مطابق ۲۸ ستمبر ۱۷۱۹ء سریر آرائے ہندگردید (منتخب اللباب جلد دوم صفحہ ۸۴۱)۔

آہستہ تنزل نمودند۔ چنانچہ نظام الملک[1] فتح جنگ شورش برداشتہ اکثر حکام دکھن

[1] نظام الملک آصف جاہ نبیرزادۂ عابد خان ولد عالم شیخ از عظمائے سمرقند بود۔ عابد خان در عہد شاہ جہان وارد ہندوستان گردید و بخدمت گزینی شاہزادہ اورنگ زیب شرف اندوز گشت۔ جد مادری او سعد اللہ خان وزیر اعظم صاحبقران شاہ جہان پادشاہ است۔

نواب نظام الملک آصف جاہ خلف نواب غازی الدین خان بود۔ نام اصلی وی میر قمر الدین بود۔ و سال میلاد او ۱۰۸۲ھ مطابق (۱۶۷۱ء) است۔ در ریعانِ شباب مطرح انظار خلد مکان (عالمگیر) بود۔ بہ منصب چہار ہزاری و خطاب چین قلیچ خان سرفراز گردید و در تسخیر قلعۂ واکنکیرہ مصدر تردّدات نمایان گردیدہ باضافۂ ہزاری بہ منصب پنج ہزاری عروج نمود۔ و بعد رحلت خلد مکان در تنازع شاہزادہ ہا سررشتۂ احتیاط بدست آوردہ ملتزم ہیچ طرف نگردید۔ چون محمد فرخ سیر بر تخت خلافت برآمد بخطاب نظام الملک بہادر فتح جنگ و منصب ہفت ہزاری مباہی ساخت و بہ نظم دکن مامور فرمود۔ چون ایالت بہ امیر الامراء سید حسین علی خان بارہہ قرار گرفت۔ حکومت مراد آباد بوے تفویض یافت۔ در ۱۱۳۷ھ بعد از مقتول شدن مبارز خان تمام ممالک دکن بہ نواب مسلم گشت۔ بعد ازین پادشاہ (دہلی) باستمالت نواب کوشید و ہمیشہ بارسال فرامین عنایات و بذل انعامات مخصوص می ساخت۔ و درین ایام بخطاب آصف جاہ بلند آوازہ گردید۔ در ۱۱۶۱ھ خبر آمد آمد احمد خان ابدالی از جانب کابل بہ شاہ جہان آباد گرم شد۔ نواب باقتضائے مصلحت ملکی از اورنگ آباد بہ سمت برہانپور نہضت فرمود۔ در برہانپور خبر رسید کہ احمد شاہ ظفر یافت و احمد خان ابدالی شکست خوردہ راہ کابل گرفت۔ نواب آصف جاہ را درین ایام مرضے شدید عارض شد۔ بہمان حالت ۲۷ جمادی الاولی خیمہ جانب اورنگ آباد برآورد۔ بیماری روز بروز قوت می گرفت تا آنکہ چہارم جمادی الآخرہ

که از طرف سادات بارهه در آنجا فرمان روا نشده بودند، مغلوب و مقتول ساخته
آن سواد در قبضهٔ اختیار خود در آورد. و محمد شاه و امیر الامرا سید حسن علی خان[1] با عسکر
سلطانی رایت جهانبانی افراشته بمدافعت نظام الملک متوجه دکهن شدند. میر حیدر[2] خان
که از سرداران فوج محمد امین[3] خان بخشی دوم بود از چندگاه بموافقت بعضی امرا بر سادات
بارهه قابو می جست. بنابران میر حیدر خان باشارهٔ محمد امین خان سر راه منتظر وقت
مانده به بهانهٔ مطلبی در عین سواری همراه سید علی خان قدم بقدم می رفت چون موقع
دانست خنجر از بغل کشیده شکمش چاک کرده بر خاک مذلت انداخت. همراهیان امیر الامرا
میر حیدر خان را ریزه ریزه کردند طرفه آشوبی برخاست و بقیهٔ سادات که در

۴۴
وقت عصر ۱۱۶۱ھ (۱۷۴۷ء) رایت بملک جاودانی برافراخت. در روضهٔ شاه برهان الدین
غریب قدس سره در پایان مرقد شیخ مایل به قبله مدفن یافت. میر غلام علی آزاد تاریخ رحلتش
"متوجه بهشت" گفته است. نظام الدوله بهادر ناصر جنگ (شهید ۱۱۶۴ھ) که بعد وی
وارث تخت شد از فرزندانش بود (ملخص از مآثر الامرا جلد سوم از صفحه ۸۳۷ تا ۸۴۸).

[1] صحیح: سید حسین علی خان است. و آنکه مذکور است غالباً سهو ناسخ است.

[2] صحیح: حیدر بیگ. [3] محمد امین خان پسر خواجه بهاء الدین است که برادر نواب
عابد خان جد نظام الملک آصف جاه و قاضی بلدهٔ سمرقند بود. محمد امین خان از عهد
محمد فرخ سیر بخشیگری دوم بالاستقلال داشت. و بطوریکه در متن مذکور است
بپایهٔ وزارت اعلی مرتقی گشت. اما بعد وزارت اجل فرصت نداد و در ایام معدود
که عبارت از سه ماه باشد بتاریخ ۲۷ جنوری ۱۷۲۱ء درگذشت.

(لیٹر مغلس جلد دوم صفحه ۱۰۴. و مآثر الامراء جلد سوم صفحه ۸۴۴).

لشکر حاضر بودند با فوج محمد امین بجنگ پیوستند۔ محمد امین بر سمند غیرت و کین سوار شدہ محمد شاہ از میان لشکر سادات بجانب خود کشید برده پس بکمال جلادت و تمکین جنود سادات مغلوب و منہزم ساخت۔ و محمد شاہ او را بر مسند وزارت اقتدار دادہ بخطاب اعتماد الدولہ سربلندی بخشید۔ و قطب الملک سید عبد اللہ خان[1] برادر کلان سید حسن علی خان[2] کہ ہنگام مہم نیکو سیر در شاہ جہان آباد برای تنسیق و تنظیم آن سواد مستقل ماندہ بود باستماع خبر قتل برادر و فسادہای دیگر سلطان ابراہیم پسر کلان رفیع الشان از محبس قلعہ برآوردہ بسلطنت برداشت۔ و خود با جمعیت لشکر آراست محاربت افراشتہ در مضافات دہلی بجنگ پیوستند و بعد حرب و ضرب شدید لشکر محمد شاہ فتح یاب شدہ مخالفان ہزیمت خوردند و سلطان ابراہیم و سید عبد اللہ بعد حبس شدید

---

[1] قطب الملک سید عبد اللہ خان حسن علی نام داشت۔ وزیر اعظم محمد فرخ سیر پادشاہ بود قطب الملک در عہد خلد مکان (اورنگ زیب) بہ خطاب خانی و فوجداری ندربار و سلطان پور (از تواریخ بنگالہ) سرفرازی یافت۔ بعد ازاں بحراست اورنگ آباد سربلند گردید۔ و بعد ازاں بہ صوبیداری الہ آباد ممتاز بود۔ در عہد محمد فرخ سیر بہ منصب ہفت ہزاری، ہزار سوار و خطاب سید عبد اللہ خان قطب الملک بہادر، یار وفادار ظفر جنگ و تفویض وزارت اعلیٰ بلند پایہ گشت۔ در اوائل عہد محمد شاہ در معرکہ حسن پور بتاریخ ۱۳ محرم الحرام ۱۱۳۳ھ بدست حیدر قلی خان میر آتش گرفتار شد۔ حیدر قلی خان قطب الملک را مسموم کردہ بتاریخ سلخ ذی الحج ۱۱۳۵ھ راہئ عدم ساخت۔ قبرش در شاہ جہان آباد است۔ از آثار او سنت نہر پٹ پر گنج واقع شاہ جہان آباد کہ از بے آبی حکم کربلا داشت۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ مآثر الامراء جلد سوم از صفحہ ۱۳۰ تا ۱۴۰۔

[2] امیر الامراء سید حسین علی خان برادر خرد قطب الملک عبد اللہ خان بود ششم ذی الحج ۱۱۳۲ھ

بقتل رسیدند۔[1]

مدّعا کہ اُمرای ترکی نژاد بہ حمایت پادشاہ اعتبار و اقتدار بہم رسانیدہ سادات بد اندیش بپاداش کردار خویش از نشیمن دربار گمنام شدند و پادشاہ بتقویت اُمرای خود در رتق و فتق امور مملکت و حل و عقد مہام سلطنت بکام دل پرداختہ ہمیشہ در عیش و عشرت مشغول ہمی بُود۔ و اعیان مملکت کار و بار سلطنت بمذاق خود میکردند میر احمد خان کہ از جانب عنایت اللہ خان در ایام انقلاب سلطنت نائب مناب صوبہ داری کشمیر شدہ بُود در انتظام مملکت بخوبی جانفشانی می ساخت۔

در آخر حکومت او اوائل جلوس پادشاہ در ۱۱۳۲ھ[2] واقعۂ ہائلہ فساد شیعہ و ہنود در ملک واقع شد کہ تشریح آں در حصۂ اوّل[3] مفصّل مرقوم است۔

بدست میر حیدر بحالت خواندن نماز مقتول گردید۔ قبرش در اجمیر در جوار پدرش سید عبداللہ خان است۔ میر عبد الجلیل حسینی واسطی بلگرامی مرثیہ حسین علی خان گفتہ کہ بتمامہ در مآثر الامراء جلد اوّل صفحہ ۳۳۶ ثبت است۔ از آنجملہ تاریخ وفات است ع "قتل حسین کرد یزید لعین ہند" ۱۱۳۲ھ۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ مآثر الامراء جلد اوّل از صفحہ ۳۲۱ تا صفحہ ۳۳۹۔

[1] ۔ رجوع کنید بہ لیٹر مغلس از صفحہ ۷۵ تا ۹۲۔

[2] مطابق ۱۷۱۹ء۔

[3] ۔ رجوع کنید بہ حصۂ اوّل از صفحہ ۴۸۴ تا صفحہ ۴۸۹۔

خلاصه آن این است که ملا عبدالنبی[1] ملقب به محتوی خان که از باریافتگان شاه عالم بهادر بود بسبب اندک کدورتی به نسبت اهل هنود احکامات شاقه جاری ساخت و میر احمد خان در اجرای احکامات او تغافل نمود و مردم عوام باغوای محتوی خان بشورش آمده فرقهٔ هنود را غارت کردند و در خانه های اکثر اکابر هنود آتش کشیده دودمان ها تباه نمودند۔

دران اثنا ناظم خطه فوج شاهی برای اطفای آتش فساد در شهر فرستاده مردم عوام از روی غلبه افواج شاهی را قتل کردند۔ و میر احمد خان در انتظام امرای خطیر عاجز آمده ماجرای بلوا بحضور گذرانید۔ عنایت الله خان که از جانب پادشاه ناظم صوبه مقرر بود میر احمد خان را از نیابت صوبه معزول کرده عبدالله خان ده‌بیدی را خلعت نیابت پوشید۔ مدت حکومت میر احمد خان سه سال بود۔

عبدالله خان ده‌بیدی در ۱۱۳۲ھ یکهزار و یکصد و سی و دو به نیابت صوبه افتخار یافته در اطفای نایرهٔ فساد بسیار کوشش میکرد۔ اما از دست اد تنبیهٔ عوام و تمشیت احکام بکام دل نشده هرج و مرج بدستور ماند تباهی و خرابی روز افزون گشت۔ خصوصاً محتوی خان بصواب دید بعضی منصبداران محال صرف خاص را متصرف شد و مفسدان و باغیان زیاده تر خیره سر شدند و از حضور منشور معزولی عبدالله خان رسیده همگی شش ماه بحکومت گذرانید۔

مومن خان در ۱۱۳۲ھ از جانب عنایت الله خان بر نیابت صوبه اعتبار

---

[1] خافی خان بجائے "محتوی خان" "محبوب خان عرف عبدالنبی کشمیری" نوشته است۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید به منتخب اللباب جلد دوم از صفحه ۸۶۷ تا ۸۷۱ —

یافت۔ روزیکہ در سہیرہ پور سید محتوی خان بغرض ملاقات یا برائی عذرخواہی درخانۂ شاپور خان[1] بخشی کہ از اہل تشیع بود رفتہ در آنجا سید ظہر خان دیوان بیوتات پادشاہی بمقصد وارداں بروز چہار شنبہ ۱۲ ذی قعدہ ۱۱۳۲ھ محتوی خان بقتل رسانیدند۔ روز دیگر عوام بشورش آمدہ در محلۂ جڈی بل خانقاہ میر شمس عراقی

[1] صحیح :۔ "میر شاہور خان" منتخب اللباب جلد دوم صفحہ ۸۶۸ ۔

[2] خافی خان در کیفیت قتل محبوب خان (عبدالنبی کشمیری) چنیں می نویسد :۔

"در اواخر شوال مومن خان کہ برکہ نیابت کشمیر رسیدہ فرود آمد، محبوب خان کہ از شرمندۂ افعال و کردار ناصواب خود بود نظر برا خلاص کہ با خواجہ عبداللہ نام از متعینہ و مشاہیر کشمیر داشت، نزد او رفتہ تکلیف نمود کہ نائب صوبہ را با عزاز در شہر در آورد۔ خواجہ عبداللہ از راہ اتحاد رہنمونی نمود کہ شما را نزد میر شاہور خان بخشی رفتن و عذر گناہ خواستن لازم و ضروری است ۔ بعدہٗ ہمہ بہ رفاقت برائے آوردن مومن خان رفت۔ محبوب خان بتکلیف خواجہ عبداللہ بخانۂ میر شاہور خان رفت ۔ بعد مکالمۂ چند کلمہ صاحب خانہ بہ بہانۂ شغل ضروری برخاست و جمعے از مردم محلۂ جیبلی و کہگراں کہ بخشی آنہا را طلبیدہ در گوشہ و کنار خانہ بہ مصلحت خواجۂ مذکور (خواجہ عبداللہ) پنہان ساختہ چشم براہ محبوب خان بود از گوشہ و کنار بر آمدہ غافل بر سر محبوب خان ریختہ اول پسر و پسر خرد سال را کہ ہمیشہ ہمراہ او مولود خواندہ پیش پیش می رفتند بجفو را و کم پارہ نمودہ او را بعذاب و عقوبت کشتند۔ روز دیگر جماعت مسلمانان بدعوائے خون مقتدائے خود فراہم آمدہ بر سر محلۂ جیبلی کہ بمذہب تشیع شہرت داشتند و حسن آباد رفتہ شروع بزدن و بستن و کشتن

مشتعل ساختہ خانہ ہائی اہل تشیع را خاکستر نمودند و رخت و سامان و مال و متاع آنہا بغارت بردہ ننگ و ناموس آنہا بباد دادند۔ و ملا شرف الدین پسر محتوی خان برمسند شیخ الاسلامی نصب کردند۔ چوں از دست مومن خان رتق و فتق سلطنت و نظم و نسق اہل ضلالت صورت پذیر نگشتہ روز بروز آتش فساد و عناد ہیجان یافت۔ عنایت اللہ خان از صوبہ داری مستعفی شدہ از حضرۂ عبدالصمد خان[1] سیف الدولہ بر نظامت صوبہ اقتدار یافت۔ و تا ورود خود عبداللہ خان دہ بیدی نائب ساخت۔ حکومت مومن خان ہفت ماہ بود۔

عبداللہ خان دہ بیدی در ۱۱۳۳ھ از جانب عبدالصمد خان رایت نیابت افراختہ از دست او تثبیت احکام نکردند کہ ارباب بغاوت بعمل نیامدہ ہمگی پنج ماہ بحکومت گذرانید۔

عبدالصمد خان سیف الدولہ در ۱۱۳۴ھ یکہزار و یکصد و سی و چہار دہ ماہ

---

44 نمودند" (منتخب اللباب جلد دوم صفحہ ۸۷۰)

[1] سیف الدولہ عبدالصمد خان بہادر دلیر جنگ خواجہ زادہ احراری بود۔ عمش خواجہ ذکریا دو صبیہ داشت یکے باو منسوب بود و یکے در خانہ اعتماد الدولہ محمد امین خان بہادر۔ نام بردہ در عہد عالمگیری وارد ہندوستان شدہ اوّلاً بمنصب چہار صدی سرفراز گردید۔ و در عہد خلد منزل بہفت صدی ترقی نمود۔ در عہد سلطان محمد فرخ سیر بمنصب پنج ہزاری پنج ہزار سوار و خطاب دلیر جنگ و تقرر صوبہ داری لاہور لوائے افتخار برافراشت۔ و در ۱۱۲۷ھ بسبب استیصال بند اگورو ئے سکہاں بمنصب ہفت ہزاری، ہفت ہزار سوار و خطاب سیف الدولہ چہرۂ عزت برافروخت۔ در سال پنجم از استیصال عیسیٰ خان تعلقہ دار نام آوری پیدا کرد۔ سال ۱۱۵۰ھ مطابق ۱۷۳۷ء وفات یافت۔ سردار جری خوش نقش بود در رعایت خاطر مردم ولایت خود بیش از بیش منظور داشت (مآثر الامراء جلد دوم صفحات ۵۱۵ و ۵۱۶ و ۵۱۷)۔

محرم[1] با فوج قاہرہ از لاہور یلغار کردہ وارد خطہ گردید۔ ع خرہ دجال آمد از لاہور۔
تاریخ قدوم او یافتہ اند۔ ملا شرف الدین بتقریب گرفتار کردہ بقتل رسانید۔ و باغیان
و طاغیان و اعیان و ارکان شہر را باخذ جرمانہ و مصادرہ تنبیہ مالی و جانی کردہ از ناید گرد ل
تا خواجہ یارہ بل در عرض راہ پنجاہ کس از مفسدان بدار کشید۔ بیت:-

ہر کہ بدی کرد بہ بد یار شد
او بہ بد خویش[2] گرفتار شد

اہل ہنود را دستار بستن و بر اسپ سوار شدن و لباس فاخرہ پوشیدن و قشقہ کردن
و طفلان بمدرسہ فرستادن کہ از مدت یکنیم سال ممنوع بود، تجویز داد۔ و بعد
تنبیہ عوام و تدارک انام تمشیت احکام مملکت بکام دل نمودہ بعد انصرام ایام شش ماہ
ابو البرکات خان پسر قاضی محمد کاظم و عارف خان برادر امانت خان در ینجا نائب
گذاشتہ خود روانہ لاہور شد۔

ابو البرکات خان و عارف خان در ۱۱۳۴ھ از جانب عبد الصمد خان
نائب صوبہ شدند۔ چوں باہمدیگر بمنازعت و مخالفت آمیختند در امور مملکت فتور
یافتہ ہمگی شش ماہ بحکومت گذرانیدند۔

نجیب خان در ۱۱۳۵ھ بخلافت عبد الصمد خان تا مدت یکسال
در انتظام حکومت کشمیر اہتمام نمود۔ دراں ایام عبد الصمد خان از صوبہ داری کشمیر

---

[1] ۱۱۳۴ھ مطابق ۱۷۲۱ء۔ [2] مضمون ایں شعر بہ بیت ذیل کہ خافی خان در
منتخب اللباب (جلد دوم صفحہ ۸۷۰) خود آوردہ است توارد دارد:-
ہر کسے آنچہ می کند یا بد بد و نیکی کہ می کند یا بد

معزول شدہ اعظم خان بہادر کہ ذکر او گذشت بنظامت صوبہ تعلق یافت و تا رسیدن خود عبید اللہ خان[1] دہ بیدی نائب ساخت۔

اعظم خان بہادر در ۱۱۳۶ھ بر صوبہ داری کشمیر شرف اعتبار یافتہ در انتظام ملک داری بخوبی پرداخت یکے از کسویان او بہ نسبت بعضی منصبداران نوعی رنجش و آزار رسانیدہ منصبداران باتفاق بعضی اعیان سر شورش برداشتہ رخنہ انداز حکومت او شدند۔ و اعظم خان باستمالت مدار افساد و عناد آنہا رفع نمود۔

و در ۱۱۳۶ھ بباعث کثرت باران مزروعات تلف شدہ قحط عظیم برخاست خروار شالی تا ہشت سو پیہ ارزش یافت برنج حکم طلا گرفت خلق خدا فوج فوج ہلاک شدند۔ آغاز این قحط در حکومت برکات خان شدہ بود لیکن درین سال شدت نمود اثر آن تا دو نیم سال[2] باقی بود۔

بالجملہ اعظم خان قریب یکسال بحکومت بسر بردہ معزولی یافت عنایت اللہ خان مرتبۂ سیوم بر صوبہ داری کشمیر شرف و اعتبار حاصل کردہ از طرف خود فخر الدین خان نائب ساخت۔

فخر الدین خان در ۱۱۳۷ھ[3] یکہزار و یکصد و سی و ہفت بر نیابت صوبہ داری اعتبار افراختہ بحسن اعمال و نیکوئی فعال یک سال بحکومت بسر برد و ہمدران سال عنایت اللہ خان کہ در حضور بود از جہان پر ملال انتقال نمود۔

---

[1] ولے در واقعات کشمیر "عبید اللہ خان" مذکور است۔

[2] برائے تفصیل این قحط رجوع کنید بہ واقعات کشمیر صفحہ ۲۳۵ و ۲۳۶ –

[3] مطابق ۱۷۲۴ء –

مخفی نماند کہ عنایت اللہ خان ولد میر شکر اللہ ولد میر مومن از اولاد ان قاضی موسیٰ شہید بود۔ مادرش بی بی مریم در ہنگام ورود عالمگیر در کشمیر بذریعۂ مادر خود کہ دختر ملا شریف میر عدل بود برائی تعلیم و تدریس زیب النسآء بیگم داخل حرم سرای پادشاہی شد۔ رفتہ رفتہ در پیش زیب النسآء اعتماد و اعتبار بہمرسانیدہ کارش ترقی پذیرفت۔

و بعد چندی پسر خود میر عنایت اللہ خان بحضور طلبیدہ بیاوری بخت و استعداد خود بر مناصب عالیہ افتخار یافت و در پیشگاہ عالمگیر اختصاص و اعتماد کلی حاصل نمود۔ و از علم و آداب و ضبط اوقات و ادراک معلومات و حسن صورت و سیرت و تدبیر و توقیر و تمکین امتیاز تمام داشت سہ بار حکومت کشمیر اقتدار یافت۔ و در عہد عالم بہادر[1] میر سامان بود پسرش ہدایت اللہ خان کہ بخطاب وزارت خان معروف بود نائب وزارت اعلیٰ شدہ اکثر خدمات کشمیر تعلق بایشان داشت بعد وفات او عقیدت خان بہادر صوبہ دار کشمیر شدہ ابو البرکات خان را از طرف خود نائب ساخت۔

ابو البرکات خان مرتبۂ دوم در ۱۱۳۸ھ بر صوبۂ کشمیر حکمران شدہ در انتظام امور مملکت سستی پذیرفت و بعد دو سال شکایت او بحضور رفتہ از آنجا بتغیر عقیدت خان آغر خان رتبۂ صوبہ داری یافت۔ و تا رسیدن خود میر صدیق خان بخشی نائب ساخت۔

آغر خان[2] اوایل ذوالحجہ ۱۱۴۰ھ لوای صوبہ داری افراشتہ شش ماہ

---

[1] شاہ عالم بہادر۔ [2] آغر خان ثانی پسر آغر خان کلان متوفی ۱۱۰۲ھ مطابق ۱۶۹۰ء

باستقلال مزاج در حسن اعمال و صفای افعال بسر برد۔ عاقبت باغوای اہل خلاف و
مردم جہلاف از جادۂ انصاف انحراف کردہ در جور و اعتساف پائے استقامت افشرد و
مرتکب افعال قبیحہ گشت۔ ابوالبرکات خان کہ را مو جود و جفایش سدّ راہ می شد۔
بخدع و فریب او را تنبۂ پیشکارگی دادہ غافل ساخت۔ تا آنکہ بہانۂ گرفتار کردہ
در حضور روانہ نمود۔ و بعد مدافعت او دست ظلم و فساد دراز کردہ عالمی بباد داد۔
از ہر کسے بجد بعیث روباہ بازی مصادرہ و جرمانہ ہا گرفتہ بے محابا تاخت و تاراج نمود
اعیان ملک و اشراف خلق را نقد و جنس بتطاول بردہ آشوبے برداشت۔

ازیں جہت از مردمان مصیبت زدۂ کشمیر نالشہا بحضور رفت و بحمایت
روشن الدولہ ظفر خان بخشی سوم کہ در حضور سرپرست او بود مؤثر نشد و اعیان کشمیر
از جور و جفا و تطاول و تاراج او بجان آمدہ باتفاق و اجتماع رایت منازعت و
مخالفت با او افراختند و زیادہ بر دو ماہ بمحاربۂ مقابلۂ او پرداختہ عاجز نمودند۔
دریں اثنا موجب تقدیر ظفر خان بخشی در مسجد جامع دہلی از دست وزیر
پاپوشہای سخت خوردہ عزت خود در باخت و بجای خود دانست کہ ایں ہمہ
سرگذشت از دود آہ سرد مردم کشمیر بر سر من گذشت۔ بنا براں بتغیر آغر خان راضی
گشت۔ پیشتر ازاں مردمان کشمیر او را مغلوب کردہ در بارہ مولہ رسانیدہ بودند۔ بست و ہفتم
رمضان ۱۱۴۱ھ[1] سرنامۂ عزل خواندہ روانۂ ہندوستان گشت۔ طبع موزون

---

* بود۔ و از اولاد حسین قلی بود کہ در سلطنت فردوس آشیانی (شاہ جہان پادشاہ) بہ منصب ہزار و پانصدی ہشتصد سوار و خطاب خانی فائز بود (مآثر الامراء جلد اول صفحہ ۲۷۴)۔

[1] مطابق ۱۷۲۸ء۔

داشت این غزل از واردات طبع است۔ غزل۔

بجسم ابروی نگار زقسم — بدم تیغ آبدار قسم
خطِ او آیتِ هدایت شد — بسر مصحفِ غبار قسم[1]
کار شمشیر میکند ابرو — به علیّ و به ذوالفقار قسم
دیده غیر ترا نمی بیند — یک قسم صد قسم هزار قسم

آشرخان همگی یک سال بحکومت گذرانیده بتغیر او میرخان بر نظامت کشمیر استقلال یافت۔

ابوالبرکات خان مرتبهٔ سوم در سنه ۱۱۴۱ه از جانب امیرخان خلعت نیابت صوبه پوشیده تا رسیدن خود خلیل الدین خان[2] نایب ساخت و خود در سنه ۱۱۴۲ه به کشمیر رسیده بقدر دو سال در نیابت گذرانید۔

احترام خان از تغیر برکات خان به نیابت امیرخان در سنه ۱۱۴۳ه بر حکومت صوبه مسلط گشت نام برده در کشمیر رسیده به سبب خامی فصل که در سنه ۱۱۴۳ه حادث شده بود آتش قحط افروخته شد۔ احترام خان بترغیب بدکیشان اینجا هر کس را بجهت غله متعرض گشته طرفه بیجوی و شهر آشوبی بعمل آمد۔ مردم عوام به سبب اضطراب و تحریک اهل فساد شورش برداشته فضیلت خان[3] داروغهٔ

---

[1] در واقعات کشمیر بجای "او" "تو" آمده است (ص ۲۴۳)۔

[2] اما در واقعات کشمیر (صفحه ۲۴۳) "خلیل الدین خان"۔

[3] بروایت خواجه محمد اعظم دیده مری نام فضیلت خان مولانا عنایت الله خان بود۔ مرد هشتاد سال عمر بدرس و افاده گذرانیده تبحر زیاده داشت۔ در هندوستان و کشمیر

عدالت و محمد اشرف خان مفتی را برای اصلاح گرانی غلہ از خانہ برآوردہ در مسجد جامع بردند و در آنجا ہنگامہ شغب و غوغا کردہ ہر دو فاضل لقتل رسانیدند و خانہ ہای بسیار را بتہمت غلہ داری غارت کردہ باتش فروختند۔ تاریخ۔

صد حیف زافعال شیاطین سفیہ
گشتند زبس مرتکب فعل کریہ
دل با سر بیداد و بال تاریخ
میگفت نہے شہادت ہر دو فقیہ[1]

چوں شور شہر و فساد در شہر شیوع یافت احترام خان از پایۂ حرمت افتاد در یں ضمن ابو البرکات خان بیدل شدہ بمخالفت او بخاطر آورد۔ روز جمعہ احترام خان در مسجد جامع آمدہ ابو البرکات خان در خانقاہ معلی رفت۔ احترام خان از مسجد جامع جماعتی کثیر ہمراہ گرفتہ برای مخاصمت ابو البرکات خان مستعد گشت۔ چوں باہم دیگر چہرہ شدند بہ مشت و خشت پیوستند۔ عاقبت کار بجا ئیہ و مقاتلہ رسید مردم شہر و خانقاہ معلی امداد ابو البرکات خان نمودہ احترام

خدمات پادشاہی را بہ تقدیم رسانیدہ اکابر را دیدہ بود۔ شہادت این ہر دو عالمان بزرگوار بروز جمعہ ۱۱۴۴ھ واقع شد (واقعات کشمیر ۲۴۳)۔

[1] این تاریخ و تاریخ دیگر ہم از گفتہ ہائے خواجہ اعظم دیدہ مری است۔ در واقعات کشمیر صفحہ ۲۴۴ مذکور است۔

دی بہر شارکشہد مفتی دین — اعظم گہر اشک کبوت می سفت
تاریخ شہادتش زدل پرسیدم — با آہ نہے سعادت اشرف گفت

را شکست دادند۔ و احترام خان بخاری فی زادی از آں مہلکہ جان بسلامت برد۔
چوں شکایت فساد و عناد احترام خان امیرخان اصغا کرد فرمان نیابت بنام
ابوالبرکات خان ارسال داشت۔ حکومت احترام خان شش ماہ بود۔

ابوالبرکات خان مرتبۂ چہارم در ۱۱۴۴ھ[1] بفرمان امیرخان رایت
نیابت افراشتہ در انتظام حکومت پرداخت۔ دراں سال راجہ ہیبت خان مرزبان
مظفرآباد سر شورش برداشتہ بر کامراج تاخت آوردہ مال و مواشی مردم و
محصولات بتاراج برد۔ ابوالبرکات خان با عسکر شاہی برای سرکوبی متمردان یورش
کردہ در موضع کنل رایت افراشت۔ و مردم بمبودر شعاب جبال مختفی ماندہ بوقت فرصت[2]
بر لشکر شاہی شبخون آوردہ جمعی کثیر بقتل رسانیدند۔ و مختار ملک پسر نامدار ملک
شاہ آباد و جمعی دیگر از سرداران عسکر کشتہ شدند۔ ہمانروز ایں حادثہ در موضع کنل
روداد در شہر یک پہر روز گذشتہ[3] خانقاہ معلی بغیر سبب از بالای سقف اعلی مشتعل
گشت۔ و تا دو پہر روز بزمین نشست۔ تاریخ سوختن آں "آتش تجلی" ۱۱۴۴ گفتہ اند۔
خادمان خانقاہ ہمگی فرصت کشیدن تبرکات یافتند۔ ایں ہر دو واقعہ در یک سال
بظہور پیوست۔

بہر حال ابوالبرکات خان گونہ صلح با مردم مظفرآباد نمودہ بجانب شہر
رجعت نمود۔

و در ۱۱۴۶ھ ابوالبرکات خان بتجدید تعمیر خانقاہ معلی پرداختہ از کردۂ

---

[1] مطابق ۱۷۳۱ء۔ [2] صحیح: ہمیہ۔

[3] بروایت واقعات کشمیر صفحہ ۲۴۴ "روز پنجشنبہ"۔

سابقه بترتیب تزئین عجیب آراست. "کعبة البرکات"[1] تاریخ است. ۱۱۴۶ھ

و در سنه ۱۱۴۸ھ[2] بسبب کثرت بارش که هشت روز متراکم بود و سیلابی وقوع آمده هزاران خانه‌ها تباه شدند و مزروعات تلف گشتند. تا مدت یکماه آب در میان خانه‌ها و میدان‌ها موجود بود. آخر همان سال در شب بیست و دوم شهر ذیقعده زمین زمان در جنبش آمده بسبب زلزلهٔ شدید شور قیامت برخاست. هزاران خانه‌ها برباد رفت و هزاران جان‌ها ضایع گشت. قریب ۳ ماه این زلزله در دوله بود. اما مثل دفعهٔ اول شدت نداشت. در شب روز چند بار جنبش می‌فرمود. تاریخ این زلزله از آیهٔ کریمه ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَزُلْزِلُوا زِلْزَالًا شَدِيدًا. یافته اند. ۱۱۴۸ھ

در سنه ۱۱۴۹ھ امیرخان از نظامت صوبه معطل گشته دل دلیرخان[3] که از مردمان پانی پت بود بر صوبه داری کشمیر اختصاص یافت و نیابت خود بنام ابوالبرکات خان بدستور مستقل داشت و خود عرصهٔ یکسال در لاهور گذرانید.

همدران ایام راجه هیبت خان از مظفرآباد بشورش آمده دست تطاول و تاراج در کامراج انداخت. و ابوالبرکات خان میرجعفر کنٹھ با جمعی از معاونان و لشکر مبارزان برای دفع آفت مردم بمو مامور فرمود و میرجعفر هیبت خان را استمالت و دلاسا نموده از دستبرد مردم باز داشت. پس با جنود خود مظفر و منصور بشهر رجعت نموده ابوالبرکات میرجعفر را نوعی قدر و منزلت نیفزود. و بتحریک او مردم بمبو باز

[1] تاریخ مزبور از گفته‌های خواجه محمد اعظم دیدمری صاحب واقعات کشمیر است. بقولش "این بنای چهارم خانقاه است" ص ۲۴۴ — [2] سنه ۱۱۴۸ھ مطابق ۱۷۳۵ء — [3] متوفی سنه ۱۱۴۸ھ.

بشورش آمده حدود کامراج را غارت کردند۔ ابوالبرکات خان میر جعفر و جمعی از منصبداران پادشاهی بهمراهی فرزند خود بمدافعه و مقابلهٔ آنها مامور ساخت۔ چون در بارهٔ مهله رسیدند منصبداران نفاذ این امر ما لایطاق برخود دشوار و شاق دانسته بنابر تعمیق نفاق توهمات و تحریکات بی اجازت ناظم شهر معاودت نمودند۔ اہل شهر هم بسبب بعض اطوار ناهموار او دلگیر بودند۔ پس مردم عام با میر جعفر یکدل و یکزبان گشته بخصومت نایب کمر بستند و روز غرهٔ رجب ۱۰۴۹ھ محلهای شهر شکسته علم بغاوت افراشتند۔ و بحرب و ضرب مجادله پیوستند۔ ابوالبرکات خان اطراف شهر را آتش کشیده قریب بیست هزار خانه در دو پهر روز بسان لعل افروخته تا عرصهٔ سه ماه جنگ و جدل و رد و بدل قایم بود۔

همدرین عرصه آتشهای بسیار واقع شد چون ایام مخاصمت بطول انجامیده مردم شهر اندک سرد شده محمد جعفر و منصبداران هم سستی پذیرفتند۔ تا ابوالبرکات خان در بنوچه رفته از عبدالرزاق چودری استمداد کرده گروهی از مردم بنوچه برای اعانت و حمایت خود همراه آورده محمد جعفر امانت خان عموزادهٔ برکات خان را با خود متفق کرده ۱۴ محرم ۱۰۵۰ھ معرکهٔ حرب و ضرب برپا ساخت و از جانبین بسیاری تلف شدند چون مردم عوام معاون محمد جعفر بودند موجب آن ابوالبرکات هزیمت خورده بجانب لاهور فرار اختیار نمود۔ و مردم عوام خانمان او را آتش کشیده تباه کردند و مال و منال او بتاراج بردند۔ از حضور دلدلیر خان خلعت صوبه داری یافته از طرف خود جلیل الدین خان برادر بادگار خان را بحکومت کشمیر مامور ساخت۔ حکومت ابوالبرکات شش سال بود۔

له واقعات کشمیر صفحه ۲۴۷ و ۲۴۸۔

جلیل الدین خان اوایل ۱۱۵۰ھ بہ نیابت دل دلیر خان بر حکومت

کشمیر استقلال یافت۔ و در عہد او مردم خیرہ سر دو حیلہ گر خصوصاً طرفداران محمد جعفر خانہ ہای مردم شہر بتہمت غلہ داری و معاندت سابقہ بسوزانیدند۔ بابا عبد السلام کہ از احفاد شاہ قاسم حقانی[1] بود شیوۂ اسلاف خود گذاشتہ بہرزہ گری پیوست و دختر محمد مراد زمیندار مچھی پورہ بعقد آوردہ تصرف جاگیر و مال و منال او ساختہ غروری پیدا ساخت۔ و با متعلقان و منسوبان میر جعفر لوای تغلب خود داری افراخت۔ و بعد پرخاش طرفین از دست کسان محمد جعفر کشتہ شد۔

مدعا کہ سررشتۂ نظم و نسق از دست رفتہ بی انتظامی بحدی رسید کہ ہر کسے در خانۂ خود حاکم بود۔ چون مشیت امور مملکت از دست ناظم سست عمل بعمل نیامدہ شکایت بحضور رفت۔ ہمدران ایام دل دلیر خان از جہان درگذشتہ تغیر صوبہ دار بعمل آمد۔ مدت حکومت جلیل الدین خان ہمگی ہشت ماہ بود۔

فخر الدولہ برادر روشن الدولہ در ۱۱۵۰ھ[2] بر صوبہ داری کشمیر استقلال

[1] حضرت شاہ قاسم حقانی از احفاد میر شمس الدین شامی است کہ او در رکاب حضرت علی ثانی بہ کشمیر آمدہ است۔ د بہیں جا توطن کردہ شاہ ممدوح را ملا قاسم می گفتند۔ بجاجی ہم مشہور بود۔ چون باشارۂ حضرت ایشان در عین انکار وارادہ احتساب جذبہ یافت۔ و بخدمت میر محمد خلیفہ رسیدہ مخاطب بشاہ شد۔ در مجاہدات گوئے از اقران برد۔ فتوحات بسیار از شیخ فیض اللہ قادری و شیخ سلیم چشتی حاصل نمودہ در ہزار و سی و سہ ہجری (۱۰۳۳) رحلت فرمود۔ خوارق و کرامات بسیار داشت (ملخص از واقعات کشمیر صفحہ ۱۳۱)۔

[2] مطابق ۱۷۳۷ء۔

یافت و تا رسیدن خود قاضی خان نایب ساخت. آخر سال بذات خود در کشمیر رسیده چندگاه در نظم و نسق و تنبیه و تدارک متمردان بخوبی پرداخت و مردم بسیاری به بهانهٔ غله داری و هنگامه آرائی برنجانید. و محمد فاروق خان بتهمت غله داری از دست مردم بازاری بهلاکت رسانید. و جمعی دیگر مثل جلیل الدین خان و قاضی خان وغیرهم بعد اخذ مصادره مقید ساخت. و محمد جعفر کنث که در سرحد کامراج خودسری میکرد فخر الدوله بر سر او تاخته از او یکه عذر در انداخته بجانب کوهپایه که نزهتگاه او بود مفرور ساخت. حکومت او ده ماه بود.

عنایت الله خان[1] مشهور به عطیة الله خان پسر عنایت الله خان مرحوم که بعد فوت پدر بخطاب عنایت الله خانی از حضور ملقب شده بود. در ۱۱۵۰ھ بر حکومت صوبه داری کشمیر اقتدار یافت. و تا ورود خود عصام الدین خان نایب ساخت. فخر الدوله که هنوز در کشمیر بود عصام الدین خان را به بهانهٔ اجتماع مردم قید کرده مبلغی کثیر از و جرمانه گرفت و از طرف خود در نیابت قاضی خان را نایب گذاشته خود بجانب دهلی رفت. و بعد رفتن او عصام الدین خان بر قاضی خان غلبه کرده بر مسند نیابت نشسته چند ماه در حکومت گذرانید. آخر سال پنجاه و یکم نادرشاه در لاهور رسید. فخر الدوله با وزیران او نوعی رابطه بهم رسانیده فرمان حکومت کشمیر از نادرشاه گرفته بجانب کشمیر رجعت نمود. و جمعی از مردم کوهستانی با خود متفق کرده در ماه محرم ۱۱۵۲ھ یکهزار و یکصد و پنجاه و دو داخل کشمیر شده خیلی کر و فر و خیالات سروری در سر داشت. می خواست که سکه و خطبه بنام نادرشاه جاری سازد. مردم عوام سر شورش برافروخته او را سخن کردن نداده در عرصهٔ چهل روز در تغلب و تسلط گذرانیده مردمان را مضرت آسیب سخت رسانید. و بعد مصالحهٔ محمد شاه با نادرشاه صوبهٔ کشمیر در تصرف حضور محمد فرخ

[1] متوفی ۱۱۵۲ھ (واقعات کشمیر صفحه ۲۵۵)۔

ماندہ عطیۃ اللہ خان بدستور بر نظامت کشمیر استقلال یافت۔ و مردم عام و خاص صغیر و کبیر اتفاق کردہ فخرالدولہ از شہر بدر کردند۔ امّا باغوای بعضی اشرار در ہفت چنار قرار کردہ اطراف شہر را آتش کشید ودر تاخت و تاراج مردم بیادی از تیغ گذرانید قریب دو ماہ از جانبین جنگ و جدل و ردّ و بدل بود۔[1]

عاقبت فخرالدولہ مضطر گشتہ راہ فرار اختیار نمود ابوالبرکات خان کہ در لاہور بود از عطیۃ اللہ خان رتبۂ نیابت حاصل کردہ بجانب کشمیر معاودت نمود و بروز برآمدن فخرالدولہ داخل شہر شد۔

انتباہ:۔ مؤرخان سیف بن دستی سلطنت محمد شاہ چنین ہمچنین می نگارند کہ محمد شاہ از روی خداثت سن و رزالت طبیعت و عدم شجاعت و لیاقت ذاتی زمام اختیار حکومت در دست ارکان دولت نہادہ خود در عیش و عشرت و کامرانی مشغول ہمی بود و ہمیشہ در مصاحبت و ملاعبت نسوان و نغمہ و سرود خنیاگران و ارتکاب شرب شراب و کبائر مسکرات و لہو و لعب و بطالت و مضحکہ و ظرافت و تمسخر وغیرہ اشتغال اوقات بسر می برد و مردم نوجوان ظریف و بذلہ گوی و شاعر انیس و جلیس خود کردہ اشخاص فاضل و بزرگ و دانا را قدر و منزلت نگذاشت۔ عمدۃ الملک نواب امیر خان[2] کہ در لطیفہ گوئی و بذلہ سنجی دُرفشانی میکرد در مجلس

---

[1] ر۔ک۔ واقعات کشمیر ص ص۔ ۲۵۰، ۲۵۱۔ اما در و تاریخ ورود فخرالدولہ بہادر در کشمیر بجائے ۱۱۵۱ھ ۱۱۵۲ھ مذکور است۔

[2] امیر خان ملقب بہ نواب عمدۃ الملک متخلص بہ انجام از اولاد شاہ نعمت اللہ ولی و از ندیمان خاص محمد شاہ پادشاہ دہلی (۱۷۰۲ء تا ۱۷۴۸ء) بود۔ در ۱۱۵۲ھ مطابق ۱۷۳۹ء بہ صوبہ داری الہ آباد فائز گشت و بعد ازاں در ۱۱۵۶ھ مطابق ۱۷۴۳ء باز بہ بارگاہ معلی طلبیدہ شد۔ بتاریخ

پادشاہ ہمیشہ بزم آرائی و سخندانی می نمود۔

لطیفہ:۔ روزے پادشاہ فرمود کہ اہل درایت فرزنداں را سہ قسم کردہ اند پوت۔ سوپوت۔ کپوت۔ دریں زمانہ ہم کسے را مماثلت آں خواہد بود۔ امیر خان گفت کہ حضرت ہر سہ در مجلس عالی بخیر موجودند۔ پوت یعنی خود جناب سلطان ابن السلطان۔ سوپوت برہان الملک محمد امین[1] در اصل بچہ دہقان ایران است این وقت بتفقدات گرامی از امرای نامی است۔ کپوت این خانہ زاد کہ پدرم حاکم کابل بود و بندہ در مجلس عالی ببطالت موسوم برہان الملک گفت

بیت:۔ پسر نوح بابداں بنشست
خاندان نبوتش گم شد

۲۳ ذی الحجہ ۱۱۵۰ھ مطابق ۲۶ دسمبر ۱۷۴۷ء[2] قتل شد و در حظیرہ جد خود خلیل اللہ متصل سرائے روح اللہ خان در دہلی پیوند خاک گردید۔ در فارسی و ریختہ (اردو) اشعار آبدار می گفت (قاموس المشاہیر جلد اول صفحہ ۱۰۸)۔

[1] محمد امین معروف بہ سعادت خان و ملقب بہ برہان الملک از تجار خراسان بود مورث اعلی نوابان و سلاطین اودھ است۔ پدرش نصیر خان در عہد بہادر شاہ وارد ہند گردید۔ بعد از وفات نصیر خان پسرش محمد امین خان نیز بہند آمد۔ و در آغاز عہد محمد شاہ فوجدار و در ۱۷۲۴ء بجائے راجہ گردھر حاکم مالوہ گردید۔ در ہمیں سال از خطاب برہان الملک مشرف شد۔ محمد امین خان قبل یک روز از غارت مشہور دہلی بتاریخ ۹ ذی الحجہ ۱۱۵۲ھ مطابق ۹ مارچ ۱۷۳۹ء وفات یافت و در مقبرہ برادرش سعادت خان در دہلی مدفون شد (قاموس المشاہیر جلد اول صفحہ ۲۹۰)۔

امیرخان گفت حضرت بیت دوم هم بخوانید۔ بیت :-

سگِ اصحاب کهف لے روزے چند

پئے نیکاں گرفت مردم شد

مدعا که پادشاه در سیر و شکار و عیش و عشرت مسرور ماندہ امرای حضور در امصار و بلاد بحکومت استیلا یافته هر کسے بخود سری کار میکرد۔ چنانچه چین قلیچ خان نظام الملک حاکم دکهن و سعادت خان صوبه دار اوده طوق اطاعت از گردن کشیده خود سر شدند۔ و باغیان مرہٹه ممالک گجرات و مالوه قبضه کرده تا دروازۂ آگره غارت میکردند و امرای دربار از روی زبونی جهاد آم بآنها نوشته دادند۔ چوں چراغ انتظام مملکت بے نور گشت بصلاح بعضے مصاحبان آصفجاه خان که در حدود دکهن بود طلبانیده مدار المهام جزو و کل فرمودند موصوف الیه وزارت و مصاحبت عالمگیر کرده بود چوں بدیں نوع رنگینی و نازنینی دید نرسید۔ باز هم در تهذیب اخلاق پادشاه چندے سعی بلیغ نمود و اوقات شب و روز منقسم ساخته کار و بار ملکی و مالی وقت بوقت پیش کردن گرفت۔ چوں طبیعت پادشاه بطرف دیگر مایل بود تهذیبا و هیچ مفید نگشت۔

روزے پادشاه آصف خان را خلعت وزارت بخشیده همان وقت در حالت نغمه از یکے از نده دلخوش شده او را نیز برابر آصف جاه خان خلعت بخشید آصف جاه رنجیده خاطر شده در نفاذ امور ملکی پهلو تهی نمود۔ مصاحبان حضور هم در مقام لعنت آصف جاه افتادند۔ چنانچه یکے از امرا در مجلس شاهی گفت که آصف جاه مثل قزلباش حیاتی و جست و خیز و جانفشانی می سازد۔ چوں آصف جاه این سخن شنید

گفت اگر ہمین حال تا چند گاہ خواہد ماند بالائی فصیل کنگرہ ہای قلعۂ دہلی میمونہ ہا بازی خواہند ساخت۔ مدّعا کہ آصفجاہ بجد لیت و فریب ہایش کردہ در علاقۂ خود بگذشت۔

ہمدر ان ایام نادرشاہ تسخیر ایران و خراسان و ترکستان کردہ بر ہندوستان یورش نمود۔

تسلّط یافتن نادرشاہ بر ممالک ایران و توران و خراسان و ہندوستان

مؤرّخان مے نگارند کہ اسلاف و اجداد نادرشاہ از قوم افشار الوس ترکمان بودند کہ در عہد شاہ اسمٰعیل[1] صفوی از بلاد ترکستان آمدہ در خراسان در موضع نادر سکونت اختیار نمودند۔

در سنہ ۱۱۰۰ھ[2] یکہزار و یکصد یک نادرشاہ متولد گشتہ نامش نادر قلی نہادند و در حالت خوردی آثار جلادت و جوانمردی و شجاعت و بہادری از ناصیۂ او لائح بود چون بسن رشد و تمیز رسید فر اقبال از جبین او جلوہ میداد کارہای

---

[1] متوفی سنہ ۹۳۰ھ مطابق سنہ ۱۵۲۴ میلادی۔

[2] اما "تولد آن حضرت در یوم شنبہ بیست و ہشتم شہر محرم الحرام سال ہزار و صد ہجری در قلعۂ دستجرد دہ جز در مکانے کہ بالفعل بعمارات عالیہ احداث و بہ مولودخانہ شہرت یافتہ اتفاق افتاد۔ باسم جد خود محمد ندر قلی بیگ موسوم گردید۔"

(تاریخ جہانگشائے نادری مصنفۂ میرزا مہدی ورق ۱۸ مخطوطہ نمبر ۳۷۹ کتابخانہ محکمہ تحقیق و اشاعت جموں و کشمیر)

نادر از وصادر میگشت۔ رفته رفته به نادر قلی بیگ شهرت یافت و به نیروی همت و طاقت جلادت بر اقران دوران سبقت بوده طایفه افشار و فرقۂ اکراد را محکوم خود گردانید۔ و در حدود کلات آمده دست دستبرد و غارت دراز کرده جمعیتی بهم رسانید۔ و در سنه ۱۱۳۰ھ یکهزار و یکصد و سی در پیش ملک محمد[1] سیستانی که از اولاد میرزا رستم خان بود ملازم شده اقتداری و اعتباری بهم رسانید۔ و در همان حالت شاهزاده طهماسپ[2] صفی میرزا پسر شاه حسین[3] میرزا بعد مقتول شدن پدر و شاهزاده های دیگر که زیاده از بیست[4] کس در غلبۂ محمود[5] خان افغان بقتل رسیده بودند با جمعی از متابعان خود در مشهد رسید و اعیان و ارکان شهر مشهد باستقبال او برآمده در متابعت و مطاوعت او بانقیاد و اعتقاد

---

[1] صحیح :- ملک محمود سیستانی (تاریخ جهان کشائے نادری قلمی ورق ۸)۔

[2] طهماسپ ثانی (۱۷۲۲ء تا ۱۷۳۲ء)۔ [3] شاہ حسین میرزا صفوی (۱۶۹۴ء تا ۱۷۲۲ء) بر دست اشرف خان عمزادۂ میر محمود افغان در اصفهان قتل شد۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید بتاریخ ادبیات ایران صفحہ ۲۱۲ مترجمہ سید و تاج الدین کنتوری، چاپ سنہ ۱۹۳۹ء۔

[4] قتل عام شهزادگان صفویه بر دست محمود خان بتاریخ ۷ ر فروری سنہ ۱۷۲۵ء واقع شد۔ (ایضاً صفحہ ۲۰۹)۔

[5] متوفی ۱۷۲۵ء۔ محمود خان یا میر محمود خان غلجه افغان پسر میر اویس (متوفی ۱۷۱۵ء) بانی حکومت افاغنه در ایران بود۔ بعد از قتل عم خود میر عبد اللہ که به شرائط چند بر سیادت ایران راضی شده بود در سنہ ۱۷۱۵ء بر تخت نشست۔ و بعد از حکومت یازده سال در عمر بیست و هفت سالگی بر دست عمزاد خود میر اشرف غلجه افغان بتاریخ ۲۲ ر اپریل سنہ ۱۷۲۵ء مقتول شد۔ (تاریخ ادبیات ایران صفحہ ۲۰۹)۔

تمام سلوک نمودند۔ نادرقلی بیگ که مدار المهام محمد خان بود از وی رو گردان شده بملازمت شاهزاده شرف اعتبار حاصل نمود۔ و بر دفع محمد خان سیستانی استقامت کرده بوقت فرصت مقتول ساخت۔

آنگاه بخطاب طهماسپ قلی خانی سرفراز شد۔ و سکه و خطبه بنام شاه طهماسپ جاری ساخت و اشرف سلطان[1] افغان که در صفاهان حکمرانی میکرد بمحاربه و مقاتله مهزوم کرده ممالک خراسان مثل مرو و خبوشان و آذربایجان و ماوراء النهر و استرآباد و همدان و کرمان مفتوح ساخت۔

چون شاهزاده طهماسپ بسبب صغر سن و عدم تجربه و قصور فهم در ترصیص اساس مملکت انتظام و اهتمام نتوانست کرد زمام اختیار جزو کل در دست طهماسپ قلی[2] افتاد۔ و در اکثر امورات شاه را با او گفتگو می شد۔ طهماسپ قلی چون عرصه خالی دید خیال سلطنت بخاطر آورده شاهزاده طهماسپ در مشهد نظربند کرد و فرزند او عباس میرزا که به عمر دو ساله بود[3] بسلطنت برداشت او سکه و خطبه بنام او جاری ساخت۔ بعد آن برائی تسخیر بغداد و نیز بر تصور نموده از دیوان حافظ تفاؤل گرفته این غزل بر آمد۔ غزل

۱؎ اشرف خان در ۱۷۳۰ء مطابق ۱۱۴۳ھ از دست ابراهیم حسین خان برادر اشرف خان در بلوچستان کشته شد۔ برائے تفصیل ملاحظه کنید تاریخ جهانگشائے نادری ورق ۸۰ و ۸۱۔

۲؎ یعنی نادر شاه۔

۳؎ و بروایت میرزا مهدی "عباس مرزا ولد شاه والاجاه در آن وقت هشت ماهه بود" تاریخ جهانگشائے قلمی ورق ۱۱۹۔

اگرچہ بادہ فرح بخش و باد گلریز[1] است
بہ بانگ چنگ بخور (مخور)[2] می کہ محتسب تیز است

عراق و فارس گرفتی بہ شعر خوش (خود) حافظ
بیا کہ نوبت بغداد و وقت تبریز است

در ۱۱۴۳ھ[3] دمدم و مراغہ و تبریز تسخیر نمودہ بجانب بغداد البغاد فرمود۔ یک طرف بغداد کہ جانب ایران بود تاراج کردہ در قبضہ آورد۔ و برائی تسخیر حصۂ دوم بغداد با افواج شاہ روم[4] محاربہ و مقاتلہ بطول انجامید۔ عاقبت بہ مصالحہ تصفیہ کردہ بطرف فارس فرس عزم را جولان دادہ شیراز و شروان و داغستان قبضہ نمود پس برائی افتتاح قلعۂ گنجہ کہ در قبضۂ پادشاہ روم بود قدم رنجہ نمود۔ چند ماہ در محاصرہ آن کشش و کوشش

---

[1] در تاریخ جہانکشائے نادری قلمی ورق ۸ بجائے "گلریز" "گل بیز" مذکور است۔
[2] در تاریخ نادری ورق متذکرۂ بالا در مصرعۂ دوم "مخور" بجائے بخور و در مصرعۂ سوم "خود" بجائے خوش آمدہ است۔ [3] مطابق ۱۷۳۰ء۔ برائے تفصیل ایں فتوحات رجوع کنید بتاریخ جہانکشائے نادری اوراق ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴۔
[4] مراد از محمود خان اول (۱۷۳۰ء تا ۱۷۵۴ء) شہنشاہ قسطنطنیہ فرزند مصطفےٰ ثانی و برادرزادۂ احمد خان سوم است۔ در سال ۱۷۳۰ء مطابق ۱۱۴۳ھ بعد از خلع عمزادۂ خود احمد خان سوم جانشین پدر شد۔ در عہدش صوبہ جات آرمینیہ وگرجیا شامل مقبوضات نادر شاہ شدند۔ در ۱۱۶۹ھ مطابق ۱۷۵۴ء فوت شد۔ (قاموس المشاہیر جلد دوم صفحہ ۲۰۳)۔

کردہ مفتوح ساخت۔
بعد آن قلعۂ[1] دربند کہ در قبضۂ شاہ روس بود بدست آوردہ بجانب صفاہان برگشت۔ و ضبط و ربط مقدمات نمودہ بجہت انتظام امور خراسان و دفع[2] اشرف سلطان افغان کہ بعد تسلط شاہ طہماسپ بخراسان فرار اختیار کردہ بود بجانب ہرات نہضت فرمود۔ و پیش از ورود او حسین خان افغان اشرف سلطان را منہزم ساختہ خود در قلعۂ قندہار بمقابلۂ لشکر طہماسپ قلی مستعد شدہ بود۔ طہماسپ قلی مقدمۂ او معطل داشتہ بتدریج بندوبست مملکت ایران و انتظام خراسان درست فرمود۔ و بعضی شاہزادہ ہا کہ موجود بودند دفع کردہ بر سریر سلطنت جلوس نمود و ملقب بہ نادر شاہ شد۔
پس برائے تسخیر قندہار و قلع و قمع حسین خان افغان رایت عزیمت افراخت۔ و حسین خان افغان با عسکر فراوان در میان قلاع محکم کہ بر سر کوہ واقع است متحصن گشتہ مدت محاصرہ بطول انجامید۔ کہ عرصۂ سہ سال بہ مجادلہ و مقاتلہ در گذشت۔ عاقبت بہ نیروی اقبال فتح یاب شدہ مخالفان لسزا رسانید و ہنگام ہنگامہ آرائی محاصرۂ قندہار در ۱۱۴۹ھ ایلچی[3] خود نزد محمد شاہ جہت براہ سندھ

---

[1] تسخیر دربند و قلعہ جات دیگر مثل شروان و گیلان و باکو و رشت کہ در قبضۂ روس بودند در ۱۷۳۴ء مطابق ۱۱۴۷ھ شد۔ (تاریخ ادبیات ایران مترجمہ سید تاج الدین کنتوری صفحہ ۲۱۴)
[2] صحیح این است کہ دفع اشرف سلطان و قتل وے در ۱۷۳۰ء قبل از فتح دربند وغیرہ بوقوع آمد۔ و آنکہ حسن می نویسد مبنی بر سہو است۔
[3] بروایت میرزا محمد مہدی نام این سفیر محمد خان ترکمان بود۔ بقولش مرد نامزدہ بتاریخ

فرستاد کہ ملک کابل و پشاور و سندھ در تصرف دربار دہلی است و مردم
افاغنہ و غلجیہ از قندہار در ملک ایشان گریختہ میروند۔ ایشان بنام صوبہ داران
خود حکم بنویسند کہ مفسداں را از ہر جا گرفتار کردہ بسزا رسانند۔ محمد شاہ
چونکہ موجب مخموری خود و مغروری امرا در فرستادن جواب تجاہل نمود۔
و ایلچی مذکور بغیر رخصت رجعت کردہ در اثنای راہ بقتل رسید۔

نادر شاہ بعد فراغت قندہار باشارۂ بعضی امرا در ۱۱۵۱ھ یکہزار و یکصد و
پنجاہ عزیمت تسخیر ہندوستان نمودہ بیورش اوّل غزنین و کابل و پشاور در قبضہ
فرمود۔ و بعد فتح کابل مراسلۂ خاص بنام محمد شاہ روانہ ساخت۔

نقل مراسلہ:۔ دار القرار قندہار و دار السرور پشاور کہ از مضافات و
رقبات ایران است تسخیر کردم ہندوستان سلطنت علیحدہ است قصد آں
نیست مگر آنکہ چہار کرور روپیہ کہ ہمایوں شاہ از شاہ طہماسپ ماضی گرفتہ
است بدہند۔ تعرضی نخواہم کرد و الّا مقرر نمایند کہ بکدام محل و مکان تیغ بیدریغ
خون افشان و خدنگ جان ستان پراں گردد۔ بیت:۔

عروسے ملک کسے در کنار گیرد چست
کہ بوسہ بر لب شمشیر آبدار زند

چوں ایں مرتبہ ہم از محمد شاہ جوابے نرسید نادر شاہ نفاق سلطنت او
معلوم کردہ فرصت غنیمت دانست و با جیش و لشکر[له] آراستہ رو بہ ہندوستان نہادہ

۴۴ یازدہم سال ۱۱۴۹ھ از راہ سندھ روانۂ دیار ہند گردید (تاریخ جہانکشای نادری قلمی ورق ۱۹۱)۔

۴۴۱

له نزد رستم علی شاہ آبادی صاحب "تاریخ ہند" شمارۂ افواج ایرانی پنجاہ و پنج ہزار سوار بود۔ از "تاریخ

از آب نیلاب عبور نمود و از دریای جہلم و چناب با جمعیت عسکرہ و دواب و اسباب دیگر گذشته در دار السرور لاہور میان شعلہ[1] باغ نزول اجلال فرمود۔

خدایار خان[2] پسر سیف الدولہ عبد الصمد خان کہ حکمران لاہور بود بقدر سی لک روپیہ نقد و جنس و چند زنجیر فیل با نفائس و ہدایای دیگر تحفۂ مقدم تشریف گذرانید۔ و از حضور مورد الطاف موفور گشته بر حکومت لاہور بدستور اقتدار یافت۔ و فخر الدولہ تسخیر ملک کشمیر بر خود ذمّہ گرفته بحکومت آنجا فائز گشت۔ ناصر خان صوبہ دار کابل و پشاور ہم بر خلافت گاہ خود بدستور مامور شد۔ و خود از لاہور برای ملازمت حضور اشہب تیز گام را مہمیز دادہ در پانی پت شرف ورود ارزانی فرمود۔ ازین طرف کیوان جاہ محمد شاہ در حالت مدہوشی سرمست بادۂ عشرت بود امرای دولت مخمور

[3] جہان کشای نادری "معلوم می شود کہ نادر شاہ از ایران با ہشتاد ہزار فوج روانہ شدہ بود۔ ارون این تعداد را بیک لک و شصت ہزار نفوس رسانیدہ است۔ بقولش درین شمارہ زیادہ از شش ہزار زنان ہم بودند کہ خود را بلباس مردان نشان دادہ بودند۔ (لیٹر مغلس ص ۳۴۳)۔

[1] در تاریخ جہانکشائی نادری (ورق ۱۹۷) این نام "باغ شعلہ" آمدہ است۔ غالباً مراد از شالمار باغ است۔

[2] صحیح:۔ "ذکریا خان بہادر صوبیدار لاہور خلف سیف الدولہ عبد الصمد خان مرحوم است (واقعات کشمیر صفحہ ۲۵۳)۔

[3] صحیح این است کہ محرک این حملہ برہان الملک سعادت خان صوبیدار لکھنؤ بود۔ و آنکہ حسن نوشته است مبنی بر سہو است۔

(قاموس المشاہیر جلد اول صفحہ ۲۹)۔

صہبای نخوت وخودکامی گشتہ آواز کسے نمی شنیدند۔ ایلچیان نادرشاہ ماہ ہا در دربار شاہ گشتہ سخنان آنہا کسے نشنید۔ ویک ایلچی در عرض راہ کشتہ شد۔

می گویند کہ آصف جاہ خان این حال دیدہ بجانب دکھن رفت و نادرشاہ را پیغام ساخت (داد) کہ تا دروازۂ دہلی میدان خالی ست اگر تشریف آرند مضایقہ نیست پس نادرشاہ کابل را قبضہ نمود۔ چوں عرضی صوبہ داران کابل و پشاور بحضور رسید پادشاہ در مہتاب باغ سرمست نغمہ و شراب بود عرضی صوبہ داران در جام شراب انداختہ فرمود۔ مع این دفتر بے معنی غرق مئے ناب اولی۔

بعد فتح کابل نادرشاہ مراسلۂ دیگر فرستادہ جواب آں ہم نہ نوشتند می گفتند کہ جواب چہ می نویسیم اگر می نویسیم القاب چہ می نویسیم اونذر قلی است ذاتی پادشاہ نیست دراں غفلت خبر رسید کہ نادرشاہ از اٹک عبور نمود۔ پس محمد شاہ بمقابلہ او فوج شاہی تعین فرمود امّا فوج مذکور تا عرصۂ دو ماہ در کرنال رسید چونکہ نادرشاہ از لاہور بطرف دہلی نہضت ساخت۔ امرای محمد شاہ از خواب نخوت بیدار شدہ در فکر تدارک افتادند و برہان الملک و خان دوران میربخشی با فوج دریا موج[1] بمقابلہ و مدافعۂ نادرشاہ فرستادند۔ بمقام پانی پت بین الفریقین محاربہ و مقاتلہ واقع شدہ جم غفیرے از جانبین در چاہ عدم افتاد۔ وبسیارے از امرا قتل

---

[1] مرزا محمد مہدی شمارۂ افواج محمّد شاہ سی صد ہزار مرد نامی و دو ہزار زنجیر فیل جنگی و سہ ہزار عرّادہ توپ اژدر دہان، برق آہنگ" نوشتہ است۔

(تاریخ جہانکشائے نادری، ورق ۱۹۸ ب)۔

رسید۔ از آنجا کہ امرای حضور خصوصاً برہان الملک با خان دوران متخاصم بود موجب آں در حالت محاربت یکدیگر را بامداد و اعانت معاونت نہ کردند نزدیک بود کہ شاہ مغلوب می شد۔

درآں اثنا بہ مخالفت برہان الملک خان دوران بقتل رسید و از مردمان کشمیر بموافقت او یادگار خان و ملّا امان اللہ بدار الملک آخرت آرمیدند۔[1]

و نیز دراں حال برہان الملک برہودج فیل نشستہ ہر سو تیر می انداخت دراں اثنا فوج قزلباشان او را گرد کردہ درمیان گرفتند و یکے از قزلباشاں دویدہ نزد برہان الملک رسید و ریسمان گرفتہ برہودج فیل عروج نمود۔ برہان الملک کمان از دست افکندہ خود را بجد تفویض ساخت و قزلباش فیل را جوش دادہ بحضور نادر شاہ گذرانید نادر شاہ او را جرم بخشی کردہ بوقت خوردن با خود شریک ساخت و برہان الملک سخنان دلآویز و صلح آمیز و فرحت انگیز با او بیان کردہ بر ایں سخن راضی ساخت کہ چیزے نذرانہ گرفتہ واپس برود۔ آنگاہ برہان الملک رقعۂ بجانب محمد شاہ فرستادہ کہ آصف جاہ خان را برائی فیصلۂ نذرانہ روانہ سازند محمد شاہ را بشنیدن ایں سخن اندک دلجمعی شد و آصف جاہ نزد نادر شاہ روانہ ساخت۔ و بعد گفتگوی بسیار دو کرور روپیہ نذرانہ نقدی دادن تقرر یافت و عہدنامۂ جانبین نوشتہ شد۔ آصف جاہ عہدنامہ گرفتہ پیش محمد شاہ رفت و بچاپلوسی و چالاکی کارگذاری خود بیان ساخت حسن خدمت برہان الملک بر زبان نیاوردہ محمد شاہ آصف جاہ خان را خان دوران و میر الامرا خطاب بخشیدہ خلعت بیش بہا عطا فرمود۔

[1] فی الاصل :۔ "آرمید"۔

روز دوم محمد شاہ بکمال توزک و جاہ بملاقات نادر شاہ قدم رنجہ ارزانی داشت و نادر شاہ فرزند خود باستقبال او فرستادہ خود تالب فرش تواضع نمود۔ چوں بکمال تعظیم و تکریم ہم زانوی یکدیگر نشستند برادرانہ و دردمندانہ باہمدیگر بسخن پیوستند۔ و بعد اختلاط و انبساط بسیار روز دوم نادر شاہ از محمد شاہ رخصت انصراف گرفتہ عزم قندہار نمود۔ و محمد شاہ ہم عازم دہلی شد۔ برہان الملک بجلدوی حسن خدمت خود متوقع خطاب امیر الامرائی بود۔ چوں شنید کہ آصف جاہ گرمی بازار خود کردہ بخطاب امیر الامرا کامیاب شد ہماں وقت نادر شاہ را گفت کہ حضور عجب کردند کہ در دہلی خزینہ ہائی قارونی موجود است ہمگی بر مواخذہ دو کرور روپیہ راضی شدند و ایں قدر نقد را ایں نیازمند خاکسار ہم ادا می تواند کرد خزاین شاہی و دولت امرا یدم ہا روپیہ موجود است ازیں جا تا دہلی ہمگی چہل میل مسافت دارد ہر گاہ بر تکلیف خود راضی شوند خوب لطف دہد۔ نادر شاہ بشنیدن ایں سخن خشنود شدہ ہماں لحظہ آصف جاہ طلبید و فرمان داد کہ محمد شاہ حاضر باشد ملاقات بازدہد ضرور نیست۔ آصف جاہ محمد شاہ را پیغام فرستادوی فوراً باچندکس از امرا و خواجہ سرا بدربار آمدہ متردد بود۔ نادر شاہ بدستور سابقہ او را بتواضع و تکریم جلوس دادہ فرمود برادرم محمد شاہ سامان و اسباب سلطنت و حرمخانۂ خود طلبایند و بخاطر جمعی تمام دریں جا قرار نمائید و لشکر خود را بگوئید ہر کہ می خواہد بہ دہلی می رود ہر کہ نمی خواہد بمرافقت شما دریں جا ماند۔

محمد شاہ را ہوش و حواس پریدہ رفتہ سبب نظر بندی خود پرسید۔ نادر شاہ گفت کہ مقالید خزائن خود بدست من بدہند کہ فردا روانۂ دہلی خواہم شد

پس محمد شاه کلید ہای دفاین بحضور گذرانید و نادر شاه بدستِ معتبران خود داده در دہلی روانه ساخت که خزاین شاہی را تصرف نمایند باستماع این خبر عسکر شاہی را زیر و زبر شده بطرف دہلی رجعت کردند۔ و قزلباشان دست غارت دراز کرده سپاہان را تاراج نمودند۔ ہر که از دست آنہا نجات یافت گوجران کوہستان مال و سامان آنہا بتطاول بردند۔

روز دوم نادر شاه داخل دہلی شده بعد پنج شش روز عید قربان بود آن روز خطیب در مسجد جامع خطبه بنام نادر شاه خوانده در نفس شہر تا وقت عصر امن و امان بود۔ ہمان وقت از بنگی خانه یک چرسی آواز داد که نادر شاه در محل سرا برده بود یک قلماقنی او را قتل کرد این افواه در تمامی شہر مشتہر گشته چون سپاہان نادر شاه درمیان شہر بے تردد فرادا فرادا سیری میکردند۔ مردمان دہلی بے محابا در قتل مغلان مبادرت نمودند و از کوچه و بازار ہر جا که مغلان دیدند از تیغ گذرانیدند۔ و از طرف محمد شاه ہیچ کسے ممانعت آنہا نکرده بوقت شام خبر به نادر شاه رسید وی افواج خود را حکم داد که بجای خود قایم باشند ہرگاه فوج شاہی بشما متعرض گردد بمدافعۂ آنہا پردازند ورنه خاموش باشند۔ مردم عوام مغلان را بہر جا می کشتند تا صبح فردا[1] بمقتضای ترکی سپاه از تیغ گذرانیدند ارکانِ دربار تماشا می دیدند۔ نادر شاه علی الصّباح استفسار این امر خطیر کرده عمل بدتر بود نہایت تحسر نمود که در جنگ کرنال

---

[1] بقول حزین اصفہانی متوفی ۱۷۶۶ء ہفت ہزار نفر از ایرانیان درین فساد مقتول شدند و صاحبِ "البیان" عبد الکریم خان دہلوی تعداد ایشان سه ہزار نوشته است که قرین قیاس است۔ (بحواله لیٹر مغلس جلد دوم صفحه ۳۶۶)۔

ہمگی سہ کس زخمی شدند و درمیان شہر صدہا تباہ گشتند۔ ہماں وقت بر سمند سبک خرام سوار شدہ خراماں درمیان اسواق و بازار سیر میکرد و لاشہ ہائی مغلان بر سر بازار افتادہ دید و از مردمان از دور بر سر او سنگہا میزدند چنانچہ یک افسر زخمی شد بمعاینۂ این حال چشمان او سرخ گشتہ برائی قتل عام فرمان داد و خود در مسجد روشن الدولہ خونین دماغ نشستہ شمشیر خود یک حصّہ برہنہ کردہ پیش وگذاشت۔ سپاہان صمصام خون آشام از نیام برکشیدہ بر قتل عام اقدام کردہ جوی ہائی خون[1] درمیان اسواق جاری کردند و عمارات شہر را آتش کشیدہ دودمان ہا تباہ نمودند۔ محمد شاہ با جمیع امرای خود در پیش نادر شاہ نشستہ بود و کسے را طاقت دم زدن نداشت ناگاہ یکے از خواجہ سرایان محمد شاہ را گریہ کنان بیان ساخت کہ اے محمد شاہ رعایای آبا و اجداد شما تمام قتل شدند محمد شاہ آب دیدہ کردہ گفت۔ بیت:۔

دیدۂ عبرت کشا و قدرت حق را ببیں
شامتِ اعمال مردم صورتِ نادر گرفت

مدّعا کہ تا دو پہر روز احوال قیامت قائم بود ہر کہ از مردمان و زنان و طفلان

---

[1] بروایت مرزا محمد مہدی: "از دروازۂ اجمیری تا در مسجد جامع و چند محلہ دیگر صغیراً و کبیراً عرضۂ شمشیر شدند۔ از ہنگام طلوع نیر اعظم تا زمان غروب زبانۂ این شعلہ پرشور شر بہ ثریا می رسید۔ و در کوچہ و کوی و رفت و روب و قتل و نہب بہر تقصیرے نشد تا ہنگام شام کہ نصف المعمورہ لکہ کوب جنود قہر و آتش جبل، برق خرمن زندگانی سی ہزار تن از خود"۔

(تاریخ نادری ورق ۲۰۵ الف)۔

دریافتند از تیغ گذرانیدند مال و متاع و رخت و اسباب ہر کس بغارت بردند۔ عاقبت ہمہ ہا رجوع بہ آصف جاہ کردند۔ آصف جاہ شمشیر عریان بگردن خود آویختہ و سر برہنہ اشک فشان در پیش نادر شاہ مدتے استادہ ماند و نادر شاہ را در دل رحم آمدہ گفت چہ می خواہی آصف جاہ این بیت گذارش ساختند۔ بیت:

کسے نماند کہ دیگر بہ تیغ ناز کشی

مگر کہ زندہ کنی خلق را و باز کشی

نادر شاہ لحظۂ سر فرو افگندہ صمصام در نیام کردہ فرمود کہ بریش سفید تو بخشیدم ہماں لحظہ نقیبیان و چاوشان در شہر بر آمدہ امان امان غوغا بر داشتند بعد آں ہر دو پادشاہ باہمدیگر بالتفات گفتگو میکردند و در حل و عقد امور ملکی بحث ہا می نمودند

لطیفہ:۔ روزے نادر شاہ را در معدہ گرانی بود۔ حکیم از دوائی خانہ گلقند طلبانید و یکدو ماشہ وزن کردہ بہ نادر شاہ خوردن داد۔ نادر شاہ مرتبان بر داشتہ از دو انگشت گلقند کشید و می خورد تا یک نیم آثار ہضم طبیعت ساخت و گفت حلوائی خوبست دیگر بیارند۔

لطیفہ:۔ روزے نادر شاہ برائی ہوا خوری بر آمدہ محمد شاہ گفت در ایران فیل عنقاست امروز فیل سواری پسند فرمایند۔ چوں نادر شاہ بر فیل سوار شدہ بر فیلبان نظر افگند گفت این کیست پادشاہ گفت فیلبان است فیل را می راند نادر بجانب فیلبان گفت کہ عنان فیل بدست من بدہ وی عرض کرد کہ فیل را عنان ندارد باشارۂ من می رود۔ خشمگین شدہ گفت فیل را بنشانید من فرود آیم ہر کہ عنانش بدست غیر باشد سواری را نشاید۔

لطیفہ:- نور بائی نام رقاصہ بود مشہور خوش پسند محمد شاہ روزے نادر شاہ در حالت نغمہ وسرور از و خوشنود شدہ انعامش افزود و فرمود اے نور بائی روی ہندوستان سیاہ کن بیا تاکہ بہ ایرانت بریم بمجرد شنیدن نور بائی این رباعی در رقص سرود نمود۔ رباعی:-

من شمع جانگدازم تو صبح دلکشائی
سوزم گرت نہ بینم میرم چو رخ نمائی
نزدیک این چنینیم دور آنچنان کہ گفتم
نے تاب وصل دارم نے طاقت جدائی

نادر شاہ را باستماع این سماع دل خوش شدہ از ارادۂ خود باز ماند۔ عاقبۃ الامر دختر محمد شاہ[1] را عقد ازدواج فرزند خود نامزد ساختہ در شہر دہلی عرصہ پنجاہ وہفت روز شور قیامت برداشتہ بجانب ایران رجعت نمود و دفاین وخزاین از جواہرات ویواقیت ومروارید نقد وجنس چہ از مخازن شاہی چہ از جرمانۂ امرا واعیان شہر نقد سی کرور روپیہ[2] بر اشتران بار کردہ راہ خود گرفت

۱ درست این است کہ دختری کہ بہ نصر اللہ خان فرزند خورد نادر شاہ متزوج شد صبیۂ داور بخش نواسۂ شہزادہ مراد پسر شاہ جہان بود۔ وآنکہ حسن نوشتہ است ظاہرا سہو است۔ (الیٹ مغلس جلد ۲ صفحہ ۳۷۰)۔ ۲ آنند رام مخلص کہ بوزیر ہند متعلق بود می نویسد کہ نادر شاہ شصت لک روپیہ چند ہزار اشرفی قیمتی یک کرور روپیہ وجواہرات مساوی پنجاہ کرور روپیہ وتخت طاؤس کہ در تمام دنیا لاثانی بود از محمد شاہ وعتیش بطور تاوان جنگ گرفت۔ (ایضاً صفحہ ۳۷۱)۔

وکابل و پشاور و ڈیرہ جات در قبضۂ اقتدار خود در آورد و پنجاب و ہندوستان بطور محمد شاہ گذاشت۔ پس در ممالک افغانستان تدارک سرکشان افاغنہ بخوبی ساختہ در ولایت خراسان رایت اقبال افراشت و از روی غرور و نخوت جبلی ارکان و اعوان سلطنت را با خذ جرمانہ و مصادرہ ہا بسیار رنجانید۔ و از فرزند خود رضا قلی بیگ متوہم شدہ او را نظر بند ساخت۔ چون آشوب و آسیب بحدِ اتم رسید ہر فردے از افراد از و متوہم و متنفر گشت تا آنکہ در ۱۱۶۰ھ[1] جمع از قوم افشار شبانہ برسر او تاختہ در نہانخانۂ عدم انداختند۔ تاریخ:

مترس از کسے و بگو بید ریغ

جدا شد سر و پای نادر ز تیغ

بالجملہ عنایت اللہ خان بعد واقعۂ ہایلۂ نادر شاہ بدستور بر ایالت کشمیر دستوری یافت۔ و از طرف او تا عرصۂ دو سہ ماہ ابو البرکات خان نیابت میکرد و عنایت اللہ خان بسبب مواخذۂ جرمانۂ نادر شاہ متغیر الاحوال شدہ بود و فراغتے بہم رسانیدہ اواخر ذی قعدہ ۱۱۵۱ھ وارد خطہ گردید۔ پنج

---

[1] نادر شاہ بروز یکشنبہ ۱۱ جمادی الثانی ۱۱۶۰ھ (۲۰ جون ۱۷۴۷ء) در عمر شصت و یک سالگی قتل شد۔ مدتِ حکومتش یازدہ سال و سہ ماہ بود۔ دکتر براؤن نام قاتلش صالح بیگ نوشتہ است۔ صحیح این است کہ درین سازش چہار کس موسوم بہ محمد خان قاچار، موسیٰ بیگ افشار، قوجہ بیگ، و صالح بیگ شامل بودند۔ بقول دکتر براؤن سبب قتل نادر شاہ میلانش بہ سنّی بود کہ مخالف اعتقاد ایرانیان باشد۔ (تاریخ ادبیات ایران در عہد جدید صفحات ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱)۔

شش ماہ انتظام ملکداری باتفاق ابوالبرکات خان بحسن تدبیر می ساخت حتی الامکان در نصفت و معدلت رعایا و تدارک و تنبیہ متمردان و خیرہ سران و خدمت مشایخ و فقرا و اہل علم و فضلا بخوبی پرداخت۔

آخر الامر ابوالبرکات خان باغوای بعضی مفسدان در موافقت و مداخلت کردہ کار بر محاربت و مبارزت رسید و بعد نماز جمعہ فریقین بیرون مسجد جامع بحرب و ضرب پیوستند خون ہا ریختند۔ عاقبت عنایت اللہ خان منہزم شد و ابوالبرکات استقلال یافت۔

روز دوم در عیدگاہ مقابلہ و مقاتلہ فریقین روی داد۔ عنایت اللہ خان ہزیمت یافتہ در شہر اختفا پذیرفت۔ و پسرش خلعت اللہ[1] خان بجانب سوپور گریختہ رفت و ابوالبرکات خان بحکومت پرداخت بعد دو نیم ماہ خلعت اللہ خان از پسر سیف خان مظفر آباد کومک گرفتہ در مادہ ترک علم محاربت افراخت ازین ابوالبرکات خان با جمعیت خود برآمدہ سلخ شعبان ۱۱۵۲ھ بجنگ و قتال باہمدیگر پیوستند۔ عاقبت برکات خان ہزیمت خوردہ مفرور شد و عنایت اللہ خان از محل اختفا برآمدہ باز استقلال یافت۔ اما عنان ملکداری گرفتن نتوانست۔ ابوالبرکات ہزیمت خوردہ در بیچہہ رفتہ بود از آنجا محمد زمان و محمد قلی پسران عبدالرزاق چودھری کہ از کردۂ پدر ثروت و اقتدار پیدا کردہ بودند برای مناصرت و معاونت خود با جمعی کثیر ہمراہ آوردہ در دو نہ نار رسید۔ عنایت اللہ از روی پست فطرتی خود بغفلت ماندہ آنہا بغیر مانعی داخل شہر شدند۔ و خلعت اللہ

[1] در واقعات کشمیر صفحہ ۲۵۴ "خلعت اللہ"۔

خان با جمعیت خود و جمعیت منصبداران مستعد شده در اطراف ہفت چنار بحرب و ضرب پیوستند۔ ہنوز دست بہ قبضہ نکردہ بودند کہ بعضے جماعتداران بہ مخالفان ملحق شدند۔ موجب آں خلعت اللہ خان از رزمگاہ ہزیمت خوردہ بگریخت۔

۱۹ شوال ۱۱۵۳ھ ابوالبرکات خان با مردم پنوچہہ داخل شہر شد۔ و عنایت اللہ خان تا ہنگام نصف شب ہنگامۂ رزم آراستہ محاربۂ مردانہ ساخت۔ و از روی تہیدستی روی بہیچ دیدہ از راہ خامپورہ در قصبۂ سوپور مہزوم شد۔ از آنجا باتفاق پسر خود التجا بہ راجہ محمود خان نمود۔ و مردم بمبہ کہ قلاش و اوباش ہستند ہمراہ عنایت اللہ خان بہ کشمیر آمدہ در حدود کامراج دست تاراج دراز کردہ مال و منال مردم و محصولات بغارت بردند۔ برکات خان دو سہ ماہ در شہر حکومت میکرد۔ عنایت اللہ خان بسبب ناموافقت مردم و ناتجربہ کاری کس و کوئے خود و غالب لوکی مردم بمبہ و تقاضای دیگر بسیار تعب و خواری کشید۔ عاقبت طرفین خواہان صلح شدند۔ عنایت اللہ خان در ماہ صفر موجب خواہش مردم پنوچہہ و سگالش ابوالبرکات بشہر آمدہ محمد ولی و محمد زمان ظاہراً باستقبال او از شہر آمدند و باطناً دیا رام کہ از نوکران عمدۂ آنہا بود بقتل او گماشتہ شبانہ بہ شہادت رسانیدند۔ حکومت او دو سال و پنج ماہ بود۔

ابوالبرکات خان مرتبۂ پنجم در ۱۱۵۴ھ یکہزار و یکصد و پنجاہ و چہار بر حکومت کشمیر استقلال یافت یکدو ماہ پسر خود سرانجام حکومت دادہ از حضور اسعد یار خان میر آتش بر صوبہ داری کشمیر سرفراز شد وی از جانب خود ابوالبرکات خان نایب ساخت۔

ومردم بنوچہہ بدغدغۂ اعانت ابوالبرکات خان مرتکب حرکات فاسد گشتہ از گریبان سرکشی سر کشیدہ در نطاول و تاراج شہر و دہ دست غارت انداختند و ابوالبرکات خان از حرکات ناشائستۂ آنہا دل تنگ شدہ آں فرقۂ شریر بحسن تدبیر از شہر بدر ساخت تا عرصۂ شش ماہ آسیب و آشوب آنہا جانکاہ بود ہیچ کسے را نان شبینہ نگذاشتند و بعد چندگاہ آں فرقۂ بدخواہ از استعداد مخاصمت بہم رسانیدہ داخل شہر شدند جماعت ابوالبرکات و مردم شہر اتفاق کردہ آں فرقۂ لیام بجد و جہد تمام از شہر بدر کردند۔

چندگاہ بیرون شہر استقامت کردہ مدتے در جدال و قتال بسر بردند آخر الامر بروز غرۂ شوال بوقت آخر شب برسر خانۂ ابوالبرکات ہجوم آوردند و ابوالبرکات خان برائی ملاحظۂ مورچال بندی و زیارت خانقاہ معلّی از خانہ برآمدہ بود مخالفان خانۂ او خالی یافتہ دست بغارت انداختند اہل خانہ بہزار مشقت جان بسلامت بدر بردہ مال و متاع و اسباب خانہ سربسر در باختند ابوالبرکات بمجرد اخبار متابعان و معاونان خود جمع کردہ بر در خانۂ خود آمدہ راہ برآمدن آنہا مسدود ساخت و ہیچ کسے را راہ برآمدن نداد بعد سہ روز لیلہ بدر کشیدہ محمد زمان و محمد ولی و دیارام کافر کہ قاتل عنایت اللہ خان مرحوم بود ۱۶ شوال سنہ ۱۱۵۵ بقتل آوردو تا سہ چہار روز متابعان و سپاہان آنہا از جا گرفتار کردہ بر چبوترہ کوتوالی رسانیدہ زیادہ از ہفتاد نفر تیغ آوردند قصاص عنایت اللہ خان بدینگونہ ظہور نمود۔ تاریخ ؎ خرد سال قتل ہمہ گوجران[1] ؎ بگفتا سزائے بد طاغیان

[1] در واقعات کشمیر (ص ۲۵۶) بجائے "ہمہ گوجران" "ولی زمان" آمدہ است۔

ابو البرکات خان را بجلدوی این خدمت از حضور خطاب بهادری با تحسین فراوان در رسیده چندگاه بی مزاحمت غیری باقتدار حکمرانی میکرد درهمین حالت مرض صعب بهم رسانیده بتفرقه های دیگر پریشان گشت - درهمین سال ستاره دُم دار خونخوار وبلا ریز وفتنه انگیز از افق طلوع میکرد مدّتی ظاهر می بود منجمان و تجربه کاران ومحدثان اثر آن زحمت عامه پنداشتند علامات آن فوراً بظهور آمدند چنانچه توضیح آن این است که ابو البرکات خان باوجود کمال فطرت و دانائی وادّعای فطنت و رسائی بر وقت غرض نفسانی رعایت و ضوابط ملکرانی ملحوظ نمیداشت وملازمان و متعلقان خود را در امور خود دویده و خیانت و دستبرد مطلق العنان می گذاشت - چنانچه بیر الله بیگ نبیرهٔ شکرالله بیگ سیف خانی که از معتمدان دست پروردهٔ او بود در بعضی امور کارگذاری او پسند خاطر نمیداشت او را برتهانه داری کامراج استقلال داده زمام اختیار سپاه ولشکر در دست او نهاد وی از روی سفاکی و بیباکی پاس نمکخوارگی یکسو گذاشته علم بغاوت برافراشت -

ابو البرکات حرکات ناشایستهٔ او اوایل به تغافل و تکاسل گذرانیده در اطفای آتش فساد توجهی نپرداخت - رفته رفته کار بجائی رسید که بیر الله بیگ با اردم مظفر آباد و پنوچهه سلسلهٔ موافقت مستحکم کرده دست تطاول و تاراج در مال و ناموس مردمان شهر ودیهات انداخت وبعد چندگاه

ص ۲۳ این بیت تاریخی از گفته های خواجه محمد اعظم دیده مری است و بحساب جمل ۱۱۵۴ اعداد می دهد -

پردۂ حیا و مروّت از میان برداشته در میان شہر از ولی نعمت خود علم منازعت و مخالفت افراخت و از روی خباثت باطنی رعایت مذہب خود نگذاشته برای معاضدت خود با اہل شیعۂ حیدبیل سازش و رو ساخت مردم خاص و عام و جمیع منصبداران بموافقت ابوالبرکات خان پای ہمت برکاب آورده بہر اللہ را بحرب سیوف و چوب و سنگ و خشت و فلاخن مضروب ساخته از شہر بدر کرده بطرف کامراج ہزروم ساختند۔ ابوالبرکات از روی ناتجربہ کاری بتعاقب او پرداخت نکرده ہمگی عوام النّاس را بتاراج اہل تشیع اجازت داده مردم عوام مال و متاع آنہا بغارت برده قصر و بیوت و دار و عقار را آتش کشیده ننگ و ناموس آنہا بباد دادند ہمیں روز اختر اقبال برکات خان منقلب شده اعتبار و اقتدار او درگذشت۔

بہر اللہ در حدود اندرکوٹ جمعیت بہم رسانیده دست تغلب و تسلّط افراشت۔ ابوالبرکات جمعے از پلاٹن شاہی و سپاہان خود بسرگردہی مراد یاب خان بیشکار صوبہ بمدافعت او تعیین ساخت و در حد و شادی پوره و اندرکوٹ تلاقی فریقین روی داد[1]۔ مردم ابوالبرکات بسبب نفاق بعضے افسران دغا خورده بغیر وقت بمحاربہ مجادلہ پیوستند و از روی جرأت بیمحل تاب تقابل نیاورده وراه فرار یافته در میان دریای بہت کہ آن وقت طغیانی بود ہمہ ما غرق شدند۔ مراد یاب خان و بعضے اعیان و منصبداران و سران عسکر شاہی تباہی یافتند معدود دسے چند ہمگی بشہر رسیدند۔

---

[1] ر۔ک۔ واقعات کشمیر صفحہ ۲۵۷۔

بوقوع این واقعه عبداللہ رایت شوخ چشمی و خیره سری بفلک رسانیده مردم پہاڑ[1] و زمینداران کشتوار که برای معاونت ابوالبرکات در شهر آمده بودند از روی طمع نفسانی و میل حکمرانی با عبداللہ سلسلهٔ موافقت مستحکم کرده دست تاراج در مراج و کامراج انداختند و مال و جان و ناموس مردم شهر و ده بباد دادند شهر و رستاق پر از غنیم شد "عام التشویش"[2] تاریخ است۔

مختصر که ابوالبرکات بسبب آزار مند بود از حکومت و ناموس مایوس گشته در خانهٔ خواجه میرزای نقشبندی مخفی نشست و عبداللہ با جمعیت سپاه در شهر داخل شد و از ابوالبرکات سراغ یافته چند کس از اوباش قلاش نزد او فرستاد تا که بخدیعت و فریب از خانهٔ خواجه میرزا کشیده در حویلی کهنهٔ خود نشانیده باختیار خود نگهداشت و تمامی مردم کشتوار و بنوهیه و پہاڑ در شهر جمع شده و دست تطاول دراز کرده در میان شهر شور و محشر برخاست علانیه در خانه های مردم در آمده مال و اسباب را متصرف می شدند صورت نان شبینه بکسی نگذاشتند و در میان دیہات و پرگنات متاع و اسباب بغارت برده چهارپایان را تقسیم و ازتانه میکردند۔ احیاناً هرگاه کسی مال و مواشی و اسباب در جنگل ها پوشیده میداشت از آفتی دیگر در آنجا می رسید فی الحقیقت قهر باطنی بود از حضور بتغیر

[1] لغت هندی بمعنی کوهستان۔

[2] ۱۱۵۸ھ مطابق ۱۷۴۵ء۔

اسعد اللہ خان ابو المنصور خان بہادر صفدر جنگ بہ صوبہ داری کشمیر تقرر یافت و از جانب او جان نثار خان بہادر شیر جنگ بہ نیابت صوبہ مامور شد۔ ایں مرتبہ حکومت ابو البرکات چہار سال بود۔

جان نثار خان شیر جنگ در ۱۱۵۸ھ بہ نیابت صوبۂ کشمیر سرفراز شدہ در عیدگاہ رخت اقامت افگند بمجرد رسیدن برکات خان را در دام خدع فریب پیچیدہ روانۂ حضور ساخت و زمرۂ باغیان و طاغیان از شہر و دہ بدر کردہ متمردان و مفسدان محبوس داشت۔ ببر اللہ باستمالت و مدارا از کام راج آوردہ در سلسلۂ کارگذاران خود داخل کرد و بعنایات وافر دلخوش ساخت تا چندے وے بخدیعت و فریب او را غافل کردہ بوقت سلام غافلانہ بقتل آوردہ سرش بحضور فرستاد۔ صوبہ دار مذکور چندگاہ در انتظام امور مملکت پرداختہ بحضور رفت و در تنبیہ تادیب سرکشان کوہستان بوجہے پرداخت ننمود ایام حکومتش ہمگی شش ماہ محسوب است۔

ابو البرکات خان بحضور رسیدہ یکسے و ماہ در علالت طبیعت بسر بردہ دوم ماہ ذی قعدہ ۱۱۵۸ھ براہ آخرت بگذشت۔ مردے صاحب فطرت و مروّت و مدبر و منصف مزاج بود در املا و انشا و شعر و سخن و حسن خط و خدمت فقراء و مشایخ بر اقران خود فوقیت داشت۔ از طبع زاد اوست۔ رباعی

صوفی سخن تازہ و رنگین دارم — سرمشق خطے زیادہ دیرینہ دارم
از طرز کلام من شکر می ریزد — فرہاد بیا کہ حرف شیرین دارم

ء۱۷۴۵ھ۔

اقر اسیاب بیگ خان در ۱۱۵۸ھ یکہزار و یکصد پنجاہ و ہشت

از جانب ابو المنصور خان بر نیابت خطۂ دلپذیر اقتدار یافت و در عہد حکومت او غایلات بسیار بوقوع آمدہ ملک کشمیر رو بہ خرابی نہاد قبل ازیں دو سال بباعث بغاوت مردم کوہستان و فساد میر اللہ یحال مزارعان اختلال و اغتلال رو دادہ اسبابِ زراعت و چارپایان محصولات بغارت رفتہ بود۔ بعد ازاں چندگاہ بہ فقدان باران کار کشاورزی بکام دل نشد و در ماہ ساون باران متواتر بکثرت باریدہ خامی فصل شالی بوقوع آمد و محتکران شہر از قہر خدا نترسیدہ آنچہ غلات ممکن الوجود بود از روی بدنیتی ظاہر نکردند ما کولات بقیمت دُر و مرجان فروختند ایام قحط بصعوبت و کربت انجامیدہ ہمچنان تُند باد قہر الٰہی وزیدن گرفت کہ روپیہ را دو آثار برنج امکان نمی شد مردمان زیورات و آلات خاک بہا فروختند و مردہ ہای قحط زدہ را اوایل کاہ پوشیدہ دفن میکردند بعد آن بدریا انداختند چندانکہ بکثرت موتی آب دریا ہم متغیر گشت۔

عاقبت سگ و طیور و گربہ بخوردن مردگاں بر زندگاں منت نہادند و بعضے پدران و مادران از خوردن گوشت فرزندان پرہیز نمیکردند ہزاراں طفلان و دختران کہ قیمت آنہا زیادہ از دو سہ تنگہ نمی بود در معرض بیع و شرا آمدند یک حصہ بہ ہلاکت رسید یک حصہ مفرور گشت یک حصہ تخمیناً باقی ماند تا عرصۂ ہفت ماہ بشیتر شدت داشت بعد آں فصل پیدا شد و ابواب عنایات الٰہی مفتوح گشت[۱]۔

---

[۱] واقعات کشمیر صفحہ ۲۵۹ ۔

ہمدران ایام خواجہ علاء الدین نقشبندی معروف بہ خواجہ میرزا که از خواجگان نقشبندیہ بود و حاجی عتیق اللہ قادری ملارٹی که از چند سال بصدد بعضے امور مشہور شده بود به ترغیب مردم عوام کالانعام و تحریص بعضی مفسدان و اوباشان نا فرجام علم شورش بر داشته بر سر غلہ داران تاختند و مال و متاع و خانمان آنہا بغارت بردند با فہام این کلام افراسیاب بیگ خان برای تنبیہ متمردان افواج شاہی تعیین ساختہ در حدود زینہ کدل تقابل فریقین روی داد۔ شاہی دلاوران نامی غلبہ کردہ بسیارے از مردم عوام بقتل رسانیدند و در ضلعۂ زینہ کدل چند محلہ را آتش کشیدند۔ روز دیگر بتقریب مصالحہ و عہد و معاہدہ خواجہ علاء الدین با اعوان خود سر دیوان طلبیدند[1]۔

حاجی عتیق اللہ کہ مفرور شدہ بود گرفتہ آوردند۔ ناظم سیاست اندیش خواجہ علاء الدین را با جمعے از اعوان خویش و میر بہاء الدین قادری و خواجہ ہاشم دہ بیدی کہ دریں ہنگامہ دخلی نداشتند گرفتار کردہ بحضور فرستاد و حاجی عتیق اللہ قادری کہ در جواب سوال ناظم تیز زبانی و سخت بیانی نمود بقتل رسانید۔

و در ہمیں ایام میر عمر داماد ابوالبرکات خان کہ بسبب شوخ طبعی و خیرہ سری جای اقامت در شہر نداشت در موضع سیر پرگنہ کھاہور پادہ در خانہ محتشم بیگ کاشغری کہ جد مادری او بود سکونت میکرد و از راہ بد اندیشی و کج فہمی جمعے از اوباشان جمع کردہ شبانہ تھانہ دار اسلام آباد بقتل رسانید و چیال

[1] مجموع التواریخ مصنفہ پنڈت بیربل کاچرو ورق ۱۹۹ ب۔
نسخۂ قلمی نمبرہ ۱۴۲ در کتابخانہ محکمۂ تحقیق و اشاعت جموں و کشمیر۔

بغاوت بخاطر آورده علم تجبّر افراخت۔ ناظم صوبہ عسکر شاہی برای تباہی او تعئین کردہ در اطراف مراج ہرج و مرج و ہیص و بیص سخت واقع شد محتشم بیگ باپسران خود بقتل رسید۔ میر عمر بجانب کشتواڑ راہ فرار یافت بایں تقریب عالمی تباہ شد مدّتے تعیّنات افواج و تخریب میندادان باقی ماند غیر ازیں تفرقات و تشویشات بسیار بمردم رسید "قہر بمردم کشمیر"[1] تاریخ است۔

در سال یکہزار و یکصد و شصت قحط فرمایشے بعمل آمدہ خروار شالی بہ ہفت ہشت روپیہ می فروختند۔ ہم دریں پریشانی ناگہانی بروز دوم ماہ جمید الاول[2] تند باد قہر الٰہی وزیدن گرفت و از دو پہر روز تا شام بسبب ہبوب صرصر و ہیجان گرد و غبار و غرش رعد و برق و ظلمت سحاب تاریکی بحدے رسید کہ مردمان چراغ ہا افروختند و بعد انقضای عرصۂ بیست روز باران موفور علی التواتر باریدن گرفت و طوفان بلا استیلا کردہ سر بفلک کشید زیادہ بر سی ہزار خانہ خورد و کلان بسبب طغیان آب و ویرانی آورد و جسرہای دریای بہت خراب و محصولات تلف گشت بقولات و اثمار رنجاک آمیخت "طغیان ملک"[3] تاریخ است۔ دریں سال بافضال ایزد متعال باوجود نقصان فصل فراخی غلہ دست داد آفت قحط رفع شد۔

ہمدران سال پُر وبال نادر شاہ بعزم تادیب سرکشان اکراد و خبوشان مستعد بود و در مقام فتح آباد از دست قوم افشار کہ ہمیشہ بجراست سراپردۂ

---

[1] ۱۱۵۹ھ مطابق ۱۷۴۶ء۔ [2] جمادی الاوّل۔

[3] ۱۱۶۰ھ مطابق ۱۷۴۷ء۔

خاص اختصاص داشتند بہ ترغیب بعضی امرا[۱] بوقت نصف شب دوازدہم[۱۲]
جمید الثانی ۱۱۶۰ھ[۲] بقتل رسید۔ نظم

سرِ شب سرِ قتل و تاراج داشت
سحرگہ نہ تن نہ سر و تاج داشت

بیک گردشِ چرخ نیلوفری
نہ نادر بجا ماند و نے نادری

درعہد کشور کشائی نادر شاہ احمد شاہ[۳] ابدالی را بر عہدۂ یساولی

---

[۱] مراد از علی قلی خان برادر زادۂ نادر شاہ است چنانکہ بیل صاحب می نویسد:
"شب سیزدہم جمادی الاول سال ۱۱۶۰ھ در حوالی بلدۂ قوچوں کہ از شہد مفاصلہ سہ منزل است نوکران او (نادر) باغوائے علی قلی خان برادر زادہ اش بگولی تفنگ و طمنچہ و بضرب شمشیر و کاردکارش بآخر رسانیدہ عزورشاہی عالم پناہی از سرش بدر آوردند" (مفتاح التواریخ صفحہ ۳۲۵، مات دوازدہم)۔

[۲] مطابق ۱۰ رجون، روز چہار شنبہ ۱۷۴۷ء۔

[۳] احمد شاہ درانی پسر محمد زمان خان سدوزئی بود۔ بعد از قتل نادر شاہ تسخیر کابل و قندہار نمودہ ہفت بار در ہندوستان آمدہ تاخت و تاراج کرد۔ بعد حکومت بست و شش سال در ۱۱۸۶ھ (۱۷۷۲ء) بعمر پنجاہ سال فوت گشتہ در قندہار مدفون شد۔ بر مرقد او این تاریخ مرقوم است ؎

شاہ والا جاہ احمد شاہ درانی کہ بود | در قوانین امور سلطنت گیری منش
از نہیب قہرمانِ سطوتِ در عہد او | شیر و آہو را بشیر خویش دادے پرورش

رتبۂ اعتبار بود۔ ہماں لحظہ از قتل نادرشاہ آگاہ گشتہ از قوم ابدالیان قریب سہ ہزار سوار جرار جمعیّت خود استوار کردہ بر فرق افشار و قزلباش تیغ تابدار برکشید و در عرصۂ کارزار باغیان اشرار خوبنار گردانید۔ یکبارہ ہمہ ہا را انہزام و انہدام ساختہ مال و اسباب و ثروت شاہی را قبضہ کردہ در قندہار رایت اقتدار افراخت۔ فی الفور کابل و غزنین و کلات و ہزارہ جات و پشاور را قبضہ نمود۔

سردار جہان خان بامزئی کہ از عمائد بارگاہ او بود، از پشاور بنام افراسیاب بیگ خان بدیں مضمون شقۂ موزون برنگاشت کہ از زبان آیندگان آں دیار بوضوح پیوست کہ خطۂ کشمیر بلدہ ایست جنت نظیر از لطافت آب و ہوای ہمتا اقتضای خاطر چناں است کہ سیرے دراں گلزمین نزہت آگین کردہ شود تا کہ ابواب مسرت و سرور و فرحت موفور بر روی دل مفتوح گردد۔

افراسیاب در جواب نوشت کہ دیار فرحت آثار کشمیر ہمچنین است بلکہ در خصوصیات مختصہ بہتر ازیں۔ ہرگاہ عنان عزیمت بایں سواد میمنت مواد معطوف دارند ایں ہواخواہ تا دریای مظفر آباد باستقبال خدمت مستفید گردد۔[1]

پس ازاں در جوابِ ایں وثیقہ نسیم پیغامے ازاں طرف نوزید۔ چوں خبر شوکت و سطوت احمد شاہ درّانی اشتہار یافت امرا و اعیان ملک کشمیر

---

۴۴ می رسید از ہر طرف در گوش بدخواہان او ۔۔۔ از زبانِ خنجرش ہر دم ہزاراں سرزنش

چوں دلش بجانبِ دار البقا تاریخ بود ۔۔۔ سال ہجری یکہزار و یکصد و شصت و شش

(مفتاح التواریخ مات دوازدہم صفحہ ۳۵۰)

[1] مجموع التواریخ بیربل کاچرو نسخۂ قلمی ورق ۲۰۰ ب۔

بمقتضای "کُلُّ جَدِیدٍ لَذِیذٌ" خواہندہ حکومتش گشته بجانب او عرایض و مراسلات مرسل داشتند که افراسیاب با فوج معدودے در ینجا ست ہر گاہ از مقربان دربار کسے بر نظامت کشمیر مامور شود ناظم اینجا بدست او دست بستہ خواہیم داد۔ ناگاہ قاصد نامہ بدست ملازمان افراسیاب بوجہے گرفتار آمدہ تمامی مکاتیب اُمرای کشمیر بنظر ناظم درگذشت۔ امّا از روے فراخی حوصلہ بکسے گلہ نکردہ آن خطوط در پیش ایشان انداخت و گفت کہ مردمان نفاق پیشہ می خواہند کہ درمیان ما و شما شرر اخگر عناد انداختہ نایرۂ فساد مشتعل گردانند۔ ناظم را در اظہار این سخن ہمیں مراد بود کہ اُمرای فساد اندیشہ شاید از خیال رخنہ اندازی باز آیند امرا بر نگین خاطر خود این نقش ثبت کردند کہ ناظم بر افعال و اطوار ما واقف شدہ این وقت بنا بر مصلحت وقت تغافل گذاشتہ عاقبت موقع یافتہ در تخریب و تشطیح ما فرق نتواند ساخت۔ بنا بران پیشتر در تباہی ناظم صوبہ کوشش کردند و احمد شاہ را بابت تسخیر کشمیر ترغیب دادہ از پیشاور عصمت اللہ خان برای صوبہ داری آوردند۔

چنانچہ در ۱۱۶۱ھ عصمت اللہ خان و محمد ثابت خان پسر مختوی خان شہید با جمعیت سہ چہار ہزار سوار از راہ توسہ میدان وارد کشمیر شدہ بر کریوہ چیرہ اندر[1] رایت تقابل افراختند۔ افراسیاب با عسکر شاہی و میر مقیم و خواجہ ظہیر وغیرہ منصبداران و اعیان شہر بمدافعت او عزیمت کردہ بمقابلہ و محاربہ پیوستند و بکمال جلادت و شجاعت نایرۂ مبارزت افروختہ لبیاے از جانبین

[1] مجموع التواریخ قلمی ورق ۲۰۱ الف

در آتش کارزار سوختہ شدند۔[1]

ہر چند اعیان و ارکان شہر خواہان عصمت اللہ خان بودند لیکن بموجب قضا و قدر افراسیاب مظفر گشتہ لشکر افاغنہ مضطر شد و اعیان شہر بسبب انہزام عصمت اللہ خان از خواستۂ خود ناکام ماندہ او را دلداری و استواری کردند عصمت اللہ خان تتقویت اعیان از موضع شالہ ٹینگ میان دریای بہت پای آب عبور کردہ در موضع آنچار میان باغ خواجہ ظہیر عسکر ساخت و سرشتہ باروت کہ بہ عبور دریا تر شدہ بود بآفتاب انداخت۔

افراسیاب باستماع خبر مضطر شدہ با جمعیت خود در باغ خواجہ موسی استقامت کردہ با فوج افاغنہ بجدال و قتال پیوست[2] بعد حرب و ضرب شدید افراسیاب منہزم شدہ عصمت اللہ چہرۂ نصرت افروخت و اشہب عزمیت را بجانب شہر جولان دادہ چون در نوشہرہ رسید یکی از سپاہان منہزم در میان باغ سر راہ مخفی ماندہ بود از سوراخ دیوار تفنگ استوار کردہ عصمت اللہ خان را بہ گلولۂ آتش بار شربت مسموم اجل گوارا ساخت و خواجہ جلال سرش بریدہ با اکثر افواج بجانب بارہ مولہ آوارہ گشت۔

افراسیاب در حالت ہزمیت طبل نصرت نواختہ عسکر مخالف را در چاہ نکبت انداختہ در تادیب تدارک مفسدان علم تجبر افراخت و خواجہ جلال از بارہ مولہ گرفتار کردہ از تیغ گذرانید و محدث خان ہنگام جنگ

---

[1] ایضاً ایضاً۔

[2] بقول پنڈت بیربل کاچرو معرکۂ دوم در موضع یاندچھ وقوع یافت۔

از جیرہ اُوڈر لشہر آمدہ جبہ کدل را آتش کشیدہ در خانۂ خود نشستہ بُود بعد قتل عصمت اللہ در خانۂ خواجہ ظہیر پناہ بردہ عاقبت بہ ہند رفت و لاشۂ عصمت اللہ از نقش نگین معلوم کردہ ہماں جا بر سر راہ سوختہ دفن کردند۔ جان محمد[1] بیگ سامی تاریخ گفت۔ رُباعی۔

تاریخ چنیں واقع میکرد بیان
بالتعمیۂ ملیح ایں ابجد خوان
از خطۂ کشمیر شدہ فوج پٹھان
"اسپ زر و نقد و اسلحہ ماند دراں"[2]

ہمدریں سال[3] محمد شاہ غازی مدّت سی سال بحکومت بسر بردہ بعلت جگر انتقال نمودہ بموجب اتفاق اعیان مملکت فرزند او احمد شاہ بر تخت جلوس فرمود۔

مجاہد الدین احمد شاہ۔ چوں احمد شاہ در سال یکہزار و یکصد و شصت بعد انتقال پدر بر تخت جلوس نمود و فرمان حکومت کشمیر بنام افراسیاب بیگ خان بدستور مرسول داشت و افراسیاب خان انتظام مملکت کشمیر بخوبی میکرد لیکن سردار جہان خان بسبب قتل عصمت اللہ خان ہمیشہ در فکر تخریب او می بُود عاقبت الامر طالب علی خان را بابت قتل افراسیاب در خفیہ پیغام فرستادہ آں بدکیش کہ از خویشان افراسیاب بُود بعلت حطام دنیوی افراسیاب خان را زہر دادہ از جان گذرانید۔

---

[1] متوفی ۱۱۹۵ھ مطابق ۱۷۸۰ء۔ برائے تفصیل مزید تاریخ حسن حصۂ چہارم قلمی ورق ۲۹۷ الف۔
[2] ۱۱۵۸ھ مطابق ۱۷۴۵ء۔
[3] یعنی ۱۱۶۱ھ مطابق ۱۷۴۷ء۔

تاریخ:- ہے افراسیابی شد تمام[1] ÷ درمیان باغ خود جوار آثار شریف مدفون است - ایں رباعی برلوح قبرش منقوش - قطعہ :-

نواب بہادر و فلک قدر ... زیں دارِ فنا چو روی برتافت
جبرئیل زغیب گفت" بہ بہ ... زیر قدم رسول[2] جا یافت"

ہفت سال و دو ماہ بحکومت گذرانید۔

احمد علی خان پسر افراسیاب بیگ خان کہ از حرم کشمیری متولد شدہ بود در ۱۱۶۵ھ بر نیابت صوبہ بفرمان ابو المنصور اقتدار یافت - ہمگی دو ماہ[3] بحکومت گذرانید۔

روزے برائی فاتحہ پدر خود فیل سوار در حضرت بل رفتہ بود ملک حسن ایرانی کہ از طرف ابو المنصور خان نائب افراسیاب بود وی بہ معاونت آقا باقر و حسن علی ایلچیان حضور احمد علی خان را در تنگنائی دروازہ آثار مبارک گرفتہ از دست ہانجیان خود بقتل رسانید و لاشۂ او در شہر آوردہ میانِ خاک پنہان ساخت۔

ملک حسن ایرانی کہ از معتمدان ابو المنصور خان بود بر نیابت صوبہ اقدام نمود و مدت دو ماہ[4] بزور بازوی خود حکمرانی کردہ باغوای خواجہ ظہیر

---

[1] ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۱ء - [2] ۱۱۶۶ھ -

[3] و بقول بیربل کاچرو "یک و نیم ماہ زمام حکومت در دست او بود"۔ (مجموع التواریخ ورق ۲۰۲ الف) ÷ [4] و بقول بیربل کاچرو "سہ ماہ امورات ملک را دخل و تصرف نمود"۔ (مجموع التواریخ ورق ۲۰۲ الف)۔

دیدہ مری معزول شد و خواجۂ مذکور در عہد افراسیاب صاحب کار و مدار الملک بود۔ چون عرصۂ روزگار از تسلط حکام نامدار خالی ماند خواجہ ظہیر بدعوی خودسری خیال افسری بخاطر آوردہ در نفاذ امور مملکت بخوبی پرداخت و اعیان ملک و ارکان شہر بہ درخواست صوبہ دار جدید عرضداشت بحضور فرستادند۔ در آنجا بباعث نفاق و ابتری سلطنت ہیچ کسے بر حکومت کشمیر مستقل نگشت۔ عاقبت الامر الہ قلی خان پسر مہدی علی خان تتمۂ صوبہ داری یافتہ از طرف خود میر مقیم کنٹ کہ رئیس شہر بود نایب ساخت۔

میر مقیم کنٹ در سنہ ۱۱۶۵ھ بر حکومت کشمیر تسلط یافتہ خواجہ ظہیر بجلادت خود مدار المہامی و حکمرانی میکرد و میر مقیم در رفاہیت و آسودگی خلق ہمیشہ ساعی می بود اما بموجب تقدیر و سوء تدبیر بعضے اہل مناصب و سپاہان پیش مواجب معزول ساخت و پلاٹن تفنگچیان را تقلیل مشاہرہ فرمود۔ بعد انقضای عرصۂ پنج ماہ ابو القاسم خان پسر ابو البرکات خان کہ در محلۂ قلاشپورہ آوارہ و پریشان می بود بدعوی وراثت صوبہ خود را می ستود۔ باغوای بعضی منصبداران و بہمت و جمعیت معزولیان و جماعت تفنگچیان و بہ ازدحام بعضی اوباشان لوای بغاوت افراشت و برادر خود نور الدین خان با جمعے کثیر بر سر نوکدل فرستادہ خود از راہ نالۂ مار در ضلعۂ دیدہ مر بر خانۂ میر مقیم تاخت آورد و خانہ اش را آتش کشید مال و اسباب بغارت داد و این بیت می خواند۔ فرد:-

بعد ازین دست من و دامان کوہ کیتون   وارث قرنادم و دادم از و دعوای خون

میر مقیم بوقوع این ماجرا تاب تقابل در خود ندیده بطرف کوہپامہ کہ سرحد زمینداری او بود گریختہ رفت و خواجہ ظہیر در زوایای اختفا مخفی نشست و ابوالقاسم بر مسند حکومت مستقل گشت۔ پس میر مقیم از مردم بمبو لشکرے فراہم کردہ بمجادبۂ ابوالقاسم علم افراشت و ابوالقاسم بوساطت بعضی مصلحان طرح مصالحہ انداختہ میر مقیم بتجدید بیعت و فریب بشہر آوردہ۔

ابوالقاسم خان در ۱۱۶۵ھ[۱] یکہزار و یکصد و شصت و پنج قلادۂ حکومت زیب گردن ساختہ بحکومت پرداخت۔ ہمدراں ایام احمد شاہ درّانی رایت کشورستانی افراختہ وارد لاہور گردید میر مقیم و خواجہ ظہیر او را برای تسخیر کشمیر ترغیب دادہ ایلچی ہا فرستادند و احمد شاہ درّانی عبداللہ خان ایشک آقاصی را با جمعیت پانزدہ ہزار سپاہ بجانب کشمیر تعیین ساخت۔

چوں ایشک آقاصی در راجوری رسید ابوالقاسم خان سیّد محمد عابد را نزد او وکیل فرستاد کہ بندہ یک لک روپیہ نقدی نذرانہ نعل بندی ارسال دارد ایشان افواج شاہی را بمعاودت کابل رخصت انصراف بدہند۔ عبداللہ خان دو ماہ انتظار کشیدہ ناظم در ارسال زر موعود تغافل نمودہ جواب ہم نفرستاد و خواجہ ظہیر از نہان خانہ نکبت کشیدہ بہ تہمت سازش مردم افاغنہ از تیغ گذرانید و لاشۂ او دفن کردن نداد۔ "ظہیر گل" تاریخ است۔

ایشک آقاصی بعد انتظار بسیار متوجہ این دیار گشتہ در قصبۂ شوپیان علم مبارزت افراشت و میر مقیم باستقبال و سبقت کردہ در سعید آباد با و ملحق گشت۔ روز دیگر

---

[۱] ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۱ء۔

در ہفت چنار معسکر ساخت ابوالقاسم با جمعیت خود بمقابلۂ او برآمده بمقام گند نعمت ۱۵، ذوالحجہ بحرب و ضرب پیوستند و تا عرصۂ پانزده روز آتش کارزار مشتعل بود. عاقبت گل خان خیبری کہ سر فوج قاسم خان بود با فوج افاغنہ لاحق گشت و قاسم خان از روی کمی لشکر و بسبب نفاق امراء رو بہزیمت نهاد و لشکریان تعاقب او دویده اسیر کردند. بعد چندگاه اینک قاضی او را ہمراه خود در کابل برده بحضور گذرانید بنا بر رشد و فطرت مقبول نظر جہانبانی گشته در حضور می بود عاقبت در ہندوستان رفته از جہان درگذشت ہمگی سہ ماه بحکومت کشمیر گذرانید. طبعے موزون داشت صافی تخلص میکرد این رباعی از وست۔ رباعی:-

بر دور عارضت خط ریحان نوشته اند[1]
یا بوستان بگرد گلستان نوشته اند
ننوشت ہمچو من کسے اوصاف زلف تو
جمعے نوشته[2] لیک پریشان نوشته اند

اختتام سلطنت شاہان مغلیہ

در عہد احمد شاه چغت بسبب نفاق و بے پروائی امرای مملکت در انتظام سلطنت خلل پذیرفتہ سرکشان از ہر جانب سر بر داشته ہمہ ها خود سر شدند

---

[1] در مجموع النواریخ قلمی ورق ۲۰۷ (الف) بجائے "بر دور عارضت" "بر گرد عارضت" مذکور است۔

[2] در مجموع النواریخ ورق مذکور این مصرعہ باینطور آمده است:-

"جمعے نوشته اند و پریشان نوشته اند"

واز روی تساہل و تغافل امرای دربار و تکاسل و تجاہل شہریار رایتِ افلاس و ادبار مرتفع گشت۔ احمد شاہ ہمگی شش سال بہ بے استقلالی حکومت میکرد۔ پس اعیانِ سلطنت او را بے دخل نمودہ عالمگیر ثانی برادر محمد شاہ در ۱۱۶۶ھ[1] بر تخت شاہی نشانیدند و در عہد او مخالفان از ہرسو دندان تیز کردہ بر تخت دہلی یورش ہا آوردند۔

---

[1] صحیح:- "۱۱۶۷ھ مطابق ۱۷۵۳ء" است چنانکہ میر اولاد محمد بلگرامی ذکا در تاریخ جلوس او گفتہ ؎

بہ سریر سلطنت سلطان عزیز الدین نشست
کارہائے دین و دولت جملہ خاطر خواہ شد
سال تاریخ جلوس او ذکا تحریر کرد
پادشاہ ہند عالمگیر عالی جاہ شد ۱۱۶۷ھ

"عزیز الدین محمد عالمگیر ثانی پادشاہ غازی ابن معز الدین جہاندار شاہ ابن شاہ عالم بہادر شاہ در ۱۰۹۹ھ یا کہ ۱۱۰۰ھ تولد پذیرفتہ و نام مادرش انوپ بائی بود۔ بعد از انکہ عماد الملک غازی الدین خان وزیر احمد شاہ پادشاہ را مکحول ساختہ محبوس کرد، عزیز الدین ابن جہاندار شاہ را کہ شصت و ہفت سالہ بود و از زمان فرخ سیر پادشاہ مقید بود از محبس برآوردہ بتاریخ دہم شعبان ۱۱۶۷ھ موسوم بہ عالمگیر ثانی نمود و برائی نام برسریر فرماں روائی نشانید۔" چون در ایام غلبۂ مرہٹہ لبیالے از ہنود و مسلمانان عاجز آمدند، باتفاق نواب شجاع الدولہ صوبہ دار اودہ و دیگر امرایان ہندوستان عرضداشت بہ احمد شاہ ابدالی فرستادند، عماد الملک بخیال اینکہ داعی این حملہ عزیز الدین محمد عالمگیر شاہ ثانی است بخوف جان خود باقی بیگ خان بلخی و مہدی قلی خان کشمیری را کہ مشیر امور دولت او بودند اشارہ فرمود تا ایشان عالمگیر ثانی را روز پنجشنبہ بروایتے بتاریخ ہژدہم ماہ ربیع الثانی ۱۱۷۳ھ (۱۷۵۹ء) بکشتند وجسدش را

ازآنجملہ در سنہ ۱۱۷۰ھ احمد شاہ دُرّانی با جمعیت لشکر مغل بغیر جنگ و جدال داخل دہلی گشتہ تمامی اُمرای سلطنت را مصادرہ ہا گرفت و ابنای شہر را غارت نمودہ خزاین شاہی خالی ساخت۔ عرصۂ چہل روز در دہلی قیام کردہ دختر محمد شاہ را[1] عقد ازدواج خود در آورد و صبیۂ صلبیۂ[2] عالمگیر ثانی ہم ببستری تیمور شاہ نامزد کردہ عالمگیر ثانی را بدستور بر حکومت دہلی جلوس داد و فرقۂ مرہٹیان را برائی مخالفت سلطنت دہلی قتل کردہ مغلوب و مہزوم ساخت و نجیب الدولہ[3] کہ از ارکان دولت بُود

۴۴ ازبالا بطرف دریا بر ریگ جمنا افگندند۔ بعدش بہر بعض کسان لاشش را برداشتہ در مقبرۂ ہمایوں بادشاہ مدفون ساختند۔ تاریخ وفات اوست ؎

شاہ عالی نسب عزیز الدین — کش بود در جوار رحمت جائے

گفت ہاتف چو رفت در جنت — داور عرش سمک مرد اے وائے
۱۱۷۳ھ

(مفتاح التواریخ فارسی تصنیف ٹامس ولیم چھاپ نولکشور پریس لکھنو صفحہ ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲)

۱؎ حضرت بیگم (شاہ عالم نامہ مصنفۂ غلام علی خان، چاپ کلکتہ و مفتاح التواریخ تصنیف ٹامس ولیم بیل صاحب صفحہ ۳۴۳ -

۲؎ نواب گوہر آرا بیگم (شاہ عالم نامہ مصنفۂ غلام علی خان) -

۳؎ نجیب خان المعروف بہ امیر الامراء نجیب الدولہ از قبیلۂ عمر خیل داماد دوندی خان روہیلہ بُود۔ در ہنگام تشریف پذیرفتن شاہ عالم بادشاہ در آگرہ با خطاب نجیب الدولہ میر بخشی و امیر الامرائی مشرف شد۔ چون بہ اشارۂ غازی الدین عماد الملک نمک حرامان تیغ جفا بر گلوئے عالمگیر ثانی راندند و شاہزادہ محی السنۃ را کہ پسر کام بخش ابن خلد مکان بُود برائے نام بر تخت جہانبانی نشانیدہ ملقب بہ شاہ جہان ثانی نمودند، وضیع و ۴۵

برای محافظت عالمگیر در دہلی گذاشته خود بجانب کابل رجعت نمود تشریح آں در ذکر احمد شاہ دراں گفته شود و بعد معاودت او عماد الملک[1] که از امرای حیثیت بود با فرقه

شریف با نجیب خان پیوستند۔ و عماد الملک بکمال یاس و اندوه پیش سورج مل جاٹ رفته در قلعهٔ بھرت پور مخفی گردید۔ بعد ازاں در شاہجہان آباد حکم نجیب الدوله بر آب و باد رواں شد۔ در سال یک ہزار و ہشتاد و دو ہجری (۱۷۶۸ء) نواب نجیب الدوله خواست که فرقهٔ سکھ را که در ملک میانه دوآبه فتنه و فساد برپا ساخته بودند، به امداد مرہٹه ها دفع سازد، بایں اراده در خیمهٔ ایشاں آمده خواست که به اتفاق ایشاں بر سر آں فرقه رود که ناگاه عارضه نایل گریبانش گرفت۔ لاچار پسر خود ضابطه خان را همراه مرہٹه گذاشته خود بطرف روہیل کھنڈ شتافت۔ و در اثنائے راه تا به ہاپڑ رسیده بود که فوت شد۔ داین واقعه در سال یکہزار و یکصد و ہشتاد و چہار ۱۱۸۴ھ ہجری شاید که در ماه رجب بوقوع آمده، لاش او را در نجیب آباد برده دفن کردند (مفتاح التواریخ صفحه ۳۵۱)۔

[1] غازی الدین امیر الامراء که اصل نامش میر شهاب الدین است نبیرهٔ نظام الملک آصف جاه اول والی حیدرآباد دکن بود۔ در ۱۱۶۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء از طرف احمد شاه ابدالی بخطاب امیر الامراء معزز گشت و بعد چندے از لقب "عماد الملک" نیز رتبهٔ افتخار اندوخت۔ چوں در ۱۱۷۳ھ توجه احمد شاه ابدالی به سمت ہندوستان شد، عماد الملک بخیال بے ادبی ها که نسبت عالمگیر ثانی از و بظہور آمده و علاوه آں نجیب الدوله را که دست گرفته احمد شاه ابدالی بود، از دہلی بدر ساخته بود بخوف جان باقی بیگ خان بلخی و مہدی قلی خان کشمیری را اشاره فرمود تا ایشاں عالمگیر ثانی را روز پنجشنبه تاریخ ہشتم و بروایتے تاریخ ہژدہم ۱۸ ماه ربیع الثانی ۱۱۷۳ھ بکشتند۔ صاحب شاه عالم نامه (ص ۲۳) غلام علی خان او را

مرہٹیاں اتفاق نمودہ عالمگیر ثانی را قتل کردہ متصرف دہلی شد۔

بشنیدن این سانحہ احمد شاہ بازایلغار آوردہ در دہلی رسید و مرہٹیاں باتفاق راجپوتان قریب چہل ہزار سوار با یک ہزار و پانصد ضرب توپ بمقابلۂ احمد شاہ دایت افراشتہ ہمہ ہا از دست احمد شاہ کشتہ شدند ہمگی سہ کس از سرداران زندہ ماندند۔

احمد شاہ بعد قتل مرہٹیاں شاہ عالم ثانی موسوم بہ والاگوہر بر تخت دہلی نشانیدہ نجیب الدولہ و شجاع الدولہ[1] نواب لکھنو معاضدت او مامور کردہ خود

بدبخت ازلی قرار دادہ است۔ تاریخ وفاتش معلوم نشد (مفتاح التواریخ صفحہ ۳۲۹)۔ ۴۴

[1] نواب شجاع الدولہ ابن نواب منصور علی خان صفدر جنگ است۔ اصل نام او جلال الدین حیدر بود۔ ولادتش در ۱۱۴۴ھ (۱۷۳۱ء) واقع شد۔ شجاع الدولہ بعد وفات پدر در ۱۱۶۷ھ در فیض آباد بر مسند ریاست نشست۔ بعد از فتح یافتن (در ۱۱۸۸ھ) بر حافظ رحمت خان روہیلہ و بندوبست ملک جدید کہ از دست روہیلہ ہا بر آوردہ بود از شدت درد خیارگی بیمار شدہ فیض آباد مراجعت نمود۔ و ہر چند مرہم بر مرہم نہادند روبہ التیام نیاورد۔ یک ماہ و سیزدہ روز در فیض آباد زلیست۔ و بتاریخ بست و چہارم ذیقعدہ سال ہزار و یکصد و ہشتاد و ہشت ۱۱۸۸ھ کہ مطابق بست و نہم ماہ جنوری ۱۷۷۵ء بود کوس رحلت بعالم آخرت زد۔ صبح آن در گلاب باڑی کہ پیش ازین مدفن والد ماجدش بود مدفون گشت۔

تاریخ فوتش بطور تعمیہ این است ؎

چون شجاع صفدر منصور برہان جلال | رفت سوئے ملک باقی زین سرائے پر گزند
شد شجاعت بے سر و پا و سخاوت عزم ہم | تاج خود را بر زمین از گریہ و زاری فگند ۴۴

بطرف کابل رجعت نمود۔ و بعد چندگاہ مرزا قاسم مرزبان بنگالہ با صاحبان انگریز
مخالفت نمود[1] و شجاع الدولہ و شاہ عالم ثانی بمعاونت او رفتہ بجنگ انگریز مستعد
شدند و صاحبان انگریز متنغض شدہ آلہ آباد و لکھنو فتح کردند۔ عاقبت صلح و
صفا واقع شد و شاہ عالم در بنگالہ ملاقات گورنر جنرل فائز گشتہ صوبۂ بنگالہ
و صوبۂ بہار و صوبۂ اوڑیسہ بعوض خرچہ جنگ دادہ منصرف لکھنو شد و شاہ عالم ثانی

۴۴ یعنی اگر عبادت شجاعت را سر و پا بریدہ و لفظ عزم را سر جدا ساختہ عدد باقی حروف را
با عدد حروف سخاوت بگیرند تاریخ فوت برآید۔ مفتاح التواریخ صفحہ ۳۵۴۔

[1] بقول ولیم طامس بیل صاحب "سبب کدورت نواب قاسم خان حاکم بنگالہ با رؤسائے
فرنگ (انگریز) ایں بود کہ ایشان جعفر علی خان معزول را برائے مصلحت بار دیگر بحال ساختہ
بر مسند ریاست نشانیدہ بودند۔ نواب قاسم خان تا چندے جنگ و محاربہ با ایشاں داشت۔ آخر ہمت
بر ہزیمت یافتہ و تاب مقاومت نیاوردہ در شروع سال ہزار و یکصد و ہفتاد و ہفت ۱۱۷۷ھ گریختہ در آلہ آباد
آمد و از شاہ عالم پادشاہ و نواب شجاع الدولہ استمداد خواست۔ چنانچہ نواب شجاع الدولہ و
پادشاہ در اواخر سال ہزار و یکصد و ہفتاد و ہفت ہجری با سپاہ عظیم بطرف مشرق کوچ نمودند
و در عظیم آباد رسیدہ تا بیکماہ بہ ارادۂ جنگ مقام کردند۔ بعد گذشتن برشگال میجر منرو صاحب
انگریز بموجب اشارۂ صاحبان کونسل با فوجے قلیل کہ دراں ایام داشتند در بکسر
آمدہ طرح جنگ و پیکار با نواب شجاع الدولہ انداختند۔ نواب تاب مقاومت
در خود ندیدہ بتاریخ ۲۶ ماہ ربیع الثانی ۱۱۷۸ھ موافق ۲۳ اکتوبر
۱۷۶۴ء رو برتافت۔

(مفتاح التواریخ صفحہ ۳۴۶)۔

شجاع الدولہ را رتبۂ مدار المہامی خود بخشیدہ بمعاونت و مظاہرت او با قوم مرہٹیاں جنگ کردہ بو ندیل کہنڈ از تصرف آنہا بدر کشید دراں اثنا ضابطہ خان رہیلہ باتفاق مرہٹیاں متصرف دہلی شد شاہ عالم ثانی بمصالحہ و مدافعہ تخت دہلی از قبضۂ آنہا باز انتزاع نمود۔

در سنہ ۱۱۹۹ھ غلام قادر پسر ضابطہ خان با فوج گران بر دہلی خروج کردہ

سنہ غلام قادر خان روہیلہ پسر ضابطہ خان و نبیرۂ امیر الامراء نجیب الدولہ روہیلہ بود۔ بعد کشتہ شدن امیر الامراء افراسیاب خان مادھوجی سیندھیا در شروع سنہ ۱۱۹۹ھ بزور و زر و چاپلوسی عہدۂ وکیل مطلق را از شاہ عالم پادشاہ بہ مادھو راؤ پیشوا دہانید خود نائب او گشتہ جملہ کار سلطنت و حکومت قلعۂ دہلی و اکبر آباد بدست خود در آوردہ پادشاہ را بجز نامے نمی گذاشت۔ چوں سہ سال بریں نمط گذشت و فتنہ ہا ہر طرف برپا گشت غلام قادر فرصت را غنیمت شمردہ در شروع سال سنہ ۱۲۰۲ھ لشکرے از افاغنہ جمع ساختہ شاہجہان آباد را محاصرہ نمودہ پادشاہ را چناں تنگ ساخت کہ عاجز آمدہ او را بحضور خود طلبید و خلعت امیر الامرائی بدو بخشید۔ بعد ازاں غلام قادر خواست کہ مرہٹہ ہا را بہر نوعیکہ تواند از ملک بدر سازد تا بلا مزاحمت غیرے بکار ملک پردازد۔ چوں پادشاہ می دانست کہ از دست او ہیچ کارے نیاید و زر ہم مفت برباد خواہد رفت، در دادن مبلغ مذکور راضی نشد۔ غلام قادر ازیں سخن پیچ و تاب خوردہ خاموش ماند۔ اما روز دیگر کہ بست و دوم از ماہ شوال سنہ مذکور بود چندے از افغانان قوی ہیکل را ہمراہ خود آوردہ اول پادشاہ را مع نوزدہ شاہزادگاں کہ پسران

قبضہ نمود شاہ عالم را بابت نشاندہی دفاین وخزاین نہایت محنت رسانید۔ چشمانش از حدقہ بدر کشید و بسیارے از ارکین سلطنت ورئوسای شہر بقتل رسانید و جمع کثیر بابت آب ودانہ معذب کردہ ازجان گذرانید و اہل شہر را ترنت و مرنت کردہ بخوف مرہٹیان گریختہ رفت۔ عاقبت در دست مرہٹیان گرفتار آمدہ کالبد او را زندہ لخت لخت نمودند و شاہ عالم را درحالت نابینائی بدستور بر تخت جلوس دادند۔

پس تمامی ملک از بنگالہ و دکہن و آگرہ تا دریای شور از تصرف شاہی بدر رفت اما کسے پادشاہ جبار نبود ورنہ سلطنتے عظیم قائم می شد۔ چنانچہ

دبیرگان پادشاہ بودند دستگیر ساختہ مقید نمود۔ وشاہزادہ بیدار بخت ابن احمد شاہ پادشاہ مرحوم را از محبس برآوردہ موسوم بہ بیدار شاہ ساختہ بر تخت نشانید۔ بعد ازاں این نمک حرام جفاکیش آنچہ مال و زر و زیور و جواہر چہ از خزانہ پادشاہی و چہ از پردہ نشینان محلسرائے پادشاہی بود بانواع جبر و توبیخ بدست آورد۔ بالجملہ بعد فضیحت بسیار بتاریخ ہفتم ذیقعدہ سنہ مذکور پنج روہیلہ ہا را نفر فرمود تا بر سینہ پادشاہ سوار شدہ ہر دو چشمش را از نوک خنجر برآوردند۔ بعد ازاں این نمک حراماں ناپاک بار دیگر دست تظلم بر اولاد تیموریہ دراز داشتہ آنچہ مال و زر نوا نست بدست آوردہ بخوف مرہٹہ ہا دوازدہم ذی الحجہ بطرف غوث گڈھ شتافت مختصر اینکہ مرہٹہ ہا تعاقب غلام قادر خان نمودہ او را در ماہ ربیع الاول ۱۲۰۳ھ دستگیر ساختہ بسزائے کہ لائق آں بود رسانیدند۔ یعنی اول ہر دو چشمش برآوردہ و گوش و بینی و دست و پائے او بریدہ بہ شاہ جہان آباد فرستادند۔ اما در اثنائے راہ بمرد۔
(مفتاح التواریخ صفحہ ۳۶۱ و ۳۶۲)۔

در ملک پُونا و ناگپور و گجرات و گوالیار و سندھیہ و ھولکر حاکمان خودسر جُدا جُدا حکومت میکردند و نظام الملک در حدود دکھن علی وردی خان[1] در الکائی بنگالہ و سراج الدولہ[2] در قلمرو لکھنو رنجیت سنگھ در ممالک پنجاب حاکم شدند

[1] نواب علی وردی خان مہابت جنگ بعد کشتن علاؤالدولہ سرفراز خان ابن نواب شجاع الدین خان بتاریخ سیزدہم ماہ صفر ۱۱۵۳ھ (۱۷۴۰ء) ناظم بنگالہ و بہار و اڑیسہ گردید۔ بعد از حکومت شانزدہ سال بعمر ہشتاد سال در ۱۱۶۹ھ رہ گرائے آخرت گردید۔ تاریخ وفاتش "خدا لیش بیا مرزد" ۱۱۶۹ھ یافتہ اند۔ صاحب تاریخ سیر المتاخرین می نویسد کہ اکثر مہابت جنگ می گفت کہ اسباب دلالت براں می کند کہ بعد از ماسوا حل ممالک ہند در تصرف کلاہ پوشاں یعنے انگریزاں خواہد آمد و چناں شد کہ او گفتہ بود۔ (ایضاً صفحہ ۳۳۷)۔

[2] صحیح:۔ "قلمرو بنگالہ" نواب سراج الدولہ فرزند کلان زین الدین احمد خان المخاطب بہ ہیبت جنگ بود۔ بعد وفات عم خود علی وردی خان مہابت جنگ در ۱۷۵۶ء مطابق ۹ رجب ۱۱۶۹ھ بر مسند ایالت بنگالہ و بہار و اڑیسہ متمکن گردید۔ چوں بتاریخ سیزدہم ربیع الاول نوازش احمد خان شہامت جنگ کہ بخدمت دیوانی بنگالہ اختصاص داشت وفات یافت، نواب سراج الدولہ راجہ راج بلب پیشکار شہامت جنگ را بعلت محاسبہ گرفتار کرد سراج الدولہ می خواست کہ عیال او را ہم دستگیر نماید، مہابت جنگ در حالت بیماری مانع شدہ بود کہ بالفعل موقوف دارند۔ بعد حصول صحت من عیال او را خواہم طلبید۔ چوں خود حاکم شد راجہ رام جماعہ دار را حکم کرد کہ در کلکتہ رفتہ عیال و اطفال راجہ بلب برآوردہ بیارد۔ انگریزاں معترض شدند۔ بمجرد اصغائے ایں خبر سراج الدولہ را آتش خشم گرفت۔ در ماہ رمضان با انگریزاں جنگ کردہ مظفر و منصور شد۔ بعد چندے مابین انگریزاں و سراج الدولہ مصالحت واقع شد۔ ولے کلاؤ سپہ سالار و قوماندان افواج انگریز با میر جعفر کہ یکے از معتمدانِ نواب بود خفیہ معاہدہ کرد۔ در ماہ جون با فوج

ومردم جاٹ و روہیلہ بہ ممالک خود ہا قابض گشتند و از ہر طرف آتش بغاوت و فساد وخونریزی مشتعل می بود مزارعان پریشان تاجران ہراسان باشندگان لرزان ہمی بودند ہرج و مرج و ہیص و بیص نوعے بود کہ تشریح آں نطویل است ۔ دراں اثنا صاحبان انگریز یورش آوردہ در عرصہ چند سال تمامی ہندوستان را قبضہ کردند توضیح آں در اوراق آیندہ مشروح گردد ۔

مختصر کہ صاحبان انگریز صوبۂ دہلی از قبضۂ شاہ عالم ثانی در ۱۲۱۶ھ مطابق ۱۸۰۳ء نزع کردہ او را ایک لک روپیہ درماہ پنشن مقرر کردند وی چہل و ہفت سال حکومت وہمی بسر بردہ انتقال نمود و در ۱۲۱۹ھ[1] پسرش اکبر ثانی قایم مقام

---

۴۴ عظیم از پایۂ تخت برآمدہ در پلاسی آمد ۔ دریجا جنگ عظیم تاریخی واقع شد ۔ نواب سراج الدولہ بہ نمک حرامی و غداری میر جعفر دستگیر شد ۔ در زد دیگر میر جعفر بصوابدید انگریزاں سراج الدولہ را مقتول ساختہ لاش آں مظلوم را از ہودج آویزاں کردہ در شہر گردانیدند و در خوش باغ بہ مقبرۂ نواب مہابت جنگ مدفون ساختند ۔ نظامت نواب سراج الدولہ یک سال و چہار ماہ بود ۔ وقتل او در آخر ماہ شوال ۱۱۷۰ھ (۱۷۵۷ء) واقع شد (ریاض السلاطین مصنفہ غلام حسین سلیم مطبوعہ رایل ایشیاٹک سوسائٹی بنگال کلکتہ ۱۸۹۸ء از صفحہ ۳۶۳ تا ۳۷۴) ۔ (برائے تفصیل مزید سراج الدولہ مصنفہ محمد عمر نور الٰہی مطبوعہ انجمن ترقی اردو ہند) ۔

[1] صحیح "۱۲۲۲ھ" ۔ ابوالنصر معین الدین محمد اکبر ثانی ابن شاہ عالم بادشاہ غازی ولادت او بتاریخ شب چہار شنبہ ہفتم رمضان ۱۱۷۳ھ (۱۷۶۰ء) از بطن مبارک محل بوقوع آمدہ و بعد وفات پدر بعمر چہل و ہشت سالگی بتاریخ ۷ رمضان ۱۲۲۱ھ کہ ۱۹ ماہ نومبر ۱۸۰۶ء بود در دہلی بر تخت نشست ۔ مولوی امام بخش صہبائی ۱۴۵

مسند پریشانی گشتہ سعی و یک سال بخوش اسلوبی گذرانید۔ و در ۱۲۵۰ھ یکہزار و دوصد و پنجاہ پسرش بہادر شاہ[1] جانشین شدہ عرصۂ بست و سہ سال بکامرانی بسر برد

در تاریخ جلوس او گفتہ[۶۴]

ببر چو کرد لباس خلافت اکبر شاہ | بشرف و دولت و اقبال و عزت و ناموس
سروش غیب ندائے بدیہہ یک ناگاہ[1] | جہیز عشرت پرویز گفت سال جلوس ۱۲۲۰ھ

بیت سکہ

بسیم و زر زدہ خوش سکۂ جہانبانی | چراغ دودۂ تیمور اکبر ثانی

(مفتاح التواریخ صفحہ ۳۷۵)۔

[1] صحیح:۔ "۱۲۵۳ھ"۔ ابو المظفر سراج الدین محمد بہادر شاہ پادشاہ غازی ابن محمد اکبر ثانی پادشاہ غازی۔ ولادت بہادر شاہ بتاریخ ۲۸ شعبان ۱۱۸۹ھ (۱۷۷۵ء) روز سہ شنبہ از بطن لال بائی بوقوع آمد۔ عبارت ابو المظفر تاریخ میلاد اوست۔ بعد وفات پدر بتاریخ ۲۸ جمادی الثانی سال ۱۲۵۳ھ مطابق ۲۸ ستمبر ۱۸۳۷ء در دہلی بر تخت نشست۔ یک لک روپیہ ماہواری برائے مصارف او از سرکار کمپنی مقرر شد۔ مولوی امام بخش صہبائی تاریخ جلوسش دریں مصرعہ یافتہ است:۔

۱۲۵۳ھ

آمد لب خرد چراغ دہلی۔

در ۱۸۵۷ء بنا بر سانحے کہ خلاف انگلیسیاں سرزد شد از تخت معزول گردیدہ در رنگون (برما) محبوس شد۔ و در آنجا بتاریخ ۷ نومبر ۱۸۶۲ء رہ گرائے بقا گردید۔ یازدہ پسر داشت۔ (ایضاً صفحہ ۳۹۴)۔

صاحبان انگریز بہ نسبت آنہا بسیار تعظیم وتکریم مرعی میداشتند بموجب تقدیر در ۱۲۷۴ھ (۱۸۵۷ء) غدر دہلی واقع شد وبہادر شاہ را بہ تہمت موافقت باغیان محبوس داشتہ پسران ومتعلقان او بقتل رسانیدند و دولت خانہ شاہی کہ از غرایب روزگار بود مسمار کردند "دہلی کا غدر" تاریخ است۔ بہادر شاہ در ۱۸۶۲ء در حبس خانہ وفات یافت وسلطنت شاہان چغتہ باختتام رسید۔

تسلط یافتن احمد شاہ درّانی بر ممالک خراسان وہندوستان وکشمیر

صاحب واقعات درّانی رقمطراز است کہ احمد شاہ ابدالی ولد محمد زمان خان بن عبداللہ خان بن حیات سلطان از قوم سدوزئی مشہور بہ ابدالی است وطن مالوف ایشان از قدیم ملتان بود۔

در ۱۱۲۹ھ عبداللہ خان با قوم وتبار خود از ملتان ہجرت کردہ در حدود ہرات بود وباش خود اختیار نمود ودر آنجا از قوم ابدالیان قریب شصت ہزار خانہ از قدیم سکونت میداشتند۔ عبداللہ خان بموجب شجاعت ذاتیہ خود سرغنہ این قوم شدہ بر حاکمان ہرات بارہا خروج نمود وچندگاہ در دست مخالفان اسیر ماند۔ عاقبت در دست زمان خان والی ہرات کشتہ شد۔

وقتیکہ نادر شاہ تسخیر خراسان کردہ در ہرات رسید احمد شاہ ابدالی منظور نظر او گشتہ بمشاہرۂ شایان در حلقہ یاولان خود در آورد

لہ ۱۲۷۴ھ مطابق ۱۸۵۷ء۔

واز حسن اوضاع واطوار او دلخوش شده مفارقت او گاہے منظور نمیداشت چنانچہ بارہا در اجلاس عام می فرمود کہ من در توران و ایران و ہندوستان ہیچکسے مثل احمد خان نیک محضر ندیدم۔

روزے نادرشاہ بر کرسی زرنگار نشستہ بود احمد شاہ را گفت اے احمد خان این سخن از من یاد داری کہ بعد از من مالک این سلطنت تو باشی دران وقت حقوق نعمت من یاد آری کہ فرزندان مرا در کنف حمایت خود نگہداری۔ چوں نادرشاہ بعد تسخیر ہندوستان در ملک خبوشان بمقام فتح آباد رسید بدغای مردم قزلباش و افشار از دست محافظان خود در ۱۱۶۰ھ[۱] مرزبان شہرستان عدم شد۔ ہمان وقت احمد شاہ ابدالی از قوم ابدالیان دوسہ ہزار سوار ہمراہ گرفتہ قوم افشار و قزلباش را قتل کردہ منہزم گردانید و تمامی مال و اسباب و خزینہ از اردوی نادرشاہ باخود برداشتہ بجانب قندہار ایلغار نمود و صابر شاہ نام فقیرے دیوانہ وضع ہمراہ او

[۱] شب یکشنبہ، ۱۱ جمادی الثانی مطابق ۹ جون ۱۷۴۷ء۔

[۲] بروایت منشی عبدالکریم خان صاحب تاریخ احمد این درویش از سکنائے لاہور بود و اکثر درخیمۂ نادرشاہ آمد و رفت می داشت۔ ہرگاہ احمد شاہ برائے سلام نادرشاہ ازاں راہ می گذشت بر درویش مذکور ہم سلام می گذارد۔ می فرمود اے احمد خان من بہ تیاری سلطنت توام۔ احمد شاہ ازیں سخن ہا اعتقاد تمام بخدمت آں درویش داشت۔ چنانچہ در روز مقتول شدن نادرشاہ آں درویش را ہمراہ گرفتہ بہ قندہار روانہ شد و در آنجا از تحریک ہمیں درویش اعلان پادشاہی خود نمود۔ بعد چندے در لاہور در میان خویش و اقربائے خود آمدہ بطور مجاذیب در کوچہ و بازار باواز بلند می گفت کہ من نشان و علم ہائے احمد شاہ

می رفت روزے فقیر مذکور خاک تودۂ افراخت و احمد شاہ براں خاک تودہ بنشانید و چند برگ کاہ بر سر او نہادہ گفت کہ ترا پادشاہ کردم این تخت و این تاج بر تو مبارک باد ترا پادشاہ دُرانی خطاب دادم۔

بعدازاں او را ہیچ کسے ابدالی نمیگفت۔ ہماں روز احمد شاہ دُرانی باجمعیت پنج شش ہزار سوار در قندھار رسید۔ اتفاقاً ہماں روز تقی خان[1] آختہ بیگے خزاین مداخل خراج شاہی از ناصر خان حاکم کابل و پشاور گرفتہ در خدمت نادر شاہ میرفت احمد شاہ خزاین ازو اخذ کردہ آختہ بیگی را محبوس داشت او خود در دارالامارۃ قندھار در بار شاہی فرمود و امیران و معاونان خود را خلاع فاخرہ بخشید و سکّہ خود رائج ساخت۔ سکہ:۔

حکم شد از قادر بیچوں بہ احمد پادشاہ سکّہ زن بر سیم و زر از موج ماہی تا بماہ[2]

اَلحُکمُ لِلّٰہِ یا فَتّاحُ احمد شاہ دُرّانیؔ ۔ سجع مُہر نہاد۔[3]

آنگاہ برائی تسخیر ممالک رایت عزمیت افراخت حاکم غزنین را مغلوب و مقہور ساخت۔ پس بجانب کابل نہضت فرمودہ صوبہ دار آنجا ناصر خان بجانب پشاور

---

۴۴ دُرانی در اینجا استادہ خواہیم کرد۔ در آں زماں شہنواز خان ابن خان بہادر ذکریا خان کہ صوبیدار لاہور بود از روئے تعصب نفسانی آں درویش مظلوم را قتل کنانید و بعد چندے خود نیز بمرد۔ (تاریخ احمد مطبوعہ ۱۲۶۶ھ صفحہ ۶)۔

[1] در تاریخ احمد "تقی خان"۔

[2] در تاریخ احمد صفحہ ۶ "سکّہ زن بر سیم و زر از موج ماہی تا بماہ" آمدہ است۔

[3] در تاریخ احمد صفحہ ۶ "الحکم للہ یا فتّاح احمد شاہ دُرِّ دُرّانی"۔

مفرور شد و پادشاہ ضبط و ربط اطراف کابل نمودہ کمیت عزم را بجانب پشاور جولان داد۔ ناصر خان[1] در کوہستان ہزارہ پنہان گشت و سردار جہان خان دنبال او ناختہ در لاہور رسانید و مال و اسباب او را قبضہ کرد پادشاہ بعد انتظام پشاور بجانب قندہار ایلغار نمودہ بند و بست ممالک خراسان و ہرات و کابل و قندہار بکام دل ساختہ برائی تسخیر ہندوستان رایت عزمیت افراشت۔

در سنہ ۱۱۶۱ھ ہمگی دوازدہ ہزار سوار ہمراہ گرفتہ بجانب لاہور نہضت فرمود و شہنواز خان صوبیدار لاہور استعانت از محمد شاہ چغتہ نمودہ ہنوز افواج شاہی از دہلی متحرک نشدہ بود کہ احمد شاہ قلعۂ لاہور فتح نمود و شہنواز خان بجانب دہلی مفرور شدہ تمامی اسباب محاربہ در دست احمد شاہ افتاد و محمد شاہ چغتہ خود بیمار بود فرزند خود احمد شاہ بمحاربۂ احمد شاہ دُرانی مامور ساخت و بمقام سرہند محاربۂ فریقین رویداد۔ قمر الدین خان[2] وزیر الممالک دہلی کشتہ شد۔ کثیرا سنگھ راجہ جے پور با جمعیت ہفتاد ہزار سوار از حربگاہ مفرور گشت۔ ہمگی معین الملک پسر قمر الدین خان استقامت کردہ داد شجاعت میداد نزدیک بود کہ احمد شاہ دُرانی غالب می شد لیکن بموجب تقدیر در بارود خانۂ احمد شاہ شرر افتادہ بصاعقۂ آن

---

[1] صوبیدار کابل و پشاور از طرف نادر شاہ دُرانی (ایضاً صفحۂ مزبور)۔

[2] طامس ولیم بیل صاحب تاریخ وفات وزیر قمر الدین خان در جملۂ "ہائے نواب قمر الدین خان" ۱۱۶۱ھ یافتہ است (مفتاح التواریخ صفحہ ۳۲۶)۔

لشکر او تباہی یافت۔[1]

احمد شاہ مغلوب گشتہ بجانب قندھار رجعت نمود و معین الملک تا لب دریای سندھ لشکر غنیم را تعاقب کردہ از پنجاب بدر کشید۔ احمد شاہ چغت از سرہند خبر انتقال پدر خود محمد شاہ شنیدہ بر جناح تعجیل بدہلی رفتہ بر تخت شاہی مباہی گشت و نواب صفدر جنگ بر منصب نیابت وزارت استقلال یافت و معین الملک را حکومت پنجاب و ملتان بخشید۔ احمد شاہ درانی خبر انتقال محمد شاہ و کشتہ شدن قمر الدین خان شنیدہ بسیار تاسف نمود و سامان حرب و ضرب درست ساختہ در ۱۱۶۴ھ عنان عزیمت بجانب ہند باز معطوف داشت و از لاہور معین الملک بمقابلہ او بر لب دریای راوی محاربہ عظیم واقع شد۔ عاقبت احمد شاہ رایت فیروزی افراختہ داخل لاہور گردید۔ معین الملک تیرہ امان امان در آمدہ جان بخشی یافت۔

گویند احمد شاہ از و پرسید کہ اگر من در دست تو می افتادم در حق من چہ میکردی معین الملک گفت سرت بریدہ بدہلی میفرستادم احمد شاہ گفت حالا تو در دست من افتادی در حق خود چہ میگوئی معین الملک گفت اگر جناب رحیم ہستند مرا بخشند و اگر ظالم ہستند مرا بکشند۔[2] احمد شاہ از حق گوئی او محظوظ شدہ بخلاع فاخرہ سرفراز نمود و بخطاب خان بہادر رستم ہند موسوم ساخت۔ پس معین الملک نذرانہ کثیر نقد پنجاہ لک روپیہ داخل خزینۂ عامرہ کردہ بر حکومت لاہور باز مستقل گشت۔ و احمد شاہ

---

[1] تاریخ احمد صفحہ ۸ ۔ [2] ایضاً، ایضاً ۔

پنجاب و ملتان داخل ممالک محروسهٔ خود کرده بجانب قندهار رجعت نمود و بروقت نهضت موجب تحریص و ترغیب رؤسای کشمیر عبدالله خان ایشک آقاسی برای تسخیر خطهٔ کشمیر با جمعیت افواج کثیر مامور ساخت کیفیت آن در اوراق گذشته گفته شد۔

آنگاه پادشاه بذات والا در خراسان رفته امصار و بلاد بسیار را قبضه نمود و فرزندان نادرشاه را قدر و منزلت افزود و در قندهار نادرآباد ویران کرده بجای آن اشرف البلاد احمد شاهی معمور ساخت۔ بعد چندے معین الملک بمرض هیضه انتقال نموده زوجهٔ او مغلانی بیگم در ضبط و ربط انتظام مملکت پرداخت۔ و آدینه بیگ حاکم دوآبه بر سر او خروج نمود و مغلانی بیگم دو دستهٔ افواج شاهی از سردار جهان خان طلب نموده آدینه بیگ را شکست داد۔

چون احمد شاه از وفات معین الملک و روگردانی آدینه بیگ خبر یافت با عسکر موفور بار سیوم در ۱۱۷۰ھ در لاهور رسید و مغلانی بیگم بواسطهٔ سردار جهان خان باریاب حضور گشته مورد الطاف جهانبانی[1] گردید۔

پادشاه چندی در انتظام مهام پنجاب نموده نورالدین خان بامیزئی با لشکر شصت هزار سپاه برای سرکوبی سوکهه جیون که در کشمیر باغی شده بود مامور ساخت و بذات والا جانب دهلی نهضت فرموده خرامان خرامان بے مزاحمت کسے در شاهجهان آباد رسید و نجیب الدوله ناگرنال و عماد الملک و عالمگیر ثانی تا ده میل استقبال نموده آنگاه باتفاق یکدیگر داخل دارالخلافت شده دولتخانهٔ عالی برای جهان خان خالی

---

[1] تاریخ احمد صفحه ۸ ـ

گشت و احمد شاہ بمعرفت سردار جہان خان مبلغ پنجاہ لک روپیہ از انتظام الدولہ پسر قمرالدین خان وزیر درخواست نمود۔ وی از روی خساست جبلّی از انفاذ فرمان شاہ دراں سر پیچیدہ سردار جہان خان محرم خان را حکم داد کہ دولتخانۂ انتظام الدولہ را تصرف نماید وی تمامی مال و اسباب و ظروف طلاء و نقرہ و یواقیت و نگین وغیرہ قبضہ کردہ از تحت دیوار خانہ یک حوض اشرفیہا بقدر یک کرور[1] روپیہ زرو کشیدہ داخل خزینۂ شاہی ساخت۔

بعدآں بصلاح عالمگیر ثانی تلاشی خانہ ہائی اُمرا و اعیان کردہ ہرچہ دریافتند بردند و مغلانی بیگم زوجۂ معین الملک را از احوال اُمرای شاہی آگاہی بودہ کیفیت و حیثیت ہریک در پیش جہان خان حالی کردہ ہرکس را غارت کنانید و از خوشدامن[2] خود زوجۂ قمرالدین خان دُر و جواہر و طلا تمام گرفتہ بخدمت پادشاہ گذرانید و احمد شاہ ہمگی چہل روز در دہلی قیام کردہ و دختر محمد شاہ غازی در عقد ازدواج خود در آوردہ دختر عالمگیر ثانی بعقد فرزند خود تیمور شاہ نامزد ساخت۔ انگاہ سردار جہان خان را برائی قتل باغیان متھرا با لشکر بے انتہا تعئین فرمود و سردار مذکور در نواحی متھرا رسیدہ از اہل ہنود و مرہٹیاں ہزاراں ہزار بقتل رسانید و بتخانہ ہائے موفورہ مسمار ساخت و امصار و بلاد را غارت کردہ بدرگاہ رسید۔

احمد شاہ بعد نزہت و مرمت اُمرایان دہلی عالمگیر ثانی بدستور بر تخت نشاندہ خود بجانب قندہار رجعت نمود و خان محمد را حکومت سرہند و سرفراز خان افغان را حکومت

---

[1] در تاریخ احمد صفحہ ۹ بجائے "یک کرور روپیہ" "دو کرور اشرفی" مذکور است۔

[2] مراد از "شولاپوری بیگم" است (ایضاً، صفحۂ مزبور)۔

دوابہ بخشید و شاہزادہ تیمور را صوبہ داری کشمیر عطا[1] نمود۔

پس در شہر امرتسر نہضت کردہ از طایفۂ سنگان ہزاران باغیان بقتل آوردہ تالاب امرتسر از خاک پُر کردہ و عمارت آں تمام برہم زدہ بقندہار رفت۔

چون مردمان پنجاب دانستند کہ پادشاہ در قندہار رسید آدینہ بیگ سر از جیب بغاوت کشیدہ باتفاق فرقۂ سنگاں تیمور شاہ و جہان خان را از لاہور بدر کردہ در امین آباد در چارہ محال رسانید انگاہ عماد الملک باتفاق راجہای مرہٹہ خروج کردہ عالمگیر ثانی و انتظام الدولہ را از تیغ گذرانیدہ قابض مملکت دہلی شد و نجیب الدولہ در سہارنپور محصور گشت و باغیان مرہٹہ عبد الصمد خان را قید کردہ تا سرہند ملک را غارت نمودند و باتفاق آدینہ بیگ تیمور شاہ در پشاور رسانیدہ ملک پنجاب را تا آب نیلاب متصرف شدند و افواج سنگان بہ نسبت مسلمانان غدر و قہر کردہ بانواع عقوبت و محنت ہا مقہور کردہ ہر جا منع اذان نمودند و تالاب امرتسر کہ از خاک پر شدہ بود باز صاف کنانیدند۔ مدعا کہ در ہند و پنجاب عجب ہرج و مرج برخاست۔

چون ایں خبر وحشت اثر بسمع پادشاہ رسید فی الفور بالشکر جرار و خونخوار بجانب ہند ایلغار نمود۔ وقتیکہ بر ساحل دریای اٹک خیام دولت افراشت فوج مرہٹیان از اٹک مفرور شدہ در دہلی رسید و احمد شاہ بے مزاحمت اغیار وارد لاہور شدہ عماد الملک بالشکر مرہٹیان در حدود سرہند رایت تقابل افراخت و با فوج احمد شاہ داد محاربت و شجاعت دادہ عاقبت مہزوم گشت و در حدود شاہجہان آباد

---

[1] صحیح:- صوبہ داری لاہور است و آنکہ در متن مذکور است سہو است۔ برائے تفصیل رجوع کنید بہ تاریخ احمد صفحہ ۱۰۔

پای استقامت افشرد۔

پس احمد شاه در سهارنپور رفته نجیب الدوله از محاصره کشید باتفاق افواج هندی و مغل و پٹھان متوجه دهلی گشته محاربۂ عظیم واقع شد و هزاران مرهٹیان بقتل رسید۔ پس احمد شاه مظفر و منصور داخل شاهجهان آباد گردیده فرزند عالمگیر ثانی مسمی والا گوهر بر تخت نشانید۔[1]

بعد آں برای سرکوبی مرهٹیان بملک جاٹ عزیمت کرده سورج مل جاٹ را ملک و دولت بغارت رفت و مرهٹیان بطرف دکهن آواره گشت۔

احمد شاه از آنجا رجعت کرده ایام برسات در دهلی گذرانید دراں اثناء عماد الملک و راجه های مرهٹه با فوج یک لک پیاده و چهل هزار سوار و پانصد ضرب توپ قلعۂ شاهجهان آباد را محاصره کرده فتح نمودند و از آنجا بر قلعۂ گنج پور تاخته بسیارے از سرداران بقتل رسانیدند۔

بشنیدن ایں واقعه پادشاه ایلغار کرده با افواج بیشمار بر دریای جمنا قیام ساخت چوں دریای جمنا طغیانی بود احمد شاه حرز یمانی خوانده تیرے بدریا انداخت و همان وقت جیش خود را فرمان داد که بسم الله الرحمن الرحیم خوانده عبور کنند مطابق حکم عسکر شاهی با سامان و اسباب توپ و تفنگ از دریا عبور کرده بر ساحل سلامت رسید و هیچ کسے را جلهای اسپان تر نشد۔[2]

جنگ اول باهتمام پسند خان قریب سرای سنبهالک و جنگ دوم بمقام کرنال

---

[1] تاریخ احمد صفحه ۱۱ و ۱۲ ۔

[2] ایضاً ، ایضاً ۔

بعمل آمده مرہٹیان را قتل عام کردند بیست ہزار کلہ را منارہ افراشتند دران حالت گوبند پنڈت و حکم راؤ با جمعیت چہل ہزار سپاہ از راہ دیگر بر غارت دہلی دویدہ رفتند و بحکم پادشاہ حاجی عطاء اللہ خان[1] و حاجی کریم داد خان بمقابلۂ آنہا یورش آوردہ ہمہ ہا تہ تیغ آوردند۔ گوبند پنڈت و حکم راؤ کشتہ شدند۔

مختصر کہ بعد جنگ ہای بسیار مخالفان شہر از مقتول و مقہور و مفرور گشتہ پادشاہ طبل فیروزی نواختہ متوجہ دہلی شد و رحمت اللہ خان و سرداران افواج را خلاع فاخرہ بخشید بعد استحکام و انتظام ہندوستان بجانب قندہار نہضت فرماشدہ اطراف و اکناف را ضبط و ربط نمود۔

پس ازان چیلہ ہای گورو گوبند سنگھ در پنجاب علم بغاوت افراشتہ اہل اسلام را در لاہور و امرتسر وغیرہ جاہا ضررہای شدید رسانیدہ والی لاہور را در قلعۂ جنڈالہ محاصرہ کردند دران وقت احمد شاہ در قندہار بود ناگاہ بوقت نصف شب از خواب بیدار شدہ با سہ صد سوار و سنۂ غلامان خاص بطرف پنجاب ایلغار نمود و شاہ ولی خان وزیر را پیغام فرستاد کہ مع افواج شاہی در لاہور برای جہاد حاضر باشد و خود بعجالت تمام در عرصۂ سہ روز وارد لاہور گردید چون از محاصرۂ جنڈالہ خبر شنید ہمان وقت در جنڈالہ رفت ہمگی یکصد بیست سوار ہمراہ داشت چون فوج سنگان از قدوم احمد شاہ خبر یافتند ہمہ ہا مفرور شدند قلعہ گیان از محاصرہ بر آمدہ بعز بساط بوس فائز گشتند و ہمان وقت شاہ ولی خان وزیر با فوج شاہی حاضر دربار شدہ

[1] در تاریخ احمد "عطائی خان"۔

بتعاقب فرقۂ سنگان یورش بردہ چہل ہزار باغی بقتل آورد و پادشاہ چند روز درلاہور قیام کردہ بجانب قندہار رجعت فرمود شاہ ولی خان از شاہ دُران سبب استعجال و اضطراب این نہضت پرسید پادشاہ گفت کہ من سرور کائنات علیہ الصلوٰۃ والتحیات و حضرت محبوب سبحانیؓ در خواب دیدم فرمودند کہ سنگان بمقام چندالہ مُسلمانان را ایذا میرسانند بمسارعت تمام رفتہ خلاصی آنہا نمائید چون از خواب بیدار شدم برائی نفاذ فرمان بغیر تامل و درنگی مسارعت کردہ اینجا رسیدم[۱] - فقط -

بعد چندگاہ سنگان باز خروج کردہ بتاخت و تاراج رعایا مشغول شدند باستماع اخبار پادشاہ مرتبہ ششم در سنہ نہضت فرمای پنجاب شدہ بمقام انبالہ قیام ساخت باغیان تاب تقابل در خود ندیدہ در حدود کوہستان مفرور شدند و پادشاہ صوبہ داری سرہند بہ نجیب الدولہ بخشید و امر سنگھ[۲] را خطاب راجگی عطا نمودہ بر حکومت پٹیالہ مامور ساخت و خود باجاہ و جلال بجانب قندہار رایت نہضت افراشت -

---

[۱] تاریخ احمد صفحہ ۱۷ - [۲] راجہ امر سنگھ پسر راجہ سردول سنگھ بود - حسب سپارش شاہ ولی خان وزیر احمد شاہ بہ عطائے خلعت فاخرہ و خطاب راجہ راجگان سرفراز شد - چنانچہ تاحال پٹیالہ در عمل اولاد ہمین راجہ امر سنگھ است - گویند کہ او بنابر اظہار خلوص و عقیدت نسبت شاہ ولی خان وزیر مرئی خود در مہر خویش امر سنگھ بامرئی کندہ کردہ بود زیراکہ وزیر مذکور قوم بامرئی داشت -

(تاریخ احمد صفحہ ۱۷) -

انتباہ:- تا اینجا برخے از احوال پادشاہ نامدار زیب تحریر یافت اکنوں کیفیت صوبداران او کہ در کشمیر حکومت میکردند نگارش شود۔

اورنگ سیزدہم در بیان حکومت و استقلال شاہان درانیہ

درخطۂ کشمیر سلطنت احمد شاہ درانی

عبداللہ خان اشک آقاصی۔ در سنہ یکہزار و یکصد و شصت و شش فتح کشمیر ساختہ بنظم و نسق وضبط و ربط و جور و جفا و ظلم و دغا و تطاول و تاراج و اخذ مصادرہ و نذرانہ در ملک شور و شر برداشت و خزاین و دفاین شاہان چغتہ و اسباب فرش و ظروف طلا و نقرہ ہرچہ در دولت خانۂ شاہی و میان باغات موجود بود در قبضۂ خود در آورد و اعیان و ارکان و منصبداران شہر را بزجر و قہر مصادرہ ہا گرفت۔

چنانکہ یکے از منصبداران جلیل القدر را بشدت و حدت سیخ داغ از دست زبانیان او قالب تہی گشت و مرتکب این فعل را انعام بخشید و از قاضی خان یک لک روپیہ مصادرہ گرفت با زہم فرزند او در دست موکلان شدید معذب بود چون از انواع عذاب بتیاب گشت لاچار خود را از زینہ کدل بدریا انداخت و در آن زمان نرخ اشرفی بہ شش روپیہ و نرخ روپیہ بہ بیست تنگہ و قیمت مس بہ نیم روپیہ رسید۔

گویند در عہد شاہان چغتہ قریب ہشتاد نفر کوٹھی دار نامدار از امصار بعیدہ آمدہ دریں جا تجارت میکردند و بسبب ظلم عبداللہ خان ہمہ ہا بیدل گشتہ باقالیم خود ہا در گذشتند موجب آن در تجارت و معیشت مردم ہر نوع خلل آمدہ در ملک و رعایا تزلزل افتاد۔ بیت:-

پرسیدم از خرابی گلشن ز باغبان
افغان کشید و گفت افغان خراب کرد

مختصر که عبدالله خان برهنمونی میر مقیم تا[۱] شش ماه از جور و جفا ظلم و ایذا دقیقهٔ فرو گذاشت نمود.

عاقبت خواجه عبدالله خان کابلی در ینجا بر عهدهٔ صوبه داری و سوکهه جیون مل بر انتظام صاحبکاری مقرر گذاشته خود بمرافقت میر مقیم و ابوالقاسم خان و سایر اعیان بحضور رفت گویند یک کرور روپیه نقد[۲] و جنس همراه برد.

خواجه عبدالله خان. بعد رفتن عبدالله خان بحکومت کشمیر مستقل گشته باسوکهه جیون[۳] مل که صاحبکار او بود طرح خصومت انداخت سوکهه جیون مل

---

۱ دربارهٔ همیں میر مقیم کنٹ که بقول پنڈت بیربل کاچرو محرک آوردن افغاناں و موجب فتنه و فساد درکشمیر بود کسے بطور ایهام چه خوب گفته است ؎

اے دل همه خوف و همه بیم است دریں شهر　　کن عزم سفر فتنه مقیم است دریں شهر

(مجموع التواریخ ورق ۲۰۶ ب) -

۲ "از نا قلان آں آوان به ثبوت رسید که مبلغے خطیر عبارت از کرور روپیه نقد سوای اثاث و اسباب دولتخانه شاهان چغتائیه که دردرون قلعهٔ کوه ماران بود و هنوز آثارش هویداست از کشمیر همراه برده" (تاریخ کشمیر بیربل کاچرو ورق ۲۰۷ (الف)) -

۳ راجه سکهه جیون مل کهتری درکابل متولد شد، خانوادهٔ اش از بهیره ضلع خوشاب (پنجاب) بود - وقتیکه شاه ولی وزیر اعظم احمد شاه ابدالی بود، سکهه جیون نظامت کشمیر یافت - درآغاز حکومت خود سکهه جیون بعدل و انصاف حکومت میکرد - بعد چندے به تحریک

باستصواب ابوالحسن خان باندی خواجہ عبداللہ خان رامع دو فرزند از حمبند بقتل رسانید۔ مدّت حکومتش ہمگی چہار ماہ و ہفت روز بُود۔

راجہ سوکھہ جیون کہ نمک پروردۂ جہان خان بُود در ۱۱۶۷ھ رایت صوبہ داری افراشتہ ابوالحسن خان را رتبۂ صاحبکاری و مدار المہامی بخشید و باستصواب او شور و غوغائی صوبۂ سابقہ اندک فرو نشانیدہ در پرورش رعایا و قدردانی اہل فضل و بلاغت ہمّت خود مصروف داشت۔ دراں اثنا

۴۴ مہانند جُو مشیر خاص و مدار المہام سلوکش با مسلمانان متغیر شد۔ مصنف خزینۃ العامرہ میر غلام علی آزاد بلگرامی می گوید کہ "مشارٌالیہ جوان خوش رو، متصف باوصاف شائستہ، قریب اسلام بُود۔ جمیع مزارات بزرگان و باغات کشمیر را ترمیم نمود۔ و ہر روز بعد فراغ از دیوان دوصد کس مسلمین را برائے خود الوان اطعمہ می خوراند۔ و در ہر ماہے دوازدہم و یازدہم طعام بنا پختہ بہ مردم تقسیم می نمود۔ وارد و صادر را چہ درویش و چہ غیر آں در خوردحال ہر کس مراعات میکرد و در ہر ہفتہ یک بار مشاعرہ مقرر کردہ بود کہ در و جمیع شعرائے کشمیر حاضر می شدند۔ در آخر مجلس شیلانی می کشید۔ و پنج کس از شعرائے نامی را کہ باہر یکے ازیں ہا دہ دہ کس از مستعدان ممکی معین کردہ بود امر فرمود کہ تاریخ کشمیر از ابتدائے آبادی تا زمان او تحریر نمایند۔ سرحلقۂ آں پنج کس محمد توفیق بُود کہ توفیق تخلص میکند و نام اصلی او "لالہ جُو" است بزبان کشمیر۔ امروز در موزونانِ کشمیر نظیر ندارد (خزینۃ العامرہ مطبوعہ نولکشور کانپور، ۱۸۷۱ء صفحہ ۱۱۵)۔

خواجہ کیچک[1] خسر عصمۃ اللہ خان برائی اصلاح سوکھہ جیون و نیابت او وادد خطہ گردید و بر تربت عصمت اللہ خان مقبرہ و مسجدے افراخت و چند بیت بر لوح قبرش منقوش ساخت۔ بیت :-

کشمیر را ندید و نفس ہم نکرد راست
خود را ازیں جہاں بجہان دگر کشید

بعد چندگاہ پادشاہ جم جاہ فرمان فرستادن مبلغات خطیر فرمایشات کثیر کہ از کردۂ دخل کشمیر دہ چند افزوں بود بنام سوکھہ جیون ہمدست ایلچی مرسول داشت و سوکھہ جیون بعدم استطاعت و قلت بضاعت خود در نفاذ حکم پادشاہ عاجز آمدہ لاچار بعد کنکاش بسیار باستصواب ابوالحسن خان بانڈی از متابعت ظلّ سبحانی سر پیچیدہ رایت بغاوت افراشت اما خواجہ کیچک و ملک حسن خان ایرانی و اعظم خان و میرہ خان در بغاوت او موافقت نکردہ بلکہ برعایت حقوق شاہی از و روگردان شدہ با جمعیت دو سہ ہزار کس در بارہ مولہ لوائی مقابلت و محاربت برداشتند ازیں طرف سوکھہ جیون با جمعیت عوام بمدافعت آنہا تاختہ در بارہ مولہ جنگے عظیم واقع شد۔

عاقبت الامر ملک حسن ایرانی و اعظم خان و میرہ خان بقتل آمدہ خواجہ کیچک از ملک بدر کردند و سوکھہ جیون مظفر و منصور بشہر آمدہ فرمان خواندن خطبہ بنام شاہ والا گوہر[2] پادشاہ دہلی در مسجد جامع فرستاد و باستماع ایں اخبار احمد شاہ دُرانی

---

[1] بقول دکتر صوفی "کیچک" مخرب "کوچک" است کہ بمعنی نائب باشد۔
(کشمیر جلد اول صفحہ ۳۰۹) ۔
[2] و بروایت دکتر صوفی "عالمگیر ثانی" (ایضاً - ایضاً) ۔

عبداللہ خان اینک اقاصی را با جمعیت سی ہزار سپاہ برای گوشمالی سوکھ جیون از راہ پنوچھہ در موسم سرما تعئین ساخت۔ ازیں طرف سوکھ جیون با جمعیت افواج بمقام حیدرآباد علم تقابل افراخت دراں زمان بارش برف و باران شدت نمود و سوکھ جیون باعانت بیرہ خان کھکہ بقتال و جدال پیوستہ فوج شاہی را شکست داد و جم غفیرے اسیر کردہ کلاہ کاغذی پوشانیدہ بشہر رسانید و نیز پادشاہ دالاگہر ابواب رسل و رسائل مفتوح داشتہ بانعام یک زنجیر فیل و یک پالکی جالردار و خطاب راجگی افتخار یافت و ابوالحسن خان بانڈی بخطاب خانی سرفراز گشت۔ ملا محمد توفیق[1] در توصیف پالکی ایں رباعی گذرانیدہ صلۂ مناسب دریافت۔ رُباعی:۔

این پالکی طاق کہ مطبوع ونکوست چشمے است کہ از بالش فرازش ابروست

---

[1] از قبیلۂ جلدوہا است کہ در جوار مسجد جامع سمت مغرب سکونت می داشت۔ اوائل فکر شعر در پیش ملا ساطع درست میکرد و بعد ازاں باستعداد خداداد از محمد رضائے مشتاق استفادہ نمودہ ملک الشعراء وقت شد۔ و بقول ارباب کلام بعد ملا طاہر غنی ہیچ کسے مثل او برنخاست۔ دیوان اشعارش بمضامین رنگین و سنگین خاطر نشین اصحاب یقین است۔ و غیر ازیں رسالہ ہائے بسیار مثل رسالۂ تشبیہ سراپا و بحر طویل و قصائد و منقبت وغیرہ از تصنیفات او مفرح اہل روزگار و تاریخ کشمیر قریب دو ہزار بیت از عہد یوسف شاہ چک تا عہد عالمگیر بطلاقت لسان و فصاحت بیان یادگار و در مجلس سوکھ جیون سردفتر شعرائے مجلس بود۔ در ۱۱۹۷ھ رحلت نمود۔ "آبرو بودہ بگلزار سخن" تاریخ است (تاریخ حسن حصۂ چہارم قلمی ورق ۳۰۰)۔

چترش پلکِ دیده و مژگاں حایلہ
چوں مردمکِ دیدہ جہاں راجہ دوست

پس سوکھ جیون محافظان کوہستان کہ باشندگان آں طرف بودند برطرف کردہ بجای آنہا لشکریان خود قریب سی ہزار سپاہ مامور ساخت و سی نفر منصبداران ہوای تقصیر اسیر نمود و مال و منال آنہا بردہ جور و جفا کردن گرفت۔

ہمدراں زمان در ۱۱۶۸ھ[1] نجباہش لہ بالی بسبب نزول برف در ماہ میزان گرانی غلہ بوقوع آمدہ کافۂ انام را نہایت پریشانی رسید خواجہ ابوالحسن خان کہ مختار مالیہ بود متکفل این امر گشتہ محلہ بہ محلہ و خانہ بہ خانہ نفر شماری کردہ موجب حیثیت و کفایت ہر کس را تا ششماہہ آذوقہ رسانید۔ ہمدراں ایام بقدرت ایزدی ملخہای وافر و متکاثر درین ملک وارد شدہ بفرمان مفتیان مردمان در خوردن جرادہا مبادرت نمودند و ایام سختی بسر بردند و درمیان سقاین بر سر شہرہا مثل شالی جرادہا میفروختند و مردمان شہر می خوردند درین جا قول سعدی راست آمد۔ ع:- ملخ بوستاں خوردہ و مردم ملخ۔[2]

ابوالحسن خان را در ماہ چہتر ۱۱۶۹ھ بضاعت غلات ہمگی دو لک خروار موجود بود منجملہ آں یک لک خروار در شہر تقسیم داد و یک لک خروار بر منیداران پرگنات بابت تخم و تقاوی مساعدہ فرستاد باین شرط کہ سال دیگر بجنس با زیادتی نماید و در سال دیگر رعایا را استعداد ادای آں ندیدہ باز معطل داشت رفتہ

---

[1] مطابق ۱۷۵۴ء۔ [2] مصرع دوم است کہ اول و این است۔
ع:- نہ در باغ سبزہ نہ در کوہ شخ۔

رفتہ مقدار مذکور تا سنہ ۱۲۵۰ھ[1] مدت ہشتاد و دو سال نزد زمینداران باقی بود و ہر سال فی خروار یک ترک بابت رسوم میگرفتند۔ کرنیل میان سنگھ بباعث قحط سر بسر معاف نمود۔ مختصر کہ بحسن انتظام خواجہ ابوالحسن ہیچ فردے را آزار جان نرسید آسیب قحط ہم چنداں معلوم نشد۔

شبے راجہ سوکھ جیون با اعاظم علما مباحثۂ صحیح بخاری میکرد ناگاہ در اصطبل وی آتش واقع شدہ خود در اطفای آں سعی بلیغ نمود اما بارودخانۂ شاہی کہ در غایت متانت و سنگینی از محل آتش یک تیر پرتاب بعید بود و جمعے کثیر بر سر آں آب میریختند ناگاہ درجوق آں شرر قہر آلہی افروختہ یکبار شعلۂ آتش بارید طارم چرخ دوار صعود نمود و سنگ و خشت بارودخانہ و گوشت و استخوان مردم در اطراف شہر لخت لخت فروانداخت و درمیان شہر تزلزل افتادہ دروازہ ہای عمارات شہر خود بخود مفتوح شدند گویا صدمۂ قیامت بود جمعے کثیر کہ درآنجا جمع شدہ بودند چند ساعت بیہوش افتادند۔

سوکھ جیون چندگاہ بصلاح فلاح ابوالحسن خان کار میکرد ناگاہ بنابر اجاح بعضے امورات ملکی فیما بین آنہا بیادہ گوئی میر مقیم مخالفت و منازعت افتادہ ابوالحسن خان طرح مصالحہ انداختہ سوکھ جیون را برای رفع کلفت خاطر در باغ خود بجائے ڈل تکلیف ضیافت داد۔ سوکھ جیون بسواری سفینہ بداں سو نہضت کردہ معاندان دراثنای راہ او را اشتلم انداختند کہ ابوالحسن خان در مکان ضیافت زیر فرش باروت گستردہ است بمجرد نشستن آں را آتش دادہ ہمہ را نابود سازد۔ راجہ باستماع این خبر وحشت اثر برجعت قہقری باز آمدہ در نواب بازادبہ مکان خود

[1] مطابق ۱۸۳۴ء۔

قرار یافت و ابوالحسن خان را قید کرده یک لک روپیه از متابعان و متعلقان او مصادره گرفت و میر مقیم بر منصب وزارت مختار ساخت بعد یک سال با میر مقیم نرد مخالفت باخته محبوس نمود و ابوالحسن خان را بدستور سابقه رتبه و اعتبار افزود - همدران ایام در سنه ۱۱۷۱ھ[1] اقوام مرہٹیان و سنگان خروج کرده ملک پنجاب از تصرف شاه دُران نزع کردند و سوکهجیون موقع دانسته قریب چهل هزار سپاه فراهم کرده برای تسخیر ممالک اطراف کشمیر مثل سیالکوٹ و بهمبر و اکهنور وغیره ایلغار فرمود و یار خان که از طرف شاه دُران حاکم سیالکوٹ بود محصور نمود - شاقبت به مخالفت راجه جموں مهزوم و مغلوب گشته خایب و خاسر رجعت نمودہ افواج و خزاین بیهوده تلف فرمود و در هنگام یورش سیالکوٹ مردم بمیوه موقع دانسته اطراف کامراج را تاراج کردند و ابوالحسن خان بمدافعت آنها در باره موله رفته بود در آنجا خبر هزیمت سوکهجیون شنیده بشهر آمد و سوکهجیون بعضی اهلکاران خود بے صدور قصور محبوس کرده ابوالحسن خان هم بزندان فرستاد و میر مقیم بجای او باز مختار ملک شد جور و جفا رارواج داد - بعد چندگاه ابوالحسن رهائی یافته میر مقیم بجای او در زندان افتاد

[1] مطابق ۱۷۵۷ء -

[2] مراد از "رنجیت دیو متوفی ۱۷۸۱ء است - برائے تفصیل زندگانیش رجوع کنید به "ہسٹری آف دی پنجاب سٹیٹس جلد دوم از صفحه ۵۴۰ تا ۵۴۶ تصنیف، ہیچی سن، چاپ لاہور سنه ۱۹۳۳ء" - و تاریخ راجگان جموں و کشمیر حصهٔ اوّل مصنفه کاهن سنگه بلاوریه مطبوعه پرکاش سٹیم پریس لاہور سنه ۱۹۸۶ بکرمی صفحه ۶۹ تا ۷۱) -

دراں ایّام امیر خان کهکه باز خروج نمود فوج سوکه جیون بمدافعت او دوباره
یلغار نمود ابوالحسن موقع دانسته بر مخالفت و منازعت راجه مستعد گشت و
پلهای دریای شهر به بدهٔ کشتی ها بطرف خود کشیده گذاشت۔

بعد چند روز سوکه جیون میر مقیم را از بند کشیده شوکت و شان او
مردمان شهر را نشان داد۔ فردا جنود سناسیان بقدر ده هزار مردم نزد
شناوری به سه جا از دریا عبور کرده صمصام انتقام از نیام بر کشیدند و هام
عوام که سر بشورش داشتند از هم پراگنده و پریشان کردند و اعوان و متعلقات
ابوالحسن خان از تیغ گذرانیده خانهٔ او را آتش کشیدند و ابوالحسن آواره در خفت
ناکامی گشته در کوهستان پنوچهه لقیهٔ ایّام عمر خود بسر برده از جهان در گذشت
و خواجه ابوالحسن پسر خواجه اسحاق پسر خواجه بلاقی بن ملّا عبدالحکیم باندی بود۔

بالجمله بعد تخریب و ترهیب ابوالحسن سوکه جیون طبل فیروزی نواخت
مهانند پنڈت در رئیس ملک مدار المهام خود گردانید و برهمونی او علم تعصب
افراشته در زجر و بے حرمتی اهل اسلام راغب گشت و بانگ نماز نگاه گشتی
ممنوع ساخت موجب آں مردم قشونے از و دل تنگ شده در صدد آزار شما شد

چنانچه شاهزادهٔ بلخی که با جمعیت پنجاه سوار در سایهٔ پناه او داشت
میگذرانید۔ سوکه جیون را در محل خلوت ضرب کارد بر شانه زده مجروح ساخت
و همان ساعت فوج سنگان و سناسیان دنبال و تاخته شاهزاده و آقا حسین
با توابع خود بقتل آوردند از ان الدگر تا پاندان نفس شهر را غارت کردند و مولوی
شرف الدین پسر محتوی خان که بعد واقعهٔ عصمت الله خان بهوس یافتن منصب

مقبرۂ خود بکشمیر باز آمده بود لفرمان راجه از دست سنگان در حدود شاه آباد شهید شد۔

باستماع این اخبار احمد شاه درانی آتش افشان خود در لاهور آمده از راجه جمون و از راجهای کوهستان بیست هزار سپاه کومک گرفته بافسری نورالدین خان بامیزئی برای سرکوبی سوکهه جیون پنجاه هزار سپاه مامور ساخت۔

نورالدین خان از راه توسه میدان هفتم ماه ذی حجه سنه یکهزار و یکصد هفتاد و پنج (۱۱۷۵ھ)[1] داخل کشمیر شده در پرگنه دنیسو پای استقامت استوار نمود از این طرف سوکهه جیون مل با جنود شصت هزار[2] سپاه بدبدبه بسیار برآمده بر کریوه چیره اوڑ علم تقابل افراشت فردا در معرکه جدال بازار قتال گرم کرده بخت مل افسر لشکر راجه از جناح برآمده بالشکر شاهی ملحق گشت بظهور این قصور در لشکر سوکهه جیون فتور افتاده یکبار مغلوب و منکوب از حربگاه مهزوم شدند و سوکهه جیون در دست آسیابان زینی گام گرفتار آمده فی الفور در پیش نورالدین خان رسانید۔ وقتیکه نورالدین خان در دارالامارت بجای سوکهه جیون جلوس نمود سوکهه جیون را باسترۂ حجامی هر دو چشم جهان بین از حدقه بیرون ساخت۔

گویند آهن تشنه بعد از آتش بخت مل را چشمان از حدقه بر آوردند وی جزع بسیار نمود۔ می آرند که سوکهه جیون را طبعی موزون داشت پیش از

[1] مطابق اکتوبر ۱۷۶۲ء۔ [2] در تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۱۲ (الف) "با جمعیت پنجاه هزار سوار و پیاده" مذکور است۔

وقوع این واقعه این غزل گفته بود بوقت کندن چشم زمزمه می ساخت ۔

غزل

چشم از وضع جہاں پوشیدہ بہ　　سر بسر احوال آن نادیدہ بہ
ہر کہ چون من داشت جا بر فرق گل　　عاقبت در خاک و خون غلطیدہ بہ
چند روزے خود تماشا کردہ ام　　زین چمن گلہائے عبرت چیدہ بہ
گر دہی شیرش دہد زہرت عوض　　زین سیہ مار جہان ترسیدہ بہ
بازاگر چشم جہاں بینم دہند　　چون گدایان در بدر گردیدہ بہ

در حالت نابینائی بسیار می نالید و این رباعی سرود میکرد ۔

رباعی

ہر چند گفتم نفس دنی را　　باید نہ کردن ناکردنی را
این نفس سرکش نشنید از من　　تا دید آخر نادیدنی را

نورالدین خان بعد چندگاہ سوکہ جیون را در حالت نابینائی روانۂ حضور ساختہ در ہنگام سواری بنظر پادشاہ رسید و پادشاہ چشم عنایت ازو پوشیدہ در تہ پای فیلان انداختہ از جان گذرانید[1] ۔

سوکہ جیون مردے خوش طبع و سخندان و شاعر و باذل بود علما و فضلای اسلامیہ را قدردانی و مہربانی بسیار میکرد ۔ بروز جمعہ در مسجد جامع حاضر می بود بزیارت مقابر اولیا فایز می گشت بروز سہ شنبہ با شعرا مشاعرہ میکرد جشنہائے

[1] در تاریخ بیربل کاچرو (ورق ۲۱۲ ب) "در زیر لکد کوب اسپان" مذکور است ۔

عیدِ نوروز بکمال شوکت شان ادا می ساخت۔ از شعراء کشمیر ہفت کس[1] انتخاب کردہ برای نظم کردن تاریخ کشمیر ہر کس را حصۂ جداگانہ تفویض نمود ہمیں کہ چند چند جزو نظم کردہ بودند واقعۂ ہائلہ او بظہور پیوست شاہنامہ کشمیر ناتمام ماند۔ مدّت حکومت او ہشت[2] سال و چہار ماہ و ہشت روز است۔

نور الدین خان در ۱۱۷۵ھ بر مسند صوبہ داری کشمیر جلوس نمودہ سرکشان و متمرّدان را بہ ترہیب و تخریب تادیب کردہ در نظم و سیاست و عدل و نصفت ہمگی سہ ماہ[3] بسر بردہ روانۂ حضور شد۔

بلند خان بامزئی در سنہ یکہزار و یکصد و ہفتاد و شش (۱۱۷۶ھ)[4] خلعت صوبہ داری

---

۱ میر غلام علی آزاد در خزانۂ العامرہ (۱۱۵) چنانکہ در فوق گذشتہ تعداد شعراء پنج کس ضبط کردہ است۔ ۲ تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۱۲ (ب)۔ ۳ دربارۂ نظامت نور الدین خان بامزئی بار اول مابین مؤرخان اختلاف پیدا است۔ لفٹنٹ نیو آل (جے۔اے۔ایس۔بی، نمبر ۵، ۱۸۵۴ء، ص ۴۴۷) این مدت را ہشت سال، و پنڈت بیربل کاچرو (ورق ۲۱۲) و ملا خلیل مرجانپوری و دیوان کرپارام در چہار گلزار کشمیر دو سال نوشتہ اند۔ (کشیر جلد اول صفحہ ۳۱۳)۔ درین ضمن روایت بیربل کاچرو این است:۔

"نور الدین خان بامزئی مدت دو سال باحسان و نیکنامی و دشمن گدازی و دوست کامی حکمرانی راندہ از فرط طلب حضور روانہ شد۔"

۴ مطابق ۱۷۶۳ء۔

پوشیدہ بسیار عالی ہمت و خوش مزاج بود اوقات خود در عشرت میگذرانید۔ میر عباد اللہ و خواجہ عطاء اللہ را قدر و منزلت افزود۔ میر مقیم در حبس خانہ محفوظ داشت ملّا قوام الدین بہ نیابت قاضی عبد الرحیم قاضی ملک شد و در عہد بلند خان بارش باران چند ماہ مسدود بود مردمان برای صلوٰۃ استسقا در عیدگاہ میر فتند و بابا ہائے نوشہرہ اعلام آستانۂ خود گرفتہ در عیدگاہ آمدند۔ در اثنای راہ شیعہ ہائے جڈی بل بہ نسبت خواجہ حبیب[۱] نوشہری کلام بے دیانہ گفتند و مردم عوام بشور آمدہ محلۂ جڈی بل را آتش کشیدند شیعہ ہا را غارت کردند۔ بلند خان تحقیق این امر نمودہ بعضی شیعہ ہا را قطع گوش و بینی کردہ بعضی ہا را مصادرہ گرفتہ بسزا رسانید۔ و در ۱۱۷۷ھ[۲] موجب صولت برودت دریائے بہت و تمامی تالاب ہا یخ بند شدند بلند خان دو سال حکومت کردہ موجب طلب حضور از کشمیر بدر رفت و در جموں رسیدہ از جان درگذشت۔

نور الدین خان مرتبۂ ثانی در ۱۱۷۸ھ[۳] بفرمان شاہ درانی بامیانی

---

[۱] خواجہ حبیب اللہ نوشہری از طبقۂ تجار بود۔ چون داعیۂ طلب حق در دلش جاکرد، توفیق ارادت در جنابِ حضرت شیخ یعقوب صرفی یافتہ بامر حق قیام نمود۔ بعد ازاں باشارۂ حضرت میر محمد خلیفہ رسیدہ کسب سعادت کردہ در اندک مدت شراب خم عرفان نوش کرد۔ در غلبات شوق بہ نظم و اشعار می پرداخت۔ در سال یکہزار و بست و شش در ایام غلبۂ طاعون رحلت فرمود۔ آستانۂ متبرکہ اش در محلۂ نوشہرہ مرجع و مطاف آفاق است۔

(واقعات کشمیر صفحہ ۱۲۸ و خوارق السالکین قلمی ورق ۱۲۵)۔

[۲] ۱۷۶۴ء۔

[۳] ۱۷۶۵ء۔

حکمرانی گشته قاضی خان بر عہدۂ قضا یا سربلندی یافت میر مقیم کنٹھ و کیلاس در
بر منصب صاحبکاری مدار المہامی ممتاز گشت ۔ تا عرصۂ چندگاه ہر دو صاحبکار
در سر انجام مہام انتظام مملکت متفق بوده کاروائی میکردند لیکن کیلاس پنڈت
در که بیشتر در ملازمت میر مقیم معتبر شده بود اکنون بر سر او فوقیت خود می جست
ازین رو میان آنہا عناد و فساد افتاده قابو جوی یکدیگر شدند ۔ کیلاس در
مالیهٔ کل کشمیر را ذمه دار شده بود ادای آن در سال بدو قسط می ساخت ۔

میر مقیم نورالدین خان را آموزش داده ماه بماه قسط بندی او مقرر
نمود کیلاس در را اگرچه قسط ماہواری دشوار شده لیکن در ادای آن
اہمال نورزیده بعد آن میر مقیم تجویز قسط یومیه مقرر ساخته کیلاس در را ادای
قسط یومیه نہایت مجبور گشت ۔

بنا بران حکیم میر قانونگوی پرگنهٔ کوہامه که از معاندان میر مقیم بود برای
کشتن میر مقیم آماده کرده و طمانچه خود بدست او داده بر قتل میر مقیم مامور ساخت ۔
و حکیم میر شبانه بکاشانهٔ او درآمده میر مقیم را در خواب استراحت طمانچه از راه
سوراخ گوش سر کرده از جان گذرانید و طمانچه اش در آنجا از دست افتاد ۔
فردا چون طمانچه دیدند بر سر آن نام کیلاس در منقوش بود ۔ نورالدین خان
بر قتل او بسیار افسوس نمود و بر نعش او در عیدگاه حاضر شده و وابستگان او را
دلدہی ساخت اما قاتل او را ہیچ نگفت ۔

میر مذکور از احفاد حسین کنٹھ بن کمال کنٹھ بود که در پیشگاه اکبر شاه
دم مصاحبت میداد[1] ۔

۱ صحیح: "می زد"

گویند میر فقیر اللہ روز واقعۂ پدر در پنوچھہ بود چون بخانہ رسید در پیش ناظم صوبہ مستغیث شدہ وی بحیلہ و عذر گذرانید۔ آنگاہ برای استعانت و امداد نزد راجہ رستم خان در پنوچھہ رفتہ در آنجا نیل مرام نیافت۔ پس بہ امید معاضدت نزد محمود خان در مظفر آباد رسیدہ در آنجا با نتظار وقت اوقات گذاری میکرد۔ کیلاس در از شر مخالفان وارستہ بکمال کر و فر احکامات صاحبکاری و لوازمات ملک داری بسر می برد۔

لعل خان نام شخصے از قوم تھہتک[۱] در سلسلۂ مصاحبان نور الدین خان جاگیردار معتمد علیہ بود اعتبار و اقتدار بسیار بہمرسانیدہ بخیال خیرہ سری در موضع چل براس پرگنہ بیروہ قلعہ متین استوار نمودہ قوم و قبیلہ و اعوان خود در آنجا ساکن ساخت۔

نور الدین خان بعد انتظام و اہتمام امور مملکت و تحصیل خراج و اموال و دولت جان محمد خان خواہر زادۂ خود گو رکھداس را در ینجا بر حکومت کشمیر قائم مقام ساختہ خود برای رفع غبار کدورت کہ دامنگیر خاطر جہانبانی شدہ بود در لاہور رفت و در آنجا بسبب بعضے مقدمات پنہانی مورد عتاب سلطانی گشت۔ لعل خان کہ سرآمد ارباب دولت بود جان محمد خان را از میان برداشتہ خیال خودسری بخاطر آوردہ بر مسند حکومت بنشست این مرتبہ حکومت نور الدین خان یک و نیم سال بود۔

لعل محمد خان در ۱۱۷۹ھ[۲] بر سریر بغاوت جلوس نمودہ بازار جور و جفا و ظلم و دغا را رواج داد و دزناخت و تاراج مردم کشمیر لوہے کوتاہی ننمود خصوصاً طبقۂ

[۱] صحیح: "خٹک"۔ قبیلہ ایست از قبائل سرحد آزاد مابین افغانستان و پاکستان است۔ [۲] سنہ ۱۷۶۵ء۔

ہنود در آنخشں و آزار سخت رسانید۔ دراں ایام حافظ عبداللہ نام شخصے از علمای ہر واعظ اہل شہر فی الحقیقت شیعہ سنّی نما بود کہ بسبب اظہار بعضے الفاظ رفض از وعظ خوانی معزول کردہ بودند و درایام ہرج و مرج لعل خان در مسجد جامع رفتہ ہنگامۂ وعظ خوانی گرم نمود۔ و بعضے علما و فضلا بخدمت خواجہ کمال الدین نقشبندی[۱] شکایت نا وگذرانیدند و حضرت خواجہ او را بحضور طلبانیدہ و علما و مفتیان شہر جمع کردہ بشہادت بیست و دو کس سبّ و تبرّا بر و ثابت گشت و حضرت خواجہ بر ایوان خانقاہ نقشبندیہ آں تیرہ باطن را از دست خود قتل فرمود۔

ہم دراں سال بسبب نقصان فصل قحط غلات بوقوع آمدہ خواص و عوام در پنجۂ شاہین جوع و آلام گرفتار شدند مدّعا کہ تا عرصۂ شش ماہ استیلای لعل خان بر عموم رعایا و برایا خصوصاً بر طبقۂ ہنود سخت جانکاہ بود۔ چوں خبر طغیان لعل خان بسمع شاہ دران

---

[۱] خواجہ کمال الدین نقشبندی شہید فرزند ارجمند خواجہ نور الدین محمد آفتاب نقشبندی بود۔ در پیش حضرت خواجہ عبد الرحیم الملقب بہ شیخ کمان متوفی ۱۲۰۱ھ مشرف شدہ منازل سلوک را طی نمود۔ صبیۂ صفیۂ ایشاں در عقد نکاح خواجہ پاکباز خواجہ شاہ نیاز نقشبندی بودہ است۔ چوں خواجہ موصوف بنا بر ثبوت سبّ صحابہ رضوان اللہ علیہم اجمعین حافظ عبداللہ واعظ را بدست خود بقتل رسانیدہ بود، امیر خان کہ مذہب شیعہ داشت بقصاص حافظ مذکور حضرت خواجۂ موصوف را بدست آوردہ بتاریخ ۳۰ رجب ۱۱۸۸ھ (۱۷۷۵ء) شربت شہادت نوشانید و در حظیرہ آبائے کرام خود مدفون شد۔ مصرعہ:۔

"شد شہید آں سیّد و سنّی کمال الدین حسین" تاریخ است۔

(ملخص از تاریخ حسن جلد سوم قلمی ورق ۴۳ (الف))۔

رسید خورم خان خواجہ سرا بر صوبہ داری کشمیر مامور ساخت حکومت لعل خان شش ماہ بود۔

۱۱۸۰ھ

خرّم خان در سنہ یکہزار و یکصد و ہشتاد رایت صوبہ داری افراشتہ گرمک داس نایب او شد چون با عسکر شاہی در بارہ مولہ رسیدند لعل خان تاب تقابل افواج شاہی در خود ندیدہ از شہر بدر رفتہ و در قلعہ خود محصور ماندہ مدت سہ ماہ در آنجا بسر رسانید خورم خان داخل شہر شدہ کیلاس در را رتبۂ صاحب کاری بخشید و اہل ہنود را مدارج افزود از بس که سست مزاج بود و سفیہ بود در تدبیر ضوابط حکمرانی و قلع و قمع متمردان چنداں کوشش ننمود۔

فقیر اللہ کنٹ کہ در مظفر آباد منتظر وقت می بود باتفاق محمود خان بمبو در قصبۂ سوپور لوای بغاوت افراشت و لعل خان از قلعہ برآمدہ با جمعیت خود نزد فقیر اللہ بشتافت۔

خرّم خان با جمعیت لشکر خود باتفاق اعیان شہر و کیلاس در تنبیہ در غایت کرّ و فر بمقابلہ مخالفان بیداد گر بجانب سوپور ایلغار نمود امیر خان جوان شیر کہ جرنیل لشکر بود بابت محافظت راہ بارہ مولہ تعین فرمود و محمود خان و فقیر اللہ و لعل خان باستماع خبر آمدن خرّم خان از راہ کوہپایہ یورش کردہ بعجالت تمام در دودر ہامہ قیام کردند خرّم خان از قصبۂ پٹن بازگشت معاودت کردہ از راہ شہر سمت دودر ہامہ نہضت ساخت۔

روز دوم کدام کاذری پوشاک مردمان شستہ کردہ بآفتاب گذاشتہ

بود متصل آن رمه گوسفندان بجانب یلاق میرفت - خرّم خان آن هر دو صورت دیده بجائے خود سنجید که مخالفان بجنگ و محاربه پیش قدمی میسازند بنا بر آن رعب و هراس بخاطرش مستولی گشته بغیر مقابله و مقاتله با جمعیت خود بجانب شهر گریخته رفت[1] - و روز دوم در موضع راموه رفته بال هزیمت افشاند و تا عرصهٔ سه روز مخالفان او جرأت رفتن شهر نکرده چون دانستند که شهر خالی است یکبار داخل شهر شده بتطاول تاراج دستبرد نمودند -

روز دوم بمدافعت خرّم خان در موضع راموه رفته بجنگ پیوستند خرّم خان از آنجا منهزم گشته در شوپیان پای استقامت افشرد لعل خان را در اثنای جنگ زخمی بچشم رسیده از معرکه کناره کشیده در قلعهٔ خود متحصّن گشت امیر خان که برای محافظت راه باره موله مامور بود خبر انهزام خرّم خان شنیده از راه کیهوهن ایلغار کرده در شوپیان با خرّم خان و کیلاس در لاحق گشت و هر سه اتفاق کرده از راه جموّں بحضور رفتند حکومت خرّم خان همگی یک سال بود -

میر فقیر الله کنٹ اواخر ۱۱۸۱ھ[2] متمکن و ساده حکمرانی گشته باستقلال تمام رایت حکومت افراشت لعل خان را پیغام آمدن شهر کرده بود وی در آمدن خود تغافل نمود - پس میر فاضل کنٹ با جمعیت سپاه برای گرفتار کردن او تعیین ساخت و بعد محاربه و مقاتله لعل خان مغلوب گشته قلعهٔ خود را آتش کشیده با اهل و عیال خود بجانب پنوچهه مفرور شده

۱؎ تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۱۷ (الف) - ۲؎ مطابق ۱۷۶۸ء -

از آنجا بحضور رفت۔

پس میر فقیر اللہ در تنبیہ تدارک مخالفان خود بجوئی پرداخت و باتفاق مردم بمبوطبقۂ ہنود را بجیال قصاص پدر تربت وحرمت کردہ ہمہ ما را در ورطۂ ابتلا انداخت و بمصادرہ ہای سخت مبتلا ساخت وبسیارے از اکابران ہنود بقتل رسانید قریب وہزار کس جبراً مسلمان نمود۔ بعضیہا بہ عذابہای گوناگون معذب کردہ دقیقۂ از دقایق جور وجفا وظلم وایذا فروگذاشت نمود کہ سرگذشت این واقعہ ناگفتن وناشنفتن اولی است۔

میر مند کہ حسب الحکم خراج کشمیر بتوسط شاہ ولی خان بہ وکلای شاہ دران ادا میکرد۔ عاقبت جوشن بغاوت پوشیدہ از نشر ب شراب و ارتکاب امور نامشروع ہمیشہ مخمور می بود و از سفاکی وبیباکی ہمہ ما مجبور ومقہور نمود چنانچہ خالوی خود زیر کرہ گرفتہ از جان گذرانید۔ چون اخبار شرارت وبغاوت او بحضور رسید لعل خان ہم از حد واویلا ساخت۔ موجب آں از پیشگاہ حشم جاہ نور الدین خان بامیرزئی برای سرکوبی آں باغی دستوری یافت۔ وقتیکہ نور الدین خان باعسکر فراوان در قصبۂ بنوچہرہ رسید بنام میر فقیر اللہ رقعہ نوشت کہ بندہ درگاہ بفرمان پادشاہ کج کلاہ دریں جا وارد است ودرمیان ما وشما از قدیم رابطۂ محبت واتحاد وضابطۂ خلت وسداد مضبوط است لہذا لازم است کہ بہ دو دو خط برای استقبال سبقت نمایند ودر اثنای راہ ملاقات خود مسرور سازند انتظام ملک داری وصاحب کاری تفویض شماست واین جانب را ہمگی نام نظامت زیبا۔ فقط۔

میر فقیر اللہ کہ از بادۂ غرور مخمور بود در جواب نامۂ او بتغافل و تجاہل گذرانید و در جمعیت سپاہ و سامان جنگ مشغول گشت۔ نورالدین خان لعل محمد خان را از راہ گلمرگ با جمعیت افواج پیشتر رفتن تجویز داد وی در موضع چہاندل اسیدہ میرزا ملک را کہ از ملکان گنڈ سرسنگھ بود بوقت صبح مقتول ساخت و نورالدین خان خود از راہ توسہ میدان عبور کردہ در موضع گوری پورہ[1] معسکر فرمود و میر فقیر اللہ جمعے کثیر بمقابلۂ او مامور کردہ بمجادلہ و مقاتلہ پیوستند۔ عاقبت لشکر فقیر اللہ منہزم گشتہ بجانب شہر رجعت نمود۔ نورالدین خان در موضع راولپورہ خیام استقامت افراخت میر فقیر اللہ با جمعیت لشکریہا و مردم خود در مایسومہ مستعد محاربہ شدہ بود ناگاہ بسبب تجرع شراب بتیاب گشتہ لعلالت طبیعت در ورطۂ قلق و اضطراب افتاد لاچار با جمعے از خاصگان خود بجانب مراج فرار اختیار نمود و مردم بمبو در شہر در آمدہ چند محلہ را غارت کردہ بمقامات خودہا در گذشتند و نورالدین خان یکماہ در عیدگاہ توقف نمودہ میر فقیر اللہ تن بہ اطاعت او نداد عاقبت از حدود مراج شبانہ در میان کشتی نشستہ بجانب کامراج نہضت ساخت و افواج شاہی بتعاقب او دویدہ وی در کوہستان کرناہ پناہ یافت و در آنجا بطوالت علت جگری حیات خود را پدرود نمود۔ حکومت او ہمگی یازدہ ماہ بود۔

سنہ ۱۱۸۲ھ[2]

نورالدین خان مرتبۂ ثالث در سنہ یکہزار و یکصد ہشتاد و دو خلعت صوبہ داری پیراست و باصلاح لعل محمد خان با مورات ملکی و مالی بخوبی پرداختہ

---

[1] گوری یا گنڈی پورہ در تحصیل پلوامہ، شمارۂ آبادی ۲۱۲ نفر۔

[2] مطابق ۱۷۶۹ء۔

متمردان و مفسدان را در چاہ سیاہ انداخت۔ بعد چندگاہ از حضور محمد خان خرنجی رقم صوبہ داری حاصل کردہ در مظفر آباد رسید نورالدین خان شورش بغاوت پوشیدہ با جیش و لشکر خود بمقابلۂ او بر آمدہ او را مہزوم ساخت۔ پس پنڈت کیلاس در کہ ہمراہ خرّم خان در کابل رفتہ بود باتفاق خرّم خان با امرای دولت سازش کردہ از پیشگاہ جہجاہ تسخیر کشمیر ذمہ خود گرفتہ با لشکر دلیر شاور رسید۔

وقتیکہ نورالدین خان از آمدن خرّم خان آگاہی یافت خود بخوف قہر جہانبانی از راہ جموں بر آمدہ لعل خان را بہ نیابت صوبہ مقرر گذاشت و لعل محمّد خان بر تاجران و منصبداران و پنڈتان دست تطاول دراز کردہ در خیال جمعیت لشکر بود کہ خرّم خان از مظفر آباد عبور نمود۔

پس لعل خان با جمعیت افواج خود در بارہ مولہ رفتہ رایت تقابل افراخت و میر حسین کنٹ مع برادران خود مسلسل کردہ ہمراہ ہر دو سیف اللہ خان برادر خود بمقابلۂ خرّم خان در کوارمت فرستاد در آنجا محاربۂ جانبین بوقوع آمدہ سیف اللہ خان مہزوم شدہ در بارہ مولہ با برادر خود پیوست و لعل خان از روی قلّتِ سپاہ خود را طاقت مقاومت ندیدہ در قلعۂ خود متحصّن گشت و خرّم خان داخل شہر شدہ بر مسند حکومت جلوس نمود۔ حکومت نورالدّین خان این مرتبہ سہ سال بود۔

خرّم خان مرتبۂ دوم در ۱۱۸۴ھ حاکم کشمیر شدہ میر حسین کنٹ کہ از قید لعل خان نجات یافتہ بود رئیس الملک و پیشکارہ با اختیار ساخت و امیر خان جوان شیر کہ سردار عسکر شاہی بود بمدافعۂ لعل خان در بیروہ رفتہ مدّت محاصرۂ او

بطول انجامید۔ امیر خان عاجز شدہ بشہر آمد و لعل خان را مدد از پنوچہ میر سید گاہ و بیگاہ از گدی بر آمدہ دیہات بیروہ و بانگل را غارت کردہ و آتش داد می رفت۔

عاقبت از دوی پست فطرتی خرم خان استحکام انتظام مملکت نشدہ امیر خان شکایت او بحضور[1] نوشت۔ و از حضور فرمان صوبہ داری بنام امیر خان رسید خرم خان ہمگی شش ماہ حکومت کردہ از راہ جموں بدر رفت و نور الدین خان کہ در جموں بود یک دو نیش از ورود خرم خان شنقار شدہ روز دوم خرم خان در آنجا رسید۔

امیر خان جوان شیر در ۱۱۸۴ھ[2] بر بساط حکمرانی جلوس نمودہ در انتظام مملکت منظم و سپاہ پرداخت لعل خان از گدی بر آمدہ در قصبہ ناگام لوای بغاوت افراخت بفرمان امیر خان میر فاضل کنٹ پسر میر حسین بمدافعۂ او رفتہ بجنگ پیوستند و بعد جدال و قتال بسیار لعل خان مہزوم شدہ در گدی خود متحصن گشت۔ بعد چند روز سیف خان برادر لعل خان بقصد شبخون آمدہ حویلی

---

[1] ولے بروایت بیربل کاچرو "امیر خان جوان شیر بعد انقضای اندک مدت از بس تیر دلی و مردانگی خود و کم حوصلگی و نامردی خرم خان تاب تحکم و فرمان برداری نیاوردہ سر از متابعت آن بزدل باز پیچید۔ بمعاینۂ این رفتار و سامان شجاعت و مردانگی در باد خود ندیدہ، لاچار بار بربستہ، با دل غمگین و خاطر خستہ از کشمیر بدر جست" (مجموع التواریخ بیربل کاچرو قلمی ورق ۲۱۸ (الف))۔

[2] مطابق ۱۷۷۰ء۔

سوکھ جیون را کہ در محلۂ زالڈگر بکمال تزئین و تمتین ہمرنگ فردوس برین بود بآتش کینہ افروختہ خاکستر گردانید و از لشکر شاہی بعضی مردم خیبری را کہ در ضمن با لعل خان سازش پنہانی میداشتند امیر خان بران واقف گشتہ قریب صد کس در میان نور میدان از تیغ گذرانید۔

عاقبت لعل خان با مراض صعب گرفتار گشتہ از جہان در گذشت و بیرون قلعہ دفن کردند و اہل و عیال و سمت پنوچھ گریختہ رفتند۔ امیر خان لاشۂ لعل خان از گور کشیدہ در شہر رسانید و بر جنازۂ او خود حاضر آمدہ بر شجاعت او تحسین بلیغ نمودہ در صحن خانقاہ معلّی بر لب دریا مدفون ساخت۔ در عہد او میر فاضل کنٹ مدار المہام جزو کل بود وی برای قصاص میر مقیم کبلاس ع را سر دیوان گرفتار کردہ بہ عذابہائے درشت بکشت و جنید ہنود بسر پنجۂ جور و جفا رنجانیدہ باخذ مصادرہ و جرمانہ ہا بنہایت رسانید۔ امیر خان امورات ملکی و مالی ذمۂ فاضل کنٹ نہادہ خود در محفل عیش و عشرت نشستہ در نغمہ و رقص و سرود و شرب شراب لہو و لعب مشغول ہمی بود و در میان ڈل جزیرۂ سونہ لنک احداث کردہ بر سر آن کاشانۂ ہفت آشیانہ بنقش و نگار آراستہ بذریعۂ دولاب بر سقف آن آبشار و فوّارہ بہ ترتیب عجیب و آئین غریب افراشت و در میان آن مدام در شرب دوام و استماع ساز و سرود و چنگ و رود صبح و شام خوش وقت و شادکام ہمی بود بعضے اوقات کار و بار ہم در آنجا می ساخت۔

دران ایام دختر ہانجیان نشدہ بودہ کہ در غایت رعنائی و دلربائی و خوشالحانی صاعقۂ آسمانی بود و در عقد آوردہ و در آنجا طرح دولت خانۂ خود انداخت و از جروگۂ شاہی از باغات حویلی ڈل سنگہای حیاض و فوّارہ و آبشار بغارت آوردہ

به مصالح آں باغ امیرآباد ترصیص نمود و عمارات سنگین و برجهای رنگین احداث فرمود و ها نجیان نندہ پورہ[1] بد غدغهٔ صهرت سردار در باغات حوالی ڈل که از سفتصد افزون بوده اند دست اندازی کرده سنگها و اسباب آں بغارت برده باغات ویران کردند۔

امیرخان بعد تعمیر امیرآباد قلعهٔ شیرگڈھ معمور ساخت۔

گویند بمقام شیرگڈھ پیشتر کهنه باغی بود۔ از ملک محمد روثی دار ها که آں را داره باغ می گفتند۔ و امیرخان بعضی اوقات برای کار دربار و نفاذ امورات ملکی از امیرآباد آمده در باغ مذکور اجلاس میکرد۔ و بعد چندگاه عمارت دیرینهٔ آں منهدم کرده دیوان خانهٔ عالی افراشت و آں عمارت فی الفور بواقعهٔ آتش افروخته شد۔

همدراں ایام در ۱۱۸۴ھ بسبب کثرت باران حادثهٔ سیلاب بعمل آمده دریاها سر بطغیانی گشت و پلهای بهت خراب شده عمارات و مزروعات را تباهی پذیرفت و امیرخان در تجدید تعمیر داده باغ ثانیاً پرداخته برای دفع مضرت سیلاب حوالی آں قلعهٔ متین و سنگین افراخت و در ضمن آں عمارات رفیع و مکانات وسیع برای دربار خاص و فرودگاه سران لشکر و امرای دیگر معمور ساخت و قلعهٔ شیرگڑھ نام نهاد و بالاتر از شیرگڑھ جسر امیرا کدل برای عبور مرور مردم احداث نمود۔

همدراں زمان مطابق ۱۱۸۶ھ به قضای ربانی احمدشاه درانی بیست و پنج سال حکمرانی کرده از جهان فانی بعالم جاودانی بشتافت[2]۔ تاریخ۔ فردوس زمقدمش مزین گردید۔

له واقع نندہ پور درمیان کولاب ڈل، سرینگر۔ برائے تفصیل؛ تاریخ حسن جلد اول صفحه ۳۰۷۔

---

[2] بروایت محمد خان ابن موسیٰ خان "وفات احمدشاه درانی در شب جمعه ۲۰ ماه رجب المرجب ۱۱۸۶ھ (۱۳ اپریل ۱۷۷۲ء) از مرض آکله که عبارت از ناسور بینی باشد واقع شد" (تاریخ سلطانی مطبوعه بمبئی ۱۲۹۸ھ)

چہار فرزند نامدار ازو یادگار ماند۔ تیمور شاہ و سلیمان شاہ و سکندر شاہ و پرویز و احمد شاہ سہ فرزند در حین حیات خود محبوس کردہ بود۔ و تیمور شاہ در ہرات صوبہ داری میکرد۔ و شاہ ولی خان وزیر بعد انتقال پادشاہ داماد خود سلیمان شاہ از حبس کشیدہ بر مسند نشانید و سکّہ و خطبہ او در قندہار جاری ساخت۔ تیمور شاہ بہ استماع واقعۂ پدر نامدار از ہرات بجانب قندہار یلغار آورد۔ شاہ ولی خان مع یکصد و پنجاہ سوار بہ استقبال او سبقت نمود۔ تیمور شاہ خبر پیشوائی او از دور شنیدہ بہ مصلحت قاضی فیض اللہ خان وغیرہ انکو خان درانی را فرمان داد کہ وزیر شاہ ولی خان را ہر جا کہ بیابد بقتل رساند۔ وی حسب الحکم پادشاہ شاہ ولی خان را مع دو فرزند ارجمند و خواہرزادہ دلبند سر راہ از تیغ گذرانیدہ دراں جا فی الفور مدفون ساخت۔[1] و تیمور شاہ بعد فراغت و زیر در قندہار رسیدہ بر تخت جلوس نمود۔ و امیر خان جوان شیر را خطاب دلیر جنگ عطا کردہ فرمان صوبہ داری کشمیر بدستور مرسول داشت۔ و امیر خان چند ماہ در متابعت تیمور شاہ گرم جوشی میکرد عاقبت باغوائی مردم ازجیب غاشیۂ مطاوعت از دوش انداختہ لوای بغاوت و خودسری افراخت و تعصب مذہبی بروی کار آوردہ فرقۂ اہل سنّت را بہ انواع عقوبت برنجانید و جمع کثیر از صغیر و کبیر بقتل رسانید۔ چنانچہ خواجہ کمال الدین نقشبندی بقصاص حافظ عبداللہ از دست انور ملک بہلوچ در شب چہارم شعبان ۱۱۸۸ھ

---

[1] بقول منشی عبدالکریم خان "سبب مقتول شدن شاہ ولی خان وزیر احمد شاہ درّانی ایں بود کہ شاہ ولی خان می خواست کہ سلیمان شاہ برادر علاتی تیمور شاہ را کہ داماد او بود بر تخت نشانیدہ خطبہ و سکّہ بنام او جاری کند" (تاریخ احمد صفحہ ۱۸)۔

درخانہ نقب دادہ شہید کنانید۔ و نورالدین خان پسر ابوالبرکات خان و عالی ملک شاہ آباد و غیرہ چند اشخاص کہ صاحب ثروت بودند خفیہ بقتل آورد۔ و خواجہ فتح اللہ کرو رئیس بارہ مولہ بہ تہمت توہین شیعہ ہای آنجا در جای خلوت گرفتہ کالبد او را ریزہ ریزہ کنانید و خیمۂ سیاہے در باغ امیر آباد برای ماتمداری شہدائی کربلا بہ اسراف زر کثیر نصب کردہ بود۔

روزے شیخ الاسلام و قاضی خان و مفتیان شہر را با جمعے از عوام جمع کردہ برائی خواندن لفظ علیؑ ولی اللہ در اذان تجویز داد و مفتیان بخوف سیاست ساکت شدند ناگاہ بخاطر او رعبے افتادہ ہر کس را رخصت نمود۔

چون خبر بغاوت او بہ حضور رفت از پیشگاہ تیمور شاہ علی اکبر خان بر انتظام صوبہ مامور شدہ با جمعے قلیل در مظفر آباد رسید مردم بمبو او را سد راہ گشتہ باز گشت بکابل برگشت۔ امیر خان دغدغہ بید اکردہ با محمود خان بمبہ در سوپور ملاقات نمود و دختران ولی خان و امیر خان کھکہ در عقد ازدواج خود در آوردہ میرزا کاظم از نیابت خود معزول ساخت و در راہ تبت سہ قلعہ متین افراشتہ بھیمں بہانہ زمینداران گنڈہ سر سنگھ از تیغ گذرانید۔

و بعد چندگاہ از پیشگاہ والاجاہ برائی سرکوبی امیر خان حاجی کریم داد خان با لشکر گران دستوری یافت و امیر خان برادر کریم داد خان مسمی زمان خان را با تحایف و ارمغان فراوان بحضور فرستاد و در آنجا اصلاح امر بخوبی ساختہ موجب آن کریم داد از پکھلی واپس بردند۔ و امیر خان چندگاہ بہ متابعت پادشاہ گذرانیدہ باغوای بعض مفسدان باز لوائی بغاوت خود سری بر داشتہ مردم عام و خاص را

از جور و جفا مضرت و ایذا رسانید۔ بنابران اهل شهر و پرگنات از ناظم متنفر و دلگیر گشته در صدد تخریب او افتادند۔ و امیر خان هرچند در استرضای مردم جهد بلیغ میکرد چون سررشتهٔ کار در دست هنود و بانجیان بود نتیجه برعکس مدعا رو مینمود عاقبة الامر چند کس از اعیان و ارکان شهر مثل عبدالنبی و ملا مجید وغیره در پیشگاه تیمور شاه مستغیث شده برای سرکوبی آن مخذول حاجی کریم داد خان همراه آوردند۔ چون افواج شاهی در مظفرآباد رسید محمود خان مرزبان مظفرآباد که از دوستان امیر خان بود افواج شاهی را سد راه گشته اکثر اسباب بغارت برد۔ کریم داد به هزار محنت و اشتداد از آسیب مهمها نجات یافته در بارهموله رسید۔

ازین صوب امیر خان به تقابل او و داعیهٔ تقاتل بخاطر آورده تارقلی خان افشار با فوج بسیار به مقابلت او در بارهموله تعیین کرده در گورس بونی قیام ساخت و حاجی کریم از جانبانز پوره با چهل هزار سوار میان دریای بهت پای آب عبور کرده در قصبهٔ پتن رایت افراخت و تارقلی خان با جمعیت خود در پتن آمده با فوج شاهی ملحق گشت و میر فاضل کنت از کوهپایه آمده با کریم داد خان بعهد و پیمان پیوست امیر خان بی بال و پر شده به کمال حسرت و نکال جانب شاه آباد معزول گشت زمینداران آن طرف او را بغیر راه رهنمونی کرده در یک درهٔ کوهستان بند نمودند تا آن که از فقر و فاقه بهلاکت رسید۔ کریم داد بتعاقب او معروف خان و علی اکبر خان مامور ساخته آنها از شعاب جبال گرفتار کرده نزد کریم داد رسانیدند فی الفور او را بدست پاینده خان به محافظت تمام روانه حضور ساخت و در آنجا چندگاه محبوس مانده رهائی یافت۔ مدت حکومت او شش سال و چهار[1] ماه بود۔

[1] و بقول بیربل کاچرو حکومت امیر خان فقط شش سال دوام داشت (مجموع التواریخ ورق ۲۱۹)۔

سلطنت تیمور شاہ دُرّانی

تیمور شاہ بعد انتقال احمد شاہ و مدافعۂ برادران و قتل شاہ ولی خان در اشرف البلاد قندہار دیہیم جہانبانی در ۱۱۸۶ھ جلوس نمود سکّہ و خطبہ بنام خود جاری ساخت سکّہ این است :-

چرخ می آرد طلا و نقرہ از خورشید و ماہ
تا زند بر چہرہ نقش سکۂ تیمور شاہ

سجع نگین چنیں یافت - بیت :-

علم شد از عنایاتِ الٰہی	بعالم دولت تیمور شاہی

شاہ سلیمان را بے گناہ دانستہ بالطاف خسروانہ مرہون ساخت ۔ بعد انتظام مہام سلطنت بجانب کابل نہضت کردہ دیوان بیگی بامنایعان او از تیغ گذرانید۔ عبدالخالق[1] برادر احمد شاہ بدعوائی وراثت چہل ہزار[2] سپاہ جمع کردہ بر قندہار خروج نمود و تیمور شاہ بہ مقابلہ او لشکر کشیدہ یاغیان را قتل عام کردہ عبدالخالق را نابینا ساخت۔ دریں مقدمہ پایندہ خان جانفشانی کردہ مورد عنایات شاہی گردید و قاضی فیض اللہ را رتبۂ وزارت و عبدالغفار خان را عہدۂ مدار المہامی بخشید۔ ایام تابستان در کابل و موسم زمستان در پشاور می گذرانید۔

فیض اللہ خان خلیل کہ از رؤسائی پشاور بود خیال خودسری بخاطر آوردہ

---

[1] ورے بقول عبدالکریم خان "عبدالخالق درانی خود را عموئے احمد شاہ درانی می شمرد" (تاریخ احمد صفحہ ۱۸) ـ [2] در نزد عبدالکریم خان "قریباً شصت ہزار سوار" (ایضاً ـ ایضاً) ـ

درخدمت تیمور شاہ التماس نمود کہ در نواحی پنجاب طایفہ سنگان فرقۂ اسلامیہ را مضرت و محنت می رسانند۔ اگر حکم اقدس باشد این خاکسار جمعیت فوج بہم رسانیدہ با فرقۂ سنگان غزا کردہ ہمہ را نابود خواہم ساخت۔ بادشاہ این امر مبارک پسندیدہ او را اجازت بخشید۔ وی قریب چہل پنجاہ[۱] ہزار سپاہ از قوم پٹھان وغیرہ جمع کردہ علم بغاوت افراشت۔

روزے تیمور شاہ بوقت چاشت در قیلولہ بود۔ آں باغی داخل حرم سرا گشتہ دست و بازو بقتل و غارت بکشاد و تیمور شاہ از خواب بیدار شدہ دستۂ غلامان خاص را فرمان داد کہ تمامی دستاربندان را قتل سازند آنہا صمصام خون آشام از نیام برکشیدہ باغیان را در صحن خانہ و ایوان قتل عام نمودند۔ فیض اللہ را با فرزندان و معاونان او اسیر کردند۔ میاں محمدی پیرزادہ فرزند شیخ عمر چمکنی و یعقوب خان خواجہ سرا بہ ثبوت سازش فیض اللہ خان از تیغ گذرانیدہ و موضع چمکن[۲] را غارت کردند۔

بعدازاں قوم سنگان در حدود ملتان مستعد بغی و عناد گشتہ اہل اسلام را زحمت و آزار می دادند تیمور شاہ لشکر درانی و مغل و قزلباش و یوسف زئی را بقدر ہژدہ ہزار بہ افسری زنگی خان خارجی باشی برای تنبیہ سنگان مامور ساخت۔[۳]

---

۱ وے بقول عبدالکریم خان "بست و پنجہزار سوار" (تاریخ احمد صفحہ ۱۹)۔

۲ صحیح: "موضع چمکنا" (ایضاً۔ ایضاً)۔ ۳ بقول منشی عبدالکریم خان سبب لشکر کشی تیمور شاہ خلاف سکھاں این بود کہ قوم مزبور شصت ہزار فوج جمع نمودہ ارادہ تسخیر ڈیرہ اسماعیل خان و غازی خان وغیرہ از ممالک محروسہ خاندان درانیہ می داشتند۔ تیمور شاہ اولاً حاجی علی خان نامی سردار را برائے فہمائش سکھاں فرستاد۔ سکھاں بغرور جمعیت خود سفیر مذکور را دست بستہ

چون فوج دریا موج از دریای اٹک عبور نمود لغتۃً بر فوج سنگان ریختہ بہ جدال و قتال پیوستند۔ گویند افواج سنگان چہل ہزار بود بہ اعانت ایزدی سی ہزار زیر تیغ آمدند و دو سہ ہزار در آب غرق شدند۔ زنگی خان غازی سی ہزار کلۂ باغیان بر شتران بار کردہ بروز چہارم نزد پادشاہ گذرانید جم جاہ افسران فوج را انعام بخشیدہ خود بجانب ملتان نہضت فرمود افواج سنگان کہ در ملتان بود میان قلعہ متحصن گشتہ بہ جنگ پیوستند۔ عاقبت عاجز آمدہ قلعہ خالی کردند۔ پادشاہ طبل فیروزی نواختہ بطرف پشاور تعجیل فرمود شجاع خان سدوزئی بر حکومت پشاور مستقل داشتہ خود برای تسخیر بہاولپور نہضت فرمود۔ بہاول خان[1] عباسی تاب تقابل در خود ندیدہ در قلعہ متحصن گشت و افواج شاہی شہر مذکور را تاخت

بضرب گلولہ تفنگ گشتند۔ این امر زبانہ کش آتش سلطانی گردید۔ (تاریخ احمد صفحہ ۲۰)۔

[1] مراد از رکن الدین محمد بہاول خان بہادر دوم نصرت جنگ حافظ الملک سردار قوم داؤد پوترہ عباسی است کہ خود را از اولاد عباس بن عبدالمطلب عم جناب سالتمآب صلی اللہ علیہ وسلم می شمرد۔ ہنگامیکہ نادرشاہ بعد تسخیر ہندوستان از راہ کابل بملک سندھ داخل شد، ملک پہلوئے سندھ را تا نواح ملتان بخوانین داؤد پوترہ عنایت کرد۔ بعدہٗ بہاول خان اول کہ بانی شہر بہاولپور است از آنجا تا نواح بیکانیر و کنارہ لکھی جنگل ملک را بتصرف خود در آورد و بعد فوت او بہاول خان دوم برادر زادہ اش سردار الوس و حاکم ملک شد در تمام امور مالی و ملکی گوئے سبقت از عم خود ربود۔

(تاریخ احمد ص ۲۲ و تاریخ سلطانی ص ۱۵۵)۔

و تاراج کردہ عمارات شہر را آتش کشیدہ تسلط حاصل نمودند و بر موقع محاصرہ بہاولپور مددخان نوعے تیز دستی نمود کہ در میان باروت خانۂ قلعہ گولہ انداختہ بہ ہیجان آتش ہمہ را بباد داد و بہاول خان بہ عجز و نیاز پناہ گزین گشتہ امان یافت پادشاہ او را بدستور بہ حکومت بہاولپور مستقل داشتہ باج شاہی مقرر فرمود۔

ہمدراں ایّام مراد بیگ[۱] والی بخارا خروج کردہ شہرہای بسیار از اطراف خراسان تا مرو مفتوح ساخت۔ تیمور شاہ با عسکر ظفر پیکر بہ جانب بخارا یورش کردہ با والی بخارا جنگ نمودہ جم غفیرے از جانبین بقتل رسانید۔ عاقبت صلح و صفا واقع شدہ تیمور شاہ با تحایف و نفایس بسیار بجانب کابل رجعت نمود۔

ہمدراں سال آزاد خان[۲] از صوبۂ کشمیر علم بغاوت افراشتہ سکّہ و خطبہ بنام خود جاری ساخت و پادشاہ مددخان کو کہ برائے تدارک آں طاغی[۳] مامور فرمود۔ پس ازاں ارسلان خان مہمند شورش بغاوت برداشتہ میان درۂ خیبر در قلعۂ خود نشستہ قوم آفریدی وغیرہ با خود متفق ساختہ تاجران و مسافراں را نہب و غارت می ساخت و برائے تدارک آں بدکیش فیض اللہ خان[۴] وزیر مامور شدہ باغیاں را بہ پاداش کردار از خود در عالم عدم رسانید۔

---

[۱] برائے تفصیل زندگانی مراد خان رجوع کنید بہ تاریخ احمد صفحہ ۲۳ ۔

[۲] پسر خورد حاجی کریم داد خان متوفی ۱۱۹۷ھ مطابق ۱۷۸۳ء است۔

[۳] برائے تفصیل رجوع کنید بتاریخ احمد صفحہ ۲۵ و تاریخ سلطانی صفحہ ۱۵۵ ۔

[۴] رجوع کنید۔ بتاریخ احمد صفحہ ۲۶ و تاریخ سلطانی صفحہ ۱۶۰ ۔

اِنتباہ :- تا ایں جا شمہ از کارنامہ ہای تیمور شاہ گفتہ شد اکنون ذکر صوبہ داران کشمیر کہ در عہد او منتظم ایں دیار شدہ بودند گفتہ شود۔

۱۱۹۰ھ

حاجی کریم داد خان بعد رفع و دفع امیر خان در سنہ یکہزار و یکصد و نود بر مسند حکومت کشمیر جلوس نمودہ میر فاضل کمنٹ مختار مالیہ و متکفل مہمات ملکیہ گردانید بعد چند ماہ بہ تہمت تساہل مالیہ ۶ محرم سنہ ۱۱۹۱ھ بقتل رسانید و بہ طفیل او تمامی قوم کمنٹ ہا را تباہی ساخت۔ نور محمد برادر قاضی عبد الرحیم بر عہدہ قضا یا ممتاز شدہ ملا ام قلی را عہدہ صاحبکاری بخشید۔

ہمدران سال پسر کلان خود مرتضےٰ خان از کابل طلبید ہنگام ورود او ۱۵ ماہ شعبان بصدائے توپ دو طاق از دیوان خانہ کلان افتاد مرتضےٰ خان و صدارت خان و قاضی خان و ملا قوام الدین از صدمہ آن نجات یافت اما میرزا ناظم میر عدل مجروح گشتہ بعد یک ماہ شفا رسید۔ انگاہ مرتضےٰ خان برای تسخیر اسکردو با جیش پر طیش مامور ساخت مرتضےٰ خان از مراد خان راجہ اسکردو باج و خراج و یرغمال گرفتہ با فتح و نصرت رجعت نمود و کریم داد فتح نامہ بحضور فرستادہ از پیش گاہ والا جاہ بہ جلدوئے این فتح بخطاب شجاع الملکی سرفراز گشت۔

ہمدرین سال راجہ رنجیت دیو والی جموں بقدر سی ہزار سوار و پیادہ از راہ بانہال بہ ارادہ تسخیر کشمیر تعین ساخت۔ کریم داد بہ مقابلہ آنہا لشکر کشیدہ ہمہ ہا در چاہ مذلت و ہزیمت انداخت و طایفہ کمنٹ ہا بہ بہانہ سازش رنجیت دیو ماخوذ کردہ ہمہ ہا از تیغ گذرانید و از مردم کھکھہ و بمبہ نیز دریں باب شکہا پیدا کردہ بنابران در صدد تدارک آنہا افتاد۔ سوای آں محمود خان مرزبان مظفر آباد ہنگام یورش کشمیر کریم داد در اثنائے

راہ مزاحمت و مداخلت از حد کردہ بود بنا بران در سنہ ۱۱۹۴ھ تا رقلی خان با جمعیت ہفت ہزار سپاہ بوائے تدارک آں کینہ خواہ مامور ساخت۔

چوں لشکر سردار در بولیاسہ رسید فتح خان مرزبان کہتھای آنہا را فریب کردہ درمیان دشتی تنگنا محفوظ داشت۔ عاقبت تمام اسلحہ و قمشہ و امتعہ از آنہا گرفتہ رہا نمود۔ کریم داد بر تارقلی خان خفہ خاطر گشتہ فی الحال او را اخفہ کردہ بکشت و ریسمان در پای او انداختہ بر جبہ کدل آویزان ساخت۔ و در عہد خود کریم داد از جور و جفا و ظلم و دغا در ملک شور و غوغا بر داشت کہ مردم اعلیٰ و ادنیٰ در شکنجۂ مضرت و ابتلا مبتلا کردہ بہ اخذ مصادرہ و جرمانہ ہر کس را مضرت شدید رسانید خصوصاً پردۂ ناموس مردمان دریدہ یکہزار دختر دوشیزہ را بکارت زائل ساختہ فرقۂ ہنود و اسلامیہ در چاہ خجالت انداخت و بر طبقۂ منصب داران و جاگیرداران علت زرنیاز اختراع نمود کہ از کردۂ آمدنی جاگیرات و چند وسہ چند افزوں می بود و در تحصیل آں منصب داراں را ترت و ہرت کردہ نان شبینہ نگذاشت چنانچہ اکثر ہا مال و متاع فروختہ ازیں ملک مفرور شدند و بنام متمولان و تاجران و اعیان شہر زر اشخاص ابداع نمود کہ بہ عذابہائے شدید وصول مے کرد۔ و بر طبقۂ زمینداران[۱] حبوبات احداث نمود کہ بمطالبۂ آں مردم زمیندار بہایت عاجز آمدہ تا لہال شدند و مردمان شہر و دہ بہ علت حبوبات تمامی درختان میوہ دار قطع کردہ ہیزم آں در بازار فروختہ قیمت آں بسرکار می دادند۔

---

[۱] دلہ ذن بیوہ حاجی کریم داد خان بعد از مرگ شوہرش بہ تیمور شاہ پسر احمد شاہ گفت "حاجی کریم داد خان) . . . گا ہے دہن بحرام نیالودے" (تاریخ سلطانی ص ۱۵۹)۔

افسوس درختان باغات شاهان و اعیان که در حوالی تالاب ڈل و اطراف شهر لاتعد و لاتحصی از عرصه دو صد سال مغروس شده بود بعلت زرچوبات تمام قطع کرده شهر و دهات از اشجار مثمره و غیر مثمره خالی کردند و از مقدمان و رئیسان ده مصادره ها و جرمانه ها اخذ نموده هیچ کسے را صورت نان یک روزه نگذاشت۔

گویند اسلم هرکاره شخصے امّی بود که برای تحصیل زر نیاز و زر اشخاص و زرچوبات پالکی سوار می رفت آن بدکیش مظلوماں را در شکنجهٔ عذاب و عقاب کشیده تاخت و تاراج می کرد۔ مردم اخاصی و ادانی از اقاصی و ادانی مفلس و بے نوا کرده خاک نشین گردانید۔ کریم داد حیله گستر شابه بود که روزے اسلم هرکاره و بابو هرکاره مصلحةً پنهان داشت و جمعے از صنادید هنود ماخوذ ساخت که اسلم هرکاره و بابو هرکاره از دست شما کشته شده اند پیدا کرده بدهند به همین بهانه همه ها در چبوتره کوتوالی محبوس داشته بدود سرگین گاو معذب کنانید چون آن هردو ظالم ظاهر شدند پنجاه هزار روپیه بر طایفهٔ پنڈتان مصادره نموده و هر سال این قسم از اهل هنود وصول میکرد آن را ذب دود نام کرده بود و در حق پیشه وران بدعات موفور اختراع نمود۔ و طایفهٔ شالبافان را به صلاح دلال آمرقلی که پیشکار او بود داغ پشمینه ایداع نموده قسط یومیه از باجگذاران گرفتن معمول ساخت از میدان مایسومه درختان توت قطع کرده صفهای درختان سفیدار غرس نموده برائے اسپ دوانی راه مسطح و هموار احداث فرمود۔

و در ۱۱۹۳ھ[1] زلزلهٔ سخت واقع شده خانه های کثیر ویران گشت و جاهائے

[1] مطابق ١٧٨٠ء –

بے شمار ضایع شد مدت شش ماه جان کاه بود بعد یک سال رفع شد و در سنه ۱۱۹۴ھ دریای بهت و جمیع نالا بهاریج بسته گشته مردمان را مضرت افزود۔

و در سنه ۱۱۹۵ھ حاجی کریم داد برائے تادیب محمود خان جانب مظفرآباد یورش ساخته زمینداران پرگنات را بابت بیاق مظفرآباد به طمطراق مالایطاق آسیب سخت رسانید و با جنود و عسکر فراوان چندے و زیر گورس پوتی در باره موله قیام ساخته بیره خان کهکه را به خدع و فریب گرفتار کرده بشهر فرستاد و پسرش بهادر خان مسلسل کرده با خود برداشت۔ چون بکمال طمطراق در مظفرآباد رسید محمود خان تاب مقاومت در خود ندیده فرار اختیار نمود و کریم داد جمعے کثیر از متابعان و متعلقان او گرفتار کرده رعیت نمود۔

چون بمقام کتهائی رسید بهادر خان کهکه به بهانهٔ غسل بر لب دریا رفته و بر سر سناچ سوار شده از دریا عبور نمود۔ روز دوم با جمعیت پنجاه شصت کس مسلح و مکمل از دریا بر شناوری عبور کرده بسان شیر ژیان بر لشکر کریم داد خان ریخته بسیارکسان از تیغ گذرانید۔ از آن جمله دیوان سنگهه افسر لشکر بخاک آمیخت و لشکر شاهی را به خوبی تباهی نموده باز از دریا عبور کرده بگریخت۔

کریم داد یکه با هفت سوار همراه گرفته در گورس پوتی رسید۔ روز دوم بشهر آمده بیره خان کهکه را در صحن شیرگڈهه قتل کرده در حظیرهٔ سید منصور[1] مدفون

[1] سید منصور برادر سید جعفر اولیوری بود۔ بزیارت شریف حرمین معظمین فائز گشته و سیر اطراف اکناف نموده با جمعے از اولیائے کرام و علمائے عظام صحبت نموده در عهد سلطان فتح شاه بتاریخ پنجم شعبان المعظم سنه ۹۰۳ھ (۱۴۹۸ء) از دست موسیٰ رینه در قریه هانجی ویره ۹۴۵

ساخت۔ وجماعتے کہ از مظفر آباد محبوس آوردہ بُود از روئے سفاکی ہر روز[۵۵]
دہ کس میان تالاب ڈل غرق آب میکرد تاریخ ہزیمتا و "ظالم ادبار زدہ"
گفتہ اند و در سنہ ۱۱۹۶ھ فتح کشتواڑ نمود۔

مختصر آن کہ کریم داد خان از جور و جفا و ظلم و ایذا دقیقۂ فرو نگذاشت
و از افعال خیر ہمگی مسجد جامع را مرمت بام کردہ ہفت ہشت ہزار روپیہ
صرف نمود و بام مسجد عالی را نیز ترمیم ساخت و نیز الور ملک قاتل خواجہ
کمال الدین شہید بقتل رسانید و لاشہ او سر دروازۂ خانقاہ نقشبندی آویزان
ساخت۔ اہل تشیع را زجر و توبیخ نمود و امیر آباد ہم ویران فرمود۔

او آخر عمر خود برائے زیارت مقابر اولیای کبار و دیدن چشمہ سار
در ملک کشمیر سیر نمود و در اثنای راہ بیمار افتادہ چندے بہ معالجہ گذرانید
و آزاد را وصیت نمود کہ خبر وفات من بکابل انتشار نسازد مقارن آنحال
سکندر شاہ برادر تیمور شاہ ظاہر شدہ در کامراج شورش برداشت و
آزاد خان پدر خود ہمیں طور گذاشتہ بہ مدافعتا و ممانعت نمود۔
سکندر شاہ از جنگ مفرور شد و حاجی کریم داد ۱۲ ماہ محرم سنہ ۱۱۹۷ھ
از جہان رفت اُمراء تا رجوع آزاد خان فوت سردار پوشیدہ داشتند
چون آزاد خان رسید نعش او برداشتہ در جوار خانقاہ معلی دفن کردند۔
ظالم گور، ظالم بدرگ[۵۶] تاریخ است۔ مدت حکومتش ہفت سال بود۔

[۵۵] بدرجۂ شہادت رسید۔ در محلہ زالڈگر برکنار کٹہ کل قریب راہ عام مدفون است۔
(تاریخ حسن جلد سوم قلمی ورق ۲۷ و تحائف الابرار فی ذکر الاولیاء الاخیار صفحہ ۲۱۱)۔
[۵۶] ۱۱۹۷ھ مطابق ۱۷۸۳ء برائے ہر دو۔

آزاد خان بعد انتقال پدر در ۱۱۹۷ھ رایت حکمرانی افراشته پنڈت
دلارام را رتبۂ مدارالمهامی بخشید۔ آزاد در جور و بیداد از کردۂ پدر صد چند سفاک و بے باک بود روزمره یک دو کس را حق و ناحق بقتل می رسانید و از روی جلادت با شیر و پلنگ عمداً جنگ می ساخت و خود را لباس حقیری می پوشید لیکن غلامان استادگان درگاه را کمربندهای زرین مرصع بہ یواقیت و نگین کاردهای مطلا و تیغهای مرصع و مجلا میداشت و بکمال شوکت و شان و سامان فراوان اکثر اوقات بہ شکار می رفت کہ از مهابت و جهالت او دوام و دد می لرزیدند و هنگام جلوس بوساطت ارکان دولت فرمان نظامت کشمیر بنام خود حاصل کرده در ضبط و ربط اطراف مملکت پرداخت نخست عنان عزیمت برای تسخیر دیار کشتواڑ معطوف داشته راجہ کشتواڑ بعد محاربات بسیار گرفتار کرده در شهر رسانید و دریں جا خلاع فاخره بخشیده مرخص نمود بعد آں بطرف پونچھ یورش کرد۔ راجہ رستم خان والی آں جا تاب تقابل نیاورده مفرور شد و آزاد مدت یک هفته نهب و غارت ساخته رجعت نمود و در آنجا گوبند پنڈت دادر بقتل رسانید۔

و در سال دوم باز بطرف پونچھ ایلغار نموده با راجہ رستم سلسلہ مصالحہ محکم ساخته نذرانہ بے شمار و فیل کوه وقار از و گرفته رجعت نمود۔

همچنیں راجہ راجور بزور طلبیده مشمول عنایات بے غایات فرمود و بموجب جهالت جوانی خیالے بخاطر آورده کہ در میدان مایسومہ آب جاری سازد اولاً از نالۂ ڈل جوی کشیده آورده بہ سبیل آں آب جاری نشد۔ بعد آں فرمان داد

که دریائے بہت پائین بٹہ وارہ مسدود کردہ نہر آب میانِ مایہ سومہ جاری گردد وازمراج وکامراج زمینداراں بہ بیگاری آوردہ ازکوہ اتھ واجن سنگھا آوردہ درختان چنار وسفیدار از ہرجا قطع کردہ ودرمیان بہت انداختہ سدے مرتفع افراختہ امّا سدِّ مذکور اصلاً استحکام نہ پذیرفتہ آب مطلقاً جاری نشد بہ ہمیں بہانہ ناحق عالمے تباہ ساخت۔

چوں کہ پدرش از دست راجہای پہاڑ مغلوب شدہ بود بنابراں برائے تلافی وتدارک آں عنانِ عزمیت بداں سو معطوف داشتہ وتمامی زمینداران پرگنات برائے باربرداری بہ بیگاری آوردہ شور محشر برداشت۔

چوں فوج دریا موج درحدود مظفر آباد رسید راجہای کوہستان در مغارہا پنہاں گشتند وآزاد خان بعضے ناکسان راگرفتار کردہ رجعت نمود دراں اثنا از روی جہالت جوانی خیال حیوانی در سر آوردہ از اطاعت شاہ درّانی روگردانی کردہ رایت بغاوت افراشت وبرادر خود محمد خان محبوس داشتہ عفور خان وعسکر خان اخراج نمود وشیر علی خان شیعہ کمان افسر لشکر کہ ناصح او بود مع خواجہ محمد گاگی بقتل رسانید وخزاین دفاین کہ پدرش از خون مردماں جمع کردہ بود بہ امیران وفقیران وسپاہان رائیگاں بخشید وسکّہ وخطبہ بنام شاہ روم خواندہ خود را نادر ثانی[1] نام نہاد۔

چوں خبر بغاوت وسفاہت بسمع پادشاہ رسید از پیش گاہ او میرزا محمد علی المخاطب بہ کفایت خان[2] برائے توعیظ وتفہیم او بطور سفارت دستوری یافت وکفایت خان سفیر وار دکشمیر شدہ آزاد خان را بہ اندرزہای شافی ونصایح کافی از کمدار واطوار

1. تاریخ بیربل کاچرو قلمی ورق ۲۲۱ ۔ 2. کفایت خان موسوی۔

خود باز آورده سه لک و پنج لک نقد و جنس باج شاهی از و گرفته روانهٔ حضور گشت۔ هنوز در راه بود که تیمور شاه مرتضی خان و زمان خان برادران[1] آزاد خان را مع سی هزار سوار جرّار برای سرکوبی آن طاغی مامور ساخت۔

چون بر کنارهٔ دریای کرشنه گنگا خیام قیام افراشتند ازین طرف آزاد خان با جمعیت و سامانِ فراوان به کمال اضطراب و انقلاب مانند سیلاب بلا قصبهٔ مظفر آباد را اوّل ماه شوال نزول جلال فرموده به همراهی چند سوار برای ملاحظهٔ افواج شاهی بر لب دریا گذر کرد۔ ازان سو کسی آواز داد که ای ایستادگان کیستید چه می بینید۔ آزاد جواب داد که بدانید شما آزاد است چند بندوق بجانب آنها سر کرده جمعیت نمود و بعد دو سه روز بازار هیجا گرم گشته از جانبین جمعی کثیر به قتل رسید۔

گویند روز اوّل فوج آزادی اندک مغلوب گشت و روز دوم باز استقامت کرده به جنگ پیوستند و علی محمد خان عمله باشی و ملّا اعظم سر لشکر فوج آزاد خان در جنگ کشته شدند و قریب دو هزار سپاه غرق دریا گشتند۔ عاقبت آزاد خان از صدمهٔ قضا روی بر تافته عزم گریز نمود۔ پهلوان خان که برادر عموی او بود پا پیچ پیر روی او شده از گریختن باز داشت و سپاهان را همت و جوان مردی ساخته حمله های رستمانه نمود تا که امرای لشکر شاهی منهزم شده برهان خان پوپل زئی گرفتار گشت و آزاد خان مظفر و منصور طرف باره موله رجعت نمود۔

پس امرای عسکر شاهی چند روز در پکهلی گذرانیده باز سامان حرب و ضرب درست کرده بجانب کشمیر متوجه شدند و آزاد خان در باره موله بود که مرتضی خان من مقام پیرنه از دریا عبور کرده در موضع کچهامه قیام ساخت و عسکر شاهی از راه رسیدن سامان و رسد

[1] برادران کلان (تاریخ سلطانی صفحه ۱۵۸)۔

مسدود مانده بقحط غلّه مبتلا گشتند و یک سیر به یک روپیه نیافتند۔

همدران روزها آتش وبای هیضه در پهاڑ و کشمیر مشتعل گشته قریب بیست هزار کس قضا شدند و مردمان لاشه های مردگان خود بعدم اندفان بدریا می انداختند و بسیار از علما و فضلای وقت رحلت نمودند و در حدود کوهامه و پهاک ازین بلا علامتی ظاهر نشده۔

همدران ایام قحط نمک بحدّے رسید که نمک سیم وزن میفروختند۔ آزاد چند روز فوج شاهی را قافیه تنگ کرده اکثر سپاهان بعدم نان جان دادند۔ عاقبة الامر فریقین به محاربه و مقاتله پیوسته جمعے کثیر از فوج شاهی تباهی پذیرفت و نورجنگ و قلی خان و قاضی محمد نور سپیر خان علوم وغیره چندکس از افسران عسکر گرفتار شدند۔ و مرتضی خان هزیمت خورده از راه پنوچهه به پشاور در گذشت۔ و آزاد خان مظفر و منصور به شهر آمده به مجرد رسیدن شهر دیوان سنگه کلان که مدار المهام او بود در هفت چنار بقتل رسانید۔ و شیخ عبد الغنی و آیت الله بانڈے همان جا بعدم فرستاد۔ بعد آن فیض الله خان را بحضور فرستاد و به شفاعت کلام الله عفو تقصیرات سابقه التماس نموده منظور حضور نشد آنگاه بعد چندگاه بادشاه کفایت خان را برائے تخلیص نورجنگ قلی خان و محبوسان دیگر نزد آزاد مامور ساخت و آزاد کفایت خان را نهایت عزّت و حرمت نموده روبروی او نورجنگ قلی خان وغیره او در مایسومه کشیده از تیغ گذرانید و ملّا محمد نور شبانه از دست حسن پیش خدمت برابر نور باغ غرق آب کنانیده بازار بغی و عناد گرم ساخت۔

همدران ایام محمود خان مظفرآبادی که در عهد پدرش طاغی شده بود به پای خود وارد کشمیر شده استعفای جرایم گذشته نمود و از پیشگاه ناظم به خلاع فاخره ممتاز گشت و بعد دو سه روز بقضای موعود از جهان درگذشت نعش او در مظفرآباد بردند۔

مدّعا کہ آزاد خان مردمان ایں دیار را از جور و اعتساف در شکنجہ بیداد تنگ کردہ لاف گزاف انصاف و مروّت میداد بوفور نخوت و غرور مصاحبان متابعان خود را ہر لحظہ بہ تہمت و قصور در نکبت و فتور میداشت۔

بنابراں پہلوان خان و ملوک خان از جہالت و سفاہت او ہراسیدہ در صدد معدومی او افتادند چنانچہ عظمت قاپچی کہ محافظ شبستان او بود برغلانیدہ بہ قتل او مستعد کردند و قاپچی مذکور بوقت فرصت در خوابگاہ او درآمدہ طمانچہ جانکاہ بر بندش سر کردہ بازگشت رفت آزاد خان را از زخم گولہ ہمگی بُنِ ران زخمی شد و بکمال اضطراب برخاستہ از فصیل قلعۂ شیرگڑھ براہ دریچہ خود را بزیر انداخت و ازاں جا در کشتی نشستہ خود را بمشرب دُلا رام قلی رسانید و ہماں جا پہلوان خان ظاہر شدہ و بر کشتی او گولہ باری کردہ دُلا رام قلی مجروح ساخت و آزاد را آزارے نرسید۔ پس آزاد خان بر جنپان سوار شدہ دریا بہ سوپور رفت و دراں جا جمعے از سپاہانِ خود جمع کردہ بہ پرخاش مخالفان خود مستعد گشت۔ ازیں سو پہلوان خان و ملوک خان با جمعیت سپاہان از قلعہ برآمدہ بجنگ پیوستند۔ عاقبت از جنگ و ننگ آمدہ باز در قلعہ متحصن شدند پس آزاد خان با جمعیت خویش در اودنتی پورہ رفتہ دراں جا پائے استقامت افشرد و مخالفاں از قلعہ برآمدہ در موضع اودنتی پورہ با او بہ مبارزت و محاربت پیوستند۔

گویند در حین قتال و جدال عظمت دُرّانی تیغ کین آختہ بر سر آزاد خان تاخت آورد چوں بر روی او نظر افگند دستِ او بازی و فرو ماندہ از معرکہ کارزار رو بفرار نہاد۔ پہلوان خان و ملوک خان ہزیمت خوردہ بشہر آمدند و درمیان شیرگڑھی دروازہ ہا بند کردہ محصور نشستند و آزاد خان در تعاقب آنہا عجلت کردہ شیرگڑھ را محاصرہ نمود و تا ہفت

شبانروز از جانبین گولہ باری متواتر و متراکم بود۔

عاقبت محصوران از روی قلت غلات مجبور گشتہ شبانہ از قلعہ برآمدہ مفرور شدند و آزاد خان دنبال آنہا تعاقب کردہ تا سرائے خانپور ہمہ ہا دستگیر کردہ آوردند وپہلوان خان وملوک خان ومتابعان ایشان بیست کس از تیغ گذرانیدند وعظمت دانی را در آتش سرگین خاک نمودند۔

ہمدران سال آتش قہر آلہ در محلہ ٹنکی پورہ افروختہ از دریائے بہت بطرف مشرق یک برگ تو ز سوزندہ بواسطۂ باد بورد ہوا عبور کردہ تا سد قاضی زادہ قریب بیست ہزار خانہ سوخت شدند۔

ودر ۱۱۹۹ھ بحادثۂ زلزلۂ جانکاہ خانہ ہای بسیار ویران شدہ جا ہا ہای مردم ضایع گشت ودر نفس شہر بیشتر ولولہ انداخت تا عرصۂ سہ ماہ زلزلہ شدت بود وتا نہ ماہ تاثیر آن رفع نشد۔

چون آوازۂ ظلم وبیداد آزاد خان بمسامع حضور رسید از پیشگاہ والا جاہ سیف الدولہ مددخان اسحاق زئی برائے تدارک آن باغی ماموری یافت۔ ومدد خان باعسکر پنجاہ ہزار سوار وپیادہ بکمال استعجال در مظفر آباد ورود نمودہ از فوج شاہی یک حصہ براہ بارہ مولہ پیشتر راہی ساخت وحصۂ دوم قریب سی ہزار پیادہ ہمراہ خود گرفتہ از راہ کہناہ یلغار کردہ در موضع چاکل رسید وازین طرف آزاد خان بکمال شور وشر از شہر بدر شدہ در موضع دلنہ ہنگامۂ محاربہ آراست وبوفور غرور ورود غنیم گرد باد شمردہ ہجوم اورا اعتنائے نگذاشت۔

پس مدد خان یک حصۂ افواج بمقابلۂ آزاد خان دربارہ مولہ نہادہ خود

باجمعیت سپاہ بہ بدرقہ گی سیف الدین کنٹ وغیرہ از راہ کوہہامہ ولار بتاریخ ۲۴ ر ماہ صفر سنہ ۱۱۹۹ھ در شہر سرینگر داخل شدہ در سفت چنار معسکر ساخت و عبد العزیز خان نائب صوبہ از شیرگڑھ کشیدہ بقتل رسانید۔ آزاد خان باستماع خبر تغلب مدد خان اہل و عیال در دینو چہہ فرستادہ خود بہ مسارعت تمام از دلنہ بر خاستہ در موضع خوشی پورہ بہ جنگ پیوستند۔

چوں نائرہ کارزار مشتعل گشت آزاد خان بہ لاوران خود فرمود کہ سر مدد خان ہر کہ بریدہ پیش من بیارد یک لک روپیہ از من انعام بگیرد و ہر کہ او را زندہ اسیر گرداند دو لک روپیہ اکرام من بپذیرد۔ باستماع ایں نوید از بہادران نامی بہادر سنگھ نام شخصے برا ارتکاب ایں امر خطیر مستعد گشتہ و اسپے در معرکہ جولان دادہ بر سر مدد خان رسید و مدد خان در آغوش خود کشیدہ از اسپے اری خودش بر داشتہ بر اسپ جہندہ خود نہادہ چند قدم بشتافت تا کہ او را زندہ بہ آزاد خان بسپارد دراں دو دادوی مبارزان مدد خان بگاوران بہادر را پے بریدہ تیغ بُران بر سر بہادر سنگھ انداختہ بے سر کردند۔

بہر حال بعد مجادلہ و مقاتلہ بسیار بعضے امرائی نامدار کہ از جنگ آزاد خان دل تنگ شدہ بودند بے درنگ با فوج مدد خان پیوستند[1] و آزاد خان را برگشتگی روزگار بروی کار آمدہ فی الحال از حربگاہ رو بہزیمت نہاد و مدد خان با فوج ظفر موج خود بمقام زالڈگر بائی تیبات افسردہ مورچالہا مسدود ساخت۔ آزاد خان بر سر او شبخون آوردہ بہ حرب و ضرب شور محشر برداشت۔ عاقبت بنا کامی مہزوم شدہ در راہ بدست سپاہان غنیم افتاد و عند الاستفسار گفت کہ من رحیب بن مہدی حجام شاہ ولی خان ہستم۔ موجبان

[1] تاریخ احمد صفحہ ۲۵؛ تاریخ سلطانی صفحہ ۱۵۹ -

رہائی یافت۔ انگاہ بنہوتی خان بہادر کھکہ بجانب پنوچھہ مفرور گشت و از انجا بخوف مدد خان با جمعیت سہ صد سوار مع اہل و عیال بہ طرف راجور رفت و راجہ آنجا تن بمرافقت اُو ندادہ بپایان بخت برگشتۂ خود بازگشت برگشتہ در پنوچھہ قیام ساخت و در آنجا خیال کرد کہ راجہ رستم را حبس کردہ خود متصرف ملک گردد۔ امّا راجہ برخطور خاطر اُو آگاہ گشتہ فی الحال اُو را محاصرہ نمود۔ وہمان روز اسلام خان با فوج شاہی در آنجا وارد شدہ گرد اُو محاصرہ کردند۔ آزاد از بیداد چرخ نامراد بجان آمدہ طمانچہ جانکاہ بر جان خود زدہ از جہان درگذشت[1] و اسلام خان سرش از تن جدا کردہ چشمانش از کاردبدر کشیدہ پیش مدد خان گذرانید و مدد خان سر آں مغرور در پیشگاہ حضور راہی ساخت و پادشاہ بر کشتن اُو نہایت افسوس کردہ دو لک روپیہ از مادرش مصادرہ گرفت۔

واز افعال خیر آزاد خان خانقاہ شاہ نعمت اللہ یادگار است و خانقاہ سوختہ را تجدید نمود و ارباب شرع را احترام میداشت۔ و در عہد اُو محمد اکرم منتو قاضی بُود۔ ہمگی دو سال و پنج ماہ در حکومت گذرانید۔

مدد خان اسحاق زئی در سنہ ۱۱۹۹ھ بر سریر صوبہ داری جلوس نمود

[1] امّا نزد صاحب تاریخ احمد و تاریخ سلطانی "سبب خودکشی آزاد خان غدّاری خسرش راجہ رستم خان بُود کہ از غضب شاہی ترسیدہ داماد آزاد خان را بدست اسلام خان پوپلزئی نائب مدد خان گرفتار کنانید۔ نزد مؤرخانِ مذکور چون نامبردہ خود را بدان حال دید، مرگ را بر زندگی بہتر دانستہ تفنگچہ کہ با خود داشت برآوردہ بر جگر خود سر داد و مُرد۔

(صفحات مذکورۂ بالا)

سرکشان و باغیان را طغیان ساخت و رعیت پروری و دادگری رعایا و در تعظیم و توقیر علما بخوبی پرداخت و هر شب جمعه علما و فضلا را مائده مکلّف می داد۔

خیال داشت که رسومات و بدعت آزادی و کریم دادی رفع کند امّا در آں روزہا ملا غفار خان میر سامان برای تحصیل مالیه درین حارسید اہل ہنود با او پیوستند و بدعات معمولی بدستور نوشته دادند۔ موجب آں تباہی رعایا بوقوع آمد و مدد خان ہمگی نہ ماہ در حکومت کشمیر بسر بردہ روانہ حضور گشت و میر داد خان که از حضور بر صوبه داری کشمیر مامور شدہ بود در حدود دچھنه با او ملاقی شد۔

میر داد خان در سنه یکہزار و دو صد بر مسند صوبه داری جلوس نمود۔ ملا غفار خان رایت نیابت افراشت و ملّا حبیب اللہ قاضی شد۔ و ملّا قوام الدین[1] بعدالت نشست و دلارام قلی دیوانی یافت۔

بعد چند گاہ سردار صوبه و نایب صوبه را موجب نفاق دلارام اتفاق نماند

[1] شیخ الاسلام مولوی قوام الدین خلف ارشد مولانا سعد الدین صادق بود۔ در خدمت شیخ رحمت اللہ و ملا مقیم و مولانا ابو الہدیٰ تحصیل علوم نمودہ در علوم ظاہری و باطنی از ہمه فائق شد۔ در حکومت بلند خان حسب الحکم احمد شاہ درّانی بر منصب قضا و امینی عدالت تسلط نمود و بخطاب شیخ الاسلامی ملقب گشت۔ جمیع حکام ایں دیار تا عہد سردار عبد اللہ خان متابعت و مطاوعت بآں جناب می کردند با وجود اشتغال ظاہری استفادہ فیوض باطنی از خدمت شاہ زین الدین قادری و میاں محمد زکریا لاہوری و شیخ الاسلام احمد کدلی می فرمود۔ بتاریخ پنجم ماہ ذی قعدہ ۱۲۱۹ھ (۱۸۰۵ء) ازیں عالم فانی بعالم باقی رحلت کردہ جوار خانۂ خود آسود۔

(ملخص از تاریخ حسن جلد سوم قلمی ورق ۲۴۷ و ۲۴۸)۔

خشونت ایشان بخصومت انجامید و از حضور شاہ خان درّانی برای تحقیقات آمده چیزے فیصلہ نمود و بعد چندگاه بامداخل شاہی بحضور رفت۔ و بستم ذی حجہ در ۱۲۰۱ھ مرتضےٰ قلی خان مع خلاع وارقام وارد گشتہ مطابق فرمان حضور اعلان ساخت کہ از صوبہ دار و نایب ہر کس کہ ذمہ دار مالیہ کشمیر گردد برحکومت مستقل ماند۔ ملا غفار خان از خوف جان بازمانده روانہ حضور گشت و میرداد خان استقلال کامل حاصل نموده نرخ شالی تا پنج روپیہ افزوده مبلغات بسیار از احتکار و بدعات بہم رسانید۔

دران زمان حافظ کمال نام شخصے واعظ شہر در محلہ ملا دٹہ می بود۔ وے در عہد حاجی کریم داد بصدور بعضے کلمات رفض آلود از وعظ خوانی معزول شدہ ہمگی در خانہ خود احیاناً بوعظ می پرداخت و مردمان را از زیارت مقابر اولیا و دادن نذر و نیاز بنام آنہا منع می ساخت۔ رفتہ رفتہ در حق صحابہ کرام و اولیائے عظام سب و تبرا کردن گرفت و باستغاثہ بعضے صلحا قاضی حبیب اللہ او را بشہادت جمعے کثیر سب و تبرا ثابت کرده خر سوار نموده در شہر تشہیر شہر داده در ہفت چنار از تیغ گذرانید۔

ہمدران زمان دلارام قلی مالک کشمیر سلطنت شده بود وے بہ نسبت اہل اسلام ابواب مخالفت مفتوح داشتہ بدعات وافر افزود۔ موجب آن بعضے علما و فضلا بروز جمعہ دروازه مسجد جامع و خانقاه معلی مقفل کرده دیوان دلارام را دعوی تبرا خوانی نموده بسجود و سنگ مجروح کردند۔ میرداد خان ہمان وقت کسان خود فرستاده دروازه مسجد جامع و خانقاه معلی مفتوح کنانید و علما و فضلا را

استمالت و مدارا کردہ بہ رعایت قاضی حبیب اللہ ہمہ ما سرفراز نمود۔

ہمدران ایّام خبر رسید کہ میر جعفر کنٹ در کامراج قصد اجتماع و سرکشی دارد سپاہان موجب فرمانِ سردار او را گرفتار کردہ محبوس داشتند۔

عاقبة الامر میر داد خان بمرض صعب مبتلا گشتہ ۱۵ ماہ رجب ۱۲۰۲ھ[1] انتقال نمود و در حظیرۂ سیّد منصور مدفون است۔ بعد انتقال او اسماعیل خان کہ از اقربائی او بود تا ورود صوبہ دار نو بغرض حکومت رسید۔ مدّت فرمان دہی میر داد خان دو سال و یک ماہ بود۔

ملّا غفار خان بعد انتقال میر داد خان در ۱۲۰۲ھ یک ہزار و دو صد و دو خلعت حکومت پوشیدہ میر جعفر کنٹ از بند رہا ساخت و ہمگی چہار ماہ بحکومت پرداخت۔

جمعہ خان الکوزئی ۲۷ ذی قعدہ سنہ مذکور بر صدر صدارت جلوس نمودہ فی الجملہ بعدالت و نصفت پرداخت امّا بداد و دہش و بذل و بخشش کارے نداشت۔ بعد چندے پسرانش عبداللہ خان و رحمت اللہ خان و محبت خان دریں جا وارد شدند۔ از انجملہ عبداللہ خان قاضی بود و بہ تائید او بشیر خان زر قضایا و عدالت اجارہ نمود۔ چند روز گذشتہ ملا قوام الدین از روی غیرت اجارۂ عدالت برخود گرفتہ بشیر خان معزول ساخت۔

و اوایل حکومت جمعہ خان در ۱۲۰۲ھ بکثرت باران طغیان آب سیلاب کردہ سدّ قاضی زادہ شکست و در ضلع خانیار و رعناواری خانہ ہای بسیار

[1] مطابق ۱۷۸۸ء۔

فروریخت و بعد سالی ملا فاضل درانی حسب الحکم جهانبانی از پشاور برای طلب سردار رسیده سردار فرزند خود محبت خان روانه حضور نمود که بعد چندی با خلعت خاص بازگشت رسید - آنگاه پادشاه در پشاور آمده عبدالرحیم خان را برای تنقیح حساب روانهٔ کشمیر فرمود و سردار همراه او برای گذارش محاسبه مع میر جعفر و دلارام روانه حضور شده محبت خان درین جا رایت نیابت افراخت -

دران ایام مردم شیعه در جدی بل و حسن آباد ماتم سرا نموده رواج ماتمداری افزودند و نایب صوبه اسلام خان را برای تحقیق این امر مامور فرمود - چون درست بود فردا روز جمعه محبت خان به ازدحام عوام سر موقع رفته بنیاد ماتم سرا از پا در انداخته طبقهٔ شیعگان از نهب و غارت و احراق ماموں ساخت - و بعد سه ماه جمعه خان بازمرهٔ اهل کاران به کمال اقتدار وارد این دیار شده به انتظام امور حکمرانی پرداخت -

دران ایام حسن علی خان بمبه در کامراج علم بغاوت افراخته جمعه خان برای سرکوبی او خود متوجه شده آن باغی مغلوب و مهزوم ساخت -

همدران زمان راجه رستم خان مرزبان پونچه سر بغاوت افراشته رمهای گوسفندان از کوهستان بغارت برد - بنابران سردار با لشکر بسیار بدان سو ایلغار نمود و رستم خان در ذیل امان در آمده صاحبان اموال خشنود ساخت و به وکلای عالی نعل بندی پیشکش فرمود -

همدران ایام راجه کرم الله خان مرزبان راجور بیره خان کهکه را مغلوب کرده محبوس داشت - سردار اشهب عزیمت را بدان سو جولان داده راجه مذکور خود با عمال و پیشکش بشهر رسانید -

و در ۱۲۰۶ھ سردار موجب مطالبۂ شاہ دُران رحمت اللہ خان در اینجا نایب کردہ خود بحضور رفت و بعد نہضت اُو مردم کھکہ و بمبہ در حدود کامراج باز شورش بر داشتہ بتاراج مردم شاغل شدند و رحمت اللہ خان بہ مدافعت آنہا مسارعت کردہ ہمہ را مغلوب منکوب ساخت۔

و جمعہ خان ۱۳ محرم ۱۲۰۷ھ از راہ کرنا وارد شہر شدہ در ماہ ربیع الاول[1] بمرض اسہال از دنیا در گذشت و در مقبرۂ سید قمر الدین اندخان پذیرفتہ بعد چندے نعش اُو بقندہار بُردند۔ مدت حکومتش چہار سال و ہفت ماہ بُود۔

رحمت اللہ خان بعد انتقال پدر خود در ۱۲۰۷ھ قایم مقام شدہ مدت سہ ماہ و دوازدہ روز بہ حکومت بسر بردہ تغیر یافت و از حضور میرزا خان خلعت صوبہ داری پوشیدہ وارد شہر شد۔ زمام اختیار حکومت بدست فرزند خود میر ہزار تفویض نمود۔

میر ہزار خان ہفتم رجب ۱۲۰۷ھ یکہزار و دو صد و ہفت برا ریکۂ حکمرانی جلوس نمودہ خواجہ علیکی دیوانی بر عہدۂ صاحبکاری مختار ساخت و ملا قوام الدین را عہدۂ قضا بخشید۔

بعد چندگاہ خبر رسید کہ تیمور شاہ را در توقف پشاور مزاج مبارک بہ علالت ماؤف گشتہ بصواب دید امرا جانب کابل نہضت ساخت و شاہ زمان کہ در ولایت کابل حکمران بُود بہ شنیدن خبر علالت پادشاہ بلیدن گرم عنان گشتہ مسافت چہل کروہ در یک پہر طے کردہ بہ مقام چار باغ[2] استقبال

[1] مطابق ۱۷۹۲ء۔ [2] چار باغ از کابل بر فاصلۂ چہل کروہ سمت پشاور

نمودو دو سمند خوش خرام او زیر سواری بے جان شدہ پادشاہ بدیدن او مسرور گشتہ فرمود کہ من پیش ازیں در واقعہ دیدم کہ جماعۃ از دو حانیاں کلاہ از سر من برداشتہ برفرق تو گذاشتند[1]۔

انگاہ پادشاہ در کابل سیوم ہفتم ماہ شوال ۱۲۰۷ھ[2] رحلت فرمود۔ تاریخ:- ع "محمد شاہ فرخ تیمور یادا"۔

ہفت پسر ازو یادگار ماند یکے ہمایون[3] کہ بسیار عیاش بود و در قندہار حکومت میکرد۔ دوم محمود شاہ کہ در عہد پدر والی ہرات بود۔ سیوم زمان شاہ کہ در کابل حکمرانی میکرد۔ چہارم عباس شاہ پنجم شجاع الملک ششم شاہپور شاہ ہفتم فیروز شاہ[4]۔ ازانجملہ زمان شاہ باتفاق اعیان دولت بر تخت جلوس نمود۔

دریں جا میر ہزار خان باصغای ایں ماجرا چند روز بہ تعزیہ و سوگواری پرداختہ او اخر ماہ ذوالحجہ بجانب کامراج نہضت ساخت۔ دراں جا ناصر علی خان و صفدر علی خان و ابراہیم خان و سربلند خان راجہای کوہستان دچھنہ وکھاورہ بعز بساطبوس فایز گشت و بہ خلاع فاخرہ و عنایات متکاثرہ سربلندی و افتخار حاصل کردہ بحدود خود مراجعت کردند۔ ازاں جا سرداریا شوکت بسیار در پرگنہ لار

واقع است (تاریخ احمد ص ۲۷)۔ [1] ایضاً، ایضاً۔

[2] مطابق ۱۸ رمئی ۱۷۹۲ء۔ [3] شہزادہ ہمایون کہ از ہمہ کلاں بود از حکم شاہ زمان نابینا شدہ تا سال یکہزار و دوصد و دوازدہ ہجری زندہ بود۔ (تاریخ احمد ص ۲۷)۔ [4] شاہزادہ فیروز الدین بعد حج کردن بہ حاجی فیروز الدین مشہور شد (تاریخ احمد ص ۲۷)۔

رسیده برلب دریای سندھ چراغانه روشن ساخت و در ماه ربیع الاول ۱۲۰۸ھ از پیشگاه زمان شاه خلعت صوبه داری به صحابت شکر الله خان و ملا عبدالغفار خان بنام میر ہزار خان ورود بخشید۔

بعد چندگاه زمان شاه رونق بخش سواد پشاور گشته فرمان عالی شان بنام میر ہزار خان برائی ارسال حال دیوان ہمدست کاظم خان پیش خدمت خود مرسل داشت و میر ہزار خان به رہنمونی یاران حماقت نشان سر اطاعت از جیب بغاوت برکشیده در ارسال خراج سلطانی روگردانی نمود۔ و در جور و جفا و ظلم و ایذای مردم خاص و عام علم تجبر افراخته ساکنان شهر و ده و در ورطۂ تحسر انداخت۔ خصوصاً در حق جنود ہنود و اہل تشیع از روی تعصب و کینه پروری دست تغلب دراز کرده از اکابر ہنود جمعے کثیر بقتل رسانید و بعضے ها در بوریا پیچیده میان گرداب ڈل غرق گردانید۔

و دیوان دلارام قلی بر چارسوی خانیار گرفته ۱۲ ذوالحجه از تیغ گذرانید و اہل ہنود را بر سر ہر صغیر و کبیر برنا و پیر جزیه مقرر کرده در مواخذۂ آں ہر کسے مقہور و مجبور ساخت و از کردۂ تغلب میر فقیر الله به نسبت ایں طایفه بیشتر و اولیٰ بر داشت۔ خواسته بود که دفتر دیوانی موقوف سازد و حساب مالیه بہی ها درج نماید و طفلان ہنود را علم فارسی خواندن ندہد۔ چوں ایام حکومتش و فا نکرد خیالات او فاسد گشت۔

چوں خبر بغاوت او به سمع اعلیٰ رسید از حضور پدرش میر داد خان برای نصیحت و استمالت او مامور شد لیکن میر ہزار نشأ غرور در سر داشت به مواعیظ و اندرزہای او اصلاً مؤثر نگشت بلکه پدر ناصح خود در بند زندان اسیر کرده لوای بغاوت افراشت

به اصغای این واقعه از پیشگاه والاجاه احمد خان شہنچی باشی و رحمت اللہ خان فرزند جمعه خان بنابر تادیب آن کج اندیش مامور شده درباره موله رسیدند و میر ہزار با جمعی از فرقهٔ اشرار درباره موله صفوف محاربه آراسته چندکس از اکابران ہنود که از شدائد مکاید او در بند زندان محبوس بود فی الحال غرق آب نمود۔ و فردا فریقین لوای محاربه مقاتله افراشته به قتال و جدال پیوستند و در عین محاربه جنگو خان و علم خان و میان خان و غلام علی خان از لشکر سردار منحرف شده با فوج شاهی لاحق شدند۔

پس میر ہزار تاب تقابل در خود ندیده بجانب شهر گریخته آمده در خانقاه معلّی اختفا پذیرفت و احمد خان سیوم ماه رمضان ہم عنان فتح و ظفر داخل شهر شده میر ہزار خان از محل اختفا برآورده در پهرهٔ سپاهان محفوظ داشت۔ مدت حکومت میرزا ہزار خان یک سال و دو ماه بود۔

سلطنتِ زمان شاه دُرّانی

بعد انتقال تیمور شاه امرای عظام مثل قاضی فیض اللہ خان و امیر الملک وفادار خان[۱] و عبد الغفار خان خزانچی و پاینده خان بارک زئی مصلحتهٔ خبر وفات پادشاه مخفی داشته تمامی امرا و رؤسای شهر سر دیوان حاضر کرده دروازه ها مسدود کرده خبر وفات پادشاه

۱؎ رحمت اللہ خان سدوزئی کامران خیل مخاطب به معتمد الدوله وفادار خان بها در پسر فتح اللہ خان است که در عهد احمد شاه مغفور مخاطب به وفادار خان بود و در اواسط سلطنت تیمور شاه قضا کرد۔ این میر بعد فوت پدر خود روبروئے تیمور شاه رتبه نداشت۔ دخترش در عقد شجاع الملک برادر حقیقی زمان شاه پادشاه بود۔ مردے بود عیاش و خوشامد دوست۔ به ظاهر خوش خلق و سلیم الطبع و شیرین گفتار (تاریخ احمد ص ۳۸)۔

افشا کردند وجمعے از امرا بر تخت نشینی شاہ زمان متفق شدند وبعضے رؤسا وشاہزادہ ہا برحکومت شاہ عباس کنکاش نمودند۔ عاقبت ہمہ ہا بہ خیال خوردن چاشت از ہم متفرق شدند واعیان وقت یکدستہ سپاہاں بر دروازۂ شاہ عباس نصب کردہ ہیچ کسے را حکم درآمد وبرآمد ندادند۔

فردا وزیر وفادارخان باتفاق اعیان شاہ زمان را بر تخت جلوس داده گذرانیدند۔ تاریخ :-

دو نقش چہ دل خواہ وچہ جانکاہ نشست

خورشید برآمد از افق وماہ نشست

از گردش مہر وماہ تیمور ز تخت

برخاست نواب زمان شاہ نشست

سکہ :- طراز یافت بحکم خدائے ہر دو جہاں

رواج سکۂ دولت بنام شاہ زمان

سجع نگین :- قرار داد ز الطاف خویشتن یزداں

نگین حکم جہاں را بنام شاہ زمان

بعد سہ چہار روز شاہزادگاں از خیال خودسری سرد شدہ در متابعت زمان شاہ سر فرو نہادند وزمان شاہ بہ اندیشۂ شورش شاہزادہ ہا بغیر شجاع الملک کہ برادر خورش بود نظر بند کنانیدہ در رتق وفتق امور مملکت پرداخت ووفادارخان را خطاب امیر الملک ورحمت اللہ خان را خطاب معتمد الدولہ وشیر محمدخان[1] را خطاب مختار الدولہ

[1] اشرف الوزرا حافظ شیر محمد خان بامزئی پسر شاہ ولی خان بامزئی وزیر مقتول بود۔ بعد ۶۴

عطا فرمود و دختر وفادار خان در عقد ازدواج خود در آورد۔ بعد چندگاه قاضی فیض الله قید کرده خانمان او ضبط فرمود۔

دران اثنا همایون شاه که در قندهار صوبه دار بود از متابعت پادشاه سر پیچیده به جنگ برخاست و زمان شاه با لشکر و سپاه بر سر او تاخته فریقین بحرب و ضرب پیوستند و در حالت جنگ تمامی امرای همایون شاه بعز بساطبوسی پادشاه فائز شدند۔

عاقبت همایون شاه خائب و خاسر در کوهستان قلات نزد نصیر خان[1] پناه گرفت و شاه زمان مال و اسباب او با خیل و خدم در قبضهٔ خود در آورده به جانب کابل متوجه شد۔ و فرزند خود قیصر شاه در قندهار حاکم ساخت و محمود شاه صوبه دار هرات قلادهٔ متابعت در گردن انداخته در انقیاد فرمان سر موئی تجاوز ننمود۔

امّا همایون در بلوچستان تردد جمعیت می ساخت بنابران شاه زمان شیر محمد خان و امین الملک[2] سید خداداد را نزد همایون فرستاد تا که او را به استمالت

---

۴۴ کشته شدن پدر خود مثل غربا در گوشه بسر می برد۔ و زمان شاه بعد جلوس بر سریر سلطنت او را بخطاب مختار الدوله و باعلائے رتبهٔ وزارت سرافراز ساخته سردار کل ایلات درّانیه فرمود۔ مردے بود خداترس، رعیت پرور، کریم النفس و شیرین گفتار (تاریخ احمد ص ۳۹)۔

[1] نصیر خان بلوچ متوفی ۱۲۰۸ھ مطابق ۱۷۹۳ء۔

[2] امین الملک نور محمد خان باتزا امیر سوم زمان شاه پادشاه بود۔ از زمان تیمور شاه بدیوانی کل ممالک محروسه سرافرازی داشت و صاحب دستهٔ چهار هزار غلام و معتمد علیه پادشاه بود۔ کل داروغه و شرف و مستوفیان و اهل بیوتات باو رجوع داشتند۔ دختر خود را در عقد ۴۵

ومدادا درکابل بیایند وخود برای انتظام پنجاب به پشاور نہضت ساخت شیرمحمد
خان وسیّد خداداد ہمایوں شاہ را دلاسا نمودہ ہمراہ خود بکابل آوردند۔ و
دراثنای راہ سیّد خداداد باہمایوں شاہ متعہد گشتہ کہ من ترا پادشاہ گردانم
بشرطیکہ رتبۂ وزارت بمن خواہی بخشید۔ بریں سخن باہمدیگر عہد کردہ متفق
شدند و شیرمحمد خان بقیافہ دانستہ کہ ایں ہا فساد خواہند کرد و بخوف بدنامی
کنارہ کشیدہ در تزدزمان شاہ شرف اندوز صحبت گشت و بعد رفتن شیرمحمد خان
سیّد خداداد موقع دانستہ ہمایون شاہ را خطاب سلطانی داد و از جوانب
اطراف لشکرے گردکردہ بجانب قندہار یلغار نمود و شاہزادہ قیصر کہ ہنوز ہفت سالہ
بود با جمعیت سپاہ دلیرانہ بہ جنگ شیرانہ درآمدہ لشکر ہمایوں را درہم برہم ساخت۔[۱]
چوں لشکر شاہزادہ بغارت مشغول شد دراں اثنا ہمایوں شاہ باتفاق
چند سوار برشاہزادہ قیصر تاخت آورد امّا معاونان شاہزادہ موجبے عایت بہ ہمایوں
خنجر زدن نتوانستند۔ بنابراں ہمایوں موقع دانستہ برشاہزادہ قیصر شمشیر سر کردہ
سر ودستش مجروح ساخت و شاہزادہ قیصر با وجود غلبہ مغلوب گشتہ در دست ہمایوں
اسیر افتاد پس ہمایوں در قلعہ قندہار داخل شد و سکّہ و خطبہ بنام خود جاری ساخت و
اُمرای زمان شاہ بہ پشاور رسانید۔
مقارن آں حال احمد خان نورزئی از فساد ہمایوں شاہ سرراہ آگاہ گشتہ

---

۴۴ پادشاہ مذکور آوردہ بود۔ مردے بود رفقاپرور، اشراف دوست و محاسب سیاق
داں (ایضاً صفحہ ۳۹)۔

[۱] تاریخ احمد صفحہ ۳۰۔

به رعایت حقوق زمان شاه با جمعیت سپاهان خود بمحاربهٔ همایون شاه تلاش بسیار نمود. عاقبت مغلوب شده با همایون شاه متعهد گشت. فقط

چون خبر هزیمت افواج و گرفتاری قیصر و تسلّط همایون شاه شاه زمان اصغا نمود به مسارعت و عجالت تمام خود را در کابل رسانیده با جمعیت تمام به جانب قندهار متوجه گشت. ازان طرف همایون با جمعیت لشکر خود چهل میل مسابقت کرده رایت تقابل فراشت. احمد خان نورزئی که هنوز زخمش به نشده بود ندهراول فوج کرده به مقابلهٔ زمان شاه تعیین ساخت.

احمد خان نورزئی که از هواخواهان زمان شاه بود با او ملاحق گشت. بنابر همایون مغلوب عیب وسواس شده بغیر کارزار فرار اختیار کرده به مقام "فراه" قرار یافت و زوجهٔ پاینده خان مسلّح و مکمّل برآمده شاهزاده قیصر را از محبس کشیده بر تخت قندهار جلوس داد. روز دوم زمان شاه داخل قندهار گشته طبل فیروزی نواخت و فتح خان پسر پاینده خان به تعاقب همایون مامور شده پیغام او از هیچ جا نشنید.

پس شاه زمان شاهزاده قیصر را بدستور در قندهار نصب کرده خود بجانب کابل متوجه گشت وازان جا در ۱۲۱۰ھ با عسکر و حشمت و اجلال برای سرکوبی سنگان و انتظام پنجاب بجانب لاهور ایلغار کرده به مقام حسن ابدال خیام دولت افراشت و چند روز در هوس شکار بسر برد.

همایون شاه در حالت آواره گردی با جمعیت یکصد سوار که همه ها شاهزاده و امیرزاده بودند در حدود ملتان در قصبهٔ "لیه"[له] زیر درختے فرو کش ساخته خیال رفتن

له بقول عبد الکریم خان صاحب تاریخ احمد (صفحه ۳۲) قصبهٔ لیه از ملتان بفاصلهٔ بست و پنج کروه

کشمیر بخاطر میداشت۔ محمد خان سدوزئی کہ از جانب شاہ زمان حاکم قصبۂ "لیہ"[۱] بود باجمعیت پانصد سوار بر سر او تاختہ پسرش سلطان احمد با جمیع رفقا از تیغ گذرانید وہمایوں شاہ بہ حالت تباہ گرفتار کردہ محبوس داشت۔

بہ استماع ایں خبر شاہ زمان حسن خان قزلباش را فرماں داد کہ ہمایوں شاہ را چشماں از حدقہ کشیدہ بہ حضور حاضر سازد۔ قزلباش مذکور ہمایوں شاہ را چشماں از حدقہ کشیدہ در حسن ابدال بنظر گذرانید و از ہر سو شور محشر برخاستہ ہماں وقت ہمایوں شاہ روانہ کابل شد۔ بعد سہ روز خبر رسید کہ محمود شاہ از ہرات بغی کردہ علم فساد برپا ساخت موجب آں شاہ زمان مہم سنگاں معطل داشتہ بجانب قندھار ایلغار نمود۔ وازاں جا جیش و لشکر آراستہ در ہرات رسید۔ محمود شاہ بہ مقابلت او مبادرت کردہ فریقین بہ مبارزت پیوستند۔

بعد محاربہ و مقاتلہ بسیار محمود شاہ منہزم گشتہ بہ جانب ہرات رجعت کرد و سرداران لشکر او با زمان شاہ موافقت کردہ عہد و پیمان بستہ بہ خانہ ہای خود در گذشتند۔ پس محمود شاہ بال ہمت ریختہ بہ مادر خود وسالت شفاعت انگیختہ نزد زمان شاہ پنہاں فرستاد چوں مادرش نزد زمان شاہ رسید بکمال التجا عفو جرایم خواستہ عہد و پیمان موثق کردہ دختر محمود شاہ در عقد پسر شاہ زمان وصبیۂ زمان شاہ در عقد نکاح پسر محمود شاہ مقرر کردہ فرمان شاہی برای استقلال محمود شاہ حاصل نمودہ[۱] بہ ہرات رفت۔

---

[۱] بجانب ڈیرۂ اسماعیل خان و مابین رود سندھ و جہلم واقع است۔

[۱] تاریخ احمد صفحہ ۳۴۔

زمان شاہ بر عہد پیمان مادر محمود شاہ اعتماد کردہ برائے سرکوبی سنگان بجانب لاہور رایت عزیمت فراشت۔ چند گاہ در پشاور گذرانیدہ در ۱۲۱۱ھ مختار الدولہ با جمعیت بیست ہزار سوار ہراول کردہ بجانب لاہور نہضت فرمود۔ باستماع خبر آمدن زمان شاہ جماعت سنگان از لاہور و دوابہ وغیرہ متفرق شدہ در کوہستان چمبہ متواری شدند۔ و افواج شاہی بہ تعاقب آنہا دویدہ باغیان را قتل عام کردہ سرہائی سنگان زیادہ از سی ہزار بہ حضور گذرانیدند ہنوز انتظام پنجاب ناتمام بود کہ پیغام بغاوت محمود شاہ در ہرات بسمع اعلیٰ رسید۔

پس شاہ زمان تنبیہ باغیاں و رفتن ہندوستان معطل داشتہ روانہ کابل شد واز کابل با جمعیت جیش و عسکر بقصد ہرات رفت و سلطان قیصر فرزند خود و سردار احمد خان داروغہ اسمٰعیل با جنود کثیر بہ مقام فراہ تعئین ساخت۔ از آن طرف محمود شاہ در فراہ مسابقت کردہ فریقین بہ مبارزت و محاربت پیوستند و ایام قتال بطول انجامید بسبب نایابی غلہ فوج شاہی تباہی پذیرفت۔

دران اثنا وزیر وفادار خان با دزبان ہرات رابطہ موافقت درونی درست نمود و بصادق خان سپہ سالار و ابراہیم خان مختار بہ فریب در قلعہ در آوردہ دروازہ قلعہ مسدود ساخت و محمود شاہ را در قلعہ آمدن نداد۔

چون لشکر محمود شاہ را این حال تباہ معلوم شد ہمہ ہا متفرق گشتہ محمود شاہ تنہا گذاشتند و بے مغلوب و منکوب بہ کوہستان ترکستان مفرور گشتہ مال و اسباب و لشکر او بقدر دہ ہزار سوار در دست زمان شاہ افتاد۔ پس رؤسائے ہرات با زمان شاہ متفق شدہ عہد کردند کہ بار دیگر متابعت محمود شاہ نکنند۔

پادشاه انتظام آن دیار را محکم کرده پنجم ماه رجب ۱۲۱۲ھ در شهر کابل رسیده چندگاه برائی آسودگی سپاه در کابل و پشاور قیام کرده بجانب لاهور نهضت فرموده[1] از آنجا عزم رفتن هندوستان جزم شده بود که اخبار بغاوت و سرکشی محمود شاه ورود نمود۔

شاه زمان به سنوح این سانحه فی الفور بجانب هرات یورش کرده در فراه رسید و بعضے سرداران که شاه محمود را متحرک بغی شده بودند بقتل رسانید و محمود شاه بحال تباه از فراه گریزانید و بعضے سرداران کابل که خیال محمود شاه بخاطر میداشتند به صلاح پاینده خان از تیغ گذرانید۔ موجب آن وزیر وفادار خان در قابوجوی پاینده خان و متعلقان او افتاد تا آن که زمان شاه از مخالفت پاینده خان و بعضے امرائی دیگر تنگ ها بخاطر انداخت۔ بنابران موجب کنگاش وفادار خان بیست کس از اعیان و ارکان مع پاینده خان برسر دیوان از تیغ گذرانیدند۔ همگی فتح محمد خان پسر پاینده خان رهائی یافته در شهر "کش" با محمود شاه ملحق گشت و از آن جا در جمعیت افواج و استقلال محمود شاه مشغول شد و زمان شاه از مخالفت مخالفان دلجمعی ساخته شاهزاده حیدر در قندهار صوبه دار نصب کرده بجانب هندوستان نهضت فرموده۔

و فتح محمد خان از قوم خود و از فرقهٔ پٹهان فوجے شایسته جمع کرده و محمود شاه را تاج شاهی برسر نهاده متوجه قندهار گشت و به اندک جنگے قندهار را قبضه کرده با جمعیت چهل هزار سپاه بجانب کابل ایلغار نمود۔

زمان شاه از لاهور خبر بغاوت محمود شاه اصغا کرده مضطرب و سراسیمه

---

[1] برائے تفصیل این اجمال نگاه کنید ص ۳۶ ۔

بکابل متوجه گشت و از امرائی خودش هیچ کسے صوبه داری لاهور دامنگیر فت ضرورةً
چیت سنگھ و مہر سنگھ و صاحب سنگھ سه کس بر صوبه داری لاهور مستقل داشته خود بمسارعت
تمام در پشاور نزول فرمود پیش از ورود او محمود شاه کابل فتح کرده منتظم مملکت شده
بود و به استماع خبر کوچش زمان شاه با فوج گران در کوهستان دره خیبر مسابقت
کرده فریقین به محاربت و مبارزت پیوستند بعد حرب و ضرب شدید محمود شاه الویه نصرت
افراشته شاه زمان اسیر کرده میل در چشمان کشیده[1] نزد همایون شاه فرستاد و شجاع
الملک برادر حقیقی زمان شاه در خانه خسر خود که سردار خیبر بود متواری گشت۔

در زمانے که زمان شاه خود را آفتاب تخلص کرده بود در حسب حال خود این دو[2]
بیت موزون ساخت۔ رباعی

ز نرگس کسے که بگیرد گلاب
ز چشمان من چون گرفتند آب
ز احوالِ چشم چو پرسد کسے
بگو کور شد دیدۂ آفتاب

مدتِ پادشاهی او ده سال[2] بود۔

انتباه:- تا این جا شمۂ از احوال زمان شاه مجملاً گفته شد۔ اکنون ذکر صوبه دارانِ او که در کشمیر فرمانروا شده بودند گفته شود۔

رحمت الله خان پسر جمعه خان سیوم رمضان ۱۲۰۸ھ بعد انعدام

[1] ر۔ک۔ تاریخ سلطانی ص ص ۱۷۱ تا ۱۷۳ ۔ [2] حدوث این قضیه در سال دهم جلوس که مطابق ۱۲۱۶ھ (۱۸۰۱ء) است بود (تاریخ سلطانی ص ۱۷۳)۔

میر ہزار در ضبط و ربط امور مملکت پرداخت و با احمد خان شہنچی باشی سلسلۂ موافقت گسستہ ترد مخالفت در باخت چون خبر منازعت آنہا بہ حضور رفت ہر دو طلب شدند۔ رحمت اللہ خان عرصۂ چہار ماہ بحکومت گذرانیدہ بہ مرافقت میر ہزار خان و احمد خان و خواجہ علیسی و نندہ رام نیکو بحضور رفت۔ خواجہ علیسی فی الفور رجعت کردہ نندہ رام در پیش وزیر وفادار خان بر عہدۂ دیوانی مستقل گشت۔

کفایت خان[1] در سنہ یکہزار و دو صد و ہشت [۱۲۰۸] از پیشگاہ حضور بہ حکومت کشمیر مامور شدہ میر زاہد الدین و میرزا رضا مدار المہام ملک فرمود۔ و ملا مسعود قاضی و ملا عبد اللہ مفتی شد۔ کفایت خان مردے نیک اندیش و سخاوت پیشہ بود مدت سہ ماہ بآئین خاطر خواہ گذرانیدہ ہیچ کسے را آزارے نرسید۔ بعد آں موجب مطالبۂ حضور میر زاہد الدین در یں جا قایم مقام ساختہ خود بکابل رفت۔

دران ایام شخصے آقا رحیم نام کہ ملک التجار رفتہ بود خواجہ علیسی دیوانی را بدعوی قصاص محمد تقی بہ فریبے در خانۂ خود بردہ میان حمام تنہا نشانیدہ حمام را

[1] مرزا محمد علی خان موسی المخاطب بہ کفایت خان پسر مرزا ہادی علی خان لاری است کہ از منشی باشیان عہد احمد شاہی و تیمور شاہی بود۔ و بعد فوت پدر در زمان تیمور شاہ خود او بخدمت منشی باشی و بہ خطاب کفایت خان سرفراز شد۔ بعد ازاں نوبتے صوبہ دار کشمیر و پشاور شدہ رعایائے ہر دو صوبہ را از حسن سلوک خود راضی داشت۔ گویند کہ در زمان شاہ زمان شاہ بسبب زبان درازی خود نسبت بہ وفادار خان از پایۂ اقتدار افتادہ تا دیر بہ تنگی گذرانیدہ بود مگر باز در سال ۱۲۱۲ھ بشفاعت مریم دورانی والدۂ ماجدۂ خاقان ممدوح از سر نو کارش رونق یافت و بہ خان زاد خان مخاطب گشت (تاریخ احمد ص ۳۹)۔

بہ آتش ہمچناں گرم ساخت کہ خواجہ عیسیٰ ازحمام کشیدہ در عیدگاہ بردند و عوام ازدحام کردہ از دودمان آقا رحیم دود کشیدند۔[1]

پس اہل تشیع ہجوم کردہ بر خانۂ خواجہ عیسیٰ ریختند و اہل اسلام ازدحام کردہ اہل تشیع مغلوب و منکوب ساختہ خانۂ خواجہ عیسیٰ محفوظ داشتند۔ و خوانین عظام خواجہ عیسیٰ را از دست عوام بردہ در شیرگڑھ رسانیدند۔

و بعد پنج شش ماہ کفایت خان از حضور رخصت تصرف یافتہ در شہر رسید و در نفاذ امور مملکت بکام دل عامل شدہ و ضلعۂ خانیار باغے وسیع احداث نمود۔

ہمدران ایام مردم بمبہ سر بشورش بر داشتہ حدود کامراج را غارت کردند و سردار نامدار محمد صلاح و میرزا عبدالرحیم و میرزا ابوالحسن را برائے اصلاح کوہستان مامور ساخت۔ جہان خان و ناصر علی خان و صفدر علی خان در حدود سوپور رسیدہ با میرزا بدرالدین بہ جنگ پیوستند و جہان خان در حالت سیخوتی کشتہ شد۔ عاقبت بوساطت میرزا رضا مقدمہ بصلح انجامید و سردار مدت یک سال بیش و پیش گذرانیدہ تغیر یافت و از پیشگاہ زمان شاہ ارسلان خان بن امیر خان بر حکومت صوبہ مقرر گشت وے از جانب خود محمد خان جوان شیر نایب فرستادہ میرزا کاظم صاحبکار و تحصیلدار ہمراہ داد۔

و کفایت خان بہ استماع این خبر در خانیار میان باغ خود سکونت اختیار نمود و یوم عید فطر ۱۲۰۹ھ صادق خان ولد سلیمان خان در مسجد جامع رسیدہ رقم ایالت امیر ارسلان خان بر منبر خواندہ شایع ساخت و محمد خان پنجم شوال وارد شہر شد۔

محمد خان جوان شیر در ۱۲۰۹ھ[2] بر مسند صوبہ داری جلوس نمود و کفایت خان

---

[1] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۲۵۔ [2] مطابق ۱۷۹۵ء۔

از ناوه بوده بجمعیت وفریب در شیرگڑھ آورده محبوس داشت - بعد چند روز کفایت خان را از حضور ایلچی آمده همراه بکابل برد - محمد خان هنوز دست از مواثات ملکی نکرده بود که میان خان بهلوچ و خداداد خان و مومن خان نورزئی که در پلاٹن جوان شیران به سرداری اقوام خود ها امتیاز داشتند خیال خونیری بخاطر آورده با جمعیت خود بر سر محمد خان تاخته قلعه شیرگڑھ در محاصره گرفتند و محمد خان با جمعیت جوان شیران در های قلعه بسته کرده بالای حصار به تفنگ اندازی مشغول شد و میان خان و مومن خان فردبان طلبانیده بالای قلعه عروج کرده محمد خان با اعوان خود اسیر کردند - عاقبت مخالفت آنها به مصالحت انجامید هر سه کس باتفاق حکومت میکردند و بدین منوال سالے به پریشان حالی گذرانیدند -

چون خبر وحشت اثر به سمع والا سید شیر محمد خان مختار الدوله باتفاق عبداللہ خان پسر جمعہ خان برائی اطفای نائرہ فساد مامور گشت و به مجرد ورود این جا آتش کینہ مفسدان را تسکین داده دوازده روز درین جا توقف نمود - پس محمد خان و میان خان همراه برداشته بحضور رفت و درین جا عبداللہ خان الکوزئی حاکم شد -

عبداللہ خان در سنه یکهزار و دوصد و ده ۱۲۱۰ھ بر حکومت کشمیر تسلط یافته بندت رام سهزرام در را رتبه صاحب کاری بخشید و بعد چند روز رحمت اللہ خان برادر خود درین جا قائم مقام نهاده خود همراه مختار الدوله روانه حضور شد و چند ماه در پیشگاه والا جاه گذرانیده رجعت نمود - یک سال در بسط بساط معدلت و ضبط و ربط مملکت پرداخته موجب مطالبه حضور گلستان خان برادر خود

دریں جا قایم مقام کردہ میرزا رضا ہمراہ بردہ داشتہ در کابل رفت۔

ہمدراں ایّام صفدر علی خان و سربلند خان بمیہ اطراف کامراج را غارت کردند و گلستان خان بہ مقابلہ غنیم رایت محاربت افراشتہ از فوج شاہی یاران خان و مومن خان با چند افسراں بے جان گشتند و از اعیان کہکواں علی خان مقتول و بعضے دستگیر شدند۔ سردار در ۱۲۱۳ھ[1] از حضور مرخّص شدہ وارد خطہ گردید و میرداد ایّام خوانین و سرکردہ ہای عظام آہستہ آہستہ بے دخل کردہ از شہر بدر نمود و چندکساں از ابنای فرومایہ بہ دستہ داری کارپردازی ممتاز فرمود و مردم ہندی و کوہستانی بہ مناصب عالی سرفراز کردہ رتبۂ آنہا افزود و قریب سی ہزار سپاہ پیادہ و سوار از مردم بومی نگاہداشتہ در پرداخت و پرورش آنہا اہتمام و انتظام وجہی می ساخت و بجانب مضافات کشمیر لشکرکشی کردہ علاقۂ پنوچھہ و راجور و مظفرآباد و دچھنہ و کھاورہ در قبضۂ اقتدار خود در آوردہ ہرکس را باج سلطانی مقرر نمود۔ و راجہ کرم اللہ خان راجۂ راجور[2] در کشمیر آوردہ بکمال شوکت و شان مرخص فرمود و بہادر خان راجۂ پنوچھہ مرتبۂ اوّل رہا کردہ بار دوم باز آوردہ محبوس داشت و بعد چندگاہ

---

[1] مطابق ۱۷۹۹ء۔

[2] راجہ کرم اللہ خان پسر سوم مرزا رحمت اللہ خان بود۔ در ۱۱۷۷ھ (۱۷۶۳ء) بعد وفات برادر کلان خود مرزا عزت اللہ والی راجور شد۔ رائے صائب داشت و مدبر عاقل بود۔ در ۱۲۲۳ھ (۱۸۰۸ء) بعد از حکومت ۴۷ سال پدرود عالم گفت۔ (رجوع کنید بہ تذکرہ مشتمل راجگان راجور مطبوعہ جالندھر از صفحہ ۱۲۱ تا صفحہ ۱۴۱)۔

مسموم کردہ از جان گذرانید بجای او وزیر روح اللہ خان را تسلط بخشید و فتح خان ممبہ را تا مظفرآباد عہدۂ مرزبانی عطا نمود و دختر نیک اختر او شمع شبستان خود ساختہ اخوان او را قدر و منزلت افزود۔[۱]

همدران سال دختر شاہباز خان بلوچی با فیل و سامان فراوان بدلتخانہ رسید و سردار در امنیت و آسایش رعایای کشمیر فی الجملہ راغب گشتہ ابواب لطف و مرحمت و عدالت و نصفت بر خاصی و ادانی مفتوح داشتہ اقاصی و ادانی را دل خوش ساخت۔

همدران ایام دیوان نندہ رام را ایام اقبال بکام دل پیش آمدہ بود کہ در پیش وزیر وفادار خان اعتبار و اقتدار کلی داشت و برادرش دیوان ہرداس در کشمیر بکمال شوکت و ثروت حکومت میکرد و باج و خراج شاہی بہ معرفت او در حضور می رفت۔

و در ۱۲۱۵ھ عبداللہ خان را ہمراہ ہرہ داس گونہ رنجش و کدورت واقع شدہ شاید بہ تحریک دیوان نندہ رام عبداللہ خان را مطالبہ حضور رسید۔ و عبداللہ خان مطابق فرمان برادر خود عطا محمد خان در این جا نائب کردہ خود بدرگاہ رفت ہنوز در کابل نہ رسیدہ بود کہ وکیل خان برادر دوس کہ در کشمیر بود و با وزیر وفادار خان رشتہ ہمزلفی داشت بر حکومت صوبۂ کشمیر از حضور مامور شد و عبداللہ خان در کابل رسید۔ وزیر وفادار خان او را بہ بہانۂ حساب عتاب کردہ در بالا حصار محبوس داشت و ملا احمد خان با فوج گران برای

۱ تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۲۷۔

گرفتار کردن برادرش عطا محمد خان و مسلط کردن کبل خان بجانب کشمیر مامور ساخت و عبدالله خان در باطن برادر خود عطا محمد خان را پیغام بغاوت و روگردانی فرستاد۔

وقتیکه ملا احمد خان بدریای مظفرآباد ورود نمود عطا محمد خان حسب پیغام برادر خود عبدالله خان لوای بغاوت افراشته اولاً برادر خود کبل خان که صوبه دار کشمیر شده بود از تیغ گذرانید۔ بعد آن سامان جیش و لشکر آراسته بمقابلهٔ غنیم از شهر برآمده در بارهموله قیام ساخت۔ از آنجا عسکر ظفر پیکر بمقابلهٔ ملا احمد خان در مظفرآباد تعیین ساخت و بر ساحل دریای کرشنه گنگا تلاقی فریقین روی داد۔ عاقبت لشکریان این طرف از ساحل دریا بازپس آمده در مکان کتائی پای ثبات افشردند و ملا احمد از دریا عبور کرده در میان درهٔ بولیاسه داخل شد۔ فتح محمد خان بمبه او را اسیر کرده نزد عطا محمد خان فرستاد و مال و اسباب او در قبضهٔ خویش در آورده افواج او مقتول و منهزم ساخت پس عطا محمد مظفر و منصور رخت معاودت بربسته وارد خطه گردید و بمجرد ورود دیوان هره داس را محبوس داشت۔

دران اثنا اوائل سنه ۱۲۱۶ھ بسبب بغاوت محمود شاه در کابل حیص و بیص واقع شده بود عبدالله خان همراه جان نثار خان داروغهٔ بالاحصار سازش کرده باتفاق او از قلعه گریخته هر دو وارد کشمیر شدند[1]۔ عبدالله خان به سبب این جاجان نثار خان را قدردانی و مهربانی کرده یک لک روپیه نقد و جنس

---

[1] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۳۰۔

انعام بخشید چندگاه گذشتہ بخوش دلی تمام مرخص فرمود۔ بعد آں سردار در رتق و فتق امورات ملکی و مالی و امنیت و آسایش رعایا متوجہ شدہ در پرگنہ بیرؤہ قلعۂ متین ترصیص نمود و از متابعت و مطاوعت محمود شاہ سر پیچیدہ رایت سرکشی افراخت۔

و درہنگام نیابت عطا محمد خان در ۱۲۱۶ھ اہل تشیع بروز عاشورا در ماتم سرا علانیہ سب و تبرا بنام اصحاب کبار ظاہر کردہ در مرثیہ خوانی و جنازہ رانی مبادرت نمودند مردم عوام و خوانین کابل را آتش غیرت بجوش آمدہ بموافقت اوباشاں و قلاشان شہر دست غارت دراز کردہ مال و دولت و ننگ و ناموس آنہا بباد دادند و خانمان آنہا بہ آتش کینہ فروختند و پردۂ شرم و ناموس آنہا دریدہ از افعال شنیعہ دقیقۂ فرو نگذاشتند۔

ہمدراں سال مسجد عالی بواقعۂ آتش افروختہ بکلی سوختہ شد و سردار در تجدید تعمیر آں کوشیدہ بہ اہتمام گل محمد خان باز ترصیص یافت و در ۱۲۱۸ھ پنجم ماہ محرم زلزلۂ سخت واقع شدہ اکثر جاہا زمین ترقید و خانہ ہای بسیار شکست و ریخت گردید و بعضے عورات حاملہ را وضع حمل شدہ جمعے در زیر جدار و دیوار بدار الفرار درگذشت و خانقاہ معلی را کلس کنگرۂ بام غلطید۔ دراں وقت نرخ شالی چندگاہ بحساب دوازدہ آنہ و چندے بقیمت یک روپیہ و زیادہ ہمیں ترقی نکرد ازیں رو عموم رعایا و برایا در عہد او بہ خوشحالی و فراغ بالی اوقات گذاری میکردند[۱]

اما بموجب تقدیر بسردار نیرہ ضمیر را علت درد گردہ عارض شدہ حکیم جوا

[۱] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۳۰۔

کہ شیعۂ بدنہاد بوُد موجب تعصّب ذاتی مباشرت دختران دوشیزہ اوُرا معالجہ نمود-
بنابراں سردار "خوشہ بی بی" نام زنے برائے آوردن دختراں مامور ساخت
وآں عجوزہ بہمیں بہانہ مردم اشراف و عالی خاندان را رشوت ہا مے گرفت و
ہر روز یک دختر باکرہ در شبستان سردار می رسایند سردار با او عقد نکاح بستہ
صبح طلاق میداد و پانصد روپیہ نقدی و جوڑہ عروسانہ عوض کابین ہر کس را
عطا میکرد- تا عرصۂ دو سال ہمیں احوال بوُد-

در ۱۲۱۹ھ بہ سبب کثرت باراں سیلاب آب از ہر سو طغیان کرد اہل شہر را
چنداں آسیب نرسید و در ۱۲۲۰ھ دریا ہا و جویبار ہا یخ بست شدہ مردمان
بر سطح دریای بہت بارہای گراں بر سر گرفتہ می رفتند-

و در ۱۲۲۰ھ شجاع الملک ذقند ہا در پشاور آمدہ شیر محمد خان مختار الدولہ
را با لشکر ظفر پیکر برائی گوشمالی عبداللہ خان تعین ساختہ در مظفر آباد ورود
نمود و عبداللہ خان را بدست ابراہیم خان پیغام فرستاد کہ اگر حلقۂ مطاوعت
در گوش انداختہ در فرستادن باج و خراج شاہی قصور نکنند ملک کشمیر بکستور
تفویض او خواہد شد ورنہ بر محاربہ و مجادلہ مستعد مانند- عبداللہ خان را پیغام او
از روی غرور بہ خیال نیامدہ برائی مقابلۂ اوُ لشکر خود در مظفر آباد مامور ساخت
و مختار الدولہ چند روز بہ تغافل گذرانیدہ عاقبۃ الامر بہ اتفاق راجہ ہای بہا[۲]
یلغار کردہ با فوج عبداللہ خان بہ جنگ پیوست و بعد مقاتلہ کبیا لشکر عبداللہ خان
پس پا گشتہ در بارہ موُلہ زیر گوس بونی قرار یافت و مختار الدولہ با عسکر خود

[۱] از تاریخ بیربل کاچرو این امر محقق نشدہ- [۲] امرائے کوہستان-

از دریای گرشتہ گنگا عبور کردہ ہفتم ماہ ذی قعدہ در موضع لڈر قیام ساخت وجہان داد خان فرزند مختار الدولہ ہنگام عبور دریائے مظفر آباد زخمی شدہ در پشاور واپس رفت و عبداللہ خان با جمعیت افواج خود در موضع سیر نشستہ بود. ازان جا بہ استصواب زبردست خان بر دریای بہت جسر کشتی ہا درست کردہ از دریا عبور نمودہ بہ مقام دوابگاہ با فوج مختار الدولہ بہ محاربہ آمیختہ آویزشہای سخت بکار برد۔

دران اثنا قشون او را رعب و ہراسے غالب گشتہ روی عزیمت بہزیمت بر تافت و در اثنای عبور جسر کثرت ازدحام بوقوع آمدہ از لشکریان او اکثر ہا در دریائی بہت غرق گشتہ تباہ شدند و تاریخ ہزیمتش "شکست تام" گفتہ اند۔

عاقبۃ الامر عبداللہ خان خود از مہلکۂ بحر ژرف نجات یافتہ در قلعہ بیروہ محصور گشت و مختار الدولہ ششم ذوالحجہ ۱۲۲۰ھ[1] بر سمند نصرت سوار شدہ در شہر سرینگر بر مسند حکومت جلوس نمود و تا یکدو ماہ عبداللہ خان مردمان بانگل و بیروہ را آزار محنت بسیار می رسانید۔

انگاہ مختار الدولہ فرزند خود عطا محمد خان را برائی مدافعۂ عبداللہ خان در بیروہ مامور ساخت و عبداللہ خان در گڈی خود متحصن گشتہ عطا محمد خان او را محاصرہ نمود و در ایام محاصرہ بسیار کشت و خون واقع شد کہ جانبین بجان آمدہ بودند۔ دران اثنا عبداللہ خان را پیک اجل رسیدہ ۱۵ ماہ ربیع الاول

[1] ۱۲۲۱ھ مطابق ۱۸۰۷ء۔

۱۲۲۱ھ[۱] بعالم جاودانی شتافت۔

گویند حکیم جواد به رعایت مختار الدوله[۲] او را زهر داده بود۔ پس توابع و لواحق او چندگاه ابواب قلعه مسدود داشته انتظار ورود محمد خان که در پنجه چهه بود می کشیدند۔

عاقبت مادر عبد الله خان مع نعش فرزند خود بخدمت مختار الدوله مشرف گشته نعش او چند روز در حظیرۂ سید منصور امانت داشتند و در ماه رجب کشمیری خان و ولی محمد خان حیدر یا همراه نعش او داده با جمیع اهل بیت به کابل فرستادند۔ مدت حکومت عبد الله خان پس و شش یا زده سال و شش ماه بود۔

سلطنت محمود شاه و شجاع الملک

محمود شاه بعد تعطیل بصارت زمان شاه در ۱۲۱۶ھ[۳] بر تخت کابل جلوس کرده فتح محمد خان[۴] را رتبه وزارت بخشید و بعد قلع و قمع سرکشان برای انتظام ممالک خراسان و هرات بجانب قندهار نهضت فرمود و فتح محمد خان را برای انتظام پشاور و پنجاب دستوری داد وے بر سیدن پشاور محمد رضا مع خراج

۱ھ مطابق ۱۸۰۷ء ۔ ۲ھ مختار الدوله مذکور در جنگے نزد دوآبۂ پشاور از دست شجاع الملک در ۱۲۲۱ھ مقتول شد (تاریخ سلطانی صفحه ۱۸۸) ۔

۳ھ یعنی بروز پنجشنبه سیزدهم ربیع الاول ۱۲۱۶ھ مطابق ۲۴ جولائی ۱۸۰۲ء (ایضاً صفحه ۱۷۹) ۔ ۴ھ فتح محمد خان وزیر پسر سرفراز خان ابن حاجی جمال خان منتظم دولت احمد شاه درانی جد محمود شاه بود (ایضاً صفحه ۱۷۷) ۔

شاہی روانۂ حضور ساختہ خود بجانب ملتان و سندھ نہضت ساخت۔

بعد انتظام آں سو در قندہار آمدہ بہ مصاحبت شاہزادہ کامران فایز گشت و از یحیٰی خان برادر زادۂ مختار الدولہ و از رحمت اللہ خان خزاین و اموال اخذ کردہ ہر دو محبوس داشت و مختار الدولہ بہ استماع این خبر نہایت متردّد و ملدّر گشتہ بہ اتفاق بعضے امرائی نامدار شجاع الملک را از محل اختفا کشیدہ بہ سلطنت برداشت و از مردم خیابرہ و بامی زئی لشکرے آراستہ بہ مقابلۂ محمود شاہ رایت منازعت افراختہ در قلعہ کابل محصون ساخت و فتح محمد خان بہ استماع اخبار از کلات بہ مسارعت تمام در غزنین رسیدہ اثقال و احمال در آں جا گذاشتہ با سہ ہزار بمقام تکیہ قیام ساخت و سید الخان و عطاء اللہ خان را حکم اطلاق داد و در منزل قاضی رسیدہ با لشکر مختار الدولہ بہ محاربت پیوست۔ عاقبت مغلوب گشتہ بجانب قندہار فرار اختیار نمود و ہجوم عوام محمود شاہ را از حصن حصین کابل کشیدہ مغلول و منکول تفویض شجاع الملک نمودند و شجاع الملک بہ تعطیل باصرۂ او مستعد شدہ بود اما مختار الدولہ و زمان شاہ ازین فعل شنیع او را منع ساخت و گفت کہ این امر قبیح را در دودمانِ خود سنّت نگذارند۔ پس شجاع الملک[۱] از چشم کندن او اغماض کردہ بر مسند سلطنت جلوس نمود و سکۂ خود جاری ساخت۔ سکّہ:-

سکّہ زد از حکم حق بر سیم و زر
شہ شجاع الملک شاہ بحر و بر

بعد رتق و فتق انتظام مملکت شاہزادہ حیدر را بہ مرافقت احمد خان نورزئی

۱؎ تاریخ سلطانی صفحہ ۱۸۴ ـ

برائی تسخیر قندھار مامور ساخت و فتح محمد خان بہ اتفاق شاہزادہ کامران چند روز پائی استقامت بہ محاربت استوار نمود۔ عاقبت ہزیمت خوردہ کامران[1] نزد عموی خود فیروزدین بہ ہرات رفت۔ و فتح محمد خان در تیول خود قیام ساخت و شجاع الملک قندھار را قبضہ نمودہ شایستہ خان کہ بخوف محمود شاہ در جاگیر خود ساکن بود بہ مصاحبت حضور فایز گشت۔

بعد چندگاہ شاہ شجاع از کابل بجانب پشاور نہضت فرمودہ انتظام ملک میکرد ازیں سو فتح محمد خان فرصت یافتہ در قندھار شورش برداشت شاہ شجاع بہ استماع ایں حرکت مدد خان میر آخور را بہ مدافعت او فرستادہ وے ہنوز در راہ بود کہ فتح محمد خان از قندھار بطرف ہرات ایلغار کردہ بعضے مسافران و تاجران را در راہ غارت نمودہ باتفاق احمد خان نورزئی شاہزادہ قیصر را تاج بر سر دادہ در ہرات علم تقابل و تقاتل فراخت و شاہ شجاع باستماع ایں خبر از پشاور عجلت کردہ بہ اتفاق مختار الدولہ و محمد اکرم خان عرض بیگی در حدود قندھار آمدہ بین الفریقین جنگے عظیم واقع شد۔ عاقبت کامران از دریای ناکامی مغرور شدہ قیصر در پیش شاہ شجاع قدمبوسی حاصل نمود۔

شجاع الملک بعد رتق و فتق آں سواد رجعت کردہ در ماہ شعبان ۱۲۲۰ھ شہر پشاور مضرب خیام ساخت و سردار عبداللہ خان کہ از صوبۂ کشمیر طاغی و باغی شدہ بود برائے سرکوبی او مختار الدولہ با جمعیت افواج مامور ساخت و مختار الدولہ بعد محاربۂ بسیار عبداللہ خان را دفع کردہ فرزند خود عطا محمد خان حاکم ساختہ خود بجانب پشاور متوجہ گشت۔

---

[1] کامران پسر محمود شاہ۔

وہمدراں زمان میر احمد واعظ ہمراہ شاہزادہ عباس و جان فشان خان کہ محافظ بالاحصار بودند موافقت کردہ محمود شاہ و جان نثار خان را از راہ غرفہ بہ اعتصام حبل المتین ریسمین رہائی دادہ مفرور شدند و مختار الدولہ بعد مہم کشمیر در پشاور بملازمت شاہ شجاع فایز گشتہ از حضور جہانبانی بصدور بعضے قصور پنہانی مستوجب قہر و ناجہربانی شدہ از وزارت معزول گشت و شاہزادہ قیصر ہم از شہریار روی مروت و قدردانی ندیدہ بہ اشارۂ مختار الدولہ بطرف کابل گریختہ رفت و شاہ شجاع خود بجانب سندھ و ملتان نہضت فرمود ہنوز در راہ بود کہ شاہزادہ قیصر در کابل رسیدہ بہ اتفاق اعیان ملک بر مسند شاہی جلوس نمود۔ و بعد انتظام کابل خواجہ محمد خان و زال بیگ خان را برائی تسخیر پشاور مامور ساخت و گلستان خان کہ حاکم پشاور بود تاب تقابل نیاوردہ بجانب پکھلی مفرور گشت و مرتضیٰ خان محافظ قلعۂ اٹک بہ اجل طبعی در گذشت۔ شاہ شجاع در سندھ و ملتان رسیدہ چوں از فساد قیصر خبر یافت ازاں جا بہ سبیل کوہاٹ از سندھ عبور کردہ جانب پشاور نہضت ساخت و شاہزادہ قیصر از کابل آمدہ بہ اتفاق خواجہ محمد خان و مختار الدولہ با شاہ شجاع چہرگشتہ بہ جنگ پیوستند بعد جدال و قتال بسیار خواجہ محمد خان و مختار الدولہ مقتول شدند و متابعان و متعلقان آنہا بعضے بجانب تبت بعضے بطرف کشمیر پریشان گشتند و شاہزادہ قیصر و فیض اللہ خان و یحییٰ خان از ہم متفرق شدہ ہر یکے براہے رفتند و شجاع الملک و اکرم خان و افضل خان و اعظم خان مظفر و منصور بجانب پشاور نہضت کردہ گلستان خان را بر حکومت کابل فرستادند۔ مختار الدولہ مردے عالم و فاضل و محدث و مفسر و متصوف و حافظ قرآن بکمالات علمیہ و عملیہ موصوف

بود - فقط -

بعد چندگاه شجاع شاه قلمرو کابل را مضرب خیام ساخته میر احمد واعظ را بہ علت دلالتش محمود شاه و بہ بہانہ سازش وزیر مختار الدولہ مورد قہر جہانبانی ساختہ بعد عذابہائی شدید بقتل رسانید و سر او چند روز در دیوان آویزان بود ولاشہ او طعمہ سگاں گشت و خانمان او بغارت رفت و پسر او از قندہار آوردہ مکحول شد پس شجاع شاه چندگاه در قندہار بہ نظم و نسق گذرانیدہ عنان یکران بجانب پشاور معطوف داشت -

و عطا محمد خان صوبہ دار کشمیر چوں واقعہ قتل پدر شنید کسوت بغی پوشیدہ از احکامات شاہی انحراف ورزید - موجب آں شجاع شاه در ۱۲۲۴ھ محمد اکرم خان و میر فضل خان را با عساکر موفور برائی تنبیہ آں مغرور مامور ساخت - آنہا از دست عطا محمد خان ہزیمت خوردہ رجعت نمودند -

مقارن آں حال در ۱۲۲۵ھ[1] محمود شاه و کامران و فتح محمد خان در حدود ہرات جمعیت بہم رسانیدہ برائی تسخیر کابل عزیمت کردند و شجاع شاه و اکرم خان بہ مقابلت آنہا مسارعت کردہ بہ جنگ پیوستند - اکرم خان و عبد الغفور خان بقتل رسیدند - شجاع الملک و میر فضل خان بہ اطراف پریشان گشتند و محمود شاه رایت اقتدار افراشتہ از قندہار بجانب پشاور یورش ساخت - ہمیں کہ در تہیہ سامان فتح قلعہ اٹک کہ در تصرف عطا محمد خان بود تردد مے کرد - ناگاه خبر شنید کہ اعیان کابل اتفاق کردہ شاه عباس ولد تیمور شاه بر تخت نشانیدند - بفحوای این فساد وزیر فتح محمد خان بہ عجالت تمام در کابل رفتہ

[1] مطابق ۱۸۱۰ء -

جمعیت شاہ عباس منتشر ساخت۔

مقارن این حال غلام محمد صوفی در کوہستان کابل علم نزاع افراشتہ منازعت و مخالفت او بطول انجامید از یں طرف شاہ شجاع از کوہستان سوات و بنیر سر کشیدہ متصرف پشاور گردید و سردار عظیم خان برادر فتح محمد خان از کابل بہ مدافعت او مسارعت نمود۔ بعد حرب و ضرب شدید شجاع شاہ ہزیمت خوردہ موسیٰ خان الکوزئی حاکم ہزارہ در جنگ کشتہ شد و عظیم خان بر حکومت پشاور مسلط گشت۔ و در ۱۲۲۷ھ شجاع شاہ بہ معاضدت جہان داد خان و سمندر خان و نور محمد خان نور زئی جمعیت فوج بہم رسانیدہ پشاور فتح نمود و عظیم خان از راہ جلال آباد یورش آوردہ ملک پشاور را متصرف شد۔ و شجاع شاہ نزد رنجیت سنگھ رفتہ در موضع "تلنبیہ" قرار یافت۔

و بشنیدن این خبر عطا محمد خان صوبہ دار کشمیر دیوان نندہ رام تیکو و برادر خود جہان داد خان را در تلنبیہ فرستاد و آنہا بوساطت وزیر جہان داد خان و سمندر خان شجاع الملک را برائے آمدن کشمیر ترغیب و تحریص دادند۔ بنابران شجاع الملک بہ خیال جہانداری بمرافقت حسن خان و ملا ہدایت اللہ بجانب کشمیر نہضت ساختہ غرۂ شوال ۱۲۲۸ھ وارد خطہ گردید عطا محمد خان بہ قصاص قتل پدر خود مختار الدولہ او را در قلعہ کوہ ماران نظربندی ساخت و محمود شاہ بے مزاحمت مخالفان بہ معاضدت وزیر فتح محمد خان در خراسان و افغانستان چند سال بہ استقلال تمام رایت حکومت افراخت۔

انتباہ :۔ اکنون احوال صوبہ داران کشمیر کہ در عہد محمود شاہ و شجاع الملک دریں جا حکومت میکردند نگارش یابد۔

شیر محمد خان مختار الدولہ بعد انہزام و انعدام عبداللہ خان در ۱۲۲۱ھ

صدر نشین بزم حکومت گشتہ در عدل و بذل و انصاف ہمگی پنج ماہ بسر بُردہ فرزند خود عطا محمد خان در ین جا بر حکومت نصیب کردہ روانہ حضور گشت و دراں جا ہمراہ شجاع الملک نرد مخالفت باختہ در جنگ کُشتہ شد ذکر آں گذشت۔

عطا محمد خان در سنہ یکہزار و دو صد و بیست و یک[1] ۱۲۲۱ھ اواسط ماہ

رجب بر مسند حکومت جلوس نمودہ پنڈت سہج رام در را عہدۂ دیوانی بخشید۔ "افضال رحمانی" تاریخ جلوس اوست بوفور عدل و احسان و بذل و امتنان خلق خدا را دل خوش ساخت۔

و در ۱۲۲۳ھ پدرش مختار الدولہ از دست شجاع شاہ در جنگ پشاور مقتول شد۔ بنا براں عطا محمد خان قلادۂ متابعت شجاع شاہ از گردن انداختہ علم بغاوت و سرکشی افراخت[2]۔ لاجرم در ۱۲۲۴ھ از پیشگاہ شجاع شاہ اکرم خان با مرتیٔ و میر افضل خان با عساکر موفور برائی سرکوبی آں مغرور مامور گشتہ بہ مقام شاہدرہ رسیدند۔ ازیں طرف عطا محمد خان با جمعیت برآمدہ در بارہ مولہ قیام ساختہ چند گاہ باہمدگر بہ حرب و ضرب و کشا کشتی آویزشہا بکار بردند۔ موجب مشیت الٰہی افواج شاہی تباہی پذیرفت و اکرم خان مہزوم شدہ بکابل رفت۔ عطا محمد خان خلعت نصرت پوشیدہ بدار الخلافت خود رجعت نمود[3]۔

و سردار مذکور ہمیشہ در آبادی رعایا و ترقی مزروعات مصروف ہمی بود

---

[1] ۱۲۲۱ھ مطابق ۱۸۰۶ء۔ [2] تاریخ سلطانی ص ۱۹۳۔

[3] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۳۲۔

که به سبب امنیت واحسان او آمدنی محاصل و چند ترقّی یافت و خود بلباس ساده
می رفت تکلیف پوشاک و رعونت حکومت اصلا نمیداشت مقدمات عدالت فیصله
میکرد و در عهد او بعضے شو ربختاں خزینه ها یافتند یسردار طمع یک فلوس ازکسے
نداشت و در مقدمات وراثت خود سر موقع تنها رفته وارثاں را قسمت کرده
میداد من جمله آں همگی یک روپیه به مشعلچی خود مے بخشید تعظیم و تکریم علما و فضلا و
مشائخ و فقراء بجا می آورد و خیال خود سری و سرکشی مبلغ بسیارے در تیاری توپ و
تفنگ و سامان جنگ صرف نمود۔

و در ۱۲۲۶ھ بر قلۂ کوه ماران قلعۂ متین و سنگین تعمیر ساخت و در قصبۂ
سوپور و باره موله بر جهای متین استوار کرده کدل باره موله را تجدید نمود و در هر جا
اسباب جنگ مهیّا داشت که بوقت کار چیزے بکار او نیامده از کردار خود بیزار گشت۔[۱]

دراں زماں شجاع الملک از سلطنت افغانستان دست شسته در تلنبیه
اوقات بسر می برد۔ عطا محمد خان دیوان نند رام تیکو و برادر خود جهانداد خان
در موضع تلنبیه فرستاده آنها بوسالت وزیر جهانداد خان و سمند خان
شجاع الملک را فریب داده بمرافقت حسن خان و ملا هدایت الله غرۂ شوال ۱۲۲۸ھ
در کشمیر رسانیدند و عطا محمد خان بخیال قصاص پدر او را در قلعۂ کوه ماران نظر بند
ساخت۔[۲]

پس جهانداد خان و عبد الکریم خان را با جمعیت دو سه هزار سپاه
در قلعۂ اٹک برائی محافظت راه و تشدید طریق عبور و مرور مخالفان ذخیره نمود و داده

۱؎ ایضاً ورق ۲۳۳۔ ۲؎ ایضاً ورق ایضاً۔

موجب آں ہیچ کسے از دلاوران کابل جرأت تسخیر کشمیر نمی کرد وزیر محمد[1] خان در کابل وقندہار استحکام وانتظام سلطنت بکام دل ساختہ خیال تسخیر کشمیر بخاطر آورد۔

وغرۂ شعبان سنہ ۱۲۲۹ھ[2] با جمعیت سپاہ ولشکر کوہ شکن آوردہ بر ساحل دریای اٹک قیام ساخت واز رنجیت سنگھ شہریار لاہور استعانت واستمداد نمود۔ رنجیت سنگھ بعد استقرار نذرانہ سالانہ بقدر ہشت لک روپیہ توثیق عہود دستانہ دیوان محکم چند را با جمعیت دہ ہزار سپاہ سوار وپیادہ بہ معاونت او فرستاد وفتح محمد خان با جمعیت افواج خود وکومک شہریار لاہور از راہ بھیر پورہ پیر پنجال بیوش آوردہ ازیں طرف عطا محمد خان با عسکر خود بہ مقابلہ مخالف برآمدہ خود در موضع ملہ پورہ قیام کردہ لشکرہا بہ مقابلۂ غنیم بر فرق پیر پنجال مامور ساخت ودراں جا دو سہ کس از افسران لشکر عطا محمد خان بہ موافقت پنجاہ شصت از سپاہان لباس نمک حرامی پوشیدہ با فوج وزیر فتح محمد خان ملحق گشتند وپس ماندگان بجنگ پیوستہ بسیار کس از لشکریان وزیر بقتل آوردند۔ عاقبت جام ہزیمت نوشیدہ پس پا شدند[3]۔

چوں عطا محمد خان شکستگی افواج وبرگشتگی ایام دریافت بجانب شہر روی برتافت وشجاع الملک از محبس کشیدہ مالک سلطنت کردہ بہ مقابلت مخالفان مستعد ساخت وافواج وزیر در موضع راولپورہ رایت اقامت افراخت وشجاع شاہ در قلعگاہ برآمدہ انتظام لشکر می فرمود وفرماں ہا بر سر افسران عسکر وامرا جاری می ساخت دراں اثنا معلوم کرد کہ بیرم سمند سواری او میخ آہنیں دادہ با سطح زمین سفتہ

---

[1] یعنی وزیر فتح خان۔ [2] مطابق ۱۸۱۴ء۔

[3] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۳۴۔

بودند کہ مبادا بجانب لشکر وزیر گریختہ می رود۔ دریں حالت انتظام شاہی نوعے صورت پذیر نشد۔ افسران لشکر عطا محمد خان فرادا فرادا بسلامی وزیر فتح محمد خان می رفتند ہماں روز ستارۂ دُم دار از افق طلوع نمود کہ تا عرصۂ دو سہ ماہ ظاہر می بود۔ عاقبت الامر عطا محمد خان بالِ ہمت ریختہ در قلعۂ شیر گڑھ متحصن گشت و برادر خود غلام محمد خان بر محافظت قلعۂ کوہ ماران تعئین ساخت و وزیر فتح محمد خان در چھچھ بل پائے استقامت افشرد۔

بعد پنج شش روز عطا محمد خان معاون و مستظہر خود کسے ندیدہ برائے رہایش خود با شجاع الملک مصلحت سنجیدہ ہر دو اتفاق کردہ با محکم چند بپنہانی سازش کردند شجاع الملک با او وعدہ نمود کہ ہر گاہ مرا از چنگ وزیر رہائی بخشند رنجیت سنگھ را جوہر گراں مایۂ "کوہ نور" پیشکش گذارم و عطا محمد خان عہد فرمود کہ ہر گاہ من از وزیر فتح محمد خان سالم و غانم خلاصی یابم تصرف قلعۂ اٹک کہ در قبضۂ من است بہ ملازمان مہاراج بسپارم۔ موجب آں محکم چند ہمراہ آنہا عہد و پیمان موثق کردہ محاصرۂ خود برداشت فرداً عطا محمد خان و شجاع الملک از شیر گڑھ برآمدہ بالشکر محکم چند پیوستند۔ بصدور ایں فتور وزیر فتح محمد خان را برہمی خاطر شد خواست کہ محکم چند را غرق دریا کردہ لشکر او را تباہی سازد لیکن بصلاح اعوان مرتکب ایں فعل نشدہ در مواخذۂ مخالفان خود نپرداخت۔ فرداً عطا محمد خان بحمایت محکم چند بہ مقام چھچھ بل در خیام وزیر فتح خان قیام کردہ باہمدیگر ملاقات صلح نمودند و عطا محمد خان چند خریطۂ جواہرات جعلی کہ بر پارۂ طلا نصب کردہ بود وزیر فتح خان را پیشکش نہاد و اشیای گراں مایہ از قسم جواہرات و نقرہ

۱؎ تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۳۴ (ب)۔ ۲؎ تاریخ سلطانی صفحہ ۱۹۵۔

وطلا وغیرہ ہمراہ برداشتہ با اہل وعیال خود بجانب پشاور نہضت ساخت۔ حکمرانی او ہمگی شش سال بود۔ چون بمقام اٹک ورود یافت تصرف قلعۃ بدل یک لک روپیہ بہ رنجیت سنگھ بخشید۔

وزیر فتح محمد خان در ۱۲۲۸ھ رایت ایالت کشمیر افراختہ در رتق وفتق امور مملکت پرداخت و دیوان مکھم چند را ہندوی ہشت لک روپیہ نوشتہ دادہ مرخص نمود۔ شجاع الملک ہم برفاقت دیوان بہ لاہور رفت[1]۔ وزیر تا عرصۂ سہ ماہ انتظام ملک را استحکام نمودہ برادر خود محمد عظیم خان را درین جا حاکم کردہ خود بہمراہی نندہ رام ٹکو بہ کابل رفت۔ از آن جا با لشکر گران یورش آوردہ بابت انتزاع تصرف قلعۂ اٹک با رنجیت سنگھ بہ جنگ پیوست و بعد مجادلۂ بسیار ہزیمت خوردہ بہ کابل رجعت نمود۔

سردار محمد عظیم خان در سنہ یکہزار و دو صد بیست و ہشت ہجری (۱۲۲۸ھ) سریر آرای مسند کامگاری گشتہ در انتظام مملکت پرداخت و پنڈت سہج رام در را بدستور بر منصب دیوانی اعتبار دادہ دیوان ہیرہ داس را رتبۂ صاحبکاری بخشید و از دست او مردمان خطہ را آسیب جانکاہ رسید۔

عظیم خان در سال دوم رنجیت سنگھ را موجب فساد اٹک ہشت لک روپیہ موعود سالیانہ نفرستاد۔ ازین رو رنجیت سنگھ آتش کینہ در سینہ مشتعل گشتہ اوایل ۱۲۲۹ھ[2] رایت عزیمت تسخیر کشمیر افراختہ لشکری فراوان بہ افسری ڈل سنگھ[3] وبدرقگی نامدار ٹھکر از راہ بہند و "تعین ساختہ بذات خود در قصبۂ پنوچہ آمدہ طرح اقامت انداخت۔ و محمد عظیم خان

---

[1] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۳۳۵ ۔ [2] مطابق ۱۸۱۴ء ۔ [3] بقول صاحب عمدۃ التواریخ سرگروہ افواج سکھاں "جیون مل" بود۔ (عمدۃ التواریخ دفتر دوم ص ۳۶) ۔

با جمعیت لشکر جرار و امرای نامدار از شهر برآمده در موضع سیدآباد لوای مقابلت افراخت و لشکر سنگان به سبیل غیر سلوک محافظان شوارع را بی خبر گذاشته بر کریوه موضع سدو ورود یافت. بمقتضای آسمانی ناگهانی باران متواتر و متراکم متقاطر گشته برودت سرما مضرت افزای لشکر سنگان شده در جامه های بهاری همه را پریشان کاری افزود و فتیله توپ و تفنگ بی دود شد سنگ چقماق شرر نیفروخت و دلاوران سفاک را در خاک چرب و نمناک بسبب پای بندی زبونی و سرنگونی حاصل شد لاچار از رفعت کریوه سدو رجوع به اسفل نموده زیر دامنهٔ کریوه صفوف محاربه آراستند.

و محمد عظیم خان از طرف خود بابا خان با جمعیت دو سه هزار سوار جرار به مقابلهٔ آنها فرستاد. و بابا خان به مجرد ورود آن مکان صمصام خون آشام از نیام بر کشیده قریب سه هزار سپاه نا هنگام شام طعمهٔ صارم اجل نمود و لشکر سنگان که از گوله باری باران افسرده و پژمرده شده بود آه سردی از دهان ایشان ظاهر نشد شبانگاه از حربگاه هزیمت خورده بر فرق کریوه قیام کردند.

در دوم ماه شعبان عظیم خان را خبر آمده که فوج دوم سنگان براه توسه میدان در موضع راهیار خواهد رسید عظیم خان همان وقت عبدالله خان اچک زئی و فتح محمد خان و سلطان محمد خان و فیض الله خان را با جمعی از نامداران براه راهیار به معاضدت [1] روح الله خان تعیین ساخت. روز دوم خود بر سمند جلادت سوار شده بر کریوه سدو عروج نمود و فوج سنگان در پناه درختان بشدت برودت مفلوج و سکون نشسته بود و بدیدن افواج عظیم خان طبل وغا نواخته از صبح تا شام شلک توپ و تفنگ جانکاه بود و بسیاری از سران و

---

[1] یعنی وزیر روح الله خان حاکم پونچهه -

افسران فریقین بقتل رسیدند بابا خان هم بیک ضرب گوله از جان درگذشت۔ شبانگاه لشکر عظیم خان با توپ شاهین از کریوه فرود آمده بقرارگاه خود آرام یافت همان روز عبد الله خان و فیض الله خان وغیره به پشتیبانی وزیر روح الله خان در توسه میدان بر سر مخالفان ریخته پس پا کشیدند۔ روز دوم باز بحرب و ضرب پیوسته انهار خون جاری[1] کردند۔

درآن اثنا رنجیت سنگه را خبر رسید که تمامی فوج مامورهٔ راه بهیره پوره ته تیغ آمده فردی برای پیغام زنده نگذاشتند۔ و رنجیت سنگه به اصغای این اخبار بال هزیمت افشانده بجانب راجوری نهضت فرمود و عبد الله خان تا درهٔ کوتلی تعاقب کرده بسیار از مال غنیمت بدست آورد از آن جمله اسپ سواری رنجیت سنگه بدست کرده نزد عظیم خان پیشتر فرستاد میگویند که اسپ مذکور مشکی بود وقتے که پیش عظیم خان رسید از هر دو چشم مانند ژاله اشک مے ریخت۔

مدعا که روز دوم لشکر محمد عظیم خان با افواج سنگان به جنگ پیوسته از جانبین خونهای بیدریغ ریختند۔ هم چنین تا عرصهٔ هشت روز لشکر سنگان باوجود هزیمت روز اول به محاربه و مقابله مستعد بودند۔ چون که رنجیت سنگه از قضیهٔ پونچهه بجانب راجوری معاودت فرمود و فوج متعینهٔ توسه میدان هم هزیمت خورده برگشته رفت بشنیدن این خبر لشکر سنگان را پشت طاقت شکسته از قتال و جدال باز ماندند دهم ماه شعبان بجانب لاهور رجعت کردند و محمد عظیم خان طبل فیروزی نواخته بجانب شهر نهضت ساخت۔ دیوان هرداس که صاحب ثروت و دماغدار بود به علت سازش رنجیت سنگه از تیغ گذرانید تاریخ قتل او «جور عظیم»[2] گفته اند۔

[1] سلطان محمد خان درانی (تاریخ سلطانی صفحه ۱۹۴) تعداد مقتولین سکهان درین معرکه شش هزار نفوس می نویسد۔ [2] ۱۲۲۹ھ مطابق ۱۸۱۳ء۔

سوای آں از سایرا کابران فرقۂ ہنود بخاطر او شکہا افزود کہ رنجیت سنگھ به تحریک و ترغیب آنہا متوجہ ایں حدود شدہ بود۔ بنابراں در تخریب و تذلیل ہر کس جسارت می فرمود از آں رو بعضے صناد ید ہنود کہ مشیر مملکت شدہ بودند سردار را ضبطی جاگیرات علما و فضلا و اہل مناصب و برطرفی سپاہان یومی معقول ساختہ شعلۂ فساد افروختند۔ عاقبت سردار در کنہ ایں فعل خوض کردہ جاگیرات را واگذار نمودہ سپاہان یومی برطرف فرمود۔

و در عہد حکومت او ہر سال خامی فصل شالی بوقوع آمدہ قحط سالی واقع شد و نرخ یک خروار شالی تا شانزدہ روپیہ عروج نمود تا پنج شش سال صعوبت قحط دفع نشد۔ مردم غربا و مساکین برباد رفت و ہزاراں جان بابت نان ضایع گشت۔ "قحط سال عظیم"[1] تاریخ است۔

و شجاع الملک از زندان کشمیر خلاصی یافتہ ہمراہ دیوان محکم چند[2] بہ خیال اعتضاد و استمداد در پیش رنجیت سنگھ بہ لاہور رفت مدتے دراں جا بسر برد۔ رنجیت سنگھ او را اولاً بیاد قدردانی نمود۔ عاقبت برائی مواخذۂ کوہ نور کہ در کشمیر وعدہ کردہ بود چندگاہ محبوس داشت و کوہ نور و جواہر موفور از وگرفتہ مرخص نمود۔

بعد ازاں در لودیانہ رفت و عیال و اطفال دراں جا گذاشتہ بہ جانب کشتواڑ نہضت کرد و از راجۂ آں جا قلیلے فوج کومک گرفتہ در موضع گوہن پرگنہ برنگ رایت محاربت افراشت۔ ازیں سو سردار عظیم خان امیر محمد خان را با فوج

[1] ۱۲۲۸ھ مطابق ۱۸۱۳ء۔ [2] دیوان محکم چند صاحب کار مہاراجہ رنجیت سنگھ متوفی ۱۸۱۴ء (عمدۃ التواریخ دفتر دوم صفحہ ۳۵، ۳۶)۔

فراوان بہ مدافعت اُو مامور ساخت۔ ثانیاً خود ہم بہ مقابلت اُو مبادرت نمودہ اُو را ہزیمت دادہ در کشتواڑ رسانید۔[1]

پس ازاں شجاع شاہ بخواہش استمداد پیش صاحبان انگریز رفتہ لارڈ آک لینڈ والیسرائے ہند اُو را افواج کثیر ہمراہ دادہ کابل و قندہار فتح نمودہ دو سال دراں جا حکومت عاریتی کردہ از دست شجاع پسر زمان شاہ کُشتہ شد۔

و آخر حکومت عظیم خان پنڈت بیر در و میرزا پنڈت در وسوکھ رام صفا یا ہر سہ کس اجارہ دار کل مالیۂ کشمیر شدہ بودند از جملہ بسبب خامی محصولات یک لک روپیہ نزد پنڈت بیر در ما بقی ماند و سردار لعلت باقیات پنڈت موصوف را نہایت تنگ طلبی فرمود و پنڈت مذکور سردربار دعوٰی کرد کہ من خامی فصل از خدای تو مجرا میگیرم سردار بہ سبب موافقت رنجیت سنگھ از و متنفر شدہ بود موجب آں در مطالبۂ باقیات اُو تشدد فرمود و یکصد قزلباش در خانۂ اُو برای مواخذۂ مالیہ موکل فرستاد۔ بعد دو سہ روز سردار از میرزا پنڈت پرسید کہ پنڈت بیر در قصد گریختن دارد۔ میرزا پنڈت گفت اصلاً نتواند گریخت اگر میگریزد من ضامن اُو ہستم سردار خط ضمانت از و نوشتہ گرفت و شبانگاہ میرزا پنڈت برادر عموی خود بیر در پنڈت را گفت کہ امروز پیش سردار ترا ضامن شدہ ام اگر ایشاں را قصد گریختن است ہمیں وقت بگریزند کہ فردا موقع گریختن نباشد۔ آنگاہ پنڈت نامور عزم سفر نمود و وجہ اش کہ دختر منشی بھوانی داس

---

[1] ولے بقول سوہن لعل سوری شاہ شجاع را با افواج عظیم خان معرکہ نیفتاد بلکہ بوجہ شدت برف و باران کوہ پیر پنچال ہزیمت خورد۔

بود موجب رعایت ناموس مرافقت سفر او ننموالست کرد۔

موجب آں پنڈت بیر در واسہ کاک ہرکارہ باشی را آوردہ زوجہ وکیلن خود بہ معرفت او در خانۂ قدوس گوجاری پنہان داشت وخود بغیر زین اسپ سوار شدہ در دیوہ سر رسید کاردار دیوہ سرسیرش راجہ در بود اورا ہمراہ گرفتہ بہ رہنمونی ملکان "گھوری" در عین بارش برف از کوتل عبور نمودہ بہ ہزار مشقت در جموں رسید و راجہ گلاب سنگھ او را قدر دانی کردہ سفارش خود بنام راجہ دھیان سنگھ[1] نوشتہ داد ازاں جا رفتہ در لاہور بہ ملازمت رنجیت سنگھ فایز گشت۔

وقتیکہ عظیم خان از گریختن پنڈت ناموخبر یافت بتعاقب او پیامان تعین کردہ خانہای ملکان گھوری را غارت کردہ آتش کشید ندپس سردار از میرزا پنڈت پرسید کہ پنڈت بیر در کجا رفت میرزا پنڈت گفت اگر او را ہوس دنیا ماندہ باشد بہ گنگا خواہد رفت اگر ہوس دنیا باقی باشد پس پیش رنجیت سنگھ رفتہ فوج گرفتہ می آید سردار گفت پس چہ صلاح دے گفت کشتن میرزا پنڈت! ازیں سخن سردار را دل خوش شدہ میرزا پنڈت را بوجہے تعرض نہ کرد بعد آں سردار واسہ کاک ہرکارہ باشی را بابت نشاندہی اہلیہ پنڈت بیر در سخت مواخذہ نمودہ تا نہ رود نہ ہزار روپیہ از مصادرہ گرفت۔

دراں اثنا منشی تیلوک چند کہ داماد بیر در بود از زوجہ خود سراغ اہلیہ بیر در دریافتہ فی الفور سردار را خبر نمود۔ ہماں وقت اہلیہ بیر در وکیلن او بہ شیر گڈھ بردند آں ضعیفہ در میان کشتی زہر ہلاہل خوردہ از جان درگذشت پس

[1] راجہ دھیان سنگھ برادر اوسط مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی متوفی ۱۵ ستمبر ۱۸۴۳ء بود۔

واسہ کاک ہر کارہ را شکم چاک کردند و زوجۂ دلاجکاک بہ کابل بردند۔

وقتیکہ فتح محمد خان فتح کشمیر ساختہ بہ قندہار رفت محمود شاہ بہ حسن انتظام اُو چند سال بہ استقلال بسر بردہ برادرش حاجی فیروز دین حاکم ہرات بود شاہزادہ کامران ہمیشہ خار خار حکومت ہرات بخاطر میداشت و پدرش محمود شاہ برعایت فیروز دین منظور نمیکرد۔ عاقبۃ الامر کامران با وزیر فتح محمد خان رشتۂ موافقت مستحکم کردہ بوساطت اُو متمنای خاطر خود بخدمت پادشاہ معروض داشت و پادشاہ بہ کراہیت تمام وزیر فتح محمد خان را برائی خالی کردن قلعۂ ہرات دستوری داد۔

چوں فتح محمد خان با فوج گراں در ہرات رسید ازاں طرف فیروز دین با جمعیت خود بہ مقابلت برآمدہ فریقین بہ جنگ پیوستند۔ و دوست محمد خان[۲] براہ دیگر داخل شہر شد دربانان را بہ حرب و ضرب مغلوب کردہ متصرف قلعہ شد و مال و اسباب حرمخانۂ شاہی کہ درمیان قلعہ موجود بود بغارت برد از انجملہ ہمشیرہ کامران شاہ کہ در قلعۂ مذکور ہمیشہ ساکن می بود اُو را بواسطۂ خواجہ سرا ایزار بند زرین مکلل بہ یواقیت و نگیں بود از شلوارش بہ قبضہ نمود گویند قیمت آں ہم ولک روپیہ افزوں بود۔ روز دوم فیروز دین ہم اسیر کردند۔

دراں اثنا علی قلی خان قاچار شہریار ایران دیار بہ معاونت فیروز دین با عسکر جرار ایلغار آوردہ رایت پیکار افراشت و وزیر فتح محمد خان و حاجی خان کاکر با لشکر ایران مقاتلہ و محاربہ نمودہ ہمہ ہا مغلوب و مہزوم کردند۔

---

[۱] بقول سلطان محمد خان ایں جنگ در ۱۲۳۲ھ مطابق ۱۸۱۷ء روئیداد (تاریخ سلطانی صفحہ ۱۹۸)۔ [۲] یکے از برادران کہین وزیر فتح محمد خان یکے از بیست و یک پسران سردار پاینده خان بود۔

چوں خبر تاراج کردن دوست محمد خان و حرمخانۂ شاہی و احوال کشیدن ابزار ند خواہر نامدار بہ سمع کامران رسید بہ آتش غضب افروختہ شد و بعد چند روز وزیر فتح محمد خان نذرانۂ فتح ہرات در پیش کامران گذرانیدہ بہ خلعت و انعام متوقع بود۔ شاہزادہ را بہ سبب طعن و تشنیع مردماں جگر می سوخت فی الفور [۱] او را اسیر دربار میل در چشماں کشیدہ نابینا ساخت و محمود شاہ را بہ استماع ایں خبر زیرو زبر شدہ شاہزادہ را سخت ملامت نمود۔ وزیر فتح محمد خان را دلاسا و مدارا کردہ بر عہدۂ وزارت بدستور معزز داشت۔

چونکہ وزیر فتح محمد خان از بصارت محروم شدہ بود حسب ضرورت برادر خود محمد عظیم خان را برائی انصرام مہام وزارت در قندہار طلب نمود و عظیم خان موجب مطالبۂ برادر خود تمامی مال و اسباب زیور و آلات نقد و جنس کہ تعداد آں از یک کرور روپیہ

[۱] ولے بقول سلطان محمد خان درّانی ”شاہزادہ کامران کینہ ہای گذشتہ را در خیال خود مجسم نمودہ دانست کہ تا وزیر فتح خان بر پاست ما را از حکومت بجز نامے نیست پس درخفیہ با پدر خود شاہ محمود اظہار شوخی و جراری کردہ گفت۔ قطعہ:-

مخالف تو یکے مور بود ثماری شد بر آور از تن آن مور مار گشتہ دمار

مدہ زمانش زین بیش ای زغفلت مست کہ اژدہا شود از مہلت تو باید مار

و بہر صورت کہ توانست پدر بے تمیز را نیز بر استیصال آں مخلص عزیز راضی ساخت روز دیگر کہ وزیر فتح خان بخدمت ایشاں رفت شاہزادہ کامران او را معاتب ساختہ بہ بہانۂ گرفتن شاہزادہ گرفت و در عوض آں خدمات شایستہ از مردمی چشم پوشیدہ گوہر چشمش را میل کشید“۔

[۲] ایضاً صفحۂ مزبور۔

افزون بود مع خزانه همراه سهج رام پنڈت در که مدار المهام او بود پیشتر روانهٔ کابل ساخت[لہ]. و بعد چند روز برادر خود جبار خان بر حکومت کشمیر نصب کرده عنان عزیمت بجانب قندهار معطوف داشت. مدّت حکومتش درین جا شش سال بود.

سردار جبار خان در سنه[لہ] ۱۲۳۴ھ متمکن وسادهٔ حکمرانی گشته نهایت رحیم و منصف مزاج بود. چون رنجیت سنگه خبر ترحیل عظیم خان شنید و پنڈت بیربر هم هر لحظه ابرام و الحاح میکرد موجب آن بیربر پنڈت را ذمه واری نقصان فوج و مصارف آن نموده فرزند او پنڈت راج کاک را معاودت لشکر پیش خود بود عمل گرفته دیوان مصر چند و راجه گلاب سنگه و سردار هری سنگه و جوالا سنگه پدانیه و حکما سنگه چمنی و سرداران اٹاری والا و ڈیره شاهزاده کهرک سنگه و دیگر چند افسران نامدار با لشکر جرار زیاده از سی هزار برای تسخیر مامور ساخت.

چون فوج دریا موج به اهتمام پنڈت بیربر در کوهستان نفنه ورود یافت از آن جا بنابر تنگی راه و کثرت سپاه جمعی کثیر از راه دار هال و جمّ غفیری از معبر پوشانه دستوری یافت. ازین طرف سردار جبار خان و ولی محمد خان و عبدالله خان با لشکر فراوان و جمعیت اعیان شهر برآمده در هیره پوره رایت تقابل افراختند و از آن جا جمعی از عسکر برای تدید راه بیر پنچال پیشتر مامور ساختند و فوج خالصه بر فرق بیر پنچال رسیده با لشکر افاغنه به سرب ضرب پیوستند و بسیاری از مبارزان به قتل آورده فوج افاغنه را از آن جا بر داشته بر کریوهٔ شوپیان رسانیدند.

روز دوم جبار خان کمر همت چست بسته بقتال و جدال مشغول شده

[لہ] مطابق ۱۸۱۹ء۔

از جانبین جمعے کثیر بقتل رسید و عبد الرحمن کشتہ شد۔ دراں اثنا مبارزان جبار خان به معاینہ کثرت وازدحام سنگھاں متردّد و متوحّش شدہ آوارۂ دشت ہزیمت گشتند و جبار خان با جمعے از دلاوران شیر جنگ برعایت ناموس و ننگ بہ آہنگ جنگ پیش قدمی کردہ بہ انداختن تیر و تفنگ مخالفان خود را قافیہ تنگ کردہ بود ناگاہ از دست بہادران فیروز جنگ زخمے شدید بر بازوئے آں پلنگ رسیدہ در میدان مبارزت لنگ گردید لاچار از معرکۂ گیر و دار کنارہ کردہ بغیر تامّل و درنگ مایوس و دلتنگ در شہر ورود یافت و مال و اسباب گراں بہا ہمراہ برداشتہ براہ بارہ مولہ جانب کابل نہضت[1] ساخت و سپاہان افاغنہ عربان و گریان از ملک بدر رفت و عسکر سنگھاں ہشتم ماہ ہاڑ ۱۸۷۶ء بہ در شیر گڈھ داخل شد۔ تاریخ بکرمی "بولوجی واہ گروجی کا خالصہ۔ بولوجی واہ گروجی کی فتح"[2]۔

شاہ نعمت اللہ قادری پیشتر فرمودہ بود۔ فرد:

درسال "غلرد"[3] اگر بمانی بینی

ملک و ملک و ملت و دیں برگردد

چوں فتحنامۂ کشمیر در پیش رنجیت سنگھ رسید پنڈت راج کاک را خلعت بخشیدہ مرخّص نمود۔

تسلّط یافتن مہاراجہ رنجیت سنگھ بر ممالکِ پنجاب و کشمیر

مؤرّخان پنجاب مے نگارند کہ بعد انتقال گورو نانک کہ تذکرۂ او

---

[1] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۳۷۔ [2] ۱۸۷۶ بکرمی مطابق ۱۸۱۹ء۔

[3] یعنی سال ۱۲۳۴ھ مطابق ۱۸۱۹ء۔

درحصهٔ اوّل[1] مذکور است چیلهٔ او گورو انگد سیزده سال بر متابعت مرشد خود راسخ بود۔ بعدازاں امرداس و رامداس بیست و نه سال در اختراع مذہب سکھی کوشیدند و از مردمان پنجاب وغیره خلقتے انبوه داخل ملّت کردند و تالاب امرتسر را قبله گاه خود دانسته مرمّت نمودند۔

بعدازاں در عہد عالمگیر گوروارجن[2] ادعائے حکومت بخاطر آورد عالمگیر اورا شریر دانسته محبوس داشت وے به بہانهٔ غسل روزے برلب دریا رفت و درمیان آب غوطه داده غایب شد۔ بعدازاں گوروہرگوبند و گوروہررائے و گوروہرکشن بیست و چہار سال جانشینی کرده در نشر ملّت کوشیدند۔

و در سنه ۱۷۲۱ بکرمی تیغ بہادر رایت مسند نشینی افراشته از مریدان و متابعان خود جم غفیرے جمع کرد و عموی او رام رائے بدعوی وراثت پیش عالمگیر استغاثه نمود و از حضور تیغ بہادر را فرمان احضار رفت وے از متابعت پادشاه سر پیچیده بغی ورزید و پادشاه بمواخذهٔ او لشکر کشید و تیغ بہادر تاب تقابل در خود ندیده بدیدن معابد و منادر در ہند رفت و بعد چند سال از سیر ہند باز آمده بدہلی رسید و لکھا مردم در پیش او جمع شدند چوں دغدغه حکومت به خاطر آورد عالمگیر او را شریر دانسته به حُسن تدابیر

---

[1] رجوع کنید به صفحه ۴۴۲ تا ص ۲۵۶ ۔

[2] صحیح این است که ظہور گوروارجن (دیو) در عہد جہانگیر بود و آنکه حسن نوشته است مبنی بر سہو است۔ رجوع کنید به "ہسٹری آف جہانگیر" مصنفه بینی پرشاد ص ۱۴۸۔ و نیز حاشیه نمره ۳۴۸ جلد اوّل تاریخ حسن صفحه ۲۴۸۔

اسیر کردو در ۱۷۳۲ء بسر آں بہادر از تیغ جدا ساخت[1]

بعد از اں پسرش گورو گوبند سنگھ جانشین پدر شده از فرقۂ سنگاں لشکرے انبوه جمع کرده ہر کس را حکم داد که شمشیر و خنجر با خود نگاہدارند و موی تراشی نکنند و "واه گورو جی کی فتح[2]" ورد زبان سازند۔

چوں شکوه سلطنت بہم رسانید با اورنگ زیب رایت محاربت افراشته بعد محادلۂ بسیار در قلعۂ آنند پور متحصن گشت و چہار فرزندان او کشته شدند آخراً از قلعۂ آنند پور خروج کرده در میدان مکت سر به جنگ پیوست و بعد آویزشهای بسیار لشکر او پریشان[3] و خود پنہاں گشت۔ بعد چندیں دامنگیر امان گشته به سیر ہند نہضت کرده در "اچیلانگر[4]" از دست متابعان خود کشته شد[5]۔

بعد انتقال عالمگیر در سلطنت شاہان مغلیه روز بروز سستی و پستی راه یافت و از روی ضعف سلطنت اجیاد سنگاں خیال خودسری بخاطر آورده در حدود پنجاب جا بجا دست تطاول دراز کردند۔ چنانچه در عہد

---

[1] برائے توجیه اسباب قتل گورو تیغ بہادر نگاه کنید به حاشیه ۳۴۵ جلد اول تاریخ حسن

[2] یعنی فتح و نصرت برائے ایزد متعال۔

[3] بروایت مؤرخان سکھ شکست گورو گوبند سنگھ در سال ۱۷۰۵/۶ رو داد (کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحه ۷۹)۔ [4] صحیح: "اچیا لانگر" قصبه ایست در وسط ہند بنام گوروداره (معبد سکھاں) شہرت دارد۔ و به "ناندیر" نیز موسوم است۔

[5] سال وفات گورو گوبند سنگھ بقول کننگھم ۱۷۰۸ء است۔

عالم بہادر و فرخ سیر و محمد شاہ بارہا فساد کردند و بروز معرکۂ نادر شاہ[۱]

و احمد شاہ درانی مال و اسباب عسکر شاہان دہلی بغارت بردند۔

بعد ازاں در عہد حکومت احمد شاہ و تیمور شاہ درانی تا حدود ملتان

و اٹک ملک پنجاب را تاراج نمودند و احمد شاہ در مقدمۂ جنڈالہ یورش

آوردہ پنجاہ ہزار کس از قوم سنگاں بقتل آورد و در ۱۱۷۶ھ قریب بست

ہزار کس از تیغ گذرانید و تالاب امرتسر از خاک انباشتہ عمارت آن[۲]

ویران کرد۔

و در ۱۱۷۸ھ سنگاں مسلمانان پنجاب را غارت کردند و از دست

آنہا تالاب امرتسر صاف کنانیدند۔ احمد شاہ بہ اصغای این ماجرا بعد

پانزدہ ہزار سکھ از تیغ گذرانید و در عہد تیمور شاہ زنگی خان درانی

سی ہزار سر سنگاں بر اشتران بار کردہ در پشاور رسانید۔[۳]

---

[۱] برائے تفصیل این محاربات ملاحظہ کنید کننگھمس ہسٹری آف دی سکھس ص ۸۵
تا ۱۰۴۔ [۲] مطابق ۱۷۶۲ء۔ [۳] منشی عبدالکریم خان در توجیہ
این ہم میگوید کہ سکھاں در صوبۂ ملتان دخل نمودہ شہر و قلعۂ نواح آن را متصرف
شدہ بودند۔ تیمور شاہ بہ سبب منازعت و بغاوت قوم خود ہم سکھاں را معطل
گذاشتہ بود۔ ناگہاں خبر رسید کہ فوج سکھاں قریب شصت ہزار از دریائے چناب و
راوی عبور کردہ قصد تسخیر ڈیرۂ اسمٰعیل خان و غازی خان دارد...... شاہ اول
حاجی علی خان نامی سردار را برائے فہمائش سکھاں کہ پا از حد اعتدال بیرون
نگذارند، فرستاد۔ سکھاں بغرور جمعیت خود سفیر مذکور را بدرخت بستہ بضرب

ودر سنہ ۱۲۱۱ھ [۱] اشرار سنگاں ملک پنجاب را باز غارت کردند و حاکم لاهور را طاقت مدافعت آنها نه بود بنابراں زمان شاه خود یورش کرده سی هزار کس از جنود سنگاں بقتل آورد - هنوز انتظام و انتقام ناتمام بود که خبر بغاوت محمود شاه بسمع اعلی رسید - چناں تنبیه باغیان معطل داشته بجانب قندهار عجلت کرد و بعد مراجعت او سرکشان سنگاں شهنچی باشی [۲] حاکم لاهور بقتل آوردند و مال و اسباب شاهی بغارت بردند -

ودر سنہ ۱۲۱۵ھ [۳] زمان شاه باز بجانب پنجاب نهضت کرده فرقهٔ سنگاں بیان موشاں در زمین پنهان گشته هیچ کسے در محاربت مقابلت نه کرد - بعد چندگاه خبر بغاوت محمود شاه بسمع بادشاه رسید - امرائے درگاه افرمود

۴۴ گلو له لفنگ گشتند که مارا پادشاه می ترساند و ما از شاه کڑاه گرئے خود می خواهیم - یعنی پادشاه از ما ترسید بپاس خاطر ما حلوا برائے گوروئے ما و کڑاه آهنی نگاں بپزد - جاسوساں همراه سفیر مقتول در سخینه آمدند و این حال را بحضور تیمور شاه ظاهر ساختند - بمجرد شنیدن این خبر آتش غضب سلطانی زبانه کشید" (تاریخ احمد صفحه ۲۰) -

[۱] صحیح این است که عزیمت شاه زمان برائے تادیب سکهاں دو مرتبه بود یکے در سنہ ۱۲۱۰ھ و دیگر در سنہ ۱۲۱۱ھ - اما حسن بنابر مسامحت معتاده دو واقعه را یک جا ضم کرده است - برائے تفصیل رجوع کنید به تاریخ احمد صفحه ۳۲ و ۳۴ -

[۲] مراد از "احمد خان شاهنچی باشی بارک زئی" است -

[۳] مطابق ۱۸۰۰ء - ولے درست این است چنانچه کننگهم و لاله سوهن لعل اثبات دارند که عزیمت شاه زمان بطرف لاهور بار دوم در سنہ ۱۲۱۴ھ مطابق سنہ ۱۷۹۹ء واقع شد (کننگهمس هسٹری آف دی سکهس ص ۱۲۰ و عمدة التواریخ دفتر دوم ص ۳۹) -

که هر کس که از شما حکومت لاهور منظور خواهد کرد او را خلعت صوبه داری خواهیم بخشید و از مقربان حضور هیچ کسے حکومت لاهور منظور نکرد۔ پادشاه در فتور سلطنت مجبور بود حسب ضرورت سه کس از سنگان چیت سنگه و مهر سنگه و صاحب سنگه[1] که از باریافتگان حضور بودند بر نظامت لاهور منتقل داشته خود به جانب کابل رفت و دراں جا از دست برادرش بصارت زایل گشت پس هیچ کسے از شاهان دراں یورش پنجاب نکرد۔

بداں که بعد انتقال عالمگیر تا ایں زمان قریب یکصد سال در حدود پنجاب و هندوستان تغلب سنگاں بود و سرغنۂ آنها در دهات و قصبه جات جابجا قوت و ثروت بهم رسانیدند۔ از انجمله شخصے "دلیو"[2] نام از قوم "سانسی"[3] در حدود گوجراں واله سکونت میداشت و

---

[1] مراد از سوبها سنگه کان هیه نیاز بیگی پسر گوجر سنگه بانی قلعۂ گوجر سنگه لاهور است (اے شارٹ هسٹری آف دی سکهس مصنفۂ تیجا سنگه صفحه ۱۸۴)۔ [2] دلیو اسم صفتی است بدهـ سنگه را که مردمان عوام به ما دیانے بایں نام او را مسمّٰی کرده بودند۔ ایں بدهـ سنگه یا دلیو در ۱۶۷۰ء متولّد شده در سال ۱۷۱۶ء فوت شد (اے هسٹری آف دی رینگ فیملی آف لاهور صفحه ۵ مطبوعۂ ۱۸۴۷ء)۔ [3] "سانسی" قومے است از اراذل الناس که پیشۂ قطاع الطریقی اختیار نموده مانند خانه بدوشاں از جائے بجائے می روند و به صید افگنی اوقات بسر می برند۔

میجر سمتھ صاحب در بارۂ تحقیق نسب مهاراجه رنجیت سنگه آنجهانی رقم طراز است که جدّمان بهتی یکے از اجداد دلیو (که از غلطی از فرقۂ سانسی خیال کرده می شود) در اصل پسر کالو بهتی است که به حوالی ۱۶۷۰ء در قریۂ پنڈی بهتی (قریباً ۴۰ یا ۵۰ میل جنوب مغرب لاهور) سکونت میداشت۔ کالو در جوانی با دوستانِ خود جنگیده با زن خود از قریه بیروں آمد و نزد فرقۂ "سانسی" که حوالی امرتسر قیام می داشت پناه گرفت۔ دراں ایام زوجه اش از جدّمان حامله بود و عادت

فرزند اُو بودھ سنگھ[1] دختر گلاب سنگھ مجیٹھیہ[2] بعقد آورد۔ سہ پسر[3] از و متولّد شد، چرت سنگھ۔ ڈل سنگھ۔ جودھ سنگھ۔ و بعد وفات پدر چرت سنگھ باتفاق برادران و متعلقان خود در موضع گوجرانوالہ قلعہ قصبہ تعمیر ساخت و بہ مساعدت اقبال اکثر دہات را متصرف گشت و در بغاوت و راہ زنی از اقران خود سبقت برد و بعد انتقال اُو پسرش مان سنگھ[4] را بینت غارتگری افراشتہ ملک جموں و رام نگر را تاراج نمود۔

و در سنہ ۱۸۳۷ بکرمی مطابق سنہ ۱۱۹۴ھ[5] از صلب اُو رنجیت سنگھ تولد یافت۔

---

۴۳ میداشت کہ برائے سیر و تفرج بیرون می رفت ناگاہ روزے بہ درد زہ مبتلا شد و مجبوراً خود را در خیمہ سانسیاں رسانید و ہمانجا جدّ دمان بھٹی متولّد گردید۔ سانسیاں از راہ شفقت مولود را "جدّ دمان سانسی" نام دادند (ایضاً صفحہ ۳ و ۴)۔

[4] یعنی شکر چک۔ [1] متوفی ۱۷۵۲ء۔

[2] ہمیں گلاب سنگھ مجیٹھیہ بانی خاندان رؤسائے مجیٹھیہ است (ہسٹری آف دی ریننگ فیملی آف لاہور صفحہ ۶)۔ [3] ولے میجر سمتھ صاحب تعداد پسران بودھ سنگھ چہار کس نوشتہ است بدین تفصیل:- ا۔ چرت سنگھ متولّد ۱۷۲۲ء۔ ب۔ دھول سنگھ متولّد ۱۷۲۴ء۔ ج۔ جیت سنگھ متولّد ۱۷۲۷ء۔ د۔ نانو سنگھ متولّد ۱۷۳۲ء۔ (ایضاً صفحہ ۶)۔

[4] صحیح "مہا سنگھ" (۱۷۵۹ء تا ۱۷۸۰ء) است۔ [5] ۱۱۹۴ھ مطابق ۱۷۸۰ء سال وفات مہا سنگھ پدر رنجیت سنگھ است۔ بنابریں بقول میجر سمتھ صاحب درست این است کہ رنجیت سنگھ در سرمائے ۱۷۷۶ء متولّد گشت و بوقت وفات پدر عمر اُو پنج سال بود (لے ہسٹری آف دی ریننگ فیملی آف لاہور صفحہ ۶)۔

چون بعمر پنج سال رسید یک چشم او به آزار چیچک غایر گشت و در سنه دوازده[1] سالگی سایهٔ پدرش از سر گذشت. و مادرش[2] سدا کور به تدبیر دیوان لکهپت رائے امورات ملکی سرانجام میداد. وقتی که سنین عمرش بر اوج هفده سال عروج نمود مادر خود دیوان لکهپت را بقتل آورد و بذات خود در انصرام مهام ملکداری پرداخته در شجاعت و جلادت از اقران دوران سبقت برد. چون جمعیت لشکر بهم رسانید اطراف و قصبه جات در قبضهٔ تصرف در آورد. و در وقتی که زمان شاه از لاهور به کابل نهضت اخیر کرد دریای چناب طغیانی بود. هنگام عبور دوازده عدد اتواپ از توپخانهٔ شاهی در قعر دریا غرق شدند. چون رایت کوکبهٔ خسروی در گوجرانواله رسید رنجیت سنگه بعز بساط بوس فایز گشت. پادشاه او را خلعت و اعزاز بخشیده برای کشیدن اتواپ از دریا تجویز داد. رنجیت سنگه توپها از قعر دریا برآورده فی الفور بدست معتبر خود در پیشگاه حضور مرسول داشت و پادشاه به جلدوی این خدمت عظمیٰ صوبه داری لاهور بوی بخشید و رنجیت سنگه با جمعیت لشکر خود به جانب لاهور عزیمت کرده از خوشدامن خود سدا کور که مرزبان بٹاله بود استمداد نمود و باشندگان لاهور که از تطاول سه صوبه داران شکسته و

---

۱ صحیح "پنج سالگی" است و آنکه حسن نوشته است سهو قبیح است (حواله تذکره صدر) - ۲ صحیح این است که "سدا کور" خوشدامن رنجیت سنگه بود که در ۱۸۲۷ء بحالت نظربندی وفات یافت.

(ایضاً صفحه ۱۵) -

خستہ شدہ بودند بہ معاونت رنجیت سنگھ مستعد شدند۔

و در ۱۸۵۶ء مطابق ۱۲۱۳ھ رنجیت سنگھ بعد محاربہ و مقاتلہ بسیار

ہر سہ صوبہ دار[1] را ہزوم کردہ بر تخت لاہور جلوس نمود و مال و اسباب موفور کہ در حصار

لاہور زیر زمین مخفی بود بدست آورد و خود را بہ خطاب مہاراجگی مشہور ساخت

مقارن آں حال سردار گلاب سنگھ بنگی[2] با جمعیت افواج سنگاں رایت تقابل افراشت

و مہاراج با جیش پر طیش بہ مقابلۂ او چہرہ شدہ در علاقۂ بھسین[3] مقاتلۂ عظیم

---

[1] رجوع شود بہ عمدۃ التواریخ دفتر دوم صفحہ ۴۲ مصنفہ سوہن لعل سوری۔ اما

در وے بجائے "سہ" نام دو صوبیدار یعنی چیت سنگھ و موہر سنگھ آمدہ است۔

[2] برائے برقرار داشتن اتحاد فیما بین، مذہبیا سنگھاں خود را بدوازدہ گروہ

کہ ہر یک ازاں مثل معروف است منقسم کردہ بودند۔ تفصیل ایں امثال چنانچہ کننگھم مذکور

کردہ است درج ذیل است:۔

۱۔ بھنگی منسوب است بہ بنگ زیرا کہ سردار شاں بخوردن ایں عقاقیر بکثرت

معتاد بود۔ ۲۔ نشانی منسوب بہ نشان کہ بمعنی پرچم باشد۔ ۳۔ نہنگ

ایں فرقہ برائے سرفروشی و جانبازی برائے حفاظت مذہب بوجود آمد۔

۴۔ رامگرھیہ۔ منسوب بہ قلعۂ رام گرھ حوالی امرتسر است۔ بانی ایں مثل

سردار جسا سنگھ نجار است۔ ۵۔ نکی منسوب بہ علاقۂ در جنوب لاہور۔

۶۔ اہلو والیہ ایضاً نام دہ۔ ۷۔ کنہی۔ ایضاً۔ ۸۔ فیروز پوریہ

یا سنگھ پوریہ۔ ایضاً۔ ۹۔ سکر چکیہ۔ ایضاً۔ ۱۰۔ ڈالی والیہ۔ ایضاً۔

۱۱۔ پنج گرھیہ۔ ایضاً۔ ۱۲۔ پھلکیہ۔ ایضاً۔ [3] بھسین قریہ ایست نہ کروہ از لاہ

روی داد۔ گلاب سنگھ بروز ہیجا بہ باعث کثرت نوشیدن شراب از جان درگذشت

و مہاراج مظفر و منصور بجانب لاہور نہضت ساخت۔

و در ۱۸۵۶[1] بکرمی شاہزادہ کھڑک سنگھ متولد شد۔ و در ۱۸۵۹ بکرمی

مہاراج نامدار صاحب سنگھ مرزبان گجرات و ڈل سنگھ والی اکال گڑھ باجگذار

نمود پس لوائی عزیمت افراختہ والیان جہنوٹ و کپورتھلہ و قصور و کانگڑہ و

سوجان پور و ہوشیار پور وغیرہ اطراف بعید بہ حرب و ضرب شدید مطیع و

منقاد خود گردانید۔

و در ۱۸۶۰ بکرمی بدیدن مقامات متبرکۂ ہردوار وغیرہ نہضت کرد

بعد مراجعت آں طرف در شہر قصور با نواب قطب الدین خان بابت قصور قتل

نظام الدین خان والی آں جا جنگ کرد[2]۔ عاقبت جرم بخشی ساختہ شہر قصور

بوے ارزانی داشت۔ ازاں جا بہ تسخیر ملتان رفت و نواب مظفر خان مرزبان

آنجا در مجادلہ و محاصرہ تنگ گرفتہ باجگذار نمود[3]۔

و در ۱۸۶۱ بکرمی گوردت سنگھ خلف گلاب سنگھ بھنگی در امرتسر باغی شد

مہاراج مال و اسباب اُورا تاراج کردہ شہر امرتسر در قبضۂ اقتدار خود در آورد

و ہمدرین سال مہاراج علاقۂ جھنگ و اُدرج فتح کرد و مرزبانان نابہہ و جیند و

بطرف مشرق (عمدۃ التواریخ صفحہ ۴۶)۔ ۱؎ ولے بقول لالہ سوہن لعل در سمت ۱۸۵۷ بکرمی در ماہ پھاگن مطابق ۱۸۰۲ء۔ ۲؎ برائے تفصیل ایں جنگ رجوع کنید بہ عمدۃ التواریخ دفتر دوم صفحہ ۶۴۔ ۳؎ بقول لالہ سوہن لعل سوری تسخیر ملتان در سمت ۱۸۶۴ بکرمی مطابق ۱۸۰۷ء روی داد۔ (عمدۃ التواریخ دفتر دوم صفحہ ۶۵)

پٹیالہ مطیع ساخت۔

و در ۱۸۶۳ بکرمی راجہ نیپال بہ تسخیر پنجاب لشکر کشیدہ سنسار چند والی کانگڑہ در قلعہ بند نمود و مہاراج بر جناح استعجال یلغار کردہ افواج غنیم مغلوب و منہزم ساخت و دو دختر سنسار چند در عقد آورد۔ ازاں جا بہ نیایش جوالا مکھی مستفیض گشت و در ہمیں سال شاہزادہ شیر سنگھ و تارا سنگھ توام از بطن دختر سدا کور[1] مرزبان پٹیالہ تولد یافت۔

و در ۱۸۶۴ بکرمی مظفر خان والی ملتان قطب دین خان مرزبان قصور کہ باجگذار شہر یار بودند بغی ورزیدند مہاراج ملک قصور را نہب غارت ساختہ عمارات شہر ویران نمود۔ عاقبت قطب الدین خان در ذیل امان در آمدہ ملک خود را باز متصرف شد بعد ازاں بجانب ملتان روی آوردہ قلعۂ ملتان را محاصرہ نمود پسانہ مظفر خان عاجز آمدہ نذرانہ و جرمانہ و سالیانہ برخود قبول کرد۔ ازاں جا فقیر عزیز الدین در بہاولپور رفتہ والی آنجا باجگذار نمود۔ در سموت[2] .... مہاراج در پٹیالہ رفتہ صاحب سنگھ والی آں جا یک توپ کلان و یک مالای مروارید پیشکش نمود۔ ازآنجا کوچیدہ ملک کوٹلہ و نراین گڑھ و پٹھان کوٹ بہ حرب و ضرب مفتوح ساخت ازاں جا بطرف جسروٹہ[3] و چنبہ رایت افراخت و راجگان آں حدود باجگذار فرمود۔

[1] یعنی مہتاب کور۔ [2] کذا فی الاصل۔ ولے از عمدۃ التواریخ معلوم شدہ کہ عزیمت رنجیت سنگھ بطرف پٹیالہ در ۱۸۶۴ مذکور واقع شد۔
[3] ضلع کٹھوعہ در جنوب شرقی صوبۂ جموں ریاست کشمیر۔

بعد ازاں بر قلعۂ سیالکوٹ یورش آوردہ جیون سنگھ در قلعہ متحصن گشت۔ عاقبت در محاصرہ عاجز آمدہ مفرور شد و ملک او ضبط خالصہ گشت۔ از آنجا بطرف گجرات نہضت کردہ راجۂ آنجا توپ احمد شاہی کہ بسیار کلان بود پیشکش ساخت و نذرانۂ شایاں بنظر گذرانید۔ پس بجانب اکھنور نہضت کردہ عالم خان[1] حاکم آنجا در پناہ آمد۔ پس رایت منصورہ بجانب لاہور جولان داد۔ و در سموت ۱۸۶۵[2] بکرمی شاہزادہ کھڑک سنگھ برائے تسخیر شیخوپورہ دستوری یافت و از ترددات او فتح نشد۔ پس مہاراج خود متوجہ آں سواد گشتہ بضرب ہای توپ احمد شاہی بارۂ قلعہ فرو ریخت و از بیل سنگھ حاکم آنجا محبوس داشت و شیخوپور کھڑک سنگھ را جاگیر بخشید۔ و در سنہ[3] مسٹر مٹکف صاحب سفیر گورنمنٹ عالیہ در لاہور رسید و تحائف عجیبہ بنظر گذرانید۔ ہماں روز مہاراج نامدار با گورنمنٹ انگریزی رابطۂ اخلاص و اتحاد مستحکم نمود و نفائس و لطائف غریبہ بدرگاہ گورنمنٹ عالیہ بدست سفیران خود مرسول داشت۔ و توقف مٹکف صاحب بطور وکالت در دربار لاہور مصمم گشت۔

پس مہاراج بہ مرافقت مٹکف صاحب در فیروزپور نہضت کرد ازاں جا بر حصار فریدکوٹ محاصرہ نمود و ضبط خالصہ فرمود و ازاں جا بطرف کوٹلہ و پٹیالہ

۱؎ صحیح "عالم سنگھ" (ایضاً صفحہ ۶۸)۔ ۲؎ کذا فی الاصل ولے در عمدۃ التواریخ "در ۱۸۶۴" (مطابق ۱۸۰۸ء) مذکور است۔ ۳؎ کذا فی الاصل۔

۴؎ ۱۸۰۹ء۔ برائے تفصیل فتح پٹیالہ رجوع کنید بہ عمدۃ التواریخ دفتر دوم از صفحہ ۸۵ تا ۹۰۔

و جیند و نابھہ سیر کردہ از والیان آں حدود خراج معمولی اخذ نمود و ملک انبالہ ضبط خالصہ فرمود۔ پس بطرف لاہور راجع شد در ہماں سال حوالی شہر لاہور قلعۂ شہر پناہ ترصیص نمود و نیز پیرامون شہر امرتسر قلعہ گوبند گڑھ محصور ساخت۔

و در سنہ[1] راجہ ہای پٹیالہ و جیند و نابھہ و فرید کوٹ وغیرہ از تغلب مہاراج عاجز آمدہ در پناہ گورنمنٹ عالیہ مامون شدند۔ موجب آں افواج انگریزی آمدہ آنروئے دریائے ستلج را متصرف شدند۔ ولارڈ "دکنٹر لولی" صاحب کماندار فوج در قلعہ لودھیانہ معسکر ساخت۔ بہ اصغای ایں ماجرا مہاراج را برہمی خاطر شدہ در صلح و جنگ متردد ماند۔ دراں اثنا مٹکف صاحب از طرف سرکار انگریزی مراسلۂ معذرت آمیز بنظر گذرانیدہ مہاراج را بہ استمالت و مدارا دلخوش کرد ہماں روز فیما بین سرکارین بمواثیق و شرائط عہد نامہ موثق گشت و درمیان سلطنتین فاصلہ سرحدات دریائے ستلج مقرر شد یعنی آں روئے دریائے ستلج را سرکار انگریزی قابض گشت و ممالک ایں روی دریا در تصرف مہاراج داخل ماند۔

مقارن آں حال راجۂ نیپال باز یورش آوردہ سنسار چند در قلعۂ نگر کوٹ تحصن یافت، بہ استماع ایں خبر مہاراج بطرف کانگڑہ یلغار نمود بعد محاربہ و مجادلہ بسیار دریعۂ نیپال ہزیمت خورد۔ و مہاراج قلعۂ نگر کوٹ در قبضۂ خود گرفت و از ساکنان کوہستان خراج شاہی اخذ کردہ در امرتسر رسید۔

ہمدراں زمان مہاراج افواج خود را قواعد انگریزی تعلیم داد۔ بعد ازاں

---

[1] ۱۸۰۹ء۔ برائے تفصیل فتح پٹیالہ رجوع کنید بہ عمدۃ التواریخ دفتر دوم از صفحہ ۸۵ تا ۹۰۔ [2] متوفی ۱۸۲۴ء۔

دیوان بھوانی داس کوہستان جموں فتح کرد۔ مقارن آن حال مرزبان وزیرآباد از دنیا
نقل کردہ ملک او ضبط شد۔ ہمدران سال فقیر عزیز الدین ملک گجرات از تصرف صاحب سنگھ
بنگی نزع کردہ دفاین و خزاین بنگیان ضبط نمود۔ پس ازاں بر ملک خوشاب یورش رفت
آن ملک ہم شامل خالصہ شد۔

و در سنہ ۱۸۶۵[۱] زمان شاہ و شجاع الملک از کابل مہزوم شدہ در راولپنڈی
رسیدند و ہر دو پادشاہ معزول با مہاراجہ ملاقات کردہ بہ الطاف و اعطاف خسروانہ
ممنون و مرہون شدند۔ زمان شاہ اعمی در راولپنڈی و شجاع شاہ در تلنبیہ متوقف
گشت۔ ہمدرین سال شہر بمبر از سلطان خان گرفتہ شد و نیز ملک جالندر از تصرف
بدھ سنگھ انتزاع یافت در سموت ۱۸۶۶ شاہزادہ کھڑک سنگھ کتخدا شد۔

و در سنہ ۱۸۶۸[۲] بکرمی وزیر فتح محمد خان برائے تسخیر کشمیر استمداد نمود و از آمدنی
کشمیر نذرانہ سالیانہ ہشت لک روپیہ مقرر کرد۔ مہاراج دیوان محکم چند و ویساکا سنگھ
مع دہ ہزار سپاہ بہ اعانت فتح محمد خان مامور ساخت تذکرہ آن در اوراق گذشتہ
مسطور است[۳]۔

ہمدرین سال سنہ ۱۲۶۹ھ عطا محمد خان قلعہ اٹک را بدل مبلغ یک لک روپیہ
بشہریار لاہور بخشید فتح محمد خان را این حرکت مضر خاطر گشت و فسخ معاہدہ کردہ
از کابل با لشکر کثیر یورش آورد و قلعہ اٹک را محاصرہ نمود۔ مہاراج از لاہور شہزادہ
کھڑک سنگھ و دیوان محکم چند را بہ مقابلہ فتح محمد خان تعیین ساخت و بعد محاربہ

---

۱ مطابق ۱۸۱۰ء۔ ۲ ۱۸۱۳ء۔ ۳ در احوال وزیر فتح محمد خان
در بیان صوبیداران افاغنہ ہمین جلد۔

و مقاتلہ بسیار لشکر فتح خان بسبب شدت گرما مغلوب و منہزم گشت و کھڑک سنگھ مظفر و منصور بجانب لاہور رجعت کرد و مہاراج بشکرانۂ این فتح عظمی بہ درشن[1] جوالامکھی در کانگرہ رفت۔

و در سموت ۱۸۷۱[2] مہاراج از لاہور و اطراف دور لشکرے موفور فراہم کردہ بہ افسری دیوان محکم چند و سرفرازان ارجمند برائی تسخیر کشمیر از راہ بہنبر و پونچھ مامور ساخت و بذات والا در شہر پونچ توقف کرد و عظیم خان ناظم کشمیر در شوپیان سبقت یافت دراں جا تلاقی فریقین روی داد و بہ موجب تقدیر افواج مہاراج مغلوب و منہزم شد۔ ہمدرین سال افغانان مکھڈ شورش کردہ بسرکوبی افواج مہاراج مغلوب شدند۔

و در سموت ۱۸۷۲ بکرمی مہاراج لاہور شاہزادہ کھڑک سنگھ و دیوان چند را برائے فتح ملتان مامور ساخت و در محاصرہ و مقاتلہ آں جا جمعے کثیر بہ قتل رسید و نواب مظفر خان مع چہار فرزند جوان شہید شد و شہر ملتان را غارت کردہ عمارات ویران کردند۔

در سموت ۱۸۷۴[3] بکرمی مہاراج از لاہور با عساکر موفور بجانب پشاور یورش کرد۔ چوں بر لب دریائے سندھ بسبب سیلاب بود۔ مہاراج بر ہستہ اقبال سوار شدہ با لشکر اجلال از دریا عبور نمود۔ گوبند گیری اشہب ورا اہمن نتر شد گویا کہ پائی آب رفت پس قلعۂ خیر آباد و حصن جہانگیرہ بہ یک حملہ مفتوح کرد یار محمد خان[4] والئ

---

[1] یعنی برائے زیارت صنم کدۂ جوالامکھی۔ [2] ۱۸۱۵ء۔ [3] مطابق ۱۸۱۹ء۔
[4] متوفی ۱۸۲۹ء۔

پشاور در کوہستان یوسف زئی اختفا پذیرفت و مہاراج دیار پشاور را بہ جہانداد خان بخشید و خود ہمگی سہ روز در پشاور توقف کردہ بجانب لاہور راجع شد۔ چوں برلب دریائے سندھ رسید یار محمد خان یک لک روپیہ نذرانہ فرستادہ یک لک روپیہ سالیانہ برخود نہادہ از حضور بہ عنایات موفور ملک پشاور تفویض یافت۔

و در سموت ۱۸۷۶ سنہ[1] بکرمی مہاراج بہ الحاح و ابرام پنڈت بیربر بجانب کشمیر لشکر کشیدہ جبار خان ناظم کشمیر از رزمگاہ ہیرپورہ مہزوم شدہ در کابل رسید و دیار کشمیر در قبضهٔ اقتدار شہریار لاہور درآمدہ تشریح آں در اوراق گذشتہ گذشت و در سموت ۱۸۷۸ سنہ ملک منکیرہ و ڈیرہ غازی خان و بھکر ایل شد۔

ہمدریں سال سید احمد خان[2] و مولوی اسماعیل بہ اتفاق غازی خان یوسف زئی در حدود ہزارہ برامر جہاد مستعد شدند و مہاراج لاہور شاہزادہ شیر سنگھ و دیوان رامدیال و گلاب سنگھ بہ مقابلت اہل جہاد مامور ساخت۔ و بعد حرب و ضرب شدید رام دیال کشتہ شدہ سید احمد خان با زمرهٔ غازیان در زوایای کوہستان مختفی گشت۔

و در سموت ۱۸۸۲ سنہ[3] محمد عظیم خان با فوج گران از کابل نہضت کردہ مہاراج ہم

---

۱ ۱۸۲۰ء۔ برائے تفصیل فتح کشمیر بدست مہاراجہ رنجیت سنگھ رجوع کنید بہ کننگھمس ہسٹری آف سکھس صفحہ ۱۵۹۔ ۲ برائے تفصیل احوال حضرت سید احمد بریلوی و مولانا محمد اسماعیل شہید و جہاد ایشان با سکھاں رجوع کنید بہ حواشی ۱۳۱۸ و ۱۳۱۷ تاریخ حسن جلد اول از صفحہ ۴۳۸ تا ۴۴۰۔ ۳ مطابق ۱۸۲۵ء۔ ولے صحیح این است کہ این واقعہ در سنہ ۱۸۲۳ء چنانکہ در کننگھمس ہسٹری آف ۴۴

از لاہور یلغار نمود و از دریائی سندھ بسواری فیل دلبند پائے آب عبور کرد تا که فیل سواری در دریا بود احدے ضائع نشد رفتنے که برکنار دریا فیل عروج نمود با تفصد سوار در آب غرق گشت پس رایت منصور در پشاور رسیده با فوج عظیم خان محاربات سخت واقع شد۔ عاقبت عظیم خان ہزیمت خورده بطرف کابل رجعت کرد و یار محمد خان بر حکومت آنجا بدستور قائم ماند۔

در ۱۸۸۸ء مہاراج نامدار از یار محمد خان خواستگاری اسپ لیلے کرد کان مجنون در دادن سمند لیلی عذر آورد و مہاراج شہزاده شیر سنگھ و راجه گلاب سنگھ و بدھ سنگھ با عسکر جرار برائے حصول اسپ لیلے مامور ساخت۔ یار محمد خان به معاضدت سید احمد خان غازی در محاربت سنگاں سبقت کرده بعد جدال و قتال بسیار سید احمد خان مہزوم شد و یار محمد خان دامان امان بگرفته به قوت اسپ لیلی حلف کرد و از حضور بر حکومت پشاور بدستور دستوری یافت۔ چوں افواج منصور در لاہور رسید مہاراج از موجودگی اسپ لیلی خبر شنیده باز لشکر کشید۔ دراں اثنا سید احمد خان خروج کرده یار محمد خان را قتل نمود

ﮯ دی سکھس صفحه ۱۶۱ مذکور است رو نما شد۔ نیز وفات محمد عظیم خان که در اثنائے ۱۸۲۳ء واقع شد ہم مؤید ایں خیال است۔ ﮯ مطابق ۱۸۳۱ء۔ اما صحیح این است که تحصیل اسپ لیلی از سلطان محمد خان برادر یار محمد خان در اواخر ۱۸۲۹ء بود زیرا که یار محمد خان بنا بر زخمے که در جنگ خلاف مجاہدان اسلام یافت در اثنائے سال ۱۸۲۹ء فوت کرد۔ نزد کننگھم محصلان ایں اسپ جنرل ونتورا و شہزاده شیر سنگھ بودند (کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحه ۱۸۹)۔ ﮯ متوفی ۱۸۴۰ء۔

و پشاور را تصرف کرد و از حضور بمدافعت او شیر سنگھ مامور شد بعد جنگہای بسیار سید احمد خان و مولوی اسمٰعیل در بارہ کوٹ[1] شہید شدند و سلطان خان[2] اسپیلی بدرگاہ گذرانیدہ برحکومت پشاور تسلط یافت شیر سنگھ بالشکر شاہی بجانب لاہور رجعت کردہ اسپیلی در اصطبل خاص داخل ساخت۔

و در ۱۸۹۰ لارڈ بینٹینک[3] ویسرای ہند بمقام روپڑ با مہاراج ملاقات نمود۔ و در ۱۸۹۱ سردار ہری سنگھ[4] برای تنبیہ سرکشان یوسف زئی و استیصال سلطان خان مرزبان پشاور مامور شد بعد قلع و قمع باغیان یوسف زئی در دفع سلطان[5] خان متوجہ گشت و از حضور شاہزادہ نونہال[6] و جنرل ونتورہ بمعاضدت ہری سنگھ راہی شد چون سلطان خان رخود تاب مقاومت ندیدہ کنارہ کشید و ملک پشاور ضبط خالصہ شد پس دوست محمد خان از کابل یورش آوردہ ازین طرف مہاراج در پشاور رفت بعد محاربہ شدید دوست محمد خان منہزم شدہ مہاراج بجانب لاہور رجعت نمود[7]۔

---

[1] "یارا کوٹ" کذا فی الاصل سہو کاتب است۔ [2] یعنی سلطان محمد خان برادر یار محمد خان۔ [3] لرڈ ولیم بنٹنک نائب السلطنۃ ہند از ۱۸۲۸ء ...... تا ۱۸۳۵ء۔ متوفی ۱۸۳۹ء۔ [4] ہری سنگھ نلوہ متوفی ۱۸۳۷ء برائے تفصیل رجوع کنید بہ کننگھمس ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۲۱۱۔

[5] ہمیں سلطان محمد خان۔ [6] متوفی ۵۔ نومبر ۱۸۴۰ء۔

[7] برائے تفصیل ایں محاربات نگاہ کنید کننگھمس ہسٹری آف دی سکھس از صفحہ ۲۰۷ تا ۲۱۳۔

انتباہ:- اکنوں برخے از حالات صوبہ داران کشمیر کہ در عہد مہاراجہ رنجیت سنگھ در اینجا حکومت می کردند گفتہ شود فقط۔

اورنگ چہار دہم در بیان حکومت سنگاں

دیوان موتی رام در سنہ یکہزار و دو صد وسی چہار ہجری[۱] برائے صوبہ داری کشمیر جلوس نمود و بفرمان شہریار لاہور[۲] پنڈت بیربر[۳] متکفل مالیہ گشتہ اختیار گرفت و گذاشت در قبضۂ اقتدار او بود۔ و فرقۂ ہنود بعد انقضائی عرصۂ چہار صد و دو چہار سال شمسی زورطۂ زبونی بر آمدہ بر ساحل مراد رسیدند و اہل اسلام را ایام نکبت در پیش آمدہ از اوج بسرت بحضیض عسرت افتادند۔ بیت:-

چنین است رسم جہانِ درشت   گہی پشت بر زین گہے زین بہ پشت

بحکم نافذ ابواب مسجد جامع[۴] مسدود شدہ بانگ نماز ممنوع گشت و برای

۱؎ مطابق ۹/۱۸۱۸ء۔ ۲؎ یعنی مہاراجہ رنجیت سنگھ آنجہانی۔

۳؎ پنڈت بیر در یا بیربل در فرزند پنڈت گلاب جو در بود۔ چون در سنہ ۱۲۳۴ھ (۱۸۱۸ء) دیوان مہر چند خطۂ کشمیر را از جبار خان افغان فتح کرد۔ پنڈت بیربل برائے تہنیت نزد مہاراجہ رنجیت سنگھ آمد و بصلۂ این بکفالت مالیہ پرگنات فائز گشت۔ بیربل در بعد ازیں تا حین حیات مشیر خاص مہاراجہ رنجیت سنگھ بود۔ پسر او پنڈت راجہ کاک در در عہد مہاراجہ گلاب سنگھ سر دفتر محکمۂ داغ شال بود (عمدۃ التواریخ دفتر دوم صفحہ ۲۷۷، تاریخ بیربل کاچرو قلمی ورق ۲۴۱، تاریخ اقوام کشمیر مطبوعہ سنہ ۱۹۳۴ء صفحہ ۲۹۴)۔ ۴؎ ولیم مورکرافٹ ابواب مسجد جامع را در اثنائے سیاحت کشمیر (از ۱۸۱۹ء تا ۱۸۲۵ء) مقفل یافتہ است (سفر نامہ جلد سوم، فصل دوم، ص ۱۲۰)۔

ارتکاب گاو کشی قتل قبیله و نیلام و انهدام قوم تجویز یافت و مسجد و دیگر مسجدهای بسیار شامل نزول[1] گشت. فولا سنگه توپخانه فرستاد که خانقاه معلّی را شهید گرداند لیکن پندت بیردر بخوف بلوهٔ عام ازین اراده باز آورد. و در ۱۲۳۵ھ[2] حادثهٔ وبا بوقوع آمده جمعی کثیر از برنا و پیر بملک آخرت بشتافت و موتی رام یکسال و دو ماه در حکومت بسر برده معزول شد.

سردار[3] هری سنگه در ۱۲۳۵ھ خلعت حکومت پوشید بفرمان شهریار

[1] برائے "نزول" ببینید تاریخ حسن جلد اول صفحه ۳۲۳، حاشیه ۱۰۴۳ —

[2] تاریخ کشمیر بیربل کاچرو قلمی ورق ۲۰۷ —

[3] سردار هری سنگه نلوه فرزند سردار گوردیال سنگه مجیتهیه است که در گوجرانواله متوطن شده بود. هنوز هری سنگه هفت ساله بود که از سایهٔ پدر محروم گشت. از آن وقت رنجیت سنگه او را مثل پسر خود پرورش می نمود. مسٹر سنها و وائن نگاشته اند که هری سنگه اوقات خود بطور پرستار زادگان بسر می برد. در محاصره قصور و بعد از آن در مهمات ملتان و کشمیر و پشاور هری سنگه ناموری بسیار حاصل کرد. هری سنگه به لقب نلوه ملقب بود زیرا که او وقتی یوزی را بدو حصه شگافته بود. از باقیات او قلعهٔ اوری و نروچی و گوردواره های مٹن و باره موله و کاٹهی دروازه سرینگر است. هری سنگه نلوه در ۱۸۳۷ء در محاربه با میر دوست محمد خان نزد خیبر کشته شد (کشیر جلد دوم صفحه ۷۲۹ و ۷۳۰). ملا حمید الله شاه آبادی بر قتل هری سنگه مرثیهٔ ذیل از زبان مهاراجه رنجیت سنگه منظوم کرده است:-

زمرگ هری سنگه و قتل سپاه — برنجید رنجیت می کرد آه
ز نرگس هم از غنچهٔ نرگسین — چو شبنم بیفشاند اشک از جبین

مناصب جاگیر کہ از عہد شاہان چغتہ بہ نسبت علماء و فضلا و بزرگ خاندان ہا معمول بود ضبط نمود شش ماشہ نقرہ و شش ماشہ نحاس مغشوش کردہ روپیہ ہری سنگی بقیمت ہشت آنہ چہرہ شاہی مسکوک ساخت۔ سکہ:۔

زیب تیغ و فتح و نصرت بیدرنگ یافت از نانک گورو گوبند سنگ

روپیہ مذکور تا حال در تجارت و معاملات اینجا مروج و معمول است۔ و در سال دوم حکومتش مطابق فرمان شہریار لاہور رئیسان خطۂ کشمیر بیربل پنڈت در و میرزا پنڈت در و سہجرام پنڈت در و خواجہ منور شاہ دیوانی وغیرہ اہلکاران روانہ حضور شدند۔ میرزا پنڈت در مقام دولتا نگر رسیدہ بحادثہ وبائی ہیضہ با جمعی از پنڈتان کشمیر رہگرای عالم بقا شدند لہ۔ و پنڈت سہجرام در از فوت برادر نامور غمگین شدہ از صاحبکاری کشمیر استعفا نمود موجب آن پنڈت بیر دربار یاب حضور گشتہ بر موقع گذارش محاسبۂ دو سالہ کشمیر مورد الطاف جہانبانی گردید و برای آیندہ ذمہ دار ملک شدہ حجت خود نوشتہ داد و برای

۴۴
همی گفت ای وای سرلشکری | چنان تند شیری و کند آوری
دریغ آن دلیری و مردانگی | دریغ آن امیری و فرزانگی
چہ بودی کہ تنہا ہمان یک سوار | همی زیست بر جای چندین ہزار
دریغ آن قوی بال دشمن فگن | ہزبر ژیان شیر لشکر شکن
چو او میر شمشیر و لشکر پناہ | نہ بینیم دگر اندرین بارگاہ
بدینگونہ افسوس بسیار خورد | حق خدمتش یک بیک می شمرد

(اکبرنامہ قلمی مصنفہ ملا حمید اللہ شاہ آبادی صفحہ ۶۶)

لہ تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۴۲ -

اختصاص یافته صاحبکاری خلعت فاخره و یک زنجیر فیل و مالای مروارید و بندی مرصع انعام یافت و بکمال شوکت بکشمیر آمده وارد کرال پوره گردید. گنیش پنڈت در فرزند سهج رام پنڈت در که از بنی اعمام بیرپنڈت نیکنام بود باستقبال او سبقت نمود. و پنڈت نامدار از روی غرور تفقد احوال او بوجهی ننموده بلکه علاقه جات مستاجری او ببهانه توفیر ضبط فرمود. آن عزیز بکمال شکستگی خاطر از مجلس او برخاسته در شیرگڈھ رسید و هری سنگه را ذهن نشین ساخت که پنڈت بیردر را از روی غرور فلک بخیال نمی آید بجای خود منفرد مود که هری سنگه قلعه دار است او را با صوبه داری چه کار. دران اثنا بیردر بیرون شیرگڈھ وارد شده از روی تقدم ساعت سعید ملاقات هری سنگه معطل داشته بسواری پرنده روبروی هری سنگه از دریا عبور کرده بروقت سعید داخل خانهٔ خود گردید و گنیش پنڈت سردیوان پیش هری سنگه نشسته بود اعتنا و استغنای او صوبه دار را مرکوز خاطر ساخته آتش مخالفت ایشان را هیجان داد. رفته رفته مخالفت صوبه دار و صاحبکار بمنازعت انجامید و هری سنگه در حضور عرضداشت که پنڈت بیردر الحال با راجه های پهار سازش کرده است خیال بغاوت و فساد بخاطر دارد بلکه ثبوت تحریری بمهر و دستخط بیردر بهم رسانیده بحضور گذرانید. رنجیت سنگه از اطوار او بیزار گشته بحضور طلبید و به احتمال سازش راجه ها از حکومت کشمیر بیدخل گردانید. بیت:-

نرنجی تا نرنجانی کسے را
برنجی چون برنجانی خسے را

دران ایام غلام علی خان کهکه در انقیاد فرمان صوبه دار نوعی قصور کرده هری سنگه اقطاع او ضبط خالصه نمود و در عوری[1] قلعهٔ مئین تخصیص فرمود و غلام علی خان

[1] صحیح: "اوڑی" -

بمرافقت خود در لاہور برد۔ مدّت دو سال در حکومت گذرانید۔

دیوان موتی رام بار دوم در سنہ یکہزار و دو صد و سی و ہفت ہجری[1] ۱۲۳۷ھ فرمان صوبہ داری یافتہ ہمراہ بیرد رپنڈت نر د مخالفت باختہ بہ بہانہ باقیداری ماخوذ ساختہ و از تحصیل کل جائداد منقولہ او پرداختہ مع فرزند عزیز خود در بند زندان انداخت بقضای کردگار مزاج پنڈت نامدار در زندان منحرف شدہ دنیائے غدار را پدرود نمود۔ ببیت:-

بترس اے دوست از ہنگامۂ خویش — کہ پیلہ جان ہد درجامۂ خویش

در سنہ ۱۲۳۸ھ[2] کرنیل مورکرافٹ[3] میر آخور باشی سرکار انگلیہ بمرافقت خواجہ شاہ نیاز نقشبندی[4] بسفارت یارکند و کاشغر رفتہ بیاحت اطراف ترکستان کردہ رجعت نمود و خواجہ شاہ نیاز را بجلدوی حسن خدمت از شہر یار لاہور موضع بربن جاگیر دہانید و موتی رام چہار سال جام حکومت نوشیدہ بہ لاہور رفت و در اثنائی راہ

---

[1] مطابق ۱۸۲۱ء - [2] مطابق ۱۸۲۲ء - [3] ولیم مورکرافٹ باشندۂ لنکاشائر انگلستان بود۔ بعد تحصیل علم طب در لورپول دانۂ سیاحت عالم شد۔ در سنہ ۱۸۰۸ء بہند رسیدہ در سلک ملازمان "ایسٹ انڈیا کمپانی" بحیثیت مفتش و نگران داخل گشت۔ در سال سنہ ۱۸۲۰ء براہ کشمیر بہ لداخ کہ دار الخلافہ لداخ است۔ بعد از سیاحت بخارا در سنہ ۱۸۲۵ء مورکرافٹ می خواست کہ براہ کابل افغانستان رجوع بہند کند کہ اچانک در راہ بمقام اندھکن بیمار گشت و بعد از چند یوم راہ فنا پیمود۔

(ملخص از تمہید سفرنامہ مورکرافٹ جلد اول صفحہ ۳۷)۔

[4] رجوع کنید بتاریخ حسن جلد سوم قلمی ورق

وفات یافت.

دیوان چونی لعل در سنه ۱۲۴۱ھ[1] از دربار لاهور صوبه دار و صاحب کار مقرر شده گورکهه سنگه بر قلعه داری و تحصیل مالیه دستوری یافت. درین جا گورکهه سنگه با دیوان نرد مخالفت باخته به امور حکمرانی دخیل گشت. موجب آن چونی لعل را در امور جزوی و کلی خلل آمده در تحصیل مالیه حرج واقع شد و از حضور هر دو متغیر شدند. چونی لعل در عرض راه بخوف قیداری زهر خورده از جان درگذشت. حکومت او دو سال بود. در عهد او مدین کاو[2] سود و داماد او مامه کلو که از اعیان شهر بودند بتهمت گاوکشی ناحق گرفتار کرده بدار آویختند و لاشهای آنها در میان شهر بگردانیدند.

دیوان کرپا رام[3] در سنه یکهزار و دو صد و چهل و سه ۱۲۴۳ھ هجری خلعت حکومت پوشیده در رفاه رعیت و امنیت خلق نهایت کوشید. صاحب فهم و فراست و عالی همت و عیاش و دماغدار بود. همواره اوقات خود در عیش و نغمه و نوش بسر می برد. و هانجیان پرنده خود را کسوت گلناری در بر کرده و بر مجدافهای منقش و ملون زنگوله ها بسته اکثر بسیر دریا بتفرج

---

[1] مطابق ۱۸۲۵ء. [2] صاحب جیز التواریخ (ص ص ۱۸۱ و ۱۸۲) نام این هر دو مظلومان خواجه محی الدین کاوسه و مرزا کلو پسر خواجه صدیق کاوسه نوشته است. بقول وی این هر دو مقتولان از تاجران نامور ملک کشمیر بودند (بحوالهٔ کشیر جلد دوم صفحه ۷۳۰).

[3] دیوان کرپا رام فرزند موتی رام و نبیرهٔ دیوان محکم چند بود. اصل آنان از کنجاه ضلع گجرات پنجاب (پاکستان) است. رام باغ برکنارهٔ دوده گنگا از آثار کرپا رام است که بعهد خاندان ڈوگره آباد ساخت.

(کشیر جلد دوم صفحه ۷۳۱).

می کرد و شیخ غلام محی الدین صاحب کار او بود کہ انتظام ملک و مالیہ باہتمام او می شد و تشخیص شالی پرگنات و اجارہ مستاجران از مخترعات اوست۔ در سنہ ۱۲۴۳ھ [1] سنہ ۱۹۸۴ ب ۲۱، ذوالحجہ ساون سدی دہم پاسی از شب گذشتہ جنبش زلزلہ بشدت و بولہ ہمچناں استیلا یافت کہ اکثر خانہ ہا از بیخ و بن بر کندہ و بعضی ہا را شکست و ریخت گردانید و بصدمہ جنبش اول جمعی کثیر شربت اجل نوشیدہ اکثر ہا زخمی و ہزار مردہ گردید و خانقاہ معلی را کلس کنگرہ بام غلطید تا سہ ماہ زلزلہ متراکم بود بعد آں خفت پذیر فتہ را عرصۂ نہ ماہ زمین متحرک بود۔

و در ماہ صفر ۱۲۴۳ھ وبای ہیضہ غلبہ و استیلا نمود کہ ہزاراں مردم راہگرای عالم آخرت شدند و بسبب نایابی اکفان کاہ پوشیدہ تدفین مردگان نمودند تا شش ماہ آشوب آں جاں کاہ بود [2]۔ در آں زمان راجہ زبردست خان مرزبان مظفر آباد خیال خیرہ سری بخاطر آورد و دیوان یا عسکر دلاوران یورش کردہ باغیاں از مغارہ ہای کوہستان سرکشیدہ فوج خالصہ را تباہی کردند دراں اثنا گنیش پنڈت درنرد تدبیر باختہ میان راجہای پہاڑ تفرقہ انداختہ جمعیت آنہا پریشان ساخت موجب آں زبردست خان درپناہ آمدہ نذرانۂ شایان گذرانید و دیوان یو رغمال ہا گرفتہ رجعت نمود [3]۔ سہ سال و دو ماہ حکومت کردہ بہ مطالبۂ حضور بہ لاہور رفت [3]۔ و دریں جا مہاں سنگھ [4] نایب

---

[1] مطابق ۱۸۲۷ء۔ [2] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۴۳۔

[3] ایضاً ورق ۲۴۳ و ۲۴۴۔

[4] وے بقول پنڈت بیربل کاچرو و جی۔ ٹی۔ وائن "مہاں سنگھ"

(تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۴۴ و سفرنامہ جی۔ ٹی وائن جلد دوم صفحہ ۲۶)۔

گذاشت در عهد او[1] دو زن ستی شدند۔

بهاسنگه اردلی[2] در ۱۲۴۶ھ رایت حکومت افراشته گنیش پنڈت در که افسر رؤسای نامور بود بر عهدهٔ صاحبکاری ممتاز ساخت و به استصواب او در بسط و کشاد حکمرانی پرداخت۔

در ۱۲۴۷ھ مردم عوام آتش کینه و فساد افروخته اهل تشیع را غارت کردند خانمان و مال و متاع و ننگ و ناموس آنها بباد دادند قصهٔ آن در حصهٔ اول[3] گفته شد۔

بهاسنگه یک سال حکمرانی کرده معزول گشت۔

شاهزاده شیر سنگه در سنه یکهزار و دوصد و چهل و هفت هجری ۱۲۴۷ھ[4] بر صوبه داری کشمیر از لاهور مامور شده دهم ماه ماگه ۱۸۸۸ب در موسم سرما که دریای بهت و تالاب ولر یخ بسته شده بود دریا ره موله و رود نمود و هانجیان[5] و زمینداران هزاران جمع کرده یخ بندی

---

[1] مرزا مهدی مجرم و پنڈت بیربل کاچرو درین خصوص مثنویهای طویل گفته اند مطلعهائے هر دو بالترتیب این است ؎

ترا او حرف عشق از خامهٔ من — فتند در دهر شور از نالهٔ من

الٰهی شمع جانم را بر افروز — منوّر کن دلم چون مشعل روز

(دیوان مجرم قلمی مملوکه کتابخانه محکمهٔ تحقیق و اشاعت ورق ۱۱۹ تا ۱۳۱ و تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۴۴ تا ۲۵۵) ۔

[2] و نزد پنڈت بیربل کاچرو "بهان سنگه اردلی" (تاریخ کشمیر قلمی ورق ۲۵۵)۔ [3] ص ۱۹۱۔

[4] مطابق ۱۸۳۱ء ۔ [5] هانجیان جمع هانجی بفتح ها و سکون الف و نون و کسر جیم و سکون هر دو آخر در کشمیری بمعنی ملّاح و کشتیبان باشد۔

تالاب و بہت شکنا بینا و داخل شہر شد۔ شاہزادہ موصوف عیاش و جوان[1] و بے پروا بود شب و روز در بادۂ عشرت و غرور مخمور ماندہ در انتظام امور ملکداری بوجہی پرداختن نفرمود۔ و بشاکا سنگھ[2] بر تحصیل مالیہ صاحب اختیار نمود وے در تحصیل مالیہ نہایت دار و گیر نشد کردہ از جور و جفا و اخذ مصادرہ و اختراع بدعات بحال رعایا ہر نوع تباہی و خرابی افزود و از روی خیرہ سری خیال خودسری در سر آوردہ بر شاہزادہ تفوق می جست۔ بصدور علامات فتور فیما بین شاہزادہ و صاحبکار قصور و برہمی باطن و رنجش خاطر ظاہر گشت و انتظام ملک برہم خورد۔ بیت:۔

بود ور د زبان اہل خراج   دہرم[3] کا راج ملک کا تاراج

دراں اثنا گنیش پنڈت در کہ زمین نامور بود برائے استمالت راجہ اسکردو و برآوردن کان سنگہائی بلور و شیم بجانب حصورہ مامور شد۔ موصوف الیہ از راجۂ اسکردو باج و خراج گرفتہ و سنگہائی بلور از کوہستان حصور کشید و بکمال اعتزاز و اہتزاز رجعت فرمود۔ و شاہزادہ بہ نسبت او ابواب عطوفت مفتوح داشتہ مشیر و وزیر خود گردانید۔ پس پنڈت موصوف برائی مدافعت و یشاکا سنگھ روانہ لاہور گشتہ در پیشگاہ شہریار از خیرہ سری خودرائی و یشاکا سنگھ ملتمس شد و از عہدہ موقوف ساخت۔ و شیخ غلام محی الدین بر منصب او ہمراہ آوردہ بجلدوی خدمات حسن خود موضع سیر جاگیر یافت۔

---

[1] بقول جی۔ ٹی۔ دائن "شیر سنگھ با وجود این وصاف ظالمے از حد بود۔ شیر سنگھ و ندیمانش آن قدر از خروسان و ماکیاں کشتند کہ ہیچ یک در وادی نماند۔

(سفرنامہ جی۔ ٹی۔ وائن جلد دوم صفحہ ۷۶)۔

[2] وساکھا سنگھ (عمدۃ التواریخ دفتر سوم صفحہ ۱۷۰)۔

[3] یعنی ادعا این است کہ حکومت مطابق احکام دین (ہنود) است ولے ملک نذر تاراج است۔

همدران ایام اوائل بهار شهریار لاهور بعزم سیر و شکار کوهسار کشمیر رایت عزیمت افراخته چون در حدود راجور سایهٔ نزول انداخت جمعدار خوشحال سنگه[1] و شیخ غلام محی الدین برائے انتظام ضروریات پیشتر بجانب کشمیر مامور ساخت و بذات والا باجمیع خدم و جاه و حشم در کوهستان پونچهه بسیر و شکار مصروف و مشغول شده خوشحال سنگه اوّل جیٹهه ۱۲۴۸ھ[2] در شهر رسید تا آن وقت میان ملک کشمیر علامت قحط بوجهی ظاهر نبود خروار شالی بقیمت پانزده آنه هرجا میسّر می شد. خوشحال سنگه بمجرد ورود اینجا دست جور و جفا دراز کرده در طبقهٔ زمینداران از جور و جفا و مصادره ها تیص و بیص انداخت. و غلات در هرجا ضبط نمود اگر جائی غلّه ظاهر می شد بغارت می برد. موجب آن یکبار غلّه نایاب شده آتش قحط[3] مشتعل گشت. و از هرسو شور و واویلا برخاست

۱؎ جمعدار خوشحال سنگه سهارنپوری متوفی سنه ۱۸۴۵ء ـ ۲؎ مطابق ۱۸۳۲ء ـ

۳؎ صورت حال ناخوشحالی قحط کشمیر که در وقت خوشحال سنگه جمعدار روئیداد مرزا مهدی مجرم در قحط نامهٔ منظومه که مشتمل بر ۹۶ ابیات است بیان کرده است ـ چند اشعار ابتدائی برسبیل نمونه درین جا ایراد کرده می شود ـ

بیا ساقی که دوران تند و تیز است	فلک بی مهر و عالم فتنه خیز است
بده جامی که خشک از تر ندانم	شوم سرمست و پا از سر ندانم
نمیدانم که دریا لاچه شور است	که گردون با هزاران دیده کور است
نمیدانم که آباد چه کار اند	که یکسر امهات اندر غبار اند
مگر از عرشیان شد داد پرسی	که یک فریاد نشنید بکرسی

(دیوان مجرم قلمی ورق ۸۸ تا ۹۲) ـ

رنجیت سنگھ اخبار ہیجان قحط و نایابی غلّہ از بنوچہ اصغا کردہ بجانب لاہور رجعت نمود۔ و خوشحال سنگھ دو سہ ماہ در ملک او گیر و نہب و غارت ساختہ بمطالبۂ حضور روانۂ لاہور گشت و شاہزادہ بعادت خویش در عیش و عشرت مشغول ماندہ شیخ غلام محی الدین در انتظام امور مفوّضۂ خود بکام دل نکوشید۔ دراں اثنا ۱۸ ماہ کتک ۱۲۴۸ھ که فصل شالی قلیلی درو شدہ بود نیمہ دعۂ برف شبانہ بر زمین افتادہ تمامی فصل زیر برف محجوب شد آنچه که درو کردہ جمع شدہ در خرمن ها رسانیدند آنچه که در وطلب بود ضائع گشت و ہوائی دمہ استیلا کردہ تالاب ہا و نہرہا را یخ بند[1] ساخت و چہار پایان بعدم علف تلف گشت حالتی بر ساکنان این دیار گذشت که نصیب کس مباد مردمان بسبب نایابی نان و بصدمۂ سرما و عدم امکان سامان زمستان از جان بیجان شدند و ماندگان در اسواق و شوارع و میدان ہا افتادند۔ و مادران گوشت طفلانِ خود غنیمت دانستند در سال دوم آبادی بعمل نیامدہ تا ماہ بیساکھ برف موجود بود[2] آتش قحط بیشتر ہیجان ساخت که قصۂ آن در حصۂ اوّل مشروح است۔

در آن زمان بمقام ہوّل[3] از خانۂ حمہ میر گاو کشی واقع شدہ دوازدہ کس در سرگین سوختند۔ ہمدراں ایّام دو زن از نسوان ہنود اکستّی شدند۔ چوں از تباہی و خرابی ملک و بے انتظامی شاہزادہ شکایت بحضور رفت رنجیت سنگھ از جمیع

---

[1] مرزا مہدی مجرم در کیفیت این یخ قصیدۂ طویل دارد که مطلعش این است ؎

فصل دی است دورۂ سرما زمان یخ ... برخاست از زمین و زمان الامان یخ

(دیوان مجرم ورق ۳۰)۔

[2] ص ۴۶۳۔ [3] محلۂ معروف سرینگر در شمال جامع مسجد۔

اعیان مملکت کرنیل میان سنگھ انتخاب کردہ بر صوبہ داری کشمیر مأمور ساخت و شاہزادہ دو سال و دو ماہ حکومت کردہ معزول شد۔

میان سنگھ کرنیل[1] در ۱۲۵۰ھ یکہزار و دو صد و پنجاہ برابر بکۂ صوبہ داری

خطۂ دلپذیر ۶ ماہ بیساکھ یوم چہار شنبہ جلوس نمود شبانہ بالائی بام سمن برج بر آمدہ درمیان شہر جائی روشنی چراغ ندیدہ تمام شب در غم و اندوہ بسر برد۔ آخر شب از ہیچ جا آواز مرغ سحر نشنید۔ فردا بسیر شہر برآمدہ میان بازارہا بنگ و شوکران و قنطوریون روئیدہ دید پایٔ ہمتش بلغزید و نہایت متفکر و متردد گردید سہ شبانروز ہیچ نخورد شبانہ می نالید و می گفت داور حقیقی ملک ویران و خلق پریشان بمن بخشید ایں مور ضعیف را چہ یارا کہ ملک ویران کردۂ او را آباد سازد۔ روز سیوم در پیش حکیم شاہ مجذوب[2] رفتہ مستانہ فرمود خدا کہ طراوت مزروعات سقا نتواند ساخت آب بصفات ذاتیۂ خود مزروعات را شادابی می بخشد سقا چرا خود را محزون دارد۔ پس آب بینی افشاندہ گفت ایں بحر محیط برائی طراوت کافی

---

[1] کرنل میان (مہان) سنگھ کمیدان فرزند امیر سنگھ ساکن قصبۂ مان ضلع گجرات پنجاب بود۔ از ۱۸۳۴ء تا ۱۸۴۱ء ناظم کشمیر بود۔ سیاحانِ انگلیسی مانند جی۔ ٹی۔ وائن و بیرن ہیوجل بیان در اخلاق و عادات مہان سنگھ اختلاف دارند۔ جی۔ ٹی۔ وائن مہان سنگھ مجموعۂ اضداد قرار دادہ است۔ بقول او مہان سنگھ زن خود را کہ با در پسر یگانہ او بود خفہ کردہ قتل نمود۔ ولے ہیوجل او را بعد از دیوان کرپا رام از بہترین ناظمانِ کشمیر پنداشتہ است۔ (سفرنامہ ہیوجل صفحہ ۲۸۷ و سفرنامہ جی۔ ٹی۔ وائن جلد دوم صفحہ ۲۷)۔

[2] مراد از حکیم شاہ دوم متوفی ۱۲۶۱ھ مطابق ۱۸۴۵ء است۔ برائے تفصیل حالات او رجوع کنید بہ تحائف الابرار فی ذکر الاولیاء الاخیار صفحہ ۲۳۶ و ۲۳۷۔

است شنیدن این سخنان میان سنگھ را دل قوی شده بجان و دل در تردّد آبادی افتاد و گنیش پنڈت در که نیک اختر بود بر عہدۂ صاحبکاری مختار ساخت و از پنجاب بیست ہزار من از قسم غلات ہمراہ خود آوردہ بود و نیز از اطراف راجور و مظفر آباد و کرناو و کشتوار بقیمت شانزدہ روپیہ اقسام غلات طلبانیدہ در اینجا بہ قیمت سہ روپیہ دہ بدہ تقسیم ساختؔ[1]۔

میشان و گاوان و مرغان و تخم مرغان از اطراف و اکناف آوردانیدہ بمزارعان قسمت فرمود و بذات خود در ملک دورہ کردہ زمینداران موجودہ را دلدہی نمود و ہر کس و ناکس را قطعات زمین ٹھیکہ کردہ بخشید و قرارداد بمُہر و دستخط پنڈت گنیش در ہر کس را نوشتہ دادہ عاقبت بران عمل نمود و ہیچ کسے را تخلف نورزید و از نہان خانہای غلّہ داران غلّات موفور کشیدہ در بازار فروختن انداختؔ[2]۔

چون ہنگام دورہ در پرگنۂ اسلام آباد رسید دران حدود دھگر یا تھہ نام سادوئی[3] عالی مقدار جاگیردار بود فی روپیہ دو ترک از زن میفروخت۔ میان سنگھ بلامی و رفتہ یک دو روپیہ را بنات و چند روپیہ نذر گذرانید و بوقت برخاستن التماس نمود کہ ایشان بقیمت ہشت روپیہ غلّہ میفروشند بعد ازین بہ رعایت این زنیامند بقیمت چہار روپیہ باید فروخت سادوئی مذکور منظور نمود۔ و کرنیل کی از مخبران در آنجا جاسوس گذاشتہ خود بطرف ناگام رفت و در توقف بڈگام خبر شنید کہ سادوئی مذکور بدستور غلہ می فروشد۔ و کرنیل علی الصباح نزد سادو رسیدہ رسید۔

---

[1] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۶۲۔ [2] از مؤرخان ہمعصر تصدیق این واقعہ شدہ۔ [3] سادو یا سادھو در ہندی بمعنے درویش تارک الدنیا باشد۔

که چرا برخلاف حکم من غلّه میفروشند سادوگفت که ترا بر من و جاگیر من اختیار نیست کرنیل لغضب آمده رسیمان طلبید و سادوی مذکور بر یک سفیده بدار آویخت و خود رومال درکف گرفته گریه می کرد و تا موضع شمشان[۱] پا برهنه طفیل او می رفت۔

همچنین ظالمان و خائنان و غلّه داران را سیاست مالی و جانی از قطع دست و بینی و گوش و جرمانه و تاراج می نمود حکم نوشیروانی جاری ساخت۔ در عهد افاغنه و سنگان گروه گلبانان خیره سر شده در نهب و تاراج مردم غربا دست اندازی میکردند واز قسم مواشان و آبیان و محصولات هرچه می یافتند علانیه لغارت می بردند۔ رهزنان مسافران را کالا و متاع نمی گذاشتند[۲]۔ و هیچ کسے از حاکمان وقت تادیب آنها نمیکرد وسرغنهٔ این قوم خیره گلبان بود که با جمعیت دو سه صد سوار براه میرفت نو عروسان دوشیزه جبرًا می برد چون میان سنگه از تغلّب این قوم آگاه گشت چندگاه با تغافل و مدارا پرداخته آنها شیوهٔ خود نگذاشتند۔ پس در ایّام خریفه خود بجانب مراج نهضت کرده ولطرف کامراج دیوان کان سنگه فرستاده قوم گلبانان[۳] از هر جا گرفتار کرده بسزا رسانیدند وبعضی کسان را از تبر و خنجر بند از بند جدا ساخته اعضای آنها جابجا بر درختان آویزان داشتند و بسیار کسان بر شوارع عام بدار آویختند بعضیها را دست و بینی و گوش قطع کرده

۱؎ شمشان بهندی جائے باشد که دراں هنود مردگان خود را می سوزند۔ ۲؎ از مؤرخانِ همعصر تصدیق این واقعات نشده۔ ۳؎ گلوان قومے است از اراذل النّاس در کشمیر۔ منشی محمد الدین فوق اصل "گلوان" "گله بان" پنداشته است که در آغاز به پرورش اسپان اوقات بسر می کردند۔ ولے بعد ازاں چون دانستند که دزدیدن مفید تر از چرانیدن است، پیشهٔ اوّل الذکر را بر ثانی ترجیح دادند بدین سبب این قوم تا امروز بنام اصلی خود معروف هستند (تاریخ اقوام کشمیر جلد اوّل صفحه ۲۱۸ و ۲۱۹)

جان بخشی نمودند و طفلان ہم خالی از نسق نگذاشتند و برائی گرفتاری خیرہ گلیان بارہا
فوج شاہی مامور شدہ بود ماخوذ نگشت۔ عاقبت یکے از مقدمان شکرۂ بغریب و
اخلاص آن طاغی گرفتار کردہ بحضور گذرانید پس او را بر زینہ کدل بدار آویختند۔ موجب آں
در ملک امن و امان واقع شدہ کہ سرموئی بکسے خیانت نمی رسید۔[1]

چون فصل ربیعہ جمع شد بقیمت چہار روپیہ فروختن تجویز داد و در موسم آبادی
دو مرتبہ در ملک دورہ کردہ زمینداراں را حصانت و استمالت نمود۔ یک لک خروار تخم و تقاوی
کہ از عہد راجہ سوکھہ جیون در نزد رعایا باقی بود ہر سال رسوم آں فی خروار یک ترک
می گرفتند۔ کرنیل موازی مذکورہ مع رسوم معمولی سر بسر معاف نمود۔[2] چون بحر محیط افضال
ایزدی بجوش آمدہ فصل کامل پیدا شد کرنیل برائی دورہ برآمدہ باہتمام گنیش پنڈت در
انتظام مالیہ درست نمود و بہر جا محصولات را تشخیص فرمود شالی ری در صحرا جنبہ کردہ
وصاف نمودہ بوزن آورد و بابت خارہ فی خروار شش منوٹہ[3] تخفیف ساختہ بمتاجران
تفویض نمود۔ و مطابق نمونہ جنس صاف از کارداراں گرفتہ حوالہ تحویلداراں فرمود۔
ہمچناں بوقت فروختن از تحویلداراں وصول نمود۔ و در سال نخستین بقیمت دو روپیہ
فروختن تجویز داد ہر گاہ کسے تحویلدار شالی ناصاف میکرد قطع دست و مصادرہ
او واجب میدانست۔

روزی برائی ملاحظۂ کشتیہای شالی در بہت سیر میکرد یک کشتی شالی
مغشوش دیدہ ماجھی را فرمود کہ دست خود در آب غرق کند پس ہمان دست تر در انبار

---

[1] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۶۳۔

[2] ایضاً ورق ۳۶۲ ۔ [3] منوٹہ: کشمیری یک و نیم سیر است۔

شالی داخل ساز دست او اندک گرد آلوده شده فی الفور دست او مقطوع ساخت[1]۔

روزی میان شهر در جنپان[2] سوار میرفت یک عورت را سبد شالی بر سر دید شالی مذکور در آنجا وزن کنانیده چهار ترک شالی را یک و نیم پاو کم شد همانوقت ترازو دار آورده بینی او از کارد قطع کنانید و قطعهٔ بینی در گلویش آویخته برده ساحل دریائی بهت تشهیر ساخت۔ و مقدمات عدالت به رای رزین خود در یک مجلس فیصله میکرد۔ و در بعضی مقدمات خود بسر موقع رفته فوراً انفصال میفرمود در پرگنات بیست تهانه دار مقرر کرده بود که مقدمات عدالت در یک روز فیصله کرده بروز دوم می گذاشتند۔ و سنگهای اوزان و درعه از آهن درست کرده و مهر چسپانیده مروّج ساخت۔ و زر نکاح که از عهد سگان معمول شده بود معاف نمود[3]۔

و در ۱۲۵۱ه[4] تردد آبادی بخوبی نموده فصل کامل ظهور یافت و بدستور پارسال تشخیص کرده بقرار عمل قدیم چهار ترکی از حصهٔ رعایا باز یافت نمود[5] و عملداران را طاقت نبود که از حصهٔ رعایا یکدانه واخوست می نمودند و نرخ شالی فی روپیه هری سنگی یک خروار رواج یافت و برائی رفاه رعیت صورت گذران مردم بی زراعت ده بده بقدر حیثیت مبیعهٔ زمینداری معمول ساخت که بواسطهٔ آن آسودگی مردم غربا و ضعفا حاصل می شد۔ و غلات در شهر ده وافر و ارزان می بود این رسم را راجه رنبیر سنگه

---

[1] مؤرخین همعصر در تائید این واقعه خاموش اند۔

[2] جنپان بفتح جیم و سکون نون و فتح بای فارسی و سکون الف و نون در کشمیری بمعنے محافه باشد۔ [3] مؤرخین همعصر در تائید این واقعه خاموش اند۔

[4] مطابق ۱۸۳۵ء۔ [5] تاریخ بیربل کاچرو قلمی ورق ۲۶۳۔

برطرف نمود گویند از زائی غلّہ بحدی رسید کہ اسپان را جو بعلت نفخ گوارا نمی شد ناظم قرار داد خود را گاہی خلاف نمود موجب آں در عرصہ دو سال رعایا آسودہ حال شدند و مفروریان از ولایت ہا باز آمدند۔ و جاگیرات مردم اکابر و اصاغر ہنگام تسلّط سنگان ضبط شدہ بود رنجیت سنگھ بالتماس میان سنگھ قریب یک لک خروار بہ برہمنان و فقیران و درویشان جاگیر عطا نمود۔[1]

و در سنہ ۱۲۵۱ھ بسبب ہوائی دمہ زخ بندی نالاہا و دریائے بہت بعمل آمد و در سنہ ۱۲۵۲ھ بعد نوروز چہل روز بارش باران شدت نمود دریائے بہت طغیانی شد و پلہای کہنہ پل و بیجبارہ و پانپور منہدم ساخت۔ و میان سنگھ چوبہای پلہا از امیر کدل بر داشتہ بساحل ساینیدہ بعد سیلاب پلہائی منہدمہ باز درست نمود و بسبب انقلاب حکومت افاغنہ و بی انتظامی عہد سنگاں سد بندہا و آبجوہا منہدم شدہ بود میان سنگھ در ہر جا سد بندہا و مرمت آبجوہا نمودہ برائی مصارف آں سال بسال اخراجات نقد و جنس معمول داشت۔[2]

و در سنہ ۱۲۵۳ھ سردار ہری سنگھ نلوہ کہ صوبہ دار پشاور بود برائی تسخیر کابل ایلغار نمود از آنطرف امیر دوست محمد خان[3] رایت تقابل افراشتہ بجنگ پیوستند و سردار ہری سنگھ مغلوب گشتہ در جنگ کشتہ شد۔ ہمدریں سال میان سنگھ پیش روی

[1] از تواریخ ہمعصر تائید ایں واقعہ نمی شود۔ [2] تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۶۷۔

[3] بروایت کننگھم افواج افغاناں دراں وقت بسرکردگی محمد اکبر خان کہ یکے از فرزندان جنگجو امیر دوست محمد خان بود واقع شد۔ و محل وقوع ایں جنگ حوالی جمرود بود۔ (کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۲۱۱)۔

شیر گڈھ بر ساحل شرقی دریائی بہت بسنت باغ ترصیص نمود و مشرب سنگین نو مسجد بر داشته در آنجا نصب فرمود۔ و طائفه شالبافان بسبب قحط تلف شده ہمگی دو ہزار دوکان موجود بود۔ در ۱۲۵۴ھ چہار ہزار دوکان آباد شدند فی نفر چہل و یک روپیه باج مقرر کردند۔ در ۱۲۵۴ھ رئیس نامور گنیش پنڈت در برائی گذارش حساب سه ساله کشمیر در لاہور باریاب حضور گشته جمع و خرج حساب خطۂ دلپذیر بحسن تدبیر و تقریر ادا کرده مورد الطاف جہانبانی گردید و بخلاع فاخره ممتاز گشته موضع اموه و کچھی پوره جاگیر یافت و بعد پنج ماه بکمال اعتبار رجعت نمود۔

و در سال ۱۲۵۵ھ لارڈ انگلنڈ[1] وسیرائی کشور ہند ہمراه مہاراجه رنجیت سنگھ در مقام فیروزپور ملاقات کرده رابطۂ موافقت و محبت درست فرمود و از رنجیت سنگھ بابت مقدمۂ کابل دو چیز درخواست نمود۔ یکی امداد و اعانت افواج۔ دوم اجازت رفتن لشکر انگریزی در کابل از راه پنجاب و سند۔ شکار پور۔ رنجیت سنگھ ہر دو امر برعایت گورنمنٹ برخود گرفته منظوری ساخت۔ بعد فراغت ملاقات لارڈ انگلنڈ در امرتسر نہضت کرده در آنجا محفل ضیافت منعقد شد ہمان وقت برائی انصرام مقدمۂ کابل شاہزاده نونہال سنگھ[2] و جنرل فنتوره و الٰہی بخش با عسکر شش ہزار سپاه و شش توپ مامور شدند۔ بعد فراغت ضیافت و تعیین افواج و پیشکشی لارڈ انگلنڈ رنجیت سنگھ را دفعتاً مرض فالج عارض گشته بعد چندگاه در ماه مارچ ۱۸۹۶ء ب مطابق[3] ۱۲۵۵ھ

---

[1] درست :- آک لینڈ (از ۱۸۳۶ء تا ۱۸۴۲ء) - [2] نونہال سنگھ فرزند مہاراجه کھڑک سنگھ (۱۸۲۱ء و ۱۸۴۰ء) - [3] مطابق ۲۷ جون ۱۸۳۹ء - بروایت کننگھم مہاراجه رنجیت سنگھ بعمر ۵۹ سال ازین جہان در گذشت (کننگھم ہسٹری آف دی ۴۴

از عالم فانی بعالم جاودانی بشتافت جہل و دو سال در حکومت گذرانیده و در مصرف لوازمات تعزیت او یک کرور روپیہ نانک شاہی نقد و جنس صرف نمودند و چہار رانی و یاز دہ کنیز ستی شدند[1]۔ تاریخ[2]:-

چوں شیر پنجاب شد از شش جہت
سال فوتش کرد با من عقل نقل

بے سرو پا شد ز فوت شاہ حیف
"بخت و تخت و تاج و ملک و حکم و عدل"

بعد انتقال رنجیت سنگھ شاہزادہ کھڑک سنگھ[3] بر تخت جلوس نمود و افواج متعینہ کابل را ہر گونہ امداد و اعانت کردہ خاطر گورنمنٹ عالیہ خرسند ساخت و بعد چند ماہ کھڑک سنگھ از وزارت راجہ دیان سنگھ[4] متنفر شدہ بجائے او چیت سنگھ[5] را

---

[44] سکھ صفحہ ۲۲۱)۔ مرزا مہدی مجرم بر وفات مہاراجہ رنجیت سنگھ مرثیۂ طویل گفتہ است۔ مطلعش این است ؎

دریغا کہ خورشید گیتی فروز | نہاں گشت و شد بر جہاں تیرہ روز

(دیوان مجرم ورق ۶۸)۔

[1] بقول پنڈت بیربل کاچرو "ہفت کنیزک سیمین بر و یک خدمتگار جاں سپار پروانہ سان در جانفشانی بال فشانی نمودہ خود بخود در آتش سوزاں در آمدہ با نوار مطلق ملحق گردیدند" (تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۸۱)۔ [2] ۱۲۵۵ھ مطابق ۱۸۳۹ء۔ [3] فرزند کلان مہاراجہ رنجیت سنگھ (۱۸۰۱ء - ۱۸۴۰ء)۔ [4] راجہ دھیان سنگھ "متوفی ۱۸۴۳ء" برادر کلان مہاراجہ گلاب سنگھ والئی جموں و کشمیر بود۔

[5] صحیح:- چیت سنگھ سندھیا والیہ۔

زنیه وزارت بخشید۔ اعیان مملکت ازین حرکت متغیّر گشته نونهال سنگه را امورات ملکی دخیل کردند و چیت سنگه[۱] را از تیغ گذرانید۔ ازین رو بر خاطر کهرک سنگه اندوه وافر افزوده ترک سلطنت نمود و بهمین تردّد مدقوق شده مدّت یک سال و دو ماه بحکومت بسر برده خرقِ کسوتِ حیات نمود[۲]۔ چون شاهزاده نونهال و امرای ستوده افعال بعد فراغت شمشان بجانب دولتخانه معاودت کردند کنور نونهال سنگه و میان اودهم سنگه فرزند راجه گلاب سنگه هر دو دوش بدوش براه میرفتند چون بر سر ڈیڈی[۳] رسیدند از کنگره دروازه گران سنگی ناگاه بر سر آن هر دو گوهر گرانمایه افتاده شهریارِ ملک عدم شدند۔ رباعی:-

از نونهال عمر ثمر هم نخورده رفت
در بوستان حکم گذر هم نکرده رفت
بر ماه پیکران مجلّی به لعل و دُر
از حسرت و دریغ گذر هم نکرده رفت

تاریخ:- نه ملک و ملک شهان مضارع و ماضی است
نه ارثِ شهر دم دیگر کائنه و وقف
اجل چو کوفت سر نونهال تاریخش
سروش گفت "فخر علیهم السقف"[۴]

۱؎ برای تفصیل قتل چیت سنگه ملاحظه کنید "تاریخ راجگان جموں و کشمیر اردو جلد اول صفحه ۱۴۰ و ۱۴۱ مصنّفه ٹھاکر کاهن سنگه صاحب بلا وریه چهاپ سنه ۱۹۸۶ بکرمی"۔ ۲؎ وفات مهاراجه کهرک سنگه بتاریخ ۵ نومبر سنه ۱۸۴۰ء واقع شد۔ (کننگهمس هسٹری آف دی سکهس صفحه ۲۳۱)۔ ۳؎ ڈیڈی بکسر دال وداء هندی و سکون هر دو یا در لغت کشمیری و هندی یعنے "دهلیز" باشد۔ ۴؎ ۱۲۵۶ھ مطابق سنه ۱۸۴۰ء۔

بعد شنقار او رانی چند کور را در نونهال با تفاق بعضے اعیان سلطنت بر تخت حکومت جلوس کرده مدّت سه ماه باجرائی حکومت پرداخت۔ و دران اثنا مطابق سنه ۱۲۵۶ھ شیر سنگه را رگ غیرت بجوش آمده با تفاق بعضے امرا با جمعیت افواج از بٹاله یورش کرده در لاهور محاصرهٔ قلعه نمود و قلعه گیبان ابواب قلعه مسدود کرده بضرب توپ و تفنگ بجنگ پیوستند و بسیاری از بهادران نامی تلف شدند عاقبت از حرب و ضرب بجان آمده درهای قلعه برکشادند۔ و شیر سنگه اندرون قلعه در آمده بپای رانی چند کور افتاده هرگونه او را مراسم فرزندی دلجوئی نمود۔ انگاه در شهر منادی امن و امان داده بفراغ دل در ماه ماگه سنه ۸۹۷ب بر تخت جلوس نمود و رانی نامبرده را هوای حکمرانی دیر و خیال رو گردانی در دل مضمر بود۔

دران اثنا بعضے کنیزگان روسیاه بطمع مال و جاه آن ماه خورشید کلاه را در خوابگاه بے سر کردند و راجه دهیان سنگه که مدار المهام دولت بود آن بدکاران وخیم العاقبت را بند از بند جدا ساخته بدریا انداخت۔ همدرین سال در کشمیر موسم زمستان را برف کمتر باریده یک عورت هنود ستّی شد۔

در سنه ۱۲۵۷ھ مطابق سنه ۸۹۸ب ششم ماه بیساکه تیلک سنگه کمیدان با تفاق چند نفر جمعداران و سپاهان پلاٹن خود علم بغاوت افراشته چهار پنج گهڑی شب گذشته میان سنگه را در خوابگاه در آمده بشمشیر نمک حرامی از هم گذرانیدند[1]۔ تاریخ:۔

---

۱ بقول جی۔ ٹی۔ وائن باعث قتل میهان سنگه این بود که عسکریان در مواجب خود مطالبهٔ ازدیادی کرده بودند۔ میهان سنگه در قبول این مطالبه بغیر از اذن حکومت مرکزی اظهار معذوری کرد۔ بنابران سالاران افواج مشتعل شده در ۱۸۴۱ء بغتةً او را کشتند (سفرنامه جلد دوم ص ۲۷۳)

جنرل میان سنگه از شغب شد کشته امشب بی سبب
افتاد از جور و تعب مخلوق در چاه قلق
از بهر تاریخش بیان بی پا و سر شد در زمین
عدل و رجا صلح و صفا عقل و وفا نظم و نسق [۱]

بعد آں باغیان باهمدیگر متعرض شده روزمره چند چند کس را شربت مرگ می نوشانیدند و با اهل شهر بوجهی تعرض نمی نمودند۔ کابیجان گوله انداز از قلعهٔ ماری بت برای سرزنش آں تیره درونان تیر توپها را در شیرگڈه آماج میکرد که اکثر گوله ها بر قصر و بام های مردم شهر افتاده هراس بی قیاس افزود۔ بعد انقضای بیست و چهار دو تن یکی از نمک پروردگان تیلک سنگه را در خلوت در آمده بقتل رسانیدند۔ و سردار سنت سنگه بروقت واقعهٔ پدر در قلعهٔ کوه ماران متحصن شده بود بصلاح گنیش پندت از آنجا برآمده در شیرگڈه نشست۔ و بعد قتل تیلک سنگه از دست باغیان مضرت بسیار کشید۔ همدران ایام گنیش پندت را چند روز علالت طبیعت عارض شده جاده پیمای سر منزل آخرت گردید۔

چون اخبار بغاوت [۲] افواج و قتل میان سنگه شهریار لاهور را اصغا نمود۔ شیخ غلام محی الدین که سابقه دو مرتبه [۳] بر صاحبکاری کشمیر فایز شده بود الحال بر صوبه داری

۱؎ ۱۲۵۷ھ مطابق ۱۸۴۱ء۔ ۲؎ مرزا مهدی مجرم درین فتنه و فساد "شهر آشوب" طویل دارد که مطلعش این است ؎ فاجرانِ شهر را پیرایه تالانت و بس ✤ تاجرانِ دهر را سرمایه تاوانت و بس ✤
(دیوان مجرم قلمی ورق ۱۵۷)

۳؎ بار اول در ایالت دیوان کرپا رام (از ۱۸۲۷ء تا ۱۸۳۱ء) بار دیگر در ایالت شهزاده شیر سنگه ۴۲

آنجا مامور ساخت و کنور پرتاب سنگه و راجه گلاب سنگه با جمعیت لشکر برائی سرکوبی باغیان همراه او تعیین فرمود۔ اول ماه مارچ شاهزاده و راجه گلاب سنگه در کرالپوره قیام ساخت دران زمان هفت روز باران متواتر بارید و دریائی بهت طغیانی گشت و سد قاضی زاده بریده ضلعهٔ خانیار و رعناواری و کاوه ڈاره وغیره محلات را بسیار طوفان ساخت و پائین فتحکدل پلها بهم خورده بهوت بسیار تباه و نقصان کلی رسید تا پانزده روز آب در خانه ها موجود بود۔ سپاهان بغاوت کیش از شیرگڈه برآمده بمقام بٹه مالنه با فوج شاهی بجنگ پیوستند تا یکدو روز آتش محاربه مشتعل بود۔ عاقبت مغلوب گشته شبانه از راه توسه میدان فرار شدند۔ چون بمقام پنوچهه رسیدند در آنجا افواج راجه گلاب سنگه آن گروه بدنهاد را درمیان یک دره محاصره کردند آنچه که مال و متاع و سلاح و سلب همراه داشتند یکسو نهادند و قاتلان میان سنگه حواله کرده رهائی یافتند۔ بعد ترهیب مخذولان مال موجودی توشخانه که بمساوی سی لک روپیه نقد و جنس بود قلم بند کرده حواله بهائی گورمکه سنگه نمودند۔ پس شاهزاده والاتبار و راجهٔ نامدار سنت سنگه پسر میان سنگه همراه گرفته روانهٔ لاهور شدند۔ حکومت میان سنگه هفت سال و چهار روز بود۔[1]

شیخ غلام محی الدین

در ۱۲۵۷ھ[2] یکهزار و دوصد و پنجاه و هفت لوای حکومت افراشته منشی تیلوک چند را برعایت دیانتداری سابقه رتبه صاحبکاری بخشید و خود در انتظام مملکت و نصفت و آسودگی مردم نهایت کوشید لیکن در فا

۴۴ (از ۱۸۳۲ء تا ۱۸۴۴ء) تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۸۹۔

۱ تاریخ بیربل کاچرو ورق ۲۸۸۔ ۲ مطابق ۱۸۴۱ء۔

رعیت و سپاه اہل بدعت مثل میان سنگھ توفیق نیافت۔ و در خدمت شیخ احمد[1] تاره بلی رحمه که از مشائخ کبار این دیار بود دروی ارادت آورده بسفارشی ایشان یک لک خروار بر دم مساکین و مشائخ و فقرا و سادات وغیره اقطاع بخشید۔ و در افعال خیر و حسنات بتهذیب آنجناب بنهایت کوشید۔ و مسجد جامع که در اوّل حکومت سنگان[2] مسدود شده بود مفتوح ساخته مبلغات کثیر در ترمیم آن صرف نموده آبجوی بدستور سابقه در صحن آن جاری ساخت۔ و اہل ہنود و مسلمین را دو چشم پنداشته هرکس را بلا تعصب رعایت و حمایت مینمود۔ و غلات مال موجودی میان سنگھ بحساب ده آنه خروار در بازار فروختن تجویز داد در حکومت او همیشه یک نیم خروار شالی در میان دمات بقیمت یکروپیه میفروختند۔ و در سال اوّل حکومتش برف بشدت بارید چارپایان بعدم علف تلف شدند هیزم گرانی یافت۔

و در کمال صعوبت زمستان ۱۲۵۷ھ وزیر زورآور سنگھ[3] سپه‌سالار گلاب سنگھ

---

[1] شیخ احمد تاره بلی خلف شیخ محمد نعیم تلمیذ قاضی جمال الدین عالیکدلی بودند۔ در علم قرأت از شیخ عباد الله قاری استفاده نموده اند۔ "افضل الطرائق" در علم تصوف و رساله در علم تجوید از تصانیف ایشان است۔ طبع موزون هم داشتند۔ بتاریخ ۱۳ رجب المرجب ۱۲۷۸ھ مطابق ۱۸۶۲ء رحلت فرموده در محله تاره بل آسودند (برای تفصیل مزید رجوع کنید به تاریخ حسن جلد سوم قلمی ورق ۲۲۸ و تحائف الابرار فی ذکر الاولیاء الاخیار صفحه ۲۸۰ و ۲۸۱)۔ [2] یعنی از ابتدای سال ۱۸۱۹ء۔

[3] وزیر زورآور سنگھ فاتح لداخ از سکان موضع کوسل ضلع ریاسی صوبه جموں بود۔ از درجهٔ ادنی عسکریه ترقی نموده بعهدهٔ سپه‌سالاری رسید۔ بقول کے ایم۔ پانیکر وزیر زورآور سنگھ از طماعی و خودغرضی

۲۴

پاک بوده وفاداری آقائی خود پیش نهاد خود میداشت۔ چیزیکه از تحفه و تحائف موصول می شد

در ماں نلاد کشتہ شدہ برائی سرکوبی متمردان لشکر راجہ گلاب سنگھ بافسری دیوان ہری چند[1]
قریب شش ہزار سپاہ در عین زمستان براہ لار روانہ لداخ شدہ دہ ہزار نفر زمیندار از بیگاری
بردند در ملک واویلا برخاست و بسیار مردمان تلف شدند۔

شیخ غلام محی الدین لشکر جموں را رسد پانزدہ روز ہمراہ دادہ در بجا آوری
خدمات بجان کوشید راجہ گلاب سنگھ اوائل بہار ۱۸۹۹ء در باغ نسیم قیام کردہ برائی
معاونت ہری چند چہار ہزار سپاہ بجانب لداخ مامور ساخت و شش ہزار زمیندار برائے
باربرداری ہمراہ داد و دیوان ہری چند بعد قلع و قمع مخالفان بخشی اجنجوٹ و کرن شاہ
افسران لشکر لاسہ بحضور گذرانید و راجہ گلاب سنگھ نہا را خلاع فاخرہ بخشیدہ رخصت داد
و بذات والا در ماہ مگھر بجانب جموں رجعت نمود۔

ہمدرین سال کریم خان نبیرۂ سلیمان خان مرزبان یاسین از شیخ غلام محی الدین استمداد
نمود بنا براں برائی معاونت او نطوشاہ[2] و متھرا داس با فوج خالصہ در گلگت رفتہ بعد معرکہ و جدال

بخدمت ولی نعمت خود مہاراجہ گلاب سنگھ ارسال می کرد و ہمیشہ در کلاس سادہ زندگی بسر می برد۔
(گلاب سنگھ از کے۔ ایم۔ پانیکر مطبوعہ ۱۹۳۰ صفحہ ۱۶۷)۔

[1] دیوان ہری چند یکے از سپہ سالاران افواج مہاراجہ گلاب سنگھ بود۔ بعد از وفات وزیر زورآور سنگھ
فتح تبت بدست دیوان ہری چند تکمیل یافت۔ در ۱۸۴۵ء چوں افواج خالصہ جموں را محاصرہ کردند،
دیوان مزبور بحکم مہاراجہ بر دفاع فائز بود۔ در ۱۸۵۷ء چوں بغاوت ہندیاں برخلاف انگلیسیاں
در دہلی رونما شد، ہری چند نیز ہمراہی مہاراجہ رنبیر سنگھ برائے فرو کردن ایں ہنگامہ بدہلی رفت
و در آنجا در معرکہ کشتہ شد (ایضاً صفحہ ۱۶۶)۔ [2] نطوشاہ یا نتھو شاہ از سادات گوجرانوالہ
(پنجاب) بود۔ مدت العمر افواج سکھاں منسلک بود و در فتح گلگت و ہونزہ و نگر کوشید۔ بعد از

گوہر امان در پونیال معزول شدہ کریم خان بحکومت گلگت مسلط گشت۔ و نطو شاہ قلعہ دار[1] و مددگار او در آنجا ماندہ متہراداس بجانب کشمیر رجعت نمود و قصۂ آن در حصۂ اول[1] مذکور است۔

ہمدرین سال حوض چشمۂ شاہی را ناظم صوبہ مرمت ساختہ "چشمۂ شیخ"[2] تاریخ است۔ ہمدرین سال متصل امیرا کدل شیخہ باغ احداث نمود۔

و در ۱۲۵۹ھ یکی از سادھوان ریاضت کیش در بتخانۂ کوہ سلیمان بعبادت مشغول بود و کس از ساکنان دارد و کہ بکیش اسلام بودند برای دیدن بتخانہ در آنجا رفتند سادھوی مذکور آن دو شخص سیاح را درون بتخانہ دخول نداد چون مردم دارد و مجہول مطلق ہستند سادھوی مذکور را بسنگ و چوب قتیل کردند و آن بت سنگین کہ از عہد بعید در آنجا بود بشکستند بوقوع این افعال از شہریار لاہور تشدد شدید رسید و قاتلان از زمیان پریدہ رفتہ بابن تشویر مردمان شہر را آزار کثیر عاید گشت۔ عاقبت شیخ محی الدین پیکر شولنگ تیار کنانیدہ در آنجا نصب فرمود۔ آخر این سال در ماہ پوہ ستارۂ ذات الاذناب بجانب مغرب ظاہر شدہ شعاعی طویل و وسیع داشت مردمان نہایت متردد شدند۔

ہمدرین سال مہاراجہ شیر سنگھ فرزند خود کنور پرتاب سنگھ قائم مقام کردہ عرصۂ شش ماہ در سیر و شکار کوہسار گذرانید۔ و در ماہ اسوج[3] وارد لاہور شدہ تمامی

---

[۲۴] عروج راجہ گلاب سنگھ ہم بر خدمات سابقہ فائز ماند۔ و بالآخر در معرکۂ در حمایت مہاراجہ گلاب سنگھ در دریا سین (گلگت) جان داد۔ (گلاب سنگھ ص ۱۶۹)۔

[1] از صفحہ ۲۱۹ تا ص ۲۲۶ ۔ [2] ۱۲۵۹ ہجری مطابق ۱۸۴۳ء۔ این تاریخ از گفتہ ہائے مرزا مہدی مجرم است بیت این است ؎

سال تاریخ حال "چشمۂ شیخ" گفت مجرم ز دوی آگاہی

[3] مطابق ماہ ستمبر و اکتوبر تقویم انگلیسی۔

فوج خالصه را برائی حاضری و سان فرمان داد و اکثر ملازمانِ قدیم بیهانهٔ پیری برطرف نمود - چون نوبت حاضری فوج سندانوالیه رسید آنها را در عهد مهاراج حاضری گرفتن معمول نبوده درین امر مجبور شدند و عذرها کردند راجه شیر سنگه که هنوز ناتجربه کار بود از مآل کار نیندیشیده بمقام شاه بلاول در باغ جمعدار خوشحال سنگه برائی حاضری سندانوالیان مع فرزند خود اجلاس نمود - سردار اجیت سنگه[1] سندانواله از روئی بدخصالی طمانچهٔ دونالی که اعجوبهٔ صنعت فرنگستان بود در دست گرفته پیش شیر سنگه استاده ماند - و شیر سنگه طمانچه ازو درخواست نمود اجیت سنگه طمانچه پیش برده بهانی چقماق را حرکت داده بر پیشانی او سر کرده سرش از تن برداشت[2] - و همان لحظه لهنا سنگه[3] کنور پرتاب سنگه را ذبح نمود -

بیت :- لرزه بر جان مرد و زن برخاست
خلق را شورِ محشر آمد یاد

مقارن آن حال جماعهٔ سندانوالیه بجانب قلعه رفتند و راجه دهیان سنگه را در راه دیدند لهنا سنگه و کیسرا سنگه سندانوالی از روئی بدسگالی او را برائی اصلاح صلاح جهانداری اندرون قلعه بردند و بر ڈیڈی گڑیالیان سپرده بقتل[4] آوردند - وزر و خزائن و حرمخانه غارت کردند و مال و متاع را متصرف شدند - دران حال پرو بال هیرا سنگه پسر دهیان سنگه که پسر خواندهٔ رنجیت سنگه بود افسران عسکر را فهمائش داده که شاهزاده

---

۱ اجیت سنگه - ۲ تاریخ راجگان کشمیر و جموں جلد اول صفحه ۱۵۸ - بروایت کننگهم قتل شیر سنگه بتاریخ ۱۵ ستمبر ۱۸۴۳ء روی نمود - (کننگهم هسٹری آف دی سکهس صفحه ۲۵۶) -

۳ یعنی لهنا سنگه جیٹهیه عم اجیت سنگه سندهیانوالیه -

۴ تاریخ راجگان کشمیر و جموں جلد اول صفحه ۱۵۹ حاکم کلو و منڈی -

دلیپ سنگھ را بر تخت بنشانند و مرا و زیر گردانند پس شما را انعام و اکرام داده تمامی فوج را تنخواہ مضاعف خواہم ساخت۔ پس افسران افواج مہاراج با او متفق شدہ عہد نمودند و با جمعیت لشکر قلعہ را محاصرہ کردند و بصدمۂ توپہائی سرکوب پارۂ از بارۂ قلعہ فرو ریختند و بجلادت و عجالت درون قلعہ درآمدہ اجیت سنگھ و لہنا سنگھ و کیہٹا سنگھ از تیغ گذرانیدند۔ و کالبدہائی آن تبہ کاران در میان شہر تشہیر کردند۔ فرد:-

ہر کہ بدی کرد و بہ بد یار شد او بہ بد خویش گرفتار شد

انگاہ باتفاق امرائی نامی شاہزادہ دلیپ[۲] سنگھ فرزند رنجیت سنگھ کہ بعمر نہ سالگی بود بر تخت نشانیدند و ہیرا سنگھ را خلعت وزارت پوشیدند و بایفائی موعود در تنخواہات خود تضاعف و تزائید بدادند مقارن آنحال بہائی گورمکھ سنگھ کہ سرکردۂ مجاوران امرتسر بود و مصر بیلی رام خزینہ دار گوبند گڈہ بہ ثبوت سازش بدسگالان بقتل[۳] آوردند۔ فقط و پیش از وقوع این واقعہ شیخ غلام محی الدین زبردست خان مرزبان مظفرآباد گرفتار کردہ در شہر محبوس داشت و برادرزادۂ او حسین خان را بر حکومت مظفرآباد تسلط دادہ تھانہ دار خود در قلعۂ مظفرآباد تعین ساخت۔ و بعد وی این فتور را پہاڑیہائی پہاڑ زمینداران آن دیار بمقام بغی و عناد ایستادہ دست تطاول بکشادند

---

۱ کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۲۵۶ و ۲۵۷۔

۲ دلیپ سنگھ فرزند مہاراجہ رنجیت سنگھ از بطن رانی جنداں بود۔ (کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۲۳۳)۔

۳ بروایت کننگھم مصر بیلی رام در دربار مہاراجہ رسوخ عظیم داشت۔ این مر ہیرا سنگھ را بسیار ناگوار بود و از راہ حسد و کینہ او را قتل کنانید۔ (ایضاً صفحہ ۲۵۷)۔

حاکم صوبۂ شکر سے جّرار برای سرکوبی قوم شرار بافسری میرزا ایوب و پنڈت راجہ کاک[۱] مامور ساخت۔ راجہ نجف خان و شیر احمد خان افواج خالصہ را قتل عام نمودہ میرزا ایوب در کاغان محبوس داشتند۔ و افسران افواج راموی سر تراشیدہ و ختنہ کردہ بینی و گوش بریدہ در پیش ناظم صوبہ فرستادند و اطراف کامراج را تاخت و تاراج نمودند۔ و در قصبۂ سوپور عمارات شہر را آتش دادہ اہل ہنود را ضرر شدید رسانیدند۔

مہاراجہ شیر سنگہ را با صغای این ماجرا آتش غضب بجوش آمدہ ناظم صوبہ را چہار لک روپیہ مصادرہ نمودہ شیخ امام دین[۲] و سردار لشن سنگہ با جمعیت چہار ہزار سپاہ از راہ پونچھ و سردار گلاب سنگہ از پوہ وندی مع چہار ہزار سپاہ از راہ ہزارہ برائی تدارک متمردان مامور ساخت۔ وقتیکہ شیخ امام دین در پونچھ رسید بر گشتگی تخت لاہور و قتل شیر سنگہ بوقوع آمد و شیخ امام دین افسردہ و دلخستہ در شہر رسید و بغیر مصالحہ چارۂ دیگر نہ سنجید۔ پس زبردست خان را پنجاہ ہزار روپیہ جرمانہ کردہ و خلعت پوشیدہ رخصت داد و کیلین او زوجۂ رحمت اللہ خان در عقد نکاح خود در آورد و با قبیلۂ بمبو با رابطہ کلی بہم رسانیدہ شور و غوغای مردم بمبو رفع ساخت۔ قصۂ آن در حصۂ اول[۳] مشروحست۔

---

[۱] پنڈت راجہ کاک در فرزند پنڈت بیربل در بود۔ در عہد مہاراجہ گلاب سنگہ رتبۂ پیشکاری داشت۔ بعد ازاں بر محکمہ داغشال فائز گشتہ شہرتے عظیم حاصل کرد۔ پنڈت راجہ کاک در شاعری ہم بود و فرخ تخلص میکرد۔ راجہ کاک در ۱۸۰۶ء متولد گشتہ در ۱۸۶۶ء وفات یافت۔ (تاریخ اقوام کشمیر جلد اول صفحہ ۹۴)

[۲] شیخ امام الدین پسر شیخ غلام محی الدین متوفی ۱۲۶۳ھ۔

[۳] صفحہ ۲۳۵ و ۲۳۶۔

در سنه ۱۲۶۱ه[1] حادثهٔ وبا ظهور یافته تا دو سه ماه جمعی کثیر بوادیٔ عدم شتافت
هم درین سال سنگان خالصه صمد بابائے چهچه پل بتهمت گاوکشی ماخوذ کرده مع عیال و اطفال
هفده کس در سرگین گاو سوختند[2]. فقط.

چون هیراسنگه در اجرائی قوانین سلطنت پرداخت پنڈت جلا[3] از طرف خود مختار کار و صاحب اختیار نمود وی از روئی سفاهت با جمیع اعیان بدسلوکی و دلخراشی میکرد. و مهارانی[4] از افعال و اطوار وزیر و امیر دلگیر شده برادر خود جواهر سنگه را اختیار و اعلا بخشید وی اعیان و ارکان دولت را سخن کردن نمیداد. هیراسنگه بصلاح پنڈت جلا جواهر سنگه مغلول کرده محبوس داشت. و مهارانی ازین سخن رنجیده شده پنهانی بطرف راجه سوچیت سنگه[5] پیغام فرستاد که هیراسنگه وزیر جوان است و پنڈت جلا امیر شیطان و مهاراجه طفل ناتوان از دست آنها تمشیت امور ملک داری اصلا منظور نیست و ایشان بعجالت تمام بیایند و مسند وزارت را رونق بخشند. سوچیت سنگه را با هیراسنگه سابقه معاندت جبلی بود بنابران برای تذلیل و کمال تعجیل بر ساحل دریای راوی رسید و فوج شائسته خود را آنجا گذاشته خود بمرافقت یکصد پیاده از دریا

[1] مطابق ۱۸۴۵ء۔ [2] وجیز التواریخ بحواله کشیر جلد دوم صفحه ۷۴۵۔ نزد دیگران این سانحه فاجعه بهولاناته تهانیدار بود۔ [3] پنڈت جلا از برهمنان شهر جموں بود۔ بنا بر مرشدیٔ خانوادهٔ راجگان جموں مخصوصاً اتالیقیٔ پسر راجه دهیان سنگه شهرت و رسوخ عظیم حاصل کرد۔ در حکومت راجه دلیپ سنگه فرزند مهاراجه رنجیت سنگه اقتدارش بپایهٔ رسید که راجه هیراسنگه هیچ امر بدون رائے او نمی کرد و بالآخر همین پنڈت جله در ماه دسمبر ۱۸۴۴ء سبب هلاکت خود و راجه هیراسنگه شد (ملخص از کننگهمس هسٹری آف دی سکهس صفحه ۲۶۵ و ۲۶۶)۔ [4] مقصود از ملکه "جندان" بیوهٔ مهاراجه رنجیت سنگه انجهانی است۔ [5] عم هیراسنگه۔

عبور کردہ در مقبرۂ شیخ اسمٰعیل قیام ساخت و خیال محال بخاطر آورد کہ افسران افواج خالصہ پیشوائی کردہ مرا باعزاز و اکرام خواہند برد۔

چون ہیرا سنگھ از قدوم میمنت لزوم عمّ[1] بزرگوار خود خبر شنید افسران افواج را بزیر پا غلطید بعجز و لابہ بیان ساخت کہ راجہ سوچیت سنگھ برائی کشتن من از جموّں آمدہ است اگر ایشان در معاونت و معاضدت من ہمت خواہند کرد ہر سپاہی را یک یک اشرفی طلا انعام خواہم بخشید۔ پس لشکریان بطمع زر با او متفق شدہ فردا در مقبرۂ شیخ باستقبال راجہ سوچیت سنگھ مسارعت نمودند و در یک دم سر آن محتشم زیر قدم فدا کردند و معاونان و ہمراہیان او در ملک عدم فرستادند[2]۔ ہیرا سنگھ بوقوع این فتح نمایان ہر یک سپاہ را یک یک اشرفی از خزینۂ شاہی انعام بخشید کہ تعداد آن از ہشتاد ہزار افزون شد۔ بعد این واقعہ سردار عطر سنگھ سندانوالیہ کہ ہنگام قتل شیر سنگھ نزد انگریزہا در پناہ گزین شدہ بود بخیال استحصال رتبۂ وزارت رخت معاودت بربستہ در مقام ترن تارن نزد باوا بیر سنگھ کہ فقیر روشن دل بود قیام ساخت۔ و باوا بیر سنگھ را الحاح و ابرام نمود کہ مرا بر سریر وزارت بنشانند۔ باوا بیر سنگھ بجانب افسران فوج کہ منقاد او بودند تحریر ساخت کہ سردار عطر سنگھ را معاونت و معاضدت نمایند و بر کرسی وزارت بنشانند کہ پادشاہ سکھ را وزیر ہم سکھ باید بود۔

باستماع این خبر ہیرا سنگھ را زہرہ زہر شدہ سرگروہان افواج را زر پاشی

---

[1] یعنی از سوچیت سنگھ۔ [2] بقول سید محمد لطیف این محاربہ بمقام "میان ووڈر" از حوالی لاہور واقع شد۔ (لاہور آرکیٹکچر اینڈ اینٹی کوئٹی ص ۸۲ مصنفہ سید محمد لطیف)

کرده بر آن آوردند که فردا بمقام نزن تاران گفته با دا هیرا سنگه را با جمیع مجاوران بتخانه و سردار عطر سنگه مع توابع و لواحق خود شلک توپها در چاه عدم انداختند و در سنه ۱۲۶۱ هـ [۱] جواهر سنگه خالوی دلیپ سنگه که در بند زندان اسیر بود با افسران عسکر باعطای سیم و زر سازش کرده بوثوق ایمان پیمان ساخت که هرگاه هیرا سنگه و پنڈت جلا را از میان بردارند مرا بر منصب وزارت مستقل دارند لشکر شاهی هر یک سپاه را یک یک گلوبند زرین بقیمت یک یک صد روپیه عطا خواهم ساخت عسکریندگان بطمع زر مانند اخگر افروخته شده هیرا سنگه را پیغام فرستادند که اگر بازوی پنڈت جلا بدست ما ندهید از جان خود دست بشوئید. هیرا سنگه بنا بر غیرت جبلّی دست پنڈت جلا بدست مخالفان دادن نتوانست. موجب آن لشکریان را آتش قهر بجوش آمده بر قتل وزیر مستعد شدند و از چهاونی‌ها [۳] خروج کردند. چون هیرا سنگه اصلاح این امر خطیر بوجهی کردن نتوانست با جمعی از معاونان خود بجانب جموں گریخته رفت. چون بر لب دریای راوی [۲] رسید مخالفان در عقب وی تاختن میل تعاقب کردند چون تلاقی فریقین روی داد بمقابله پیوستند. و در ازدحام افواج هیرا سنگه با [۴] پنڈت جلا و سوہن سنگه پسر راجه گلاب سنگه با جمیع متعلقان خود مقتول شدند. جواهر سنگه بر منصب وزارت عروج یافته یک لک گلوبند زرین به قیمت یک صد هزار روپیه بلشکر مظفر بخشیده خزینهٔ شاهی خالی شد. و بعد وقوع این واقعه

۱ه مطابق ۱۸۴۴ء ۔ ۲ه ویا دریای چناب ۔ ۳ه چهاونی بهندی عسکرگاه ۔ ۴ه قتل پنڈت جلا و هیرا سنگه هر دو بتاریخ ۲۱ دسمبر سنه ۱۸۴۴ء واقع شد ۔ (کننگهم هسٹری آف دی سکهس صفحه ۲۶۶) ۔

از دربار لاهور لشکر مغرور برای گرفتار کردن جواهر سنگه برادر هیرا سنگه و ضبطی مال و دولت و جاگیرات راجه دهیان سنگه و راجه سوچیت سنگه با فسری لعل سنگه و جرنیل میوا سنگه و الوطولیه و گور صاحب بطرف جموں دستوری یافت چون لشکر جرار از چار سو بر ملک جموں یورش آورده چند گاه آتش هیجا در چند جا مشتعل بود۔

عاقبت راجه گلاب سنگه افواج خالصه را باستمالت و مدارا زرپاشی کرده با خود متحد و متعهد ساخت و خود را بدست ایشان سپرده بطرف لاهور نهضت فرمود و در آنجا چند گاه نظربند شد چون افواج شاهی و بعضی اعیان دربار مددگار او بودند دست استیلای مخالفان بر سر او نرسید۔ عاقبت بحسن تدبیر و حمایت تقدیر بجانب جموں رجعت نمود۔

و همدران ایام پشورا سنگه[1] پسر رنجیت سنگه بدعوی وراثت در حدود سیالکوت شورش برداشت در آنجا افواج راجه گلاب سنگه او را بجبر و ضرب دفع کرده در قلعه اتهک پناه یافت و در ملک هزاره غارت کرده رایت تغلب افراشت از دربار لاهور چتر سنگه و فتح خان[2] با لشکر فراوان بمدافعت او مامور شد و پشورا سنگه در قلعه اتهک محصور ماند۔ ایام محاصره بطول انجامید آخر پشورا سنگه بنام فسران عسکر خالصه هرجا خطها فرستاد که این ضعیف پسر رنجیت سنگه وارث ملک و تخت و دیهیم است ایشان نمک خوار پدر من بوده اند بکدام دلیل بر قتل من مستعد شده اند۔ باصغای این ماجرا لشکر خالصه از محاربات او باز مانده بلکه دربار لاهور را برای دادن حصۂ وراثت او مدعی شدند۔ جواهر سنگه درین امر خطیر دلگیر و درمانده فرو مانده عاقبت باتفاق اعیان دربار پشورا سنگه را وثیقه

[1] یکی از فرزندان مهاراجه رنجیت سنگه است که بوقت تسخیر پشاور پیدا شده و بدین مناسبت بنام پشورا سنگه موسوم شد (کننگهم هستری آف دی سکهس صفحه ۲۵۸)۔ [2] فتح خان ٹوانه۔

جاگیر یک لک روپیه فرستادند و آن کوته اندیش بامید حصول جاگیر خویش دروازهٔ قلعه مفتوح ساخته افواج خالصه بصلح وصفا داخل قلعه شدند - ازآنجا که جواهرسنگه را در متابعت پشوراسنگه مراغب نبود بنابران بنام فتح الله خان داراتهک پیغام فرستاد که پشوراسنگه را بهر نوع که داند کار را باختتام رساند - فتح الله خان که از جان نثاران وزیر بود در حالت بیخبری پشوراسنگه را از تیغ گذرانیده[1] و از دربار لاهور بجلدوی این خدمت بر نظامت هزاره مسلّط گشت - چون خبر قتل پشوراسنگه بسمع افواج خالصه رسید همهٔ آنها بر قتل جواهرسنگه مستعد شدند و مهارانی را پیغام فرستادند که اگر بازوی جواهرسنگه بدست ما نه سپارد زمین لاهور از خون سرکشان رنگین گردد - مهارانی درین امر مجبور شده از مداهنت و مراقبت درگذشت و فردا بمرافقت دلیپ سنگه وجواهرسنگه بر هودج فیل سوار شده درمیان لشکر نهضت ساخت خیال داشت که افسران عسکر را باستمالت و مباسطت دلاسا نموده از قتل جواهرسنگه باز دارد - چون مهارانی درمیان عسکر رسید لشکریان مهارانی و دلیپ سنگه را از هودج برداشته درمیان خیمه در آوردند - و جواهرسنگه را بر هودج فیل قتل کردند[2] رانی و راجه محروم و مایوس در حیرت و افسوس فرو ماندند - فقط -

چون در سلطنت لاهور همچنین فساد و عناد راه یافت عسکر سنگان خالصه تقریباً یک لک سپاه جرّار و خونخوار بود همهٔ آنها خودسر شدند و خیال متابعت کسی بخاطر نیاوردند و در ملک خود در تطاول و تاراج و خونریزی مبادرت نمودند - پس اعیان و ارکان سلطنت

---

[1] بروایت کننگهم (ص ۲۷۰) قتل پشوراسنگه مابین ماه اگست و ستمبر ۱۸۴۵ء واقع شد -

[2] جواهرسنگه بتاریخ ۲۱ ماه ستمبر ۱۸۴۵ء مقتول شد - (ایضاً صفحه ۲۷۱) -

دریں امر ستوہ آمدہ گنگاش کردند کہ این فوج خونخوار و جرّار را بغیر سرکار انگریزی بحکیسی سرکوبی نتواند ساخت بنا براں ارکانِ سلطنت از مآل کار نیندیشیدہ و تمامی افواج را فہمائش دادند کہ شما را در عہد رنجیت سنگھ فی نفر ہمگی شش روپیہ تنخواہ بود اکنون فی نفر دوازدہ روپیہ از خزانۂ عامرہ مقرر دارند و بر جلادت و شجاعت شما افسوس است کہ گورنمنٹ[1] انگریزی را بر ممالک محروسۂ سرکار لاہور اندازۂ تصرف دارد۔ چنانچہ دریں روزہا قصبہ موڑان[2] را قبضہ کردہ آیندہ خیال پیش قدمی می کنند اگر این آفت عظمیٰ از دست شما رفع نگردد عنقریب زوال سلطنت خواہد شد! افواج خالصہ کہ از بادۂ غرور مخمور بود بتحریک تحریص آنہا از چھاؤنی ہا برآمدہ بمقام میاں میر لام[3] بستند و بر جنگ گورنمنٹ انگریزی مستعد شدند۔

تسلط یافتن شاہان برطانیہ بر ممالک قلمرو ہندوستان و پنجاب و کشمیر

در سنہ ۱۳۰۰ء خاصیت سنگ جاذبہ آہن[4] ربا بر ضمیر حکمای فرنگ انکشاف گشتہ و بہ نیروی آں مخترع آلۂ قطب نما شدند و بہ رہنموئی آں در سیاحت بحر محیط باطراف و جہات بعید در جہازرانی مبادرت نمودند۔

حکومت اہل پرتگیز

اولاً در سنہ ۱۴۹۸ء ۲۶ ماہ مئی واسکو ڈیگاما از ساکنان پرتگیز[5] بسیل سیپ

۱؎ حکومت۔ ۲؎ موران در ریاست نابھہ۔ برائے قضیۂ موران رجوع کنید بہ کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۲۶۲۔ ۳؎ "لام" لفظ ہندی بمعنے جنگ۔ ۴؎ برائے تحقیق دریافت سنگ آہن ربا رجوع کنید بہ تاریخ حسن جلد اول حاشیہ ۵۳، صفحہ ۲۹۔ ۵؎ صحیح: "پرتگال" در یورپ جنوبی۔

خوش امید[۱] عزیمت ہندستان نمودہ بصد محنت ابتلاهای مسافت بحر محیط کردہ بمقام کالی کٹ نزول یافت و تحقیق و تفتیش حالات این طرف کردہ بعد دو سال و دو ماہ بملک خود بازگشت رسید. پس بہ رہنمونی او تاجران ملک انگریز بجانب ملک ہند ابواب تجارت مفتوح داشتند و اکثر جاہا کوٹھی ہا انداختند و بعضے مقامات ہندستان در قبضۂ حکومت آوردند. پس برای انتظام امورات ملکی و مالی از طرف شاہ انگریز وبسرای[۲] مقرر گشتہ در توسیع حکومت و توفیر تجارت نہایت کوشیدند. عاقبت ۱۵۶۱ء (۱۶۶۰ھ) حکومت آنہا تنزل پدید آمدہ از قلمرو ہند بدر شدند[۳]۔

حکومت اہل ڈچ

در ۱۵۹۴ء شخصے از ساکنان ملک ڈچ ہوٹ مین[۴] نام کہ بزبان ہندی خوب ماہر بود بطور تجارت در ملک ہند رسید. در بجا محرمیت کلی بہم رسانیدہ رجعت نمود و بہ تحریک ترغیبات تاجران ملک ڈچ آمد و رفت خود در ہند جاری کردہ ممالک بسیار در قبضۂ اقتدار در آوردند. و در ۱۶۵۱ء اہل انگریز بہ مخالفت و منازعت آنہا مبادرت

---

۱ بزبان انگلیسی Cape of the Good Hope

۲ وائسرائے لفظ انگلیسی بمعنے نائب السلطنۃ۔

۳ صحیح این ست کہ اخراج پرتگالیاں از ہند بالکلیہ نشدہ است بلکہ تاحال سہ مقامات یکے گوا و دوم دمن و سیوم جزیرہ دیو در تحت تصرف این قوم بالترتیب مشتمل بر رقبہ جات ۱۳۰۱، ۱۴۹، ۲۰ مربع میل است۔

(دی آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا مصنفہ سمتھ صفحہ ۳۳۶)۔

۴ Cornelius Houtman

نمودہ جزیرۂ لنکا و ملاکاس[1] وغیرہ از تصرف آنہا بدر کشیدند و درین اثنا معاندان قدیمی اہل پرتگیز صاحبان انگریز رسیدہ بعضی اطراف مثل سیرامپور[2] و ٹرنیکوبار کہ در تحت اہل ڈچ باقی ماندہ بود خرید کردہ قبضہ[3] نمودند و نام و نشان اہل پرتگیز در ملک ہند نگذاشتند۔

حکومتِ اہل فرانس

در سنہ ۱۶۰۴ء اہل فرانس آمد و رفت خود در ہند شروع نمودند و در سنہ ۱۶۶۴ء کالبرٹ صاحب در ملک سورت فرنچ کمپنی[4] قائم ساخت رفتہ رفتہ علاقہ جات بسیار از حاکمان ہندوستان خرید کردہ توسیع ملک و ترقی حکومت خود بدرجۂ اعلیٰ رسانیدند و در فرقۂ آنہا بہادران نامی و عہدہ داران گرامی ہمچنان عالی حوصلہ بودند کہ در جنود انگریزان مثل آنہا یافتہ نمی شود و پانڈیچری و چندر نگر و کریکل و ماہی اضلاع نظام وغیرہ در قبضۂ حکومت فرنچ کمپنی داخل شدند[5]۔ دران اثنا نیر اقبال دولت برطانیہ طلوع نمودہ ممالک مقبوضۂ آنہا فتح کردند و در سنہ ۱۷۷۹ء[6] حکومت فرنچ

---

[1] در اصل نسخہ "بلاکاسی" مذکور است۔ [2] نزد کلکتہ (بنگال)۔ [3] انگلیسیان شہر سیرامپور و ٹرنیکوبار را از ولندیزیان در سنہ ۱۸۴۵ء خرید نمودند (دی آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا مصنفہ سمتھ صفحہ ۳۳۷)۔ [4] انڈین ایمپائر صفحہ ۴۳۵ مصنفہ سر ڈبلیو۔ ڈبلیو ہنٹر۔ بقول ہنٹر قیام "فرنچ کمپنی" در سنہ ۱۶۶۴ء بار پنجم بود۔ [5] ہنٹر تعداد این مقبوضات پنج عدد نوشتہ است کہ رقبۂ آنہا ۲۰۳ مربع میل می باشد (ایضاً صفحہ ۴۳۶)۔ [6] بقول ہنٹر آخری منسوخی کمپنی مزبور یازدہ سال بعد ازین در سنہ ۱۷۹۰ء بقرار داد مجلس ملی واقع شد (ایضاً)۔

کمپنی از ملک هند سر بسر برداشته عملداری خود قایم کردند۔

حکومت سرکار کمپنی انگریز بهادر

اوّلاً در سنه ۱۶۰۰ء[1] ستونز[2] نام یک انگریز از ولایت آمده در تمامی بلاد و امصار قلمرو هندوستان سیر و سیاحت نموده و تحقیق حالات جزو و کل کرده رجعت فرمود پس مردمان انگلستان را باستماع محاسن هندوستان شوق و سیاحت افزوده بنابران بعضی کسان از ملکهٔ خود الزبتهه مراسلات محبت آمود در بارهٔ استحکام و ارتسام سلسلهٔ محبت و اخلاص بنام اکبرشاه نوشته گرفتند و بجانب هند نهضت کردند اکبرشاه به نسبت آنها لوازمات خاطرخواه بجا آورده تا که فیما بین سلطنتین رابطهٔ محبت و اتحاد استحکام و ارتسام پذیرفت۔

و بعد از آن آمد و رفت انگریزان به طور تجارت در ملک هند معمول شده چراغ تجارت فروغ یافت۔ اوایل سنه ۱۶۰۰ء چند شخص سوداگر باهم اتفاق کرده برای تجارت هند چهار جهاز مقرر کردند و از ملکه الزبتهه که در آن ایام فرمان روای انگلستان بود اجازت خواستند ملکهٔ مذکوره آنها را کمپنی تجارت هند شرقی خطاب بخشید[3] و شرائط عهود باهمدیگر مضبوط کرده مرخص فرمود و در ملک خود اشتهار داد که بغیر کمپنی مذکور هیچ کسے از تاجران انگلستان تا عرصهٔ پانزده سال بجانب هندوستان مسابقت ننماید۔

---

[1] صحیح ۱۵۷۹ء۔ (انڈین امپائر صفحه ۴۲۷)۔ [2] صحیح: ستیفنس اولین سیاح معتمد مشرق زمین است که از قوم انگلیسیان بهند سفر نمود۔ این مرد در نیو کالج آکسفورڈ تعلیم حاصل نموده منتظم جیسویٹ کالج (مدرسهٔ عیسوی) شد۔ در سنه ۱۵۷۹ء بطرف هند مسافرت نموده شهرت عظیم حاصل کرد (ایضاً صفحه ۴۲۷)۔ [3] بقول ولیم هنٹر تشکیل کمپنی جدید بتاریخ ۳۱ دسمبر سنه ۱۶۰۰ء بعمل آمد۔ (انڈین امپائر صفحه ۴۲۸)۔

تاجران مذکور تا انقضای میعاد در قلمرو ہند ترویج تجارت و ترقی شوکت نمودہ بشرائط قدیمہ و جدیدہ آمد و رفت خود ہا بدستور سلوک داشتند۔

و در ۱۶۱۲ء باجازت جہانگیر بادشاہ بمقام سورت و احمد آباد و کھمبایت و سواحل کارومنڈل کوٹھی ہا انداختند و ترقی تجارات بدرجۂ اعلیٰ رسانیدند۔ و در ۱۶۴۰ء در شہر مدراس باجازت راجۂ آنجا کوٹھی سنٹ جارج[۱] بطور قلعہ بنا کردند۔ و نیز بتجویز شاہ جہاں در ملک بنگالہ کوٹھی عجیب افراختند۔ دراں زمان حاطۂ بمبئی در قبضۂ اہل پرتگیز بود چوں شاہزادہ چارلس ثانی دختر شاہ پرتگیز[۲] در عقد ازدواج خود در آورد شاہ پرتگیز حاطۂ بمبئی عوض جہیز دختر بہ چارلس ثانی بخشید۔ بتقریب آں[۳] صلحجان کمپنی حاطۂ بمبئی را متصرف شدند۔ و در عہد عظیم الشان[۴] سنہ ۱۶۸۸ء کلکتہ و سوتانٹی و گوبند پور

۱؎ قلعۂ سینٹ جیورج و حالا مدراس از تعمیر فرانسیس ڈے است۔ در ۱۶۵۳ء اہمیتے بزرگ حاصل نمودہ یکے از بنادر ممالک شرقیہ گشت۔ اہمیت بتمام در جادا از اہمیت معدوم شد۔ مدراس یا مدراس پٹم ۲۳۰ میل جنوب مسولی پٹم است کہ قبل ز وجود اول الذکر اہمیتے بزرگ داشت (ہسٹری آف دی برٹش انڈیا اینڈ دی کمپنی اینڈ کراؤن صفحہ ۳۷ و ۳۸ مصنفہ پی۔ ای۔ رابرٹس صاحب)۔ ۲؎ کیتھرائن براگانزا۔ ۳؎ اگرچہ عروسی چارلس ثانی با شہزادی کیتھرائن دختر شاہ پرتگال در ۱۶۶۱ء منعقد شد و شہر بمبئی از طرف آخر الذکر در جہیز دختر خود بہ شاہ چارلس دادہ شد لیے انتقال بمبئی بہ نوشتہ قبل از ۱۶۶۵ء واقع نگشت۔ چارلس حاطۂ بمبئی را سال بقبضۂ خود داشتہ بردہ پونڈ سالیانہ حوالہ ایسٹ انڈیا کمپنی کرد۔ (انڈین ایمپائر صفحہ ۴۳۳)۔ ۴؎ عظیم الشان پسر دوم بہادر شاہ بادشاہ دہلی بود۔ در عہد اورنگ زیب عالمگیر ناظم بنگال شد و شہر پٹنہ را دار السلطنت خود

خرید کردہ قبضہ نمودند۔ و در ۱۶۹۸ء از پیشگاہ شاہ انگلینڈ کمپنی دوم[1] مقرر شدہ آنہا در ہند آمدہ تجارت و حکومت را ترقی بخشیدند۔ و در ۱۷۰۸ء باجازت ولیم سوم ہر دو کمپنی باہم ملحق[2] ساختہ کمپنی متحد نام کردند۔ و در عہد فرخ سیر[3] ۱۷۱۷ء بتقریبی کہ درذکر فرخ سیر گفتہ شد عنایت و حمایت لیبا بحال کمپنی عاید گشتہ کہ باجازت او سی و ہفت ضلع خرید کردند و بمقام کلکتہ قلعۂ ولیم فورٹ باستحکام تمام بنیاد نہادند۔ و دراں ایام رئیسان ہندوستان را باہمدیگر منازعت و مخالفت ہمی بود از صاحبان کمپنی ہر کسی استعانت و استمداد می نمود موجب آں کمپنی در نگہداشت فوج متوجہ شدہ جمعیت افواج بہم رسانید۔ و اندراں زمان بر ساحل کارومنڈل[4] کمپنی اہل فرانس باستقلال بود موجب تقدیر شاہ فرانس و انگلستان باہمدیگر و ولایت متنازع شدند و دریں جا کمپنی فرانس مخالفان کمپنی متحدہ را امداد و اعانت میکردند۔

ساخت و نامش عظیم آباد نہاد۔ در ۱۱۲۴ھ مطابق ۱۷۱۲ء بعد وفات خود برائے سلطنت برخاست۔ ولے برادر کلانش جہاندار شاہ با دو برادر خود متفق شدہ ہشتم ماہ صفر ۱۱۲۴ھ عظیم الشان را از میان برداشت (واقعات کشمیر صفحہ ۲۱۲)۔

[1] بقول ہنٹر این کمپنی جدید چناں قوی شدہ بود کہ بمقابلۂ او کمپنی قدیم یعنی ایسٹ انڈیا از دو آراء در مجلس ملی ناکام شد۔ راس المال این کمپنی دو ملیون سٹرلنگ رسیدہ بود۔ بالآخر از مساعی لارڈ گاڈلفن در ۱۷۰۸ء ہر دو جدید و قدیم کمپنی دوبارہ یک شدہ رونق دہندۂ ایسٹ انڈیا کمپنی شدند۔ (انڈین ایمپائر صفحہ ۲۲۸)۔

[2] این الحاق بمساعی لارڈ گاڈلفن چنانکہ در حاشیۂ سابق مذکور شد بعمل آمد (ایضاً صفحہ مزبور)

[3] ۱۷۱۲ء تا ۱۷۱۹ء۔ [4] نزد مدراس۔

چنانچہ اہل فرانس خواستہ بودند کہ مظفر جنگ[1] پسر[2] نظام الملک را حاکم دکہن خواہند ساخت و اہل انگلستان میخواستند کہ ناظر جنگ[3] پسر دوم نظام الملک را برصوبہ داری منتقل ارند۔ و محمد علی[4] نواب را کرناٹک خواہند داد ازین رو میان ہردو کمپنی محاربہ و مقاتلہ[5] بوقوع آمدہ اہل فرانس ہزیمت خوردہ مغرور شدند۔ و اہل انگلستان علاقہ جات متفرقہ آنہا را در مدراس وغیرہ متصرف شدند و طاقت و ثروت بہم رسانیدند۔ و در سنہ ۱۷۵۶ء[6]

---

[1] نواب ہدایت محی الدین خان المعروف بہ مظفر جنگ نواسۂ نظام الملک آصف جاہ بود نام پدرش متوصل خان است۔ مدتے حاکم بیجاپور بود۔ بعد وفات جد خود نظام الملک بارادۂ تسخیر مملکت نظام دکن بخال خود ناصر جنگ بجنگ آمد و جمعیت فرانسیان ہم معاون او گشتند چنانچہ در سنہ ۱۷۴۹ء بر ارکاٹ حملہ آوردہ حاکم آنجا نواب انوار الدین را قتل نمود۔ مظفر جنگ بعد از سلطنت دو ماہ از دست ہمت خان بندوقچی کہ قبل ازین ناصر جنگ را در سنہ ۱۷۵۰ء قتل کردہ بود مقتول شد۔ (قاموس المشاہیر جلد دوم صفحہ ۲۱۹)۔

[2] نظام الملک آصف جاہ متوفی سنہ ۱۷۴۸ء۔ [3] صحیح: "ناصر جنگ" خال نواب مظفر جنگ متوفی سنہ ۱۷۵۰ء۔ [4] محمد علی خان المعروف بہ والاجاہ نواب کرناٹک پسر نواب انور الدین خان بود۔ بعد فوت پدرش نواب ناصر جنگ در سنہ ۱۷۵۰ء او را نواب کرناٹک تسلیم کردہ باعانت انگلیسیان تخت نشین شد۔ بعمر ۷۸ سال بتاریخ ۱۳ راکتوبر سنہ ۱۷۹۵ء فوت شد۔ (قاموس المشاہیر جلد دوم صفحہ ۱۹۷)۔ [5] برائے تفصیل محاربات فیما بین انگلیسیان و فرانسیان رجوع کنید بہ ہسٹری آف برٹش انڈیا انڈر دی کمپنی اینڈ دی کراؤن از صفحہ ۱۰۷ تا ۱۱۱۔ [6] سنہ ۱۷۵۶ء اولین سال تخت نشینی سراج الدولہ است۔ درین وقت سراج الدولہ بیست و سالہ بود (انڈین امپائر صفحہ ۴۴۸)۔

سراج الدوله ناظم بنگاله بمحاربت انگریز لشکر کشید قلعه فورٹ ولیم را قبضه کرده مال تجارت اینجا تمام بغارت برد۔ صاحبان انگریز بر کشتی ها سوار شده مفرور شدند و از افسران فوج انگریزی یکصد چهل و شش نفر در دست نواب اسیر شده در محل مضیق محبوس گشتند فرد اهمگی بیست و سه نفر از آن مهلکه زنده بر آمدند[1]۔ چون خبر این واقعه در مدراس رسید از آنجا کرنیل کلائیو با فوج گران یورش آورده مخالفان را قلع و قمع کرده قلعه مفتوح ساخت۔ پس مخالفان سراج الدوله با کرنیل کلائیو متفق شده در میدان پلاسی[2] بجنگ پیوستند۔ سراج الدوله منهزم شده در مقام راج محل بقتل[3] رسید۔ و میر جعفر[4] بر حکومت بنگاله استقلال یافت بعد چندگاه میر جعفر معزول کرده بجائے او میر قاسم را اقتدار بخشیدند۔ و میر قاسم رشتۂ معاهده گسسته حقوق تجارت کمپنی ضبط نمود و آتش فساد مشتعل گشت بعد حرب و ضرب شدید میر قاسم که داماد میر جعفر بود

---

[1] نزد محققین صحیح این است که واقعهٔ "منفذ تاریک" (Black hole) مطلقاً بوجود نیامده و آنکه حسن نوشته است مبنی بر روایات مؤرخین متعصبین انگلیسی است که هندیان را در انظار عالم اسفل ترین از حیوانات مصور کرده اند۔ غلام حسین سلیم مصنف ریاض السلاطین (تصنیف ۱۲۰۲ھ مطابق ۱۷۸۷ء) با وجود توصیف انگلیسیان و تنقیص سراج الدوله از ذکر سانحهٔ مزبور کلیتاً خاموشی اختیار کرده است۔

[2] صحیح: "پلاسی" هفتاد میل بطرف شمال از کلکته۔ [3] بروایت غلام حسین سلیم "قتل سراج الدوله در آخر ماه شوال ۱۱۷۰ھ واقع شد" (ریاض السلاطین صفحه ۳۷۴)۔ برائے احوال مزید سراج الدوله رجوع کنید بصفحات ۶۳۷ و ۶۳۸ از همین جلد — [4] جعفر علی خان که در تاریخ به میر جعفر مشهور است بعد از وفات نواب سراج الدوله در ماه شوال ۱۱۷۰ھ مطابق ۱۷۵۷ء از مدد انگلیسیان بر تخت بنگال نشست۔

معزول شده بجائی او میر جعفر بدستور استقلال یافت۔ و در ۱۷۶۵ء[1] میر قاسم و شجاع الدوله[2] و شاه عالم ثانی معین و مددگار شده در مقابلت انگریز لوائی محاربت افراختند۔ چون صاحبان انگریز غلبه ورزیدند الٰه آباد و لکهنؤ از شجاع الدوله گرفتند و صوبه بهار و بنگاله و اڑیسه از شاه عالم نزع کردند۔ شجاع الدوله اخراجات جنگ ادا کرده بر ممالک خود باز قابض شد۔ و شاه عالم هر سه صوبه[3] صاحبان انگریز بخشید و همگی صوبه دهلی را قابض ماند۔

در آن زمان سلطنت برطانیه در هند قائم گشت۔ چون پادشاه انگلینڈ دانست که کمپنی ممالک بسیار از قلمرو هند مفتوح ساخت از محفل پارلیمنٹ باجتماع جمیع امراء و وزراء و شرفا بدینگونه تجویز قرار یافت۔ یکی آنکه صاحبان کمپنی در امور دا

۱؎ صحیح "۱۷۶۴ء" است۔ این محاربه در تاریخ بنام بکسر مشهور است و بتاریخ ۲۳ اکتوبر ۱۷۶۴ء مابین افواج انگلیسی و افواج اتحادیان میر قاسم رو داد۔ بقول سمته از طرف انگلیسیان میجر منرو کماندار بود که مابعد به سر هکٹر مشهور گشت۔ در این جنگ از هندیان دو هزار و از انگلیسیان ۸۴۷ افراد طعمهٔ اجل شدند (دی آکسفورڈ هسٹری آف انڈیا صفحه ۵۰۰)۔ ۲؎ نواب شجاع الدوله فرزند نواب منصور علی خان صفدر جنگ ملقب جلال الدین حیدر در ۱۱۴۴ه متولد گشت۔ بعد وفات پدر در ۱۱۶۷ه در فیض آباد بر مسند ریاست نشست۔ بتاریخ ۲۹ ماه جنوری ۱۷۷۵ء فوت شده در گلاب باڑی فیض آباد مدفون شد۔ "رفت نواب شجاع الدوله" تاریخ است (مفتاح التواریخ صفحه ۵۴۳)۔ برائے مزید احوال شجاع الدوله نیز رجوع کنید به عماد السعادت مصنفه میر سید غلام علی خان منشی جان بیلی۔ ۳؎ انگلیسیان در عوض این صوبه جات ادائیگی ۲۶,۰۰,۰۰۰ روپیه سالیانه بشاه عالم وعده نمودند (ایضاً صفحه ۵۰۳)۔

جنگ و انتظام معاملات ملکی و مالی اوّلاً از محکمہ وزرائی دولت انگلستان مجاز شوند پس
در نفاذ آں پردازند۔ دوّم آنکہ از جانب بادشاہ سوپریم کورٹ یعنے عدالت در حکومت
آنہا شامل باشد۔ سیوم آنکہ در مملکت ہندوستان از طرف سرکار انگلستان ہمیشہ گورنر
جنرل مستقل مانَد ہمراہ او کونسل علیحدہ مقرر باشد۔ پس حسب منشاء پارلیمنٹ صاحبان کمپنی
منظوری دفعات نوشتہ دادند اوّلاً۔

وارن ہیسٹنگز در ۱۷۷۴ء ویسرائی ہند مقرر شدہ۔ نظام الملک نواب دکہن
برائی حمایت خود ضلع کرناٹک و بعضی اضلاع شمالی بصاحبان کمپنی پیشتر دادہ بود اکنوں
نواب حیدر علی اضلاع مذکورہ با ریاست میسور شامل کردہ آتش فساد مشتعل گشت۔ ویسرائی ہند
نواب حیدر علی[2] را شکست دادہ مرہٹیاں را قتل عام نمود۔ و ریاست میسور مع اضلاع مذکور ضبط کرد و از
آصف الدولہ[3] ملک بنارس خرید ساخت۔

---

[1] از ۱۷۷۴ء تا ۱۷۸۵ء۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا سمتھ از صفحہ ۵۱۰
تا ۵۲۰۔ [2] حیدر علی فرزند فتح محمد خان است۔ بقول پروفیسر محب الحسن اسلافش از قریش اند
در اواخر قرن شانزدہم میلادی وارد ہند (جنوبی) شدند۔ حیدر علی در ۱۷۲۱ء متولد شد۔ اُمّی محض
بود ولے در زیرکی و ذہانت عدیم المثال بود۔ بعمر ۲۷ سال منسلک عساکر میسور گشتہ بعقل خداداد و حسن
خدمات برتبۂ سپہ سالاری فائز گشت۔ درین وقت نن جا راج در مملکت میسور مختار کل بود۔ حیدر علی
بتدریج اثر و رسوخ پیدا کرد و بالآخر در ۱۷۶۱ء بر تخت میسور قابض شد۔ مدۃ العمر بر مقاومت انگلیسیاں
کمربستہ ماند۔ در ۱۷۸۲ء بعمر شصت سال بعارضۂ سرطان در گذشت و بجایش پسراو سلطان طیب (ٹیپو)
بر تخت نشست۔ (ہسٹری آف سلطان ٹیپو از صفحہ ۳ تا صفحہ ۲۵)۔
[3] صحیح این است کہ الحاق بنارس از راجہ چیت سنگھ پسر بلونت سنگھ در ۱۷۷۵ء بوقوع آمد۔ چیت سنگھ

لارڈ کارنوالس[1] در ۱۷۸۶ء[2] خلعت گورنری پوشید در عہد او با نواب حیدر آباد و لکھنؤ عہدنامۂ جدید منعقد گشت۔ و ہمراہ ٹیپو سلطان[3] بعد محاربہ و مقاتلہ صلح شدہ علاقہ جات بسیار از ممالک سلطان ٹیپو و نظام الدولہ در دست کمپنی افتاد و سرنگاپاٹام مفتوح شد[4] و در عہد لارڈ مذکور قانون ملکی و مالی کہ تا حال در قلمرو ہند جاری است ترویج یافت۔

لارڈ سر جان شور در ۱۷۹۲ء[5] بر مسند گورنری جلوس یافت و با رؤسای ہند صلح و صفا نمود۔

لارڈ مارنگٹن[6] در ۱۷۹۸ء گورنر جنرل مقرر شد۔ و سلطان ٹیپو بقتال و جدال

---

۴۴ در سال ۱۸۱۰ء در گوالیار بحالت جلاوطنی فوت کرد۔ برائے تفصیل نگاہ کنید امپیریل گزیٹیر آف انڈیا جلد ہفتم صفحہ ۱۸۸ چاپ ۱۹۰۸ء۔ [1] از ۱۷۸۶ء تا ۱۷۹۳ء۔

[2] صحیح:۔ ۱۷۸۶ء۔ [3] سلطان میسور از ۱۷۸۲ء تا ۱۷۹۹ء۔

[4] آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا مصنفہ سمتھ صاحب صفحہ ۵۶۰۔ [5] صحیح:۔ ۱۷۹۳ء۔ (ایضاً صفحہ ۵۷۴)۔ [6] یعنی لارڈ ولزلی۔ [7] اما تحقیق آنست کہ ذمہ دار ایں قتال و جدال لارڈ ولزلی بود کہ با وجود روش مصالحت آمیز سلطان ٹیپو جنگ را مابین ہر دو فریق لازم و حتمی خیال کرد۔ پروفیسر محب الحسن اثبات دارد کہ ولزلی بلا انتظار نامۂ سلطان کہ بتاریخ ۱۸ دسمبر بہ او نوشتہ شد، جنرل ہیرس را برخلاف ٹیپو سلطان آمادۂ جنگ کرد سلطان بہر نوع می خواست کہ نائرۂ جنگ مابین ہر دو فریق فرو شود، ولے ولزلی کہ سرشار بادۂ غرور بود مساعی سلطان را کان لم یکن انگاشتہ بہ بہانۂ سازش مبینہ مابین ٹیپو سلطان و فرانسیاں بتاریخ ۲۸ اپریل ۱۷۹۹ء بر مملکت وے حملہ کنانید۔ برائے تفصیل مزید بہ بینید "ہسٹری آف ٹیپو سلطان" از محب الحسن، چاپ ۱۹۵۱ء، صفحہ ۳۱۴۔

پیش آمده در جنگ کشته شد[1]۔ و ملک او سرنگاپاٹم در قبضۂ سرکار کمپنی[2] افتاده ملک میسور به راجۂ قدیم باز تفویض یافت[3]۔ و با نواب لکھنؤ عہد نامۂ جدید موثق گشت و از ممالک محروسۂ او چند ملک در قبضۂ سرکار کمپنی داخل شد۔ فوج انگریزی در دوابۂ شرقی برای دوام قرار یافت۔ پس سرداران مرہٹہ و سیندیہ راگوجی و بھونسلہ و راجۂ برار علم عنادِ افراشتہ بمحاربت پیوستند۔ گورنر جنرل غلبه ورده راجهای مذکور مغلوب ساخت[4] و در حدود شمالی لارڈ لیک صاحب غلبه کرده مخالفان مقتول شدند و ملک دہلی و دوابۂ غربی و کنگ و گجرات وغیره ممالک بسیار در قبضۂ سرکار کمپنی افتاد۔ پس با راجۂ ہولکر جنگ عظیم واقع شد[5]۔ راجۂ مذکور غلبه کرده در ملک دوابه بعد احراق عمارات غارت نمود۔ لارڈ لیک

---

[1] شہادت سلطان ٹیپو بتاریخ ۴ مئی ۱۷۹۹ء وقتیکه در قلعه سرنگاپٹم به انگلیسیان محاربه می کرد واقع شد۔ دریں وقت از عمر وے پنجاه سال گذشته بود۔

(آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا از سمتھ صاحب، ص ۵۸۵)۔

[2] نزد محب الحسن سبب سقوط قلعه سرنگاپٹم نمک حرامی و غداری میر صادق دکنی و پورنیہ و قمر الدین خان بود که عمده ارکین سلطنت سلطان ٹیپو بودند (ہسٹری آف سلطان ٹیپو صفحہ ۳۲۵)۔

[3] پروفیسر محب الحسن اثبات دارد که بعد از سقوط سرنگاپٹم انگلیسیاں ملک سلطان را بسہ حصه منقسم کردند۔ حصۂ مرکزی وے که عبارت از میسور باشد به قبضۂ کشن راج که پسر پنج ساله راجۂ قدیمی این ملک بود در آمد و بقیه وے که عبارت از مضافات است و معظم بود مابین نظام و کمپنی منقسم شد۔

[4] برائے تفصیل ایں محاربه رجوع کنید به انڈین امپائر صفحہ ۴۶۸۔

[5] ایضاً، ایضاً۔

صاحب کمال شجاعت و جوانمردی در آخر[1] هزم کرده ملک او تمام ضبط شد۔ عاقبت بصلح و صفا پیش آمده ملک خود را باز متصرف گشت۔

لارڈ کارنوالس در ۱۸۰۵ء[2] وایسرای هند مقرر شده در رفاه خلق و امنیت ملک مستعد بود در غازی پور رسیده بقضا پیوست۔ پس سر جارج بارلو صاحب بجای او قائم مقام شد و در عهد او افواج هندی در پوشیدن وردی انگریزی سرکشی[3] کرده سیزده انگریز بقتل آوردند۔

لارڈ منٹو صاحب در ۱۸۰۷ء بر عهدهٔ گورنری مسلط گشته چون بمدافعت اهل فرانس کمر همت بربست جزیرهٔ فرانس و موریشش و جاوا و کوچین و ترانکوبار از تصرف آنها نزع کرده نام و نشان اهل فرانس نیست و نابود[4] ساخت و همراه رنجیت سنگه حاکم پنجاب عهدنامه موثق[5] کرد۔

مارکویس آف هیسٹنگز در ۱۸۱۳ء[6] گورنر جنرل آمده از راجهٔ نیپال ممالک بسیار بجدال و قتال فتح کرد۔ عاقبت مقدمه بصلح انجامید[7]۔ پس راجه

۱؎ بقول صاحب "انڈین امپائر" لارڈ لیک در محاصرهٔ بھرت پور از راجه جونت راؤ هولکر هزیمت یافت و شهر بھرت پور تا ۱۸۲۷ء بقبضهٔ انگلیسیان نیامد (انڈین امپائر صفحه ۴۶۹)۔

۲؎ در ۱۸۰۵ء کارنوالس بار دوم بر عهدهٔ نائب السلطنه هند فائز گشت۔

۳؎ بقول سر ولیم هنٹر این بغاوت در ویلور (مدراس) در سال ۱۸۰۶ء واقع شد۔ (انڈین امپائر صفحه ۴۶۹)۔ ۴؎ انڈین امپائر صفحه ۴۷۰۔ ۵؎ مسٹر مٹکاف ولین سفیر انگلیسیها که بدربار رنجیت سنگه بار یافت (ایضاً صفحه ۴۷۰)۔ ۶؎ صحیح: "۱۸۱۴ء"۔

۷؎ برای تفصیل رجوع کنید به انڈین امپائر صفحه ۴۷۰ و ۴۷۱۔

پنداره[1] و راجهٔ ناگپور و پیشواجی سر بشورش برداشته خودسری اختیار کردند۔ لارڈ موصوف به گوشمالی آنها پرداخته همه‌ها مطیع و منقاد خود گردانید۔

بعد ازان[2] سرداران هولکر خروج کردند و بعد مجادله و مقاتله ملک آنها ضبط شده عاقبت کار بصلح رسید۔ ملک پونا و بعضی علاقه‌جات در جاگیر راجه بخشیدند و باقی ملک او درمیان اولاد ان سیواجی قسمت کردند بجائی راجهٔ ناگپور فرزند راجهٔ سابقه متنقل داشتند۔ پس تمامی راجگان و سرداران و رئیسان ملک هند را حسب مدارج و حیثیت صورت معیشت مقرر گذاشته تمامی قلمرو هندوستان در قبضهٔ اقتدار خود درآوردند۔

لارڈ مهرسٹ[3] در ۱۸۲۳ء بر مسند گورنری استقلال یافته باشاه برما

---

۱ پنداره یا پنڈارا بکسر باء فارسی و سکون نون و فتح دال هندی و سکون هردو الف و فتح را در هندی بمعنی غارتگر و رهزن باشد۔ این گروهے بود که در عقب افواج مرہٹیان قتل و نهب میکردند اکثریت این گروه از مسلمانان بود۔ بعد از شکست مرہٹیان این طائفه مابین سالهای ۱۸۰۲ و ۱۸۰۴ء در مالوه آباد شد و در اطراف وسط هند به تاراج و غارتگری بسر می بردند۔ در ۱۸۱۷ء لارڈ هیسٹنگز بر ایشان یورش کرد و سرگروه ایشان امیر خان بدین شرط با انگلیسیان مصالحت نمود که علاقهٔ ٹونک بدو حواله کرده شود۔ (جامع اللغات اردو صفحه ۱۰۸ و انڈین امپائر ص ۴۷۲)۔ ۲ یعنی در ۱۸۱۷ء و ۱۸۱۸ء۔ (ایضاً صفحهٔ مزبور)۔ ۳ صحیح:- "لارڈ امهرسٹ"۔ لارڈ امهرسٹ از سال ۱۸۲۳ء تا ۱۸۲۸ء نائب السلطنهٔ هند قبل از تقرری خود برین عهده بچند ماه از مسٹر آدم پیشروی کرده بود (ایضاً صفحه ۴۷۳)۔

بمحاربہ ومجادلہ پیوستہ ملک رنگون وآوا فتح نمود بعد صلح وصفا از عملداری ہ آسام واراکان وتناسرم ضبط شدہ بھرت پور ہم در عہد او شامل خالصہ گشت[۱]۔

لارڈ ولیم بین ٹینگ در ۱۸۲۷ء[۲] رایت گورنری افراختہ عرصۂ پنج سال در مفاد خلق وانتظام ملک پرداخت ورسم ستی شدن زن ہای ہنود ممنوع ساخت۔ واخبار نویسان ہند را آزادی بخشید۔ ہمان وقت خبر آمد آمد روسیان بر ہندوستان شہرت یافت۔

لارڈ آکلنڈ[۳] در ۱۸۳۶ء وسیرای ہند آمدہ برای تدید راہ روسیان بر تسخیر افغانستان عزمیت کردہ افواج کثیر براہ پشاور وسندشکارپور بر کابل تعئین ساخت۔ بعد محاربات بسیار دوست محمد خان والی کابل موجب دغای حاجی کاکر وبعضی اعیان ملک مغلوب وجہزوم گشتہ در بخارا رفت وملک افغانستان را سرکار کمپنی متصرف شد لیکن بخوف ملکیان شجاع الملک را بر تخت شاہی جلوس[۴] دادند وخود در انتظام مہام مملکت پرداختند شاہ بخارا در غبطہ بود کہ دوست محمد خان را مثل شجاع الملک جواہرات ہمراہ خواہند بود بنابران اسیر زندان ساخت دوست محمد خان از محبس گریختہ در پناہ صاحبان انگریز بنا بر مصلحت وقت او را مع عیال واطفال در کلکتہ جا دادند۔ متقارن آنحال اکبر خان پسر دوست محمد خان از محبس بخارا گریختہ

---

۱ ایضاً، صفحۂ مزبور۔ ۲ صحیح:- ۱۸۲۸ء (ایضاً صفحۂ ۴۷۴)۔

۳ صحیح:- "آکلینڈ" (انڈین ایمپائر صفحہ ۴۷۶)۔ ۴ سبب نشانیدن انگلیسیان شجاع الملک را بر تخت کابل این بود کہ امیر دوست محمد خان دوستی روس وایران را بر معاہدۂ انگلیسی ترجیح می داد (کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۲۱۹ حاشیہ ۳)۔

آمده در کابل بمعاونت اہل شہر رایت مقابلت افراخت و لارڈ میگ سکلٹر برنس و جنرل کانلی را قتل کرده افواج شاہی را تباہی ساخت[۱]. و میم صاحبان را بند انداخت و شجاع الملک از جان گذرانیده ملک افغانستان را باز منصرف گشت. ہمدراں زمان عسکر ظفر پیکر برای تسخیر چین مامور شده بعضی ممالک چین را فتح کرده رجعت نمودند۔

لارڈ النبرا در ۱۸۴۲ء خلعت گورنری پوشیده بر شہر کابل دوباره فوج کشی کرده محبوسان آنجا از بند رہانیده دوست محمد خان را دوازده لک روپیه سالیانه تنخواه مقرر کرده ملک خود واپس داد[۲]. پس بر ملک سندھ و گوالیار یورش کرده از روی بدنامی معزول شد۔

لارڈ ہارڈنگ در ۱۸۴۴ء مطابق سمت ۱۹۰۱ب گورنر جنرل کشور ہند مقرر شده وی ٹامس کالج رورکی شائع کرده عمارات شاہان دہلی را مثل تاج محل وغیره در دہلی ترمیم ساخت۔ لارڈ موصوف را خواہش قلبی بود که با راجگان و رئیسان ملک ہند راه صلح و صفا مفتوح دارد لیکن در عہد او حسب تقدیر فساد خانه جنگی سلطنت سنگان بعمل آمده عسکر سنگان که قریب یک لک سپاه بود ہمه ہا خود سر شده در قتل و غارت مبادرت نمودند. اعیان سلطنت عاجز آمده لشکر خود سر را در مقابلت و محاربت برٹش گورنمنٹ ترغیب و تحریص نمودند. بنابران لشکر سنگان از چھاونی ہا برآمده بر جنگ انگریزان قادر شدند و با جمعیت سی ہزار سپاه[۳] و پلٹن ہا و ضرب توپ ہا از دریای ستلج عبور کرده لام بستند. از طرف اعیان سرکار کمپنی ازین حرکت بیجا بے خبر مطلق بودند و از روی بے سر و سامانی بجانب دربار لاہور مراسله ہا نوشتند که بغیر وقوع سبب چرا بر محاربت

۱ بقول سر ولیم ہنٹر از ۱۶۰۰۰ افراد ہمگی ڈاکٹر برائی ڈن بمشقت جان بسلامت برده بجلال آباد رسید (ایضاً صفحه مزبور) - ۲ ایضاً صفحه ۴۷۹ - ۳ و بقول سر ولیم ہنٹر با ۶۰۰۰۰ سپاه و ۱۵۰ عدد اتواپ (انڈین ایمپائر صفحه ۴۸۱) -

ومقاتلہ مستعد شدند اما آواز آنہا کسی را بگوش نرسید۔ پس کارگذاران سرکار انگریزی سامان سرسری بہم رسانیدہ برمدافعت مخالفان مستعد شدند۔ ۱۸ ماہ دسمبر ۱۸۴۵ء مطابق ۲ ماہ پوہ سمت ۱۹۰۱ب بمقام مدکی بجنگ پیوستند افسر عسکر سنگان لعل سنگھ[1] بود۔ بیت:

بظاہر بُداو یار و دمساز شاں
بباطن مگر بُد نیز از دشمناں

بعد حرب و ضرب شدید پراونٹ صاحب اجنٹ کُشتہ شد و قریب صد کس از افسران فوج انگریزی بقتل رسید۔ عاقبت لشکر سنگان مغلوب و لعل سنگھ منہزم گشتہ چند ضرب انواپ در دست انگریزان افتاد۔ جنگ دوم بمقام پیرو شاہ[2] ۲۱ دسمبر واقع شدہ سردار تیجا سنگھ[3] با جمعیت بیست پلاٹن و یکصد ضرب توپ آتش محاربت افروختہ از آتش فشانی سنگان لشکر انگریزی را چشم زخم شدید رسید کہ بعدم سربراہ باروت توپخانہ آنہا سرد شدہ بود پسانہ افسران عسکر انگریزی حملہ آوردہ فوج سنگان پس پا کردند و ہفتاد و دو توپ از فوج خالصہ بر دند۔

جنگ سیوم ۲۸ جنوری ۱۸۴۶ء بمقام علی وال العمل آمدہ دریں جنگ بسیاری

---

[1] لعل سنگھ یا لال سنگھ یکے از سرداران افواج سکھ است بعد وفات جواہر سنگھ رانی جنداں بیوہ مہاراجہ رنجیت سنگھ اورا بوزارت عظمیٰ فائز کرد۔ در محاربات پنجاب بقبضۂ انگلیاں آمدہ محبوس شد و در ۱۸۷۰ء بمقام دیرہ دون درگذشت۔

(قاموس المشاہیر جلد دوم صفحہ ۱۶۷)۔

[2] صحیح: "فیروز شاہ"۔ ایضاً۔ [3] صحیح: "تیج سنگھ"۔ بقول کے۔ ایم پانیکر "سردار تیج سنگھ سالار عام افواج سکھاں بود (گلاب سنگھ صفحہ ۹۰)۔

از افسران انگریز مجروح و مقتول شدند۔ عاقبت لشکر سنگان هزیمت یافته جمعی کثیر
درمیان دریای ستلج غرق آب گشتند۔ جنگ چهارم بمقام سوبراون[1] دهم فروری روی داده
سرلشکر سنگان شام سنگه درجنگ کشته[2] شد و افواج سنگان[3] بی سرمانده شکست خوردند
و عسکر انگریزی از دریای ستلج عبور ساخته در قصبهٔ قصور[4] قیام کردند۔ چون عسکر سنگان را
باد بروت و دبدبهٔ جبروت نمانده اثر و اگرچه فتح پر یده رفت پس رانی[5] صاحبه و اعیان
مملکت از خیال امارت درگذشته راجه گلاب سنگه از جموں طلبیدند و بر منصب وزارت و وکالت
مختار نمودند[6]۔ و راجه موصوف را از قتل برادران و پسران خود دل خون بود و از اوضاع و
اطوار اهالیان دربار نفرین داشت۔ بنابراں در بجا آوری خدمات سرکار انگلیسیه بجان و
دل کوشیده مراتب و مدارج خود بدرجهٔ اعلیٰ رسانید و برای مباسطت و مشایعت خود
موجب موافقت لاحقه و سابقه همراه مسٹر لارنس صاحب بخواهش مصالحه سلسله جنبانی
نمود۔ و نوزده نفر گوره که در روز دغا اسیر شده بودند رها فرمود۔ پس بذات و الا باتفاق
دیوان دینا ناتهه و فقیر نورالدین و دیوان دیوی سهای و سردار گلاب سنگه در معسکر
لارڈ هارڈنگ ویسرای هند موکب همت جهابنده بمعرفت سر سینری لارنس صاحب و سر
فریڈرک کری بارنٹ صاحب فارن سکرتر با لارڈ گورنر جنرل بهادر سلسلهٔ مصالحت و

[1] صحیح "سوبراؤن"۔ برای تفصیل و حالات این محاربه به ببینید کننگهم هسٹری آف دی سکهس صفحه ۳۱۲ تا ۳۱۴ ۔ [2] ایضاً، صفحه ۳۱۵ ۔ [3] بقول گیرٹ تخمینهٔ افواج سکهاں درجنگ سوبراں ۲۶،۶۲ ۴۲ افراد بود (ایضاً صفحه ۳۱۶) ۔ [4] بقول کننگهم قلعهٔ قصور بلا مزاحمت بقبضهٔ انگلیسیاں آمد (۳۱۶) ۔ [5] یعنی رانی جنداں ۔
[6] راجه گلاب سنگه بتاریخ ۲۷ جنوری ۱۸۴۶ء بر منصب وزارت عظمیٰ فائز گشت (گلاب سنگه از پانیکر صفحه ۹۲)۔

موافقت جنبانید و بعد گفتگوی بسیار با جلاس دربار اہل اقتدار عہدنامۂ خاص متضمن شانزدہ دفعہ فیمابین سرکار کمپنی و دربار لاہور حسن انعقاد پذیرفت۔ از آنجملہ ہمگی چہار دفعہ کہ درین جا مفید است ایراد کردہ شود[1]۔ فقط۔

دفعہ سیوم ۳ عہدنامہ این است کہ مہاراجہ صاحب علاقۂ ملک مابین ہر دو دریای ستلج و بیاس مع کوہستان متعلقۂ ہر دو دریای مذکور بسرکار دولت مدار کمپنی انگریز بہادر برای دوام تفویض نمودند۔

دفعہ چہارم این است کہ سرکار انگلیسیہ از ریاست لاہور بجہت تلافی اخراجات جنگ و محاربہ مبلغ یک و نیم کرور روپیہ طلب ساخت۔ و سرکار لاہور بدادن زر نقد کلّی استطاعت و استعداد ندارد۔ لہذا مہاراجہ دلیپ سنگھ قلعہ جات و ممالک و حقوق علاقۂ مملکت کوہستانی کہ مابین دریای بیاس و سند جانب ہزارہ واقع اند مع دیار کشمیر و ہزارہ متعلقۂ آن بعوض کرور روپیہ منجملۂ زر مطلوبہ بسرکار دولت مدار کمپنی بہادر برای دوام تفویض نمودند۔

دفعہ پنجم مہاراجہ صاحب بوقت انعقاد یافتن عہدنامۂ ہذا و ما قبلش مبلغ پنجاہ لک روپیہ بسرکار انگلیسیہ خواہند رسانید۔

دفعہ دوازدہم بجلدوی خدمتگذاری راجہ گلاب سنگھ رئیس جموّں کہ درباب ازدیاد روابط دوستی و اتحاد فیمابین سرکار لاہور و سرکار انگلیسیہ از راہ نمک حلالی در قیام ریاست لاہور بتقدیم رسانیدہ مہاراجہ صاحب قول و قرار می نمایند کہ اقتدار بالاستقلال راجہ گلاب سنگھ را در ہمچنین علاقہ جات کوہستانی کہ از روی اقرارنامہ علیحدہ فیمابین راجۂ موصوف و سرکار انگلیسیہ براجۂ معزّ الیہ تفویض خواہد یافت مع متعلقان

[1] برای تفصیل مزید رجوع کنید بہ گلاب نامہ از صفحہ ۳۴۹ تا ۳۵۵۔

آں کوہستان کہ از عہد مہاراجہ کھڑک سنگھ تحت قبضۂ راجہ گلاب سنگھ است مقبول و منظور خواہند داشت و ہم سرکار انگلیسیہ بلحاظ حسن روییہ راجہ گلاب سنگھ اعتراف میفرمایند کہ استقلال راجۂ موصوف در ہمچنیں علاقہ جات قبول پذیر خواہند نمود۔ و راجۂ موصوف را در زمرۂ متعہدان ایں سرکار گردون وقار دانستہ بعطای عہدنامہ علیحدہ ممتاز خواہند فرمود۔ مرقوم بمقام لاہور نہم مارچ سنہ ۱۸۴۶ء مطابق دہم ربیع الاول سنہ ۱۲۶۲ھ ۲۹ پھاگن سنہ ۱۹۰۲ ب ملخصاً۔

بعد انعقاد عہدنامہ راجہ گلاب سنگھ را دیار کشمیر و علاقہ جات کوہستان در بدل مبلغ ہفتاد و پنج لک روپیہ سوائی ہزارہ[1] تفویض یافت و پنجاہ لک روپیہ از خزانۂ لاہور نقدی مواخذہ شدہ راجہ لال سنگھ وزیر و مدار الملک مقرر گشت۔ و افواج انگریزی برای محافظت لاہور قایم ماند۔ و افواج خالصہ را کہ خود سر شدہ بود سلاح و سلب گرفتہ اخراج کردند و توقف رزیڈنٹ[2] انگریزی در لاہور مقرر گشت۔ ہمدران ایام شیخ غلام محی الدین ناظم صوبۂ کشمیر بتاریخ ۲۶ ربیع الاول سنہ ۱۲۶۲ھ[3] مطابق ۱۲ ماہ چیتر سنہ ۱۹۰۲ ب

[1] مطابق دفعہ اول "عہدنامہ سرکار کمپنی با مہاراجہ سنگھ" (گلاب نامہ صفحہ ۳۶۰) ہزارہ نیز در تفویض و حوالگی شامل کشمیر و علاقہ جات کوہستان بود۔ ولے چوں ہزاریاں خلاف ایں قبضہ بغاوت نمودند، مہاراجہ مطابق عہدنامہ ۵ مئی سنہ ۱۸۴۷ء ہزارہ را از گرہی و منڈل تبدیل کرد۔ تبادلۂ مزبور بہ پیش سر ہنری لارنس ایجنٹ گورنر جنرل بدستخط ہائے دیوان دینا ناتھ و کشن چند و جوالا سہائے و قاضی محکم الدین بعمل آمد۔ دریں حال استثنائے ہزارہ از کشمیر سہو و قبیح است۔

(گلاب نامہ صفحہ ۳۷۰)۔

[2] یعنی سر فریڈرک کری بارنٹ صاحب ایجنٹ گورنر جنرل (گلاب نامہ صفحہ ۳۷۱)۔

[3] مطابق ۱۸۴۵ء۔

از جہان فانی بہ ملک جاودانی انتقال نمود و در حظیرۂ حضرت محبوب العالم سمت مشرق آسود۔

تاریخ :۔

شیخ افضل غلام محی الدّین — بود بے مثل در سخاوت و داد

کرد پدرود دارِ دنیا را — سوی عقبےٰ چو روی خود بنہاد

ملہم غیب گفت تاریخش — "سیّد المرسلین شفیعش باد"[1]

ایضاً فی تاریخہٖ

ہاتفِ غیب سال تاریخش — داد "شیخ ارم مکان"[2] آواز

حکومت او پنج سال و سہ ماہ بود۔

شیخ امام الدّین[3] بعد انتقال پدر حسب فرمان دربار لاہور در ۱۲۶۲ھ بر مسند حکومت کشمیر جلوس کردہ در رفاہ و آسودگی رعیّت پرداخت۔ شالبافان کہ در دست کارخانداران مجبور و مغلوب شدہ بودند مطلق العنان نمود و حکم نافذ داد کہ شالبافان بمرضی خود ہر جا کہ میخواہند کار کنند۔ و از طرح شالی معمولی آنہا دو آنہ فی خروار تخفیف نمود و از کارخانداران سر نفرسہ روپیہ انعام دہانید۔ و از طرح شالی حصۂ سیوم بذمۂ کارخانداران مقرر کردہ برمزدوری ہر کس چہارم افزون ساخت۔ و با مردم بمبو از رابطۂ مصاہرت موافقت کردہ علاقۂ کامراج در واگذار آنہا واگذاشت۔

ہمدران ایّام برگشتگی تخت لاہور بعمل آمدہ صاحبان انگریز در سلطنت لاہور

---

[1] ۱۲۶۲ھ [2] ایضاً۔

[3] متوفی ۱۲۷۵ھ مطابق ۱۸۵۹ء۔

داخل شد ناورد ملک کشمیر به راجه گلاب سنگه عطا کردند. چنانچه اوّل ماه مارس ۱۹۰۳ ب وزیر لکهپت با جمعیّت لشکر در خطۂ کشمیر داخل شده در میدان مایسومه قیام ساخت. و بتاریخ ششم ماه ساون وزیر رتنون برنظامت کشمیر وارد گشت. شیخ نامدار موجب انقلاب روزگار از حکومت این دیار دست بردار بود لیکن وزیر لکهپت ذخیره مداخل کشمیر وحجت با قیداران ملک از شیخ امام دین درخواست نمود. وی برای دادن این دو چیز از لال سنگه که دران روزها وزیر الملک شده بود استمزاج فرمود وی در تفویض کردن تصرّف کشمیر به ملازمان مهاراج منع ساخت موجب آن شیخ امام دین را با وزیر لکهپت گفتگوی سخت درمیان آمده کار بمجادله و مقاتله رسید چنانچه ۱۵ ماه بهادون عسکر خالصه بر فوج لکهپت و زیر شبخون آورده جمعی کثیر بقتل آوردند. و وزیر لکهپت و رام سنگه کمیدان درین تگ و تاز جا بناز شدند[1]. وزیر رتنون لشکر بقیة السّیف همراه گرفته در کوه ماران متحصّن گشت و افواج خالصه تا چهل روز قلعه را محاصره کردند. چون راجه گلاب سنگه شمر این خبر بسمع لارڈ گورنر رسانید حسب الحکم حضور عیال و اطفال شیخ در دوابه نظر بند شد[2]. لارنس صاحب با عسکر موفور برای اخراج آن مغرور مامور گشت. و از طرف او فتح اللّٰه خان و حاکم راجوری آمده شیخ امام الدّین را بتهدید و عید پنبه از گوش کشیده با حشمت و دولت همراه بردند و بمقام تهنه در خدمت لارنس صاحب گذرانیدند. از آنجا لارنس صاحب همراه راجه گلاب سنگه به کشمیر آمده امام الدّین در لاهور فرستادند. و در آنجا کری بارنٹ صاحب شیخ امام الدّین را برای رفع اعلام فنا با زخواست فرموده وی سه قطعهٔ وثیقهٔ دستخطی لال سنگه بنظر گذرانید. لال سنگه

---

[1] گلاب نامه صفحه ۳۶۴ – [2] ایضاً، ایضاً – [3] ایضاً، ایضاً –

درین باب ملزم شده بسزای کردار ناهنجار از اقتدار و افتخار معزول شده در اکبر آباد محبوس گشت[1]۔ حکومت شیخ امام الدین در ملک کشمیر ہمگی شش ماه بود۔ ایام حکومت سنگان لاہور در کشمیر بیست و ہفت سال و چہار ماه شمسی محسوب است۔

بدانکه بعد تحبس لال سنگه مہارانی در خیال تحسر و حیرانی پریشان می بود و از اعیان دربار ہر کسی مخالف خود انگاشته حرکات نامعقول و مقول مجہول کردن گرفت۔ رزیڈنٹ لاہور او را بے شعور دانسته باتفاق رای ممبران دربار برای اخراج او تجویز داد۔ چنانچه ۲۰ ماه اگست ۱۸۴۷ء از ثمن خاص کشیده در شیخوپور فرستادند۔

ہمدران ایام در ماه جنوری ۱۸۴۸ء لارڈ ڈلہوزی[2] صاحب خلعت گورنری پوشید۔ مہارانی در حالت حسرت و پریشانی بمقام شیخوپور اوقات بسر می برد۔ بموجب رای ناقص خود و باغوای منشی گنگارام و کاہن سنگه خیال محال بخاطر آورد که افسران انگریزی را پنہانی مسموم کرده ہلاک گرداند۔ بنابران با جہنمان سکوٹ سازش نموده برائی انصرام این امر خطیر مبلغات کثیر بآن ہا پیشگی بخشید۔ و بعد سر انجام این مرام انعام و عطیه موفور وعده فرمود۔ چنانچه سخن برین قرار یافت که بروز اجتماع انگریزان و تناول ضیافت شایان در ماکولات زہر قاتل انداخته ہمه ہا را معدوم سازند۔ اما پیش از وقوع این واقعه اسرار مکنوم مکشوف شده منشی گنگارام و کاہن سنگه و غیره تمام اہل منصوبه بدار آویختند۔ و مہارانی بطرف کاشی اخراج کردند۔ چند ماه در آنجا گذشته بطرف نیپال گریخته رفت و چند سال در آنجا بسر برده باز آمد۔ و در سنه ۱۸۶۳ء برای

[1] گلابنامه صفحه ۳۶۷۔ [2] متوفی سنه ۱۸۶۰ء۔

ملاقات فرزند خود در ولایت رفت و در آنجا از جہان درگذشت۔

مدعا کہ کری بارنت صاحب ریذیڈنٹ لاہور کاروبار سلطنت موافق رفاہ و امنیت میکرد۔ دراں اثنا مولراج[1] حاکم ملتان در فرستادن خراج معمولی عذری کردہ کردہ از دربار لاہور واز اشدّ میرفت وی استعفائی حکومت بدرگاہ گذرانید۔ موجب آن از دربار لاہور سردار کاہن سنگہ بر حکومت ملتان مامور شدہ برائی امداد و اعانت او مستر رنگیون[2] صاحب و اندرسن صاحب ہمراہ رفت۔ وقتیکہ ناظم[3] جدید در ملتان رسید مولراج از جیب بغاوت سر کشیدہ ہر دو انگریز بقتل رسانید۔ چون اثر این خبر

---

[1] مولراج پسر دیوان ساون مل ناظم ملتان بود۔ چون بعہد راجہ ہیرا سنگہ ساون مل از دست سفاکی جان بجان آفرین سپرد (۱۸۴۴ء) فرزندش مولراج بر صوبہ داری ملتان مقرر گشت۔ چون حساب چند سالہ بنام دیوان مسطور باقی بود، اہلیان دربار لاہور مطالبہ آن بمیان آوردند و بطلب باقی و نذرانہ مواخذہ کردند۔ درین اثنا مابین مولراج و دربار لاہور نزاع افتاد و کار بدینجا رسید کہ انگلیسیان بمعاونت آخر الذکر بر قلع و قمع مولراج کمر بستہ شدند۔ بعد از محاربات متعددہ ملتان بتاریخ ۲ جنوری سنہ ۱۸۴۹ء از تصرف مولراج بدر رفت۔ انگلیسیان خواستند کہ بالزام قتل وانس اگنیو صاحب و اندرسن صاحب مولراج را بدار کشند ولی بعدہ سزایش بعبور دریای شور مبدّل گشت (گلاب نامہ از صفحہ ۳۸۳ تا ۳۹۰ و آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا صفحہ ۶۹۸ و امپریل گزیٹیر جلد ہجدہم صفحہ ۲۷ و ۲۸)۔

[2] مراد از Vans Agnew است (آکسفورڈ ہسٹری آف انڈیا صفحہ ۶۹۸)

[3] کاہن سنگہ مان (گلاب نامہ صفحہ ۳۸۴)۔

بسمع کری بارنٹ رزیڈنٹ لاہور رسید راجہ شیر سنگھ پسر چتر سنگھ اٹاری والہ با جمعیت دہ ہزار سپاہ خالصہ برای سرکوبی آن باغی تعیین ساخت۔ مولراج در قلعۂ متین محصور ماندہ بین الفریقین ۱۸ ماہ جون ۱۸۴۸ء و یکم جولائی و ہفتم نومبر سہ مرتبہ جنگ ہای عظیم واقع شدہ افواج شاہی را بسیار تباہی رسید۔

دراں اثنا چتر سنگھ اٹاری والہ کہ از طرف دربار لاہور در علاقۂ ہزارہ ناظم بود بغی نمودہ پسر خود شیر سنگھ را در ملتان پیغام فرستاد کہ با مولراج اتفاق کردہ با لشکر انگریزی مقابلت نماید۔ شیر سنگھ موجب پیغام پدر با فوج مولراج لاحق گشت و چتر سنگھ لشکری انبوہ از سنگان جمع کردہ بجانب پشاور نہضت کرد۔[1] و از کابل دوست محمد خان با لشکر فراوان آمدہ بموافقت چتر سنگھ منطقۂ محاربت بربست۔[2] ۲۰ ماہ اکتوبر در پشاور آتش بغی فروختہ شدہ از صاحبان انگریز چندکس بقتل رسیدند۔ و لارنس[3] صاحب و بوی صاحب اسیر شدند و در حدود پنجاب بہر جا آتش بغاوت مشتعل شدہ افواج سنگان بہیجان برخاستہ جنگ میکردند۔ و شیر سنگھ را از مولراج بوجہی غصہ پیدا شدہ بنا بران از معاضدت او کنارہ گرفتہ قلعۂ اٹک و حسن ابدال را فتح کردہ تاخت و تاراج نمود۔

چون آتش ہیجا بہر جا مشتعل گشت افواج انگریزی از بمبئی براہ کراچی آمدہ ۲۷ دسمبر در ملتان رسیدند و فوج دریا موج بجوش آمدہ بر مولراج حملہ آوردند و از جانبین بسیاری مقتول و مجروح شدند۔ عاقبت الامر ۲۱ ماہ دسمبر اتفاقاً

۱؎ گلاب نامہ صفحہ ۳۸۷۔　۲؎ ایضاً صفحہ مزبور۔

۳؎ صحیح :- "جارج لارنس" (گلاب نامہ صفحہ ۳۹۴)۔

یک گولهٔ آتش بار در بارودخانهٔ مولراج افتاده بصدمهٔ آن جنوبی دیوار قلعه منهدم شد لشکر انگریزی درون قلعه داخل گشت مولراج را طاقت مقاومت نمانده در ذیل امان در آمده شهر ملتان را انگریزها در تصرف شدند۔ و مولراج را بحکم دربار لاهور در کلکته فرستاده در اثنای راه از جان گذر آید۔

بعد فتح ملتان چهل هزار سپاه بمقابلهٔ چتر سنگهه و شیر سنگهه از دربار لاهور مامور شده بر لب دریای چناب جنگ اول روی داد از جانبین جمعی کثیر بقتل رسید جنرل کیورٹن صاحب کشته شد۔ جنگ دوم در موضع رسول[1] واقع شده در آنجا افواج سنگان را شکست رسید و جنگ سیوم بمقام چلیانواله وقوع یافت فریقین را نقصان فراوان عاید گشت۔ و بسیار انگریز قتل شدند[2]۔ جنگ چهارم ۲۱ فروری ۱۸۴۹ء بمقام گجرات بعمل آمده درین معرکه سلسلهٔ استحکام سنگان گسسته شده شصت ضرب توپ در دست انگریز افتاد[3]۔ اکرم خان پسر دوست محمد خان کشته شد[4]۔ بعد ازان افواج انگریزی بافسری کپتان گلبرٹ صاحب بتعاقب سنگان مامور شده بسیاری از افسران سنگان گرفتار کرده بقتل آوردند۔ و هیچ کسے را خیال آشوب بخاطر نگذاشتند و از هر کسے سلاح و سلب اخذ کردند[5]۔ چتر سنگهه و شیر سنگهه مع شانزده هزار سپاه و چهل و یک ضرب

---

[1] در ضلع گجرات پنجاب نزد چلیانواله۔ [2] بقول اسمتهه در معرکهٔ چلیانواله از افواج انگلیسی ۲،۳۳۸ نفر مقتول و مجروح شدند و چهار توپ از دست ایشان بدر رفت۔ (آکسفورڈ هسٹری آف انڈیا صفحه ۶۹۹)۔ [3] و از انگلیسیان ۹۶ نفر مقتول و ۶۷۰ نفر مجروح شدند (ایضاً صفحهٔ مزبور)۔ [4] از گلاب نامه قتل اکرم خان فرزند امیر دوست محمد خان محقق نشده۔ [5] بقول سر ولیم هنٹر "تخمینهٔ اسلحه که بعد الحاق پنجاب از مردمان این دیار

توپ ہا در قبل امان در آمدند۔ و در حدود پشاور و اٹک مردم افاغنہ شورش برداشتہ بودند از خودسری یکبار سرد شدند۔ ۱۴ مارچ ۱۸۴۹ء لڑائی[2] باختتام رسیدہ ملک پنجاب[1] قبضۂ اقتدار سرکار برطانیہ داخل شد۔

پس بمقام لاہور باجلاس ایلیٹ صاحب سکرتری و لارنس صاحب ریزیڈنٹ و اجتماع جمیع اعیان ملک دربار عام منعقد گشتہ اولاً عہد نامہ رنجیت سنگھ سردربار بآواز بلند خواندند۔ بعد ازاں اشتہاریکہ از پیشگاہ لارڈ گورنر جنرل بہادر مشعر بر ضبطی پنجاب و معزولی مہاراجہ دلیپ سنگھ نافذ شدہ بود گوش گذار اہل دربار[3] نمودند۔ و بعد چندگاہ لارڈ گورنر جنرل[4] در لاہور رسیدہ دلیپ سنگھ را چہار لک روپیہ[5] مقرر کردہ روانۂ انگلستان[6] فرمودند۔

۴۴
سلب کردہ شد۔ یک لک و بست ہزار سلاح بود" (انڈین امپائر صفحہ ۴۸۳)۔

۱۔ و بقول ولیم ہنٹر الحاق پنجاب بممالک مفتوحۂ انگلیسیہ بتاریخ ۲۹ مارچ ۱۸۴۹ء واقع شد (ایضاً صفحۂ مزبور)۔ ۲۔ "لڑائی" بفتح لام و راء ہندی و سکون الف و یاء و کسر ہمزہ بہندی بمعنے معرکہ باشد۔

۳۔ گلاب نامہ صفحہ ۳۹۶۔ ۴۔ یعنی لارڈ ڈلہوزی۔

۵۔ و بقول سر ولیم ہنٹر "۵۸،۰۰۰ پونڈ سالیانہ وظیفہ مقرر کردند"۔ (انڈین امپائر صفحہ ۴۸۳)۔ ۶۔ بقول ڈاکٹر صوفی دلیپ سنگھ در ۱۸۵۰ء اول بہ فتح گڑھ یوپی و بعد ازاں در ۱۸۵۳ء بطرف انگلستان منتقل شد۔ دلیپ سنگھ دین مسیحی قبول کردہ و بار (اولاً در ۱۸۶۱ء و ثانیاً در ۱۸۶۳ء) وارد ہند گشت۔ دلیپ سنگھ در ۱۸۹۳ء در شہر پیرس فوت شد (کشیر جلد دوم صفحہ ۷۵۰)۔

مهاراجه گلاب سنگه

مصنف گلاب‌نامه[1] رقمطراز است که راجه اگنی برن از قوم سورج بنسی فرمانروای ملک اجودهیا بود[2] و از روی مخالفت برادر پیش از سنه کلجوگ نهصد سال جلای وطن کرده در ملک اجمیر بر کنارهٔ دریای گنگ بلباس فقیری اوقات بسر می برد از آنجا رخت اقامت برداشته از راه نگرکوت در کوه سوالک بود و باش اختیار نمود و از روی جلادت ذاتیهٔ خود جمعیت و ثروت بهم رسانیده ملک کوهستان را قبضه نمود.[3] و از ذریت او در پشت هفتم جامبولوچن متولد شده وی راجه چندرهاس[4] والی پنجاب را قتل کرده ملک پنجاب را قابض شد.

روزی برای شکار در کوهستان میرفت جائیکه الحال شهر جموّن واقع است در آنجا دید که بر لب دریا شیر و آهو باهم آب می نوشیدند راجه نهایت متحیر شده بصلاح ارکان دولت در آنجا شهر جموّن آباد ساخت.[5] و بعد از انتقال وی پسرش پورن کرن بنام راجه جمبو شهرت یافت. دیاکرن و دهرم کرن دو پسر از و متولد شده دیاکرن موجب درخواست اعیان کشمیر بر حکومت کشمیر اقتدار یافت. چنانچه فرزندان او نسلاً بعد نسل تا پنجاه و پنج پشت قریب شش صد و پنجاه و سال در خطهٔ کشمیر پیش از کلجوگ طبل حکومت نواخته اند. و دهرم کرن را از مطلع پشت پنجم شب پرکاش طلوع کرده وی تا حدود قندهار دیار بسیار قبضه نمود. بعد انتقال وی تا عرصهٔ چهار هزار و سه صد و هشتاد سال اولادان او نسلاً بعد نسل در کوهستان جموّن راج میکردند.[6]

---

[1] یعنی کرپارام دیوان و وزیر اعظم مهاراجه رنبیر سنگه۔ [2] حالا اوده۔
[3] گلاب‌نامه صفحه ۵۰ و ۵۱۔ [4] ولی در گلاب‌نامه این نام "چندرهاش" به شین منقوطه درج است (صفحه ۵۰)۔ [5] گلاب‌نامه صفحه ۵۰ و ۵۱۔ [6] ایضاً صفحه ۵۲۔

و در سمت ۱۷۶۰ اب ازین تبار زنامدار دهرب دیو بر سریر جموں جلوس یافت وی بیست و دو سال حکمرانی کرده درگذشت.[1] و از فرزندان او چهار کس زدنیا باقی ماندند رنجیت دیو کنا ردیو، صورت سنگه، بلونت سنگه. رنجیت دیو اولاً بر کوه ترکٹا سکونت میداشت. از آنجا برای ملاقات خان بهادر در لاهور رفته تا عرصهٔ دوازده سال در آنجا نظربند شد.[2] و برادرش کنار دیو در جموں کار و بار سلطنت میکرد. چوں رنجیت دیو از حبس رها شده بزور شجاعت و جلادت ملک محروسهٔ خود را باز متصرف گشت پنجاه و هفت سال حکومت کرده درگذشت.[3] بعد وفات او بسبب فساد برادری و غلبهٔ مخالفان در حکومت جموں ابتری واقع شده از راجهای آنجا هیچ کسے را طاقت ضبط ممالک نبود.

بعد از آں از بطن صورت سنگه برادر رنجیت دیو چهار فرزند متولد شدند موٹا سنگه، زورآور سنگه، و پهولا سنگه،[4] و بهوٹا سنگه. پس از صلب زورآور سنگه میان کشور سنگه ظهور یافت و میان کشور سنگه را سه پسر نامی بود گلاب سنگه[5] و دهیان سنگه[6] و سوچیت سنگه.[7] از آنجمله نیر اقبال گلاب سنگه در ۱۸۴۵ء طلوع یافت وی در شجاعت و جلادت بی همتا بود. پدرش کشور سنگه از روی نوال حکومت و انقلاب

---

[1] یعنی ۱۸۲۱ بکرمی مطابق ۱۷۶۵ء۔ [2] گلاب نامه صفحه ۱۷۔

[3] سال ۱۸۳۹ بکرمی مطابق سال ۱۷۸۲ء۔ [4] صحیح: "دِلّا سنگه" و "جهلّا سنگه" بالترتیب (تاریخ راجگان کشمیر حصهٔ اول صفحه ۷۷)۔ [5] متولد ۱۷۹۳ء متوفی ۱۸۵۷ء۔

[6] متولد سال ۱۷۹۷ء و متوفی سال ۱۸۴۳ء۔

[7] متولد سال ۱۸۰۱ء و متوفی سال ۱۸۴۳ء۔

زمانه در تشتت احوال بود. چون گلاب سنگه بعمر شانزده سالگی رسید روزی سمند سواری جدّ خود زورآور سنگه بسواری بر آن خنگ تیز آهنگ بضرب سنگ لنگ شده ازین رو زورآور سنگه در خشم آمده گفت هرگاه ایشان از پامردی خود اسپی بهم رسانند البته قدر آن میدانند آن دلاور جرار ازین طعن دشوار خون بار شده همان روز باتفاق دو کس بجانب پشاور عزم سفر کرد خیال داشت که در کابل رفته بملازمت شجاع الملک منادمت نماید چون برلب دریای سند رسید عزیمت کابل فسخ کرده در پرگنهٔ سوکهو نزد خوشوقت رای که از طرف نهال سنگه اٹاریواله بر جاگیر او مختار بود بمشاهرهٔ دو صد روپیه مع سپاهان همراهی خود ملازم شد و بعد انقضای چند ماه حکما سنگه چمنی اوصاف شجاعت و جلادت او بسمع رنجیت سنگه رسانید مهاراج او را بحضور طلب کرده آن عالی جاه در ۱۸۶۷ب همردیف میان موٹا سنگه بنظر مهاراج رسید. و در پیشگاه حضور بمشاهرهٔ شصت روپیه ملازم شده بموجب جرأت و جسارت جبلّی روز بروز تقرب[۵۱] و توقیر حاصل نمود۔

پس بوسالت او در ۱۸۶۹ب دهیان سنگه و سوچیت سنگه در ملازمت حضور مشرّف شدند. و زورآور سنگه و کشور سنگه در حلقهٔ سواران داخل گشتند. پس گلاب سنگه در اکثر مقدمه و معارک افسر عسکر می بود بارها در محاربات و مقدمات جلادت و شجاعت او منظور و پسند مهاراج می شد. چنانچه بجلدوی حسن خدمت جنگ اٹک با وزیر فتح محمد خان و برای صلهٔ جنگ کشمیر با عظیم خان موضع کهرونٹی و بیول و بهنڈمان مهاراج بوی جاگیر بخشید. و بعد ازین به نیروی اقبال قلعهٔ سنگینی و حصار

۵۱ گلاب نامه از صفحه ۹۸ تا ۱۰۴ ـ

کهرو مالہ فتح کردہ در انعام آن علاقۂ رام گڈھ[1] جاگیر یافت۔ و برای نگاہداشتن دو صد سوار از حضور مامور شد۔ و در سنہ ۱۸۷۴ ب ریاسی و علاقۂ جہسان در قبضۂ اقتدار در آوردہ حکومت آنجا بہ زیر زور آور سنگھ بخشید۔ و در سنہ ۱۸۷۵ ب دہیان سنگھ بر محافظت ڈیوڈہی حضور مہاراج لاہور استقلال یافت۔ و راجہ گلاب سنگھ را قلمرو جموں بطور اجارہ تفویض شد۔ و در نگاہداشتن فوج سوار و پیادہ مجاز گشت۔ و در سنہ ۱۸۷۷ ب بترغیب وزیر لکھپت ملک کشتواڑ و مضافات آن از تصرف راجہ تیغ سنگھ نزع کردہ در قبضۂ حکومت خود در آورد۔

پس از آن گلاب سنگھ در محاربات و مقدمات فتح کشمیر و محاربۂ ڈیرۂ غازی خان و منگیر[2] و یورشہای پشاور و یوسفزئی وغیرہ داد شجاعت دادہ و لولۂ جلادت خود را آشکارا نمودہ در پیشگاہ مہاراج افتخار و اقتدار کلی حاصل نمود و سرکشان و باغیان کوہستان را قلع و قمع کردہ نابود فرمود۔ چنانچہ میان ڈیڈو[3] کہ در کوہستان جموں قطاع الطریق مطلق بود۔ روزی ناظم کشمیر چند ڈالی[4] اثمار برای رنجیت سنگھ ارمغان فرستادہ بود میان ڈیڈو میوہ جات بخود ہضم نمودہ میان ڈالی ہا نجاست پر کردہ بحضور شہریار لاہور مرسول داشت مہاراج را از افعال آن بدکیش خون جگر بجوش آمدہ در تدبیر اسیری او اندیشہ ہا میکرد گلاب سنگھ بعرض رسانید کہ شرزہ شیری را ہنگام خواب شوکی بروت ہا قطع کرد و شیر در مقام انتقام او

[1] صحیح "رام گڑھ"۔ رجوع شود بہ گلاب نامہ صفحہ ۱۴۰۔

[2] صحیح "منکیرہ" ۔ ایضاً صفحہ ۱۴۰ ۔ [3] برائے تفصیل حالات میان ڈیڈو و قتل وے رجوع کنید بہ گلاب نامہ صفحہ ۱۴۸ تا ۱۵۵۔ [4] ڈالی بفتح دال فارسی و سکون الف و یاء و کسر لام در ہندی بمعنے سوغات آمدہ ۔

ہر چند می تاخت اما در اخذ او دست نمی یافت گربہ بہ شیر گفت کہ اگر این گربہ مسکین را حکم شود درا ندک فرصت تدارک او ممکن است۔ مہاراج بحسن تقریر راجہ گلاب سنگھ نہایت محظوظ شدہ دوشالہ ملبوس خود باو بخشید و ہماں لحظہ بموافقت چند افسران نامی[1] برای مواخذۂ میان ڈیڈو مرخص نمود راجہ گلاب سنگھ بعد تعاقب بسیار آں بدکردار را درمیان درۂ کوہسار سانجی[2] محاصرہ کردہ از دست آں دزد طرار دلاوران بسیار در جنگ ضایع شدند۔ عاقبت بر سر سنگی نشستہ نما کو می کشید بہادران نامی از ہر سو گولہ باری کردہ ترکتازی او تمام کردند[3]

ہمچنیں در کوہستان پنوچھہ کہ در حوزۂ تصرف راجہ دھیان سنگھ بود شمس خان وملی سودن و سبز علی سودن دزتاخت و تاراج مشغول بودند اہل حکام راجائی آرام نمی دادند۔ واز پیشگاہ مہاراج راجہ گلاب سنگھ برای تدارک این گروہ مامور شد بعد تعاقب بسیار و جستجوی بے شمار ملی سودن و سبز علی سودن ماخوذ کردہ از بدن آنہا زندہ پوست کشید و دم آبی نوشیدن نداد[4]۔ گویند میان اودہم سنگھ پسر گلاب سنگھ

---

[1] از انجملہ یکے سردار عطر سنگھ کلاں و دیگر جگت سنگھ اٹاری والا است (گلاب نامہ صفحہ ۱۵۱)۔

[2] صحیح :- سانجی چھت (ایضاً صفحہ ۱۵۳)۔ [3] بقول کے۔ایم پانیکر قتل میان ڈیڈو درسال ۱۸۲۰ء واقع شد (گلاب سنگھ صفحہ ۲۹)۔ [4] کرپارام در تفصیل این ہردو قتل نگاشتہ است :-

"چوں ملی و سبز علی سودن کہ رفیق طریق شمس بودند و بدست مبارزان بیکار گرفتار آمدند، قامت ہردو را بسراپائے سرخ دیبائے سلخ پوست از سرتا پا لعل گون گردانیدند۔ چوں پوست ملی سودن تا بینہ مسلوخ گردید رمقے از جانش باقی بود۔ عرض نمود کہ دریں دم واپسیں با بچہ و زن دمے ز نم

از دیدن این حال نرسیده بدیگر سو سر پیچید. راجه گلاب سنگه بر زدی او طپانچه داده سرش را یدان سو بگردانید و گفت هرگاه این سیاست در ملک نباشد هیچ کسے از غبار در دنیا نیامد[1] - پس در پوست مسلوخ کاه پر کرده سر راه انداختند - و شمس خان[2] و راج ولی بهزار کوشش گرفتار کرده بدار آویختند بعضی ها را دست و پا قطع کرده بر طرق و شوارع آویختند[3] مدّعا که راجه نامدار دیده بیاکی و بیباکی سرکشان ناهنجار را از تیغ آبدار خونبار کرده امنیت و رفاه ملک حاصل کرد - چنانچه تا دم حال تو جهان سست بنیاد و در ذیل امان محفوظ اند - در ۱۲۹۷ء اسد الله خان باراَغر خان مرزبان راجور طوق متابعت از سر کشید از پیشگاه مهاراجه گلاب سنگه بمواخذهٔ او مامور شد[4] و آغر خان بخوف جان در شعاب کوهستان پنهان گشته گلاب سنگه او را اسیر کرده بر لب دریای اکهنور در پیشگاه حضور گذرانید مهاراج او را گوله در گردن انداخته محبوس داشت - و از حسن خدمات گلاب سنگه بهایت محظوظ شده همانجا بر ساحل

---

[4] مقبول درگاه قهرمان شد ...... لاشهٔ آن هر دو از خنجر تراش ساخته پوست را با سر تعلیق داشته از کاه گندم انباشته به چار سوی برائے عبرت سرکشان بر دار گذاشتند" (گلاب نامه صفحه ۲۰۲) -

[1] ایضاً صفحهٔ مزبور - [2] برادر زادهٔ شمس خان (ایضاً صفحهٔ مزبور) -

[3] و لے نزد کرپارام " به تیغ بید ریغ این هر دو را قتل نموده بحضور خدایگانی (گلاب سنگه) فرستادند" بقول همین مصنّف گرفتار کننده و قاتل شمس خان و راج ولی شیر باز خان و الله راجه سرانداز خان سدرونیه است که بامتثال فرمان مهاراجه گلاب سنگه این خدمت لائقه بجا آورد (گلاب نامه صفحه ۲۰۴) -

[4] رجوع کنید به گلاب نامه از صفحه ۱۵۶ تا ۱۵۸ -

دریای اکھنور نشستہ گلاب سنگھ را خطاب راجگی عطا کردہ ملک جموں بوی جاگیر بخشید و سوچیت سنگھ را خطاب راجگی بخشیدہ علاقہ رام نگر جاگیر داد - و دہیان سنگھ را خطاب راجہ راجگان عطا ساخت و راجہ گلاب سنگھ را سند جاگیر بہ پنجۂ زعفران مزین کردہ مرحمت فرمود کہ نقل آں[1] این است - سند جاگیر:-

"درین[2] وقت فرخندہ رخت از راہ تفقدات و تلطفات راج ملک چکلہ جموں کہ از آبا و اجداد ملک موروثی و ملکیت بزرگان اوجل دیدار نرمل[3] بدہ مقرب بارگاہ سلطانی خیر خواہ بلا اشتباہ راجہ گلاب سنگھ و اوجل دیدار نرمل بدہ (مقرب بارگاہ سلطانی) راجہ دہیان سنگھ و راجہ سوچیت سنگھ بود و از خوردسالگی کہ قریب دہ دوازدہ سال عمر شان الیہماں بود کہ در جناب فیض مآب شرفیاب گردیدہ اند وہم آبا و اجداد مومی الیہماں از قدیم الایام پشت در پشت در بجا آوری (حسن) خدمات سنگھ صاحب (فیاض) سرگباشی[4] ابوی صاحب امہان سنگھ جیو از

---

[1] رجوع کنید بہ گلاب نامہ از صفحہ ۱۶۲ تا ۱۶۴ - [2] الفاظ در خطوط وحدانی از گلاب نامہ است - [3] "اوجل دیدار نرمل بدہ" - اوجل بضم الف و سکون واو و لام و تشدید جیم در سنسکرت بمعنے روشن و دیدار لفظ فارسی و نرمل بکسر نون و سکون راء و لام و فتح میم بمعنے بے نقص و بدھ بضم باء و سکون دال و ہائے ہوز در سنسکرت بمعنے عقل و رائے آمدہ است - درین جا ترکیب "اوجل دیدار نرمل بدھ" بحیثیت لقب استعمال شدہ است کہ در فارسی مراد از "روشن دیدار و دانائے بے نقص" باشد -

[4] سرگ باشی مرکب است از سرگ بضم سین و سکون راء و گاف فارسی بمعنے جنت و فردوس و باشی لفظ معروف فارسی بمعنے باشندہ - و درین جا سرگباشی بمعنے فردوس مکان یا

صدق دل حاضر ماندہ بودند و ہم ہر سہ اُجلدیداران غاشیۂ عبودیت و فرمان برداری (و خیرخواہی و خیراندیشی و حاضرباشی) بہ دوش جان کشیدہ دقیقۂ از دقائق نمک حلالی و جانفشانی (و نوکری) فروگذاشت نکردہ در ہر جنگ و معرکہ مثل افتاح ملتان و کشمیر وانفتال مفسدان بداندیش آں روی آب دریای سندھ و افواج آمد کابل و پشاور وغیرہ از سرگذشتگی و جان نثاری و مردانگی فرق و تفاوت میان نیاوردہ لہٰذا ملک چکلۂ[1] مذکور در وجہ راجۂ موصوف نسلاً بعد نسل عطا و مرحمت شدہ و قشقۂ راج مذکور از دست مبارک بہ اُوجلدیدار (نرمل بُدہ مقرب بارگاہ خیرخواہ بلااشتباہ) راجہ گلاب سنگھ مبرہن فرمودہ و از راہ کمال توجہات (و مہربانی) و بجا آوری حسن خدمات سرکار والا قشقۂ راج ملک بندرالتہ[2] در وجہ اوجلدیدار نرمل بدہ راجہ سوچیت سنگھ جیو[3] از حضور فیض گنجور عطا و مرحمت شدہ کہ حاصلات آں را در ما یحتاج خود آوردہ نسلاً بعد نسل می خوردہ باشند و بخدمات (و خیرخواہی و نمک حلالی) سرکار والا سرگرم باشند کہ بفضل سری اکال پورکھہ جیو ہر کس کہ از خاندان عالیشان سرکار فیض آثار خواہد بود بموجب ہمیں پروانۂ حضور انور عمل آوردہ بوجہی فرق و تفاوت نخواہد ساخت و

فردوس آشیان است۔ [1] چکلہ بفتح جیم فارسی و لام و سکون کاف و ہائے ہوز در ہندی بمعنی احاطہ و ضلع می باشد۔ [2] "راج ملک بندرالتہ" ترکیبیست مرکب از راج بمعنی حکومت و ملک عربی معروف و بندرالتہ بفتح باء و سکون نون و دال و فتح راء و تاء و سکون لام و ہائے ہوز علاقہ ایست در شمال مشرق جموں کہ حالا بہ رام نگر موسوم می شود۔ [3] "جیو" بکسر جیم و ضم یاء و سکون آخر در سنسکرت بمعنی صاحب و مرد ذی رتبہ باشد۔

ہرکس کہ از پشت راجہ ہائے (میان) موصوف بودہ باشد کمر ہمت بستہ در نوکری خیر خواہی سرکار فیض آثار حاضر و رجوع باشند۔ لہذا پروانہ والا بصحیح و پنجۂ زعفرانی بدست مبارک مزین (فرمودہ) عطا شد تحریر بتاریخ چہارم ماہ ہاڑ سنہ ۱۸۷۹ب پروانگی حضور"۔

بعد ازاں راجہ نامدار در سنہ ۱۸۸۱ب قلعہ سمرتہ[1] کہ در کوہستان رام نگر واقع است مفتوح ساخت[2]۔ پس در سنہ ۱۸۹۰ب وزیر زور آور سنگھ کلوریہ کہ منتظم ریاستی کشتوار بود با لشکر دوازدہ ہزار کشادہ و پنجاہ نفر سپاہان قواعد دان برای تسخیر تبت ہا از راہ زنسکار مامور ساخت و زیر مذکور باندک یورشی تبت کلان و تبت خورد مع مضافات و علاقجات لاحقہ آن ضبط نمود و مال و منال وافر بدست آوردہ استحکام انتظام آن سواد مراد دل کردہ رجعت نمود کیفیت این واقعہ در جلد اول مبسوط است[3]۔

و در سنہ ۱۸۹۵ب[4] مہاراج لاہور با کوکبۂ خسروی در جموں رسیدہ راجہ گلاب سنگھ یک لک و بیست و یک ہزار روپیہ و یک زنجیر فیل بعماری زرکار و اسپان یاد رفتار نذر خدمت ساخت۔ و در سنہ ۱۸۹۶ب[5] مہاراج رنجیت سنگھ از عالم فانی بملک جاودانی

---

[1] قلعۂ سمرتہ جاگیر خاندان سوم مٹر بیر بود۔ این قلعہ امروز منہدم است۔ حالا این مقام میدانیست دسیع بفاصلۂ ۸ میل از قلعۂ بھٹ و بطرف شمال مغرب۔ تاریخ راجگان جموں و کشمیر مصنفہ ٹھاکر کاہن سنگھ بلاوریہ مطبوعہ سنہ ۱۹۸۶ بکرمی صفحہ ۲۳۔ [2] برائے تفصیل فتح قلعۂ سمرتہ رجوع کنید بہ گلاب نامہ از صفحہ ۱۷۰ تا ۱۷۲۔ [3] ہمین کتاب صفحہ ۲۱۲۔ [4] مطابق ۱۸۳۸ء برائے تفصیل ورود مہاراجہ رنجیت سنگھ در جموں مراجعہ شود بہ گلاب نامہ صفحہ ۵۔

[5] ۱۵ ہاڑ سنہ ۱۸۹۶ بکرمی روز پنجشنبہ مطابق ۲۷ جون ۱۸۳۹ء (گلاب نامہ صفحہ ۲۰۹ و کننگھم ہسٹری آف دی سکھس صفحہ ۲۲۱)۔

انتقال نمود۔ ہمدرین سال راجہ گلاب سنگھ بدیدن کانشی رفت[1]۔ و در ۱۸۹۷ئہ بری برائی صاحبہ چند کور راجہ گلاب سنگھ ابنا بر حسن خدمات ایّام محاصرۂ شیر سنگھ علاقہ منادر جاگیر بخشید۔ و درہمان سال دیوان ہری چند قلعۂ منگلا[2] مفتوح ساخت۔ ہمدرین سال کرنیل میان سنگھ ناظم کشمیر از دست سپاہان خود کشتہ شدہ راجہ گلاب سنگھ بحکم شیر سنگھ برای تدارک باغیان در کشمیر نہضت کردہ باغیان را اسلاح و سلب گرفتہ از شہر بدر کشید[4]۔ ازآنجا در حدود دلپشاور رفتہ فوج انگریزی را بطرف کابل راہ داد و ہمراہ مسترلارنس صاحب رابطۂ محبت و اخلاص راسخ نمود۔ و در ۱۸۹۸ئہ ب وزیر زور آور سنگھ با فوج کثیر برای تسخیرمان تالاب تعئین ساخت۔ وزیر مذکور در حدود مان تلاو از دست غنیم لاسہ کشتہ شد پس لشکر لاسہ پیش قدمی کردہ ملک لداخ را تا کرگل متصرف شدند۔ و راجہ گلاب سنگھ دیوان ہری چند و وزیر رتنو را با جمعیت دہ ہزار سپاہ در ماہ پھاگن بسبیل کشمیر راہی ساختہ بذات خود در باغ نسیم توقف نمود۔ و دیوان ہری چند لشکر غنیم را قلع و قمع ساختہ از ملک اخراج نمود۔ وکرن شاہ و بخشی ہیچو افسران افواج لاسہ اسیر کردہ بحضور فرستاد راجہ تا مدار آنہا را خلاع فاخرہ بخشید و رخصت انصراف بخشید۔ تشریح آن در حصۂ اول[5] مشروح است۔ ہمدرین ایّام نافرجام در سلطنت لاہور

---

[1] گلابنامہ صفحہ ۲۱۴ ۔ [2] قلعۂ لاہور (ایضاً، صفحہ ۲۲۳)۔ [3] صحیح: "قلعۂ منگلا ماہی"۔ قلعۂ منگلا از جاگیر خاندان منگلا بود و امروز منہدم است۔ این قلعہ برسرحد میرپور و گڑھی بر کنار رود جہلم بر کوہ بلند بود۔ از پائین این کوہ نہرے بہ "اپر جہلم" نام حفر کردہ اند۔ (تاریخ راجگان جموں و کشمیر صفحہ ۲۵) ۔ [4] گلابنامہ صفحہ ۲۳۵ و ۲۳۶۔

[5] از ہمین کتاب از صفحہ ۲۱۴ تا ۲۱۶۔

ہرج و مرج و ہیص و بیص واقع شد مہاراجہ کھڑک سنگھ و نونہال سنگھ از دنیا درگذشت[1] و مہاراج شیر سنگھ و دھیان سنگھ و ہیرا سنگھ و سوچیت سنگھ و سوہن سنگھ و جواہر سنگھ وکشورا سنگھ از تیغ بیداد کشتہ شدند[2]۔ و از افواج خالصہ خیرہ سر گشتند و امرای دربار لاہور راجہ گلاب سنگھ را از جموں بسرزنش بردہ در قلعہ سمن چند روز نظربند کردند۔ وی بزور اقبال رہائش یافتہ در جموں رسید و در جمعیت سپاہ و تیاری اسباب و توسیع ملک ساعی شد تا آنکہ لشکر خالصہ از روی خودسری بغیر سبب آتش فساد افروختہ با سرکار انگریزی بجنگ پیوستند و از روی نفاق و بے سری مغلوب و منہزم شدند چنانچہ توضیح آں در اوراق گذشتہ گذشت[3]۔ بعد حصول ہزیمت و تباہی سلطنت دانی صاحبہ و اعیان دربار راجہ گلاب سنگھ را برای انتظام مملکت و دفع مخاصمت در لاہور بردند و بر منصب وزارت و وکالت مختار نمودند۔ راجۂ موصوف برای استحکام سلطنت ترک مخاصمت مصلحت دانستہ با سرکار انگلیشیہ طرح موافقت انداخت و در بجا آوری خدمات و انجاح مطالب و مقاصد آنہا بجان و دل پرداخت[4]۔ بعد تشید مبانی مباسطت و

---

[1] یعنی ہر دو بتاریخ ۵ نومبر ۱۸۴۰ء۔ [2] ماسوائی کشورا سنگھ کہ تاریخ وفاتش دستیاب نشدہ شہزادہ شیر سنگھ و دھیان سنگھ بتاریخ ۱۵ ستمبر ۱۸۴۳ء و ہیرا سنگھ و سوہن سنگھ بتاریخ ۲۱ دسمبر ۱۸۴۴ء و سوچیت سنگھ بتاریخ ۲۸ مارچ ۱۸۴۴ء و جواہر سنگھ بتاریخ ۲۱ ستمبر ۱۸۴۵ء مقتول گشتند (کننگھم ہسٹری آف دی سکھس از صفحہ ۲۵۶ تا ۲۶۷)۔

[3] از ہمیں کتاب در ذکر لارڈ ہارڈنگ (از ۱۸۴۴ء تا ۱۸۴۸ء)۔

[4] ایضاً، ایضاً۔

مراقبت بذات والا با جمیع اعیان دربار در اردوی لارڈ ہارڈنگ صاحب وسیرای ہند مسابقت کردہ بوساطت سر ہنری لارنس صاحب و کری بارنٹ صاحب بنظر انور فائز گشت لارڈ موصوف از حسن نیت و خلوص و دیت و نہایت محظوظ شدہ بجلدوی خدمات شائستہ و تردّدات بایستہ ممالک کوہستان جموں و پونچھ و ہزارہ و کشمیر و گلگت و تبت ہا و غیرہ مع مضافات آں بعوض ہفتاد و پنج لک روپیہ روجہ راجہ نامدار بخشید و بخطاب عالیہ مہاراجگی ملقب گردانید[1]۔ و بعد انعقاد شرائط و ضوابط جہانداری عہدنامہ جانبین[2] موثق گشت۔ چنانچہ نقل آں این است:۔

نقل عہدنامہ:۔ "عہدنامہ ہذا فیما بین سرکار (دولتمدار)[3] کمپنی انگریز بہادر و سرکار مہاراجہ گلاب سنگھ رئیس جموں بواسطہ فریڈرک کری بارنٹ صاحب بہادر و میجر لارنس صاحب بہادر کہ سفارۃً بصاحبان ممدوح اختیار کل دریں باب از طرف نواب مستطاب معلی القاب ایٹ آنریبل سر ہنری ہارڈنگ صاحب بہادر جی۔سی۔بی گورنر جنرل بہادر کہ یکی از مشیران خاص حضور فیض معمور ملکہ معظمہ رفیع الدرجہ انگلستان خلد اللہ ملکہا و از طرف (سرکار) دولتمدار کمپنی انگریز بہادر بنا بر انتظام و سرانجام تمامی امور جزو کل ہندوستان مامور اند حاصل شد۔ و اصالۃً مہاراجہ گلاب سنگھ بدفعات تکمیل یافتہ۔ فقط"

دفعہ اول۔ سرکار انگلیسیہ با کشمیر و ہزارہ و جمیع ملک کوہستانی کہ جانبین دریای راوی و سندھ جانب ہزارہ واقع اند (یہ) مع متعلق آں کوہستان

۱؎ ایضاً، ایضاً۔ ۲؎ گلاب نامہ از صفحہ ۳۵۹ تا ۳۶۲۔

۳؎ الفاظ در خطوط وحدانیہ از گلاب نامہ است۔

واقع جانب شرق دریای سندھ وجانب مغرب دریای راوی مع علاقۂ چنبہ سوای الاہل منجملہ ملک سرکار لاہور کہ سرکار انگلیسیہ ازروی دفعہ چہارم عہدنامہ مرقوم نہم مارچ ۱۸۴۶ء تفویض وتسلیم ساختہ اند بہ مہاراجہ صاحب نسلاً بعد نسل وبطناً بعد بطن برای اولاد ذکور صلبی شان باختیار مستقل برای دوام عطا نمودند۔

دفعہ دوم۔ حدود شرقی علاقہ جات کہ بموجب دفعہ اوّل این عہدنامہ بمہاراجہ گلاب سنگھ مفوض شدہ بتجویز امین ہائیکہ از طرف سرکار انگلیسیہ مہاراج گلاب سنگھ مقرر خواہد شد تعیّن وتشخیص خواہد یافت۔ و بعد ملاحظہ مندرج اقرارنامہ علیحدہ خواہد شد۔

دفعہ سیوم۔ مہاراجہ گلاب سنگھ بعوض عطا شدن ملک مندرجہ دفعات مذکور الصدر مہاراجۂ موصوف ہفتاد وپنج لک روپیہ (سکّہ) نانک شاہی بسرکار انگلیسیہ مرتبہ خواہد داد۔ یعنے پنجاہ لک روپیہ بروقت حسن انعقاد بافتن عہدنامۂ ہذا۔ وبیست وپنج لک اندرون ششماہ از تاریخ ہذا۔ فقط۔

دفعہ چہارم۔ حدود ملک مہاراجہ گلاب سنگھ بلا استرضای سرکار انگلیسیہ گاہی تبدیل وتغیر نخواہد یافت۔ فقط۔

دفعہ پنجم۔ احیاناً اگر فیما بین مہاراجہ گلاب سنگھ وسرکار لاہور یا دیگر کدام سرکار قرب وجوار علاقۂ مہاراجہ صاحب موصوف نزاع ونکرار روددہد مہاراجہ موصوف اقرارنامہ می نمایند کہ نزاع مزبورہ را پیش عالی سرکار کمپنی انگریز بہادر رجوع خواہد ساخت وعالی مذکور (ممدوح) ہرچہ از روی ثالثی رفع انفصال خواہد نمود مہاراجۂ موصوف آن را بطوع ورغبت قبول ومنظور خواہد داشت۔ فقط۔

ل گلاب نامہ صفحہ ۳۵۱ -

دفعہ ششم۔ مہاراجہ گلاب سنگھ خود از طرف اولاد خود اقرار می نماید کہ وقتیکہ فوج ظفر موج انگریزی در ملک کوہستانی و یا ملکی کہ ملحق علاقہ جات مہاراجہ صاحب موصوف باشد مامور و متعین گردد مہاراجۂ موصوف مع کل فوج خود عند الطلب شامل فوج انگریزی خواہند شد۔

دفعہ ہفتم۔ مہاراجہ صاحب اقرار می نماید کہ بدون استرضا و استجازت اہالی سرکار کمپنی انگریز بہادر کسی از مردمان ولایت انگلستان را یا دیگر مردم فرنگ و از متوطنان امریکہ ملازم و نوکر نخواہد داشت۔

دفعہ ہشتم۔ مہاراجہ گلاب سنگھ اقرار می نماید کہ شرائط دفعات پنجم و ششم[1] و ہفتم اقرار نامہ علیحدہ کہ فیما بین سرکار انگلیشیہ و دربار لاہور مؤرخہ یازدہم ماہ مارچ ۱۸۴۶ء زیب توثیق یافتہ دربارۂ ملکی کہ مفوض مہاراجۂ موصوف شدہ ملحوظ خواہد داشت۔

دفعہ نہم۔ سرکار انگلیشیہ اعتراف می نماید کہ امداد مہاراجہ گلاب سنگھ در حفاظت راج و ملک مہاراجۂ موصوف از دشمنان بیرونی خواہند کرد۔

دفعہ دہم۔ مہاراجہ گلاب سنگھ اقرار می نماید کہ نظر بر علو و عظمت اقتدار سرکار انگریزی سال بسال یک راس اسپ و دوازدہ شاخ بز پشمین قسم اعلیٰ شش نر و شش مادہ باشد و دو زوج دوشالۂ کشمیر بطریق نذرانہ بسرکار انگلیشیہ خواہد رسانید۔ فقط۔

بعد توثیق عہد و مواثیق مہاراجہ گلاب سنگھ از دربار عالی شرف ترخیص یافتہ در جسروٹہ نہضت فرمود و در آنجا بجلدوی حسن خدمات قدیم دیوان کارگذاری عظیم دیوان جوالا سہای دادہ ہزار روپیہ نسلاً بعد نسل جاگیر بخشیدہ و رسوم دیوانی سہ ہزار چہار چہار روپیہ مقرر داشت۔ و مدار المہام و صاحبکار جز و کل گردانید۔ و دیوان[2]

---

[1] گلاب نامہ صفحہ ۳۵۶ و ۳۵۷ — [2] گلاب نامہ صفحہ ۳۶۲ —

ہری چند برای تصرف ہزارہ و وزیر لکھپت و وزیر رتنو بہ انتظام کشمیر تعین ساخت[۱] چون وزیر لکھپت و رتنو در کشمیر رسیدند شیخ امام الدین موجب تجویز راجہ لعل سنگھ کہ مدار المہام دربار لاہور بود وزیر لکھپت را تصرف کشمیر نداد و بعد گفتگوی بسیار کار بقتال و جدال رسید[۱] وزیر لکھپت در جنگ کشتہ شد۔ و وزیر رتنو تا چہل روز محصور گشت۔ مہاراج باصغای این ماجرا در دربار لاہور التجا کردہ از آنجا بنا بر اخراج امام الدین ہنری لارنس صاحب با فوج خالصہ مامور شد۔ چون فوج دریا موج در کشمیر رسید شیخ امام الدین بی دست و پا شدہ ملک خالی کرد و بمقام تہتہ با کرنیل لارنس و مہاراج گلاب سنگھ ملاقات نمودہ بجانب لاہور تعجیل ساخت و لارنس صاحب افواج خالصہ را رخصت انصراف بخشیدہ خود بمعاونت و مرافقت مہاراج سمت کشمیر نہضت فرمود۔[۲] و بتاریخ ششم ماہ کتک[۳] ۱۹۰۳ بک رایت دولت سایہ انداز خطۂ دلپذیر گردید۔

اورنگ پانزدہم در ذکر عملداری اجگان جمون

مہاراج گلاب سنگھ در[۴] ۱۲۶۲ھ یکہزار و دو صد و شصت و دو بر سریر جہانبانی کشمیر جلوس یافتہ در رتق و فتق سلطنت و ضبط و ربط مملکت و نظم و نسق اہل نکبت بخوبی پرداخت۔ و انتظام امور ملکی و مالی جزوی و کلی برای رزین خود منتظم

---

[۱] ایضاً، ایضاً۔ [۲] رجوع شود بہ گلاب نامہ از صفحہ ۳۶۴ تا ۳۶۷ و تاریخ حسن ہمیں جلد ذکر نظامت شیخ امام الدین۔

[۳] مطابق ۱۸ اکتوبر ۱۸۴۶ء۔

[۴] مطابق ۱۸۴۶ء۔ بقول کے۔ ایم۔ پانیکر تاریخ ورود مہاراجہ گلاب سنگھ در شہر سرینگر ۹ نومبر ۱۸۴۶ء است (گلاب سنگھ صفحہ ۱۱۹)۔

می ساخت۔ مقدمات عدالت بنفس نفیس خود در یک مجلس بلا امثله و بیّنه فیصله می کرد۔ و مستغیثان را بوجہی تکلیف حاجب و دربان نمی بود با مردم ادنے بالمشافہہ مکالمہ میفرمود۔ مردم بمبو کہ ہمیشہ قطاع الطریق و باغی می بودند بخوف سیاست او در سوراخ موشان خزیدند۔ و راجہای کہکہ و بمبہ را حسب حیثیت وجہ کفاف مقرر داشتہ ملک آنہا بخالصہ پیوست۔ و طایفۂ گلیانان کہ در رہزنی و غارتگری معروف بودند ماخوذ کردہ از صغیر و کبیر ہر کسی پا بزنجیر اسیر داشت۔ فرقۂ دزدان را از ہیبت او پشت طاقت بشکستہ در ملک امن و امان واقع شد۔ اہل ہنود در ایام مسعود پیش آمدہ بر صدر مناصب مناسب نشستند۔ و فرقۂ اسلامیہ از امورات ملکی بی دخل شدہ در متابعت و فرمان برداری منطقۂ استکانت بر بستند۔ پس بصوابدید اعیان پنڈتان[1] ضبطی اقطاع عالی خاندانہا و تضاعف و تزاید باج طایفہ داران و تقرری خراج اراضی بساتین و ساگزارہا و بازیافت باقیات عہد رنجیت سنگہ و احداث زر نکاح و ترقی نرخ شالی از یک روپیہ تا دو نیم روپیہ و اختراع بدعات موفور و ایداع رسومات نامحصور بعمل آمد۔ در سابقہ زمان باج شالبافان چہار لک روپیہ معمول بود۔ پنڈت راجہ در اجارۂ آن دوازدہ لک روپیہ مع طرح شالی برخود گرفت۔ و آمدنی محال نوارہ سابقہ چہار دہ ہزار شخص بود ٹھیکۂ[2] آن از صد ہزار ترقی یافت۔ ہمچنین در ہر محال ترقی و تضاعف بعمل آمدہ جای غبن و توفیر نماند۔ زمینداران را از یک خروار و پنج ترک و دو آثار حصۂ زمینداری معمول شدہ منجملہ آن سہ ترک خرج عملہ میرفت و روپیہ ہری سنگی کہ بقیمت ہشت آنہ ڈبل[3] نافذ بود قلب کردہ روپیہ چلکی مسکوک

۱ـہ برہمنان۔ ۲ـہ ٹھیکہ بفتح تاء ہندی و ہائے ہوز در ہندی بمعنے اجارہ آمدہ است۔

۳ـہ ڈبل بفتح دال ہندی بمعنے دو چند۔

نمود که مادهٔ آں ہفت ماشہ نقرہ و پنج ماشہ نحاس بود سکۂ آں از یکسو (رگھوناتھ جی سہائے)[1] از طرف دوم "ضرب سرینگر" منقوش شد۔ روپیۂ مذکور در بیع و شرا و معاملات تجارت یکروپیہ و چہار آنہ مروج بود امّا در آمدنی خزینۂ عامرہ ہمگی یکروپیہ محسوب می شد۔ ازیں رو در باج معمولی باجگذاران و خراج زمینداران خمس مالیہ ترقی یافت۔ و تمامی کاروبار امور سلطنت و اشیای مطلوبۂ مملکت از رعایا بغیر اجرت و قیمت گرفتہ می شد۔ و بر سر یک زمیندار از اہل عملہ زیادہ از شصت کس حکم نافذ میکردند۔ و در سنہ ۱۲۶۳ھ[2] مستر نیلبرن صاحب برای تفحص احوال کشمیر و اصلاح انتظام مہاراج بکشمیر آمدہ چندگاہ تحقیقات قوانین و ضوابط مالگذاری نمودہ در میدان مایہ سومہ دربار عام منعقد ساخت و ببانگ بلند آواز داد کہ ای مردمان خطۂ کشمیر شما از حکومت مہاراج خشنود ہستید یا نہ بعضے کساں موجب آموزش پنڈت راجہ در غوغا بر داشتند کہ راضی ہستیم۔ نیلبرن صاحب باستماع این سخن از کردار مردم کشمیر بیزار شدہ بطرف ہند رجعت نمود۔ ہمدریں سال بتخانہ گدادہر[3] متصل دولتخانۂ خاص ترصیص یافتہ در تلمیع قبۂ آں دو ہزار تولہ طلا مصروف شد۔ و در سنہ ۱۹۰۵ب[4] راجہ جواہر سنگھ خلف راجہ

---

[1] "شیوہ ناتھ جی سہائے" کذا فی الاصل۔ سہو کاتب است۔ معنی این جملہ سنسکرتی "خدائے بزرگ حامی شود" است۔ رگھوناتھ یکے از القاب راجہ رام چندر جی است کہ ہندواں اورا محلول الٰہی تصور کردہ می پرستیدند و راجگان جموں اورا مورث اعلیٰ خویش می شمرند۔

[2] مطابق ۱۸۴۷ء۔ مطابق روایت دکتر صوفی (کشیر جلد دوم صفحہ ۷۸۰) از بیاض مستر ٹیلر صاحب (معاون ریجنٹ لاہور) محقق شد کہ آخرالذکر در کشمیر برائے تحقیقات احوال این دیار بتاریخ ۱۴ جون ۱۸۴۷ء وارد گشت۔

[3] در محلۂ شیرگڑھی، امیراکدل، سرینگر۔

[4] مطابق ۱۸۴۹ء۔

وہیان سنگھ باغوای چنداوباش بدعوی وراثت حصۂ مملکت در محکمۂ گورنمنٹ پنجاب مقدمہ برپا نمودہ بعد مباحثات بسیار حکام حرمان نوشیدہ در شہر انبالہ از جان درگذشت برادرش راجہ موتی سنگھ مورد الطاف جہانبانی گشتہ علاقۂ پونچھ جاگیر یافت[1]۔ مدعا کہ مہاراج بنفس نفیس خود در انتظام مہام مملکت متوجہ ماندہ ضوابط ملکگیری وقواعد دادگستری بکمال نصفت و عدالت مضبوط ساخت۔ ودر ۱۲۶۵ھ ۶ ماہ گھر ۱۹۰۵[2] بتقریب ملاقات لارڈ گورنر جنرل ڈلہوزی صاحب کہ دران سال معطل ماند بطرف جموں نہضت کردہ در پنجا پنڈت راجہ در تا عرصۂ شش ماہ فرائض نیابت صوبہ بجا آوردہ اعالی وادانی خشنود ساخت۔ ہمدرین سال[2] دلیپ سنگھ معزول کردہ در ولایت فرستادند۔ ودر ۱۲۶۶ھ[3] مہاراج پنجم ماہ جیٹھ وارد شہر شدہ برای فرودگاہ صاحبان سیاح برکنارۂ دریای بہت از امیراکدل تا منشی باغ بنگلہ ہا ترصیص یافت۔ ورنبیر سنگھ ہفتم کتک وانہ جموں شدہ مہاراج براہ ہیرہ پور در سیالکوٹ نہضت فرمودہ در آنجا بملاقات لارڈ ڈلہوزی صاحب فایز گشت۔ ودر کشمیر میاں ہٹو[4] فرزند مہاراج قائم مقام ماندہ انتظام ملکداری بدیانت داری نمود۔ ہمدرین سال مردمان داردو ساکنان حصورہ را غارت کردند موجب آں مہاراج را رگ غیرت بجوش آمدہ اول جیٹھ ۱۲۶۷ھ رونق بخش این دیار شدہ لشکر جرار بافسری دیوان ہری چند وزیر زورآور سنگھ وکرنیل بیجی سنگھ وغیرہ

---

[1] برای تفصیل منازعت راجہ جواہر سنگھ با مہاراجہ گلاب سنگھ رجوع شود بہ گلابنامہ از صفحہ ۳۷۱ تا ۳۸۰ و از صفحہ ۴۱۴ تا ۴۱۶ ۔ [2] یعنی ۱۸۴۹ء۔
[3] مطابق ۱۸۵۰ء۔ [4] کہ از کنیزک زرخرید بود۔

برای تسخیر چلاس[1] و تنبیه و تدارک باغیان دارد و مامور ساخت رنبیر سنگھ ولی عہد سلطنت خود در سوپور مانده تمامی زمینداران برای باربرداری به بیگاری بردند خلقی انبوه برقلال کوه تلف شدند۔ اساس قلعۂ چلاس از بسکه سنگین و استوار بود مخالفان درمیان آن محصون مانده تا عرصۂ یک ماه در جنگ و جدل رد و بدل میکردند۔ ازین سو یکہزار و پانصد سپاه و کمیدان گیگرا کشته شدند۔ عاقبة الامر محصوران بعدم آب بیتاب گشته شبانه گریخته رفتند و ہری چند تصرف قلعۂ چلاس نموده با چند کس از باشندگان آن سواد بفتح و فیروزی رجعت نموده در آنجا تھانه دار قلعه قائم ساخت۔ بعد فتح چلاس مہاراج ۲۰ ماه ماگھ بجانب جموں نہضت کرده میان رنبیر سنگھ[2] بر حکومت کشمیر مستقل داشت۔

و در ۱۲۶۸ھ[3] گوہرامان از گلگت باغی شده میان بوپ سنگھ کماندار فوج و سنت سنگھ تھانه دار بر کوه نبله دار مع یکہزار و یکصد سپاه جرا بقتل رسانید و دوصد سپاه مسلمان کرده در بدخشان فروخت نمود۔ باستماع این خبر مہاراج برجناح تعجیل از جموں آمده ۲ جیٹھ افواج قاہره بسرکوبی آن طاغی تعین ساخت۔ و فرقۂ زمینداران عموماً برای باربرداری به بیگاری برده اسپان مردم توسن و غیر توسن نر و ماده جبراً زیر بار آورده اکثر ما در راه سقط شدند۔ چون افواج مہاراج در گلگت

---

[1] رجوع شود به گلاب نامه صفحه ۴۰۶ - [2] میاں رنبیر سنگھ و بعده مہاراجه رنبیر سنگھ پسر سوم مہاراجه گلاب سنگھ بود۔ [3] ۲/۱۸۵۱ء - برائے تسخیر و فتح گلگت رجوع شود به گلاب نامه صفحه ۴۱۱ -

رسید گوہر امان سجدہ و دچترال مفرور شد و لشکریان بعدم نان عاجز آمدہ در بھونجی قیام کردند و کوہستان گلگت چندگاہ از قبضۂ والی جموں بدر رفت مہاراج در ماہ کتک بجانب جموں معاودت کردہ زنبیر سنگھ بر حکومت کشمیر بدستور قائم ماند۔ و در سنہ ۱۲۶۹ھ مہاراج ۹ ماہ ساون جادہ فرسای این سواد شدہ عرصۂ یکسال و چہار ماہ بذات خود در انتظام مہام جہانبانی پرداخت۔ و برای افواج متعینۂ گلگت غلات موفور بر بیگاریان بار کردہ روانہ ساخت۔ نہم ماہ مگھر سنہ ۱۹۱۱ب از راہ بہیرپور روانۂ جموں شد و میاں زنبیر سنگھ منتظم کشمیر بدستور گذاشت۔

و در سنہ ۱۲۷۱ھ[۱] بسبب کثرت بارش باران نقصان محصولات بعمل آمدہ اما بتفضلات غیبی آثار قحط ظاہر نشد۔ مہاراج بنظر انصاف مساعدۂ معمولی عہد سرکاران کہ رعایا را در موسم بہار کومک خوراک و تخم میدادند مع رسوم شش منوٹی[۲] معاف نمود۔ و ابتدای عملداری مہاراج سراسامی یک یک ترک شالی بابت صرف پوشاک مہاراج معمول شدہ بود معاف فرمود۔ و ہفتم ماہ کتک سنہ ۱۹۱۲ب راجہ موتی سنگھ فرزند راجہ دھیان سنگھ بر حکومت کشمیر مقرر شدہ وزیر پنون بر منصب صاحبکاری و دستوری یافت۔ و ہمال وزمیاں زنبیر سنگھ بجانب جموں بشتافت چہارم ماہ پوہ آتش قہر آشیانہ در دولتخانۂ عالی میاں شیر گڈھ افروختہ اسباب و آلات و خزینۂ اندوختہ بقدر بیست و شش لک روپیہ مع دفتر دیوانی یکدم سوختہ شد و چہارم ماہ ماگھ دیوان کرپارام از جموں رسیدہ خزاین نقدی از خاک فراہم

---

[۱] مطابق ۱۸۵۴/۵ء۔ [۲] منوٹی بفتح میم و سکون نون و تشدید تاء ہندی در کشمیری پیمانہ ایست کہ مساوی ۲/۱ ۱ سیر انگریزی میباشد۔

کردہ ہمگی پانصد روپیہ ضائع گشت۔ و مطابق دفتر صدر دفتر دیوانی اختراع نمود چون بتقضای ایزدی دفترگا و خورد اہل کاران ریاست لکھا روپیہ نوش جان کردند و از علت باقیات سالہا فارغ شدند۔

ھمدران[1] ایام مہاراج بتاریخ ہشتم ماہ پھاگن سنہ ۱۹۱۲ب باجتماع راجگان و رئیسان پنجاب وغیرہ دربار رازہ سی[2] آراستہ میان رنبیر سنگھ را تمغای راج تلک[3] بخشید و بخطاب عالیہ مہاراجگی ملقب گردانید۔ و دیوان کرپارام فرزند دیوان جوالاسہای بر منصب وزارت و مدار المہامی او بنشانید۔ بتاریخ ششم ماہ جیٹھ جان لگس صاحب از پیشگاہ گورنمنٹ عالیہ خلعت شاہی و یک طمانچہ و یک شمشیر مباہی و دو رشتہ مروارید تابدار و یک سمند صبا رفتار بازین زرکار برای تہنیت و مبارکبادی آوردند۔ و در سنہ ۱۲۷۲ھ گوہرامان مرزبان گلگت از جہان درگذشت۔ و مہاراج ۲۰ ماہ مار سنہ ۱۹۱۳ب از راہ بارہ مولہ آمدہ در کوہامہ قیام ساخت از آنجا افواج کثیر بہ سرلشکری کرنیل دیوی سنگھ برای سرکوبی فرزندان گوہرامان بجانب گلگت مامور ساخت و تمامی زمینداران برای باربرداری بہ بیگاری بردند و فرزندان گوہرامان تاب تقابل نیاوردہ مفرور شدند۔ و افواج قاہرہ ملک پونیال و یاسین را قبضہ کردند۔

---

[1] برائے تفصیل جلوس مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی رجوع شود بہ گلاب نامہ از صفحہ ۴۱۷ تا ۴۲۲۔ [2] "رازہ سی" بفتح را و سکون الف و زاء و ہائے ہوز و کسر سین و سکون یاء، در سنسکرت بمعنے پادشاہت باشد۔

[3] راج تلک مرکب است از راج بمعنے حکومت و تلک بمعنے قشقہ کہ ہندوان بر جبین می کنند۔ در زبان ہندی در مفہوم تخت نشینی مستعمل است۔

عظمت شاه فرزند سلیمان شاه بر حکومت یاسین نصب کرده علیٰ بهادر از طرف
پونیال بخشیده رجعت نمودند. همدرین سال تعمیر دولت خانه و ترمیم شیرگڑھ تجویز
یافت و از کردهٔ سابقه تمتین و تزئین و ترفیع و توسیع آن بعمل آمد. و در ماه مگھر
طبیعت مهاراج بعلت ذیابیطس که از عرصهٔ شش سال عارض شده بود از جادهٔ
اعتدال برگشته بر بستر مایوسی افتاد. و باستماع این خبر مهاراج رنبیر سنگھ بجناح
تعجیل از جموں آمده بسعادت عیادت مشرف شد. و بعد چندروز مزاج مهاراج
بازید رجهٔ اعتدال رسیده مهاراجه رنبیر سنگھ در ماه ماگھ بطرف جموں رجعت کرد.

و در ۱۲۷۴ھ مطابق[1] ۱۸۵۷ء مقدمهٔ غدر دهلی بوقوع آمده از پیشگاه مهاراج
دیوان هری چند مع شش پلاٹن افواج بمعاونت سرکار انگریزی دستوری یافت آنجا و در
هنگام هنگامهٔ باغیان در عین محاربه مقتول شد. و از گورنمنٹ عالیه افواج مهاراج را بعد
نصرت و فیروزی تمغای نقره بقیمت ده ده روپیه بخشش یافت. و بعد و این فتور سایهٔ
حکومت کمپنی بهادر از قلمرو هند برخاسته خورشید جهانداری ملکهٔ معظمه وکٹوریه[2] دامت
اقبالها بر مملکت هند و پنجاب و کشمیر طلوع نمود.

همدرآن ایام ۲۰ ماه بهادرون[3] مطابق ۱۱ ماه ذوالحجه ۱۲۷۳ھ مهاراجه گلاب سنگھ
ده سال ده ماه حکومت کشمیر بسر برده از دار فانی بملک جاودانی انتقال فرمود و دیوان

۱ـ رجوع کنید به گلاب نامه صفحه ۴۲۴ ـ

۲ـ متوفیه سنه ۱۹۰۰ء ـ

۳ـ ولے بقول دیوان کرپارام بتاریخ بیستم ماه ساون سموت ۱۹۱۴ بکرمی بروز یکشنبه چارگھڑی روز انتقال کرد (گلاب نامه صفحه ۴۲۷) ـ

رام باغ از چوب صندل شمشان[1] ادا فروختہ کالبد عنصریش سوختند۔ ہنگام احراق شمشان زلزلۂ شدید واقع شد باستماع این خبر وحشت اثر مہاراجہ رنبیر سنگھ برجناح تعجیل ایلغا آوردہ ۱۵ اربہادرون در خطۂ دلپذیر ورود یافت ومراسم سوگواری بجا آوردہ قریب پنج لک روپیہ نقد وجنس در خیرات ومبرات صرف نمود۔ وبر شمشان او مندری عالیشان افراختہ مبلغ شش ہزار روپیہ نقد وجنس مصرف لنگر آن بطور دہرم ارتہہ[2] مقرر گذاشت۔ ومہاراجۂ موصوف بسیار مقبل ومدبر ومستقیم المزاج ومحنت پسند وفیروزمند واخاذ[3] وطامع[4] وقانع واشجع بود کہ از

---

[1] شمشان بفتح ہر دو شین وسکون بقیہ حروف در سنسکرت بمعنی جائے باشد کہ دراں ہنود مردگان خود را می سوزند۔ [2] "دہرم ارتہہ" مترادف بیت المال محکمہ بود کہ از سخاوت وداد و دہش مہاراجہ گلاب سنگھ وفرزندش مہاراجہ رنبیر سنگھ بہ تشکیل آمدہ بود۔ مقاصد این محکمہ اشاعتِ دین ہنود وحفاظت بت خانہ ہا بود۔ رقوم این محکمہ بوظائف طلبائے ہنود وتراجم کتب ہائے عربی و فارسی بہ سنسکرت وہندی ہم صرف می شد۔ بسیارے از اراضی وجاگیرات موقوف باین محکمہ بود۔ برائے احوال تفصیلی راجع بہ "این ادارہ" رجوع کنید بہ آئینِ دہرم ارتہہ ترجمۂ انگلیسی از زبان فارسی صفحہ ۱۵۴۔ [3] جان۔بی۔آئرلینڈ امریکی کہ در عہد مہاراجہ گلاب سنگھ سیاح کشمیر بود بعد از ملاقات سکانِ این دیار نسبت مہاراجہ مزبور چنین نوشتہ است:۔

"آمدنی جنگلات کلیتہً اجارہ داری حکومت است۔ علاوہ ازیں ہر کسے مجبور است کہ بشرح ذیل کہ مقابلش نام چیزے مذکور است خراجے در خزانۂ عامرۂ حکومت داخل کند والا مستوجب سزا و عتاب خواہد شد:۔ (۱) بزغالۂ نو مولود۔ یک آنہ۔ (۲) گوسالہ چہار آنہ۔ (۳) خراج نوعروسی یک روپیہ۔ (۴) خراج دوکان سہ آنہ یومیہ۔ (۵) خراج زورق شکاری چہار آنہ یومیہ۔ واگر بدبختانہ سالے فصل تباہ وبرباد گردید بہ مزارع لازم است کہ بعوض غلہ ثمن مساوی بہ قیمت او بدہد

شجاعت و جلادت او نقلہا مشہور است۔ و در اواخر عمرش یک روز دیدم کہ در صحن تیخانہ یک زنبور چۂ نو ساختہ بر زانوی چپ نہادہ بر آماجگاہ سر کرد و خود را نوعی حرکت و جنبش نشد خانسامان او نقل میکرد کہ خوردن و نوشیدن او روزمرہ از پنج شش آثار افزون بود۔ و در معارک و محاربہ ہا گاہی روی ہزیمت ندیدہ ہر جا کہ تاخت رایت نصرت افراخت خزاین و دفاین و اسباب و آلات وادزار از تدبیر و تعقل آنقدر جمع ساخت کہ در حساب نگنجد ہفتاد سال عمر کرد از آنجملہ پنجاہ و پنج سال در جلادت و جہانداری بسر برد۔ تاریخ از مصنف۔ رباعی:۔

چون رفت راجہ ما از دار دہر دلگیر　　در مال و جاہ و شوکت در دست راجہ رنبیر
از بہر سال نقلش گفتم ز صدر کشمیر　　"برخاست راجہ گلاب بنشست راجہ رنبیر"

اندر مہندر گرنڈ کمانڈر آف دی موسٹ اکزالٹڈ آرڈر آف دی سٹار آف انڈیا سپر السلطنت و جنرل عساکر و مشیر خاص عُلیا قیصر ہند مہاراج رنبیر سنگھ

جہان را زمان سعادت رسید　　زمان را ضمان سیاست رسید

مختصر این کہ از پیداوار شے بہ خزانہ گلاب سنگھ می رود" (وال سٹریٹ ٹو کشمیر چاپ نیویارک ۱۸۵۹ء صفحہ ۳۹۶ و ۳۹۷)۔ ۵ جان۔ بی۔ آئرلینڈ نیز مؤید این رائے است چنانکہ گفتہ:۔

"یکماہ پیشتر سہ سرینگان بعلت ذبیحۂ گاؤ زیر تازیانہ آمدہ ہلاک گردیدند۔ از باشندگانِ این ملک کسے جرأت نمی کند کہ پیش مہاراجہ گلاب سنگھ در لباس نو و قیمتی بیاید و ہدف حرص و شکار دست تعلی حکمران باشد" (ایضاً صفحہ ۳۹۸)۔ ۱ و ے بقول کاہن سنگھ بلاوریہ "بعد از حکومت سی و سہ سال بعمر شصت و چہار سال نو ماہ و پانزدہ روز فوت شد" (تاریخ راجگان کشمیر اردو حصۂ اول چاپ سنہ ۱۹۸۶ء صفحہ ۱۷۹)۔

۲ ۱۲۷۴ھ۔ مطابق ۱۸۵۷ء۔ تاریخ وفات از جملہ "بنشست رنبیر" ماخوذ است۔

یُدھشتر[۱] مگر سرزده در جهان ویا آمده باز نوشیروان

بعد انقضای ایام ماتمداری و مراسم سوگواری مہاراجہ رنبیر سنگھ بر اریکۂ جہانداری
جلوس نمود۔ و از کردۂ پدر نامدار در حُسن صورت و سیرت و اخلاق و اطوار دماغ داده
و نادرۂ روزگار بود و خزاین اندوده پدر در بذل و عطا و جود و سخا صرف نمود۔
و از روی لطافت و نزاکت طبیعت خود دیوان کرپارام را اختیار جزو کل بخشیده
بسط و کشاد امور جہانبانی بطور او گذاشت۔ و دیوان موصوف نہایت نیک
سیرت و عالی ہمّت بود کافۂ انام از خواص و عام در دام استمالت آورده ایام
حکومت در نیکنامی و ستوده فرجامی بسر برد و باستشارۂ یکدیگر برای ارتسام انتظام
حکومت در جمّوں و کشمیر صوبه داران با تدبیر مقرر کردند و در ممالک محروسه و از انہا
و تحصیلات مشخص فرمودند۔ و در محکمہ جات سرکار انگریزی جابجا وکلای ہوشیار
فرستادند۔ و با دولت انگلیسیہ رابطۂ متابعت و مباسطت مستحکم نمودند و در مدارات
و خدمات آنها باقصی الغایت کوشیدند و در میان شہر و دہات برای داد رسی
مظلومان عدالتہا نصب کردند۔ و دانشوران نامدار از امصار و بلاد انتخاب
کرده بر مدارج مناصب مناسب برگماشتند و افواج خود را برکٹ و کالم[۲] ہا
مقرر کرده جرنیل و سینا رس مشخص نمودند۔ و در میان شہر و دہ وزارت ہا شفاخانہ جات
معمول شدند۔ و در مدرسہ ہای شاستری و فارسی در جمّوں و کشمیر جاری کردند
و کتابہای علمی را ترجمہ[۳] ہا کنانیدند۔ و راہہای آمد و رفت مسافران را مرمت

۱؎ یُدھشتر راجۂ پانڈواں که در کتاب "مہابھارت" مذکور است۔ ۲؎ برکٹ و کالم ہر دو لفظ انگلیسی بمعنی حصص۔ ۳؎ تعداد کثیر از ین تراجم در کتابخانہ "مخطوطات محکمہ تحقیقات علمیہ" حکومت جموں و کشمیر

افزودند. و برای آمد و رفت صاحبان انگریز بهر منزل و بهر مکان که فرودگاه ایشان بود بنگله ها تعمیر کردند. و شکار ماهیان در هر جا منع فرمودند[1]. و در امور جهانبانی همچنان امن و امان واقع شد که سرموئی کسی نقصان مالی و جانی نمیرسید.

مدعا که مهاراج بعد استحکام انتظام کشمیر وزیر پنون بر حکومت این دیار مستقل گذاشته بذات والا جانب جموں نهضت فرمود و از آنجا بملاقات لارڈ گورنر جنرل کیننگ صاحب بهادر در لاهور فائز گشته بخطاب مستطاب جی. ایس. آئی استار آف انڈیا افتدار یافت.

وزیر پنون[2] در سنه ۱۲۷۴ھ مطابق سنه ۱۸۵۷ع بر صوبه داری کشمیر علم اقتدار افراخته بکمال جودت و جلادت در ربط و کشاد حکومت پرداخت. و در ماه پوه هوای هیضه در ملک ظاهر شده عرصهٔ یکنیم ماه سخت جانکاه بود. و در ماه پهاگن رفع شده در ماه بیساکه سنه ۱۹۱۵ب باز عود نموده قریب دو ماه خلق الله را تباهی ساخت. همدرین سال (سنه ۱۲۷۵ھ)[3] میان هٹو برادر مهاراج همراه بعضی اوباش کنکاش کرده برقتل مهاراج مستعد شدند عاقبت بعلت افشای راز همه ها گرفتار کرده بسزا رسانیدند و کمیدان گلاب و شادی خان بدار آویختند. و میان هٹو در قلعهٔ ڈوڈی[4] محبوس داشتند. و بعضی میان ها

۴۴ سرینگر موجود است. [1] گلدستهٔ کشمیر حصهٔ دوم چاپ سنه ۱۸۸۳ع صفحه ۲۱۲ مصنفهٔ پنڈت هرگوپال کول خسته. [2] وزیر پنون متوفی ۶ ستمبر سنه ۱۸۸۵ع. [3] مطابق ۱۸۵۸ع.

[4] گلدستهٔ کشمیر حصهٔ دوم صفحه ۲۱۰ چاپ مطبع فارسی آریه پریس لاهور سنه ۱۸۸۳ع - قلعهٔ دوڈی یا ڈوڈا از تعمیرات شاهان کشتوار برلب رودخانهٔ چناب برسرحد بهدرواه واقع است (تاریخ راجگان جموں و کشمیر حصهٔ اول صفحه ۲۵) -

کانی چک در اسکردو قید کردند و مردم بسیاری بسبب اشتباه تباہ شدند۔ ہمدرین سال مردم گلبان کہ مہاراج گلاب سنگھ محبوس داشتہ بود در بھونچی فرستادند و در آنجا بکارکتا ورزی مشغول داشتند[1]۔ و در ۱۲۷۶ھ بسبب بارش باران خامی فصل شالی بوقوع آمدہ ہمگی دوازدہ لک خروار پیدا وار بود بفضل ایزدی علامت قحط مطلقاً ظاہر نشد۔ و ہمدرین سال ملک امان فرزند گوہر امان[2] در حدود گلگت علم بغاوت افراشتہ مسترہیپت را قتل نمود مہاراج عسکر ظفر پیکر بافسری جنرل ہوشیارا[3] تعئین کردہ ساکنان یاسین را قتل عام کردند و ملک امان در چترال مفرور شد ہوشیارا بکمال اقتدار رجعت نمود و ہمدرین سال ۲۶ ماہ مار در محلہ حبہ کدل آتش افروختہ جسر حبہ کدل سوختہ شد۔

و در ۱۲۷۷ھ[4] مہاراج خطۂ کشمیر را بقدوم خود نضارت بخشید ذخیرۂ غلات کہ از عہد سابقہ موجود بود بقیمت دو آنہ و چہار آنہ خروار شالی فروخت کنانید چنانچہ شخصے یک خروار شالی بیک مرغ خرید ساخت۔ و اہل کاران دین نیلام لکھا روپیہ بکار سازی دستبرد کردند۔ چونکہ ذخایر شالی خالی شدند غلات نایاب گشت علامات تنگی ظاہر شدہ قیمت خروار شالی فی الفور از قیمت چہار پنج روپیہ متجاوز گشت۔ و مہاراج سلسلہ بندی پرگنات کہ از عہد چغتہ معمول بود گسستہ ملک کشمیر را بیست و دو تحصیل مقرر فرمود زمینداران را

---

[1] ایضاً صفحۂ مذکور۔ [2] گوہر امان متوفی سنہ ۱۸۶۰ء۔

[3] جنرل ہوشیارا متوفی ۱۸۸۰ء۔ برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم از صفحہ ۲۰۸ تا ۲۱۰۔ [4] مطابق ۶۱/۱۸۶۰ء۔

از باقیات عہد سابقہ شانزدہ لک وچہل ہزار روپیہ معاف نمود۔ و بدان والا اواخر ماہ مگھر بطرف جموں نہضت فرمود۔ و در ۱۲۷۸ھ باز رونق بخش این دیار شدہ در ماہ مگھر رجعت فرمود۔ و در ملک بسبب تنگی غلہ علامات قحط ظاہر شدہ قیمت خروار شالی تا پنج شش روپیہ عروج نمود موجب آں دیوان کرپارام از جموں آمدہ بابت رفع قحط بسیار کوشش فرمود۔

و در ۱۹۱۹ب سوم ماہ جیٹھ برخلاف عادت شبری از برف باریدہ بوقت عصر چندان ظلمت و تاریکی واقع شد کہ مردمان چراغہا افروختند و ہوا غبارناک و سرخ رنگ شدہ چہار پایان بسیار سقط شدند۔ بیست و دوم ماہ ہاڑ مہاراج رونق بخش این دیار شدہ قریۂ زنبیرپور بر کریوۂ مٹن[1] احداث نمود۔ و باغ نشاط و شالمار و شیرگڈھ را ترمیم فرمود و در ماہ اسوج بطرف جموں رجعت کرد۔ و در ماہ مگھر حسب زینہ کدل مع تعمیرات گرد و نواحی سوختہ شد۔

و در ۱۲۸۰ھ[3] راجہ کپورتھلہ بسیر و سیاحت کشمیر مسرور شد۔ و ہمدرین سال ۲۰ ماہ ہاڑ وقت پاس اخیر زلزلۂ سخت واقع شدہ در پرگنہ کرہن و بانگل[4] زمین بتر قید و خانہا بلرزید تا شش ماہ زمین در جنبش بود اما آزار جان بکسے نرسید۔ و ہمدرین سال ملک امان بر علاقۂ پونیال یورش آوردہ بخشی راہدی کشن از گلگت بمدافعت او عجلت کردہ مہزوم ساخت۔ ہمدرین سال

[1] مطابق ماہ نومبر تقویم انگلیسی۔ [2] کریوۂ مٹن در کشمیر جنوبی سہ میل بطرف مشرق از اسلام آباد۔ [3] مطابق ۱۸۶۳ء۔

[4] پرگنہ کرہن و بانگل ہر دو در شمال مغرب کشمیر بطرف بارہ مولہ و گلمرگ می باشد۔

عزیز منشی بطور سفارت در چترال[1] رفتہ با امان الملک والی چترال رابطۂ صلح وصفا موثق کردہ رجعت نمود۔

ہماں روز با والی ہونزی رابطۂ مصالحہ محکم شدہ ہر کس را از راجہای آں سواد انعام سالیانہ وخلعت فاخرہ مقرر گشت۔ و در سنہ ۱۲۸۱ھ بسبب بارش ماہ بہادرون محصول شالی نقصان پذیر فتہ اوایل سنہ ۱۲۸۲ھ[2] آثار قحط ظاہر شد۔ و مہانند پنڈت در فرزند گنیش پنڈت در حضور انور مشرف گشتہ از تغلب و ستمگاری وزیر پنون استغاثہ نمود و خورد و برد و خیانت او لکہا روپیہ ثابت فرمود۔ مہاراج بنابر انصاف آں ظالم[3] ستمگر را از حکومت معزول کردہ بجای او دیوان کرپا رام مامور ساخت۔ و حکومت پنون وزیر ہفت سال وچند ماہ بود۔

دیوان کرپا رام در سنہ ۱۲۸۲ھم ۱۹۲۲ب بر گورنری ایں دیار اقتدار یافتہ پیش از وروداو وزیر پنون غلات موجودی عمداً ہبا و ہدر نمود کہ ہمگی شصت ہزار خروار در دہات موجود بود۔ و دیوان حسن انتظام نفر شماری

---

[1] غضنفر علی خان۔ [2] مطابق ۱۸۶۵ء۔ [3] پنڈت ہرگوپال خستہ نیز بدیں الفاظ مذمت وزیر پنوں کردہ است:۔

"ایں مرد جفاکش و منتظم وتجربہ کار است ولے مغرور وکینہ جو خود ستا وعیاش وبے رحم وبخیل وسرکش وزشت خط۔ رعایائے کشمیر از دے لبیا زننگ است اکنوں در کوہستان جموں است ولے بر زبان ہر کس کہ بعد تباہی کشمیر حالا بہ خرابی کوہستان آمدہ است۔"

(گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۴)۔

درست کردہ رسد ہفتہ وار مقرر نمود۔ ہر کس را تا آخر ماہ اسوج آذوقہ رسانید۔ مہاراج از روی ہمت و دریا دلی چندین ہزار خروار گندم از پنجاب خرید کردہ روانہ ساخت۔ و دیوان مردم قحط زدہ را ببذل و نوال خوشحال کردہ گندم پنجاب بقیمت اینجا ارزان فروختہ بعضی مردم را مفت بلا قیمت بخشیدہ ہیچکس را آزار جان نرسید۔ و در ماہ کتک یکبار بقدر شصت ہزار خروار شالی از دہات طلبانیدہ بہر خانہ یک یک خروار رسانیدہ ادفی الفور قحط رفع شد۔ و ملک کشمیر را پنج حصہ کردہ پنج وزارت مقرر نمود۔ وزارت شہر خاص وزارت شوپیان وزارت اننت ناگ وزارت کامراج وزارت پہار۔ و فصل شالی را تشخیص کردہ بہ کارداران اجارہ بخشید۔ و دریں سال بیست و دو لک خروار بعمل آمدہ مردمان بدیدن آں سیر شدند۔ و علاقۂ دراوہ و کرناو کہ در جاگیر راجہ شیر احمد خان[1] بود پرچہ نویس آنجا از راجۂ مزبور نوعی رنجیدہ خاطر شدہ چغلی او بحضور نوشت۔ و مہاراج بمواخذۂ او افواج قاہرہ تعیین ساخت و شیر احمد تاب تقابل نیاوردہ مفرور شد و ملک او ضبط خالصہ گشت۔ بعد دو سہ سال باز پناہ گزین شدہ از پرگنۂ ناگام چند قریہ جاگیر یافت از آنجا بوجہی تشویش یافتہ باز مفرور شد۔

بعد چندگاہ باز در پناہ آمدہ مہاراج از پرگنۂ آڈون چند قریہ بوی عطا ساخت۔ و ہمدریں سال[2] مردم شالیاف از جور و اعتساف[3] پنڈت راجہ در در

---

[1] متوفی ۱۸۷۵ء۔ برائے تفصیل محاربات راجہ شیر احمد خان با افواج مہاراجہ رنبیر سنگھ بہ بینید تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ صفحہ ۹۲۸۔

[2] یعنی سال ۱۸۶۴ء (گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۰)۔

[3] اعتساف بر وزن افتعال بمعنی جور و تعدی۔

پیشگاہ دیوان کرپارام بحیثیت از حاکم مستغیث شدند۔ و راجہ در نزد دیوان بیان ساخت کہ این وقت مردم شالیافان اجتماع بلوا کردہ اندمرا و ترا زندہ نگذاند۔ دیوان حکم داد کہ آں گروہ شریر اسیر کردہ بیارند۔ چوں جنود سپاہان در ہجوم شالیافان در آمدند ہمہ ما بخوف سپاہان ترسیدہ مفرور شدند و سپاہان تعاقب آنہا شتافتہ جمعے کثیر از روی غلبۂ ہجوم از جسر حاجی راتھر و میان رود خانہ کوٹہ کل غلطیدہ افتادند از انجملہ بیست وہشت کس غرق آب شدند۔ و بعضی کارخانداران نامور محبوس داشتند و بمصادرہ و جرمانہ رنجانیدند۔ بعد انقضای عرصہ دوماہ پنڈت راجہ در ہم بموت فجئہ از دار دنیا درگذشت۔ مردی سخندان و جواد و دانا بود طبعی موزون داشت و در شعر و سخن فرخ تخلص میکرد۔ و دیوان اشعار او مشہور و ہمدرین سال فرزندان گوہرامان از گلگت شورش برداشتہ عاقبت منہزم شدند و زنان و طفلان آنہا اسیر آوردند۔ و در ۱۲۸۳ھ م ۱۹۲۳ سنبت مہاراج بہ کشمیر آمدہ طایفۂ شالیافان را از جملۂ باج چہل وہشت روپیہ دوازدہ روپیہ سر نفر معاف نمود۔ و در بدل آں کاغذ اشٹامپ دفتر اسناد مقرر فرمود یعنی تحریر عرضی و قبالہ و اسناد بغیر کاغذ اشٹام ممنوع شد۔ و نیز قوانین عدالت مطابق قانون انگریزی مروج گشت۔ وہمدرین سال[1] افواج قاہرہ بافسری زیر آور سنگھ و کرنیل بیجی سنگھ برای تسخیر ملک دلیل کہ از گلگت سمت مغرب واقع است مامور شدہ و قوم زمیندار بہ سبب بار برداری لبیار ضایع شدند۔ و مردمان دلیل تاب تقابل نیاوردہ مفرور گشتند و افواج مہاراج بعد انہدام مساکن و مزارع آنہا

[1] یعنی ۱۸۶۲ء۔

بازگشت رجعت نمودند۔ وہنگام معاودت بباعث بارش برف افواج را ضرر شدید رسیدہ بسیاری از سپاہان و بیگاریان وچارپایان تلف گشتند۔ وبعضی ہارا دست و پا و چشمان سوختہ شدند۔ لکہا نقصان کردہ ماحصل چیزی ندیدند۔ بعد ورود افواج مہاراج در ماہ مگھر بجانب جموّں نہضت کردہ دیوان ٹھاکورداس بر حکومت کشمیر اختصاص یافت۔ وحکومت دیوان کرپارام یک سال وشش ماہ بود۔

دیوان ٹھاکورداس در ۱۲۸۳ھ[۱] ۱۹۲۳ء در ضبط وربط امور مملکت پرداخت۔ ودر ۱۲۸۴ھ وبای ہیضہ ظاہر گشتہ قریب ہشت ہزار مردم از شہر و دہ رہگرای عالم بقا شدند[۲]۔ ودرین سال بفرمان مہاراج تمامی کارخانداران و دوافروشان برای انتظام پشمینہ در جموّں رفتند و در معاملات داغشال جنس پشمینہ گرفتن تجویز یافت۔ ہمدرین سال راہ ہای شہر را سنگ بعمل آمدہ وشکار ماہیان کہ از عرصۂ دہ سال ممنوع بود جایز گشت۔ ودر ۱۲۸۵ھ[۳] مہاراج رونق افروز این دیار شدہ پنج وزارت راشش وزارت مقرر نمود۔ وہمدرین سال میر حسین[۴] قادری وعظیم الدین در ابوبام مسجد جامع را

۱؎ مطابق ۱۸۶۶/۷ء۔ ۲؎ گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۰۔ ۳؎ مطابق ۱۸۶۸ء۔

۴؎ میر حسین قادری فرزند ارجمند میر بہاء الدین منطقی است۔ در طفولیت از مرزا غلام بیگ کہ خلیفۂ والد ماجد او بود تعلیم وتلقین طریقۂ قادریہ شرف گردید۔ در آخر شوق زیارت حرمین الشریفین وبغداد شریف غالب گشتہ عزم سفر کرد۔ ودر اثنائے راہ بیاد اد ودہش کردہ در بیت اللہ رسید وبعد ادائے مناسک حج ۲۲ رماہ ذوالحجہ ۱۳۰۰ھ (مطابق ۲۴ راکتوبر ۱۸۸۳ء) بعارضۂ وبا رحلت فرمود (ملخص از تاریخ حسن قلمی جلد سوم ورق ۵۱) ۔ از تالیفات آں بزرگ کتاب فتوحات قادریہ کہ مشتمل بر تذکرۂ بزرگان سلسلۂ قادریہ است در کتابخانۂ مخطوطات محکمۂ تحقیقات علمیہ حکومت جموں وکشمیر زیر نمرہ ۲۷ موجود است۔

مرمت نمودند۔ و مہاراج برای ترمیم آن دو ہزار و دوصد روپیہ امداد فرمود و از روی قلت مصارف ترمیم آن با تمام نرسید۔ و در ۱۲۸۶ھ دارای جموں بطرف کشمیر نہضت کردہ زمینداران را منجملہ چہار ترکی معمولی دو ترک معاف نمود کہ تعداد آن پنجاہ و دو ہزار خروار بود و بعد انتظام این سواد در ماہ مگھر بطرف جموں رجعت فرمود۔ و در ۱۲۸۷ھ باز سایۂ نزول انداختہ در انتظام امور مملکت پرداخت۔ و ٹھاکور داس کہ بسیار سست کار و مرتشی[1] بود از مزارعان و کارداران رسوم خود بزور میگرفت مہاراج از اوضاع و اطوار او بیزار شدہ برطرف نمود و بجای او باز وزیر پنون مقرر فرمود۔ حکومت دیوان چہار سال بود۔

وزیر پنون مرتبۂ ثانی در ۱۲۸۷ھ رایت حکومت افراختہ از روی محرمیت سابقہ در معاملات و مقدمات جزو و کل بخوبی پرداخت اگرچہ مرد مستعد و چالاک و ہوشیار بود اما از رعایا ہمیشہ کینہ در سینہ میداشت و با مردم شریف و عالی خاندان دوام نرد مخالفت می باخت۔ و در ۱۲۸۸ھ مہاراج ۱۴ ماہ جیٹھ در بلاد کشمیر نزول یافتہ محال ترقیات ایجاد نمود۔ و در سا گزارہای مردمان تخم خشخاش افگندہ افیون کشیدند و طفلان نارسیدۂ مردمان برائے کشیدن افیون بزور بردند و در ملک و اویلا برداشتند اہل عملہ باخذ رشوہ و مصادرہ ملک را غارت کردند۔ مہاراج را لکہا صرف شدہ چیزی ما حصل نیامد۔ ہم درین سال صنعہ داران شہرت ذوراندا ختند کہ مہاراج طفلان بی ختنہ را بزور بریدہ ملازم خواہد ساخت۔ موجب آن مردم عوام در عرصۂ چند روز

[1] گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۱ ـ ۵۲ مطابق ۱۸۷۰ء ـ

طفلان خود مختون کردند۔ ہمدرین سال سکۂ مروجۂ مہاراجہ گلاب سنگھ که در سنه ۱۹۰۴ب[1] نافذ شده بود قلب شد۔ وجۂ آں این است که بیوپاریاں[3] از تقلیل نقرهٔ آں که بموجب خیانت اہل کاران ہمگی بر شش ماشه رسیده بود واقف شدند۔ بنا بران قیمت آں هفت نیم آنه ڈبل[4] مروج نمودند۔ و مهاراج درین امر مجبور مانده قیمت آں ہشت آنه قبول کرد ازیں رو در خزینۂ عامره لکهاروپیه نقصان عاید گشت و مردمان کشمیر را ضرر شدید رسید و بسیار بیوپاریاں دیوالی شدند۔ پس مهاراج سکۂ جدید[5] که یکطرف آں حروف فارسی و یکطرف حروف ڈوگری است بر نقرهٔ صاف مسکوک ساخته بقیمت ده آنه ڈبل مروج کردند۔ ہمدرین سال بازار[6] مهاراج گنج درمیان شهر و مهاراج بازار در امیراکدل و عمارت لال منڈی بالاتر از امیراکدل تعمیر یافت۔ واز عہد سلطان سکندر بازار خرید و فروخت اشیاء بروز جمعه بیرون مسجد جامع ہمیشه معمول بود مهاراج خرید و فروخت آنجا موقوف کنانیده مهاراج گنج را برای نام آوری خود رونق داد۔ و در سنه ۱۲۸۹ھ آتش وبای ہیضه مشتعل گشته خلقت بسیاری طعمۂ مؤکل اجل شد۔

---

[1] یعنی ۱۸۷۲ء [2] مطابق ۱۸۴۷ء۔

[3] بیوپاریاں جمع بیوپاری بمعنے بازرگان و تاجر۔

[4] ڈبل لفظ انگلیسی بمعنے دو چند۔

[5] ایں سکه بنام چلکی موسوم بود (کشیر جلد دوم صفحه ۸۰۱)۔

[6] ولے بقول ہرگوپال کول تعمیر مهاراج بازار و مهاراج گنج و لال منڈی درسال ۱۸۷۱ء واقع شد۔ (گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحه ۲۲۱)۔

همدران ایّام ۱۲ ماه رجب ۱۲۸۹ھ یوم دوشنبه فساد شیعه و سُنّی بعمل آمده قصّهٔ آن در حصّهٔ اوّل[1] مشروحست مختصر آنکه بعضی مردم شیعه بیرون مقبرهٔ سید محمد[2] مدنی بنیاد مسجدے افراختند و بروز عرس حضرت سیّد بزرگوار بعضی اوباشان سُنّی دیوار مسجد آنها برانداختند. امامیان خروج کرده شبانه بجنگ و جدل پیوستند و سُنّیان مغلوب گشته از حکّام بالا هیچکسے پرداخت آنها ننمود. دران اثنا بعضی مفتریان شهرت انداختند که وزیر برای تاراج مردم شیعه ما تجویز داد. موجب آن قلاش و اوباش جمع گشته خانه های شیعه را آتش کشیدند. و در یک پهر روز شش صد و نود خانه بسوزانیدند و مال و منال آنها را تاراج نمودند. وزیر پنون بوقت چاشت بر موقع فساد رفته افواج شاهی را برای مؤاخذهٔ مفسدان فرمان داد بصدور حکم سپاهان قلعه دست تطاول دراز کرده خانه های مسلمانان را غارت کردند و هر که در راه یافتند بسته کرده محبوس داشتند. هزاران مردم ملزم و غیر ملزم گرفتار شدند. از آنجمله سه صد کس در جمّوں فرستادند و دیگران با خذ جرمانه رها کردند. تخریب فرقهٔ اسلامیه از کردهٔ شیعه ها دو چند بعمل آمد. و بصلاح پنڈتان خواجه محی الدّین گنده که بسیار مالدار بود بتهمت تحریص بلوا ماخوذ کرده همراه ملزمان در جمّوں فرستادند. و اہل شیعه مبلغات کثیر در دربار جمّوں صرف کرده اہلکار سرکار رنجو دمایل کردند. محی الدّین بخیال بے گناهی چیزی از دست نکشید تا که بشهادت شاهدان فرضی او را ملزم ساخته پنجاه هزار روپیه از و مصادره گرفتند و یکصد و هشتاد کس در بن خانهٔ رام نگری محبوس

[1] جلد اول از همین کتاب صفحه ۴۹۲ و گلدستهٔ کشمیر حصّهٔ دوم ص ص ۲۱۰ و ۲۱۱ -

[2] سیّد محمد مدنی عرف مدین صاحب در نوشهره (گلدستهٔ کشمیر حصّهٔ دوم ص ۲۱۰) -

داشتند۔ و مولوی ناصر الدین را دو ہزار روپیہ جرمانہ کردند و مردم شیعہ را دو لک وہشتاد ہزار روپیہ بابت تعمیر خانہ ہا عطا نمودند "جگر سوخت"[1] تاریخ است۔ در سنہ ۱۲۹۰ھ مہاراج از خورد و بزرگ اہل کاران واقف شدہ ۲۹ روپیہ کھ در شہر رسید و کھیوٹ زمینداری خانہ بخانہ مقرر نمود۔ اہل کاران راکھیوٹ[2] زمینداری مرغوب نبود بنابراں انتظام کھیوٹ مردار شدہ اکثر زمیندار فرار شدند۔ و بعد انتظام کھیوٹ مہاراج اول ماہ مگھر بجانب جموں نہضت فرمود و در جموں رسیدہ رانی پرتاپ سنگھ فوت شد۔ و ہمدریں سال وزیر پنون بابت طوی پسر در جموں رفتہ در اینجا دیوان بدری ناتھ نائب ساخت۔ و در سنہ ۱۲۹۱ھ م ۱۹۳۱ب[3] سکۂ تنگہ ہا قلب شدہ بسیار کسان دیوالی شدند۔ و ہمدریں سال باہتمام منشی ہر سکھرای مطبع تحفۂ کشمیر در اینجا جاری شد۔ و ہمدریں سال لفٹنٹ گورنر پنجاب از راہ بانہال بسیر کشمیر نہضت فرمودہ دیوان کرپارام ہمراہ بودہمگی یک نیم پہر روز درمیان شہر توقف کردہ براہ بارہ مولہ رجعت نمود۔ و ہمدریں سال فورسائتھ[4] صاحب ۲۱ر بھادروں بسفارت یارقند نہضت فرمود۔ ۶ر کتک وزیر پنون دراینجا بدری ناتھ را نایب گذاشتہ خود در جموں رفت و ۷ر پوہ بازگشت رسید۔ و اواخر این سال مہاراج بشرف ملاقات ویسرائی ہند لارڈ نارتھ بروگ[5]

---

[1] ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء۔ [2] کھیوٹ لفظ ہندی بمعنی خراج۔

[3] یعنی ۱۸۷۵ء (گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۱)۔

[4] مراد از طامس ڈگلس فورسائتھ صاحب سی۔ بی مصنف "رپورٹ آف مشن ٹو یارقند" است۔

[5] صحیح:۔ "نارتھ بروک" (۱۸۷۲ء تا ۱۸۷۶ء)۔

برکوہ شملہ محظوظ[1] شد۔ و در[2] ۱۲۹۲ھ ۲۰؍ ماہ مہاراج وارد شہر شدہ کھیوٹ
زمینداری کہ در ۱۲۹۲ھ منعقد شدہ بود بصلاح وزیر پنون فسخ نمود۔ و ہمدریں
سال نواب بہاولپور و راجہ دربھنگہ از سیر و سیاحت کشمیر محظوظ شدند۔ و بولر[3]
صاحب نام شخصی از ساکنان جرمن کتابہای دیرینۂ شاستری قریب ہشتصد جلد
خرید کردہ ہمراہ برد۔ و ہمدریں سال اسٹیمر یعنی خورد اگبوٹ[4] عطیۂ ملکۂ معظّمہ
کہ بعوض صلہ و انعام خدمات سفارت یارقند مہاراج را عطا فرمودہ بودند
۲۰؍ ماہ ساون بمقام حضرت بل جاری نمودند۔ و ہمدریں سال وبای ہیضہ
ظاہر گشتہ تا عرصۂ دہ ماہ مردم بسیاری دہ نود در عالم بقا شدند۔ ہمدریں
سال در محلۂ ٹنکی پورہ بواقع آتش ہفت صد خانہ سوختہ شدند۔ و دریں
سال ٹھیکہ کاغذ اسٹام بیست و یک ہزار روپیہ چہرۂ شاہی مقرر شد۔ و نیز
سکۂ تنگہ ہا قلب کردند مردمان را نقصان بسیار عاید گشت۔ و مہاراج در ماہ
کتک بدار السلطنۃ جموّں نہضت کردہ از آنجا در ماہ مگھر بکمال حشمت و اجلال برای
ملاقات شاہزادہ آف ویلز فرزند ملکۂ معظّمہ در کلکتہ رفت و در آنجا بوفور اعزاز
و اکرام مراسم ملاقات بجا آوردہ ۲۳؍ پوہ بازگشت رونق افروز جموّں گشت۔
و ہمدراں ایّام برای مہمانداری شاہزادۂ موصوف در شہر جموّں باسراف مبلغات
کثیر تعمیر عجایب گھر[5] تخصیص یافت و بروقت رونق افروزی شاہزادۂ معروف

---

[1] گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۱ - [2] ۱۸۷۵ء -
[3] مراد از مستشرق معروف المانوی پروفسور بولر (دفتر فرہنگ حکومت بمبئی)
است۔ [4] یعنی کشتیٔ دخانی۔ [5] موزہ (Museum) -

اہل کاران مہاراج تواضع وتکریم وخدمات بلوازمات تحائف ونفایس عجیب و پیشکشہای دلفریب بجا آوردہ خشنودی مہمان حاصل نمودند۔ فقط۔

سفارت یارقند

چوں یعقوب خان[1] اتالیق غازی از حدود ترکستان ممالک کاشغر[2] و یارقند[3] وطرفان واُرمچی وغیرہ بلاد وامصار بتیغ بیدریغ مفتوح ساختہ سلطنتے وسیع درقبضۂ اقتدار خود درآورد۔ دراں وقت شہنشاہ روس دیار بخارا وتاشکند[4] و

---

[1] یعقوب خان ملازم ملا خان حاکم خوقند متوفی سنہ ۱۹۲۰ بکرمی مطابق سنہ ۱۸۶۴ء۔
(سفرنامۂ ترکستان اُردو قلمی مہتہ شیر سنگھ امبوہی صفحہ ۴۰)۔

[2] کاشغر یا کاشغار شہریست خوب کہ بہ سہ طرفش رود "لسی کچی" می گذرد۔ این شہر مشتمل بر چہاردہ دروازہ وسراہای بسیار است۔ شہر پناہ وفصلیش بسیار سنگین ومتین می باشد۔ برائے صنعت پارچہ بافی کہ بمقابل ترکستان بسیار دارزان می باشد خیلے مشہور است۔ از ہمہ اجناس پنبہ ونمک زیادہ پیدا می شود (ایضاً صفحہ ۴۸)۔

[3] یارقند شہریست کلان تر از کاشغار وبخوبی آباد۔ بازارہایش مسقف مثل بخارا۔ سائر اجناس خوردنی مثل غلہ ومیوہ جات بکثرت پیدا می شود۔ در ایام حکومت یعقوب خان چند نفر از تاجران کشمیر نیز بود وباش میکردہ اند (ایضاً صفحہ ۴۹)۔

[4] تسخیر شہر تاشکند یا طاشقند بردست روسیان در ماہ جیٹھ سنہ ۱۹۲۳ بکرمی مطابق مئی وجون سنہ ۱۸۶۸ء حاصل گشت۔ مہتہ شیر سنگھ در وصف شہر طاشقند می نگارد:

"این شہر (طاشقند) بسیار عجیب وکلان است۔ از ماہ جیٹھ سنہ ۱۹۲۳ بکرمی

وقتیکہ شاہ روس او را تسخیر نمودہ است پایۂ تخت ملک ترکستان ساختہ ۴۴

سمرقند[1] و خوقند[2] را منصرف شدہ قصد کاشغر میداشت۔ اتالیق غازی[3] خواہر زادۂ خود سیّد یعقوب خان کہ از احفاد حضرت علی ثانی بود در پیشگاہ سلطان

است۔ این شہر بر چہاردہ ابواب درج ذیل مشتمل است:۔ (۱) سمرقند، (۲) کلانی، (۳) دریچہ، (۴) بیش کالی، (۵) کیمش، (۶) کوہکانی، (۷) کاشغاری، (۸) میرکی، (۹) پختہ پل، (۱۰) پیشگی، (۱۱) کارہ سرائے، (۱۲) سیہ رری، (۱۳) جلکی، (۱۴) کوکچہ۔ شہر طاشقند سہ سرائی ہنود و اکثر سرائے اہل اسلام دارد۔ این شہر برائی میوہ جات انگور و سردہ و تربوزہ و ناشپاتی معروف است۔ تا ایام ہار (جون) سرسبز و شاداب می ماند۔ شہرستانیست خوب زیبا و دلپسند ولے در ایام سرما بشدت سرد می باشد"

(ایضاً صفحہ ۳۶)۔

[1] سمرقند شہرستانیست عجیب دلپسند مشہور برائے انہار و باغات و مقبرۂ امیر تیمور متوفی ۱۷ ارشعبان ۸۰۷ھ کہ از سنگ یشم ساختہ اند۔ (سفرنامہ مہنتہ شیر سنگھ صفحہ ۳۳)۔

[2] خوقند شہریست لطیف کہ برائے کثرت میوہ جات و باغات در تمام ترکستان مشہور است۔ درین جا کار ابریشم بسیار می شود۔ اسپان آنجا عمدہ و لایق تعریف اند۔ از قسم پیداوار پنبہ از ہمہ اجناس زیادہ پیدا می شود۔ درین مقام کاشت گندم در ماہ چیت مطابق ماہ مارچ و اپریل می شود۔ و از ہمہ حبوب و غلات گندم با فراط می شود۔ این شہر علاوہ بر مسلمانان محل و مسکن قوم موسوی (یہودی) نیز است۔ بوقت سیاحت مہنتہ شیر سنگھ حاکم خوقند خدایار خان (عمر ۳۵ سال) بود۔ دران وقت از ہنود ۱۲ نفر مقیم خوقند بودند کہ ہمگی از شکارپور (سندھ) تعلق داشتند (ایضاً صفحہ ۳۸)۔

[3] مراد از یعقوب خان حاکم یارقند است۔

عبدالعزیز خان[1] براه بخارا در استنبول راهی ساخت۔ و سفیر مذکور چند سال در دربار
سلطان موصوف گذرانیده رابطهٔ تقرب حاصل نمود۔ و در سنه ۱۲۸۵ھ[2] رجعت کرده
از راه جموں وارد خطه گردید و بسبب مسدودی راه لداخ موسم زمستان در خانهٔ
خواجه شاه نیاز نقشبندی[3] گذرانیده اوائل بهار سمت یارقند نهضت کرد و در آنجا
یک دو ماه گذرانیده در ماه مگهر سنه ۱۲۸۶ھ بازگشت آمده براه باره موله در حسن ابدال
هنگام انعقاد جلسهٔ گورنری بملاقات لفٹنٹ[4] گورنر پنجاب فایز گشت و از آنجا
در کلکته رفته با گورنمنٹ عالیه اتحاد و یک جهتی مربوط و مضبوط ساخت و از
آنجا در استنبول رفته بخوف روسیان سلطنت کاشغر را مطیع و منقاد دولت
دوم گردانید چنانچه وکلای شاه یورپ بر عهدنامهٔ او دستخط نمودند۔ و
عبدالعزیز خان تمغای شاهی و خلعت مباهی مع دو ضرب توپ و یکهزار
تفنگ و دیگر اقسام اسلحه و امتعه بنوازش کثیر سفیر مذکور را همراه داد۔ چوں
سفیر مذکور در کلکته رسید از پیشگاه گورنمنٹ عالیه برائی انعقاد رابطهٔ
خلت و سداد سفیر سرکار انگلیسیه سر ڈگلس فورساٹھ صاحب همراه خود کشیده
و در سنه ۱۲۸۷ھ سنه ۱۹۲۷ب روانهٔ یارقند گردید۔ و اخراجات سفارت مذکوره نهاج

---

[1] عبدالعزیز شهنشاه ترکیه فرزند سلطان محمد بود۔ بتاریخ ۲۵ جون سنه ۱۸۶۱ع (۱۲۷۷ھ)
بجائے برادر خود سلطان عبدالمجید خان تخت نشین شده در سنه ۱۸۷۵ع (۱۲۹۲ھ) معزول
گشت۔ (قاموس المشاهیر جلد دوم صفحه ۶۴)۔

[2] مطابق ۱۸۶۸ع۔ [3] متوفی ۱۲۴۵ھ مطابق ۱۸۲۹ع۔ [4] لفٹینٹ لفظے است
انگلیسی بمعنے نائب۔ گورنر بمعنے ناظم و حاکم۔

برخود گرفته بود امّا از دست کارگذاران لداخ خدمات شایسته بعمل نیامد چنانچه سفارت مسطوره را از لداخ چهار منزل پیش قدمی ساخته لوازمات لابدیه میسر نشده همگی باعانت سیّد یعقوب خان معدودے چند در یارقند رسیدند۔ و در آنجا اتالیق غازی بمحاربه مفسدان در اوچی رفته بود سفیر برطانیه را ملاقات میسّر نشده برجعت قهقری باز آمده در کشمیر رسید۔ و اکبر علی خان[1] حاکم لداخ بعلت نارسانجامی ضروریات راه یارقند یک سال محبوس گشت۔ و در یارقند سکّه و خطبۂ شاه دوم جاری شد۔ سیّد یعقوب خان سفیر بابت ادائی شکریۂ آن و تقرری خراج مع تحائف بیشمار در ماه کتک سنه ۱۲۸۹ھ وارد شهر شده روانۂ استنبول گردید۔ و در سنه ۱۲۹۰ھ سنه ۱۹۳۰ سفیر گورنمنٹ عالیه یعنی فورساٹھ صاحب بهمراهی سیّد یعقوب خان براه کشمیر ۲۱ بهادرون روانه یارقند شده بحُسن انتظام کارگذاران مهاراج بعیش و آرام در یارقند رسید۔ و با اتالیق غازی سلسلۂ محبّت و اتحاد مستحکم کرده کوٹهی تجارت[5] در آنجا گذاشته و در سنه ۱۲۹۱ھ رجعت نمود۔ و بمرافقت او سیّد یعقوب خان در کلکته رفته باز با گورنمنٹ عالیه رابطۂ محبّت و موافقت درست نمود و بجلدوی حُسن خدمات سفارت مذکور از پیشگاه گورنمنٹ عالیه سیّد یعقوب خان را العوض سند جاگیر حضرت میر سیّد محمد همدانی[2] قدس سرّه که آنجناب را از عهد سلطان سکندر[3] در کشمیر بطور

[5] در اینجا [illegible] ...

---

[1] اکبر علی خان (وزیر) از ۱۸۶۸ء تا ۱۸۷۱ء۔ اکبر علی خان یا سید اکبر علی خان اوّلین حاکم لداخ است که بنام وزیر موسوم شد۔ در لداخ قانون جموں را رائج نموده سکّه بنام مهاراجه مسکوک کرد۔ یک باغ در لیه از و یادگار است۔ (تاریخ جموں و ریاست هائے مفتوحه صفحه ۴۲۴)۔

[2] متوفی ۸۵۴ھ مطابق ۱۴۵۰ء۔ برائے تفصیل زندگانیش مراجعه کنید به تاریخ حسن جلد سوم ۴۴

دوام برائی مصرف خدام خانقاہ معلّیٰ مقرر بود مبلغ دوازدہ ہزار روپیہ چہرۂ شاہی از خزینۂ عامرۂ کشمیر مقرر داشتند از آنجا در استنبول رفتہ در ۱۲۹۲ھ از راہ روس بطرف یارقند رجعت کرد۔ و در ۱۲۹۳ھ ۳۱ ساون از یارقند واپس آمدہ بار ہیرہ بود در روم رفت۔ دراں اثنا ارکان دولت سلطان عبدالعزیز خان را معزول کردہ بر موقع عزل از جہان گذرانیدند و عبدالحمید خان[۱] را بر سریر سلطنت جلوس دادند۔ باستماع این خبر شاہ روس یورش آوردہ با دولت روم بجنگ پیوست و بعد محاربہ و مقاتلۂ بسیار فیما بین سلطنتین صلح واقع شد۔ ہمدراں سال یعقوب خان اتالیق ہم اہل کاران خود بقتل آوردند موجب آں چینیان فوراً یورش آوردہ سلطنت یارقند را متصرف شدند۔ فقط۔

در ۱۲۹۳ھ[۲] مہاراج بالارڈ لیٹن[۳] ویسرای ہند در مادہوپور[۴] ملاقات کردہ پنجہزار بندوق رفل و یک توپخانۂ کچر باٹری[۵] بابت حفاظت سرحد

---

۴۴ قلمی ورق ۱۴ و ۱۵ ر ۱۶ — ۳ھ از ۹۶ ۷ھ مطابق ۱۳۹۳ء تا ۸۱۹ھ مطابق ۱۴۱۶ء

۱ عبدالحمید خان ثانی سلطان ترکی فرزند سلطان عبدالمجید خان برادر سلطان عبدالعزیز خان بود۔ بتاریخ ۱۵ شعبان ۱۲۴۲ھ مطابق ۱۸۲۶ء متولد گشتہ در ۱۸۷۵ء سریر آرائے حکومت شد۔ در آخر چوں غلبۂ دستوریان شد سلطان عبدالحمید خان در ماہ جولائی ۱۹۰۸ء از سلطنت معزول شد (قاموس المشاہیر جلد دوم صفحہ ۵۸)۔

۲ ۱۸۷۷ء۔ ۳ھ از اپریل ۱۸۷۶ء تا ۲۸ اپریل ۱۸۸۰ء۔ ۴ مادہوپور قریہ ایست بر شارع پٹھان کوٹ۔ ۷ میل بطرف جنوب مشرق از جموں۔ ایں قریہ بین ریاست جموں و کشمیر و جمہوریہ ہند حد فاصل است۔ ۵ کچر باٹری یا پاتری فوجے است کہ بر ۴۲

گلگت انعام یافت - و بهمدرین سال ۱۱ ماه اسوج ۱۹۳۳ب دیوان کرپارام مدار المهام دولت جمون دنیای فانی را پدرود نمود.[1] مردی سخندان و عالم و فاضل و مدبر و موقر و مهذب الاخلاق بود در جود و سخا بی همتا - تاریخ -

دیوان صدر کاشمیر ذوالجاه ذوالجود و کرم
رفت از جهان لیذیر جان سوخت از نار الم

از بهر تاریخش عیان بی یا و سر شد در جهان
"عدل و عطا عقل و وفا فضل و حشم" ای محترم[2]

بعد انتقال او فرزند ارجمندش دیوان انتت رام که در علم و فطانت ممتاز بود بر منصب مدار المهامی اقتدار یافت - و در ۱۲۹۴ھ م ۱۹۳۴ب مهاراج ۱۱ ماه جیتهه بمقام اچهه بل[3] قیام ساخت و مردم زمیندار که از جور و جفای اهل کاران و زیر مقهور شده بودند برای استغاثه آمده عرضیه ها گذرانیدند مهاراج حکم داد که از چکله داران[4] و اهل عمله مطالبه حقوق خود بطور خود نمایند - و بعد و حکم مردم مستغیث چکله داران و عملداران را دست اندازی کرده از بی مروتی دقیقهٔ فرو نگذاشتند و چندکسان را رشوه و سوم

قاطران سوار شده جنگ می کنند - [1] گلدستهٔ کشمیر حصهٔ دوم صفحه ۲۲۱ - بقول هرگوپال کول خسته از تصنیفاتش گلاب نامه و گلزار کشمیر یادگار است.

[2] بعد از اخراج اعداد حروف اول و آخر سنه هجری ۱۲۹۳ مطابق ۱۸۷۶ء عیاں می شود - [3] در کشمیر جنوبی قریباً پنج میل از اسلام آباد واقع است - [4] چکله دار بهندی بمعنی جاگیردار -

بازگشت گرفتند وچندکسان باستغاثۂ زمینداران محبوس شدند تا عرصۂ یک ہفتہ دراچھبل حبس وبعض بود۔ وزیر پنون کہ شریک خورد وبرد ہرکس بود نہایت دلخون شد۔ عاقبت مہاراج را ازیں ارادہ بمکر وحیلہ باز آوردہ مستغیثان درچاہ حبس وجرمانہ انداختند۔ وزیر پنون ازیں حرکت از فرقۂ زمینداران رنجیدہ[1] خاطر شدہ درفکر تخریب تعذیب آنہا افتاد چنانچہ وزیر موصوف اوایل بہار با فرقۂ زمیندار کھیوٹ مقرر کردہ بود و مردمان فصل ربیعہ بطور خود چینبہ کردہ قیمت آں بسرکار رسانیدند ہنگام خریفہ وزیر پنون بسمع اعلیٰ رسانید کہ زمینداران مال خوری کردہ یکدانہ ربیعہ بسرکار ندادند مہاراج دل تنگ شدہ فرمان داد کہ از رعایا فصل ربیعہ بجنس بگیرند وآیندہ ضبطی محصولات نمایند۔ موجب آں عملہ داران خانہ پالی[2] کردہ ہرجا کہ جو وگندم یافتند جبراً بردند وملک را برشوہ ومصادرہ غارت کردند۔ ہمدراں[3] سال[4] مندر نبیر سوامی پایئن حبہ کدل ومندر پرتاب سوامی در رعنا واری تعمیر یافت۔ ومحصول زر نکاح بہ نسبت خاص وعام شش روپیہ مقرر شد۔ مہانند[5] پنڈت در از دفتر دیوانی معزول گشت۔ ومہاراج ۸ ماہ اسوج بطرف جموں نہضت فرمود۔ ہمدراں ایام دربار جلسۂ قیصری در شہر دہلی حسن انعقاد پذیرفت مہاراج بکمال شوکت وشان

[1] گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۲ - [2] خانہ پالی یعنی خانہ تلاشی -
[3] گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم صفحہ ۲۲۴ - [4] یعنی سال ۱۸۷۵ء - [4] ایضاً صفحہ ۲۲۲ - [5] مہانند در فرزند گنیش پنڈت متوفی ۱۸۲۵ء -

شایان شامل جلسۂ عالی گشتہ از حضور ملکۂ معظمہ اوراتنج خطاب مستطاب عطا شد ند۔ سپر السلطنۃ جنرل عساکر انگلیشیہ طرفدار شمالی مشیر خاص قیصر ہند انداز مہندر وبجای ۱۹ ضرب انواپ ۲۱ ضرب توپ سلامی او مقرر فرمودند۔ و دیوان جوالا سہای را تمغای اسٹار آف انڈیا عطا کردند۔ مقارن آنحال بتاریخ ۳ ماہ سوج مطابق ۶ شوال ۱۲۹۴ھ بارش باران اشتداد نمود۔ روز دوم شبری از برف بارید۔ ۱۱ شوال بوقت چاشت تا شش دقیقہ زمین بجنبید۔ دار و جدار بسیار غلطید تا عرصۂ سہ ماہ و بیست روز بارش باران مثل تار از آسمان برابر متقاطر بود تاریخ آن "باران غم" گفتہ اند تا پنجماہ روی آفتاب کسی ندیده دریاھا طغیانی گشت و نالاب ولر سیلاب نمود اکثر اوقات زلزلہ ہا متصادم بود۔ و در موضع کوندہ بل شانزدہ خانہ زیر زمین فرورفت و فصل شالی واجناس در صحرا بوسیدہ گشت و در شدت بارش ہرچہ درو شدہ بود جمع خرمن ھا کردند و در آنجا ہم بخار کردہ بوسیدہ شد چہار پایان سقط شدند۔ وزیر در ہر تحصیل یک یک پلاٹن فرستادہ مردمان را بخشش و آزار سخت کشید۔ ہمدران ایام زمینداران وزارت کامراج برای تیاری تال برقی سمت گلگت بہ بیگاری بردند و درو شالی معطل ماندہ موجب آن وزارت مذکور زیادہ تر ویران شد۔ مدعا کہ فصل شالی چنیہ کردہ ہردو حصہ بسرکار بردند ہمگی ہفت لک خروار بعمل آمد و در زمستان علامت قحط ظاہر نشدہ دو سہ لک خروار غلہ کہ ذخیرۂ سابقہ موجود بود غلہ داران بہ کار سازی

ا ۱۲۹۴ھ مطابق ۱۸۷۷ء۔ ۲ کوندہ بل نزد مانسبل۔

بردند۔ اوّل بہار آتش قحط مشتعل گشتہ زمینداران بابت تخم محتاج شدند وزیر حکم داد کہ در ملک ہر کس را خانہ پالی سازند ہر جا کہ شالی یابند بزور بگیرند موجب آں اہل عملہ زمینداران را سہ دفعہ خانہ پالی کردند و رشوتہا گرفتند۔ بعد درین وقعہ آتش قحط ہیجان یافتہ قیمت خروار شالی تا شانزدہ روپیہ عروج نمود و تاریخ آغاز قحط از "سال غدر"[1] یافتہ اند۔ مدعا کہ بسبب ناخوشی وزیر و تاراج عملہ در ملک تباہی بوقوع آمدہ مردمان مثل سگان بر شوارع و جبال فوت شدند اکثرہا لعدم اندفان طعمۂ سگان گشتند راہہای پنجاب سر بسر مسدود بود۔ وزیر کسی را گریختن نداد۔ بیت۔

چو خواہد کہ ویران کند عالمے دہد ملک در پنجۂ ظالمے

مردمان این دیار را قضا از حق بود لیکن بتیغ ظلم وزیر ہزاران از جان درگذشتند۔ روزی چند زمیندار از تاراج اشرار در پیش وزیر[2] استغاثہ کردند وزیر گفت بروید این وقت مہاراج در اچھبل نشستہ است شما را داسی خواہد کرد۔ روزی در مجلس او شخصی می گفت کہ الحال ملک کشمیر خراب است وزیر گفت ہنوز خراب نیست دل من میخواہد کہ از ین جا تا رام بن آخسکر امکان نشود۔ حاکمان وزارت کامراج بیشتر در تخریب مردم کوشیدند۔ چنانچہ ٹھاکور کوٹھ تحصیلدار زینہ گیر کسی میر مقدم را عریان کردہ آتش را ریسمان بستہ و ریسمان بدست دختر ش دادہ درمیان دہ تشہیر ساخت۔ و مقدم بوٹینگو و زوجۂ او عریان کردہ و انبود از آہنگر طلبانیدہ بدست مقدم داد کہ زوجۂ خود را

[1] ۱۲۹۵ھ مطابق ۱۸۷۸ء۔ [2] مراد از وزیر پنون است۔

شرمگاه از انبوره گرفته بیفشارد۔ از لولاب نوجۂ صابر بٹ زمیندار را چوب چراغ افروخته درمیان شرمگاه داخل ساخت و رامچند ناظر شخصے را آتش در دہن انداخت۔ ہمچنین خلق خدا را عذابہای گوناگون کرده معذب داشتند که تشریح آن ہیچکسے نتواند کرد۔ ہرکسی را که حیات مستعاره باقی بود دو ماه بر اکل کاسنی دشتی و اشیائی غیر ماکولی قناعت کرده دو ماه از توت قوت لایموت حاصل نمود و دو ماه بر ساگ و شلغم بسر برد۔ پس درمیان شہر نفر شماری کرده فی نفر نیم آثار شالی بوسیده که بضاعت آن ہمگی نیم پاؤ برنج بوسیده حاصل می شد بعد ده پانزده روز بطور رسد دادن مقرر نمودند۔ و در بازار فی روپیہ چہار آثار برنج خاک آلوده میفروختند و خبازان یک آثار نان بیکروپیہ میدادند۔ باوجود این قدر خرابی ملک و تضئیع مخلوق ہیچکسے اطلاع آن بسمع مہاراج نرسانید و وزیر او را ہردم تشفّی و تسلّی میکرد۔ در ماه ساون مہاراج را از گورنمنٹ عالیہ درخصوص بی انتظامی قحط شکایت رسیده موجب آن برای تفتیش این فتور حسب الحکم حضور راقم این سطور رسالۂ در حالات قحط و خرابی ملک نظم و نثر تصنیف کرده بحضور فرستاد۔ و مہاراج را بدیدن آن جگرخون شده ہماں لحظه دیوان اننت رام برای انتظام قحط بجانب خطه مامور ساخت و شوارع پنجاب مفتوح شد۔ وزیر پنون ہفت سال و دو ماه حکومت کرده بفرمان گورنمنٹ عالیہ معزول گشت۔ ۱۲۱ اسوج بہ جموں رفت۔

دیوان اننت رام ۱۵ بہادرون ۱۲۹۵ھ[1] بر مسند حکومت کشمیر جلوس نمود و در حسن انتظام و رفع تشویش قحط اہتمام تمام بکار برده مردمان بغیر خوردن و بردن سیر شدند۔ و مستغیثان را بر کاغذ ساده سماعت میکرد ہرکس را بعدل و داد و نوال

[1] مطابق ۱۸۷۸ء۔

خوشحال می ساخت۔ و مهاراج از روی همّت و جوانمردی بقدر یک لک لوذ و پنجهزار و هفتصد و چهارده من غله بوزن انگریزی از اقصای پنجاب خرید کرده و مصرف قیمت و کرایه آن سی و نه لک و هفتاد هزار و چهل و چهار روپیه چلکی داده در کشمیر رسانید۔ و درینجا قیمت آن شش لک و پنجهزار و هشتصد و چهل و نه روپیه چلکی وصول شده نقصان نرخ آن سی و سه لک و شصت و چهار هزار و دو صد و دو روپیه چلکی بعمل آمد لیکن غلات مذکوره بموجب بدقسمتی مردمان کشمیر بعضی در راه افتاده پوسیده گشت۔ و بعضی بخورد و برد منتظمان سرکار درگذشت۔ و بعضی در مصرف مساکین و غربا بکار آمد مهاراج را موجب خیانت اهل کاران ناحق نقصان رایگان عاید شد۔ مدعا که دیوان درمیان شهر و دیهات بر موقع شوارع پنجاب پنجاه و سه محتاج خانه مقرر نمود که مصیبت زدگان قحط را در آنجا فراهم کرده آذوقه میدادند و مصارف آن هشتاد و هشت هزار روپیه چلکی می نویسند۔ غیر ازین اکابران شهر مردم قحط زده را بسیار پرورش کردند۔ ازانجمله خواجه ثناء الله[۱] شال زیاده از ده هزار روپیه در بذل و نوال محتاجان خرج نمود۔ و دیوان برای

---

[۱] ملک التجار خواجه ثناء الله یکی از اکابر رؤسائے کشمیر بود۔ اصلش از قوم گنائی است که در کشمیر بتوسل حضرت شیخ یعقوب صرفی و ملا فیروز و بابا داؤد خاکی مشهور است۔ در تجارت شال مرتبه بود که شالهائے شرکت تجارت وے علاوه از شهرهائے هند در کابل و بخارا هم بافت می شد۔ نزد مهاراجه رنبیر سنگه و پرتاپ سنگه مرتبه بزرگ داشت۔ مهاراجه پرتاپ سنگه در مراسلات و خطوط همیشه او را به "دولت مآب خواجه ثناء الله" خطاب می کرد۔ وفاتش در اخیر صفر سنه ۱۳۱۰ھ مطابق سنه ۱۸۹۲ء واقع شد۔ از خواجه ثناء الله سه پسر یکے خواجه غلام حسن و دوم خواجه نورالدین و سوم خواجه سعدالدین یادگار ماندند۔ ماسوائے آخرالذکر بقیه دو فوت شده اند۔ ص م

آسودگی قحط زدگان کارخانه جات امدادی در شهر احداث فرمود و مردم بسیاری
در حرفتکاری مشغول داشته هر کس را اُجرت نقدی و جنسی عطا میفرمود ۔ و معتبران
خود هر سو فرستاده سنگاره اجناس از پرگنات طلبانیده بشهر رسانید و غلّه فروشان
را مصادره فرمود و خبّازان با خذ جرمانه متنبّه ساخت ۔ ۲۵ ر ماه اسوج پنجاه هزار
خروار شالی از پرگنات آورده عموماً فی نفر سه ترک تقسیم داد و ضبطی گذران که وزیر
کرده بود رفع نمود ۔ و محکمۂ دیوان مال احداث فرمود و ٹھیکہ زمینداری فسخ کرده
فصل شالی را تشخیص کنانیده بمستاجران تفویض نمود ۔ و بهمدران ایّام ۱۱ ر ماه مگھر
دیوان جوالاسهای وزیر اعظم جمّوں از دنیا درگذشت دیوان همگی تا پنجروز
ماتمداری کرده ۱۵ ر ماه مگھر بتقریب ملاقات لارڈ لیٹن وسیرائے هند که بر کوه شمله
متقرر شده بود بر جناح تعجیل سمت جمّوں رجعت فرمود حکومت او دو نیم ماه بود ۔

دیوان بدری ناتھ[2] اول ماه مگھر ۱۲۹۵ھ[1] بر حکومت کشمیر استقلال
یافت از بسکه نرم دل و متحمل بود سیاست کمتر داشت برعایت جبلّی قوم خود را
بسیار رواج داد ۔ و دریں سال فصل شالی همگی یازده لک خروار بهر دو حصّه بعمل
آمده قحط رفع نشد ۔ و از هر سو غوغای الجوع الجوع همی بود مردم بسیاری
از جان درگذشتند و تمامی اشیای خوردنی گران شدند ۔ روغن زرد و تیل
سیاه ۔ عسل ۔ شکرتری ۔ زنجبیل ۔ مرچ سیاه ۔ مرچ سرخ ۔ پیاز ۔ عناب
نیلوفر ۔ کاهربان ۔ هلیله جات ۔ سنای مکّی ۔ گل سرخ ۔ افتیمون ۔ تخم شلغم

ملخص از مشاهیر کشمیر مؤلفه منشی محمد الدین فوق صص ۲۰، ۲۱، ۲۲ و تاریخ اقوام کشمیر جلد اول
صفحه ۳۳۵ و ۳۳۶ ۔ [1] یعنی در سال ۱۸۷۸ء ۔ [2] دیوان بدری ناتھ مدن ۔

تخم خشخاش پشم گوسفند پختہ نان۔ گندم فی روپیہ یک آثار میفروختند و برنج و آرد گندم و آرد مکائی۔ و مغز سنگاڑہ۔ و گوشت گوسفند فی روپیہ سہ آثار مروج بود۔ ساگ کرم دوازدہ آثار۔ شلغم خام نہ آثار۔ ترب شش آثار فی روپیہ غنیمت میدانستند۔ و زلزلہ ہا ہمیشہ متواتر کم می بود۔ و بواقعۂ آتش ہزاران خانہ ہا تباہ شدند۔ و در بعضی جاہا بغیر سبب آتش واقع می شد۔ و از ماہ کتک بارش باران مسدود بود و پنجم ماہ پھاگن ہمگی یک روز برف بارید بعد ازان تا شش ماہ باز اسقاط باران بود و مرغان خانگی معدوم شدند۔ بیت:-

گشت یکبرنگ کشور وادی   بوم در شہر کرد آبادی

ہمدران ایام ۲۰ ماہ ساون از جموں تا سرینگر تار برقی جاری شد و اوائل سنہ ۱۲۹۶ھ[1] بابو نیلمبر و مردان علی خان و غلام جیلانی و عبدالقادر مع چند کس از پنڈتان دہلی برای رفع قحط بکشمیر آمدند۔ و موکل ہیضہ کہ از چندگاہ وارد جموں شدہ بود مرافقت اہل کاران ناگہانی در شہر رسید نواب مردان علی خان کہ از عمدہ کارگذاران بود ۲۱ جیٹھ منتظم ملک عدم ساخت و غلام جیلانی ہم بباد اجل داد۔ بعد آن تا چہل روز ہزاران جان ہمراہ گرفتہ بجانب جموں رجعت کرد و موجب انتظام اہل کاران آتش قحط روز بروز ہیجان یافت۔ عاقبت الامر مہاراج بذات والا ۲۵ ماہ ہاڑ در شہر نزول فرمودہ دربارہ رفع قحط بسیار کوشش نمود و از نرخ شالی کہ سابقہ یک روپیہ علاوہ کردہ بود معاف شدہ نرخ آن دو روپیہ

---

[1] مطابق ۱۸۷۸ء۔

[2] برائے تفصیل مزید بہ بینید گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم ص ۲۲۳۔

بدستور قدیم معمول داشت۔ ومیوہ ہائے خام از دہات آوردہ در میان شہر وافر گذاشت و رسد معمولی سابقہ موقوف کردہ یک صد و بیست دوکان در نفس شہر برای فروختن غلات مقرر نمود۔ حسب تجویز گورنمنٹ عالیہ رقم چہار ترکی معمولی شاہان ماضی کہ رقم آن یک لک و چہار ہزار و پانصد خروار بود معاف نمود۔ وفصل اجناس را عمل پنج نودہ کردہ رقم آن بیست ویکہزار و دوصد خروار تخفیف فرمود و از نکاح مسلمانان بیست ویکہزار روپیہ اسقاط نمود۔ ومحصول اشغال کہ الحال چہار لک و نود و شش ہزار روپیہ معمول بود معاف فرمود۔ وباج طائفہ داران و دوکان داران ہفتاد و ہفت ہزار روپیہ تخفیف یافت۔ و در ملک نظر دید کردہ ہمگی یازدہ لک خروار ہر دو حصہ سوای جاگیرات بعمل آمدند و آن را پنڈتان حجت دار شدند۔ پنڈت ہرگوپال[1] خستہ کہ از غرق کردن کشتی قحط زدگان سال گذشتہ در گورنمنٹ مخبر شدہ بود و مسٹر ہنوی[2] صاحب در تحقیقات آن بوجہی ثبوت کامل ندیدہ بنابراں از گورنمنٹ عالیہ انفصال این مقدمہ باختیار مہاراج گذاشتند۔ پس در این مقدمہ ہرگوپال بعدم وجہ ثبوت کامل ملزم گشتہ مع برادران و نانعان خود در کوہستان جموں محبوس شد۔ و اول ماہ کتک عدالت پنچایت در مہاراج گنج قرار یافت۔ بعد انتظام این مقام مہاراج ۲۰ ماہ مگھر بطرف جموں نہضت کردہ بدری ناتھ بر حکومت کشمیر بدستور استقلال یافت۔ و ابتدائی مقدم مہاراج بارش باران مفقود بود۔ ۲۵ ماہ مگھر در تمازت آفتاب ہوائی دمہ

---

[1] برائے تفصیل مزید رجوع کنید بہ گلدستۂ کشمیر حصۂ دوم از صفحہ ۲۲۴ تا ۲۲۶۔

[2] مراد از الیف۔ ہنوئی صاحب ریزیڈنٹ نیپال است (ایضاً صفحہ ۲۲۷)۔

پیدا شدہ تالاب اُولرو دریای بہت رایکبار رخنہ بندی نمود۔ ۵ ار بیٹہ نیم درعہ برف بارید و از بُرودتِ ہوا درختان انگور و انار و چہار مغز سوخت شدند۔ آخر ماہ ماگھ دریای بہت مفتوح گشتہ قحط ہیمہ و زگال و کاہ خشک بر قحط غلہ شاہی یافت و مردمان بسیار سختی کشیدند۔ و در ماہ مگھر مسٹر ہوم صاحب برای خرید کردن اسپان باربرداری بابت مہم کابل ورود یافت و در خریدی اسپان مردمان را آسیب سخت رسید۔ ہمہ ہا بر شوہ و مصادرہ و جرمانہ تباہ شدند۔ و در ۱۲۹۷ھ بمقتضای مشیّت بیچون ۲ ماہ بیساکھ زحل از خانۂ حوت بحمل آمدہ وسعت و فراخی بہم رسید۔ ۲۰ ماہ جیٹھ باران رحمت زمین و زمانہ را سیرابی بخشید فصل ربیعہ غالباً چہار لک خروار پیدا شدہ آثار قحط رفع گشت۔ و مہاراج ۲۰ ماہ ہار وارد ایں دیار شدہ شش و زارت را چہار وزارت مقرر ساخت و سکّۂ فلوس را تجدید نمود۔ و در ماہ بھادرون ۱۲۳۷ھ بکھبوٹ زمینداری خانہ بخانہ مقرر شدہ در بعضی دہات بجای صد روپیہ پنجاہ روپیہ مقرر نمودند۔ و در بعضے دہات بجای پنجاہ روپیہ صد روپیہ تشخیص فرمودند و زمینداران مجبور شدہ ذمّہ گرفتند موجب آں بعضی دہات آباد و بعضی ہا ویران شدند۔ بعد انتظام کھبوٹ مہاراج ۲۱ اسوج بطرف جموّں رجعت فرمودہ از آنجا برای ملاقات لارڈ رپین[1] صاحب وسیرائی ہند روانۂ لاہور گردید۔ ۲۰ مگھر مہارانی فوت شد۔ دراں اثنا ساکنان علاقۂ گلگت بابت مطالبۂ حقوق معمولی خود کہ در دادن آں اہمال شدہ بود شورش کردہ چندکس از سپاہیان شیر قلعہ بقتل آوردند۔ و باستماع ایں

[1] از ۱۸۸۰ء تا ۱۸۸۴ء۔

خبر مهاراج برای سرکوبی باغیان سه هزار سپاه مامور ساخت۔ و بابت باربرداری
و رسانیدن غلات تا حصوره زمینداران به بیگاری بردند بسیاری از جان تلف
شدند و هزاران مبلغ در مواخذهٔ رشوه برای گرفت و گذاشت بیگاریان از زمینداران
گرفتند شورطلبان گلگت بحصول مطالب خود سرد شده ناحق کشمیر را تباهی کردند۔
همدرین سال[1] وزارت ها حفاظت تهانهٔ پولیس مقرر گشت۔ و در سنه ۱۲۹۸ هـ م ۱۹۳۸ ب
مهاراج ۲۲ ماه جیٹھ بکشمیر رسیده ترمیم کهیوٹ فرمود۔[2] همدرین سال مهاراجهٔ الور
برای سیر و سیاحت کشمیر آمده بعد دو ماه رجعت نمود۔ و همدرین سال ۱۱ ماه رجب
ستارهٔ تاجدار هنگام صبح از مشرق طلوع نمود و بعد چهار ماه غایب شد۔
همدرین سال جنس غلات را پنجاه هزار روپیه محصول گذر قرار یافت و درختان
زردآلو را دوازده هزار روپیه باج مقرر شد و ترقیات را ترقی کرده بدعات
موفور احداث گشت۔ و در ماه ساون مزاج مهاراج بعلت ذیابیطس ماؤف
شده بنابران ۲۰ ماه اسوج بطرف جموّں نهضت کرد۔ و همدرین سال قلعهٔ
حصوره اهل کاران آنجا برای هضم شدن خورد و برد خود آتش داده لکها روپیه را
غلات موجودی سوخته شد بنابران تمامی زمینداران برنج گرفته در حصوره
بردند هزاران روپیه در رشوه و مصادره از رعایا گرفتند۔ و در سنه ۱۲۹۹ هـ م
۱۹۳۹ ب مهاراج بسبب علالت طبیعت در جموّں توقف ساخت۔ بدری ناتھ

---

[1] یعنی سال ۱۸۸۰ء (گلدستهٔ کشمیر حصهٔ دوم صفحه ۲۲۶)۔

[2] ولے بقول هرگوپال خسته تشریف آوری مهاراجه الور بطرف کشمیر در ۱۸۷۵ء
واقع شد (گلدستهٔ کشمیر حصهٔ دوم صفحه ۲۰۳)۔

حسب الحکم حضور د کھبوٹ رعایا ترقی نمود۔ و در ماہ بھادرون سہ روز بارش کردہ دہات لبیار سیلابی شد و اکثر جاہا حاصل فصل بوقوع آمد۔ فرد۔

چو نیت بدشود در قلب شاہی — بمال و ملک او گردد تباہی

و در ماہ بھادرون در قلمرو جموں و کشمیر کونسل مقرر شد از آنجملہ در کشمیر شش کس مشخص نمودند سورج بل و ہیرانند و اکبر بیگ و میرزا محی الدین و زنہ کاک در، و خواجہ ثناء اللہ شال۔ و پریزیڈنٹ[1] آن تھا پدری ناتھ بود کہ با جلاس کونسل کارروائی ملکی و مالی میکردند و ہمدرین سال[2] از کوہ پانکا پاڈر علاقہ کشتوار کان نیلم ظاہر شدہ مہاراج را لکھہا روپیہ عاید گشت۔ و ہمدرین سال راجہ فرید کوٹ از سیر کشمیر مسرور شد۔ و ہمدرین سال تار برقی از راہ لار تا اسکردو از آنجا در گلگت بردند۔ و در ۱۳۰۱ھ م ۱۹۴۰ء مارکوئس آف لارڈ رپین صاحب ویسرای ہند مع نہ کس از صاحبان عالی شان مثل پرمروز صاحب پرائیویٹ سکرتر و لارڈ پرسفورڈ صاحب ملٹری سکرتر و کپتان ہوپ صاحب انڈر سکرتر و غیرہ مصاحبان و لیڈی صاحبہ برای سیر و گلگشت خطۂ کشمیر نہضت فرما شدہ ۲۰ اکتوبر ۱۸۸۳ء در جموں رسید۔ ۳۰ اکتوبر در ویرناگ رونق بخشید۔ ۴ نومبر در شستان مرگ کوہ پہلگام فروکش ساخت و یک روز در آنجا بشکار پرداختہ ۱۰ نومبر مطابق

---

[1] پریزیڈنٹ یعنی صدر۔ [2] یعنی سال ۱۸۸۲ء۔ پنڈت ہرگوپال کول خستہ محل وقوع کان نیلم درین الفاظ بیان کردہ است:۔

"ہشت منزل از کشتوار الطرف سرحد لداخ کہ از آن تا لداخ چہار منزل می باشد جائیکہ رود ہائے بھاگا و چندربا ہم ملحق گردد"۔ (گلدستہ کشمیر المعروف بہ تواریخ کشمیر حصۂ دوم ص ۲۲۶)۔

۲۹ کتک میان لال منڈی رایت احتشام افراخت همگی چهار روز در نفس شهر توقّف کرده بسبب کثرت بارش سیر و سیاحت اطراف ملتوی مانده همگی در مسجد جامع تشریف برده پانزدهم نومبر براه باره موله رجعت فرمود[۱]. میان پرتاب سنگه ولیعهد ریاست و دیوان اننت رام بابت انصرام لوازمات خدمات همراه داشت. و اهل کاران حضور زمینداران را بابت ضروریات ترت و مرمت نمودند[۲] و لکها روپیه از خزینهٔ مهاراج هضم فرمودند. و همدرین سال ۵ ماه مارچ دولتخانهٔ دیوان بدری ناته روزانه افروخته شده مال و اسباب لکها روپیه سوخته گشت و همدرین سال مهاراج در میان شهر سری نگر هر یک خانه یک یک ترک شالی خیرات بخشید. مدعا که در عهد حکومت بدری ناته مبلغات بسیاری نزد اهل کاران باقی مانده در لفاذ امور مجوّزهٔ مهاراج تکاسل پدید آمد. بنابران مهاراج بصوابدید و زیر پنون دیوان لچهمن داس فرزند دیوان جوالاسهای برای حکومت کشمیر انتخاب نموده بدری ناته بعد حکومت پنج سال و نه ماه معزول شد و در عهد او مردمان را چندان مضرت جانکاه نرسید اهل عمله و کاردار در حکومت او محظوظ شدند.

دیوان لچهمن داس در سنه ۱۳۰۱ھ ۱۴ ربیع دوم بر اریکهٔ حکومت کشمیر

جلوس نموده در رفاه رعیّت و معدلت مصروف مانده ظالمان و خائنان و مرتشیان را تنبیه مالی و جانی ساخت و مظلومان را دادرسی نمود و خوش آمد گویان را زرها بخشید و در صفائی غله و انتظام آن نهایت کوشید. و تحویلداران را بابت ناصافی غلات و قصور آن هر وقت زجر و جرمانه فرمود چنانچه یکی از مانجیان جنس گندم

۱؎ گلدستهٔ کشمیر حصّهٔ دوم ۲۲۷ و ۲۲۸ ـ ۲؎ ایضاً، ایضاً ـ

از آب و خاک مغشوش کرده بود فی الحال کشتی او که بقیمت هفتصد روپیه بود از دست
تبرداران شاخ شاخ کنانیده شاخهای کشتی او در هر جا بر گهاٹ ها فرستاده
کرده میان سنگه در تفحص شالی بسیار تشدد نمود. و برشوه و رسوم بیکپے مائل شده
چند ماه در عدالت نوشیروانی بسر برده - آنگاه مزاج او بدرجهٔ اصلی عاید گشته
شب و روز در لهو و لعب و عیش و طرب و رقص و سرود و چنگ و رود مشغول شده
در ماه یک دو مرتبه بدربار نشسته بزجر و جرمانه مردمان را حق و ناحق میرنجانید
و اوقات خود در صحبت نسوان و ملاعبت سگان صرف میکرد. همدران ایام ۲۵ ماه
اسوج شاهزاده کناٹ فرزند دوم ملکهٔ معظمه از راه باره موله وارد شهر شده چند روز
در سیر و سیاحت بسر برده رجعت نمود. و در ۱۳۰۲ھ[1] از اوّل بهار بارش باران
شروع نموده گاهی روی آفتاب ظاهر نشد. دران اثنا ۱۵ ماه شعبان ۱۳۰۲ھ
مطابق ۱۹ ماه جیٹهه ۱۹۴۲ب بوقت ۳ بجے صبح زمین در زلزله آمده شور محشر
برخاست. و از جنبش اوّل اطراف کامراج را زیر و زبر نموده خانه های بسیار
ویران شده سی و پنج هزار جاندار بیجان گشت از آنجمله سه هزار و پانصد کس از نوع
انسان در حد کامراج از جان رفت. و در اطراف دیگر پنجاه کس ضایع شدند.
و دولتخانهٔ شاهی را نقصان شدید رسید مهاراج مصیبت زدگان زلزله را
سی هزار روپیه نقد و جنس عطا فرمود. "زلزلهٔ شدید شب برات"[2] تاریخ است
قصهٔ آن در حصهٔ اول[3] مشروحاً گفته شد تا یکسال صدمهٔ زلزله باقی بود و مردمان

[1] مطابق ۱۸۸۵ء - [2] ۱۳۰۲ھ مطابق ۱۸۸۵ء -

[3] صفحه ۳۷۳ -

در صحراہا نشستہ بودند۔ بعد واقعۂ زلزلہ بتاریخ ۱۹ ماہ بھادرون سنہ ۱۹۴۲ بکرمی وزیر پنون از دنیا درگذشت "ظالم ظلم"[1] تاریخ وی گفتہ اند۔ انگاہ در عرصۂ دہ روز گذشتہ ناگاہ خبر جانکاہ رسید کہ بتاریخ ۲۸ ماہ بھادرون مطابق[2] دوم ماہ ذی الحجہ مہاراجۂ نامدار از جہان فانی بملک جاودانی انتقال فرمود۔ از وقوع این واقعۂ جان سوز ہر کس را غم والم افزودہ آہ دردناک سر بفلک کشید۔ مہاراجہ پرتاپ سنگھ ولی عہد ریاست ایام سوگواری در خونباری بسر بردہ قریب شش لک روپیہ در مراسم و مراتب ماتمداری صرف نمود مؤلف تاریخ ہا گفت۔

تاریخ ہجری

دریغا از جہان امن و امان رفت	مہاراج زمان شاہ جہان رفت
شہ رنبیر سنگھ آن مصدر جود	ازین دنیا بملک جاودان رفت
گذشتہ آہ از سر بہر تاریخ	خرد گفتا بگو "نوشیروان رفت"[3]

تاریخ بکرمی

بی سرو پا شد ز مرگ شاہ آہ	"بخت و تخت و بذل و ہمت داد و جاہ"[4]

تاریخ عیسوی

سرافگندہ بر ہمین آواز داد	"مہاراجہ رنبیر در سورگ[5] رفت"[6]

اوصاف مہاراج از تقریر و تحریر افزون است نہایت نرم دل و منصف مزاج

---

[1] ۱۹۴۲ بکرمی مطابق ۱۸۸۵ء۔ [2] مطابق ۱۲ ستمبر ۱۸۸۵ء۔ [3] ۱۳۰۳ھ مطابق ۱۸۸۵ء۔ [4] ۱۹۴۲ بکرمی مطابق ۱۸۸۵ء۔ [5] "سورگ" بضم سین و فتح واو و سکون راء و کاف فارسی در سنسکرت بمعنے بہشت باشد۔ [6] ۱۸۸۵ء۔

و دانا و رسا و موقّر و مدبّر و جواد و راسخ الاعتقاد و نیک سیرت و نیک نیّت و رعنا و زیبا و مهذّب الاخلاق و خوش طبع و شیرین کلام بود۔ همیشه در بحث دقایق معقول و منقول اوقات صرف میکرد۔ و از روی طلاقت طبیعت با علمای فخیم در هر علم مباحثه و مناظره میفرمود و فحش و غیبت و استهزا بر زبان نمی آورد۔ پاس آخر همیشه در پوزش و پرستش بے نیاز و استماع نصایح پیشینیان بسر می برد۔ امّا از روی بد دیانتی اہل کاران که ظالم و متعصّب و مرتشی و خاین بودند، نیک نامی او در اطراف چندان شایع نگشت۔ ورنه در عهد خود فرد لاثانی بود و عرصهٔ بیست و هشت سال و هشت روز در حکمرانی بسر برد۔ نظم

چنین است رسم این گذرگاه را | که دارد به آمد شد این راه را
یکی را در آرد بهنگامه تیز | یکی را ز هنگامه گوید که خیز
که داند درین دخمهٔ دام و دد | چه تاریخها دارد از نیک و بد
چه نیرنگ با بخردان باخته است | چه گردن کشان را سر انداخته است
مکن زیر این لاجوردی بساط | بایں مهرهٔ کهربا گون نشاط

کند اینچنین چند بازی بسیچ
سرانجام بازیش هیچست و هیچ

خاتمهٔ منظومه

بحمد الله از فضل ربّ الکرام | دُوم حصه امروز شد اختتام
بترتیب و تزئین خاطر پسند | مرتّب شد این نامهٔ ارجمند

عروس سخن با ستانے نژاد | بتزئین بوشد مجلّٰی سواد
پیٔ سال اتمامش اے نیکخو | خرد گفت "تاریخ کامل"[1] بگو
پیٔ نزہت خاطر دوستان | نہادم من این ارمغان در جہان
اگر قصتم باشد از چرخ دول | نگارش کنم جلد ثالث کنوں

الٰہی حسن را بفضل عمیم
ببخشا خطا و عطا کن نعیم

[1] ۱۳۰۲ھ مطابق ۱۸۸۵ء۔

(کتبۂ قاضی نظام الدین خانیاری)

فہرستِ اسمائے کساں

ا

آخنہ جی : ۱۷۱ ۔

آدت پل : ۱۰۰ ، ۱۳۱ ۔

آدت کرشن : ۱۳۵ ۔

آدت گوتند (راجہ) : ۱۳ ، ۱۴ ۔

آدم : ۳ ، ۵ ، ۷ ، ۹ ۔

آدم خان گکھڑ : ۳۶۸ ، ۳۸۴ ۔

آدم خان یا آدم شاہ (پسر زین العابدین) ۲۰۲ ، ۲۰۳ ، ۲۰۴ ، ۲۰۵ ، ۲۰۶ ، ۲۰۸ ، ۲۳۲ ۔

آدینہ بیگ : ۶۴۵ ، ۶۴۷ ۔

آدی راج (نگاہ کنید سندیمان راجہ)

آزاد خان : ۶۸۱ ، ۶۸۶ ، ۶۸۷ ، ۶۸۸ ، ۶۹۰ ، ۶۹۱ ، ۶۹۲ ، ۶۹۳ ، ۶۹۴ ۔

آصف جاہ برادر نورجہان (وزیر اعظم) : ۴۶۵ ، ۴۷۴ ، ۴۷۶ ، ۴۸۷ ، ۴۸۸ ، ۴۹۰ ، ۵۰۸ ۔

آصف خان (نگاہ کنید خواجہ مومن)

آصف جاہ یا آصف خان (عالمگیر شاہی) : ۵۹۵ ، ۵۹۶ ، ۶۰۳ ، ۶۰۴ (امیر الامرا محمد شاہی) ۶۰۵ ، ۶۰۸ ۔

آصف خان ہروی (برادر وزیر خان) : ۳۸۶ ، ۳۸۸ ، ۳۹۱ ۔

آصف الدولہ : ۵۵۵ ، ۵۶۳ ، ۵۶۵ ۔

آصف الدولہ (نواب) : ۸۰۰

آغر خان : ۵۸۴ ، ۵۸۵ ، ۵۸۶ ، ۸۲۳ ۔

آفتاب (نگاہ کنید زمان شاہ : ۷۱۰) ۔

آک لینڈ (لارڈ) : ۷۳۴ ۔

آنند : ۲۵ ، ۱۴۱ ۔

آنند پال : ۱۱۴ ، ۱۱۷ ، ۱۱۹ ، ۱۲۰ ، ۱۲۱ ۔

آنند درون : ۱۰۱ ۔

آیت اللہ باندے : ۶۹۰ ۔

ابدال بٹ : ۲۹۸ ، ۳۰۳ ، ۳۰۴ ، ۳۰۵ ، ۳۰۶ ، ۳۰۸ ، ۳۰۹ ، ۳۱۰ ، ۳۱۱ ، ۳۱۲ ۔

ابدال خان برادر علی خان : ۲۹۲ ، ۲۹۳ ، ۲۹۴ ، ۲۹۵ ۔

ابدال ماگری : ۲۳۹ ، ۲۴۴ ، ۲۴۷ ، ۲۶۲ ۔

ابدال ملک : ۲۲۶ ، ۲۳۲ ، ۲۳۷ ، ۲۴۹ ۔

ابدالیان (قوم) : ۶۲۲ ، ۲۴۱ ۔

ابراہیم : ۵ ۔

ابراہیم (پسر سپہد محمد بیہقی) : ۲۲۱ ، ۲۲۵ ، ۲۲۹ ، ۲۳۵ ، ۲۳۶ ، ۲۳۷ ، ۲۳۹ ، ۲۴۵ ، ۲۴۶ ، ۲۴۹ ، ۲۵۱ ، ۲۵۸ ، ۲۶۶ ، ۲۶۷ ، ۲۷۵ ، ۲۷۸ ، ۲۸۷ ، ۴۱۹ ۔

ابراہیم (سلطان) پسر کلان رفیع الشان : ۵۷۷

ابراہیم چک : ۲۷۴ ، ۴۱۷ ، ۴۱۹ ۔

ابراہیم حسین مرزا : ۳۹۱ ، ۳۹۴ ، ۳۹۵ ، ۳۹۶ ۔

ابراہیم خان (پسر علی مردان خان): ۵۳۶، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۶۰۔
ابراہیم خان: ۴۱۷، ۴۲۰، ۴۲۶، ۷۰۰۔
ابراہیم خان پسر سید مبارک خان: ۳۳۴، ۴۸۱۔
ابراہیم خان مختار: ۷۰۸، ۷۱۸۔
ابراہیم خان کاکر: ۴۴۰۔
ابراہیم خان اورنگ: ۳۸۶۔
ابراہیم خان پسر غازی خان: ۲۸۷۔
ابراہیم خان پسر حسین خان سلطان: ۲۸۴۔
ابراہیم سلطان پسر محمد شاہ: ۲۳۵، ۲۳۷۔
ابراہیم شاہ یا ابراہیم خان لودی: ۳۴۴، ۳۴۵۔
ابراہیم شاہ سلطان پسر اسمٰعیل شاہ: ۲۴۷۔
ابراہیم عادل شاہ: ۴۱۵۔
ابراہیم قاضی: ۳۲۹، ۲۵۵۔
ابراہیم ماگرے یا ملک: ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۵۔
ابوتراب (مرزا): ۳۹۴۔
ابوالحسن خرقانی: ۱۲۷۔
ابوالحسن خان پانڈے: ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹۔
ابوالحسن خان معروف بہ تاناشاہ: ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۸، ۵۵۴۔
ابوسعید (سلطان) شاہ خراسان: ۲۰۰، ۳۳۶۔
ابوالفتح (شاہ عضد الدولہ): ۴۰۸۔
ابوالفتح خان: ۵۴۶۔
ابوالفتح شیخ: ۵۴۶۔
ابوالفتح: ۱۱۷۔
ابوالفضل: ۴۱۴، ۴۳۹، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۵، ۴۵۶۔
ابوالقاسم قاضی: ۵۳۶، ۵۴۲۔
ابوالبرکات خان پسر قاضی محمد کاظم: ۵۸۲، ۵۸۴، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۳، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۹۔
ابوالقاسم خان پسر ابوالبرکات خان: ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۵۲۔
ابوالمعالی پسر سید مبارک خان بیہقی (سید): ۲۹۴، ۲۹۵، ۳۰۴، ۳۲۲، ۳۳۴، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۸۱۔
ابوالمعالی کاشغری (شاہ): ۲۷۵، ۲۷۶، ۳۷۰، ۳۷۴، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶۔
ابومحمد: ۶۔
ابومعشر: ۴۔
ابوالمنصور خان بہادر جنگ: ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۲۶۔
ابونصر: ۱۲۰۔
ابونصر خان برادر مظفر خان (ناظم): ۵۴۷، ۵۴۸۔
ابھی مینو (راجہ): ۴۳، ۴۴، ۱۱۲۔
ابہ خان ولد غازی خان: ۲۸۷، ۲۹۱۔
ابلیشر (راجہ): ۵۱، ۵۲، ۵۳۔
اتالیق غازی (نیز نگاہ کنید یعقوب خان): ۸۵۶، ۸۵۸۔

اجتا بپیڈ (راجہ): ۱۰۱ -
اجنجوٹ (بخشی): ۷۸۱ -
اجودائے مرزبان لداخ: ۴۴۹ -
اچھ (راجہ): ۵۰ -
احترام خان: ۵۶۷، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸ -
احسن اسود (ملا): ۳۱۷، ۳۳۲ -
احمد (سلطان): ۳۶۰، ۷۰۷ -
احمد (مولانا): ۳۲۳ -
احمد بیگ: ۳۸۴، ۴۷۷، ۴۷۸ -
احمد بنارہ بلی (شیخ): ۷۸۰ -
احمد خان (ملا): ۷۱۵، ۷۱۶ -
احمد خان (سردار): ۷۰۸ -
احمد خان (میر): ۵۶۷، ۵۷۸، ۵۷۹ -
احمد خان سلطان: ۱۷۲ -
احمد خان سید: ۳۹۴، ۳۹۵، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶ -
احمد خان پسر غازی خان: ۲۸۱ -
احمد خان شہنچی باش: ۷۰۲، ۷۱۱ -
احمد خان نورزئی: ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۲۱، ۷۲۲ -
احمد دینہ: ۱۸۹ -
احمد شاہ ابدالی یا دُرّانی: ۶۲۱، ۶۲۵، ۶۲۸، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۱، ۶۵۴، ۶۶۰، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۸ -
احمد شاہ جنت: ۶۲۹، ۶۳۰ -
احمد علی خان پسر فرکسیاب: ۶۲۶ -
احمد ناگرے: ۲۰۸ -
احمد مرزا حاکم سمرقند: ۳۳۷، ۳۳۸ -
احمد ملا: ۵، ۴۱، ۴۲، ۱۱۵، ۱۷۶، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷ -
احمد بیابیک: ۴۲۰ -
احمد واعظ (میر): ۷۲۳ -
احمد تیتو (ملک): ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰ -
اختیار الملک: ۳۹۷ -
ادون دیو: ۱۶۷، ۱۶۸ -
ادہم خان آتکہ: ۳۸۲، ۳۸۴ -
اڈوڈاول: ۸ -
ارادت خان: ۴۸۱، ۴۹۰ -
اربیل سنگھ: ۷۵۰ -
ارجن گورو: ۷۴۰ -
ارجن دیو: ۱۶۷ -
اردشیر: ۶۷ -
ارسلان جاذب: ۱۱۹، ۱۲۰ -
ارسلان خان میمند: ۶۸۱ -
ارسلان خان بن امیر خان: ۷۱۲ -
ارسلان خان برادر زادہ عبداللہ خان والی کاشغر: ۵۵۰، ۵۵۱ -
اشٹہہ راجہ والی چنبہ: ۱۳۵ -
اسحاق (خواجہ): ۶۵۹ -
اسد اللہ خان (آصف الدولہ): ۵۵۵، ۵۶۵ -
اسعد اللہ خان: ۲۱۷ -
اسعد یار خان: ۶۱۲ -
اسلم ہرکارہ: ۶۸۴ -
اسلام خان: ۶۹۴، ۶۹۸ -
اسماعیل (بابا): ۲۱۱ -
اسماعیل (مرزا): ۱۱۶ -
اسماعیل (مولوی): ۷۵۴، ۷۵۶ -

اسماعیل (دوبی) : ۴۲۹۔
اسماعیل (شیخ) : ۷۸۷۔
اسماعیل شاہ پسر دوم محمد شاہ : ۲۴۴، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۶۷، ۲۷۰۔
اسماعیل خان : ۶۹۷۔
اسماعیل گنائی : ۲۹۰۔
اسماعیل صفوی : ۳۴۲، ۵۹۶۔
اشالک (نگاہ کنید شہاب الدین : ۱۷۱)
اشرف (مرزا) : ۲۴۱۔
اشرف (ملا) : ۵۵۱۔
اشرف السلطان (افغان) : ۵۹۸، ۶۰۰۔
اشرف الدین حسین مرزا : ۳۸۴۔
اشوپاد : ۶۸۔
اشوک (راجہ) : ۳۸۔
اظہر خان (سید) : ۵۸۰۔
اعتماد خان حاکم گجرات : ۴۰۶۔
اعتماد الدولہ : ۴۶۵، ۴۶۶، ۵۷۷۔
اعتقاد خان : ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۷، ۴۹۷، ۴۹۸، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۳۵، ۵۶۹، ۵۷۱۔
اعز الدین پسر جہاندار شاہ : ۵۶۵۔
اعظم شاہ : ۵۵۷، ۵۶۷۔
اعظم (ملا) : ۶۸۹۔
اعظم خان : ۶۵۴، ۷۲۳۔
افتخار خان : ۵۴۲، ۵۴۳۔
افراسیاب بیگ خان : ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷۔
افضل خان : ۵۳۰، ۵۳۱، ۷۲۳، ۷۲۶۔
اکبر (بادشاہ) : ۲۸۳، ۲۸۶، ۲۹۰، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۳۲، ۳۳۴، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۷، ۳۷۵، ۳۷۸، ۳۸۱، ۳۸۳، ۳۹۱، ۳۹۷، ۴۴۷، ۴۵۰، ۴۵۷، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۸۷، ۴۹۱، ۵۲۳، ۵۳۳، ۶۶۴، ۷۹۴۔
اکبر بیگ : ۸۷۱۔
اکبر ثانی پسر شاہ عالم : ۶۳۸۔
اکبر خان پسر دوست محمد خان : ۸۱۶۔
اکبر علی خان حاکم لداخ : ۸۵۸۔
اچھواک (راجہ) : ۹۔
اکرم خان (نگاہ کنید محمد اکرم) : ۷۲۳، ۷۲۴۔
اکرم خان پسر دوست محمد خان : ۸۱۶۔
اگرہ راج : ۱۳۰۔
التوتاش : ۱۲۱۔
الغ بیگ مرزا : ۳۳۷۔
الغ مرزا : ۳۶۴، ۳۸۸، ۳۸۹۔
القادر باللہ عباسی : ۱۱۶۔
الماس (مولوی) : ۲۸۶۔
المبرا (لارڈ) : ۸۰۶۔
الہ قلی خان پسر مہدی علی خان : ۶۲۷۔
الیٹ صاحب سکریٹری : ۸۱۷۔
امارٹا : ۸۳۔
امان اللہ (ملا) : ۶۰۷۔
امام دین شیخ : ۷۸۵، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۳۲۔
امان الملک والی چترال : ۸۴۶۔
امام قلی جولانی : ۴۳۷۔
امانت خان (نگاہ کنید عارف خان ص ۵۶۱)

۵۶۲ -
امرت پربا : ۵۸ -
امر سنگھ : ۶۵۰ -
امر داس : ۷۴۰ -
امیر خان : ۵۸۶، ۵۸۸، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵ -
امیر خان جواشیر : ۶۶۶، ۶۶۸، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۸۲ -
امیر خان گہکر : ۶۵۹، ۶۷۶ -
امیر کبیر : ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۶ -
امین الملک : ۷۰۴ -
انتظام الدولہ پسر قمر الدین خان : ۶۴۶، ۶۴۷ -
اندر جیت (راجہ) : ۴۴ -
اندرسن صاحب : ۸۱۴ -
اندہ جلد ششتر (راجہ) : ۵۰، ۵۱، ۵۸ -
انزنا : ۶۳ -
انکو خان درانی : ۶۷۵ -
انگد (گورو) : ۷۴۰ -
انگلنڈ (لارڈ) : ۷۷۴، ۸۰۵ -
اننت دیو : ۱۳۱ -
اننت : ۱۳۳ -
اننت راج و راجہ دیو : ۱۳۰، ۱۳۱ -
اننت رام (دیوان) : ۸۶۰، ۸۶۴، ۸۷۲ -
اننت لیکھا : ۷۷، ۷۸ -
اننگا بھیڈ (راجہ) : ۱۰۱ -
انور ملک بہلوچ : ۶۷۵، ۶۸۶ -
اوبیہ دیو (راجہ) : ۱۵۴، ۱۵۵ -
اوت پلاک (راجہ) : ۴۶ -
اوت پلاپیڈ (راجہ) : ۱۰۱ -
اودے چند : ۱۵۱ -
اودیادت (نگاہ کنید تاراپیڈ صفحہ ۸۲)
اودن سنگھ (رانا) : ۳۹۱ -
اودھ بٹ : ۳۹ -
اودہم سنگھ فرزند گلاب سنگھ : ۷۷۶، ۸۲۲ -
اوردن (ترک) : ۱۶۷ -
اورنگ زیب عالمگیر : ۴۶۸، ۴۹۳، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۳۵، ۷۴۱ -
اوسچل : ۱۳۷، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵ -
اونتی ورما (راجہ) : ۱۰۱ -
اوممتا ورما (راجہ) : ۱۰۸ -
ایاز خواجہ : ۴۵۹ -
ایبہ خان ولد ابدال خان : ۳۱۷، ۳۳۴، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۶ -
ایبہ خان : ۴۴۶ -
ایبہ شیطان برادر حید شیطان : ۴۲۹ -
ایشان دیو : ۴۰ -
ایشان دیوی : ۵۵، ۵۶ -
ایشک آقاصی : ۶۲۸، ۶۲۹ -
ایلک خان : ۱۱۸ -
ایوب مرزا : ۷۸۵ -

ب

باباخان : ۷۳۱ -
بابا طالب اصفہانی : ۳۲۲، ۳۲۵ -
بابا والی (شیخ) : ۴۳۷ -
بابر شاہ : ۲۳۳، ۲۳۵، ۲۶۲، ۳۳۸،

-٣٤٩

بابو (ہرکارہ) : ٦٨٤-

باران خان : ١٤٧-

باز بہادر : ٣٨٢، ٤٨٣-

باقر (آقا) : ٦٢٦-

باقر خان برادر یوسف خان : ٤٣٠-

باقی (ملا) : ٢٥٩-

بالادت : ٧٨-

بال گوبند : ١٥، ١٧-

ببر اللہ بیگ نبیرہ شکر اللہ بیگ : ٦١٤، ٦١٧، ٦١٨-

ببکھن (راجہ) : ٣٦-

بت شکن (سکندر) : ١٩٥-

بجرا (راجہ) : ١١٧-

بجرادت (راجہ) ٧٣-

بجرادت (چندرا پیڈ) : ٨١-

بجے (راجہ) : ٥٥-

بجے مل : ١٣٥، ١٣٦-

بخت مل : ٦٦-

بختیار خان : ٥١٧-

بُداغ خان قاچار : ٣٦٣-

بدرالدین (میرزا) : ٧١١-

بدرلشور (وزیر) : ١٣٠-

بدری ناتھ (دیوان) : ٨٥٣، ٨٦٦، ٨٦٨، ٨٧١، ٨٧٢-

بدھ سنگھ : ٧١٩، ٧٥٢، ٧٥٥-

بدھ (اوتار) : ١٨٠-

بدیع الزمان : ٣٢١-

بڈشاہ (زین العابدین) : ٢٠٦-

برکات خان (ابوالبرکات خان) : ٣٨٣، ٥٨٣، ٦١١، ٦١٥، ٦١٧-

برنس (سکٹر) : ٨٠٦

برہان خان اوپلزئی : ٦٨٩-

برہان نظام شاہ : ٢١٣-

برہان الملک (محمد امین) : ٥٩٤، ٦٠٣ تا ٦٠٥-

برہما (خدائے ہنود) : ٣٠-

برہمہ راج : ١٣١-

بستامیہ (نام زنے) : ٥٢٣-

بشاک : ٤٦-

بشن (نام خدائے ہنود) : ٣-

بشن سنگھ (سردار) : ٧٨٥-

بشودام (راجۂ قنوج) : ٨٣-

بشیر خان : ٦٩٧-

بطلیموس : ٥-

بغین : ٦١-

بک (راجہ) : ٤٩-

بکرماجیت (راجہ) : ٥٢، ٦٤، ٦٩، ٣٣٤، ٣٦٠-

بکرادت : ٧٦، ٧٧-

بکہ شور : ٤٩-

بکھاجر : ١٤٣، ١٤٦، ١٥١-

بگتورن (نام امیرے) : ١١٦-

بلادچند : ١٥٦، ١٥٨-

بلبدرجی : ١٤-

بلبل شاہ (شرف الدین) : ١٦٦-

بلدیو (راجہ) : ٣٢، ٣٣-

بلونت سنگھ : ٨١٩-

بمبور : ٣٥-

بنگودر : ١٦١-

بوٹینگو (مقدم) : ٨٦٣-

بودی بٹ : ١٩٩-

بو قیا : ۱۸۲ ، ۱۸۳ -
بولر صاحب (ڈاکٹر) : ۹۴ ، ۸۵۴ -
بوئے صاحب : ۸۱۵ -
بہادر شاہ گجراتی : ۳۵۱ ، ۳۵۲ -
بہادر (راجہ) : ۳۹۶ -
بہادر خان سیستانی : ۳۸۶ ، ۳۹۰ -
بہادر شاہ بحری : ۴۱۳ -
بہادر شاہ پسر نظام شاہ بحری : ۴۱۴ ، ۴۱۵ -
بہادر سنگھ (راجہ کشتوار) : ۴۱۶ -
بہادر خان : ۴۳ -
بہادر شاہ پسر اکبر شاہ ثانی : ۶۳۹ ، ۶۴۰ -
بہادر خان کھکھ : ۶۸۵ -
بہادر خان (راجہ پونچھ) : ۷۱۴ -
بہادر خان : ۲۸۱ -
بہادر سنگھ : ۲۹۰ -
بہار خان : ۳۴۳ -
بہاول خان عباسی : ۶۸۰ ، ۶۸۱ -
بہاء الدین (سید) : ۴۲۷ ، ۴۲۹ -
بہاء الدین فاروقی : ۶۱۹ -
بہاء الدین گنج بخش : ۱۹۹ -
بہرام خان : ۲۰۲ ، ۲۰۵ ، ۲۰۷ ، ۲۰۸ ، ۲۰۹ -
بہرام ڈار (ملک) : ۲۱۹ ، ۲۲۱ ، ۲۲۲ -
بہرام چک : ۲۷۴ -
بہرام نیایک : ۲۶۵ ، ۳۳۴ ، ۴۲۰ ، ۴۲۵ ، ۴۲۷ ، ۴۲۹ -
بھگونت (راجہ) : ۳۷ -
بھگوانداس کچھواہہ (راجہ) : ۳۲۱ ، ۳۲۳ ، ۳۲۶ ، ۳۹۴ ، ۴۰۸ ، ۴۰۹ -
بہلول لودی (سلطان) : ۲۰۰ -
بہلول شیخ : ۳۵۴ -
بہا سنگھ اردلی : ۷۶۴
بھون راجہ : ۱۳۷ -
بھوانی داس (منشی) : ۷۳۴ ، ۷۵۲ -
بھوٹا سنگھ : ۸۱۹ -
بھونسلہ : ۸۰۲ -
بھیکم (راجہ) : ۳۳ -
بھیم (راجہ) : ۱۱۹ -
بھیمہ سین : ۲۷ ، ۲۸ -
بھیمہ سین (راجہ) : ۹۵ -
بھیمہ گپت : ۱۱۳ -
بیاسدیو (راجہ) : ۲۰ -
بیاسدیو : ۴۰ -
بی بی بادعہ : ۱۷۸ -
بیجے گنائی (ملا) : ۲۸۴ -
بیجے سنگھ (کرنیل) : ۸۳۵ ، ۸۴۸ -
بیجہ چک گنائی : ۳۱۳ ، ۳۱۴ -
بیرم چند : ۳۶ ، ۴۳ -
بیربر (پنڈت) : ۷۳۴ ، ۷۳۵ ، ۷۳۸ ، ۷۵۴ ، ۷۵۷ ، ۷۶۰ -
بیر سنگھ : ۷۸۷ ، ۷۸۸ -
بیرم خان : ۳۵۹ ، ۳۶۰ ، ۳۶۴ ، ۳۶۶ ، ۳۶۹ ، ۳۷۰ ، ۳۷۱ ، ۳۷۳ ، ۳۷۷ ، ۳۷۸ ، ۳۸۲ -
بیرہ خان کھکھ : ۶۸۵ -
بیگم (نور جہاں) : ۴۷۰ ، ۴۷۱ ، ۴۷۵ ، ۴۷۶ -
بیلی رام (خزانہ دار) : ۷۸۴ -
بینٹنک (لارڈ) : ۷۵۶ -

پ

پارتھ (راجہ) : ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸-
پارتی دیوی : ۲۳، ۲۴-
پارسا (ملّا) : ۱۹۵-
پانڈوچک : ۱۹۳، ۱۹۴، ۲۱۷-
پائندہ خان : ۶۸۹، ۶۹۱، ۶۹۲-
پائندہ قزاق : ۴۱۸-
پٹہ رانی : ۱۳۹-
پدم (بانی پانپور) : ۱۰۰-
پدم : ۱۵۵، ۱۵۶-
پدمہ مہر : ۱۶-
پڈرو (حاجی) : ۲۱۸، ۲۲۰-
پراوفٹ صاحب (اجنٹ) : ۸۰۷-
پرتاپ آدت (راجہ) : ۵۴-
پرتاپ (راجۂ مالوہ) : ۵۲-
پرتاپ پیڈ : ۷۹، ۸۱-
پرتاپ سنگھ (اہلکار رنبیر سنگھ) : ۱۷۵-
پرتاپ سنگھ (کنور) : ۷۷۹، ۷۸۲-
پرتاپ سنگھ : ۸۵۳-
پرتاپ سنگھ میاں (ولیعہد) : ۸۷۲، ۸۷۴-
پرتاپ شیل (راجہ) : ۳۵-
پرتھوا پیڈ (راجہ) : ۹۱-
پرتھوی چندر : ۱۰۳-
پرتھی پال (راجہ) : ۱۱۳-
پرتھوی چندر (سپہ سالار) : ۱۴۴-
پرتھی راج : ۱۵۹-
پرجا پنڈت : ۱۶-
پرسرام : ۱۰-
پرسفورڈ (لارڈ) : ۸۷۱-
پرم دیو (راجہ) : ۱۲۶، ۱۲۸-
پرمانو (راجہ) : ۱۵۳-
پروامن (وزیر) : ۱۳۵-
پرورسین : ۶۳، ۶۴، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۱۰۹، ۱۸۰-
پروہ گفت : ۱۰۸، ۱۱۰، ۱۱۱-
پرویز (میرزا) : ۴۵۹، ۴۶۷، ۴۷۳-
پرویز پسر احمد شاہ درّانی : ۶۷۵-
پرہلاد (راجہ) : ۳۴-
پرنجیت (راجہ) : ۱۶-
پسند خان : ۶۴۸-
پشوراسنگھ پسر رنجیت سنگھ : ۷۸۹، ۷۹۰-
پکلہ (میرزا) : ۲۶۲-
پنڈت راجہ در : ۸۴۷، ۸۴۸-
پنگو : ۱۰۵-
پنّوں (وزیر) : ۸۳۷، ۸۴۳، ۸۴۶، ۸۵۰، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۶۱، ۸۶۴، ۸۶۷-
پلوپ سنگھ (کماندار) : ۸۳۶-
پورن (راجہ) : ۵۱، ۵۳-
پورن کرن : ۸۱۸-
پون گنج (راجہ) : ۱۳۵-
پہولا سنگھ : ۸۱۹-
پہلگن : ۱۱۱، ۱۱۲-
پہلوان خان برادر عموئے آزاد خان : ۶۸۹-
پیچہ بٹ : ۱۶۷، ۱۶۸-
پیر محمد شیروانی (ملّا) : ۳۱۴، ۳۳۴

۳۴۲، ۳۴۳ تا ۳۴۴ ۔
پیشواجی : ۸۰۴ ۔

ت

تاتارخان : ۲۰۹، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴ ۔
تاتارخان : ۳۶۹، ۳۷۰ ۔
تاج الدّین (سیّد) : ۱۷۲ ۔
تاج بیگم دختر آصف جاہ : ۵۰۸، ۵۰۹ ۔
تارابیڈ (اودیادت) : ۸۱، ۸۲ ۔
تارابیڈ (راجہ) : ۱۸۰ ۔
تارقلی خان : ۶۷۷، ۶۸۳ ۔
تازی بٹ : ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۵ ۔
تازی چک : ۲۳۵، ۲۳۶ ۔
ٹامس سفیر (سیر) : ۳۵۸ ۔
تاناشاہ : ۵۲۴، ۵۲۵ ۔
تربھون : ۱۳۱ ۔
تربھون سوامی : ۸۱ ۔
تربھون گفت : ۱۱۳ ۔
تربیت خان : ۵۰۵، ۵۰۶ ۔
ترجن : ۲۸ ۔
تردی بیگ : ۳۷۱، ۳۷۴، ۳۷۵ ۔
ترہ لوچن : ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۲۱، ۱۲۴، ۱۲۵ ۔
تقی خان آختہ بیگی : ۶۴۲ ۔
تمر خان (افغان) : ۳۰۳ ۔
تمرناشک : ۳۹ ۔
تورمان : ۶۲، ۶۳ ۔
تونجین (راجہ) : ۷۱ ۔
ٹمنگ یا لوٹنگ (گوجر) : ۱۱۳، ۱۱۴ ۔

ٹوڈرمل : ۳۲۶، ۴۰۱ ۔
ٹونگ (وزیر) : ۱۳۰ ۔
ٹونگ حاکم اسکردو : ۱۵۸ ۔
ٹھاکورداس (دیوان) : ۸۴۸، ۸۵۰ ۔
ٹھنگن (راجہ) : ۱۱۲ ۔
ٹیپو (سلطان) : ۸۰۱ ۔
تیجا سنگھ : ۸۰۷ ۔
تیغ بہادر (چیلۂ گورونانک) : ۵۲۹، ۷۴۰ ۔
تیغ سنگھ (راجہ) : ۸۲۱ ۔
تیلک سنگھ (کمیدان) : ۷۷۷، ۷۷۸ ۔
تیلوک چند داماد بیربر منشی : ۷۳۵، ۷۷۹ ۔
تیلرن صاحب : ۸۳۴ ۔
تیمور : ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳ ۔
تیمور بیگ سفیر اکبرشاہ : ۳۱۸، ۳۱۹ ۔
تیمور شاہ درّانی : ۶۳۱، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۱، ۶۸۹، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۴۲ ۔

ث

ثناءاللہ شال : ۸۶۵، ۸۷۱ ۔

ج

جارج بارلو : ۸۰۳ ۔
جامبولوچن : ۸۱۸ ۔
جان انگلیسی : ۸۳۸ ۔
جان شور (لارڈ) : ۸۰۱ ۔
جان فشان خان : ۷۲۳ ۔
جان محمد بیگ سامی : ۶۲۵ ۔
جان محمد خان : ۶۶۵ ۔

جان میرک (مرزا) : ۲۶۲-
جان نثار خان بہادر شیر جنگ : ۶۱۷، ۷۱۶، ۷۲۳-
جانی (مرزا) والی سندھ : ۴۱۱، ۴۱۲-
جانی بیگم دختر خانخانان : ۴۱۴-
جبار خان : ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۵۴-
جدشتر (اندہ جدتر) : ۵۱، ۷۰، ۷۱-
جراسند : ۱۳-
جر علی : ۲۵۸، ۲۶۲-
جسرت خان گکھڑ : ۱۸۸، ۱۹۲-
جسکر (راجہ) : ۱۴۳-
جسونت سنگھ (راجہ) : ۵۱۲، ۵۱۵، ۵۱۶-
جشومتی رانی : ۱۵-
جعفر خان : ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۲-
جعفر کنٹ (میر) : ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۷، ۵۹۸-
جعفر (میر) : ۷۹۸، ۷۹۹-
جگدیو (راجہ) : ۱۵۵، ۱۵۶-
جگرناتھ سادو : ۷۶۹-
جگمل (راجہ) : ۳۸۳-
جلال الدین مخدوم جہانیان : ۱۷۰-
جلال الدین خان (سید) پسر سید مبارک خان : ۲۹۴، ۲۹۵، ۴۲۰، ۴۲۱-
جلال الدین خان (خواجہ) : ۶۲۴-
جلال خان پسر شیر خان : ۳۵۳-
جلدیو (دیو) : ۱۱-
جلا (پنڈت) : ۷۸۶، ۷۸۷-
جلالہ : ۴۱-
جلوک (راجہ) : ۳۸، ۴۰، ۵۴-
جلیل الدین خان : ۵۸۶، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲-
جمال الدین (سبہ) : ۵۳۶-
جمال خان : ۳۸۱-
جمبو (راجہ) : ۸۱۸-
جمشید : ۸-
جمشید (مرزا) : ۱۶۹، ۱۷۰-
جمعہ خان الکوزئی : ۶۹۷، ۶۹۸-
جملا چارج : ۱۵۷-
جمیل (ملا) : ۱۹۸-
جمیل (ملا) : ۴۴۶-
جھنڈا : ۱۷۱، ۱۷۲-
جنکن : ۸۴، ۸۶-
جنکو خان : ۷۰۲-
جنگ (راجہ) : ۳۲-
جنمہ جی : ۱۶-
جنید برلاس (سلطان) : ۳۵۰، ۳۵۳-
جواد حکیم (شیعہ) : ۷۱۷، ۷۲۰-
جوالا سنگھ (پدانیہ) : ۷۳۸-
جوالا سنگھ خلف راجہ دھیان سنگھ : ۸۳۱، ۸۳۸، ۸۶۲، ۸۶۶-
جواہر سنگھ : ۷۸۶، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۸۲۸ (راجہ) ۸۳۴-
جودھ سنگھ : ۷۴۵-
جولی (شیخ) : ۳۷۳-
جہان خان بامزئی (سردار) : ۶۲۲، ۶۲۵، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۷۵۳، ۷۱۲-
جہان داد خان : ۷۱۹، ۷۲۵، ۷۲۷، ۷۵۴-
جہاندار شاہ (معز الدین) : ۵۶۳، ۵۶۴،

۵۶۵، ۵۶۶ ـ
جہان شاہ : ۵۶۳ ـ
جہانگیر (نورالدین) : ۴۵۷، ۴۶۱، ۴۶۶، ۴۷۷، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۲، ۴۸۴ب، ۴۸۶، ۴۸۹، ۴۹۱، ۴۹۷ ـ
جہانگیر : ۷۵۳، ۷۹۵ ـ
جہانگیر پڈر : ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۲، ۲۳۳ ـ
جہانگیر رینہ : ۲۰۸، ۲۱۰ ـ
جہانگیر ماگرے : ۲۱۳ ـ ۲۱۶، ۲۳۹ ـ
جہانگیر ملک : ۲۲۵، ۲۳۰ ـ
جیاپیڈ (راجہ) : ۹۲ ـ ۹۵، ۹۷، ۹۹ ـ
جیادیوی : ۱۰۰ ـ
جی اندر برادر انزنا : ۵۵، ۶۳، ۶۴، ۷۳ ـ
جی اننت (راجہ) : ۹۲ ـ ۹۴ ـ
جیانند (بالادت راجہ) : ۷۷ ـ
جیانند : ۱۳۴ ـ
جے پال : ۱۱۶، ۱۱۷ ـ
جیرام : ۱۳۷ ـ
جے سنگھ (زیبہ سنگھ) : ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۳ ـ
جے سنگھ : ۱۹۷ ـ
جے سنگھ (راجہ) : ۵۳۲، ۵۳۳ ـ
جیو (آتشباز) : ۱۹۸ ـ
جیون (ملک) : ۵۱۷ ـ
جیون سنگھ : ۷۵۰ ـ

چ

چارلس ثانی : ۷۹۵ ـ
چاند بی بی : ۴۱۳، ۴۱۴ ـ
چپٹ جیاپیڈ (راجہ) : ۱۰۰
چیقلش خان (نیز مراجعہ کیجیے نظام الملک) ۴۹۵ ـ
چترناتھ (راجہ) : ۲۲ ـ
چتر سنگھ : ۷۸۹، ۸۱۵، ۸۱۶ ـ
چترت سنگھ : ۷۴۵
چکرورما : ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸ ـ
چندپال : ۱۲۳ ـ
چندر : ۱۱ ـ
چندراپیڈ : ۸۱ ـ
چندراچارج : ۴۳، ۴۴ ـ
چندرائے : ۱۲۳ ـ
چندردیو (راجہ) ۲۴، ۲۵ ـ
چندرراج : ۱۴۱ ـ
چندرسین : ۳۹۳ ـ
چندرلیکھا : ۱۱۱ ـ
چندردتی : ۴۷ ـ
چندرماس والیٔ پنجاب : ۸۱۸ ـ
چندرکور (رانی) : ۷۷۷ ـ
چنگیز خان : ۱۵۲، ۱۶۲ ـ
چنگیز خان گجراتی : ۳۹۲ ـ
چونی لعل (دیوان) ۷۶۲ ـ
چھوڈ : ۱۴۳ ـ
چیت سنگھ : ۷۴۴، ۷۷۵، ۷۷۶ ـ

ح

حاجی بانڈے : ۲۴۸، ۲۵۲، ۲۵۶، ۲۶۰، ۲۶۳، ۲۶۵، ۲۷۷، ۳۵۷ ـ
حاجی خان : ۱۹۴ ـ ۱۹۹، ۲۰۲، ۲۰۳،

۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶ -

حاجی گاگائی (خواجہ) : ۲۸۶ -

حاجی محمد بیر : ۱۷۶ -

حاجی خطیب (ملا) : ۲۵۵ -

حاجی خان کاکر : ۷۳۶، ۸۰۵ -

حاکم رائے : ۸۱۲ -

حبہ خاتون : ۲۹۶ -

حبیب چک : ۲۷۶ -

حبیب اللہ نوشہری (قاضی) : ۲۸۳، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷ -

حبیب شاہ (سلطان) : ۲۶۳، ۳۱۲، ۳۱۵، ۳۱۶ -

حبیب خان پسر ابدال خان : ۲۹۵ -

حبیب اللہ نوشہری (خواجہ) : ۶۶۳ -

حبی چک : ۴۴۶ -

حسن (بابا) : ۲۶۸ -

حسن (مصنف) : ۸۷۶ -

حسن (سید) : ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۳۴۱، ۴۰۰ -

حسن ابدال : ۴۳۴، ۷۰۴، ۷۰۷، ۷۱۵ -

حسن اسود (ملا) : ۳۰۰ - ۳۰۳ -

حسن ایرانی (ملک) : ۶۲۶ -

حسن بٹ برادر محمد بٹ : ۳۱۶ -

حسن بہادر (سید) : ۱۷۲، ۱۷۳ -

حسن بیگ خان : ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۵۰۶ -

حسن بیہقی (سید) : ۲۱۲ -

حسن چک : ۴۲۳ -

حسن خان : ۷۲۵، ۷۰۷ -

حسن خان پسر شہاب الدین : ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵ -

حسن خان ایرانی : ۶۵۴ -

حسن خان بن حاجی خان : ۲۰۶ -

حسن خان کچھی : ۲۰۵، ۲۰۷، ۲۰۸ -

حسن شاہ (سلطان) : ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱ -

حسن علی خان (سید) : ۳۹۶، ۵۷۱، ۵۷۶ -

حسن علی ایلچی : ۶۲۶ -

حسن علی خان بمبہ : ۶۹۸ -

حسن قلی خان : ۲۹۱، ۴۰۱، ۴۰۴ -

حسن منتو : ۲۶۲ -

حسن ملک چاڈورہ : ۳۲۲ -

حسن میر چاڈورہ : ۳۲۸ -

حسن نجار بن بابا علی نجار : ۲۶۷ -

حسین (میر) : ۳۱۲، ۳۲۸ -

حسین آقا : ۶۵۹ -

حسین ارغون مرزا : ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۵ -

حسین چک : ۱۹۴، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۶۲، ۳۱۲، ۳۲۲، ۴۴۶ -

حسین چاڈورہ (میر) : ۳۱۰ -

حسین خان (سید) : ۲۹۵، ۳۰۴، ۳۲۸، ۷۸۴ -

حسین خان (سلطان) : ۲۸۱، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۷، ۳۴۱، ۳۷۸ -

حسین خان برادر خیانی غازی : ۲۷۹ -

حسین خان افغان : ۴۰۳، ۶۰۰ -

حسین خان بیہقی (سید) : ۴۱۹، ۴۲۹ -

حسین خان بن حسن شاہ سلطان : ۲۱۰ -

حسین خان فرزند کاجی چک: ۲۳۴-
حسین خان پسر ابیہ خان: ۳۰۹-
حسین خان شیردانی: ۲۵۰-
حسین رینہ چاڈورہ: ۲۴۱-
حسین قادری (میر): ۸۴۹-
حسین قلی خان: ۳۸۴، ۴۰۴-
حسین کابلی خواجہ: ۴۴۳-
حسین کنٹ بن کمال کنٹ: ۶۶۴، ۶۷۱-
حسین ماگرے پسر ابدال ماگرے: ۲۴۹، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳-
حسین مرزا: ۲۲۰، ۵۴۸، ۵۹۷-
حسین منطقی (سید): ۱۹۹-
حسین ملک بن حیدر ملک: ۵۳۹، ۵۴۰-
حسین والی پکھلی: ۴۷۹-
حسی بٹ برادر محمد بٹ: ۳۱۶-
حفیظ اللہ خان ولد سعد اللہ خان: ۴۵۲-
حکم راؤ: ۶۴۹-
حکما سنگھ چھمبی: ۷۳۸، ۸۲۰-
حکیم شاہ مجذوب: ۷۶۸-
حمزہ بیگ ترکمان: ۴۱۰-
حمید رینہ: ۲۷۷-
حمید الدین قاضی: ۱۹۵-
حنفی مذہب: ۲۱۸، ۲۸۳، ۲۵۸، ۳۷۲، ۵۵۲-
حیات خاتون: ۲۰۹، ۲۱۰-
حیدر بابا: ۷۲۰-
حیدر پسر سلطان زین العابدین: ۲۰۲-
حیدر چک ولد یوسف شاہ: ۲۹۰، ۲۲۰، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸،
۳۳۳-
حیدر خان پسر غازی خان: ۲۷۹-
حیدر خان چک: ۴۱۸-
حیدر خان (میر): ۵۷۶-
حیدر خان حاجی پسر نازک شاہ: ۲۸۹-
حیدر دوغلات (مرزا): ۳۶۸-
حیدر رینہ: ۲۵۲-
حیدر شاہ (سلطان): ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹-
حیدر شاہزادہ: ۷۰۹، ۷۲۱-
حیدر علی (نواب): ۸۰۰-
حیدر قاضی: ۵۵۹-
حیدر مرزا: ۲۴۱، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۵، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۳۶۲، ۲۶۳، ۲۶۷، ۳۵۷-
حیبدر ملک: ۴۸۰-

خ

خان اعظم: ۳۸۱، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۴، ۴۰۸، ۴۱۰، ۴۱۱-
خان بہادر (معین الملک رستم ہند): ۶۴۴، ۸۱۹-
خان بہادر کھکہ: ۴۹۴-
خان جہان: ۴۰۱-
خان جہان لودی: ۴۸۹، ۵۱۷-
خان جہان بہادر کوکلتاش: ۵۶۵-
خانخانان (بہرام بیگ): ۴۳۹-
خانخانان: ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۵، ۴۶۲، ۴۶۹، (عبدالرحیم) ۴۷۷-

خان دوران میر بخشی : ۶۰۳ ، ۶۰۴ ، (آصف جاہ) ۶۰۴ -
خان زمان : ۳۹۰ -
خان محمد : ۶۴۶ -
خاوند محمود (خواجہ) : ۵۰۳ -
خجستہ اختر (جہان شاہ) : ۵۶۳ -
خدا یار خان پسر عبد الصمد خان : ۶۰۲ -
خداداد (سیّد) : ۷۰۴ ، ۷۰۵ -
خرم (شاہجہان) : ۴۶۷ -
خرم خان (خواجہ سرا) : ۶۶۷ ، ۶۶۸ ، ۶۷۱ ، ۶۷۲ -
خسرو شاہ : ۳۳۹ ، ۳۴۰ -
خسرو فرزند شاہزادہ سلیم : ۴۱۰ ، ۴۵۷ ، ۴۵۸ ، ۴۶۸ ، ۴۷۳ -
خضر خواجہ (خان) : ۳۷۸ -
خگندر (راجہ) : ۳۰ -
خہنگ : ۷۷ ، ۷۸ -
خلیل بابا : ۲۹۴ ، ۲۹۹ ، ۳۰۵ ، ۳۱۰ ، ۳۱۱ ، ۴۱۹ ، ۴۲۳ ، ۴۲۵ -
خلیل بیگ : ۵۶۲ -
خلعت اللہ خان : ۶۱۱ ، ۶۱۲ -
خنجر بیگ : ۴۱۹ -
خوشہ بی بی : ۷۱۸ -
خوشحال سنگھ (جمعدار) : ۷۶۶ ، ۷۶۷ ، ۷۸۳ -
خیرہ گلیان : ۷۷۰ ، ۷۷۱ -

د

داب تسلیم : ۱۲۶ ، ۱۲۹ -
دارا : ۵۲ -
دارائے بت شکن (سکندر) : ۱۹۵ ، ۱۹۶ ، ۱۹۷ -
دارا شکوہ : ۴۹۳ ، ۵۰۹ ، ۵۱۱ ، ۵۱۴ ، ۵۱۵ ، ۵۱۶ ، ۵۱۷ ، ۵۱۸ ، ۵۴۶ -
دانیال (میر) : ۲۵۵ ، ۲۶۷ -
دانیال (شہزادہ) : ۳۹۴ ، ۴۱۴ ، ۴۱۵
دانگلی (ملک) : ۲۵۳ -
داور بخش پسر سلطان خسرو : ۴۸۸ ، ۴۸۹ -
داؤد خاکی : ۲۸۸ ، ۳۳۲ -
داؤد خان (میر) : ۶۹۵ ، ۶۹۶ ، ۶۹۷ -
داؤد میر : ۳۰۲ ، ۳۰۳ -
داؤد ماگرے ابن جہانگیر : ۲۱۳ -
داؤد بن سلیمان گجراتی : ۳۹۹ ، ۴۰۰ ، ۴۰۱ ، ۴۰۲ -
داؤد بن نصیر : ۱۱۹ -
دتی ملک : ۲۱۹ ، ۲۲۲ ، ۲۲۴ -
دتی کوکہ : ۲۸۴ ، ۲۸۶ -
دُر : ۷۲ ، ۱۶۰ -
دُران (شاہ) : ۶۵۸ -
درپتا دیو (راجہ) : ۲۵ -
درلب دون : ۷۷ ، ۷۸ ، ۷۹ -
درلیک (پرتاب پیڈ) : ۷۹ -
دُرنا (وزیر) : ۲۷ -
دُرنا (فقیر) : ۳۴ -
دُرنا (راجہ) : ۲۰ -
دُرگا : ۲۵ ، ۲۶ -
دُرگہ دیو : ۲۴ -
دریا افغان : ۴۶۹ ، ۴۷۰ -

دریا دیو : ۱۲ -

دگر پال : ۱۴۶ -

دگلس فورسائٹھ (سر) : ۸۵۷ -

دلارام قلی : ۶۸۲، ۶۸۴، ۶۹۱، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۸، ۷۰۰ -

دلاور خان کاکر : ۴۶۸، ۴۷۸، ۴۸۱ -

دل دلیر خان : ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱ -

دل سنگھ : ۷۳۰، ۷۴۵، ۷۴۸ -

ڈلہوزی (لارڈ) : ۸۳۵ -

دلیپ سنگھ : ۷۸۴، ۷۸۸، ۷۹۰، ۸۰۹، ۸۱۷، ۸۳۵ -

دم : ۱۰۰

دمودر : ۱۴ -

دمودر برادر جلوک : ۴۰، ۴۱ -

دودی بٹ : ۲۰۱ -

دولت چک : ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۹، ۲۴۴، (خان) ۲۴۵، ۲۵۱، ۲۵۸، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۹، ۲۷۰، ۳۰۴، ۳۱۲، ۳۴۴ -

دولت خان والئی جوناگڈھ : ۴۱۰ -

دوست محمد خان : ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۵۶، ۷۷۳، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۱۵، ۸۱۶ -

دہرم کرن : ۸۱۸ -

دھیان سنگھ (راجہ) : ۷۳۵، ۷۷۵، ۷۷۷، ۷۸۳، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۲، ۸۲۴، ۸۲۸، ۸۳۷ -

دیارام کافر : ۶۱۲، ۶۱۳ -

دیا کرن : ۶۱۳، ۸۱۸ -

دیانند : ۲۲ -

دیدارانی : ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴ -

دیوستانی : ۷۴۴ -

دیوانداس : ۳۸۴ -

دیوان چند : ۷۵۴ -

دیوان سنگھ : ۶۸۵، (مدارالمہام) ۶۹۰ -

دیو شرما (وزیر) : ۹۵ -

دیوک (راجہ) : ۱۴۶ -

دیو کلش : ۱۱۳ -

دیوی سہائے : ۸۰۸ -

دیوی سنگھ (کرنیل) : ۸۳۸ -

ذ

ذوالفقار خان پسر اسد اللہ خان (میر بخشی) : ۵۵۵، ۵۶۳، ۵۶۵، ۵۶۶ -

ذوالحجہ : ۱۶، (ذوالقدر خان) ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۷۱، ۱۹۲ -

ر

راٹھر (حاجی) : ۸۴۸ -

راج کاک (پنڈت) : ۷۳۸، ۷۳۹ -

راجہ در (پنڈت) : ۸۳۴، ۸۳۵ -

راج ولی : ۸۲۳ -

رازہ دیو (راجہ) : ۱۵۶، ۱۵۷ -

راگوجی : ۸۰۲ -

رامانند : ۲۲، ۲۳ -

رام چندر : ۱۰، ۸۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۸۶۴ -

رام دیو (راجہ) : ۱۷، ۱۹، ۱۵۸، ۱۶۹ -

رام داس کچھواہیہ : ۲۳۶، ۲۶۸ -
رام دیال (دیوان) : ۷۵۴ -
رام رائے : ۷۴۰ -
راموونشی : ۱۱۵ -
رانا (راجہ) : ۳۵۹، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۷، ۴۶۸ -
رانا سانگا : ۳۴۷، ۳۴۸ -
راون (راجہ) : ۴۵ -
راون چندر : ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶ -
راہدی کشن (بخشی) : ۸۴۵ -
رائے نادری : ۱۷۷ -
رائے سنگھ : ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۸ -
رائے شیر دل : ۱۷۱، ۱۷۵ -
رتناکر (پنڈت) : ۱۶، ۳۰، ۳۳، ۷۶، ۱۰۱ -
رتنون (وزیر) : ۸۱۲، ۸۲۷، ۸۳۲ -
رتنہ پربا : ۷۰ -
رتنہ درون : ۱۰۳ -
رجب بن مہدی حجام : ۶۹۳ -
رحمت اللہ خان : ۶۴۹ (پسر جمعہ خان) ، ۶۹۷، ۶۹۹، ۷۰۳، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۳، ۷۲۱ -
رحیم ملک التجار (آقا) : ۷۱۱ -
رڈ : ۱۴۳، ۱۴۴ -
رستم بن سلطان حسین مرزا : ۴۱۲ -
رستم خان مرزا : ۵۹۷، ۶۶۵ (راجہ) ۶۸۷، ۶۹۴، ۶۹۸ -
رستم مانتو : ۵۴۷ -
رسہ دیو (راجہ) : ۱۵۵ -
رضا قلی بیگ : ۶۱۰ -
رضا میرزا (مدار المہام) : ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۴ -
رفیع القدر (نبیرہ رفیع الشان) : ۵۷۳ -
رفیع الدرجات پسر رفیع الشان : ۵۷۳ -
رفیع الدولہ (سلطان) : ۵۷۳ -
رگھوناتھ جی سہائے : ۸۳۴ -
رنادت (راجہ) : ۷۳، ۷۴، ۷۵ -
رنبل : ۱۵۱ -
رنبیر سنگھ : ۱۷۵، ۷۷۲، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۴۱، ۸۴۷ -
رنگو : ۲۶ -
رنگیوں (مسٹر) : ۸۱۴ -
رنجیت دیو والی جموں : ۶۸۲، ۸۱۹ -
رنجیت سنگھ مہاراجہ : ۵۷۹، ۶۳۷، ۷۲۵، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۵۷، ۷۶۰، ۷۶۷، ۷۷۳، ۷۸۳، ۷۸۹، ۸۰۳، ۸۱۷، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۵، ۸۳۳ -
رود دریال : ۱۳۰، ۱۳۱ -
روح اللہ (وزیر) : ۷۱۵، ۷۱۹، ۷۳۱، ۷۳۲ -
روشن اختر (محمد شاہ) : ۵۷۴ -
رہین (لاڈو) : ۸۴۹، ۸۷۱ -
رینچن شاہ : ۱۶۱، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۹ -
ریگی چک : ۲۲۶، ۲۳۳، ۲۳۵، ۲۳۷، ۲۳۹، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۷، ۲۴۹، ۲۵۱، ۲۵۲، ۳۵۷ -

ز

زال بیگ : ۷۴۲ -

زبردست خان (راجہ): ۷۶۳، ۷۸۴-
زشک: ۴۲-
زمان شاہ: ۶۹۹، ۷۱۰، ۷۱۲، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۴۶، (اعمیٰ) ۷۵۲-
زمان خان: ۶۷۴، ۶۸۹-
زنگی خان دُرانی: ۷۴۲-
زنگی خان خارجی باشی: ۶۷۹، ۶۸۰-
زنہ کاک: ۸۷۱-
زونہ راج: ۱۹۷-
زورآور سنگھ: ۷۸۰، ۸۱۹، ۸۲۰، (وزیر) ۸۲۱ (کلہوریہ) ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۳۵، ۸۴۸-
زیب النساء بیگم: ۵۸۴-
زینو چک: ۲۴۴، ۲۹۳-
زین خان کوکہ: ۴۰۹ (کوکلتاش) ۲۳۸-
زین الدین (ملا) ۲۸۴-
زین بڈر: ۲۰۹-
زین الدین: ۱۸۳، ۱۸۴-
زین لادک: ۲۰۶-
زین العابدین (سلطان): ۱۵، ۱۷۴، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۹۲- (زینہ شاہ) ۱۹۳، ۲۰۱، ۲۰۶، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۵۸، ۲۶۱، ۲۷۲-

س

سارو بیگ شاملو: ۴۴۰، ۴۴۱-
سبز علی سودن: ۸۲۲-
سپہر شکوہ (پسر داراشکوہ): ۵۱۸، ۵۲۰-
ستان دیوی: ۲۱۳-
ستنرداس: ۴۴۱-
سٹونز: ۷۹۴-
سجی نر (راجہ): ۳۲، ۳۸-
سدا کور: ۷۴۹-
سدہ (راجہ): ۴۶-
سراج الدین (وزیر): ۱۷۰-
سراج الدولہ ناظم بنگالہ: ۷۹۸، ۶۳۷-
سربلند خان: ۷۰۰، ۷۱۴-
سر بیبن: ۷۱-
سرشتہ سین: ۶۲-
سرافراز خان افغان: ۶۴۶-
سرورِ کائناتؐ: ۶۵۰-
سرہنگ چک: ۲۲۳، ۲۳۶-
سرہنگ رینہ: ۲۱۶-
سعادت خان صوبہ دار: ۵۹۵-
سعداللہ خان (ہدایت اللہ خان): ۵۶۴، ۵۶۵-
سعدی: ۶۵۶-
سعید بن جبیر: ۶-
سعید خان (والی کاشغر): ۲۳۹، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۶۲، ۳۴۳-
سفیان ثوری: ۶-
سکندر بُت شکن: ۱۷۶، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۹، ۱۹۶-
سکندر (سلطان): ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۸۵۱، ۸۵۸-
سکندر خان اوزبک: ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۸۶، ۳۸۹، ۳۹۱، ۳۹۳-
سکندر ذوالقرنین: ۱۱-
سکندر شاہ (بن فتح شاہ): ۲۳۲، ۲۳۳،

۲۳۴، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۴، ۳۷۸ -
سکندر شاہ: ۶۷۵، ۶۷۶ -
سکندر شاہ لودی: ۲۳۰، ۲۳۱ -
سکندر علی شاہ: ۵۲۴ -
سکندر خان پسر سعید خان: ۲۴۰، ۲۴۲ -
سلطان خان: ۷۵۲، ۷۵۶ -
سلطان محمد: ۳۶۰، ۷۳۱ -
سُلکن دیو (راجہ): ۳۶ -
سُلہن: ۱۴۴، ۱۴۶، ۱۵۱ -
سلیم چشتی (شیخ): ۳۹۲ -
سلیم شاہزادہ (جہانگیر): ۲۹۰، ۳۹۲، ۴۰۵، ۴۰۸، ۴۲۹، ۴۵۷، ۵۰۵ -
سلیم شاہ افغان: ۳۶۷، ۳۶۸ -
سُلیمان (حضرت): ۲۱، ۲۲ -
سُلیمان خان (مرزبان یابین): ۷۸۱ -
سُلیمان شاہ: ۶۷۵، ۸۷۸ -
سُلیمان مرزا (پسر داراشکوہ): ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۸۵، ۳۸۶، ۴۰۱، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۹، ۵۲۰ -
سُلیمان والی ایران: ۵۵۵ -
سمرن (رانی): ۲۲ -
سمندر خان: ۷۲۵ -
سنبھاجی پسر سیواجی: ۵۳۴، ۵۳۵ -
سنت سنگھ (راجہ): ۷۷۸، ۸۳۶ -
سندسین (راجہ): ۲۹، ۳۰ -
سندمت (وزیر): ۵۶، ۱۵۴ -
سندیمان (راجہ): ۲۳، ۴۱، ۴۲، ۵۶، (آری راج) ۵۷ -
سنسار چند والی کانگڑہ: ۷۴۹، ۷۵۱ -
سنگت ورما (راجہ): ۱۰۵ -
سنگرام (راجہ): ۱۳۵ -
سنگرام پال: ۱۳۴، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۴۳ -
سنگرام چندر: ۳۵، ۱۵۸، ۱۵۹ -
سنگرام دیو (راجہ): ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۲۲، ۱۵۷، ۱۵۸ -
سنگرام ڈانگر: ۱۰۷، ۱۱۰ -
سنیا دت (راجہ): ۲۶ -
سوٗ: ۱۰۲ -
سوچیت سنگھ (راجہ): ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۹، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۸ -
سودرشن پنڈت: ۵۶۲ -
سورانند (راجہ): ۳۱ -
سورج مل جات: ۶۴۸، ۸۷۱ -
سوجن (راجہ): ۳۹۲ -
سوسرم چندر: ۱۴۹
سوسل: ۱۳۷، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۳ -
سوکھ جیون: ۱۴۴، ۶۵۲، ۶۶۱ -
سوکھ رام صفایا: ۷۳۴ -
سوکھ ورم: ۱۰۱ -
سوکھ ورما: ۱۰۳ -
سوگندا رانی: ۱۰۵ -
سوگندرب: ۱۳۷ -
سوم بٹ: ۱۳۱ -
سوم پال: ۱۴۳، ۱۴۶، ۱۴۸ -
سوم (قوال): ۱۹۸ -
سوہن سنگھ: ۷۸۸، ۸۲۸ -
سہہ بٹ (ملک سیف الدین): ۱۴۶، ۱۷۸، ۱۶۸، ۱۸۷ -
سہہ چک: ۲۲۳، ۲۳۶ -

سہہ دیو : ۱۶۰، ۱۶۳، ۱۶۵، ۱۶۷، ۲۱۷-
سہج رام پنڈت : ۷۲۶، ۷۳۰، ۷۳۸، ۷۵۹-
سہج پال : ۱۳۴-
سہن سنگھ : ۳۸۲-
سہم دیو : ۲۱، ۱۵۹، ۱۶۰-
سید اسخان : ۷۲۱-
سید مرزا : ۲۵۸-
سیف خان بیہقی : ۴۲۹-
سیف خان پسر تربیت خان : ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴، ۵۴۲-
سیف اللہ خان : ۶۷۱ (برادر لعل خان)؛ ۶۷۲-
سیف الدین کمنٹ : ۶۹۳-
سیف ڈار ملک : ۱۷۵، ۲۱۶، ۲۱۸، ۲۲۲-
سیواجی : ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۵، ۸۰۴-
سیوا سنگھ : ۷۸۹-

ش

شاپور : ۶۷-
شاپور (خان) : ۵۸۱، ۳۲۴، ۸۴۳-
شاپور شاہ : ۷۰۰-
شادی خان (افغان) : ۳۷۵، ۸۴۳-
شاکہ سہم : ۴۳-
شالباہن : ۶۷-
شام سنگھ : ۸۰۸-
شامک (شہاب الدین سلطان) : ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴-
شاہباز خان : ۲۶۴-
شاہجہان : ۴۶۷، ۴۷۴، ۴۸۰، ۴۸۴، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۹۴، ۴۹۶، ۴۹۷، ۵۰۰، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۸، ۵۱۰، ۵۱۲، ۵۱۷، ۵۲۰، ۵۲۴، ۵۳۰، ۵۳۳، ۵۵۴، ۶۴۵، ۷۹۵-
شاہجہان ثانی (رفیع الدولہ) : ۵۷۳-
شاہجی پدر سیواجی : ۵۳۰-
شاہرخ مرزا : ۳۲۱، ۳۲۵، ۴۰۱، ۴۰۸-
شاہزادہ بیگ : ۲۶۲-
شاہسوار بیگ : ۵۴۹-
شاہ عالم (نیز محمد معظم شاہ عالم بہادر) : ۵۵۷، ۵۶۲، ۵۶۹-
شاہ عالم ثانی (والا گوہر) : ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۸، ۷۹۹-
شاہ قلی خان : ۳۲۱، ۴۰۸-
شاہ محمد بزنہ سلطان شہاب الدین) : ۱۷۷-
شاہ میرزا : ۱۶۱، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۷، ۱۶۸، ۳۹۵-
شاہی خان (زین العابدین) : ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۷-
شائستہ خان : ۵۳۱، ۵۳۲، ۷۲۲-
شترگن : ۷۷-
شجاع پسر زمان شاہ : ۷۳۴-
شجاع خان سدوزئی : ۶۸۰-
شجاع الدولہ (نواب لکھنؤ) : ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۷۹۹-
شجاع مرزا : ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۵،

۵۱۶، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۵۰، ۵۵۴ -

شجاع الملک پسر تیمور : ۷۰۰، ۷۱۰، ۷۱۸، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۳۰-۷۳۳، ۷۵۲-۸۰۵، ۸۰۶، ۸۲۰ -

شرف الدین (سینہ) : ۱۶۶ -

شرف الدین بیزوی : ۱۸۱ -

شرف الدین (مرزا) : ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۹۶، ۵۸۱، ۶۵۹ -

شری متی : ۱۳۱، ۱۳۳، ۱۳۴ -

شریف (خواجہ) : ۴۶ -

ششوپال : ۲۱، ۲۲ -

شکنی : ۳۸ -

شمس الدین (شیخ) : ۱۸۱ -

شمس چک (ملک) : ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۵۷، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۹۴، ۲۹۸، ۳۰۴، ۳۱۲، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۷، ۳۲۲، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۱، ۳۳۴، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۹، ۴۴۲، ۴۴۶ -

شمس دوبی : ۲۸۱، ۳۰۴، ۳۱۰، ۳۲۸، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۹ -

شمس الدین الماس (مولانا) : ۲۸۴ -

شمس الدین محمد انکہ : ۳۸۴ -

شمس الدین ثانی پسر محمد شاہ : ۲۴۳ -

شمس لبینہ : ۲۷۴، ۲۷۶، ۲۷۷ -

شمس عراقی (میر) : ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۷، ۲۲۰، ۲۲۲، ۲۴۳، ۲۴۶، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۶۷، ۳۳۴ -

شنبو درون : ۱۰۷ -

شنکر اچارج : ۱۵۵، ۱۶۰ -

شنکر چک یا خان : ۲۷۴، ۲۸۲ -

شنکر دیوی : ۲۹۰ -

شنکر درون : ۱۰۵ -

شنکر رینہ : ۲۲۶، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱ -

شنکر ورما : ۱۰۳ -

شنگی جاڈورہ : ۳۰۳ -

شنگلی ریشی : ۲۵۴ -

شنگی نیا بک : ۳۳۴ -

شور ورما : ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۵،

شورک (راجہ) : ۲۷، ۲۳۷ -

شہاب الدین احمد خان : ۳۹۱ -

شہاب الدین خان : ۴۰۶، ۴۰۷ -

شہباز خان افغان : ۳۷۰، ۴۰۳، ۴۰۶، ۴۲۴ -

شہریار : ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۸۸ -

شیبانی خان اوزبک : ۳۳۸، ۳۴۱ -

شیر احمد خان : ۸۴۷ -

شیر افگن (علی قلی خان) : ۳۶۴، ۴۶۲، ۴۷۰ -

شیر خان افغان : ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۷۰، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۹، ۴۰۶ -

شیر خان ماگرے : ۳۰۰ -

شیر ورما : ۱۰۶، ۱۰۸، ۱۰۹ -

شیر خان عدلی : ۳۸۲ -

شیر خان فولادی : ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۷ -

شیر دوبٹ : ۲۰۲ -

شیری بٹ : ۱۹۷، ۲۰۱ -

شیر علی خان (شیعہ) : ۲۸۸ -

شیر علم خان ماگرے : ۴۲۶ -

شبیر محمد خان: ۴۰۷، ۷۰۵، ۷۱۳، ۷۱۸-
شیر سنگھ: ۷۴۹، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۶۴، ۷۶۶، ۷۸۵، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۲۷، ۸۲۸-
شیرہ دوم: ۱۰۱-
شیوہ رائے: ۱۸-
شیوہ سوامی: ۱۰۱-
شیلادت: ۷۰، ۷۱-

ص

صابر بٹ: ۸۶۴-
صابر شاہ: ۶۴۱-
صابر (قوال): ۳۶۰-
صادق خان: ۴۱۰، ۴۳۸ (سپہ سالار) ۷۰۸-
صاحب سنگھ: ۷۱۰، ۷۴۴، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۲-
صافی (ابوالقاسم): ۶۲۹-
صائب (مرزا): ۴۹۸-
صالح عاقل: ۳۲۰-
صدرالدین (ملک): ۱۶۶-
صدرالدین (قاضی): ۲۹۰-
صدیق خان بخشی (میر): ۵۸۴-
صفدر خان: ۴۷۷-
صفدر علی خان: ۷۰۰، ۷۱۲، ۷۱۴-
صفدر جنگ (نواب): ۶۴۴-
صفی (شاہ): ۵۲۲-
صمد بابا: ۷۸۶-
صورت سنگھ برادر رنجیت دیو: ۸۱۹-

ض

ضابط خان روہیلہ: ۶۳۵-
ضیائی: ۱۹۵-

ط

طالب آملی: ۴۸۶-
طالب علی خان: ۶۲۵-
طالب اصفہانی: ۳۲۲، ۳۲۵-
طاماسپ: ۳۱-
طاہر شاہ: ۱۶۱-
طرغانی (امیر): ۱۸۱-
طرکل (امیر): ۱۸۰-
طہماسپ شاہ: ۳۶۱، ۳۷۸، ۶۰۱-
طہماسپ (شہزادہ): ۵۹۸-
طہماسپ قلی (نادرشاہ): ۵۹۸-
طہماسپ صفی مرزا: ۵۹۷-
طہومرث: ۸-

ظ

ظفر خان احسن: ۴۹۸، ۵۰۰، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۵-
ظفر خان بخشی (روشن الدولہ): ۵۸۵-
ظفر خان بچہ شمسی چک: ۳۳۳، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۸۰-
ظفر نیایک پسر قاسم نیایک: ۳۳۴-
ظہیر (خواجہ): ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸-

ع

عادل بیگ: ۴۳۶، ۴۳۹-

عارف خان: ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۸۲-
عالم خان (حاکم کھنور): ۵۰۷-
عالمگیر: ۵۱۴، ۵۱۹، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۳، ۵۳۵، ۵۳۷، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۴، ۵۶۰، ۵۸۴، ۵۹۵، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۴-
عالمگیر ثانی (برادر محمد شاہ): ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸-
عالی ملک: ۶۷۶-
عباد اللہ (میر): ۶۶۳-
عباس ثانی (شاہ): ۴۷۲، ۴۹۱، ۴۹۳، ۵۰۴-
عباس شاہ پسر تیمور شاہ: ۷۰۰، ۷۰۳، ۷۲۳-
عباس صفوی (شاہ): ۴۶۹، ۴۹۱-
عباس مرزا: ۵۹۸-
عبدالاحد سرہندی (خواجہ): ۵۴۲-
عبداللہ (حافظ): ۶۶۶، ۶۷۵-
عبداللہ بن عباس: ۶-
عبداللہ (طائی): ۱۱۹-
عبداللہ (ملا): ۲۸۶، ۷۱۱-
عبداللہ خان: ۳۷۶، ۳۸۳-
عبداللہ خان (سید): ۴۲۰، ۵۷۷-
عبداللہ خان ایشک قاضی: ۶۲۸، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۵-
عبداللہ خان اوزبک: ۴۰۸-
عبداللہ خان پسر جمعہ خان: ۶۹۷، ۷۱۳، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۲، ۷۲۶، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۹-
عبداللہ خان جد احمد شاہ ابدالی: ۶۴۰-
عبداللہ خان دہبیدی: ۵۵۱، ۵۵۹، ۵۷۹، ۵۸۳-
عبداللہ خان (قاضی): ۶۹۷
عبداللہ خان کابلی (خواجہ): ۶۵۲، ۶۵۳-
عبداللہ خان والی کاشغر: ۵۴۱، ۵۵۰-
عبداللہ سمرقندی (ملا): ۲۵۹-
عبدالحمید خان: ۵۹۷-
عبدالرزاق: ۵۵۱، ۵۶۷، (چودھری)، ۵۹۰، ۶۱۱-
عبدالرزاق (میر): ۴۱۷-
عبدالرحیم (میرزا): ۴۰۶، ۴۰۸، ۴۱۵، (خانخاناں): ۴۷۷-
عبدالرحیم (قاضی): ۵۴۲، ۶۶۳-
عبدالرحیم خان: ۶۹۸، ۷۱۲-
عبدالرحمن (مرزا): ۲۶۲-
عبدالرحمن: ۳۷۸، ۷۳۹-
عبدالرشید جکنی: ۵۳۹، ۵۴۰-
عبدالسلام (بابا): ۵۹۱-
عبدالصمد خان (سیف الدولہ): ۵۸۱، ۵۸۲، ۶۰۳، ۶۴۷-
عبدالعظیم خان دیوان صوبہ: ۵۶۶-
عبدالعزیز خان نائب صوبہ: ۶۹۳، ۸۵۷، ۸۵۹-
عبدالغفار خان: ۶۷۸، ۷۰۱، ۷۰۲-
عبدالغفور (قاضی): ۶۵۵-
عبدالقادر: ۸۸۷-
عبدالکریم (قاضی): ۵۴۷-
عبدالنبی شیخ: ۲۸۶، ۶۹۰-
عبدالنبی (ملا) ملقب بہ محتوی خان: ۵۷۹-

عبیر: ۴۶۹۔
عتیق اللہ حاجی: ۱۹۔
عثمان (ملک): ۲۱۹، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷۔
عجب دیو: ۲۰۹۔
عزیز الدین (فقیر): ۶۷۹۔
عزیز کوکہ (خان اعظم): ۳۹۴، ۳۹۹، ۴۱۲۔
عسکری (مرزا): ۳۵۰، ۳۵۲، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۶، ۳۶۷۔
عسکر خان: ۶۸۸۔
عشقی (مولانا): ۲۹۰۔
عصام الدین: ۵۹۲۔
عصمت اللہ خان: ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۵۴، ۶۵۹۔
عضد الدولہ (ابو الفتح): ۴۰۸۔
عطاء اللہ خان (حاجی): ۶۴۹، ۶۶۳، ۷۲۱۔
عطا محمد خان: ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۹، ۷۲۲، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۵۲۔
عطر سنگھ سندانوالیہ: ۷۸۷، ۷۸۸۔
عطیۃ اللہ خان: ۵۹۳۔
عظمت شاہ: ۸۳۹۔
عظمت قابچی: ۶۹۱۔
عظمت درانی: ۶۹۱، ۶۹۲۔
عظیم الدین درابو: ۸۴۹۔
عظیم الشان: ۵۵۴، ۵۵۶، ۵۵۷، (عظیم الدین) ۵۶۳، ۵۹۵۔
عظیم خان (سردار): ۲۱۸۔
عظیم خان: ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۸، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۸۲۰۔
عقیدت خان بہادر: ۵۸۴۔
علاؤ الدین: ۱۶۹، ۱۷۰۔
علاؤ الدین لودی: ۳۵۱۔
علاؤ الدین نقشبندی (خواجہ): ۶۱۹۔
علم شیر خان: ۳۰۴، ۳۱۲، ۳۱۵، ۳۲۲، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۳، ۳۳۴، ۴۲۰، ۴۳۰۔
علیؓ: ۶۷۶۔
علی (بابا): ۲۶۷۔
علی (حکیم): ۳۲۵، ۴۵، ۴۵۷۔
علی (درویش): ۴۳۶، ۴۳۹، ۴۴۰۔
علی (قاضی): ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۴۴۔
علی (مرزا) (نیز نگاہ کنبد علاؤ الدین): ۱۶۹، ۴۲۰۔
علی اکبر (مرزا): ۳۲۵، ۴۵۰، ۴۵۷۔
علی اکبر (خواجہ): ۵۵۰۔
علی اکبر خان: ۶۷۶، ۶۷۷۔
علی بٹ: ۲۴۱، ۳۱۰، ۳۱۴۔
علی بیگ ترک (شیخ): ۲۳۳ – ۲۳۹، ۲۴۱، ۲۴۳، ۳۵۱۔
علی تگین: ۱۲۶۔
علی ثانی (میر): ۸۵۶۔
علی چک ولد نوروز چک: ۲۶۳، ۲۸۲، ۲۹۱، ۲۹۸، ۳۰۰، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۱۰، ۳۱۴۔
علی خان: ۱۰۳۔
علی خان بیہقی (سید): ۲۱۳، ۲۱۴۔

علی خان دچھن پارہ: ۴۲۹ـ
علی خان مرزا زادہ: ۴۲۰ـ
علی خان (راجہ): ۴۰۸، ۷۱۴ـ
علی خان (سیّد): ۵۷۶ـ
علی خان پادشاہ: ۱۷۴، ۱۸۵، ۱۸۷، ۱۸۸ـ
علی ڈار: ۳۲۷ ـ ۳۲۹، ۳۳۱، ۴۲۹ـ
علی رینہ: ۲۲۳، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۷، ۲۳۹، ۲۴۱ـ
علی رائے: ۴۴۹ـ
علی شاہ برادر بڈشاہ: ۵۳۷ـ
علی شیر بٹ: ۳۱۷ـ
علی قلی خان (نیز قلی خان): ۳۷۱، ۳۷۴ ـ ۳۷۷، ۳۸۲، ۳۸۶، ۳۸۹، ۳۹۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳ـ
علی قلی خان قاچار: ۷۳۶ـ
علی کوکہ: ۲۸۴ ـ ۲۸۷ـ
علی مردان خان: ۴۹۲، ۵۰۳، ۵۰۶، ۵۰۸، ۵۶۰ـ
علی ملک برادر حیدر ملک چاڈوڑہ: ۴۸۲ـ
علی ملک: ۲۹۸، ۳۰۱ـ
علی ماگرے برادر حسین ماگرے (خان): ۲۵۶، ۲۶۹، ۲۷۱، ۲۸۶ ـ ۲۹۳، ۲۹۵، ۳۰۰، ۳۱۰ـ
علی میر کوکہ: ۴۱۸ـ
علی ملک ناجی: ۴۱۷ـ
علی محمد خان (عملہ باشی): ۶۸۹ـ
علی محمد خان: ۵۶۶، ۵۶۷ـ
علی نجار (بابا): ۲۱۱، ۲۵۴ـ
علی وردی خان: ۶۳۷ـ
علی ہمدانیؒ (سید، میر): ۱۷۳، ۱۷۵، ۱۷۸ـ
عماد الملک: ۶۳۲، ۶۴۵، ۶۴۷، ۶۴۸ـ
عماد الملک چرکس: ۳۵۲ـ
عمر (میر داماد ابوالبرکات خان): ۶۱۹، ۶۲۰ـ
عمر چکینی (شیخ): ۶۷۹ـ
عمر شیخ مرزا: ۳۳۷، ۳۳۹، ۴۳۶، ۴۳۷ـ
عودی (ملّا): ۱۹۸ـ
عیب: ۱۴۷ـ
عیدی رینہ: ۲۱۳، ۲۱۸، ۲۳۲، ۲۵۱، ۲۵۳، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۶۳ ـ ۲۶۷ـ
عیسیٰؑ: ۵۲، ۴۵۵ـ
عیسیٰ خان نیازی: ۳۹۹ـ
عیسیٰ بہادر: ۸۳۹ـ
عیسیٰ دیوان (خواجہ): ۶۹۹، ۷۱۱، ۷۱۲ـ

غ

غازی چک یا خان: ۲۲۰، ۲۲۴، ۲۳۴، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۵۱، ۲۵۸، ۲۶۱، ۲۶۳، ۲۶۶، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۴ ـ ۲۷۹، ۳۴۴، ۳۵۳، ۴۳۰ـ
غازی خان یوسف زئی: ۷۵۴ـ
غفار خان میر سامان: ۶۹۵، ۶۹۷ـ
غفور خان: ۶۸۸ـ

غلام جیلانی: ۸۶۷۔
غلام حسن: ۵۴۶۔
غلام قادر پسر ضابطہ خان: ۲۳۵۔
غلام علی خان: ۷۰۲، ۷۶۰۔
غلام محمد خان: ۷۲۹۔
غلام محی الدین (شیخ): ۷۶۳، ۷۶۵، ۷۶۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۱، ۷۸۴، ۸۱۰، ۸۱۱۔
غیاث (خواجہ): ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۵۔
غیاث الدین بخشی: ۳۹۲۔

ف

فاضل خان: ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰۔
فاضل کنٹ (میر): ۶۶۸، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۷، ۶۸۲۔
فتح (خواجہ) المعروف بہ خان زمان): ۲۸۱۔
فتح اللہ گرو (خواجہ): ۶۷۵۔
فتح اللہ خان: ۷۹۰، ۸۱۲۔
فتح چک یا ملک یا خان: ۲۵۸، ۲۶۶، ۲۷۴، ۲۷۸، ۳۱۴۔
فتح خاتون: ۲۹۰۔
فتح خان پسر پائندہ خان: ۷۰۶، ۷۰۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۸۹، ۸۲۰۔
فتح خان مرزبان کٹھائی: ۶۸۳۔
فتح خان بمبہ: ۷۱۵، ۷۱۶۔
فتح شاہ یا خان: ۱۷۶، ۲۰۸، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱ ـــ ۲۳۰، ۲۳۲، ۲۴۲۔
فخرالدولہ: ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۶۰۲۔
فخرالدین: ۵۸۳۔
فدائی خان: ۵۴۵۔
فرخ سیر: ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۲، ۷۴۲، ۷۹۶۔
فرخ (راجہ کاک در): ۸۴۸۔
فردوسی (شاعر): ۱۹۹۔
فرید شکر گنج (شیخ): ۳۹۳، ۴۰۴۔
فرید بدخشی (شیخ): ۴۳۸، ۴۴۲۔
فریڈرک کری بارنٹ: ۸۰۸، ۸۲۹۔
فریدون خان: ۷۸۳۔
فضیلت خان: ۵۸۶۔
فقیر اللہ کنٹ (میر): ۶۶۵، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۷۰۱۔
فورشاہ: ۱۶۱۔
فولاد: ۱۸۲، ۱۸۳۔
فولاد سنگھ: ۷۵۸۔
فورسائٹھ صاحب: ۸۵۳، ۸۵۸۔
فیروز شاہ: ۱۷۳۔
فیروز ملک: ۲۲۶۔
فیروز (ملا): ۲۸۹۔
فیروز دین: ۷۲۲، ۷۳۶۔
فیروز شاہ پسر تیمور شاہ: ۷۰۰۔
فیضی: ۴۵۱، ۴۵۲۔
فیض اللہ خان (قاضی وزیر): ۶۷۵، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۱، ۶۹۰، ۷۰۲، ۷۰۴، ۷۲۳، ۷۳۱، ۷۳۲۔
فیلقوس: ۵۲۔

ق

قاضی خان: ۵۹۲، ۶۵۱، ۶۶۴، ۶۷۶، ۶۸۲ ـ

قاسم (میر): ۳۰۰، ۷۹۸، ۷۹۹ ـ

قاسم (خواجہ): ۳۱۸، ۳۲۰ ـ

قاسم (مرزا)، مرزبان بنگالہ: ۶۳۴ ـ

قاسم (حافظ): ۴۴۸ ـ

قاسم مرزا (میر بحر): ۳۱۹، ۳۲۴، ۳۳۲، ۳۶۱، ۴۱۷ ـ ۴۲۳، ۴۲۶، ۴۳۱، ۴۳۳ ـ

قاسم نیا یک: ۴۳۴ ـ

قاسم خقانی (شاعر): ۵۹۱ ـ

قاسم خان (ابوالقاسم): ۶۲۹ ـ

قیلوئے افغان: ۴۱۲ ـ

قتلق فولاد: ۳۸۵ ـ

قدر خان: ۱۱۸ ـ

قدوس گوجواری: ۷۳۵ ـ

قراہادر: ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۶۲، ۲۷۷ ـ

قراچہ خان: ۳۶۶، ۳۶۷ ـ

قطب الدین: ۱۶۹، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۲۰۶، ۲۳۲ ـ

قطب الدین خان (نواب): ۷۴۸، ۷۴۹ ـ

قطب الدین خان والی بڑودہ: ۷۰۴ ـ

قطب الدین محمد خان: ۳۸۷ ـ

قطب شاہ: ۴۱۴ ـ

قطب علی کوکہ: ۲۵۸، ۴۶۳ ـ

قلی خان: ۳۷۰، ۶۹۰ ـ

قلیچ خان: ۳۹۲، ۴۰۷، ۴۱۰، ۴۷۷ ـ

قمرالدین (سید): ۶۹۹ ـ

قمرالدین خان (وزیرالممالک): ۶۴۳، ۶۴۶ ـ

قنبر (دیوانہ): ۳۷۱ ـ

قندز (ملک): ۳۳۷ ـ

قوام الدین (ملا): ۶۸۲، ۶۹۵، ۶۹۷ ـ

قوام الدین خان: ۵۴۳، ۵۴۴ ـ

قوچک بیگ: ۲۳۳، ۳۴۳ ـ

قیتلان بیگ: ۳۶۴ ـ

قیصر: ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۲۲، ۷۲۳ ـ

ک

کابرسی (راجہ): ۱۳۵ ـ

کاجی چک: ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۹ ـ ۲۳۶، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۳، ۲۶۳، ۲۶۹، ۳۴۳، ۳۵۷ ـ

کارنوالس (لارڈ): ۸۰۱ ـ

کاظم (میرزا): ۶۷۶، ۷۰۱، ۷۱۲ ـ

کالا پہاڑ: ۴۰۳ ـ

کالبرٹ صاحب: ۷۹۳ ـ

کالے خان: ۷۷۸ ـ

کام بخش (میرزا): ۵۵۵ ـ

کامران (مرزا): ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۵۰، ۳۵۱، ۳۵۴ ـ ۳۵۷، ۳۶۴، ۳۶۹ ـ

کامران (شاہزادہ): ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۴، ۷۳۶، ۷۳۷ ـ

کھامن دیو : ۲۴ -

کان سنگھ (دیوان) : ۷۷۰ -

کانلی (جنرل) : ۸۰۶ -

کاہن سنگھ : ۸۱۳، ۸۱۴ -

کبیر (مولوی) : ۱۹۵ -

کبیر خان : ۳۹۹ -

کتابون : ۳۱ -

کیشرا سنگھ راجہ جے پور : ۶۲۴ -

کیشرا سنگھ : ۷۸۳ -

کچپل : ۱۵۹ -

کراپل (وزیر) : ۱۵۵ -

کرتینی (راجہ) : ۱۳۵ -

کرپارام (دیوان) : ۷۶۲، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۴۲، ۸۴۶، ۸۴۸، ۸۵۳ -

کرستو (عیسیٰ) : ۴۵۱ -

کرشن یا کشن (جی) : ۱۴، ۱۵ -

کرشن (راجہ) : ۸ -

کرم اللہ خان (مرزبان راجور) : ۶۹۸، ۷۱۴ -

کرن شاہ : ۷۸۱، ۸۲۷ -

کری بارنٹ : ۸۱۲، ۸۱۴، ۸۱۵ -

کریم داد خان (حاجی) : ۶۴۹، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۹۶ -

کریم خان نبیرۂ سلیمان خان : ۷۸۱، ۷۸۲ -

کسک : ۷۷ -

کسیتا سنگھ : ۷۸۴ -

کشفی (شاعر) : ۴۸۴ -

کشمیری خان : ۷۲۰ -

کشور سنگھ (میان) : ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۸ -

کعب احبار : ۶ -

کفایت خان : ۶۸۸، ۶۹۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳ -

کلابون : ۲۰ -

کلایو (کرنیل) : ۷۹۸ -

کلٹ (پنڈت) : ۱۰۱ -

کلشدیو (راجہ) : ۱۳۲ — ۱۳۵ -

کلہن پنڈت : ۱۶، ۳۰، ۳۸، ۷۳، ۱۳۸، ۱۴۲، ۱۵۱، ۱۵۴، ۱۵۸ -

کلیان :

کلیان دیوی : ۹۳، ۹۴ -

کلیان مل : ۱۲۷، ۳۹۳ -

کملا : ۹۳، ۹۴ -

کمال (سید) : ۲۷۷ -

کمال (مولانا) : ۲۸۳ -

کمال (واعظ) : ۶۹۹ -

کمال خان گکھڑ : ۲۷۳، ۳۸۴ -

کمال الدین نقشبندی (خواجہ) : ۶۶۶، ۶۷۵، ۶۸۶ -

کمال کوکہ : ۲۶۱ -

کمل درون : ۱۰۸ -

کناث (شاہزادہ) : ۸۷۳ -

کنٹربولی (لارڈ) : ۷۵۱ -

کنا سنگھ : ۸۱۹ -

کنجوتی (راجہ) : ۴۰۳ -

کنشک : ۴۲، ۴۳ -

کوٹہ رین : ۱۶۵، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹ -

کورصاحب : ۷۸۹ -

کوشی مشی (راجہ) : ۳۰ -

کولیا پیڈ : ۸۹، ۹۱ -

کھیتی چند (راجہ): ۴۹۔
کھڑک سنگھ: ۷۳۸، ۷۴۸، ۷۵۰، ۷۵۳، ۷۷۵، ۷۷۶، ۸۱۰، ۸۲۸۔
کہسکہ چندر: ۱۵۶۔
کھیمہ اندر: ۱۶۔
کھیمہ اندر (راجہ): ۲۷۔
کھیمہ گپت یا گپت: ۱۱۱۔
کیمک خبر عصمت اللہ: ۴۵۴۔
کیچم خان کھکہ: ۲۵۷۔
کیکاؤس: ۵۰۴۔
کیلاس در: ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۷۱۔
کیننگ صاحب (لارڈ): ۸۴۲۔
کیوڈن صاحب: ۸۱۶۔
کیومرث: ۸۔

گ

گدا بیگ ترکمان: ۳۰۳۔
گدا ملک: ۲۲۴، ۲۳۲، ۲۳۳۔
گگنہ چند: ۱۲۲، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶۔
گلاب سنگھ (راجہ): ۱۲۹، ۷۳۵، ۷۳۸، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۷۶، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۹، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۲، ۸۱۸، ۸۲۸، ۸۳۰، ۸۳۲، ۸۳۹، ۸۴۱۔
گلاب سنگھ بنگی: ۷۴۷، ۷۴۸۔
گلاب سنگھ (سردار): ۷۸۵، ۸۰۸۔
گلاب سنگھ مجیٹھیہ: ۷۴۵۔
گلبرٹ (کپتان): ۸۱۶۔
گلابو (کمیدان؟): ۸۴۳۔
گل چند (راجہ): ۱۲۲۔
گل خان خیبری: ۶۲۹۔
گلرخ بیگم دختر کامران مرزا:
گلستان خان: ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۲۲۔
گلشن (راجہ): ۱۳۵۔
گلکندر: ۳۲، ۳۵۔
گنپت: ۷۵۔
گندھرب سین: ۷۱، ۷۲۔
گنگا رام (منشی): ۸۱۳۔
گنیش پنڈت: ۷۶۰، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۹، ۷۷۱، ۷۷۴، ۷۷۸، ۸۴۹۔
گوبند: ۵۲۹، ۵۵۸، ۵۶۸، ۶۴۹، ۷۴۱۔
گوپال چند: ۲۱، ۲۲۔
گوپال دیو: ۲۲۔
گوپادت: ۵۰، ۵۸۔
گوپال درما: ۱۰۵۔
گوتم (راجہ): ۱۳۵۔
گوجر خان: ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۲۰۔
گودر: ۳۱، ۳۲۔
گودو (راجہ): ۸۸۔
گودی رانی: ۱۱۰۔
گورکھ داس: ۶۶۵، ۶۶۷۔
گورکھ سنگھ: ۷۶۲، ۷۷۹، ۷۸۴۔
گوکرن: ۳۳، ۵۰۔
گونند ثانی: ۱۶۔
گونند سوم: ۴۴۔
گوہر امان: ۷۸۲، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۴۸۔

ل

لارک چند: ۳۵۔

لارنس صاحب: ۸۱۵، ۸۱۷، ۸۲۷، ۸۲۹، ۸۳۲ـ

لال بیراگی: ۵۱۰ـ

لال سنگھ (وزیر): ۸۱۰، ۸۱۲، ۸۱۳ـ

لچھمن داس فرزند دیوان جوان سہائے: ۸۷۲ـ

لچھمن دیو (راجہ): ۱۵۹ـ

لچھمن (راجہ): ۷۲ـ

لچھمن (سری): ۸۸ـ

لسی میر: ۸۶۳ـ

لشکر خان: ۵۰۸ـ

لطف اللہ خان: ۵۵۱ـ

لعل خان جٹک: ۶۶۵ــ ۶۷۳ـ

لعل سنگھ: ۷۸۹، ۸۰۷ـ

لکھپت (دیوان): ۷۴۶، ۸۱۲، ۸۲۱، ۸۳۲ـ

للتا پیڈ: ۹۹، ۱۰۰ـ

للتا دیتہ (راجہ): ۱۰، ۸۱، ۸۲، ۸۵، ۸۶، ۸۸، ۱۷۹ـ

للہ عارفہ: ۱۷۱ـ

لنگر چک: ۱۶۱، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸ـ

لولو: ۱۳۱ـ

لو (راجہ): ۴۴ـ

لوٹن: ۱۴۵، ۱۵۱ـ

لوئے بخار: ۳۲۵، ۴۳۰ـ

لودھ سنگھ: ۷۴۵ـ

لولری: ۳۴ـ

لولی جام: ۲۰۷، ۲۰۸ـ

لوہر چک: ۲۸۲، ۲۸۹، ۲۹۸، ۳۰۱، ۳۰۴، ۳۰۶، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴ (لوہر قوچی) ۳۱۴، ۳۲۲ـ

لوہر چک شاد اللہ دولت چک: ۴۲۵، ۴۲۹، ۴۳۰ـ

لوہر باگنے: ۲۲۶، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۷، ۲۳۹، ۲۶۶، ۲۷۸ـ

لہنا سنگھ: ۷۸۳، ۷۸۴ـ

لیٹن (لارڈ): ۸۵۹، ۸۶۶ـ

لیک (لارڈ): ۸۰۲ـ

لیکھا رانی: ۱۳۰ـ

م

ماترگپت: ۶۴، ۶۵، ۶۷، ۶۸، ۶۹ـ

مارکوئیس آف ہیسٹنگز: ۳۰۸ـ

مادگی دیوی: ۲۱ـ

مارنگٹن (لارڈ): ۸۰۰ـ

مادوسوامی: ۱۹ـ

مالدیو (راجہ): ۳۵۸، ۳۸۳ـ

مام (حاجہ): ۵۰۷ـ

مامہ گکو: ۷۶۲ـ

مان سنگھ: ۳۰۷، ۳۰۹، ۳۱۴، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۲۶، ۴۰۸، ۴۱۲، ۴۳۰، ۴۳۵، ۴۸۱، ۷۴۵ـ

مانوس بیگ: ۳۶۶ـ

مبارک خان افغان: ۳۸۲ـ

مبارک خان بیہقی (سید): ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۹، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۱ــ ۳۰۴، ۳۱۰، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۴۱۹، ۴۲۳، ۴۲۵ـ

مبارک خان کھکہ: ۳۲۵ـ

مبارک گکھڑ: ۴۲۰، ۴۲۱ -
مبارک خان لودی: ۳۴۳ -
مبارز خان: ۲۸۲، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲ -
متھرا داس: ۷۸۱، ۷۸۲ -
متکلف صاحب: ۷۵۰، ۷۵۱ -
مٹ: ۱۳۷ -
مجرم بیگ تاشلیقی: ۲۳۷، ۲۳۹، ۲۵۱
مجید (ملا): ۶۷۷ -
محبت خان پسر جمعہ خان: ۶۹۷، ۶۹۸ -
محبت علی: ۴۴۵ -
محبوب العالم: ۲۷۷، ۸۱۱ -
محتشم بیگ کاشغری: ۶۱۹، ۶۲۰ -
محتوی خان (عبدالنبی ملا): ۵۷۹، ۵۸۰ -
محلیہ (حاجی) (خفیہ نویس): ۵۲۵ -
محرم خان: ۱۴۳ -
محکم چند (دیوان): ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۳۳ -
محمد: ۷۰۰ -
محمد (ملا): ۱۹۴ -
محمد (میرزا): ۵۱۳ -
محمد آفتاب نقشبندی: ۵۶۲ -
محمد ابن سید حسن بیہقی: ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۶، ۲۲۳، ۲۲۵، ۲۶۱، ۲۶۲ -
محمد اکبر: ۵۵۵ -
محمد اکبر شاہ (جلال الدین): ۳۷۱، ۳۷۳، ۴۱۹
محمد اعظم: ۵۲۸، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶ -
محمد اشرف خان (منشی): ۵۸۷ -
محمد امین: ۱۹۹، ۲۹۴ -
محمد امین خان: ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۹۴ -
محمد امین مستغنی (ملا): ۳۱۲ -
محمد امین ویسی (سید): ۱۶۷، ۲۱۰ -
محمد بابر (میرزا): ۳۳۷ (برائے بابر نگاہ کنید بابر شاہ در "ب") -
محمد باقر (امیر): ۳۳۹ -
محمد بٹ: ۲۹۸، ۳۰۵، ۳۰۹، ۳۱۳، ۳۱۶، ۳۱۸، ۳۲۲، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۲، ۳۳۴، ۴۲۳، ۴۲۵، ۴۲۸، ۴۳۰ -
محمد بن سوری: ۱۲۰ -
محمد تقی: ۷۱۱ -
محمد تقی (میرزا): ۴۰۸ -
محمد توفیق (ملا): ۶۵۵ -
محمد چک پسر حبیب چک: ۲۸۹، ۲۹۴، ۳۱۴، ۳۳۴ -
محمد حکیم (مرزا): ۳۲۰، ۳۷۴، ۳۸۴، ۳۸۷، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۸ -
محمد حسین مرزا: ۳۹۱، ۳۹۵، ۳۹۷ (مختار الملک) ۳۹۸ -
محمد حسین کنٹ: ۴۴۸ -
محمد خان (خواجہ): ۷۲۳ -
محمد خان (وزیر): ۷۲۸ -
محمد خان جوانشیر: ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۲۰ -
محمد خان (امیر): ۷۳۳ -
محمد خان (خزانچی): ۶۷۱ -
محمد خان برادر آزاد خان: ۶۸۸ -
محمد خان برادر علی شاہ: ۱۸۵، ۱۸۸ -
محمد خان برادر سلطان زین العابدین: ۲۰۲ -
محمد خان پسر سلطان حسن شاہ: ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲ -

محمد خان (امیر): ۷۳۳-

محمد رضا (ملا): ۵۴۲-

محمد رومی: ۳۵۳-

محمد زمان: ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳-

محمد زمان (مرزا): ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۴-

محمد سلطان (شاہزادہ): ۵۱۹، ۵۵۴-

محمد سلطان: ۳۵۱، ۳۶۴-

محمد سلیم کاشغری: ۳۲۵-

محمد سیستانی (ملک): ۵۹۷، ۵۹۸-

محمد شاہ: ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۸، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۷، ۲۳۹، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۵۷، ۲۷۲، ۳۵۱-

محمد شاہ چشت (ناصر الدین): ۵۷۴، ۵۷۶، ۵۷۷-

محمد شاہ عدلی: ۳۷۵-

محمد صادق بدخشی: ۵۴۱-

محمد صادق نقشبندی: ۵۳۹-

محمد طاہر دہ بیدی: ۵۴۹-

محمد عابد (سید): ۶۲۸-

محمد عظیم خان: ۷۳۰، ۷۳۱-

محمد علی (نواب): ۷۹۱-

محمد علی مرزا (کفایت خان): ۶۸۸-

محمد علی رضائے سرہندی: ۵۴۷-

محمد علی طغیانی: ۳۶۵-

محمد غوث (شیخ): ۳۷۹-

محمد غنی کابلی: ۳۱۸-

محمد فاروق خان: ۵۹۲-

محمد قاسم میر بحر کابلی: ۴۰۹-

محمد قریشی (سید): ۱۷۹-

محمد قلیچ خان حاکم ملتان: ۳۸۷-

محمد قلی (قلیچ خان): ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۷، ۴۴۹-

محمد کام بخش: ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۸-

محمد گاکی (خواجہ): ۶۸۸-

محمد گجراتی (سلطان): ۳۹۴-

محمد ماگری پسر ابدال ماگری: ۲۸۱-

محمد مدنی (سید): ۵۰۲، ۸۵۲-

محمد مراد: ۵۹۱-

محمد مراد خان میر توزک: ۵۴۹-

محمد معز الدین (جہاندار شاہ): ۵۵۶، ۵۶۳-

محمد معصوم: ۴۰۳-

محمد مقیم: ۳۴۰-

محمد ناجی (ملک): ۲۶۴، ۲۶۹، ۲۸۰، ۲۸۲، ۲۸۶، ۳۱۵، ۴۸۰-

محمد نظیر: ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰-

محمد نور (قاضی): ۶۹۰-

محمد ولی: ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳-

محمد ہیبت: ۵۶۶-

محمدی پیرزادہ (میاں): ۶۷۹-

محمد ہمدانی (میر): ۱۷۸، ۱۸۰، ۸۵۸-

محی الدین شیخ (دنگاہ کیند غلام محی الدین): ۷۸۲-

محی الدین گندرو (خواجہ): ۸۵۲-

محی الدین (مرزا): ۸۷۱-

محمود تغلق: ۱۸۲-

محمود خان افغان: ۵۹۷-

محمود خان: ۶۶۵، ۶۶۷، ۶۷۶،

۶۷۷، ۶۸۲، ۶۸۵، ۶۹۰ -
محمود خان بن یونس خان : ۳۳۸ -
محمود گجراتی (سلطان) : ۲۰۰ -
محمود غزنوی (سلطان) : ۱۱۴، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۲۰، ۱۲۷ ـــ ۱۳۰ -
محمود لودی (سلطان) : ۳۵۰، ۳۵۳ -
محمود مرزا : ۳۴۷ -
مختار خان : ۵۵۶ -
مختار الدولہ (نگاہ کنید شیر محمد خان) : ۷۰۳، ۷۱۸، ۷۲۰ ـــ ۷۲۶ -
مختار ملک پسر نادار ملک : ۵۸۸ -
مدد خان (اسحاق زئی) : ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴ -
مدد خان کوکہ : ۶۸۱ -
مدن پال : ۱۳۴ -
مدن (مسخرہ) ۱۳۸ -
مدین کا دسو : ۷۶۲ -
مراد (مرزا) : ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۹۳، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴ -
مراد بیگ والی بخارا : ۶۸۱، ۶۸۲ -
مراد بخش (شاہزادہ) : ۵۰۳، ۵۱۰، ۵۱۴، ۵۲۰ -
مراد یاب خان : ۶۱۵ -
مرتضیٰ (سیّد) : ۲۲۱ -
مرتضیٰ خان : ۶۸۲، ۶۸۹، ۶۹۰، ۷۲۳ -
مرتضیٰ قلی خان : ۶۹۶ -
مرداں علی خان : ۸۶۷ -
مرزا پنڈت : ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۵۹ -
مرہن دیو : ۲۴ -
مریمؑ : ۴۵۵ -

مریم (بی بی) : ۵۸۴ -
مسیحی چک : ۲۳۶ -
مسعود بٹ : ۲۰۲ -
مسعود ٹھاکر (ملک) : ۱۸۹ -
مسعود چک : ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۴۵ -
مسعود حسین : ۳۹۷ -
مسعود (امیر) : ۱۲۹ -
مسعود قاضی (ملّا) : ۷۱۱ -
مسیٹ : ۱۴۷ -
مشرف خان داؤد عنایت اللہ خان : ۵۶۲، ۵۶۴ -
مصاحب بیگ : ۳۷۹ -
مصر خید (دیوان) : ۷۳۸ -
مظفر جنگ پسر نظام الملک : ۷۹۷ -
مظفر حسین مرزا : ۴۰۴ -
مظفر خان (نواب) : ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۳ -
مظفر خان : ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۴، ۴۰۶، ۴۰۷ -
مظفر خان معمو : ۵۶۶ -
مظفر خان پسر شائستہ خان : ۵۴۳ -
مظفر علی ترنبی : ۴۰۰ -
مظفر گجراتی (سلطان) : ۴۰۶، ۴۰۸، ۴۱۲ -
مظفر مرزا : ۳۹۵ -
مظہر (شاعر) : ۷۵۷ -
معروف خان : ۶۷۷ -
معز الدین پسر محمد ہیبت : ۵۶۶ -
معظم یا محمد معظم (شاہزادہ) : ۵۲۵، ۵۵۱، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶ -
معین الدین : ۵۷۱ -

معین الدین بدخشی (خواجہ): ۳۸۳، ۳۹۹۔
معین الملک پسر وزیر قمر الدین خان: ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶۔
مغلانی بیگم: ۶۴۵، ۶۴۶۔
مقصود (احدی): ۴۳۹۔
مقیم کنٹ (میر): ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۵۲، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۷۳۔
مقیم شیعہ (مرزا): ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶۔
کنا ہیڈ (للنادت ہیڈ): ۸۰، ۱۱۰۔
ملّا شاہ: ۵۱۰۔
مل چند: ۱۴۹، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵[illegible]، ۱۵۶۔
ملک امان فرزند گوہر امان: ۸۴۴، ۸۴۵۔
ملک دیو (راجہ): ۲۰۸۔
ملک (میرزا): ۶۷۰۔
ملک ناظر (خواجہ): ۳۰۳۔
ملوک خان: ۶۹۲۔
ملہن: ۷۸، ۷۹۔
ملی سودن: ۸۲۲۔
ممم: ۱۰۰، ۱۰۱۔
ممہ میر: ۷۶۷۔
منٹو صاحب (لارڈ): ۸۰۳۔
منڈی رائے: ۳۴۸۔
منصور (سیّد): ۶۸۵، ۶۹۷، ۷۲۰۔
منصور شیرازی: ۴۰۵۔
منعم خان: ۳۶۸، ۳۷۴، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۹۴۔
منعم خان خانخاناں): ۳۹۱، ۳۹۲،
۴۰۱۔
منگلا دت: ۲۶، ۷۴۔
منوہر شاہ دیوانی: ۷۵۹۔
موتی رام (دیوان): ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۶۱۔
موتی سنگھ (راجہ): ۸۳۵، ۸۳۷۔
موٹا سنگھ: ۷۱۹، ۸۲۰۔
مورکرافٹ: ۷۶۱۔
موسیٰ (پیغمبر): ۵۔
موسیٰ (قاضی): ۲۹۵، ۳۱۳، ۳۲۹، ۳۳۱۔
موسیٰ (میر یا میرزا): ۴۳۹۔
موسیٰ رینہ: ۲۱۶، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴۔
موسیٰ شہید (قاضی): ۵۸۴۔
مولراج: ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶۔
مومن خان: ۸۴۔
مومن خان لوزدزئی: ۷۱۳، ۷۱۴۔
مومن (خواجہ): ۴۳۹۔
مہابت خان: ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۳، ۴۷۶، ۵۰۸۔
مہادیو پنڈت: ۵۰۷۔
مہاں سنگھ جیو: ۸۲۴۔
مہاں سنگھ: ۷۶۳۔
مہا نند پنڈت: ۷۵۹، ۸۴۷، ۸۷۳۔
مہا نند در (پنڈت): ۸۴۲، ۸۶۱۔
مہدی (بابا): ۴۱۹۔
مہدی علی خان: ۶۲۷۔
مہرسٹ (لارڈ): ۸۰۴۔
مہر سنگھ: ۷۱۰، ۷۴۴۔
مہرالنساء: ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲۔

مہرہ گل : ۴۷، ۴۹۔
مہمن : ۱۱۲۔
میان سنگھ (کرنیل) : ۶۵۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰۔
میان خان : ۷۰۲۔
میان خان بہلوچ : ۷۱۳۔
میتر شرما : ۸۳، ۹۱۔
میر خان (علی خان) : ۱۸۵۔
میر جملہ : ۵۱۶، ۵۱۸، ۵۱۹۔
میران مبارک شاہ : ۳۸۶۔
میرزا شکار (سکندر) : ۱۷۶۔
میرزائے نقشبندی : ۶۱۶، ۶۱۹۔
میرزا سلطان : ۳۸۶۔
میرزا خان : ۶۹۹، ۷۰۱۔
میر چشتی : ۲۸۶۔
میر شاہ : ۲۶۲۔
میر علی (قاضی) : ۲۵۴۔
میرک (حاجی) : ۴۲۷۔
میرک (مرزا) : ۳۶۴۔
میرہ خان : ۶۵۴۔
میگو اہن (راجہ) : ۵۸، ۵۹، ۶۲، ۷۰، ۷۸۔

ن

نادر شاہ یا نادر قلی : ۵۹۲، ۵۹۶، ۵۹۷، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲ — ۶۱۰، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۵، ۷۴۲۔
نادرہ بانو : ۵۱۷۔
نادری (مولانا) : ۱۹۵۔
نارتھ بروگ (لارڈ) : ۸۵۳۔
نارجہہ : ۷۴۔
نازک شاہ : ۲۴۹، ۲۵۶، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۴، ۲۶۷۔
ناصر خان صوبہ دار کابل : ۶۰۲، ۶۴۲، ۶۴۳۔
ناصر الدین : ۱۱۶۔
ناصر الدین بیہقی (سیّد) ۱۹۹، ۲۰۹، ۲۱۰۔
ناصر الدین (مولوی) : ۸۵۳۔
ناصر علی خان : ۷۰۰، ۷۱۲۔
ناظر جنگ پسر دوم نظام الملک : ۷۹۷۔
ناظم (میرزا) : ۶۸۲۔
ناگہہ سین : ۴۳۔
ناگی ارجن (جن) : ۳۳۔
نانک (گورو) : ۵۲۹۔
نجی بٹ : ۲۱۳۔
نجی رینہ : ۳۰۳، ۳۱۷، ۴۲۰۔
نجی ملک : ۲۵۷، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۷۷، ۲۸۷، ۳۰۰۔
نجیب خان یا نجیب اللہ ولہ : ۵۸۲، ۶۳۱، ۶۳۳، ۶۴۵، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۵۰۔
نخوت سلطان : ۳۵۱۔
نر : ۴۵، ۴۶، ۴۹، ۵۰۔
نرزنہ ورما : ۱۰۵، ۱۰۶۔
نرزنہ رانی : ۱۰۶۔
نرندر آدت : ۵۰، ۷۱۔
نرندر : ۴۱، ۴۲۔
نرائن سنگھ : ۲۹۰۔
نرواہن : ۱۱۲۔
نرورم : ۱۴۲۔
نرمیان : ۵۲۹۔

نسی ملک : ۲۶۶ ـ
نصرت چک : ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۹۴ ـ
نصرت ربیه : ۲۳۰، ۲۳۱ ـ
نصرت ملک : ۲۳۲ ـ
نصیر خان : ۳۷۰، ۴۰۷، ۷۰۴ ـ
نظو شاہ : ۷۸۱، ۷۸۲ ـ
نظام (سقّا) : ۳۵۶ ـ
نظام الدین بدخشی : ۴۵۶ ـ
نظام الدین خان : ۷۴۸ ـ
نظام الملک : ۵۷۵، ۵۹۵، ۶۳۴،
۷۹۷، ۸۰۰ ـ
نعمت اللہ (شاہ) : ۶۹۴، ۷۳۹ ـ
نل سین : ۳۳ ـ
نندہ (راجہ) : ۱۲۴، ۱۲۵ ـ
نندہ رام ٹیکو : ۷۱۱، ۷۱۵، ۷۲۵،
۷۲۷، ۷۳۰ ـ
نندہ گپت : ۲۹، ۱۱۳ ـ
نوازش خان لودھی : ۵۴۱، ۵۵۱، ۵
۵۵۸، ۵۶۱ ـ
نوبائی (رقاصہ) : ۶۰۹ ـ
نوحؑ : ۴، ۷
نوراللہ (قاضی) : ۴۳۶ ـ
نورجہاں : ۴۵۹، ۴۶۵، ۴۶۶،
۴۶۸، ۴۷۰، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶،
۴۸۰، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۸ ـ
نورجنگ : ۲۹۰ ـ
نورالدین (مولانا) : ۱۸۲، ۱۸۴ ـ
نورالدین (فقیر) : ۸۰۸ ـ
نورالدین خان : ۶۲۷، ۶۴۵، ۶۶۰ ـ
۶۶۵، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۶ ـ
نورالدین ریشی : ۱۹۹ ـ
نور محمد : ۶۸۲ ـ
نور محمد خان نورزئی : ۷۲۵ ـ
نورنگ چک : ۴۲۲ ـ
نوروز چک : ۲۵۸ ـ
نوروز بیتو (ملک) : ۲۱۷ ـ
نورہ : ۱۷۶ ـ
نوشیروان : ۱۱۶، ۸۴۲ ـ
نون : ۷۹ ـ
نونہال (سنگھ) : ۷۵۶، ۷۷۴،
۷۷۶، ۸۲۸ ـ
نہال سنگھ اٹاری والہ : ۸۲۰ ـ
نیاز نقشبندی (شاہ) : ۷۶۱، ۸۵۷ ـ
نیکرود : ۲۶۵ ـ
نیکو سیر پسر سلطان محمد اکبر : ۵۷۳،
۵۷۷ ـ
نیلمبر (بابو) : ۸۶۷ ـ

و

وارن ہیسٹنگز : ۸۰۰ ـ
واسہ کاک ہرکارہ : ۷۳۶ ـ
واسکوڈے گاما : ۷۹۱ ـ
واگ پشتنا (رانی) : ۵۴، ۵۵ ـ
والا گوہر (نیز عالمگیر ثانی) : ۶۴۸، ۶۵۴ ـ
وبھیشن دم (راجہ) : ۴۵ ـ
وبھیشن (راجہ) : ۴۴ ـ
وت کرشن : ۱۳۵، ۱۳۶ ـ
وڈلک (مسخرہ) : ۱۳۱ ـ
ورت سین : ۷۴ ـ
ورتی دیو (راجہ) : ۱۵۴ ـ
ورنٹ : ۱۱۰ ـ
وزارت خان (نیز ہدایت اللہ خان) : ۵۸۴ ـ

وزرادت: ۸۹، ۹۱۔
وزیانند: ۲۲۔
وزیربٹ: ۲۱۵۔
وزیرخان: ۳۸۷، ۳۸۸۔
وزندر (راجہ): ۶۳۔
وسرگل (راجہ): ۴۶، ۴۷۔
وسرنند (راجہ): ۴۹۔
وشاگا: ۲۱۔
وفادارخان (امیرالملک): ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۱، ۷۱۵۔
وکٹوریہ: ۸۳۹۔
وکیلن: ۷۳۵، ۷۸۵۔
ولی خان: ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۶۹، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۸، ۶۹۳ — ۷۲۰، ۷۳۸۔
ولیم بنٹنگ (لارڈ): ۸۰۵۔
ولیم سوم: ۷۹۶۔
ونتورہ (جنرل): ۷۵۶، ۷۶۴، ۷۷۷۔
وشاکاسنگھ: ۷۵۲، ۷۶۵۔
وینادت (راجہ): ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷۔
وینادت ثانی (نیز جیاپیڈ): ۹۴۔

ہ

ہارڈنگ (لارڈ): ۸۰۶، ۸۰۸، ۸۲۹۔
ہاردوسوامی: ۱۹۔
ہاشم (خواجہ): ۶۱۹۔
ہٹو (میاں): ۸۳۵، ۸۴۳۔
ہدایت اللہ خان ولد عنایت اللہ خان: ۵۶۴، ۵۸۴۔
ہدایت اللہ (ملا): ۷۲۷۔

ہرب دیو: ۸۱۹۔
ہردت (راجہ): ۱۲۶۔
ہردی ریشی (بابا): ۲۸۸، ۳۱۵۔
ہررائے (گورو): ۷۴۰۔
ہرسکھ رائے (منشی): ۸۵۳۔
ہرش دیو: ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۶۔
ہرکشن (گورو): ۷۴۰۔
ہرگوبند (گورو): ۷۴۰۔
ہرگوپال خستہ: ۸۶۸۔
ہرن: ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۸۔
ہرن دیو: ۱۵، ۱۶، ۱۷۔
ہرنام دیو: ۲۵، ۲۶، ۲۹۔
ہرنیاکھ (راجہ): ۴۶۔
ہرنیہ کل (راجہ): ۴۶۔
ہرہ داس (دیوان): ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۳۰، ۷۳۲۔
ہری چند (دیوان): ۷۸۱، ۸۲۷، ۸۳۲، ۸۳۵، ۸۳۹۔
ہری راج: ۱۱۵، ۱۳۰۔
ہری سنگھ (سردار): ۷۳۸، ۷۵۶، ۷۶۰، ۷۷۳۔
ہزارخان (میر): ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱۔
ہشک: ۴۳۔
ہشیار (جنرل): ۸۴۴۔
ہلمت دینہ: ۱۸۹۔
ہمایون (بادشاہ): ۲۳۸، ۲۴۰، ۲۷۵، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۹، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸ — ۳۶۰، ۳۷۳، ۴۶۰، ۶۰۱۔
ہمایون پسر تیمور شاہ درانی: ۷۰۰، ۷۰۴،

۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۱۰ـ
ہملٹن (ڈاکٹر): ۵۶۸ـ
ہولکر: ۶۳۷ـ
ہولکر (راجہ): ۸۰۲، ۸۰۴ـ
ہندال مرزا (نیز قطب الدین): ۱۶۹، ۱۷۴ـ
ہندال مرزا: ۲۴۸، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۴، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷ـ
ہنری لارنس: ۸۰۸، ۸۲۹ـ
ہنسی: ۱۰۷ـ
ہنگ (وزیر): ۱۱۲ـ
ہنوئی صاحب (کپتان): ۸۷۱ـ
ہنومان: ۷۹ـ
ہوپ صاحب (کپتان): ۸۷۱ـ
ہوٹ مین: ۷۹۲ـ
ہولاکو خان: ۱۶۲ـ
ہوم صاحب: ۸۶۹ـ
ہیمال دیوی: ۳۳ـ
ہیبت مرزا یا خان: ۱۷۶، ۱۷۷ـ
ہیبت خان نیازی: ۲۶۳، ۲۶۴، ۳۷۰ـ
ہیبت خان مرزبان مظفر آباد: ۵۸۸، ۹۱۱ـ
ہیپٹ (مسٹر): ۸۴۴ـ
ہیرا سنگھ: ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۸۲۸ـ
ہیرانند: ۸۷۱ـ
ہیمہ شاہ والی لہر کوٹ: ۱۱۱ـ
ہیمو بقال: ۳۷۵، ۳۷۶ـ

ی

یادگار مرزا: ۳۵۸، ۳۶۴، ۳۶۵، ۴۱۰، ۴۳۵، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۹۰، ۶۰۴ـ
یار بہادر (باز بہادر): ۳۸۲، ۳۸۳ـ
یار بیگ اوزبک: ۴۴۰ـ
یار خان: ۶۵۸ـ
یار محمد خان والی پشاور: ۷۵۳، ۷۵۴ـ
یحییٰ خان: ۷۲۱، ۷۲۳ـ
یدھشٹر: ۸۴۲ـ
یشسکر (راجہ): ۱۰۹، ۱۱۰ـ
یشودر (سپہ سالار): ۱۱۲ـ
یشو درم: ۱۰۰ـ
یعقوب ترکان: ۴۳۶ـ
یعقوب خان اتالیق: ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۸، ۸۵۹ـ
یعقوب خان بیہقی (سیّد): ۲۲۱، ۲۲۵ـ
یعقوب خان (خواجہ سرا): ۶۷۹ـ
یعقوب صرفی (شیخ): ۳۳۲، ۳۳۳ـ
یعقوب مرزا یا خان: ۲۸۶، ۲۹۰، ۳۰۲، ۳۱۷ ــ ۳۲۲، ۳۲۵ ــ ۳۲۹، ۳۳۱ ــ ۳۳۵، ۴۱۶ ــ ۴۱۹ـ
ینددسین (راجہ): ۲۰۸ـ
یوسف (ملّا): ۲۵۱، ۵۰۷ـ
یوسف بہندر: ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵ـ

یوسف بیگ : ۳۸۴ ۔
یوسف چک : ۲۷۴ ، ۲۷۷ ، ۳۱۲ ، ۳۱۵ ۔
یوسف چک ابن علی چک : ۳۱۶ ۔
یوسف چک ولد حسین چک : ۳۱۶ ، ۳۳۴ ۔
یوسف خان : ۲۶۶ ، ۲۸۸ ، ۲۹۲ ، ۲۹۴ ، ۲۹۵ ، ۲۹۶ ، ۲۹۸ ، ۲۹۹ تا ۳۱۴ ، ۳۱۶ ، ۳۱۷ ـــ ۳۲۶ ، ۳۹۶ ، ۴۰۹ ، ۴۱۷ ، ۴۱۹ ، ۴۲۶ ، ۴۲۹ ، ۴۳۰ ، ۴۳۴ ، ۴۳۵ ، ۵۴۱ ۔
یوسف خان بن بہرام خان : ۲۱۱ ، ۲۱۳ ۔
یوسف خان بیہقی (سیّد) : ۳۱۲ ، ۳۱۵ ، ۳۳۳ ۔
یوسف شی ٔ زمیندار گیرو : ۴۲۰ ۔
یوسف قدر خان : ۱۲۶ ۔
یوسف کوکہ (مرزا) : ۲۵۹ ۔
یوسف لنڈ : ۳۱۴ ، ۳۱۷ ۔
یوسف مرزا : ۳۰۷ ، ۳۰۹ ، ۴۱۰ ، ۴۱۴ ، ۴۲۵ ، ۴۲۶ ، ۴۲۷ ، ۴۳۶ ، ۴۳۷ ، ۴۳۹ ، ۴۴۴ ۔
یونس بیگ : ۳۳۷ ۔

تمام شد فہرست

اسمائے کسان

فہرست نامہائے جاہا

الف

آتماکیشو : ۹۴ ۔
آثار شریف (حضرت بل) : ۶۲۶ ۔
آدون یا آڈون (پرگنہ) : ۳۲، ۱۱۰،
۱۵۷، ۲۱۴، ۲۲۴، ۴۴۷، ۵۰۵، ۸۴۷ ۔
آذر بائیجان : ۱۸۲، ۵۹۸ ۔
آروٹ (محلہ) : ۵۳۶ ۔
آری : ۵۷ ۔
آری رائے (غار) : ۵۷ ۔
آری گل (نہر) : ۵۷ ۔
آریائک (کوہ) : ۹۰ ۔
آسام : ۸۰۵ ۔
آسیر (قلعہ) : ۴۱۵ ۔
آگرہ : ۳۰۶، ۳۴۵، ۳۴۷، ۳۴۹،
۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۶، ۳۵۷،
۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۸۵،
۳۸۷، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۴، ۴۰۰،
۴۱۶، ۴۳۰، ۴۳۶، ۴۵۷، ۴۵۸،
۴۶۷، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۲۳، ۵۲۸،
۶۳۶ ۔
آمرو آگر (کوہ) : ۴۷ ۔
آنچار : ۶۲۴ ۔
آہند پور (قلعہ) : ۷۴۱ ۔
آوا : ۸۰۵ ۔
آوت گل : ۱۰۰ ۔
ابہی پور : ۱۳۵ ۔
ابہی نین پور : ۱۱۳ ۔

ابہر پورہ : ۴۴ ۔
اٹھ واجن : ۲۳۸، ۶۸۸ ۔
اٹاری : ۷۳۸ ۔
اٹک (دریا) : ۲۳، ۶۲، ۱۸۲،
۳۲۱، ۳۲۶، ۳۸۷، ۴۰۶، ۴۰۸،
۴۰۹، ۴۶۹، ۶۰۳، ۶۴۷، ۶۸۰،
۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۶، ۷۲۹، ۷۳۰،
۷۵۲، ۷۸۹، ۷۹۰، ۸۱۵، ۸۱۷ ۔
اجمیر : ۱۱۸، ۱۲۵، ۱۲۶، ۳۹۲،
۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۶، ۳۹۹، ۴۰۰،
۴۰۳، ۴۵۲، ۵۱۶، ۵۵۵، ۸۱۸ ۔
اجودھن : ۳۹۳ (اجودھیا) : ۸۱۸ ۔
اجین : ۳۳ ۔
اچھبل : ۵۰، ۲۹۷، ۳۲۸، ۴۸۰،
۴۸۲، ۸۶۱، ۸۶۳ ۔
اچیلا نگر : ۷۴۱ ۔
احمد آباد : ۳۵۳، ۳۸۵، ۳۹۴،
۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۹، ۴۰۷،
۴۶۷، ۵۱۶، ۵۵۱، ۷۹۵ ۔
احمد نگر (قلعہ) : ۴۱۵ ۔
احسن آباد (باغ) : ۵۰۲ ۔
اراکان : ۵۱۹، ۵۳۵، ۸۰۵ ۔
اردبیل : ۳۶۳ ۔
استر آباد : ۵۹۸ ۔
استنبول : ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹ ۔
استان مرگ : ۸۷۱ ۔
اسکندر پورہ : ۵۰، ۱۸۰، ۲۱۱ ۔
اسکردو : ۱۵۸، ۱۷۲، ۱۷۷،

۲۲۲، ۲۵۵، ۲۷۳، ۲۸۲، ۴۸۶، ۷۸۱۔
اسلام آباد: ۴۸۰، ۴۸۲، ۶۱۹، (پرگنہ) ۷۶۹۔
اشکورہ: ۴۲۔
اشکوکی شور (مندر): ۳۸۔
اصفہان: ۱۲۹، ۳۶۲۔
افغانستان: ۱۵۲، ۱۸۲، ۶۱۰، ۷۲۵، ۷۲۶، ۸۰۵، ۸۰۶۔
افسوس: ۱۷۶۔
اکال گڑھ: ۷۴۸۔
اکبر آباد: ۴۹۴، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۶۵، ۵۷۳، ۸۱۳۔
اکنور یا اکھنور: ۱۴۳، ۶۵۸، ۷۵۰، ۸۲۳، ۸۲۴۔
اکھال: ۲۲۷۔
الور: ۸۷۵۔
الہ آباد: ۴۰۶، ۶۳۴، ۷۹۹۔
الٰہی (باغ): ۴۹۷، ۵۰۳۔
اماشری (مندر): ۵۴۔
امرت سر: ۶۴۷، ۶۴۹، ۷۴۰، ۷۴۲، ۷۴۸، ۷۷۴، ۷۸۴۔
امرناتھ (کوہستان): ۲۳۔
امریکہ: ۸۳۱۔
امیر آباد: ۶۷۴ (باغ): ۶۷۶، ۶۸۶۔
امیرا کدل (پل): ۶۷۴، ۷۷۳، ۸۳۵، ۸۵۱۔
امرکوٹ: ۳۵۹۔
انبالہ: ۶۵۰، ۷۳۵۔
اننت ناگ (چشمہ): ۴۳۴، ۴۴۷، ۸۴۷۔
اندرکوٹ: ۱۳، ۶۳، ۹۴، ۱۶۳، ۱۶۵، ۱۶۹، ۱۹۵، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۹، ۲۶۲، ۴۴۴، ۶۱۵۔
اندجان: ۳۳۷۔
انگلستان: ۴۶۶، ۴۹۰، [illegible]، ۷۹۷، ۸۰۰، ۸۱۷، ۸۲۹، ۸۳۱۔
اوجین: ۸۴، ۱۱۸، ۳۹۲۔
اودے پور: ۳۴۷، ۳۴۹۔
اودھ: ۵۹۵۔
اورچھی: ۸۵۸۔
اورنگ آباد: ۵۵۵۔
اوری: ۱۸۸، ۳۱۶۔
اوڑیسہ: ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۱۲، ۶۳۴، ۷۹۹۔
اولر (تالاب): ۲۹، ۳۰، ۶۱، ۱۹۳، ۱۹۴، ۲۳۹، ۴۳۴، ۴۴۴، ۴۷۹، ۷۶۴، ۸۶۲، ۸۶۹۔
اولر (پرگنہ): ۹۶، ۴۱۹، ۴۲۸۔
اونتی پورہ: ۱۰۲، ۶۹۱۔
اہرہ بل: ۲۹۷، ۴۸۲، ۵۰۵۔
ایران: ۵۲، ۱۸۱، ۲۴۲، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۷، ۴۶۱، ۴۶۹، ۴۷۰، ۵۱۷، ۵۲۲، ۵۳۴، ۵۴۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۹۴، ۵۹۶، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۴۱، ۷۳۶۔
ایشر برادی: ۵۶، ۵۷، ۱۸۰۔
ایشی شور (بتخانہ): ۱۸۰۔
ایلچی پور: ۴۰۸۔
امین آباد: ۶۴۷۔

ب

بابل: ۴، ۱۷، ۲۰، ۲۶، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۴۳۴۔

باختر: ۳۹۔

بارہ (بالا) کوٹ: ۷۵۶۔

بارہمولہ: ۲۹، ۳۸، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۳۱، ۱۴۰، ۱۴۲، ۱۴۵، ۱۴۹، ۱۶۱، ۱۷۲، ۱۸۴، ۲۰۴، ۲۰۶، ۲۳۹، ۲۴۴، ۲۵۶، ۲۵۹، ۳۱۰، ۴۳۴، ۴۶۳، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۸۱، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۵، ۵۱۸، ۵۵۴، ۵۵۶، ۶۳۴، ۶۳۶، ۶۳۷، ۷۹۸، ۷۹۹۔

باغ ارادت خان: ۵۳۶۔

باغ حسن شاہ: ۴۳۲۔

بالاحصار: ۱۶، ۷۲۳۔

بالاپور: ۴۱۳۔

بامیان: ۳۶۶۔

بانگل (پرگنہ): ۴۴، ۵۰، ۲۲۹، ۲۳۶، ۲۳۹، ۶۷۲، ۸۴۵۔

بانہال: ۷۱، ۱۵۱، ۲۴۵، ۲۶۳، ۳۱۷، ۶۸۲، ۸۵۳۔

بٹالہ: ۷۴۶، ۷۷۷۔

بٹہ مالنہ: ۷۷۹۔

بٹہ وارہ: ۶۸۸۔

بجور: ۱۷۲، ۴۰۹، ۴۱۰۔

بجے شور (بت خانہ): ۵۵، ۱۳۲، ۱۷۴، ۱۷۹۔

بچھ پورہ: ۵۶۰۔

بچھوارہ: ۵۰۔

بخارا: ۸۴، ۱۱۸، ۳۳۸، ۶۸۱، ۸۰۵، ۸۵۵، ۸۵۷۔

[illegible]: ۵۰۵۔

بدخشاں: ۱۰۴، ۱۷۳، ۳۴۳، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۴۰۱،

بدشیر (کوہ): ۳۸۔

بڈگام: ۷۶۹۔

برار: ۳۸۳، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۵۲۷، ۸۰۲۔

برارمنیل: ۴۷۸۔

برپل: ۲۵۷۔

برنگل: ۳۰۳۔

برتھل: ۴۲۰۔

برشان: ۲۱۷۔

برطانیہ: ۷۹۳، ۸۱۷۔

برما: ۸۰۴۔

برنگ (پرگنہ): ۳۱۶۔

برنڈ: ۳۴۔

بروج (قلعہ): ۴۰۷۔

برودہ (قلعہ): ۴۰۶، ۴۰۷۔

برہانپور: ۳۵۲، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۵، ۴۱۵۔

بریرواری: ۵۰۲۔

برین: ۷۶۱۔

بست: ۱۲۲۔

بغداد: ۱۱۶، ۱۲۰، ۵۹۸، ۵۹۹۔

بک (نہر): ۴۹۔

بک سوامی (بتخانہ): ۴۹۔

بکہ شور: ۴۹۔

بلاس پورہ: ۱۳۵۔

بلبل لنگر (محلہ): ۱۶۷۔
بلخ: ۱۱۵، ۱۱۸، ۱۲۲، ۱۸۱، ۳۶۶، ۴۹۳۔
بلدیر: ۱۵۷، ۱۷۴۔
بلوٹ (قلعہ): ۳۴۴۔
بلہ پور: ۳۳۔
بمبر: ۱۰۳، ۲۱۳، ۳۱۸، ۳۴۳، ۴۸۸، ۷۵۲۔
بمبئی: ۷۹۵، ۸۱۵۔
بنارس: ۴۰۱، ۸۰۰۔
بند دالتہ: ۸۲۵۔
بنگالہ: ۱۹، ۷۷، ۸۳، ۸۸، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۶۶، ۳۷۸، ۳۸۲، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۶، ۴۱۲، ۴۲۴، ۴۳۴، ۴۶۳، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۸۱، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۵، ۵۱۸، ۵۵۴، ۵۵۶، ۶۳۴، ۶۳۶، ۶۳۷، ۷۹۸، ۷۹۹۔
بُنیر: ۷۲۵۔
بودھی شری (بتخانہ): ۳۸، ۷۱، ۸۴۔
بوٹہ کدل: ۵۰۲۔
بوسنگری (کریوہ): ۲۲۶۔
بولباسہ: ۳۲۲، ۴۳۴، ۶۸۳، ۷۱۶۔
بومہ زُوہ (غار): ۵۷، ۷۴۔
بوندیل کھنڈ: ۶۳۵۔
بہار (صوبہ): ۳۹، ۸۳، ۳۸۶، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۴، ۴۲۵، ۶۳۴، ۷۹۹۔
بہاولپور: ۶۸۰، ۶۸۱، ۷۴۹، ۸۵۴۔
بہت (دریا): ۳، ۷، ۲۷، ۴۰، ۷۸، ۷۹، ۱۰۲، ۱۶۶، ۱۹۵، ۲۰۴، ۲۱۲، ۲۱۴، ۲۲۴، ۲۲۶، ۲۳۹، ۳۲۵، ۴۳۳، ۴۴۲، ۴۴۸، ۵۰۸، ۵۴۴، ۶۱۵، ۶۲۴، ۶۶۳، ۶۸۸، ۶۹۲، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۶۴، ۷۷۱، ۷۷۳، ۸۳۵، ۸۶۹۔
بہرام گلہ: ۲۱۵، ۲۷۸، ۳۱۰، ۴۴۱، ۴۸۴، ۵۰۷۔
بھرت پور: ۸۰۵۔
بھین: ۷۴۷۔
بھیکر: ۶۲، ۸۵، ۲۴۸، ۳۴۴، ۳۶۵، ۳۹۹۔
بہلول پور: ۱۴۶، ۲۰۹، ۳۰۸، ۳۲۰۔
بہونجی: ۸۴۴۔
بہون (چشمہ): ۱۹۔
بیاس: ۸۰۹۔
بیانہ (قلعہ): ۳۵۱، ۳۸۹۔
بیت اللہ: ۴۰۱۔
بیجاپور: ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۳، ۳۵۵۔
بیجانگر: ۱۸، ۳۸۳۔
بیجبارہ: ۲۲، ۳۸، ۳۹، ۴۱، ۴۶، ۵۴، ۵۵، ۸۷، ۱۰۲، ۱۱۵، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۴۵، ۱۵۱، ۱۵۸، ۱۷۴، ۱۷۹، ۴۲۸، ۴۳۴، ۴۸۲۔
بیروہ: ۵۰، ۲۷۷، ۴۲۷، ۴۴۷، ۶۶۵، ۶۷۲، ۷۱۷۔

بیکانیر: ۳۸۰-
بہول: ۸۲۰-

پ

پارتی شور (مندر): ۱۹-
پانگا پاڈر: ۸۷۱-
پانپور: ۱۱۲، ۲۳۲، ۴۳۴، ۴۴۲، ۴۴۹، ۴۸۱، ۴۸۲، ۵۰۵، ۷۷۳،
پالی پت: ۳۴۴، ۳۷۶، ۵۸۹، ۶۰۲، ۶۰۳-
پاندرھٹن: ۴۲۱-
پاندان (محلہ): ۶۵۹-
پنوت: ۳۸-
پٹہ کوٹ: ۱۳-
پٹن (قلعہ)، ۷۳، ۱۰۴، ۱۲۶، ۲۷۵، ۳۰۶، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۷، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۱۹، ۶۶۷، ۶۷۷-
پٹنہ: ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۲، ۵۳۴-
پٹھان کوٹ: ۷۲۰-
پٹیالہ: ۶۵۰، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱-
پدماپور (پانپور): ۱۰۰-
پرتاب نگر: ۳۵-
پرتاب شور: ۳۵-
پرتاب سوامی (مندر): ۶۲-
پرتگال: ۴۹۳-
پرتی شور (بتخانہ): ۳۴-
پردمن پیٹ (کوہ): ۳۴-
پرسپور: ۸۷، ۹۱، ۱۰۴، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۴۰، ۱۴۵، ۱۷۹، ۲۵۴-
پرولیشور (مندر): ۶۲-
پری ہاسہ کیشو (مندر): ۸۷، ۸۸، ۱۷۹-
پریاگ: ۵۸-
پریاگ کہتر: ۹۲، ۱۴۶-
پشاور: ۱۱۴، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۷۲، ۱۹۲، ۳۵۰، ۵۵۴، ۵۵۸، ۶۰۱، ۶۰۳، ۶۱۰، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۷، ۶۷۸، ۶۸۰، ۶۹۰، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۱، ۷۰۵، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۳۰، ۷۴۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۷۳، ۸۰۵، ۸۱۵، ۸۱۷، ۸۲۱، ۸۲۵، ۸۲۷-
پکھلی: ۱۰۳، ۱۵۳، ۱۶۷، ۱۷۲، ۱۷۶، ۱۸۸، ۱۹۶، ۲۳۹، ۲۵۳، ۲۵۹، ۲۷۳، ۳۱۴، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۴۴، ۴۶۹، ۴۷۹، ۴۸۲، ۴۵۹، ۶۷۶، ۶۸۹، ۷۲۳-
پلاس: ۷۹۸-
پنجاب: ۱۸، ۲۲، ۸۳، ۸۴، ۹۲، ۱۰۳، ۱۱۴، ۱۲۱، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۵۲، ۱۷۳، ۱۸۲، ۱۸۸، ۱۹۲، ۲۰۷، ۲۰۹، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۹، ۲۳۳، ۲۴۵، ۲۴۷، ۳۰۹، ۳۱۴، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۵۰، ۳۵۵، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۸، ۳۸۷، ۳۹۰، ۳۹۴، ۳۹۶، ۴۱۲، ۵۰۶، ۶۱۰، ۶۳۷، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۷، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۷۹، ۷۰۶، ۷۰۸، ۷۲۰، ۷۳۹، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۹، ۷۶۹، ۷۷۴، ۸۰۳، ۸۱۵، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۳۵، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۷، ۸۵۳، ۸۶۴، ۸۶۵-
پنوچھ: ۴۹، ۸۷، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۳۳، ۲۰۶، ۲۲۰، ۲۲۷، ۲۵۱، ۲۵۷، ۲۷۸،

۲۸۲، ۳۱۱، ۳۳۴، ۳۲۶، ۴۳۸،
۴۸۲، ۵۰۷، ۵۵۷، ۵۹۰، ۶۱۲،
۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۶، ۶۶۵، ۶۶۸،
۶۶۹، ۶۷۳، ۶۸۷، ۶۹۰، ۶۹۳،
۶۹۸، ۷۱۴، ۷۲۰، ۷۳۰، ۷۳۲، ۷۵۳،
۷۶۶، ۷۶۷، ۷۷۹، ۷۸۵، ۸۳۵ -
پنج ستہر: ۱۰۴،
پنگلنہ: ۳۸ -
پوشانہ (سرائے): ۵۰۷ -
پونا: ۵۳۰، ۶۳۷، ۸۰۴ -
پوندوردن: ۹۲ -
پونیال: ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۵ -
پہار: ۶۱۶، ۶۹۰، ۸۴۷ -
پہرو (نالہ): ۱۹۳ -
پہاک: ۴۲، ۵۷، ۲۴۵، ۲۶۹،
۲۷۷، ۵۰۸، ۶۹۰ -
پہلہ پور: ۸۷ -
پہلگام: ۸۷۱ -
پہنڈمان: ۸۲۰ -
پیر پنچال (کوہ): ۴۸، ۲۱۰،
۳۳۴، ۴۳۱، ۴۳۸، ۴۴۰، ۴۸۲ -
پیرہ بل: ۱۶۳ -
پیرنہ: ۶۸۹ -
پیرو شاہ: ۸۰۷ -

ت

تاپر (مندر): ۷۹، ۱۹۵ -
تاج گنج (روضۂ تاج محل): ۴۹۴،
۸۰۶ -
تاراپیٹ: ۱۸۰ -
تاشقند: ۸۴، ۸۵۵ -
تاشون: ۱۳۵ -
ٹانڈ ٹھسر: ۱۳۵ -
ٹامسن کالج: ۸۰۶ -
تبت: ۸۴، ۱۲۵، ۱۵۳، ۱۶۱،
۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۸، ۱۷۲، ۱۷۶،
۱۷۷، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۴، ۲۰۲، ۲۲۱،
۲۳۹، ۲۵۲، ۲۵۹، ۳۱۶، ۳۱۹، ۴۴۶،
۵۰۲، ۵۳۹، ۵۴۲، ۵۵۵، ۷۶۶، ۶
۷۷۳، ۸۲۶، ۸۲۹ -
تبریز: [illegible]
ترال: ۱۶۸ -
ٹراونکور: ۸۰۳ -
ترھون: ۱۳۴ -
تر پری شوری (مندر): ۱۰۲، ۱۰۳ -
ترش (موضع): ۲۳۹ -
ترکٹا (کوہ): ۸۱۹ -
ترکستان: ۴۲، ۴۷، ۸۴، ۸۷،
۸۸، ۹۰، ۱۲۲، ۱۲۶، ۱۵۲، ۱۴۲، ۱۸۱،
۱۸۲، ۳۰۰، ۳۳۶، ۵۹۶، ۷۰۸، ۷۶۱ -
ترمذ: ۳۳۹ -
ترنالہ: ۴۱۴ -
ترن تارن: ۷۸۷، ۷۸۸ -
ٹرنیکوبار: ۷۹۳ -
ترور: ۳۸۵ -
ترہ گام: ۱۹۳، ۲۱۷، ۲۱۸ -
تلیینہ: ۷۲۵، ۷۲۷، ۷۵۲ -
تنگی شور (مندر): ۵۴ -
تنگان: ۸۴ -
ٹنگی پورہ: ۶۹۲، ۸۵۴ -
توران: ۸۱، ۱۸۲، ۶۴۱ -
توسہ میدان: ۲۲۷، ۴۸۲، ۶۶۰،

۶۷۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۷۹۔
تولہ پور: ۲۰۹۔
تولہ مولہ: ۹۹۔
ٹونگ (کوہ): ۲۲۔
تھانیسر: ۱۰۲۔
ٹھٹھہ: ۶۲، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۹۶، ۳۹۹، ۵۱۷۔
تھتّہ: ۲۵۳، ۵۰۷، ۸۱۲، ۸۳۲۔
تیل بل: ۵۰۶۔
ٹیکسا ٹیلز: ۵۲۔

ج

جالندھر: ۸۴، ۱۳۱، ۲۱۴، ۳۷۵، ۷۵۲۔
جانباز پورہ: ۶۷۷۔
جاوا: ۸۰۳۔
جڈبیل (محلہ): ۲۲۲، ۲۵۴، ۴۸۰، ۶۱۵، ۶۶۳، ۶۹۸۔
جسروٹہ: ۲۱۱، ۷۴۹، ۸۳۱۔
جگنا تھ جی: ۸۳۔
جلال آباد: ۴۰۵، ۷۲۵۔
جمال نگری: ۴۴۷۔
جمال نگر: ۱۵۷۔
جمنا (دریا): ۱۴، ۶۴۸۔
جموں: ۱۳، ۱۸، ۲۳، ۳۳، ۷۱، ۱۱۵، ۱۵۳، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۸۴، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۲، ۲۱۵، ۲۴۵، ۲۶۳، ۶۵۸، ۶۶۰، ۶۶۸، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۸۲، ۷۳۵، ۷۵۲، ۷۸۱، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۱، ۸۲۴، ۸۲۶، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۲، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۹، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۵، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۶۴، ۸۶۶ — ۸۷۱۔
جھنڈالہ: ۷۴۲۔
جوالا مکھی (بتخانہ): ۲۵، ۷۴۹، ۷۵۳۔
جودھپور: ۲۴۸، ۳۵۸، ۳۹۴، ۵۱۵، ۶۸۰۔
جوسا: ۳۵۴۔
جوشی پریاگ: ۴۰۶۔
جوگی لنگر (خانقاہ): ۵۴۹۔
جوگی ہٹی: ۴۸۲۔
جون (جمنا): ۱۲۲، ۱۲۴۔
جونپور: ۳۵۰، ۳۵۳، ۳۸۲، ۳۸۶، ۳۸۹، ۳۹۹۔
جونہ گڈھ: ۴۰۷، ۴۱۰۔
جہان آرا (باغ): ۳۶۰۔
جہلم: ۵۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۶۰۲۔
جہنوٹ: ۷۴۸، ۷۵۱۔
جیٹ لدرک (کوہ سلیمان): ۴۱، ۴۲۔
جے پور: ۹۴، ۶۴۳۔
جے سوامی (مندر): ۱۰۸۔
جیحون (دریا): ۱۱۸، ۱۲۶۔
جیند: ۷۴۸، ۷۵۱۔

چ

چاپانیر: (قلعہ): ۳۵۲۔
چاٹ گام: ۴۹۳، ۵۳۵۔
چاڈورہ: ۲۴۰۔
چاگل: ۶۹۲۔
چترال: ۸۳۷، ۸۴۴، ۸۴۶۔
چتوڑ (قلعہ): ۲۵۲۔

چنار (قلعہ): ۳۵۳۔

چنچ: ۵۳۔

چوار: ۵۳۹۔

چشمہ شیخ: ۷۸۲۔

چکدر: ۲۴، ۴۵، ۴۷، ۱۴۸۔

چکری پور: ۸۸۔

چلاس: ۸۳۶۔

چل براس: ۶۶۵۔

چلیانوالہ: ۸۱۶۔

چمبہ: ۱۶، ۱۳۱، ۱۳۵، ۷۰۸، ۷۴۹، ۸۳۰۔

چمکن: ۶۷۹۔

چناب: ۵۳، ۱۱۷، ۱۸۴، ۳۴۲، ۳۵۷، ۶۰۲، ۷۴۶، ۸۱۶۔

چنار باغ: ۶۹۹۔

چنبیل (دریا): ۴۹۰۔

چندرکل (نہر): ۴۷۔

چندپار (محلہ): ۱۵[illegible]۔

چندہار: ۲۹۶۔

چندنگر: ۷۹۳۔

چندیری: ۳۴۸، ۳۸۱۔

چنڈالہ (قلعہ): ۶۴۹۔

چنیوڑہ (قلعہ): ۳۹۱۔

چھاندل: ۶۷۰۔

چھرات (پرگنہ): ۴۸۱۔

چھپیان: ۱۸۴۔

چھچھ بل: ۲۰۸، ۷۲۹، ۷۸۶۔

چیرہ دتی: ۴۱۶۔

چیرہ ہار: ۲۴۸، ۲۵۱۔

چیرہ وڈر: ۲۳۸، ۶۲۳، ۶۲۵، ۶۶۰۔

چین: ۱۱، ۱۸۵، ۸۰۶۔

ح

حاجی پورہ (قلعہ): ۳۹۹۔

حبہ کدل: ۱۹۴، ۶۲۵، ۶۸۳، ۸۴۴، ۸۶۱۔

حجاز: ۱۸۸۔

حرمین: ۳۴۶، ۴۱۲، ۴۵۲، ۵۱۱، ۵۴۱، ۵۵۳، ۵۶۶، ۵۶۷۔

حسن آباد (محلہ): ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۶۹۸۔

حسن آباد (باغ): ۵۰۲۔

حسن آباد (خانقاہ): ۵۴۹۔

حسن ابدال: ۴۳۴، ۴۷۹، ۷۰۶، ۷۰۷، ۸۱۵، ۸۵۶۔

حسن پورہ: ۲۶۸۔

حسین پورہ: ۲۶۸۔

حصار (شہر): ۳۳۷۔

حصار فیروزہ: ۳۹۳۔

حصورہ: ۸۳۵، ۸۷۰۔

حضرت بل: ۵۴۹، ۶۲۶، ۸۵۴۔

حیدرآباد: ۵۲۴، ۵۲۸، ۵۵۴، ۵۵۵، ۶۵۵، ۸۰۱۔

حیدرآباد (باغ): ۵۰۶۔

خ

خانپور: ۲۲۰، ۲۵۹، ۳۲۱، ۴۴۹، ۵۰۷، ۶۱۲، ۶۹۲۔

خاندیس: ۱۳۵، ۳۵۲، ۳۸۳، ۴۰۴۔

خانقاہ بلبل شاہ: ۱۶۷، ۲۱۸۔

خانقاہ معلیٰ: ۱۷۸، ۱۸۰، ۲۱۱، ۲۱۴، ۲۲۲، ۲۳۹، ۲۶۵، ۵۸۷، ۵۸۸، ۶۱۳، ۶۷۳، ۶۸۶، ۶۹۶، ۷۰۲، ۷۱۷، ۷۵۸، ۷۶۳، ۷۵۹۔

خانقاہ حیڈ بیل: ۲۴۷، ۳۳۴

خانقاہ باباخلیل: ۳۰۵۔

خانقاہ سوختہ: ۶۹۴۔

خانقاہ شمس عراقی: ۲۵۴، ۲۶۷، ۳۲۹، ۵۸۰۔

خانقاہ شاہ نعمت اللہ: ۶۹۴۔

خانقاہ کبرویہ: ۱۷۸۔

خانقاہ نقشبندیہ: ۴۳۲، ۶۶۶، ۶۸۶۔

خانقاہ والا: ۱۷۸۔

خانیار: ۶۹۷، ۷۷۹۔

ختن: ۲۱، ۲۲، ۲۸، ۸۴، ۹۲، ۱۷۶۔

خیوشان: ۵۹۸، ۶۲۰۔

خراسان: ۵۲، ۸۴، ۹۲، ۱۰۳، ۱۱۶، ۱۱۸، ۱۲۱، ۱۷۳، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۹۸، ۲۰۰، ۲۱۱، ۲۲۰، ۳۳۶، ۳۴۱، ۳۴۶، ۳۶۰، ۳۶۹، ۵۵۴، ۵۹۶، ۵۹۸، ۶۰۰، ۶۱۰، ۶۴۰، ۶۴۳، ۶۴۵، ۶۸۱، ۷۲۰، ۷۲۵۔

خطا: ۲، ۱۱، ۹۲، ۱۸۵۔

خواجہ موسیٰ (باغ): ۶۲۴۔

خواجہ یارہ بل: ۵۸۲۔

خوارزم: ۱۲۱۔

خواص پور ٹانڈہ: ۴۰۱۔

خوشاب: ۷۵۲۔

خوش امید (افریقہ): ۷۹۲۔

خوشی پورہ: ۶۹۳۔

خوقند: ۸۴، ۸۵۶۔

خیبر (درہ): ۶۸۱، ۷۱۰۔

خیر آباد (قلعہ): ۷۵۳۔

د

داردو (ملک): ۱۳۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۶۱، ۱۹۴، ۲۱۹، ۲۳۲، ۲۷۳، ۳۱۴، ۷۸۲، ۸۳۶۔

دلیہ باغ: ۶۷۴۔

دارہ دیر (موضع): ۱۶۱۔

دارہ ڈل: ۴۳۹، ۷۳۸۔

دالہ گری محلہ: ۲۳۴۔

داغستان: ۵۹۹۔

داموور کرپورہ: ۴۱۔

دبیر (قلعہ): ۴۱۴۔

دچھن پارہ (کوہستان): ۱۸، ۴۳، ۱۵۷، ۱۵۹، ۴۲۷، ۴۲۹، ۴۴۵۔

دچھنہ: ۶۹۵، ۷۰۰، ۷۱۴۔

ددر ٹامہ: ۶۶۷۔

ددر کوٹ: ۱۳۔

دراوہ: ۵۶۴، ۵۶۶، ۸۴۷۔

دربند (قلعہ): ۶۰۰۔

دربھنگہ: ۸۵۴۔

درہ خیبر: ۴۱۰۔

دکہن: ۶۷، ۶۸، ۷۴، ۸۳، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۸۳، ۳۹۵، ۳۹۶، ۴۰۳، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۱۳، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۳، ۴۹۰، ۵۱۰، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۳۰، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۷۱، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۹۵، ۶۰۳، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۴۸، ۷۹۷،

۸۰۰۔

ڈگون (کوہ): ۴۱۹، ۴۲۱۔

ڈل: ۷۹، ۱۵۴، ۱۸۰، ۱۹۴، ۲۶۹، ۴۴۸، ۴۸۰، ۵۴۰، ۶۵۷، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۸۴، ۶۸۶، ۶۸۷، ۷۰۱۔

دلیل: ۸۴۸۔

دلنہ (موضع): ۳۱۲، ۶۹۲، ۶۹۳۔

دمتور (ملک): ۱۰۳۔

دم سوامی (مندر): ۱۰۰۔

دوارکا (شہر): ۸۴، ۹۴ (نیز نگرکوٹ)

دوآبہ (پرگنہ): ۴۲۶، ۴۷۰۔

دولت آباد (قلعہ): ۵۲۸۔

دولت نگر: ۷۵۹۔

ڈوڈی (قلعہ): ۸۴۳۔

دہلی: ۲۲، ۸۳، ۱۱۸، ۱۲۰، ۱۲۳، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۹۲، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۷۰، ۲۷۵، ۳۴۴، ۳۵۱، ۳۵۴، ۳۶۹، ۳۷۱، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۸۵، ۴۰۴، ۴۲۹، ۴۳۶، ۵۱۲، ۵۱۷، ۵۳۳، ۵۳۸، ۵۷۷، ۵۹۲، ۶۰۱، ۶۰۳، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۵، ۶۳۸، ۶۴۰، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵ـــ۶۴۹، ۶۵۴، ۷۴۰، ۷۴۲، ۷۹۹، ۸۰۲، ۸۰۶، ۸۳۹، ۸۶۱، ۸۶۷۔

دہولپور: ۴۶۹، ۴۷۰۔

ڈھاکہ: ۴۹۳۔

دیور (موضع): ۸۷۔

دیوہ سوی: ۹۰۔

دیوہ سر: ۱۶۳، ۴۱۶، ۴۴۷، ۷۳۵۔

دینا نگر: ۲۰۹۔

دیو (جزیرہ): ۳۵۲۔

دیپالپور: ۳۷۰، ۳۷۴، ۳۹۳۔

ڈیرہ جات: ۶۱۰۔

دیدہ مر: ۶۲۷۔

دینو (پرگنہ): ۶۶۰۔

ڈیرہ غازی خان: ۸۲۱۔

ذ

ذکرو (موضع): ۴۲۔

ر

راج محل: ۷۹۸۔

راجور: ۱۱۳، ۱۱۵، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۷، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۳، ۱۴۹، ۱۴۸، ۱۵۱، ۱۵۳، ۱۵۸، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۳۰، ۲۵۹، ۲۷۷، ۳۳۳، ۴۳۹، ۴۸۴، ۵۰۷، ۵۳۸، ۵۵۱، ۶۸۷، ۶۹۴، ۶۹۸، ۷۱۴، ۷۳۲، ۷۶۹، ۸۲۳۔

رادوگام: ۱۹۵۔

رام باغ: ۸۴۰۔

رام بن: ۸۶۳۔

رام گڑھ: ۸۲۱۔

رام کنڈ (چشمہ): ۱۰۔

رام نگر: ۷۴۵، ۸۲۴، ۸۲۵۔

رام نگری: ۸۵۲۔

راہلینہ: ۲۱۶۔

راموہ: ۵۵، ۶۶۸، ۷۷۴۔

راولپنڈی: ۲۲۴، ۴۳۸، ۶۷۰، ۷۲۸۔

راوی (دریا) : ۴۴ ، ۳۴۴ ، ۴۴۴ ، ۶۸۶ ، ۷۸۸ ، ۸۲۹ ، ۸۳۰ -
راولپنڈی : ۷۵۲ -
راہیا (موضع) : ۷۳۱ -
رتنہ سوامی (مندر) : ۱۰۱ -
رتنہ پورہ : ۵۴۴ -
رتنہ پنچال : ۴۳۱ -
رزلو : ۱۵۷ -
رسول : ۸۱۶ -
رعنا واری : ۶۹۷ ، ۷۷۹ ، ۸۶۱ -
رنبی آرہ (نہر) : ۳۲ -
رنبیر سوامی (مندر) : ۸۶۱ -
رنل (موضع) : ۴۶ -
رنتن پورہ : ۳۹۲ -
رنتھم (قلعہ) : ۴۷۴ -
رنگون : ۸۰۵ -
روس : ۶۰۰ ، ۸۵۵ ، ۸۵۶ -
روم (ملک) : ۵۲۵ ، ۵۹۹ ، ۸۵۹ -
روضہ تاج گنج : ۴۹۴ ، ۴۹۵ -
رہتاس : ۳۵۳ ، ۳۶۹ ، ۴۰۰ ، ۴۰۳ ، ۴۱۲ ، ۴۳۵ -
رہیٹ (دریا) : ۳۷۵ -
ریاسی : ۸۲۵ -
رے (ولایت) : ۱۲۹ -
ریگی پورہ : ۴۷۶ -
ریت پورہ : ۸۷ -

ز

زالڈگر : ۲۵۸ ، ۲۹۹ ، ۳۰۰ ، ۳۰۵ ، ۳۲۸ ، ۶۵۹ ، ۶۹۳ ،
زالور : ۳۲ -
زشتی شور (تبخانہ) : ۲۳ ، ۵۰ ، ۷۵ ، ۸۷ ، ۱۹۷ -
زینہ بازار : ۱۹۳ -
زینہ پور : ۱۷۰ ، ۱۹۳ ، ۱۹۴ ، ۲۳۹ ، ۲۸۸ -
زینہ ڈنیب : ۱۹۴ -
زینہ کوٹ : ۱۳ ، ۱۹۳ ، ۲۸۷ -
زینہ کدل : ۱۹۳ ، ۶۱۹ ، ۶۵۱ ، ۷۷۱ ، ۸۴۵ -
زینہ گیر : ۱۹۳ ، ۸۶۳ -
زینی گام : ۶۶۰ -
زینہ لنک : ۱۹۹ ، ۴۴۴ -

س

سانجی (کوہسار) : ۸۴۲ -
سایر المواضع (پرگنہ) : ۱۹۳ -
سبزر (شہر) : ۱۸۱ -
سبزوار : ۵۴۵ ، ۵۴۸ -
ستلج : ۱۷۳ ، ۱۹۲ ، ۳۵۷ ، ۵۱۵ ، ۸۰۶ ، ۸۰۸ ، ۸۰۹ -
سدو : ۳۳۴ ، ۷۳۰ ، ۷۳۱ ، (دکرپورہ) -
سرنگاپٹم : ۸۰۱ ، ۸۰۲ -
سرہند : ۱۷۳ ، ۲۰۸ ، ۳۵۵ ، ۳۷۰ ، ۴۰۵ ، ۵۵۸ ، ۶۲۳ ، ۶۴۶ ، ۶۴۷ ، ۶۵۰ -
سری شور (تبخانہ) : ۱۱۱ -
سرینگر : ۷ ، ۱۱۳ ، ۱۴۸ ، ۱۷۰ ، ۲۴۲ ، ۳۲۲ ، ۴۳۲ ، ۴۷۹ ، ۵۱۹ ، ۵۳۸ ، ۶۹۳ ، ۷۱۹ ، ۸۳۴ ، ۸۴۷ -
سعید آباد : ۶۲۸ -

سکندرپورہ: ۲۰۷-
سکھر: ۴۶۰-
سلہٹ: ۱۹-
سلہر: ۱۵۷-
سلیم گڑھ (قلعہ): ۵۷۴-
سلیمان (کوہ): ۲۳، ۴۲۱، ۴۴۸، ۷۸۲-
سمپور: ۲۸-
سمرنتر (قلعہ): ۸۲۶-
سمرقند: ۸۴، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۸، ۱۹۸، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۴۲، ۳۴۶، ۸۵۶-
سمن چند (قلعہ): ۲۲۸-
سنبل (سنبھل): ۱۶۹، ۳۵۰، ۳۷۱، ۳۷۴، ۳۸۸، ۳۹۵، ۳۹۶-
سنٹ جارج (قلعہ): ۷۹۵-
سند: ۵۴، ۱۰۳، ۱۷۳، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۸۱، ۵۲۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۴۴، ۷۲۱، [illegible]
سندساگر (دریا): ۵۳، ۵۴، ۱۰۴، ۱۲۱، ۱۲۹، ۱۸۴، ۳۴۳، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۸۰۹، ۸۲۵، ۸۲۹، ۸۳۰-
سندلار (نہر): ۴۲، ۵۷، ۱۹۱، ۵۴۰-
سندمت نگر: ۲۳، ۲۴، ۴۱-
سنگالدیپ: ۴۸، ۶۰، ۸۴، (سراندیپ) ۸۴-
سنگرام پور: ۳۵-
سنگرام (محلہ): ۱۵۸-
سنگ پورہ: ۲۹-
سوات: ۷۲۵-
سوالک (کوہستان): ۱۸، ۷۴، ۱۸۳، ۳۷۰، ۳۷۴، ۸۱۸-
سوپیان: ۸۰۸-
سوپور (قصبہ): ۱۰۲، ۲۰۴، ۲۰۹، ۲۱۹، ۲۲۶، ۲۴۵، ۲۴۷، ۲۵۸، ۲۷۴، ۲۸۷، ۲۹۲، ۳۱۰، ۳۱۳، ۳۱۶، ۳۲۸، ۴۱۹، ۴۲۱، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۶۶، ۶۷۶، ۷۱۲، ۷۲۷، ۷۸۵، ۸۳۶-
سوجان پور: ۷۴۸-
سوختہ (سرائے): ۵۰۷-
سورت: ۶۲، ۳۹۴، ۳۹۶، ۷۹۳، ۷۹۵-
سودرہ کوٹ: ۱۳-
سوردہ: ۱۱۷-
سورج مکھی: ۸۷، ۱۰۲-
سوکہو (پرگنہ): ۸۲۰-
سوگنداپور: ۱۰۵-
سولاکل (نہر): ۴۰-
سومنات: ۱۱۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹-
سون (دریا): ۳۹۹-
سوند: ۳۱-
سونہ پارہ: ۹۹-
سونہ لنک: ۶۷۴-
سونہ من (نہر): ۳۲-
سویہ یوگ: ۲۲۱-
سویہ مٹ (بتخانہ): ۱۳۱-
سویم جی (مقام): ۱۴۳-
سہارن پور: ۶۴۷، ۶۴۸-
سہم پور: ۲۱-
سہہ یار (محلہ): ۲۰۸، ۲۳۲-

سیالکوٹ: ۱۳، ۱۱۷، ۱۷۳، ۱۸۸، ۲۰۹، ۳۴۳، ۴۵۰، ۷۵۰، ۷۸۹، ۸۳۵۔
سیتا گنڈ (چشمہ): ۱۰۔
سید آباد: ۷۳۱۔
سیدپورہ: ۳۴۳۔
سیرام پور: ۷۹۳۔
سیر (موضع)، پرگنہ کھاورپارہ: ۶۱۹، ۷۱۹، ۷۶۵۔
سیستان: ۳۶۰۔
سیف آباد (باغ): ۵۴۰۔
سیفا کدل: ۵۴۲۔
سیکری: ۳۹۴۔

ش

شادمان (قلعہ): ۳۳۹۔
شادی پورہ: ۶۱۵۔
شار: ۲۵، ۳۱۔
شاردا پور: ۹۱۔
شارکا دیوی (بتخانہ): ۳۴۔
شالمار: ۸۴۵۔
شالہ ٹینگ: ۶۲۴۔
شام: ۵۔
شانگس: ۳۱، ۵۰۔
شاہ آباد (باغ): ۴۸۷، ۵۰۳، ۶۶۰، ۶۷۶، ۶۷۷۔
شاہدرہ: ۴۸۷، ۴۹۵۔
شاہجہان آباد (قلعہ): ۴۹۴، ۵۱۴، ۵۶۵، ۶۴۷، ۶۴۸۔
شُنھام پورہ: ۱۷۴۔
شکار پور (مندر): ۷۷۴، ۸۰۵۔
شکروہ: ۱۷۷۔

شمہ ناگ (جنگل): ۲۶۶۔
شنکر پٹن: ۱۰۴۔
شوپیان: ۴۰، ۱۹۴، ۲۲۹، ۳۳۵، ۴۲۸، ۷۳۸، ۷۵۳۔
شور: ۱۹، ۵۹، ۶۹، ۸۳، ۹۲، ۹۵۔
شورت: ۳۱۔
شورہ پور: ۱۰۲۔
شونشں مر: ۲۶۷۔
شہاب الدین پورہ: ۱۷۴، ۲۳۳، ۴۳۳ (باغ) ۴۴۹۔
شہر آرا (باغ): ۳۶۳۔
شیخہ پورہ: ۷۵۰، ۸۱۳۔
شیخہ باغ: ۷۸۴۔
شیبر (قلعہ): ۸۶۹۔
شیراز: ۵۹۹۔
شیرہ کوٹ (کوہ): ۳۴، ۴۴۶۔
شیر گڈھ (قلعہ): ۴۰۳، ۴۷۴، ۶۔
دشیر گڈھی قلعہ): ۶۹۱، ۶۹۳، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۲۹، ۷۳۵، ۷۶۰، ۷۷۴، ۷۷۸، ۸۳۷، ۸۳۹۔
شیشرم ناگ: ۴۶۔
شیرودن: ۱۰، ۸۷۔
شیوپورہ (قلعہ): ۳۹۱۔

ص

صاحب آباد (باغ): ۴۸۷۔
صراف کدل (محلہ): ۵۶۱۔
صفاہان: ۵۹۸۔

ط

طالقان: ۳۶۵، ۳۶۶۔

طرخان: ۸۵۵۔

ظ

ظفر آباد (باغ): ۵۰۲۔

ع

عالی (مسجد): ۵۳۷، ۷۱۷۔
عالیکدل (پل): ۲۱۸۔
عراق: ۵۲، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۸۲، ۳۳۶، ۳۴۶، ۳۶۹، ۴۷۲، ۵۹۹۔
عرب: ۵، ۵۲۷۔
علاء الدین پورہ: ۱۷۰، ۱۷۵، ۲۱۱، ۲۴۵، ۲۶۵، ۲۶۶۔
علی آباد (باغ): ۵۰۶۔
علی آباد (کوہ): ۵۳۸۔
عنایت (باغ): ۵۰۲۔
عوری (اوڑی): ۱۳۵، ۷۶۰۔
عید گاہ: ۲۹۳، ۳۰۵، ۵۳۷، ۶۱۱، ۶۶۴، ۶۷۰، ۷۱۲۔
عیش آباد (باغ): ۴۹۷، ۵۰۳۔

غ

غار اصحاب کہف: ۱۷۶۔
غازی پور: ۸۰۳۔
غازی ناد: ۴۲۰۔
غرجستان: ۱۲۰۔
غزنین: ۱۰۳، ۱۱۵، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۷۳، ۳۴۱، ۳۶۴، ۳۶۵، ۶۰۱، ۶۲۲، ۶۴۲، ۷۲۱۔
غور: ۱۲۰، ۱۷۳ (غوربند): ۴۰۵۔

ف

فارس: ۱، ۴۷، ۵۲، ۱۸۲، ۵۹۹۔
فتح آباد: ۲۲۰، ۶۴۱۔
فتح پور: ۳۱۹، ۳۹۴، (سیکری): ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۶، ۴۵۲۔
فتحکدل: ۱۷۱، ۷۷۹۔
فراہ: ۵۵۵، ۷۰۸، ۷۰۹۔
فرانس: ۷۹۶، ۷۹۷، ۸۰۳۔
فرح بخش (باغ): ۴۸۰، ۴۸۱۔
فرغانہ: ۳۳۷۔
فرنگ: ۵ (فرنگستان): ۵۲، ۴۵۱۔
فرید کوٹ: ۷۵۰، ۷۵۱، ۸۷۱۔
فورٹ ولیم: ۷۹۶، ۷۹۸۔
فہلہ پور: ۹۹۔
فیروز پور: ۷۵۰، ۷۷۴۔
فیروزہ (قلعہ): ۳۱۴۔
فیض بخش (باغ): ۴۸۷، ۵۳۸۔

ق

قاضی زادہ (سد): ۶۹۲، ۷۷۹۔
قبچاق: ۳۶۶۔
قراقرم (کوہ): ۲۸، ۱۹۱۔
قصور: ۷۴۸، ۸۰۸۔
قطب الدین پورہ: ۱۷۵، ۲۰۴، ۲۰۵۔
قلات: ۳۴۱۔
قلاشپورہ: ۲۴۵۔
قندز: ۳۳۷۔

قندہار: ۱۴، ۱۵، ۲۳، ۲۴، ۳۹،
۵۸، ۱۲۳، ۳۴۱، ۳۵۰، ۳۵۷، ۳۵۹،
۳۶۰، ۳۶۳، ۳۷۸، ۴۱۳، ۴۶۹،
۴۷۰، ۴۷۲، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳،
۵۰۴، ۵۱۵، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۵،
۶۲۲، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۵،
۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۷۵، ۶۷۸،
۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۴ ــــ ۷۰۹، ۷۱۸،
۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۴، ۷۲۸،
۷۳۴، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۴۳، ۸۱۸۔
قنوج: ۲۳، ۳۹، ۶۲، ۷۱، ۷۷،
۸۳، ۸۷، ۹۲، ۹۴، ۱۱۵، ۱۱۸، ۱۲۲،
۱۲۴، ۱۳۰۔
قیرات (ولایت): ۱۲۵۔

ک

کابل: ۱۸، ۲۳، ۸۴، ۱۰۳، ۱۶۲،
۱۷۲، ۳۲۰، ۳۲۶، ۳۳۷، ۳۳۹،
۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۶،
۳۵۰، ۳۵۵، ۳۵۷، ۳۶۴، ۳۶۵،
۳۶۶، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۲، ۳۷۴،
۳۷۵، ۳۷۷، ۳۸۴، ۳۸۶، ۳۸۷،
۳۹۰، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۸،
۴۱۰، ۴۵۸، ۴۷۴، ۴۷۶، ۴۹۸،
۵۲۳، ۵۵۱، ۵۵۴، ۵۶۰، ۵۹۴،
۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۲۲، ۶۲۸، ۶۲۹،
۶۳۲، ۶۳۴، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۷۱،
۶۷۸، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۴،
۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱،
۷۱۳، ۷۱۵، ۷۱۷، ۷۲۰، ۷۲۲، ۷۲۳،
۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۸، ۷۳۰، ۷۳۴،
۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۴، ۷۵۲، ۷۵۴،
۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۸۰۵،
۸۰۶، ۸۱۵، ۸۲۰، ۸۲۵۔
کارپل: ۴۱۴۔
کارومنڈل: ۶۹۵، ۶۹۶۔
کاشغر: ۲۱، ۲۲، ۲۸، ۱۷۲،
۱۷۶، ۱۸۶، ۱۹۱، ۲۳۹، ۲۴۲،
۲۶۲، ۲۷۵، ۵۴۱، ۵۴۴، ۵۵۰،
۷۶۱، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷۔
کاشی: ۶۸، ۶۹۔
کاکاپور: ۳۰۔
کاکرون: ۳۹۱۔
کال گنڈا (جزیرہ): ۹۵۔
کالانور: ۳۷۸۔
کالپی: ۷۷، ۳۴۹، ۳۸۱، ۳۸۳۔
کالی کٹ: ۶۹۲۔
کالنجر: ۱۱۸، ۱۲۴، (کالنجر) ۱۲۵،
۳۹۳۔
کالی شوری: ۱۷۲۔
کالکا (دریا): ۸۳۔
کامراج: ۲۴، ۷۲، ۷۵، ۹۶،
۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۹۳، ۲۰۳،
۲۰۴، ۲۰۷، ۲۰۹، ۲۱۹، ۲۳۹، ۲۴۰،
۲۵۱، ۲۵۲، ۲۶۹، ۳۱۰، ۳۱۵،
۴۲۰، ۴۳۸، ۴۴۶، ۵۴۴، ۵۸۹،
۵۹۰، ۶۱۲، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶،
۶۵۸، ۶۷۰، ۶۹۷، ۶۹۹، ۷۰۰،
۷۱۲، ۷۸۵، ۸۱۱، ۸۶۲، ۸۶۳،
۸۷۳، ۸۴۷۔
کامن راج: ۲۴۔
کانر: ۴۵۔

کانپور: ۴۴۔

کاشی: ۸۱۳، ۸۲۷۔

کانگڑہ: ۶۲، ۶۸، ۷۳۸، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳۔

کانی چک: ۸۴۴۔

کاوہ ڈارہ: ۵۴۳، ۵۴۴، ۷۷۹۔

کاویری (دریا): ۸۳۔

کپواڑہ: ۲۱۷، ۲۶۵۔

کپھ رتھلہ: ۷۴۸، ۸۴۵۔

کٹھائی: ۶۸۵، ۷۱۶۔

کچھامہ: ۲۳۴ (کاچھامہ) ۲۳۹، ۳۳۳، ۶۸۹۔

کچھی پورہ: ۷۷۴۔

کراچی: ۸۱۵۔

کرالہ پورہ: ۷۶۰، ۷۷۹۔

کرایل: ۱۵۵۔

کرشنہ گنگا: ۱۳۷، ۳۲۲، ۴۷۹، ۶۸۹، ۷۱۶، ۷۱۹۔

کرگل: ۸۲۷۔

کرمان: ۵۹۸۔

کرمیوار: ۵۲۳۔

کرنا: ۱۴۳، ۲۱۹، ۲۵۲، ۴۱۹، ۴۲۰، ۵۶۴، ۶۹۲، ۷۶۹، ۸۴۷۔

کرناٹ: ۴۸۔

کرنال: ۶۰۳، ۶۰۶، ۶۴۵۔

کروہن (پرگنہ): ۴۲، ۵۰، ۱۶۱، ۶۶۸، ۸۴۵۔

کش: ۱۸۱، ۷۰۹۔

کشتواڑ: ۱۱۵، ۱۳۵، ۱۴۴، ۱۵۳، ۱۵۶، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۵، ۱۷۰، ۱۷۲، ۲۵۳، ۲۵۹، ۲۷۳، ۲۹۰، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۴۵، ۴۱۶، ۴۱۹، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۶۸، ۴۵۸، ۴۵۹، ۶۱۶، ۶۲۰، ۶۸۵، ۷۳۲، ۷۴۳، ۷۶۹، ۸۲۹، ۸۵۱۔

کشمیر: ۱۰، ۱۱، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۷، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۳، ۳۰، ۳۳، ۳۵، ۳۸، ۳۹، ۴۱، ۴۲، ۴۴، ۴۷، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۸، ۶۰، ۶۲، ۶۴ —— ۷۳، ۷۵، ۷۷، ۸۴، ۸۸، ۸۹، ۹۲، ۹۳، ۹۵، ۹۶، ۱۰۲، ۱۰۴، ۱۱۲، ۱۱۴ —— ۱۱۸، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۵، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۸، ۱۴۳، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۲، ۱۴۴، ۱۴۶، ۱۵۱، ۱۵۳، ۱۵۵، ۱۵۸ —— ۱۶۷، ۱۶۹، ۱۷۸، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۸، ۱۹۲، ۱۹۷، ۲۰۰، ۲۰۳، ۲۰۵، ۲۰۸، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۷، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۷ —— ۲۴۴، ۲۴۶ —— ۲۵۰، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۶۳، ۲۶۹، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۷، ۲۸۳، ۲۸۵، ۲۸۹، ۲۹۰، ۳۰۲، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۹، ۳۲۱، ۳۲۷، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۶، ۳۴۳، ۳۵۱، ۳۵۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۲۳، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۹، ۴۴۲، ۴۴۴، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۵۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۱، ۴۷۴، ۴۷۷، ۴۷۹، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۷، ۴۹۷، ۴۹۸، ۵۰۰،

۵۰۱، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۷، ۵۰۸،
۵۳۵، ۵۳۸، ۵۴۱، ۵۴۵ ــــ ۵۵۱،
۵۵۸، ۵۶۰، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۷، ۵۷۸،
۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۹۴، ۵۹۲،
۵۹۳، ۶۰۲، ۶۱۰، ۶۱۲، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۲۰،
۶۲۲، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۵، ۶۲۷، ۶۲۸،
۶۲۹، ۶۴۰، ۶۴۵، ۶۴۷، ۶۵۱، ۶۵۴،
۶۶۰، ۶۶۲، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۷، ۶۶۹،
۶۷۱، ۶۷۵، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۶، ۶۸۷،
۶۸۸، ۶۹۰، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۸، ۷۰۷،
۷۰۸، ۷۰۸، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۳، ۷۱۵،
۷۱۸، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶،
۷۲۸، ۷۳۰، ۷۳۳، ۷۳۶، ۷۳۸،
۷۳۹، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۶،
۷۵۷، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۴، ۷۶۶، ۷۶۸،
۷۷۴، ۷۷۸، ۷۸۲، ۷۹۱، ۸۰۹، ۸۱۱،
۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۸، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۵،
۸۲۷، ۸۲۹، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۴، ۸۳۵،
۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۹، ۸۴۱، ۸۴۲،
۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۵۰،
۸۵۱، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۸، ۸۵۹،
۸۶۰، ۸۶۳ ــــ ۸۶۸، ۸۷۰، ۸۷۱،
۸۷۲ ــ

کعبہ: ۱۲۷ ـ
کلات: ۵۹۷، ۶۶۲، ۷۲۱ ـ
کلش: ۱۳۴ ـ
کلشی شور (مندر): ۱۳۴ ـ
کلکتہ: ۷۹۵، ۷۹۶، ۸۰۵، ۸۱۲،
۸۵۴، ۸۵۷، ۸۵۸ ـ
کلندہ (قلعہ): ۱۱۷ ـ
کلنگ: ۸۳ ـ

کلیان سوامی (مندر): ۹۳ ـ
کمایوں: ۱۸ ـ
کنڑ سواد: ۱۶۱، ۱۷۶ ـ
کنگب: ۵۴ ـ
کوارمیسٹ: ۳۲۲، ۴۳۴، ۶۷۱ ـ
کوتڑہ: ۲۵۱ ـ
کوٹلہ: ۷۵۰ ـ
کوٹاکل: ۸۴۸ ـ
کوٹلی: ۷۳۲ ـ
کوٹھی ہائے انگریزی: ۴۶۷، ۵۶۸،
۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸،
۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۵، ۸۰۶،
۸۰۹، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۴۱ ـ
کوٹھیر: ۲۱، ۳۲،
کوثرناگ (چشمہ): ۲۰۰ ـ
کوچین: ۸۰۳ ـ
کورہ کہتر: ۱۹۷ ـ
کولاب: ۳۶۶ ـ
کولر: ۳۰ ـ
کومادجی (مندر): ۹۳ ـ
کوندہ بل: ۸۶۲ ـ
کوندہ وار: ۱۸ ـ
کونربل: ۳۳۴ ـ
کوہ سلیمان: ۴۱، ۴۲، ۵۰، ۷۵،
۷۷، ۱۱۵، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۹۷، ۲۳۹ ـ
کوہ ماران: ۷۰، ۷۴، ۷۹، ۴۳۷،
۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۸، ۷۲۵، ۷۲۷،
۷۲۹ ـ
کوہاٹ: ۷۲۳ ـ
کوبیامہ: ۸۸، ۲۲۶، ۲۷۴، ۳۱۰،
۴۴۶، ۵۹۲، ۶۶۴، ۶۶۶، ۶۷۷،

۶۹۰، ۶۹۳، ۸۳۸ ـ
کھادہ نیار: ۲۹، ۴۱، ۱۰۲ ـ
کھاہور پارہ (پرگنہ): ۳۸، ۴۷، ۱۵۶، ۶۱۹ ـ
گھاورہ: ۳۲۲، ۷۰۰، ۷۱۴ ـ
کہاگ: ۵۰ ـ
کھروٹی: ۸۲۰ ـ
کھرومالہ: ۸۲۱ ـ
کہنڈھ: ۴۱۴ ـ
کہلی: ۵۰ ـ
کھنہ بل: ۷۷۳ ـ
کہنڈہ (قلعہ): ۱۲۸ ـ
کہوری: ۱۶۳، ۷۳۵ ـ
کھمبایت: ۳۹۴، ۴۰۷، ۴۶۷، ۷۹۵ ـ
کھکھ: ۳۲۵، ۶۸۲، ۶۹۹، ۸۳۳ ـ
کھونہ موہ: ۳۰ ـ
کیال موچن: ۴۰ ـ
کیموہ: ۵۵ ـ

گ

گاسو: ۴۲۰ ـ
گجرات (صوبہ): ۸۴، ۱۰۳، ۱۲۶، ۱۲۸، ۱۸۳، ۳۵۲، ۳۸۲، ۳۹۲، ۳۹۴، ۳۹۷، ۳۹۹، ۴۰۶، ۴۰۸، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۵۸، ۴۸۸، [illegible] ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۲۰، ۵۲۹، ۶۳۷، ۶۴۸، ۷۵۲، ۸۰۲ ـ
گدادہر (بتخانہ): ۸۳۴ ـ
گڈی (قلعہ): ۴۰۰، ۴۰۲، ۶۷۲،
۷۱۹ ـ
گبریکل: ۴۹۳ ـ
گبڑھ: ۳۸۶ ـ
گکھڑان (ولایت): ۲۳۶، ۲۵۸، ۲۷۳، ۳۴۲، ۴۱۹ ـ
گلنہ گیر: ۱۴۵، ۱۵۳ (قلعہ) ۱۵۸، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳ ـ
گگرہ بل: ۷۵ ـ
گلگت: ۹۰۰، ۱۰۴، ۱۶۳، ۱۷۲، ۲۱۷، ۲۷۳، ۷۸۱، ۷۸۲، ۸۲۹، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۴۵، ۸۴۸، ۸۶۲، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱ ـ
گلمرگ: ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۹۷، ۴۸۲، ۶۷۰ ـ
گنج پور (قلعہ): ۶۴۸ ـ
گنجہ: ۵۹۹ ـ
گنڈ: ۶۲۹ ـ
گنڈسر سنگھ: ۶۷۰، ۶۷۶ ـ
گنگا: ۷۷ (گنگ) ۸۳، ۱۲۸، ۱۸۳، ۳۵۶، ۳۵۷، ۵۱۱، ۷۲۵، ۸۰۲، ۸۱۸ ـ
گنل: ۵۸۸ ـ
گوالیار: ۱۱۸، ۱۲۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۵۱۴، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۵۴، ۶۳۷، ۸۰۶ ـ
گوبند پور: ۷۹۵ ـ
گوبند گڑھ: ۷۵۱، ۷۸۴ ـ
گوپال پور: ۱۰۵ ـ
گوپال منٹ: ۱۰۵ ـ
گوپہ کار: ۵۰، ۲۳۹، ۴۲۱ ـ
گوجرانوالہ: ۷۴۴، ۷۴۶ ـ
گوجرخان: ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۲۰ ـ

گودہر: ۳۲-

گوڈھستہو: ۴۰-

گوردبش: ۹۲-

گورس بونی: ۶۷۷، ۶۸۵، ۷۱۸-

گورکھپور: ۳۹۱-

گورنج: ۲۳۲-

گوری پورہ: ۶۷۰-

گوری شور (تبخانہ): ۱۳۱-

گولکنڈہ: ۵۳۳، ۵۲۸-

گومن: ۷۳۲-

گیرڈار: ۲۵۱-

گیرو: ۴۲۰-

گیبو: ۲۴۴-

ل

لات: ۴۸-

لاجور: ۱۵۷-

لار (پرگنہ): ۳۵، ۳۶، ۳۸، ۳۹، ۵۷، ۱۳۵، ۱۴۰، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۵۰، ۱۵۹، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۹۱، ۲۳۲، ۲۴۰، ۲۴۵، ۳۱۶، ۴۴۶، ۴۴۹، ۴۹۳، ۷۰۰، ۷۸۱، ۸۷۱-

لارک نگر: ۳۵-

لاری (نہر): ۳۶-

لاسر: ۲۰۰، ۷۸۱، ۸۲۷-

لال غلام: ۵۰۷-

لال منڈی: ۸۵۱، ۸۷۲-

لاہور: ۶۸، ۸۴، ۱۱۴، ۱۱۶، ۱۱۸، ۱۲۱، ۱۲۵، ۱۷۳، ۲۳۸، ۲۴۸، ۲۷۸، ۲۹۱، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۶، ۳۴۳، ۳۵۴، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۶۹، ۳۷۸، ۳۸۴، ۳۸۹، ۴۰۴، ۴۰۸، ۴۱۰، ۴۳۰، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۹، ۴۴۷، ۴۵۰، ۴۵۸، ۴۷۳، ۴۷۵، ۴۸۱، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۵، ۵۰۳، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۷، ۵۳۸، ۵۴۶، ۵۵۴، ۵۵۶، ۵۵۸، ۵۶۳، ۵۸۲، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۲، ۵۹۳، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۲۸، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۷، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۶۰، ۶۶۵، ۷۰۶، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۱، ۷۲۸، ۷۳۰، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۵، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۹، ۷۶۱ — ۷۶۷، ۷۷۴، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۸۲، ۷۸۵، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۸۰۶، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۹، ۸۲۱، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۶۹-

لچھمن گنڈ (چشمہ): ۱۰-

لچھمہ کول (نہر): ۴۸۰-

لڈ: ۲۳۵-

لداخ: ۲۷۳، ۴۴۹، ۵۳۹، ۷۸۱، ۸۲۷، ۸۵۷، ۸۵۸-

لدر (دریا): ۱۵۹، ۲۴۱-

لدہ: ۴۱۹، ۴۲۰-

لڈر: ۷۱۹-

لکھنؤ: ۱۸، ۶۴۳، ۶۴۴، ۷۹۹، ۸۰۱، ۸۰۲-

للتاپور: ۸۷ـ
لمغان: ۱۷۳ـ
لنک (جزیرہ): ۲۴۰ـ
لنکا: ۶۰، ۹۴، ۷۹۳ـ
لنگرہٹہ: ۱۷۶ـ
لو: ۳۰ـ
لودیانہ: ۳۳۷، ۷۵۱ـ
لوکھون: ۸۷ـ
لوکی شری (بتخانہ): ۴۵، ۱۸۵ـ
لولاب: ۳۰، ۱۴۰، ۸۶۴ـ
لہرکوٹ: ۱۱۱، ۱۱۵، ۱۲۵، ۱۳۰، ۱۳۵، ۱۳۷، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۱، ۱۷۳، ۱۷۵، ۲۰۲، ۲۱۰، ۲۱۳ـ
لیہ: ۷۰۶، ۷۰۷ـ

م

ماترچھکر: ۴۰، ۶۲ـ
مادہوپور: ۸۵۹ـ
مار (نالہ): ۱۹۵، ۶۲۷ـ
ماران (کوہ): ۷۷۸، ۸۱۲ـ
مارتانڈی شور: ۱۷، ۲۰، ۸۷، ۱۷۹ـ
مارگی شور (بتخانہ): ۲۱ـ
مارواڑ: ۱۸، ۲۰، ۶۱، ۶۲، ۹۶ـ
مالوکا: ۸۵ـ
مالوہ: ۱۸، ۵۲، ۶۶، ۷۷، ۷۹، ۸۴، ۱۲۳، ۱۲۶، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۹۱، ۳۹۲، ۴۱۰، ۴۷۰، ۴۸۹، ۵۵۴، ۵۵۶ـ
مان تلاؤ: ۷۸۱، ۸۲۷ـ
مانکوٹ (قلعہ): ۳۷۸ـ
مانک پور: ۳۸۶، ۳۸۹ـ
ماور: ۲۶۸ـ
ماوراء النہر: ۱۲۶، ۱۷۷، ۵۹۸ـ
ماہی: ۷۹۳ـ
مایہ سومہ (محلہ): ۵۰۱، ۶۷۰، ۶۸۴، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۹۰، ۶۹۱، ۸۱۲، ۸۳۴ـ
متھرا: ۱۴، ۱۲۲، ۴۴۶ـ
مٹن (کرپوہ): ۱۷، ۸۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۸۴۵ـ
مچھ پون: ۳۵، ۴۴۶ـ
مچھی پورہ: ۵۹۱ـ
محمد آباد ـ
محمد کوٹ: ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۹۱ـ
مدراس: ۷۹۷ـ
مدکی: ۸۰۷ـ
مدینہ منورہ: ۱۲۷ـ
مراج: ۲۴، ۵۴، ۷۵، ۷۷، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۴۰، ۱۹۳، ۴۴۶، ۴۴۸، ۴۸۰، ۶۱۶، ۶۲۰، ۶۷۰، ۶۸۸ـ
مراغہ: ۵۹۹ـ
مرن: ۱۶۰ـ
مرو: ۵۹۸، ۶۸۱ـ
مرہامہ: ۲۴ـ
مرہن راج: ۲۴ـ
مسجد جامع (کشمیر): ۱۶۷، ۱۷۴، ۱۸۰، ۲۱۱، ۲۲۴، ۲۸۳، ۲۸۸، ۳۲۹، ۴۸۰، ۵۰۰، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۳، ۵۴۹، ۵۸۷، ۶۱۱، ۶۱۴، ۶۶۱، ۶۶۶، ۶۸۶، ۶۹۶، ۷۱۲، ۷۵۷،

٧٨٦، ٨٤٩، ٨٥١، ٨٦٢ -
مسجد جامع (بیجبارہ): ١٧٩ -
مسجد جامع (دہلی): ٤٩٤، ٥٨٥، ٦٠٦، ٦٥٤ -
مشہد: ٥٩٧، ٥٩٨ -
مصر: ٤ -
مظفر آباد: ٤٣٨، ٥٤٤، ٥٨٨، ٥٨٩، ٦٢٢، ٦٦٥، ٦٦٦، ٦٧١، ٦٧٦، ٦٧٧، ٦٨٢، ٦٨٥، ٦٨٦، ٦٨٨، ٦٨٩، ٦٩٠، ٦٩٢، ٧١٤، ٧١٥، ٧١٦، ٧١٨، ٧١٩، ٧٦٣، ٧٦٩، ٧٨٤ -
مقبرہ میر شمس عراقی: ٢٦٧ -
مکیا کیشو (تبخانہ): ٨٧، ٨٨، ١٧٩ -
مکاشری (تبخانہ): ١٠٢ -
مکت سر: ٤٧١ -
مکٹا سوامی (مندر): ٨٧ -
مکھڈ: ٧٥٣ -
مکہ معظمہ: ١٢٠، ١٢٧، ٣٦٧، ٣٧٩، ٣٨٠، ٣٨٤، ٤٥٢ -
ملتان: ١٨، ١٩، ٧٢، ١١٤، ١١٧، ١١٨، ١٢٠، ١٢٦، ١٢٩، ١٧٣، ٣٥٠، ٤١٣، ٤٤٩، ٥١٥، ٥٥٤، ٦٤٠، ٦٤٤، ٦٤٥، ٦٧٩، ٦٨٠، ٧٠٦، ٧٢١، ٧٢٣، ٧٤٨، ٧٤٩، ٧٥٣، ٨١٤، ٨١٥، ٨١٦، ٨٢٥ -
ملارٹہ (محلہ): ٦٩٦ -
ملاکس (جزائر): ٧٩٣ -
ملچی مر: ٥٦١ -
ملک کوئلہ: ٧٣٩ -
ملک آنگن: ١٧١ -

ملہ پورہ: ٧٢٨ -
ملہ پال (کوہ): ٢٢٥ -
ملہان پور: ٩٤ -
مناور: ٨٢٧ -
منج (قلعہ): ١٢٣ -
مندر بڈشاہ: ٤٥ -
منڈو: ٣٨٥، ٤١٣ -
مینڈول: ٣٥٢ -
منشی باغ: ٨٣٥ -
منگلا: ٨٢٧ -
موڑان: ٧٩١ -
موستھو: ٩٦ -
مہا بادت (کتاب): ١٦١، ١٩٧ -
مہا پدم ناگ (چشمہ): ٩٦ -
مہا دیو (کوہ): ٨٧ -
مہا دیو (تبخانہ): ٢٠، ٢٣، ٨٠ -
مہاشری (تبخانہ): ١٨٠ -
مہاکال (تبخانہ): ٦٦ -
مہالشہ مرگ (کوہ): ٢٣٠ -
مہر پور (ہول لاڈ): ٤٧ -
میاں نیر: ٧٩١ -
میرٹھ: ١٢٢، ٣٨٣ -
میسور: ٨٠، ٨٠٢ -
میگام: ٤٤٩ -
میگہ مٹ: ٥٨ -
میگہ ون: ٥٨ -
مینہ گام: ٥٨ -
مینگر (قلعہ): ٥١١، ٨٢١ -
میوات: ٣٥، ٣٧٨ -

ن

نابھ: ۴۷۸، ۷۵۱۔
نادرآباد: ۶۴۵۔
نارستان کوہ: ۴۲۸۔
نارنول: ۳۸۴۔
نارہ واو: ۵۰۔
ناگام: ۱۱، ۱۶۷، ۲۰۷ (کریوم): ۲۱۵، ۲۳۲، ۴۲۰، ۶۷۲، ۷۸۴۔
ناگپور: ۶۳۷، ۸۰۴۔
ناگرنگر (قلعہ): ۴۴۵، ۴۴۸۔
ناگور: ۳۹۳، ۳۹۵۔
ناورد: ۵۹۶۔
ناوہ پورہ: ۷۸، ۴۸۱، ۷۱۳۔
نایدکدل: ۱۹۳، ۵۸۲۔
نبرکوٹ: ۹۴۔
نرائن ناگ (چشمہ): ۳۸۔
نربدہ (دریا): ۶۷، ۳۸۳، ۳۹۲، ۵۱۱، ۵۱۲۔
نرسنگھ اوتار (بتخانہ): ۸۷۔
نرور (قلعہ): ۱۸۔
نسچنت پور: ۸۷۔
نسیم باغ: ۴۹۷، ۷۸۱، ۸۲۷۔
نشاط باغ: ۸۴۵۔
نگرکوٹ: ۱۸، ۲۳، ۲۸، ۶۸، ۷۱، ۱۰۳، ۱۱۹، ۱۴۳، ۱۴۹، ۳۶۷، ۳۷۴، ۴۶۹، ۷۵۱، ۸۱۸۔
نندپور: ۶۷۳، ۶۷۴۔
نندکیشور (بتخانہ): ۳۹۔
نندہ مرگ: ۶۷۰، ۴۳۴۔
نندونہ (قلعہ): ۱۱۴، ۱۲۱۔
نوشہرہ: ۱۹۱، ۱۹۳، ۱۹۵، ۲۰۵، ۲۰۸، ۲۱۲، ۲۲۵، ۲۲۹، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۵، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۴۰، ۲۴۵، ۲۴۹، ۲۵۳، ۲۵۶، ۲۵۸، ۲۸۲، ۲۸۹، ۳۰۹، ۳۱۸، ۳۷۰، ۳۷۵، ۳۷۶، ۵۰۶، ۶۲۴۔
نوشہرہ (پنجاب): ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱۔
نوکدل: ۲۰۸، ۲۹۹، ۶۲۷۔
نومسجد: ۵۴۹، ۷۵۸، ۴۷۴۔
نونگر: ۳۲۔
نوہٹہ (محلہ): ۱۷۸، ۲۹۴۔
نہروالہ: ۶۶، ۱۲۸۔
نیپال: ۹۵، ۷۴۹، ۷۵۱، ۸۰۳، ۸۱۳۔
نیشاپور: ۱۱۶۔
نیلاب: ۵۱، ۵۲، ۱۱۴، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۵۲، ۱۸۲، ۳۶۷، ۳۶۹، ۴۰۶، ۶۰۳، ۶۴۷۔
نیلہ ناگ (چشمہ): ۱۱، ۴۴۔
نیوہ: ۴۸۱۔

و

وانورہ، واھتورہ: ۲۳۰، ۲۵۱، ۲۵۹۔
وتالن مرگ (سد): ۱۸۰۔
وتیر (پرگنہ): ۱۰، ۱۹۴، ۲۶۶۔
وترگنگ (کوہ): ۳۵۔
وتزہیل: ۳۸۔
وتھ نار: ۲۵۱، ۲۸۱، ۵۴۲۔
وٹی شور (بتخانہ): ۴۵۔

وچارشر (خانقاہ): ۱۷۹۔

وچارناگ (چشمہ): ۷۱۔

وچی: ۱۷۸۔

وزیرآباد: ۱۸۳۔

وزیرالبشری (بتخانہ): ۳۹، ۷۳، ۱۰۲، ۱۷۹۔

ولایت گڑھ: ۳۸۶۔

ولرناگ (چشمہ): ۲۹۔

وہیو (پرگنہ): ۳۲، ۴۲، ۲۹۶۔

ویرناگ (پرگنہ): ۲۶۴، ۴۷۱، ۴۸۰، ۸۷۱۔

ہ

ہادون: ۴۳۔

ہادہ ترٹ: ۶۱۱۔

ہادی پربت (قلعہ): ۷۷۸۔

ہاکودہ: ۸۷۔

ہالہ والہ: ۳۲۸۔

ہانجک (قلعہ): ۲۴۰، ۴۲۱، ۴۲۲۔

ہانجی ویرہ: ۲۷۵، ۲۷۷، ۲۸۷، ۲۹۲۔

ہایہ گام: ۵۰۔

ہیپ ڈون (کوہ): ۲۳۰۔

ہرات: ۸۴، ۱۰۳، ۱۷۳، ۱۹۵، ۳۶۰، ۶۴۳، ۷۰۰، ۷۰۴، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۲۰، ۷۲۲، ۷۲۴، ۷۳۶۔

ہرداس (بتخانہ): ۵۴۔

ہرشش (قلعہ): ۲۳۰۔

ہرل: ۱۹۴۔

ہرموکٹہ گنگا: ۱۷۷، ۲۰۰، ۲۳۰۔

ہزارہ: ۳۴۱، ۷۵۴، ۸۰۹، ۸۱۵، ۸۲۹، ۸۳۲۔

ہزارہ جات: ۶۲۲۔

ہست ہال: ۴۰۔

ہفت چنار (سد): ۵۴۹، ۵۹۳، ۶۱۲، ۶۲۹، ۶۹۰، ۶۹۶۔

ہمالیہ (کوہ): ۵۵۸۔

ہمدان: ۵۹۸۔

ہند۔ ہندوستان: ۲، ۳، ۱۱، ۱۹، ۲۰، ۲۳، ۲۸، ۳۴، ۳۹، ۴۳، ۴۴، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۹، ۶۲، ۶۴، ۶۶، ۶۷، ۷۱، ۷۴، ۷۷، ۸۵، ۸۸، ۹۲، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۱۱۶، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۵۵، ۱۴۳، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۲۰۰، ۲۱۰، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۳۰، ۲۳۳، ۲۵۰، ۲۶۴، ۲۶۷، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۹۰، ۳۱۴، ۳۳۶، ۳۴۷، ۳۶۹، ۳۷۱، ۳۷۲، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۶، ۴۶۰، ۴۶۸، ۴۷۸، ۴۹۰، ۴۹۳، ۴۹۴، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۹، ۵۶۰، ۵۶۸، ۵۸۵، ۶۰۱، ۶۱۰، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۸، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۳، ۶۴۹، ۷۰۹، ۷۴۰، ۷۷۴، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۸، ۸۳۴، ۸۳۹۔

ہندوکش (کوہ): ۱۰۳، ۱۷۳، ۳۶۷۔

ہنومان گنڈ (چشمہ) : ۱۰۔
ہوشیار پور : ۷۴۸۔
ہوکہ لنزی : ۳۸۔
ہول : ۷۶۷۔
ہول لاڈ : ۴۸۔
ہونزی : ۸۴۶۔
ہیرہ پور : ۶۵، ۱۱۵، ۱۶۷، ۲۰۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۲۰، ۲۲۵، ۲۴۹، ۲۵۱، ۲۵۸، ۲۷۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۳۳، ۳۳۴، ۴۱۶، ۴۱۸، ۴۳۱، ۴۳۸، ۴۴۰، ۴۴۷، ۴۴۹، ۴۸۲، ۴۸۳، ۵۰۳، ۵۰۷، ۵۸۰، ۷۳۸، ۷۵۳، ۷۵۴، ۸۳۵، ۸۳۷، ۸۵۹۔
ہیبل : ۳۲۔

ی

یارکند یا یارقند :- ۷۶۱، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹۔
یاردن (جنگل) : ۱۱۵۔
یاسین : ۷۸۱، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۴۔
یلہ ڈیپ : ۸، ۸۵۷۔

تمام شد فہرست نامہائے جاہا

غلط نامۂ تاریخ حسن حصۂ دوم

باوجود اہتمام کاملی که در تصحیح و چاپ این حصه مبذول شد باکمال تاسف بیان کرده میشود که بعضی اغلاط دران راه یافته است آنچه ذیلاً ذکر می شود درست آنست

م = متن   ح = حاشیه

صفحه	سطر	نادرست	درست	صفحه	سطر	نادرست	درست
۲	۱۱ م	ہمگی ..... یاجبائے	ہمگی چہارکس یا جبائے	۱۷۸	۱۶ م	سکونت	حکومت
۴	۱۵ 〃	زعم	میداء	۱۷۹	۲ 〃	عاقبت بنیاد	عاقبت ازبنیاد
۵	۸ 〃	گردهٔ	کردهٔ	۱۸۷	۱۹ 〃	لایج	لایج بود
۱۱	۳ 〃	بعضے ..... برشگال	بعضے ایام برشگال	۱۸۸	۱۹ 〃	سمات	مہمات
۲۴	۱۶ 〃	حکومت	حکومت کرد	۱۹۰	۱۹ 〃	برنعل	برفعل
۴۲	۸ 〃	ازینجا	ازینجا	۱۹۴	۱۳ 〃	که ده	کرده
۵۲	۹ 〃	و ..... حمله	و در حملهٔ	۱۹۶	۱۷ 〃	سلطان	سلطان یازیدین
۵۴	۸ 〃	تمشیّت	تمشیت	۱۹۸	۱۲ 〃	طاہر	ظاہر
〃	۱۸ 〃	شکوفه	شگوفه	۲۰۹	۶ 〃	شاید	شدید
۵۵	۱۵ 〃	اینجا	اینجا	۲۱۴	۱۶ 〃	کرسوار	کرشوارمعسکر
۵۷	۲ 〃	تمشیّت	تمشیت	۲۳۸	۷ ح	وجے	وجہے
〃	۱۰ 〃	پرراخت	بردآخت	۲۴۵	۲ م	گلاب نامه	×
〃	۱۵ 〃	آنغار با	آنغار را	۲۶۶	۱۱ 〃	حیدی رینه	عیدی رینه
〃	۱۶ 〃	گذبایید	گذرانید	۲۷۶	۶ 〃	سواری	سوائے
۶۰	۱ 〃	بی	بیدا	۱۸۱	۱۰ 〃	(دھوبی)	×
〃	۳ 〃	که ..ن	که این	〃	۱۷ 〃	(دھوبی)	×
۸۱	۱۸ 〃	افکنده	انگنده	۳۳۷	۱۱ ح	ناشپاتی	ناشپاتی
۸۲	۲ 〃	بنا بر	بنا بر	۳۴۵	۳ م	برقتل	بقتل
۸۴	۶ 〃	پیگار	بیکار	۳۴۶	۷ ح	تائید	بتائید
۱۲۲	۱۷ 〃	بواقیت	بواقیت	۳۵۹	۵ م	۹۹۴ھ	۹۴۹ھ
۱۳۱	۱۷ 〃	بیجباره یک	بیجباره را یک	۳۶۸	۶ 〃	نموده بدرگاه	نموده حقیقت بدرگاه
۱۳۴	۱۸ 〃	بو	بود	۳۸۴	۱۰ 〃	مجلس	محبس
۱۵۸	۸ 〃	را	×	〃	۱۱ 〃	اشرف الدین	شرف الدین
۱۶۸	۱۲ 〃	ہمه ہا ... تردد	ہمه ہایے تردد	۴۰۳	۱ ح	کالستان	کالیستان

صفحه	سطر	نادرست	درست
۴۰۴	۱۱ م	گبیل	گشیل
۴۰۸	۱۴ "	چندروز لاهور	چندروز از لاهور
۴۲۴	۱۰ ح	ذر مقدمات	در مقدمات
۴۲۹	۱ م	گرداگرد	گرداگرد او گرد
۴۳۱	۱ "	قاسم را	قاسم خان را
"	۵ "	بمقابله	بمقام
۴۳۶	۱۲ "	امانت	امانیت
۴۳۷	۸ "	برقلۀ آن	گرداگرد او
۴۴۰	۵ "	فوجے	با فوجے
"	۱۲ "	خان نثار	جان نثار
۴۴۳	۱ "	برابا سبب	برایا که سبب
۴۴۸	۶ "	بود نزول	بود سایۀ نزول
۴۵۰	۲ "	حلوس	جلوس
۴۵۳	۱ "	مذہب	مذہبے
۴۵۶	۶ "	آوردند	آمدند
۴۶۳	۳ "	علی قلی	علی قلی خان
۴۶۶	۶ "	حکمت	حکمت
۴۷۲	۸ "	فرزند	فرزانه
۴۸۴	۱۶ "	و	×
۴۹۰	۱۶ "	کوشیدن	کوشیدند
۵۰۰	۹ "	بآن	بآن جماعت
۵۴۳	۸ ح	شهر سرینگر	از شهر سرینگر
۵۴۸	۱ م	میرزا حسین	میر حسین
۵۵۷	۴ "	تلافی	تلافی
"	۱۲ "	شاه	×
۵۷۹	۳ "	تغال	تغافل
۵۹۰	۸ "	مسعل	مشعل
۶۰۴	۹ "	افکنده	افگنده
۶۳۶	۴ ح	جبر	زجر
۶۳۷	۱ م	گوالیار	گایکوار
۶۵۱	۱۰ "	برجز	بزجر
۶۷۰	۳ "	تخویز	تجویز
۶۷۹	۱۱ "	گذرانید	گذرانیدند
۶۸۱	۸ "	رسانید	رسید

صفحه	سطر	نادرست	درست
۶۸۱	۱۳ م	ساخته	کرده
۶۸۹	۱۳ "	زده	افگنده
۶۹۱	۳ "	میداشت	می انداخت
"	۸ "	اضطراب برخاسته	اضطراب انقلاب برخاسته
"	۹ "	شیرگڑھ	قلعه شیرگڑھ
۶۹۳	۵ "	خوشی بوده بجنگ پیوستند.	خوشی بوده پای استقامت افشرده اسلام خان که از سران عسکر او بود با فوج مدد خان لاحق گشت پس آزاد دو پسر و یک دختر او در دلته غرق دریا کرده زوجۀ او را از دست سپاهان خود دامن عصمت آلوده ساخت و مدد خان از شهر بمقابله آزاد بود تن آورده بجنگ پیوستند
۶۹۳	۱۴ م	از جنگ	از جنگ
۶۹۹	۱۶ "	بر علالت ماؤف	بر علالت طبیعت ماؤف
"	۱۷ "	بار بار من	×
۷۰۲	۹ "	میرزا	میر
۷۱۳	۱۶ "	رام سهزرام	سهزرام
۷۱۷	۷ "	نمودند مردم	نمودند ازین رو مردم
"	۶ "	یک روپیه	یک روپیه بود
۷۲۱	۸ "	هزار بمقام	هزار سوار بمقام
۷۲۲	۱۷ "	حاکم	حاکم کشمیر
۷۲۷	۴ "	نداشت	نگذاشت
۷۲۸	۸ "	مله بوده	ملیه بوده
۷۳۵	۱۴ "	از مصادله	از و مصادره
۷۳۶	۱۳ "	آن دولک	آن از دولک
۷۴۲	۹ "	ایلغار	ایلغار آورده
۷۴۹	۶ "	پٹیاله	بٹاله
۷۶۳	۶ "	را	تا
۸۰۵	۱۴ "	انگریز	انگریز در آمد
۸۳۳	۱ "	می کره	می کرد
۸۴۲	۱۶ "	مدسه	مدرسه
۷۹۰	۳ "	دار	قلعه دار